SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

Alfons Pavich pl. Pfauenthal: Prinosi povjesti Poljica. (Sa 39 slika u tekstu i više rodoslovja) . . . . . 59—100, 241—272, 405—482

Dr. Ćiro Truhelka: Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 25 slika u tekstu i 12 tabli) . . . . . 143—152, 373—384, 529—558

Др. Иван Неп. Волджих (Woldřich): Фауна кичмењака из сојеница у Дôњој Долини у Босни. (Са 3 табле) . . . . . 231—240

Dr. Ferdo pl. Šišić: Studije iz bosanske historije . . . . . 319—350

Др. Фран Милобар: Бан Кулин и његово доба . . . . . 351—372, 482—528

Уредништво: Бенјамин пл. Калај (Kállay de Nagy Kállo) . . . . . 403—404

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Теодор пл. Ипен (Ippen): Археолошке биљешке из Албаније. (Са 1 сликом) 181—183

Uredništvo: Znanstveni kongresi u Sarajevu . . . . . 598—599

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Тома А. Братић: Набирци из народне медицине у Херцеговини . . . . . 153—180

Dr. Karlo Steiner: Bosanska narodna medicina. (Sa 9 slika u tekstu) . . . . 563—580

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Тома А. Братић: Свадбени и погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини 385—401

Stipo Marković: Priča o Dioklecijanu . . . . . 401—402

Саво Н. Семиз: Свадбени обичаји у Мостару . . . . . 586—597

Влад. Ћоровић: Народне тужаљке у Мостару . . . . . 599—601

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta: Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka. (Sa 1 slikom u tekstu) . . . . . 1—48, 185—230

Strana — Страна

Виктор Апфелбек (Apfelbeck): Извјештај о ентомолошком истраживачком путовању у Турску и Грчку у години 1900. II. дио . . . . . 49— 58
Др. Фридрик Кацер (Katzer): Геолошки развој наслаге мрког угљена у зеничкој котлини . . . . . 101—114
Prof. Hermann Engelhardt: Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smegjeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni. (Sa 1 slikom u tekstu i 4 table) 115—138
Др. Ђ. Ђокић: О појави житних снијети и о њихову сузбијању у Босни . . 139—142
Др. Ђорђе Протић: Пети прилог познавању флоре околине Вареша у Босни 273—318
Карло Мали (Maly): Heliosperma (Silene) Retzdorffianum. (Са 1 сликом у тексту) 559—562
— Zwackhia Sendtneri (Boiss.). (Са 1 таблом у бојама) . . . . . 581—584

B. Bilješke. — Б. Виљешке.

Dr. A. Gavazzi: Diatomeje i mikroplankton u jezeru Plive 181
Prof. A. Pichler: Zanimljive ornitološke pojave na Mostarskom Blatu . . . . 585—586

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

Апфелбек (Apfelbeck) Виктор: Извјештај о ентомолошком истраживачком путовању у Турску и Грчку у години 1900. II. дио . . . . . 49— 58
Beck dr. Günther vitez, pl. Mannagetta: Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka. (Sa 1 slikom u tekstu) . . . . . 1—48, 185—230
Братић Тома А.: Пабирци из народне медицине у Херцеговини . . . . . 153—180
— Свадбени и погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини . . . . 385—401
Ђоровић Влад.: Народне тужаљке у Мостару . . . . . 599—601
Engelhardt Hermann prof.: Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smeđjeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni. (Sa 1 slikom u tekstu i 4 table) 115—138
Gavazzi dr. A.: Diatomeje i mikroplankton u jezeru Plive 181
Ђокић др. Ђ.: О појави житних сниједи и о њихову сузбијању у Босни . . 139—142
Ипен (Ippen) Теодор: Археолошке биљешке из Албаније. (Са 1 сликом) . . 181—183
Кацер (Katzer) др. Фридрик: Геолошки развој наслаге мрког угљена у зеничкој котлини . . . . . 101—114
Мали (Maly) Карло: Heliosperma (Silene) Retzdorffianum. (Са 1 сликом у тексту) 559—562
— Zwackhia Sendtneri (Boiss.). (Са 1 таблом у бојама) . . . . . 581—584
Marković Stipo: Priča o Dioklecijanu . . . . . 401—402
Милобар др. Фран: Бан Кулин и његово доба . . . . . 351—372, 483—528
Pavich pl. Pfauenthal Alfons: Prinosi povjesti Poljica. (Sa 39 slika u tekstu i više rodoslovja) . . . . . 59—100, 241—272, 405—482
Pichler A. prof.: Zanimljive ornitološke pojave na Mostarskom Blatu . . . . 585—586
Протић др. Ђорђе: Пети прилог познавању флоре околине Вареша у Босни 273—318
Саво Н. Семиз: Свадбени обичаји у Мостару . . . . . 586—597
Steiner dr. Karlo: Bosanska narodna medicina. (Sa 9 slika u tekstu) . . . . 563—580
Šišić pl. dr. Ferdo: Studije iz bosanske historije . . . . . 319—350
Truhelka dr. Ćiro: Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 25 slika u tekstu i 12 tabli) . . . . . 143—152, 373—384, 529—558
Уредништво: Бенјамин пл. Калај (Kállay de Nagy Kállo) . . . . . 403—404
Uredništvo: Znanstveni kongresi u Sarajevu . . . . . 598—599
Волджих (Woldřich) др. Иван Неп.: Фауна кичмењака из сојеница у Дôњој Долини у Босни. (Са 3 табле) . . . . . 231—240

Sarajevo, januar—mart. XV 1903. 1 Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka.

I. dio: Gymnospermae i Monocotyledones.

Piše

dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta,

profesor botanike i ravnatelj botaničke bašče pri c. kr. njemačkom sveučilištu u Pragu.

UVOD.

Floristično istraživanje Bosne i Hercegovine napredovalo je za pošljednjih petnaest godina tako silno, da je pribiranje njegovih rezultata u cjelinu probitačno ne samo na svrhe daljnjeg proučavanja flore ovijeh zemalja, već je to — jer nemamo valjanih floristickih djela za sjevero-zapadne balkanske krajeve — od najveće važnosti za sve grane floristickog i biljevno-geografskog istraživanja. Kako je vegetacija zemalja starog Illyricuma već svestrano znanstveno obragjena[1]), pri čemu su uzete u obzir povjest botaničkog proučavanja, zatim geografske, geološke i klimatske prilike Bosne i Hercegovine, to se svemu ovome moglo zgodno priključiti sastavno i kritično odregjivanje dosadašnjeg floristickog rada o Bosni i Hercegovini, te je tako ovo djelo o vegetaciji u neku ruku „općeniti uvodni dio“ za floru ovih zemalja.

Pogledom na ove prilike rado sam se odazvao ljubeznomu pozivu bos.-herceg. zemaljske vlade, da izradim „Floru Bosne i Hercegovine“, te sam tako napisao ovo u mnogočemu još nepotpuno djelo, koje neka, — to mi je najtoplija želja — ko prva podloga dadne što više pobuda za daljnje studije o vrlo zanimljivoj flori ovih zemalja.

Prag, mjeseca jula 1901.

Kratice.

A. Za autore i sabirače (gdje se označuju mjesta, na kojima se biljka nalazi).

A. — Adamović L.
AK. — Ascherson P. i Kanitz A.
Asch. — Ascherson P.
B. — Beck G. v.
Bl. — Blau O.
Boll. — Boller A.
Borb. — Borbás V. de.
Bornm. — Bornmüller J.
Boué — Boué A.
Br. — Brandis E.
Br. Fr. — Brandis E. i Freyn J.
Brancs. — Brancsik K.
C. — Conrath P.
D. — Degen A. de.
F. — Fiala F.
Fo. — Formanek E.
Fr. — Freyn J.
Fr. Br. — Freyn J. i Brandis E.

[1]) G. pl. Beck: Vegetationsverhältnisse Illyriens, Lipiska, W. Engelmann, 1901., velika 8°, 534 strana, sa 6 tabli i 18 slika u tekstu i dvije karte (IV. sveska djela Englera i Drude-a, Vegetation der Erde).

Fri. — Fritsch K.
Gut. — Gutwiński R.
Haw. — Hawelka.
H. — Hofmann F.
J. — Jurišić Ž. J.
K. — Karlińśki J.
M. — Maly K.
Ma. — Marchesetti C. de.
Mu. — Murbeck Sv.
P. — Pantocsek J.
Pć. — Pančić J.
Pi. — Pichler A.
Pr. — Protić G.
R. — Reiser O.
S. — Sendtner O.
Str. — Struschka H.
V. — Vandas K.
Vi. — Visiani R. de.
W. — Wettstein R. v.
Wies. — Wiesbaur J.
Z. — Zahlbruckner A.

B. Za označivanje literature.

ABZ. — Allgemeine botanische Zeitschrift.
ANH. — Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums.
DBG. — Berichte der deutschen botanischen Gesellschaft.
DBM. — Deutsche botanische Monatsschrift.
DWA. — Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften, Wien.
Fl. — Flora.
JSB. — Engler's Jahrbücher für systematische Botanik.
Glasn. — Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.
LUÅ. — Lunds Universitets Årsskrift.
NPflF. — Natürliche Pflanzen-Familien von Engler und Prantl.
ÖBZ. — Österreichische Botanische Zeitung.
SWA. — Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien.
WIG. — Wiener illustrierte Gartenzeitung.
WM. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.
ZBG. — K. k. zoologisch-botanische Gesellschaft in Wien.

C. Ostale kratice.

* prvi obretnik biljke u području.
(...!) znači, da sam pregledao od dotičnog sabirača dobavljene eksemplare.
! znači, da sam pregledao eksemplare sa dotičnog mjesta, gdje rastu.
!! znači, da je pisac biljku sobom pribrao na spomenutom mjestu.

Embryophyta siphonogama (Spermatophyta, Phanerogamae, Sjemenjače).

1. pododjelenje: Gymnospermae, Bilje sa golim sjemenjem.

1. razred: CONIFERAE.

[Engl., Syllab., 61.]

1. rod: TAXACEAE.

[Lindl., Veg. Kingd., 230 (1847).]

1. Taxus.

[L., Gen. pl., ed. VI 532.]

1. ***Taxus baccata*** [L., Spec. pl., 1040 (1753)]. — Pojedince po šumama u regijama poviših brda i predalpa.

Bosna: Klekovača pl. (*F.!), iznad Drinića (B.), Šiša pl. (B.), iznad Ovčareva na Vlašiću (FB.), oko Vareša: kod Osoja, Potoci, Pobrin-han (Pr.), na Kamešnici (B.). — **Hercegovina:** Na Malinovcu kod Prologa (Pr.), na Prenj-pl., naročito u gornjoj dolini Idbara u pravcu prema Tisovici (*B.), kod Grabovice (F.), u Bijeloj gori (? po P.). — Proljeće. — Tisovina.

2. rod: PINACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., 2. ed. 31 (1836).]

1. Pinus.

[Miller, Gard. dict., ed. 7 (1759); NPflF., II 1, 70.]

Sekt.: *Pinaster.*

[Endl., Syn. Conif., 166.]

1. ***Pinus silvestris*** [L., Spec. pl., 1000 djelomično (1753)]. — Po pjeskovitom tlu, kamenim i hridastim obroncima, naročito po zemlji siromašnoj vapnom; u šumama, pojedince rijetko u gajevima, najčešće sa crnim borom *(Pinus nigra),* — do 1700 *m*.

Bosna: Na Klekovači pl. iznad Drinića (F. i B.); na Kozari pl. (B.); na Borje-pl., sjeveroistočno od Vlašića, na Mačak-pl. (FB.), oko Travnika (Br.), pojedince na južnom obronku Vlašića do 1700 *m* (B.), prije češće (*S.!), na Kukavici kod Janjića (S.); kod Kupresa i na Šuljagi pl. (S.!); kod Ćoslije blizu Glamoča (Pr.), na Smolinu (B.), na Mračajskom brdu kod Žepča (B.), u dolini Spreče kod Kiseljaka, kod Turije i Podsela (S.), na povišim brdima u kotarima Zvornik, Dônja Tuzla, Srebrenica, Vlasenica (W.); kod Duboštice i Rajčevca (Pr.). Oko Sarajeva kod Dôca, u klancu Miljacke kod Ljubogošte; na Ozrenu pravcem prema klancu Vogošće, na Trebeviću do 1342 *m* (B.); često u šumama zaraslim sa *Pinus nigra* na Romaniji pl. do 1200 *m*, zasagjen na Glasincu kod Rogatice (B.); u klancu Drine južno od Srebrenice (W.!), na Tmoru (B.); na Semeću i Kleku (F.!); kod Lijeske iznad Višegrada (B.); na Igrišniku (W.). Zasagjen ispred džamija u Foči (B.) i u Rajkoviću blizu Čelebića (B.); izmegju Livna i Borove glave (S. 1847. — 1897. nije ga više našao B.), na Cincaru prema Draganiću u Glamočkom polju do 1400 *m* (B.). **Hercegovina:** U Zagorju (B.), na Porim-pl. (St.), na Muharnici i Plasi (F.!). — **U novopazarskom sandžaku:** Izmegju Plevlja i Prijepolja u vrlo sasječenim šumama (B.). — Bor divlji.

Posmatrani su ovi oblici (ispor. Beck, Fl. Nied.-Öst., 4; Asch. Graebn., Syn., I 222 i dalje): ***plana*** Heer u Verh. naturf. Ges. Luzern (1862) 177. — ***gibba*** Heer l. c. — ***rubra*** Mill., Gard. dict., ed. 8., nr. 3 (1768), Poir. Encycl., V 335. — ***brevifolia*** Link u Linnaea, XV 487.

2. ***Pinus halepensis*** [Mill., Gard. dict., ed. 8., nr. 8 (1768)]. — Po kamenitim suhim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Kod Graba (Boller!); počešće kultiviran, primjerice u Mostaru, Trebinju (B.). — April, maj. — Bijeli bor.

Pinus brutia [Tenore, Fl. Nap., I., p. LXXII (1811)]. Boué veli, da ga ima na Porimu u visini oko 870 *m*. Pod sigurno valja ali podrazumjevati *P. leucodermis* [Ant.].

3. ***Pinus nigra*** [Arnold, Reise nach Mariazell, 8 i tabla (1785). — *P. nigricans* Host u Sauter-a, Versuch geogr.-bot. Schild. Wiens, 23 (1826). — *P. austriaca* Höss u Flora (1825), Beibl. VIII, 115. — *P. pinaster* v. *austriaca* Höss, Naturlehre, 337 (1826). — *P. Laricio* v. *austriaca* Ant., Conif., 4. — *P. dalmatica* Vis., Fl. dalm., I, 199. — *P. Heldreichii* Christ u naturf. Ges. Basel, III 4 (1862) 549. — *P. nigra,* A. *pachyphylla* I *austriaca* Asch., Syn. Fl. Germ., I 213. — Pojedince ili u čitavim šumama često po kamenitom, suhom zemljištu (vapnenac, serpentin i škriljavac); penje se do 1540 *m*.

Bosna: Vrbanja kod Banjaluke, jedno drvo (C.) u dolini Ugra (R.), na Goliji pl. (R.), na Vlašiću iznad Paklareva (*S.), kod Stožera u dolini Koprivnici (Br.), na Šuljaga-pl. prema Kupresu (S.!), izmegju Kupresa i Bugojna (FB.!), na Borovoj glavi kod Livna (F.), na Grbavici-, Gorici- i Lisin-pl. (B.). — Na serpentinu: u dolini Spreče kod Turije i Podsela, kod Pašin-hana blizu Hajderovića (S.); na Ozren-pl., od Vranduka do Žepča i Maglaja i na Smolinu (B.); kod Duboštice (Pr.). U dolini Vogošće i u klancima Miljacke kod Sarajeva (B.), na Romaniji pl. do 1200 *m*, na Tmoru, Kraljevoj gori kod Vlasenice, u krasnim šumama kod Semeća, Višegrada, Dobrunja, Bijelog brda, Uvca i Vardišta uzduž bosansko-srpske granice (B.); u klancima Drine kod Tvrtkovića, Zagragja, Slapa i mjestimice sve do Zvornika (B.); na južnom obronku Javor-pl. i na Igrišniku (W.); u dolini Prače (B.); oko Vakufa kod Čelebića, u klancima Tare kod Velenica i Meštrovca, na svim obroncima Vučeva brda, Maglića i Volujaka prema klancu Sutjeske, zatim u tome klancu i u dolini Govze kod Jeleća (B.); na Cincaru prema Glamočkom polju do 1400 *m*, na Dinari i Plješevici, ali samo na dalmatinskoj, dotično hrvatskoj strani. — **Hercegovina:** U dolini Lagjanice kod Glavatičeva (R.), u klancu Trešanice kod Bala, na Prenj-pl. do 1200 *m* (B.), izmegju Blače i Župe na zapadnom obronku Visočice (Guttenberg), na obroncima Plasa-pl. (B.); kod Megjugorja jedno stablo (F.). Izmegju Lastve (V.) i Orahovca (*P.), u Koprivnom dolu ispod Gubera, počest izmegju Konjušnice i Visoke glavice (V.), na Jastrebici i Bijeloj gori (P., valjda?). — **Novopazarski sandžak:** Na Crnom vrhu kod Plevalja (*Bl.), po stijenama u dolini Lima izmegju Bistrice i Banje, gdje ima i lijepih šuma ovog bora; izmegju Bistrice i Uvca, naročito kod Jarmorca; iskrčen izmegju Plevalja i Prijepolja, naročito oko Jabuke. — Maj. — Bor lučika, lučika, crni bor.

4. ***Pinus leucodermis*** [Antoine u ÖBZ. (1864) 366, (1879) 120; Beck, Fl. Südbosn., II 37, V 550 i slika, WIG. (1889) 136., zatim u Mittheil. der Sect. für Naturk.

des Öst. Tour.-Club (1889) 41; Fiala u Glasn. (1890) 376, t. I i u WM., I (1893) 570, t. I; Beissner, Nadelholzkunde, 244; Hempel i Wilh., Bäume des Waldes, I, 158, f. 79—84; Panč., Addit. ad fl. Serb., 215; Asch., Synops. Mitteleur. Fl., I 212. — *P. Heldreichii* po Boissier-u, Fl. Orient., V 697 non Christ. — *P. Laricio* Pantocs., Adnot., 30; Panč., Fl. Srbije, 639 non Poir.

Jako drvo, bogato smolom, visoko do 20 (po Antoine-u visoko do 33 metra, rjegje u obliku grma) sa ravno uspravljenim ili osovljenim stablom i vazda tubastom krošnjom u obliku piramide; ovo valja i za stabla, uzrastla po stijenama. Kora starijih debala je pepeljaste boje i raspucana u ćoškasta, olucima omegjašena polja od 5—16 *cm* duljine i 4—8 *cm* širine; kora mlagjih grana jednolike je boje; ispod lisnatih vršaka grana pravilno su poredani na gusto

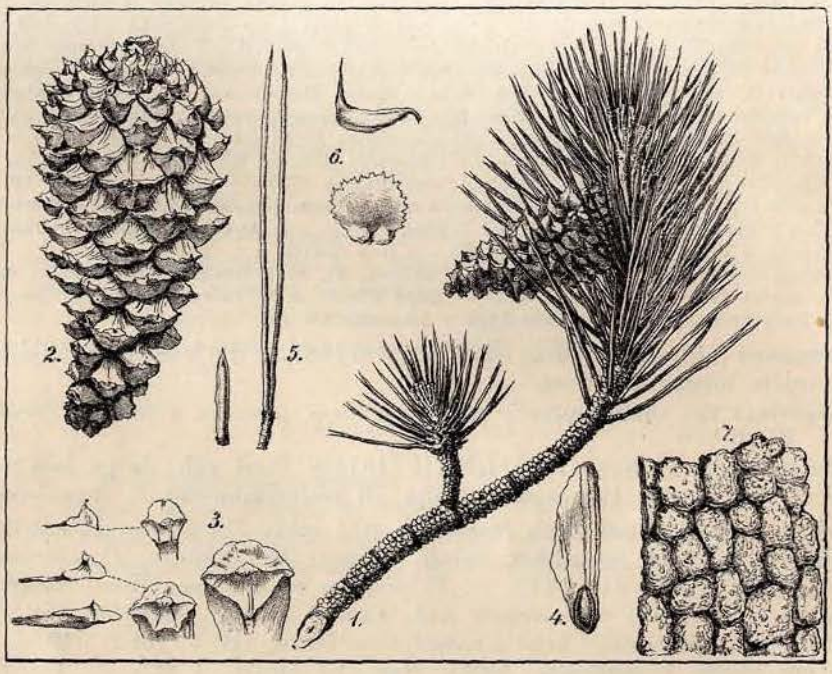

Pinus leucodermis Antoine.

1. Grančica sa šišaricama; 2. jednogodišnja šišarica, osušena (iz herbara); 3. apofize sazrele šišarice, gledane sa strane i odozgo; 4. sjeme; 5. listovi (iglice), na lijevo šiljak lista nešto povećan; 6. prašnik gledan sa strane i sprijeda; 7. kora starijeg stabla. — Slike 1—7 smanjene, slika 6. povećana.

rombički listovni jastučići, koje prstenasto razdjeljuju mnogo uža, poprečna ishodna mjesta prednjih ljusaka svakogodišnjih mladica.

Po dva lista na mladicama imadu oblik krutih, bodljikastih iglica, što su iznutra šuplje, izvana pupčaste, uz rub hrapavo nazupčane; boja im je tamno zelena a mjere 4—9 (ponajviše 5—6) *cm* u duljinu i 1—1·3 *mm* u širinu. Mlade iglice zavijene su pri dnu srebrnasto bijelim, na rubu trepavičasto rasječenim ljuskama. Mnogobrojno, u gusti, glavati snopić složeno dugoljasto muško cvijeće (rese) prosječeno je sredinom snopićem mladih iglica. Prašnice (Staubblätter) guste, ali nijesu krovaste. Nastavak konektiva polukružan ili sublizu kruglast, sploštен, uz kožnati rub nepravilno narovašen ili rasječeno nazupčan. Mlade ženske šišarice skoro bez peteljke; ljušture njihove sjemenjače kraće od pokrovnih ljuštica. Jednogodišnje šišarice jajasto-čunkastog oblika, ljubičasto smegje boje, 5—7 *cm* dugačke, horizontalno razvedene, svaka stoji zasebno i to jedna prema drugoj, rijetko koja dosiže duljinu od 7 *cm*. Sazrele i otvorene šišarice dižu se iz sploštene osnove jajoliko te su 7—8 *cm* dugačke. Apofize žutkaste ili kožnato

smegje boje, jedva sjajne, na dônjim ljušticama u piramidalnom obliku izdignute, a zašiljene bodljikastim, prema osnovici šišarice zavijenim, u boji jednolikim pupkom. Apofize razdijeljene su u srednjim ljušticama oštrim poprečnim bridom; njihov vanjski dio je zaokružen, često izvijen a kad i kad ispod pupka ponešto izduben i počešće kvrgast. Unutarnje polje je trokutno ili u trapeznom obliku izdubeno, samo kraj dônjih ljuštica nešto više svedeno. Šiljak do 30 *mm* dugačkih, do 15 *mm* širokih ljuštica s obadviju strana svijetlo sivkasto-smegjast (nikada zasmugjen), sa gornje strane s prijeda ponešto naboran i prevučen po sredini brazdom. Sjeme elipsoidično, dugačko 6—7 *mm*, zajedno sa duguljastim krilcima 22—30 *mm*, ispod sredine široko 6—8 *mm*.

Smrč je drvo, koje se po svemu što nam je do sad poznato o njegovu življenju, podudara sa *Pinus cembra* (Zirbe). Naročito mu prijaju visoke planine od kredinog vapnenca, po kojima se raširuje od 43° 40′ sjeverne širine kroz Hercegovinu sve do u Albaniju 42° 45′. S biljevno geografskog gledišta zanimljiv je fakat, da smrč u Hercegovini prelazi Neretvu jedino na najsjevernijoj tački.

Na sjevernoj strani Plasa-planine spušta se smrč do 1200, na Prenju do 1060 a na Preslici do 1000 *m*, dok se u ukotlini kod Grabovice u pojedinim deblima diže do 1800 *m* i još na više. Uokolo Prenja sastavlja smrč pojas u visini od 1400 i 1650 *m* nadmorske visine; u manjim skupinama diže se pak do 1750 *m* pa i na više od 1800 *m*, kao primjerice oko Tisovice, na Kantaru, na Muharnici i na Plasi.

Bosna: Po stijenama Hranisave, nedaleko Opančaca (F.), na Vitorog-pl. kod šumarske kuće Ljuše (R. u lit.). U šumskom predjelu Crna Gora u Bosni (Kerner u Österr.-ungar. Monarchie, str. 206.) ne raste *Pinus leucodermis*. — **Hercegovina:** Preslica pl. iznad željezničke postaje Bradina od 1000—1600 *m*; često na Prenju (*B.) i to: na Borašnici (D.), Bjelašnici, Velikoj Kapi, Tisovici, Kantaru, Prenju, Četinji, Heracu, Lupoglavu, Zelenoj glavi, Polici, Glogovu prema dolini Bjele (B.); počinje u visini od 1060 *m*; — Rječica (F.) i t. d. Nadalje raste na Prislap- i Porim-pl. (V.), često na Visočici prema Grušću (R.), pojedince izmegju crnog bora (*Pinus nigra*) u gornjoj dolini Lagjanice; na Muharnici-pl. (F.); često na Plasi (Beck, Exsicc. Bosn.-Herc., 147.) i Čvrsnici (B., V., F.), počinjući od 1000 *m* visine; nadalje na Čabulja-pl. (B.), na Velikom Vranu, na Orijen-pl. (Fr., M.) i to na samom Orjenu (Fr., M.), na Prasi i Vučjem zubu (ovdje i kao grm, l. Haw.), na Gnjiloj Gredi i Jastrebici (P. označuje ju kao *P. laricio*), na Gubaru; još i u Bijeloj Gori (Fr., M.) i po jugozapadnim obroncima kraj Konjskog (Haw.). — Geografska raširenost: Dalmacija (Krivošije), Crna Gora, Albanija, Srbija (divlje?). — Krajem maja do u juni. — Munjika, bor smrč, smrč. — Panzerföhre.

5. ***Pinus mughus*** [Scop., Fl. Carn., ed. 2, II, 247 (1772). — *P. montana* Mill., Gard. dict., ed. 8, nr. 5 (1768)?]. — U alpinskoj i predalpinskoj regiji visokih planina često na vapnencu i škriljevcu; tvori kao kržljak često pojas u visini od 1600 do 2300 *m*.

Bosna: Osječenica, Klekovača (F.! B.), Dinara, Jankovo brdo, Troglav, Šator (B.); Veliki Malovan, Kamešnica, Šator (Pr.); Vranica-pl. (Bl.): Vitruša, Stražica, Krstac, Ločike i t. d. (B.), Trebević (B.), Bjelašnica, Treskavica (B.); Klek, Gola Jahorina (F.!); Visočica na Pudzimu (R.!); Pleće kod Tjentišta, Zimomor (A.), Lelija pl. (B.), Vjetrenik- i Ljubična-pl. (B.), Maglić- i Volujak-pl. (A.! B.). — **Hercegovina:** Prenj-pl. i brda pred njom (B.), Prislap (V.), Muharnica (F.), Plasa (V., B.), Mala Čvrsnica (F.), Trinača (B.), Vran (V.), Velež (B.), Crvanj-pl. (A.), Orjen (F., Maly). — Krajem maja do juna. — Borić ili klekovina.

Opažavana u ovim odlikama (isp. Beck, Fl. N.-Öst., 4; Asch. Graebn., Syn., I 227 i dalje): *α pumilio* (Haenke, Beob. Riesengeb., 68 [1791] kao vrstu) u formama: *nasuta* [G. Beck, Fl. Südbosn., V 555] „najveći dio štitaca ima u izvanjskoj polovici veliku, iskočenu, spram vrška šišarice zavijenu grbu". Bosna: Treskavica (B.). — *elevata* [G. Beck, Nadelh. Nied.-Öst., 70 i Flora Nied.-Öst., 4]. — *gibba* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 4]; — *applanata* (Willk., Monogr., 226). — β *typica* (Beck, l. c. 4. — *P. mughus* Scop. l. c.).

Pinus pinaster [Soland. u Ait., Hort. Kew., III 367 (1789). — *P. maritima* Lam., Fl. franç., II, 201 (1778) a ne Mill.]. Boué veli da raste u južnoj Bosni na Porimu i u Suhodolu u novopazarskom sandžaku. Čini se da je na Porimu zamijenjen sa *P. leucodermis*, na ostalim nahodištima sa *P. nigra* i *P. pinaster*; ove potonje vrste zasagjuju se jedino po gdjegdje u Dalmaciji.

Pinus pinea [L., Spec. plant., 1000 (1753)].

Hercegovina: U krajevima u neposrednoj blizini mora (po *Boué-u). Biće da ga zasagjuju ko i drugdje posvuda uz obalu Jadranskog mora. — Bor pitomi.

Sekt.: *Strobus*.

[Spach, Veg. Phan., XI, 369; NPflF., II 1, 73.]

6. ***Pinus peuce*** [Griseb., Spic. fl. Rum., II 349 (1844). — *P. excelsa* Wall. v. *peuce* Beissn., Nadelh., 286]. — 10—14 *m* visoko drvo ili grm sa zbijenom, piramidalno šiljastom krošnjom. Listovi po pet zajedno, do 10 *cm* dugački, obično iste duljine ko i šišarice, jasno zeleni, ukočeni, skoro uspravni, imadu u centralnom oluku po jedan snopić cjevčica. Šišarica valjkasta, 8—13 *cm* dugačka, do 4 *cm* debela, otpada posvema. Ljuštice u šišarice jesu široke i tanke te su provigjene zelenkasto žutim štitom.

Mura ili molika raširena je u području Koma u Crnoj Gori; biće da raste na obroncima Mokra-planine izmegju Berana u novopazarskom sandžaku i Ipeka. — Geografska raširenost: Macedonija, Bugarska. — Mura, molika.

Pinus strobus [L., Spec. pl., 1001] dolazi iz Istočne Amerike a gaji se samo u novijim nasadima.

2. Larix.

[Mill., Gard. dict., ed. 8 (1768).]

1. ***Larix decidua*** [Miller, l. c. — *Pinus Larix* L., Spec. pl., 1001].

Po planinskim šumama u **Bosni:** U divljem stanju nije ovo drvo dosad opaženo, već jedino po baščama, primjerice u Sarajevu iz novijeg doba; zatim se zasagjuje kod pošumljivanja na Trebeviću kraj Sarajeva, u Makovištu kod Vareša (Pr.). — Za **Hercegovinu:** po A. K. vrlo dvojbena (?). — Maj, juni.

3. Picea.

[Link u Abh. Berl. Acad. (1827), 179.]

1. ***Picea vulgaris*** [Link, l. c. 180. — *Pinus Abies* L., Spec. pl., 1002 (1753). — *Abies Picea* Mill., Gard. dict., ed. 8 (1768). — *A. excelsa* Poir., Enc., VI, 518 (1804). — *Picea excelsa* Link u Linnaea, XV (1841) 517]. — U višim pojasima brdske i predalpinske regije do granice rastenja drveća.

Bosna (*Boué): Posvuda česta vrsta, djelomice u krasnim šumama do ove sjeverne linije: Grmeč-pl., Ključ, Kotor-Varoš, Žepče, Konjuh-pl., Kladanj, Vlasenica. — **Hercegovina:** Svuda u planinama uz bosansko-hercegovačku granicu, nadalje izmegju drugog šumskog drveća na Prenj-pl. (B.), Čvrsnici (F.), Porimu (Str.), Veležu (B.), na Bjelašici i Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — **Novopazarski sandžak:** Kod Metalke, Svjetloborja i na Ljubičnu, izmegju Plevlja i Prijepolja (B.); na Crnom vrhu kod Plevlja (Bl.); izmegju Prijepolja i Sjenice, u Suhodolu, na Kruševici, oko Užića i Smiljevice, na Žlijebu (*Boué). — Maj, juni. — Smrč, jela.

Zapažene su ove odlike (isp. Beck, Fl., Nied.-Öst., 7; Asch. Graebn., Syn., I, 197 i dalje): ***vulgaris*** [Beck l. c.]. — ***erythrocarpa*** [Purk. u Allg. Forst- und Jagdzeit., (1877) 5, t. I—II kao vrsta]. — ***montana*** [Beck l. c.]. — ***acuminata*** [G. Beck, Fl. Südbosn., II, 39]. — ***alpestris*** [Stein u Gartenfl., (1887) 346 kao vrsta? = *fennica* Regel u Gartenfl., (1863), 95]. — ***viminalis*** (Caspary u Schrift. Phys. ök. Ges. Königsberg, XIV (1873), 123 i dalje].

2. ***Picea omorica*** [Pančić (1875) po Purkyně u u Monatschr. f. Forstw. (Sept. 1877), 446; Willk. u Centralbl. für das ges. Forstwes. (1877), 365; Pančić, Omorika, nova fela četin. u Srbiji (Beograd 1887) 4 Add., Fl. Serb., 216; Willk., Forstl. Fl., drugo izdanje, 99 sl. XIX; Wettstein, Die Omorika-Fichte u SWA., XCIX (1890) 503 t. I—V; ÖBZ. (1890), str. 357; Fiala u Glasn. (1890), 376 i W. M., I (1893) 575 t. II i sl. 2; Hemp. Wilh., Waldbäume, I 82 sl. 41 i 42; Stein u Gartenflora (1898), 176; Gard., Chron. (1884) I 308 (1897), I 153; Asch. Graebn., Syn., I 194. — *Pinus omorica* [Pančić, Eine neue Conifere in den östlichen Alpen (Belgrad 1876) 4. — *Abies omorica* Nym., Consp., 673 (1882)].

Vitko, odôzdo bezgrano, do preko 40 *m* visoko drvo sa crvenkasto smegjom tankom korom, koja lako opada te je sastavljena od velikih ljuštica; ima usku piramidalnu, u starosti valjkasto vretenastu krošnju, čije dônje grane nikad nijesu dulje od dva metra.

Listovi 6—17 *mm* dugački, 1·5—3·5 *mm* široki, zaokruženo četverobridi, tubasti, u mladosti zavinuti, s gornje strane sa dvije bijele pruge, preko kojih idu otvori procjepa, unutra s dônje strane dva smolna kanala.

Konektivni nastavak prašnih listova polazi iz čunaste osnove okrenuto jajasto te je odozgo grubo zupčast. Mlade šišarice ljubičaste boje; one dozrjele imadu jajasti oblik i boju kao koža, te su 2—7 *cm* dugačke i 1·3—3 *cm* široke.

Ljuštice šišarica nijesu brojne (poredane su u 5 do 10 vijugastih zavijutaka), oblika su okruglastog sa fino zupčastim rubom.

Sjeme crnosmeđje sa obratno jajastim, čunastim, od prilike 10 *mm* dugačkim krilima. Raste pojedince ili u skupovima po stjenatim, golim obroncima na vapnencu zajedno sa drugim četinjačama, rijetko kad u šumama, u visini od 800—1600 *m*.

Bosna: Na Borja-pl. u tešanjskom kotaru, najsjevernije stajalište 44° 33′ sjeverne širine (Pfob, po usmenoj obavijesti Reisera ipak?); na istočnoj strani Igrišnika sve do Drine u prediju Slemač i po južnim stranama Tovarnice i Ljutice (W.); u prediju Stolac iznad Štula-karaule, tvoreći čitavu šumu (Pč.) i u Dugom dolu (Bornm.); na Semeću kod Višegrada (*Pč.) i to u prediju Sirovica, Medna luka (Zechel) i u klancu Smrčeva točila (F.); kod Jeleča u fočanskom kotaru (Larisch, Karaman, Miklau), najjužnije, dotično jugozapadno stajalište. Na Ozrenu kod Sarajeva (Bl. po Asch. [u Öst. Bot. Zeit., 1888 35]), gdje tobože sastavlja guste šume, nije se ovo drvo najsavjesnijim pretraživanjem nikako našlo (B., F.).

Geografska raširenost: istočna Srbija, Crna Gora (vrlo dvojbeno). — Maj. — Omorika, omora, frenja.

4. Abies.

[Link u Abh. Berl. Akad. (1827) 181.]

1. ***Abies alba*** [Miller, Gard. dict., ed. 8, nr. 1 (1768). — *Pinus Picea* L., Spec. pl., 1001 (1753). — *Abies pectinata* DC., fl. franç., III 276]. — U šumama po brdima i predalpama na vapnencu i kremenjaku; ponajviše rasut, rjegje u čistim skupinama; do visine od 1600 *m*.

Bosna: (*S.). Ili za sebe, najčešće pak u društvu sa borom do njegove najsjevernije granice (vidi kod *Picea vulgaris*); izvan tih megja još na Majevici-pl. rijetko (B.). — **Hercegovina:** Pojedince rasut megju drugim drvećem u predalpinskim šumama na Prenju, Čvrsnici i Plasi (B.), do sjeveroistočnog obronka Veleža (B.), na Crvanj-pl. i Bjelasici (Mu.), na Jastrebici u Bijeloj gori (P.) i posvuda po brdima na bosansko-herceg. granici (B.). — **Sandžak Novipazar:** Kod Svjetlo-borja (B.). — Krajem aprila, maj—juli.

5. Juniperus.

[L., Gen., ed. VI, 531, nr. 1134.]

1. Sekt.: *Oxycedrus*.

[Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XVI (1841) 288.]

1. ***Juniperus oxycedrus.*** [L., Spec. plant., 1038 (1753)]. — Raširen u području mediterane flore po sunčanim, stjenovitim mjestima, ili tvori čitave šume.

Hercegovina: (*Boué, 1840). Čest uz Neretvu od Metkovića do Raške gore iznad Mostara i u dolini Bregave do Stôca, zatim od Mostarskog blata na zapad i jug do dalmatinske megje (B.), primjerice oko Draćeva (B.), Čapljine (F.), Žitomišljića (Mu.)!, Blagaja (B.). — Oko Mostara (Str.), na Podveležu do visine od 500 *m* (B.), kod željezničke stanice Raška Gora i oko Mostarskog blata (B.), u dolini Trebižata do Klobuka i oko Ljubuškog (F.), za tim po drugim mjestima unutar označenih megja. U području Neuma (Apflb.!, F.), kod Drijena (Boll.!) i u Sutorini (B.). — Pojedince kod Konjica (D.), oko Trebinja i na Gljivi-pl. (P.!), na ovoj do 750 *m* visine; u dolini Trebinjčice do Arslanagić-Mosta (B.). — Navod Brancsika, da *Junip. oxycedrus* raste na Trebeviću u Bosni (Jahresh. nat. Ver. Trencsin, XI—XII, 49) mislim da je pogrješan. — U zimi i u prvom proljeću. — Smrič.

2. ***Juniperus macrocarpa*** [Sibth. Sm., Prodr. Fl. Graec., II (1813) 263]. — Raste po istim mjestima gdje i *J. oxycedrus*.

Hercegovina: Kol Kleka (Asch. Graebn.), Neuma (*F.). — Geografska raširenost: Južna Hrvatska, Dalmacija. — Pucalika.

3. ***Juniperus communis*** [L., Spec. pl., 1040 (1753)]. — U području evropske i pontičke flore po pašnjacima izmegju grmlja, često i po šumama.

Bosna: (*S.) čest! — **Hercegovina:** Više u povisokim krajevima krša (B.). — **Sandžak Novipazar:** čest (B.). — Proljeće. — Borovica, smrič.

4. ***Juniperus sibirica*** [Burgsd., Anleit., nr. 272 (1787) po W. — *J. nana* Willd., Spec. pl., IV (1805) 854]. — U višim predalpinskim, alpinskim i sa kržljakom zaraslim regijama visokog gorja ili pojedince, ili u šumama.

Bosna: (*Boué) na Klekovači (F., B.), Dinari i Troglavu u sklopu Dinare (B.); na Kurlaju i Kamešnici (Pr.); na Trebeviću kod Sarajeva (B.); na Jahorini i Klek-pl. (F.); na Bjelašnici i Hranisavi (na ovoj

silazi kod Dedića do 1150 *m*); na Treskavici, Visočici i Leliji pl. (B.); na Lisinu kod Tarčina (V.); na Magliću! i Volujaku! (A.); kod Livna (Br.), ipak dvojbeno. — **Hercegovina:** Na Prenj-pl., gdje u manjim šumama počešće zamjenjuje *Pinus pumilio* (B.); na Čvrsnici pl. i njezinim prednjim brdima, na Plasi (V., B.), Trinaći (B.), Muharnici (F.), Čvrsnici (V.); — na Vran-pl. (R.!); na istočnom Veležu od 1600—1800 *m* čest (B.); na Malom Veležu kod Nevesinja (V.); na Crvanj- i Bjelasici-pl. (Mu.), na Baba-pl. (Haw.!); — na Bijeloj Gori (*Fr. Maly) i to na Gubaru (V.), Prasi, Vučizubu (Haw.!), Jastrebici (P.), Orjenu (V.). — Cvate u aprilu do juna. — Česmina planinska.

Posmatrane su forme: α) ***montana*** [Ait., Hort. Kew., 414 (1789) kao var. *J. communis*]. — β) ***imbricata*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 9. — *J. alpina* Gaud., Fl. Helv., VI 301 (1830) non Wahl.]; nadalje γ) ***intermedia*** [Schur u Verh. Sieb. Ver. (1851) 169, 172—173 po Enum. fl. Transsylv., 625 kao vrsta. — *J. communis* × *nana* po Wettsteinu, Verwerth. anat. Merkm. u SWA., XCVI (1887) 331; Kern., Fl. exs. austro-hung., nr. 1839]. Po mojem mišljenju je to u predalpinskim šumama nastala forma od *J. nana*, koja po svojim obilježjima pokazuje mnogobrojne prelaze k obliku α); i po anatomiji lista — nasuprot Wettsteinovog mnijenja (l. c.) — pripada svakako k *J. sibirica*. — **Bosna:** Na Vranici (Schwarz!). — **Hercegovina:** Na Plasa-pl. (B.).

2. Sekt.: *Sabina*.

[Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XVI (1841) 291.]

5. ***Juniperus sabina*** [L., Spec. pl., 1039 (1753)]. — Po suhim, stjenovitim i hridovitim mjestima na vapnencu. U višoj predalpinskoj i alpinskoj regiji zajedno sa *J. sibirica*, rjegje za sebe u malenim, gustim šumama (kao n. pr. na Bjelasici-pl.), u visini od 1400—1800 *m*.

Bosna: U Zagorju izmegju Krbljine i Kalinovika (*Bl.), navodno po kazivanju seljaka takogjer kod Borovice u blizini Vareša (po navodu F. Wilhelma, u koji Pr. dvoji). — **Hercegovina:** Na Rečica-pl. kod Ostrošca do 1400 *m* (F.); na Čvrsnici pl. kod Starog Klanca (*F.); na Bjelasici pl. u malenim, gustim šumama (Mu.); kod Graca (Br.); na Bijeloj gori (navodno po P.). — Cvate u proljeću. — Somina.

Juniperus virginiana [L., Spec. pl., 1039 (1753)], iz istočnog dijela Sjeverne Amerike, zasagjen jedino po baščama iz novijeg doba.

6. ***Juniperus phoenicea*** [L., Spec. pl., 1040 (1753)]. — U području mediterane flore po suhim, sunčanim, stjenovitim mjestima pojedince i u čitavim šumama.

Hercegovina: U dolini Neretve niže od Konjica po kazivanju seljaka, koji je nosio granu; da li divlje? (*B.); kod Zavale (R.!); kod Mostaća (B.) i na brdu Gljiva kod Trebinja!! (V.); na Vlaštici iznad Drijena čest!! (V.). — U prvo proljeće. — Brika, ljuti smrč.

Cupressus sempervirens [L., Spec. pl., 1002 α (1753)], dolazi sa istoka te se u mediteranom području Hercegovine gaji oko džamija i po muslimanskim grobljima, primjerice u Mostaru (B.); formu *C. horizontalis* Mill., Gard. dict., ed. 8 nr. 2 (1768) vidio sam u dolini Neretve izmegju Čapljine i Počitelja. — Čempres.

Thuja occidentalis [L., Spec. pl., 1002 (1753)], iz atlantske Sjeverne Amerike i *Thuja orientalis* L. l. c. sa Istoka, zasagjuju se počešće po baščama.

2. razred: GNETALES.

[Engl. Syll., 63; ed. 2, 69.]

1. rod: EPHEDRACEAE.

[Dumort., Anal. fam., 11, 1829.]

1. Ephedra.

[L., Gen.; ed. VI 532 nr. 1136; Stapf, Ephedra u DWA., LVI (1889).]

1. ***Ephedra fragilis*** [Desf., Fl. atl., II (1800) 372, Stapf, Ephedra, 53, nr. 12 t. II f. XII].
   var. ***campylopoda*** [C. A. Mey., Mon. Eph., 73; Vis., Fl. Dalm., Suppl. I, 44; Reich., Icon. fl. Germ., XI, 8 f. 1149; Stapf, l. c., 56, Aschers. Graebn., Syn., I 258.]. — Penjući se ili položeni, rijetko kada uspravljeni grm sa sivom korom i granjem, što se lako lomi. Internodije često vrlo produljene, do 4 *mm* debele. Listovne ljuske dugačke 1—2 *mm*, ovisoke, u nožnici srašćene. Muški klasovi jajasti, sjede ponajviše na gusto u klupku, rjegje u nepravilnim snopićima. Anthera ima 6—5, rjegje 4; njihov stupić ispružio se odugačko te je često dvaput dulji nego perigon. Ženske rese ponajviše nasagjene pojedince na unutra zavinutim,

kratkim, često raščlanjenim grančicama, 2—1 cvjetne, u početku dugoljasto jajajste sa 2—3 para brakteja. Najunutrašnjije brakteje cjevkaste do $^3/_4$ sraščene. Plodnica krugljasta, 8—9 *mm* dugačka, crvena. Sjeme polujajastog oblika.

Po stijenama, kamenim i pjeskovitim mjestima i zidinama; samo u području mediterane flore.

Bosna: Po Boiss. [Fl. Or., V 715], što oprovrgava Stapf [l. c. 57]. — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Knapp, Herb. Bosn., nr. 5 po Stapfu); na Humu kod Mostara (B.); oko Stôca vrlo često (V.); po stijenama oko Trebinja! (P.) i to na Leotaru, Gljivi i Kravici, ali rijetko (V.); na Vlaštici iznad Drijena. — April i maj.

2. ***Ephedra nebrodensis*** [Tineo u Gussone, Synops. Fl. Sic., II, 638 (1844)]; Parlat. u DC., Prodr., XVI 2, 357: Stapf, Ephedra, 77 nr. 20, t. III f. XX.

Uspravljeni do 2 *m* visoki grm sa tankim, ukočenim i uspravljenim granama Internodije do 2 *cm* dugačke, 1—1·5 *mm* debele. Muški klasci sjedeći, zasebni ili nekoliko njih sastavljeni sa 2—4 cvjetna para. Omot cvijeta okruglast, brakteje izbačene. 8—6 anthera na stupiću, koji se jedva izdiže. — Ženske rese na vrlo kratkim peteljkama jednocvjetne sa 2—3 para brakteja. — Unutrašnje brakteje na $^1/_3$ srasle. Mikropile izlaze ravno. Rese ploda 5—7 *mm* dugačke, žute ili crvene. Sjeme dulje nego što su brakteje.

Ovdje navodim: var. *Villarsii* [Gren. Godr., Fl. franç., III (1855) 161, kao vrstu; Stapf, l. c. 78. — *E. distachya* Vill., Hist. pl. Dauph., III 816; Reich., Ic. fl. Germ., XI f. 1148 (gore lijevo), ne L. — *E. major* Host, Fl. Austr., II 671 (djelomično). — *E. procera* Vis., Fl. Dalm., Suppl. I 44 (djelomično)].

Grančice manje više hrapave. Rese ploda ponajviše jajasto kruglaste sa obično jajastim sjemenom. — Raste po stjenovitim, hridovitim mjestima u području flore Sredozemnog mora, 70—100 *m*.

Hercegovina: Na vapnenastim stijenama kod Mostara (*Knapp po Stapfu), naročito po dônjim obroncima Huma neposredno uz varoš u velikoj množini!! (Mu.); na ist.-prav. groblju (Baenitz!); po stijenama kod Stôca (Baenitz!). — Cvate u prvo ljetno doba.

Ephedra distachya [L., Spec. pl., 1040 Stapf, Ephedra, 66, t. II f. XVII], Str. navodi pogrješno da ove biljke ima po stijenama kod Mostara. Nema je u nijednoj susjednoj zemlji, a u Hrvatskoj takogjer je krivo naznačena.

2. pododjelenje: Angiospermae (Biljke sa sjemenom, ukritom u čauri).

1. razred: MONOCOTYLEDONEAE. [Biljke sa jednim listom u klici.]

1. rod: TYPHACEAE.

[Reich., Fl. Germ., 11 (1830).]

1. Typha.

[L., Gen. pl., ed. VI, 479 nr. 1040.] „Rogoš", „šćevar".

1. ***Typha angustifolia*** [L., Spec. plant., 971 (1753)]. U vodama tromog toka, u močvarama i jarugama po dolini sve do u brdovitu regiju.

Bosna: Uz obalu Une južno od Ripča kod Bihaća (Boll.); kod hana Devetina (B.); oko Travnika ispod Putičeva (Br.) i kod Viteza blizu Busovače (*S. takogjer po Rohrbachu); kod Banjaluke (H.); u Sarajevskom polju (Bl.) naročito na obalama Željeznice i kod Lukavice (F.); kod Tarčina (B.) i Čemernice blizu Prače (Fo.); u dolini Jadra izmegju Drinače i Nove Kasabe (J.); kod Preodca i Podgradine (Pr.) — Cvate usred ljetnog doba.

2. ***Typha latifolia*** [L., Spec. pl., 971 (1753)]. — Uz vode svake vrste i po močvarama.

Bosna: Čest, izmegju Doberlina i Novog (B.); u dolini kod Bihaća (B.); kod Sasine, Stratinske i Zbilja (Fo.); kod Banjaluke (H.) i Sijekovca (B.); u dônjoj dolini Vrbasa; posvuda po brdima i humcima zapadne Bosne, naročito u dolinama Jale, Spreče, Bosne i Lašve (B.); izmegju Varcar Vakufa i Ključa (B.); u ravnicama oko Travnika (Fr. Br.!); izmegju Kiseljaka i Fojnice (*S.). — U južnoj Bosni češći, tako: izmegju Pobrina hana i Pogara kod Vareša (Pr.), uz Bosnu u Sarajevskom polju (Kummer i S., takogjer po Rohrbachu), izmegju Pazarića i Tarčina (B.). Oko Sarajeva uz Dobrinju kod Lukavice (F.!), na Kobiljoj glavi i u dolini Vogošće (B.), u dolini Željeznice i kod Trnova (B.), u jednoj močvarastoj livadi izmegju Krbljine i Kalinovika (V.), kod hana Sumbulovca blizu Mokrog, na presedlu Karolina kod Viteza,

blizu Zalajita kod Vikoča, uz Janjinu ispod Čajniča (B.). — **Hercegovina:** Rijedak uz obalu Neretve kod Mostara (Str.); izmegju Domanovića i Pilete, izmegju Gabele i Metkovića, u močvari Krupi i uz donju Neretvu (B.); oko Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Cvate usred ljetnog doba.

3. ***Typha Shuttleworthii*** [Koch et Sonder u Koch, Syn. fl. Germ., ed. II (1844), 786]. — Na istim mjestima kao pregjašnje.

Bosna: Kod Travnika (Brandis kao *T. latifolia* po Borbásu 1882, ali Kronfeld ostavlja neriješeno odregjivanje u ZBG. 1889, 174); kod Glamoča (po Brandisu). — Cvate u kasno ljetno doba.

2. rod: SPARGANIACEAE.

[Engl. u NPflF., II 1, 192.]

1. Sparganium.

[L., Gen., ed. VI, 480 nr. 1041.]

1. ***Sparganium erectum*** [L., Spec. pl., 971 α (1753), pravilnije Reich., Fl. Germ., 12. — *Sp. ramosum* Huds., Fl. Angl., 346 (1762)]. — Uz vode tromog toka, u močvarama i jarugama, naročito po nizinama. (Mnoga stajališta ostaju dvojbena, pošto nema eksemplara sa plodom.)

Bosna: Oko Jurića, Krupe, Vedrog polja i Bihaća (Fo.); u dolini Dobrnice (B.), izmegju Lišnja i Prnjavora (B.), kod Tešnja (Fo.), na jezeru Plive (B.), oko Travnika (*S.) na Vlašiću, u dolinama Lašve i Lepenice, izmegju Kiseljaka i Fojnice!! (S.), kod Dusine (Schwarz!), Kreševa, Visokog (Fo.), Tarčina (Pr.); dosta česta oko Sarajeva i u Sarajevskom polju (B.). — **Hercegovina:** Kod Metkovića (Fo.) i kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Cvate u ljetu.

2. ***Sparganium neglectum*** [Beeby u Journ. of bot. (1885), 26, 193 t. 258. — *Sp. erectum* var. *neglectum* Richter, Pl. Europ., 10. *Sp. neglectum* var. Asch. u ÖBZ. (1893) 44]. — Uz vode tromog toga, u močvarama i jarugama do u visinu od 850 *m*.

Bosna: Na jezeru Plive kod Jajca (?, plod nije posve dozrio, B.); u dolini Fojnice izmegju Fojnice i Kiseljaka; oko Sarajeva česta u Sarajevskom polju, oko Vrela Bosne, Vrutaka, Ilidže, Gornjeg Stupa, Svrakinog sela i kraj željezničke postaje (Mu.); kod Kobilje Glave (*B.); oko Lukavice i Kovačića (F.). — **Hercegovina:** U Gackom polju uz Mušicu (Mu.); kod Metkovića (Fo. po Asch.). — Cvate u ljetno doba.

β ***microcarpum*** [L. M. Neumann u Krok Hartm., Handb. Skand. Fl., ed. XII (1889), 112; Murb., Beitr. zur Fl. Südbosn. u LUA. XXVII (1891) 32; Asch. Graeb., Syn., I 281 kao var. *Sp. ramosum.* — *S. microcarpum* Čelak. u ÖBZ. (1896) 423]. — Manja nego tipus.

Peteljka 20—60 *cm* visoka. Listovi 4—10 *mm* široki, cvjetna čaška slabije razgranjena. Plod jajasto kopljast, dugoljasto kljunast, 5—8 *mm* dugačak, smegje sjajne boje, ponešto naboran; duljina kljuna 2·5—3·5 *mm*. Koštica 3—3·5 *mm* dugačka sa 6—8 rebaraca.

Hercegovina: U močvarama po Nevesinjskom polju izmegju Nevesinja i Pustoljana u visini od po prilici 850 *m* (*Mu.). — Cvate usred ljetnog doba.

3. ***Sparganium simplex*** [Huds., Fl. Angl., ed. 2, 401 djelomično; Reich., Fl. Germ., 12]. — U vodama tromog toka; rijetka.

Bosna: Kod Založja kraj Bihaća i kod Sutješčice (Fo.).

Sparganium minimum [Fries, Summa veg., II, 560], opažavana je samo u Posavlju izvan našeg područja.

3. rod: POTAMOGETONACEAE.

[Juss., Dict. sc. nat., 93; Aschers. u NPflF., II 1, 194.]

1. Potamogeton.

[L., Gen., ed. VI. 67 nr. 174.]

1. ***Potamogeton natans*** [L., Spec. pl., 126 (1753)]. — U mirnim slatkim vodama.

Bosna: U Uni kod Bihaća (Boll.), kod Travnika (Br.), Maglaja i Zenice (Fo.); na Raduši-pl.! (Fr., Br.); kod Vučje luke kraj Sarajeva (*B.); na Hranisavi, u Sturbi kod Livna i u Buškom blatu (Pr.). — **Hercegovina:** U Trebinjčici kod Trebinja (*P.); u Hutovom blatu i kod Vranograča (F.). — Cvate u ljetno doba.

β ***prolixus*** [Koch, Syn. Fl. Germ., ed. II, 775 (1844)].

Hercegovina: U Trebinjčici kod Arslan-Agića Mosta (B.)

2. ***Potamogeton fluitans*** [Roth, Tent. Fl. Germ., I, 72; II 1, 202].

Bosna: Po vodama kod Banjaluke (*H.), kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** U Neretvi i Buni kod Mostara (*Str.); u baruštinama Zalomskog potoka u Nevesinjskom polju od prilike u visini od 850 *m* (Mu.). — Cvate u ljetno doba.

3. ***Potamogeton alpinus*** [Balb., Miscell., 13 (1804)].

Bosna: (po A. K.): U tihim vodama, u Malom jezeru na Vranici-pl. (F.). — Cvate u julu, augustu.

4. ***Potamogeton lucens*** [L., Spec. pl., 126 (1753)].

Bosna: U tihim vodama i močvarama (*S.), Bara kod Dônjeg Svilaja! (F.). — **Hercegovina:** U Neretvi i Buni kod Mostara (Str.), u Trebinjčici od Arslan-Agića Mosta (B.) do Trebinja (*P.), u Zalomskom potoku, u Mušici u Gackom polju u visini od po prilici 950 *m* (Mu.). — Cvate usred ljetnog doba. — Brasca.

5. ***Potamogeton praelongus*** [Wulf. u Roem. Arch., III 3, 331].

Bosna: U vodama stajačicama; u jednom jezeru na Vel. Šatoru (po Pr.). Nije li možda zamijenjena?

6. ***Potamogeton crispus*** [L., Spec. pl., 126 (1753)]. — U vodama i močvarama.

Bosna: U jezeru Plive kod Jajca (Bl.), u močvarama Jale, u Spreči izmegju Kiseljaka i Turije (*Sendt.) 1848), u Prokoškom jezeru na Vranici pl. (Pr.), u mrtvim rukavima Miljacke u Sarajevskom polju (B.), na Vel. Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** U jarcima kod Mostara!! (Bornm.), u Radoboljima od prilike 70 *m* (Mu.), u Hutovom blatu (F.), u Trebinjčici kod Arslan-Agića Mosta kod Trebinja (*B.). — Cvate u ljetu.

7. ***Potamogeton perfoliatus*** [L., Spec. pl., 126 (1753)].

Bosna: U vodama; u Uni kod Bos. Novog (Fo.), u jezeru Plive kod Jajca (*Bl.). — **Hercegovina:** U Neretvi i Buni kod Mostara (*Str.), u Zalomskom potoku u visini od po prilici 850 *m* (Mu.), u Trebinjčici kod Arslan-Agića Mosta (B.). — Cvate u ljetno doba.

β ***ovatolanceolatus*** [Reich., Ic. Fl. Germ., VII t. XXIX f. 54 = var. *lancifolius* Vis., Fl. Dalm., Suppl. II 1, 77].

Bosna: U Miljač potoku kod Kupresa (*B.). — **Hercegovina:** U Trebinjčici kod Trebinja (P. označuje kao *P. densus* po *V.).

8. ***Potamogeton pusillus*** [L., Spec. pl., 127 (1753)]. — U tihim vodama.

Bosna: U jezeru Plive kod Jajca (*Bl.). — **Hercegovina:** Na ušću Bune u Neretvu u nadmorskoj visini od 40 *m* (*Mu.), u jarcima kod Mostara (? jer bez cvjetova, Bornm.!). — Cvate u ljetno doba.

9. ***Potamogeton pectinatus*** [L., Spec. pl., 127 (1753)]. — U tihim vodama.

Bosna (*A. K.): U Uni i Sani kod Novog (Fo.). — **Hercegovina:** (po A. Bennetu u Nym., Consp., Suppl. II, 288); kod Mostara (B.). — Cvate usred ljetnog doba.

Potamogeton densus [L., Spec. pl., 126 (1753)], označena po Pant. (Adnot. 29) za Hercegovinu, ali pripada *P. perfoliatus*-u (isporedi ovo).

2. Zostera.

[L., Gen., ed. VI, 472 nr. 1032; Aschers. u NPflF., II 1, 201.]

1. ***Zostera marina*** [L., Spec. pl., 968 (1753)]. — U moru.

Hercegovina: U var. *angustifolia* (Horn. u Fl. dan., t. 1501 [1820]) kod Sutorine (Baenitz 1898!, f. B.) — Voga, svilina.

Zostera nana [Roth, Enum. pl. Germ., I (1827) 8 djelomično], *Posidonia oceanica* [Del., Fl. aeg., 30 (1813)], *Cymodocea nodosa* [Asch. u Sitz. Ges. naturf. Freunde Berlin (1867), 4], nalaziće se po svoj prilici u predjelima Hercegovine uz morsku obalu.

4. rod: JUNCAGINACEAE.

[L. C. Rich. u Mem. du Mus., III, 365 (1815).]

1. Triglochin.

[L., Gen., ed. VI, 179 nr. 453.]

1. ***Triglochin palustre*** [L., Spec. pl., 338 α (1753)]. — Po močvarastim livadama, po mokrim, tresetnim mjestima.

Bosna: (*A. K.) U jezeru Plive kod Jajca (H.), u klancu kod Travnika i Putičeva (Br. fide Fr.), uz Debelo brdo i Hrešu u blizini Sarajeva (Fo.), uz Bistrik potok na Trebeviću (K. Maly), kod Tarčina (Mu.). — **Hercegovina:** Oko jezera kod Obrnje (*Mu.). — Cvate u julu, augustu.

5. rod: ALISMACEAE.

[Juss., Dict. sc. nat., VII, 474 djelomično; Buchenau u NPflF., II 1, 227.]

1. Alisma.

[L., Gen., ed. VI, 181 nr. 460.]

1. ***Alisma plantago*** [L., Spec. pl., 342 (1753)]. Uz i u vodama svake vrste; u močvarama, jarugama, baruštinama sve do u prednje alpe.

Bosna: Česta posvuda u cijelom području, naročito po dolinama rijeka, tako uz Savu, Unu, Sanu, Vrbas, Bosnu (*S.), Drinu i uz pritočice ovijeh rijeka. — **Hercegovina:** (*AK.) rijetka uz Neretvu do Mostara (Str.), uz Mostarsko blato (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.), kod Domanovića, Pileta, Stôca (B.), u Gackom polju (Mu.) — Cvate u ljetno doba. — Bokva podvodna.

2. Caldesia.

[Parl., Fl. ital., III, 598 (1858); Buchenau u NPflF., II 1, 230.]

1. ***Caldesia parnassifolia*** [Parl., Fl. Ital., III, 599 (1858)]. U vodama stajaćicama po Boué-u u sjevernom dijelu Bosne.

3. Sagittaria.

[L., Gen., ed. VI, 494 nr. 1067; Buch. u NPflF., II 1, 231.]

1. ***Sagittaria sagittifolia*** [L., Spec. pl., 993 (1753)]. U stajaćim i u vodama tihog oticanja.

Bosna: Bara kod Dônjeg Svilaja (R.!), Tisina (Fo.) — **Hercegovina:** U Hutovom blatu, kod bare Bok (F.), u mrtvim rukavima Mušice u Gackom polju (*Mu.). — Cvate u ljetu. — Strelara.

6. rod: BUTOMACEAE.

[Gray, Arrang. brit. pl., 217; Buchenau u NPflF., II 1, 232.]

1. Butomus.

[L., Gen., ed. VI, 201 nr. 507.]

1. ***Butomus umbellatus*** [L., Spec. pl., 372 (1753)]. — Uz i u stajaćim vodama i u močvarama.

Bosna: Uz Unu iznad Ostrošca (Boll.), izmegju Dubice i Gradiške (B.), kod Maglaja uz rijeku Vrbas (*H.), kod Travnika (Br.), kod Pržića (Pr.), u Duvanjskom polju (R.!). — **Hercegovina:** (*AK.) Uz Bunu kod Mostara (Str.), u Gackom polju (Riedel !), u blatu Krupa kod Metkovića (B.). — Cvate usred ljeta.

β ***stenophyllus***. Listovi oštro trobridni, vrlo uski, jedva 3 *mm* široki, kad se osuše ponajviše uvinuti. Unutrašnji perianth-listovi bijeli, prema dnu po sredini ljubičasti, izvanjski ljubičasti.

Bosna: U Duvanjskom polju (R.!). — **Hercegovina:** U Mostarskom blatu (*B.).

7. rod: HYDROCHARITACEAE.

[DC., Fl. franç., III, 265; Asch. i Gürke u NPflF., II 1, 238.]

1. Stratiotes.

[L., Gen., ed. VI, 277 nr. 687.]

1. ***Stratiotes aloides*** [L., Spec. pl., 535 (1753)]. — U stajaćim vodama.

Bosna: Kod Dônjeg Svilaja (*R!). — Cvate u ljetu. — Rezac.

2. Hydrocharis.

[L., Gen., ed. VI, 527, nr. 1126; Asch. i Gürke u NPflF., II 1, 258.]

1. ***Hydrocharis morsus ranae*** [L., Spec. pl., 1036 (1753)]. — U stajaćim vodama.
Hercegovina: (po *AK.). — Cvate usred ljeta. — Vodarka.

8. rod: GRAMINEAE.

[Benth. Hook., Gen. pl., III, 1074; Hackel u NPflF., II 2, 1.]

Trib. 1.: *Maydeae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1075 i 1078.]

1. Zea.

[L., Gen., ed. VI, 480 nr. 1042.]

1. ***Zea mays*** [L., Spec. pl., 971 (1753)]. Potječe iz tropske Amerike te se sadi posvuda u nizinama i poljima sve do u višu regiju brda. (*S.).
Cvate u ljetu. — Kukuruz, golokud, premantur.

Trib. 2.: *Andropogoneae.*

[Benth. Hook., Gen., III 1081.]

2. Andropogon.

[L., Gen., ed. VI 540, nr. 1145; Hackel u DC., Monogr. Phan., VI, 359.]

1. ***Andropogon ischaemum*** [L., Spec. pl., 1047 (1753) ne L. Herb.] samo var. *genuinus* Hackel, l. c. 475. — Po sunčanim, suhim mjestima, travnjacima, brdskim livadama, pašnjacima.
Bosna: U humovitim krajevima sjeverne Bosne česta (B.); u dolini Vrbasa, naročito kod Banjaluke!! (H.); u dolini Lašve oko Travnika (*S.); kod Jajca (B.); Breška kod Brčkog (B.); u dolini Jale!! kod Dônje Tuzle (M.) i po drugim mjestima u dolini Spreče i dônje Bosne (B.); oko Vareša (Pr.); oko Sarajeva, u dolini Miljacke kod Kozje ćuprije i Kovačića (F.!); kod Višegrada (B.); na Suljagi, Velikom Malovanu i Krug-pl. kod Livna, oko Grkovca (Pr.); na Prologu (B.). — [Po Fo. obična u čitavoj Bosni i Hercegovini, što po mojim opažanjima nije posve osnovano.] — **Hercegovina:** U dolini Drežnice pojedince (V.); oko Mostara posvuda česta!! (Str.); u dolini Neretve kod Žitomišljića! (Mu.), kod Varde (B.) i na Veležu (B.), kod Stôca (B.); u Jazinom dolu kod Orahovca u Bijeloj gori (*P.); kod Hutova (Br.); česta oko Trebinja, Bileća, Trebesinje hana, Nevesinja (V.); na Busak-pl. (Fo.). — **Sandžak novopazarski:** Izmegju Gotovuše i Plevalja, u dolini Lima izmegju Prijepolja, Bistrice (*B.). — Cvate u ljetu i sve do u jesen.

2. ***Andropogon arundinaceus*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, 274 (1772) prošireno. — *A. Sorghum* Hackel, Androp., l. c. 500. — *Holcus Sorghum* L., Spec. pl., 1047 prošireno.

s. sp. *a)* ***A. halepensis*** [Hackel, Androp., l. c. 501. — *A. arundinaceus* Scop. l. c. — *A. halepensis* Brot., Fl. Lus., I 89. — *Holcus halepensis* L., Spec. pl., 1047. — *Sorghum halepense* Pers., Syn. pl., I 101]. — Po sunčanim, stjenovitim, travama zarastlim mjestima i strništima.
Bosna: Izmegju Dubice i Gradiške u dolini dônjeg Vrbasa (takogjer zasagjena) sve do Banjaluke (B.); po baščama u Banjojluci (*H.) i po travnjastim obroncima u zapadnom dijelu varoši (C.); oko Travnika (Br., Fr.). — **Hercegovina:** U dolini Neretve ispod Jablanice (*Bl.), posvuda oko Mostara! (Str.); po vlažnim, žitorodnim mjestima u dolini Neretve kod Žitomišljića i Bune (Mu.); kod Pileta, oko Stôca (B.) i Ljubinja (Fo.), kod Pridvoraca i Gomoljana kraj Trebinja (Fo.). — Cvate u ljetu.

s. sp. *b)* ***A. sativus*** [Hackel, Androp., l. c. 505.]. U formama:

α ***saccharatus*** [Koern. et Wern., Handb. des Getreidebaues, I 310 (1885). — *Holcus saccharatus* L., Spec. pl., 1047. — *Sorghum saccharatum* Pers., Syn. pl., I, 101 (1805)].

β ***vulgaris*** [Hack., l. c. 515. — *Holcus Sorghum* L., Spec. pl., 1047 (1753). — *Sorghum vulgare* Pers. l. c.].

γ ***cernuus*** [Koern. et Wern., l. c. 314. — *Holcus cernuus* Ard. u Sagg. sc. acad. Padova, I 128, t. 3 f. 1—2 f. Hackel. — *Sorghum cernuum* Host, Gram., IV (1809) t. 3]. — Potječe valjda od *A. halepensis* te se često sadi po njivama.

Bosna: β česta u dolini Jale, Spreče i Bosne, ali se rijetko kad sije sama za sebe; kod Jagodine, u dolini Drine kod Goražda (*B.), kod Tjentišta u klancu Sutjeske (A.). — **Hercegovina:** α oko Mostara (Str.), kod Jablanice (*Bl.); — β kod Uloga u Zagorju (A.), sije se kod Jablanice (R. Keller f. B.), oko Mostara (Str.), kod Žitomišljića, Oplišića, Ljubinja, Trebinja, Gorice (Fo.); — γ sije se po gdje gdje (Fo.) — **Novopazarski sandžak:** U dolini Lima kod Seljačnice i izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Cvate usred ljeta.

3. ***Andropogon gryllus*** L., Diss., cent. II (1756) nr. 200 i Amoen. Acad., IV (1759), 332. — *Pollinia gryllus* Špreng., Pug., II, 10. — Po suhim, stjenovitim mjestima, po planinskim pašnjacima i napuštenim njivama.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.). — **Hercegovina:** Po neobragjenim pjeskovitim mjestima oko Mostara česta!! (Str.), izmegju Drijena i Trebinja (V.); na Humu i brdu Gljiva kod Trebinja (*P.); oko Grančareva u Bijeloj gori (*P.); kod Hutova (Br.); kod Pileta i Stôca (B.); oko Tihaljine (F.). — Cvate u ljetu. — Brkaš.

Trib.: *Zoysieae.*

[Benth. i Hook., Gen., III 1075 i 1080.]

3. Tragus.

[Hall., Hist. stirp. Helv., II, 203 (1768) i Scop., Introd., 73.]

1. ***Tragus racemosus*** [Desf., II 386 (1800). — *T. muricatus* Moench. Meth., 53 (1794). — *Cenchrus racemosus* L., Spec. pl., 1049 (1753). — Po pjeskovitim, suhim, sunčanim mjestima u strništima.

Bosna: (*AK.): Dvojbeno gdje? — **Hercegovina** (*AK.): Oko Bileća (Hensch!). — Cvate usred ljeta.

Trib.: *Paniceae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1075 i 1077; Hackel u NPflF., II 2, 32.]

4. Panicum.

[L. Gen., ed. VI, 32, nr. 76.]

1. Sekt.: *Digitaria.*

[Haller, Hist. stirp. Helv., II 244 (1768) i Scop., Fl. Carn., ed. II, I 52 djelomično kao vrsta. — M. Bieb., Fl. Taur. Cauc., I 51 (1808) kao sekt.]

1. ***Panicum humifusum*** [Kunth, Gram., I 33 (1829). — *Digitaria filiformis* Krock., Fl. Sil., 98 (1787) nije L. — *Dig. humifusa* Rich. kod Pers., Syn. pl., I 84 (1805). — *Paspalum glabrum* DC., Fl. franç., III 16 (1805). — *Panicum glabrum* Gaud., Agrost. Helv., I 22 (1811). — *Syntherisma glabrum* Schrad., Fl. Germ., I 163, t. III f. 6 (1806)]. — Po pjeskovitim mjestima, naročito uz rijeke.

Bosna (*AK.): Uz Drinu kod Višegrada (B. 1890); oko Banje kod Fojnice (Mu.). — Cvate usred ljeta.

2. ***Panicum sanguinale*** [L., Spec. pl., 57 (1753). — *Digitaria sanguinalis* Scop., Fl. Carn., ed. 2, I 52 (1772)]. — Po njivama, vrtovima i pustim mjestima.

Bosna: (*AK.): Kod Banjaluke (H.), oko Fojnice (Mu.), kod Dônje Tuzle (M.), uz Drinu kod Višegrada (B.). — Cvate u ljetu, jeseni.

3. ***Panicum ciliare*** [Retz, Observ., IV 16 (1786). — *P. sanguinale* var. *ciliare* Trin., Spec. Gram. XII t. 144 (1829). — *Digitaria ciliaris* Koel., Descr. Gram., 27 (1802).] — Po pjeskovitim neplodnim mjestima, po njivama.

Bosna: Kod Travnika (*Fr. Br.). — **Hercegovina:** Kod Jablanice (*V.). — Cvate usred ljeta.

2. Sekt.: *Brachiaria.*

[Trin. u Mem. Act. Petrop., 6 sér., I (1835), 233.]

4. ***Panicum eruciforme*** [Sibth. Sm., Prodr. fl. Graec., I 40 (1806). — *Echinochloa eruciforme* Reich., Fl.. Germ., 140; Asch. Graeb., Syn., I 68]. — Po strništima, neplodnim mjestima.

Hercegovina: Po strništima oko Pridvoraca i Gomoljana kod Trebinja vrlo česta (*V.). Inače samo još u susjednoj Dalmaciji i u području mediterane flore, naročito na Istoku.

3. Sekt.: *Echinochloa.*

[P. Beauv., Nouv. Agrost., 53 t. XI f. II (1812) kao vrsta; Link, Enum., I 76 (1821).]

5. ***Panicum crus galli*** [L., Spec. pl., 56 (1753). — *Echinochloa crus galli* Pal. Beauv., Agrost., 161 i Expl. des planch., 8 (1812); Röm. Schult., Syst., II, 478 (1817)]. — Po pustim mjestima, njivama, vrtovima.

Bosna: (*AK.) Česta u sjevernoj i srednjoj Bosni, primjerice kod Novog, Krupe, Bihaća (Fo.) Dubice, B. Gradiške (B.), Ključa (Fo.), Banjaluke (H.), Travnika (Br. Fr.), Doboja, Žepča (Fo.), Vranduka (Bl.), Visokog (Fo.), Lišnja, Prnjavora, Dervente (B.), Dônje Tuzle!! (Mu.), Zvornika, Prosjeka (J.), Fojnice (Mu.) i t. d. — U južnoj Bosni rijetka, primjerice gdje i gdje oko Sarajeva (Fo.), kod Goražda, Višegrada (B.). — **Hercegovina:** rijetka; kod Konjica (Fo.), Jablanice (V.), Mostara (Pi.), uz Bunu (*Str.). — Cvate usred ljeta.

Opažane su ove forme: 1. ***submutica*** [Neilr., Fl. Niedöst. 31]. — 2. ***pervulgata*** G. Beck, Fl. Niedöst. 44. — 3. ***aristata*** [Reich., Icon. Fl. Germ., I f. 1442.]

4. Sekt.: *Miliaria.*

[Trin. u Mém. Ac. Pétérsb., 6 sér., III, 285 (1835). — sekt. *Eupanicum* Benth. Hook., Gen., III, 1102 (1883)]. — *Panicum* Pal. Beauv., Agrost., 45].

6. ***Panicum miliaceum*** [L., Spec. pl., 58 (1753)]. — Sije se po njivama te često podivlja.

Bosna: (*AK. i drugi). — **Hercegovina:** (*Str. i drugi). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice zasijana i divlja (*B.). — Cvate usred ljeta.

5. Setaria.

[Pal. Beauv., Fl. Ow. et. Benin, II 80 po Benth. i Agrost., 51, t. XIII f. III. — *Panicum* sect. Link, Enum., I 75.]

1. ***Setaria verticillata*** [Pal. Beauv., Agrost., 178 (1812). — *Panicum verticillatum* L., Spec. pl., ed. 2, 82 (1762)]. — Po pustim mjestima i kao korov po usjevima.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), Zenice (Fo), Zvornika (J.), Kovačića kraj Sarajeva (Fo.) i uz Šuicu (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara po zasijanim njivama (*Str.). — Cvate u ljetu.

2. ***Setaria viridis*** [Pal. Beauv., Agrost., 178 t. XIII f. III (1812). — *Panicum viride* L., Syst., ed. X, nr. 2 870 (1759)]. — Po strništima i pustim mjestima, kao korov po usjevima.

Bosna: (*AK.) Kod Zalina (Fo.), Banjaluke (H.), Travnika (Br. Fr.), oko Fojnice (Mu.), u dolini Željeznice (B.), oko Sarajeva (Fo.), po pijesku u koritu Drine kod Višegrada i Goražde te u klancu Šutjeske kod Suhe (B.). — **Hercegovina:** (*AK.) kod Jablanice (P.), Mostara! (Fo.), Bune (Mu.). — **U novopazarskom sandžaku:** Izmegju Plevalja i hana Jabuke, izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Cvate u ljetu.

3. ***Setaria italica*** [Pal. Beauv., Agrost., 178 prošireno. *Panicum italicum* Döll, Fl. bad., I, 232].

α ***germanica*** [P. Beauv., l. c., kao vrsta. — *Panicum germanicum* Mill., Gard. dict., ed. 8, nr. 1 (1768)].

Hercegovina: Podivljala oko Jablanice (B.).

β ***typica*** [*S. italica* P. Beauv. l. c.]. — Po gdje gdje zasijana i podivljala.

Bosna: Kod Zalina (Fo.), Banjaluke (*H.), Pazarića (B.). — **Hercegovina:** Uz željezničku prugu kod Jablanice (*B.).

4. ***Setaria glauca*** [Pal. Beauv., Agrost., 178 (1812). — *Panicum glaucum* L., Spec. pl., 56 djelomično; ed. II, 83]. — Po vlažnim, pjeskovitim mjestima i po njivama.

Bosna: Raširena i obična, primjerice kod Krupe (Fo.), Dubice, Gradiške, u dolini Jedovice (B.), kod Banjaluke (Fo.), Jajca (Fo.), Travnika (Br. Fr.), posvuda u dolini Bosne (B.), kod Fojnice (Mu.), Zenice (Fo.), Visokog (Fo.), Brčkog (B.), Dônje Tuzle (M.), Kozluka kraj Zvornika (J.), Sarajeva (Fo.), Višegrada, Uvca i Goražde (B.) i drugdje. — **Hercegovina:** (*AK.) Rijetka oko Jablanice! (Fo.) i Mostara (Str.). — Cvate u ljetu.

Trib.: *Oryzeae.*

[Benth. Hook., Gen., III 1075 i 1079; Hackel u NPflF., II 2, 39.]

6. Oryza.

[L., Gen., ed. VI, 177 nr. 448; Hackel u NPflF., II 2, 41.]

1. ***Oryza sativa*** [L., Spec. pl., 333 (1753)]. — Pirinač sijao se u prijašnje doba u Hercegovini, ali se to napustilo, pošto dotične njive postadoše močvare (*Boué 1840). Blau vidio je još usjeve pirinča kod Lukoča i Trebižata.

7. Homalocenchrus.

[A. Mieg u Act. Helv., Basileae (1760), IV 307—314. — *Leersia* Swartz, Prodr. Ind. Occ., 1, 21 (1788); Hackel u NPflF., II 2, 41.]

1. ***Homalocenchrus oryzoides*** [Poll., Hist. pl. Palat., I 52 (1776). — *Phalaris oryzoides* L., Spec. pl., 55 (1753). — *Leersia oryzoides* Sw., l. c. — *Oryza clandestina* A. Braun u Verh. bot. Ver. Brand., II (1860), 195 (1861). — Cfr. Buchenau u Bot. Zeit. (1894) sv. IV]. — Po vodama tromog toka i u jarugama.

Bosna: U dolini potoka Rakovca kod Banjaluke (C.); u brežuljkastom kraju izmegju Banjaluke i Dervente, tako u dolini Crkveničkog potoka kod Devetine (B.), kod Lišnja, izmegju Prnjavora i Dervente (B.), kod Petrovog sela i Gračanice u dolini Spreče, izmegju Žepča i Zavidovića (B.); uz Pavlovac potok kod Fojnice do u visinu od 630 *m* (Mu.). — **Hercegovina:** (*A. K.). — Cvate usred ljeta.

Trib.: *Phalarideae.*

[Benth. Hook., Gen., III 1076, 1083; Hackel u NPflF., II 2, 42.]

8. Phalaris.

[L., Gen., ed. VI 32 nr. 74; Benth. Hook., Gen., III 138; Hackel u NPflF., II 2, 43.]

1. Sekt.: *Euphalaris.*

1. ***Phalaris canariensis*** [L., Spec. pl., 54 (1753)]. — Po njivama; po pustim mjestima samo podivljala time, što ptice u svojoj hrani sjeme raznose.

Bosna: Kraj Sarajeva (H. fide Hackel).

2. ***Phalaris paradoxa*** [L., Spec. pl., ed. 2, 1665 (1763)]. — Biljka područja Sredozemnog mora, koju je navodno Boll. našao kod Golubića u Bosni. U ispravnost navoda: da ova biljka raste u hrvatskom primorju, sumnja Borbas.

2. Sekt.: *Typhoides.*

[Moench, Meth., 201 (1794) kao vrsta. — *Baldingera* G. M. Sch., Fl. Wett., I, 96 (1799) kao vrsta. — *Digraphis* Trin., Agrost. fund., 127 (1820) kao vrsta.]

3. ***Phalaris arundinacea*** [L., Spec. pl., 55 (1753)]. — Po vodama i močvarama.

Bosna: Po močvarama kod Sijekovca (*B.). — Cvate u ljetu.
Forma *picta* L. l. c. gaji se gdje gdje u vrtovima u sjevernoj Bosni.

9. Anthoxanthum.

[L., Gen., ed. 5, 17 (1754) djelomično; Hackel u NPflF., II 2, 43.]

1. ***Anthoxanthum odoratum*** [L., Spec. pl., 28 (1753)]. — Po livadama i čistinama u šumama do u alpinsku regiju.

Bosna: česta! (*S. i drugi). — **Hercegovina:** rjegja!; oko Mostara (Str.), na Veležu (Bornm.), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

Opažavane su ove forme: f. *longearistatum* [Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 39 (1867)]. — Bosna: Na Trebeviću (B.). — f. *triaristatum* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 49 (1890)]. — Na istom mjestu (B.). — f. *glabrescens* [Čelak l. c.], česta.

10. Stipa.

[L., Gen., ed. VI, 37, nr. 90; Benth. Hook., Gen., III 1084; Hackel u NPflF., II 2, 45.]

1. ***Stipa bromoides*** *[Agrostis bromoides* L., Mant., I 30 (1767). — *Stipa aristella* L., Syst. Nat., ed. 12, III 229 (1768)]. — Po stjenovitim, suhim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Oko Mostara (*Str.), kod Bune (Mu.), Stôca (B.), po obroncima Huma i Gljive kod Trebinja (V.). — Cvate u ljetu.

2. ***Stipa pennata*** [L., Spec. pl., 78 (1753)]. — Po suhim kamenitim mjestima, po brdskim pašnjacima.

Bosna: Izmegju Travnika i Butkovića (*S., Exs. nr. 32), kod Duvna (Br.), oko Sarajeva (Zoch), na Borovoj glavi!!, kod Preodca i Rora (Pr.), na Ljubuši pl. (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Posvuda oko Mostara!! (Str.), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule (B.), izmegju Tasovćića i Domanovića (B.), u Dugom polju, na Čvrsnici pl. (Heym fide F.), na Gljivi kod Trebinja, na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.), kod Neuma, Dračeva (F.). — Cvate u ljetu. — Kovilje.

β ***Joannis*** [Čelak. u ÖBZ. (1884), 318 kao vrsta].

Hercegovina: Na Veležu (*B.), na Humu kod Mostara (B.).

γ ***pulcherrima*** [C. Koch u Linnaea, XXI (1848), 440 kao vrsta. — *St. Grafiana* Steven u Bull. soc. nat. Mosc., XXX (1857) 368].

Hercegovina: Na Prislapu i Porim-pl. (V., 1890), na Veležu kod Mostara 1000—1700 *m* (Bornm., B.), na Leotaru kod Trebinja (B.), na Vlaštici kod Drijena, Svitavcu i Gnjiloj gredi (V.).

δ ***gallica*** [(Steven) Ćelak. u ÖBZ. (1883) 316].

Hercegovina: Po oniskim brdima izmegju Nevesinja i Gacka (primjerice kod Zalom-Palanke, Kifinog sela, Plužine, Fojnice), za tim u alpinskoj regiji Veleža i Bjelasice pl., 850—1750. *m* (Mu.), na Čabulji pl. (B).

ε ***austriaca*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 50 (1890)].

Bosna: Na Cincaru u visini od 1100 *m* (B.). — **Hercegovina:** Izmegju Trebistova i Rakitna (F. fide B.).

3. ***Stipa capillata*** [L., Spec. pl., ed. II, 116 (1762)]. — Po istim mjestima kao pregjašnja.

Bosna (*A. K.): Na Gradonju (Fo.) i izmegju stijena u klancu Lapišnica kod Sarajeva (Mu.). — Cvate u julu i augustu.

4. ***Stipa calamagrostis*** [Wahl., Veg. clim. Helv., 23 (1813). — *Agrostis Calamagrostis* L., Syst., ed. X, 872 (1759). — *Lasiagrostis Calamagrostis* Link, Hort. Berol., I, 91 (1827)]. — Po kamenitim mjestima, stijenama i sasapima (grohotu), naročito na vapnencu, do u predalpinsku regiju.

Bosna: Uz hrvatsku granicu kod Skočaja blizu Bihača (Boll.); u području vapnenca kod Ovčareva, Podhuma i Travnika (Fr. Br.); kod Janjića (C.), Zenice (Fo.), izmegju Jajca i Jezera (Engler!), oko Vareša i na Divinici (Pr.); česta u okolini Sarajeva! (H.), na Goloj Jahorini (F.), na Treskavici i Romaniji pl. (R. Keller!); posvuda u klancima Miljacke i u dolini Drine kod Višegrada (B.); kod Prosjeke blizu Zvornika (J.); na Šuljagi (Pr.), Stožeru (B.), Vel. Malovanu, Cincaru, Kamešnici i Šator pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Rasprostranjena oko Konjica (*B.); na Muharnici (F.); oko Jablanice!, Grabovicę!, Drežnice, na Porimu (V.); u dolini Neretve kod Bune, u dolini Zalomske, oko Gackog (Mu.); u južnoj Hercegovini obična, tako kod Arslan-Agić Mosta, Orahovca, Lastve, Ledenika, u Bijeloj gori, Vel. Svitovcu, na Orjenu, Veležu! i t. d. (V.). — Cvate u junu do augusta. — Nisovi.

11. Oryzopsis.

[Michaux, Fl. Amer., I 51 t. IX (1803); Benth. Hook., Gen., III, 1142; Hackel u NPflF., II 2, 46; *Piptatherum* P. Beauv., Agrost., 17, t. V f. X, XI (1812).]

1. ***Oryzopsis miliaceum*** [Benth. Hook. po Schweinf., Ill. fl. Egypt. (1887) 169. — *Agrostis miliacea* L., Spec. pl., 61 (1753). — *Piptatherum multiflorum* P. Beauv., l. c. 173. — Na kamenitim mjestima i stijenama.

Hercegovina: Po duvarovima i ogradama oko Mostara česta (*Str.). — Cvate u junu i julu.

var. ***longearistatum.*** Osine 3—4 puta dulje od klasića. Pljevke rasijano dlakave.

Bosna: Po šumskim čistinama Velike Gomile kod Krupe (B.); na Grmeč-pl., kod Otasovca na Klekovači pl. (B.).

2. ***Oryzopsis virescens*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 51 (1890). — *Milium paradoxum* Scop., Fl. Carn., ed. 2, 58 t. I (ne L.). — *Urachne virescens* Trin., Fund. Agrost., 110

(1820). — *Piptatherum paradoxum* Koch, Syn. Fl. Germ., 786 (1837)]. — Po šumskim čistinama i grmlju.

Bosna (*A. K.): Na Grmeč-pl. (Boll.); po vapnenastim stijenama kod Gornjeg Šehera kraj Banjaluke (C.). — **Hercegovina:** Uz vrelo Radobolje kod Mostara (Baenitz f. B.); oko Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Cvate u maju i junu.

12. Milium.

[L., Gen., ed. VI, 33 nr. 79 (djelomično); Hackel u NPflF., II 2, 47.]

1. ***Milium effusum*** [L., Spec. pl., 61 (1753)]. — U hladovitim šumama bjelogorice do u višu predalpinsku regiju.

Bosna: Na Velikoj Gomili kod Krupe (B)., izmegju Putkovića i Tolovića kod Travnika (*S.), na Šiša-pl. (B.), na Lisini i Sinjakova-pl. (V.), na Igmanu kod Blažuja do visine od 1000 *m* (B.); oko Sarajeva u klancima Miljacke, kod Starigrada (B.), na Glogu, kod Vučje luke (Fo.), hana Biosko (B.); kod Tarčina (Pr.); na Treskavici (R. Keller f. B.), Preslici i Prislap-pl. (V.); u dolini Govze kod Jeleča, u Suhoj Gori i na Magliću (B.); u Ljubični pl. (B.), kod Bugojna, Kupresa, na Šuljagi, Kamešnici, Šatoru, kod Glamoča (Pr.). — **Hercegovina** (*A. K.): Izmegju Lišana i Zimlja polja (V.), na Veležu (B.); u hladovitim planinskim šumama oko Nevesinja (V.); na Bjelasici pl. do u visinu od 1200 *m* (Mu.). — Cvate u ljetu.

f. ***confertum*** [L., Spec. pl., 61 (1753) kao vrsta].

Hercegovina: Na Plasa-pl. kod Jablanice (F.).

Trib.: *Agrostideae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1076 i 1084; Hackel u NPflF., II 2, 44 excl. *Stipeae.*]

13. Heleochloa.

[Host, Icon. et descr. Gram., I, 23 (1801); Hackel u NPflF., II 2, 48.]

1. ***Heleochloa alopecuroides*** [Host, l. c. 23, t. 29 (1801). — *Crypsis alopecuroides* Schrad., Fl. Germ., I 167 (1806)]. — Po vlažnim, pjeskovitim mjestima, uz baruštine.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), Bos. Broda (V.), Dônje Tuzle (K. Maly!). — **Hercegovina** (*A. K.): Kod Mostara (St.), Nevesinja (V.) i u Nevesinjskom, Dabarskom i Gackom polju (Mu.); kod Bileća (Hensch. po V.) i Čapljine (V.). — Cvate usred ljeta.

14. Phleum.

[L., Gen., ed. VI, 33 nr. 77 (prošireno); Hackel u NPflF., II 2, 48.]

1. ***Phleum pratense*** [L., Spec. pl., 59 (1753)].

α ***typicum*** Beck, Fl. Nied.-Öst., 55 (1896)]. — Po dolinskim livadama i mjestima sa mnogo plodne zemlje.

Bosna: Česta, tako oko Banjaluke (H.), u Kozari pl. (B.), kod Travnika (Fr. Br.), Vareša (Fo.), u dolini Bosne oko Sarajeva, na Trebeviću, na Vitez-pl., na Ranjen karauli (B.), kod Kupresa, Glamoča, Livna (Pr.) i po drugim mjestima.

β ***nodosum*** [L., Syst. pl., ed. X, 871 kao vrsta]. — Po brdskim livadama i po suhim, kamenitim mjestima do u predalpinski pojas.

Bosna: Česta kod Petrovca (B.), Dônje Tuzle (K. Maly), Fojnice, Sarajeva, Vučeva brda (B.); kod Vranjeg dola, Seonice (Fr. Br.); u Livanjskom polju na Cincaru do 1250 *m* (B.). — **Hercegovina:** Oko Skočigrma u Bijeloj gori (*P.), na Ubaljskoj planini (Pi.!).

γ ***Bertolonii*** [DC., Cat. hort. Monsp., 132 (1813) kao vrsta]. — Po suhim njivama i pašnjacima.

Hercegovina: Na Veležu (B.); u Nevesinjskom polju u visini od 850 *m* (Mu.).

2. ***Phleum alpinum*** [L., Spec. pl., 59 (1753)]. — Izmegju predalpinskih biljki, po vlažnim alpinskim travnjacima u regiji alpa i predalpa.

Bosna: Na Gredovitom vrhu u Grmeč-pl. (Boller), na Vlašiću (*S.); posvuda u Vranici pl.! (Mu.); na Lopati kod Kreševa (Bl.), na Igmanu, Kleku (F.); na Visočici pl., naročito u dolini Tušile i na Ljubični (B.); u Vještici i na Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.). — Cvate u junu do septembra.

f. ***flavescens*** [Schur u ÖBZ. (1859) 16. — *viridulum* Beck, Fl. Nied.-Öst., 55 (1890)].

Bosna: Na Igmanu (*B.).

var. ***commutatum*** [Gaud., Agrost. Helv., I 40 (1811); Fl. Helv., I 166 (1828)].

Bosna: Na Matorcu u Vranici pl. (*Mu.); ja nagjoh jedino mnogobrojne prelazne forme po Wettst. [Beitrag zur Fl. Alban., 93 (1892)] takogjer u dinarskim alpima.

var. ***villosum*** [Opiz, Auth. Herb., 83, i Nat. Tausch., 221].

Bosna: Na Vranici (*B.).

3. ***Phleum echinatum*** [Host, Ic. descr. Gram., III, 8, t. 11 (1805)]. — Po kamenitim, suhim mjestima, brdskim pašnjacima i strništima mediterane flore.

Hercegovina: Kod Stôca (F.), Milanovog odsjeka (V.), Bileća, Trebinja (*P.), Vučjaka u Bijeloj gori (P.), Metkovića (F.). — Cvate u aprilu i maju.

4. ***Phleum phalaroides*** [Koeler, Descr. Gram., 52 (1802). — *Phalaris phleoides* L., Spec. pl., 55 (1753). — *Ph. Boehmeri* Aut. non Wibel, Prim. Fl. Werth., 125 (1799)]. — Po kamenitim, suhim mjestima i po pašnjacima.

Bosna: Kod Banjaluke i Maglaja na Vrbasu (H.); kod Jajca (B.); oko Travnika na Vlašić-pl. (*S.); oko Breške (B.) i Zvornika (J.); kod Vareša (Pr.); u gornjoj dolini Bosne posvuda oko Sarajeva, na Trebeviću, Ozrenu i u dolini Miljacke (B.); kod slapa Koševe na Bukoviku (K. Maly, sa peterožilastim pljevkama); na Šuljagi, Vel. Malovanu i Kurlaju oko Miličića (Pr.). — **Hercegovina:** Na istočnom Veležu (B.); kod Nevesinja (*V.); na Gljivi kod Trebinja (V.). — Cvate u maju i junu.

f. *latifolium* i *tenuifolium* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 54 (1890)] opažavane su.

5. ***Phleum Michelii*** [All., Fl. Pedem., II, 233 (1785)]. — Izmegju biljki prednjih alpa; po planinskim livadama alpinske i predalpinske regije.

Bosna (*A. K.): Na Vlašiću, Bjelašnici, Treskavici, Visočici, Magliću, Volujaku i Ljubični (B.); na Šuljagi, Vel. Malovanu, Krug-pl., Troglavu, Vještici gori i oko Preodca (Pr.). — **Hercegovina** (*A. K.): Na Prenju (B.), Plasa-pl. (V.!), Bjelašnici u visini od 1750 *m* (Mu.). — Cvate u julu i augustu.

Posvuda i u formi *incrassatum* [Gris. kod Pantocs. Adnot., 17 (1874)].

6. ***Phleum paniculatum*** [Huds., Fl. Angl., 23 (1762). — *Ph. asperum* Jacqu., Collect., I, 110 (1786)]. — Po njivama, sasapima, kamenitim mjestima.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), kod Jajca (B.). — Cvate u maju i junu.

7. ***Phleum tenue*** [Schrad., Fl. Germ., I, 191 (1806). — *Phalaris subulata* Savi, Fl. Pis., I, 57 (1798)]. — *Phal. Bellardi* Willd. u Nat. Fr. Berl., III, 415 (1801). — *Ph. Bellardi* Willd., Enum., I, 85 (1809). — *Ph. subulatum* Asch. Graebn., Syn., II, 154 (1899)]. — Po kamenitim mjestima, sasapima, strništu, vinogradima i pašnjacima, ali samo u području mediterane flore.

Hercegovina: Oko Mostara! (Str.), tako na Humu! (F.), Podveležu (Fo.), kod Jasenice u Mostarskom polju (Mu.); na Mostarskom blatu (B.), kod Ljubinja (Fo.), Kleka (Asch. Graeb.), Trebinja (*P.), na Gljivi (V.) i oko Luga (V.). — Cvate u maju i junu.

var. ***ciliatum*** [Boiss., Fl. Orient., V, 480 (1884)]. — Pljevke na rebru trepavičaste.

Hercegovina: Oko Mostara (*Mu.).

var. ***macranthum*** — Peteljka snažna (70—84 *cm* visoka) nosi 7—10 *cm* dugački i 5 do 6 *mm* debeli pseudo-klas. Klasići su veći; pokrovne pljevke 3 *mm* dugačke, hrapave.

Hercegovina: Po pustim mjestima kod Mostara (A. Pichler!).

15. Alopecurus.

[L., Gen., ed VI, 33 nr. 78; Hackel u NPflF., II 2, 48.]

1. Sekt.: *Colobachne.*

[Pal. Beauv., Agrost., 22, t. 6 fig. 9 (1812) kao genus; Trin., Fund., 100 (1820).]

1. ***Alopecurus Gerárdi*** [Vill., Delph., 5 (1785) po Hist. pl. Dauph., II, 66 t. 2 (1787). — *Colobachne Gerardi* Link, Hort. Berol., I 74 (1827)]. — Po planinskim travnjacima.

Bosna: Na grebenu Maglića (*B.). — Cvate u julu i augustu.

2. Sekt.: *Tozzettia.*

[Savi u Mem. Soc. Ital., VIII, 477 (1798) kao genus; Endl., Gener., 80 (1836).]

2. ***Alopecurus utriculatus*** [Pers., Syn., I, 80 (1805). — *Tozzettia pratensis* Savi l. c. — *T. utriculata* Savi u Usteri, Ann. der Bot., XXIV (1800) 49]. — Po vlažnim livadama, po vlažnim pjeskovitim mjestima naročito u području mediterane flore.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.); po livadama kod Zalužana blizu Banjaluke (C.); kod Maglaja na Vrbasu (H.), oko Travnika kod Polja (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Po pjeskovitim mjestima kod Čapljine (F.), kod Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

3. Sekt.: *Eualopecurus.*

[Gris., Spic. Fl. Rum., II 465 (1844). — *Alopecurus* Aut.]

3. ***Alopecurus myosuroides*** [Huds., Fl. Angl., 23 (1762). — *A. agrestis* L., Spec. pl., ed. II, 89 (1762)]. — Po pustim mjestima, strništima i travom zaraslim megjašima.

Hercegovina: Oko Mostara (Str.); kod Domanovića (Hentsch!), Čapljine (F.), Trebinja, Bileća (*P.). — Cvate u ljetu.

4. ***Alopecurus pratensis*** [L., Spec. pl., 60 (1753)]. — Po livadama u dolini sve do u prednje alpe.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), oko Travnika, na Vlašiću! (*S.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), Tarčina (Pr.), kod Zvornika (J.), oko Preodca, Grkovaca, Gubina (Pr.). — **Hercegovina:** Na Krbljini (Pr.), u Gackom polju (Riedel!). — Cvate od maja do jula.

f. ***obscurus*** [Gris. u Ledeb., Fl. Ross., IV, 465 (1853)].

Bosna: Po predalpinskim livadama Vlašić-pl. (*S.) sa normalnom formom (B.).

Tamo naznačena *A. ventricosus* [Pers., Syn., I 80 (1805) = *A. nigricans* Horn., Hort. Hafn., I 68 (1813)] pripada pregjašnjoj formi.

5. ***Alopecurus geniculatus*** [L., Spec. pl., 60 α (1753)]. — Po močvarnim mjestima uz i u vodama.

Bosna: (*A. K.) Kod Banjaluke, Kiseljaka (H.). — Cvate od maja do augusta.

6. ***Alopecurus fulvus*** [Sm., Engl. bot., XXI, t. 1467 (1805)]. — Po istim mjestima ko i pregjašnja.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), u dolini Spreče u pravcu Turije (*S., exs. nr. 753); kod Uvca na Drini (B.). — Cvate od maja do augusta.

16. Polypogon.

[Desf., Fl. Atl., I 67 (1798); Hackel u NPflF., II 2, 50.]

1. ***Polypogon monspeliensis*** [Desf. l. c.]. — Po pjeskovitim, kamenitim mjestima u strništima u području flore Sredozemnog mora.

Hercegovina: Uz more kod Igala (*V.). — Cvate od aprila do juna.

17. Agrostis

[L., Gen., ed. VI, 33 nr. 80; Hackel u NPflF., II 2, 42.]

1. ***Agrostis alba*** [L., Spec. pl., 63 (1753)]. — Po livadama, na vlažnim mjestima do u alpinsku regiju.

Bosna: (*A. K.) Česta tako oko Vrnograča (F.), Banjaluke (H.), kod Brčkog (B.), oko Sarajeva (B.), Travnika, na Vlaškoj gromili (Fr. Br.), na Cincaru u visini od 1150 *m* (B.), na Hrbljini, oko Šuice, Glamoča (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina:** Kod Konjica (*B), Bune (Mu.), u Nevesinjskom polju (Mu.).

Opažavane su forme: ***gigantea*** [Gaud., Agrost., I, 81 (1811) kao vrsta]. — ***coarctata*** [Hoffm., Deutschl. Fl., ed. 2, I, 37 kao vrsta].

2. ***Agrostis olivetorum*** [Gren. Godr., Fl. de France, III, 483 (1855)]. — Razlikuje se od pregjašnje forme po većim, 3 *mm* dugačkim klasićima i po lišću, koje je čekinjasto naborano. — Po suhim, kamenitim mjestima.

Hercegovina: U Nevesinjskom polju izmegju Nevesinja i Kifinog sela u visini od 850 *m* (*Mu.).

3. ***Agrostis vulgaris*** [Wither., Arrang., ed. 3, II 132 (1796)]. — *A. stolonifera* L., Spec. pl., 62 α (1753) djelomično]. — Po livadama, grmlju, šumskim čistinama sve do u alpinsku regiju.

Bosna: Česta, tako oko Banjaluke (H.), na Kozari (B.), kod Travnika (*S., Exs. nr. 34), na Vlašiću (Fr. Br.), kod Zenice (Fo.), Vareša (Pr.), oko Sarajeva (B.), Tarčina, na Ivanu (B.), kod Fojnice (B.), Šuice, Preodca (Pr.), na Ljubični pl. (B.), kod Dônje Tuzle (M.), Zvornika (J.) i drugdje. — **Hercegovina** (*A. K.): Oko Konjica (Fo.), Jablanice (B.), Mostara (Str.). — **Novopazarski sandžak:** U šumama Poljana-pl., kod Svjetloborja (*B.). — Cvate od maja do u ljeto.

4. ***Agrostis canina*** [L., Spec. pl., 62 (1753)]. — Po livadama, šumskim čistinama i prosječenim šumama.

Bosna: U Vedropolju (*Fo.), na Hršinu kod Nove Kasabe, naročito kod Magašić-hana (J.). — Cvate u ljetu.

5. ***Agrostis alpina*** [Scop., Fl. Carn., ed. 2, I 60 (1772)]. — Po kamenitim mjestima u alpinskoj regiji.

Hercegovina (*A. K.): ali nije spomenuta u Asch. Graebn., Syn. mitteleur. Fl., II 187, stoga dvojbena.

6. ***Agrostis rupestris*** [All., Fl. Pedem., II 237 (1785)]. — Po istim mjestima.

Bosna: Po stijenama od škriljevca u Stražici i Vranici pl. (*B.). — **Hercegovina:** Po alpinskim travnjacima Plasa-pl. (*V.). — Cvate u julu i augustu.

18. Gastridium.

[Pal. Beauv., Agrost., 21 (1812); Hackel u NPflF., II. 2, 51.]

1. ***Gastridium lendigerum*** [Gaud., Fl. Helv., I 176 (1828). — *G. australe* P. Beauv., l. c., 164. — *Milium lendigerum* L., Spec. pl., ed. 2, 91 (1762)]. — Po njivama, suhim kamenitim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Kod Posušja (F.), Stôca (B.), na brdu Gljiva kod Trebinja (*V.). — Cvate u maju i junu.

19. Calamagrostis.

[Adans., Fam., II, 31 (1763); Roth, Tent. Fl. Germ., I, 33 (1788); Hackel u NPflF., II 2, 51.]

1. Sekt.: *Calamagris.*

[Dumort., Agrost. Belg., 126 (1823).]

1. ***Calamagrostis villosa*** [Mutel, Fl. Franç., IV, 41 (1837). — *Agrostis villosa* Chaix u Vill., Hist. pl. Dauph., I, 378 (1786). — *C. alpina* Host, Gram., IV, 30 t. 51. — *C. Halleriana* Gaud., Agrost., I, 97 (1811). — *C. pseudophragmites* Link, Handb., I, 39 (1829) po Reichenb.-u]

   f. ***extrema*** [G. Beck, Fl. Südbosn., V 557 (1890)]. — Osine nasagjene pri dnu pokrovnih pljevaka.

   Bosna: Na Vjetreniku u Ljubični pl. (*B.). — Cvate u augustu.

2. ***Calamagrostis epigeios*** [Roth, Tent. Fl. Germ., I, 34 (1788); Schrader, Fl. Germ., I, 211]. — Po livadama, prosječenim šumama i šipragu do u prednje alpe.

Bosna (*A. K.): Kod Vrnograča (Pr.), na Krninu u Kozari pl. (B.), kod Kozje ćuprije blizu Sarajeva (F.), kod Tarčina (Pr.), na Treskavici (F.), Šuljagi, Vel. Malovanu (Pr.), kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Kremencu iznad Grabovice (*V.), u Nevesinjskom polju, na Bjelasici pl. (Mu.). — Cvate u ljetu.

3. ***Calamagrostis pseudophragmites*** [Baumg., Enum. pl. Transsylv., III, 211 (1816), nije od drugih autora. — *Arundo pseudophragmites* Haller fil. u Roem., Arch., I 2, 10 (1796). — *C. laxa* Host, Gram., IV, 25, t. 43 (1809). — *C. littorea* Pal. Beauv., Agrost., 15 i 157 (1812); DC., Fl. franç., V, 255 (1815)]. — Kraj voda u brdskoj regiji.

Bosna: Kod Jajca (*B.). — Cvate u ljetu.

2. Sekt.: *Deyeuxia.*

[Clarion u P. Beauv., Agrost., 43, t. IX f. IX—X.]

4. ***Calamagrostis varia*** [Host, Gram., IV, 27, t. 47 (1809). — *C. montana* DC., Fl. franç., V, 254 (1815)]. — Po šumama i šipragu u brdskoj i predalpinskoj regiji.

Bosna: Na Vlašić-pl. (Br.!); oko Sarajeva, u klancima Miljacke, na Trebeviću i Bjelašnici (B.); na Preslici (V.); izmegju Šuice i Borove glave (*S., Exs. nr. 35); na Cincaru u bukovom šipragu do u visinu od 1400 *m* (B.); na Troglavu (B.). — **Hercegovina:** Na Glogovoj pl., Porimu, Plasi i Vilinac-pl. (*V.); po čistinama na Veležu (V.) i Bjelašici pl. (Mu.); u Bijeloj gori na Svitavcu, Štirovniku i Gnjiloj gredi (V.); na obroncima Ilijine grede iznad Bogović-sela i na Orjenu kraj vrela (V.). — Cvate u ljetu.

5. ***Calamagrostis arundinacea*** [Roth, Tent. Fl. Germ., I, 33 (1788) i II 1, 89 (1789). — *C. montana* Host, Gram. Austr., IV, 27, t. 46 (1809) ne DC.]. — Po istim mjestima.

Bosna: Obična kod Travnika (Fr. Br.), na Kamešnici (Pr.). — Po svoj prilici imamo posla pometnjom autora, jer se valjda mislila *C. montana* DC.

20. Apera.

[Adans., Fam., II 495 (1763), pravilnije Pal. Beauv., Agrost., 31 t. VII f. XI (1812); Hackel u NPflF., II 2, 51.]

1. ***Apera spica venti*** [P. Beauv., l. c., 151. — *Agrostis spica venti* L., Spec. pl., 61 (1753) i Mant., II, 324. — U žitu, po strništima do u brdsku regiju.

Bosna: Oko Travnika (*S., Exs. nr. 33), Fojnice!! (S.), Busovače (B.); u dolini Grabovice južno od Vitez-pl. (B.), pa svakako još i drugdje. — **Hercegovina:** Izmegju Pileta i Stoca (*B.). — Cvate u ljetu.

21. Lagurus.

[L., Gen., ed. VI, 37, nr. 92; Hackel u NPflF., II 2, 52.]

1. ***Lagurus ovatus*** [L., Spec. pl., 81 (1753)]. — Po suhim, pjeskovitim mjestima, po sasapu (grohotu) i zidovima u području mediterane flore.

Bosna: Slučajno na potoku Janine kod Čajniča (*Životsky!). — **Hercegovina:** Uz more kod Igala (*V.). — Cvate od maja do jula. — Zečiji rep.

Trib.: *Aveneae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1076 i 1086; Hackel u NPflF., II 2, 52 (prošireno).]

22. Holcus.

[L., Gen., ed. VI, 541, nr. 1146 (1764) djelomično; Hackel u NPflF., II 2, 53.]

1. ***Holcus lanatus*** [L., Spec. pl., 1048 (1753)]. — Po livadama i šumskim okrajcima do u prednje Alpe.

Bosna: Česta, primjerice oko Krupe, Tešnja, Doboja (Fo.), Banjaluke (H.), Ivanjske, Ključa (B.), Travnika (*S., Exs. nr. 30), Dônje Tuzle!! (M.), Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Tarčina (Pr.), Fojnice!! (Pr.), Kupresa, Šuice, Glamoča (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina** (*A. K.): Oko Konjica (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.). — Cvate od juna do augusta.

2. ***Holcus mollis*** [L., Syst., ed. X, 1305 (1759)]. — Uz okrajke njiva i šuma do u prednje Alpe.

Bosna: Na Krninu u Kozari pl. (B.); kod Banjaluke (*H.), Travnika (Fr. Br.), na Ivanu (V.). — **Hercegovina:** Oko Nevesinja (*Mu.). — Cvate od maja do augusta.

23. Aira.

[L., Gen., ed. VI, 34 nr. 81 (1764) djelomično; Benth. Hook, Gen. pl., III 1086; Hackel u NPflF., II 2, 52.]

1. ***Aira capillaris*** [Host, Gram., IV, 20, t. 35 (1809)]. — Po suhim pašnjacima i livadama i po strništima do u višu brdsku regiju.

Bosna: Oko Bihaća, na Podgomili kod Krupe i oko Novog (B.); kod Travnika (*S.), Sarajeva (B.); kod Broda i na Crnom vrhu kod Foče (Fo.). — **Hercegovina** (*A. K.): Oko Konjica (B.), na Raškoj gori (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.). — Cvate u maju i junu.

f. ***ambigua*** [De Not. u Ann. sc. nat., III 2 (1844), 365 kao vrsta] — oba cvijeta u osjavim klasićima.

Bosna: Oko Travnika (*S.), Sarajeva (B.), na Raškoj gori (B.).

2. ***Aira caryophyllea*** [L., Spec. pl., 66 (1753)]. — Po istim mjestima ko pregjašnja biljka.

Bosna: Uz hrvatsku granicu kod Megjudražja blizu Bihaća (Boll.) — valjda dvojbena. Ja sam oko Bihaća naišao samo na pregjašnju biljku. — Cvate u junu i julu.

24. Deschampsia.

[Pal. Beauv., Agrost., 91, t. XVIII f. III (1812); Benth. Hook., Gen., III 1157; Hackel u NPflF., II 2, 54. *Aira* sekt. *Deschampsia* Mert-Koch, Deutschl. Fl., I, 552 (1823).]

1. ***Deschampsia flexuosa*** [Trin. u Bull. Acad. St. Petersb., I, 66 (1836) po Asch.; Mém. Acad. St. Petersb., VI ser., IV, Suppl. 9 po Griseb.-u. — *Aira flexuosa* L., Spec. pl., 65 (1753)]. — U prosječenim šumama i uz okrajke istijeh po šipragu do u alpinsku regiju; ne će da raste na vapnencu.

Bosna: Kod hana Devetine, u dolini Spreče (B.); oko Fojnice (*S., Exs. nr. 36); po obroncima Vranice pl. (B.); oko Travnika: iznad Putičeva, na Vilenici, na Sipovom brdu u Kruščici (Fr. Br.); oko Sarajeva (B.); na Trebeviću (Fo.), Ozrenu, Ivan-pl. (B.); u Vitez-pl. (B.); česta po planinskim travnjacima Vjetrenika i Ljubične, na presedlu Metalka kod Čajniča (B.). Biće da je po škriljevcu i dalje rasprostanjena. — Cvate u julu i augustu.

var. ***montana*** [G. Beck., Fl. Nied.-Öst., 68 (1890). — *Aira montana* L., l. c. 65].

Bosna: Po planinskim travnjacima Vranice pl. na škriljevcu česta, tako na Matorcu, Tikvi, Stražici, Zecu (*B.).

2. ***Deschampsia caespitosa*** [Pal. Beauv., l. c. 160, t. XVIII f. III (1812). — *Aira caespitosa* L., Spec. pl., 64 (1753)]. — Po vlažnim mjestima i okrajcima šuma do u alpinsku regiju, ali izbjegava vapnenac.

var. ***parviflora*** G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 68 (1900).

Bosna: Izmegju Banjaluke i Prnjavora (B.); na Vranici pl. (F.); oko Kralupa kod Vareša (Pr.); u dolini Miljacke kod Sarajeva na verfenskom škriljevcu (*Fo.), na Trebeviću (M.), na Treskavici (R. Keller!); u dolini Govze kod Jeleča; u dolini gornjeg Šušičkog potoka na Magliću; posvuda u vlažnim šumskim livadama na Vjetreniku u Ljubični pl.; u Konjskom polju i na Radovini; na presedlu Metalkik od Čajniča (B.); izmegju Kupresa i Šuice; oko Glamoča, Gubina, Preodca i na Hrbljini (Pr.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (*Mu.).

var. ***typica*** [G. Beck, l. c.]. — Po alpinskim travnjacima.

Bosna: Na Vranici pl. na Matorcu (*B.), na Ločikama (R!). — Cvate u julu i augustu.

3. ***Deschampsia media*** [Roem. Schult., Syst., II 687 (1817). — *Aira media* Gouan, Illustr., 3 (1773). — *D. juncea* P. Beauv., l. c. 91 (1812)]. — Po vlažnim mjestima, u močvarama, naročito onim, koje zasuše u ljetno doba, sve do u prednje Alpe.

Bosna: Posvuda u Livanjskom polju (B.), kod Livna (*S.), izmegju Livna i Borove glave (S.), na Cincaru do 1250 *m* (B.); u Duvanjskom polju (Br.) i na Ljubuši pl. kod Županjca (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Na Mostarskom blatu (B.), u Nevesinjskom polju (*Mu.). — Cvate od juna do augusta.

Lako se razlikuje od *D. flexuosa* po tome, što su jedva prst dugački, čekinjasti, fino zašiljeni i blijedo-zeleni listovi složeni u snopiće i što pljeva ima kratke osine.

25. Hierochloe.

[R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl., 208 (1810); Hackel u NPflF., II 2, 44.]

1. ***Hierochloe australis*** [Röm. Schult., Syst., II, 514]. — Usred drveća pred šumama i u šumskim čistinama.

Bosna: Po šikarama na istočnom obronku Vlašić-pl. (*S., Exs. nr. 30 *b*), kod Jankovića (Fr. Br.). — Cvate u aprilu i maju.

26. Trisetum.

[Pers., Syn., I 97 (1805); Hackel u NPflF., II 2, 54.]

1. ***Trisetum flavescens*** [P. Beauv., Agrost., 88 (1812). — *T. pratense* Pers. l. c.]. — Po livadama.

Bosna: Po *Brancsiku na Trebeviću. Jedva da će to biti opravdano. — Cvate u junu i julu.

2. ***Trisetum alpestre*** [P. Beauv., Agrost., 88 (1812)]. — Po sunčanim, kamenitim mjestima alpinske regije.

Po *Fr. Br. bez pobliže oznake nalazišta.

3. ***Trisetum myrianthum*** [Parl., Fl. ital., I 270 (1848)]. — Po pustim mjestima u području mediterane vegetacije.

Hercegovina: Kod Bune (*Pi!). — Cvate u junu.

27. Ventenata.

[Koel., Descr. Gram., 272 (1802); Hackel u NPflF., II 2, 55.]

1. ***Ventenata dubia*** [F. Schultz u Pollichia, XX—XXI, 273 (1863). — *V. avenacea* Koeler, l. c. 274 (1802)]. — Po suhim, kamenitim mjestima, po strništima, brdskim livadama sve do u prednje alpe.

Bosna: Česta po brdskim livadama oko Petrovca (B); izmegju Travnika i Gučaninova hana (*S., Exs. nr. 40); kod Turova u blizini Trnova (Mu.). — **Hercegovina:** (*A. K.) Na istočnom Veležu (B.), kod Rakitna (leg. Begović, fid. V.). — Cvate u junu i julu.

28. Avena.

[L., Gen., ed. VI, 37, nr. 91 (1764) djelomično; *Avena* sekt. *Euavena* Gris., Spic. fl. Rum., II, 452 (1844); sekt. *Crithe* (Gris. u Ledeb., fl. Ross., IV, 412 (1853); Hackel u NPflF.. II 2, 55.]

1. ***Avena sativa*** [L., Spec. pl., 79 (1753)].

Bosna, Hercegovina, Novopazarski sandžak: Sije se svuda do u prednje alpe, a često je i podivljala (*Boué)!!

var. ***orientalis*** Schreb., Spic. fl. Lips., 52 (1771) kao vrsta. — Sije se rjegje (*A. K.). — Cvate od juna do augusta.

2. ***Avena fatua*** [L., Spec. pl., 80 (1753)]. — Izmegju usjeva, po strništima i pustim mjestima.

Bosna (*A. K.): Kod Tarčina (Mu.). — **Hercegovina:** Kod Mostara, Nevesinja (Mu.); kod Pridvoraca i Gomoljana (* V.); biće svakako više rasprostranjena.

var. ***glabrata*** [Peterm., Fl. Bienitz, 13 (1841)].

Bosna: Kod Fojnice (B.), Travnika (*Br.). — Cvate od juna do augusta.

3. ***Avena sterilis*** [L., Spec. pl., ed. 2, 118 (1762)]. — Po njivama, strništima, pustim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Oko Mostara (*Pi.). — Cvate u junu i julu.

4. ***Avena barbata*** [Brot., Fl. Lusit., I, 108 (1804)]. — Kao pregjašnja.

Hercegovina: Oko Mostara (Bornm.!), kod Stôca (B.) i Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

29. Avenastrum.

[Koch, Syn. Fl. Germ., 795 (1837); Hackel u NPflF., II 2, 56 kao sekt. genusa *Avena*; Jessen, Deutschl. Gräs., 214 (djelomično); Beck, Fl. N.-Öst., 72 (1890).]

1. ***Avenastrum pubescens*** [Jessen, l. c. 53 (1863). — *A. pubescens* Huds., Fl. Angl., 42 (1762)]. — Po livadama, pašnjacima sve do u prednje alpe.

Bosna (*A. K.): Kod Gajeva blizu Šurjana (Fo.), na Kozari (B.), oko Jajca, Janjića, Dervente i Sarajeva (Fo.); po obroncima Treskavice (B.); oko Mokrog, Foče i Broda na Drini (Fo.). — **Hercegovina** (*A. K.): Na Čabulji pl. u visini od po prilici 1200 *m*, na istočnom Veležu (B.). — Cvate u junu i julu.

Avenastrum filifolium [Fritsch, Excurs. fl. Öst., 54 (1897). — *Avena filifolia* Lagasca, Elench. gen., 4 (1816)]. — Raširena po sunčanim i kamenitim mjestima u Dalmaciji; naći će se svakako još i u Hercegovini.

2. ***Avenastrum Neumayerianum*** = *Avena Neumayeriana* Vis., Fl. Dalm., III, 339 (1852); Asch. Graebn., Syn., II, 256. — „Raste vrlo na gusto. Listovi sa glatkom, ponešto trbušastom nožnicom i tanko-čekinjastim, glatkim osinama posuti. Vlatovi jedva prelaze listove. Klasići 3—4 u jednostavnom grozdu, 3—6 cvjetni. Omotne pljevke nejednake, fino zašiljene, 3-žilne. Pokrovne pljevke u dônjem dijelu ko i vreteno klasića fino svilasto-runjave, na vršku dvozupčane, od prilike po sredini osjave, bez osina, oko 1 *cm* dugačke, žućkasto zelene."

Po kamenitim, travom zaraslim mjestima na stijenama predalpinske i alpinske regije vapnenastih planina.

Hercegovina: U Bijeloj gori (Fr. Maly!) i to: na Orjenu (F. Neumayer, 1852.!), Gnjiloj gredi iznad Dobrog dola (V.!), Prasi, Vučjem zubu (V.). Inače se nalazi samo još u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji. — Cvate u junu i julu.

3. ***Avenastrum Blavii*** [G. Beck, Fl. Südb., V u Ann. naturh. Hofmus., V (1890) 561. — *Avena Blavii* Aschers. et Janka u Term. Füz., I (1877) 99; Aschers. Graebn., Synops., II, 257]. — Raste manje više na gusto. Listovi s tankom, obično postojanom nožnicom jesu olukasto naborani, skoro čekinjasti, bodljikavi, sublizu glatko ili ponešto hrapavo osjavi. Listovna opna produžena. Vlatovi dvostruko dulji od lišća, nose obično jednostavni, produženi grozd sa prislonjenim uz hrapavo vreteno klasićima. Ovi su 4—6 cvjetni, zeleno ili ljubičasto našarani. Omotne pljevke zašiljene, nejednake, 3-žilne. Cvjetovi pri dnu dlakavi. Pokrovne pljevke na kožastom vrhu nazupčane, 15—17 *mm* dugačke, iznad sredine posute snažnim, koljenasto prelomljenim osinama.

Po stijenama i kamenitim mjestima predalpinske i alpinske regije vapnenastih planina.

Bosna: Česta oko Sarajeva, primjerice u klancu Bistrik-potoka (*Bl.), po svim obroncima Trebevića, na Popseniku, u Lapišnici (B., Exsicc. nr. 14 i 149) i u klancu Miljacke (B.); na Romaniji, Treskavici i Visočici pl. (B.); na Trijeski u Goloj Jahorini (F.), na Stôcu kod Višegrada (Ćurčić, f. M.). — **Hercegovina:** Na Glogovu u Prenj-pl. (B.); na Veležu, Crvanj-pl. i Bjelasici (*Mu.) do 1700 *m*. — Opažavana samo još na Rittenu i Tirolskoj i u Srbiji. — Cvate od juna do septembra.

Opažavane su ove forme: f. ***geminatum;*** dônje metlice imadu po dva klasića; tako u Bosni na Romaniji, Trebeviću (*B.). — f. ***alpinum*** [G. Beck, Fl. Südbosn., II u Ann. naturhist. Hofmus., II (1887) 43]. — **Bosna:** Po planinskim travnjacima na Treskavici u visini od po prilici 1800 *m* (*B.).

4. ***Avenastrum versicolor*** [Fritsch, Excurs. Fl. Öst., 53 (1897). — *Avena versicolor* Vill., Prosp., 17 (1779) i Hist. pl. Dauph., II, 142 t. IV]. — Po alpinskim travnjacima škriljevastih visokih planina.

Bosna: Česta u Vranici pl., tako na vrhovima Stražice, Tikve, Vitruše, Matorca i drugdje (*B.). — Cvate u junu i julu.

5. ***Avenastrum pratense*** [Jessen, Deutschl. Gräs., 53 (1863). — *Avena pratensis* L., Spec. pl., 80 α (1753)]. — Po suhim, kamenitim mjestima, po pašnjacima do u brdsku regiju.

Hercegovina: Na Malom Veležu kod Nevesinja (*V.). — Cvate u junu i julu.

6. ***Avenastrum planiculme*** [Jessen, Deutschl. Gräs., 216 (1863). — *Avena planiculmis* Schrad., Fl. Germ., I 381, t. 6, fig. 2 (1806)]. — Uz vrela, po prosječenim šumskim mjestima.

Hercegovina: Po obroncima Dumoš-pl. spram Krbljine (*Fo.). — Cvate od jula do septembra.

30. Arrhenatherum.

[Pal. Beauv., Agrost., 55 t. XI f. V (1812); Hackel u NPflF., II 2, 56.]

1. ***Arrhenatherum elatius*** [Presl, Fl. čech., 17 (1819); Mert. Koch, Deutschl. Fl., I 546 (1823). — *A. avenaceum* Pal. Beauv., l. c. 152; Expl. planch., 9 (1812). — *Avena elatior* L., Spec. pl., 79 α (1753)]. — Po livadama do u prednje alpe.

Bosna: Česta, tako primjerice kod Bihaća (Boll.), Travnika i na Vlašiću!! (*S. Exs. nr. 40), kod Dônje Tuzle (M.), Jajca, Visokog (Fo.), oko Sarajeva (H.) na Trebeviću (Fo.), u Sarajevskom polju (B.), kod Tarčina, Preodca (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina** (*A. K.): Kod Konjica (Fo.), na Veležu (Mu.), u Gackom polju (Riedel!). — Cvate od maja do u jesen.

31. Danthonia.

[DC., Fl. franç., III, 32 (1805); Hackel u NPflF., II 2, 56 (djelomično).]

1. ***Danthonia calycina*** [Reich., Ic. Fl. Germ., I 44, t. CIII, f. 1713—1714 (1834). — *D. provincialis* DC., Fl. franç., III 33 (1805)]. — Po brdskim livadama i proregjenim šumama do u brdsku regiju na zemljištu siromašnom vapnencem.

Bosna (*A. K.): Kod Banjaluke (H.), na Lisini i Sinjakovoj pl. (V.), na Humu kod Jajca (B.), u okolini Sarajeva (B.), u dolini Željeznice kod Graba (Mu.). — **Hercegovina:** Izmegju Lisac- i Zimlje-polja (V.), na Crvanj-pl. (*A. Exs. nr. 103). — Cvate u junu i julu.

var. ***breviaristata*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 65 (1890)].

Bosna: Uz južni rub Sarajevskog polja (Bl., f. Asch. Graebn.).

32. Sieglingia.

[Bernh., Verz. Pflz. Erf., 20, 44 (1800). — *Triodia* R. Brown, Fl. Nov. Holl., 182 (1810).]

1. ***Sieglingia decumbens*** [Bernh., l. c. 44. — *Triodia decumbens* Pal. Beauv., Agrost., 179]. — Po livadama i uz rubove šuma na zemljištu, siromašnom vapnencem.

Bosna: Na Zmajevcu kod Tešnja (V.), na Lisini kod Varcar-Vakufa (B.), kod Banjaluke (*H.), na Vilenici kod Travnika (B.), na Smolinu kod Žepča (B.), na Trebeviću (B.), kod Teslića (Fo.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Cvate od juna do septembra.

Trib.: *Chlorideae.*

[Benth. Hook, Gen., III, 1076 i 1087; Hackel u NPflF., II 2, 57.]

33. Fibichia.

[Köler, Descr. Gram., 308 (1802). — *Cynodon* Rich. u Pers. Syn., I, 85 (1805); Hackel u NPflF., II 2, 58.]

1. ***Fibichia dactylon.*** [*Panicum dactylon* L., Spec. pl., 58 (1753). — *Fibichia umbellata* Köler, l. c. 309. — *Cynodon dactylon* Pers. l. c.]. — Po suhim, sunčanim, pjeskovitim i pustim mjestima do u predalpinsku regiju.

Bosna: Česta!! (*H. i dr.). — **Hercegovina:** Česta!! (*A. K. i dr.). — Cvate od juna do u jesen.

Trib.: *Festuceae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1076 i 1089; Hackel u NPflF., II 2, 61 djelomično.]

34. Sesleria.

[Scop., Fl. Carn., 189 (1760); Hackel u NPflF., II 2, 65.]

1. ***Sesleria auctumnalis*** [F. Schultz, Arch., 296, 318 (1861). — Doll. u Schultz, Herb. norm., nr. 581 (1851). — *S. elongata* Host, Icon. Gram., II 69, t. 97 (1802)].

Raste na rijetko. Osnovne osi valjkaste, ponajviše oblučaste, pokrite prstenasto naboranim listovnim nožnicama, tvoreći često izdanke. Listovi šiljkasto zaostreni, sploštени, do 5 *mm* široki, na bridovima hrapavi. Prividni klasovi produženo valjkasti, do 10 *cm* dugački, od prilike 0·5 *cm* debeli. Omotne pljevke fino zašiljene, pokrovne pljevke sa kratkom osrednjom i malenim postranim osinama. Drška vrlo kratka, kao da fali.

Po kamenitim, šikarom zarastlim obroncima, po brdskim livadama i šumama, na vapnenastim stijenama do u prednje alpe.

Bosna: U dolini Vrbasa kod Gornjeg Šehera, na Humu kod Jajca (C.), iznad Jankovića i na Kajabaši kod Travnika (Fr. Br.), kod Zenice, Visokog, Vrabača (Fo.), Vareša (Pr.); — po obroncima Trebevića kod Sarajeva (H.), u dolini Miljacke (Fo.); u Zagorju izmegju Kalinovika i Krbljine (Bl.), u dolini Govze kod Jeleča (B.), u dolini Sutjeske i po obroncima Maglića (B.); na Prologu!! (*S.); na Kamešnici (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Obalja blizu Uloga (V.), Konjica (Fo.), u Idbar dolini na Prenj-pl. (B.), na Glogovo- i Porim-pl. kod Lipeta-karaule (V.), oko Jablanice!! (V.), u usedlini kod Grabovice (B.), po obroncima Dumoš-pl. (Fo.); — na Crvanj- i Bjelasici pl. (Mu.), na Gljivi, Leotaru, Crkvini i Drači kod Trebinja (*P.), u Travnom dolu kod Konjušnice (V.). — Cvate od jula do u jesen.

2. ***Sesleria nitida*** Tenore, Fl. Nap., I 322, III, 57 t. 103 f. 1; G. Beck, Fl. Südbosn., V u Ann. nat. Hofm., V (1890) 559. — *S. argentea* Asch. Graebn., Syn., II, 313 (1900); da li Savi, Bot. Etrusc., I 68 (1808) dvojbeno. Isporedi Parlat., Fl. ital., I 314. — *S. cylindrica* Vis., Fl. Dalm., I, 86 (1842); da li DC., Fl. franç., V 279 (1815) dvojbeno. Isporedi Asch. u ÖBZ. (1869) 172 i Gren. Godr., Fl. franç., III, 453.

Raste na gusto i snažno. Sa manje više rasječenim nožnicama pokrite debele, klinaste osnovne osi stoje uspravljeno te su vrlo stisnute jedna uz drugu; nemaju izdanaka. Listovi sploštени ili sastavljeno naborani, do 4 *mm* široki, sa debelim obrubom, bodljikasto zašiljeni, uz rub i na rebru ponešto hrapavi. Prividni klasovi jajasti do kratko valjkasti, 0·6—1·5 *mm* debeli. Omotne pljevke jajaste, zašiljeno osjave. Pokrovne pljevke manje više dlakave. Osrednje osine $^1/_4$ do $^3/_4$ dulje nego što su očinci (košuljice). Postrani nervi svršavaju se zupcima ili kratkim osinama. Drška produžema, mnogo je dulja nego što su brazgotinasta bedra.

Po alpinskim travnjacima vapnenastih visokih planina.

Bosna: Na Troglavu (B.), Treskavici (B., Exs. Nr. 148 *b*), Bjelašnici (*B.), Magliću i Volujaku (B.). — **Hercegovina:** Po svim vrhovima Prenj-pl. (*B., Exs. nr. 148 *a*), na Porimu, Plasi!!, Čvrsnici (V.), Čabulji (B.), Vranu (Fr. Br.), Veležu!! (Mu.), Bjelasici (Mu.); u Bijeloj gori na Gubaru, oko Graba, na Vučjem zubu, Prasi, Gnjiloj gredi, Štirovniku, Svitavcu, izmegju Vrbanje i Orjena (V.); na Štitaru (Begović) i Leotaru kod Trebinja (B.). — Cvate od juna do augusta.

α ***typica*** [G. Beck l. c. — *S. robusta* Schott Kotschy, Nym. Analecta, 1 (1854)].

Prividni klas manje više valjkast, do 6 *cm* dugačak, pri tome ali 6—15 *mm* debeo.

Osrednje osine za $^1/_4$, najviše za $^1/_2$ tako dugačke kao pokrovne pljevke; postrani nervi svršavaju se u vrlo kratke osine ili osjave zupce.

Vrlo snažna biljka, vlatovi 40—90 *cm* visoki, listovi do 5 *mm* široki. — Raširena.

β ***intermedia.***

Ko i pregjašnja, ali je i prividni klas jajast do kratko valjkast, od prilike 2—3 *cm* dugačak, 8—10 *mm* debeo.

Kako pojedine stabljike nose oblike prividnih klasova od α i β, to se ne mogu oštro razlikovati. — Raširena.

γ ***montenegrina.***

Prividni klas jajasto dugoljast, 1·5 do 2 *cm* dugačak; pokrovne pljevke ko u α. U svim dijelovima manja; vlat 20—25 *cm* dugačka; listovi 2—3 *mm* široki.

Crna Gora: Krstac iznad Kotora (B.), kod Njeguša (Bornm).

δ ***fallax*** [G. Beck l. c.].

Pseudoklasovi jajasti, dugoljasti do valjkasti, 2·5—5 *cm* dugački, 1—1·5 *cm* široki. Osrednje osine od prilike za $^2/_3$—$^3/_4$ tako dugačke ko što su pokrovne pljevke; postrane osine obično jasno razvijene. — Snažnog rasta ko i α.

Bosna: Treskavica (B.). — **Hercegovina:** Velež (B.). — **Crna Gora:** Veliki Maglić (Szyszytowicz).

ε ***hercegovina*** [G. Beck l. c.].

Pseudoklasovi dugoljasti do kratko valjkasti, 2·5—4 *cm* dugački, 10—12 *mm* široki. Pokrovne pljevke kratko osjave; postranih pljevaka nema. Vanjski postrani nervi ponajviše ne staju pred obrubom. Snažnog rasta ko i forma α.

Hercegovina: U Prenj-pl., na Veležu (B.).

η ***stenophylla*** [G. Beck l. c.].

Pseudoklasovi dugoljasti, valjkasti, 3—4 *cm* dugački, od prilike 6 *mm* debeli. Pokrovne pljevke ko u forme ε. Snažnog rasta ko forma α. Listovi zajedno složeni, jedva 2 *mm* široki.

Bosna: Na Volujaku (B.). — **Crna Gora:** Na Sutormanu (B.).

U krug formi *S. nitida* spadaće po svoj prilici i *Sesleria alba* [Pant. ne Sibth. Sm., Prodr. fl. graec., I, 56 (1806)], za koju se naznačava, da raste na Gljivi kod Trebinja u Hercegovini.

3. ***Sesleria coerulans*** [Friv. u Flora (1836), 438; cfr. Beck, Fl. Südbosn. u Ann. nat. Hofm., V (1890) 560. — *S. marginata* Gris., Spic. Fl. Rum., II 442 (1844)!]

Raste na rijetko po ledinama, često sa izdancima, poniska.

Listovi nabrzo iglasto zašiljeni, spram vrška hrapavi, debelog obruba.

Pseudoklasovi glavasti do jajoliki. Omotne pljevke osjavo zašiljene. Pokrovne pljevke obilno dlakave; osrednje osine više od $^1/_2$ i do $^4/_5$ dulje od očinaka; postrani nervi vidljivo se svršavaju osinama. Drška vrlo kratka.

Po travnjastim, kamenitim mjestima alpinske regije u visokim planinama vapnenca.

Bosna: (*AK., ali navod nije potvrgjen u Asch. Graeb., Syn., II 317); na Treskavici u visini od 1800 *m* (B. fide Hackel), na Goloj Jahorini, Muharnici kod Doljana (F.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Cvate u julu i augustu.

4. ***Sesleria coerulea*** [Harduin., Anim. bot. spec., II, p. XVIII, t. 6 f. 3—5 (1764)].

α ***calcarea*** [Opiz, Seznam, 91 (1852) i Exs. kao vrsta; Čelak., Res. u Sitz. böhm. Ges. der Wiss. (1888), 466. — *S. varia* Wettst. u Abh. ZBG. (1888), 557]. —

Listovi bez praška. — Po livadama, kamenitim mjestima i stijenama sve do u alpinsku regiju.

Bosna: (*AK.) Oko Sarajeva (H.), na Trebeviću i u klancima Miljacke (F.), u dolini Vogošće (B.), kod Vareša (Pr.); u dolini Drine kod Drinskog (B.); uz Volujačko jezero u Maglić-pl. (B.); na Kruško-polju u Cincar-pl. (B.). — Cvate u aprilu i maju, — u planinama kasnije.

β ***uliginosa*** [Opiz, l. c., kao vrsta; Čelak., l. c. 466. — *S. coerulea* Wettst., l. c., 555]. — Listovi su na licu bjelkasto prašni.

Bosna: Po močvarnim livadama kod Kupresa (*F.!).

γ ***angustifolia*** [Hackel et Beck u Beck-ovoj Fl. Südbosn. u ANH., II 42 (1887) i V (1890) 558]. — Nezaprašeni listovi najviše 2 *mm* široki, obično uži, na kratko zašiljeni.

Tipična forma ima 2—2·5 *mm* široke, pri vrhu sublizu zaokružene listove. *S. rigida* [Heuff. u Reich., Fl. Germ., 140[3] (1830)] habituelno je vrlo slična ovoj odlici, ali pokazuje na listovnom poprečnom prorezu pod gornjom kožom sloj sklerenchyma, kojeg nema u *S. coerulea*.

Bosna: Oko Sarajeva po stijenama Orlovca u visini od po prilici 1100 *m* (*B.), kod Starigrada, u klancima Miljacke (B.); u Kruško-polju kod Livna (B.).

Ovamo će spadati i ona po Hofmannu kod Sarajeva navedena forma *S. filifolia* (Heuff.).

5. ***Sesleria tenuifolia*** [Schrad., Fl. Germ., I, 172, t. 6, f. 4 (1806)]. — Po kamenitim mjestima i stijenama na alpinskim travnjacima visokih vapnenastih planina.

Bosna: Na Osječenici (B.), Klekovači!! (F.), Dinari, Troglavu (B.); kod Ključa, Vareša (Fo.), na Vlašiću!! (*S.), Bjelašnici, Treskavici, Visočici (B.); oko Sarajeva: u dolini Miljacke!! (F.), na Trebeviću!! (H.), Debelom brdu (Fo.), Romaniji (B.), Ponor-Rakitnici kod Rogatice, Kleku (F.), Dumoši (Fo.), Lisinu (V.), Leliji, Magliću, Volujaku (B.); kod Livna!! (F.), na Cincaru (B.), Kamešnici i Vještici (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Fo.), posvuda na Prenj-pl. do na vršak Otiša 2097 *m* (B.); na Glogovo-, Porim- (V.), Čvrsnici (Pr.) i Velež-pl.!! (Fo.); kod Orahovca i na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Cvate od maja do augusta.

β ***juncifolia*** [Suffren u Host, Ic. Gram., IV, 138, t. 22 (1809) kao vrsta; March., Fl. Trieste, 628 (1897)]. — U svim svojim dijelovima snažnija i bujnija. Stabljika visoka do 60 *cm*. Listovi debelo čekinjasti, 1—1·4 *mm* debeli.

U tipusu rijetka. — **Bosna:** Na Vlašiću!! (* S., Exs. nr. 41). — **Hercegovina:** Na Leotaru kod Trebinja (B.).

γ ***interrupta*** [Vis., Fl. Dalm., I, 87, t. II, f. i (1842) kao vrsta; Asch. Kan., Catal. Serb. Bosn., 9 (1877)]. — Snažna. Metlica produžena, do 5 *cm* dugačka, manje više prekinuta.

Bosna: Po stijenama vapnenca na srebreničkom gradu (*S.), na Osječenici (B.), na Cincaru kod Livna (F.!). — **Hercegovina:** Na Visokoj glavici (V.), na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.).

δ ***leptophylla*** (G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887) 42]. — Listovi tanko čekinjasti (sa slabijim snopićima sklerenchyma iznad nerva nego u tipusa), po nožnici i na donjem dijelu rastora pahuljasto kratkodlakavi.

Zajedno sa tipusom. — **Bosna:** Na Trebeviću, Treskavici, Bjelašnici, Romaniji (*B.). — **Hercegovina:** Na Prenju, Čabulji, Veležu i drugdje (*B.).

ε ***festucacea***. — Pedalj visoka. Listovi tanko nitasti, 0·3 do jedva 0·5 *mm* debeli. Vlati pojednako debeli, nose jedan valjkasti pseudoklas, koji je sastavljen od nekoliko (4—6) rastavljenih klasića.

Dalmacija: Po kamenitim alpinskim travnjacima na Dinari u visini od po prilici 1800 *m* (*B.).

35. Arundo.

[L., Gen., ed. VI, p. 38, nr. 93 djelomično; Hackel u NPflF., II 2, 68. — *Donax* P. Beauv., Agrost., 77 (1812).].

1. ***Arundo donax*** [L., Spec. pl., 81 (1753). — *Donax arundinaceus* P. Beauv., l. c. 161]. — Po vlažnim mjestima i vodama u području mediterane flore.

Hercegovina: Uz Neretvu kod Mostara (*Str.), između Dračeva i Metkovića (B.), uz Neretvu u donjem njezinom toku!! (Vis.). — Cvate od septembra do u decembar.

36. Phragmites.

[Trin., Fund. Agrost., 134 (1820); Hackel u NPflF., II 2, 68. — *Czernya* Presl, Gram. Sic., 22 (1818).]

1. ***Phragmites communis*** [Trin., l. c. 134 — *Czernya arundinacea* Presl., l. c. 22; Fl. Sic., I, XLIV (1826). — *Cz. phragmites* G. Beck u Sched. — Uz vode, u močvarama do u prednje alpe.

Bosna: (*AK.) Česta po nizinama i većim riječkim dolinama. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), uz jezero kod Obrnje (Mu.), uz dônji tok Neretve (B.), u Bijeloj gori (*P.). — Cvate od jula do u septembar.

37. Diplachne.

[P. Beauv., Agrost., 80 (1812); Hackel u NPflF., II 2, 69.]

1. ***Diplachne serotina*** [Link, Hort. reg. Berol., I, 55 (1827)]. — Po kamenitim mjestima, zaraslim šikarom.

Bosna: Crna Rijeka na Vrbasu (*V.). — **Hercegovina:** (*A. K.) Na Glogovo-pl., u dolini Grabovice i Drežnice, u Bijelom polju, na Humu kod Mostara (V.); kraj Bune (Mu.), na Leotaru kraj Trebinja (V.). — Cvate od augusta do oktobra.

38. Molinia.

[Schrank, Bayr. Fl., I, 100, 334 (1789); Hackel u NPflF., II 2, 69.]

1. ***Molinia coerulea*** [Mönch, Meth., 183 (1794). — *M. varia* Schrank, l. c., 334]. — Po močvarama i vlažnim mjestima do u prednje alpe.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), na Kozari pl. (B.), kod Vrbanje u blizini Banjaluke (C.), izmegju Prnjavora i Dervente (B.), kod Sitnice, Varcar-Vakufa (H.); na Vilenici (Fr. Br.); oko Vareša (Pr.), na Trebeviću (Fo.); kod Višegrada (B.). — **Hercegovina:** Na Prislap-pl. u Bijeloj gori (*V.); u Nevesinjskom polju (Mu.). — Cvate u augustu i semptembru.

Osim ovoga tipusa opažane su: (cf. Beck, Fl. Nied. Öst., 93; Asch. Graebn., Syn., II 337). — β ***altissima*** [Link, Hort. Berol., I, 197 (1820) kao vrsta]. — γ ***littoralis*** [Host, Fl. Austr., I, 118!! (1827) kao vrsta]. — δ ***arundinacea*** [Schrank, l. c. 336 kao vrsta].

39. Eragrostis.

[Host, Ic. Gram., IV, 14 (1809); Hackel u NPflF., II 2, 69.]

1. ***Eragrostis megastachya*** [Link, Hort, Berol., I 187 (1827). — **E. major* Host, l. c., 14, t. 24 (1809)]. — Po pjeskovitim, nezasijanim mjestima, po vinogradima.

Bosna: Kod Dônje Tuzle (M.!), Banjaluke (H.). — **Hercegovina:** Oko Mostara! i Bune (Mu.); kod Trebinja (*P.). — Cvate od jula do u oktobar.

var. ***cilianensis*** Asch. Graebn., Syn., II 371 (1900). — *E. leersioides* Guss., Syn. Fl. Sicil., I 103 (1842)].

Hercegovina: Kod Mostara (*Pi.!). — Cvate u aprilu.

2. ***Eragrostis minor*** [Host, l. c. 15, t. 69]. — Po pjeskovitim mjestima, strništima i oranicama.

Bosna: Kod Dervente (B.), u dolini Miljacke kod Sarajeva (*Fo.), uz Drinu kod Višegrada (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.) Kod Mostara (Fo.), Bune (Mu.), na Humu kod Trebinja (V.), kod Bileća (Hensch.) — Cvate od jula do u septembar.

3. ***Eragrostis pilosa*** [P. Beauv., Agrost., 162 (1812)]. — Po istim mjestima ko pregjašnja.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.), Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*V.!). — Cvate od jula do septembra.

40. Koeleria.

[Pers., Syn., I, 97 (1805); Hackel u NPflF., II 2, 70.]

1. ***Koeleria gracilis*** [Pers., l. c., 97 kao vrsta, djelomično. — *K. cristata* v. *minor* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 53 (1859); α *gracilis* G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 79 (1890).

Listovi i nožnice uokolo posute kratkim, rjegje oduljim mekim dlakama, koje ali nijesu ukočeno trepavičaste; one na rubu nijesu vidljivo deblje te ili nijesu nikako

ili su samo fino nazupčane uz obrub. Cvjetovi 3·5—4, anthere 1·2 do 1·5, jedva kad do 2 *mm* dugačke. — Po suhim livadama, kamenitim i sunčanim mjestima.

Bosna: Kod Petrovca (B.), na Vlašiću (B., nije posve tipična), na Trebeviću (Mu. po Hackelu). Po svoj prilici u sjevernoj Bosni u većem obimu raširena. — Cvate od maja do jula.

2. ***Koeleria cristata*** [Pers. l. c. — *K. ciliata* A. Kern. u Asch. Graebn., Syn., II, 358]. Listovi i nožnice dugim, krutim dlakama zarastle, uz obrub nijesu primjetno udebljane a zupci nijesu hrapavi. — Cvjetovi 6—7 *mm*, anthere 2·5—3 *mm* dugačke. Ko pregjašnja.

Bosna: Kod Travnika i na Vlašić-pl. (*S., Exs. nr. 57); kod Vareša (Pr.); oko Sarajeva (H.). — **Hercegovina:** Na Gljivi kod Trebinja (*P.), ali dosta nevjerojatno. — Cvate od maja do jula.

3. ***Koeleria splendens*** [Presl, Cyp. et Gram. sic., 34 (1820)!!; Asch. Graebn., Syn., II, 359]. Listovni rastori kruti, uz rub primjetno hrskavo udebljani i zbog grubih zubaca hrapavi. Izmegju zubaca ima često krutih trepavica. Nožnice gole, pahuljaste, rijetko kada runjave. — Cvjetovi 5—6·5 *mm* dugački (rijetko kada manji), anthere 2·5—3 *mm* dugačke.

α *typica* [*K. splendens* Presl, l. c.!! — *K. gracilis* A. Kern., Fl. exs. austro-hung., nr. 695 non Pers. — *K. australis* f. *glabra* G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH. II (1887) 43. — *K. crassipes* Freyn u Abh. ZBG. (1877) 464 nije Lange]. Listovi uz obrub ili sasvim bez trepavica ili ih ima samo malo. Klasići sa drškom ili bez nje. — Cvjetovi 5—6 *mm* dugački. Pljevke po rubu hrapave, inače gole ili sitno pahuljaste.

Po brdskim livadama, stjenovitim mjestima do u visoko alpinsku regiju.

Bosna: Na Vranici pl., primjerice na Vitruši (B.); na Trebeviću (Mu.), Treskavici (*B.); na Brdu kod Sarajeva; na Visočici, Magliću, Cincaru (B.). — **Hercegovina:** Posvuda po Prenj-pl., na Plasi!! (V.), Vel. Trinaći (B.), Čvrsnici! (V.), Čabulji (B.); oko Mostara (B.); na Veležu (Mu.); kod Rakitna (F.!), Nevesinja (V.), na Crvanj-pl. (Mu.); kod Stôca (B.), Tihaljine (F.! kao *K. cristata* v. *bulbosa* Borb.); na Humu kod Trebinja, po obroncima izmegju Lastve i Orahovca, kod Trebesinje hana (*V.), na Gubaru u Bijeloj gori (V.). — Cvate od juna do augusta.

Ima je sa sitno pahuljastim i sublizu runjavim listovnim nožnicama (= *semiglabra*), nadalje sa sitnijim, 4—5 *mm* dugačkim cvjetovima (= *subcaudata* Asch. Graeb., l. c. 360), sa kraćim ili duljim pseudo-klasićima, sa jače ili slabije udebljanim osnovnim osima, sa sploštenim ili zakovrčenim, kraćim samo zavijenim ili duljim više upravljenim listovima.

β ***grandiflora*** [Bert. u Roem. Schult., Syst. Mant., II, 345 (1824); Parl., Fl. ital., I, 326 (1848). — *K. cristata* v. *argentea* G. Beck u Baen. Herb. Europ.]. Listovi uz rub obilno kruto trepavičasti. Očinci goli. Variira ko i forma α.

Bosna: Kod Dobretića, na Kajabaši i Vlašiću!! (*Fr. Br.), oko Sarajeva (Breindl), na Trebeviću (F. kao *K. cristata!*). — **Hercegovina** (*A. K.): Oko Mostara!! (Bornm. kao *K. gracilis*), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule, na istočnom Veležu (B.), izmegju Prijesnice i Jasena (B. kao *K. cristata*), na Prenju (Engler!), Vran-pl. (V.); oko Trebinja, na Leotaru (B.), u Bijeloj gori (Haw.!). — Cvate od maja do jula.

γ ***canescens*** [Vis., Fl. Dalm., I, 71 (1842) kao odlika od *K. cristata*. — *K. australis* A. Kern. in ÖBZ. (1867) 8; fl. exs. austro-hung. nr. 694! — *K. crassipes* v. *velutina* Freyn, l. c. 465]. Listovi uz rub manje više trepavičasti. Omotne i pokrovne pljevke naročito prema vrhu manje više dugačko dlakaste. Mijenja se u vegetativnim dijelovima ko i forma α.

Bosna: Na Lelija-pl. (*B.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (*Fo.), na Visočici (B.), Plasi (B.), Veležu! (Mu.); kod Vlaholja, u dolini Zalomske kod Plužine (Fo.), kod Trebinja (Fo.). — Cvate u julu do augusta.

4. ***Koeleria phleoides*** [Pers., Syn., I, 97 (1805)]. — Po zasijanim i neobragjenim mjestima, po kamenitim pjeskovitim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Kod Bune blizu Mostara! (Mu.), kod Trebinja (*P.), oko Ljubuškog (F.). — Cvate od maja do jula.

41. Catabrosa.

[Pal. Beauv., Agrost., 97 t. XIX f. VIII (1812); Hackel u NPflF., II, 2 70.]

Catabrosa aquatica [Pal. Beauv., l. c. 157]. — Uz vodu.

Bosna (po *A. K.).

42. Melica.

[L., Gen., ed. VI 34 nr. 82; Hackel u NPflF., II 2, 71.]

1. ***Melica ciliata*** [L., Spec. pl., 66 (1753)]. — Po stijenama, kamenitim mjestima, naročito na vapnencu do u predalpinsku regiju.

   α *typica* G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 91 (1890). — v. *Linnaei* Hackel u Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied.-Öst., 19 (1882). — *M. nebrodensis* Parl., Fl. Palerm., I 20 (1845)].

   Bosna: U području vapnenca posvuda česta (*S.), tako primjerice kod Bihaća, Varcar-Vakufa, Banjaluke, Ključa, Jajca, Travnika, Sarajeva, Vareša, Rogatice, Foče, Kalinovika, Livna, na Prologu i drugdje. — Izvan tog područja na gradu u Zvorniku (J.) i na Vrtoglavici (J.). — **Hercegovina:** Svagdje česta!! (*A. K.). — Cvate od maja do jula.

   β *transsylvanica* [Schur., Enum. pl. Transsylv., 764 (1866) kao vrsta; Hackel, l. c. 19].

   Hercegovina: Oko Mostara!! (Bornm.).

   f. *trebinjensis* [Strobl, Fl. Nebrod. u Flora (1879) 185, SA. 114 kao vrsta]. — Srednji nervi i pokrovne pljevke nijesu hrapave, već nakratko dlakave.

   Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja (P. kao *M. nebrodensis*, *Strobl).

2. ***Melica nutans*** [L., Spec. pl., 66 (1753)]. — U predšumicama, prosječenim šumama i šumskim čistinama do u predalpinsku regiju.

   Bosna: Na Osječenici (F.), kod Banjaluke (H.), Travnika, Žepča (H.); na Vlašiću (*S., Exs. nr. 56); oko Vareša (Fo.), Sarajeva!! (H.); na Trebeviću (B.), Troglavu kod Livna (B.), Kamešnici, Vještici i oko Ublja (Pr.). — **Hercegovina:** Na Porimu i Prislapu kod Jablanice (V.); na Veležu (Mu.); kod Milanovog odsjeka, Graba, Nevesinja (V.); na Jastrebici (*P.), Vučjem Zubu (V.). — Cvate od maja do jula.

3. ***Melica uniflora*** [Retz., Observ., I, 10 (1779)]. — Po šumama i predšumicama do u predalpinsku regiju.

   Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), Debeljači kod Bihaća (B.), Grmeč gradu kod Smoljana (Fo.), Humu kod Jajca (B.), Porimu kod Banjaluke (C.); — oko Travnika i na Vlašiću, izmegju Batkovića i Zenice (*S., Exs. nr. 54), izmegju Travnika i Gučaninova hana (S.); na Trebeviću (R.!), Igmanu kod Blažuja (B.), Preslici (V.); u dolini Govze kod Jeleča, u Lelija-pl. i u dolini Sušičkog potoka na Magliću (B.); na Šuljagi, Kamešnici, Vel. Šaroru (Pr.); na Cincaru (B.). — **Hercegovina:** Štitar-pl. kod Rakitna (Begović, f. V.); u šikarju kod Nevesinja (V.), na Crvanj-pl. (Mu.), na Gljivi kod Trebinja, kod Vučjaka (*P.); na Štirovniku, Svitavcu i Subri u Bijeloj gori (V.). — Cvate u maju i junu.

43. Briza.

L., Gen., ed. VI, 35 nr. 84; Hackel u NPflF., II 2, 72.]

1. ***Briza maxima*** [L., Spec. pl., 70 (1753)]. — Po kamenitim, nekultiviranim mjestima i strništima u području mediterane flore.

   Bosna: (*AK.) Ali nije potvrgjena u Asch. Graebn., Synops., II 439; raznešena uz potok Janinu kod Čajniča (Životsky!). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.); na Ošanića glavici kod Stôca (B.); oko Trebinja (*P.); na Humu i Gljivi kod Trebinja (V.); kod Drijena (Fo.). — Cvate u maju i junu.

2. ***Briza media*** [L., Spec. pl., 70 (1753)]. — Po livadama, kamenitim mjestima do u predalpinsku regiju.

   Bosna: Česta naročito po zemljištu, oskudnom vapnencem; tako primjerice oko Novog, Krupe, Bihaća, na Kozari, oko Travnika (*S., Exs. nr. 53), Sarajeva, Vareša, Kupresa, Glamoča i drugdje. — **Hercegovina:** Na Vučjaku u Bijeloj gori (*P.), na brdu Česala kod Visoke Glavice (V.). — **U novopazarskom sandžaku:** Izmegju Prijepolja i Bistrice u dolini Lima (*B.). — Cvate od maja do augusta.

3. ***Briza minor*** [L., Spec. pl.. 70 (1753)]. — Po kamenitim, nekultiviranim mjestima, po strništima i vinogradima u području mediterane flore.

   Bosna: Po Pr. na Kamešnici, Malom Šatoru, Vještica gori, — ali svakako zamijenjena. — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.), uz dônju Neretvu (Neumayer, f. Visiani). — Cvate u maju, junu.

44. Dactylis.

[L., Gen., ed. VI, 35, nr. 86; Hackel u NPflF., II 2, 72.]

1. ***Dactylis glomerata*** [L., Spec. pl., 71 (1753)]. — Po livadama i nekultiviranim, kamenitim, sunčanim mjestima do u predalpinsku regiju (1600 *m*). Česta i rašírena.

Bosna: (*S. i dr.). — **Hercegovina:** (*P. i dr.). — Cvate u maju i junu.

Opažavane su forme: 1. *scabra* [Mann u Opiz-ovom Natural. Tausch., 58 (1824) kao vrsta. — 2. *ciliata* [Peterm., fl. Lips., 80]. — 3. *nemorosa* [Klett i Richt., Fl. Leipz., 110 (1830). — v. *gracilis* Form. u ÖBZ. (1888) 272].

β ***hispanica*** [Roth, Cat. bot., I, 8 (1797) kao vrsta; Koch, Synops. fl. Germ., 808 (1837)].

Bosna: Izmegju Šuice i Borove glave (*S., Exs. nr. 58), na Cincaru kod Livna (S.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.), Žitomišljića (Mu.), Stôca (B.) i Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

45. Cynosurus.

[L., Gen., ed. VI, 36, nr. 87, djelomično; Hackel u NPflF., II 2, 73.]

1. ***Cynosurus cristatus*** [L., Spec. pl., 72 (1753)]. — Po livadama do u predalpinsku regiju (1600 *m*).

Bosna: Česta (*S., Exs. nr. 59.) — **Hercegovina:** Oko Konjica (Fo.), kod Umoljana (B.), Ljubuškog (F.!). — Cvate od juna do augusta.

2. ***Cynosurus echinatus*** [L., Spec. pl., 72 (1753)]. — Po njivama, strništima, kamenitim i nekultiviranim mjestima do u predalpinsku regiju (1600 *m*).

Bosna: Kod Vrnograča (Fo.), na Gomili kod Krupe, kod han Begovca kraj Bihaća, oko Petrovca (B) i u pravcu k hanu Bravsko (B.); kod Janjila, Sitnice, Šurjana (Fo.), Ivanjske (B.), Banjaluke (H.); oko Travnika, Fojnice (*S., Exs. nr. 60); kod Pogara (Fo.), u dolini Vogošće kod Sarajeva (B); oko Podhuma, Vaganja, Grkovca (Pr.). — **Hercegovina:** U dolini Trešanice i kod Konjica (B.), na Prenju (B.), kod Jablanice! (V.), u dolini Doljanke kod Rame (F.), oko Nevesinja (Fo.), kod Plužine, u dolini Zalomske (Fo.), oko Mostara (Pi.), na Humu (V.) i Leotaru (B.), kod Trebinja, Granćareva, Vučjaka (*P.), Grbeša, Bileća (Fo.). — Cvate u junu i julu.

46. Sclerochloa.

[Pal. Beauv., Agrostogr., 97, t. XIX, f. IV, djelomično (1812); Benth. Hook., Gen., III, 1194; Hackel u NPflF., II 2, 73.]

1. ***Sclerochloa dura*** [Pal. Beauv., l. c., 177 et Expl. des planch., 12]. — Po suhim, nezasijanim mjestima i po pašnjacima.

Bosna: Uz Kravicu kod Nove Kasabe (*J.), oko Kupresa (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

47. Poa.

[L., Gen., ed. VI, 34, nr. 83 (djelomično); Hackel u NPflF., II 2, 73.]

1. ***Poa annua*** [L., Spec. pl., 68 (1753)]. — Po travnjacima, pustom i obragjenom zemljištu, uz puteve do u alpinsku regiju.

Bosna: Kod Novog (B.), Banjaluke (H.), oko Travnika (*S., Exs. nr. 51), Vareša (Fo.), Sarajeva (H.); na Preslici (V.); kod Kupresa, Bugojna (Pr.), Foče (Fo.), Nove Kasabe (J.). — **Hercegovina:** (*AK.) Kod Konjica (Fo.), oko Mostara (Str.). — Cvate skoro kroz čitavu godinu.

2. ***Poa bulbosa*** [L., Spec. pl., 70 (1753), djelomično]. — Po sunčanim, pjeskovitim i kamenitim mjestima i po stijenama.

Bosna: Kod Novog, Otoke, Krupe, Varcar-Vakufa, Petrovca (B.), Banjaluke (H.); oko Travnika! (*S., Exs. nr. 48), Vareša (Pr.), Sarajeva (H.); na Bjelašnici, Treskavici (B.), Maloj Ljubuši (F.); u dolini Drine kod Broda (Fo.); na Šuljagi, Troglavu, Šatoru (Pr.) i Dinari (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara! (Str.). kod Gornjeg Zimlja, Rujišta (Baenitz f. B.), na Veležu (B.), kod Bileća (*P.). — Cvate od aprila do juna. Posvuda takogjer proliferno (f. *vivipara* [Koel. Desor. Gram., 189 (1802)].

β ***pseudoconcinna*** [Schur, Enum. pl. Transs., 773 (1866) kao vrsta; Asch. Graebn., Syn., II, 392 (1900)].

Hercegovina: Oko Mostara (*Pi.).

γ ***concinna*** [Gaud., Agrost. Helv., I, 196 (1811) kao vrsta; Beck, Fl. Nied.-Öst., 82 (1890); Hackel u litt.].

Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja, na Dračí kod Pridvoraca, na Koristnoj gredi kod Vučjaka u Bijeloj gori (*P.).

3. ***Poa alpina*** [L., Spec. pl., 67 (1753)].

α ***typica*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 83 (1890)]. — Obično snažna, do 60 *cm* visoka. Osnovni listovi 2—4 *mm* široki, rijetko kada uži, nijesu gužvasto zarubljeni. Gran-

čice metlice odstoje za cvatanja vodoravno te su glatke ili hrapave i nose mnoge (ponajviše 4 do 6) cvatne klasiće. Omotne pljevke šiljaste, pokrovne pljevke skoro tubaste, i jedne i druge grimizno prevučene ili svjetlo zelene (f. *viridiflora* G. Beck l. c.). — Po tresetastim i kamenitim mjestima predalpinske regije sve do najviših glavica.

Bosna: Na vapnencu i škriljevcu Osječenice!! i Klekovače!! (F.); na Vlašiću!! (*S.); na Vranici (Mu.), tako na glavicama Matorca, Tikve, Vitruše i kod Prokoškog jezera (B.); na Igmanu, Bjelašnici, Hranisavi, Treskavici, Visočici, Romaniji, Lelji, Magliću, Volujaku, (B.); oko Vareša, Pržića (Pr.); na Trebeviću i u obližnjoj okolici Sarajeva (B.); na Kleku i Goloj Jahorini (F.); na Troglavu (B.); na Kamešnici i Cincaru (Pr.) i Dinari (B.). — **Hercegovina:** Kod Rujišta (Baenitz!), Nevesinja i na Malom Veležu (V.); na Plasi i Čvrstnici (*V.); na Crvanj pl. (A.); na Gubaru u Bijeloj Gori (V.). — Cvate od juna do augusta.

β ***brevifolia*** [DC., Synops. fl. Gall., 131 (1806) kao vrsta; Gaudin, Agrost. Helv., I 193 (1811)]. — Listovi široki, prikraćeni, uz rub jasno gužvasto udebljani, u suhom stanju uvinuti. Metlica ima malo klasova, često je sastavljena. Pljevke šiljaste. — Po kamenitim suhim mjestima.

Bosna: (*AK.) Na Vlašiću (B.), Romaniji (B.) i Volujaka (B.).

γ ***pumila*** [Host, Fl. Austr., I, 146 (1827) kao vrsta; Reichenb., Ic. fl. Germ., I, 35 t. LXXXIII, f. 1629 (1834)]. — Oniska, obično jedva 20 *cm* visoka; raste vrlo na gusto a vlatovi su joj fini. Listovi kratki, uzani, do 2 *mm* široki, često složeni, s nejasnim gužvastim rubom. Grančice u metlice odstoje za cvatanja, imadu ponajviše malo (3—6) cvatnih klasića. Pljevke manje ili više grimizno prevučene ili svjetlo zelene (f. *pallidiflora*). Omotne pljevke fine, često osjave; pokrovne pljevke vidljivo zašiljene. — Po kamenitim mjestima vapnenastih visokih planina.

Bosna: Na Vlašiću!! (S. kao v. *minor* Kum. po Sendtn. u Flora 1849, 755); u Vranici-pl. po glavicama vapnenca Vitruše, Krstaca (B.); na Lisin-pl. i Preslici (V.); uz Vrelo Bosne (Fo.), posvuda oko Sarajeva, na Trebeviću (*B.), izmegju Prijesnice i Jasena (B.); po svim brdima južne Bosne, tako na Igmanu, Treskavici, Bjelašnici (*B.), Visočici (B.), Dumošu (Fo.), Magliću, Volujaku!! (A.); kod Kalinovika i Foče (Fo.), na Troglavu (B.). — **Hercegovina:** Na Morinji (Fo.), Prenju (B.), Čabulji (B.), Plasi!, Čvrsnici! (V.), Porimu (Baenitz!), Veležu (Mu.); kod Nevesinja (Fo.?); u Bijeloj gori na Orjenu (Aschers.) i Gnjiloj Gredi (V.!). — Cvate od maja do jula.

δ ***badensis*** [Haenke u Willd., Spec. pl., I, 392 (1797) kao vrsta; Koch, Syn. fl. Germ., 803 (1837)]. — Raste na gusto, vlatovi snažni, do 40 *cm* visoki. Osnovni listovi 2—3 *mm* visoki, gužvasto zarubljeni. Grančice u metlice odstoje uspravno za cvjetanja te imadu mnoge klasove. Klasići su oštro dvobridi i mnogo (5—10) cvjetni, obično zeleni. Pljevke zašiljene ili oštro šiljaste.

Bosna: Po kamenitim mjestima kod Žepča i oko Sarajeva, za tim na Romaniji pl. (*B.) i na Vratlu (Fo.?). — **Hercegovina:** (*AK.) Dolina Zalomske kod Plužine (Fo.?).

ε ***glaucescens*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887) 44]. — Raste na gusto. Osnovni listovi najviše 2 *mm* široki, uz rub jedva gužvasto udebljani, zeleni ko morska voda. Metlica i klasići ko u *badensis*. Inače slična *P. pumila* Host.

Bosna: Na Trebeviću i po njegovim obroncima spram Sarajeva (*B.).

η ***brattia.*** — Raste na gusto, visoka 22 *cm*. Listovi uski, jedva 1 *mm* široki, složeno umotani, uz rub ponešto gužvasti i zašiljeni, za $^1/_3$ do $^1/_4$ tako dugački kao nježna vlat. Grančice u metlice odstoje vodoravno te su hrapave. Klasići svjetlo zeleni, ponešto grimizno prevučeni, mnogo (10—12) cvjetni. Omotne pljevke šiljkaste, dônje sa tri, gornje sa pet nerva; cvjetovi neutkani. Pokrovne pljevke na široko jajaste, šiljkaste, do u sredinu jasno tronervne.

Dalmacija: Po stijenama brda Sv. Vid na ostrvu Braču (*B.). — Cvate u junu.

4. ***Poa minor*** [Gaud., Agrost., I, 204; Beck, Fl. Nied.-Öst., 84]. — Po stjenovitim alpinskim travnjacima, uz snježne jame vapnenastih visokih planina.

Bosna: Na Volujaku, Treskavici (*B.), Troglavu (B.). — **Hercegovina:** Na Prenju (B.), Plasi!!, Čvrsnici (V.!). — Cvate od juna do augusta.

5. ***Poa cenisia*** [All., Auct., 40 nr. 2209 (1789)]. — Po kamenom sasapu (grohotu), uz snježne jame vapnenastih visokih planina.

Bosna: Na Magliću, Troglavu kod Livna (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.); na Prenju (B.), Plasi. Trinači (B.), Čvrsnici (V.); u Bijeloj gori na Orjenu, Gnjiloj gredi (V.!). — Cvate od juna do augusta.

6. ***Poa caesia*** Smith, Fl. Brit., I, 103 (1800)]. — Po kamenitim, suhim mjestima do u alpinsku regiju.

Bosna: Na Vlašiću (*S. kao *P. glauca* Sm., Engl. Fl., I, 128 (1824), ne DC.). Prema opisu Kummera i Sendtnera (u Flora 1849, 755) nesigurno poradi duguljasto izvučene listovne opne. — Cvate od juna do augusta.

7. ***Poa nemoralis*** [L., Spec. pl., 69 (1753)]. — U prosječenim šumama, izmegju šipraga, po kamenitim mjestima i brdskim livadama do u alpinsku regiju.

Bosna: Česta!! (*S.). — **Hercegovina:** Na Veležu!!, Crvanj- i Bjelasici-pl. (Mu.), na Morinji (Fo.). — Cvate od juna do septembra.

Opažavana u ovim formama: ***vulgaris*** [Gaud., Agrost. Helv., I, 179 (1811)]. — ***firmula*** Gaud., l. c. 181]. — ***coarctata*** [Gaud. l. c. 185]. — ***glauca*** [Gaud. l. c. 189].

8. ***Poa palustris*** [L., Syst., ed. X, 874 (1759). — Po vlažnim mjestima, uz obale.

Bosna: (*A. K.); kod Kose u dolini Une (Boll.), na Vlašiću (Fr. Br.), u Livanjskom polju (B.). — **Hercegovina:** Uz Bunu (*Str.) — Cvate u junu i julu.

9. ***Poa trivialis*** [L., Spec. pl., 67 (1753)]. — U livadama po nizini, po vlažnim mjestima i uz obale sve do u alpinsku regiju.

Bosna: Česta !! (*S., Exs. nr. 43, 44).

10. ***Poa attica*** [Boiss. Heldr. u Boiss., Diagn., sér. I, XIII, 57 (1853); Freyn u Abh. ZBG. (1877), 469; Kern., Fl. exs. austro-hung., nr. 287, II (ali ne I)]. — Razlikuje se od *Poa trivialis* L. po svojim temeljnim osima, koje puzajući istjeravaju udebljane izdanke poput bisernog niza, — zatim po uzanijim listovima, prevučenim sa na gusto složenim debelim nervima, — po više dugoljastoj, u gornjem dijelu sabijenoj metlici sa uspravljenim grančicama i sitnim cvjetovima, konačno po čitavom ustroju i inovaciji ko u *P. pratensis*. Po vinogradima, livadama, sasapu, ilovastim mjestima izmegju grmlja.

Hercegovina: Kod Mostara (Bornm. f. B.), na Veležu (B.), u Gackom polju (Riedel! f. *B.). — Cvate od maja do jula.

11. ***Poa pratensis*** [L., Spec. pl., 67 (1753)].

α ***typica*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 85 (1900). — var. *vulgaris* Gaud., Agrost. Helv., I, 212 (1811)]. — Po livadama, pjeskovitim i sunčanim mjestima do u alpinsku regiju.

Bosna: Kod Krupe (Fo.), na Gomili (B.), oko Bihaća (B.), Doboja (Fo.) i Travnika, na Vlašiću, kod Fojnice (*S., Exs. nr. 47); kod Banjaluke (H.), Vareša (Pr.), Sarajeva i po drugim mjestima južne Bosne rašireno (B); na Kamešnici, Šator-pl., kod Glamoča i na Hrbljini (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Bileća (*P.).

f. ***anceps*** [Gaudin., Fl. Helv., I, 260 (1828)].

Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja (*P.).

β ***angustifolia*** [L., l. c. kao vrsta; Sm., Fl. Brit., I, 105 (1800)]. — Po istim mjestima.

Bosna: Oko Novog, Otoke, Bihaća i na Grmeč-pl. (B.); oko Travnika! (*S.), na Vilenici (Fr. Br.), Pogorelici kod Fojnice (Schwarz!); oko Sarajeva (B.), na Trebeviću, na Lelji-pl. (B.). — **Hercegovina:** Kod Mostara, Domanovića, Ljubinja (Fo.), biće ali? — Cvate od juna do augusta.

12. ***Poa compressa*** [L., Spec. pl., 69 (1753)]. — Po sunčanim, suhim i kamenitim mjestima, stijenama i duvarovima sve do u alpinsku regiju.

Bosna: Kod Jajca, Ključa (B.), Banjaluke (H.), Travnika; izmegju Sutjeske i Borovice, na Šuljagi (*S., Exs. nr. 49); na Vlaškoj gromili (Fr. Br.); oko Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), na Trebeviću (Fo.) i kod Pazarića (B.); na Troglavu (B.), Kamešnici, Šatoru, Cincaru, Malovanu (Pr.); kod Donje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** (*A. K.); u dolini Trešanice kod Konjice (B.), na Babulja-pl., kod Mostara (B.), oko Bojišta u Nevesinjskom polju (Mu.). — Cvate u junu i julu.

β ***Langiana*** [Reich., Fl. Germ., 140[4] (1830) kao vrsta; Koch, Syn., ed. 2, 932 (1844)].

Bosna: Na Kajabaši kod Travnika (*Fr. Br.).

13. ***Poa Chaixii*** [Vill., Fl. Delph., 7 u Gilib., Syst. Pl., I (1785). — *P. sylvatica* Chaix u Vill., Hist. pl. Dauph., II 128]. — Po šumama, kamenitim, travnjastim i šikarastim mjestima predalpinske regije.

Bosna: Na Vranici na dosta mjesta, naročito po obroncima Matorca (B.); na Preslici (*V.). — **Hercegovina:** Na Porim-pl. (V.). — Cvate u julu i augustu.

14. ***Poa hybrida*** [Gaud., Agrost., I, 215 (1811)]. — Po istim mjestima ko pregjašnja.

Bosna: Na Šiša- i Lisina-pl. (B.). — **Hercegovina:** Po *A. K., ali nije potvrgjena u Asch. Graebn., Syn., II 424. — Cvate u julu i augustu.

15. ***Poa violacea*** Bell., App. ad fl. Pedem., 8, t. 1 (1792). — *Festuca pilosa* Hall. f. u Suter, Fl. Helv., I 56 (1802). — Po alpinskim travnjacima.

Bosna: Na Vlašiću (*S., Exs. nr. 75), na Kajabaši kod Travnika (Fr. Br.!), na Troglavu (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.), ali ? gdje. — Cvate u julu i augustu.

48. Glyceria.

[R. Br., Prodr., Fl. Nov. Holl., I, 179 (1810); Hackel u NPflF., II 2, 74.]

1. ***Glyceria aquatica*** [Wahl., Fl. Gothob., 18 (1820). — *G. spectabilis* Mert. Koch., Deutschl. Fl., I, 586 (1823)].

Bosna: U močvarama kod Bos. Broda (*V.). — Cvate od juna do augusta.

2. ***Glyceria fluitans*** [R. Br., l. c. 179 (djelomično)]. — Uz vode po vlažnim mjestima do u predalpinsku regiju.

Bosna: Kod Krupe, Vrbanje (Fo.), Banjaluke (H.), Travnika (*S. Exs. nr. 61); uz Bosnu i Lašvu (S.); oko Vareša kod Droškovca i Mijakovića (Pr.); na Kobiljoj glavi u blizini Sarajeva (S.); kod Tarčina i oko Buškog blata (Pr.). — **Hercegovina:** Uz Zalomski potok u Nevesinjskom polju (*Mu.), u Gackom polju (Riedel!). — Cvate od juna do septembra.

3. ***Glyceria plicata*** [Fries, Nov. flor. Suec. Mant., II, 6 (1839)]. — Po istim mjestima ko pregjašnja do u visoko alpinsku regiju.

Bosna: (*A. K.); Raširena u sjevernoj i srednjoj Bosni, tako kod Ključa!! (F.!), Banjaluke (H.), u dolini Dobrnice izmegju Banjaluke i Prnjavora (B.), na Smolinu kod Žepča (B.), oko Travnika (Br.), Vareša (Pr.), u alpinskoj regiji Vranice planine (Mu.), u Sarajevskom polju i na Trebeviću (B.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju kod Žiljeva i Pustoljana (*Mu.), u Gackom polju (Riedel!). — Cvate od juna do augusta.

49. Atropis.

[Rupr., Fl. Samoj., 64 (1854) po Griseb. u Ledeb., Fl. Ross., IV, 388; Hackel u NPflF., II 2, 74; Beck, Fl. Nied.-Öst., 88.]

1. ***Atropis distans*** [Gris. l. c.]. — Po pustom, neobragjenom zemljištu, koje sadržava soli.

Bosna: Banjaluka, Maglaj na Vrbasu (H.). — Cvate u ljetu.

Atropis palustris *[Festuca palustris* Seenus, Reise, 72 (1805). — *Atropis festucaeformis* G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 89 (1890)], biće da će se naći i uz morsku obalu u Sutorini.

50. Festuca.

[L., Gen., ed. VI, 36, nr. 88 (djelomično); — sekt. *Eufestuca* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 71 (1859); Hackel u NPflF., II 2, 74. — Isporedi Hackel, Mon. Fest. europ. (1882).]

1. ***Festuca capillata*** [Lam., Fl. franç., III, 597 excl. β (1778). — *F. ovina* var. Hack., Fest., 85]. — Po pjeskovitim, svjetlim šumskim mjestima.

Bosna: Izmegju Travnika i Fojnice (fide Hackel). — Cvate u maju i junu.

2. ***Festuca ovina*** [L., Spec. pl., 73 (1753). — *F. ovina* var. *vulgaris* Hack., Fest., 86]. — Po kamenitim mjestima, po brdskim livadama, suhim šumskim mjestima.

Bosna: Na Osječenici (F.), kod Banjaluke (H.), oko Travnika, po obroncima Vlašića, izmegju Kakanj-Doboja i Sutjeske (*S.), oko Vareša (Pr.), kod Tarčina, Glamoča, Preodca, na Vještici gori i Velikom Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Na Prenju (F.), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — Sve ove oznake moraju se tek utvrditi. — Cvate u maju i junu.

3. ***Festuca duriuscula*** [L., Spec. pl., 74 (1753) — *F. ovina* var. Hack., Fest., 89]. — Po kamenitim mjestima i hridovima do u predalpinsku regiju.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), na Vlašiću! (*S., Exs, nr. 71, 72), kod Zenice (S.), na Matorcu kod Fojnice (B.), na Trebeviću kod Sarajeva (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.); na Visočici pl. (B.). — Cvate od maja do jula.

β ***crassifolia*** [Gaud., Fl. Helv., I, 287 kao odlika od *F. glauca.* — *F. ovina* subv. Hack., Fest., 91].

Hercegovina: Na Visočici planini (B.).

γ ***villosa*** [Schrad., Fl. Germ., I, 320 (1806) kao var. od *F. ovina.* — *F. ovina* subv. Hack., Fest., 91].

Hercegovina: Na Humu kod Mostara (B.).

4. ***Festuca glauca*** [Lam., Dict. enc., II, 459 (1789). — *F. ovina* var. Hack., Fest., 94]. — Po kamenitim, suhim mjestima.

Bosna: U dolini Miljacke kod Sarajeva (Fo. fide Hackel). — **Hercegovina:** (*A. K.); Dônja Plana kod Neum-kule, oko Begović-kule (Fo.).

β ***pallens*** [Host, Gram. Austr., II, t. 88 (1802) kao vrsta. — *F. ovina* var. Kumm. i Sendt. u Flora 1849, 756; subv. Hackel, Fest. 95].

Bosna: Na serpentinu kod Maglaja (*S., Exs. nr. 70), izmegju Borovice i samostana Sutjeske (S.), po sunčanim stijenama kod Bukovice (S.)

5. ***Festuca vaginata*** [Waldst., Kit. u Willd., Enum., 116 (1809). — *F. amethystina* Host, Gram. Austr., II, t. 89 (1802). — *F. ovina* var. *vaginata* Hack., Fest., 97].

Bosna: Po brdima izmegju Fojnice i Travnika (*S. Exs. nr. 73). — Cvate od maja do jula.

Po Kummeru i Sendt. [u Flora 1849., str. 756] razlikuje se od bečke biljke po užim, manje krutim neuspravljenim listovima, manjim klasićima, širim (glatkim, nezaštićenim) pljevkama. Dali spada ovamo?

6. ***Festuca valesiaca*** [Schleich. kod Gaud., Agrost., I, 242 (1811). — *F. ovina* var. Hackel, Fest., 101]. — Po sunčanim, suhim, kamenitim mjestima i po brdskim livadama.

Bosna: Oko Petrovca (B.), kod Ključa (Fo.), na Vlašiću (B), uz tvrgjavu u Travniku (*Br. Fr., — Br. označio ju kao *F. sulcata* var. *silesiaca*), na Trebeviću kod Sarajeva (Fo.). — **Hercegovina:** Na Podveležu! i Humu kod Mostara! (*Fo.), po izdancima Veleža spram Bojišta u Nevesinjskom polju u visini od 1000 *m* (Mu. f. Hackel); kod Kalinovika, Vlaholja (Fo.), oko Trebinja, Arslan-agić mosta (B.). — Cvate u maju i junu.

7. ***Festuca dalmatica*** [Hackel, Fest., 102 kao var. od *F. ovina*]. Po kamenitim mjestima, hridovima i brdskim livadama.

Bosna: Na Kozari-pl. (B.), kod Novog (Fo.)?, na Dinari (B.)? — **Hercegovina:** Na Veležu u visini od 1800—2000 *m* (Bornm!), na Poželju i Humu kod Mostara (*Fo.), kod Nevesinja (Fo.). — Cvate u maju i junu.

8. ***Festuca pseudovina*** [Hack., Fest., 102 kao var. od *F. ovina* i 214]. — Po suhim travnjacima do u predalpinsku regiju.

Bosna: Kod Novog, oko Petrovca (B.), kod Gladnika (Fr. Br.); kod Travnika na Felajiću (S. kao *F. ovina* var. *alpina*, fide *Hackel); na Dinari (B.). — **Hercegovina:** Na Humu kod Mostara (B.), kod Arslan-agić mosta kraj Trebinja (B.). — Cvate u maju i junu.

β ***Sendtneri*** [Richt., Pl. Eur., 95 (1890). — ***pauciflora*** Kumm. i Sendtn. u Flora. 1849 756 kao var. od *F. ovina*, non Hartm.; Hack., Fest., 103 kao subvar.]. — Ističe se svojim samo 5 *mm* dugačkim, 2- rijetko kad 3-cvjetnim klasićima i nježnom, gore ponešto pahuljastom stabljikom.

Bosna: Kraj puta iz Poljane prema Borovici (*S.).

9. ***Festuca sulcata*** [Hackel, Fest., 104 (1882) kao var. od *F. ovina* i 215]. — Po suhim travnjacima.

Bosna: Oko Travnika (*Hackel), Sarajeva (Hackel) i na Romaniji pl. (B.). — **Hercegovina:** Na Čabulji do u visinu od 1100 *m* (B.), na istočnom Veležu (B.). — Cvate u maju i junu.

β ***rupicola*** [Heuff. u Verh. ZBG., 1858, 233 kao vrsta. — *F. ovina* subvar. *barbulata* Hack., Fest., 105].

Hercegovina: Na Čabulji pl. (*B.). — Cvate u junu.

γ ***hirsuta*** [Host, Gram. Austr., II, t. 85 kao vrsta. — *F. ovina* var. Kumm. i Sendtn. u Flora, 1849, 755 — subvar. Hack., Fest. 105].

Bosna: Po suhim livadama oko Travnika, na Vlašiću, kod Zenice (*S., Exs. nr. 69, 71, 85).

δ ***glaucantha*** [Hack., Fest., 105 kao subvar. od *F. ovina*].

Hercegovina: Po kamenitim mjestima na Veležu do u visinu od 800 *m* (*B.).

10. ***Festuca Pančićiana*** [Hack., Fest., 106 kao var. od *F. ovina* i 214 (1882)]. — Po kamenitim mjestima i hridovima do u predalpinsku regiju.

Bosna: Oko Travnika!; kod Bukovice (S. fide *Hackel), na Vlašiću (B.), ispod Kajabaše i na Vlaškoj gromili (Fr. Br.); na Vilenici (B.), kod Vareša, Pogara, u dolini Stavnje kod Sutješčice (Fo.); po obroncima Trebevića kod Sarajeva!! (Blau fide *Hackel), na Crvenoj stijeni u Romaniji pl. (B.), na Troglavu (B.). — **Hercegovina:** Na Prenj-pl. (B.), na Veležu 1400—1500 *m* (B.). — Cvate od maja do jula.

β *rigidifolia* [Hack. kod Beck, Fl. Südbosn., II, u ANH., II (1887) 45]. — Ističe se snažnim rastom i svojim dugoljastim, smegje zelenim, jedrijim i krućim listovima, koji su prevučeni debljim, često spojenim sklerenchym-rebrima.

Bosna: Po obroncima Trebevića, okrenutim prema Sarajevu (*B.), na Vratlu u Treskavici (B.).

Ima i prelaznih formi k vrsti *F. saxatilis* [Schur, Enum. pl. Transsylv., 791 (1866). — *F. ovina* subvar. Hack., Fest., 105], tako na Trebeviću (B.), na Glogu kod Sarajeva (Fo.), na Romaniji pl. (B.).

11. ***Festuca stenantha*** [Hack., Fest., 110 kao var. od *F. ovina* i 215.]. — Po stijenama u visokim planinama.

Bosna: (Sendtner, fide *Hackel). — **Hercegovina:** Na Orjenu (Asch., f. *Hackel). — Cvate u junu i julu.

12. ***Festuca Halleri*** [All., Fl. Ped., II, 253 (1785) excl. loc. nat.; *F. ovina* var. Hackel, Fest., 112]. — Po stijenama u visokim planinama.

Bosna: Na Treskavici do 2000 *m* (*B., f. Hackel). — **Hercegovina:** Na Ortišu u Prenj-pl., na Čvrsnici (*V.). — Cvate u junu i julu.

13. ***Festuca alpina*** [Suter, Fl. Helv., I, 55 (1802) — *F. ovina* subsp. Hack., Fest., 116]. — Po alpinskim travnjacima.

Bosna i Hercegovina: (*A. K.); kao *F. ovina* β *alpina* (Gaud.) Koch. Po Kummeru i Sendtneru u Flora 1849, str. 755 označena *F. ovina* var. *alpina* odnosi se ipak po Hackelu, l. c. 103 na *F. pseudovina* β *typica* Hack.

14. ***Festuca amethystina*** [L., Spec. pl., 74 (1753); Hack., Fest., 122]. — Po livadama i uz okrajke šuma.

Bosna: (*Hackel); na Gredovitom Vrhu kod Bihaća (Boll.).

β ***Kummeri*** *[F. violacea* var. *mutica* Kumm. i Sendt. u Flora 1849, 756].

Vlatovi po koljencima kao što i listovi ametistne boje i maglasti. Listovi s krutim čekinjama, 7-nervni, imadu 9 jakih sklerechym-snopića, dugački ko $^1/_3$ do $^1/_2$ vlatova. Najgornji list vlata dosiže uspravljenu, linealno kopljastu metlicu, koja ima pritisnute grančice. Sve pljevke obilno posute dlačicama; pokrovne pljevke na široko kopljaste, bez osina.

Bosna: Po alpinskim travnjacima Vlašić-planine!! (S.). — Cvate u julu.

15. ***Festuca heterophylla*** [Lam., Fl. franç., 600 (1778). — *F. rubra* subsp. Hack., Fest., 130]. — Po svjetlim šumama, šumskim čistinama, takogjer po livadama i stijenama do u predalpinsku regiju.

Bosna: Na Krninu u Kozari pl., kod Ključa, Jajca (B.), Travnika (Br.), na Vlašiću (*S. Exs. nr. 71) i na Vlaškoj Gromili (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Po kamenitim obroncima kod Nevesinja (*Mu., f. Hackel), na Orjenu (Asch.). — Cvate u maju i junu.

16. ***Festuca violacea*** [Schleich. kod Gaud., Agrost. helv., I, 231 (1811). — *F. rubra* subsp. Hack., Fest., 132]. — Po alpinskim travnjacima visokih planina.

Bosna: Na Treskavici (B.), na Volujaku i Ljubični pl. (B.). — Sendtner veli, da je ima i oko Travnika, Putkovića, Tolovića i na Vlašiću, ali se čini, da on nije imao pred sobom pravu Schleicherovu biljku. — **Hercegovina:** (*A. K.); u Zelen-gori (Hackel). — Cvate u junu i julu.

β ***minor*** [Hack. u Termész. Füz., II, 290 (1878); var. *carnica* Hack., Fest., 133 (1882)].

Bosna: (*Asch. et Graebn., Syn., I, 491).

γ ***macrathera*** [Hackel kod Beck, Fl. Südbosn. u Ann. NHM., II, 45]. — Pokrovne pljevke na dugačko osjave; osine dugačke kao pljevke.

Hercegovina: Po kamenitim mjestima Tisovice u Prenj-pl. u visini od 1600 *m* (*B.), zatim iznad Idbara u visini od 1400 *m* sa f. *pallida* (B.). — Cvate u junu.

17. ***Festuca rubra*** [L., Spec. pl., 74 (1753); subsp. *eurubra* Hack., Fest., 138]. — Po sunčanim zemljastim i kamenitim mjestima.

Bosna: Oko Travnika, na Vlašiću (*S.), kod Visokog (Fo.); na Glogu i po obroncima Trebevića!! (Fo.), na Crnom vrhu na Igmanu (F.!); zatim na Crnom vrhu kod Foče (Fo.) i na Vjeterniku u Ljubični planini (B.). — Cvate u junu i julu.

β ***fallax*** [Thuill., Fl. Paris., ed. II, 50 (1799); Hackel, Fest., 142]. — Naročito po alpinskim travnjacima u visokim planinama.

Bosna: Na Vlašiću (*Hackel), na Lelji i Ljubični pl. (B. u f. *nigrescens* [Lam., Dict. enc., II, 460 (1789) kao vrsta]). — **Hercegovina:** Na Veležu (B.). — Cvate od juna do augusta.

18. ***Festuca elatior*** [L., Spec. pl., 75 (1753) α. — *F. pratensis* Huds., Fl. angl., 37 (1762). — *F. elatior* subsp. *pratensis* Hack., Fest., 150]. — Po livadama i travnjacima.

Bosna: Oko Bihaća (B.), na Grmeč-pl. (B.), oko Travnika (*S., Exs. nr. 63), kod Tolovića, na Vlašiću, kod Fojnice (S.), oko Vareša (Pr.); — posvuda oko Sarajeva (B.), Tarčina, Kupresa, Šuice, Glamoča, Grkovaca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Prenju (B.), oko Mostara i na Podveležu (B.), kod Bune, u Nevesinjskom polju u visini do 1000 *m* (Mu.). — Cvate u junu i julu.

β ***subspicata*** [G. F. W. Meyer, Chloris Hann., 622 (1836). — *F. pseudololiacea* Fries, Summa veg. scand., 75 (1846). — var. *loliacea* Kumm. i Sendtn. u Flora, 1849, 757. — *F. elatior* var. Hack., Fest., 150].

Bosna: U Rilić-polju spram Malovana (S. kao f. *depauperata*); kod Kupresa i Šuice (*S., Exs. nr. 62); kod Bukovika kraj Sarajeva (M.). — **Hercegovina:** Dubrava kod Sovića (*F.!).

19. ***Festuca arundinacea*** [Schreb., Spic. fl. Lips., 57 (1771). — *F. elatior* subsp. Hack., Fest., 152]. — Po vlažnim livadama, močvarama i uz vode.

Bosna: Kod Travnika ispod Bandola (*Fr. Br.), uz Miljacku u Sarajevskom polju (Mu., u obliku sa hrapavijim listovima i odozgo hrapavim vlatovima). — Cvate u junu i julu.

20. ***Festuca gigantea*** [Vill., Hist. pl. Dauph., II, 110 (1787); Hack., Fest., 158]. — Po šumama i šikarama do u predalpinsku regiju.

Bosna: Kod Krupe (Fo.), na Kozari (B.), Poniru (*C.), Matorcu kod Fojnice (Mu.); kod Ranjen Karaule povrh Goražde (B.), na Tmaru kod Foče (Fo.), kod Bugojna, Kupresa i na Kamešnici (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.); kod Konjica (B.), na Veležu (Mu.). — Cvate u julu i augustu.

21. ***Festuca spadicea*** [L., Syst., ed. XII, Add. II, 732 (1767); Hack., Fest., 164].

α ***aurea*** [Lam., Fl. fr., III, 598 (1778) kao vrsta; Hack., Fest., 165]. — Po kamenitim alpinskim travnjacima i po livadama u visokim planinama na vapnencu i škriljevcu.

Bosna: Na Troglavu kod Livna (B.), u Vranici pl. na Matorcu i Tikvi (B.), na Treskavici (F.!) i Vjeterniku u Ljubični pl. (B.). — Cvate u julu i augustu.

β ***fibrosa*** [Griseb., Spic. fl. Rum., II, 433 (1844) kao vrsta; Hack., Fest., 166]. — Kao pregjašnja.

Bosna: Na Matorcu u Vranici pl. (B.), na Treskavici (B., Exs. nr. 150) i na Vjeterniku u Ljubični pl. (B.). — Cvate u julu i augustu.

22. ***Festuca varia*** [Haenke u Jacqu., Collect., II, 94 (1788); — var. *genuina* Hack., Fest., 173]. — Po kamenitim travnjacima visokih planina.

Bosna: Na Grmeču (Boll.), ali vrlo nevjerojatno. Sendtnerovi navodi odnose se na *F. pungens*, nu dosta je dvojbeno nalazište izmegju Sutjeske i Borovice. — **Hercegovina:** (*A. K.), ali ? gdje. — Na Orjenu (*Hackel).

23. ***Festuca pungens*** [Kit. u Schult., Öst. Fl., ed. 2, I, 237 (1814). — *F. bosniaca* Kumm. i Sendt. u Flora, 1849, 756. — *F. varia* var. Hack., Fest., 175 (1882); var. *bosniaca* Asch. Kan., Cat., 11 (1877)]. — Raširena po kamenitim travnjacima visokih planina na vapnencu.

Bosna: Po planinama: Troglavu, Dinari, Cincaru (B.), Osječenici (B.), Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 64, djelomice kao *F. varia*), Vranisavi [tako na Vitruši, Smiljači kosi (B.)], Hranisavi, Bjelašnici, Treskavici (B., F. kao *F. varia!*), Golo j Jahorini (F.), Lisinu (V.), Leliji, Volujaku, Magliću (B.). — **Hercegovina:** Po planinama: Prenju (B., Exs. nr. 56), Visočici (B.), Plasi!!, Cvrsnici (V.), Veležu!! (V.), Orjenu (Huter). — Cvate od juna do augusta.

β ***chlorantha*** [var. *flavescens* Kumm. i Sendt., l. c., ne Bell.].

Bosna: Na Vlašiću (*S.). Vranici pl. (na Vitruši), Treskavici, Volujaku (B.); biće je i po drugim mjestima.

24. ***Festuca spectabilis*** [Jan, Elench., 2 (1826); Hack., Fest., 187].

var. ***carniolica*** Hack., Fest., 189 (1882).

Hercegovina: Po kamenitim obroncima Veleža u visini od 1500—1700 *m* (*Mu.).

25. ***Festuca affinis*** [Boiss. et Heldr., Pl. Graec. exs., nr. 2776 (1852). — *F. spectabilis* subsp. Hack., Fest., 189].

α ***croatica*** [A. Kern., Sched. ad fl. exs. austro-hung., nr. 284 (1881) kao vrsta; Hack. l. c.].

Listovi vrlo uski, 1—1·5 *mm* široki, umotani. Dônje grančice u metlice ispod njezinog središta sa ili bez klasića; svaka nosi četiri do osam 3—4-cvjetnih klasića. Gornje omotne pljevke 5—7 *mm*, pokrovne pljevke 6—7 *mm* dugačke. Po kamenitim travnjacima visokih planina.

Bosna: Na Troglavu (B.), — **Hercegovina:** Na Prenju (B.) i Bjelasici (Mu.).

β ***montenegrina*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., V (1890) 564].

Listovi širi, mjere u širinu 2—3 *mm* te su ponajviše splošteni. Dônje grančice u metlice imadu već ispod njezinog središta tri do šest 4—5-cvjetna klasića. Gornje omotne pljevke 8—10, pokrovne pljevke 7—8 *mm* dugačke.

Bosna: Na Vučevoj- i Maglić-pl. (B.). — Cvate u augustu.

γ ***coarctata*** [Hack. u Term. Füz., II (1878) 295. — f. *dalmatica* Hack., Fest., 189 kao var. i forma od *F. spectabilis*].

Listovi jedva 2 *mm* široki, umotani. Dônje grančice u metlice imadu već ispod središta tri do osam 4—5-cvjetna klasića. Gornje omotne pljevke 8—9, pokrovne pljevke 6—8 *mm* dugačke.

Hercegovina: Po golim hridovima u Bijeloj Gori, tako na Orjenu, Gnjiloj gredi, Stirovniku, Svitavcu i Subri (*V., dijelom kao *F. croatica!*).

26. ***Festuca drymeia*** [Mert. Koch, Deutschl. Fl., I, 670 (1823). — *F. montana* MB., Fl. taur. cauc., III, 75 (1819) ne drugi aut.; Hack., Fest., 195]. — Po hladovitim, vlažnim šumama, naročito u predalpinskoj regiji.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), Lisinu kod Sinjakova (V.), Poniru kod Banjaluke (C.); uz potok u staroj šumi Kruščice pl.; na Vlašiću, Crnom Vrhu i Mačku (Fr. Br.); u Brezovači kod Travnika i Zmajevcu kod Tešnja (V.); — na Majevici pl. (B.), Liscu kod Vranduka (V.) i Matorcu kod Fojnice (B.); na Vitez-pl. spram Ranjen-karaule (*B.), kod Vratlo-karaule izmegju Jeleča i Kalinovika; na presedlu Metalka kod Čajniča (B.). — **Hercegovina:** (*Asch. Graebn., Syn., I, 535), ali ? gdje. — Cvate od juna do augusta.

27. ***Festuca silvatica*** [Vill., Hist. pl. Dauph., II, 105 (1787); Hack., Fest., 197]. — Po istim mjestima ko pregjašnja.

Bosna: Na Troglavu (*B.), kod Kralupa blizu Vareša (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Lisca spram Zimlje-polja (V.), na Veležu u visini od 1200—1500 *m* (*Mu., f. Hackel), na Gnjiloj gredi u Bijeloj gori (V.). — Cvate u julu i augustu.

51. Vulpia.

[Gmel., Fl. Bad., I, 8 (1806); *Festuca* sekt. Reich. u Mössl. Handb., I, 144; subgen. Hackel u NPflF., II 2, 75.]

1. ***Vulpia myurus*** [Gmel., l. c. — *V. pseudomyurus* Reich., Fl. Germ., 37]. — Po suhim, kamenitim mjestima i travnjacima.

Bosna: Oko Travnika (*S., Exs. nr. 74), na Vilenici (B.), kod Banjaluke (H.), Pliske, Maslovara (Fo.), Fojnice!! (S.); u Sarajevskom polju (Mu.), u dolini Miljacke kod Sarajeva (B.), kod Jeleča (B.), Foče!! i Broda na Drini (Fo.); u dolini Sutjeske (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); oko Konjica, Idbara (B.), kod Jablanice (V.), Mostara (Str.). — Cvate od juna do augusta.

var. ***bromoides*** [Dum., Obs. Gram. Belg., 101 (1823) i Reich., Fl. Germ., I, 37 (1830) kao vrsta. — *V. sciuroides* Gm. l. c.]. — Po istim mjestima.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), Fojnice (B.). — **Hercegovina:** Na Raškoj gori (B.).

52. Catapodium.

[Link, Hort. Berol., I, 44 (1827); Hack. u NPflF., II 2, 74.]

1. ***Catapodium loliaceum*** [Link, l. c. — Po pjeskovitim, kamenitim mjestima, naročito uz morsku obalu po pijesku.

Hercegovina: Uz luku kod Kleka (*Asch.). — Cvate od maja do u ljeto.

53. Scleropoa.

[Gris., Spic. fl. Rum., II, 431 (1844); Hack. u NPflF., II 2, 75.]

1. ***Scleropoa rigida*** [Gris., l. c.]. — Uz putove, po strništima, kamenitim i pustim mjestima, po stijenama, naročito u području mediterane flore.

Hercegovina: Česta, tako primjerice kod Konjica (Fo.), u dolini Grabovice (B.), kod Jablanice!!, oko Mostara, na Veležu!, kod Bune (Mu.), Blagaja (Fo.), Žitomišljića (Mu.), Stoca!!, Ljubinja (Fo.), Trebinja (*P.), na Humu i Gljivi (V.), kod Grančareva (P.), Bileća, Drijena (Fo.) i drugdje. — Cvate od maja do jula.

54. Bromus.

[L., Gen. pl., ed. VI, 36 nr. 89; Hack. u NPflF., II 2, 75.]

1. Sekt.: *Schedonorus.*

[Pal. Beauv., Agrost., 99 (1812) kao genus, Reich. u Mössl., Handb., I, 151. — *Schoenodorus* Röm. Schult., Syst., II, 42 (1817) = *Bromus* Sect. Gris. Spic. fl. Rum., II, 447.]

1. ***Bromus Benekeni*** [Syme, Engl. Bot., XI, 157 kao var. od *B. asper.* — *B. asper* Murr, Prodr. stirp. Gott., 42 (1770) p. p. — *Schedonorus Benekeni* Lange u Overs. of Vidensk. Selsk. Forh., 1871, 40]. — Pod grmljem, u svjetlim šumama do u predalpe.

Bosna: ? (*AK.); kod Banjaluke? (H.), Vareša? (Pr.), na Preslici pl.? (V.); u dolini Jadra izmegju Drinače i Nove Kasabe (J.). — **Hercegovina:** Oko Nevesinja? (*V.), na Veležu, Crvnju, Bjelasici (M.). — Cvate u julu i augustu.

Dvojbena (?), jer je za ova mjesta naznačena jedino *B. asper* Murr.

2. ***Bromus ramosus*** [Huds., Fl. angl., 40 (1762) non L. (1767)]. — *B. serotinus* Benek. u Bot. Zeit. (1845), 724]. — Po istim mjestima.

Bosna: Na Majevici, oko Sarajeva, na Vitez-pl., u dolini Govze na Leliji pl., na Vučevom brdu do Čureva, u dolini Sušičkog potoka na Maglići, na presedlu Metalka kod Čajniča (*B.). — **Novopazarski sandžak:** Izmegju han-Kovača i Boljanića (*B.). — Cvate u julu i augustu.

3. ***Bromus erectus*** [Huds., Fl. angl., 39 (1762). Ipor. Hackel u ÖBZ. (1879), 205; Borbás na ist. mj. (1882), 135]. — Podzemni dijelovi stabljike manje više opkoljeni sa često vlaknastim ostacima nožnice, rascijepane po duljini, ali nikada vlaknom nagusto isprepleteni.

I. Podzemni dijelovi stabljike rahlo pojedince ili nekoliko njih zajedno (jedan iznad drugog) izrastli; nemaju u širokom luku uspravljene listovne mladice, slične izdancima.

α ***typicus.*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 106 (1890)]. — Listovi do 6 *mm* široki, manje više sploštено razastrti, kao što i nožnice manje više na dugačko, izbačeno i kruto trepavičasti. Najmanje jedan klasić na dônjem čvoru metlice dulji ili isto tako dugačak kao njegova peteljka.

Pokazuje ove forme:

1. Pokrovne pljevke gole ili samo uz nerve hrapave. Metlica granata, to jest najmanje jedna grančica nosi na čvoru metlice dva ili više klasića (= var. *Hackelii* [Borbás, l. c. 135]), ili nose grančice u metlice samo po jedan klasić (= var. *racemiferus* [Borbás l. c.]).

2. ***angustifolius*** [Schrank, Bayr. Fl., I, 366 (1789) kao vrsta; v. *pubiflorus* Borbás, Földmiv. Érdek. (1882) 98 i l. c. 135]. — Pokrovne pljevke pahuljaste ili manje više pokrivene kratkim ili duljim dlakama. Nahodi se takogjer sa jednostavnom ili sastavljenom metlicom.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), na Vlašiću i oko Travnika (S., Exs. nr. 76 kao *B. vernalis!)*; — raširena u južnoj Bosni: oko Sarajeva (F.!), na Trebeviću (F.!), Zalinu (Fo.), Varešu (Pr.) i drugdje; kod Livna (F.), Gubina, Preodca, na Šatoru i Kamešnici (Pr., ovdje valjda ♂). — **Hercegovina:** Kod Umoljana (B.), Mostara (Str.), Nevesinja, Uloga, Kalinovika (Fo.). — Cvate u maju i junu.

β ***fallax.*** — Klasići uz dônji čvor metlice dugački i nasagjeni na sitnoj peteljci. Peteljke uspravljene, jedan ili više puta dulje od klasića. Listovi ko u forme α.

Bosna: Kod Travnika (Brandis! kao *B. vernalis).* — Cvate u junu.

γ ***puberulus*** [G. Beck, Fl. Südbosn., V., u ANH., V., (1890) 566)]. — Listovi plosnati ili prema vrhu smotani, do 3 *mm* široki. Njihova nožnica, često i dônji dio listovne plohe, fino-pahuljasto dlakava. Dlačice kraće ili dulje, ali nikad nijesu kruto trepavičaste. Listovni rastor posut sa vrlo malo krutih osina ili bez njih. Metlica jednostavna ili sastavljena, klasići nasagjeni na kratkim peteljkama uz dônji čvor metlice kao u forme α.

Bosna: Na Vlašiću, u Vranici pl., oko Sarajeva na Trebeviću (B., dijelom kao *B. pannonicus).* — Cvate od maja do jula.

δ ***transsylvanicus*** [Steud., Syn. Glum., I, 320 (1855) kao vrsta; Hackel, l. c. 206 i 210; Velen., Fl. Bulg., 615]. — Listovi splošteni, pri tome čas širi, čas uzaniji, zajedno s nožnicom goli ili provigjeni samo pojedinim krutim trepavičastim dlakama. Metlica ponajviše jednostavna; klasića ima često samo malo, a nasagjeni su na raznoliko dugačke peteljke; pljevke gole[1]). — Po travnjacima visokih planina.

Bosna: Vlašić (B.), Trebević (Mu.), Gola Jahorina (F.!), Treskavica (B.), Volujak (B.), Ljubična (B.), Cincar (B.), Troglav (B.), Prolog (F.). — **Hercegovina:** Prenj (B.), Velež! (Mu.). — Cvate od juna do augusta.

II. Podzemni dijelovi stabljike, izrastli na rijetko, jasno razlučeni izmegju sebe, tvore oblučasto uspravljene, izdancima slične listovne mladice, iz kojih ponešto dalje od osnovne osi niču oblučasto uspravljeni vlatovi. Ovi ponavljaju inovaciju. — subsp. ***B. pannonicus*** Kumm. Sendt.

ε ***pannonicus*** [Kumm. et Sendtn. u Flora, 1849, 757; Hackel, l. c. 209; Borbás, l. c. 135; Kerner, Fl. exs. austro.-hung. nr. 1070 kao vrsta. — *B. erectus* v. *vernalis* Panč. u Verh. ZBG., VI (1856), 529; v. *pycnotrichus* Borb. u Magy. Akad. Közl., XV (1878), 334]. — Listovi splošteni ili manje više u gornjem dijelu smotani, posuti ko i nožnice obilnim pahuljastim, kratkim dlačicama; ove su često baršunaste, pogdjekad odulje i mekane. Metlica jednostavna ili sastavljena. Klasići imadu peteljke razno dugačke. Pljevke gole.

Bosna: Po hridovitim obroncima kod Travnika u smjeru k Borovici (*S., Exs. nr. 76 *b*), iznad travničkog grada i od Jankovića prema Vlašiću (Fr. Br.). — Cvate od maja do jula.

ζ ***hercegovinus.*** — *[? B. erectus* v. *reptans* Borb., l. c. 135]. — Listovi splošteni ili prema vrhu manje više smotani, čas širi čas uzaniji, zajedno sa nožnicom obilno zarastli krutim trepavičastim dlakama. Donja listovna nožnica gdje i gdje pahuljasta. Metlica jednostavna ili sastavljena. Klasići imadu peteljke različno dugačke. Pljevke gole ili dlakave.

Hercegovina: Na Veležu, Leotaru (*B.). — Cvate u junu.

η ***dissolutus*** [G. Beck, Fl. Südbosn., V u ANH., V (1890) 566. — *? B. albidus* M. B., Fl. taur. cauc., III, 79 *„folia glauca, plana"]*. — Listovi splošteni ili prema vrhu manje više smotani, goli ko i nožnice. Ukrućenih trepavičastih dlaka ili nema ili ih je malo.

Hercegovina: Na Plasi i Glogovoj planini (*B.), na Humu kod Mostara (B.)?. — **Crna Gora:** Sutorman-pl., na Volovici kod Pristana (B.). — Cvate od maja do jula.

III. Podzemni dijelovi stabljike i uspravljene listovne mladice na gusto sastavljene; nema mladice u obliku izdanaka. — s. sp. *B. australis* (Gris.).

ϑ ***condensatus*** [Hackel u ÖBZ. 1879, 209 kao vrsta. — *B. erectus* v. *microtrichus* Bort. u ÖBZ., 1885, 124. — v. *insubrica* Stebl. u Ber. Schweiz. bot. Ges., VIII (1898) 118]. — Listovi uzano linealni, smotani, često zelene boje ko more. Listovne nožnice gusto kratko dlakave, pahuljaste, baršunasto runjave; krutih trepavičastih dlaka nikako nema. — Metlica ponajviše razgranjena. Klasići obično dugo peteljkasti. Pljevke gole.

Bosna: Po hridovitim, kamenitim mjestima oko Jajca (B.), na Prologu kod Livna (*F.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.!), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule (B.), na Leotaru kod Trebinja (B.). — Cvate u maju i junu.

ι ***australis*** [Griseb. u Pantocz., Adnot., 13 (1874)]. — Listovi usko linealni i smotani. Listovne nožnice gole ili fino pahuljaste; osine gole ili, što je rjegje, posute sa malo ukočenih trepavičastih dlaka. Metlica jednostavna ili razgranjena. Klasići imadu peteljke razno dugačke. Pljevke gole ili kratko dlakave. — Po kamenitim, hridovitim mjestima do u alpinsku regiju.

---

[1]) Obilježja za razlikovanje pojedinih varieteta od *B. erectus*-a, osnovana na duljinu omotnih pljevaka, nemaju vrijednost, jer se ne podudaraju ni u jednoj te istoj metlici.

Bosna: Na Šiši (B.), Cincaru (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara, na Veležu! (Bornm.!), kod Stôca (B.), oko Trebinja! (*P.), kod Agić-mosta (B.), Ivanice (B.), na Plasi (B. kao v. *Borbašii* Hack.), Čabulji pl. (B.), kod Trebistova blizu Posušja (F.!). — Cvate od maja do jula.

α *cilifer.* — Listovi usko linealni, zelene boje kao morska voda, smotani, obilno posuti ko i nožnice s ukočenim trepavičastim dlakama. Metlica jednostavna, klasići sa dugom peteljkom, pljevke gole.

Bosna: Po kamenitim travnjacima na Cincaru 1150 *m* (B.). — Cvate u augustu.

4. ***Bromus fibrosus*** [Hackel u ÖBZ. (1879) 209. — *B. transsylvanicus* Simonk., Enum. Fl. Transsylv., 584 (1886) i u ÖBZ. (1888) 343 i Schur u ÖBZ. (1860) 227 non Steud. — *B. erectus* var. *glaber,* var. *villosus* Heuff. u Abh. ZBG. VIII (1858) 234]. — Podzemni dijelovi stabljike na rijetko izrastli, optočeni vlaknasto-mrežastim ostatcima nožnice, izbacuju izdanke. — Listovi sa ukočenim trepavičastim dlakama. Metlica granata. Klasići imadu obično duge peteljke. Pljevke gole ili dlakave.

Bosna: Po ledinama i travnjacima visokih planina: kod Kaštela u Travniku (*Fr. Br.), na Trebeviću kod Sarajeva (F.). — Cvate u junu i julu.

5. ***Bromus inermis*** [Leyss., Fl. Hall., 16 (1761)]. — Po livadama.

Bosna: Na Droškovcu kod Vareša (*Pr.). Inače još od nikog opažana. — Cvate u junu i julu.

2. Sekt.: *Stenobromus.*

[Gris., l. c. 448.]

6. ***Bromus sterilis*** [L., Spec. pl., 77 (1753)]. — Po pustim i šljunkovitim, zatim po obragjenim mjestima.

Bosna: Kod Krupe (B.), Banjaluke (H.), oko Travnika (*S., Exs. nr. 81), kod Fojnice! (*S.), Vareša (Pr.); u južnoj Bosni česta (B.); na Šuljagi, Kamešnici, Šator- i Vještici pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Konjica (B.), Mostara!! (Str.), Nevesinja (Mu.), Čapljine (F.!), Stôca (B.), Vitine kod Ljubuškog (F.!), Trebinja! i Bileća (*P.).

f. ***hirtiflorus*** [Borb., Budapest. Fl., 53. — var. *intermedius* Reich., Fl. Germ., 42 (1830), non Gussone]. — Pljevke obilno dlakave.

Bosna: Kod Kozje ćuprije blizu Sarajeva (*B.). — Cvate od maja do jula.

f. ***inops*** [G. Beck u Baenitz Exsicc., 1898]. — Patuljasta biljka, nosi samo jedan klasić.

Hercegovina: Golo brdo kod Trebinja (Baenitz!).

7. ***Bromus madritensis*** [L., Diss. Cent. plant., I (1755), nr. 9]. — Po pustim i obragjenim mjestima, po pašnjacima.

Hercegovina: Kod Mostara (*Pichler), ali biće da je dalje raširena. — Cvate u maju.

8. ***Bromus tectorum*** [L., Spec. pl., 77 (1753)]. — Po pustim mjestima i pašnjacima.

Bosna: (*A. K.); oko Banjaluke (H.), Vareša (Pr.), izmegju Drinače i Nove Kasabe (J.) — **Hercegovina:** Na Podveležu kod Mostara (B.), kod Trebinja (*P.). — Cvate od aprila do juna.

f. ***longipilus*** [Kumm. Sendt. u Flora, 1849, 757 kao vrsta]. — Pljevke obilno dlakave.

Bosna: Oko Travnika u pravcu na Guču goru (*S., Exs. nr. 78).

3. Sekt.: *Zeobromus.*

[Gris., l. c. 449. — *Serrafalcus* Parl., Pl. rar. Sic., II, 14 (1842).]

9. ***Bromus secalinus*** [L., Spec. pl., 76 (1753)]. Izmegju usjeva i po strništima.

Bosna: Oko Novog, Krupe, Bihaća, Zalina, Stratinske, Vrbanje (Fo.), Banjaluke (H.), Travnika (*S., Exs. nr. 80), Fojnice (S.); izmegju Kaknja i manastira Sutjeske (S.), kod Kozluka sjeverno od Zvornika (J.), oko Sarajeva (Mu.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Mu.), Nevesinja (Fo.), u Gackom polju (Riedel!). — Cvate u junu i julu.

10. ***Bromus commutatus*** [Schrad., Fl. Germ., 353 (1806)]. — Po pustim i obragjenim mjestima.

Bosna: (*AK.); oko Banjaluke (H.), Travnika (Br.), Sarajeva, u Sarajevskom polju (Mu.). — **Hercegovina:** Oko Mostara, Bune (*Mu.), na gornjim Barama na Čvrsnici pl. (Pi.!).

β ***apricorum*** [Simonkai, Enum. fl. Transsylv., 583 [1886)]. — Cvjetovi i klasići baršunasto dlakavi.

Bosna: Oko Sarajeva (*Mu.). — **Hercegovina:** Kod Mostara, u Nevesinjskom polju (*Mu.). Nije li možda zamijenjena sa *B. squarrosus*, čiji klasići često nose uspravljene osine? — Cvate u junu i julu.

11. ***Bromus racemosus*** [L., Spec. pl., ed. II, 114 (1762)]. — Po livadama, uz okrajke oranica i po vinogradima.

Bosna: Oko Travnika (*S., Exs. nr. 80 *b*), na putu u Mrkoviće kod Sarajeva (Mu.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Str.). — Cvate u junu, julu.

12. ***Bromus arvensis*** [L., Spec. pl., 77 (1753) djelomično, ed. 2, 113]. — Po pustim i obragjenim mjestima, kamenitim obroncima, izmegju usjeva.

Bosna: Česta, tako oko Novog, Bihaća (Fo.), Banjaluke (H.), Ivanjske (B.), Jajca (B.), Travnika (*S., Exs. nr. 77), Dônje Tuzle (M.), Krmina, Aginog sela, Šurjana (Fo.); u dolini Željeznice (B.); kod Fojnice!! (Mu.), Sarajeva (Mu.), Vareša (Pr.); na Igmanu (Bornm.!), izmegju Trnova i Ilovaca (B.), kod Šuice (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.); na Lisin- i Prislap-pl. (V.), kod Konjica (B.), Mostara! (Mu.), Nevesinja (Mu.), Stôca (B.), Milanova odsjeka (V.), u Gackom polju (Riedel!).

f. ***oligantha*** [Hartm., Sv. och norsk Exk. Fl., 16 (1846)].

Bosna: Oko Sarajeva (*Mu.). — Cvate u junu i julu.

13. ***Bromus hordeaceus*** [L., Spec. pl., 77 (1753). — *B. mollis* L., Spec. pl., ed. 2, 112 (1762)]. — Po livadama, voćnjacima, pustim i obragjenim mjestima.

Bosna: Prosjek kod Zvornika (J.), Krupa (B.), Ivanjska (B.); oko Banjaluke (H.), Travnika, Fojnice! (*S., Exs. nr. 79), Vareša (Pr.); u južnoj Bosni česta, tako oko Sarajeva, Blažuja i drugdje (B.); — oko Glamoča, Kupresa, Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Umoljana, Konjica, na Prenju i Bjelašnici pl. (B.), Raškoj Gori (B.), kod Mostara!! (Str.), na Podveležu i istočnom Veležu, na Mostarskom Blatu, u Mostarskom polju (B.); kod Han Begovca, Dubrave (Fo.), u Nevesinjskom polju (Mu.), oko Trebinja (*P.), kod Graba, i Bileća (Hensch po V.). — Cvate u maju i junu.

var. ***leptostachys*** [Pers., Syn. pl., I, 95 (1805) — *glabratus* Döll, Fl. Bad., I, 140 (1857)].

Bosna: Uz obalu Vrbasa kod Banjaluke (*C.).

14. ***Bromus molliformis*** [Lloyd, Fl. Loire inf., 314; Freyn u Abh. ZBG. (1877), 474. — *Serrafalcus Lloydianus* Gren. Godr., Fl. franç., III, 591]. — Razlikuje se od *B. hordeaceus* samo po odstojećim ili unatrag zavraćenim osinama.

Hercegovina: Kod Jablanice (*Fo. po Freynu). — Cvate u maju i junu.

15. ***Bromus intermedius*** [Guss., Fl. Sic. prodr., I 114 (1827); Freyn u Abh. ZBG. 1877, 475]. — Po kamenitim, pjeskovitim mjestima.

Hercegovina: (*AK.); u dolini Neretve oko Mostara, Bune i Žitomišljića (Mu.). — Cvate u maju i junu.

var. ***polystachya*** [Vis., Fl. Dalm., III, 341 (1852)]. — Na označenim mjestima (*Mu.).

16. ***Bromus patulus*** [Mert. Koch, Deutschl. Fl., I, 685 (1823)]. — Po strništima, pustim i kamenitim mjestima.

Bosna: Kod Jajca (B.), oko Vareša (*Pr.). — Cvate u junu i julu.

17. ***Bromus squarrosus*** [L., Spec. pl., 76 (1753)]. — Izmegju usjeva, po neobragjenim kamenitim mjestima.

Bosna: Kod Bihaća (B.), Travnika (Fr. Br.), Jajca (B.), Sarajeva (Mu.), izmegju Borove glave i Livna (*S., Exs. nr. 82), na Sarajevskom kaštelu (C.), kod Tarčina, na Šuljagi, kod Šuice, Kupresa (Pr.). — **Hercegovina:** Posvuda oko Mostara!! (Str.), na Podveležu!! (F.), po Mostarskom Blatu (B.), kod Bune! (Mu.), Stôca (B.), u Nevesinjskom i Gackom polju (Mu.), kod Graba, Bileća (V.), oko Trebinja, u dolini Zaslapa i kod Jazine u Bijeloj gori (*P.), kod Neuma (F.). — Cvate u maju i junu.

Opažavane su ove forme: — α ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 109 (1890)]. — β ***puberulus*** [Beck l. c.]. — γ ***villosus*** [Gmel., Fl. Bad., I, 229 (1806) kao vrsta; Koch, Syn. Fl. Germ., 821. — *pubescens* Vis., Fl. Dalm., I 74 (1842)!]. „Sve raširene. — δ ***megastachys*** [Borb. 1878 po ÖBZ., 1891, 354. — *uberrimus* Murb. u Lunds Univ. Årsskr., XXVII (1891) 26]. — **Hercegovina:** Kod Mostara!, Bune (*Mu.), Agića Mosta kraj Trebinja (B.).

55. Brachypodium.

[Pal. Beauv., Agrost. 100 (1812) (djelomično); Hack. u NPflF., II 2, 76.]

1. ***Brachypodium silvaticum*** [Pal. Beauv., l. c. 155. — *B. gracile* P. Beauv. l. c.]. — Po travnastim obroncima, šikarju i šumama.

Bosna: Posvuda česta!! (*C. i drugi). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Fo.), na Lisinu i Glogovo-pl. (V.), na Čabulji (B.), u dolini Neretve kod Jablanice (B.), izmegju Mostara i Žitomišljića (Mu.) i Tasovčića i Domanovića (B.); kod Bjeline i Kifinog sela u Nevesinjskom polju (Mu.), kod Nevesinja (V.), u Gackom polju (Mu.). — Cvate od juna do augusta.

Opažavane su ove forme: α *typicum* [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 110 (1890)]. — β *dumosum* [G. Beck, l. c.], dalje

γ *glaucovirens* [Murb. u LUÅ., XXVII, 22 (1891)]. — Izuzevši pahuljasta koljenca u svim dijelovima gola i smegje ili plavkasto zelene boje (ko morska voda). Listovi odstojeći, obično uski, ukočeni, hrapavi. Dônje omotne pljevke 7-nervne; osine pokrovnih pljevaka isto tako dugačke ili nešto kraće nego što su pljevke.

Hercegovina: Uz Neretvu kraj Bune, kod Žitomišljića (*Mu.), kod Stôca (B.). — Cvate u junu i julu.

2. ***Brachypodium pinnatum*** [P. Beauv., l. c. 155, Expl. des planch., 12 (1812)].

α *vulgare* [Koch, Syn. Fl. Germ., 944 (1843)]. — Listovi goli ili posuti sa malo ukočenih četinja. Pokrovne pljevke runjave ili dlakave. — Po kamenitim, sunčanim mjestima, po brdskim pašnjacima, na hridovima.

Bosna: Po brdima od vapnenca česta, tako oko Novog (B.), Bihaća (Boll.), Banjaluke (H.), na Kozari (B.), kod Travnika na Vlašiću! (*S.), Visokog (Fo.), Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Goražde (Fo.), Svjetloborja (B.) i drugdje. — **Hercegovina:** Na Lisin-pl. (V.), u Nevesinjskom polju, na Veležu i Crvnju (Mu.), u Gackom polju (Mu.), na Gljivi kod Trebinja, u dolini Jazine kod Orahovca u Bijeloj Gori (*P.). — **Novopazarski sandžak:** Izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Cvate u junu i julu.

β *rupestre* [Roem. Schult., Syst., II, 736 (1817) kao vrsta; Koch, Syn. Fl. Germ., 944. — Pokrovne pljevke gole i dugačke kao prednje pljevke. Listovi goli sa golim ili uz rub trepavičastim tokovima. — Na istim mjestima.

Bosna: U Kozari pl. na Krninu (B.), prema Breškoj (B.), kod Travnika (*Br.).

γ *caespitosum* [Roem. Schult., l. c. 737 kao vrsta; Koch l. c.]. — Vlat 30—50 *cm* visoka, gola ili spram osnove fino baršunasto dlakava. Listovi goli, ukočeni, uski, uz rub vrlo hrapavi. Klasići goli, prednje su pljevke daleko kraće od pokrovnih (Mu.).

Hercegovina: U alpinskoj i predalpinskoj regiji Veleža, Crvnja, Bjelasice (*Mu.).

3. ***Brachypodium ramosum*** [Roem. Schult., Syst., II, 737 (1817)]. — Puzajuća, obilno i snopasto razgranjena. Listovi uski, iglasto smotani, odstojeći i košto i čitava biljka sivkasto zeleni. Pokrovne pljevke gole s kratkim osinama. — Po suhim kamenitim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Oko Stôca (B.). Valjda u pravcu Dalmacije na dalje raširena. — Cvate u maju i junu.

4. ***Brachypodium distachyum*** [Pal. Beauv., Agrost., 155 (1812) i Roem. Schult., Syst., II, 741 (1817)]. — Po sunčanim, kamenitim i neobragjenim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Na Humu kod Mostara (B.), uz Neretvu kod Bune (Mu.), oko Stôca (B.), na Humu (V.) i Gljivi (*P.), kod Trebinja. — Cvate od maja do jula.

Opažavane su ove forme: 1. ***genuinum*** [Willk., Prodr. Fl. Hisp., I, 112 (1861)]. — 2. ***multiflorum*** [Willk. l. c.]. — 3. ***monostachyum*** [Guss., Syn. Fl. Sic., I, 72 (1842)]. — 4. ***asperum*** [Roem. Schult., l. c. 742 kao vrsta.] „Vlat gola, klasići i listovne nožnice pahuljaste." — 5. ***ciliatum*** *[Triticum ciliatum* β. DC., Fl. franç., VI, 284]. — Pokrovne pljevke imadu dugačke četinje. — 6. ***pubens***. — Pokrovne pljevke hrapave, imadu vrlo kratke, često samo nekoliko dlačica.

Trib.: *Hordeae.*

[Benth. Hook., Gen., III, 1093. (subtrib. *Triticeae* i *Elymeae*).]

56. Lolium.

[L., Gen., ed. VI, 38 nr. 95; Hackel u NPflF., II 2, 77.]

1. ***Lolium perenne*** [L., Spec. pl., 83 (1753)]. — Po pjeskovitim i neobragjenim mjestima, po livadama.

Bosna: (*A. K.); kod Krupe, Hašanja (Fo.), Ivanjske (B.), oko Banjaluke (H.), Travnika (Fr. Br.), Pržića kraj Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), kod Tarčina, Bugojna, Glamoča, Preodca (Pr.), Zvornika (J.). —

Hercegovina: Oko Konjica (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.), oko Mostara (Str.), kod Trebinja (*P.). — Cvate od juna do septembra.

β ***tenue*** [L., Spec. pl., ed. II, 122 kao vrsta; Schrad., Fl. Germ., 397]. — Sa tipičkom formom.

Bosna: Kod Dônje Tuzle (*M.); — **Hercegovina:** Na Humu kod Trebinja (*V.).

2. ***Lolium multiflorum*** [Lam., Fl. franç., III, 621 po Poir. u Lam., Encycl., VIII, 828].

Hercegovina: Kod Trebinja (*P.).

α ***italicum*** [A. Braun u Flora 1834, 259 kao vrsta.] — Po livadama, po ilovastim i kamenitim mjestima.

Bosna: Po baščama u Travniku, na Tarabovcu (*Fr. Br.), kod Jajca (B.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Bornm. !).

β ***muticum*** [Parl., Fl. ital., I, 531 (1848). — var. *submuticum* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., IV, 278].

Bosna: Kod Travnika (*Br.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Bornm. !).

γ ***ramosum*** [Guss., Syn. Fl. Sic., I 59].

Hercegovina: Kod Mostara (Bornm. !). — Cvate u ljetu.

3. ***Lolium multiflorum*** × ***perenne.*** [Freyn i Brandis u Abh. ZBG. (1888), S. 637 bez opisa].

Bosna: Na Tarabovcu kod Travnika izmegju plemenske biljke (*Fr. Br.).

4. ***Lolium temulentum*** [L., Spec. pl., 83 (1753)]. — Po usjevima, pustim i obragjenim mjestima.

α ***typicum*** [var. *macrochaeton* A. Braun u Flora (1834), 252].

Bosna: Kod Travnika, Vakufa (*Fr. Br.), Jajca (B.), Vareša (Pr.), na Kamešnici i Šator-pl. (Pr.), u Livanjskom polju (B.), kod Šuice (B.). — **Hercegovina:** Kod Jablanice (B.), oko Mostara! (Str.), u Nevesinjskom polju (Mu.), izmegju Domanovića i Pileta, putem u Stolac (B.), kod Trebinja (*P.), Ljubuškog (F.).

β ***arvense*** [Wither., Arrang., 168 kao vrsta. — var. *leptochaeton* A. Br., l. c.].

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), Šuice (B.), u Livanjskom polju (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), Trebinja (*P.). — Cvate u julu i augustu.

Opažavane su forme: 1. ***robustum*** [Reich., Ic. Fl. Germ., I, 2 f.1340 kao vrsta] i 2. ***speciosum*** [Stev. u M. Bieb., Fl. taur. Cauc., I, 80].

57. Agropyrum.

Gärtn. u Nov. Comm. Petrop., XIV, 1 (1770) 539 po Pfeifferu; Pal. Beauv., Agrost., 101; Hackel u NPflF., II 2, 78.]

1. ***Agropyrum caninum*** [Pal. Beauv., Agrost., 146; Roem. Schult., Syst., II 756]. — Po vlažnim, hladovitim šumama, ispod grmlja.

Bosna: U samostanskoj bašči u Fojnici (*S.), u klancima Miljacke kod Sarajeva (B.). — **Hercegovina:** Na Velež-pl. (*Mu.).

f. ***breviaristatum*** [Beck u WM., V (1897) 482]. — Klasići 2—3 cvjetni. Osine pokrovnih pljevaka kraće, često jedva $^1/_2$ dugačke nego što su pljevke. Listovi s obadviju strana hrapavi.

Bosna: Na Troglavu (*B.).

2. ***Agropyrum repens*** [Pal. Beauv., Agrost., 102, 146 (1812)]. — Po kamenitim, sunčanim obroncima i po pustim i obragjenim mjestima.

Bosna: Česta, tako kod Bos. Gradiške, na Kozari (B.), kod Banjaluke, Maglaja na Vrbasu (H.), Travnika (Br.), Vareša (Pr.), oko Sarajeva (B.), kod Kovnja blizu Rogatice (B.), na Prologu (*S.), kod Ratkova, na Ručniku kod Vlaholja (Fo.) i drugdje. — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.).

β ***caesium*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 114 (1890). — *Triticum caesium* Presl, Fl. Čech., Mant., I (1819). — *T. repens* var. Hackel u Hal. Braun, Nachtr., 43].

Po A. K. u Bosni, ali ? gdje.

γ ***glaucescens*** [Gris. kod Pant. Adnot., 13 (1874) = *T. repens* var. *maritimum* Koch et Ziz., Cat. pl. Palat. 5 i Koch Syn., 826].

Hercegovina: Po travnjatim mjestima kod Trebinja (*P.).

Po opisu Kocha: Listovi zelene boje ko more, smotani. Cvjetovi (pljevke) odsječeni ili tubasti — biće da jedva pripada *A. repens.*

3. ***Agropyrum glaucum*** [Röm. Schult., Syst., II, 752 (1817). — *? Triticum glaucum* Desf., Cat. hort. Paris, 16 (samo ime). — *A. rigidum* R. Sch. l. c.].

α ***typicum.*** — Listovi s gornje strane dlakavi ili goli, ko što i gole pljevke jako mahutaste (plavo smeđe). Pljevke gole ili osjave. — Po kamenitim, suhim mjestima i travnjatim obroncima.

Bosna: Na Krninu u Kozari pl. (B.), oko Jajca (B.), kod Hadžića (B.), na Trebeviću! (Fo.) i po drugim mjestima oko Sarajeva (B.), na Cincaru kod Livna i na Prologu (*S., Exs. nr. 83), kod Prosjeka južno od Zvornika (J.). — **Hercegovina:** (*A. K.); oko Konjica do na Prenj-pl. (B.), na Malom Veležu kod Nevesinja (V.), na Podveležu (B.), kod Mostara, Žitomišljića, na Crvanj-pl. (Mu.), između Pileta i Stôca (B.). — **Novopazarski sandžak:** Između Gotovuše i Plevalja (B.). — Cvate u julu i augustu.

Opažavana je forma *villiferum* sa runjavim listovnim nožnicama.

β ***Savignonii*** [De Not., Prosp. Lig., 57 kao vrsta. — *Triticum intermedium* var. *villosum* Hack. kod Hal. Braun, Nachtr., 43]. — Po svim dijelovima mahutasta ili bez mahuta. Klasići dlakavi. Listovne nožnice gole.

Hercegovina: Na Humu kod Mostara (B.), oko Nevesinja, na Veležu (*Mu.).

γ ***intermedium*** [Pal. Beauv., Agrost., 146 kao vrsta. — *Triticum intermedium* Host, Gram., III, 23; II t. 22 (kao *T. junceum)* kao vrsta]. — Listovi i klasići zelene boje ko trava. Pokrovne pljevke gole bez bodljika, ili osjave.

Bosna: Oko Travnika, kod Koričana, na Vilenici (*Fr. Br.), u dolini Vogošće kod Sarajeva (B.). — **Hercegovina:** Kod Mostara!, Nevesinja (Mu.), na Ljubuši pl. (*Fr. Br.).

Opažavana i f. *aristatum.*

4. ***Agropyrum caespitosum*** [C. Koch u Linnaea, XXI, 424 (1848)]. — Po cvjetovima slična pregjašnjoj vrsti, po habitusu pak *Brachypodium ramosum*-u R. Sch.

Hercegovina: Po kamenitim mjestima kod Stoca (*B., fide Hackel in litt.). — Cvate u junu.

5. ***Agropyrum littorale*** [Dum., Agr. belg., 97 (1823). — *A. pycnanthum* Gren. Godr., Fl. franç., III, 606; cfr. Freyn u Abh. ZBG. (1877) 478].

Bosna: Po kamenitim mjestima između Borove glave i Livna (*S.). Vrlo nevjerojatno! — Cvate u ljetu.

6. ***Agropyrum pungens*** [Röm. Schult., Syst., II, 753 (1817); cfr. Freyn u Abh. ZBG. (1877) 479].

Hercegovina: Po pjeskovitim i muljevitim mjestima kod Bune i Žitomišljića (*Mu.). — Cvate u ljetu.

58. Haynaldia.

[Schur, Enum. pl. Transsylv., 807 (1866), Hackel u NPflF., II 2, 79. — *Secale* sect. *Pseudosecale* Gren. Godr., Fl. franç., III, 599 (1855).]

1. ***Haynaldia villosa*** [Schur. l. c. — *Triticum villosum* M. Bieb., Fl. taur. cauc., III, 94 (1819)]. — Po kamenitim, pustim i neobragjenim mjestima, naročito u mediteranom području, do visine od 1000 *m.*

Bosna: U Livanjskom polju!! (*Br.). — **Hercegovina:** Posvuda i česta u području mediterane flore, tako kod Konjica (B.), Jablanice, Mostara (B.), Blagaja!, Stôca (B.), Trebinja! (*P.) u Bijeloj gori (P.), kod Graba (V.) i drugdje. — **Novopazarski sandžak:** Između hana Seljačnica i Prijepolja (*B.). — Cvate u julu i augustu.

59. Secale.

[L., Gen., ed. VI, 39 nr. 97 (djelomično); Hackel u NPflF., II 2, 80.]

1. ***Secale cereale*** [L., Spec. pl., 84 (1753)]. — Sadi se i često će zadivljati.

Bosna: (*S.). — **Hercegovina:** (*Str.).

f. ***montanum*** [Guss., Ind. sem. h. Boccad., 1825, kao vrsta.

Hercegovina: Kod Orahovca i Dubovca u Bijeloj gori (*P.).

60. Triticum.

[L., Gen., ed. VI, 40 nr. 99 (prošireno); Gren. Godr., Fl. franç., III, 601; Hackel u NPflF., II 2, 80.]

1. Sekt.: *Aegilops.*

[L., l. c. 543 nr. 1150 kao vrsta; Gren. Godr. l. c.].

1. ***Triticum ovatum*** [Gren. Godr., l. c. 601. — *Aegilops ovata* L., Spec. pl., 1050]. — Po neobragjenim, pustim mjestima u području mediterane flore.

   Bosna: Panjak (*Boll., biće ali?). — **Hercegovina:** U klancu Trešanice kod Konjica (B.), kod Rame (F.), posvuda oko Mostara! (Str.), kod Bune (Jetter!), Stôca (B.), na Leotaru (B.) i kod Trebinja (*P.), kod Obrnje i na Morinjama (A.). — Cvate od maja do jula.

2. ***Triticum triaristatum*** [Gren. Godr. l. c., 602. — *Aegilops triaristata* Willd., Spec. pl., IV, 943 (1805)]. — Po istim mjestima.

   Hercegovina: Oko Mostara (*Mu.), Trebinja i Graba (V.). — Cvate u junu i julu.

3. ***Triticum triunciale*** [Gren. Godr., l. c., 602. — *Aegilops triuncialis* L., Spec. pl., 1051 (1753)]. — Po istim mjestima.

   Hercegovina: Oko Mostara (Bornm.!), kod Bune (Jetter!), Žitomišljića (Mu.), Stôca (B.), Trebinja (*P.). — Cvate u maju i junu.

2. Sekt.: *Eutriticum.*

[Gren. Godr., l. c. 599.]

4. ***Triticum monococcum*** [L., Spec. pl., 86 (1753)]. — Po gdje gdje zasagjena u višim položajima (*B.).

5. ***Triticum sativum*** [Lam., Encycl., II, 554 (1786)].

   α ***spelta*** [L., Spec. pl., 86 (1753) kao vrsta]. — Po gdje gdje zasagjena.

   Bosna: (*Bl.). — **Hercegovina:** (*B.).

   β ***vulgare*** Vill., Hist. pl. Dauph., II, 153 kao vrsta (1787)]. — Često se sadi.

   Bosna: (*S.). — **Hercegovina:**! (*AK.).

   γ ***turgidum*** [L., Spec. pl., 86 kao vrsta]. — Sadi se gdjegdje.

   Bosna: (*H.).

6. ***Triticum polonicum*** [L., Spec. pl., ed. II, 127 (1762)]. — Sadi se doduše gdje i gdje.

   Bosna: Kod Banjaluke (*H.). — **Hercegovina:** (po *Boué-u). — Cvate u ljetu.

61. Hordeum.

[L., Gen., ed. VI, 39 nr. 98; Hackel u NPflF., II 2, 86.]

1. Sekt.: *Zeocriton.*

[Pal. Beauv., Agrost., 114 (1812) kao rod; Röm. Schult., Syst., II, 792.]

1. ***Hordeum sativum*** [Jessen, Deutsche Excursfl. 551 i Deutschl. Gräs., 200 (1863)].

   α ***vulgare*** [L., Spec. pl., 84 (1753) kao vrsta]. — Sadi se često i zadivljava.

   Bosna: (*S.). — **Hercegovina:** (*Str.), ovdje do u visinu od 1450 *m*, tako na Plasi (B.).

   β ***hexastichon*** [L., l. c. 85, kao vrsta]. — Sadi se gdje i gdje.

   Bosna: (*Br.).

   γ ***distichum*** [L., l. c. 85, kao vrsta]. — Sadi se često i zadivljava.

   Bosna: (*AK.). — **Hercegovina:** (*B.). — **Novopazarski sandžak:** (*B.). — Cvate u ljetu.

2. ***Hordeum murinum*** [L., Spec. pl., 85 (1753)]. — Po pustim, neobragjenim mjestima.

   Bosna: Česta, tako oko Bihaća (Fo.), Bos. Gradiške (B.), Ključa, Jajca (Fo.), Banjaluke! (H.), Travnika (*S.), Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Tarčina (Pr.), Livna (S.), Glamoča (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina:** Kod Konjica (B.), Mostara! (Str.), Domanovića, Stôca! (Fo.), Trebinja!, Bileća (*P.).

   β ***pseudomurinum*** [Tappeiner u Koch, Syn. fl. Germ., ed. 2, 955 kao vrsta].

   Hercegovina: Kod Mostara (Pi.!), Stôca (*B.). — Cvate od juna do augusta.

3. ***Hordeum bulbosum*** [L., Am. Acad., IV, 304 (1759)]. — Uz okrajke oranica, pod grmljem.

   Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja (*P.).

62. Cuviera.

[Koel., Descr. Gram., 328 (1802); Beck, Fl. Nied.-Öst., 118.]

1. ***Cuviera europaea*** [Koeler, l. c. — *Elymus europaeus* L., Mant. I 35]. — U predalpinskim šumama.

Bosna: (*AK.); Cincar (B.), kod Travnika (Br.), na Ločiki u Vranica-pl. (R.!), na Preslici (V.), u dolini Govze kod Jeleča, u dolini Sušičkog potoka na Magliću, na Volujaku (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); po šumama oko Nevesinja (V.), na Bjelasici (Mu.). — Cvate u julu i augustu.

Trib.: *Nardeae.*

[Reich., Consp., 55 (1828). — *Hordeae* subtrib. Hackel u NPflF., II 2, 77.]

63. Nardus.

[L., Gen., ed. VI, 30 nr. 69; Hackel u NPflF., II 2, 77.]

1. ***Nardus stricta*** [L., Spec. pl., 53 (1753)]. — Po brdskim livadama, alpinskim travnjacima na zemlji bez vapnenca do u alpinsku regiju.

Bosna: (*AK.); na Borja-pl., kod Sitnice (Fo.), na Troglavu kod Livna (B.), oko Travnika (Br.), na Vlašiću, Vilenici, Bjelašnici, Treskavici (B.), oko Vareša (Pr.). Sarajeva: kod hana Hreše, na Trebeviću, Ozrenu (B.); na Leliji pl. (B.), u Konjskom polju na Ljubični pl. (B.), na Kamešnici i Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.); u dolini potoka Tušila u Visočici pl. (B.), kod Dobrog dola na Prasi pl. (V.). — Cvate od juna do augusta.

(Nastaviće se.)

Извјештај о ентомолошком истраживачком путовању у Турску и Грчку у години 1900. II. дио[1]).

Од

Виктора Апфелбека,

кустоса бос.-херцег. земаљског музеја у Сарајеву.

Овдје ћу изложити резултате мојег у год. 1900. проведеног истраживачког путовања у отоманску царевину и у Грчку, изузевши једино колеоптера, о којима сам извијестио у овом листу год. 1901., стр. 405.—438. Детерминирање дијелом су обавили, дијелом пак ревидирали ниже именовани стручњаци, и ја се радо служим овом згодом, да им са своје стране на овом њиховом раду изразим моју усрдну благодарност.

Обрадили су:

Hemiptera, госп. др. Геза пл. Хорват (Horváth) у Будимпешти,
Diptera, госп. професор Габријел Штробл (Strobl) у Адмонту,
Lepidoptera, госп. др. Ханс Ребел у Бечу (дворски музеј),
Hymenoptera, госп. др. Кол (Kohl) у Бечу (дворски музеј),
Pseudoneuroptera, госп. професор Ф. Клапа́лек у Прагу,
Diplopoda, госп. др. Карл Верхеф (Verhoeff) у Берлину,
Mollusca, госп. др. Рудолф Стурањи (Sturany) у Бечу (дворски музеј).

Мали дио инсеката, затим сабране *isopode* и *arachnoideje* нијесу до сада још потпуно обрађене; оне ће се касније објавити у нарочитом додатку.

B. Hemiptera.

I. Из околице Цариграда.

1. Једи-Куле (Yedi-Kouléh; — 24. и 29. априла 1900.).

Scantius aegyptius L.; *Oncocephalus squalidus* Rossi; *Prostemma Krüperi* Stein.

2. Сан Стефано (26. априла, 3., 5. и 8. маја 1900.).

Cymus melanocephalus Fieb.; *Ischnodemus sabuleti* Fall.; *Scantius aegyptius* L.; *Lygaeus superbus* Poll.; *Carpocoris purpureipennis* De Geer; *Beosus 4-punctatus* Müll.; *Prostemma guttula* Fabr.; *Prostemma Krüperi* Stein; *Eurydema festivum* L. var. *deco-*

[1]) Први дио овог извјештаја „A. Coleoptera“ изашао је у овом „Гласнику“ год. XIII. (1901.), стр. 405.—438.

ratum H. Sch.; *Cydnus pilosus* H. Sch.; *Geotomus elongatus* H. Sch.; *Neottiglossa bifida* Costa; *Cymus glaudicolor* Hahn; *Dionconotus cruentatus* Brull.; *Oncocephalus squalidus* Rossi; *Oncocephalus pilicornis* H. S.

3. Кучук-Чекмеђе (Kütschük-Tschekmedjé; — 1. и 6. маја 1900.).

Salda spec. (Nympha); *Syromastes marginatus* L.; *Carpocoris purpureipennis* De Geer; *Eurydema ornatum* L.; *Pyrrhocoris apterus* L.

4. Биоградска шумица код Буjук-Дера (Büjük-Deréh; — 10. и 11. маја 1900.).

Triecphora vulnerata Illig.; *Triecphora sanguinolenta* L.; *Gerris ventralis* Fieb.; *Calocoris ochromelas* Gmel.; *Aphanus inarimensis* Costa; *Centrotus cornutus* L.; *Corizus maculatus* Fieb.; *Eurygaster maura* L.; *Ceraleptus gracilicornis* H. Sch.; *Cimex lectularius* L.; *Tropistethus holosericeus* Scholtz.

5. У кориту ријеке Кијатхане (Гек) Су (Kiathané [Gök] Ssu).

Lygaeosoma reticulatum H. Sch.; *Physatocheila dumetorum* H. Sch.; *Oncocephalus pilicornis* H. Sch.; *Dionconotus cruentatus* Brull.; *Lethaeus cribratissimus* Stal; *Rhaphigaster nebulosa* Poda.

6. На острву Халка (Hebeli Ada; — 2. маја 1900.).

Holcogaster fibulata Germ.; *Gonocerus Juniperi* H. Sch.; *Orsillus Reyi* Put.; *Elatophilus pachycnemis* n. sp.; *Rhyparochromus praetextatus* H. S.

II. Из околице Атине.

1. Залив Фалерон (Phaleron; — 15. и 16. маја 1900.).

Cydnus lacconotus Fieb.; *Corizus hyalinus* Fabr.; *Lygaeus pondurus* Scop.; *Geocoris pallidipennis* Costa; *Geocoris lineola* Ramb.; *Lamprodema maurum* Fabr.; *Pyrrhocoris apterus* L.; *Velia rivulorum* Fabr.; *Nabis* spec. (Nympha); *Phytocoris Salsolae* Put.; *Capsus schach* Fabr.; *Pastocoris Putoni* Reut.; *Athysanus stactogalus* Fieb.

2. Околица манастира на брду Пентеликону (17. маја 1900.).

Odontoscelis fuliginosa L.; *Odontoscelis dorsalis* Fabr.; *Odontotarsus irroratus* Horv.; *Scantius aegyptius* L.; *Pyrrhocoris apterus* L.; *Velia rivulorum* Fabr.; *Harpactor iracundus* Poda; *Capsus rutilus* H. Sch.; *Fieberiella Flori* Stal.; *Issus analis* Brull.

3. Околица вароши Кефисија (Kephissia; — 3. јуна 1900.).

Apodiphus Amygdali Germ.; *Dolycoris baccarum* L.; *Sebirus dubius* Scop. var. *melanopterus* H. S.

III. Халкис (Chalkis, Еубеја).

Dolycoris baccarum L.; *Pseudophloeus Waltlii* H. Sch.; *Lygaeus pandurus* Scop.; *Stenocephalus agilis* Scop.

IV. Околица вароши Ламија.

1. По насапу камења код Стилиса (Stylis).

Bagrada stolida H. Sch.; *Capsus schach* Fabr. var. *Novaki* Horv.; *Pseudophloeus Waltlii* H. Sch.; *Scantius aegyptius* L.; *Lygaeus pandurus* Scop.; *Holotrichius optusangulus* Stal.

2. Тврђава код вароши Ламије (21. маја и 1. јуна 1900.).

Eurydema ornatum L.; *Carpocoris purpureipennis* De Geer; *Maccevethus lineola* Fabr. var. *errans* Fabr.; *Brachypelta aterrima* Forst.; *Graphosoma lineatum* L.; *Pseudophloeus Waltlii* H. Sch.; *Lygaeus pandurus* Scop.; *Microstoma atrata* Goere; *Scantius aegyptius* L.; *Capsus schach* Fabr.; *Stenocephalus agilis* Scop.

V. Између Ламије и Карпенисиона.

1. Код хана Панетсу (22. маја 1900.).

Scolopostethus pictus Schill.; *Alloeorhynchus flavipes* Fieb.; *Aphanus vulgaris* Schill.; *Velia rivulorum* Fabr.

VI. Крај око вароши Карпенисиона (Етолија; — 23.—30. маја 1900.).

1. Околина вароши Карпенисиона.

Gnathoconus picipes Fall. var. *fumigatus* Costa; *Aelia rostrata* Boh.; *Eurydema Fieberi* Schumm. var. *herbaceum* H. Sch.; *Gonocerus Iuniperi* H. Sch.; *Coreus denticulatus* Scop.; *Arocatus Roeselii* Schumm.; *Lygaeus pandurus* Scop.; *Aphanus phoeniceus* Rossi var. *sanguineus* D. S.; *Lygaeus equestri* L.; *Emblethis verbasci* Fabr.; *Lygaeus saxatilis* Scop.; *Pyrrhocoris apterus* L.; *Scantius aegyptius* L.; *Monanthia Echii* Schrk. (*Wolffii* Fieb.); *Aradus depressus* Fabr.; *Hydrometa stagnorum* L.; *Miris laevigatus* L.; *Dionconotus cruentatus* Brull.; *Lygus rubricatus* Fall.; *Triecphora vulnerata* Illig.; *Cixius pilosus* Oliv.; *Triecphora mactata* Germ.

2. На планини Велухи (30. маја 1900.).

Corizus parumpunctatus Schill.; *Stenocephalus divulsus* n. sp.; *Lygaeus saxatilis* Scop.; *Aphanus alboacuminatus* Goere var. *funereus* Putt.; *Velia rivulorum* Fabr.

VII. Околина вароши Превесе (Епирус; — 6. јуна 1900.).

Gerris gibbifer Schumm.; *Corizus crassicornis* L.; *Lepyronia coleoptrata* L.; *Calocoris fuscescens* Reut.; *Capsus schach* Fabr.; *Corixa lugubris* Fieb.; *Capsus schach* var. *Novaki* Horv.; *Jassus mixtus* Fabr.; *Carpocoris purpureipennis* De Geer.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE SARAJEVO

У врелима између Филипијадеса и Превесе.

Corixa Sahlbergi Fieb.

VIII. Крај око вароши Јанине (Епирус).

1. Ближа околина вароши Јанине (8. и 11. јуна 1900.).

Sebirus sexmaculatus Ramb.; *Dyroderes umbraculatus* Fabr.; *Staria lunata* Hahn; *Corizus crassicornis* L.; *Calyptonotus Rolandri* L.; *Ischnopera hirticornis* H. Sch.; *Gerris gibbifer* Schumm.; *Gerris argentata* Schumm.; *Holotrichius obtusangulus* Stal.; *Harpactor iracundus* Poda; *Acetropis carinata* H. Sch.; *Miris calearatus* Fall.; *Calocoris bipunctatus* Fabr.; *Poeciloscytus vulneratus* Wolff; *Calocoris fuscescens* Reut.; *Camponotidea Saundersi* Put.; *Phylus Coryli* L.; *Plea minutissima* Fabr.; *Corixa striata* L.; *Acocephalus nervosus* Schrk.; *Ptyelus spumarius* L. var. *marginellus* Fabr.; *Lepyronia coleoptrata* L.

2. Село Просголи на горју Перистери.

Velia rivulorum Fabr.; *Hydrometra stagnorum* L.; *Gerris gibbifer* Schumm.; *Notonecta glauca* L. var. *marginata* Müll.

3. Иначе на Перистери-горју.

Brachypelta aterrima Forst.; *Stenocephalus divulsus* n. sp.; *Trapezonotus arenarius* L. *(agrestis* Fall.); *Aphanus quadratus* Fabr.; *Aphanus phoeniceus* Rossi; *Corixa lugubris* Fieb.

C. Diptera.

Nemotelus luteicornis Egg. Превеса.
Lasiopa byzantina Strobl n. sp. ♂ Сан Стефано код Цариграда.
Odontomyia ornata Mg. Сан Стефано код Цариграда.
Chrysomyia formosa Scop. Крф.
Tabanus solstitialis L. Превеса.
Tabanus lateralis Mg. Карпениси.
Pachyceronomyia Apfelbecki Strobl. Карпениси.
Chrysops marmoratus Ross. Стилис.
Ploas virescens F. Карпениси.
Tachydromia flavipes F.? ♂ Карпениси.
Empis tesselata F. Карпениси.
Stenopogon sabaudus Fabr. Атина, Фалерон.
Asilus spiniger Zell. Сан Стефано код Цариграда и Варипопи код хана Панетсу.
Asilus stylifer Lw. Јанина.
Asilus cephalenus Lw. Јанина.
Asilus rufinervis Wid. Варипопи код хана Панетсу.
Thereva spec. Карпениси.
Melanostoma mellinum L. Јанина.
Syrphus balteatus Deg. var. *andalusiaca* Strobl. Цариград, Једи-куле.

Melithreptus strigatus Stg. Сан Стефано код Цариграда и Јанина.
Eristalis pratorum Mg. Цариград, Скадар.
Merodon armipes Rond. Цариград, Кијатхане.
Merodon albifrons Mg. Јанина.
Occemyia pusilla Mg. Ламија.
Echinomyia magnicornis Zett. Карпениси.
Lucilia cornicina F. Јанина.
Hylemyia spec. Карпениси.
Scatophaga stercoraria L. Цариград, Кучук-Чекмеђе.
Ortalis spec. Цариград, Једи-куле.
Myennis obliqua Lw. Карпениси.
Platystoma pubescens Lw. Карпениси.
Acidia heraclei L. Цариград, Једи-куле.
Tephritis leontodontis Deg. Јанина.
Dilophus vulgaris Mg. Карпениси.
Bibio hortulanus L. Цариград, Једи-куле.
Bibio varipes Mg. Карпениси.
Tipula truncata Lw. ♀? Карпениси.

D. Lepidoptera.

Pieris Brassicae L. Јанина.
Colias Edusa F. Јанина.
Chrysophanus Phlaeas L. Цариград, Биоградска шумица.
Melitaea Didyma Esp. Јанина.
Melitaea Cinxia L. Цариград, Биоградска шумица.
Epinephele Janira L. Јанина и Превеса.
Coenonympha Pamphilus L. Јанина.
Carcharodus Alceae Esp. Филипијадес.
Plusia Gamma L. Цариград, Биоградска шумица.
Aspilates Ochrearia Rossi. Цариград, Сан Стефано.
Cidaria Unicata Gn. Јанина.
Cidaria Bilineata L. Јанина.
Eupithecia Gemellata H. Sch. Јанина.
Arctia Hebe L. Карпениси.
Zygaena Punctum O. Атина.
Ino Globulariae Hb. Јанина.
Sesia Miniacea Ld. Превеса.
Nomophila Noctuella S. V. Јанина.

E. Hymenoptera.

Halictus (више врста из Цариграда и Јанине).
Anthrena scytha Ev. Варипопи (Varypop).
Anthrena variabilis Smith var. *piceicornis* D. Варипопи.
Anthrena combinata Christ. Карпениси.

Anthrena spec. (разнолика од Карпениси, Сан Стефано, Јанина, Превеса, Гора Оксија [Οχυά]).
Nomada imperialis Schm. ♀ Сан Стефано код Цариграда.
Nomada tripunctata T. Mar. ♀ Сан Стефано код Цариграда.
Nomada armata H. Sch. ♂ Карпениси.
Panurgus lobatus var. *macrocephalus* Friese. ♂ Превеса.
Eucera (Macrocera) tricincta E. Кефисија и Фалерон код Атине.
Eucera (Macrocera) alternans Brullé. Карпениси.
Eucera longicornis L. Сан Стефано.
Eucera parvula Friese. Јанина, Сан Стефано.
Hylocopa Olivieri Lep. Карпениси.
Apis mellifica L. Пентеликон.
Bombus terrestris L. Пентеликон.
Psammophila hirsuta Scop. Ламија, Кефиса.
Ammophila Heydenii Dhlb. ♂ Атина.
Chrysis cuprea Rossi. Сан Стефано.
Ellampus soror Mocs. Валона (др. Пач).
Ellampus pusillus Fbr. Јанина.
Mutilla littorales Pet. Сан Стефано код Цариграда.
Mutilla glabrata F.? ♀ Биоградска шумица код Цариграда.
Myrmecocystus viaticus F. Халкис (Еубеа).
Camponotus pubescens Fbr. Карпениси.
Formica rufibarbis F. Велухи.
Formica fusca L. Велухи.
Vespa austriaca Panz. Карпениси.
Vespa germanica L. Карпениси и Скадар.
Polistes gallica auctor. Сан Стефано код Цариграда.
Polistes Semenowi ♀ F. Mor. Јанина.
Ancistrocerus parietum ♂ L. Јанина.
Scolia flavifrons ♂ Fabr. Кефисија (Атина).
Scolia quadripunctata Fb. Мисолунги (Геројанис).
Trichiosoma amerinae L. Сан Стефано код Цариграда.
Allantus fasciatus Scop. Сан Стефано код Цариграда.
Macrophia erythropus Brull. Просголи, Перистери.
Tenthredopsis nassata L. Просголи, Перистери и Карпениси.
Tenthredopsis Beuthinii Rud. ♀ Сан Стефано.
Strongylogaster multifasciata Fourcr. Биоградска шумица код Цариграда.
Selandria serva F. ♀ Кучук-Чекмеџе код Цариграда.
Selandria stramineipes Klg. ♀ Карпениси.
Selandria Sixii Voll. ♀ Сан Стефано.
Athalia glabricollis Thoms. ♀ Валона (др. Пач).
Athalia rosae L. ♀ Карпениси.
Blennocampa crataegi Klg. Цариград.
Priocnemis discolor Fbr. Стилис код Ламије.
Hellwigia elegans Grav. Варипопи.
Amblyteles fasciatorius Grav. Сан Стефано, Фалерон, Карпениси.

F. Pseudoneuroptera.

Odonata.

Libellula striolata Charp. Превеса.
Libellula cancellata L. Јанина.
Calopteryx virgo L. Филипијадес.
Lestes barbara F. Јанина.
Lestes macrostigma. Превеса.
Agrion Lindenii. Јанина.
Agrion (Erythromma) najas Hansem. Јанина.
Agrion (Ischnura) elegans Lind. Превеса.

G. Orthoptera genuina.

Forficularia.

Labidura riparia Pall. Превеса, Крф.
Forficula decipiens Gené. Крф.

Gryllodea.

Callimenus Pancici Br. Кефисија код Атине.

Blattodea[1]).

Acridiodea[1]).

H. Diplopoda.

Heterozonium hirsutum Verh. Биоградска шумица код Цариграда 1 ♂, 1 ♀.
Polydesmus herzegowinensis Verh. Епир, Перистери „алпин“ 1 ♂, 1 ♀. Карпенисиски поток ♂ ♀.
Polydesmus sp. Велухи, алпин 1 ♀, подсјећа хабитуелно на *Brachydesmus subterraneus.*
Polydesmus illyricus Verh. 1 ♂ из Биоградске шумице код Цариграда.
(?) Mastigophorophyllon sp. 1 ♀ из Цариграда.
Lysiopetalum scabratum K. Koch (? subsp.). Старија ♀ са **45** сегмената и 29 *мм* дужине из Јанине; 9. јуна три млада комада из Велухија, субалпин.
Lysiopetalum sp. 2 ♀ из Цариграда.
Lysiopetalum fasciatum Latz. Јанина, Просголи 1 ♂.
Lysiopetalum thessalorum Verh. Пашалиман 1 ♂.
Lysiopetalum sp. Велухи, алпин 1 ♀, 30. маја на снијегу.
Pachyiulus unicolor K. Koch. Пашалиман 1 ♂, свјетло смеђ.
Pachyiulus valonensis Verh. Валона 2 ♂, 1 млади ♂, 2 ♀.

---

[1]) Нијесу још одређене. Објавиће се у нарочитом додатку.

Pachyiulus flavipes F. Код Цариграда није риједак. И код Халкиса почесто. Стилис код Ламије 1 ♂, у тврђави Ламија није риједак.

Pachyiulus hungaricus Karsch. Карпениси 1 ♂, 24. маја.

Pachyiulus dentiger Verh. Валона 1 ♂, 1 ♀, 5 младих.

Pachyiulus cattarensis Latzel. На гробљу у Јанини и код Просгола почест, исто тако код Карпениса. Више комада са горе Оксије, алпин, 1 ♂ из Перистера алпин. Велухи, субалпин у шуми 3 ♀. Валона 1 ♂, 4 ♀, 1 млада ♀.

Pachyiulus Apfelbecki Verh. Није риједак у маслиновој шуми код Превесе.

Apfelbeckiella byzantinum Verh. Није риједак у Биоградској шумици код Цариграда.

Macheiroiulus compressicauda Verh. Велухи, у шуми, алпин, 2 ♂.

Brachyiulus byzantinus Verh. У Биоградској шумици код Цариграда, како се чини почест.

Brachyiulus rubidicollis Verh. Велухи, субалпин 2 млада ♂, 3 младе ♀; по снијегу алпин 3 млада ♂, 10 ♀ и млади ♂, 30. маја.

Brachyiulus unilineatus hercules Verh. Берат 18. маја 1 ♀, 1 млади ♂. Јанина, Просголи 12. јуна, није риједак. Велухи субалпин 2 ♀. Валона 1 ♀. Карпениси често. Перистери у Епиру 3 ♀ алпин. Хан Дрискос 1 млади ♂. Оксија 1 ♂ алпин. Јанина 2 ♀. Дукати 7. маја 1 ♀, 1 млади ♂ (у ових је пруга на хрпту врло узана).

Brachyiulus transsilvanicus Verh. Биоградска шумица код Цариграда 3 ♂, 4 ♀, 1 млади.

Brachyiulus sp. 1 ♀ црна, Стилис код Ламије.

Julus trilineatis var. *obscurus* Verh. Често у Биоградској шумици код Цариграда, 9. маја, такођер 1 ♀. Јанина, Просголи 3 ♀. Код Ламије 12. јуна ♀♀ и млади ♂. Карпениси уз поток 23. маја 5 ♀, 1 млади ♂.

Glomeris herzegowinensis Verh. Валона 2 ♀, Просголи 12. јуна 2 ♀, 1 ♂. Велухи субалпин 1 ♀, Карпениси 3 ♂, 4 ♀.

I. Isopoda[1]).

K. Crustacea.

Gammarus fluviatilis Rös. *(G. Roeselii* Gerv.). Често у изворима између Филипиадеса и Превесе.

L. Mollusca.

Glandina compressa Mouss. Јанина: Мичикели (подножје), између камења и у *Phylomis*-грмљу 9. јуна 1900.

Hyalina frondosula (Mouss.). Једи-куле код Цариграда.

Helix (Gonostoma) corcyrensis Partsch.

a) var. *canalifera* Anton. Јанина: Мичикели (подножје), између камења и у *Phylomis*-грмљу 9. јуна 1900.

b) var. *octogyrata* Mouss. Велухи 29.—30. маја 1900. Крај пута у Превесу, 20 *км* далеко од Јанине.

c) Прелазна форма врсте *H. corcyrensis* var. *girva* Friw. к *H. lens* Fér. var. *lentiformis* Zglo. Ламија (тврђава).

---

[1]) Нијесу још одређене. Објавиће се у нарочитом додатку

Helix (Fruticicola) carthusiana Müll. Јанина, гробље 16. јуна 1900. Филипијадес 18. јуна 1900.

Helix (Fruticicola) olivieri Fér. Карпенисн 24. маја 1900.

Helix (Xerophila; Cochlicella) acuta Müll. Једи-куле код Цариграда, Кучук-Чекмеђе 1. маја 1900.

Helix (Euparypha) pisana Müll. Атина, Фалерон, уз морску обалу 18. маја 1900.

Helix (Xerophila) variabilis Drap. Цариград, Једи-Куле код Цариграда.

Helix (Xerophila) variegata Friw. (Mouss.). Јанина, Емин аге-хан 17. јуна 1900.

Облик круга *Helix (Xerophila; Helicella) vulgarissima* (Schl.) Mss. Јанина, на хридинама вапненца 8. јуна 1900. Просголи 12. јуна 1900. Ламија (тврђава), Стилис код Ламије, Варипопи код Ламије.

Helix (Macularia) vermiculata Müll. Цариград; *Јанина, гробље 10. јуна 1900.

Helix (Pomatia) lucorum L. var. *castanea* Oliv. Цариград.

Buliminus (Zebrinus) detritus Müll. var. *tumidus* Parr. Велухи 29. и 30. маја 1900. Карпенисн 24. маја 1900. Просголи 12. јуна 1900.

Buliminus (Mastus) pupa (L.) Brug. Јанина: Мичикели (ријека) под камењем, у *Phylomis*-грмљу 9. јуна 1900.

Buliminus (Mastus) carneolus (Z.) Mouss. Цариград, Слатке воде 28. априла 1900., Сан Стефано 5. маја 1900.

Buliminus (Mastus) subcarneolus Bgt. Халки, борова шума (острво принцева код Цариграда), 2. маја 1900.

Buliminus (Brephulus) bicallosus (Friw.) Pfr. Цариград, Слатке воде 28. априла 1900. Биоградска шумица код Цариграда 10. маја 1900.

Buliminus (Napaeus) monticola Roth. Карпенисн 14. маја 1900.

Buliminus (Chondrulus) bergeri Roth. Карпенисн, дотично Велухи 29. и 30. маја 1900.

Buliminus (Chondrulus) quadridens Müll. var. *loewi* Phil. Велухи 29.—30. маја 1900.

Stenogyra decollata L. Ламија (тврђава).

Clausilia (Delima) janinensis Mouss Јанина, по хридинама вапненца 8. јуна 1900.

Clausilia (Delima) rugilabris Mouss. Јанина: Мичикели (подножје), под камењем и у *Phylomis*-грмљу 9. јуна 1900.

Clausilia (Delima) conspersa Parr. Јанина, гробље, 16. јуна 1900. Подножје горе Перистери.

Clausilia (Delima) stigmatica (Z.) Rm. Превеса, под гњилим лишћем кактуса 5. јуна 1900. Подножје горе Перистери, Јанина.

Clausilia (Albinaria; Naevosa) epirotica Mouss. Уз пут у Превесу, 20 *км* далеко од Јанине, по хридинама вапненца.

Clausilia (Papillifera) vallata Mouss. Јанина: Мичикели (подножје), под камењем и у *Phylomis*-грмљу 9. јуна 1900.

Clausilia (Papillifera) bidens L. (= *papillaris* Drap.) Једи-куле код Цариграда.

Clausilia (Idyla) thessalonica (Friw.) K. var. *crassilabris* Bttg. Карпенисн, дотично Велухи 29.—30. маја 1900.

Clausilia (Idyla) thessalonica (Friw.) K. var. *bosporica* Mouss. Цариград, Слатке воде 28. априла 1900.

Clausilia (Idyla) spreta (Friw.) K. Халки, борова шума (острво принцева код Цариграда) 2. маја 1900.

Clausilia (Euxina) circumdata (Friw.) Pfr. Једи-куле код Цариграда, Халки, борова шума (острво принцева код Цариграда) 2. маја 1900. 2. маја 1900.

Clausilia (Euxina) corpulenta (Friw.) Pfr. Једи-куле код Цариграда.

Pupa (Torquilla) avenacea Brug. var. *arcadica* Reinh. Карпенисн 23. маја 1900.

Cyclostoma elegans Lam. Јанина: Мичикели (подрожје), под камењем и у *Phylomis*-грмљу. *Карпенисн (Велухи).

Planorbis carinatus Müll. juv. Језеро код Јанине (Перама) 8. јуна 1900.

Planorbis (Gyrorbis) spirorbis L. Сан Стегано (6. маја 1900., Макрикењ).

Planorbis (Segmentina) nitidus Müll. Мочвара код Сан Стефана (6. маја 1900., „Макрикењ“).

Paludina inflata Villa var. *janinensis* Mouss. Језеро код Јанине.

Paludina costae Heldr. Језеро у Биоградској шумици код Цариграда, април 1900.

Hydrobia steindachneri Sturany. Извор између Филипијадеса и Превесе 18. јуна 1900.

Neritina ?fluviatilis L. var. *(?an callosa* Desh.?). Извор између Филипијадеса и Превесе 18. јуна 1900.

Prinosi povjesti Poljica.

Piše

Alfons Pavich pl. Pfauenthal,

c. kr. podpredsjednik namjestništva u m., Zadar.

Tačno poznavanje povjesti pregja i njihovih viteških podviga pobugjuje u potomcima želju, da našljeduju one primjere, te je moćna poluga za odnjihanje novih pokoljenja vrsnih gragjana.

Iz odanosti spram otadžbine svojih pradjedova, s velikom sam ljubavlju, za skoro devetnaestogodišnjeg svog službovanja u Dalmaciji, prikupio na dokolici ove podatke, isprave i slike, te ih sada ovdje objelodanjujem kao prilog povjesti poljičke.

U Zadru, godine 1902. *Pisac.*

Poljica.

(Župa, općina župa poljička, kneževina poljička, provincija poljička, comunitas Poggicie, università di Poglizza.)

Oni, koji su do sada o povjesti Poljicâ pisali, pozivahu se glede vremena i ostalih prilika, koje se odnose na utemeljenje ove male države, na živo usmeno predanje, koje postoji u tom pogledu.

Po tom predanju utemeljena je župa poljička oko godine 1015.

U ono vrijeme odseliše iz Bosne tri sina velikoga kneza Miroslava, Tješimir, Krešimir i Elem s nekoga nesklada, što se bio desio megju gospodom.

Nakon obijanja i skitanja sagjoše u Zvečanj i u Ostrovicu kod vode Pokornika, i našav tu zgodnu i pitomu zaklonicu, nastane se ovdje i sagrade ponosite dvore, od kojih se zidovi i sada u bitnosti nahode. Iza nekoliko vremena razdijeliše se i svaki se na svom dijelu okući.

Tješimir uze zemlje od vode Gubavice (cetinski slap) ispod Zadvarja do Gradca usred Poljicâ, Krešimir od Gradca do vode Žrnovnice i sjede u Dubravi, a Elem pogje u gornja Poljica u Mosorsko podosoje sve do Cetine od Dugopolja do Radopolja i diže kulu u Srijanima[1]).

U zadnje doba objelodanio je mnogopoštovani pop Petar Škarica iz Podgragja izvod iz jedne isprave, kojom se doba utemeljenja tačnije označuje i koja se odnosi i na još neke druge okolnosti usmenog predanja. — Ovaj izvod iz isprave glasi:

[1]) „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ po fra Andrii Cacichiu (Kačiću). U Mleczi na 1759., str. 277. i 278. — P. Franceschi, „La Dalmazia“, foglio letterario economico, 1846., br. 12., str. 93. — „Pučki spisi Mihovila Pavlinovića“, Zadar 1876., str. 59. — „Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati“. Vjekoslav Klaić, Zagreb 1881., str. 133. — „La contea di Poglizza“, studio storico del prof. Tullio Erber, Zadar 1886., str. 9. — „Povjestna kleveta nabačena na svećenstvo glagolaško bivše župe Poljicâ na izmaku XVIII. vieka“. Sveć. Petar Škarica, Spljet 1899., str. 1. i 2.

Rodovnik plemenite porodice Gaudenzio, to jest Slava Radovcicha alias Strnicha iz Poljice, od koljena velikoga kneza Miroslava, koji je god. 941. kao kralj Bosne i Dalmacije vladao. Kad ga je god. 944. ban Pribina ubio, pobjegoše njegova tri sina Elem, Tissimir i Crescimir radi razdora, koji je tamo vladao, iz Bosne i nagjoše zatočišta u brdima, gdje počeše zidati, te tako početak učiniše, da se župa poljička utemelji i da tamo njihovu postojbinu ustanove[1]).

Kod Dubrave nalaze se veće ruševine zgrada, koje narodno kazivanje označuje ostacima Krešimirove palače, a tako se isto priča, da je jedan stari sarkofag, što je

Slika 1. Župa Poljica.

prislonjen uz crkveni zid u Srijanima (vidi *slikcu 2.*, s lijeve strane duba je sarkofag) grobnica Elemova[2]).

Kada ono godine 1241. Tatari nasrnuše i poplaviše Ugarsku i Hrvatsku, dobjegoše po razlaganju Pavlinovića i Klaića[3]) u Poljica neki plemići — sami Hrvati gor-

[1]) „Cenno critico sul lavoro: La contea di Poglizza, scritto dal sign. Professore ginnasiale a Zara, Tullio Erber". Scrive Suburbiensis Zara 1886. — „Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica". Sastavio pop Petar Škarica Podgragjanin Zadar 1901. Objelodanjeno i u „Smotri Dalm." u brojevima 5.—8., 10., 16. uklj. 35. god. 1901.

[2]) Pri posjetu Dubrave vidio je pisac ovih redaka ruševine, a pri posjetu Srijana sarkofag.

[3]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 59. Klaić, na ozn. mj. str. 134. Petar Škarica, na ozn. mj. str. 1. i 2.

njaci, koji su pratili u Dalmaciju kralja Belu IV.; oni su megju Bošnjake primljeni i nastanjeni.

Glede naseljenja ove vlastele kaže Andrija Kačić ovo:

„Gospoda Ungarska, koise naode u Pogliczih izzagiosse od Iure Raicicha i gnehovih sinova Ugrina i Novaka, koji dogiosce iz Ungarije u Zadgna dobba, puno neggo rečena Gospoda Bosanska iz Bosne a poslih gnih doge Gospodin Draxoe i od ovizisu sada sve kuchie gospode Ungarske u Pogliczih“ [1]).

Po historiji „Contea di Poglizza“ od profesora Tulija Erbera bilo bi se ovo naseljenje vlastele iz Ugarske, odnosno iz Hrvatske oko godine 1350. izvelo, te ovaj opaža glede toga ovo:

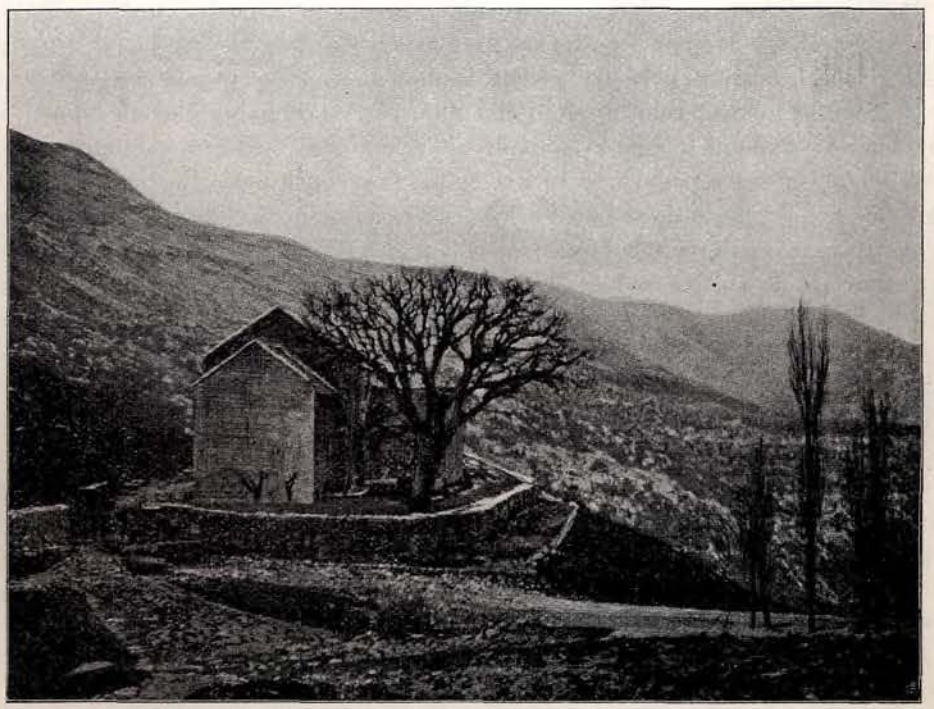

Slika 2. Župska crkva u Srijanima na podnožju Mosorskih brda.

Godine 1342. stupi Ljudevit veliki (umro 1382.) iz vladalačke kuće Anjou na prijesto i ispuni svoje na dan krunisanja dato obećanje, da će opet zadobiti sve zemlje, koje su nekada Ugarskoj pripadale.

Ljudevit započne rat, te napadne god. 1356. Srbiju, kojom je onda vladao Stjepan Dušan.

Pošto Mlečani stadoše na put napredovanju ugarskog oružja, potisne Ljudevit svoje pobjedonosne čete do rijeke Brente, te prisili god. 1358. svoje protivnike na mir. Tako steče kralj Ljudevit Hrvatsku, Dalmaciju sa Zadrom, Trogirom, Spljetom, Dubrovnikom i one krajeve, koji su pripadali Srbiji.

Pošto se na taj način ugarska vladavina protezala od Kvarnera do Kotora, bilo je neizbježivo, da se i Poljica predaju vlasti Ljudevitovoj, te možemo dakle — piše Erber — pristati uz mnijenje Franceschi-a, da su braća Raičić i Dražoe oko g. 1350.

---

[1]) Andrija Kačić, na ozn. mj. str. 278.

od ugarskog kralja poslani u Poljica kao banovi, i da je od toga doba ugarska aristokracija nad bosanskim plemstvom imala prevlast, jer je ugarsko plemstvo prisvojilo sebi najuplivnija prava[1]).

Po Franceschi-u preseliše se dugo nakon dolaska Tješimira, Krešimira i Elema, Juraj Rajčić i njegovi sinovi Ugrin i Novak, pak poslije njih, ali ne odveć kasnije Dražoevi, svi potomci ugarskih plemićkih porodica, — u Poljica, gdje su od bosanskih plemića bili dobro primljeni, s njima se sprijateljili, od njih zemalja u dostatnoj mjeri dobili i kao braća u ista prava sa bosanskim plemićima stupili.

Rajčić i Novak su praotci ugarskog plemstva u Poljici, koje je tekom vremena svu vrhovnu vlast na se privuklo.

Po Franceschi-u počinje godinom 1350., u kojoj se Rajčić i Dražoe, potpomagani od njihovog kralja, u Poljicima nastaniše, da u zemlji kao banovi vladaju, — drugi perijod poljičke povjesti, nazvan perijod ugarske vladavine, koja je trajala do godine 1444.[2]).

Nedavno je mnogopoštovani pop Petar Škarica Podgragjanin o ovom pitanju o naseljenju plemića ugarskih u župi Poljičkoj, objelodanio opširnu i vrlo zanimljivu raspravu, dodavši i pet isprava u pogledu praotaca ugarskih plemića Jurja Rajčića i Jurja Dražoje (Dražoević), kao i o njihovom potomstvu. Škarica razjašnjuje, navodeći mnogobrojne povjesničke podatke, ove isprave, od kojih su četiri sastavljene u hrvatskom a jedna u talijanskom jeziku i koje su, što se tiče praotaca Rajčića i Dražoja i odnosnog njihovog rodoslovlja, — megjusobno i sa prepisom jedne niže navedene rodoslovne isprave u suglasju[3]).

Škarica misli, da se naseljenje plemića ugarskih desilo ili na izmaku XII. ili početkom XIII. vijeka, i da je putovanje braće Ugrina i Novaka iz Dalmacije po smrti njihovog oca, da se kralju ugarskom predstave, moglo biti izmegju 1220.—1230., te da je po tom Juraj Rajčić umro prije god. 1230.[4]).

Do tog zaključka dovedoše ga kao i Pavlinovića i Klaića historički dogagjaji onog vemena, a pored toga još i ova okolnost. — Po Škarici objelodanjena rodoslovna isprava, kao i ona, što ćemo je skoro ovdje navesti, glase:

„Ja namjana kraljev, ki bih moljen od mojih priatelja i ostalih vlastel Poljičkih, da raspišem plemena vlastel poljičkih, od koga stabla ali tarsa kako ko ishodi."

Odnosna talijanska rodoslovna isprava počinje riječima: „Io Domian kraljev". Namjana odgovara talijanskome Domian, Damiano.

U jednoj ispravi od 1. septembra god. 1310., koja istina, kako i sam Škarica kaže, ne potječe iz posve čistog izvora, i koja je objelodanjena u njegovoj raspravi „Doba naseljenja i t. d.", ističe se megju ostalim:

„da je Stipan Kotromanović, veliki ban Bosne, poslao covika vlastelina kneza domajna divolčića bobalića u Poljicu, da povlastice, običaje, zakone i postanak ugarskih knezova, koji u toj župi vladaju, prouči. — U toj ispravi potvrdjuje spomenuti Domajna divolčić bobalić, da je Stjepan kralj ugarski poveljom 4. avgusta 1024. kneza Cvitana dikličića, zvani cvitanović, pokojnoga kneza vukasa za bana i kneza Poljice učinio, i da od ovoga sliedeći plemići proizlaze: rajko, Ugrin, Draxoe, vukas, tišimir i t. d."

„Dano u gradu miloševu na 1. septembra 1310.

Stipan Kotromanović ban veliki.

Domajna divolčić bobalić skrovnik mogućega stipana Kotromanovića bana velikoga od bosne ispisa i zapečati."

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia", br. 12. Erber, na ozn. mj. str. 11.

[2]) Franceschi, „Dalmazia", 1846, br. 6., str. 43., br. 12., str. 93.

[3]) „Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica", sastavio pop Petar Škarica Podgragjanin, kao što je gore spomenuto.

[4]) „Doba naseljenja i t. d.", Škarica, na ozn. mj., opaska br. 10.

Škarica navodi važnih razloga, koji ga navedoše, da o istinitosti te isprave posumnja, jer je priznata činjenica, da je Cvitanović — čovjek nevaljao — nastojao, da ovu ispravu iz istinitih starih isprava i krivotvorina zato sastavi, da vjerojatnim prikaže svoje staro porijeklo od plemića Dikličića pokojnoga kneza Vukasa.

Značajno je ipak, da se Domajan Divolčić Bobalić još god. 1310. spominje, kojega je ime iz jedne autentične stare isprave uzeto, i koji bi mogo biti istovjetan sa: „Ja namjana kraljev" u spomenutoj rodoslovnoj ispravi.

Škarica opaža još u tom pogledu, da O. Batinić god. 1335. spominje jednog Domajna Bobalića, koji je kao kanonik u Dubrovniku, vrhovni tajnik bana i kao svećenik vrlo učen i pobožan bio i do smrti vodio banu pisarničke poslove.

Prepis jedne isprave glede naseljenja Jurja Rajčića i Dražoeva i njihovog potomstva, koji je piscu pri njegovom prvom pohodu Poljicâ 3. augusta 1883. u Dônjem Docu posjednik Mate Jelić (kućni broj 1.) predao, slaže se, kako je spomenuto, osim nekih neznatnih nuzgredica, sa odnosnim, po m. p. popu Petru Škarici objelodanjenim rodoslovnim ispravama, koje će se u daljnjem teku kratkoće radi samo „Škaričine isprave" nazivati.

Isti glasi:

Prepis. — Ja namljan kraljev, koji bih moljen od mnogo prijatelja i vlastele poljičke, da razpišem vlastele poljičke, kako tko izhodi i od koga stabla ili trsa. — Ovo su najprva stabla, od kojih su sada sva vlastela poljička: Najprvo pišem plemenšćinu Ugrinovića i Novakovića, koje su postale na ovaj način: Budući poslan vrijedan čovjek i vlastelin gosp. Juraj Raičić[1]) od Presvijetle krune Ungarske, da gospoduje nad svom državom u Poljicih i u okoliših, koji su oko istih. Najveće stanje i prebivanje njegovo i njegova bića bi u Spljetu. U Spljetu stojeći a s Poljici gospodujući umri u Spljetu, gdje bi i pokopan u Crkvi S. Dominika, u raki veleliepoj, koja staše u kloštru S. Kate, a sada vani pred vrati. Ostaše mu dva sina: Gosp. Ugrin[2]) i Novak, koji se zaljubiše s Vlastelom Splitskom. Njima vele omili ova zemlja, ali isto hotješe se vratiti na svoje bašćine u Ungariju, radi toga vlastela Splitska počeše ih moliti da od njih ne polaze, a da će biti učinjena vlastelom u njihovom biću s pored njima. Na te im se ponude obetaše, da će se opet povratiti k njima u Spljet na stanje, te da im nadju kmete, kako im se pristoji živiti. Podjoše u Ungariju, te prodaše sve svoje kmetove i zemlje, a sakupiše veliko blago, pak se htjedoše dieliti, da dodju u Spljet.

Kralju Ungarskom ne bi drago, a oni ga počeše moliti, da ih pušti, jer da se bijahu obetali. Prisegoše mu se, da ćedu mu vazda stati na službi i na slušanje, te ih pušti s velikim poštenjem i ljubavlju a svakomu darova od zlata kolajnu velike vriednosti i list, koji glasijaše, da gdjegod dogju u Dalmaciju i oberu sebi mjesto za stanje, da ih imaju držati za vlastele, kako i ostalu gospodu onog grada, budući sinovi velevriedni i temeljiti u zemlji Ungarskoj.

Za njihova boravka u Ungariji bijahu mnogo puta zvani od vlastele Splitske, da opet k njim dodju, ali ne htješe doći na manje, što su bili obetali kruni Ungarskoj.

Hodoše u Spljet i ukopaše svoju majku kod svog otca u Crkvi S. Dominika.

Sada počimlje, tko od koga izhodi: Prvo, ova dva brata Gosp. Ugrin i Novak. Novak rodi Pavla i Petrića. Od Pavla izadjoše Pavići, koji su i sada vlastela poljička i knezovi poljički. Od Petrića ne osta ni jedno mužko.

Gosp. Ugrin rodi tri sina: Stjepana, Jurja i Dujma[3]) svakoga od svoje žene. Stjepan rodi Mandalinu od Vladike Ungarske, koja umri, a on učini troje prijateljstvo s Gosp. Dražojem: oženi sebe kćerju njegovom, sina Stjepana drugom a uda svoju kćer Mandalinu za sina Dražojeva[4]). Rodi Gosp. Ugrin od one kćeri Dražojeve Avlastanu, koju uda gornje Kačiće, od koje izadjoše vriedni i plemeniti gornji Kačići i umri ona žena gosp. Ugrina, koja biše sestra gosp. Dražoja.

Oženi se trećom od Martinića iz Spljeta s Vladikom Splitskom s Gospodjom Nižom, koja rodi Dujma i Anku, koju uda za sina Gosp. Pribislava kneza Ivaniša, koja rodi vridna čovika

---

[1]) U Škaričinim ispravama pisano je Rajčić i Razčić, u talijanskom primjerku Raicich.

[2]) Živio je po svoj prilici 1. augusta 1390. a još i 15. juna 1405. Isprave koje se odnose na ove i na sve ostale ovdje navedene brojeve godina, biće kasnije navedene i pobliže razjašnjene.

[3]) Živio je 3. marta 1444. Vidi ispravu 3. marta 1444., Erber, str. 111. i ovdje dalje niže u izvodu kod isprave III.

[4]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj. — „Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 6., str. 84. i 85.

i valjanog viteza. Knez Stjepan Ugrinović imao je jednog sina Ivaniša[1]), koji umre prvo, nego se je oženio, i ostavi sve u crkve Poljičke, koje biju u ono vrime. Knez Juraj Ugrinović rodi Petra[2]), Pilipa, Jakova, Miloša i Bartula; Bartul rodi Petrića, od kojega ne bi ostatka; od Jakova izadjoše Sinovčići, od Miloša Gargatovići, koji su sada oboji vlastela poljička. — Pilip rodi Jurijaka, od koga se rodi Gosp. Biskup Smederski, Gosp. Nikola Ugrinović[3]) koji učini čudne poklisare za Poljica i Cesara i Gosp. Mletačkoj i S. Otcu papi i sa gospodom mirne učini Poljičane i njim velika dobra učini. Ljubilej ili proštenje na Dubravi u S. Luke, gdje se jednom misom mrtačkom vadi duša iz purgatorija. I napokon bi ubijen zajedno s Gosp. Gargatovićem, svojim rodjakom, treći sin Ugrinov gosp. Dujam, koji bi rodjen od vladike Splitske Gosp. Niže Martinić, od koga su Dujmovići i sada vlastela poljička. Dujam ima sina Nikolu i kćer Anu, koju uda za Tadiju Žumuroga, od koje izadjoše dvi: Gosp. Marija i Barbara, koje ne htiše muža nit jednoga jedan put, nego ostavivši svoje zaručnike idoše na Brač u pustinju, učiniše se svete i dobre pustinjake i zavrgoše najpri onu pustinju, koja se zove Zorzatti.

Ovaj knez Nikola, sin Dujmov, a unuk Ugrinov, oženi se Omiškinjom Gosp. Margaritom, kćerju Ivaniša Omiškoga, s kojom rodi 10 sinova: Stjepana, Jurja, Franceska, Tadiju, Pavla, Marka, Ivaniša[4]) i druge, koji su malahni umrli.

Tadija[5]) bi banom u Jajcu, gdje i poginu, kad su ga Turci uzeli. Marko nije imao muške glave, nego kćer; a od kneza Mikule bijahu 3 sina: Tadija, Mikula i Ivan; od Ivana izadjoše Mikulići, koji su i sad u Poljicih; a Tadiju Turci ubiše u Splitsku polju. Knez Stipan Mikulić[6]), koji je bio knez Poljički i don Mikula Mikulić. Knez Pava Mikulić rodi kneza Jurja Mikulića, koji nije imao sinova nego 2 kćeri, od kojih se rodiše vridni ljudi redovnici.

Počmimo treće stablo vlastele poljičke, od koga izadjoše vridni i plemeniti ljudi vlastela poljička, a to je Gosp. Dražoje, koji rodi 5 sinova: kneza Grgura[7]), Martina, Pavla[8]), Matija[9]) i Petrinu[10]). Knez Grgur rodi 3 sina: Ivana[11]), Nikolu[12]), Pavla[13]). — Ivan rodi Nenada, od koga izadjoše Ivaniš i Aničić. Od Jurja izadje knez Nikola Sucić[14]), koji su i sad vlastela poljička. Mikulaš rodi: Gašpera[15]), Agustina i Ivaniša; od Gašpera izagjoše Marijanovići; Agustin rodi 3 sina, od kojih bijahu dva fratra, a trećega dobroga kneza poljičkog Ivana Agustinovića[16]), koji rodi 3 sina: Jurja, Mikulu i Stjepana, vojvode Omiške, a vlastela poljička. Otac Agustin koji bi dva krat ministar od cokularije sve Dalmacije, umri u Kotoru budući ministrom. Od Pavla sina Grgureva izadjoše Skaričići, koji su vlastela poljička. Od drugoga sina Dražojeva, od kneza Martina, koji rodi Stjepana; a Stjepan rodi 3 sina: Jurja, Antona i Jerolima. — Od Jurja izadjoše Jurjevići, koji su vlastela poljička; od Jerolima knez Ivan Jerolimović, od koga se rodi knez Stjepan bratom Jurjem, koji su vlastela poljička i vojvode Omiške. — Anton rodi 5 sinova: Jurja, Pavla, Petra, Marka i Mikolu; od Jurja ne bi sina; od kneza Petra osta Marko knez poljički. — Pava rodi dosta sinova: Jurana, Garvacu i Barišu, koji je bio knez poljički i vojvodu Marka i fratra Vicu i kneza Petra i Jurja. Treći sin Dražojev Matij rodi: Bartula, od koga izadjoše Barići i dobri pripovidal Fra Andrija Barić.

---

[1]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.

[2]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.

[3]) Umro 1577. ili 1587. ili 1588. ili 1591. ili 1602.—1606. „Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica". Skarica. Zadar 1901. Opaska br. 22.

[4]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.

[5]) Jajce su Turci osvojili 1528. „Doba naseljenja i t. d." Skarica, na ozn. mj. Opaska br. 27.

[6]) 1581.—1607. „Bullettino", god. IV., br. 3., str. 37.

[7]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.

[8]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.

[9]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.; 9. maja 1447., „Bullettino", god. IV., br. 10., str. 151.

[10]) Živio je 3. marta 1444., Erber, na ozn. mj.; „Bullettino", god. IV., br. 6., str. 85. Plemička povelja ugar.-hrvat.-dalm. kralja Vladislava 1457.; živio je još 1461. u Spljetu. „Bullettino", god. IV., br. 10., str. 151.

[11]) Živio je 1511. „Bullettino", god. IV., br. 3., str. 37.

[12]) Spominje se u „Bullettino", god. IV., br. 12., str. 179.

[13]) Živio je 5. januara 1508. „Bullettino", god. IV., br. 12., str. 182.; ovoga dana smrti Žarka Dražoevića, zarobiše Turci Pavla, sina Grgureva.

[14]) Veliki knez 1567.—1581. „Bullettino", god. IV., br. 3., str. 37.

[15]) Živio je 5. novembra 1503. „Bullettino", god. IV., br. 6., str. 84. i br. 12., str. 179.

[16]) Ivan Augustinović, veliki knez od 1512.—1537. po Franceschi, „Dalmazia", na ozn. mj., 1846., str. 472. i Erberu, na ozn. mj. str. 17. i 19.; od 1546.—1567. po „Bullettino", god. IV., br. 3., str. 37.

Četvrti sin Dražojev bi Pava, koji rodi 3 sina; Novaka, Relju i Jerolima. — Od Novaka izadjoše Novakovići; od Relje Reljići; od Jerolima Jerončići; još bi četvrti sin Bogdan; od njega ne osta niko.

Peti sin Dražojev bi Petrić, koji se oženi kćerkom Gosp. Ugrina, koja rodi 4 sina: vojvodu Franu, Marka (Žarka) Dražojevića[1]), Jakova i Savišu. I vojvoda Žarko bi u jedno doba gospodar od Klisa, a njegov brat Saviša bi od osamdeset godina, pobode se kopljem s Vukom Despotom pod Klisom, ali oba slomiše koplja i ne obrani jedan drugoga, raztaše se. Zazva Vuk Despot vojvodu Žarka, a Žarko zače i rani Vuka, ako bude Vuk živ, bit će ljut, zašto je ubiven. — Ova dva brata Jakov i Saviša poginuše u Ungariji i od njih ne osta ostatka. — Vojvoda Žarko pusti Klis kralju Ungarskome i to na dobru volju izadje iz Klisa. Ogradi jedan kastil na rici Cetini gornjoj koja se zove Noćak (Nutjak) i na rici Cetini donjoj, koja je kod Kučića, sagradi grad i kastil, koji se zove Kunak. I bi od Kunaka do Laminca, koja ulazi odonle potok do pod Graće, vas brig Žarka Dražojevića, i za to učini vojvoda Žarko ta dva kaštela na gornjoj i donjoj Cetini, neka se može reći, da je gospodar od gornje i donje Cetine. — Oženi se vojvoda Žarko, ali s njome neima poroda, da li mu žena nosaše veliko poštenje za života i po smrti. Vojvoda Žarko bi ubijen za Klisom u boju; odniše ga u Spljet na pisturu i unesoše ga u Split s velikim poštenjem i častju i ukopaše ga prid otar S. Dujma, a p. Gosp. Katarina njegova žena čini učiniti sprovod i jednu ploču, koja gusta osamdeset dukata i na ploči čini udiljati Žarka slikom na konju, pod kojom istom pločom hote se i ona ukopati svomu gosp. Žarku i učini po testamentu, da tko se nadje od roda Žarkova otca ili matere, da se može ukopati u oni isti grob. Gosp. Katarina živila je mnogo po smrti Gosp. Žarka svoga muža i bi bogata srebrom i zlatom i s kmeti[2]). Koliko god biše srebra kovana, svega dade S. Dujmu, dva dila u crkvu gdje bi pokopan njen pok. Gosp. Žarko, a ostalo sve ostavi rodbini Žarkovoj i to za velu ljubav, koju nosaše svome Gosp. Žarku i to na četiri kobina, koji su od sinova Dražojevi puno su se raztočili.

Prepisa Don Stjepan Zigezov iz Makarske[3]).
Prepisa Don Matij Kovačić god. 1723.[3]).
Prepisa Don Ivan Novaković pok. kneza Pere 1778.[3]).

I ova će se isprava u daljem teku radi kratkoće nazivati samo „Jelićeva isprava".

Na koncu ovih historičkih podataka dodan je po ovome prepisu isprave tačno sastavljen rodovnik.

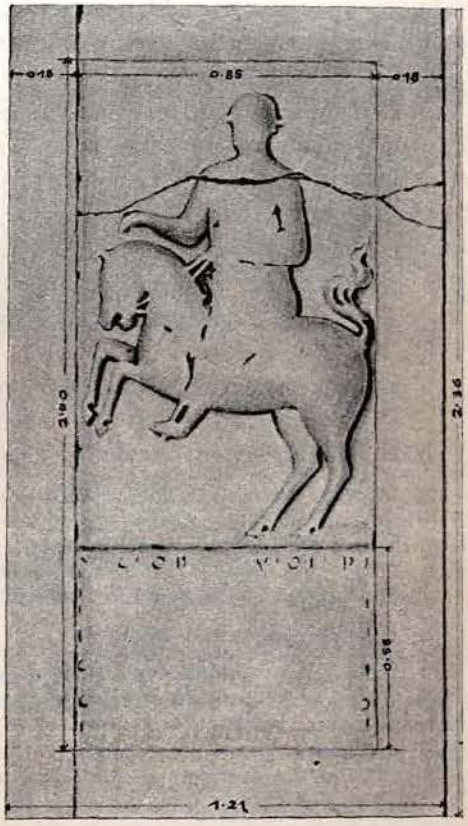

Slika 3. Nadgrobna ploča Žarka Dražoevića u stolnoj crkvi u Spljetu.

Ovdje je dodan otisak kamene ploče na grobu Žarka Dražoevića u njezinom sadašnjem stanju.

Ova nadgrobna ploča nalazi se u stolnoj crkvi u Spljetu pred pokrajnim žrtvenikom sv. Rajnerija, te je, kako se vidi, prilično izglagjena. Ploča leži baš na zemlji na jednom mnogo pohagjanom mjestu u crkvi.

Kako je priopćeno u „Bullettinu", god. IV., br. 6., str. 84., natpis je na toj ploči glasio:

---

[1]) Živio je 1438., rogjen oko 1438., ubijen 15. januara 1508. „Bullettino", god. IV., br. 6., str. 85., br. 12., str. 182. „Doba naseljenja", Škarica, na ozn. mj., opaske br. 48., 49., 51. do 65.

[2]) „Katarina supruga Žarkova, sastavila je po spisima arkiva Spljetske dieceze, svoju oporuku dneva 25. aprila 1631." Priopćenje m. p. popa Petra Škarice.

[3]) „Doba naseljenja i t. d." Škarica, na ozn. mj., opaske br. 67., 68., 69.

Xarco Draxoevio Chaterina Martinusia Marito Carissimo posuit. Hic Avreis Millitiae insignibus jam III. Donatus equitatui spalatino ASV. Praefici meruit. Postremo Hostium circumventus iusi diis. Capi nisi occisus nequivit. Vixit anuos. P. M. LXX. Datum Defuncto quod ante nemini. Ut in urbem illatus. Hic conderetur. Anno salutis M. D. VIII.

U prijevodu glasilo bi to ovako:

„Žarku Dražoeviću Katarina Martinušić premilom mužu postavi. — Ovaj, već tri puta obdaren zlatnim vojničkim znakovima, zaslužio je da ga mletački Senat postavi na čelo spljetske konjice. — Na svršetku opkoljen neprijateljskom busijom ne htje joj u ruke pasti, nego mrtav. — Živio je od prilike sedamdeset godina. — Dato je pokojniku, što nikome prije, da, prenešen u grad, bude ovdje sahranjen. Godine našega spasa 1508.“

Pregjimo sada na povjesničke isprave, koje po mnijenju pisca dokazuju dijelom velikom vjerojatnošću, dijelom potpunom izvjesnošću vijek življenja pojedinih u tom rodovniku spomenutih osoba, a dijelom potvrgjuju i neke nuzgredne okolnosti.

Tu je prije svega:

I. Isprava. Spljet dne 1. augusta 1390. glede ustanovljenja megja općine spljetske po odaslanicima bosanskoga kralja Tvrtka.

Ova u latinskom jeziku sastavljena isprava štampana je u cjelini svojoj u „Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium“, svezak IV. — „Listine o odnošajima izmegju južnoga slavenstva i mletačke republike“, skupio Sime Ljubić, pravi član jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga IV. od god. 1358. do 1403. Na svijet izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga IV. U Zagrebu 1874. Str. 283. i 284.

U ovoj su ispravi ustanovljene megje spljetske prama Klisu, Poljici i Omišu.

U svezi riječi ove isprave navedeni su zastupnici kralja i općine spljetske, a sa gledišta ovih razlaganja osobito je značajan svršetak ove isprave, koji glasi:

Omissis. „Acta fuerunt predicta in presentia et testimonio vivorum nobilium Georgio Radinoievich, Vulezio Nenadich, Vgrino[1]) Razich, Bodatio Pribislavich, Georgio Draxoievich de Poliza, Bario vocato Castagna et aliis quam pluribus nec non discretis et honestis viris, presbyteris Nicolao Poversini, Joanne Zuiti et Joanne Georgii, canonicis Spalatensibus. S. Ex antiquo codice apud S. Ljubić.“

U prijevodu glasi ovako:

Izostavljeno. „Predrečeno bi učinjeno u prisustvu i svjedočanstvom živućih plemića Gjura Radinoievicha, Vulezia Nenadicha, Ugrina Razicha, Bodacija Pribislavicha, Gjura Draxoievicha iz Poljice, Baria rečenog Castagna, i nekih drugih, kao i izabranih i poštenih ljudi, svećenika Nikole Poversinia, Ivana Zuitia i Ivana Georgia, spljetskih kanonika. S. Iz stare knjige, koja je u S. Ljubića.“

Dalje je važna ova:

II. Isprava od 15. juna 1405. glede nagodbe izmegju poljičkih plemića i spljetskog nadbiskupa u pogledu desetine.

I ova u latinskom jeziku sastavljena isprava štampana je u cjelini svojoj u spomenutom djelu: „Monumenta spectantia historiam slavorum meridianalium“, ali u sv. V., str. 58. i 59.

Znamenit je uvod ove isprave, koji ovako glasi:

„Exemplum sumptum ex libro instrumentorum ser Thome de Cingulo olim cancellarii communis Spalati ad c 155. — Die XV. junii 1405. Reverendissimus in Christo pater et dominus frater Pelegrinus archiepiscopus Spalatensis suprascriptus ex una parte et nobiles viri ex Politio infrascripti, videlicet Ugrinus Radcich, Georgius Draxoevich, Ratheus Rathaich, Petrna Racich, Ivan Clapcich, Ivanis Novacovich, Pribislavus Exestoevich, Stipan Dragoevich, Georgius Vladoevich, Budislaus Dragonhich, Volizza Pechiezia, Volteta Buisinich

[1]) U ono doba često se upotrebljavalo V umjesto U, Vgrino = Ugrino.

de Politio ibi presentes per se et vice et nomine totius universitatis Politie ex alía parte ad infrasriptas promissiones, obligationes et conventiones et ad omnia et singula infrascripta stipulatione solemni huic inde interveniente, solemniter devenerunt.

Omissis.

L. S. Ego Petrus Bononia curie archiepiscopalis, ex alio autentico fideliter esaravi, et meo sigilo sigilavi."

Iz autentičnoga prepisa kod S. Ljubića.

(Prijevod. Primjer uzet iz knjige ispravâ gosp. Tome de Cingulo negdašnjeg kancelira općine Spljetske ad c 155. — Dne 15. juna 1405. gorepomenuti prepoštovani otac u Isusu i gosp. brat Pelegrinus, nadbiskup Spljetski, s jedne strane i potpisani plemeniti ljudi iz Poljice, na ime Ugrin Radcich, Gjorgje Draxoevich, Ratej Rathaich, Petar Racich, Ivan Clapcich, Ivanis Novacovich, Pribislav Exestoevich, Stipan Dragoevich, Gjorgje Vladoevich, Budislav Dragonchich, Volizza Pechiezia, Volteta Buisinich iz Poljice, tu prisutni za se i u zastupstvu i na ime cijelog općinstva poljičkog s druge strane, svečano ugovoriše a po tom sklopiše ova obećanja, obveze i nagodbe i sve pojedine ovdje navedene stvari.

Izostavljeno.

L. S. Ja Petar Bononia, kurije nadbiskupske vjerno prepisah ovo iz druge autentične (isprave), te zapečatih svojim pečatom).

III. Osobito su znamenite neke odredbe u trećoj ispravi dužda Frana Foscarinia, upravljene spljetskom komesu i t. d. Kristoforu Marcellusu dneva 3. marta 1444., po kojoj su se Poljičani svojevoljno stavili pod suverenstvo mletačko; ova isprava spomenuta je u svojim bitnim dijelovima u ovim povjesničkim prinosima kod dogagjaja god. 1444., a u svojoj cjelini našla je u talijanskom jeziku mjesta u djelu: „La contea di Poglizza", studio storico del Prof. Tullio Erber. Zara 1886., str. 111., nakon latinskog uvoda i završetka.

Za rodoslovlje praotaca Rajčića i Dražoevića značajne stavke ove isprave glase:

Izostavljeno. Dalje obećajemo mi gore poimence spomenuti knezovi, da ćemo dati i predati (dar e consegnar) u znak poklona, dobrog prijateljstva i sjedinjenja gore spomenutih plemića i poljičkog općinstva, neke kuće i dobra u gradu Spljetu i njegovoj okolici. Dalje nadarja i novca i sve ostale stvari, kako će se niže spomenuti, t. j. prvo

knezu Grguru Drasoevichu sa 4 sina: dajemo i poklanjamo jednu kuću u gradu Spljetu, a kao nadarje svima godišnjih L. 60.;

knezu Pavlu Drasoevichu K. i knezu Mati bratu dajemo kao nadarje svakome godišnjih L. 40 od malih;

knezu Petru Drasoevichu, ako se u domovinu povrati i pod suverenstvom naše gospoštine ostane, dajemo godišnje nadarje od godišnjih L. 20 od malih;

knezu Dujmu Ugrinovichu i njegovom unuku Ivanisu[1]) dajemo i poklanjamo kuću u Spljetu i svake godine nadarje od L. 20.

Izostavljeno.

knezu Petru Ugrinovichu sa 4 sina, dajemo i poklanjamo L. 40 od malih, a tako isto još 40 L. do dojduće godine;

knezu Ivanu Ugrinovichu, koji je posrednik bio, dajemo jednu kabanicu od sukna i godišnje nadarje od L. 32 od malih.

Izostavljeno.

Data in nostro Ducali Palatio 3. Martii Ind I. 1444.

Pošto je ovdje govora o poklanjaju kuća u gradu Spljetu, valja nuzgredno još ovo spomenuti:

Ivan Kukuljević Sakcinski prije nekoliko godina razgledao je sam stare spljetske zapisnike i tako zvane kvaderne XIV. i XV. vijeka i imao je u svojoj knjižnici i sam spljetskih pisama iz iste dobe; iz ovih zapisnika i pisama pobilježio je porodična spljetska imena počam od god. 1360.—1385. i od god. 1412.—1492.

---

[1]) U talijanskom izvorniku isprave kaže se „al conte Doimo Ugrinovich ed a suo nipote Ivanis". Riječ „nipote" znači u talijanskom jeziku i unuk i sinovac; no ovdje može u svezi ove darovnice sa Skaričinim i Jelićevim označiti samo Ivaniša, unuka Dujma Ugrinovića.

Izmegju ovih imena od god. 1360.—1385. ne nalaze se imena Rajčić, Razich, Radcich, Dražoević, Drasoevich, ali u drugom razdoblju od 1412.—1492. nalazimo imena Draxoević (comes de Politio) i Ugrinović[1]). — Šteta, da kod ovih imena nijesu navedena i krsna imena i godine, u kojima se najprije spominju; ovo bi radi rodoslovlja ovih porodica vrlo zanimljivo bilo. Možda dolaze ova imena tek poslije god. 1444., nakon poklona kuća u Spljetu Dražoevićima i Ugrinovićima[2]), navedenih u ispravi III.

Značajne su još ove isprave:

IV. Dijelovi iz isprave dužda Frana Foscarini-a, upravljene Marku Memmo, komesu spljetskom i t. d. od 24. marta 1446. stavka

4. Item. Quod strenuus miles Paulus Drasoevich qui ad praesens est cum Comite Stephano, quod dignetur Serenitas Vestra ipsum huic pro recomisso, quae est intentio sua velle repatriare, ut semper fuit, et sic omnes de Politio cum magna instantia petunt et requirunt insperta sua fama, suisque virtutibus, et etiam legalitate non repatriando, erunt in dicto loco de Politio fortiores ad conservationem Status Vestrae Serenitatis etc.

Respondeatur: Deliberantes, in hoc ipsis fidelibus Nostris benigne complacere, contenti sumus, quod dictus Paulus Miles ad libitum repatriare possit, et ipsum in omnibus ejus commodis, et honoribus habere propitie recommissum, quod dum fiunt fideles Nostro Dominio, et ut id per effectum cognoscere possit, informati de ejus fide, et probitate volumus quod de pecuniis Nostri Communis habere debeat a Camera Nostra Spaleti singulo anno de provisione a Nostro Dominio libras octaginta.

5. item. Quia Comes Petrus Drasoevich se seperit cum Bano Petro, et hoc non obstante semper est unitus et propitius cum dictis de Politia, supplicant, et requirunt, quod Vestra Serenitas dignetur scribere, et mandare Comiti Spaleti, quod de Provisione provideat dare annuatim ipsi Petro libras viginti.

Omissis.

Declarando Serenitati Vestrae ipsum Petrum habere omnes possessiones suas in dicto loco de Politia, nec non in civitate Spaleti, seu districtu ipsius.

Respondeatur: Fiat ut petitur[3]).

Prevedeno:

4. Isto. Da se Vaša Prevedrost udostoji opet amo primiti hrabrog vojnika Pavla Drasoevicha, koji je ovdje prisutan sa knezom Stjepanom, budući njegova namjera da se povrati u domovinu, kao što je uvijek bila, te s toga tako svi Poljičani velikom molbom pitaju i traže, pošto su se uvjerili o njegovu dobru glasu i o njegovim krepostima i kad se ne bi zakonito povratio, biće u rečenom mjestu Poljice snažniji da sačuvaju državu Vaše Prevedrosti i t. d.

Nek se odgovori: Zaključujući, te dobrohotno udovoljavajući istim Našim vjernim, zadovoljni smo da rečeni Pavao vojnik uzmogne po svojoj volji povratiti se u domovinu, te da bude opet uspostavljen u svim svojim koristima i častima, pa dok bude vjeran Našoj vladi, te se to bude moglo faktično spoznati, obavijestiv se o njegovoj vjernosti i časti, hoćemo da uzbude imati iz sredstava Naše općine iz Naše blagajne u Spljetu svake godine kao nagradu od Naše vlade osamdeset libara.

5. Isto. Pošto se knez Petar Drasoevich nalazi sa banom Petrom, te sasvim tim je u savezu i prijateljstvu sa rečenim Poljičanima, mole i traže, da se Vaša Prevedrost udostoji pisati i narediti knezu spljetskomu, da providi da se iz sredstava dade svake godine istome Petru dvadeset libara.

Izostavljeno.

Izjavljujući Vašoj Prevedrosti, da isti Petar ima sva svoja posjedovanja u rečenom mjestu Poljice, kao i u gradu Spljetu ili u njegovom kotaru.

Odgovara se: Neka bude kako se pita.

V. Iz isprave o uvedenju Petra Dražoevića, sina Jurja Dražoevića u posjed knežije Brodarić u županiji cetinskoj.

---

[1]) „Stari pisci hrvatski", na svijet izdade jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. „Piesme Marka Marulića", sakupio Ivan Kukuljević Sakcinski. U Zagrebu 1869., str. VIII., IX. i X.

[2]) Istraživanja, od pisca u ovom pogledu u Spljetu upućena, nijesu do sada polučila nikakav dalji uspjeh.

[3]) Prepis prepisa jedne isprave iz zbirke povjesničara G. Alačevića, odnosno iz „Libro d' oro" grada Spljeta.

Izostavljeno:

Nos Ladislaus, Dei Gratia Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex; Austriae et Styriae Dux; nec non Marchio Moraviae etc. Memoriae comendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit Universis, quod nos debitum respectum habentes ad laudanda servitia, et fidelium servitorum gesta, et merita fidelis Nostri Petri, filii Georgii Draxoevich de Politia, Nobilis Regni Nostri Croatiae[1]), per ipsum, uti dicitur, laudandae reminiscentiae, Serenissimis Principibus quondam Dominis Sigismundo Imperatori, Avo, et Alberto Romanorum et Hungariae Regibus, genitori, nostris charissimis, ac Nostrae Maiestati, sacracque Coronae ipsius Regni Nostri Hungariae, sub locorum, et temporum varietate in diversis exercitualibus expeditionibus contra Regni Nostri Emulos instauratis exibita et impensa quandam possesionem Nostram Brodarich vocatam, in Comitatu de Cetina existentem, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, sylvis, nemoribus, vineis et vinearum promontoriis, aquis fluviis, piscinis, piscaturis et aquarum decursibus molendinis et locis molendinorum, et generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis, ad eandem de jure spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis ed antiquis, annotato Petro filio Georgii, suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus immo damus, donamus et conferimus jure perpetuo et irrevocabiliter, tenendi possidendi pariter et habendi, salvo jure alieno harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante, quas in formam nostri Privilegii redige faciamus, dum nobis in specie fuerint reportatae. — Datum Budae feria secunda proxima post festum Beati Laurentii Martyris Anno Domini MCCCCLVI Regnorum autem nostrorum anno decimoseptimo[2]).

Prevedeno:

Mi Ladislav, po Božjoj milosti kralj Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske i t. d., vojvoda Austrije i Štajerske, i markgrof Moravske i t. d. predajemo uspomeni izjavljujući glasom ovih svima zanimanim, da mi imajući potrebito štovanje da se pohvale službe i čini vjernih sluga i usluge vjernoga našega Petra, sina Gjura Draxoevicha iz Poljicâ, plemića Naše kraljevine Hrvatske, i stvari od njega date i potrošene u raznim mjestima i vremenima i vojnim poduzećima proti takmacima Naše kraljevine, hvalevrijedne uspomene, na uhar bivših prevedrih Vladalaca Gospodina Sigismunda Cara, Našeg predragog djeda, dotično oca Alberta, kraljeva Rimljana i Ugarske, kao i Našeg Veličanstva i Svijetle krune iste Naše kraljevine Ugarske, na temelju kreposti i svjedočanstva ovog Našeg pisma, koje dajemo sastaviti u obliku povlastice naše, dok je nama u prepisu bilo predato, predrečenom Petru sinu Gjura i njegovim baštenicima i svim našljednicima dadosmo, darovasmo i predasmo, pače dajemo, darujemo i predajemo vazdašnjim i neoporecivim pravom, da drži i posjeduje kao i da imade, neticav pravo drugih, neki Naš posjed zvan Brodarich, koji se nalazi u općini Cetine, zajedno sa svim njegovim koristima i kojim mu drago pripadcima, na ime zemljama oranicama, obragjenim i neobragjenim, poljima, livadama, pašnjacima, šumama, gajevima, vinogradima i glavinama vinograda, tecivim vodama, ribnjacima, ribama i vodotocima, mlinima i mliništima, i uopće cjelinama, kojih mu drago koristi i pripadaka, ma kojim se imenom one zvale, te po pravu njemu pripadaju i moraju pripadati izmegju njegovim pravim i starim megjašima. — Dato u Budimu drugi dan poslije svetkovine blaženog Lovra mučenika godine gosp. MCCCCLVI, a sedamnaeste Našeg vladanja (t. j. 16. augusta 1456.).

Uz ovu ispravu redaju se u pitanju ovoga uvedenja dalje isprave, koje nose ove nadnevke:

a) Budae feria secunda proxima post festum S. Laurentii martyris anno Domini MCCCCLVI, to jest 16. augusta 1456.;

b) Datum die sextadecima diei stationis annotatae. Anno Domini MCCCCLVI, to jest 27. septembra 1456.;

napokon

c) prava isprava o uvedenju de dato Viennae feria secunda proxima ante festum Beati Stephani Regis anno Domini MCCCCLVII Regnorum autem Nostrorum anno Hungariae XVIII Bohemiae III, to jest 13. augusta 1457.

Sve ove isprave ne sadržavaju za svrhe, koje se ovdje traže, nikakvih potankosti, već samo opširno donešenu ispravu od 16. augusta 1456.[3]).

[1]) Iz ovih se riječi vidi, da Dražoevići nijesu bili ugarski, već hrvatski plemići.

[2]) Isprava iz istog izvora kao i isprava IV.; izvornik u „Libro d' oro" grada Splieta.

[3]) Za sve ove isprave isti je izvor kao kod isprave IV.; izvornik u „Libro d' oro" grada Splieta.

VI. Paschalis Maripetro Dei Gratia Dux Venetiarum etc. Nobilibus et Sapientibus Viris Andreae Venerio de suo mandato Comiti Spalati et Successoribus suis fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum.

Fuit ad praesentiam nostram fidelis noster Comes Petrus Vaivoda Policensis, de cuius fide a Vobis, et aliis Nobilibus Nostris satis ample informati fuimus.

Nobisque narravit damna in bonis, et possessionibus suis per Banum Paulum sibi allata, atque etiam eum plus mensibus decem et octo in Carceribus tenuit, quodque unum ex filiis suis sine oculis praesentavit, qui postea ex miserabili crudelitate defunctus est: quae omnia accepisse propter suam in Nostrum Dominium fidelitatem, et supplicavit quod cum in praesens dictus Banus Paulus habeat duos ejus filios in carceribus, quos liberare non intendit, nisi pro eis spendamus, dignemur providere, quod dicti filli sui a tali captivitate liberentur; cum multis aliis verbis.

Nos qui dictum Vaivodam charissimum habemus, deliberavimus, sicut a Nobis requisivit literas Nostras predicto Bano scribere pro liberatione praedictorum filiorum suorum.

Praetereaque Nobis exposuit velle se cum Uxore, filiis et familia sua reducere in ipsam Nostram Civitatem in qua erit ad obedientiam vestram et Successorum Vestrorum pro comodo et utilitate Nostri Dominii; providere velimus, quod in ista Civitate habeat unam Domum convenientem in qua se deducere possit.

Considerata igitur etiam fide, et optima dispositione, volumus, ut eidem Vaivodae providere debeatis de una convenienti Domo, in qua residentiam facere possit cum Uxore et familia sua, solvendo affictum ipsius de pecuniis Camerae Nostrae: sumusque contenti quod dicti Vaivoda, fratres, filii et nepotes stare, reducere, et redire possint in istam Civitatem Nostram ad sui libitum, nam cum fidelissimi Nostri sint, charissimum Nobis erit, quod bene ab omnibus tractentur et videantur.

Caeterum volentes uti liberalitate Nostra erga praedictum Vaivodam Petrum et filios suos, ut causam habeant ardentius Nostro Dominio per servire, et in fide et devetione Nostra permanere, deliberavimus, quod annualibus provisionibus dicto Vaivodae Petro sit, et esse debeat de caetero librarum centum parvorum: sicut prius erant librae octuaginta: et volumus etiam, quod unusquisque filiorum suorum videlicet Xarcus, Jacobus Antonius et Zavissa habeat a Camara illa Nostra Spalati libras viginti quinque parvorum in anno et ratione anni.

Et sic observare, et observari facere debeatis, facientes has Nostras literas in actis Regiminis Nostri registrari, ad successorum memoriam, et registratas eidem Vaivodae restitui.

In quorum fidem etc.

Datae in Nostro Ducali Palatio die viij Novembris Indictionis x MCCCCLXI. (1461)[1]).

Prevedeno:

Paško Maripetro, po Božjoj milosti dužd Mletaka i t. d.

Pozdrav i čuvstvo ljubavi plemenitim i mudrim ljudima Andriji Veneriju, po njegovoj volji knezu Spljetskomu i vjernim milim njegovim našljednicima.

Pristupio pred nas naš vjerni knez Petar, Vojvoda Poljički, o vjernosti kojega bili smo dosta opširno obavješćeni od Vas i od drugih naših plemića. Pripovijedio Nam je o štetama, što su bile nanešene njegovim dobrima i posjedovanjima po banu Pavlu i da ga je zadržao u tamnicama više od osamnaest mjeseca, i da mu je prikazao jednog od njegovih sinova bez očiju, koji kasnije uslijed nemile okrutnosti umre: da je sve to zadobio radi njegove vjernosti prama Našoj vladi, te zamoli, da pošto rečeni ban Pavao drži sada u tamnicama dvojicu njegovih sinova, koje ne će da oslobodi, ako za njih ne platimo, da se udostojimo providiti, da rečeni njegovi sinovi budu oslobogjeni od sužanjstva, sa mnogim drugim riječima.

Mi, koji veoma volimo rečenom vojvodi, zaključismo, kako je od nas tražio, da pišemo pismo pomenutom banu za oslobogjenje prije pomenutih njegovih sinova.

Osim toga izjavio Nam je, da hoće zajedno sa ženom, djecom i obitelji svojom vratiti se u isti Naš grad, u kojem će biti poslušan Vama i Vašim našljednicima na uhar i korist Naše vlade, te da izvolimo providiti, da u tome gradu bude imao prikladnu kuću, u kojoj bi se mogao nastaniti.

Vidiv dakle i vjernost i veoma dobru namjeru, hoćemo da istoga vojvodu imate opskrbiti prikladnom kućom, u kojoj da se uzmogne nastaniti zajedno sa svojom ženom i sa obitelju, plaćajuć najmovinu za istu iz novaca Naše komore: zadovoljni smo pak, da braća, sinovi i unuci rečenog vojvode budu mogli po svojoj volji stajati, poći i vratiti se u isti Naš grad, jer pošto su naši najvjerniji, biće Nam veoma milo, da svi dobro postupaju s njima i da budu od svih dobro vigjeni.

U ostalom hoteći upotrebiti Našu blagodarnost prama pomenutom vojvodi Petru i njegovim sinovima, u svrhu da imadu razloga da služe većim marom Našoj vladi i da ostanu vjerni i

---

[1]) Za ovu ispravu isti je izvor kao i kod isprave IV.; izvornik u „Libro d' oro" grada Spljeta.

podložni Nama, zaključismo, da rečeni vojvoda Petar bude imao i morao imati godišnju plaću od sto libara malih, kao što je prije bilo osamdeset libara; i hoćemo takogjer da svaki pojedini od njegovih sinova, na ime Žarko, Jakov, Ante i Zavissa, bude imao od naše komore u Spljetu dvadeset i pet libara malih na godinu i na račun godine.

I to ćete opslužiti i morati dati opslužiti, uvrstiv ovo Naše pismo u spisima Našeg vladanja, na uspomenu našljednika, te, iza kako bude uvršteno, povrativ ga istom vojvodi.

U vjeru čega i t. d.

Dato u Našoj duždevoj palači dne osmog novembra godine MCCCCLXI.

Uz ove povjesničke isprave, koje su znamenite za to, jer se iz njih može ustanoviti, kada su živjeli mnogi u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama spomenuti potomci od praotaca Rajčića i Dražoe, Dražoevića, redaju se još:

VII. privatne isprave porodice Dražoevića, koje su kao podloga služile pri raspravljanju o ovoj porodici u „Bullettino di Archeologia e Storia dalmata"; „La provincia di Poljica", god. IV. 1881., br. 3., str. 36., 37., 38. „Il conte Žarko Dražoević", br. 6., str. 84., 85., br. 8., str. 116.—118., br. 10., str. 151.—154., br. 11., str. 164.—167. i br. 12., str. 179.—183. — Ove je isprave dobro poznati historičar G. Alačević pregledao i o tome raspravu u „Bullettinu" već napisao.

Iz zbirke isprava gospodina G. Alačevića dodajemo ovdje napokon:

VIII. još jednu vrlo zanimljivu ispravu, koja se odnosi na razgranjenje porodice Dražoevića i koja iz talijanskog u hrvatski jezik prevedena glasi:

Mi Zuanne Capello, po Prejasnoj mletačkoj republici proveditur Omiša i njegova kotara.

Nedvojbenu punovlasnu podajemo vjeru komu god ova naša stignu, da je gore rečeni rodovnik pravo i zakonito potvrgjen od autentičnih pisama, što se nalaze dijelom u knjizi vezanoj kod gospodina guvernera Gianca Marianovicha, a dijelom kod gospodina Zuanna Jelicha pok. kapetana Stjepana. — Ova smo pako dali isporediti sa svom točnom marljivošću kako glede časti i naslova pojedinih, tako glede potomstva i pukovnika, od nižepotpisanog našeg pisara u našoj prisutnosti, te naigjosmo i pomnjivo vidjesmo po ispravi o potvrdi darovštine, koja sastoji od zaselka Brodarich, učinjene 1457. godine od prevedrog ugarskog kralja Ladislava knezu Petru Drazoevichu poljičkom plemiću hrvatske kraljevine:

da je on sin kneza Zorzi i da su sašli od rečenog kneza Zorzi on knez Petar i knez Grgur, kako proističe iz Duždevog pisma od 17. jula 1475., predana presvijetlom gospodinu knezu i spljetskom kapetanu na prvi slijedećeg augusta;

da je on knez Petar imao četiri sina, kneza Zarcha, Jakova, Antuna i Zavissu polak duždeve od 8. novembra 1461,, kako je knez Zarcho bio guverner polak duždeve od 15. oktobra 1503.;

da je bio i vitez, proističe iz natpisa na njegovu grobu u stolnoj crkvi spljetskoj god. 1508. po izvatku javnog bilježnika po prilici na 8. februara 1635.;

da je knez Grgur imao četiri sina, t. j. kneza Stjepana, kneza Mikloša, kneza Zuanna i kneza Mariana, proističe iz duždevih od 22. juna 1462. i juna 1463. i iz dočetka Terminazione presvijetlog Vettora Soranza, viteza, glavnog kapetana od 13. augusta 1482. i jedne duždeve od 11. februara 1498., i jedne bulete od 20. septembra 1465.;

da je knezu Zuanne sin knez Nenad proizlazi iz Terminazione gore rečenog presvijetlog kneza Soranza, a od kneza Nenada da je sin knez Ivaniš prikazuje duždevo pismo, napisano rečenom knezu Ivanišu okolo 3. decembra 1511. i njegov imenik 1499.;

da je kneza Mikloša sin knez Gaspar i knez Petar, a kneza Petra sinovi poštovani gospodin pop Don Augustin, upravitelj reda bosonogaca sv. Frane u pokrajini i knez Zuanne, bivši glavni knez poljičke pokrajine, koji je iz početka njegove službe imao zapovijed do svoje smrti za punih 20 godina, kako iz više svjedočaba i dokaznica presvijetle gospode predstavnika Njegove Prevedrosti proističe, a osobito od presvijetlog gospodina kneza i kapetana spljetskog i proveditura omiškog, učinjenih jedan od presvijetlog Scipiona Muria okolo 24. novembra 1581. a druga od presvijetlog kneza i kapetana Dominika de Malin okolo 28. marta 1594. Od kneza Zuanna ostadoše četiri sina, knez kapetan Petar, kapetan Zorzi, kapetan Niko i kapetan Stjepan. — Od kneza Petra, koji po duždovom pismu od presvijetlog senata bi učinjen kapetanom, te bi od Turaka u prošlom ratu ubijen, ne ostadoše muški potomci. — Kapetan Zorzi, drugi sin, bi učinjen kapetanom poslije smrti na mjesto kneza Petra okolo 12. decemba 1530. — Kapetan Nikola, treći sin, bi stipendiran otpremljen sa duždevom od senata vratima „Terraferma", okolo 20. maja 1580.

Četvrti sin, kapetan Stjepan, bi stipendiran i kapetan jedne čete u barca Armata, kako prikazuje svjedodžba gore rečenog presvijetlog gosp. kneza i kapetana iz Molina 28. marta

1594. — Od kapetana Zorza gore rečenog bijahu sinovi kapetan Zuanne i kapetan Petar. Kapetan Zuanne bi učinjen kapetanom na mjesto i poslije smrti kapetana Petra njegova brata, koji umre u javnoj službi, kako iskazuje duždevo pismo od presvijetlog senata oko 18. marta 1620. — Kapetan Zuanne bi otpremljen za kapetana na mjesto kapetana Zorzi, oca njegova. — Kapetan Vice, njegov sin, kako proističe iz duždeva pisma oko 11. marta 1626. Poslije smrti gore rečenog kapetana Vice bi otpremljen kapetan Julij, brat njegov, kako u duždevoj presvijetlog senata 12. jula 1634. — Od kapetana Nikole ostade sin kapetan Jerolim, koji bi na plaću kod vrata „Terraferma", kako je u duždevoj presvijetlog senata oko 29. maja 1627. — Od kapetana Jerolima bi sin Alfier Petar, koji ostade u javnoj službi bez potomaka.

Od kapetana Stjepana, četvrtog sina, ostade pet sinova: prvi kapetan Augustin, koji umrije bez baštinika; drugi poštovani Don Petar Primierio od Omiša, učinjen u spljetskoj sinodi od presvijetlog pragospodina nadbiskupa Leonarda Bonduniera oko 4. marta 1653.; — treći sin poštovani fra Augustin Dominikanac umre kao gjak; — četvrti sin guverner Nikola bi vogjom vojske narodnosti u „Terraferma" u kraljevini Kandiji, bi glavnim vojnim serzentom, kako prikazuju mnoge svjedodžbe i duždeve, primljene od istoga, proističe od pisma presvijetlog senata, da je bio guverner oko 19. decembra 1642. god., ostade nepokopan vanka zidina od Retima, iza kako bi od okrutnih neprijatelja usmrćen; — peti je sin kapetan Zuanne, koji bi otpremljen kao kapetan od 100 pješaka, kako proističe iz duždeva pisma od presvijetlog senata, učinjena 29. maja 1643.

Gore rečeni kapetan Zuanne imao je pet sinova, od kojih prvi kapetan Stjepan umre u javnoj službi u ratu od Polesene. Polag duždeva pisma presvijetlog senata bio je kapetan oko 10. juna 1643. — Drugi sin Zorzi bio je kapetanom u Barca Armata, kako u duždevim od presvijetlog senata oko 1. aprila 1644. — Treći je sin poštovani Don Mate, bivši pitomac u Loretskom zavodu, sada filozof. — Četvrti sin, kapetan Julij, bio je poslan kao kapetan od 100 pješaka, kako proističe iz pisma presvijetlog Ivana Krstitelja Grimani-a, glavnog kapetana i prokuratora sv. Marka, učinjena na galiji pred Napuljom Romanije 1. jula 1647. S. N. — Peti sin Nikola na plaću kako u duždevom pismu od 17. februara 1663.

Gore rečeni nazivlju se većim dijelom od Nenade Nenadichi, od Gaspera Gasparovichi, od Mariana Marianovichi, od Stjepana Stjepancichi, od Jerolima Jerolimovichi, od Zuanna Gielić, Gielichi, što se dokazalo prigodom pregledanja, što no ga je obavio presvijetli gosp. Ludvik Battazi onda proveditur Omiša, kako je po njegovom potpisu potvrgjeno, da je ovo istina ukazuje se pod 8. juna 1630.

Zuanne Capelli, proveditur.
(M. P.) Petar Gaudentio, podkancelir[1]).
Sv. m.

Ova se isprava dakako razilazi u pojedinim tačkama od Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava, u razgranjenju od Grgura Dražoevića na niže.

Da vidimo sada povjesničke isprave I. do uključno VI., i prije svega onu pod III., pošto ova sadržava najveći broj onih imena, koja se u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama nalaze.

Tu nalazimo u ispravi III.:

a) Grgura Dražoevića, koji je po ispravi III. četiri, a po rodoslovnim Škaričinim i Jelićevim ispravama samo tri sina imao;

b) Pavla i Matu Dražoevića kao braću naznačene, koji su i po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama bili braća;

c) Petra Dražoevića, koji je po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama kao brat Grgurov, Martinov, Pavlov i Markov živio za života te braće;

d) Dujma Ugrinovića i njegovog unuka Ivaniša. Po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama imao je Dujam Ugrinović — najstariji od tri najmlagja sina Ugrina Rajčića — odista unuka Ivaniša;

e) Petra Ugrinovića, po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama sin Jurja Ugrinovića, koji bijaše drugi sin Ugrina Rajčića. U Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama nema doduše spomena, da je Petar Ugrinović djece imao, — no i ovaj slučaj nije isključen; po ispravi III. imao je Petar Ugrinović četvero djece; — napokon

[1]) Rodovnik Dražoevićâ po ovoj ispravi VIII. pridodat je na kraju iza rodovnika iz Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava.

f) Ivana Ugrinovića. — Po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama bio je Ivan Ugrinović sin Stipana Ugrinovića, a ovaj opet najstariji sin Ugrina Rajčića.

Iz sveze ovih podataka svakako nesumnjivo izlazi:

da su Grgur, Pavle, Mato, Petar Dražoević, Dujam Ugrinović i njegov unuk Ivaniš, Petar Ugrinović, Ivan Ugrinović, koji se svi u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama nalaze, 3. marta 1444. živjeli i da se u rodovniku na kraju dodatom, kod ovih sada spomenutih osoba može 3. marta 1444. navesti kao doba življenja; isto tako će se učiniti i glede daljih, po ispravama ustanovljenih godina života.

Valja već ovdje naglasiti, da bi valjalo ovaj rodovnik, u komu su sve ispravama ustanovljene godine življenja kod pojedinih članova crno tiskane, radi lakšeg razumijevanja ovih i sljedećih razlaganja, pregledati.

Isprave IV., V. i VI. protežu navode u ispravi III. još na dalji niz godina.

Iz istijeh slijedi, da su braća Pavle, Stipan i Petar za stalno 24. marta 1446. živjela i da je brat Petar Dražoević sa njegova četiri sina: Žarkom, Jakovom, Antunom i Savišom živio još 8. novembra 1461. — I ovdje se slaže isprava VI. sa Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama, da je Petar Dražoević imao odista četiri sina. Nego, dok se po ispravi VI. i po privatnim ispravama pod VII. ovi sinovi zovu Žarko, Jakov, Antun i Saviša, naznačuju ih Škaričine i Jelićeve rodoslovne isprave sa krsnim imenima Franjo, Marko ili Žarko, Jakov i Saviša.

A sada da pregjemo na najstarije meni poznate isprave, u kojima se nalaze imena iz Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava; to su isprave I. i II. od 1. augusta 1390. i od 15. juna 1405.

U ispravi I. naveden je Vgrino Razich, u onoj pod II. Ugrinus Radcich i Petrina Racich, a u ispravama I. i II. Juraj Dražoević, — svi plemići iz Poljice. — Ove su osobe dakle živjele 1390. i 1405..

Vrlo je vjerojatno, da je Vgrino Razich i Ugrinus Radcich jedna te ista osoba i da je on sin praoca Jurja Rajčića (vidi rodovnik). U Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama ime Rajčić pisano je i Razčić.

U ovo doba nailazimo — kao što je poznato — u ispravama, da vlastita imena, osobito ako ne bijaše vlastoručnih potpisa, nijesu uvijek istim pravopisom, nego često u jednoj te istoj ispravi različito pisana, samo ako je zvuk slovaka jednak ostao; tako n. pr. vidimo u opisu zauzeća Kliškog po Ivanu Alberti-u od Konstantina Prosperi-a dne 12. augusta 1596., da su vlastita imena u slogu riječi često različito pisana, a ipak je nesumnjivo uvijek jedna te ista osoba; tako je pored ostaloga i ime često spominjanoga velikoga kneza Pava Pavicha pisano i Pauich i Panich.

Kod sviju načina pisanja Vgrino Razich (isprava I.), Ugrinus Radcich, Petrina Racich (isprava II.) zvuk slovaka je uvijek jednak, a ovo nijesu vlastoručni potpisi, nego ta imena navodi u slogu riječi sastavljač jedne isprave.

Vjerojatno je u toliko više, da su ove osobe baš članovi porodice Rajčića, u koliko je porodica Rajčića, kao što vidimo iz V. isprave, za vremena Jurja Dražoevića, oca Petra Dražoevića i njegove braće, po razlaganju Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava bila vrlo ugledna obitelj u Poljicima i u koliko su osobe, koje su pri sastavljanju isprava od god. 1390. i 1405. imale da očuvaju koristi poljičkog općinstva, bivale sigurno iz uglednih porodica poljičkih.

Da je Vgrino Razich i Ugrinus Radcich, koji je 1390. i 1405. živio, ne samo jedna te ista osoba, već da je Ugrinus Radcich upravo sin kneza Jurja Rajčića, a da je u ispravi II. spomenuti Petrina Racich bio unuk Jurja Rajčića a sin Novaka Rajčića,

proizlazi iz sveze isprava pod I., II. i III. sa Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama, jer baš Ugrin Rajčić bio je otac Dujma Ugrinovića a djed Petra i Ivana Ugrinovića, koji su svi po ispravi III. živjeli god. 1444..

Po ispravi ugarskog kralja Vladislava od 10. augusta 1456., upravljenoj Petru Dražoeviću — isprava V.[1]) — zvao se otac Petra Dražoevića, — dakle i njegove braće, — Juraj Dražoević, te je zato vrlo vjerojatno, da Juraj Dražoević, koji se spominje u I. i II. ispravi, već pogledom na god. 1390. i 1405., u kojima je ovaj Juraj Dražoević živio i pogledom na god. 1444., 1446., 1457., u kojima su Grgur, Martin, Pavo, Mato i Petar živjeli, bijaše baš otac i ove četvorice prvih Dražoevića.

Da su Ugrin Rajčić i Juraj Dražoević u isto doba živjeli, proizlazi i iz njihovih srodničkih odnošaja; jer po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama oženio se Ugrin Rajčić u drugom braku sa kćerkom Jurja Dražeovića. — Po tome je dakle sasvim prirodno, ako se ova dva za Poljica vrlo ugledna muža u važnijim pitanjima kao zastupnici poljičkog općinstva navode u isto vrijeme i u istim ispravama.

Odvelo bi suviše daleko, kad bi se rasprava u „Bullettinu" (gore pod VII.) o Dražoeviću u svima svojim potankostima ponavljala; mi ovdje tek potvrgjujemo, da se svi u istoj sadržani podatci glede porodice Dražoević — osim dvije isprave manje važnosti — potpuno sudaraju sa podacima Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava.

Ove bi se razlike sastojale u navagjanju još jednog sina Jurja Dražoevića pored njegovih sinova Grgura, Martina, Pavla, Mata i Petrina, i to sina Stjepana („Bullettino", br. 10., str. 151.), i da se, što je već spomenuto, kao braća Žarka Dražoevića ne navode kao u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama Franjo, Jakov i Saviša, — nego Jakov, Antun i Saviša („Bullettino", br. 10., str. 151.).

Brojevi godina glede pojedinih članova porodice, u koliko su isti iz „Bullettina" izvagjeni, navedeni su u Jelićevoj ispravi kao okrajne bilješke, a u rodovniku su jednostavno naznačeni sa: „Bullettino".

Sravnjivanjem spomenutih javnih isprava sa razlaganjem u „Bullettinu" i sa ispravom VIII. za najstarije vrijeme, dobiva opća historična tačnost Škaričinih i Jelićevih isprava znatnu znamenitost.

Pregjimo sada na zaključke, koji se daju izvoditi iz povjestnički ustanovljenih brojeva godina, u kojima su pojedini članovi iz Škaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava živjeli.

Po ispravi III. življahu Dujan Ugrinović i njegov unuk Ivaniš, koji su u isto doba nadareni bili, obojica 3. marta 1444. — Ako se baš i najviša starost uzme, da je Dujmu onda bilo 100 godina — za one koji drže da je naseljenje ugarskih plemića bilo koncem 11. ili početkom 12. vijeka, i za smrt Jurja Rajčića prije 1220. do 1230., svakako dopustljiva najpogodnija pretpostavka, — onda bi se Dujam Ugrinović, ako mu je 1444. god. bilo 100 godina, rodio najranije god. 1344. — Otac Dujma Ugrinovića bio je Ugrin Rajčić, prvorogjeni sin Jurja Rajčića.

Ugrinu Rajčiću moralo je za vrijeme smrti njegova oca Jurja Rajčića biti barem 20 godina, jer je skoro iza smrti očeve otputovao u Ugarsku, te se po tom, ako mu je otac umro izmegju 1220.—1230. god., morao roditi već oko god. 1210.

Pošto se najmlagji sin Dujam Ugrinović, kako je prije rečeno, rodio 1344. god., kad ocu njegovu bijaše 100 godina, a otac mu Ugrin Rajčić ugleda već god. 1210.

---

[1]) I „Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 6., str. 85.

svjetlo Božje, onda je morao Ugrin Rajčić svoga sina Dujma Ugrinovića roditi u starosti od 124 godine.

Ja mislim, da ovi brojevi isključuju pretpostavku, da je naseljenje ugarskih plemića u Poljica uslijedilo koncem 11. ili početkom 12. vijeka; nego uzmu li se na oko i ostali historični brojevi, kao kod Petra Ugrinovića i njegove četvero djece, kod Ivana Ugrinovića, kod Dražoevića, onda se opet dolazi do istog zaključka, koji se ne da složiti sa pretpostavkom, da bi se to naseljenje desilo koncem 11. ili početkom 12. vijeka.

Mnogo priličnije govore ovi historični brojevi za drugu predaju, da se je naseljenje zbilo oko god. 1350.

Obični srednji broj godina kod obiteljskih rodovnika iznaša po iskustvu 25 do 30 godina, pošto se po prirodi ženidbe muških članova obično sklapaju izmegju 25 do 30 godina, malo kad od 20 do 25, ili od 30 do 40 godina života. — Može se dakle obično 25 do 30 godina uzeti za razdoblje jednog koljena.

Pokušajmo sada na polju rodovnika ove hipotetične brojeve, koji će se u rodovniku naznačiti crvenim brojevima naspram historičnih crnih brojeva, umetnuti u historične brojeve godina.

Ovi umetnuti brojevi imaće još više vjerojatnosti za se, jer ćemo uvidjeti, ako pomaknemo ove hipotetične crvene brojeve samo za nekoliko godina, da svu ovu zgradu brojeva čine nemogućom.

Valja odmah ovdje izrično istaknuti, da ovaj pokušaj sa umetanjem hipotetičnih brojeva, može naravno samo za one zanimljiv biti, koji bi se htjeli upustiti u dublje proučavanje ovog pitanja.

Jedno važno uporište za riješenje pitanja, osobito što se tiče vremena o sklapanju trećeg braka Ugrina Rajčića, pruža prije svega i ovdje opet doba življenja najmlagjega sina Ugrina Rajčića, t. j. Dujma Ugrinovića, unuka doseljenog kneza Jurja Rajčića.

Po III. ispravi, kao što je već spomenuto, nesumnjivo je, da su Ivaniš Ugrinović, unuk Dujma Ugrinovića i ovaj potonji, živjeli u isto vrijeme, 3. marta 1444. — Pošto se Ivaniš u ispravi ne navagja samostalno, vjerojatno je, da on god. 1444. još nije bio samovlastan.

U daljem teku vidjećemo, da su sve u ispravi dne 3. marta 1444. samostalno navedene obdarene osobe po svoj prilici već za vrijeme obdarenja bile samovlasne.

Da je Ivaniš god. 1444. morao biti još u najnježnijem djetinjstvu, proizlazi osobito odatle, što je po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama njegov treći stariji brat Tadija poginuo kao ban kod Jajca, kad su ga Turci (1528.) zauzeli. — Da je Ivanišu 1444. i samo jedna godina bila, onda bi proizlazilo za Tadiju već god. 1440. kao godina njegovog rogjenja, te bi po tome kao 88-godišnji starac pao kod obrane grada Jajca.

I Žarko Dražoević, koji se upravo još mlagjahnim junaštvom borio protiv Turaka, dostigao je, kada je u boju poginuo, 70. godinu svoga života.

Pomaknuće Ivaniševe godine rogjenja naprijed, a osobito Tadijine, koji bi na taj način još došao do dublje starosti, prikazuje se nemogućim.

Ovi izvodi dopuštaju još i hipotezu, da se Ivaniš rodio oko god. 1443., njegov prvorogjeni brat Stipan 1437., otac sve ove djece Nikola 1417., a Nikolin otac Dujam Ugrinović god. 1396.

Treći brak Ugrina Rajčića sa Nižom Martinićom, iz kojega je proizašao Dujam Ugrinović kao prvo dijete, mogao se dakle sklopiti negdje oko god. 1396.

Kod pretresanja o sklapanju drugog braka Ugrina Rajčića vidjećemo, da historični brojevi, na koje se baš ondje nailazi, sile na pretpostavku, da je treći brak sklopljen negdje istom pod kraj 14. vijeka; zato se ovdje moradoše uzeti što manja razdoblja koljena, i to po prilici od 20 godina.

Za riješenje pitanja, kad će biti bio Ugrin Rajčić drugi brak sklopio, važne su osobito godine življenja, koje se odnose na Nikolu Ugrinovića, biskupa Smiderevskog (Smederevskog), potomka drugorogjenog sina Ugrina Rajčića, po imenu Jurja Ugrinovića, kao i ustanovljene godine života, koje se odnose na prvorogjenoga sina ovoga Jurja Ugrinovića, po imenu Petra Ugrinovića.

O biskupu Nikoli Ugrinoviću znademo, da je na njegovom nadgrobnom kamenu u Dubravi u Poljicima uklesan broj 1577. kao godina njegove smrti.

Po mnijenju većine povjesničara bio je biskup Ugrinović usmrćen god. 1587., a po jednom drugom god. 1591., ili čak izmegju 1602.—1606.[1]).

Godina smrti biskupa Ugrinovića, koja, ako se baš i priključimo mnijenju većine povjesničara, pada svakako još u vrlo kasno doba (1587.), utječe, kao što ćemo vidjeti, dakako na to, da se sklopljenje braka zbog ne predugog razdoblja koljena mora pomaknuti što više koncu 14. vijeka, koje pomaknuće pak — ako pretpostavimo već i najmanja razdoblja koljena od 20 godina — nalazi svoje ograničenje baš u ustanovljenom vremenu, kad je sklopljen treći brak god. 1396.

Da je dakle biskup Ugrinović godine 1587., i to, kako se kaže u visokoj starosti usmrćen, i da je doživio 80. godinu, onda bi godina njegova rogjenja padala na 1508. — Pogledamo li pak u rodovnik, onda smo baš primorani da razdoblje koljena za koljena od biskupa Ugrinovića do njegovog oca Jurjaka (godina rogjenja po prilici 1466.) i od ovoga Jurjaka do njegovog oca Filipa (godina rogjenja po prilici 1424.) uzmemo poprečno svako sa 42 godine, — što svakako još nije neprirodno. — Filipov prvorogjeni brat bio je Petar Ugrinović, o komu će odmah govora biti.

Da je biskup Ugrinović zbilja god. 1602. usmrćen, onda bi se morala ova dva razdoblja koljena povisiti svako po prilici na 49 godina.

Kao dalja megja prikazuje se u pogledu vremena, kad je sklopljen drugi brak, kao što je već spomenuto, — godina življenja Petra Ugrinovića, prvorogjenog sina Jurja Ugrinovića, sadržana u ispravi III., t. j. 3. marta 1444. U vrijeme, kad je sastavljena III. isprava bio je sigurno Petar samovlastan, pošto se njemu i njegovoj četverici djece samostalno darovština pribavila. — Petar se dakle mogao roditi oko 1420. god., a rogjenje njegovog oca Jurja padalo bi pri razdoblju koljena od sina Petra do oca Jurja Ugrinovića od 23 godine po prilici, u godinu 1393., te bi tako 1393. bila godina, kad je njegov otac Ugrin Rajčić sklopio drugi brak.

Juraj Ugrinović bio je u tom drugom braku prvorogjeni sin, iza kojega se rodila kći Avlastana.

Kao što je poznato, sklopio je Ugrin Rajčić ovaj drugi brak sa jednom Dražoevom, a pri raspravljanju o porodici Dražoević vidjećemo, da se rodoslovni brojevi ove porodice dadu umetnuti ako dopustimo, da je Ugrin Rajčić sa jednom Dražoevićom oko god. 1393. brak sklopio.

A sada dolazimo do pitanja, kad će biti bio Ugrin Rajčić sklopio prvi brak sa jednom ugarskom plemkinjom.

---

[1]) „Doba naseljenja i t. d.“, Škarica, opaska 22.

Pokušamo li riješiti ovo pitanje, valja uzeti u obzir čitav niz povjesničkih podataka o godinama, pošto su baš ove porodice kod potomaka iz prvoga braka Ugrina Rajčića stupile u srodničke odnošaje.

U ispravi III. od 3. marta 1444. dolaze, kao što je poznato, braća Grgur, Pavo, Matija i Petar Dražoević kao samostalno obdareni, te možemo dakle pretpostaviti, da su u to doba već bili samovlasni.

Za tu pretpostavku govori još i ovo: Grgur Dražoević imao je po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama tri sina: Ivana, Nikolu i Pavla. — Po kazivanju „Bullettina", god. IV., br. 3., str. 37., živio je Ivan god. 1511. Pavao dopade, po „Bullettinu", god. IV., br. 12., 182., — 18. januara 1508., t. j. istoga dana i kod iste prigode, kad je njegov rogjak Žarko Dražoević u svojoj 70. godini poginuo — turskog ropstva. Pošto Pavao Dražoević vuče svoju lozu od najstarijega od šestero braće Dražoevića, i to od Grgura Dražoevića, a Žarko od najmlagjega od iste braće, t. j. od Petra Dražoevića, to govori i običan tek stvari zaista za to, da je i Žarkov rogjak Pavao 18. januara 1508. barem 70. godinu dostigao, te se je po tom dakle on mogao roditi god. 1438., njegov stariji brat Nikola god. 1436., a najstariji brat Ivan god. 1434.

Prvorogjeni sin Grgura Dražoevića, — najstarijega od šestero braće Dražoevića, — ugledao je dakle po prilici god. 1434. svjetlo božje.

Grgur Dražoević bio je, kao što je već spomenuto, prvorogjeni sin Jurja Dražoevića, koji je po ispravama I. i II. živio god. 1390. i 1405. i kojega je ugarski kralj Sigismund (1387.—1437.) obdario s knežijom Brodarić kod Trilja[1]), te mu se prvorogjena kći udala za Ugrina Rajčića u njegovom drugom braku oko god. 1393.

Ako se godine ovog braka sa Ugrinom Rajčićem ma kako stijesne, da je na ime kćeri Jurja Dražoevića, kada se sklapao taj brak bilo samo 18 godina, a njezinu ocu Jurju Dražoeviću 38 godina, onda bi se došlo do pretpostavke, da je Juraj Dražoević ugledao svjetlo božje oko god. 1355.

Od toga rogjenja oko 1355. do rogjenja njegovog unuka Ivana, kao što je spomenuto oko god. 1434., prošlo bi 79 godina, te bi poprečno na svako koljeno od rogjenja Jurja do njegovog sina Grgura, i od Grgura do njegovog sina Ivana Dražoevića otpadalo po prilici 39 godina.

Po tim hipotetičnim pretpostavkama bio bi se dakle Juraj Dražoević rodio god. 1355., a oženio 1375.; njegova bi se prva kći, kasnije udata za Ugrina Rajčića[2]) rodila god. 1375., druga udata za Stipana Ugrinovića[2]), kako ćemo o tom odmah razlagati, — oko god. 1390., a sinovi Grgur god. 1395., Martin 1396., Pavo 1399., Matija 1402., Stipan 1404. i Petar Dražoević god. 1405. — Juraj Dražoević bi dakle svoga najmlagjega sina rodio u svojoj 50. godini.

Najmlagji sin Jurja Dražoevića, po imenu Petar Dražoević, rogjen 1405., oženio se — po Skaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama — sa Mandaljinom, sestrom Ivaniša Ugrinovića, — oboje djeca Stipana Ugrinovića, prvorogjenoga sina Ugrina Rajčića. — Mandaljina Ugrinovića mogla je dakle nekoliko godina kasnije iza god. 1405., nego li njezin muž Petar Dražoević svjetlo božje ugledati, a njezin sada spomenuti brat Ivan biće bio za vrijeme III. isprave, 3. marta 1444. samovlastan, pošto je i on po toj ispravi samostalno obdaren.

---

[1]) Isprava V.

[2]) Vidi „Doba naseljenja i t. d.", Škarica, opaska br. 15.

Uzme li se pak god. 1380. kao godina, kad je sklopio Ugrin Rajčić prvi brak (ovaj se broj daje najbolje u historične brojeve umetnuti), onda bi se pri razdoblju koljena od 30 godina od oca do sina Stipana Ugrinovića, ovaj potonji oženio oko god. 1410., njegov prvorogjeni sin rodio oko 1411. i god. 1444. samovlastan bio, a Mandaljina, rogjena oko god. 1412., za 7 godina mlagja od njezinog muža Petra Dražoevića, — bila bi rodila u svojoj 26. godini kao drugoga sina junaka Žarka Dražoevića.

Vidi se dakle, da se svi ovi hipotetični brojevi, kojima se dakako ne može pripisati historične vrijednosti — mogu u historičke podatke umetnuti, a da ne dogju u opreku sa prirodnim tokom stvari.

Osvrnimo se još na povjesničke dogagjaje XIV. stoljeća.

Klaić priopćuje o ovome u svom djelu „Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati“ (na svijet izdalo društvo sv. Jeronima. Zagreb 1881.) na strani 89. ovo:

„Već 1290. ugovoriše Spljećani savez i prijateljstvo sa mletačkom republikom proti vlastitomu svomu knezu Mladenu Šubiću. U dotičnom ugovoru obrekoše Spljećani, da ne će više Hrvatâ birati za svoje načelnike. Ovaj ugovor potaknu megjutim knezove Šubiće, da još odlučnije uzmu izvoditi svoje namjere glede dalmatinskih gradova. Osobito bijaše Spljetu mnogo podnositi od kneza Gjorgja Šubića; pa zato se god. 1327. dade u zaštitu mletačku. Činom ovim ne odcijepi se megjutim Spljet sasvim od hrvatsko-ugarske države, nego se samo privremeno podade Mlecima, da očuva svoju slobodu i samoupravu.

„Uz Mletke ostade Spljet trideset godina, od 1327.—1357. — Kad je ove potonje godine kralj Ljudevit I. došao u Dalmaciju, Spljet se na novo sam vrati pod svoga zakonitoga vladara, te ostade vjeran njemu i njegovoj kćeri Mariji (dotično njezinu mužu Sigismundu). — Nu zato bijaše Spljetu god. 1387.—1390. podnositi mnogih i teških nevolja od hrvatskih ustaša (Ivana Paližne), a još više od bosanskog kralja Stjepana Tvrtka I. Osobito ljuto stradaše Spljet, pošto je bosanski kralj Tvrtko primio god. 1387. u svoje ruke tvrdi Klis, jer su odsele bosanske čete neprestance uznemirivale spljetski kotar, pače i sam grad. Spljećani se po više puta obraćahu za pomoć kralju Sigismundu; god. 1388. poslaše i poslanike Matu Kristoforu i Nikolu Sriću preda nj. Poslanici morali su kralju Sigismundu opisati „trpnje, stiske, muke, opsade, koje je Spljećanima bilo podnositi poradi vjernosti njegovoj kruni“. — Nadalje imali su mu iskazati, „koliku li su štetu počinili gradu kralj bosanski, Ivan Paližna i Klišani, kako su mnogi gragjani umoreni, mnogi pohvatani i otkupljeni, žene spljetske zlostavljane; kako su dohoci grada dva puta zaplijenjeni, kako su uništeni mlinovi, posječeni vinogradi i voćnjaci i kako su polja pogažena.“ — Sve bi ovo bilo mučno podnositi i većemu gradu, a nekmoli Spljetu. Poslanici morali su zato moliti Sigismunda, da gradu pomogne, jer je veći dio imovine izgubio, jerbo ga je kralj bosanski sa Klišanima više puta opsjedao, a i sada ga opsjeda, tako da se ni jedan Spljećanin ne usugjuje napolje izaći..... Poslanstvo ovo urodilo je megjutim slabim plodom; Spljećani ostavljeni od Sigismunda moradoše se napokou predati bosanskom kralju. — Već je god. 1390. Spljet u rukama Stjepana Tvrtka I., kojino dne 30. augusta posebnom poveljom uze nadbiskupiju spljetsku i glavara joj Andriju Gvalda u svoju zaštitu.

„Odsele je Spljet brzo mijenjao svoje vrhovne gospodare. — God. 1403. dade kralj Ladislav Napuljski grad Spljet glasovitomu vojvodi Hrvoju, koji se je ponosito pisao „vojvoda Spljetski“ (dux Spalati). — Ovu darovnicu potvrdi Hrvoju god. 1408. i

kralj Sigismundo, te Hrvoje ostade hercegom ili vojvodom spljetskim sve do god. 1413. Pošto se je Hrvoje u to vrijeme bio opet odmetnuo od Sigismunda, proglasi ovaj pismom od 28. aprila 1413. žiteljima spljetskim, da ga je skinuo sa časti spljetskoga vojvode ili hercega, i da grad uzima opet izravno pod zaštitu svoje krune. — Nu Spljet ne ostade više dugo pod vladarima ugarsko-hrvatskim; već god. 1420. dade se dobrovoljno pod okrilje mletačko, te ostade uz Mletke sve do pada republike.“ —

Po ovom povjesničkom izvagjanju i po prijašnjem razlaganju čini se mogućim, da je Juraj Rajčić za doba kralja Ljudevita I. (1342.—1382.), pod kojim se ugarska država snažno uzdigla, u Poljicu poslan, da tamo — kako Škaričine i Jelićeve rodoslovne isprave ističu: — „gospoduje nad svom državom u Poljicima i okolišu, koji su oko istih“.

Imamo pače i jedan podatak za ustanovljenje vremena, kada je po prilici bio Juraj odaslan.

Kao što je spomenuto, naglašuje Franceschi u svojoj raspravi o Poljicima[1]), da su Dražoevi nešto, ali ne mnogo kasnije iza Jurja Rajčića u Poljicu odaslani.

U „Bullettinu“ god. IV., br. 3., str. 36. nalazimo, da god. 1350. neki knez Draxoe, plemić iz Hrvatske i gospodar Kamengrada — po svoj prilici otac Jurja Dražoevića — gospoduje nad Poljicom. — Vjerojatno je dakle, da je Juraj Rajčić[2]), koji se rodio oko god. 1320., bio izmegju 1342. i 1350. odaslan u Poljica. — God. 1346. bio je kralj Ljudevit sa svojom vojskom pred Zadrom.

God. 1358. pregje grad Spljet, kao što smo vidjeli, u ugarski posjed, u kome je ostao mirno do god. 1387.; bilo bi dakle moguće, da je u to doba oko god. 1358. Juraj Rajčić veliki posjed u Spljetu stekao, u tome gradu živio i u Spljetu stanujući, a Poljicima gospodujući, u Spljetu umro, kao što se to u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama i spominje.

Moglo je samo u interesu kralja Ljudevita I. biti, da svoje pristaše u gradu Spljetu, pošto ga je stekao sa uplivnim i uglednim ljudima, kao što bijaše Juraj Rajčić, pomnoži i osnaži.

Po pričanju Franceschi-a došao je Juraj Rajčić već sa svojim sinovima Ugrinom i Novakom u Poljicu[3]); po Škarici pak rodili su se Ugrin i Novak u Poljici[4]).

Kad bi prevlagjivalo mnijenje Franceschi-a, moralo bi se uzeti, da se Ugrin i Novak nijesu rodili oko god. 1350. i odnosno oko 1351., nego prije odaslanja Jurja Rajčića u Poljicu, dakle izmegju 1342.—1350.

Iz Skaričinih i Jelićevih rodoslovnih isprava vidimo, kako je s Ugrinom i Novakom — kad su poslije smrti njihovog oca otišli u Ugarsku, svoja dobra tamo rasprodali, veliko blago sakupili i htjeli se povratiti u Poljica — njihov kralj suviše milostivim načinom postupao. — Njihov povratak kralju nije bio po volji, i tek na molbu Ugrina i Novaka, da se po njihovom obećanju natrag vraćaju i nakon uvjeravanja, da će mu ostati vjerni u službi i u pokornosti, izda im kralj povelju, koja je sadržavala njima podijeljene povlastice, te ih očitovanjem velike milosti njegove otpusti.

Po tom postupanju moglo bi se zaista zaključiti, da je blagohotnost kraljeva naspram porodice, kojoj Ugrin i Novak pripadahu, velika bila i da je to bio kralj,

[1]) Franceschi, „Dalmazia“, br. 12.

[2]) U to doba vladao je u Ugarskoj Karlo Roberto I. Anjou (1308.—1342.).

[3]) Franceschi, „Dalmazia“, br. 12.

[4]) „Doba naseljenja i t. d.“, Škarica, opaska br. 6.

komu su zasluge oca ove dvojice u dobroj uspomeni ostale, te da je po svoj prilici to onaj isti kralj, koji je oca, Jurja Rajčića, u Poljica poslao, i to baš kralj Ljudevit I., koji je — kao što je spomenuto — vladao do god. 1382. — Mogli smo uzeti, da Ugrinova prva ženidba sa jednom ugarskom plemkinjom pada negdje oko god. 1380., dakle u pošljednje godine vladanja Ljudevita I. († 11. septembra 1382.), — te ne bi bilo nemoguće, da je Juraj Rajčić blizu pred godinu 1380. umro, da su oko 1380. Ugrin i Novak u Ugarsku otputovali, da je Ugrin tamo prvi brak sa ugarskom plemkinjom sklopio, te da se baš iz toga uzroka ne mogahu braća odvažiti na povratak u Poljica, već da su opetovano moljeni bili, da se u Spljet povrate, kao što se to spominje u Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama.

Isprave I. i II. svjedoče, da su 1390. i 1405. Ugrin Rajčić i njegov tast Juraj Dražoević spadali megju najuglednije ličnosti.

UGRINOVIĆ

Slika 4. Grb Ugrinovića.

Na koncu ovih izvagjanja hajde da spomenemo još jednu zanimljivu okolnost.

U jednom prepisu rodovnika porodice Dujmović, koja svoju lozu izvodi od Dujma Ugrinovića, sina Ugrina Rajčića iz trećeg braka, spomenuto je, da je knez Ugrin Rajčić, gospodar, plemić i knez provincije Poljica, god. 1399. pridružen spljetskom plemstvu [1]).

Iz ovdje dodanih *slika 4.* i *5.* vidi se, kakove su grbove imale doseljene plemićke porodice Rajčić i Draxoe.

Grb porodice Rajčićeve.

Jedan u srebru i crveno na četvero podijeljeni štit, kojega prekriljuje na desno jedna modra greda, na kojoj stoje tri zlatna mjeseca, jedan iza drugog sa na desno okrenutim krajevima. Drugo i treće polje opet je prevučeno jednom srebrnom gredom. — Crveno-srebrni podvitak iznad kacige nosi zlatno oružanog, srebrom i crveno na četvero podijeljenog ždrala.

Zastor grba: Crveno i srebro.

Grb porodice Draxoe (Dražoević).

Kosimice položeni štit; gornje i donje polje crveno i srebrno po šest, skupa u osam popriječnih redova iskockano. — U oba polja sa strane nalazi se po jedan popriječno položeni, srebrom okovani lovački rog sa unutra okrenutim srebrnim piskom i na ozgor obvijenim crvenim gajtanom. Poviše kacige vidi se crvena lisica sa zlatno opšivenim ogrljkom, koja desnom šapom drži lovački rog u gubici, kao da će zatrubiti.

---

[1]) Pisac ove rasprave pokrenuo je i u ovom pravcu potrebita istraživanja. Ova razlaganja daju sada podataka za dalja istraživanja, koja bi ovu stvar još bolje razjasnila. Istraživanja u namjesničkom arhivu u Zadru iz najstarijih godina nijesu u ovom pogledu pružila daljih podataka. Mnogo zanimljivog moglo bi se možda naći baš iz tog doba u arkivu stolnog kaptola spljetskog, u arkivu grada Spljeta, u spljetskim bilježničkim spisima i u arhivalnim spisima grada Omiša, koje je spise namjesnički arkiv tek sada primio, te se moraju još urediti.

Zastor: U mjesto zastora zlatnim rojtama i takim istim rubom opšiven crveno-postavljen modar plašt.

Grb obitelji Rajčića dolazi u prepisu jednog starog grbovnika slavenskih grbova (— Staro grboslovje Poljičana i inih Slavljana), — koji je prepis u m. p. popa Petra Škarice[1]) sa potpisom Ugrinović, te je po tome ponajprije označen kao obiteljski grb Ugrinovića; pošto pak Ugrinovići (prvo naznačeni Ugrinović bio je unuk Jurja Rajčića) — nijesu samostalno stekli plemstvo, nego ga od Jurja Rajčića naslijedili, ne može se ni malo sumnjati, da je ovaj grb Ugrinovića onaj isti grb, koga je plemić Rajčić imao, i koji je na njegove potomke, dakle i na Paviche prešao.

Slika 5. Grb Dražoevića.

U ovom nas mnijenju utvrgjuje i veliki opći grbovnik kraljevine Dalmacije od Miroslava Heyera pl. Rosenfelda, c. kr. kapetana (Nürnberg, 1873.), u kome je spomenuti grb na tabli 48.

Na strani 78. navagja rečeni kapetan Heyer, da porodice Sinovčić, Branković i Markić imaju jednaki grb kao i porodica Ugrinović, te se dakle čini, da su grbovi ovih porodica jednog te istog postanka.

Po spomenutim Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama vuku Sinovčići svoju lozu od Jakova Ugrinovića, sina Jurja Ugrinovića a potomka Jurja Rajčića. — O porijeklu obitelji Branković i Markić i o njihovim odnošajima spram obitelji Rajčić, ne sadrže rodoslovne isprave nikakvih podataka.

Obitelj Dujmović, koja vuče svoju lozu od Dujma, trećeg sina Ugrina a unuka Jurja Rajčića, ima istina po grbovniku kapetana Heyera (str. 41.) danas drugi grb; nego se primjećuje, da je po rodovniku Dujmovića neki Miho Dujmović od Ehrenheima, kapetan u sedmogodišnjem ratu 1757., 1758. i 1759., a kasnije zapovjednik otočke pukovnije, postao vitezom, i da novi grb potječe možda iz tog doba.

Grb Dražoevića nosi po Heyerovom grbovniku, str. 57., tab. 38., takogjer obitelj Marianović, koja je grana od nekog Marijana Dražoevića; po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama i po rodovniku Marianovići su grana od Gaspara Dražoevića (živio je 5. novembra 1503.).

A sada još nešto o grobu Jurja Rajčića u samostanu Dominikanaca sv. Kate u Spljetu.

Po Škaričinim i Jelićevim rodoslovnim ispravama umro je Juraj Rajčić u Spljetu i sahranjen je u jednom lijepom sarkofagu u samostanu sv. Kate.

Po ljetopisu Dominikanca Tome Malvende[2]) pozvao je god. 1217. nadbiskup Ugrin, koji se u Ugarskoj rodio, Dominikanski red u Spljet, i kaže se, da je sam Ugrin u samostanskoj crkvi sahranjen. — Dominikanac Grgur bio je prvi, koji je ovaj red uveo.

D. Andrija Cicarelli, svećenik u Pučišću na otoku Braču, piše o ovome u svom djelu „Opuscoli riguardanti la storia degli nomini illustri di Spalato e di parecchi altri Dalmati", Ragusa 1811., str. 34.:

---

[1]) Dr. Ljudevit Gaj pozajmio je god. 1856. ocu pisca ove rasprave takav jedan grbovnik u originalu.
[2]) Farlati, „Illyr. Sacr.", III., str. 270.—282.

„B. Gregorius de Spalato ordinis Praedicatorum Dalmaticae provinciae auctor et fundator..... Hic enim utriusque legis Doctor in seculo Venetis a 1217 e manibus S. Patriarche Dominici habitum suscepit a quo in Dalmatiam missus Spalati eodem anno conventum estruxit titulo S. Catharinae V. et M. etc.“

Ovo glasi prevedeno:

„Blaženi Grgur Spljećanin, začetnik i osnovatelj reda propovjednika pokrajine Dalmacije..... Ovaj u vijeku doktor obaju zakona, god. 1217. u Mlecima primi habit iz ruku sv. Patriarke Dominika, od kojega poslat u Dalmaciju iste godine utemelji u Spljetu samostan nazvan sv. Kate ud. i muč. i t. d.“

Slika 6. Grad Spljet. (U Comizievom atlasu prije godine 1571.)

Po drugim vijestima pak bio je ovaj red u Spljetu osnovan god. 1221. ili 1242.[1]).

Mjesto, gdje je bio podignut samostan, označeno je u starim dokumentima pri moru.

Farlati spominje u ovom pogledu ovo:

„In nomine Domini aeterni Amen. Incarnationis eiusdem millesimo ducentesimo sexagesimo nono. Temporibus .... venerabilis Patris Joannis Spalatensis Archiepiscopi.... Praedictus Dominus Johannes Archiepiscopis locum Fratrum Ordinis Praedicatorum in horto archiepiscopali positum,.... Praedecessorum suorum ipsis Fratribus Praedicatoribus collatum, arctum esse prospiciens et cupiens ampliare..... de horto suo Archiepiscopali iuxta locum ipsorum Praedicatorum versus mare situm prope viam publicam usque ad cot. scuarum S. Eliae (nezna se gdje je bio, ali svakako ovdje blizu pri moru), tam ex parte civitatis, quam

[1]) Farlati, na ozn. mj.

ex parte maris, secundum latitudinem horti ipsorum prius eis collati ..... Et ipse Dominus Johannes praedictus Archiepiscopus personaliter Fratres Praedicatores introduxit in possessionem corporalem et metam ex parte Orientis hortum suum et hortum Fratrum Praedicatorum distinguentem eisdem assignavit et primam donationem a tempore Praedecessorum suorum collatam approbavit et confirmavit“ ...

Prevedeno:

„U ime vječnog gospodina Amin. Godine 1269. Njegova upućenja. Za vrijeme ..... poštovanog oca Ivana nadbiskupa Spljetskog ..... Vidiv predrečeni gosp. nadbiskup Ivan, da je mjesto braće reda propovjedaoca koje je u vrtu nadbiskupskom, ... što je od njegovih predšasnika bilo predano istoj braći propovjedaocima usko, te želeći da ga rasprostrani ..... od svog vrtla nadbiskupskog blizu mjesta istih propovjedaoca položena k moru kod javne ceste sve do škara sv. Ilije, toli sa strane grada koli sa strane mora, po širini njihova vrtla, što je prije njima bio predat ..... A isti rečeni gosp. Ivan nadbiskup glavom postavi braću propovjedaoce u stalni posjed, ustanoviv megjaš, koji je s istočne strane dijelio njegov vrt od onoga braće propovjedaoca, te odobri i potvrdi prvu darovštinu, učinjenu u vrijeme njegovih predšastnika.“

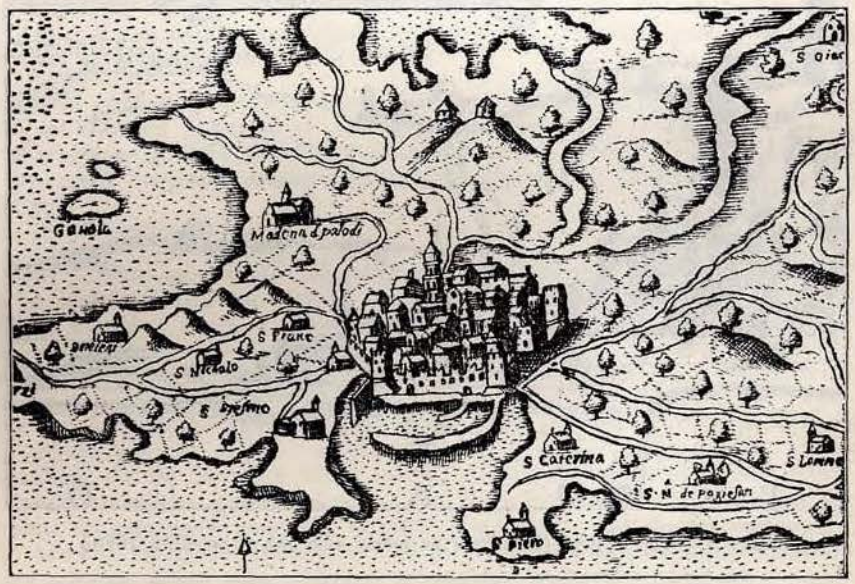

Slika 7. Grad Spljet. (U Comizievom atlasu godine 1571.)

Iz ovoga se vidi, da je samostan i vrt dominikanski bio na istočno-južnoj strani Dioklecijanove palače, na ime na mjestu sadašnjeg dominikanskog samostana, pazara i lazareta sve do mora. A crkva sv. Katarine, koja je i sada pokroviteljica reda, ležala je uprav pri kraju ovoga prostora [1]).

Iz priloženih *slika 6.* i *7.*, koje su uzete iz zbirke Comizieve (jedna je slika iz doba nešto prije god. 1571., a druga od god. 1571.) vidi se položaj negdašnje crkve sv. Kate na jugo-istočnoj strani Dioklecijanove palače, i stare crkve Pojišana, koja još danas do nje stoji.

U prebujnoj maštom crtariji oca Coronelli-a o dalmatinskim gradovima nalazimo u jednom nacrtu grada Spljeta ipak nešto, što pogledom na dominikanski samostan svraća na sebe pažnju. — Na jugo-istočnoj strani Dioklecijanove palače vidimo, kao što je u *slici 8.* naznačeno, i to u onom kraju, u kojem po dosadašnjem raz-

[1]) Po saopćenju Monsignora Don Frana Bulića, ravnatelja muzeja u Spljetu, dne 25. aprila 1901.

laganju stajahu samostan i crkva sv. Kate, — jednu crkvu i jednu veću zgradu; da ne bude ovo dominikanski samostan i crkva sv. Kate, a druga zgrada crkva sv. Ilije?

Ova je slika u crtariji O. Coronelli-a, koja je tek god. 1688. izašla na svijet, dakle iz onog doba, kad su stari dominikanski samostan i crkva sv. Kate već bili porušeni.

Ovaj, kao što je rečeno maštom bogat nacrt grada Spljeta mora da je iz nešto starijeg vremena, jer na ovoj slici i već podignuta tvrgjavica Grippi ni izdaleka nije tačno nacrtana.

Ovdje u ovoj crkvi sv. Kate počivao je Juraj Rajčić, a do njega supruga mu, po svoj prilici mirno sve do godine 1656.

Slika 8. Grad Spljet. (Smanjeno po jednoj slici oca Coronelli-a 1688.)

Ove godine bijahu radi podignuća utvrda okolo Spljeta, stari samostan Dominikanaca i crkva porušeni, a gragja, što se odatle dobila, upotrebljena je za gradnju tvrgjavice Grippi.

Tako ostaše oci Dominikanci bez svog kućišta i moradoše se zadovoljiti privatnim stanovima.

Godine 1663. moljahu oci Dominikanci, da barem djelomice nekoliko prostorija kod sv. Stjepana preurede i tamo se nastane.

Tadašnji generalni proveditur Dalmacije i Albanije Jerolim Contarini dozvoli, da se za oce urede dvije sobe u sv. Stjepanu.

Godine 1674. bude napokon započeta gradnja novog dominikanskog samostana, koji još i sad postoji, megju utvrdama spljetskim.

O ovima, sada spomenutim fazama daju tri prevoda isprava, uzetih iz namjesničkog arhiva, potanka razjašnjenja. — Originali ovih dokumenata sastavljeni su dakako u talijanskom jeziku.

Mi Jerolim Kontarini, za prevedru Mletačku Republiku opći staratelj (Proveditur) u Dalmaciji i Arbaniji.

Izvan zidinâ ovoga grada bijaše crkva i jedan samostan sv. Dominika, kada se prošlih godinâ ovo mjesto moralo utvrditi izvanjskim gragjevinama. Radi prevažne javne koristi uvidjelo se potrebitim razoriti taj samostan i crkvu, te bi to i uragjeno u doba, kada je otmjeni gosp. namjesnik Bernardo vladao nad ovim pokrajinama.

To je nanijelo znatnu štetu prepoštovanim ocima tog samostana, koji ne samo ostadoše bez stana, već pristadoše još na to, da izgube i drvljad i drugu gragju, što sve bi upotrebljeno za javne potrebe; strpljivošću podnesoše taj gubitak i biše primorani da se nastane u privatnoj kući, gdje još i danas stanuju sa ne malom svojom nezgodom. A pošto u ovom času moraju da poprave za stanovanje mjesto sv. Stjepana, koje je sve zapušteno, to oni prose javnu dobrotvornu pripomoć, da bi bar djelimice mogli njom to mjesto popraviti. Pošto smo Mi zrelo prosudili tešku štetu, koju su gore spomenuti oci pretrpjeli tijem, što im se samostan razorio, priznajemo, da je njihova molba pravedna i umjesna tijem više, jer se tiče bogoslužênja, prema kome se prevedra republika uvijek pokazivala naklonjenom. Pošto smo poslali da se izvidi gornje mjesto i pošto smo primili izvještaj o tome, koliko se hoće eda se popravi, odlučismo, da dadnemo izvršiti radnje, ako ne sa svijem, a ono bar u toliko, u koliko dopuštaju sadašnje javne novčane tjeskobe. Odlukom dakle ovom a vlašću našeg generalata odregjujemo, da se za uregjenje samo dviju soba gornjeg mjesta sv. Stjepana izda tim prepoštovanim ocima iz ovih javnih skladišta u prilogu naznačena količina drvljadi, gvožgja i olova i da se sve to upotrebi za popravak dviju gore pomenutih soba, eda se tijem činima javne dobrotvornosti utješe oci. Zapisnik ove odluke dostavljamo, gdje treba a izvršenje, koga spada. In quo.

U Spljetu, 7. augusta 1663.

Po naredbi otmjene gospode generala u Dalmaciji Antonija Bernarda i Kamila Gonzaga godine 1656. bi razrušen samostan sv. Dominika u Spljetu, eda se grad pretvori u tvrgjavu. Od otaca bi gragja na njihove troškove položena na stranu, odakle je do zadnjeg komada bila uzeta po zapovijedi otmjenog generala Bernarda i presvijetlog staratelja Orio pri gragjenju tvrgjave Grippi.

1641. 15. decembra.

Mi Petar Civran, za prevedru mletačku republiku staratelj općí Dalmacije i Arbanije.

Dok je bjesnio zadnji rat, držalo se potrebitim za obezbijegjenje ovoga grada, da se razruši crkva i samostan otaca sv. Dominika izvan zidinâ, te je gragja odatle dobivena upotrebljena za zidanje tvrgjave Grippi, koja bi sagragjena po javnoj naredbi radi bolje obrane. Skrušenom strpljivošću oci podnesoše taj udarac, i, premda lišeni stana, ne prestadoše nikada vršiti svoje svete službe na sreću stanovnikâ. No ovi nezadovoljni, što je ocima oduzeto mjesto, koje im je podizalo ugled, neprestano su gojili pobožnu i pohvalnu želju, da im do zgode tako mjesto povrate, a, pošto se povratak sve do danas odgagjao, htjedoše najposlije općim pristankom da taj povratak tijem izvedu, da se njima ustupi milost solinâ, koja je dobrotom dužda dozvoljena gradu, tako da se za dvije godine novac, koji se od tuda izvadi, mora upotrebiti na pomaganje gragjenja te crkve i manastira, koje je već započeto.

Ta je odredba utvrgjena riješenjem, koje je doneseno u savjetu visokocijenjenih plemića na 20. ovoga mjeseca, a isto tako odobrena pristankom zastupnikâ gragjanâ i naroda, jer svi drže u tome glavnom namjerom poštovanje, koje pristoji Gospoda Boga i dobročinstvo vjernih duša. I mi bismo zamoljeni, da izričnom odlukom oživotvorimo tu stvar, te pošto smatramo, da koliko molba zaslužuje da bude uslišana, toliko se i religija otaca, koja je uvijek uzorna i zaslužna, mora uvažiti, rado pristajemo da vlašću generalata odobrimo, te ovom odlukom i odobravamo gore spomenuto riješenje, tako da čim se dovrši po naredbi našeg prepoštovanog prešasnika Morosini gradnja na vrelinama, ima se doznačiti namijenjena svota, a pri doznačenju i rukovanju s novcem, koji se kroz spomenute dvije godine dobije od solinâ, ima se izvršiti ono, što je u riješenju izloženo, a u ostalom mora se upotrebiti sva ona opreznost i dobra uprava, koju zahtijeva tako pobožna namjena. In quo.

U Spljetu, 28. augusta 1674.

Nema zaista sumnje, da ostanci Rajčića i njegove supruge; kao i ostaci drugih, u grobnici stare dominikanske crkve sahranjenih osoba, iza što je porušena god. 1656. stara samostanska crkva, ako uzmemo na oko bogoljublje katoličke crkve, nijesu bili na sve strane rasijani, nego da su sakupljeni i u kosturnici kakve druge crkve sahranjeni. — Najbliže crkve bile su Pojišan i stari sv. Petar.

Možda će poći za rukom, da se u ordinarijatskom, općinskom ili dominikanskom arhivu nagje podataka, u koju su crkvu ovi ostanci preneseni i gdje i danas još počivaju kosti praoca Jurja Rajčića i njegove supruge.

Uprava Poljica.

Bosanski starenici, nazvani didići, kad vidješe da kod uzmnožene župe hoće se stanovitoga vladanja, u dogovoru sa vlastelom (plemićima) ugarskom postaviše zakone poljičkoj župi. Jedan od najvažnijih bio je zakon ili štatut poljički, pisan hrvatskim jezikom i bosanskom ćirilicom, a sastavljen po starijim još zakonima god. 1400., te dopunjivan god. 1482., 1585., 1605. i t. d. do 1725.; on se je do danas sačuvao[1]).

Zakon ili štatut za godinu 1482. označuje megje kneževini ovako:

„Poljica i mejaši njihovi, koji su od starine počimljući od zapadi mora, gdi stecaet se rika Žrnovnica, uz brdo prvo Stojn Kamin, pod Kaminom uprav k moru, a gori uz riku Žrnovnice, uprav Pećica, granica na Ošlji rt, granica voda Sedrenik, peć u Krivica, granica Kučišća, granica u Konavodu, granica Trnova Kamenica, granica Obišeni Dub, kod njega je granica Vladavića dubrava, brdo Samolek, Mali Kovačnik, Cetina pod Gardun, pak niz Cetinu upravo ispod sela Čaporic, izpod sela Uglani, niz Cetinu ali posrid rike u blato od Radobilje, niz riku pod Kreševo, pod selo Katune, sve niz riku u Peručicu, pod grad Zadvarje, niz riku pod Slime, u Kučiće, niz riku pod Kunak tisni kameni, niz riku pod Miric, Viseć medviju, niz riku prid grad Omiš, pake u more, a niz more do Stobreča ali do u riku Žrnovnicu“[2]).

Slika 9. Ljuti kamen, 1340 *m*, s puta na Dubravu, 509 *m*.

Mjesta Podstrana i Jesenica s njihovim područjem, koja leže u okviru sada pomenutih granica, pripadahu u stara doba općini Spljetskoj. U dogovoru, sklopljenom godine 1444. megju vijećem plemića grada Spljeta i „Univerzita“ Poljica, ustupi vijeće uz druge odredbe pod naslovom dara ova mjesta „Univerzita“ Poljičkoj. — Ovaj dogovor potvrdio je 7. januara godine 1445. mletački senat[3]).

Po ovom opisu razabiremo, da su Poljica obuhvatala i predio planini Mosoru na istoku sve do rijeke Cetine, i da je po tom planina Mosor bila upravo u sredini cijele općine ili župe.

---

[1]) „Poljički statut“, priopćuje prof. M. Mesić, „Arkiv za povjestnicu jugoslavensku“, knjiga V., stavka 99., § 262., str. 309.

[2]) Klaić, na ozn. mj. str. 132.

[3]) Erber, na ozn. mj. str. 1., 12., 13., 14.

Najveći vrh zapadnoj strani jest Ljuti kamen, visok 1340 *m (slika 9.)*, a na istočnoj Sveti Jure, visok 1318 *m (slika 10.)*.

Cijela površina poljičke župe iznosila je 225·51 *km*².

Bilo je u istoj godine 1781. porazdijeljeno na 12 katuna 6813 stanovnika, koji su pripadali rimo-katoličkom vjerozakonu. — Od tih bile su 52 plemićke obitelji, 78 svećenika i 1221 za oružje sposobnih osoba [1]).

Po jednom spomeniku od god. 1666. ovo dvanaest katuna bijahu: Dônji Dolac, Gornji Dolac (sa Trambusi „Srijani i Putišičani"), Kostanje, Zvečanje Cičla,

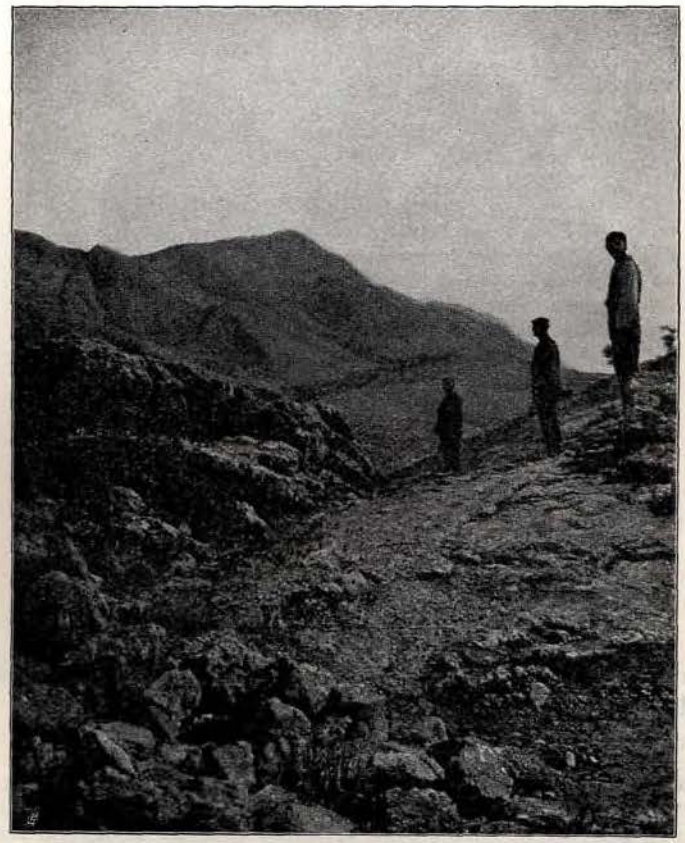

Slika 10. Mosor, Sveti Jure, 1318 *m*. Ispod svetoga Jure, gdje je na slici tamnije označeno, leži Dubrava, 509 *m*.

Gat (i Naklice), Dubrava, Sitno, Srinjine, Duče (i Truše), Jesenice i Postrana [2]). Ovo dvanaest poglavitih sela ili katuna poljičkih imalo je dvanaest glavara, koji su se zvali knezovi ili katunari. Knezovi su bili prvi sudci, i to svaki u svomu katunu. Vrhovnu vlast nad cijelom župom vršio je veliki knez sa svoja dva opravnika (prokuratora) i perovogjom (kancelirom); njemu bijaše nadzirati knezove, suditi u većim parnicama i kad se radilo o zločinstvima, te primati opozove od prvih sudaca. — Uz velikoga kneza bio je veliki vojvoda sa dva pobočnika (prokuratora) da uzdrži red, da traži zločince i da u ratno vrijeme nosi pred narodom Poljički barjak [2]).

---

[1]) „La contea della Poljica". Studio del Dr. Giacomo Chiudina, str. 2.

[2]) Klaić, na ozn. mj. str. 133. i 135.

Veliki knez sa dva opravnika (prokuratora), od kojih predstavljaše jedan ugarsko a drugi bosansko plemstvo, te daljnja dva pobočnika (prokuratora) nedoraslih i siročadi, vojvoda i perovogja (kancelir) pod predsjedanjem velikog kneza sačinjavahu Poljički stol (banku), ili po današnju vladu, to jest izvršujuću vlast.

Sveti Juraj bio je nebesni zaštitnik poljički. Njegova se prilika sjala na svilenoj zastavi (barjaku), koja se vijala nad Poljicim svakoga velikoga praznika; slika mu je stajala i na poljičkom pečatu *(slika 11.)*. Za Jurjem držali su i Vida velikim zaštitnikom. Kad su Poljičani dali svojoj župi zakon (štatut), nijesu htjeli da itko postane

Slika 11. Veliki pečat poljičkog velikog kneza.

poljičkim gospodarom; radi toga birahu velikoga kneza, knezove (katunare), vojvodu i svu svoju vladu svake godine licem na Jurjevo (23. aprila) iznova [1].

O tom izboru piše M. Pavlinović ovo:

„Najprvo ranim jutrom na Jurjev dan narod bi se u svakom selu (katunu) sastao kod svoje crkve na mali zbor (sajam stanak). Tu bi čekao župnik i razastro dvije kabanice, da se bira nov seoski knez, čije je ime sam župnik predložio [2]), ili da se potvrdi stari. Svak bi svoj kamen na kabanicu bacio, ili na jednu ili na drugu, kako bi koja staromu ili novomu knezu namijenjena. Zatim sa svih strana novi ili potvrgjeni knezovi pohitili bi zastavami pod Gradac na veliki zbor, skupni općeni zbor."

Gradac je samotno mjesto (blizu sela Gata) usred kamenite i krševite planine, ispod visoka brda, na kom stoji crkva sv. Jurja. Mjesto Gradac nema kuće ni kućišta, nego sastoji od nekoliko golemih kamena, neuredno posagjenih i poput velikih stolica.

Na ovom posvećenom mjestu (zborišću) imali su stari Poljičani svoje zborove. U štatutu Poljičkom kaže se: „na mistu običajnom pod Gradcem".

Tu bi se sastale poglavice, iz početka osam, pa s vremenom dvanaest poljičkih katuna. Na lijevoj strani *slike 12.*, u sredini kamenih stolica, sjedio je veliki knez, okolo

---

[1]) M. Pavlinović, na ozn. mj. str. 60. — Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 135. — „Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della republica Veneta" di Gio. Cattalinich, Spalato 1841., str. 114.

[2]) Cattalinich, na ozn. mj.

njega vojvoda, njihovi činovnici (prokuratori, kancelir), knezovi (katunari), glavar crkveni, vlastela, didići i poljički svećenici; za težačke zakone došli bi ovamo kmeti.

Veliki knez prikazivao bi se kalpakom na glavi, ljubičastom jačermom zlatališirita, skrletnim ćurkom i mačem o pojasu *(slika 13.)*.

Najprije počne veliki knez svojim govorom [1]). Stojeći, zahvaljuje na časti, kojom su ga cijele godine obdarili, predaje perovogji (kanceliru) pečat i ključe od kovčega

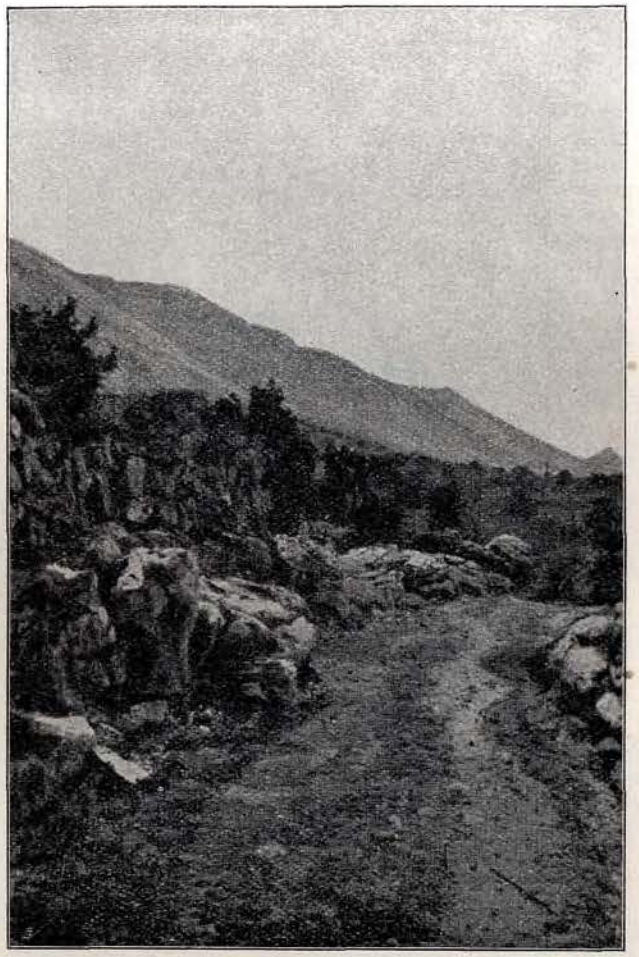

Slika 12. Mjesto u ravnici Gate zvano pod Gradcem, gdje se je birao poljički veliki knez.

(škrinje), u kojem su ustav i povlastice Poljičke, neka se vidi, je li svaka na svom mjestu. Perovogja, kao da mu se vjeruje, vraća ključe velikom knezu, a ovaj ide s njime crkvenomu poglavaru, namjesniku spljetskoga nadbiskupa u Poljicima. Na to će namjesnik: „Sad više mi nemamo kneza". Tada veliki knez opet moli, da mu se oprosti, ako je nehote koga zakinio za svoga kneževanja. Tim, jer su svi poljički činovnici narodu odgovarali za svoje javno djelovanje, predaje sebe i sve svoje imanje u ruke zboru, kao vjerni sin poljičke općine i njezinih ustavnih zakona. Opet knezu odgovara za sve crkveni poglavar, i bez mazi i bez laži pretresuje javna djela onogodišnjih činovnika,

[1]) Ovo cijelo razlaganje iz Vj. Klaića, na ozn. mj. str. 136.

po koju kaže i o općinskim potrebama, što bi se imalo popraviti, što iznovice urediti; te ako nije u župe temeljite tužbe na vladu, zahvaljuje knezu i svoj mu družini za mudro vladanje i za vjernost zakonu i domovini. Za tim bi se zbor razdvojio. — Didići (bosanski plemići) ostali bi na svom mjestu, te bi izbirali na glasove velikoga kneza i njegove opravnike (prokuratore) i to obično iz ugarskih plemića. — Vlastelići (ugarski plemići) odstupili bi, da izaberu, tako isto od didića, velikoga vojvodu i pobočnike (prokuratore). — Ako bi se glasovi prepolovili, glavar bi crkveni mirio i svojim bi

Slika 13. Poljički veliki knez po drvenom kipu (vlasništvo Alfonsa pl. Pavicha).

glasom izbor odlučio. Kad se glasovi odlučili i zna se, na kom je kneštvo, crkveni poglavar i najstariji didić, zvan pristav, dogju do ugarske zbornice, kažu, koga su didići izabrali, te mole da i oni pristanu. Netom se sporazume, opet se zbor u jedno sastane, te pristav i vikar (crkveni poglavar) predaju pismohrani kovčeg novomu velikomu knezu, a svileni barjak sv. Jurja novomu velikomu vojvodi. — Opremivši za tim druge još posle, ako ih ima, svi skupa otprate kući velikoga kneza, i kod njega se za tri dana časte i vesele. — Sjutradan najviši jablan, što je u Poljicama, stajao bi pred dvorom velikoga kneza, a dva bi plemića zajedrila put Mletaka, da se jave duždu i da se potvrde poljičke povlastice.

O načinu, kako se birao veliki knez na dan sv. Jure pod Gradcom, donosimo još ovu izjavu od 20. jula 1756. velikoga kneza Ivana Pavića sa vojvodom i drugim glavarima.

Ova isprava glasi:[1])

Mi Ivan Pavić, veliki knez od provincije poljičke zajedno sa vojvodom i drugim prokuratorima i poglavicama.

U općemu zboru pišemo i dademo pisati ovo na vječitu uspomenu naših budućih pokoljenja i iskazujemo ove stvari kao i stare načine i običaje svakome poznate, što vladaju megju ljubljenim našim poljičkim plemićima iz Bosne i Ugarske, biva na koji se način mi gore pomenuti plemići sastajemo i činimo naš zbor.

Prvi i općeni zbor biva na 23. aprila na dan sv. Jurja mučenika, pokrovitelja ove poljičke provincije. Naš je običaj na pomenutoj godišnjoj svetkovini, da potvrdimo ili da iznova biramo svog velikog kneza; i to pošto se je sakupio zbor svih poljičkih plemića ispod Gradca, sredini pomenute provincije, na običajnome mjestu sa dvanaest knezova katunskih, i svim bosanskim i ugarskim plemstvom, naznačeni su od puka da čine njihov veliki zbor, u kojemu su samo plemstvo i gospoda; prvo oni iz Bosne, koji proističu od sinova velikoga kneza Miroslava, biva Tišimira, Krešimira i Gelima knezovi braća i prvi bosanski plemići i prvi zasnovatelji ove provincije, a njihovi potomci tijekom vremena i vijekova odijeliše se na tri strane, i u više se sela poljičkih nastanili i razgranili, a nalaze se da potječu od istih mnogobrojnih plemića i knezova, koji sami biraju velikog poljičkog kneza, kojega oni sami predlagaju po svojoj volji iz onijeh plemića, kako se njima svigja; i tako s knezom biraju i dva prokuratura istijeh plemića.

A ugarski plemići izabiru velikog kneza[2]) bosanskog plemstva, a s njime dva prokuratura; a ovo je običaj megju svom skupštinom. Knez veliki po običaju izmegju ostalijeh plemića diže se na noge i skida s glave kalpak a držeći ga u rukama poklanja se naokolo svemu plemstvu, te počimlje ovako govoriti: „Plemenita gospodo bosanska i ugarska i časni puče; pošto ste me vi priznali i potvrdili ove godine vašim glavarom i podali mi s bankom zakone vaše, pečate i povlastice, zato vas molim da svi pristupite vidjeti, ako je sve u redu kako ste mi pridali; zato prigledajte kao vaše stvari, po starom običaju.“ Zatim sam veliki knez vadi ključ škrinjice i predaje isti ključ u ruke kanceliru provincije, koji je prihvaća i otvora škrinjicu, iz koje vadi i čini vidjeti javno svaku stvar, jednu po jednu, svima bosanskim i ugarskim plemićima, a to ovim redom: prvo vadi dva pečata, veliki i mali, štatut, ili stari zakon, rukopise nove prepisane iz starinskijeh, za tim dukale ili povlastice prevedroga mletačkoga dužda, pod kojim se milostivim okriljem sada nalazimo; za tim vjere i svjedočbe preuzvišenih inkvisitora i generala, po tom dukale Njegova Cesarskog Rimskog Veličanstva, a napokon povlastice sultana carigradskoga.

Pošto je ovo obavljeno, kancelir polaže sve u istu škrinjicu, i pokle ju je zatvorio, predaje ključ u ruke velikome knezu, a knez je uručuje prepoštovanom poljičkom vikaru, ili njegovome zamjeniku, a vikar, po starome običaju ima prisustvovati na ovome glavnome zboru i zajedno s njime mnogi drugi svećenici.

Za tim gospodin knez počimlje besjediti: „Plemenita gospodo! „Pošto ste me ove godine potvrdili i priznali vašim glavarom, zato kad ne bih svakomu bio sudio pravo po zakonima i običajima, kako je dužnost moja bila, ja ću se sam podvrći da povratim svakomu, što sam dužan, i ako sam koga u čemu uvrijedio. Prije svega pitam proštenje u Gospodina Boga, pak u gospodina vikara i u sviju poštovanih svećenika, kao i u svih poljičkih plemića iz Bosne i iz Ugarske, da prostite prvo meni, pak svoj mojoj banki.“

Tada prepoštovani vikar, ili drugi svećenik na mjesto njega, odgovara velikom knezu i njegovoj banki, kako su se vladali one godine u upravljanju provincije, te pita proštenje u velikoga kneza i banke, u ime cijeloga plemstva bosanskoga i ugarskoga i u ime svih župnika i svećenika, koji se imaju naći na ovom zboru, i na ostalima kroz godinu, po starom zakonu i običaju.

Za tim se ugarski plemići odaleče od bosanskih, te idu na svoje osobite sastanke, dok bosanski plemići ostanu na istom mjestu, a posred njih stoji škrinjica povlastica i zakona, pak oni tada na istom mjestu čine svoj zbor, te glasuju, ili da potvrde velikoga kneza, ili da izaberu novoga, po njihovoj volji, kako im se svigja, ili iz bosanskog plemstva, kao što su do sad mnogo puta učinili, ili izmegju ugarskih plemića kako prije, na njihovu slobodnu volju.

Za tim ugarski plemići šalju jednoga iz svoje skupštine bosanskom zboru, da pita, govoreći: „Plemenita gospodo bosanska, hoćete li potvrditi ili izabrati velikog kneza? dajte nam to znati.“ Tada se jedan od plemića sa zbora diže sa svoga mjesta, dogovorno sa svim bosanskim plemićima, te ide k onijema ugarskog zbora, pa ih obznanjuje, koga i iz kojega su plemstva ove godine imenovali za velikog kneza, a megju bosanskim plemićima jest i vikar, i ovi plemići glasuju, a kad bi pri glasovanju izašao jednaki broj glasova, tada gospodin vikar polaže svoj glas na onu stranu, gdje mu se čini zgodno i pravično; i taj ostane tada izabran velikim knezom poljičkim.

---

[1]) Isprava kod m. p. popa Petra Škarice.

[2]) Ili tačnije „velikog vojvodu“.

A običaj bijaše ovim redom davati glasove za izbor velikog kneza: najprvi knez sela Sitna, zatim knez Dôca do njega, ova dva idu obično prvi da glasuju; treći glasuje knez Dôca gornjega, četvrti knez Kostanja, peti knez Zvečanja, šesti knez Zizle (Čićla), sedmi knez Gata, osmi knez Dubrave; svi ovi gore spomenuti potječu od velikog kneza Miroslava i od njegovih gore pomenutih triju sinova. Ovi su gospodari da odrede velikog kneza, iz kojeg plemstva oni hoće, kako smo gori rekli. Za ovima glasuju knez sela Srinjine, za njim ova tri dolje pomenuta, pošto su sva četiri pučki knezovi, to jest iz Dukije (Duca), za tim knez Jesenica a napokon knez Postrana.

A pošto su bosanski plemići imenovali velikog kneza s ostalim narodom, tada predaju škrinjicu, u kojoj su povlastice, zakoni, pečati i ostalo, i daju je komandaturu ili pristavu, da je ponese onomu knezu, kojega su, kao što je gore rečeno, izabrali i odredili, a tada prepoštovani vikar predaje ključ te škrinjice velikom knezu za dobro i pravedno vladanje.

Na vječitu uspomenu, za dobro i za mir megju nama i našim potomcima dali smo ovo pisati, čim potvrgjujemo sve gore rečene stvari i potkrepljujemo pečatom ove naše Provincije.

U Poljicima ispod Gradca na općenom zboru 20. jula 1756.

L. S. Ivan Pavich veliki knez s vojvodom i s drugim poglavicama potvrgjuju.

Mihovio Žuljević, knez Dôca gornjega i zakleti kancelir poljičke provincije, napisao sam, kako stoji gori, po naredbi velikoga kneza i drugijeh poglavica, kao i općenoga zbora, pravedno i t. d.

Dvanaest knezova od prije imenovanih katuna i poljički stol udruženi sačinjavahu veliki zbor, koji se je u vrlo važnim prigodama redovito svake godine jedanput sastajao za izbor velikog kneza[1]).

Red poljičkih župana i velikih knezova, uz nadodatak pojedinih važnih dogagjaja na temelju povjesničkih izvora.

Poljička župa spominje se već za vladara hrvatske krvi.

Župani poljički u to doba bijahu:[2])

Dalić (Dalizo) *1070.*

Vjekoslav Klaić, na ozn. mj. str. 138. — „Starohrvatska Prosvjeta", glasilo hrvatskoga starin. društva u Kninu, god. 1897., str. 11.

Vijen (Nisono) *1076., 1078.*

Vj. Klaić, na ozn. mj. „Starohrvatska Prosvjeta", na ozn. mj.

Vratina (Uratina) *1088.*

Vj. Klaić, na ozn. mj. — „Starohrvatska Prosvjeta", na ozn. mj.

Kačić, moćno pleme u *12. stoljeću* za prvih vladara Arpadovića upravljaše poljičkom župom.

Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 138.

Ivaniscevich Gregorio 1120.

Pergamena pisana ćirilicom, nalazi se kod m. p. don Ivana Gossoglievicha; po podatcima m. p. popa Petra Škarice Podgragjanina.

Papalli Domaso 1144. nobil uomo di Spalato.

U spisima kancelarije grada Spljeta; po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Alberti 1145. nobil uomo di Spalato.

U spisima kancelarije grada Spljeta; po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

---

[1]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 60. — Klaić, na ozn. mj. str. 135.

[2]) Imena velikih knezova navodim prvo po staroj grafiji, kako su napisana u izvornim ispravama, gdje su najprije spomenuta, a za tim u zagradi po novoj hrvatskoj ortografiji.

Ivancichio Michiel Francesco 1146.
Na ozn. mj.

Petracca Comulli 1148. cittadino di Spalato.
Na ozn. mj.

Lovretich 1149.
Na ozn. mj.

God. 1180. i to baš na 4. augusta, bijaše nadbiskup i metropolit spljetski Rajnerije po nagovoru moćne obitelji knezova Kačića u Poljici za to kamenovan,

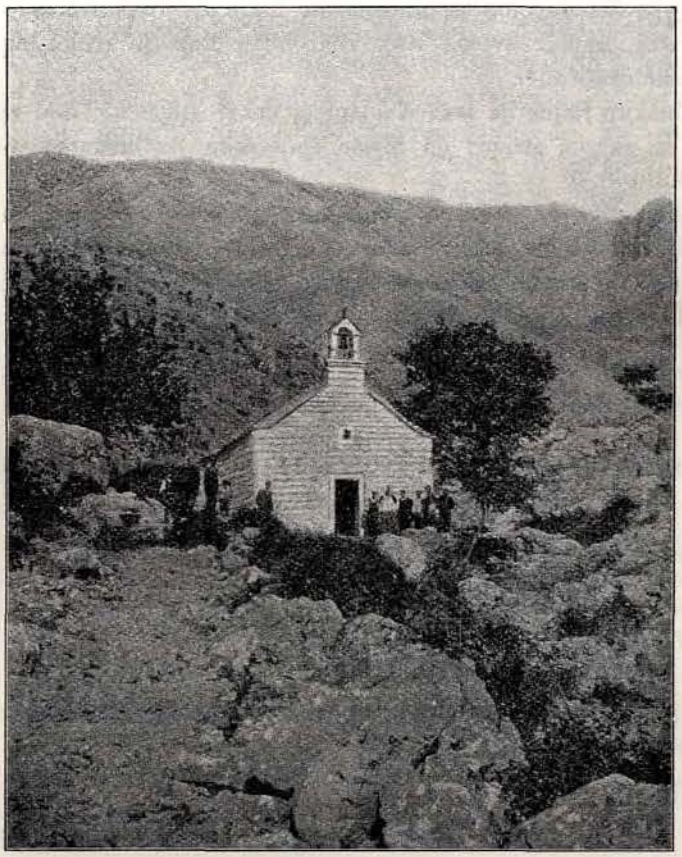

Slika 14. Kapela svetog Rajnerija kod Dubrave. U dnu Mosor.

što bijaše povodom da bizantijski car Manojlo I. (rogjen god. 1122., a vladao je od god. 1143. do svoje smrti, t. j. do 24. septembra 1180.[1]) — neka zemljišta, koja su obitelji knezova Kačića pripadala, dosudi spljetskoj biskupiji.

Dotični opis arcidjakona Tome, saopćen od Luciusa de Reg. Dalm. et Croat., poglavlje XXII., str. 329. glasi:

Tako se dogodilo (nakon riješenja cara bizantijskog), da je u naznačeno vrijeme nadbiskup spljetski došao na brdo Mosor (Mossorum), da pronagje neka crkvena zemljišta, za koja se mislilo, da su ih Schiavoni (recte Poljičani) zapremili.

[1]) Opća istorija Vilima Onkena, 2. pogl., 7. dio, str. 317., Berlin 1883.

*

Dokle se izvidi u društvu onih obavljali, koji su za ta zemljišta mogli znati, dogje neki Nikola sa braćom svojom i rodbinom obitelji Kačića (ex genere Kacitorom), te se stade na nadbiskupa veoma tužiti; pa kad se veći broj puka sakupio, opkole svi velikom jarošću Rajnerija, te mu vikahu: „Što namjeravaš, o! opaki i nepravedni nadbiskupe, na našu štetu da učiniš? Misliš li ti, da te mi ne možemo sa posjeda naših otaca i praotaca otjerati? Ako se ne udaljiš odmah, ovo će ti biti pošljednji dan života tvoga!“ — Ali nadbiskup Rajnerije, koji je vrlo postojanog značaja bio (Rainerius autem ut erat costantissimus), odgovori im, a da se njihovih prijetnja ni najmanje ne zaplaši, čvrstim neustrašivim glasom: „Ovo nije vaše dobro, već je posjed crkve sv. Dujma, koji ste vi prisvojili.“ — Na ovaj neustrašivi odgovor odmah prihvati sav puk kamenje i bacaše se takom jarošću, dok nesrećni nadbiskup Rajnerije ispod velike gomile kamenja svoju dušu ne ispusti, — te se onda udaljiše[1]).

Ovaj se čin dogodio ispod Debelog Brda u Poljicima. — Ne daleko sela Dubrave stoji kapela svetog Rajnerija, blizu koje je nadbiskup Rajnerije tako varvarski kamenovan[2]).

Nadbiskup Rajnerije počiva u stolnoj crkvi spljetskoj kod njemu posvećenog žrtvenika na desnoj strani; on bijaše spljetskim nadbiskupom od god. 1175. do 4. augusta 1180.[3])

Mjesto, gdje je Rajnerije kamenovan, i danas je pučanstvu Dubrave tačno poznato; ono je blizu jednog izvora na putu k župnoj crkvi u Dubravi. — U samoj Rajnerovoj kapeli *(slika 14.)* izvire blizu žrtvenika neznatan izvor u maloj dubljini. Legenda kaže, da je na ovome mjestu ležala Rajnerijeva ruka[4]).

Papalli Zuanne 1200.

Starinske isprave po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Tolen 1239. Ove godine umre neki Tolen knez Poljicâ (Toleni de Poljica).

Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 138.

Šubići knezovi pod koncem 13. stoljeća zavladaše župom poljičkom.

Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 139.

Šubić Mladen II. knez 1322.

Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 139.

Po padu plemena Šubićeva u prekovelebitskoj Hrvatskoj i Dalmaciji tamna je povijest poljička[5]).

Gregoriji Jurinić 1328.

Vj. Klaić, „Bribirski knezovi“. Zagreb 1891., str. 145. Isprave m. p. popa Petra Škarice.

Za cijelo da su Poljica već u prvoj polovici 14. stoljeća spala pod Bosnu, a na po se pod bana Kotromanića, koji bješe već prvih godina svoga vladanja pripojio Bosni zemlju humsku, za tim Makarsko Primorje do Omiša, te je već god. 1329. uznemirivao istu Korčulu[5]).

---

[1]) Toma arcidjakon. „Historia Salonitana“. Dr. Franjo Rački. Zagreb 1894. Pogl. XXI., str. 71. i 75.

[2]) Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 126. i 127.

[3]) „Šematizam Biskupije Spljetske“.

[4]) Pri mojem boravku u Dubravi dne 13. oktobra 1900. pokazaše mi ljudi mjesto, gdje bijaše Rajnerije kamenovan, i izvor u Rajnerijevoj kapeli, te mi spomenuše i odnosnu priču. Kod ove prigode fotografirao sam Rajnerijevu kapelu.

[5]) Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 139.

Draxoe 1350. knez, hrvatski plemić i gospodar Kamengrada vlada u Poljicima. „Bullettino di Archeologia e storia dalmata", god. IV., 1881., br. 3., str. 36., po ispravama gospode Dragutina i Jurja profesora Dražoević Jelića.

Nema gotovo sumnje, da su Poljica i za kralja Tvrtka pripadala bosanskoj državi. Stjepan Tvrtko rodio se god. 1335., a vladao je od god. 1359. sve do njegove smrti 1391. Po smrti Tvrtkovoj vladaše Poljicima vojvoda i kasnije knez Hrvoje (umro je 1415.), kojega 1416. naslijedi njegov šurjak Ivaniš Nelepić, knez cetinski, kliški i omiški. Oko god. 1420. nastojaše opet bosanski kralj Tvrtko II. da pokori Poljičane (Polizanos), pa za to željaše početkom iste godine sklopiti savez kako protiv Poljičana, tako protiv cetinskog kneza Nelipića. Dogovaranje o tom potraje sve do godine 1422., kadno se složiše u savez protiv Ivaniša uz pogodbu, da od posjeda i gradova Ivanišu oduzetih imade zapasti Mletke Klis i Omiš, dočim bi gorski predjeli Poljica (montanea Polizanorum) spali pod Bosnu, ako bi to kralj Tvrtko II. baš zahtijevao. U ratu, koji je doskora za tim buknuo, iznevjeriše se Poljičani Ivanišu, te odlučiše na svoju ruku sklopiti mir sa Mlečanima. Ovi u to ime dozvoliše dne 2. oktobra god. 1422. šibenskomu knezu Nikoli Maripetru, da počme sa Poljičani ugovarati o miru uz pogodbu, da vrate što su dosele oteli mletačkih zemalja i da odsele živu u dobrom miru i susjedstvu sa mletačkim podanicima. No do ovoga mira ipak ne dogje, a već nastajne godine 1423. nalazimo Poljica u rukama velikoga vojvode bosanskoga Sandalja Hranića, koji je svoju vlast bio raširio sve do megje kotara spljetskoga. No ni pod vlasti Sandaljevom ne mirovahu Poljičani, već udarahu na posjed mletački, a osobito na općinu spljetsku. Poljičani su gotovo „dnevice navaljivali na zemlje spljetske i nanosili štete Spljećanima" (Polizienses quotidie invadunt et damnificant territoria et subditos nostros Spalati); za to je i mletačka republika dne 7. jula god. 1424. naredila svojim upraviteljima u Zadru, da brane Spljećane od Poljičana; a ujedno je i pisala vojvodi Sandalju, neka shodno odredi, da se Poljičani unaprijed okane njihovih podanika. Sandalj ne mogaše udovoljiti ovoj želji Mlečana, pošto je domala opet izgubio Poljica. Bješe mu ih na ime natrag oteo Ivaniš Nelipić, te je već u julu god. 1425. svjetovao Sandalj Mlečane, da uzmu Poljica za se (provinciam Polizensem), uvidjevši valjda, da ih ni on sâm ni kralj bosanski ne bi mogli održati proti moćnomu tada knezu Ivanišu.

Kad je po smrti Ivaniša Nepilića god. 1435. postao našljednikom njegovim Matko Talović, počeše se na novo za Poljica i Omiš otimati kako mletačka republika, tako kralj Tvrtko II. i njegov (skoro već samostalni) vojvoda Sandalj. Ovomu potonjemu uspije zauzeti Poljica, te se je sada Matko Talović kroz više godina trsio, kako bi stekao ljubav Mlečana te njihovom pomoći zadobio Poljica. No Mlečani uvjereni, da njihovu tada Spljetu nema mira, dokle su god Poljica u tugjoj vlasti, radili su radije na svoju korist. I tako se zgodi, da su mletačke čete provalile u Poljica, te je spljetski knez K. Marcello dne 29. januara g. 1444. mitom i grožnjama ponukao Poljičane, da su se dali pod mletačku zaštitu [1]).

Poljički plemić Radoš Petrović i Ivan Gargurević prikazaše se sucima i plemićima, koji predstavljahu grad Spljet, kao odaslanici Poljica, moleći, da bi Mleci hotjeli Poljica primiti pod svoje pokroviteljstvo. Vijeće plemića primilo je ove odaslanike poljičke odlikovanjem i utvrdi s njima 2. februara 1444. ove

[1]) Vj. Klaić, na ozn. mj. str. 139. i 140.

članke priznanja vrhovne vlasti mletačke, koji su bili sastavljeni 29. januara, a potvrgjeni dukalom od 3. marta iste godine [1]).

1. Spljetska granica protezaće se, kao i u staro doba, sve do Pećine kod Strožanca u Omiškom Primorju.

2. U ime darovštine ustupaju se Poljičanima sela: Jesenice i Mrčilovka sa svim obližnjim zemljama, koje su do sada pripadale Spljetu, no ipak uz očuvanje prava nadbiskupije ovoga grada u drugih crkava, dočim zaselak Postrana dariva se Poljicima bez ikakvog ograničenja, tako da je slobodno toj općini istim po volji raspolagati.

3. Šesnaest solina, što su s one strane rijeke Žrnovnice, darivaju se Poljičanima na njihovu upotrebu, ali im se pri tom strogo zabranjuje prodavati strancima sô, koju iz njih izvade.

4. Sve druge soline, zaseoci i zemlje, što su s ove strane megje Pećina, ostaju svojinom spljetske općine.

5. Knezovima Radošu Petroviću i Ivanu Grgureviću poklanjaju se one zemlje Zakučca, što pripadaju tvrgjavi Omiškoj, dočim se pridržavaju prava Stanjana kao i Varošana Omiških, kako u Zakučcu i Primorju, tako i u drugim mjestima. Osim toga ovi će poslanici dobiti na dar nekoliko kuća, što se nalaze u gradu Spljetu, sa odnosnim posjedima (imanjima) u okolici.

6. Najposlije ustanovljuju se ova nadarja:

knezu Grguru Dražojeviću i njegovim četirima sinovima jedna kuća u Spljetu i godišnje nadarje od 60 lira;

knezu Pavlu Dražojeviću i njegovu bratu Mati godišnje nadarje od 40 malih lira [2]);

knezu Petru Dražojeviću, kad bi se povratio u domovinu, te bi se podvrgao Mletačkom gospodstvu, nadarje godišnje od 20 malih lira;

knezu Dujmu Ugrinoviću i njegovom unuku Ivanišu jedna kuća u Spljetu i godišnje nadarje od 20 lira malih;

knezu Ivanu Tuarkoviću i njegovim unucima ili sinovcima [3]) kabanicu i trideset lira, i još 20 lira godišnjeg nadarja;

knezu Ivanu Novakoviću, njegovom bratu i njegovim četirima stričevićima jedna kuća u vrijednosti od 200 lira i sukna u vrijednosti od 50 lira;

knezu Petru Ugrinoviću i njegovim četirima sinovima 20 lira, a u suslijednoj godini 40;

knezu Ivanu Ugrinoviću kao posredniku kabanica od sukna i godišnje nadarje od 32 male lire;

Svoj župi Poljičkoj jedna peča sukna, da se porazdijeli megju onim stanovnicima.

Sve će ove darovštine morati imati vrijednost sve dotle, dok Poljičani i njihovi našljednici ostanu vjerni i poslušni gospodstvu mletačkom i uščuvaju dobro prijateljstvo sa gradom Spljetom.

Poljičani se na sve te uvjete zakleše i sa svoje strane obvezaše se na ove uslove:

1. Za velikog kneza bira se jedan plemić spljetski, koji je prijatan mletačkom vijeću i čiji izbor ima da potvrdi mletački knez u Spljetu. — Kroz godinu njegove službe on ima tri puta da posjeti Poljica, da izreče presude; od osudâ njega ide polovica, druga polovica trima sucima, a desetina tih dviju polovica ide pristava. Velikog kneza ide na godinu 90 brava i na svakog brava 32 novčića.

2. Poljičani služe u ratu i bez plaće na zemljištu, što se proteže od Neretve do Krke i od mora do Lijevna bosanskoga; iza tih megjâ poljički vojnici primaju od mletačke vlade platu. Koji ne bi htio da služi u vojničkoj službi, biva kažnjen globom od 44 lire.

3. Od ratnog pljena trećina se predaje mletačkom gospodstvu.

4. Povlastice se potvrgjuju.

Ovo je ugovor, koji je bio utanačen u Spljetu, no koji je — da zadobije zakonsku vrijednost — imao da potvrdi senat. U tu svrhu krenuše u Mletke kao poslanici kneza i općine Spljetske plemići: Dujmo Papalić i Andrija Marći,

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj., 1846., br. 12., str. 93. Klaić, na ozn. mj. str. 140 Erber, na ozn. mj. str. 12., 13., 14. i isprava u cjelini, str. 111. i 112.

[2]) Mala mletačka lira = 24 gazete = 4 dalmatinske lire. Dalmatinski novac gubio je spram mletačkog 25 % prida.

[3]) Talijanski izvornik isprave glasi: „Al Co Zuanne Tuarkovich con li suoi nipoti“, spram čega manjka svaki oslon, da li ovdje riječ „nipote“ označuje unuka ili sinovca.

te njihovim posredovanjem biše 7. januara 1445. odobreni poljičkim poslanicima gore zabilježeni uvjeti sa ovim dometcima:

1. Da ovi uvjeti ne budu protiv prava općine Spljetske;
2. Da se stavci o solinama nadoda (si venderent perdant beneficium gratiae) „ako li prodadu, tada gube dobročinstvo milosti", i mjesto „sve ostale soline nek ostanu općini spljetskoj" nek se reče: „Našem gospodstvu".

Tako dogju Poljica — održavši svoju vlastitu upravu, svoje vlastite zakone — pod pokroviteljstvo mletačke vlade.

Od početka toga ugovora, t. j. od god. 1444., nalazimo da su kroz punih 39 godina spljetski plemići obnašali dostojanstvo velikih knezova u Poljicima, i to:

Grisogono
Cindro
Alberti
Petracia
Doimo Papalli (Papalić)

} *1444.* do uklj. *1482.* svi plemići iz Spljeta.

Franceschi, „Dalmacija", na ozn. mj., 1846., br. 12., str. 93. „Bullettino", na ozn. mj., 1881., br. 3., str. 36. Erber, na ozn. mj. str. 15.

Glede Doima Papalli-a vidi Vj. Klaića, na ozn. mj. str. 140.

Po drugim izvorima bili su još ovi veliki knezovi Poljicâ kroz doba od 1451. do uključivo 1482.

Arnerio Lovretich (Lovretić), plemić iz Spljeta *1451.*

U spisima kancelarije grada Spljeta po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Xanaa Xancich 1454.

U spisima m. p. popa Petra Kastellana; po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Pocolich Michiel sada imenovan *Culissich* (Kulišić) *1458.*

Po ispravama kod m. p. popa Petra Škarice.

Tuscevich Matteo Sciusich 1459.

Stare isprave, što se nalaze kod Matije Miličevića, po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Vitkovich Comula (Vitković) *1461.*

U spisima m. p. popa Petra Kastellana; po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

Mato, komes poljički, brat Stjepana, Ivana, Grgura i Petra, nudi mletačkoj republici, da će joj predati tvrgjavu Klis za 8—10.000 dukata pod uvjetom, stavljenim u ispravi Mletke dneva 24. marta 1462.[1]). Mato, Stjepan, Ivan, Grgur i Petar nedvojbeno su Dražoevići.

Papalli Dojmo (Papalić Dujam) *1468.*

Po ispravama kod m. p. popa Petra Škarice.

Mikulić Stipan, po prilici *1469.*

Naznačen u rodovniku kao poljičko-ugarski plemić i veliki knez megju Papalićem i Maričićem; po podatcima m. p. popa Petra Škarice.

---

[1]) „Listine o odnošajih izmegju južnoga slavenstva i mletačke republike". Sakupio Sime Ljubić, knj. X., str. 202.

Maricich Dojmo (Maričić Dujam) *1479.*

Isprave kod m. p. popa Petra Škarice.

Papalić Dujam 1482.—1483.

Franceschi „Dalmazia", na ozn. mj. str. 94. Klaić, na ozn. mj. str. 140. Pavlinović, na ozn. mj. str. 62.

Mlečani nametnuše za velikoga kneza ovog Spljećanina Dujma Papalića, nu Poljičani nastojne godine (1483.) otjeraju Papalića i uzmu birati opet velike knezove iz svoje sredine[1]) i baš kroz vijekove iz redova ugarskih plemićkih obitelji[2]).

Petrovich Zuanne (Petrović Ivan) 1499. Oktobar, *1500.* Marča. — Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenima priopćeni u izvatku iz rukopisnih ljetopisa Marina Sanuda od god. 1496.—1533., str. 91., 93. — Po ispravama kod m. p. popa Petra Škarice.

Gregolich Mariano (Gregolić Marijan) 1500.

„Manuale del regno di Dalmazia per l' anno 1875", Luigi Maschek, god. V., str. 149.

S Poljicima je graničila istočno kod Trilja knežija Brodarić, a južno knežija Radobolje ili Nenadić; ova potonja obuhvaćala je kasnije i dijelove, koji pripadahu Poljici, kao: Kostanje i Podgragje. — Zemljište ove knežije bijaše vrlo prostrano. — U jednoj staroj, u slavenskom jeziku napisanoj ispravi, što se čuva u mletačkom arkivu općine omiške, datiranoj 3. aprila god. 1382. u Bobovcu u Bosni, privremenog sijela bosanskog kralja, tačno su naznačene granice ove knežije[3]).

Zemljište ovo obuhvaćalo je današnje odlomke: Kostanje, Podgragje, Blato, Novoselo, Kreševo, Opanci, Katuni, Žeževica (Dvori), Slime, Svinišće, Kućišće, južni dio Biorina i Čiste, Medovdolac, i zapadni dio Grabovca, Velobrdo, Bast, Baškavodu i Brelu. — Feud ovaj postojao je već mnogo prije, nego li je god. 1382. obdarena s lenom porodica Nenadića za priznanje njezinih usluga, učinjenih ugarskoj kruni. Turskim pobjedama padala je knežija Radobolje sve više i više u turske ruke, odatle pak još ne proizlazi, da je porodica Nenadića ovaj feud od jednom izgubila. Tako se približavahu Turci sve većma granicama poljičkim.

Pošljednjih mjeseca god. 1500., dakle za vremena, kad je veliki knez Marijan Gregolić u Poljici vladao, pozove sandžak i zapovjednik Hercegovine Demet beg, rodom Poljičanin, svoje zemljake Poljičane, da se ni uz koga drugog, već samo uz Turke drže, i to pod zapelom za uzbunu ustanovljene kazni. — Demet beg pisaše velikom knezu poljičkom Gregoliću i knezu Ivanišu Nenadiću od Radobolja, da je uprava Hercegovine njemu povjerena, te da daje Gregoliću i Nenadiću slobodan prolaz, da k njemu dogju i da se o uzajamnom interesu dogovore.

Mletačkom knezu u Spljetu pogje za rukom, da za ove težnje Demet bega dozna, pak pozove velikog kneza Gregolića, da k njemu dogje.

---

[1]) Klaić, na ozn. mj. str. 140. Pavlinović, na ozn. mj. str. 62.

[2]) „Bullettino", na ozn. mj. str. 37. Klaić, na ozn. mj. str. 140. Franceschi, „Dalmazia", na ozn. mj. str. 94. Erber, na ozn. mj. str. 15.

[3]) Ova je isprava u svojoj cjelini sadržana u „Manuale del regno di Dalmazia per l' anno 1875", compilato da Luigi Maschek. Almissa—Omiš. Počevši od str. 145.

Pošto Gregolić ne dogje, pošalje kuez spljetski Gregoliću svoga kancelira sa dva ugledna gragjanina iz Spljeta, koji ga, povrativši se, obavijeste, da Gregolić nije bio u Demet bega, jer je on, Gregolić, sa svojim najuglednijim ljudima tako uglavio.

God. 1501. bijaše Radobolje već u turskom posjedu.

Maricich Agostino (Maričić Augustin) 1503. petoga februara, mart, 1504. januar, februar. Sanudo, na ozn. mj. str. 237., 265., 278.; Maschek, na ozn. mj. str. 150.

Dneva 19. januara 1503. saopći Ivan Antun Dandolo, proveditur spljetski, republici mletačkoj, da su se 9. januara poljički plemići i narod sakupili, i da su većinom glasova izabrali jednog plemića iz Spljeta, i to Augustina Maričića za velikog kneza poljičkog; već od 25 godina ne postojahu taki prijateljski odnošaji sa Poljičanima. — Sa raznih strana dolažahu glasovi, da se Turci u sandžacima za četovanje pripravljaju, te budnu pozvani Poljičani, da sa 400 momaka budu spravni[1]).

Dneva 8. februara opet saopći Ivan Antun Dandolo republici mletačkoj, da je primio daljih obavijesti preko Sinja i Klisa, kao i preko Poljice i Omiša, da je sandžak od Mostara i Ercegnovog sakupio u Boki Kotorskoj veliku naoružanu silu, u Imotskom navlastito pješadije, kojoj će sili pridoći još mnogo pješadije iz Bosne. — Ne zna se za svrhu ovog sakupljanja, pošto Mleci žive u miru s Turskom, ali da po mnijenju proveditorovu ne treba Turcima mnogo vjerovati, pošto Imotski leži samo 20 milja istočno od Poljicâ. Jedan Imoćanin preporučio je svojim prijateljima u Poljicima, da spljetskog proveditura potajno obavijeste, da se Turci spremaju da navale na Spljet. — Uslijed ovih vijesti povukoše se za ratovanja nesposobni stanovnici poljički na Mosor; straže bijahu u Poljicima i Radobolju s obje strane rijeke Cetine podvostručene, pak, pošto su stanovnici Radobolja radi boljeg prelaza preko rijeke Cetine podigli 4 mosta, svaki toliko širok da su lako dva konja upored mogla proći, — a s ove strane turska provala u Poljica lako moguća bila, zapovijedi tu skoro novoizabrani veliki knez Augustin Maričić svojoj vojsci, da ove mostove poruši. — Dne 6. februara 1503. primaknu se u tu svrhu 6—700 naoružanih ljudi, plemića i naroda, razvijenim zastavama, uz svirale i gajde, s velikim knezom Maričićem na čelu, do mostova.

Kad stanovnici Radobolja ovu vojsku ugledaše, povukoše se natrag. — Nekoliko plemića njihovih, kojima bijaše dozvoljen slobodan prolaz, uputiše se k velikom knezu Maričiću, da doznadu uzrok za što se moraju razoriti ovi mostovi. — Kad su čuli, da se radi o sigurnosti Poljicâ, pristadoše — ako i ne baš najbolje volje — i oni na razorenje, te i sami s njihovim ljudima pomogoše, ali pridržaše sebi pravo, da nakon uspostavljenog mira mostove opet podignu; osim toga obećaše Radoboljani, da će Poljičane o svakom kretanju Turaka obavijestiti[2]). — Pošto bijaše malo prije sklopljen mir izmegju Turske i Mletaka, ne bijaše u ono vrijeme nikakvih daljih zapletaja. — Čini se, da mostovi osim onog kod Blata, ne bijahu opet podignuti[3]).

Zanimljiv je iz onog doba jedan spjev, što ga je poslao Franciscus Natalis veleuglednom mletačkom vijeću desetorice, u slavu Antuna Dandola, spljetskoga

---

[1]) Sanudo, na ozn. mj. str. 91. i 93.

[2]) Sanudo, na ozn. mj. str. 235. i 236.

[3]) Maschek, na ozn. mj. str. 150.

proveditura. — Dandolo je bio proveditur u Spljetu od 22. marta 1502. do 24. juna 1503.

Latinski spjev glasi u hrvatskom prijevodu ovako:

Jest neko mjesto nepristupno na Jadranskom žalu, visokim gorama svukud okruženo.
Pružio u zrak duga strahovita legja, leže mu na grozovitom vrhu vječiti snijezi.
Jedina je to nada Dalmacije, najprvi štit našeg spasa, pokoj slatki mira našega.
Planinski prutci dijele od njega naše kraje; za njim Turčin sjedi, zemljom zapovijeda.
Običaj je tamošnjim otvrdnulim životima baviti se neprestanim ratovanjem, ili tjerati hitru zvjerad.
Strašan je to narod, vičan prebivati pod slamnatim krovovima, živjeti od grabeža po planini.
Narod odavna vičan nikomu se nepokoravati; ipak sada pade pred noge dobrog Lava.
Stari negda zvahu ovu zemlju Politia; ovdje je ona bila, ne podnosiv tugjeg jarma.
Megju ovijem kosama bijaše buknula neka strahovita buna, koja je, na žalost, i nama mogla škoditi.
Jer smo se sve bojali da ne bi, dok se oni nesložni bore, na njih navalila varvarska sila.
Tako je o njihovu životu visjela propast naša, a valjda i cijelog kraja ilirske zemlje.
Dandolo slatkim glasom ublaži onu zemlju, te je povrati pod mirnu mletačku vlast.
Dandolu je uspjelo da skloni na slogu narod, stvoren od tvrda hrasta.
Ozbiljnošću svojom utaži gnjev zavagjenih, te je već zapretan plamen, koji je gorio[1]).

Koliko je godina Maričić ponovno bio biran za velikog kneza, nije se do sada moglo ustanoviti.

Obitelj Nenadića primicala se uslijed čestih turskih provala u Radobolje sve više svojoj propasti; jedan član ove porodice, knez Ivaniš Nenadić, sastavi jednu četu, te upadne u Poljica, da tamo pljačka; tako je nanio dvama selima u Poljicima velike štete. — Poljičani, od Mlečana zaštićeni, nametnu nad Ivanišem Nenadićem progonstvo. Ovo se je dogodilo marta 1509. — Na molbu Nenadićevu bude on od mletačkog senata pomilovan i mjeseca septembra 1509. primljen u mletačku službu[2]).

Draxoevich (Dražoević) Ivan Nenada. — Ivaniš Nenada Draxoevich od god. 1511. do god. 1546.; možda više puta izabran za velikog kneza.

Ovaj veliki knez bi odlikovan sa osobitom dukalom prevedrog Leonarda Loredana, dne 3. decembra 1512. i pozvan kao konjanički vogja u bojevima Italije. Naslijedi ga god. 1546. Ivan Augustinović.

Franceschi „Dalmazia", na ozn. mj., 1846., str. 472. „Bullettino", na ozn. mj. str. 37.[3]). Erber, na ozn. mj. str. 16.

(Nastaviće se.)

---

[1]) Iz zbirke isprava povjesničara G. Alačevića.

[2]) Maschek, na ozn. mj. str. 151. i 152.

[3]) Neka je ovdje spomenuto, da po saopćenju povjesničara G. Alačevića u njegovom prijegledu godina vladanja pojedinih velikih knezova u „Bullettino", nije isključeno, da su možda izmegju prve i pošljednje godine vladanja jednog velikog kneza još i drugi veliki knezovi vladali. U ovakim slučajevima navagja se uvijek cjelokupno vrijeme vladanja jednog velikog kneza po „Bullettino", pak se onda redaju oni veliki knezovi, koji su po drugim povjesničkim izvorima u razdoblju vladali.

Геолошки развој наслаге мрког угљена у зеничкој котлини.

Приопћио

др. **Фридрик Кацер (Katzer),**
бос.-херцег. земаљски геолог.

Геолошко картирање једног дијела врло простране наслаге мрког угљена у зеничко-сарајевској котлини, проведено љети 1901. године бијаше повод, што се овом пригодом сабираше фосилија, која се у великој множини находе у појединим слојевима, те су тада на више мјеста систематски сабирани нарочито биљевни остатци. Одређивање и описивање овијех остатака најљубезније је преузео одлични познавалац терцијарне флоре, госп. професор Херман Енгелхарт (Engelhardt) у Дражђанима, те сачињава његова расправа о томе[1]) даљњи важни прилог за познавање фосилног биљевног царства Босне и Херцеговине.

Како флора, описана по госп. Енгелхарту, потјече не само из разних налазишта, већ такођер из слојева различне старости, то добивају фитопалеонтолошки резултати своју потпуну важност нарочито онда, кад се у обзир узму још и стратиграфични одношаји у реду оног камења, у којему се налазе ови фосилни биљевни остатци. С тога не ће бити на одмет, ако се изближе упознамо са геолошком грађом зеничко-сарајевске наслаге мрког угљена.

Ова наслага, која по богатству врло доброг мрког угљена имаде ванредну вриједност, показује у својим појединим дијеловима неједнако развијање, што се даде лако протумачити погледом на разнолике творбене одношаје ове по обиму врло велике наслаге.

У непосредној близини Зенице творба је обилно рашчлањена нарочито у слојевима мрког угљена, те се приказује овако: Најдубљи слој састављен је од зеленосивог до тамнозеленог, сасвијем или осредње финозрнатог пјешчењака са лапорастим лицементом. Овај пјешчењак испрекидан је лапорастим шкриљавцем, прелази према горе у глинасти лапор, док је нарочито у дубљим слојевима проткан гредама конгломерата. Главну састојину овог обично меканог пјешчењака сачињавају хлоритизирани детритус од еруптивног камења (диабас, габро, мелафир) и серпентин, од којих је овај слој добио своју боју. Почесто доста знатна примјеса тињца даје по гдјекојему слоју изглед старијих тињчевих пјешчењака. У конгломера-

[1]) Испореди наредни чланак овог стручњака у овој свесци „Гласника". *Уредништво.*

тима, који се појављују у облику степеница (Bänke), имаде често уз главну састојину од зеленог кршника (Gerölle) такођер комађа жутог и црвеног жељезастог кремена и јасписа. Обично садржавају ове громаче глинасто-окерасти лицемент те прелазе дапаче и у греде, богате жељезном рудом, па се у њиховом правцу у отвореним профилима, примјерице на лијевој обали Босне испод Дривуше, могу јасно запазити многа омања поремећења, којима је горје било извржено. Врстање слојева лапорастих пјешчењака у подини често је нејасно, у једну руку због тога, што су сложени на грубо, тако да дебљина појединих тавана прелази и три метра, одакле долази, да непотпуне огољенице чине утисак несређене масе; у другу пак руку за то, јер је врстање у камењу лаке растворбе нејасно. Пјешчењак се на име под упливом земаљске мокрине рони а тавани глине, који га прекидају, проузрокују почеста помицања. У слојевима постаје пјешчењак на ваздуху тврд и жилав, но обично се сам по себи распада до у пијесак.

Јачина овог најдубљег слоја наслаге мрког угљена у ужем подручју Зенице привидно је врло промјенљива, али се због тога, што још нијесу откривени неки његови дијелови и што има многих поремећења, досад није могла поуздано утврдити. Чини се ипак, да ће једва бити дебља од 50 *м*.

У иловастим лапорима покровне партије уклопљен је слој (Flötz) угљена, који је у оштром завоју ријеке Босне јужно од Тетова у разини ријеке дјеломично отворен. Угљен је ондје, гдје се на површини земље појављује шкриљаст и — како се чини — такове каквоће, да није вриједно копати га. Изгледа, да је овдје угљен само уклопљен у лећасту укотлину па да се даље од ње не наставља. Највећа дебљина његова биће овдје какова три метра. У покрову угљеног слоја, који ћемо означити првим положеним слојем, уклопљена су у пјесковиту, смеђезелену иловачу неколико тавана једрог лапорастог вапненца, који се љуштурасто ломи те садржава много кремена; у овом вапненцу има неправилних конкреција у облику дресве, а на више појављују се уклопи жељезастог пјешчењака, на којем се камењу због његове веће тврдине врстање најбоље изражава. Слојеви се пружају попречно под 18° према 15^h (југозападу).

На више слиједе сиви до сивозелени, понешто пјесковити лапори, који у растрошеном стању показују свјетлосиву боју те садржавају јако притиснуте, специфично неодредиве петрефакте, нарочито такове из родова *Fossarulus* и *Limnaea*. У овим лапорима уклопљено је неколико угљених гредица, које такођер прати пјесковито, тамносиво до зеленосиво ило; ове су угљене мрље претеча моћног, до 8 *м* дебелог угљеног слоја, који се означује ко други положени слој; из њега вади се угљен у зеничком мајдану[1]).

У покрову овог угљеног слоја реда се серија тавана, чија се дебљина код Зенице може проциjенити на какових 200 *м*; она састоји понајглавније од лапорâ свјетло-сиве до тамно-смеђастосиве боје, који имаду једри састав и љуштурасти лом те су обично сложени у правилне греде; дјеломице су ови танко сврстани лапори жилави и иверкасти, рјеђе пак глинасти и шкриљасти. Ваздушном растворбом добивају услиjед оксидације битумена скоро бијелу боју, што се запазити може нарочито уз Бијели пут, кад се полази од Подбрезја према Страњанима.

---

[1]) О каквоћи и развоју појединих слојева угљена види расправу Ј. Гримера (Grimmer), „Налазишта угљена по Босни и Херцеговини“, „Гласник бос.-херцег. зем. музеја“, година XI. (1899.), св. 2. и 3., стр. 397. и даље.

Овај хоризонт мјестимице је богат у биљевним остатцима, од којих су уз речени Бијели пут сабрани ови:

Phragmites oeningensis Al. Br.
Quercus lonchitis Ung.
Castanea ungeri Heer.
Fagus feroniae Ung.
Rhamnus gaudini Heer.

Малени овај списак није кадар да нам предочи богатство флоре, које се заправо састоји у великој множини листовних отисака исте врсте. Највише се нађу листови врсте *Castanea ungeri,* те је тако у оно доба, кад су се сатворили слојеви око Бијелог пута, у близини била кестењева шума, у којој су такођер расли храст, буква и пасјак (Kreuzdornbäume).

У покровној партији лапорâ, која је доста често развијена у битуминозне лапорасте вапненце гредастог облика, појављују се на више мјеста (примјерице уз десну обалу Босне насред пута од зеничке Ћуприје до Камберовића, затим на лијевој обали у усјеклини ријеке, каковних 500 *м* испред жељезничке стражарнице број 55.) обилно и у читавим скупинама она тјелешца у облику плода, дугачка око 5 *мм* а широка 1—2 *мм*, која се досад не могаху поуздано одредити и која наводи Енгелхарт као *Carpolithes valvatus* nov. sp.

Од животињских остатака леже у истим слојевима, мјестимице у гомилама велике Унионide (*Lampsilis* sp.), нарочито испод означене жељезничке стражарнице и код Јагодићевог млина крај Подбрезја сјеверозападно од Зенице; мање често нађу се велике *Limnaeje* и *Fossaruleje* cf. *tricarinatus* Brus. Како су ове фосилије због силног притиска слабо одржане, није на жалост могуће поуздано их одредити.

Изнад ових слојева, испрекиданих са неколико угљених мрља, лежи код Зенице угљени слој, дебео 1·2 *м*, који ћемо, бројећи одоздô према горе, означити као трећи положени слој. Покривају га можда 35 *м* дебели, пјесковито иласти, одоздо лапорасти тавани, које имаду становиту петрографску сличност са хлоритичним зеленосивим камењем у најдôњој партији читаве сталожене наслаге. У њима имаде такођер у читавим слојевима у обиљу фосилија, нарочито *Limneja* и *Fossaruleja,* но које су се одржале да не може бити горе. Овај чланак у саставу камења осјећа се неугодно у мајдану због јаког надимања иловаче.

Сада слиједи главни угљевни слој, који је код Зенице дебео 9·5 *м* те је покривен редом слојева, састављених од прилично жилавих, мање више пјесковитих вапненастих лапора. У фришком прелому показују ови лапори свјетло- или тамносиву и мрку боју, која растрошењем на ваздуху постаје жућкастосива или сивобијела. На голим странама, примјерице уз Босну у близини жељезаре или крај пута на исток Зенице у близини жељезничке стражарнице број 55., ови су вапненасти лапори свјетло- или тамносиво испрутани, што има свој узрок једно у томе, јер су сврстани у прутицама са битуменом, друго пак јер се жилави вапненасти (тамни) слојеви наизмјенце редају са меким иловастим (свјетлијим). Једрина камења не губи ни мало од тога, што се измјењују више вапнéнасте и опет више иловасте, или мање више битуминозне пруте, те се могу одлагумати и преко метра велики комади, кроз које се пруте попречно провлаче, а да отуд не настане расад оваког комађа. На појединим огољеним странама, примјерице читавом

дуљином уз десну обалу Босне између Радакова и Клопаца, камење је посве бијело и крхко, те се може одронити као пијесак, што је свакако настало оксидацијом битумена. Овај ред слојева, који је код Зенице попречно 40 *м* дебео, испрекидан је са више (уз страну крај Босне у близини жељезничке стражарнице број 55 са пет) угљених гредица, дебелих 5 до 20 *цм*, а покривен је слојем угљена од прилично знатне локалне моћности, која је у осталом врло промјенљива; ово је зенички покровни слој угљена, који је у ужем подручју зеничког угљевног мајдана дебео 4 *м*, док му је дебљина на 3 *км* даље на исток спала на 1 *м*; 8 *км* даље на југоисток нестаје овај слој посвема. Нема га ни сјеверозападно од Зенице, али се чини, да је овдје разнесен. Непосредна подина овог угљевног слоја покривена је обично творбама ресинастог облика, које можемо сматрати гмизовним траговима. Сличне творбе запажају се такођер горе у покрову наслаге и то овдје ко и ондје увијек само у слојевима, у којима има многих остатака од *Limneja* (*Limnaea* cf. *socialis* Schübl).

Једре, често мрке, битуменом богатије греде у слојевима, подложеним покровном слоју угљена, пуне су љуштура и њихових поклопаца од *Fossarulus tricarinatus*-а Brus., но на жалост су ови остатци сасвијем смрскани; особито често има пак у тим слојевима зрнатог сјемења, окружена сплоштеним обрубом, порад чега то сјемење изгледа крилато; оно се досад у литератури погрјешно доводило у свезу са врстом *Pinus praesilvestris* Ung. Професор Енгелхарт описује то сјемење под именима *Carpolithes alatus* nov. sp. и *Carpolithes foveatus* nov. sp.

Што се у читавој зеничкој наслаги мрког угљена ово сјемење за чудо посвуда јавља у великој множини у моћном комплексу слојева, који је иначе врло сиромашан у биљевним остатцима, за тим што се то сјемење увијек појављује у заједници са множином *Fossarula,* то су чињенице, које се за сада не могу протумачити.

Над покровним угљеним слојем редају се код Зенице понајприје врло битуминозни, тамносиви, у растрошеном стању мрки, обично жилави звечећи лапорасти вапненци танко плочастог облика, у којима има у читавим гредама врло много *Fossarulus pullus*-а Brus.; они прелазе на горе у свјетлосиве, правилно сврстане лапорасте вапненце, који се љуштурасто ломе и у којима по гдјегдје има много отисака од лишћа и другијех биљевних остатака. У нижим гредама појављује се *Glyptostrobus europaeus* Brongt. у таковој множини и у тако одличном одржању, да се те греде могу означити ко слојеви *Glyptostrobus*-а, у којима се уз остатке *Glyptostrobus*-а обично налазе у великој множини и они од двошкољних врста *Pisidium* и *Sphaerium,* но ови имаду скоро увијек облик камене коштице, те су смрскани. Листови дикотиледонски сложени су нарочито у покровним партијама комплекса, гдје се нађоше такођер остатци од риба и један костур жабе.

Из овијех слојева код жељезничке стражарнице број 55. одредио је проф. Енгелхарт ове биљевне остатке:

Phragmites oeningensis Al. Br.
Glyptostrobus europaeus Brong. sp.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Betula brongniartii Ett.
Alnus kefersteinii Göpp. sp.
Quercus lonchitis Ung.
Quercus myrtilloides Ung.
Castanea atavia Ung.
Ficus lanceolata Heer.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Acer trilobatum Stbg. sp.

Слични флористички значај имаду ови слојеви посвуда, гдје су развијени: свагдје превлађује *Glyptostrobus europaeus,* којему се придружују нарочито још и *Acer*-врсте, док су остали листовни остатци слабије заступани [1]).

Читави таван камења дебео је код Зенице више од 200 *м.* ограничава се али у другим дијеловима наслаге само на неколико метара или га никако нема, чему се разлог не може тражити у клинастом нестајању, већ у тектоничком поремећењу и промјенама услијед ерозије. Чини се наиме, да су слојеви, који се редају на више, на неким мјестима ове наслаге, примјерице у подручју Подбрезја на сјеверозапад од Зенице, положени трансгредично на старије слојеве, тако да међу њима и подницом фали мање више дебели ред слојева у скупном профилу. Код нормалног развоја је додуше прилаз од лапорастих вапненаца к реду слојева, који на више слиједи, постепен, што се нарочито може опазити код Праснице и Дривуше југоисточно од Зенице.

Овај на више шљедујући ред слојева састоји се од модросивих до црнкастих, танко гредастих, обично крхких и шљункастих, рјеђе плочастих, често понешто пјесковитих иловастих лапора, који се растворбом распадају у тешку мрку земљу-иловачу, која се с лијеве стране ријеке Босне јужно од Зенице на далеко шири. Код Дривуше и нарочито у продужењу од Потока и Праснице преко Распоточја према Старој Зеници мјери јачина овог тавана преко 300 *м*, док дебљина његова на другим мјестима знатно опада. То је случај понајглавније ондје, гдје га пресјецају или покривају груби пјешчењаци и конгломерати. Због овисности ових одношаја и поред наизмјеничког врстања, које се примјерице ванредно добро може проучавати код Вражаља јужно од Зенице, добива ово двоје, петрографски тако различно камење изглед хетеропичне творбе. Зеници на запад развише се конгломерати моћно на штету шљункастих иловастих лапора, а југоисточно од Зенице опет ови на штету конгломерата. Унутар греде конгломерата мијењају лапори свој састав у толико, што постају пјесковитији и чвршћи.

Конгломерати састоје у главноме од вапненастог и доломитног шљунка, који имаде на појединим мјестима, као примјерице код Старе Зенице, премјер до 0·5 *м*, али је обично далеко ситнији те опада често до величине грубог пјешчењаковог зрња. Овом се шљунку придружује крпље од филита, пјешчењака, лапора и понешто кварца. Ситнозрнате одлике конгломерата употребљавају се ко грађевни камен; груби, жилави конгломерати примају по гребенима брда често ерозивне облике, сличне рушевинама старих градова. На запад од вароши Зенице има у појединим гредама лапора, које избијају по сјеверним обронцима уз цесту у Чајдраш те су уклопљене између пјешчењака и конгломерата, премного фосилија. Од животињских остатака заступани су нарочито ови:

Congeria croatica Brus.
Congeria fuchsi Pil.
Congeria cf. *zagrabiensis* Brus.
Limnocardium sp.
Melania escheri Mer.
Melanopsis arcuata Brus.
Melanopsis cf. *visianiana* Brus.
Limnaea sp.

---

[1]) Из ових слојева потјечу у главном биљевни остатци, за које се — без поближе ознаке налазишта — спомиње, да су из Зенице. То су по Д. Штуру одређене врсте: *Glyptostrobus europaeus, Sequoia sternbergii, Cupania juglandina* Ett., cf. *Celastrus andromedae* Ung., cf. *Celastrus dubius* Ung.) и један већ по Рзехаку споменути крилати плод од *Pinus*-а cf. *praesilvestris* (испореди Е. Тице [Tietze], „Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina", 1880., стр. 149.); за тим по Ф. Красеру (Krasser)

Врло често виде се у неким гредама трагови гмизања, слични алгама. Код Распоточја леже у овим гредама уз малене спужеве многе љуштуре *Cypris*-а.

Од биљевних остатака нађу се у лапорима ови:

Phragmites oeningensis A. Br.
Glyptostrobus europaeus Brongt. sp.
Cinnamomum polymorphum A. Br. sp.

Ванредно често нађу се листови *Cinnamomum*-а, и то не само овдје него и у гредама истог хоризонта посвуда у зеничко-сарајевској наслаги.

Развој наслаге мрког угљена у ужем подручју Зенице свршава се према горе са слојем конгломерата, дебелим неколико стотина метара. Свјетложути, у растрошеном стању смеђасти, плочасти, понешто лапорасти или седрасти слатководни вапненци, који се појављују сјеверозападно од Зенице од Страњана до Појске и даље према Травнику, леже у скоро висећим слојевима с једне стране на покровним слојевима прве и друге угљене наслаге, с друге пак стране на вапненцу основног горја; у овој потоњој околности садржан је и услов петрографског састава овог степена камења, и то овдје ко и посвуда у терцијарним наслагама Босне, гдје се развише слатководни вапненци и седре. Њихова релативна старост не може се код Страњана тачно одредити, пошто за оваково одређивање нијесу достатни ни многобројни, на жалост врло размрскани спужеви *(Limneje* и *Melanije),* ни тамо налазећи се биљевни остатци.

Спрам овог укратко изложеног приказивања добивамо за наслагу мрког угљена у ужем подручју Зенице ово редање слојева:

Горе:

14. Слатководни вапненци (положени дискордантно).
13. Вапненасти конгломерати, испрекидани лапорима, који мјестимице садржавају многе окаменине. Дебели до 600 *м.*
12. Крхки лапори, дјеломично пјесковити, распадају у земљу иловачу. Дебели до 300 *м.*
11. Танкоплочасти лапорасти вапненци, обилују отисцима лишћа и остатцима *Glyptostrobus*-а (слојеви *Glyptostrobus*-а). Дебели до 200 *м.*
10. Покровни слој угљена, дебео код Зенице 4 *м.*
9. Вапненасти лапори, понешто пјесковити, пуни остатака *Carpolithes alatus* и *Carpolithes foveatus,* испрекидани угљеним гредама. Дебели 40 *м.*
8. Главни слој угљена, дебео код Зенице 9·5 *м.*
7. Иловасти лапори, дјеломице надути. Дебели 35 *м.*
6. Најгорњи (трећи)[1]) слој угљена у подини, дебео 1·2 *м.*
5. Сиви лапори, у покровној партији испрекидани лапорастим вапненцима и богати Унионидејама и *Carpolithes valvatus.* Дебели до 200 *м.*

(„Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums", V., 1890., стр. 91.) одређени отисци: *Glyptostrobus europaeus* Brongn. sp., *Zostera ungeri* Ett., *? Alnus nostratum* Ung., *Parottia pristina* Ett., *? Fagus feroniae* Ung., *Salix aquitanica* Ett., *Persea heerii* Ett., *Bombax chorisaefolium* Ett., *Celastrus persei* Ung., *Acer ruminianum* Heer, *Acer crenatifolium* Ett. и *? Pterocarya denticulata* Web.

[1]) У зеничком мајдану угљена означава се обично овај најгорњи слој у подини као први, а најдоњи као трећи, јер се броје од главног слоја на ниже. Ваља ми истакнути, да је госп. рударски равнатељ Ф. Рихтер (Richter) опће врстање слојева већ прије правилно распознао те је био први, који је ужу околицу Зенице довео у посве правилни систем.

4. Средњи (други) слој угљена у подини, дебео код Зенице 8 *м.*
3. Зеленосиви, пјесковити лапори, у дôњој партији испрекидани лапорастим вапненцима. Дебели од прилике 250 *м.*
2. Најдоњи (први) слој угљена у подини, дебео код Зенице највише 3 *м*, иначе много тањи.
1. Зеленосиви лапорасти пјешчењаци и конгломерати, дебели од прилике 50 *м.*

Доље.

Јачина читаве наслаге мрког угљена мјери дакле код Зенице округло 1700 *м.*

У продужењу према југоистоку мијења се развој наслаге у многочем. Није ми намјера, да овдје проговорим о тим промјенама, што у осталом за сада није ни могуће учинити јединствено за читаво подручје све донле, док се не сврши геолошко мјерење у читавом опсегу наслаге. Укратко истакнућу само понајглавније промјене:

1. петрографско разнолико и врло моћно раширење покровног конгломератног слоја (тачка 13. у горњем зеничком профилу);

2. збијени развој средње скупине слојева код Зенице, у којој има угљена (тачке 5. до 11.);

3. развој једног дубоког угљеног слоја у подини на југоисточном рубу наслаге, којег нема код Зенице;

4. што се изнад слоја конгломерата у југозападном продужењу наслаге појављују млађи слојеви лигнита, којих код Зенице такођер нема.

Услиједе овијех промјена показује зеничко-сарајевска наслага мрког угљена у својем главном смјеру на југоисток од Босне и Лашве, или понешто југоисточно од линије Какањ-Бусовача, од њезиног одјељења у ужем подручју Зенице сасвим разнолик развој. Ко примјер за ово истичем врстање горја с мрким угљеном у околици Какањ-Добоја.

Овдје леже локално на основном горју прије свега грубо конгломерати, који се дижу у знатну висину. То су они исти конгломерати, које је већ Е. Тице[1]) означио најдôњим одјељењем терцијарног горја овог краја. Ови конгломерати врло добро избише ондје, гдје их је Тице видио, наиме у Сутјеској (југозападно од Вареша), неколико стотина корачаја одаљено од самостана, пошавши низа Трстеницу уз десне долинске обронке, али им је овдје распрострањеност малена. Главни развој добивају сјеверозападно од Згошће у околили Мрамора на југоисточним обронцима брда Кичева. У обадва подручја имаду јасно црвену боју, те се по томе већ из далека распознају. Састоје понајглавније од вапненастог кршја, нарочито таковог од црвеног лапорастог вапненца; њихова интензивна црвена боја потјече од вапненасте *terra rossa,* која их веже.

Од Сутјеске на југоисток слабо се развише конгломерати уз руб наслаге, примјерице код Вардишћа (крај Дабравине јужно од Вареша), гдје се у једном изданку терцијарног горја појављују као ситно зрнаста творба (није црвене боје) у свези са пјешчењацима.

Нешто млађи, дијелом једнако стари са конгломератима, јесу слатководни плочасти вапненци и лапори, који се редају такођер уз руб наслаге и непосредно изнад вапненаца основног горја; они се у великом, заједно спојеном склопу провлаче од Ковача преко Живаља и насеља Божића према Згошћи. Свој наставак

[1]) „Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina", Беч 1880., стр. 148.

имаду ови слатководни вапненци у једном, слабије моћном потезу, који иде дуж основног горја од Црнча преко Поља према Бијелој води. Овдје има њихов развој, нарочито код Поља, облик правог травертина, док напротив творба у великом продужењу, особито код Живаља и испод Филиповићевих кућа састоји од једрих или понешто пјесковитих, плочастих, лапорастих, гласно звечећих слатководних вапненаца, који се у више каменолома израбљују за изврсни грађевни материјал. Сасвим је друкчији састав слатководних вапненаца непосредно испод Сутјеске, гдје су прислоњени уз притиснуту хрид тријасног вапненца и гдје је на њих по свој прилици дјеловало избијање вапненастих врела, које је опет стајало у свези са тектоничким поремећењима. Већим дијелом имаду облик бречије те садржавају седрасти арагонит. Секундарно је обилно излучен ко вода бистри калцит. Ови слатководни вапненци чистија су излучења вапненца него они првашњи те садрже с тога и другу фауну, наиме скоро искључиво *Helix* cf. *steinheimensis* Klein, док су у прећашњим, више иластим (лапорастим) вапненцима раширене *Limneje* и *Cyreneje,* на жалост тако одржане, да се не могу одредити.

Према горе прелази ово покровно камење у ред слојева, којима је хабитус разнолик већ према камењу, од којег се развише. У главноме овдје су пјешчењаци, који су више вапненасти и испрекидани лапорима, те се развише од слатководних вапненаца, као примјерице код Хаусовића и Капаровића, или су више кременасти, као јужно од Сутјеске, за тим код Згошће, Оштрила и Вртлишта, но често су и бречијасти и жилави, као у долини Бијеле воде изнад Попа. Са гредама ових разноврсних пјешчењака увијек се врстају наизмјенце пјесковити до лиснато-иласти лапори сивосмеђе, у растрошеном стању хрђасто смеђе боје. Уопће је ред слојева у средњем дијелу источних граница наслаге више вапненасто лапораст и ситно пјесковит, напротив у подручју јужно од Ричице и Сутјеске с једне и Попа, Вртлишта и Какња с друге стране више кременаст и грубо пјесковит, при чем се ипак никако не може потегнути донекле поуздана граница између обадвије творбене форме. Својствено је читавом реду слојева, да грубљи и једрији тавани садржавају мање или више жељеза.

У овој скупини слојева налази се уз неке угљене бразде, којима је вриједност врло незнатна, једна наслага угљена, која би се могла израбити; њезини изданци могу се на приличну даљину прослиједити, нарочито у сјеверном дијелу овог подручја, у околици Вртлишта, Мрамора, Брња, Хаусовића и Црнића; овијем изданцима ваља прибројити такођер угљене наслаге код Сутјеске и Вардишћа. Развојни правац речене угљене наслаге показује у појединостима на разним мјестима мање или веће творбене различности, и то не само због тога, што је петрографско врстање камених слојева различно, већ и поради тога, што дебљина наслаге, која мјестимице сиже до 6 *м*, варира и што постоје становите различности и у погледу броја, дебљине и каквоће узгредних наслага и браздица угљена. Ове различности разумљиве су, када узмемо у обзир, да та најдоња угљена наслага представља творбу уз окрајак, гдје су на њезин развој дјеловале локалне пригоде у далеко већој мјери, него у средишту читаве наслаге. Сељаци из околице копају угљен на изданку већ од давна те га троше при сушењу шљива и у ковачницама, што доказује да је тај угљен ваиредно добар.

Покровни слојеви угљених наслага, који код Дубоког потока близу Сутјеске и код Вардишћа састоје од правилно сврстаног, тврдог и јасно звечећег слатководног вапненца, обилују грубим биљевним детритусом. Код Вардишћа има у тим

слојевима боље одржаних биљевних остатака заједно с раздробљеним љуштурама од *Limnaeja* и *Pisidija*. Одавле је одредио проф. Енгелхарт:

Sequoia couttsiae Heer.
Laurus primigenia Ung.

У непосредном подручју мјеста Згошћа и Попи, дотично у подручју, гдје за сада ради угљени мајдан Какањ-Добојски, долази непосредно изнад слојевне скупине пјешчењака у подини наслага угљена, коју можемо назвати Згошћанском главном угљеном наслагом. Покривена је мање више пјесковитим вапненастим лапорима, који би по својем хабитусу па и због тога, што садржавају обиље оног дугољастог сјемења *(Carpolithes foveatus* и *Carpolithes alatus),* које је значајно за непосредни покровни слој главне угљене наслаге код Зенице, могле дати основаног разлога, да се Згошћанска главна наслага угљена паралелизира с оном у Зеници, и то тим више, што на горе ти лапори прелазе у лапорасти вапненац, који је у сваком погледу идентичан са *Glyptostrobus*-слојевима код Зенице. К тому се придружује још и то, да је у ове потоње слојеве, како се чини само локално у вертикалној одаљености од 11 *м* спрам 40 *м* код Зенице уклопљена угљена браздица (без вриједности), што и опет одговара приликама у зеничкој покровној наслаги.

Поврх тога слиједи онда у постепеним прилазима кршевити, сиви, у раствореном стању сивоиловасти глинасти лапор, који се у свему подудара с оним у покровном слоју зеничког подручја, тако да се у непосредној близини угљеног мајдана код Какањ-Добоја, и ако је развој ограничен на збијенији простор, испоставља потпуна аналогија слојева у њиховом редању изнад главне угљене наслаге с онима код Зенице.

Какањ-Добојски слојеви *Glyptostrobus*-а показују гледе садржине биљевних остатака ванредно богатство. У дôњим слојевима јавља се посвуда обиље *Glyptostrobus europaeus*-а; у горњим слојевима има нарочито листовних отисака од *Dycotyledon*-а, а поврх тога долази прилично константно слој са остатцима од риба. Систематски претражена су уз љубезну помоћ господе равнатеља Ф. Рихтера и управника Ј. Коберца (Kobercza) нарочито два налазишта: једно лежи непосредно уз жељезнички мост преко Згошћанског потока, понешто испод мајдана на пристранку уз лијеву обалу потока, друго изнад млина крај пута. Слојеви су у оба налазишта, одаљена у зрачној линији једва два километра, сасвијем једнако развијени, али мимо свега тога показује њихова флора знатније различности, због чега ћу остатке, одређене по проф. Енгелхарту, појединце истакнути за свако од ових налазишта.

Из угљеног мајдана у Какањ-Добоју потјечу:

Phragmites oeningensis Al. Br.
Juncus retractus Heer.
Pinus megaloptera Ett.
Glyptostrobus europaeus Brong. sp.
Sequoia langsdorfii Brong. sp.
Widdringtonia ungeri Entt.
Myrica laevigata Heer.
Betula brongniartii Ett.
Quercus lonchitis Ung.
Quercus valdensis Heer.
Quercus gmelini Al. Br.
Carpinus grandis Ung.
Ostrya atlantidis Ung.
Castanea ungeri Heer.
Ulmus longifolia Ung.
Planera ungeri Kóv. sp.
Ficus lanceolata Heer.
Salix varians Göpp.
Salix lavateri Heer.
Andromeda vaccinifolia Ung.

Xylopia ungeri nov. sp.
Auvectomeria brongniartii Sap.
Tilia bosniaca nov. sp.
Acer trilobatum Stbrg. sp.
Ilex ambigua Ung.
Rhamnus gaudini Heer.
Juglans acuminata Al. Br.

Налазиште изнад млина уз пут, који води к Сафунџији, дало је ове врсте:

Phragmites oeningensis Al. Br.
Typha latissima Al. Br.
Glyptostrobus europaeus Brong. sp.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Myrica laevigata Heer.
Betula prisca Ett.
Betula brongniartii Ett.
Alnus kefersteinii Göpp. sp.
Alnus nostratum Ung.
Quercus sclerophyllina Heer.
Ulmus longifolia Ung.
Planera ungeri Kóv. sp.
Ficus lanceolata Heer.
Benzoin antiquum Heer.
Andromeda protogaea Ung.
Vitis teutonica Al. Br.
Nymphaea charpentieri Heer.
Tilia katzeri nov. sp.
Acer trilobatum Stbg. sp.
Ilex ambigua Ung.
Ilex stenophylla Ung.
Rhamnus gaudini Heer.
Eucalyptus oceanica Ung.
Amygdalus persicifolia Ung.
Amygdalus pereger Ung.

Из овог списка разабире се, да је осим *Glyptostrobus europaeus*-а, којег има свагдје у изобиљу, нађено у једном и у другом налазишту само девет истијех, дакле једва трећина свих тамо заступаних врста. Опћенити карактер флоре једнолик је додуше кад се узме у обзир богатство главнијих врста, али је ипак свако налазиште имало гледе биљака своје осебујности. Шуме састојале су у главном од четињача *(Glyptostrobus);* њима се придружише, што је напријед већ наведено за исте слојеве за подручје жељезничке стражарнице број 55 код Зенице, још јавор, затим смрдљика *(Rhamnus),* бријест, бреза, храст и липа. Разлике у шумама сачињава само оно дрвеће, које је у њима рјеђе расло.

Из једнако старог или само нешто старијег хоризонта потјечу биљевни остатци, што их описује проф. Енгелхарт из Брезе код Сутјешчице (јужно од Вареша), гдје се је горје са наслагама мрког угљена понешто друкчије развило од онога у најближој околици Какањ-Добоја. То су ове врсте:

Carpinus grandis Ung.
Celastrus europaeus Ung.
Cassia phaseolites. Ung.
Acacia sotzkiana Ung.

Уз пут, који се од потока Згошће пење у правцу к селу Пландиште, сабрала се из слојева, који чине пријелаз од звечећег шкриљавца са садржином *Glyptostrobus*-а к слоју кршевитог глинастог лапора, прилична скупина биљевних остатака, која по одређивању проф. Енгелхарта састоји од ових врста:

Myrica banksiaefolia Ung.
Quercus gmelini Al. Br.
Laurus primigenia Ung.
Benzoin antiquum Heer.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.

Glyptostrobus-а нестаје овдје, док се *Cinnamomum* појављује обилније; ова врста твори од сада, управо ко у Зеници, карактеристични дио фосилне флоре горњих слојева ове наслаге.

Како се у једну руку подудара развијање непосредних покровних слојева у главним угљеним наслагама код Згошће и Зенице, тако се у другу разликује унутарња грађа згошћанске наслаге од оне крај Зенице. Попречна дебљина њезина мјери 2 *м* спрам 9 до 10 *м* у Зеници, али је угљен из ње далеко бољи те се по жарној снази (5000—6000 Cal.) приближује свјетлом каменом угљену.

Горњи покровни слојеви развијени су у подручју Какањ-Добоја и југоисточног дијела читаве котлине мрког угљена друкчије него око Зенице. Тамошње конгломерате у покрову (тачка 13. у поредању на страни 106.) потискују већ код Јањића све то више правилно сврстани или шкриљасти пјешчењаци, у које су само изузетно уклопљене греде конгломерата, које се тек у најгорњем дијелу покрова снажније истичу. Пјешчењаци су понајвише ситно зрнасти, увијек мање или више тињасти, те садржавају вапненасту или иловасто-лапорасту везу, која често тако превлађује, да се развише слојеви пјесковитог лапора. У овима па и у слојевима шкриљастог пјешчењака има обично врло много биљевног детритуса, те су онда мрко-угљенасте боје, али се само ријетко када нађу добро одржани остатци. До сада прибрала се фосилна флора из овијех слојева само пригодице и с тога дакако непотпуно. Госп. проф. Енгелхарт одредио је одавле ове врсте:

Из Јањића (у правцу к селу Лашви):

Pinus hepios Ung. sp.
Andromeda protogaea Ung.
Cinnamomum lanceolatum Ung. sp.
Banksia longifolia Ung. sp.
Myrica vindobonensis Ung.
Echitonium sophiae Web.;

из Конџило потока (западно од Добриње):

Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Cassia ambigua Ung.;

из Жеравца изнад Чатића (на противној страни Папратнице, на десној обали Босне):

Andromeda protogaea Ung.;

из Подастиња код Киселјака:

Pinus hepios Ung. sp.
Glyptostrobus europaeus Brongt. sp.;

из Високог (уз пут у Киселјак):

Glyptostrobus europaeus Brongt. sp.
Cinnamomum polymorphum A. Br. sp.
Daphne palaeo-mezereum Ett.
Sapotacites minor Ett.
Rhus herthae Ung.

У покровној партији пјешчениковог комплекса, којему у подручју Високог и Киселјака мјери дебљина какових 1000 *м*, уклопљени су конгломерати, који на више горе коначно заузимљу прво мјесто. Од њих састоје највиша брда у зеничко-сарајевској котлини мрког угљена, од којих је највиша главица Хум јужно од села Горе са 1281 *м* над морем.

Покров конгломерата творе понајприје наизмјенце, онда самостално иловасти пјешчењаци, који се растворбом распадају у пијесак или се претварају, ако превлађује иловаста веза, у пјесковиту глину.

У овим слојевима, којима припада и терцијарна наслага око Сарајева, има мјестимице, ко н. пр. код села Подастиња, танких слојева свијетлог угљена. На њима лежи, како се чини без правилног реда, слатководни вапненац, који је наизмјенце сврстан с лапором те у који је на више мјеста (Гучја гора код Травника, Раковица код Блажуја, Кобиљдô код Сарајева) уклопљен лигнит, а покривене су пјесковито лапорастим, често рахластим слојевима. Има их у ограниченим изолираним партијама уз југозападни руб зеничко-сарајевске наслаге мрког угљена. Овај комплекс најгорњих слојева, којим је одозгô покривена читава наслага, досад је слабо истраживан и не може се у овај час рећи, да ли се може у свему паралелизирати са слатководним вапненцима у Страњанима код Зенице (тачка 14. тамошњег профила).

Наредни прије̇глед редања слојева у терцијарном горју рударског подручја Какањ-Добој и у једном профилу одавле према југозападу до руба наслаге, нека послужи у име лакшег присподабљања са развојем зеничке околице. У загради наведени бројеви означују, којему слоју зеничког профила (испореди напријед стр. 106.) одговарају.

Горе.

13. Пјесковито лапорасти, често рахласти или шљункасти слојеви.
12. Слатководни вапненци, испрекидани лапорима, са наслагама лигнита (14?).
11. Иловасти пјешчењаци са танким наслагама свијетлог угљена.
10. Конгломерати (13.).
9. Танкослојни до шкриљасти пјешчењаци (13.).
8. Крхки лапори (12.).
7. Плочасти лапорасти вапненци и лапорасто-вапненасти шкриљавци (слојеви *Glyptostrobus*-а), богати биљевним остатцима, само мјестимице са слабо развијеним покровним наслагама мрког угљена (11., 10.).
6. Пјесковити вапненасти лапори са *Carpolithes* (9.).
5. Главна угљена наслага у Згошћи (8.).
4. Иловасти лапори, дјеломице надути (7., можда и 3.). — Редови слојева 9., 8. и 7. зеничког профила развише се овдје слабо, донекле кондензирано; код Згошће нема никако редова 6., 5., 4., 3. и 2., насупрот превлађује карактер овог слојевног реда у југоисточном продужењу преко потока Ричице и Трстенице у правцу к Сутјески.
3. Пјешчењаци у подини (1?).
2. Угљене наслаге у најдоњем дијелу подине.
1. Вапненасти конгломерати, обично јасно црвене боје.

Доље.

Укупна дебљина профила прелазиће ваљда 2000 *м*. Многа поремећења, која се провлаче терцијарним горјем те ће се моћи у пуној мјери просуђивати тек онда,

када се потпуно доврши геолошко проучавање читаве наслаге, јесу узрок, што је тачније одређивање сада још врло тешко. Редање слојева није уопће котлинасто, већ једноставно уздигнуто, те падају слојеви југозападним смјером. Знатније поремећење повлачи се непосредно код жељезничке постаје Добриња, па га можемо одавле прослиједити читавом ширином наслаге не само у источно-јужно-источном, већ и у западно-сјеверно-западном смјеру. Истовјетно теку понајвише и друга поремећења и проузрокују дислокације од 1000 и више метара.

У ове одношаје не ћу овдје потање да улазим па ни у просуђивање питања о старости наслаге. Само ћу споменути, да главно слојевно редање у зеничко-сарајевској наслаги мрког угљена свакако припада олигоцену и да се у томе погледу потпуно обистинише наводи Е. Тице-а („Geologie von Bosnien-Hercegovina“, озн. мј. стр. 148.—151.).

Сарајево, мјесеца јула 1902.

Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smegjeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni.

Priopćio

Hermann Engelhardt,

profesor na zavodu „Dreikönigschule“ u Dražgjanima[1]).

(S 1 slikom u tekstu i 4 table.)

Opisivanje vrsta.

Gramineje Fuss.

Rod: **Phragmites** Trin.

Phragmites oeningensis Al. Br., *tabla I., slike 1.* i *2.*

Za literaturu vidi moju raspravu „Dônja Tuzla“, str. 479.

Syn: *Culmites arundinaceus* Ettingshausen, Wien, str. 9., tab. 1., sl. 1. — *Caulinites radobojensis* Massalongo, Fl. foss. del. Senigall., str. 127., tab. 2., sl. 16., tab. 3.; tab. 4., sl. 3., 4.; tab. 37., sl. 9., 13. — *Caulinites rhyzomoides* Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 128., tab. 2., sl. 4., 17.)

Korjen razgranjen, njegovi članci obično ispunjeni, cjevkasti; vlatovi ispunjeni, listovi široki sa mnogo žila.

Biljka nije bila rijetka u našem području, jer se po raznijem mjestima ostatci njezinih vlatova i listova nagjoše u ovećem broju.

Analogna sadanja vrsta: *Phragmites communis* Trin. (Evropa, Azija, Amerika, Australija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (kraj ugljenog majdana i mlina), stražarska kućica broj 55. kod Zenice, Bijeli put takogjer kod Zenice.

Juncaceje Ag.

Rod: **Juncus** L.

Juncus retractus Heer, *tabla I., slika 3.*

Heer, Fl. d. Schw. II., str. 81., tab. 30., sl. 3.; tab. 27., sl. 2.*c*; tab. 29., sl. 8.*a*. Ettingshausen, Bilin I., str. 103., tab. 6., sl. 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 36., tab. 11., sl. 3. Isti, Dux. str. 149., tab. 2., sl. 17.*b*. Isti, Himmelsberg, str. 258., tab. 1., sl. 15.

Vlatovi široki 1—1½ lin., jasno isprutani. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (u majdanu ugljena).

---

[1]) Isporedi rasprave ovog pisca u našem „Glasniku“, god. XIII. (1901.), sv. 4., str. 473.—526. i god. XIV. (1902.), sv. 3. i 4., str. 441.—460. *Ur.*

Typhaceje DC.

Rod: **Typha** L.

Typha latissima Al. Br., *tabla I., slike 4. i 5.*

Al. Braun u Stitzenb. Verz., str. 75., Heer, Fl. d. Schw. I., str. 98., tab. 43, 44. Isti, Balt. Fl., str. 29., tab. 4., sl. 11. Ettingshausen, Bilin I., str. 30., tab. 6., sl. 9. i 10. Engelhardt, Göhren, str. 10., tab. 2., sl. 3. Isti, Dux, str. 150., tab. 2., sl. 21. i 22. Velenovský, Laun, str. 22., tab. 2., sl. 1—3.

Syn.: *Typhaeolopium maritimum* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 90., tab. 30., sl. 3.—5. — *Zosterites Kotschyi* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 86., tab. 29., sl. 1.

Listovi vrlo dugački, 12—30 *mm* široki, imadu obično 14—18 jačih, poprečnim pruticama spojenih rebaraca, a izmegju istijeh 4—6 vrlo finih žilica. Tamnija mjesta u jednog lista nastadoše od postranog pritiska, što se razabire već iz njihovih izbočina, koju zbog znatnije debljine nikako ne možemo smatrati rebrima. Poprečne prutice teku prema uzdužnim nervima ili u pravom kutu ili ponešto na krivo.

Analogna sadanja vrsta: *Typha latifolia* L. (Evropa, Azija, Sjeverna Amerika). Heer upućuje još i na vrstu *Typha truxillensis* H. i Kth. (Peru). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Abietineje Rich.

Rod: **Pinus** L.

Pinus megaloptera Ett., *tabla I., slika 11.*

Ettingshausen, Sagor I., str. 13., tab. 1., sl. 21. i 23.

Krilce u sjemena je klinasto-dugoljasto, 6 *mm* široko, vanredno nježno isprutano, pri vrhu tubasto zaokruženo ili skoro odsječeno; orah je malen, prilično okrugao. Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (ugljeni majdan).

Pinus hepios Ung. sp.

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 480. K tomu još: Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunkohlenf. I., str. 64., tab. 3., sl. 4.

Izdanci imadu dvije četinje, dugačke 9—15 *cm*, široke 0·6—0·8 *mm*, ili su ukočene ili zavinute, pri dnu položene u lisku, dugačku 10—15 *mm*.

Analogne sadanje vrste: *Pinus mitis* Mich. (Sjeverna Amerika) po Ungeru; *Pinus halepensis* Mill. (Južna Evropa) po Menzelu. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Izmegju Janjića i Lašve, Podastinje (kraj ćuprije).

Cupressineje Rich.

Rod: **Glyptostrobus** Endl.

Glyptostrobus europaeus Brongn. sp., *tabla I., slike 6., 9., 10., 12.—17.*

Za literaturu i synonima vidi moju „Dônja Tuzla", str. 483.

Listovi su šiljasti, ljuskasti, prislonjeni, pri dnu spušteni, bez žila, kad i kad linealno odmaknuti; češeri su kratki, jajoliki ili gotovo okrugli; ljuske odrvenjele, na polukrugljastom vršku provigjene sa 6 do 8 zubaca i gotovo glatke, na gornjem dijelu hrpta po duljini brazdaste, na srednjem pak nježne i sa čvrstim privjescima provigjene; pomalo uvijene sjemenke imadu krilašca te su pri dnu obrubljene.

Analogna sadanja vrsta: *Glyptostrobus heterophyllus* Endl. (Kina). Po dobu rašrena u eocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (ugljeni majdan, mlin), željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice, Visoko, Podastinje.

Rod: **Sequoia** Endl.

Sequoia langsdorfii Brongn. sp., *tabla I., slika 8.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 485. K tomu još Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunkohlenf., II., str. 89., tab. 5., sl. 26.

Listovi su kruti, linealni, pri dnu stješnjeni i sraščeni te se dolje spuštaju, stisnuti su i odmaknuti; srednje rebro jako. Češeri su pola cola dugački, ovalni; štitaste ljuske imadu u sredini bodljiku.

Analogna sadanja vrsta: *Sequoia sempervirens* Endl. (Kalifornija). Po dobu rašrena u kredi, eocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (ugljeni majdan).

Rod: **Widdringtonia** Endl.

Widdringtonia ungeri(?) Endl., *tabla I., slika 7.*

Endlicher, Syn. conif., str. 271. Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 342. Göppert, Mon. d. foss. Conif. str. 176., tab. 16., sl. 20. Ettingshausen, Köflach, str. 10., tab. 1., sl. 1. Kováts, Erdöbénye, str. 17., tab. 1., sl. 5. Saporta, Sud-Est de la France III, str. 48., tab. 3., sl. 2., 3. Heer, Beitr., str. 21., tab. 10., sl. 14. *c* (?).

Syn: *Juniperites baccifera* Unger, Chl. prot., str. 80., tab. 21., sl. 1.—3. — *Thuites gramineus* Sternberg, Vers., I., str. 31.; str. 38., tab. 35., sl. 4. — *Thuja graminea* Brongniart, Prodr., str. 109. — *Muscites Stoltzii*, Sternberg, Vers., II., str. 38., tab. 17., sl. 2., 3.

Grane uspravljene, grančice nježne i gusto izrasle; listovi jajasto kopljasti, ljuštrasti, prirasli ili pritisnuti, češeri okrugli, sklopljeni.

Nagjen je samo sitni ostatak. Kako nema ploda, ne može se pouzdano reći, da li pripada vrsti *Widdringtonia ungeri* Endl. ili *W. helvetica* Heer. No kako je ona prva vrsta poznata sa više mjesta na jugu, može se ipak misliti, da i ovaj ostatak njojzi pripada. Menzel drži (vidi Gymnosp. d. nordböhm. Braunkohlenf., II., str. 100.), da *W. ungeri* valja spojiti sa *W. helvetica* Heer.

Analogna sadanja vrsta: *Widdringtonia cupressoides* Endl. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Myriceje Rich.

Rod: **Myrica** L.

Myrica hakeaefolia Ung. sp., *tabla I., slika 24.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 487. K tomu još Engelhardt, Himmelsberg, str. 265., tab. 1., sl. 43., 50., 51.

Listovi su kožnati, čvrsti, kopljasti ili linealno-kopljasti, u peteljci suženi, zašiljeni i na daleko nazupčani, prema dnu ili u cjelini sa čitavim okrajkom; održani zupci nejednaki; glavno je rebro jako, postrana su rebarca nježna, ravno oblučasta, a sitne žilice sublizu su tako debele ko sekundarna rebarca.

Analogna sadanja vrsta: *Myrica macrocarpa* H. B. (Peru, Nova Granada). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, pojedince i u miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (mlin), Zenica, željeznička stražarnica broj 55.

Myrica laevigata Heer, *tabla I., slike 25., 28., 30.*

Heer, Zsillythal, str. 14., tab. 2., sl. 1. *a*, *b*., 2. Engelhardt, Göhren, str. 18., tab. 3., sl. 3. Isti, Grasseth, str. 290., tab. 2., sl. 11.—13. Isti, Meuselwitz, str. 13., tab. 2., sl. 6., 7.

Syn: *Dryandroides laevigata* Heer, Fl. d. Schw., II., str. 101., tab. 99., sl. 5.—8. Isti, Beitr., str. 19., tab. 10., sl. 6. Isti, Bovey-Tracey, str. 47., tab. 14., sl. 9.—11. Sismonda, Piémont, str. 53., tab. 17., sl. 8. *b* (?).

Listovi su kožnati, jedri, sjajni, glatki, kopljasti, u peteljci suženi, na vrhu zašiljeni, sa čitavim okrajkom ili po gdjegdje nazupčani; srednje je rebro jako, postrana su rebra vrlo nježna, provlače se u lûku te se u blizini okrajka sastavljaju; tercijarne žilice vrlo su fine. Listovi ove vrste razlikuju se od listova vrste *Myrica hakeaefolia* Ung. sp. po nježnijoj nervaturi i manjim stanicama. Naši eksemplari pripadaju obliku bez zubaca.

Analogna sadanja vrsta: *Myrica cerifera* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu rašírena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan i mlin).

Myrica banksiaefolia Ung., *slika* u tekstu.

Unger, Syn. pl. foss., str. 214. Isti, Sotzka, str. 30., tab. 6., sl. 3., 4.; tab. 7., sl. 2.—6. Heer, Balt. Fl., str. 67., tab. 18., sl. 4. Isti, Alaska, str. 28., tab. 2., sl. 11. Isti, Zsilthal, str. 13., tab. 1., sl. 7. Engelhardt, Jesuitengr., str. 19., tab. 2., sl. 1. Isti, Himmelsberg, str. 263., tab. 1., sl. 45.

Myrica banksiaefolia.

Syn.: *Dryandroides banksiaefolia* Heer, Fl. d. Schw., II., str. 102., tab. 100., sl. 3.—10.; III., str. 187., tab. 153., sl. 6. Sismonda, Piémont, str. 54., tab. 17., sl. 8. Ludwig, Palaeont., V., str. 146., tab. 31., sl. 10. — *Dryandroides angustifolia* Unger, Sotzka, str. 39., tab. 20., sl. 1—6. Wessel und Weber, Palaeont., IV., str. 148., tab. 26., sl. 2. — *Banksia ungeri* Ettingshausen, Häring, str. 54., tab. 17., sl. 1.—22.; tab. 18., sl. 1.—6.

Listovi imadu peteljku te su kruti, kožnati, lincalni ili prugasto kopljasti, posvuda oštro nazupčani, s obadvije strane zašiljeni; postrana rebarca niču skoro u pravom kutu, stoje sublizu te su jednostavna i paralelno oblučasta.

Analogne sadanje vrste: *Myrica cerifera* L. (Sjeverna Amerika), *M. esculenta* Dou. (Nepal), *M. californica* Cham. (Kalifornija). Po dobu rašírena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Plandište kod Kakanj-Doboja.

Betulaceje Bartl.

Rod: **Betula** Tourn.

Betula prisca Ett., *tabla I., slike 26.* i *27.*

Ettingshausen, Beč, str. 11., tab. 1., sl. 15., 17. Isti, Heiligenkreuz, str. 5., tab. 1., sl. 3. Isti, Bilin, I., str. 45., tab. 14., sl. 14.—16. Göppert, Schossnitz, str. 11., tab. 3., sl. 11., 12. Gaudin et Strozzi, Fl. ital., IV., str. 20., tab. 1., sl. 14. VI., str. 12., tab. 2., sl. 10. Heer, Polarl., str. 148., tab. 25., sl. 9. *a*, 20.—25.; tab. 26., sl. 1. *b*, *c*. Isti, Balt., Fl., str. 70., tab. 18., sl. 8.—15. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 16., tab. 3., sl. 19.—21. Isti, Leitm. Geb., str. 374., tab. 5., sl. 3.—6. Isti, Jesuitengr., str. 20., tab. 2., sl. 22. Isti, Dux, str. 24., tab. 3., sl. 3., 14., 16.—18. Isti, Himmelsberg, str. 265., tab. 1., sl. 40.

Syn: *Carpinus betuloides* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 40., tab. 20., sl. 6.—8. — *Alnus similis* Göppert, Schossnitz, str. 13., tab. 4., sl. 5.

Listovi su naizmjenični, jajasti, s dugačkom peteljkom, nazupčani; srednje rebro izbija pri dnu i teče ravno; postrana rebra niču u oštrim kutovima, jesu jednostavna, skoro jednaka i teku pojednako.

Analogna sadanja vrsta: *Betula rhojpaltra* Wall. (Istočna Indija). Po dobu rašírena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Betula brongniartii Ett., *tabla I., slike 18., 20.—23., 32.*

Ettingshausen, Beč, str. 12., tab. 1., sl. 18. Isti, Heiligenkreuz, str. 5., tab. 1., sl. 4., 5. Isti, Wetterau, str. 25., tab. 1., sl. 5. Isti, Bilin, I., str. 46., tab. 14., sl. 9.—13. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 39., tab. 72., sl. 1.(?). Gaudin et Strozzi, Fl. foss. ital., II., str. 39., tab. 3., sl. 12. Engelhardt, Göhren, str. 20., tab. 3., sl. 7.—9. Isti, Liebotitz u. Putschirn, str. 79., tab. 11., sl. 12., 13. Isti, Jesuitergr., str. 21., tab. 2., sl. 21., 24.; tab. 21., sl. 7. Isti, Himmelsberg, str. 266., tab. 1., sl. 49., tab. 2., sl. 1., 2.

Syn: *Carpinus macroptera* Brongniart, Prodr., str. 143., 214. Unger, Swoszowice, str. 4., tab. 13., sl. 9. — *Carpinus betuloides* Unger, gen. et sp. pl. foss., str. 403.

Listovi sa peteljkom, pri dnu suženi, zaokruženi, posve ili dugoljasto jajoliki, zašiljeni, nejednako ili dvostruko nazupčani; mnogi postrani nervi teku uz rub, te su obično jednostavni.

Predleži mi prilični broj obratno srcolikog ploda, što ga, kako mislim, mogu računati ovoj vrsti. Plod pokazuje sjeme, koje se od odozgo na dolje sužuje; uz sjeme prislanjaju se nježna krilašca, koja se takogjer prema dolje sužuju. Da predočim, kako je veličina sjemena raznolika, donosim nekoliko njegovih slika. Dosad poznato sjeme od drugih vrsta razlikuje se bitno od našega.

Analogna sadanja vrsta: *Betula lenta* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan i mlin).

Rod: **Alnus** Hall.

Alnus kefersteinii Göpp. sp., *tabla I., slika 33.*

Unger, Chl. prot., str. 155., tab. 33., sl. 1.—4. Isti, Swoszowice, str. 123., tab. 13., sl. 3. Isti, Szántó, str. 6., tab. 1., sl. 6. Ettingshausen, Wien, str. 12., tab. 1., sl. 19., 20. Isti, Bilin, I., str. 47., tab. 14., sl. 17.—20. Isti, Steiermark, str. 29., tab. 1., sl. 22. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 37., tab. 71., sl. 5.—7. Isti, Spritzbergen, str. 70., tab. 11., sl. 7.*c.*; tab. 14., sl. 9., 10.; str. 159., tab. 30., sl. 5.*a*; tab. 31., sl. 4. Isti, Sachalin, str. 29., tab. 4., sl. 4.*b—d*; tab. 5., sl. 6.—8. Isti, Balt. Fl., str. 33., tab. 4., sl. 11.—17.; str. 67., tab. 19., sl. 1.—13.; tab. 20. Sismonda, Piémont, str. 424., tab. 12., sl. 46.; tab. 14., sl. 3. Gaudin et Strozzi, Toscane, str. 30., tab. 2., sl. 7.—9.; tab. 4., sl. 6. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 97., tab. 31., sl. 1.—6.; tab. 32., sl. 1., 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 15., tab. 3., sl. 17. Isti, Göhren, str. 18., tab. 3., sl. 4.—6. Isti, Leitm. Geb., str. 358., tab. 2., sl. 1.; str. 375., tab. 5., sl. 4. Isti, Cyprissch., str. 7., tab. 7., sl. 17. Isti, Liebotitz und Putschirn, str. 70., tab. 1., sl. 11.; tab. 2., sl. 2. Isti, Jesuitengr., str. 21., tab. 1., sl. 34.—36.; tab. 2., sl. 12.—16.; tab. 21., sl. 9., 10., 12.; Isti, Grasseth, str. 291., tab. 2., sl. 7. Isti, Dux, str. 156., tab. 3., sl. 25., 26.; tab. 4., sl. 25., 26., 28.—31.; tab. 5., sl. 1. Isti, Čaplagr., str. 175., tab. 1., sl. 1.; tab. 7., sl. 1. Isti, Himmelsberg, str. 266., tab. 2., sl. 13.—15. Velenovský, Vršovic, str. 22., tab. 2., sl. 24.; tab. 3., sl. 13.—17. Lesquereux, Tert. Fl., str. 140., tab. 18., sl. 6—8.; tab. 64., sl. 11.

Syn.: *Alnites kefersteinii* Göppert, Nova Acta XVIII., str. 564., tab. 41., sl. 1.—19. — *Alnus oycladum* Unger, Kumi, str. 23., tab. 3., sl. 9., 22. — *Alnus sporadum* Unger, Kumi, str. 23., tab. 3., sl. 1.—8.

Listovi s kratkom peteljkom ili su posve ili dugoljasto jajoliki, vršak im je ili tup ili zašiljen, okrajak ponajviše dvostruko ali takogjer i jednostavno nazubljen, dno zaokruženo, kad i kad donekle srcoliko izrubljeno; srednje je rebro jako, postrana jaka rebarca dosta su rastavljena jedno od drugog, ničU u oštrim kutovima te imadu čitave okrajke. Češeri su veliki, ljuske su im odrvenjele, na vrhu udebljane.

Ova biljka ide u red onih vrsta, koje su po prostoru i dobi vrlo raširene u tercijaru. Ona je središnje polarnog podrijetla te je svojstvena Sjevernoj Americi i Evropi.

Analogna sadanja vrsta: *Alnus glutinosa* Gärtn. (Sjeverna polutka zemlje). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (mlin), Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Alnus nostratum Ung., *tabla IV., slika 25.*

Unger, Chl. prot., str. 117., tab. 34., sl. 1. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 37., tab. 71., sl. 13.—15.; 19. *a*, 20., 21. Isti, Polarl., str. 103., tab. 47., sl. 12. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 98., tab. 34., sl. 7., 8. Sismonda, Piémont, str. 425., tab. 11., sl. 2., 3. Staub, Zsithal, str. 264., tab. 26., sl. 1.; tab. 34./35., sl. 1. *a, b.*

Listovi pravilno ili okruglasto jajoliki, ili obratno jajasti, često tubasti ili utisnuti, jednostavno nazupčani; srednje rebro jako; 8—10 postranih rebaraca ničU u oštrim kutovima, teku paralelno i svršavaju se u zupcima okrajka.

Analogna sadanja vrsta: *Alnus glutinosa* Gärtn. (Sjeverna polovina zemlje). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Cupulifere Endl.

Rod: Quercus L.

Quercus lonchitis Ung., *tabla I., slike 29., 34.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 490. K tomu Engelhardt, Himmelsberg, str. 268., tab. 2., sl. 10., 11.; tab. 5., 34.

Listovi su kožnati sa peteljkom, dugoljasto ili jajasto kopljasti, zašiljeni, oštro nazupčani; mnoga postrana rebarca jesu jednostavna, rijetko kad račvasta, teku najednako; tercijarna rebarca ničU prilično pravokutno te se sastavljaju.

Analogna sadanja vrsta: *Quercus lancifolia* Schl. (Južna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan), Željeznička stražarnica broj 55., Bijeli put kod Zenice.

Quercus valdensis Heer, *tabla II., slika 1.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 94., tab. 78., sl. 15.; III., str. 178., tab. 151., sl. 17. Ettingshausen, Bilin, I., str. 56., tab. 16., sl. 5.—7. Engelhardt, Dux, str. 158., tab. 6., sl. 6.

Listovi kožnati, pravilno ili jajasto eliptični, pri dnu zaokruženi, kratke peteljke, oštro nazupčeni; postrana rebra paralelna, oblučasta, lûkovi položeni blizu okrajka. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Qercus sclerophyllina Heer, *tabla I., slika 31.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 54., tab. 75., sl. 7., 8.

Syn.: *Quercus aspera* Unger, Chl. prot., str. 108., tab. 30., sl. 1.—3.(?).

Listovi imadu kratku peteljku te su kožnati, ovalni, trnovito nazupčani.

Analogna sadanja vrsta: *Quercus coccifera* L. (područje Sredozemnog mora). Po dobu raširena, koliko je za sada poznato, u miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Quercus myrtilloides Ung., *tabla II., slika 2.*

Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 404. Unger, Iconogr. pl. foss., str. 110., tab. 41., sl. 17.—20. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 48., tab. 75., sl. 10.—16.; III., str. 178., tab. 151., sl. 4.—6. Sismonda, Piémont, str. 430., tab. 9., sl. 4. Gaudin, Fl. foss. it., II., str. 46., tab. 4., sl. 20.

Syn.: *Myrica antiqua* Ettingshausen, Häring, str. 39., tab. 10., sl. 1.

Listovi su kožnati, jajoliki ili dugoljasto (obratno) jajasti, pri vršku tupi, sa čitavim okrajkom; srednje je rebro jako, postrana su rebra nježna, peteljka je kratka, udebljana.

Naš list pripada obliku, što ga je Heer zasvjedočio za mjesto Lokl (Locle).

Analogne sadanje vrste: Po Ungeru *Quercus myrtifolia* Willd. (Sjeverna Amerika), po Heeru takogjer *Quercus repanda* H. et B. (Meksiko). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Quercus gmelini Al. Br., *tabla II., slika 3.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 490. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 269., tab. 2., sl. 26.

Listovi s peteljkom, jajasto kopljasti, izbačeno nazupčeni; srednje rebro jako, postrana rebra ničU u oštrim kutovima, teku uz okrajak te su udaljena izmegju sebe.

Analogna sadanja vrsta: *Quercus lancifolia* Schlecht. (Meksiko). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan), Plandište.

Rod: **Carpinus** L.

Carpinus grandis Ung., *tabla II., slike 4., 6.* i *17.*

Unger, Syn. pl. foss., str. 220. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 111., tab. 43., sl. 2.--5. Isti, Syll. pl. foss., III., str. 67., tab. 21., sl. 1.—13. Isti, Radoboj, str. 16., tab. 5., sl. 5. Massalongo, Fl. foss., Senigall., str. 208., tab. 24., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 40., tab. 71., sl. 19. *b—e*; tab. 72., sl. 2.—24.; tab. 73., sl. 2.—4. Isti, Polarl., str. 103., tab. 49., sl. 9. Isti, Alaska, str. 29., tab. 2., sl. 12. Isti, North Greenland, str. 469., tab. 44., sl. 11. *c*. Isti, Nachtr. z. Grönland, str. 11., tab. 3., sl. 14. Isti, Spitzbergen, str. 71., tab. 15., sl. 7. Isti, Sachalin, str. 34., tab. 4., sl. 4. *a*; tab. 5., sl. 11.—13.; tab. 8., 9., sl. 1.—4. Isti, Beitr. z. Sachalin, str. 6., tab. 2., sl. 6., tab. 4., sl. 1. Sismonda, Piémont, str. 39., tab. 12., sl. 7., 8. Engelhardt, Göhren, str. 21., tab. 3., sl. 10. Isti, Liebotitz u. Putschirn, str. 80., tab. 1., sl. 9., 10. Isti, Jesuitengr., str. 320., tab. 10., sl. 30., 31., tab. 11., sl. 2., 5., 6., 23., 24. Isti, Dux, str. 156., tab. 5., sl. 9., 11., 18., tab. 6., sl. 2.—4. Isti, Himmelsberg, str. 269., tab. 2., sl. 27., 37., 38. Lesquereux, Tert. Fl., str. 143., tab. 19., sl. 9.; tab. 64., sl. 8.—10. Velenovský, Vršovic, str. 23., tab. 2., sl. 25.; tab. 3., sl. 1.—6. Staub, Zsilthal, str. 267., tab. 25., sl. 1.—3.; tab. 24., sl. 2.(?), 4., 5.

Syn.: *Carpinus macroptera* Brongn., Unger, Swoszowice, str. 124., tab. 13., sl. 8., 9. — *Carpinus oblonga* Weber, Palaeont., II., str. 174., tab. 19., sl. 8. — *Carpinites macrophyllus* Göppert, Palaeont, II., str. 273., tab. 34., sl. 2. Unger, Gleichenberg, str. 20.; tab. 3., sl. 5. — *Betula carpinoides* Göppert, Schossnitz, str. 12., tab. 3., sl. 16. — *Carpinus elongata* Wessel, Palaeont,, IV., str. 24., tab. 3., sl. 2. — *Carpinus ostryoides* Göppert, Schossnitz, str. 19., tab. 4., sl. 7. — *Carpinus vera* Andrae, Siebenb., str. 17., tab. 1., sl. 7. — *Carpinus heeri* Ettingshausen, Bilin, str. 48., tab. 15., sl. 10., 11. — *Artocarpidium cecropiaefolium* Ettingshausen, Wien, str. 15., tab. 2., sl. 3., 4. Isti, Wildshuth, str. 432., tab. 4., sl. 2.

Listovi s peteljkom, jajoliki ili eliptični, ponešto zašiljeni, pri dnu široki, kad i kad srcoliko, oštro dvostruko, po gdjekad i jednostavno nazupčani; srednje rebro ko i postrana rebarca, koja teku paralelno uz okrajak, ukočena.

Plod velik, njegove ljuštice trokrpaste sa cijelim ili nazupčanim okrajkom, srednja krpa dugoljasta i tubasta, postrane kraće i jajolike, orah rebrast.

Heer razlikuje u ove vrste osam oblika. Sliku 6. valja ubrojiti obliku *d)*, čiji su listovi jajasto eliptični, pri dnu tupo zaokruženi, ispod središta najširi, sužujući se postepeno prema gore i svršujući se u oštro nazupčani vršak. Ovaj je list naročito po obliku zubaca sličan onome, što ga Heer u svojoj Flora der Schweiz prikazuje na tabli 72., slika 18., ali ima više postranih rebaraca. Odgovarajuća sada živuća vrsta bogata je takogjer u oblicima listova.

Ova biljka bila je za tercijara raširena u vrlo velikom dijelu Evrope i Amerike; postanak valja joj svakako tražiti u središnjem polarnom području.

Analogna sadanja vrsta: *Carpinus betulus* L. (Južna, srednja i istočna Evropa, srednja Azija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin), Breza kod Dabravine.

Rod: **Ostrya** Mich.

Ostrya atlantidis Ung., *tabla II., slike 7., 8.*

Unger, Iconogr. pl. foss., str. 113., tab. 43., sl. 9.—11. Syll. pl. foss., IV., str. 67., tab. 21., sl. 15., 16. Ettingshausen, Beitr. z. Steiermark, str. 46., tab. 2., sl. 11.—13. Isti, Sagor, I., str. 177., tab. 4., sl. 13.—18. Isti, Leoben, I., str. 34., tab. 2., sl. 29. Engelhardt, Jesuitengr., str. 24., tab. 3., sl. 3.—8., 23.—29.; tab. 4., sl. 1.

Listovi s peteljkom, jajasto dugoljasti, zašiljeni, dvostruko nazupčani; postrana rebarca teku uz okrajak. Jajoliki, šiljasti orah leži u naduvenoj ljuski, na kojoj se vide uzdužna rebra i sitna mreža.

Za mene je sve dosad ostalo dvojbeno, da li *Ostrya stenocarpa* Ett. (Beitr. z. Steiermark, str. 47., tab. 2., sl. 8.—10.), od koje nije zasvjedočen niti jedan list nego samo ljuštice ploda, čini samostalnu vrstu. Kad bi bila, onda valja sl. 7. pribrojiti toj vrsti, no biće ipak bolje, da sačekamo daljnje nalaske. Da ljuštice ploda u veličini imadu znatnije razlike, pokazuju njihove slike u mojoj raspravi „Pflanzen des Jesuitengrabens"; iz ovijeh slika razabire se, da se nervi u uzanijih ljuštica moraju više približavati, nego one u širih ljuštica.

Analogna sadanja vrsta: *Ostrya virginica* Willd. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Rod: **Castanea** Tourn.

Castanea ungeri Heer, *tabla II., slike 5., 9.—12.*

Unger, Chl. prot. str. 104., tab. 28., sl. 1. Ettingshausen, Wien, str. 13., tab. 1., sl. 21.—23. Isti, Bilin, str. 52., tab. 16., sl. 2. Sismonda, Piémont, str. 47., tab. 10., sl. 4.; tab. 13., sl. 2., 3.; tab. 14., sl. 1.: tab. 15., sl. 3. Heer, Polarl., str. 106., tab. 10., sl. 8.; tab. 46., sl. 1.—3. Engelhardt, Dônja Tuzla, str. 483., tab. 2., sl. 16.

Heer, Northgreenland, str. 470., tab. 45., sl. 1.—6. Isti, Alaska, str. 32., tab. 7., sl. 1.—3. Isti, Grönland, str. 84., tab. 69., sl. 3. Isti, Sachalin 37., tab. 10., sl. 5. Isti, Beitr. z. Sachalin, str. 7., tab. 2., sl. 3.

Syn.: *Fagus castaneaefolia.*

Listovi dugoljasto kopljasti, zašiljeni, nazupčani; mnoga postrana rebarca stoje blizu jedno uz drugo, jesu ukočena, teku paralelno uz čitav okrajak i ničiu u oštrim kutovima.

Našao se oveći broj listova, od kojih nekoliko prikazujem u slici. Razlikuju se izmegju sebe više po veličini nego po obliku. Ponajviše su dugoljasti i uski, ali ima i takovih, u kojih se širina tako uvećava, da im oblik možemo označiti eliptičnim, čime se približavaju vrsti *Fagus deucalionis* Ung.

Ako sam ovu biljku u mojoj pregjašnjoj raspravi ipak nazvao starim imenom, makar da sam naglasio mogućnost da ide u rod *Castanea,* to sam tako učinio zbog toga, što mi je do onda stigao vrlo siromašni materijal. Sada, gdje raspolažem obilnijim materijalom, ne ću da oklijevam ni časak da ju pribrojim rodu *Castanea,* što je već i Heer učinio. Da se tako učini, za to je odlučan čitavi izgled listova i veći broj postranih rebaraca. Kojoj drugoj vrsti ne može se ubrojiti već zbog toga, što u nje nema šiljastog trna na zupcima. Heer je u svojem materijalu iz sjevernih krajeva mogao razlikovati dvije forme, od kojih sam ja našao samo onu sa malenim, oštrim zupcima.

Ubrajam ovamo i fragmenat mladog tučka, koji se u svemu podudara sa tučkom od *Castanea vesca* Gärtn.

List, što ga je Ettingshausen u djelu Bilin, I., tab. 16., sl. 2. označio listom od vrste *Fagus castaneaefolia* Ung., valja isključiti, jer mu je okrajak sasvim drukčiji. Oni listovi pak, što ih je Sismonda u djelu Piémont, tab. 13., sl. 2. i 3. predočio, bolje će pristajati vrsti *Castanea kubinyi* Kóv., a list na tab. 15., sl. 3. vrsti *Fagus deucalionis* Ung.

Analogna sadanja vrsta: izmegju *Fagus ferruginea* Ait. i *Castanea pumila* Willd. Ettingshausen. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan), Bijeli put kod Zenice.

Castanea atavia Ung., *tabla II., slika 14.*

Unger, Sotzka, str. 34., tab. 10., sl. 5.—7. Ettingshausen, Beitr. z. Steiermark, str. 48., tab. 2., sl. 16.—20. Göppert, Beitr., str. 18., tab. 2., sl. 4.

Listovi dugoljasti, tubasti ili šiljasti, pri dnu suženi i nejednaki, imadu peteljku te su grubo nazupčani; srednje rebro kruto, postrana rebarca nejednaka.

Napustio sam, otkad mi je prispio obilni materijal, moje prijašnje mnijenje, da svi tercijarni listovi od kestenja pripadaju jednoj te istoj vrsti.

Analogna sadanja vrsta: *Castanea pumila* Mill. (Sjeverna Amerika). Po dobu rašrena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Rod: **Fagus** L.

Fagus feroniae Ung., *tabla II., slika 13.*

Unger, Chl. prot., str. 106., tab. 28., sl. 3., 4. Ettingshausen, Bilin, I., str. 50., tab. 25., sl. 12.—20., 22.; tab. 16., sl. 1. Engelhardt, Dux, str. 158., tab. 4., sl. 32.—34.; tab. 5., sl. 4.—8., 10. Isti, Himmelsberg, str. 270., tab. 2., sl. 29., 33., 35., 39. Velenovský, Vršovic, str. 23., tab. 3., sl. 7.—9.

Syn.: *Fagus deucalionis* Unger, Chl. prot., str. 106., tab. 27., sl. 1.—4. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 110., tab. 41., sl. 24., 25. Massalongo, Fl. foss. del. Senigall., str. 203., tab. 30., sl. 9. Sismonda, Piémont, str. 47., tab. 12., sl. 1.—3.; tab. 19., sl. 1. Heer, Polarl., str. 105., tab., 8., sl. 1.—4.; tab. 10., sl. 6.; tab. 46., sl. 4. Engelhardt, Liebotitz u. Putschirn, str. 85., tab. 2., sl. 8.—12. — *Ulmus quercifolia* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 115., tab. 25., sl. 5. — *Quercus myricaefolia* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 109., tab. 41., sl. 12.

Listovi s peteljkom, jajoliki ili eliptični, slabo ili posve zašiljeni, nejednako ili oštro nazupčani; nervatura teče uz okrajak; srednje rebro izbočeno, ravno, teče kroz čitav list; 6—9 postranih rebaraca niču u oštrim kutovima te su jednostavna; tercijarne žilice vrlo nježne, nepravilno spojene.

Analogna sadanja vrsta: *Fagus ferruginea* Ait. (Sjeverna Amerika). Po dobu rašrena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Bijeli put kod Zenice.

Ulmaceje Agardh.

Rod: **Ulmus** L.

Ulmus longifolia Ung., *tabla III., slika 1.*

Unger, Chl. prot., str. 101., tab. 21., sl. 5. Ettingshausen, Bilin, I., str. 62., tab. 18., sl. 1.—11. Velenovský, Vršovic, str. 25., tab. 3., sl. 24., 25.; tab. 4., sl. 3.—13. Engelhardt, Dux, str. 32., tab. 6., sl. 11., 16.—20., 24.

Syn.: *Ulmus plurinervia* Unger, Chl. prot., str. 95., tab. 25., sl. 1.—4. Isti, Gleichenberg, str. 20., tab. 4., sl. 3., 4. Weber, Palaeont., II., str. 174., tab. 19., sl. 5. Wessel u. Weber, Palaeont., IV., str. 137., tab. 23., sl. 4., 6. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 58., tab. 79., sl. 4. Ettingshausen, Bilin, I., str. 63., tab. 18., sl. 12., 13. Engelhardt, Jesuitengr., str. 25., tab. 1., sl 4. Isti, Dux, str. 33., tab. 6., sl. 22. Isti, Bosn.

Tertiärpfl., str. 86., tab. 5., sl. 1. Isti, Dônja Tuzla, str. 492., tab. 2., sl. 3. — *Ulmus Bronnii* Unger, Chl. prot., str. 100., tab. 26., sl. 1.—4. Andrae, Siebenb., str. 17., tab. 1., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 58., tab. 79., sl. 5., 6. Gaudin et Strozzi, Fl. foss. ital., II., str. 47., tab. 3., sl. 3., 9. Sismonda, Piémont, str. 48., tab. 17., sl. 7. Ettingshausen, Bilin, str. 62., tab. 17., sl. 9., 10.; tab. 18., sl. 1.—6. Engelhardt, Leitm. Geb., str. 377., tab. 5., sl. 13. Isti, Jesuitengr., str. 25., tab. 3., sl. 10.—14.; tab. 4., sl. 25., 30. Isti, Himmelsberg, str. 271., tab. 3., sl. 1. Isti, Dônja Tuzla, str. 491., tab. 1., sl. 24., 28. — *Ulmus europaea* Bronn, Lethaea geogn. II., str. 14., tab. 35., sl. 1. — *Ulmus carpinifolia* Wessel, Palaeont, IV., tab. 4., sl. 6.

Listovi s peteljkom, jajasto kopljasti ili dugoljasti, pri dnu jajoliko zaokruženi ili dosta često prema dnu suženi, jednakih ili slabo nesimetričnih stranica, uz okrajak jednostavno ili dvostruko nazupčani; srednje rebro snažno, svršava se u šiljku; postrana rebarca teku paralelno u šiljke zubaca, i to kod dvostruko nazupčanog okrajka u veći zubac; mreža nervi vrlo je fina. Plod s krilašcima velik, ovalnog oblika, pokriven okruglom, u sredini gore i dolje ponešto urezanom opnom, kroz koju se provlače mnoge razgranjene žile.

Ja sam već jednom naglasio, da svakomu koji se bavi odregjivanjem, često dogju u ruke fosilni listovi brijesta, koji ga dovode upravo u nepriliku, jer bi takove listove mogao punim pravom doznačiti raznijem vrstama, što ih za sada još razlikujemo; ali to su tek prelazni oblici od jedne vrste k drugoj, pa je moguće da spadaju zajedno. Glede toga što je upravo istina, mogla bi se stvoriti odluka samo na osnovu ploda, od kojeg ipak imademo samo jedan eksemplar, makar da se tečajem duljeg vremena po raznijem mjestima našlo mnogo listova od *Ulmus plurinervia* Ung., *U. bronnii* Ung. i *U. longifolia* Ung., u novije vrijeme takogjer u Bosni (Ettingshausenov plod od *U. longifolia* nije ništa drugo nego mlagji plod *U. bronnii*). Time se, kako se čini, sve to više potvrgjuje mnijenje Velenovskog (Vršovic, str. 25.): „da ovdje imademo posla samo s jednom vrstom". — Sve što se prije njega označavalo zasebnim vrstama, biće dakle tek forme jedne te iste vrste.

U napredak ne može promjenljivi broj nervi kod odregjivanja dolaziti u obzir pa ni to, kako nervi teku, jer je i ovo kad i kad raznoliko u obim polovinama jednog te istog lista. Forma *longifolia* sa dugoljastim i zašiljenim, pri dnu često nejednakim listovima odmah se, jer je dvostruko zupčasta, razlikuje od formi *plurinervia* i *bronnii* sa jednostavnim zupcima, od ovih se opet *plurinervia* zbog jajasto kopljastih listova razlikuje od forme *bronnii*, koja ima jajasto eliptične listove. Prelazne oblike mogli bismo, ako označavanje formi tjeramo do krajnosti, nazvati *longifolia-plurinervia* i t. d.

Analogna sadanja vrsta: *Ulmus campestris* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin), Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Rod: **Planera** Willd.

Planera ungeri Kóv. sp., *tabla I., slika 19.*

Ettingshausen, Wien, str. 14., tab. 2., sl. 5.—18. Isti. Häring, str. 40., tab. 11., sl. 45. Isti, Bilin, I., str. 141., tab. 17., sl. 14.—20. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 60., tab. 80., sl. 1.—24. Isti, Polarl., str. 100., tab. 9., sl. 13. *b*. Isti, Balt. Fl., str. 73., tab. 21., sl. 10. Isti, North Greeland, str. 472., tab. 45., sl. 5. *a*, *c*; tab. 46., sl. 6., 7. *a*. Isti, Alaska, str. 34., tab. 5., sl. 2. Isti, Sibirien u. Amurland, str. 53., tab. 15., sl. 19. Isti, Sachalin, str. 40., tab. 9., sl. 10.; tab. 10., sl. 1., 2. Isti, Beitr. z. Sachalin, str. 9., tab. 4., sl. 4. *a*. Isti, Grönland, str. 94., tab. 75., sl. 11.; tab. 89., sl. 9.; tab. 92., sl. 9.; tab. 95., sl. 6., 7.; tab. 97., sl. 3. Sismonda, Piémont, str. 48., tab. 18., sl. 2.—4. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 106., tab 38., sl. 9.—11.; tab. 31., sl. 1.—10.; tab. 60., sl. 3., 5. Unger, Kumi, str. 48., tab. 4., sl. 10.—16. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 18., tab. 4., sl. 9., 10. Isti, Leitm. Geb., str. 377., tab. 5., sl. 14.—17.

Isti, Cyprissch., str. 9., tab. 7., sl. 20., 32. Isti, Jesuitengr., str. 26., tab. 3., sl. 33.; tab. 4., sl. 14., 16.—22., 26.—29.; tab. 21., sl. 8., 256. Isti, Dux, str. 162., tab. 3., sl. 22., 24. Isti, Čaplagr., str. 181., tab. 8., sl. 6. Isti, Himmelsberg, str. 272., tab. 1., sl. 48.: tab. 2., sl. 43., tab. 3., sl. 2. Lesquereux, Tert. Fl., str. 190., tab. 27., sl. 7. Velenovský, Vršovic, str. 26., tab. 3., sl. 18.—23.; tab. 4., sl. 14. Staub, Baranyaer Komitat, str. 35., tab. 1., sl. 7.

Syn.: *Ulmus zelkovaefolia* Unger, Chl. prot., str. 94., tab. 26., sl. 7., 8. Weber, Palaeont, II., str. 174., tab. 19., sl. 6. — *Fagus atlantica* Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 411. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 115., tab. 43., sl. 20. — *Zelkova ungeri* Kováts, Jahrb. d. k. k. Reichsanstalt, str. 178. Isti, Erdőbénye, str. 27., tab. 5., sl. 1.—12. Unger, Iconogr. pl. foss., str. 114., tab. 43., sl. 19. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 217., tab. 21., sl. 1.—5., 7., 11.—17., 22.—24.; tab. 35., sl. 25.; tab. 36., sl. 14.; tab. 41., sl. 2.—4. — *Comptonia ulmifolia* Unger, Sotzka, str. 162., tab. 29., sl. 4., 5. Massalongo, Ital. merid., str. 6., tab. 2., sl. 9. — *Quercus oreadum* Weber, Palaeont, II., str. 172., tab. 18., sl. 13., 15. — *Quercus subrobur* Göppert, Schossnitz, str. 16., tab. 7., sl. 8., 9. — *Quercus semi-elliptica* Göppert, Schossnitz, str. 15., tab. 6., sl. 3.—5. — *Castanea atavia* Göppert, Schossnitz, str. 18., tab. 5., sl. 12., 13.

Listovi kratke peteljke, pri dnu obično nejednaki, rijetko kada skoro jednaki, lancetasti, ovalni, zašiljeno ovalni ili jajasto lancetasti; okrajak pravilno nazupčan, zupci veliki; postrana rebarca niču u oštrim kutovima te uviru u šiljke zubaca.

Veliki spisak literature dokazuje, da je ova biljka za tercijarnog doba bila rašírena preko velikog prostora. Rasla je u Americi i Japanu košto u Evropi, ovdje ipak najbrojnije, jer je zasvjedočena od visokog sjevera sve do u Italiju. U sadašnjosti je biljka već nestala u Americi, a u Evropi ima je još samo u jednom kraju na Istoku, dok u Aziji još uvijek raste u ovećem području.

Analogna sadanja vrsta: *Planera richardi* Mich. (Kavkaz, Sjeverna Persija, južna obala Kaspijskog jezera). Po dobu rašírena u oligocenu i pliocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan, mlin).

Moreje Endl.

Rod: **Ficus** Tournef.

Ficus lanceolata Heer, *tabla II., slika 26.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 492.

Listovi su ili sasvim ili prilično kožnati, kopljasti ili jajoliko kopljasti, sa čitavim okrajkom, pri dnu odjednom stegnuti i u peteljci suženi; srednje je rebro jako, dok postrana rebarca teku oblučasto te se svršavaju u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Ficus princeps* Knth. (Brazilija). Po dobu rašírena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin), Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Salicineje Rich.

Rod **Salix** L.

Salix varians Göpp., *tabla II., slika 23.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 495. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 275., tab. 3., sl. 6., 8., 9., 11.

Listovi dugoljasto ili pravilno kopljasti, zašiljeni, uz okrajak fino nazupčani, često ponešto zavinuti; srednje rebro jedro, postrana rebarca nježna te se svršavaju u raznim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Salix fragilis* L. (Evropa, umjereni pojas Azije). Po dobu rašírena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Salix lavateri Heer, *tabla III., slika 3.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 28., tab. 66., sl. 1.—12. Isti, Alaska, str. 27., tab. 2., sl. 10. Saporta, Sud-Est de la France, III., str. 38., tab. 4., sl. 1.—4.

Listovi linealno kopljasti, od prilike devet puta dulji nego što im je širina, oštro i na gusto nazupčani, dugoljasto zašiljeni.

Analogna sadanja vrsta: *Salix russeliana* Sm. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Laurineje Juss.

Rod: Laurus L.

Laurus primigenia Ung.

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 497,

Listovi ove vrste, raširene u eocenu, oligocenu, miocenu i pliocenu, nagjoše se kod Plandišta i zapadno od majdana u Kakanj-Doboju.

Rod: Benzoin Nees ab Esenb.

Benzoin antiquum Heer, *tabla III., slika 7.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 81., tab. 90., sl. 1.—8.; III., str. 185. Unger, Radoboj, str. 141., tab. 1., sl. 12. Engelhardt, Jesuitengr., str. 31., tab. 6., sl. 26. Isti, Dônja Tuzla, str. 500., tab. 4., sl. 4. Isti, Himmelsberg, str. 279., tab. 3., sl. 27.

Listovi su kožnati, eliptični ili dugoljasti, imadu peteljku te se pri dnu sužavaju; rebra su im perasta; nježna postrana rebarca niču u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Benzoin odoriferum* Nees. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (mlin), Plandište.

Rod: Cinnamomum Burm.

Cinnamomum scheuchzeri Heer, *tabla II., slika 20.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 501.

Listovi nasagjeni su skoro jedan spram drugog; oni su kožnati, glatki, peteljkasti, eliptični, jajoliki ili dugoljasti, trostruko rebrasti; dônja postrana rebarca teku potpuno ili prilično paralelno s okrajkom, ne dosižu vršak, a niču rijetko kada pri dnu lista, nego obično u listovnoj plohi iz srednjeg rebra, koje prema vršku sve to više gubi od svoje debljine; glavna polja, okružena postranim rebarcima, isprepletena su nježnim žilicama, što niču u oštrim kutovima. U gornjim partijama ishode od srednjeg rebra još više postranih rebaraca te se izmegju sebe vežu u lukovima; okrajnja polja ispunjena su tercijarnim oblučastim žilama, koje niču u prilično pravilnom kutu.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum pedunculatum* Nees. (Japan). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Potok Konžilo, Željezničke stražarnica broj 55. kod Zenice, Plandište kod Kakanj-Doboja.

Cinnamomum polymorphum Al. Br. sp., *tabla III., slika 9.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 502. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 279., tab. 3., sl. 28.

Listovi peteljkasti, eliptični, pri dnu ponešto suženi, zašiljeni, trostruko rebrasti; postrana temeljna rebarca ne teku paralelno s okrajkom, već u nepotpunom šiljku te imadu kad i kad žlijezde u kutovima, koje tvore sa srednjim rebarcima. Sjeme je ovalno, maleno i priraslo je u dno nenazupčane čaške.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum zeylanicum* Nees. (Istočna Indija). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Visoko.

Celastrineje R. Br.

Rod: Celastrus L.

Celastrus europaeus Ung., *tabla III., slika 20.; tabla IV., slika 9.*

Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 459. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 10., tab. 2., sl. 10.—15. Ettingshausen, Sagor, II., str. 34., tab. 15., sl. 25.—27. Engelhardt, Berand, str. 32., tab. 2., sl. 15.

Listovi široko lancetasti, zašiljeni, kožnati, u peteljci neznatno suženi, sa čitavim okrajkom, uz koji su razbacano nazupčani; srednje rebro jedro, postrana rebarca ničU u oštrim kutovima te su ponajviše jednostavna i paralelna.

Analogna sadanja vrsta: *Celastrus myrtifolius* L. (Java.). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Breza.

Daphnoideje Vent.

Rod: Daphne L.

Daphne palaeo-mezereum Ett., *tabla III., slika 11.*

Ettingshausen, Leoben, I., str. 52., tab. 4., sl. 1.

Listovi s peteljkom, kožnati, obratno jajasti, prema dnu klinasto suženi, na vrhu kratko izvučeni; srednje rebro pri dnu izbočeno, postaje prema vrhu sve to tanje i teče ravno; postrana, vanredno nježna rebarca ničU u vrlo oštrim kutovima; tercijarne žile su vrlo fine i tvore mrežu, sastavljenu od nepravilnih, dugoljastih petljica.

Analogna sadanja vrsta: *Daphne mezereum* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Visoko.

Apocynaceje Lindl.

Rod: Echitonium Ung.

Echitonium sophiae Web., *tabla III., slike 12.* i *16.*

Weber, Palaeont., II., str. 187., tab. 20., sl. 17. *a—e.* Heer, Fl. d. Schw., III., str. 22., tab. 104., sl. 10. Isti, Beitr., str. 20., tab. 10., sl. 2. Sismonda, Piémont, str. 445., tab. 10., sl. 6. Engelhardt, Dux, str. 170., tab. 7., sl. 19.

Listovi ponešto kožnati, linealni ili linealno kopljasti. Plod sastoji od kožnate, ko jaje okrugle, zašiljene, uzdužno brazdovite gužve sa sjemenkom uza stranu. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Izmegju Janjića i Lašve.

Sapotaceje Juss.

Rod: Sapotacites Ett.

Sapotacites minor Ett., *tabla II., slika 19.*

Ettingshausen, Häring, str. 62., tab. 21., sl. 6.—8. Isti, Sagor, II., str. 13., tab. 13., sl. 5.—8. Isti, Leoben, II., str. 12., tab. 6., sl. 11. Isti, Schoenegg, II., str. 292., tab. 5., sl. 33.—35. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 14., tab. 103., sl. 9.; str. 191., tab. 153., sl. 45. Massalongo, Fl. foss. del Senigall.,

str. 294., tab. 29., sl. 28. Sismonda, Piémont, str. 56., tab. 26., sl. 3. Engelhardt, Jesuitengr., str. 42., tab. 8., sl. 33., 34.; tab. 9., sl. 21. Isti, Dônja Tuzla, str. 505., tab. 2., sl. 7.; tab. 3., sl. 15.

Syn.: *Pirus minor* Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 481. Isti, Sotzka, str. 53., tab. 38., sl. 16.—24. — *Bumelia oreadum* Unger, Sotzka, str. 42., tab. 22., sl. 8., 10., 12. — *Bumelia minor* Unger, Syll. pl. foss., III., str. 25., tab. 6., sl. 11.—19. Isti, Kumi, str. 43., tab. 11., sl. 31.—34.

Listovi kratke peteljke, kožnati, obratno jajasti, sa čitavim okrajkom, na vrhu zarubljeni, pri dnu klinasto suženi; postrana rebarca niču u oštrim kutovima, vrlo su nježna i oblučasta.

Analogne sadanje vrste: Razne *Sapotaceje* iz rodova *Bumelia* i *Mimusops*. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Visoko.

Ericaceje Rich.

Rod: **Andromeda** L.

Andromeda protogaea Ung., *tabla III., slika 22.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 507. K tomu još Ettingshausen, Schoenegg, str. 18., tab. 6., sl. 23.—42.

Listovi kožnati, lancetasti, pri dnu i na vrhu suženi, sa čitavim okrajkom i dugim peteljkama; srednje rebro vrlo jako, postrana rebra ponajviše nevidljiva, gdje se vide, ondje su vrlo nježna, izrazito oblučasta.

Analogna sadanja vrsta: *Andromeda (Leucothoë) eucalyptoides* DC. (Brazilija). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (mlin), Žeravac na protivnoj strani od Popratnice, izmegju Janjića i Lašve.

Andromeda vaccinifolia Ung., *tabla II., slika 24.*

Unger, Sotzka, str. 43., tab. 23., sl. 10.—12. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 7.. tab. 101., sl. 25. Isti, Balt. Fl., str. 83., tab. 25., sl. 20. Engelhardt, Jesuitengr., str. 44., tab. 10., sl. 11. Isti, Himmelsberg, str. 283., tab. 2., sl. 32., 34.

Listovi kožnati, lancetasti, sa čitavim okrajkom, na vrhu tubasti, pri dnu sasvim ili prilično zaokruženi, imadu peteljku.

Analogna sadanja vrsta: *Andromeda calyculata* L. (Sjeverna Amerika, Evropa, Azija). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Ampelideje Kunth.

Rod: **Vitis** L.

Vitis teutonica Al. Br., *tabla III., slika 19.*

Al. Braun, Jahrb. 1845., str. 172. Unger, Syll. pl. foss., I., str. 23., tab. 9., sl. 1.—8. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 194., tab. 155., sl. 1.—3. Isti, Balt. Fl., str. 91., tab. 29., sl. 7. Ludwig, Palaeont, VIII., str. 118., tab. 45., sl. 1.—5.; tab. 46., sl. 1.—6. Engelhardt, Jesuitengr., str. 46., tab. 10., sl. 12. Isti, Himmelsberg, stt. 284., tab. 4., sl. 6., 12. Ettingshausen, Steiermark, str. 76., tab. 4., sl. 15.

Syn.: *Acer strictum* Göppert, Schossnitz, str. 35., tab. 23., sl. 1.—5. — *Acer vitifolium* Al. Braun, Jahrb. 1845., str. 172.

Listovi duge peteljke, tro- do peterokrpasti, pri dnu zarubljeni, krpice ukočene, trostrane, produžene, vrlo zašiljene, odmaknuto nazupčane. Drške ploda u korjenu udebljane, sjeme kruškoliko.

Analogna sadanja vrsta: *Ampelopsis tricuspidata* Sieb. et Zucc. (Japan). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Anonaceje Dunal.

Rod: **Xylopia** Br.

Xylopia ungeri nov. sp., *tabla IV., slika 30.*

Syn.: *Anona xylopioides* Unger, Syll. pl. foss., I., str. 27., tab. 10., sl. 15., 16.

Plod cilindričan(?), pritisnut, svršava se kratkim šiljkom, imade peteljke i sjedi na zajedničkom vršku.

Po vanjskom izgledu slični su pojedini plodovi i čitavo plodište onom u vrste *Xylopia* Br., od nutarnje gragje ne raspoznaje se ništa. I ako su plodovi na gusto položeni jedan uz drugi, vidi se ipak u pojedinih, da imadu zasebne peteljke i da im plodište ima zajedničku dršku. Kako su vrlo maleni, biće da su to sasvim mladi plodovi. Pretvoreni su u sjajni ugljen. Mimo pomnjivog istraživanja nenagjoh plodove *Papilionaceje,* za koje sam prvobitno ove naše držao; svakako trebaće ih s njima prispodabljati. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Nymphaeaceje Salisb.

Rod: **Anoectomeria** Sap.

Anoectomeria brongniarti Sap., *tabla III., slike 5.* i *6.*

Saporta, Sud-Est de la France, II., str. 124., tab. 7., sl. 1.; str. 306., tab. 10., sl. 1.—4. Ettingshausen, Bilin, III., str. 10., tab. 41., sl. 11.—14. Isti, Steiermark. str. 81., tab. 4., sl. 16.—18.

Syn.: *Nymphaea Arethusae* Brongniart, Mém. du Mus. d'hist. nat., VIII., str. 332., tab. 14., sl. 2.—9. — *Nymphaea Brongniartii* Caspary, Ann. d. sc. nat., VI., str. 199., tab. 13. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 195., tab. 155., sl. 20.

Korjen debeo, puzavog oblika, provigjen sa zvjezdastim stožerom, koji ima četiri oveće zračne cijevi; dônje od njih su daleko veće nego gornje; oko ovih redaju se uokolo omanje cjevčice, a ispod istijeh su brazgotinasti korjenčići sa tragovima cjevkastog snopića.

Našao se oveći komad i nekoliko sitnijih, koji svakako ovamo spadaju. Na žalost su slabo održani, valjda uslijed snažnog pritiska, od kojeg su pojedine partije postale nejasne. Po dobu raširena u eocenu i oligocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Rod: **Nymphaea** L.

Nymphaea charpentieri Heer, *tabla IV., slika 11.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 30., tab. 106., tab. 107., sl. 1. str. 195., tab. 155., sl. 20. Ettingshausen, Leoben, II., str. 19., tab. 7., sl. 12.

Syn.: *Nelumbium nymphaeoides* Ettingshausen, Mte. Promina, str. 37., tab. 10., sl. 1.; tab. 11., sl. 2.

Korjen debeo, pokriven velikim bradavicama, na čijem se gornjem kraju usred partije u obliku okruga vide okruglasti nabori.

Analogna sadanja vrsta: *Nymphaea alba* L. (Evropa). Po dobu raširena ponajviše u oligocenu, rijetko kad u miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Tiliaceje Juss.

Rod: **Tilia** L.

Tilia bosniaca nov. sp., *tabla III., slike 8., 13., 14.*

Listovi jezičasti, dugoljasti, sa peteljkom, u sredini najuži, na vrhu i pri dnu šiljasti; srednje rebro snažno, duboko ispod vrha račvasto; postrana rebarca nježna, razgranjena; cvjetna drška niče ispod središta.

Naš komad ne smije se pribrojiti vrsti *Tilia milleri* Ett. (Beiträge z. Steiermark, str. 63., tab. 5., sl. 2.; Leoben, II., str. 21., tab. 8., sl. 9.), jer je ova daleko veća i jer joj je srednje rebro račvasto i u gornjem dijelu mnogo tanje.

Nalazište: Kakanj-Doboj (majdan).

Tilia katzeri nov. sp., *tabla IV., slika 23.*

Pokrovni list klinast, uz okrajak valovit, na vrhu zaokružen; srednje rebro jako duboko ispod vrha račvasto; postrana rebarca megju sobom spojena lûkovima dosta daleko od okrajka; polja uz rub ispunjena zavijutkima; cvjetna peteljka niče daleko ispod središta.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Acerineje DC.

Rod: Acer L.

Acer trilobatum Stbg. sp., *tabla IV., slike 10., 12., 14., 16., 17., 18.*

Al. Braun, Jahrb. 1845., str. 172. Unger, Chl. prot., str. 130., tab. 41., sl. 1.—8. Isti, Kumi, str. 49., tab. 12., sl. 28.—30. Isti, Szántó, str. 11., tab. 4., sl. 1., 2. Isti, Gleichenberg, str. 24., tab. 51., sl. 10. Ettingshausen, Bilin, II., str. 18., tab. 1., sl. 14.; tab. 44., sl. 1.—5., 7.—9., 12., 15. Isti, Wetterau, str. 67., tab. 4., sl. 1., 2., 4.—6. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 47., tab. 2., sl. 3., 4., 6., 8,; str. 197., tab. 110., sl. 16.—21.: tab. 111., sl. 1., 2., 5..—14., 16., 18.—21.; tab. 112., sl. 1.—8., 11.—46.; tab. 113.—115.; tab. 116., sl. 1.—3.; tab. 155., sl. 9., 10. Isti, Fl. foss. arct., VII., str. 125., tab. 94., sl. 1. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 127., tab. 50., sl. 1.—5.; tab. 51., sl. 4.—11.; tab. 52., sl. 2., 4.—7.; tab. 53., sl. 6. Sismonda, Piémont, str. 39., tab. 18., sl. 2.; tab. 20., sl. 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 28., tab. 8., sl. 1., 2. Isti, Göhren, str. 30,, tab. 6., sl. 2. Isti, Leitm. Geb., str. 364., tab. 3., sl. 7.—10.; str. 392., tab. 7., sl. 17.—19. Isti, Tschernowitz, str. 384., tab. 5., sl. 1.—3. Isti, Cyprissch., str. 143.; tab. 8., sl. 9.—12; tab. 9., sl. 1. *a*, *b*. Isti, Liebotitz u. Putschirn, str. 83., tab. 1., sl. 19.; tab. 2., sl. 1., 4., 5. Isti, Jesuitengr., str. 384., tab. 19., sl. 13.—24. Isti, Himmelsberg, str. 285., tab. 4., sl. 3., 8.—11., 17., 25., 26., 27. Lesquereux, Tert. Fl., str. 261., tab. 48., sl. 2., 3. *a*. Sieber, Nordböhmen, str. 94., tab. 1., sl. 7., 8. Velenovský, Vršovic, str. 37., tab. 7., sl. 1.—3.; tab. 8., sl. 26.; tab. 9., sl. 2., 4. Schmalhausen, Südwest-Russland, str. 36., tab. 11., sl. 3.—5.

Syn.: *Phyllites lobatus* Sternberg, Vers., I., str. 39., tab. 35., sl. 2. — *Phyllites trilobatum* Sternberg, Vers., I., str. 42., tab. 50., sl. 2. — *Acer productum* Al. Braun, Jahrb. 1845., str. 172. Unger, Chl. prot., str. 131., tab. 41., sl. 1.—9. — *Acer tricuspidatum* Al. Braun, Jahrb. 1845., str. 172. — *Acer vitifolium* Unger, Chl. prot., str. 133., tab. 43., sl. 10., 11. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 131., tab. 52., sl. 1. — *Platanus cuneifolia* Göppert, Schossnitz, str. 22., tab. 12., sl. 1.—3. — *Acer heeri* Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 345., tab. 12., sl. 3.; tab. 17., sl. 1., 2., 4., 6.—8.; tab. 18., sl. 1., 2.; tab. 19., sl. 2.; tab. 15.; tab. 16., sl. 1.—4., 12.—14.; tab. 41., sl. 11.—16.; tab. 48., sl. 16. — *Acer sturi* Engelhardt, Liebotitz u. Putschirn, str. 19., tab. 1., sl. 21.

Listovi dugačke peteljke, sa tri ili skoro pet lapova, prosječenih u obliku ruke; lapovi ponajviše nejednaki, osrednji dulji i širi nego oni po strani, ili svi jednaki; okrajak izrezano zupčast, vršak zašiljen. Postrani lapovi odstoje od osrednjeg u sasvijem ili prilično oštrom kutu, ili su u takovom kutu uspravljeni. Plodovi na široko krilati, krilašca odvojena jedno od drugog, imadu jajoliko sjeme.

Ova vrsta broji megju one biljke, koje su za tercijara imale najveću raširenost. Ona je zasvjedočena od visokog sjevera sve do Italije, Grčke i Južne Rusije, zatim u pacifičnoj Sjevernoj Americi i na Sahalinu. Za ledenog doba nestala je u Evropi te se jedino u Italiji održala još neko vrijeme. Odlikovala se polimorfijom svojih listova, što je Al. Brauna prinukalo da postavi razne vrste. No kako je Heer u obilnom materijalu pronašao forme, koje utvrgjuju prijelaze od jedne vrste k drugoj, to se posvjedočila njihova zajednica.

Analogna sadanja vrsta: *Acer rubrum* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin), Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.

Ilicineje Brongn.

Rod: Ilex L.

Ilex ambigua Ung., *tabla II., slike 15., 22., 25.* i *III., slike 2., 10.*

Unger, Chl. prot., str. 149. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 14., tab. 3., sl. 28.—33. Isti, Kumi, str. 52. tab. 13., sl. 19.—25. Engelhardt, Dux, str. 187., tab. 10., sl. 2. Isti, Dônja Tuzla, str. 513., tab. 2., sl. 11.

Listovi su jedro kožnati, dugoljasto jajasti, s kratkom peteljkom, na rijetko bodljikasto nazupčani; postrana rebarca su ponajviše izbrisana. Oblik listova vrlo je podvržen mijenjanju.

Analogna sadanja vrsta: *Ilex cassine* L. (Južni dio Sjeverne Amerike). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin), Bijeli put kod Zenice.

Ilex stenophylla Ung., *tabla II., slika 16.*

Unger, Chl. prot., str. 149.; tab. 50., sl. 10., 11. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 14., tab. 3., sl. 15.—27. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 71., tab. 122., sl. 7.—10. Isti, Balt. Fl., str. 96., tab. 30., sl. 5.—7. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 380., tab. 29., sl. 18., 21.; tab. 35., sl. 24. Engelhardt, Jesuitengr., str. 61., tab. 15., sl. 32., 33. Isti, Berand, str. 34., tab. 2., sl. 33., 41. Isti, Himmelsberg, str. 288., tab. 3., sl. 4.

Listovi su kožnati, kratke peteljke, dugoljasti, tubasti, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jako, postrana rebarca vrlo nježna, oblučasta i razgranjena.

Analogna sadanja vrsta: *Ilex dahoon* Walt. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Rhamneje R. Br.

Rod: Rhamnus L.

Rhamnus gaudini Heer, *tabla IV., slike 1., 3.* i *5.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 513. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 288., tab. 5., sl. 2., 3., 33.

Listovi peteljkasti, eliptični, rjegje jajasti, sitno nazupčani; 12, rjegje 8—10 postranih rebaraca ničù u oštrim kutovima, te su u blizini okrajka oblučasti; tercijarne žile teku skoro istim pravcem.

Analogna sadanja vrsta: *Rhamnus grandiflorius* Fisch. et. Meyer (Kavkaz). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Kakanj-Doboj (majdan, mlin V.), Bijeli put kod Zenice.

Rhamnus rossmässleri Ung., *tabla IV., slika 13.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 64. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 80., tab. 124., sl. 18.—20. Isti, Balt. Fl., str. 46., tab. 10., sl. 18.—20. Sismonda, Piémont, str. 451., tab. 15., sl. 7. Engelhardt, Tschernowitz, str. 387., tab. 5., sl. 4.—6. Isti, Grasseth, str. 312., tab. 4., sl. 6., 9.; tab. 6., sl. 10. Isti, Himmelsberg, str. 289., tab. 5., sl. 5., 6. Lesquereux, Tert. Fl., str. 283., tab. 54, sl. 4.

Syn.: *Phyllites rhamnoides* Rossmässler, Altsattel, str. 45., tab. 8., sl. 36., 37.

Listovi su dugoljasto eliptični, sa čitavim okrajkom; srednje je rebro jako, postrana rebarca, sa svake strane po 7—10, jasno se razabiru te se provlače paralelno uz rub u lûku.

Analogna sadanja vrsta: *Rhamnus frangula* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Breza.

Juglandeje DC.

Rod: **Juglans** L.

Juglans acuminata Al. Br., *tabla IV., slika 7.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 514.

Listovi perasti, listići stoje jedan spram drugog te su kožnati, peteljkasti, jajasto eliptični ili jajasto lancetasti, zašiljeni, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jako te postaje postepeno prema vršku sve to tanje; postrana rebarca, obično 10—14, jesu jaka, postaju prema vrhu sve to sitnija te se ovdje spajaju u lûku.

Analogna sadanja vrsta: *Juglans regia* L. (Srednja i Istočna Azija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Anacardiaceje Lindl.

Rod: **Rhus** L.

Rhus herthae Unger, *tabla III., slika 15.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., sl. 437. Isti, Syll. pl. foss., I., str. 42., sl. 7.—9. Isti, Swoszowice, str. 6., tab. 14., sl. 21. Engelhardt, Jesuitengr., str. 68., tab. 18., sl. 10.—12.

Listovi samo iznimno pârni, perasti (ili trobrojni?), listići pravilno ili obratno jajasto zašiljeni, skoro kožnati, nepravilno grubo nazupčani; nervacija provlači se u zavijutcima; postrana su rebarca jednostavna, tercijarne žilice mrežaste.

Analogna sadanja vrsta: *Rhus taxicodendron* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Visoko.

Myrtaceje R. Br.

Rod: **Eucalyptus** Hérêt.

Eucalyptus oceanica Ung., *tabla III., slika 18.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 515.

Listovi su kožnati, izrazito ili linealno kopljasti, skoro srpoliki, zašiljeni, pri peteljci suženi, sa čitavim okrajkom. Pola cola dugačka peteljka često je pri dnu zavijena. Srednje je rebro jasno, postrana su rebarca vrlo nježna i ničU u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Eucalyptus* sp. (Australija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Amygdaleje Bartl.

Rod: **Amygdalus** L.

Amygdalus persicifolia Ung., *tabla III., slika 23.*

Weber, Palaeont, II., str. 104., tab. 7., sl. 9. Heer, Balt. Fl., str. 38., tab. 30., sl. 23.—27. Engelhardt, Berand, str. 38., tab. 3., sl. 11. Isti, Himmelsberg, str. 295., tab. 4., sl. 14. Isti, Dônja Tuzla, str. 516., tab. 6., sl. 13.

Listovi kožnati, lancetasti, u peteljci suženi, zašiljeni, fino nazupčani; srednje rebro kruto, postrana rebarca uvijena, odstojeća, te se uz rub spajaju u lûku.

Analogna sadanja vrsta: *Amygdalus persica* L. (Na istoku, Persija). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Amygdalus pereger Ung., *tabla III., slika 17.*

Unger, Sotzka, str. 54., tab. 34., sl. 10.—14. Herr, Fl. d. Schw., III., str. 95., tab. 132., sl. 8.—12. Engelhardt, Jesuitengr., str. 71., tab. 19., sl. 2., 3., 14.; tab. 21., sl. 16. Isti, Himmelsberg, str. 295., tab. 5., sl. 7., 22.

Listovi kožnati, dugačke peteljke, jajasto lancetasti, zašiljeni, nazupčani ko testera. Po dobu raširena obično u oligocenu, rijetko kad u miocenu.

Nalazište: Kakanj-Doboj (mlin).

Papilionaceje Endl.

Rod: Cassia L.

Cassia phaseolites Ung., *tabla III., slika 21.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 518. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 297., tab. 4. sl. 16.; tab. 5., sl. 31., 39.

Listovi su mnogoparno perasti, a listići kožnati, dugoljasto eliptični ili jajasto dugoljasti, sa peteljkom i čitavim okrajkom, prilično tubasti; srednje je rebro jako, postrana mnogobrojna rebarca su nježna, teku tačno ili skoro paralelno te se u lûku sastaju pri rubu.

Analogna sadanja vrsta: *Cassia micranthera* DC. (Brazilija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazište: Breza.

Cassia ambigua Ung.

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 492. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 29., tab. 10., sl. 9. Ettingshausen, Häring, str. 90., tab. 29., sl. 43.—46. Isti, Mte. Promina, str. 24., tab. 13., sl. 9. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 121., tab. 138., sl. 29.—36. Isti, Balt. Fl., str. 100., tab. 30., sl. 31., 32. Engelhardt, Jesuitengr., str. 78., tab. 19., sl. 43., 44.; tab. 20., sl. 5.—9., 17., 18. Isti, Dux, str. 196., tab. 11., sl. 9., 15. Isti, Himmelsberg, str. 298., tab. 4., sl. 15., 21.

Syn.: *Acacia amorphoides* Weber, Palaeont., IV., str. 164., tab. 29., sl. 1.c.

Listovi su perasti, a listići s kratkom peteljkom eliptični ili kopljasti, zašiljeni, pri dnu nejednaki; postrana su rebra nježna i zavinuta. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Potok Konžilo.

Mimoseje R. Br.

Rod: Acacia L.

Acacia sotzkiana Ung.

Unger, Sotzka, str. 189., tab. 47 , sl. 1.—10. Ettingshausen, Häring, str. 93., tab. 30., sl. 55., 56. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 131., tab. 140., sl. 1.—12. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 435., tab. 35., sl. 4., 10. Saporta, Sud-Est de la France, III., str. 12., sl. 19. Engelhardt, Jesuitengr., str. 81., tab. 20., sl. 34., 35., 47. Isti, Dux, str. 197., tab. 11., sl. 28., 29.; tab. 14., sl. 13. 19. Isti, Himmelsberg, str. 299., tab. 5., sl. 18.

Listovi dvostruko perasti(?), listići kopljasti, ponešto kožnati.

Analogna sadanja vrsta: Po Ungeru *Acacia portoricensis* Wild. (Tropska Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Breza.

Biljevni ostatci, kojima je poredanje nepouzdano.

Carpolithes alatus nov. sp., *tabla IV., slike 2., 4., 6., 8.*

U kamenju s raznijeh mjesta nahodi se u množini nekakvo krilato sjeme. Sjeme je za sebe valjkasto, čas prelazi gore i dolje u šiljak, čas je opet s jednog kraja zaokruženo a s drugog zašiljeno. Sve ovo sjeme pokazuje bez iznimke samo s jedne strane krilašce, koje odozdô postaje sve to uzanije te je kad i kad djelomično odbijeno. Drugo krilašce na protivnoj strani nije se nikako moglo zasvjedočiti, pa mu nema ni najmanjih znakova; ne može se pak misliti, da se je ovo drugo krilašce posvuda zagubilo. Kako sjeme ovakove gragje nijesam mogao naći u meni pristupačnim zbirkama fosilnog sjemenja, to sam se vidio prisiljen, prethodno postaviti ovo ime.

Nalazište: Zenica, Popi.

Carpolithes foveatus nov. sp., *tabla IV., slike 27., 28., 29.*

Sjeme je obratno jajasto, pri dnu zašiljeno, uz jedan rub krilato prošireno, na površini sitno rupasto. Rupe su na široj polovini dublje nego na uzanijoj.

Slike izragjene su po otiscima u vosku.

Nalazišta: Zenica, Kakanj-Doboj, Popi.

Carpolithes valvatus nov. sp., *tabla IV., slike 19.—22.*

Plod dugoljast, dvokrpast, s malenim rupama; sjeme valjkasto, na jednom kraju suženo, glatko.

Slika 19. pokazuje dva raspucana kapka, koji su s jednog kraja još sastavljeni; *slike 20.* i *21.* prikazuju plod u zatvorenom stanju, te se vidi još šav; u *slici 22.* predočeno je sjeme.

Plod se pretvorio u ugljen, dok u sjemena nema te pretvorbe.

Nalazište: Zenica.

Spisak opisanih bilinskih ostataka alfabetskim redom.

	Strana
Acacia sotzkiana	133
Acer trilobatum	130
Alnus kefersteinii	119
„ *nostratum*	120
Amygdalus pereger	133
„ *persicifolia*	132
Andromeda protogaea	128
„ *vaccinifolia*	128
Anoectomeria brongniartii	129
Benzoin antiquum	126
Betula brongniartii	119
„ *prisca*	118
Carpinus grandis	121
Carpolithes alatus	134
„ *foveatus*	134
„ *valvatus*	134
Cassia ambigua	133
„ *phaseolites*	133
Castanea atavia	123
„ *ungeri*	122
Celastrus europaeus	127
Cinnamomum polymorphum	126
„ *scheuchzeri*	126
Daphne palaeo-mezereum	127
Echitonium sophiae	127
Eucalyptus oceanica	132
Fagus feroniae	123
Ficus lanceolata	125
Glyptostrobus europaeus	116
Ilex ambigua	131
„ *stenophylla*	131
Juglans acuminata	132
Juncus retractus	115
Laurus primigenia	126
Myrica banksiaefolia	118
„ *hakeaefolia*	117
„ *laevigata*	118
Nymphaea charpentieri	129
Ostrya atlantidis	122
Phragmites oeningensis	115
Pinus hepios	116
„ *megaloptera*	116
Planera ungeri	124
Quercus gmelini	121
„ *lonchitis*	120
„ *myrtilloides*	120
„ *sclerophyllina*	120
„ *valdensis*	120
Rhamnus gaudini	131
„ *rossmässleri*	131
Rhus herthae	132
Salix lavateri	126
„ *varians*	125
Sapotacites minor	127
Sequoia langsdorfii	117
Tilia bosniaca	129
„ *katzeri*	130
Typha latissima	116
Ulmus longifolia	123
Vitis teutonica	128
Widdringtonia ungeri	117
Xylopia ungeri	129

Tumač slika.

Tabla I.

Slika 1., 2. *Phragmites oeningensis* Al. Br. Slika 1. komad vlata. Kakanj-Doboj (mlin). Slika 2. komad lista. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 3. *Juncus retractus* Heer. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 4., 5. *Typha latissima* Al. Br. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 6., 9., 10., 12.—17. *Glyptostrobus europaeus* Brongn. sp. Slika 6. grančice s mladim češerima. Kakanj-Doboj (majdan). Slike 9., 10. češer. Kakanj-Doboj (mlin). Slike 12.—16. sjeme. Kakanj-Doboj (majdan). Slika 17. sjeme. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.
„ 7. *Widdringtonia ungeri* Endl. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 8. *Sequoia langsdorfii* Brongn. sp. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 11. *Pinus megaloptera* Ett. Krilato sjeme. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 18., 20.—23., 32. *Betula brongniartii* Ett. Slika 18. Kakanj-Doboj (mlin). Slika 32. Kakanj-Doboj (majdan). Slike 20.—22. sjeme s krilašcima. Kakanj-Doboj (majdan). Slika 23. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 19. *Planera ungeri* Kóv. sp. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 24. *Myrica hakeaefolia* Ung. sp. Željeznička stanica broj 55. kod Zenice.
„ 25., 28., 30. *Myrica laevigata* Heer. Slike 25., 28. Kakanj-Doboj (mlin). Slika 30. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 26., 27. *Betula prisca* Ett. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 29., 34. *Quercus lonchitis* Ung. Slika 29. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice. Slika 34. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 31. *Quercus sclerophyllina* Heer. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 33. *Alnus kefersteinii* Göpp. sp. Češer. Željeznička stražarnica broj 55.

Tabla II.

Slika 1. *Quercus valdensis* Heer. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 2. *Quercus myrtilloides* Ung. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.
„ 3. *Quercus gmelini* Al. Br. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 4., 6., 17. *Carpinus grandis* Ung. Slika 4. Kakanj-Doboj (majdan). Slika 6. Kakanj-Doboj (mlin). Slika 17. Breza kod Dabravine.
„ 5., 9.—12. *Castanea ungeri* Heer. Slika 5. Kakanj-Doboj (majdan). Slike 9. do 12. Bijeli put kod Zenice.
„ 7., 8. *Ostrya atlantidis* Ung. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 13. *Fagus feroniae* Ung. Bijeli put.
„ 14. *Castanea atavia* Ung. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice.
„ 15., 22., 25. *Ilex ambigua* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 16. *Ilex stenophylla* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 18., 21. *Ulmus longifolia* Ung. Slika 18. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice. Slika 21. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 19. *Sapotacites minor* Ett. Visoko.
„ 20. *Cinnamomum scheuchzeri* Heer. Konžilo potok.
„ 23. *Salix varians* Göpp. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 24. *Andromeda vaccinifolia* Ung. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 26. *Ficus lanceolata* Heer. Kakanj-Doboj (mlin).

Tabla III.

Slika 1. *Ulmus longifolia* Ung. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 2., 10. *Ilex ambigua* Ung. Slika 2. Kakanj-Doboj (mlin). Slika 10. Bijeli put kod Zenice.

Slika 3. *Salix lavateri* Heer. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 4. *Ficus lanceolata* Heer. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 5., 6. *Anoectomeria brongniarti* Sap. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 7. *Daphne palaeo-mezereum* Ett. Visoko.
„ 8., 13., 14. *Tilia bosniaca* nov. sp. Kakanj-Doboj (majdan).
„ 9. *Cinnamomum polymorphum* Al. Br. sp. Visoko.
„ 11. *Benzoin antiquum* Heer. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 12., 16. *Echitonium sophiae* Web. Izmegju Janjića i Lašve.
„ 15. *Rhus herthae* Ung. Visoko.
„ 17. *Amygdalus pereger* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 18. *Eucalyptus oceanica* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 19. *Vitis teutonica* Al. Br. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 20. *Celastrus europaeus* Ung. Breza.
„ 21. *Cassia phaseolites* Ung. Breza.
„ 22. *Andromeda protogaea* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 23. *Amygdalus persicifolia* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).

Tabla IV.

Slike 1., 3. 5. *Rhamnus gaudini* Heer. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 2., 4., 6., 8. *Carpolithes alatus* nov. sp. Zenica.
„ 7. *Juglans acuminata* Al. Br. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 9. *Celastrus europaeus* Ung. Breza.
„ 10., 12., 14., 16., 17., 18., 26. *Acer trilobatum* Stbg. sp. Slika 10., 12., 14., 17. (plodovi), 16., 18., 26. (listovi). Slika 14. Željeznička stražarnica broj 55. kod Zenice. Sve druge slike Kakanj-Doboj (majdan i mlin).
„ 11. *Nymphaea charpentieri* Heer. Korjeni. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 13. *Rhamnus rossmässleri* Ung. Breza.
„ 15. *Carpolithes* sp. Podastinje (ćuprija).
„ 19.—22. *Carpolithes valvatus* nov. sp. Zenica.
„ 23. *Tilia katzeri* nov. sp. Listić. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 24. *Acacia sotzkiana* Ung. Breza.
„ 25. *Alnus nostratum* Ung. Kakanj-Doboj (mlin).
„ 27.—29. *Carpolithes foveatus* nov. sp. Zenica.
„ 30. *Xylopia ungeri* nov. sp. Sjemenka. Kakanj-Doboj (majdan).

Uz članak „Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smegjeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni“.

Tabla I.

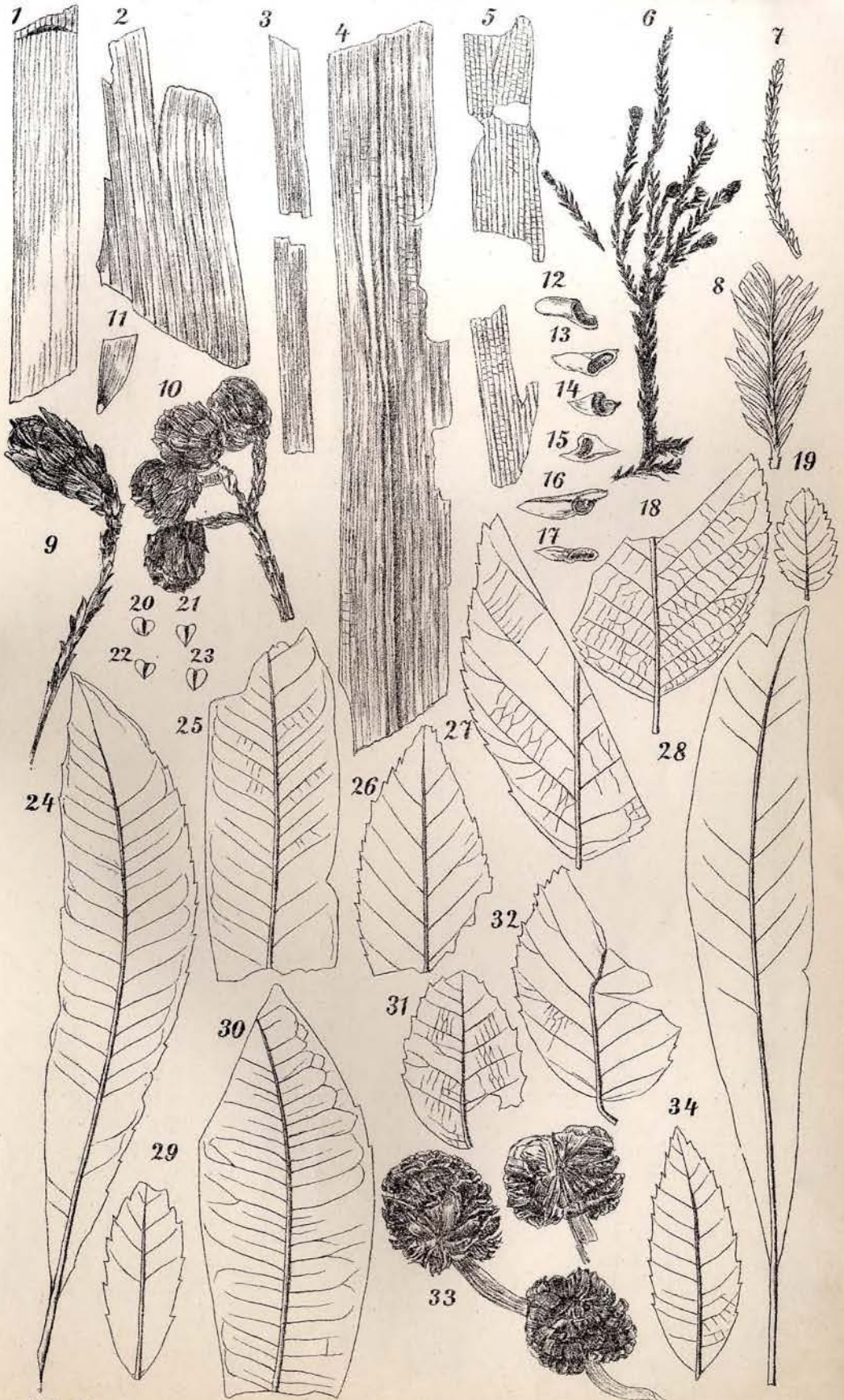

Autor del.

Tabla II.

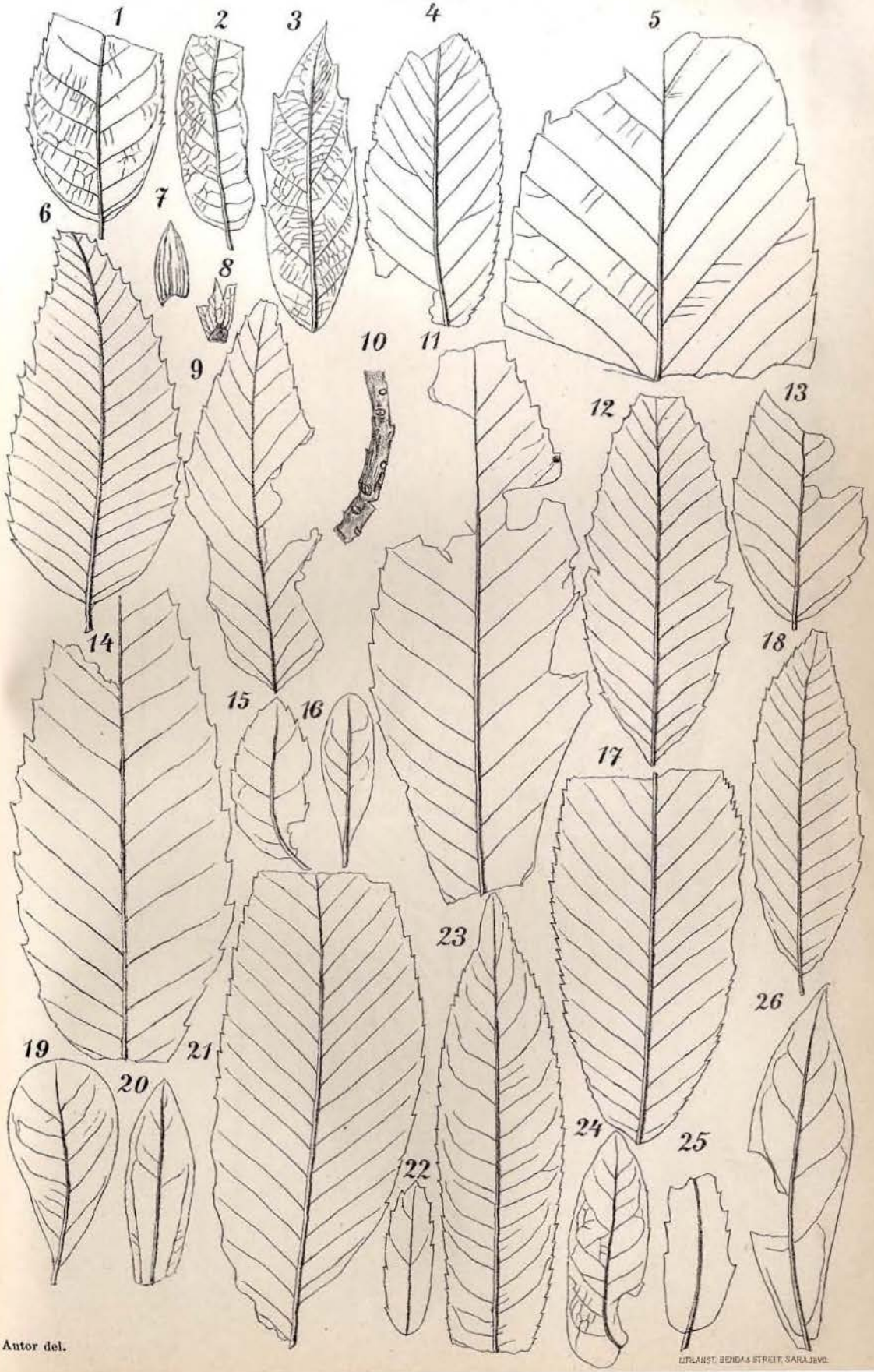

Autor del.

LITHANST. BEHDA'S STREET, SARAJEVO.

Tabla III.

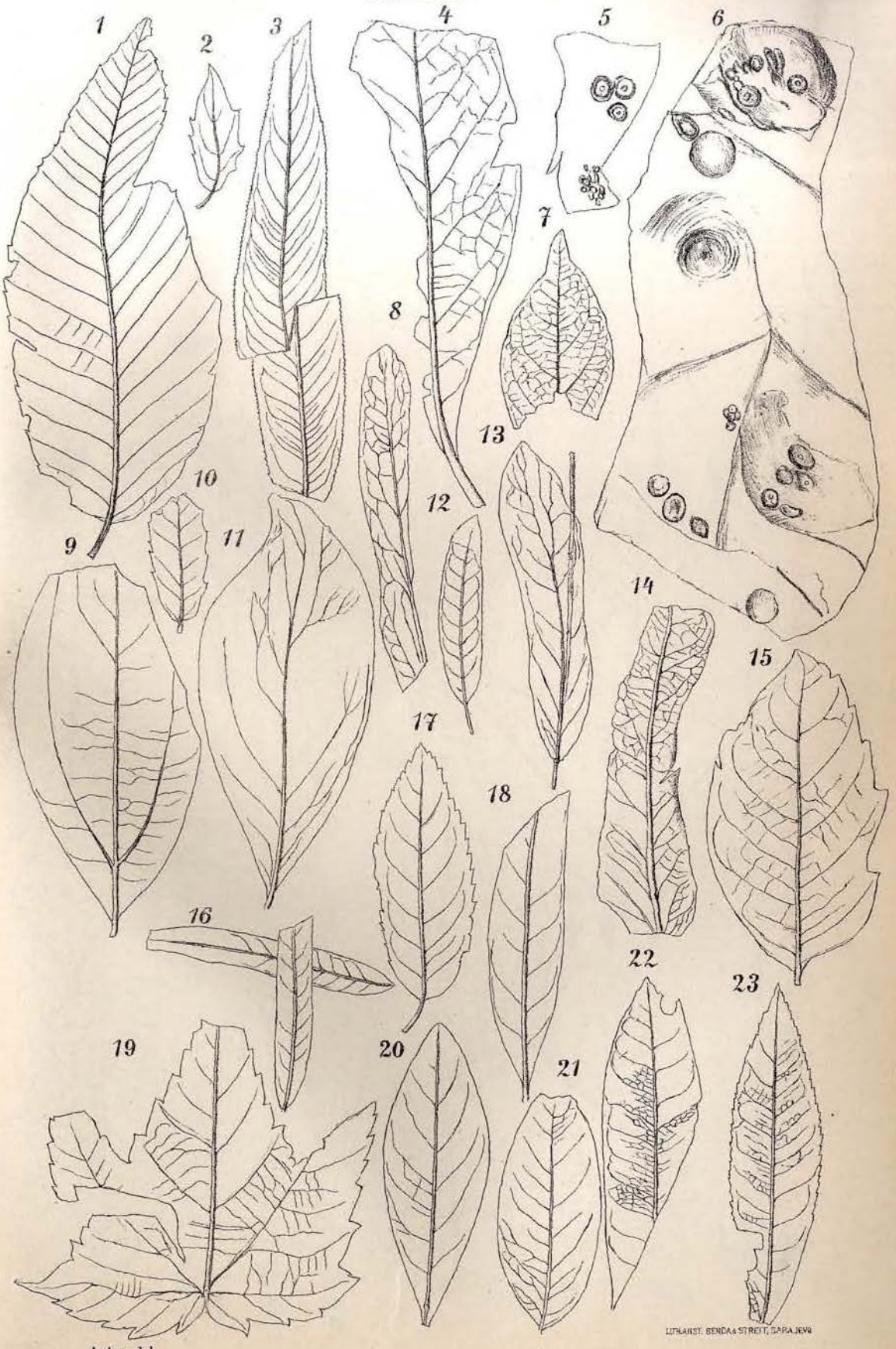

Autor. del.

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO

Uz članak „Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smeđeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni".

Tabla IV.

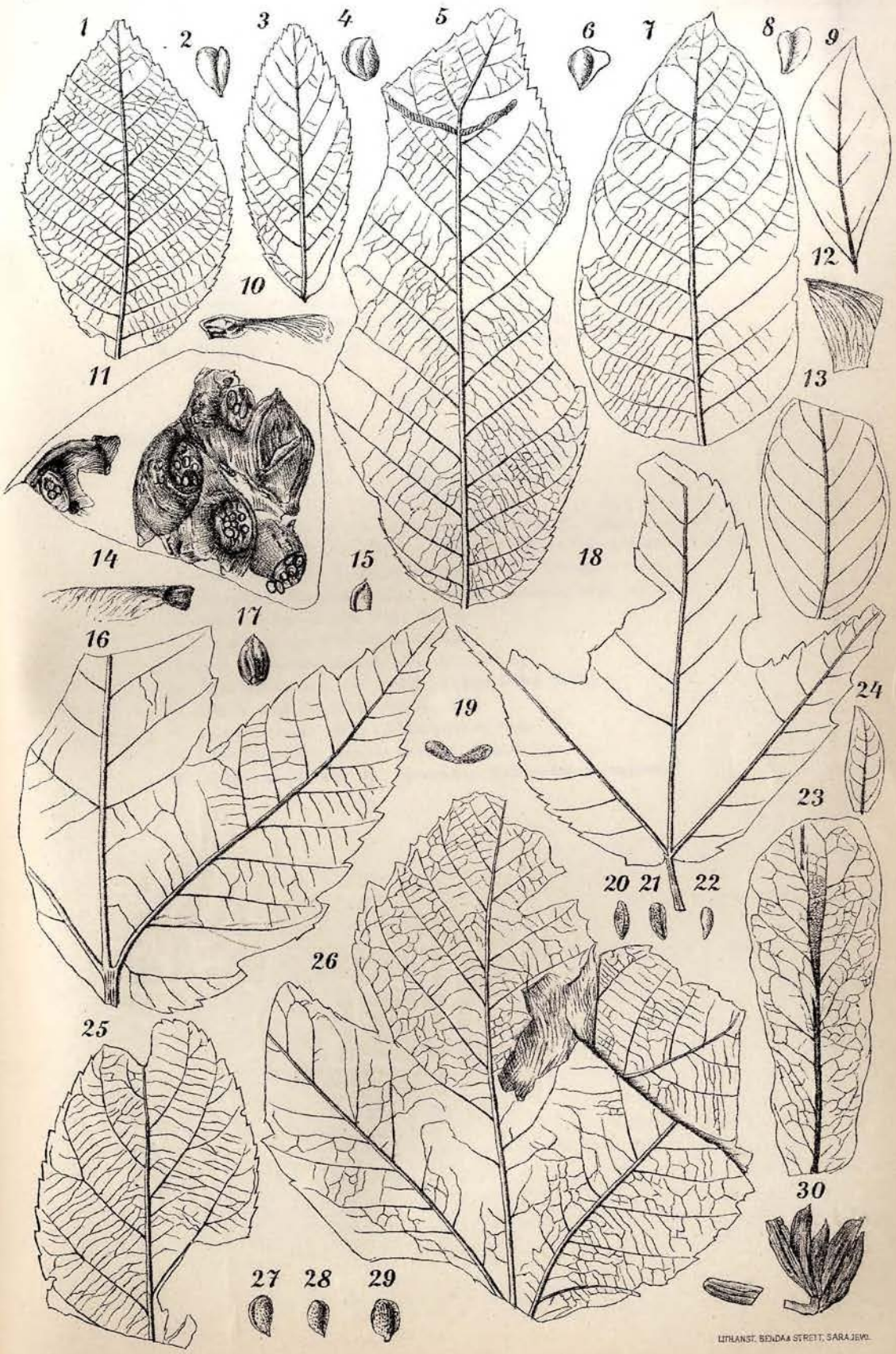

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

О појави житних снијети и о њихову сузбијању у Босни.

Приопћио

др. **Ђ. Ђокић.**

Снијет је болест, која долази на житима и на неком другом биљу, а састоји се у том, да нападнуте дијелове биљке претвори у црн или мрк прашак.

Проузрокују је пак гљивице из породице *Ustilaginea*. Те гљивице разоравају сад цвијет или само прашнице, сад плод или цио цват, сад пак лишће или стабљику те најпослије и сам корјен. Има их више врста те се међу собом разликују, једно што долазе на разним органима биља, а друго по облику спора, које се развијају.

Све болести ове руке зову се снијети.

Нас овдје интересирају само оне, које долазе на житима.

Пало ми је у очи да се код нас у Босни снијети веома често виђају по житима, особито на пшеници и ражи, те да обично нанесу велику штету.

Ријетко је код нас наћи пшеничан или ражев усјев а да му је штета, нанесена од снијети, незнатна. Она долази додуше и на другим врстама жита, као на јечму, зоби, прохи и кукурузу, али не тако много и често као на ражи и пшеници.

Чудновато је на први мах, да се усјеви двојице сусједа, засијани у исто вријеме на једнаком, тако рећи истом земљишту, гледе снијети далеко разилазе. Док су на једном усјеву ријетки снијетљиви класови, дотле је на другом сваки пети или четврти клас снијетљив.

Наши сељаци, како ћемо послије видјети, обраћају веома мало пажње на ту болест, те или не употребљавају ништа против ње или веома лоша средства, која су давно другдје другим бољим замјењена. Отуда је она разноликост у појављивању те болести. Да нам ствар буде јасна, зашто се ова болест код нас у Босни чешће и с већом жестином појављује, па онда, зашто се је против ове болести успјешније борити са овијем или онијем средством, најприје ћемо овдје укратко репродуцирати[1]) цијело развиће ове болести, па ћемо онда упоредо навести средства и начине, којијем се код нас настоји болест сузбити са онијем које је наука, поткријепљена покушајима, за најбоље углавила.

Пошто је развиће и начин наметања на здраво биље код свих врста снијети потпуно једнако, то ћемо сада о том коју проговорити, а о разлици појединијех снијети и о њихову наласку у Босни говорићемо другом приликом. Мицелиј ових гљивица сачињавају танки, безбојни кончићи, који се провлаче кроз станице дотичне биљке и између њих, и то не само на оном мјесту, гдје ће се споре развити, но по цијелој биљци од корјена па до горе. Када ови кончићи стигну до мјеста, гдје се њихово развиће свршава, почну се разграњи-

[1]) Франк А. др., „Die pilzparasitären Krankheiten der Pflanzen“. Бреслава 1890., II. св., стр. 94. и д.

вањем јако множити, тако да станичја посве нестане изузам кожно станичје и фибровазалне снопиће.

На овим кончићима израсту сад нови, из којих ће се развити споре — најприје безбојне а послије добију карактеристичну боју. Сав преостали мицелиј на тим мјестима растопи се и ишчезне а остану само споре — онај мрки или црни прашак.

Код већине снијети творе се споре унутра у станичју, а само код неких изван епидермиса. Кончићи мицелија продру кроз епидермис напоље и ту развијају споре. Оне су код разних врста различне: једне су једностаничне округласте, а друге су састављене из више станица. Вањски слој станичне мембране обојен је и зове се ексоспоријум. Протоплазма са једним станичним зрном чини садржину станице.

Ове споре презиме, те на прољеће клијају и развијају нов мицелиј.

Најприје продре из споре кроз ексоспоријум безбојан мијех, који се развије у промицелиј — кратак и једноставан, попрјечним мембранама провиђен кончић. Кад овај нарасте, почне развијати на врху или са стране безбојне станице, тако зване споридије. Оне могу одмах клијати чим дођу на згодну биљку. Зашиљеним крајем продру кроз епидермис у станичје и ту почну развијати мицелиј. Ове се гљивице намећу само на мала жита, те су јача жита посве сигурна од те болести.

На болесној биљци наћи ћемо мицелиј по цијелој биљци од корјена па по цијелој стабљици. То долази отуд, што се најприје корјен инфицира, па онда иде даље. Код снијети, које се у дијеловима цвијета развијају, прорасте мицелиј још при развитку биљке у цвјетни заметак, а тај је код мале биљке доста близу корјену — мјесту прве инфекције. Код онијех снијети, које у лишћу развијају споре, инфицира се први завојни лист младе биљке, те отале продре мицелиј најкраћим путем до лишћа, гдје ће се касније у споре развити. Дјеловање болести на вањски облик ограничава се на мјесто, гдје се споре развијају, а оно је према врсти снијети веома различно.

Некоје врсти те болести не проузрокују знатне промјене облика, а неке изазову хипертрофију, т. ј. нападнути органи нарасту брзо ушљед навале сокова, те постану необично велики. Том навалом сокова користила се је једино гљива, развијајући толико свој мицелиј, да сам испуни цио орган уз мали изузетак. Први и најглавнији је услов болести дотицај споридија са младом биљком. За клијање спора безувјетно је нужна влага те вриједи исто и за остале стадије развића тог опасног паразита. На суху зраку или земљи споре не клијају, те болест не напредује. Чак и у том случају, ако је биљка већ обољела, може паразит ушљед суше посве да угине. Из искуства знамо да се за сушних година мало снијети нађе по житима. Напротив, ако је година влажна — кишовита, онда је има много више.

Болест је, како смо споменули, опасна малим житима; ако је жито у повољним околностима поодрасло, онда му ни влага не може нашкодити.

Има мјеста, што су својим положајем изложена великој влази, као н. пр. аде уз веће ријеке, па шумски пропланци и уопће мјеста, гдје зрачне струје не продиру те влагу не односе но пада на земљу. Прије се је много ђубре кривило, да болест доноси на њиве или да је бар поспјешује, али посве неоправдано. Једино у толико би могло шкодити, у колико би се донијеле њим споридије или у колико би њива ђубрењем постала влажнија.

Исто тако није основано да брзо и бујно успјевање биљке поспјешује болест, јер се и на кржљавим житима налази снијети, и то у истој ако не у већој мјери.

И температура има уплива на развиће болести. Опазило се је а и покусом доказало, да се биљка најлакше окужи при температури око 10° Ц., дочим преко 15° Ц. биљка тешко оболи (Brefeld). Познији прољетни усјеви мање су снијетљиви но они старији, јер је код ових била температура повољнија.

Сад, кад знамо кад и како се биљка окужи, само се од себе намеће, за чим треба настојати па да се болест предупреди, а то је: уништити споре, које су на који год начин дошле у додир са сјеменом. Када се споре распу, прихвате се за све дијелове биљке а

понајвише за плод. Дође ли такво сјеме у влажну земљу, почну одмах и споре клијати. Дакле треба нам прије сјетве уништити споре, које се евентуално зрна држе, па ћемо тако уклонити главну могућност заразе. Велимо главну могућност, јер се жито може да зарази и од спора, које су на земљу пале лањске године, јер задрже дуго способност клијања, или пак од оних, што су на њиви преостале ухваћене за стрнику.

Чак, ако је марва јела снијетљиву сламу па ако се од ње ђубре извуче на њиву, могу споре, које се у њем налазе и које су сво животињско пробавило прошле, да на ново жито окуже[1]). Стога се препоручује, да се слама од веома снијетљива жита сагори. Код неких снијети остају споре под епидермисом све до вршидбе, а тада под притиском кожа прсне и споре се ухвате за зрно.

Како смо мало прије чули, споре су у стању послије више година клијати те не користи за сјеме узимати жито, које је више година старо.

Има више начина како се споре чине *неопасним*.

Ми ћемо овдје изнијети оне, за које се је доказало, да су најбољи као и оне лошије, само ради упоређења са начинима, како се код нас у Босни поступа. Најбоље и најраширеније средство против снијети јест растопина плавог (мави) камена[2]). Узме се полапроцентна растопина и у њу се саспе сјеме тако, да остане још бар једна подланица текућине изнад жита. То се стога чини, да не би жито набрекнувши у растопини на врху остало сухо. При том треба добро мијешати да се скваси свако зрно.

Тако се остави 12—16 сати, па се онда вади и водом опере. Сада се разастре да се присуши, и тијем је сјеме приправљено за сјетву. Треба примјетити, да за сјеме не ваља узимати жито, што се је машином оврло[3]), јер се на таком житу налазе паротине, у које уљезе растопина и онда штетно дјелује на клијање. Посве је добро узети за сјеме жито, што се је коњма оврло.

Да би се и штетно дјеловање растопине плавог камена на клијање уклонило, препоручује Кин (Kühn)[4]), *да се жито иза поступања са мави каменом саспе у размућен креч. У ту се сврху узме на 110 л воде 6 кг незагашена креча, те се завари. Овијем се може до 100 кг сјемена натопити, те се добро измијешавши остави једно 5 минута.*

Ово је особито добро за јечам и зоб, јер се је примјетило, да је клијање код овог жита иза поступања са плавим каменом спорије и рјеђе.

Ово се најбоље средство не употребљује скоро никако код нас у Босни. Изузетак чине досељеници и незнатан број домаћих економа.

Мјесто овог средства држе се они радикалнијега а то је, не сијати пшеницу или раж тамо, гдје је редовно снијет или која друга болест уништава.

Тамо сију коју другу врсту жита, која је издржљивија, те не подлегне лахко болести, као н. пр. кукуруз.

На ово уступање испред болести навело их је непознавање средстава, којима ће се против ње борити. Чак не знају многи ни за праву сврху припремања сјемена, јер на питање, зашто они овако или онако припремају сјеме за сјетву, одговарају једни, да не би жито у земљи иструхло, а други, да га птице у земљи не позобљу и томе слично.

Овдје могу одмах примјетити, да се код нас уопће само пшеница припрема за сјетву и то озимица, а јарица се сије онако. О припремању другог жита нема ни говора. Једино се у бањалучком окружју припрема за сјетву проха.

Мјесто плавог камена узима се и салицилна киселина (Schröder, Nienburg). Концентрирана растопина салицилне киселине приправи се са алкохолом па се онда десетак пута

---

[1]) Моринн, „Botan. Centralblatt“, XXI., 1885., стр. 367.

[2]) Кин (Kühn), „Botan. Zeitung“, 1873., стр. 502.

[3]) Линхарт, „Ref. in Just, botan. Jahresbericht“, 1885., стр. 510.

[4]) Кин, „Mittheilungen des landwirthschaftl. Inst. der Universität Halle“, 31. марта 1889. и „Frühlings landwirthschaftl. Zeitung“, 1889., стр. 260.

толико налије воде[1]). У ту текућину саспе се сјеме, али да остане текућина поврх жита и добро се измијеша. Тако остане један сат.

Исто тако узима се разријеђена сумпорна киселина, у којој се остави сјеме 12 сати, а за тијем се опере и сије.

Оба ова средства не налазе код нас никакве употребе.

Вапно или креч се је прије много употребљавало, али је сада, откад се знаде за боља средства, изгубило вриједност. Међутим је он у Босни тако рећи једино средство. Употребљава се за пшеницу озимицу и то чине двојако.

У неким крајевима стуку негашен креч у прах, који саспу у пшеницу. Затијем се добро измијеша, да се свако зрно опраши, и то оставе, дан, два, каткад и дуже, па онда сију. Други загасе креч водом, па са ријетко размућеним кречом штрцају на хрпи пшеницу и мијешају, док се сва не скваси. Онда се разгрне и остави да се присуши па затијем сије.

Предлагало се да се споре по зрневљу ватром униште и тот ако, да се жито пробаци кроз пламен од запаљене сламе, али су покуси доказали да је овај начин несигуран[2]), као и дуже излагање сјемена већој температури између 50—100° Ц., јер се тек код 95° Ц. убију споре, а већ температура преко 80° Ц. шкоди клијању.

Ну доказало се је, да је Јенсенов[3]) приједлог, да се сјеме држи у води од 53—56° Ц. једно 5 минута, много бољи.

У принципу слаже се с овијем и начин, како се пшеница приправљ за сјетву у Босанској Крајини. Узме се кора од храста или цера, сажеже се, па се онај врућ пепео са нешто жара саспе у сјеме и добро измијеша. То поступање називају луженьем пшенице. Упоредо уз ово средство узимају и креч, те се из тог може закључивати, да је и лужење бар толико добро колико и кречење. Међу тијем задржајем за се, да овај до сад непознати у науци начин припреме покусима испитам и да му вриједност према другијем углавим.

За прохино сјеме ужари се с једног краја јасиково, рјеђе које друго дрво, па с овијем промијешају сјеме.

Осим тога и код нас се бира најбоље жито за сјеме и пред сјетву се добро учиња.

Неки изабирају клипове кукуруза па их повјешају на мјесто, гдје се ватра ложи, да их дим обаће.

---

[1]) Тимен пл. (Thymen), „Die Bekämpfung der Pilzkrankheiten unserer Culturgewächse“. Беч 1886., стр. 32.

[2]) Шиндлер (Schindler), „Forschungen auf dem Gebiete der Agriculturphysik“, 1880., III., sv. 3.

[3]) „Journ. of the R. Agric. Soc. of England“, XXIV., св. II. и „Mittheilungen beim Nord. Landw. Congress zu Kopenhagen“, 1888.; цит. у „Centralblatt für Agriculturchemie“, 1889., стр. 50.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

(Treće otkopavanje god. 1902.[1])

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

A. Sojenica.

(Sa tablom XLII. i tekstovnim slikama 14.—22.)

Ljeta godine 1902. otkopavao se onaj komad sojenice, što leži megju parcelama, na kojima se otkopavalo prediđućih godina. Duljina ovoga komada iznosi 23 *m*, a u dubinu doprlo se do 17 *m*.

Dosadašnjim otkopavanjem odgrnut je prilično velik komad sojenice, dug 66 *m*, te je razgaljen red kuća, što se nanizaše tik same nekadanje obale rijeke. Na osnovu tih iskopina u stanju smo da sebi stvorimo prilično potpunu sliku naseobine, što je nekada opstojala na mjestu, kuda se danas stere korito Save.

Na tlocrtu *(tabla XLII)* prikazan je prvobitni raspored sojenica, u koliko je to danas moguće ustanoviti. Tu vidimo najprije prilično prostranu kuću, označenu brojem I., što je godine 1900. otkopana i u odnosnom izvješću opisana. Ovdje ćemo tek istaknuti, da ono ognjište sa množinom zemljanih prizmi po njemu, što se je našlo u gornjemu uglu, nije ležalo izvan, već unutar kućnih duvarova.

Uza tu zgradu priključuje se u razmaku od 2 *m* druga zgrada, koju odgrnusmo dijelom god. 1900., dijelom 1902. Cijela joj duljina iznosi 7, širina 6·5 *m*, a pročeljem obrnuta je k rijeci. Njen unutrašnji raspored sličan je onomu, na koji naigjosmo prilikom otkopavanja u god. 1901., bila je naime poprečnim duvarom razdijeljena na dva dijela, a onaj k Savi okrenuti prostor razdijeljen je na isti način poprečnim duvarom u dva manja prostora. Što se tiče arhitekture zgrade, našle su se samo temeljne grede okolnih i poprečnih duvarova, dok je gornje slojeve greda voda ponajviše odnijela, a što je preostalo, to je tako sagnjilo, da se jedva raspoznaje. I podnice od cijepanih dasaka jako su satruhle te se vide tek na pojedinim mjestima.

Uz ovu se kuću prostire 5 *m* široki trijem; sa njega su vodile stepenice duž kuće pod podvale sojenica. Te stepenice široke su 1 *m*, a načinjene su od cijepanih hrastovih dasaka, položenih na dva balvana. Pojedine stepenice prikovane su uz grede debelim i dugačkim klincima od drveta. *(Slika 17.)* Niz ove stepenice silazila bi marva, da za vrućih ljetnih dana planduje u vlažnoj hladovini pod podvalom naseobine, gdje se je s vremenom nakupio debeo sloj gjubreta. (Sravni *sliku 17.*)

[1]) Vidi raspravu pod istim naslovom u našem „Glasniku“, god. 1902., sv. 1.—4.

S onu stranu trijema bijaše druga dugoljasta uska zgrada, kojoj je čelo bilo u istom redu sa prvašnjom. Duljina toj zgradi je 8 *m*, širina 2 *m*. Podnica joj je bila od krupnih balvana, nanizanih jedan do drugog, a u dnu nagjoše se ostanci korita, koje je služilo kao jasle. Po tome i po gjubretu što je prikrivalo podnicu, zaključiti je, da je ovo bila štala za stoku.

Iza štale a prema obali proširuje se spomenuti trijem u 2 *m* široki hodnik, a do njega bijaše treća kuća.

Ova kao da je imala ponešto drugačiji osnovni oblik nego one prve dvije, te je imala dva krila. Jedno krilo, što je pročeljem obrnuto k rijeci, bilo je široko 5 *m*, drugo steralo se paralelno sa obalom.

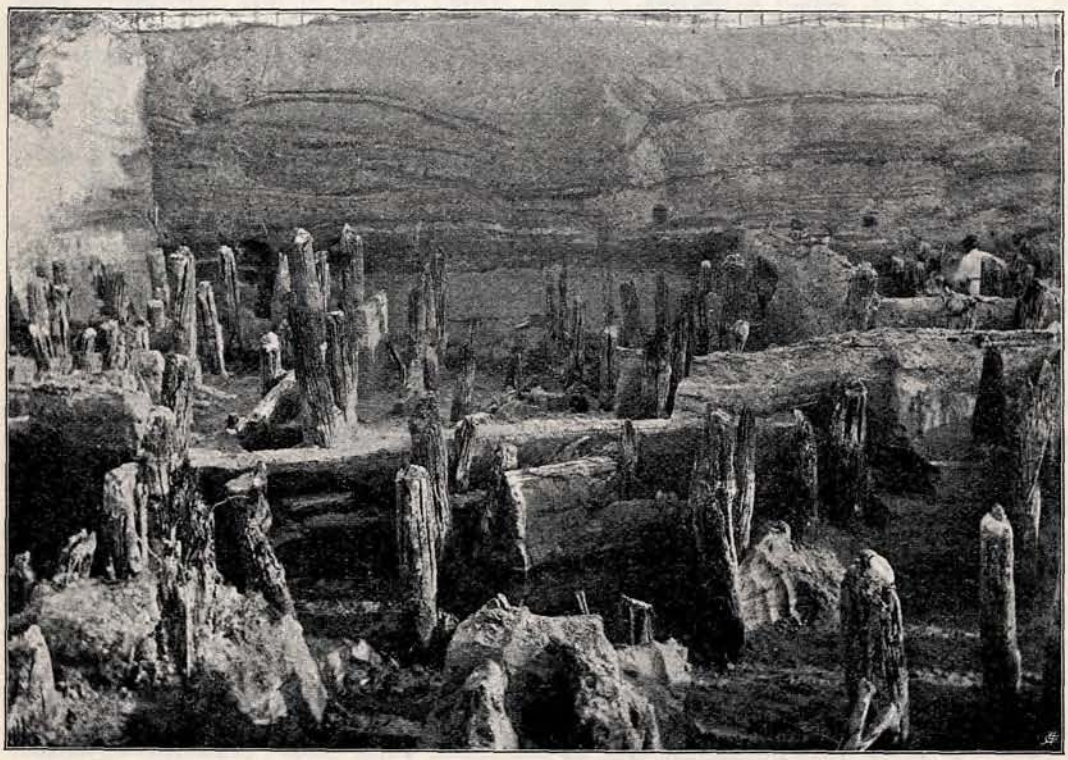

Slika 14. Jugoistočni dio iskopina u sojenici u D. Dolini, raskopan 1902.

Premda se pročelni duvar ovog potonjeg krila nije održao, te nam i fali zglob greda u zamišljenom uglu, ipak se može uzeti, da je zgrada imala oblik, što joj ga ovdje dajemo, jer otkopavanje nam je pružilo sve elemente osnovnoga oblika, do li

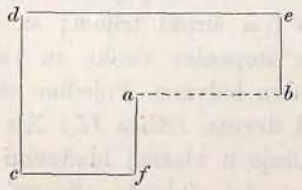

jedino pravca *a b*; no može se uzeti, da i ta crta postoji, jer se na gredi *e b* u uglu *b* našao zaglavak, od kojeg jedan dio pripada gredi, koja danas fali.

U prilog tomu našemu mišljenju govori i to, što se je ognjište nalazilo u osi duvara, što je opasao krilo okrenuto čelom k rijeci, te po tome ovaj se duvar nije mogao protezati preko ognjišta, već se pred ognjištem okrenuo na desno.

Dimenzije te kuće bile bi ove: duljina pročelnoga krila 6 *m*, širina mu 5 *m*; duljina krila usporedno s obalom je 11 *m*, širina 3·7 *m*.

Od pročelnog krila vodile su od cijepanih dasaka primitivno načinjene ljestve do pod kućnu podvalu.

Izmegju ove zgrade i štale, što je ležala pred njom, proteže se do najbliže kuće, otkopane god. 1901., a označene brojem IV., prazan prostor, 6 *m* širok, 10 *m* dubok.

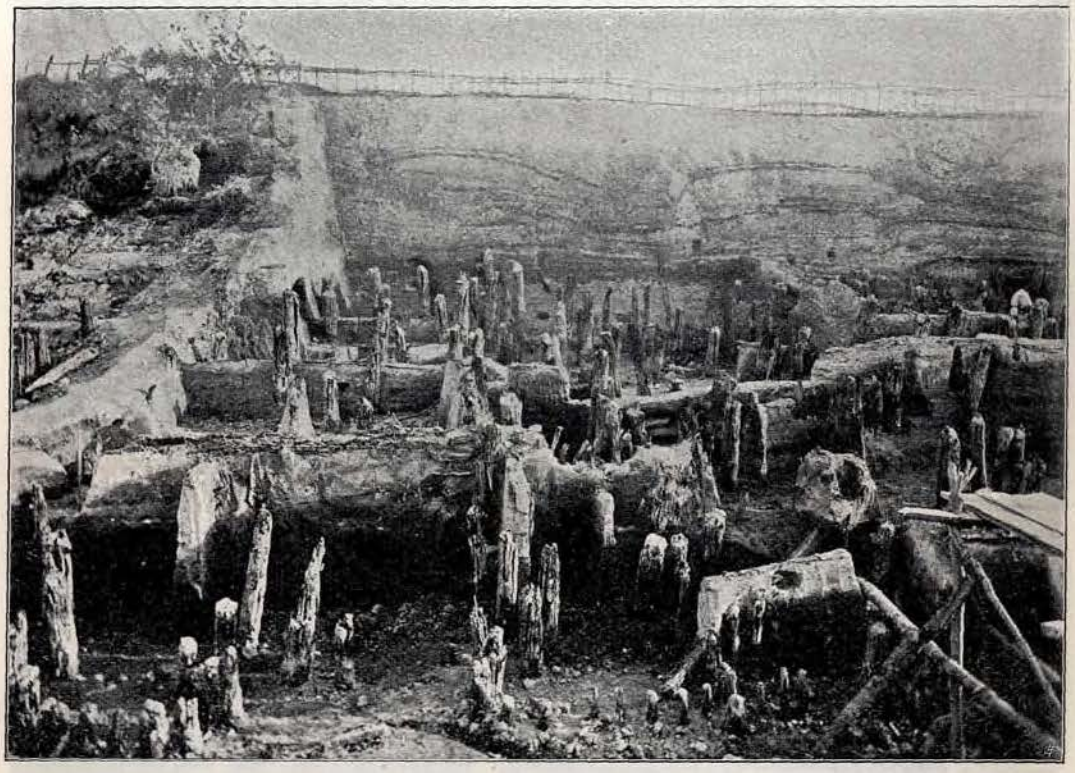

Slika 15. Jugoistočni dio iskopina sojenice u D. Dolini u nešto dubljem sloju.

Bio je to prostrani trijem, neka vrsta trga, gdje su se sojeničari sastajali pod vedrim nebom te obavljali svoje poslove.

Uz ovaj prostor priključuje se kompleks kuća, što je odgrnut god. 1902., a opisan u odnosnom izvješću. Cijelom duljinom bijaše pred tim redom kuća trijem, koji se u gornjem dijelu dobro očuvao, dok je u donjem razoren. Njime su prolazili kao ulicom od kuće do kuće, a lahko bi sa njega kao sa broda silazili i k rijeci.

Pošto su zadnja iskapanja i u širinu razgalila prostraniji komad sojenice nego li prijašnjih godina, došli smo i do nekih zaključaka u pogledu rasporeda zgrada u transversalnom smjeru. Podvale kuća nijesu naime svuda u istoj visini, nego se prema položaju nekadanje obale, koja se postepeno uzdiže, takogjer dižu. Podnica prema tomu sačinjava niz širokih stepenica, koje se postepeno dižu do humka Gradine.

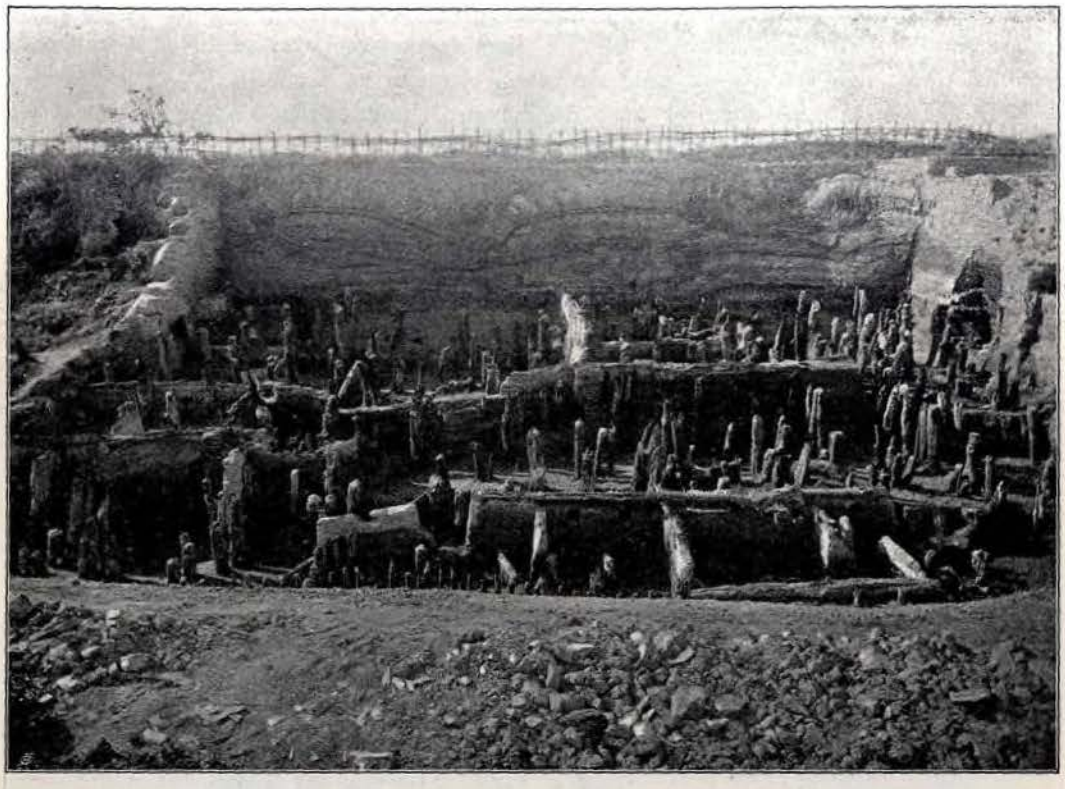

Slika 16. Pregled iskopane površine u sojenici u D. Dolini raskopane 1902.

Slika 17. Drvene stepenice pod podnicom sojenice u D. Dolini.

Prorez *AB* na *tabli XLII.* najbolje će nam predočiti, kako se pojedini trijemovi nadvisuju u niz terasa, koje se steru diljem obale.

Najniža terasa sterala se duž rijeke; nju nadvisuje druga terasa, na kojoj je počivala štala, za 0·6 *m*.

Naredna terasa sačinjavala je uzak hodnik, a uzdiže se nad prethodnu za 1·5 *m*, dok ga je pročelno krilo kuće III. za 1·0 *m* nadvisilo.

Prvotno je ali ovdje stajala kuća u istoj visini sa tom pošljednjom terasom, nu kuću su kasnije uzdigli na taj način, da su na jake grede podvala postavili okomice

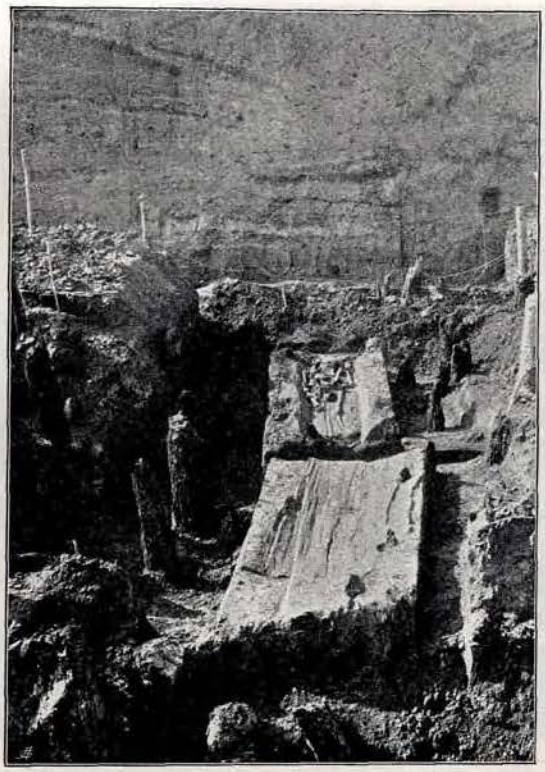

Slika 18. Dvije grobnice u sojenici u D. Dolini izmegju II. i III. kuće.

ozgor i ozdol glatko odsječene panjeve, a tek na ove položili temeljne grede zgrade, te time uzdigli kuću nad prijašnje podvale za čitav metar. Da bude kuća što stalnija ukovaše samo u uglovima nove stupove, koji su branili gradnji da se pomakne iz svog položaja.

Već prilikom otkopavanja godine 1900. nagjosmo izmegju stupova ispod podvala pojedina grobišta. U jednome od njih počivao je kostur djeteta, a sastojalo se ovo grobište od izdubljenog korita, te sam ga opisao u odnosnom izvješću. Drugi grob, nagjen u blizini prijašnjega, bio je vrlo razoren i jedino smo mogli dići neoštećenu lubanju.

Najnovijim otkopavanjima razgaljeno je pod podvalama još nekoliko grobova, po čemu zaključujem, da je u sojeničara bio običaj, pokopavati mrtvace svoje i u najbližoj blizini stanova, unutar same sojenice.

Ovom smo prilikom odgrnuli u svemu pet grobnica; dvije ležahu u jednomu pravcu ispod poda trijema, što se je sterao izmegju kuća II., III. i štale *(slika 18.)*;

ostala tri groba bijahu izmegju kuća III. i IV., tik do jugoistočnog ugla kuće IV. *(Slike 19.* i *22.)*

Način sahrane kod ovih mrtvaca u svih je slučajeva isti, a vrlo je značajan po predhistoričko pokopavanje u tome predjelu. Lešine su naime položene u posebne drvene lijesove, pokrite daskama i zatrpane zemljom. Lijesovi sastoje od dvije duge daske od cijepane hrastovine ili jasenovine, a spojene su sa tri poprečne gredice, uglavljene u daske. Na tim gredicama položeno je nekoliko dasaka kao podnica a na njima su polagali lešine i pokriše ih opet daskama, koje su ležale na drugim gredicama, pre-

Slika 19. Tri grobnice u D. Dolini izmegju kuće III. i IV.

priječenim preko pobočnih dasaka. U dnu i čelo lijesa nije bilo pregrade od dasaka, već je i lijes bio s užih strana otvoren. *(Slike 20.* i *21.)*

Kod tih je lijesova zanimljiv oblik dasaka po uzdužnim stranama: pri krajevima su naime kljunasto zašiljene a s dônjih strana iskružene u spodobi lûka.

Pod ove izreske podmetali bi motke, s kojima bi nosili taj primitivni odar do grobišta. Te motke ostavili bi u grobu, te su se uz svaki grob i našle.

Da ne bi iz tih sa dvije strane otvorenih lijesova lješina ispala, privezivali bi je konopcima uz dno lijesa, koje je bilo provigjeno rupama. Kraj kostureva nagjosmo i tragova likova vlakna od takih konopaca.

Premda se čini, da su lešine u takvim lijesovima bile dovoljno zaštićene, položaj kosturova ne nagjosmo ipak neporemećen. U šupljini lijesova, koji su ležali u dubini ispod vodene površine, nakupilo bi se vode, ona bi lakše kosti podigla iz prvotnoga položaja i pomakla na drugo koje mjesto u lijesu. Na taj način pomaknuta je i po koja oveća kost.

Poslije se staložila nad cijelom sojenicom nova naplavina, koja je dosegla visinu od 8—9 *m*, a pod ogromnim pritiskom, što je djelovao na krov lijesova, lubanje su se većinom rasprsle, a po neke veće kosti tako utisnule u dno, da su ostavile u drvetu potpun otisak svoga oblika.

Usprkos tim nepovoljnim prilikama ipak je pošlo za rukom dići sve lijesove netaknute i prenijeti ih u Sarajevo, gdje smo ih podvrgli proceduri konserviranja. Kod četiriju od hrastova drveta je taj postupak sretno uspio, kod petoga nije. Ovaj je naime od jasenovine, pa je pod teretom naplavine toliko popuštao, da su se kosti

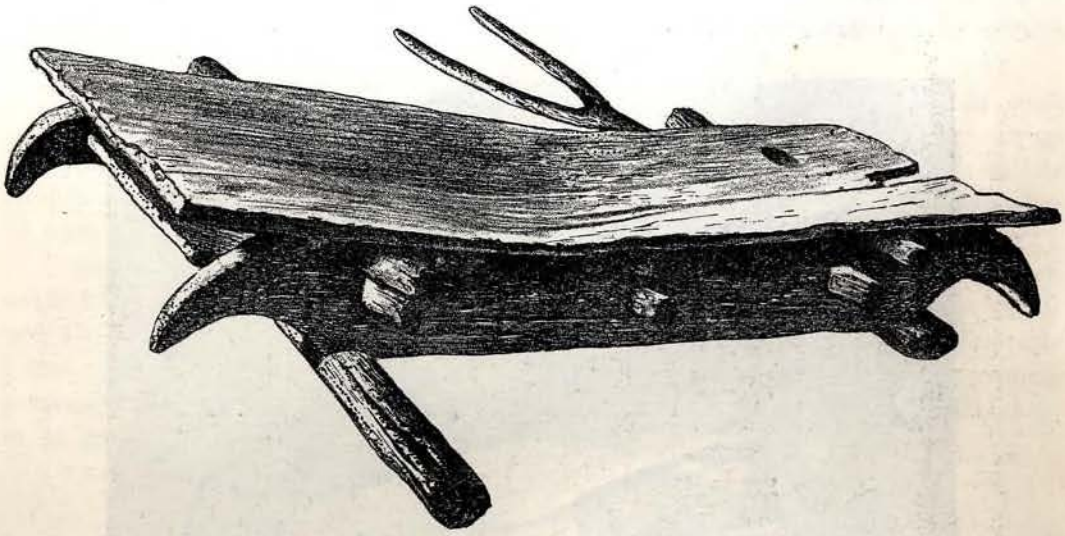

Slika 20. Grobnica, prikazana u slici 19. s desne strane.

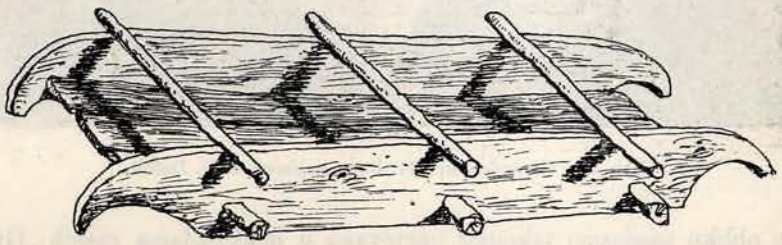

Slika 21. Konstrukcija grobnice, prikazane u slici 20.

tako u poklopac utisnule te se drvo priljubilo uza njih ko kakav povoj; uz to je drvo bilo postalo tako krhko, da je za nekoliko dana raspucalo u tanko iverje poput strugotine te se ukovrčilo. Sve nastojanje, da se drvo konservira, bijaše uzalud.

Taj, u *slici 18.* prikazani grob bio je bez ikakovih dodataka, kostur je povrh toga tako razdrobljen, da gubitak njegov za muzej nije baš žaliti.

Za ostala četiri groba primjetićemo što slijedi.

Najzanimljiviji je grob odrasle djevojke *(slika 22.)*, čije šljepočice bijahu urešene šljepočnim kolutima. Ovi se sastoje od tanke broncane žice u šest zavoja, a krajevi su im jedan s drugim spleteni. Promjer im je 4·4 *cm*. Osim toga ležahu na desnoj šljepočici jedan, na lijevoj dva koluta od ponešto deblje žice sa $1^2/_3$ zavoja, a promjerom od 3·4 *cm*.

Kraj desnog ramena ležaše lijepa čunjasta fibula, salivena od bronca, 11·3 *cm* duga, sa 6·5 *cm* dugom nožicom. Obluk je visok 4·3 *cm*, a proširuje se u sredini u šuplju gutu, široku 1·8 *cm*; s oba kraja obrubljen je sa po tri ispupčena koluta a u sredini sa sličnim prugama, koje obrubljuju ovalni štit. Igla bijaše odlomljena, a kraj luka, što je uz iglu, skovan je i probušen. Tu bijaše prikovana željezna igla, ali je totalno ishrgjala.

Više lijevog ramena nalazila se malena, krugljasta posuda od ilovače sa dvije rupice pri rubu, kroz koje se provlačila vrpca za vješanje.

Kraj desnoga lakta ležaše jedno ilovasto zrno, urešeno sa spiralama, i najzad kraj lijevoga kuka profilovana broncana glavica čiode, dočim je sama čioda bila od željeza, ali ju hrgja posve izjela.

Slika 22. Grobnica uz III. kuću sojenice u D. Dolini.

Sve te oblike nagjosmo takogjer opetovano u nekropolama raznih „Greda“, pa je spomenuti grob neoboriv dokaz tomu, da sojenica i grobišta po „Gredama“ i formalno i po vremenu stoje u najtjesnijoj svezi.

Naredni grob (prikazan lijevo na *slici 19.)* jeste grob djeteta, a u njem se od dodataka našao samo malen, zeleno irizirajući kolutić od stakla, promjera 2 *cm*; biće da je služio kao šljepočni kolut, jer je nagjen blizu lubanje.

U trećem grobu *(slika 18.*, ozgor) nalazio se kostur vrlo stare osobe, koja nije imala nakita; umjesto ovoga stavili su joj dvije posude na prsa, no nešto s pritiska tereta ozgor, nešto s naplavine, posude su sasvim razdrobljene a jedva se sačuvalo po nekoliko ovećih krnjetaka od njih.

Četvrti grob *(slika 19.*, desno) sadržavaše kostur maloga djeteta bez dodataka. Premda se lijes dobro očuvao, kosti su ipak raskomadane i iz prvotnog položaja pomaknute te se slegle u nepravilnu hrpu, koja se proteže čitavim dnom lijesa. Samo se održaše poveće sržne kosti u cijelosti, premda su i one pomaknute iz prvotnoga položaja.

Biće da su slične lijesove za pokopavanje mrtvaca upotrebljavali i negdašnji stanovnici naših Greda, a što im se ipak nije našlo nikakovih tragova, uzrok treba tražiti u tome, što su lijesove plitko ukapali, pa je drvo pod neprestanom atmosferskom promjenom moralo struhnuti, a i korijenje vegetacije činilo je svoje, da se pospješi taj rastrošni proces, dok drvo pod vodom nije bilo izvrgnuto direktnom uplivu vazduha, pa se i dulje održalo.

O arhitekturi sojenice, što je otkopana god. 1902. nema se mnogo nova reći.

Kovinskih čavala nije se tu našlo, a svi spojevi polučeni su uglavljivanjem pojedinih gragjevnih dijelova. Jedino kod spomenutih stepenica basamaci su pričvršćeni uz grede dugačkim drvenim čavlima, čije su glave dosta jako provirivale iznad ruba dasaka.

Kao što prošle i ove se je godine opazilo, da se megju stupovima, što su nosili pročelje obrnuto k rijeci, nalazio gust red manjih kolaca, opletenih pleterom. Drugi red opasavao je ivicu trijema nad rijekom. Ovaj pleter mogao je služiti na to, da spriječi naplavljenje drveta ispod podvala, nu nije nemoguće, da je služio i kao obor za marvu.

Smjer tih „plotova“ uvijek je pravan, i po njima možemo s dosta izvjesnosti zaključiti, gdje je stojalo pročelje kuće ili trijema i u onom slučaju, gdje manjkaju gornji arhitekturni dijelovi zgrade. Ti „plotovi“ pokazuju nam kako se je zgrada protezala i tamo, gdje su gornji njeni dijelovi pod pritiskom vodurine pomaknuti iz prvotnog položaja, kao n. pr. kod kuća II., V. i VI., a osobito kod štale pred kućom III., koja se na jednom mjestu gotovo za čitav metar pomakla.

(Nastaviće se.)

SOJENICE u D. DOLINI
iskopane u god. 1900–1902.

DER PFAHLBAU VON D. DOLINA
ausgegraben 1900–1902.

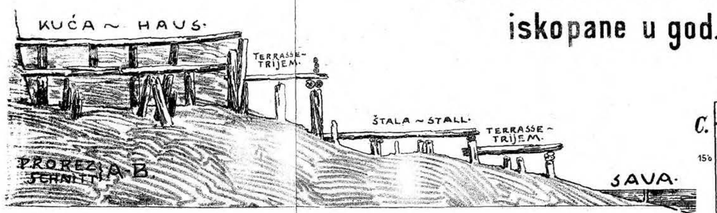

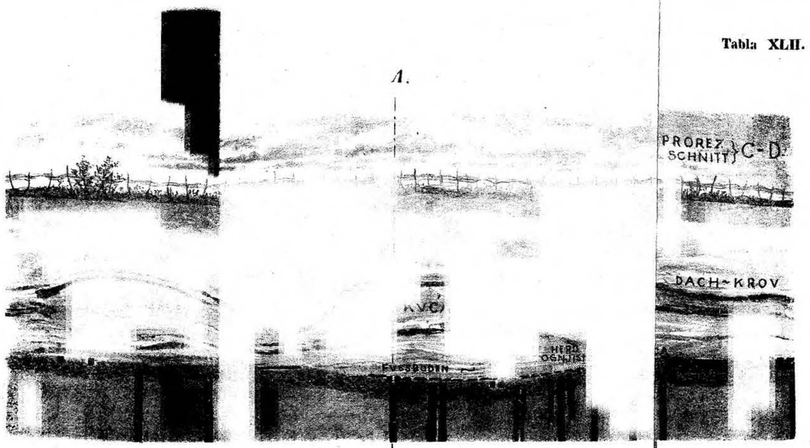

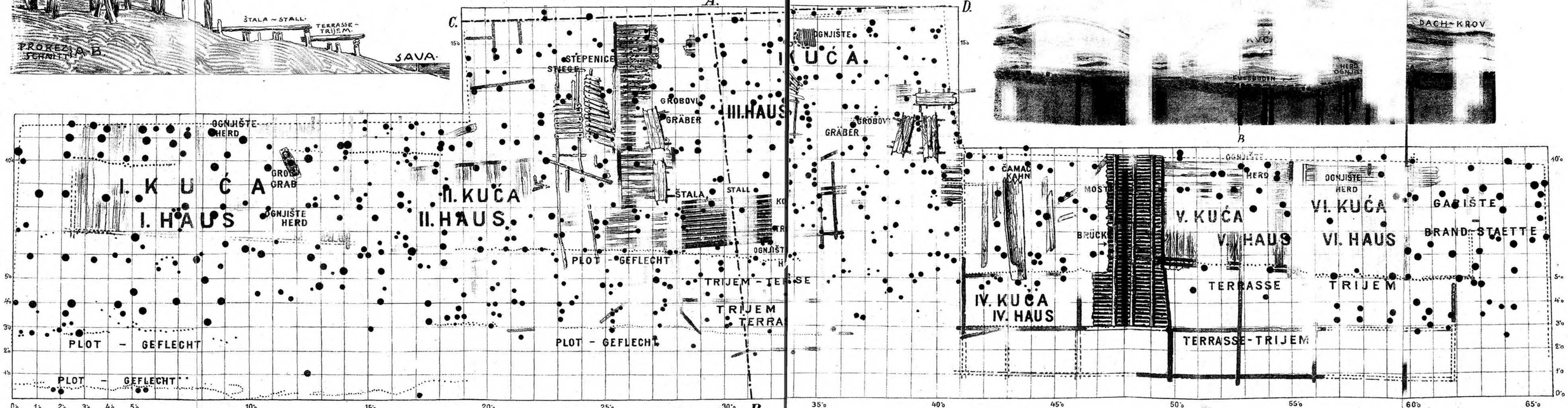

Пабирци из народне медицине у Херцеговини.

Приопћио

Тома А. Братић.

I. Заразне болести.

1. Врућица, болешчина или огњуштина *(Typhus abdominalis).*

Ова је болест најобичнији гост код сеоског народа у Херцеговини, особито у зимње доба, кад се народ збије у мале влажне и нездраве собице, те нема довољно чиста ваздуха; али и ако се много болује од те болести, ипак смртни случајеви нијесу тако чести, како би се могло мислити и очекивати, када се узму у обзир прилике у којима болесник живи.

Да би се једна кућа сачувала од врућице, треба прије свега пазити да се та болест никад не спомене у кући правим именом: врућица, болешчина или огњуштина, него ако се о њој говори обично се рече: „Пси је изјели“, а ако ко спомене право име у кући, одмах их више рече: „Налет је било; пси је изјели“. Друга гатка, која се такођер у народу много употребљује јест ова: Растакну се на Божић бадњаци на огњишту па сва чељад иду између њих вичући: „Два огња прођосмо, а трећи по готову“; то се чини три пута са тврдим увјерењем, да у ту кућу не ће врућица доћи. На неким мјестима видио сам, кад врућица влада у селу, да једно чељаде обноси главњу око куће три пута и говори: „Од огња огњем ограђујем кућу моју“; ово ваља рећи четрдесет пута.

Кад је већ врућица дошла у кућу, онда опет има ова гатка, да не би боловала сва чељад из оне куће: Треба узети косе са онога болесника, која сама отпадне, и та се коса запали, те ко се на тај дим од ње накади, не ће боловати од врућице. Ова се гатка сматра за гријех, јер се мисли да би она могла шкодити животу онога, који болује, те се само у крајњој нужди употребљује.

Ова болест и ако је честа и опасна, опет народ познаје и употребљује врло мало срестава против ње, него се већим дијелом пусти да се болест сама развија, па шта се са болесником догодило, или се у новије вријеме тражи љекарска помоћ.

Чим се болест појави, — а једини знак код народа за то јест бунцање болесника и онда народ каже да болесник „трабуни“, — стуче се лука бијелог (чесна, сарамсака, der Knoblauch, *Allium sativum)* и то се помијеша са винским сирћетом, те се са том смјесом мажу табани на ногама болесника; дланови у рука, а често и чело, ако глава боли. Остали дијелови тијела мажу се са сирћетом и водом, а у новије вријеме употребљују се и хладни облози. Ако болесник пати од затвора, дава му се трава срчаник (das ausdauernde Bingelkraut, *Mercurialis perennis)* на овај начин: корјен од срчаника сув или сиров исјецка се на ситне комадиће, помијеша са медом или водом и то болесник поједе или му се силом метне у уста те прождере. Ако болесник пати од пролива, дава му се трава дубчић (das Tausendguldenkraut, *Erythraea centaurium),* покисељена у води или са медом да се лакше поједе, пошто је иста трава врло горка.

Лијечење се почиње кађењем; метне се ватре на једну посуду, болесник свуче све до кошуље, метне ону посуду са ватром међу кољена, наравно пошто је чучнуо, онда се покрије губером (деком) и метне се од једно до три зрна апа на ватру, те онај дим иде у све шупљине болесника. Болеснику је у тај моменат врло тешко, па често пане и у несвјестицу, али треба да трпи доклен се трпјети може. Пошто је болесник добро накађен, онда га легну у постељу и више му се не смију давати кисела јела нити квасован хљеб. Сјутри дан опет се кађење понови и тако неколико пута, а најмање три пута. Ако љекар види да кађење није довољно, онда нареди да се апе гутају и то дневно од једно до три зрна. При употреби апа мора се врло пажљиво поступати и строго се држати наредбе љекареве, јер ако се друкчије поступа, може настати опасност за живот. Познат ми је један случај, гдје је народни љекар дао девет зрна апа једној френкљивој жени да их употреби за три дана по три зрна, а ова употреби на један пут све девет зрна и за два сата умре.

Ране, које су настале на тијелу од френька посипљу се модрицем каменом, смијешаним са киселим млијеком или киселом водом, у којој је купус кисељен (расолом), или се поспу ситно истученим модрим каменом, па се онда покрију са лишћем од кисела купуса (Kopf-kohl, Kraut). Неки љекари ухвате јежа (der gemeine Igel), па га жива испеку под гвозденим поклопцем (сачем) тако да остане сами пепео и онда тијем пепелом посипљу ране од френька; од једнога љекара видио сам, гдје је испекао змију отровницу *(Vipera ammodytes)* и са прахом те змије посипао је ране од френька.

Овај начин лијечења није сигуран, али ипак познајем више особа, које су се на овај начин излијечиле, а познајем једнога човјека у Невесињу, коме је френьак била фамилијарна болест, и кад је он осјетио знаке те болести на себи, узме осамдесет драма модрог камена, стуче на ситно као брашно и све то у један пут поједе, у намјери или да се излијечи или да на мјесту остане мртав, и тај је послије подужег лежања устао и више није осјећао никаквих знакова од френька.

Женске, које се апама лијече од френька, изгубе родност, те више немају дјеце; зато им љекари и кажу да не ће имати дјеце, ако узму апе, па им ставе на вољу или да их узму или не узму, али би ипак пред том гадном болести жртвовале све и за то ниједна не ће ради тога одрећи се лијечења апама.

Народни љекари нијесу вазда сигурни да констатују, да ли једна особа болује од френька или које друге болести. Позната су ми два случаја, гдје су народни љекари утврдили да је френьак, а у ствари је била сасвим друга болест. Никола Прстојевић у Дубљевићима (котар Невесиње) имао је по констатовању војног љекара из Невесиња рак у грлу, али он је више вјеровао народним љекарима, који су мислили да је то френьак, па се лијечио апама и умро је послије кратког времена.

Други случај је да је један момак у Гацку имао туберкулозу по констатовању дра Фр. Трамера, али му неко казао да има френьак и он узме апе, накади се на њима, те му онај дим дође и у онако слаба плућа, удари му крв на грло и одмах умре.

Да се примјетити да има народних љекара и таких, који ће и најмањој болести казати да је френьак или што друго, што се врло тешко лијечи, једино ради тога, да он што заради и да се материјално користи, јер су сви ти љекари већим дијелом сиромашна стања.

3. Велике красте или богиње *(Variola vera)*.

Ова је болест прије била веома опасна за народ и немилице би косила или нагрђивала поједине. Љекара није било да би богиње урезивали као што се то данас чини, али је ипак у сваком селу било по неколико особа, које су у случају нужде сами красте наврtали и то су чинили овако: Са онога, који већ болује од краста, уциједи се у рошчић (мали рог од вола) гноја из красте, онда се узме игла и брijања бритва; са иглом се подигне горња кожица на мишици од руке, па се то брijањом бритвом зареже и у ту се рану метне кап гноја и са тијем су оспице, красте или богиње биле накаламљене, навр-

нуте или урезане, како све то народ зове. Понајвише су овај посао вршили свештеници, а гледало се је да игла буде сребрна, али ако није било сребрне игле, употребљавала се је и друга. Било је сујевјерних, који нијесу дали да се из њихових краста циједи гној за урезивање, јер су вјеровали да са тијем гнојем одлази животна снага дотичнога. Ово сујевјерно мишљење било је на далеко раширено, јер у шездесетим годинама тужи се др. Јов. Валента да оно и у Србији постоји[1]).

Кад су се красте појавиле у једном кадилуку (котару), одмах се почело каламати у свима ближњим селима, и како би се красте ширило, ширило би се и каламљење, а приликом каламљења неки су говорили ове ријечи: „О Христе! Јуде те на крст разапеше и копљем прободоше, муку си поднио, па и нама у муци помози". Каламила су се само дјеца до 15 година, врло ријетко до 20 година, а преко двадесет није нико, јер је свијет мислио да томе каламљење не помаже.

При појави краста сви одрасли, који нијесу красте боловали, добро би се чували да не виде онога, који од њих болује, јер се је тврдо вјеровало да красте саме не ће доћи, ако се не прегледају, то јест, ако се не види очима особа, која од њих болује, а чим се очима види, па макар било и на великој даљини, прегледаће се и разбољеће се од краста.

Лијечење је било просто и једноставно, јер народ није познавао никаквих срестава против те болести, те би се болест сама развијала, само би болеснику давали подоста меда, да му не би мука окренула на срце. Ако су красте достигле свој врхунац и болест се развила у потпуној страхоти својој, метали би по болеснику кисело млијеко у тој цијељи, да огањ из рана вуче, осим тога замотавали би болесника у сјерну вуну, да би од сјере (сјера се зове она маст, која се у вуни налази прије него се опере) ране омечале, те да би болесник лакше могао у постељи лежати.

Ко један пут болује ову болест, тај од ње по други пут обољети не може.

4. Свраб *(Scabies)*.

Свраб је врло честа болест у Херцеговини, особито на селима, а узрок јој је понајвише нечистоћа, јер се не полаже довољна пажња чистоћи коже особито на рукама. Кад неко има свраб, за њега се онда каже да је сврабљив, шогав или шугав, а народ познаје и употребљује врло много срестава и начина лијечења од те болести, али сва су та средства несигурна.

Да не би свраб дошао на неку особу, треба се окупати на Ђурђев дан прије сунца и онда свраб не ће на тога; тако исто треба на Божић прије омрска, то јест прије него ли се ишта друго поједе, појести смокву па се је сигурно од сврабл. Ако неко на Благовијести откине врхове ноката у прста са руке, па то у исти дан прије сунца метне у дрво зофину (der Hollunder, *Sambucus nigra)*, тај не ће никад обољети од свраба. И сам се сјећам да су ову операцију и на мени једном вршили, јер дјеца нашег сусједа бијаху сва сврабљива, па су нам резали нокте, да свраб не би на нас прешао. Кад је већ свраб дошао, треба се овако лијечити: кора од смрдљике (der Faulbaum, *Rhamnus frangula)*, скува се у води и та вода ноћи под стрехом, па се у њој купају они који пате од свраба и свраб ће спанути. Купање се врши прије сунца.

Други лијек је овај: Треба убити сојку (der Eichelheher, *Garrulus glandarius)* и пржити је толико, док се сва маст из ње одвоји и онда са том масти мазати мјеста куда се свраб осјећа, те ће га нестати. На неким мјестима туку барут и мијешају са младим кајмаком, те са тијем мажу сврабљива мјеста. Мокраћа од коња пастуха (пастух зове се коњ, који није кастриран а има му три године) врло је добро средство против свраба, када се у њој купа сврабљива особа. На Јован-дан (24. јуна) треба отићи на живи извор и

[1]) „Наука о чувању здравља". Београд 1864., стр. 308.

окупати се, па онда доћи на гувно, гдје се жито врше и ту се поваљати, те ће свраба одмах нестати.

У новије вријеме покиселе сумпора у петролеуму или у ракијском спиритусу, и онда се са том смјесом мажу; то је, — веле — врло добро средство против свраба. Морам напоменути да се сва ова средства све мање употребљују, јер се радије узме у апотеци сигурно и поуздано средство, са којим се врло брзо излијечи од свраба.

Сврабу је слична оспа по тијелу, која сврби а зове се у народу сугреб[1]). У пољу и шуми имају мјеста сугребљива, те ако неко стане на тако мјесто одмах добије сугреб. Лијек од тога је сасвим прост и једноставан: треба узети зобницу од кострети и добро истрљати болесника, па онда зобницу бацити преко куће да пане под стреху и ту преноћи, па ће сугреба одмах нестати.

5. Дебела (*Elephantiasis* или *Lepra*).

Под дебелом разумије се така болест, кад болесник отече, тијело му помодри и почну скакати чворови; тијело почне пуцати и жута вода цури из њега, те почне и месо отпадати од кости, а при том длака из брка и обрва отпадне. Ја сам познавао неколика случаја, који су по народном вјеровању боловали од дебеле болести; а по константовању дра Левија, сада управитеља болнице у Требињу и дра Фр. Трамера, сада градског љекара у Мостару, исти су боловали од лепре. Од четири овака случаја болести од лепре у народу је владало опће мишљење, да три болују од дебеле, а за једнога су говорили да болује од фрењка.

Ни сам народ није на чисто је ли дебела заразна болест или није, јер неки мисле да је прелазна, а неки опет мисле да није, али је претежније мишљење за заразитост, за то сам је и уврстио у заразне болести. Др. Оскар Ховорка пл. Здерас[2]) приповиједа, да на отоку Мљету у Далмацији има болест губа, којим именом други Југославени означују лепру и за коју се на Пељешцу мисли, да је заразна. Он је са познатим лепрологом Елерсом прегледао исте болеснике и констатовали су да губа и лепра нијесу једно. У Херцеговини је губа сасвим друга болест, као што ћемо мало ниже видјети, те су и друга средства за лијечење.

По народном вјеровању само су два лијека, са којима би се од дебеле могло излијечити, а и та су несигурна. Најпоузданији лијек био би тај, када би болесник могао вазда боравити у говеђој појати (штали), остао би за извјесно вријеме здрав, јер мирис од говеђе балеге (екскремента) повољно дјејствује на болесника. Било је случајева гдје су болесника закопавали у грудину и по исказу неких, успјех није био најповољнији, али је ипак користило.

Друго средство је ово: Да се нађе у гробу боца или земљана ћупица са вином, па да болесник за четрдесет јутара пије тога вина, оздравио би. Један ми је сељак причао, да се је неком болеснику, који је дуже боловао од дебеле, уснило да под једном крушком у пољу има гроб и у том гробу ћупица вина, па нека исту ћупицу ископа и вино пије, остаће здрав. Овај то учини и нареди, те се под крушком стане копати, откопају гроб са костима и нађу ћупицу са вином, те је тај болесник оздравио. Колико је истине у том казивању не знам, али сам сâм био очевидац, када су сахрањивали у селу Луговићима (котар Невесиње) једног покојника, који је по народном мишљењу боловао од дебеле, и метнуше уз њега боцу напуњену вином и зачепљену воском, уз то још метнуше један филџан, једну дрвену кашику и један бакрени сахан — посуђе, са којим се он служио, док је боловао. За вино рекоше: „Нека се нађе, може бити да ће коме по времену бити

---

[1]) Сугреб је сличан црвеној промјени коже, што се у медицини зове: *Ekzema solare, thermicum*, а можда је и једно исто.

[2]) Види: „Гласник земаљског музеја“ за 1900. год., св. I., стр. 141. и 142.

од користи“; за посуђе рекоше да је закопано са њиме, да се не би ко послужио са тијем посуђем, па се отровао и оболио.

Један народни љекар као лијек од дебеле спомену ми, да треба турпијом или лимицом натрти челика у бијело вино и то онда за четрдесет дана пити у јутру на таште по један филџан. Овај лијек спомиње и Лука Грђић, а уз њега спомиње и велико зеље, чији се корјен мијеша са бијелијем вином и пије за четрдесет дана по чашицу пред вечеру и у јутру[1]).

6. Губа.

Ова је болест сасвим ријетка, а у народу је веома омражена. Кад је неко некога увриједио, онда га овај закуне: „Губа га изјела“, „Од губе се распадо“ и „По губи се међу браћом познавао“.

Губа прелази са коза на човјека и позната су ми три овака случаја, гдје су се пастири заразили губом од губом заражених коза. Али народ мисли да губа може доћи и сама, но једино у том случају кад се неко криво заклео, или кад је неко некога заклео за учињено зло, па је губа као излив гњева божијега на тој особи.

Ако се губава коза удари ногом, губа ће одмах са ње прећи на онога ко је ударио.

Као лијек од губе употребљује се лучева смола (смола од дрвета: Föhre, *Pinus sylvestris).* На луч се метне козјег лоја и онда се запали, те се смола од луча и маст од лоја хвата у какву посуду, и са тијем се мажу они, који пате од губе. Као други лијек употребљују се кувани екскременти и са тим се мажу губава мјеста[2]). Од губе се човјек вас укочи, и ако мука окрене на срце — како народ рече, онда мора умријети.

II. Убој и болести које долазе на убој.

1. Како се лијечи убој *(Contusio).*

Убој је, кад неко пане, па се убије, или кад неко некога удари каменом или чим другим, па не удари из удареног мјеста крв никако или удари у врло малој мјери. Убој се сматра у Херцеговини врло опасним, особито ако из убијеног мјеста крв не отече, јер има више опасних болести, које се на убој натуре.

Прво средство против убоја јест да се на то мјесто излијева хладна вода, а онда одмах долазе јакије као средства, која убој извлаче, те не може имати хрђавих пошљедица. Јакија или церота има више врста и у народу имају нарочити вјештаци, који их праве.

Најбоље јакије за убој јесу ове:

1. Узме се у једнаким дијеловима: тамјана (тамјан је смола, која се добива од дрвета, које народ назива Света гора), морске соли, смрчеве смоле (смола од смрча, die Kiefer, *Pinus sylvestris).* Та се смјеса растопи на ватри, метне на дебели модри папир и привије на мјесто гдје је убој, те ту стоји док сама отпадне.

2. Узме се меда, жуманце од јаја и живог креча, те се заједно измијеша и на модрој хартији метне на убијено мјесто.

3. Тамјана сама са медом треба растопити и то на модрој хартији привити на убој.

У новије вријеме има и готових јакија или церота, које се купују у Дубровнику и привијају се на убоје.

Као изврстан лијек против убоја употребљава се жила од коприве (die kleine Nessel, *Urica urens),* стучена са соли кухињском и то се привије на убој. Неки стуку рибу гаовицу (der kleine Bitterling, *Rhodeus amarus)* са соли и привијају на убој, а као врло добро средство

---

[1]) „Из народа и о народу“, св. II., стр. 17.

[2]) „Пабирци из народног ветеринарства“ у „Гласнику зем. музеја“, год. 1902., св. I., стр. 157.

једни препоручују бијелу дигарицу (плућа) од овце, козе или говечета, и то се стуче са соли и привија на убој. Но ово се мење само на мање убоје, када су они на појединим дијеловима тијела, а ако се је неко згрувао на горњем дијелу тијела толико, да се мисли да је озледа толика, да се је крв у грудни кош салила и озледа унутрашњост грудног коша прихватила, онда се лијечи овако: Закоље се коза или овца и извади се гризина из стомака, па се убијени обложи са том врућом гризином, а неки навуку и онако врућу, тек са брава скинуту кожу на убијено мјесто. Уз то се скува меда и масла заједно па се то дава болеснику да једе. По народном вјеровању гризина извуче убој, а мед и масло покрену салиту крв, те она изађе на поље и онда се убој залијечи; само који су тако убијени за четрдесет дана морају узимати мед и масло у јутру на таште. Они који су овако убијени осјећају болове само кад је мутно вријеме и кад се мјесец мијења; за то се и рече у народу такијем особама: „Носи календар на леђима“ т. ј. зна кад ће бити мутно вријеме и када ће мијена наступити, јер га убој боли.

Као најбоље сресство против убоја народ мисли да је људска нечист; то треба пити размућено у мокраћи или води, али побожни људи то не употребљују, јер је по вјерском учењу нечисто.

Ако је рана од убоја, онда се то лијечи као и друге ране, што ћемо у ранарству видјети, и убој са раном не оставља хрђавих пошљедица, пошто се рана залијечи, дочим убој без ране може четрдесете године своје пошљедице показати и за живот опасан постати.

2. Жива рана *(Ulcus serpiginosus).*

Ако се је неко убио у ногу, руку или на које друго мјесто, па је том приликом повриједио и кост, а није убој извадио, — или ако је неко некога заклео у зли час: „Живина те изјела“, онда ће се на том мјесту отворити жива рана или живина.

Жива се рана зове за то, што по народном мишљењу у тој рани имају мале и сићушне животиње, налик на мале длаке, које у крви иду са мјеста на мјесто по човјечијем тијелу, те рана може да се отвори на више мјеста по свему тијелу. Докле год се све те животиње или сва та живина не потрује рана није излијечена, јер ако је излијечена на једном мјесту, отвориће се опет на другом; дакле жива рана се зове за то, што се појављује и прелази са мјеста на мјесто као жива, а живина се зове по оним сићушним животињама, које народ зове живином. Та живина може и у кост доћи, те је почети гристи и онда така кост мора се одвојити и из ране изађе сама, или се извади силом за то удешеним клијештима.

Живине има од девет врста, како ми рече један народни љекар, а најобичније су женска и мушка, коју неки зову и трутови. Женска жива рана множи се по тијелу и иде са врх главе до ножних прста, а мушка је само на једном мјесту. Остале врсте живе ране познају се по мјесту, гдје су се отвориле, по облику ране и по срествима од којих се рана лијечи.

У народу имају особити вјештаци за лијечење живих рана, и у сваког љекара у методи лијечења има понешто, су чиме се разликује један љекар од другога. Ни једна метода лијечења није сигурна за сваку рану, али ипак знам више случајева потпуне излијечености, а знам и таких случајева, гдје је један народни љекар лијечио живу рану без успјеха, па је ту рану излијечио други, а онај први опет излијечио некога, кога није могао овај други излијечити. Оваки случајеви нијесу ријетки, него их има више.

Ја сам у лијечењу живе ране посматрао више љекара, али сам забиљежио само једну методу у два случаја од једног љекара, коју ниже износим.

Вуле Г. из Фојнице у котару невесињском оболио је од ране на руци и лијечио се је дуже времена те је и малу операцију претрпио и рана му је замирена, али кроз кратко вријеме, када је дошао кући, опет се покаже на два мјеста. Он оде народном љекару, некој Анђи С. и она га почне лијечити. Прије свега направи жестоки мелем и са тијем намаже

мале ране на руци, те тај мелем разгризе ране у ширину и дубину, док је одстрањено више распаднутог тијела и крви са гнојем; онда је ту рану посипала са цвијетом од дивизме (die Königskerze, *Verbascum phlomoides;* der rothe Fingerhut, *Digitalis purpurea)* у тој цијељи, да онај ситно самљевени прах од дивизме отрује живину у рани. Када се је рана добро очистила са жестоким мелемом и када се већ мислило да је живина отрована, а то се да и видјети са добрим оком у ономе гноју што иде из ране, онда се рана лијечила благим мелемом, али се при том још увијек, ради боље сигурности, посипљавала прахом од цвијета дивизме, и на тај начин рана се је замирила, и послије се није више отворала, те је Вуле Г. сада здрав од живе ране, само је остао сакат у руку, јер су му вађене кости из ње.

Једно мушко дијете, око једанаест година старо, оболи од живе ране на великом ножном прсту и рана се рашири и по наплету од ноге. Позвани стручни љекар употреби сва средства и рану замири, али се отвори друга рана управо под оком и лијечење настави други стручни љекар, те рану замири. За кратко вријеме отекне кољено и опет се отворе старе ране на прсту и под оком, те су љекари изјавили да би требало лијечење покушати у Сарајеву. Прилике су биле таке да је отац овога дјетета дошао у додир са већ поменутим народним љекаром и ова жена предузме лијечење. Обим кољена, када је лијечење предузето, био је 40 *цм.* За ране на прсту и под оком рече љекарица да у њима нема живине, те одмах поче употребљавати благи мелем, да се ране замире. На кољено метну жестоки мелем, да и ту отвори рану, те се за два дана збиља рана отвори, а да стјера оток привила је траву од отока (ова трава спада у род Wegerich, *Plantagineae).* За пет дана оток је спануо на 36 *цм,* за 15 дана на 34 *цм,* а за 20 дана на 32 *цм*; обим здравог кољена износи 28 *цм.*

Када се је отворила рана на кољену, смијешан је самљевени цвијет, а можда и корјен од дивизме са лаворовим уљем (Lorbeer, *Laurineae)* и са тијем мазано кољено, и то на сунчаној топлоти, да што дубље продре у тијело. Рана се је добро очистила, јер је из ње одстрањено више смрдљиве течности, те дијете може ићи без сметње; кроз кратко вријеме љекарица ми рече да ће почети употребљавати благи мелем за замиривање. Лијечење је још у току.

Жестоки се мелем прави овако: Узме се доња бијела кора од зофине (der Hollunder, *Sambucus nigra),* кунина трава (чист и опран корјен), чисто бијели тамјан и смрчева смола. Томе се још дода маслинова уља (der Oelbaum, *Olea europaea)* и то се све куха у каквој посуди подуже времена, онда се проциједи течност и кад се охлади згусне се и то је жестоки мелем. Благи мелем прави се исто тако — од зофине, пчелињег воска, маслинова уља, смрчеве смоле и још неких трава, које ми никако није било могуће одредити у који разред спадају, јер ми их она љекарица не хтједе показати са цвијетом.

Смрчева смола, која се употребљује за мелеме, треба да је девет пута препрана у млакој води.

Уз жестоки мелем меће се на рану осим дивизме још и исјецкани корјен од спрежа (Nieswurz, *Helleborus),* али врло обазриво, пошто је спреж превећ жесток. Има и таких љекара, који увлаче у рану по комадић спрежа да отрују живину, али је то опасно, јер сам чуо за више случаја, гдје је болесник од тога умро; ово нијесу били ријетки случајеви особито до окупације, кад народни љекари нијесу били одговорни за зле пошљедице свога лијечења.

Народни љекари тврде да има средстава, са којима се живина из ране може измамити, а најбоље средство за то јесте зеленбаћ (die grüne Eidechse, *Lacerta viridis).* На њега, када се он привије на рану, изађе сва живина, зато неки љекари збиља привијају зеленбаћа на рану. Неки у исту цијељ привијају сириште од јежа (der gemeine Igel, *Erinaceus europaeus),* а неки опет умијесе колач од брашна од врата (Lolch, *Lolium)* и то са млијеком из женских прсију; пошто се исти колач испече у ватри, привије се на живу рану и сва ће живина из ране изаћи на тај колач[1]). Од једног народног љекара

[1]) Сравни Л. Грђића: „Из народа и о народу", II., стр. 120.

видио сам, гдје рану посипље прахом од змије отровнице, а чуо сам да употребљују и модри камен.

Од свих народних љекара од живе ране, на најбољем је гласу био неки Радмиловић из Гаџка, који је лијечио Али-пашу Ризванбеговића; послије га пошаљу Ченгићи у Сарајево да лијечи неког пашу. Он је са успјехом лијечио више година, а и данас има љекара из његове породице.

При лијечењу од живе ране мора се пазити да се не једу кисела јела и зелено поврће, а и пића забрањују пити. Риба се не смије никаква јести.

3. Поганица.

За поганицу, или како је народ још друкчије зове сијевалицу мисле да је пошљедица убоја и то народ тумачи овако: Када се неко убије, па крв не отече, онда се крв од тога убоја поквари и постане зла крв, па она мучи болесника. Поганица може доћи и без убоја, али само тако, када је каква бајалица пошаље, али је то велики гријех по народном мишљењу.

Поганица се лијечи конкретним и апстрактним срествима или бајањем, ради чега је многи зову и бајалица а најчешће се појављује у глави, рукама и ногама.

Од конкретних срестава на првом мјесту долази пуштање крви, које се врши на три начина, резањем, пуштање крви на рошчић и пијавице (Blutegel, *Hirudinea).* За пуштање крви имају посебни вјештаци, али ипак им се свијет нерадо подвргава, јер радије пушта пијавице, пошто, по народном вјеровању, пијавица не ће прионути нигдје, гдје није зла крв. Пијавице народ обично пушта у љето, кад је добро врућ дан.

Кад не помаже ни то пуштање крви, онда се, ако је поганица у глави, привијају јакије или се стуче корјен од рена (der Meerrettig, *Nasturtium armoracia)* па се то привије. На руке и ноге мећу спарено лишће од шљиве (Pflaume, *Prunus)* и јасена (die Esche, *Fraxinus excelsior),* да би са тијем болове ублажили.

Од апстрактних срестава против поганице употребљује се бајање. Бајати се може на трави и то на тај начин, да се трава метне међу састављене руке и принесе устима, па се у њу дува говорећи: „Света мајко Богородице! и свети Ђорђе коњаниче, истјерајте проклету бољетицу, погану поганицу из раба Божијег (овдје треба рећи име болесника), нека иде у морске дубине, у небеске висине и на мјеста гдје циганчина дијете рађа". Ову траву треба појести или привити на мјесто, гдје је поганица. Чешће се баје над самим болесником и онда се говоре ове ријечи, повлачећи по голом тијелу онуда, гдје је поганица, иглом и камичком:

„Проклета бољетице
Несретна поганице,
Излази из раба Божијег!
Ето отуд пресвете матере Богородице,
На врану коњу, на алатну седлу; —
У рукама носи бојно копље,
Ће те стигне да те жигне,
Ће починеш да погинеш.
Хајде проклета поганице,
Небом те и земљом кумим,
У морске дубине, небеске висине,
Ће пијевац не пјева,
Ће крава не риче,
Ће овца не блеји,
Ће коза не бечи,
Ће пас не лаје,
Ће дијете не плаче,
Ће маша не куца
И пратљача не пуца.
Хајде у камен, у гору, у воду,
Или на душу некрштену[1]).

Игла се побије на раскрсници путева у земљу и поклопи се онијем камичком. Ако онај који баје рече мјесто онога: „Хајде у гору, у воду, или на душу некрштену", — „Хајде у главу, руку или ногу Н. Н.", поганица ће одмах на тога прећи. Имао сам

[1]) Сравни Л. Грђића: „Из народа и о народу", II., стр. 76. и 77.

прилике чути више жалба, да је та и та бајалица песлала поганицу на онога, који ми се је за то жалио, и када је онај видио да ја његову жалбу држим за глупу лудорију, било му је криво на мене. Има и више дужих и краћих формула за бајање, али ја сам забиљежио само ове двије наведене, а при том морам споменути, да онај који баје увијек зијева (прозијајива му се), па ако се и болеснику прозијајује, онда је на њему сигурно поганица и биће му лакше од бајања.

III. Остале болести.

1. Костобоља *(Rheumatismus)*.

Костобоља је код неких индентична са поганицом, али ипак нијесу једно те исто, јер ако некоме сијева у главу, руке или ноге, онда се каже да има поганицу, али ако га боле кости, онда се каже да има костобољу и лијечи се са другим срествима. Само у изнимним случајевима онај који пати од костобоље, потражиће лијека у бајању, па се и тада извињава са ријечима: „Ко гоћ баје, за невољом пристаје".

Као најбољи лијек од костобоље употребљује се ово: Ископа се у земљи једна јама толико дуга, широка и дубока, да у њу може човјек лећи, па се наложи у њу добра ватра, док се сва земља зажари. Онда се ватра изгрне, а у врућу рупу метне се доста автовине (der gefleckte Schierling, *Conium maculatum)* и сријемуше (спада у род Lilienartige, *Lilieae),* да се та зелена трава добро загрије и на њу се положи болесник са голијем тијелом и добро се покрије, те трпи ужасну врућину. Од више сам их чуо да су били у животној опасности, али ако су трпељиво издржали, било им је лакше од костоболе. Најобичнији лијек од костоболе јест тај, да се накупи трине (трина су они ситни отпатци од сијена) у којој има разних трава и простре се да може болесник свијем тијелом лећи на трину, па се онда та трина полије врелом водом и на то леже болесник, који се покрије деком, да пара од спарене трине не излази.

Као врло добро средство неки препоручују да се састави млијеко из женских прсију од мајке и кћери, па са тијем млијеком треба мазати кости, а неки их мажу и са шпиритусом, у коме је растопљен камфор (der Kampherbaum, *Laurus camphora).*

Ако је костобоља превећ тешка, те се је болесник почео гурити и сушити, онда народ вјерује да та болест долази од злих духова: Кука и Коста, који муче болесника, и ако у тој болести нијесу помогла сва досад споменута средства, онда се ископа рупа, као што смо прије навели, у којој се наложи ватра. На ту се ватру ложе саме кости од разних животиња и то бар најмање 100 килограма кости мора изгорити; кад су кости претворене у прах, полију се кључалом водом и болесник се гô положи у рупу, обложи се разним травама и добро покрије, те ту стоји неколико сати. Онај вјештак, који то изводи, говори неке неразумљиве ријечи, са којима изгони из кости болеснога зле духове Кука и Коста.

Послије оваке операције болесник је дуже времена изнурен и изнемогао, а од више сам их чуо гдје говоре, да би радије умрли, него ли се још један пут овакој операцији подвргли.

2. Грозница *(Febris, Malaria).*

Грозница је обична и врло честа болест у долини Неретве, особито од Мостара до Метковића, дочим у планинским мјестима или је нема никако или је врло ријетка; зато народ каже, кад има грознице, да је дошла у вјетру.

За грозницу народ вјерује да је она нека жива слузава материја у утроби човјека, па за лијек употребљује така средства, која гоне на отвор и бљување, или која ће грозницу отровати, али је најсигурније онда, када се грозница избљује. Нијесу ријетки случајеви гдје поједини тврде, да су они избљували грозницу и да је била жива, те се још и мицала.

Од грознице се употребљује врло много лијекова, али се почне најприје од онијех што их је лакше употребити, па се свршује са онима што су тешки и жестоки, те ћемо их тијем редом и ми приопћити.

Чим ухвати грозница треба се најести врућа меда тек извађена из кошнице, и многи тврде да им је то помогло; у случају слаба успјеха треба отићи на живи извор, скухати цијело козле и јести козје месо а пити ону воду, док то отвори човјека. Ако то не помогне, треба отићи на пут, куда ће сватови навести дјевојку, те дјевојку упитати: „Дјевојко, кад ће ме пустити грозница?“ и грозница ће пустити онда, када дјевојка рече, а ако не успије ни то, онда треба записати. Записује се на главици лука (die Küchenzwiebel, *Allium cepa)* и на јабуци: на луку се запише око главице: „весасе, гесасе, тесасе. Амин“. На јабуци (плод од јабуке, der Apfelbaum, *Pirus malus)* се запише: „Армасе артука тереја Ароне бароне сити бароне“. Лук и јабуку треба појести и грозница ће пустити.

То су лакша средства, а тежа су ова: У једну четвртину литра ракије мастике треба усути шаку соли и онда то попити. Убере се пелина (der Wermuth, *Artemisia absinthium)* и то скухати па ону воду свако јутро на таште по једну малу чашицу попити. Неки кувају чемерику (der weisse Germer, *Veratrum album)* и пију ону воду од ње, а крајње је средство против грознице апе. Те апе приправљају се овако: Узме се јечмена брашна и то се брашно замијеси са млијеком, то јест соком од млијечара (Wolfsmilch, *Euphorbia)* и та се смјеса збије у обле пилуле, те се ове гутају као лијек против грознице, јер изазову велики пљување. Тај је лијек и по народном мишљењу врло шкодљив, јер се многи, који га је употребљавао тужи да је од њега добио болест у стомаку, зато се и употребљује као пошљедње средство. Од више њих сам чуо, да страх може излијечити човјека од грознице, а особито када се препане од змије[1]) или од ненадног ударца.

3. Водена болест *(Nephritis).*

У неколико је слична са дебелом, јер се у њој појављује оток уза све тијело, који послије пуца, али и сам народ увиђа, да је дебела много опаснија. Истина у народу постоји пословица: „Ко отече — неутече!“, али у новије вријеме истинитост те изреке поколебала се је. Више пута свијет је имао прилику видјети да су стручни љекари са лијечењем у болницама успјели да излијече више болесника, који су патили од водене болести.

Од водене болести паре болесника трином, кувају сљез (der Eibisch, *Althaea officinalis)* те пије воду од њега; дају му слатку папрат (der Wurmfarn, *Polypodium filix mas)* да једе, а оток гоне са спареним лишћем од јасеновине. Купају се у води са лишћем од ораха *(Juglans regia).*

4. Прикојас, злић или поганац *(Carbunculus, Anthrax).*

Овако народ назива врло честу болест, која може да се појави на свима дијеловима тијела, а индентична је са црним приштом.

Прикојас, злић или поганац врло је злочеста и опасна болест, зато кад се ко на кога наљути закуне га: „Поганац га надуо“, и „Злић га продр'о“.

---

[1]) Ја сам већ напријед споменуо, да неки народни љекари употребљују сагорјели прах од змије отровнице као лијек од живе ране, а накнадно износим о томе и овај случај: Васо Марковић из Надинића у Гацку од дуже времена патио је од живе ране на нози и сви покушаји лијечења остали су без успјеха. Једном приликом он је брао (сјекао) некакво дрво и случајно га уједе змија отровница — шарган црнокруг — из тога дрвета баш у ону ногу, на којој је била жива рана. Он се веома уплаши, јер се бојао да не умре или да му нога не отпадне од змијског отрова, те је одмах дошао кући, али болова великих није осјећао. За кратко вријеме жива се рана за вазда замири и он потпуно оздрави.

Од ове болести треба прије свега заворчити, а то се чини овако: Узме се у два прста каква ствар, са којом се може заворчити као н. пр.: комадић сапуна, са којим се је мртвац купао, зуб од змије, црни трн (die Schlehenpflaume, *Prunus spinosa)* и т. д. и дохвати се до отеклог мјеста, гдје се је злић појавио говорећи: „Ујету, ујету, ујету натраг, незнало ти се за траг", и сваки пут треба дохватити до станца камена и пљунути, и при том се замишља да се болест пренесе на онај камен; ово се чини три пута. Онда на болесном мјесту треба начинити Соломуново слово[1]) чивитом (die Indigopflanze, *Indigofera tinctoria)* и вас намажу истим; неки уз то од летећег олова начине плочицу и то привију на прикојас. Кад је све то остало без успјеха, треба привијати траве од прикојаси (спада у разр. *Umbelliferae),* помијешане са медом и добро стучене, а друге траве (спада у подразр. *Tubuliflorae)* треба са медом појести. На више мјеста мећу на прикојас жилу од трна сјекавице (die Klette, *Lappa communis),* скувану у млијеку. Као врло добро средство препоручују нечист (екскременте), коју треба привити на болесно мјесто, а добро је и са крви од мачке (die Hauskatze, *Felis domestica)* помазати. Као најбоље средство од прикојаси, које по народном вјеровању мора помоћи и прикојас вратити, јест **међеђа сласт**, а тијем се именом зове жуч од међеда (der Bär, *Ursus arctos),* која се увијек оставља кад се међед убије. Са том жучи треба помазати мјесто, гдје се је прикојас појавила.

Досад споменута средства употребљују се да се прикојас врати, и болеснику се дава мед и ракија чељa да једе и пије да не би мука окренула на срце; али ако се види да се прикојас не ће вратити, него се мора провалити, онда се употребљују средства, која ускорују сазријевање гуке, а међу тијем средствима на првоме је мјесту ланено сјеме (der Lein, *Linum usitatissimum),* кувано у млијеку; оно се врућe привија на прикојас у више пута док се види да има гноја, а онда се или просијеца оштрим ножем или опет мође дроб од тикве (der Kürbis, *Cucurbita pepo)* да се угрије и врућe привијају да гуку провали; често за проваљивање употребљују и доњу кору од бријеста (die Feldulme, *Ulmus campestris),* у млијеку кувану.

Ако се је гука већ провалила, онда се привија доња кора од липе (Linde, *Tilia)* кувана у млијеку, у тој цијељи да извуче вас гној из ране и рану очисти. У исту цијељ употребљују главу од зеца (der Hase, *Lepus timidus)* добро стучену, и сало од зеца. Пошто се је рана очистила, маже се обичним благим мелемом за замиривање рана.

5. Мицина *(Abscessus).*

Мицина је доста слична прикојаси, само се не појављује са таком опасности за живот, као прикојас, него се постепено развија и расте. Народ вјерује да има на мицини девет кожа, па је врло тешко провалити, зато се већим дијелом просијеца. Да би се мицина што прије загнојила, мође се на њу у млијеку кувано ланено сјеме, а за проваљивање мође се угријана смоква, посута модрим каменом.

Мицини је сличан **чир**, само што је много мањи и су мање бола, те и њега треба провалити метнувши на њ угријану смокву (der Feigenbaum, *Ficus carica)* или сапуна, узаврела у чаурици од црвеног лука.

Кад се провали и једно и друго, опасност је прошла и рана ће се брзо замирити, само на мицину треба метати прашка од шапа, да изједе то јест уништи оно **дивље месо** око ране.

Ове напетке народ зове још и **непоменик**, а гдје ко кога удари на бадњи дан, та ће ту преко године имати **чира**.

6. Обол, сичија или сува *(Tuberculosis pulmonum).*

Ова болест није честа у нашем народу, а не мисли народ ни да је заразна, до у новије вријеме, али већина је и данас за то, да она није заразна. По народном мишљењу

[1]) Види мој чланак: „Пабирци из народног ветеринарства" у „Гласнику зем. музеја", год. 1902. св. I., стр. 151.

обол, сичија или сува долази највише на особе, које се занесу у мисли за чиме, као н. пр. кад родитељима мру дјеца, па мисле и осичијају за њима, или кад трговац изгуби новац, па осичија за њим. Болест ова може доћи и на другу велику бригу а може и на убој у преима. За ову болест народ употребљује више лијекова, али са врло слабим успјехом, зато и кажу за сичијава човјека: „Живи, брате, до суђеног часа", „Не може душа да се откине без суђеног часа". а кад неко куне некога рече: „Сичија га изјела".

Лијечење од обола почиње са медом и маслом заједно узаврелим. и то се употребљује за четрдесет дана, онда се кува жила од коприве, те се она вода пије. Потопи се у чистој лозовој ракији корјена од равета (das Edelweiss, *Gnaphalium leontopodium)* и пелина, те се чешће пије по која чашица и народ мисли, да од тога могу младе цигарице (плућа) почети расти. На једноме мјесту видио сам гдје су убили змију отровницу и главу од исте привили на мишицу болесника.

7. Окобоља.

Код ока народ познаје двије болести: кад око покрвави или закрвави, и кад се навуче бијела мрежица на око. За прву народ рече да је пламац у очима, а за другу да је метиљка на оку. Може још бити и чмичак на оку, а то је мала отекла црвена гучица на доњем или горњем очном капку, за коју народ вели да се појављује онда, када има жена у роду трудна; ако је чмичак на десном оку родиће мушко, а на лијевом женско. Чмичак се не лијечи ни са чим, јер није опасан и сам прође.

Кад се појави пламац у очима, а то долази понајчешће по народном мишљењу отуда, што се у очним трепавицама налазе мале животиньице, које народ зове баље, то треба баље да извади ко је томе послу вјешт. Баље се разликују од длака из трепавица у томе, што су краће и тање, а свака ће пријенути и усправно стати кад се на нокат посади. Ако је пламац у очима од баља, одмах ће проћи док се баље изваде, ал ако је од чега другог, онда треба започети лијечење. Прије свега треба намлазит у око, то јест: жена која дојн дијете, треба да намузе из својих прси (сиса) млијека у око. Маслинова уља из кандила испред иконе у цркви треба усути у око, па ће бити боље. Меса из бута говеђег треба стући и на око привити и то ће одмах крв из ока потегнути. Смрчева смола препрана у девет вода метне се на модри папир и привије на слијепе очи или за врат, и то врло добро дјејствује, само се не смије скинути прије, него ли сама спане.

Кад је на оку метиљка повлаче једни модрим каменом по оку, али као најбоље средство народ употребљује ово: Убере се метиља *(Lysimachia)* па се стуче и онда се сок из њега циједи у око. Бјеланце од јаја печено и посуто нобе-шећером (шећер леденак) привија се у вече на око. Ако сва ова средства не помогну, онда се тражи вјештак, који скида метиљку и тај ту операцију врши овако: Узме конац црвене свиле и полако вуче преко ока, тако да конац запне за метиљку и са собом је понесе. Послије тога око се завије и ако је свила дигла метиљку, за кратко вријеме око ће бити здраво. За теже операције на оку, као н. пр. за скидање потпуне навлаке на оку, није ми познат ни један народни љекар у Херцеговини, али познајем неколико особа, којима је операције изводио неки Чанчар из Сарајева и већином су изгубиле вид ушљед те операције и остали слијепи или ћорави.

На оку по народном мишљењу може још бити и поганица; она се лијечи бајањем, а кад то не поможе онда се употребљују друга средства, која смо већ споменули. Ако се мисли да у очима има црва, онда се каде, али на сјемену од бунике (das Bilsenkraut, *Hyoscyamus niger)* и народ вјерује да ће на тај кâд сви црви испузити.

На више мјеста, особито у варошима, сипљу у очи ђулсију, која се овако приправља: Набере се лишћа од ружа (Rose, *Rosa)* и то се метне у једну посуду а насред посуде међу ружино лишће метне се мала посуда, у коју ће капати ђулсија. Посуда са лишћем поклони се поклопцем, али тако да испупчени дио поклопца дође у посуду, а

љевкасти дио на изван и у тај се дио налије воде. Посуда се метне на тиху ватру и лишће се почне испаравати, капљице се хватају на поклопцу и капљу у малу посуду.

Ако око очију има рана, употребљује се овај лијек: Узме се бјеланце од јаја и у то се стуче мало нишадора (Salmiak) те се то мути толико, док се згусне; онда се метне на модри папир и привије на око да стоји 24 сахата. То се понови неколико пута и ране ће нестати[1]).

8. Срдобоља *(Dysenteria).*

Ова се болест ријетко појављује, а народ је сматра за веома опасну, па зато ће се често пута чути у народу клетва: „Срдобоља ти се у дроб увалила", „Срдобоља га изјела" и „Од срдобоље се превијао".

Од срдобоље народ употребљује више лијекова као н. пр. самеље се ориза (der Reis, *Oryza sativa)* и каве (der Kaffeebaum, *Coffea arabica),* разумије се обоје на ватри пржено, и то се смијеша са медом, те се поједе. Корјен од срчаника и дубчића исјецкан мијеша се са медом и једе се. Вино кувано са нобе-шећером препоручује се као врло добро средство против срдоболје. Купина (der Brombeerstrauch, *Rubus species)* ако има рода, а ако нема, онда корјен од ње, шишарике (шишарике су зрна, које ствара на храстовима инсекат: *Cynips quercus folii),* церове (die Zerreiche, *Q. cerris)* коре и корјена од равета, све се то скува у једној посуди и даје се болеснику да пије.

Једно од најбољих лијекова против срдоболје јест ово: Узме се до три литра винског сирћета и то се успе у једну посуду, на којој је горе отвор не већи него ли једна сребрна форинта. Посуда се метне на сачак (троножац) и под њега се метне ватра (жерава) да сирће грије; горе на посуду метне се округла штица — даска — колико је дно посуде, и на тој даски је шупљина колика и на посуди. Онај, који пати од срдоболје, свуче доњи дио тијела и сједе на ону посуду у којој је сирће, тако да му доњи отвор (дупља) дође на отвор посуде. Како се сирће загријавањем испарава, то сва пара иде кроз задњу дупљу у човјека и то се трпи, ако је могуће, док сирће мало узавре и онда уопће доклен се трпјети може.

Ово је средство врло тешко и са опасности скопчано, зато се само у крајњој нужди изводи, а и то мјестимично; ја сам познавао само једнога човјека у Невесињу, који се је на овај начин од срдоболје излијечио.

IV. Лијечење рана.

1. Рана од пушке и обрезотина или посјеклина.

Док је у народа било убојног оружја, те се је четовало и ратовало, у народа су били и посебни љекари — хећими или ранари, који су са успјехом ране лијечили, без да су резали рањеницима ноге или руке. Ја познајем више људи из потоњег устанка (од 1875. до 1878.), којима су стручни љекари хтјели откинути рањену и саломљену руку или ногу, јер по њиховом мишљењу то је био једини услов за животни опстанак; а ови на то нијесу пристали, него су криомице ноћу утекли из болнице или су због упорности за операцију били одпуштени; и ти су људи излијечени од народних љекара, без да им је ишта оперирано, па шта више нијесу ни сакати остали. Оваки случајеви нијесу били ријетки, па није ни чудо да су се неки новинарски кореспонденти томе веома чудили.

Код рањеника од пушке поступало се овако: Прије свега треба уставити крв, а то се чинило са сунђером (спужвом, трудом, састругањим кајишем, ременом) и паучином, а код више ране један је из дружине намокрио (напишао) машину (Astmoos, *Hypnum)* и то метнуше на рану, а поврх тога завој. Када се је крв уставила и рана мало скорјела,

[1]) На више мјеста видио сам гдје у очи циједе сок од росопада (das Schellkraut, *Chelidonium majus).*

мјестимично су рану наћивали на козјем несланом лоју, т. ј. на два три угљена ватре метнули би мало лоја и рана би се наднијела на тај дим, те би из ране исцурила нека течност, и ако би било што друго у рани од оруђа, са којим је рана нанешена, остранило би се. Ово је код мањих рана чињено, а код већих употребљавана је ракија чѣља (чиста лозова ракија до 20° јака), са којом би се рана препрала. Ако је рана плитка и ако нема сломљених кости, на рану се је привијао истучен рањеник *(Betonica officinalis)*, помијешан са мало чиста маслинова уља. Послије се рана редовно у 24 сата превија са рањеником или са благим мелемом, а поврх мелема се меће боквица (Wegerich, *Plantago lanceolata)*[1]). Као изврсно средство за замиривање рана народ је употребљавао содулу *(Symphytum tuberosum)*, али само код плитких рана, дочим код дубоких рана ова се трава није смјела употребити из узрока, што она рану затвори, па остане у њој морца, која послије велике болове проузрокује и поново рану отвори. Код великих и дубоких рана употребљују се жестоки мелеми, који справљају народни љекари од воска, бијелог тамјана, модрог камена, смрчеве смоле, маслинова уља, чисте лозове ракије и разних љековитих трава, те се рана очисти; кости, ако их има одваљених, испличају те се лако изваде и одстране из ране; онда се меће на рану неки фластер, који има то својство, да потегне све оно на изван, што је пушчано зрно у рану нанијело. Народни љекари имали су и неке апарате за ваћење кости, испирање рана и остало, а кад је рана очишћена, онда су се употребљавали благи мелеми, у које су метане љековите траве. Да мелем може стигнути у дубину ране, правили су се фитиљи од чиста платна, па су помазивани мелемом и полако у рану завлачени толико, колико је рана дубока. Како би рана била све плића и фитиљи би се градили све краћи и тањи, те је љекар сваки пут приликом превијања знао, за колико је рањеник напредовао у лијечењу. Познавао сам једног рањеника — особу врло угледну и упливну — кога је кугла трефила у кољено и разбила кост; савјет стручних љекара констатовао је, да се нога мора откинути изнад кољена или ушљед тровања крви од ране болесник мора подлећи, али овај није хтио пристати на операцију, него буде однешен својој кући да га лијече домаћи ранари. Овај, и ако је био рат (то је било 1877. год.) потајно добави неког Бабовића, муслимана и на гласу ранара из Билеће, те овај започне лијечење, али како је нога већ била поцрнила, он нареди те се убије дивља мачка (die europäische wilde Katze, *Felis catus)*, и у врућу кожу од те мачке завуче ногу и добро утегне, те тако остане 12 сати. Онда је кожу скинуо, нога је била прилично природне боје и сад је започео лијечење. Рањеник је оздравио, само је остао сакат, јер му је морао вадити кости из кољена. При овом лијечењу употребљавано је и сало од дивље мачке.

Ако је сломљена нога или рука, начиниле би се „длаге“ од дрвета, сломљена би се кост пажљиво намјестила, рана намазала мелемом и онда завила, а по том ударише длаге, које би кост притегле. Ране са сломљеном кости врло би се ријетко превијале, док би се кост утврдила, па би се тек онда рана озбиљније почела лијечити. Сломљене кости без ране у нога и рука народни љекари са успјехом и данас намјештају, те брзо прерасту; то намјештање бива помоћу дрвених дашчица, које су при дну и при врху пробушене и на тврди конац нанизане, па се око сломљеног уда на тај конац вјешто притегну.

2. Ране од ватре или спржотина.

Код рана од ватре треба најприје огањ извадити, а то се чини кад се изгорјело мјесто пресне тинтом, поспе кухињском соли, покрива крпама натопљеним у вину. Као најбоље средство за ваћење огња народ препоручује окријек (Fadenalge, *Oedogonium)*, који се меће на изгорјела мјеста.

---

[1]) Народ разликује боквицу мушку са ужим копљастим лишћем и женску са широким лишћем, те мушко употребљава мушку, а женско женску.

Када је огањ извађен, онда се гради мелем, са којим се мажу ране да се замире; ја сам видио двије врсте мелема: један се прави од живог клака (креча) и маслиновог уља, а други од чисте лозове ракије чеље и жуманца од јаја.

За први се мелем узме живог креча у једну чисту посуду и прелије се водом; пошто се вода избистри поврх креча, узму се два дијела те воде, а трећи дио чиста маслинова уља и мијеша се дотлен, док се згусне, те се онда са тијем мажу спржотине.

Други се мелем прави, кад се на три јаја успе чашица чеље и то се мијеша док добро запјени и онда се са тијем мажу ране. Специјалан лијек од спржотине јест маст од јаја, која се овако добива: Узме се девет јаја и сломљена са љуском метну се у једну посуду те се то сад цврља на ватри, док се све спржи и маст пусти; онда се та маст оциједи и ране се са њоме мажу. Доња кора од зовине, кажу да је врло добро средство од спржотине, када се на уљу скува. Ватра из изгорјелина вади се још и на тај начин, да се настружене кртоле (die Kartoffel, *Solanum tuberosum)* и помијеша са соли, те на изгорјело мјесто метне.

3. Уједзмије.

Кад некога змија уједе, лијечи се овако: Исиса се рана добро, или ако нема ко да исиса, онда се око ране набоде иглом и пере хладном водом. Да не би мука окренула на срце, дава се уједеноме да пије јаке ракије и да једе доста меда.

Да не би оток захватио што више тијела, подвеже се одмах изнад ране и онда се приступа даљем лијечењу. Змију треба убити, главу јој откинути и привити на рану, ако то није могуће онда се запали труда и метне на рану, те болесник мора трпити док се труд згори у рану. Болеснику треба одмах дати змијине траве (die Gänsedistel, *Sonchus oleraceus),* помијешане са медом[1]).

Ако се види да болеснику не бива боље, треба бајати на води или трави и дати му да то попије или поједе. Кад се бајe онда се говоре ове ријечи: „Рог, рог, мрак мрак, рогом боде, рогом говори, земља земљу љуби". Ово се понови три пута и ако болеснику није суђено, да умре од уједа змије, мора оздравити. На више мјеста уједеногa закопају у земљу гола, да би земља потегла у се змијски отров.

Ако неко убије змију, кад је први пут види у прољеће, онда је он сигуран да га преко цијелог љета не ће змија ујести. Тако исто не треба у кући нити на другом мјесту змију никад поменути именом змија, него вазда „бајa" или „бајурина", па из те куће не ће змија никога ујести. Народ вјерује и то, да има нека трава, на коју змија никако не ће, т. ј. не ће ујести особу, која има ту траву. У Љубињу је био неки зидар, који је имао те траве и вазда је змије хватао, и он једноме своме пријатељу поклони комадић корјена те траве и овај је метне за силах, а силах у вече под главу, када је легао да спава на пољу код стада. Сјутра дан нашао је више комада змија — све љутих отровница, около себе, те је одмах траву бацио, пошто није волио да се змије купе около њега.

4. Мојасил *(Ekzema chronicum).*

Мојасил су ране, које се већим дијелом појављују на рукама, плитке су, разилазе се ексцентрично и иде из њих жута течност. Та болест није баш ријетка, а у народу је омражена, зато се често чује клетва: „Како је ово урађено, мојасилом му цвјетале" (т. ј. руке). Мојасил се лијечи травом од мојасила (Wohlverlei, *Arnica montana),* и то тако да се сок од стучене траве циједи у рану.

Мојасил може бити и у дробу односно стомаку, и народ као лијек од тога пије воду, у којој је растопљен тамјан са соком од већ поменуте траве.

[1]) Народ вјерује да има девет врста трава од змије и кад би саставио све девет, то би био сигуран лијек од сваке змије. Неке од тих трава спадају у разред Korbblütler, *Compositae,* неке у Laubfarne, *Filices.*

Осим мојасила народ познаје још једну врсту рана, коју зове пламац и која се врло тешко лијечи; уд на коме је рана, држи се више дана у води, у којој је спарено лишће од јасена.

Рана, која се зове ударац, по народном вјеровању од хиљаду случајева лијечи се само један случај.

У народном љекарству употребљује се против свију врста рана мелем, који се прави на овај начин: На танко дрво од луча *(Pinus sylvestris)* натакне се потанки комадић сланине неслане и по један лист бршТана (Epheu, *Hedera helix)* и онда се запали да изгори. Течност, која капље од горење свињске сланине и лучеве смоле, хвата се у једну посуду и када се охлади, мажу се ране њоме.

5. Рак или кангара *(Carcinoma).*

Болест ова није баш честа, и од неколико болесника, који су боловали од рака или кангаре, како то народ радије рече, ја сам познавао само једнога, који је излијечен. Он је имао рака на горњој усни, а лијечио га је неки народни љекар из Љубиња и то на овај начин: Изрезао је рака на мјесту, гдје је био до кости, па је са усијаним челиком кост пржио и послије те операције дао му је неки мелем, те је рану лијечио и за три мјесеца био је здрав. Послије шест мјесеци рапа се опет појави и он оде истом љекару, који му сад метне у рану мали комадић сурмена (сичана, арсеника), колико зрно јечма и то завије, те нареди да се не одвија за неколика дана. „Сви болови, прича болесник, које сам осјећао када ми је први пут рану резао и пржио, били су ништа при боловима, које сам осјећао сада, али сам ипак претрпио"; послије се рана замири, те се није више појављивала.

Познавао сам једног љекара, који је тврдио да ће излијечити рак-рану у грлу, па је у ту цијељ привио на изван према рани неку траву у тој цијељи, да та трава повуче рану на изван, али у томе није успио и лијечење је напустио.

V. Дјечије болести.

1. Гр'оница *(Diphtheritis).*

Гр'оница је врло честа дјечија болест, а појављује се понајвише у другом дијелу зиме. Народ употребљује више срестава против ове болести, али сва су та средства врло слаба и ништавна.

Чим дијете заболи у грлу, па се потужи за то, родитељи се тјеше да је пала ресина, па онда траже какву бабу, која је вјешта подићи ресину, а то се врши на овај начин: Дијете стане на кућни праг и зине, то јест отвори уста, а она која диже ресину, завуче прст у уста и на прсту подиже дијете од доњег до горњег прага три пута. Ако то не поможе, стуче се нишадора у ситни прашак и успе се у цијев од стана, те се кроз ту цијев запухне у грло. Около врата се обложи сјерна вуна и то мрка, ако је има, ако ли нема онда бијела. Мјестимично сам видио гдје обојак из опанка гријУ и облажу врат с њиме. Ниje ли од овога лакше, онда се овчија или крмећа балега (екскременат) мијеси, гријe и облаже врат с тиме. Лишће од кисела купуса, кисео краставац (die Gurke, *Cucumis sativus)* обична су средства, којима народ облаже дјеци врат у гр'оници. Ако се види да у грлу има каква гука, онда се опет тражи вјешта жена, која ће гуку провалити, те то ова чини прстом и гуку раскопа, а ако нема гуке, него се на извану види оток на врату, треба наћи корјен од козлаца (der gefleckte Aron, *Arum maculatum),* истући га са соли и привити на врат. Народ ово средство веома цијени и препоручује као веома корисно. На више мјеста видио сам гдје се стругана и исјецкана кртола (крумпир), помијешана са соли привија око врата, а неки опет брашно од кукуруза (der Mais, *Zea mays),* замијешено са

винским сирћетом (оцтом) мећу на грло у тој цијељи, да ватру потегне на изван. Ланено сјеме стучено и у млијеку кувано обично је средство, којим се облаже оток на врату.

Ово су најглавнија средства против гр'онице, па како се види она су веома примитивна, те није ни чудо да народ ову болест зове „дјечија куга", јер већина сеоске дјеце, особито у мјестима, која су далеко од вароши те је брза љекарска помоћ немогућа, умире од ове болести.

2. Велики кашаљ или рикавац *(Tussis convulsiva).*

Рикавац се појављује мало рјеће, него гр'оница, а као најбоље средство против њега народ вјерује, да је млијеко од магарице (der Esel, *Equus asinus),* али како се то теже добија, то народ залијева дјецу са млијеком од обичне кобиле (das Pferd, *Equus caballus).*

Но како народ млијеко од магарице и кобиле сматра за нечисто, то се исто употребљује у крајњој нужди, а много обичније и чешће средство против кашљу јест ово: Угрије се котао воде, а у ватру се баци неколика комада камена да се добро загрију. Дјеца, која пате од кашља скупе се око котла, покрију се губером (деком) и онда се баца оно угријано камење у кључалу воду и сва она врућа пара, која се тијем проузрокује иде на дјецу, На тај начин дјеца се добро испаре, окупљу се у зноју и послије лакше кашљу. Ово се понавља више пута, особито код веће дјеце.

На више мјеста кувају цвијет од зове са медом и то дају дјеци да пију, а као добро средство против кашља употребљује се и ово: Огули се јабука сенабија и искрижа, томе се дода шећера леденьака (нобе-шећера) и каранфиља, те се то заједно у води скува и то се даје дјеци да вруће пију.

3. Глизе или жљездине *(Scrophulosis).*

Глизе (шкрофуле) појављују се већим дијелом на дјеци, а рјеће на одраслима, и народ употребљује више средстава против те болести, али успјех се показује само мјестимично.

Као лијек од глиза народ употребљује кован сљез (die rundblättrige Malve, *Malva rotundifolia),* те се вода са куваног сљеза даје дјеци да пију за четрдесет дана.

Да би се глизе провалиле треба стући кртоле, соли, корјена од лепуха (die Pestwurz, *Petasites officinalis)* и старог кајмака, и све то смијешано привити на глизе. Мјестимично сам видио гдје привијају стучен корјен од чичка (die Klette, *Lappa communis),* помијешан са соли.

4. Ране.

Код дјеце може бити више врста рана, па их народ разним именима назива и разна средства против њих употребљује.

Најчешће се појављују:

а) Жљездине, које се појављују на глави, а лијече се овако: Мекиња од јечма потопи се у води и са том се водом оперу добро красте по глави; онда се намажу узаврелим маслиновим уљем и то се понови неколико пута. Ако је успјех слаб, онда се нађе церових бабура и раздвоје се мушке бабуре од женских (мушке бабуре имају испупчен прстен около себе, а женске су равне) и посебно се сагоре; њихов угљен се стуче, смијеша са младим маслом или кајмаком и са тиме се ране мажу: од мушких бабура мушка дјеца а од женских женска. На више мјеста сам видио гдје водом из церове дупље у три пута измивају ране на глави дјеце, те вјерују да ће послије тога рана нестати.

б) Слатке ране или красте, појављују се по лицу у дјеце. Те се ранице посипљу истученим обичним шећером, или шећером леденьаком, или се пак мажу медом, те се брзо замире.

в) Пожар. Ако је жена док је била трудна, то јест у носећем стању гледала ватру или пожар, онда ће се на ономе дјетету, пошто се роди, појавити ране, које народ зове пожар, а шире се ексцентрично баш као и пожар. Од ових рана као лијек употребљује се стучен угљен од каквог дрвета или какве друге материје, која је приликом пожара изгорјела, и тај се угљен смијеша са лојем, маслом несланим или уљем и са тијем се ране мажу. Као добро сресство против ових рана, један ми је народни љекар рекао, да треба сагорјети траву пршљенак (ова трава спада у род der gebräuchliche Salbei, *Salvia officinalis)* и помијешати је са младим несланим кајмаком, те са том смјесом ране се мажу.

г) Вукоједина. Кад је жена у носећем стању, па је јела меса од марве, коју је вук заклао, онда на рођеном дјетету појаве се ране, које се зову вукоједина, а познаје се по томе, што иду у дубину и округле су као вучији зуби. Вукоједина се лијечи на тај начин, да се осуши комадић меса од брава, кога је вук ујео, и кад буде потреба, тај се комадић спржи, угљен од њега помијеша се са младим маслом и са тијем се ране мажу. На неким мјестима употребљују мјесто меса кост од вуком закланог брава. Вукоједина се лијечи и гвозденим огњем, који се вади на два начина. Први је начин: узме се чакмак (огњило), кремен и труда, те се за леђима креше док труд ухвати ватру; на том труду наложи се ватра од липова дрвета да се иста сагори. Тај липов угљен стуче се, мијеша са младим маслом и са тијем ране мажу. Други је начин: да се туче *хладно гвожђе на гвожђу дотле, док се толико угрије, да се на њему труд може припалити*, на коме се липовина прижђије и сагори.

Вукоједини је слична змијоједина, која се појављује на дјеци за то, што је мајка истог дјетета, кад је била у носећем стању, јела меса од марве, коју је змија упекла или ујела. Змијоједина се лијечи на тај начин, да се нађе кошуљица од змије, коју треба сагорјети и са тијем прахом рану посипати.

д) Лишај се појављује у неправилним кружницама по лицу на дјеци — обично љети. Као лијек од лишаја употребљује се лишајева трава (die Krebsblume, *Heliotropium europaeum)* на тај начин, да се трава стуче и њезиним се соком маже лишај. Лишај се још маже са пјеном од невареног млијека, које народ зове јомужа. Као лијек од лишаја употребљује се и камени лишај (die Landkartenflechte, *Lecidea geographica)* на тај начин, да се струже са камена и посипље по ранама од лишаја. Народ вјерује да лишај може говече предати човјеку на тај начин, да говече мукло рикне, кад се поред њега наљезе. Кад се то догоди, треба говече ударити лијевом ногом и онда лишај не ће доћи, а ако је случајно лишај дошао, треба да говече својим језиком полиже мјесто, гдје је лишај и лишаја ће нестати.

5. Скрата.

Ако дијете, а *изнимно и велика особа, блиједи, мрша, нема апетита на јело*, а уз то не осјећа болова, онда народ каже да је то дијете скратило или да је на њему скрата.

Скрата се лијечи мјерењем и осијецањем крајчица, а то се врши на два начина. Први је начин: болесник леже насред собе, а може то бити и на пољу, лицем окренутим земљи, опруживши ноге и руке, ноге једну уз другу, а руке од тијела. Двије особе, обично женске, узму конца од старих нити или од оног што је остало од сновања, рекну: „Боже и света Богородице, помозите нам“ и започињу мјерење концем са врх главе до на пету од нога и онда са средњега прста десне руке до на средњи прст лијеве руке. Ако мјера није једнака: од главе до пете и са прста до прста, онда је дотични заиста скратио, како народ вјерује, те се онај конац, са којим је мјера вршена, смота у гужву, исијече на прагу и метне унакрст око болесника: више главе, у дно нога и на врх ручних прста, те она особа, која је осијецала конац, узме метлу, одмеће оне одсјечене комаде конца од болесника и говори три пута: „Хајде муко и скрато и у гору и у воду“. Конац се покупи и баци на навијање, т. ј. на мјесто гдје се навија.

Други је начин, да болесник леже лицем окренутим горе, а опружи ноге и руке од себе и сад се мјери са врх великог прста десне ноге на средњи прст лијеве руке и са великог прста лијеве ноге на средњи прст десне руке. Конац се исијече, мјере око болесника и одмјене, а послије се купи и оставља на навијање или раскрсницу под камен. Можда има и друкчијих начина у мјерењу скрата, али ја сам забиљежио само ова два.

6. Страва.

Дијете се може препанути од чега и од тога обољети и онда народ рече, да је на томе дјетету страва. Страва се лијечи двоструко: излијевањем страве и загасивањем или прегасивањем. О загасивању ћемо говорити ниже, јер се са њиме лијечи обично друга дјечија болест, која се зове урок, а код страве се употребљује само онда, кад се на олову види прилика зле душе, те се мисли, да је осим страве и зла душа урекла дијете.

Страва се излијева овако: Узме се олово из пушке које је леђело и растопи се на маши, онда се узме посуда са водом; особа која то врши сад закуми олово, овако у себи шапчући: „О олово! кумим те Богом, небом и земљом, изли се у оно од шта се дијете препало и престравило“; олово се онако растопљено успе у посуду са водом и онда се од те воде успе у руку, па се пребаци преко главе онога, коме се страва излијева, три пута говорећи:

„О свети Илија Громовниче!
Узми собом брата Пантелију,
И сестрицу Огњену Марију,
Громом страву погодите,
И муњом је опржите.“

Сад се опет баца оне воде у лице дјетета говорећи три пута: „Бјежи страва, убоде те крава“. Најпослије болесник пије мало оне воде и онда се извади олово, те се гледа од шта се дијете препало, то јест на што је налик излито олово: на какву животињу или иксанску (човјечју) прилику. Кад је и то установљено, откине се комадић олова и привеже се на пса или на мачку, а остатак се баци на раскрсницу са крајчицама конца, ако је још уз то дијете и мјерено.

Ако се зна дан, кад се је дијете препало, може се излијечити овако: У вече тога дана двије жене распређу огњиште, доведу дијете, које се је препало, узму чесно бијелог лука и зрно соли, и са тијем начине крст на челу, бради, прсима, рукама и ожличици препанутог дјетета, одговарајући другој жени на њезино питање: „Шта то радиш?“ „Пређем страву; бјежи страва, убоде те крава“. Кад је то свршено, запреће се у ватру и лук и со, а они иду спавати[1]).

Ако се страва не почне брзо лијечити, него она оживи у дјетету или у великој престрављеној особи, онда се страва врло тешко лијечи, а често пута од тога и смрт дође.

7. Урок.

Урок је болест, која се појављује обично на доброј и напредној дјеци, а долази од зликје очију. Урок може бити и на хајвану, па да и он назадује, кад га зле очи погледају; за то када се види напредно дијете па и марвинче треба рећи: „Добро је, неурекло се“, „Небило му завидости“, „Машала!“ „Неотишло од очију“. Ако се ко зачуди, па не рече једно од горе наведених изрека, онда треба други да рече: „Онако је и јуче било, ето ти балега на носу“.

---

[1]) Сравни о овоме код Л. Грђића у књизи „Из народа и о народу“, св. II., стр. 80. и 81. Ја сам моје биљешке писао од других особа, него госп. Грђић, али се у главном слажу. Мјестимично сам се служио и његовим наводима из књиге.

Од урока дијете почне блијеђети, не може да једе нити да спава, а по ноћи га узима вриска и плач. Да би дијете било сачувано од урока, треба да има једну чарапу бијелу, а другу црвену или од које друге боје; треба му начинити мали крстић од тисова дрвета (die Eibe, *Taxus baccata)* и привезати га на прси или на капу; треба реп од зеца привезати на капу. На капу се још привезује као тилсум од урока или од злије очију: нокат од орла крсташа, зуб од вука, зуб или канџа од међеда, стари сребрни динар и т. д. Тако исто, кад се дијете види први пут, треба рећи: „А је ли то онај мали ружнов? Колико моје очи досад њега виђеле, онолико га свака мука виђела".

Од урока се лијечи загашивањем или прегашивањем, а то се врши овако: Узме се свјеже воде са живог извора (врела, које не пресушује) и успе у једну посуду; особа, која загасује узме ту посуду у једну руку, а у другу машице, те узима живо угљење са огњишта, баца их у воду и говори полако у себи:

„Сједи урок на прагу,
Урочица под прагом.
У урока два ока:
Једно око водено,
Друго око огњено;
Прште око водено
Те погаси огњено.
Што урок урек'о на прагу,
То урочица урекла под прагом;
Што урочица урекла под прагом,
То урок одрек'о на прагу.
Ни на мору моста,
Ни на псу рога,
Ни на жаби длаке,
Ни на Н. урока.
Оде урок од Н. (име онога, коме се загасује)
У високе висине,
У дубоке дубине,
Планине безгласке
И јаме безданке" [1]).

У воду се бацају три угљена, а неки при том још спомињу име особе, за коју мисле да је дијете урекла, а неки неспомињу; ако угљење потоне, значи да је дијете болесно од урока.

Водом, у коју је угљење загашено, умије се болесник са руком особе, која је загасивала, и опет се уз то говоре горње ријечи. Болесник треба да попије мало те воде, а остатак се проспе за врата и погази ногама, или се проспе на пса у тој намјери, да урок на пса пређе.

Ако се зна, која је особа урекла дијете, треба откинути мало од косе и хаљине исте особе, па на томе накадити болесно дијете и одмах ће му бити лакше.

Урећи се може и велика особа, као н. пр. момак, дјевојка, млада невјеста, средовијечан човјек, али само онда, кад су те особе лијепе спољашњости, или како народ вели: фићан и прикладан. Сам сам био једном у такој прилици или боље рећи неприлици, када сам презебао на селу у службеном послу, па се ненадно разболио, да су дошле сеоске жене и хтјеле ми загасивати, што сам ја са прекором одбио.

8. Ђетиња или трзавица.

Овако се зове болест, у којој се дијете укочи, главом заковрне натраг, очи заврне и укочи, а пјена му удари на уста. Ова се болест ријетко појављује, а народ је држи за веома опасну, особито ако се више пута понавља.

Кад дијете заковрне у овој болести, треба узети ножице, стрићи њима око дјетета и говорити: „Бог ми с тобом, Маре!" На једноме сам мјесту видио, гдје су нож, јатаган или ханџар, са којим је глава човјечија некад осјечена, метнули уз дијете, те је тако ноћио, а сјутри дан низ оштрице ножа усули су воде у једну посуду, те су са том водом умили дијете и дали му да пије од исте воде.

На више мјеста објесе дјетету о врат амајлију, у којој се налази запис, те народ вјерује, да се на том дјетету „ђетиња" више не ће појавити. У једном таком запису било

[1]) Формула за ово има више, али ја сам забиљежио само ову. Мјестимично воду просипљу уз довратник или уз врата и опет хватају у посуду.

је ово записано: „† Боже помози! Богомајко Ђево, притеци у помоћ за име Риста твог. Аранђели Божи Мијајло, Гаврило и Равајло, одбите од мене вјетар сотонски. Триста и осамнес саборније отаца сабор саборишите и муку ђетињу од мене одплашите, муке вам Ристове. Амин †“.

9. Гујине.

Од ове болести врло много пате сеоска дјеца, а народ мисли, да је томе узрок млијеко, које се дјеци даје, особито млијеко од крава. Има случајева, гдје су у дјетета по читаве гужве гујина излазиле на грло, уста и нос.

Као лијек од гујина народ употребљује траву симентину (Zittwersamen) и то на овај начин: Симентина се самеље као брашно и у јутру, пошто је дијете устало од спавања, дâ му се комадић шећера да поједе, па онда симентина са кафом, млијеком или медом. Чешће се кува раж (der Roggen, *Secale cereale)* и онда се то дава дјеци са медом да једу и, како народ тврди, гујине морају ићи напоље од тога.

На више мјеста видио сам гдје дјеци дају да једу врућ козји лој, и неки кажу да је то пријеки лијек против гујина, јер се од тога тако узбуне, да у клушцима излазе напоље.

10. Струља.

Струљом се зове болест, која настаје усљед тога, што је стомак покренут, а појављује се како код дјеце тако и код одраслих, али ја сам је ставио у дјечије болести само зато, што народ вели, да се ова болест појављује код оних, који су од дјетињства навикнути на њу.

За намјештање струље у народу имају нарочити вјештаци, који намјештају струљу на разне начине. Једни вежу лијеву руку у мишици, други трљају руку међу палцем и кажипрстом у лијеве руке, а трећи руком гледају, како је стомак покренут, па га помичу на његово мјесто. Мјестимично сам видио да болеснику трљају неки гуштер за лијевијем плећем, а нијесу ријетки ни случајеви, гдје пàром догоне желудац на његово мјесто. Ако све ово не помогне, треба да вјешта особа завари воду за намјештање струље, а то се ради овако: Узме се у лонац воде, коју треба узаврети и онда на тепсију изручити. Сад се узме филџан и метне се на сред тепсије, говорећи: „О водо! куним те Богом и унакрст небом и земљом, ако се струнио Никола ми Перов и Јањин, поврати му желуд на мјесто.“ Ова се заклетва понови три пута, и ако се је дотична особа фактично струнила, вода ће се скупити под филџан и струљеноме ће лакше бити.

VI. Женске болести.

Народно љекарство у женскијем болестима врло је ограничено и скучено, јер су незнатна средства, са којима народна медицина у овоме располаже. Једино око порођаја постоје неке гатке и нешто се употребљује, а за остале болести народ и не зна, нити *постоје за њих каква посебна имена. Код дјевојака за сваку женску болест народ ће рећи:* струнила се или: боли је ожличица, па се онда или намјешта струља или се иде врачарима, да се врача и отвара, каква је болест на дјевојци. У такијем случајевима највише се препоручују разни записи и амајлије, а кад то не помаже, онда се употребљују сви могући лијекови, које народ познаје, ма од које болести они били. Усљед те ограничености морамо и ми бити ограничени и изнијети оно, што народ познаје и употребљује.

Најопаснија и најчешћа женска болест јесте тежак порођај; нијесу ријетки случајеви да у једној години у једном котару буде до 10 случајева смртнијех од тешког порођаја, али како таке године нијесу баш честе, то народ мисли да то долази у вјетру.

Да не би код жена био тежак порођај, треба постити и једноничити дванаест великих петака у години, па шта више ни воде у те дане не пити, и треба уза се вазда носити исписан „Сан пресвете матере божије“.

Кад је већ порођај наступио, ако је он тежак, треба ненадно испалити пушку преко жене, и народ вјерује да дијете мора одмах панути; даље тражи се „светиња“, па се успе воде преко ње и даје се жени да пије, да би јој порођај био лакши. Код неких има трава: Богородичин цвијет *(Adiantum capillus veneris),* који доносе хаџије из светих мјеста; тај цвијет треба метнути у воду да се развије и ту воду дати жени да попије. Ако се цвијет развио, жена ће сретно родити, а ако се није развио, народ мисли да нема наде на живот жене или дјетета.

Ако нема ових срестава при руци, треба муж да узме жену изнад паса стојећке и да је вјешто стресе, а кад је ово као и оно прво све остало без успјеха, онда се прелази на пошљедње средство: да се дијете силом извуче. За то се тражи вјешта жена, која је тај посао са успјехом више пута пробала на марви, па онда и на женама. Прије него ли се предузме посао, умију се руке сафуном и намажу чистим маслиновим уљем; онда се једном руком прихвати за трбух, а друга се завуче и прихвати дијете, те се полако вуче напоље. Познавао сам једну муслиманску жену, која је на овај начин више жена растављала са дјецом и спасила их од извјесне смрти.

Ако је порођај био у реду, жена се намјешта у крај ватре, да ту лежи, а ако није порођај у реду, жену треба испарити са спареном трином од сијена, то јест од разних трава. Болест, која настаје усљед неуредног порођаја, лијече жене, које су вјеште томе послу, некад са мањим, а понекад и са никаквим успјехом.

При порођају сеоске жене бјеже у појате и усамљена мјеста, јер их је стид да их ко види при порођају; за то баш оне и пате највише од разних женских болести, пошто при порођају или назебу или се пак покруте — како народ зове уквару женску при порођају.

Народ сматра да је веома опасно дати жени да попије много воде послије порођаја, зато и не дају воде да се пије, него по мало ракије, помијешане са медом. За јело се дава куван кајмак, у коме има доста масла, и што жена више поједе масног кајмака, то ће прије устати иза порођаја. Пошто је жена родила, треба је утегнути повојем или дугом каницом, јер ако се добро не утегне, могла би остати велика трбуха, а и за здравље би јој било шкодљиво.

Морам напоменути, да су жене у Херцеговини веома тврде у ношењу и порођају дјетета. Има примјера, гдје је жена, идући на рад или каквим послом у друго село, у путу родила дијете и сама га донијела кући без ичије помоћи, а послије није ни дана лежала. Врло су ријетки случајеви да жена послије порођаја лежи пет и више дана, него обично трећи, а често пута и други дан послије порођаја устаје и носи своје хаљине, у којима је дијете родила, на поток на воду и сама их пере. Ово чине и зими и љети, зато морају послије и да пате од тога, јер се догоди да том приликом, особито кад се то догоди у зиму, озебе и онда су пошљедице тога тешке.

Најобичнија женска болест, од које жене пате, јесте прсобоља, то јест да жену заболе сисе, било једна страна или обје. У том случају употребљују се сви они лијекови, који су наведени да се употребљују од прикојаси. Ту је трава од прикојаси за јело и привијање, ту је мећења сласт, заварчивање и остало.

Да би жене избјегле ту болест, треба вазда кад се она спомене рећи „У ками удрило“ и онда пљунути; онда треба да се чувају да не би јеле меса од вимена које животиње и да не би носиле на ногама опанке од коња, а особито од кобиле. Ако почне хватати студен, те се сумња да би могла доћи прсобоља, треба размутити пушчанога праха-барута[1]) у мало воде и то попити. Код старијих жена до 55 године па и даље

---

[1]) Барут (das Schiesspulver) народ употребљује као средство да појача снагу. Сви хајдуци препоручују и тврде, да је барут најбоље средство да човјек може врло дуго трчати; зато су они зобали (јели) барут из фишека, када би сустали бјежећи пред непријатељем. — Кожа од бијеле ласице (das Wiesel, *Mustela vulgaris)* врло је добро средство од женске сисобоље, па је у ту цијељ народ скупо плаћа.

обична је болест прекомјеран крвоток, од чега многа тако ослаби да и умре. Народ у томе случају спари у млакој води сљеза, афтовине и још неких трава, те облаже болесну жену, а неки кувају цвијет од метвице (die Krausemünze, *Menta crispa)*, и то пије болесна жена. Остала средства већим су дијелом гатке и врачарије, а има и записа. У једном таком запису бијаше написана позната молитва: „Богородице Дјево“ славенским текстом.

VII. Опће напомене о народном љекарству.

„Невоља очију нема“ и „Ко гоћ баје, невољом пристаје“ — обичне су ријечи, са којима народ брани себе, када га ко прекори ради бајања и осталих врачарија у лијечењу од разних болести, а то ће рећи, када је коме невоља тај не зна куда иде, баш као ни онај, који је без очију. То се је у неколико могло и оправдати прије, када се није ни знало за стручне љекаре и знанствену медицину; али данас, када сваки котар има свога љекара, треба да престану гатке и врачарије.

Проучавајући од дуже времена народ и његове особине у добру и злу, у болести и весељу, дошао сам до позитивног закључка, да је наклоност врачаријама дубоко ухватила корјена у души његовој, те ће проћи времена, док култура то избрише из душе његове.

Све болести, са малим изузетком, народ мисли да долазе на људе посредством некакве невидљиве силе, у којој зле очи и чини играју главну улогу. Особито се то мисли, ако болест дође на момка, који је лијеп и окретан, или на добро и напредно мушко дијете.

Разболи ли се момак од упале плућа, те почне бацати крв, или од какве опасније болести у трбуху, одмах се мисли да је простријељен, то јест да га је нека жена злих очију простријелила; то исто се мисли и за дијете. Ако се неко посијече или га убије дрво у шуми, или погине од пушке, одмах се мисли, да му је нека зла душа или вјештица намијенила да од тога умре, пошто му је предходно срце извадила. Ако се разболи дијете ма од које болести, одмах се мисли ла је намјена, то јест да је нека зла душа намијенила, да та болест дође на дијете; а ако је каква жена неугодне спољашњости у сусједству, одмах се мисли да је она узрок тој болести, а често пута ова сумња падне и на саму мајку, ако се мисли да је она зла душа. Нијесу ријетки случајеви, да мајка сакрије своју дјецу, када дође у кућу која жена, о којој се мисли да је зла душа, или употреби што друго, да јој она не би нашкодила здрављу дјеце. Једном приликом сам при уласку у једну кућу затекао неку младу жену, гдје намјешта растворене гребени са једне и друге стране врата, те на моје питање зашто то чини, рече ми: да ће јој сад у кућу доћи нека жена, за коју се говори да је зла душа, па кад уљезе склопиће гребени и она не ће умјети из куће изаћи до мрака и не ће јој моћи ништа наудити. Неком приликом дошао сам на једног болесника, бијаше то момак неожењен, око 28 година стар, који је у јануару био два дана у планини ради сјече шуме и том приликом презебао, те се разболио од упале плућа. Када сам ја казао присутнима за његову болест и да би га требало пренијети у болницу, отворено ми рекоше да је он простријељен од злијех очију и да за то доктори немају лијека. Другом приликом сам дошао у једну кућу, гдје бијаше дифтерија утаманила троје дјеце, и када сам тјешио родитеље, рече ми мајка једног умрлог дјетета: „Да је, мој брате, ово од Бога, ја бих запјевала, јер Бог дао, Бог узео, па и опет море дати; али док је неких злијех душа, нама не вели подранити дјеце“. И данас се сјећам неког болешљивог старца, који ми је сваком приликом, кад бих га упитао за стање његова здравља, рекао: „Ја не могу здрав бити, док имам вјештица у комшилуку“.

Код оваких назора о доласку и појављивању болести није чудо, што су и средства за сузбијање или лијечење истих болести већим дијелом така, да је њихово дјејство тајанствено, а из овога, као логична пошљедица, дошло је то, да су се нашле неке покварене личности, које су те криве назоре народне употребили у своју корист, те се издали да знају узроке болести, и тако су постали гатари, фалетари или они који отварају. Други

су опет изјавили, да они знају гонити те болести бајањем и записима, а трећи су се нашли мајстори од свега, те у једно исто вријеме отварају како је болест дошла, бају, записују, или какво друго средство против исте болести дају. — Траварице, то јест они љекари, који лијече болести планинским биљем, готово да су на исти начин постале, јер давање трава заиста је лака зарада. У народу има прича, како је неки бег имао кметицу врло сиромашну са више нејаке дјеце, па јој рече, да је Бог дао, све што је дао, да се људи свијем користе, зато нека се она каже да је вјешта травама, пређе у друго мјесто и почне лијечење. Ова то послуша и за кратко вријеме многи су о њој зборили као најбољем хећиму. Догоди се, да се разболи и онај бег, па пошто није могао да се намјери на лијек, поручи по ону жену те дође, донесе му траву, коју бег поједе и буде му лакше:

— Ко те научи лијечењу? — упита бег жену, јер је већ заборавио био, да ју је он упутио на то.

— Ти бег, Бога ми!

— Ко ти каза ову траву, што си је мени дала?

— Ти, бег.

— А ђе је нађе?

— У мргињу под твојом кулом.

Са овом је причицом валђа народ хтио да карактерише разумијевање својих траварица у љековитост трава, и да успјех у лијечењу не зависи од њихова знања, јер оне и не знају ништа, него од простог случаја. Ако болеснику буде лакше, свак онда каже да му је помогао гатар, бајалица или врачарица, односно траварица, како је већ код кога помоћи тражио; а ако дотични болесник умре, сви се тјеше, да му је дошао суђени час да умре и да му се није могло помоћи, јер му је судбина смрт донијела. „Мртва се глава не да носити“ и „Свака болест има лијека, до смрти“ —, вели народ кад му се приговори, да је болесник могао оздравити, само да је љекарска помоћ тражена.

Већина народних љекара просте су варалице, само су изнимка у овоме ранари, којих данас већ слабо и има. Ја сам ухватио једном приликом неког народног љекара, који је из неке књижице отварао, то јест прорицао, како су овог или оног болесника смакле вјештице, како су подбачене чини, нагрaисао на цинско коло и т. д., а у тој књижици није било ништа друго до неких грубих фигура, нацртаних угљеном, које фигуре не бијаху сличне ни људима ни животињама. Код једног љекара од „свега и свашта“, то јест који је лијечио од сваке болести, отварао и правио мале и велике амајлије, видио сам да не зна читати ни писати. У неколика записа и амајлије, које је писао овај народни љекар, бијаше ово написано: „† † † с с с с е, г г г г, о о о о о н н н н о о о о † † † †“. Овако бијаху исписана неколика ретка и за таки запис узимао је по једну круну, а за велику амајлију, у којој је био цио табак папира ишаран разним арабескама, узимао је до 4 К.

Сва моћ записа састоји се у тајанственој моћи, да сачува човјека од болести, и таке записе носи и здрави уза себе објешене о врату, или да се болест одстрани од болесника, било да она пређе на другу особу, оде у море или на које друго мјесто, куда већ ауктор записа нареди. Један ми је пријатељ причао, да је њему неки врачар дао три записа: да сва три ноће код болесника, онда да се један спали и на њему болесник окади, да он болест истјера из болесника; други да се однесе и баци у море, да болест у море оде, а трећи да болесник носи — бива да чува да се не би болест повратила.

Записи су једини лијек у свима душевним болестима, па их у доста случајева народ и молитви претпоставља, а у тјелесним болестима такођер су на првом мјесту, па ако је успјех слаб, онда се прибјегава и другим срествима.

Траве, које су потребне за народно љекарство преко зиме, беру се и справљају уз међудневицу, то јест од 15. августа до 8. септембра — од Велике до Мале Госпојине, јер су тада најљековитије.

Морам напоменути да народ много вјерује у моћ молитве, те у ту цијељ призива свештеника, похађа цркве и манастире и чини завјете, само и у томе се иде тако далеко

да се мисли, да свака молитва сваког свештеника нема једнаке моћи, па се по неколика дана путује док се дође оном свештенику, за кога се мисли да му је молитва добра.

VIII. Попис лијекова, који се употребљују у народној медицини.

Апе су смјеса од разних састављака, а употребљују се као лијек од фрењка и грознице.

Афтовина, der gefleckte Schierling, *Conium maculatum,* употребљује се за пăрење у костобољи и код женских болести.

Барут, das Schiesspulver, у смјеси за сврaб и сăм за женску прсобољу.

Бијела џигерица, за убој.

Брштан, Epheu, *Hedera helix* L., за прављење мелема против рана. особито од изгорјелине.

Боквица, Wegerich, *Plantago lanceolata* L., за све ране.

Буника, das Bilsenkraut, *Hyosciamus niger* L., стабло са лишћем за костобољу; сјеме против окобоље и зубобоље.

Богородичин цвијет, *Adiantum capillus veneris.*

Бријест, die Feldulme, *Ulmus campestris,* кора за црни пришт.

Велико зеље, der Alant, *Inula helenium,* тајанствено дјелује против свију болести.

Вино бијело и црно, као смјеса у болестима: дебелој, воденој и за вађење огња.

Восак, као примјеса за прављење мелема.

Врат, Lolch, *Lolium,* за тровање живине у живој рани.

Галица модра, против фрењка, живе ране, а као примјеса у свима жестоким мелемима.

Дивизма, die Königskerze, *Verbascum phlomoides;* der rothe Fingerhut, *Digitalis purpurea;* цвијет и лишће против живине у живој рани,

Дубчић, das Tausendguldenkraut, *Erytraea centaurium,* за трбобољу.

Ђулсија — ружина вода, — као лијек од окобоље.

Жива, Quecksilber, за фрењак.

Зеленбаћ, die grüne Eidechse, *Lacerta viridis,* за живу рану.

Змија отровница, *Vipera ammodytes,* за фрењак и живу рану.

Змијина трава, die Gänsedistel, *Sonchus oleraceus;* Korbblütler, *Compositae;* Laubfarne, *Filices.*

Зофина, der Hollunder, *Sambucus nigra,* цвијет за лијек од прехладе, а доња бијела корица за прављење мелема. Иста кора кувана у млијеку меће се на прикојас и мицину.

Зец, der Hase, *Lepus timidus.* Глава од зеца привија се на женску прсобољу; сало од зеца на прикојас.

Јабука, der Apfel, у фрењку и од великог кашља; у грозници са записом.

Јеж, der gemeine Igel, *Erinaceus europaeus.*

Јасен, die Esche, *Fraxinus excelsior.*

Јечам, die Gerste, *Hordeum vulgare,* са брашном се замјешују апе.

Кава, der Kaffee, самљевена попржена кава као лијек против пролива код дјеце.

Камфор, der Kampher, против костоболе.

Каранфиљ, die Gewürznelken, *Caryophyllus aromaticus,* као придодатак у апама од фрењка.

Коприва, die Nessel, *Urtica urens,* жила од коприве против убоја.

Коса са главе онога, који болује од врућице; кăде се са њоме да не би обољели.

Кокошије јаје са љуском, специфично сресство као мелем од изгорјелине; без љуске, само жуманце, од изгорјелине; бјеланце од окобоље.

Купус, Kopfkohl, Kraut, кисео за ране од фрењка.

Креч живи, за изгорјелину.

Камени лишај, die Landkartenflechte, *Lecidea geographica,* против лишаја.

Козлац, die gefleckte Aron, *Arum maculatum,* у гр'оњци и за прикојас.

Кртола, die Kartoffel, *Solanum tuberosum,* за извлачење огња у изгорјелинама, против главоболе и глиза као примјеса.

Кунина трава, за живу рану као примјеса у мелем.
Купина, der Brombeerstrauch, *Rubus species,* против срдобоље.
Краставац кисели, die Gurke, *Cucumis sativus,* за гр'оницу.
Лан, der Lein, *Linum usitatissimum,* сјеме за прикојас, мицину и гр'оницу, а влакно за утезање сломљених костију.
Лепух, die Pestwurz, *Petasites officinalis,* за глизе.
Липа, Linde, *Tilia,* дрво за вађење живог огња, бијела кора за прикојас и отеклине, а цвијет за болести прсију.
Лој козји, за ране и против гујина код дјеце.
Лук сарамсак, der Knoblauch, *Allium sativum,* од врућице, бјесноће и као добро средство за чување од заразних болести.
Лук црвени, die Küchenzwiebel, *Allium cepa,* за чирове и грозницу са записом.
Луч, Föhre, *Pinus sylvestris,* смола као примјеса у мелемима.
Лаворика, Lorbeer, *Laurineae,* уље за живу рану, узетост и примјеса мелемима.
Лимун, die Citrone, *Citrus medica,* примјеса за прављење апа у фрењку.
Лишајева трава, die Krebsblume, *Heliotropium europaeum,* за лишај.
Ласица, das Wiesel, *Mustela vulgaris,* кожа код женске сисоболе.
Масло младо неслано, за разне ране.
Маслиново уље, примјеса у свима мелемима.
Мăшина, Astmoos, *Hypnum,* за устављање крви у ранарству.
Метиљ, *Lysimachia,* у окобољи.
Метвица, die Krausemünze, *Menta crispa,* за женске болести.
Месо говеђе, у окобољи.
Мачка дивља, die europäische wilde Katze, кожа и сало у ранарству.
Мачка питома, крв за прикојас.
Мастика ракија, у грозници.
Млијеко кисело, у великим богињама.
Млијеко од магарице и кобиле, у великом кашљу код дјеце.
Млијеко из женских прсију, за живу рану и у костобољи.
Млијечар, Wolfsmilch, *Euphorbia,* за грозницу.
Међеђа сласт, специфично средство у прикојаси.
Мед, der Honig, у свима болестима.
Мојасил трава, Wohlverlei, *Arnica montana,* специфично средство против мојасила.
Ништа, специфично средство за отвор.
Ништадор, Salmiak, за ране око очију као примјеса и за грлобољу.
Нобе-шећер, у окобољи, грлобољи и назебу.
Окријек, Fadenalge, *Oedogonium,* за вађење огња у изгорјелинама.
Олово, за прикојас и за излијевање страве.
Ориз, der Reis, *Oryza sativa,* за трбобољу.
Пелин, der Wermuth, *Artemisia absinthium,* у прсобољи, срдобољи и више других болести.
Петролеум, у ранарству и за устављање крви на грло.
Пијавице, Blutegel, *Hirudinea,* за исисавање „зле крви".
Пршљенак, спада у род der gebräuchliche Salbei, *Salvia officinalis,* за ране код дјеце.
Псећа длака, као примјеса у апама за фрењак.
Равет, das Edelweiss, *Gnaphalium leontopodium,* у болестима прсију и стомака.
Раж, der Roggen, *Secale cereale,* у гљистама код дјеце.
Ракија чељa, као примјеса у свима болестима.
Рањеник, *Betonica officinalis,* у ранарству.
Риба гаовица, der kleine Bitterling, *Rhodeus amarus,* за убој.
Росопас, das Schellkraut, *Chelidonium majus,* за окобољу.
Симентина (Русанија), Zittwersamen, против гљиста-гујаница.

Спрште од јежа, за живу рану.
Садула, *Symphytum tuberosum,* за ране и сломљење кости.
Сунђер (спужва), за устављање крви.
Сојка, der Eichelheher, *Garrulus glandarius,* сало против свраба.
Смрдљика, der Faulbaum, *Rhamnus frangula,* кувана кора против свраба.
Смоква, die Feige, за мицину, чир и прикојас.
Сјерна вуна, у богињама.
Сумпор, у фрењку и сврабу.
Сурмен, сичан, Arsenik, у фрењку и кангари т. ј. рак-рани.
Сирће винско, у врућици, срдобољи и т. д.
Срчаник, das ausdauernde Bingelkraut, *Mercurialis perennis,* у болестима стомака.
Сланина свињска, као примјеса у ранарству.
Сријемуша, спада у род Lilienartige, *Lilieae,* у костобољи.
Смрч, die Kiefer, *Pinus sylvestris,* смола као примјеса у мелемима.
Сљез, der Eibisch, *Althaea officinalis,* за глизе.
Слатка папрат, der Wurmfarn, *Polypodium filix mas,* у свима унутрашњим болестима.
Сјекавица, die Klette, *Lappa communis,* за прикојас.
Спреж, Nieswurz, *Helleborus,* за живу рану.
Со̑, као примјеса у изгорјелинама и гр'оници.
Тисовина, die Eibe, *Taxus baccata,* као чувар у свима болестима, које долазе посредством злих душа и духова.
Трава од прикојаси; једна спада у *Tubuliflorae,* а друга спада у *Liguliflorae.*
Трава од отока, спада у *Plantagineae,* за спадање отока.
Тиква, der Kürbis, *Cucurbita pepo,* за прикојас и мицину.
Трйна, т. ј. сатрвено лишће, сјеме и цвијет од многобројног биља, спарено у костобољи, и женским болестима.
Тамјан бијели, *Olibanum,* као примјеса у мелемима.
Хрен, Meerrettig, *Nasturtium armoracia,* за убој.
Челик, der Stahl, у дебелој болести.
Чемерика, der weisse Germer, *Veratrum album,* у грозници.
Чивит, die Indigopflanze, *Indigofora tinctoria,* за прикојас, мицину и чир.
Чичак, die Klette, *Lappa communis,* за прикојас.
Шап, *Alumen,* или стипса, у ранарству.
Шљива, Pflaume, *Prunus,* лишће за сијевање у рукама и ногама.
Шишарика, *Gallae,* у срдобољи и зубобољи.

Напомена. Наш народ познаје још више болести, као и лијекова од истих, које у овој радњи нијесу споменуте из узрока, што ово није специјална радња, него само пабирчење, као прилог сређивању грађе за народну медицину.

На више мјеста позивам се на књигу „Из народа и о народу“, св. II., од Луке Грђића-Бјелокосића из тога узрока, што је и Грђић врло марљиво у тој књизи прикупио описе појединих болести и лијечење истих, само краће, него ли су моји описи.

Најпослије сматрам за пријатну дужност на овоме мјесту изразити своју захвалност госп. дру ун. мед. От. Правдићу, управитељу кот. болнице у Гацку, који ми је знанствене термине за поједине болести забиљежио. Гдје нема уз народни израз и знанственог термина, мислио сам да није ни потребан.

Različito. — Различито.

Diatomeje i mikroplankton u Jezeru Plive.

Prigodom istraživanja jezera Plive prikupio sam mrežicom nešta mikroplanktona, a iz dna izvadio sam malo „blata“. Onaj sam poslao g. dru L. Caru u Zagreb, a ovo dru A. Forti-u u Veronu, da ga prouči. Saopćujuć ovdje rezultate njihove, primjećujem da su u glavnom od samih auktora publikovani[1]).

Evo diatomeja (dr. A. Forti):

Navicula oblonga Kuetz.
Navicula tenella Bréb.
Navicula lanceolata Kuetz.
Navicula (Diploneis) elliptica Kuetz.
Cocconeis placentula Ehr.
Eunotia (Him.) *pectinalis* (Dillw.) Rab.
Cymatopleura Solea (Bréb.) W. Sm.
Melosira arenaria Moore.
Cyclotella (Lindavia) *radiosa* (Grun.) Stt.

Ova potonja jedina je diatomeja, koju nije našao g. dr. Karliński.

Evo pak mikroplanktona (dr. L. Car):

Diaptomus vulgaris var. *transylvanica* Daday (mnogo).
Cyclops strenuus Fischer.
Daphnia hyalina var. *plitvicensis* Soštarić.
Acroperus leucocephalatus Koch.
Alona quadrangularis O. Fr. Müller.
Pleuroxus truncatus O. Fr. Müller.
Pleuroxus glaber Schödler.
Pleuroxus trigonellus O. Fr. Müller.
Clydorus latus Sars.
Eurycercus lamellatus O. Fr. Müller.
Asplanchna sp.?

Dr. **A. Gavazzi.**

Археолошке бѣлешке из Албаније.

Пригодом грађења цесте између Драча (Durazzo) и Кавања у Албанији мјесеца маја год. 1901. нађоше се између брдељка Мали Робит, високог 55 *м* и морске обале пространи фундаменти неких зидова. На томе мјесту ископаше радници малени сандук од бијела мрамора у облику саркофага, дугачак 25·6 *цм*, широк 16·8 и висок 21·1 *цм*. Поклопац могао се дићи, па се тако утврдило, да је дôњи дио висок 10·7, а горњи 10·4 *цм*. У овом

[1]) L. Car: „Prilog za faunu krustacea“, „Glasnik hrv. naravosl. dr.“, XII., br. 4.—6.; A. Forti: „Contribuzioni diatomologiche; Diatomee del Carso“, „Atti d. R. Istituto Veneto di Sc. L. A.“, sv. 60., dio II.

Натпис се чита

„Ano D(omini) M[C]CCCLXII
† Mem(en)to D(omi)ne famul(or)um
tu(or)u(m) Perlafarum cum
o(mn)ib(us) suis am(icis).“

Ова натписна плоча означава свакако гробиште; породици, на коју се односи име је Перлафај а година је означена са *1472*. У овом камену имамо ми један од оних по броју врло ријетких споменика из хисторијске прошлости Албаније. Подсјећам на то, да се у горском крају Леша на исток и удаљено од прилике десет сати, данас находи село Перлатај.

С друге опет стране прича Маринус Барлетиус, писац повјести Скендер-бега, да је у оно доба, кад је султан Мурад II. год. 1449. подсједао град Сфетиград, који се налазио у Скендер-беговим рукама, његов заповједник и бранитељ био Петар Перлатај. За њега вели Барлетиус.

„Био је у Ематији (Матија) главар (т. ј. настојатељ самостана), *кога тамо зваше протосинђелом, док га ми именујемо опатом; он проводијаше частан живот а владање бијаше му добро; имадијаше велико искуство у умјетностима и наукама; уз друге крије-иости ријесила га и храброст његовијех година.“ („Er war in Emathia [Matia] ein Vorsteher [i. e. Kloster-Vorsteher], den sie Protosyngel, wir aber Alt [Abt?] nennen, eines ganz ehrbaren Lebens und guter Sitten, Kunst und Lehr, grosser Erfahrung, dazu auch die Tapferkeit der Jahre die anderen seine Tugenden zierend.“)*

Село Перлатај рачуна се још и данас округу Матија и одаљено је од ријеке истог имена око четири сата хода.

Један Иван Перлатај налазио се међу оним Скендер-беговим војсковођама, које Османлије у војном походу од год. 1464. ухватише и живе одераше.

Име на камену гласи додуше Перлафај; али ја мислим да имамо ту посла или с омашком невјешта клесара, или с разноликим изговором тог имена, па тако можемо ову гробницу поуздано приписати оној породици Перлатај.

Године 1472., кад је постављен тај надгробни споменик, бијаше село Балдрен још у млетачком власништву и читави овај крај још кршћански.

Теодор Ипен (Ippen).

Ispravci — Исправци.

U članku „Jedno pismo Zulfikar-kapetana“, štampanom u našem listu sv. 3. i 4., str. 549. i 550., godište XIV. (1902.), nijesu pravilno protumačene one turske riječi s lijeve strane i pritisnuti pod njima muhur. Kako nam je priopćio naš prijatelj gosp. Safvet beg Bašagić, učitelj sarajevske velike gimnazije, glase one turske riječi: Elmuhlisu Mehmed Zulfikar kapudani Kal-ai Viduška, što znači: Iskreni (ili odani) Mehmed Zulfikar, kapetan grada Viduške (ovo je staro narodno ime grada Stôca). Sadržaj muhura glasi pak u prijevodu: Nema junaka košto je Alija, a nema sablje košto je Zulfikar-sablja. Ovako se zvala sablja Alijina, koju mu je darovao pejgamber Muhamed.

У расправи госп. Апфелбека „Нове врсте колеоптера са балканског полуострва“ у „Гласнику“ 1902., св. 3./4., треба да стоји на стр. 543. у четрнаестом ретку одозгô „домаће фауне“ умјесто „домаће флоре“.

Uredništvo — Уреднишшво.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni. XV **1903.** 2 Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka.

I. dio: Gymnospermae i Monocotyledones.

Piše

dr. **Günther vitez Beck pl. Mannagetta,**

profesor botanike i ravnatelj botaničke bašče pri c. kr. njemačkom sveučilištu u Pragu.

(Nastavak iz sveske 1.)

---

9. rod: CYPERACEAE.

[St. Hilaire, Expos. fam., I, 62 (1805); Benth. Hook., Gen., III, 1037; Pax u NPflF., II 2, 98.]

Trib.: *Scirpoideae.*

[Pax l. c. 104. — *Scirpeae* Kunth. u Mém. Mus., II 153 (1815).]

1. Cyperus.

[L., Gen., ed. VI, 29 nr. 66; Pax u NPflF., II 2, 107.]

1. ***Cyperus flavescens*** [L., Spec. pl., 46 (1753)]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Dônje Tuzle (M.), Buletića, Taslića, Žabljaka, Kraševa (Fo.), Ivanjske (B.), Busovače (*Bl.); uz jezero Plive kod Jajca, oko Kiseljaka kod Fojnice (H.) i oko Fojnice, uz Miljacku i Lapišnicu kod Sarajeva, uz vrelo Bosne (Mu.), na Crnom vrhu kod Foče (F.), uz Drinu kod Višegrada (B.). — **Hercegovina:** (*AK.), gdje, nije naznačeno. — U julu i augustu.

β ***gracilis*** [Conrath u ÖBZ., 1887, 381]. — Stabljika i listovi, široki jedva 0·5 *mm*, uspravljeni. Omotni listići manje više uspravljeni, najdônji od njih sličan je nastavku vlata. Po izgledu vrlo slična vrsti *C. pannonicus* Jacqu., ali se razlikuje od ove po sploštenijim klasićima i blijedo žutim pljevkama pa i po plodu, koji je za polovinu manji i s obadvije strane sveden.

Bosna: Po suhim livadama kod Ivanjske (*C.).

2. ***Cyperus fuscus*** [L., Spec. pl., 46 (1753)]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Lišnja, izmegju Prnjavora i Dervente (B.), kraj Kalibunara kod Travnika (Br.), uz jezero Plive kod Jajca (*H.), kod Fojnice (Mu.), Kiseljaka (*H.), Visokog (Fo.), uz Miljacku i Lapišnicu kod Sarajeva (Mu.), uz vrelo Bosne (Mu.), kod Jeleća, u dolini Drine kod Bastaća (B.), Foče!! (Fo.), Uvca i Višegrada (B.), na Hršinu kod Nove Kasabe (J.), kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** (*AK.); kod Mostara (Pi.), Čapljine (V.). — **Novopazarski sandžak:** Izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Cvati u julu i augustu.

β ***rivularis*** (Conrath u ÖBZ., 1887, 381]. — Stabljika do 30 *cm* visoka, uspravljena ko i listovi. Klasići složeni u kružalj, grančice njegove nejednake, najdulje su za nekoliko (do pet) puta dulje od klasića. Pljevke sa zelenom brazdom po sredini s obadviju strana te brazde prozirne, uz rub tamno crvene. Razlikuje se od *C. calidus*-a (A. Kerner) po tome, što su listovi uzaniji, najviše 3 *mm* široki i kraći, tako da im vršak jedva dostiže do kružalja.

Bosna: U jednoj vododerini kod Banjaluke (*C.).

γ ***calidus*** [A. Kern. u ÖBZ., 1864, 84, kao vrsta. — Snažna biljka, do 35 *cm* visoka. Listovi široki 4·5 *mm* i tako dugački ili dulji nego što je vlat.

Bosna: Kod Dônje Tuzle (*M.), zajedno sa prelazima k tipusu; kod Foče (B.).

3. ***Cyperus glomeratus*** [L., Amoen. akad., IV, 301 (1759)]. — Po močvarama i vlažnim mjestima.

Bosna: Po nizinama uz Savu kraj Svilaja (*F.!), Brčkog, Rače (F.); uz Kravicu kod Nove Kasabe (J.). — U julu i augustu.

4. ***Cyperus longus*** [L., Spec. pl., 45 (1753)]. — Po močvarama, jarugama i vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Golubića kraj Bihaća (Boll.), kod Zalužana kraj Banjaluke (*C.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Mu.), Gabele (B.), Čapljine (V.), uz obalu Bune (Str.), uz Trebinjčicu kraj Pridvoraca (V.) i Trebinja (*P.), kod Ljubuškog (Br.). — Od juna do augusta.

2. Eriophorum.

[L., Gen., ed. VI, 30, nr. 68 (em.); Pax u NPflF., II 2, III.]

1. ***Eriophorum polystachyum*** [L., Spec. pl., 52 (1753) α. — *E. angustifolium* Roth, Tent., I, 24]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Izmegju Kalinovika i Krbljine (*V.), oko Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali nije naznačeno gdje? — U aprilu i maju.

2. ***Eriophorum latifolium*** [Hoppe, Bot. Taschenb. (1800), 108 excl. Syn.]. — Po močvarnim livadama do u regiju visokih planina.

Bosna: U dolini Dobrnice kod Bihaća (B.), u okolici Travnika (*S., Exs. nr. 114), kod Gučegore! (S.), Busovače, Viteza (S.), Fojnice, posvuda po močvarama Vranice pl. (B.), kod Pala (F.), uz slap Koševe kraj Sarajeva (M.), oko Vareša kod Pržića i Duboštice (Pr.), oko Tarčina (Pr.), kod Čajniča uz Brezovicu (Životsky!), oko Kupresa (F.), kod Bastača u livanjskom kotaru (F.!), u Glamočkom polju i kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — U aprilu i maju.

3. ***Eriophorum gracile*** [Koch u Roth, Catal., II, 259 (1800)]. — Po močvarnim i tresetnim livadama.

Bosna: Izmegju Viteza i Busovače (*S., Exs. nr. 113.). — U aprilu i maju.

3. Scirpus.

[L., Gen., ed. VI, 30 nr. 67 djelomično; Pax u NPflF., II 2, 111.]

1. Sekt.: *Isolepis.*

[R. Br. u Prodr. Fl. Nov. Holl., I 221 (1810).]

1. ***Scirpus Savii*** [Seb. u. Maur., Fl. Rom., 22 (1818)]. — Po vlažnim mjestima.

Hercegovina: Oko Trebinja, Grančareva, Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — U junu i julu.

2. ***Scirpus setaceus*** [L., Spec. pl., 49 (1753)]. — Po vlažnim, pjeskovitim mjestima.

Bosna: Kod Hreše (Fo.) i u dolini Miljacke kod Sarajeva (Mu.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali nije naznačeno gdje? — U julu i augustu.

2. Sekt.: *Holoschoenus.*

[Link u Hort. Berol., I 293 (1827).]

3. ***Scirpus holoschoenus*** [L., Spec. pl., 49 (1753)]. — Po vlažnim livadama i pašnjacima.

Bosna: Kod manastira Ermanja (*F.) i kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** Kod hana Potoci (V.), u dolini Neretve kod Žitomišljića i Mostara (Mu.), oko Mostarskog blata (B.); uz dônju Neretvu (Petter), oko Lastve (V.), kod Trebinja (*V), Grančareva i Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do augusta.

3. Sekt.: *Dichostylis.*

[P. Beauv. u Lestib., Essai Cyp., 39 (1819).]

4. ***Scirpus Michelianus*** [L., Spec. pl., 52 (1753)]. — Po vlažnim mjestima.

Hercegovina: Uz Neretvu kod Čapljine (*V.).

4. Sekt.: *Baeothryon.*

[Ehrh., Phytophyl., nr. 31 (1780) kao genus.]

5. ***Scirpus pauciflorus*** [Lightf., Fl. Scot., II, 1078 (1777)]. — Po vlažnim mjestima, u močvarnim livadama.

Bosna: (*AK.); kod Kupresa (F.), na Buškom blatu, kod Preodca i Tarčina (Pr.). — U junu i julu.

5. Sekt.: *Schoenoplectus.*

[Reich., Ic. fl. germ., VIII, 40 (1846).]

6. ***Scirpus lacustris*** [L., Spec. pl., 48 (1753)]. — Uz mirne vode i u njima sve do u predalpe.

Bosna: U nizinama Save (B.), kod Tarčina, Kupresa, Preodca (*Pr.). — **Hercegovina:** Kod Rakitna (V.), Blagaja, uz Zalomski potok (Mu.), kod Trebinja, Grančareva, Skočigrma u Bijeloj gori (*P.), u močvari Krupe (B.). — Od juna do augusta.

7. ***Scirpus Tabernaemontani*** [Gmel., Fl. Bad., I, 101 (1805)]. — Po istim mjestima.

Bosna: Uz jezero Plive kod Jajca (*H.). — U junu i julu.

8. ***Scirpus triqueter*** [L., Mant., I, 29 (1767)]. — Uz vode.

Bosna: Kod Bos. Broda (*V.). — Od juna do septembra.

6. Sekt.: *Blysmus.*

[Panzer u Schult., Syst. Mant., II 41 (1824) kao genus.]

9. ***Scirpus compressus*** [Pers., Syn., I, 66 (1805). — *S. Caricis* Retz, Prodr. Fl. Scand., ed. 2, 16 (1795)]. — Po močvarnim livadama, jarugama, vlažnim pašnjacima do u regiju visokih planina.

Bosna: (*AK.); uz Prokoško jezero na Vranici (Pr.), oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (Mu.), kraj Velikog jezera na Treskavici (F.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (Mu.), kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — U junu i julu.

7. Sekt.: *Phyllothryon.*

[Döll, Flor. Bad., 305 (1857).]

10. ***Scirpus maritimus*** (L., Spec. pl., 51 (1753)]. — Po vlažnim mjestima, uz vode.

Hercegovina: Oko Mostara!! (Fo.), uz Trebinjčicu kod Trebinja (*P.). — **Novopazarski sandžak:** Uz Lim kod Banje (*B.). — Od maja do augusta.

var. ***macrostachys*** [Reich., Ic. fl. germ., VIII, 43 (1846); da li u Willd., Enum. hort Berol., I, 78 (1809) kao vrsta, dvojbeno je.

Hercegovina: U jarugama kod Mostara (*Mu.).

11. ***Scirpus silvaticus*** [L., Spec. pl., 51 (1753)]. — Po vlažnim mjestima i u vodama.

Bosna: U dolinama Spreče i dônje Bosne (B.), kod Banjaluke (H.), Jajca (B.), oko Fojnice!! Travnika, Viteza i Busovače (*S, Exs. nr. 111.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Tarčina, Fojnice, Glamoča, Preodca (Pr.), na presedlu Metalka kod Čajniča (B.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali nije naznačeno gdje? — Od juna do augusta.

β ***laxus*** [Čel., Prodr. Fl. Böhm., 742 (—); — var. *ramosus* Baenitz u Oborny, Fl. Mähr., 197 (1882)].

Bosna: U šumskim močvarama na Sredniku kod Sarajeva (*Mu.).

γ ***distans.*** Cvijetovi raskidani, dônje grančice nasagjene daleko ispod (do 10 *cm*) raskidanog gornjeg dijela.

Bosna: Kod Fojnice (*B.).

4. Heleocharis.

[R. Brown., Prodr. Fl. Nov. Holl., 224 (1810); Pax u NPflF., II 2, 112.]

1. Sekt.: *Scirpidium.*

[Nees u Linnaea, IX, 293 (1834) kao genus.]

1. ***Heleocharis palustris*** [R. Br., l. c. 224; Röm. Schult., Syst., II, 151]. — Uz vode do u regiju visokih planina.

Bosna: !! Česta, tako oko Novog (B.), Dônje Tuzle (M.), Banjaluke (H.), Travnika (Br.), Žepča (Fo.), Sarajeva (B.), Kupresa (Pr.) i t. d. — **Hercegovina:** !! Česta, tako oko Mostara!! (Str.), uz Mostarsko blato (B.), kod Nevesinja, Gacka (Mu.), Trebinja (*P.) i drugdje. — Od juna do septembra.

2. ***Heleocharis uniglumis*** [Schult., Mant., II, 88 (1824). — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Izmegju Travnika i Gučegore na istočnom obronku Vlašića (*S., Exs. nr. 112). — **Hercegovina:** (*AK.); kod Žitomišljića (Mu.). — Od jula do septembra.

3. ***Heleocharis carniolica*** [Koch, Syn. Fl. Germ., ed. II, 853 (1843)].

Hercegovina: Po ilovastim, periodično poplavljenim mjestima u Nevesinjskom polju izmegju Nevesinja i Pustoljana, od prilike u visini od 850 *m* iznad mora (*Mu.).

4. ***Heleocharis acicularis*** [Röm. Schult., Syst., II, 154 (1817)]. — Po vlažnim, pjeskovitim mjestima.

Hercegovina: Uz Zalomski potok izmegju Nevesinja i Kifinog sela, u visini od 850 *m* iznad mora (*Mu.). — Od juna do septembra.

5. Fimbristylis.

[Vahl, Enum., II, 285 (1806); Pax u NPflF., II 2, 113.]

1. ***Fimbristylis dichotoma*** [Vahl, l. c., 287]. — Po vlažnim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: Uz Neretvu kod Čapljine (*V.).

6. Schoenus.

[L., Gen., ed. VI, p. 29 nr. 65 (prošireno); Pax u NPflF., II 2, 115.]

1. ***Schoenus nigricans*** [L., Spec. pl., 43 (1753)]. — Po močvarnim livadama, vlažnim travnjacima, u kojima ima soli.

Hercegovina: Kod Gorice blizu Trebinja (Baenitz!), kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.), u Sutorini (Pi.!). — Od maja do jula.

2. ***Schoenus ferrugineus*** [L., Spec. pl., 43 (1753)]. — Po istim mjestima.

Hercegovina: Uz Trebinjčicu kod Trebinja (*P.). — Od maja do jula.

7. Cladium.

[Pat. Browne, Nat. Hist. Jam., 114 (1756) po Benth. Hook., Gen., III, 1065; Pax u NPflF., II 2, 116.]

1. ***Cladium mariscus*** [R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl., 236 (1810). — U močvarama, uz vode stajaćice.

Bosna: Uz jezero Plive kod Jajca!! (*H.). — **Hercegovina:** Sjeverozapadno od Mostara (Str.), uz Mostarsko blato (B.), izmegju Metkovića i Gabele (B.), u Hutovom blatu (F.), kod Skoćigrma u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do augusta.

Trib.: *Cariceae.*

[Kunth u Mém. Mus., II 153 (1815).]

8. Elyna.

[Schrad., Fl. Germ., I, 155 (1806); Pax u NPflF., II 2, 122.]

1. ***Elyna Bellardi*** [C. Koch u Linnaea, XXI (1848), 616. — *E. spicata* Schrad., l. c. — *E. scirpina* Pax, l. c. (1887)].

Hercegovina: Po najgornjim, hridasto-kamenitim obroncima Čvrsnice pl., rijetka (*V.). — U ljetno doba.

9. Carex.

[L., Gen., ed. VI, 482 nr. 1046; Pax u NPflF., II 2, 122.]

1. Sekt.: *Psyllophora.*

[Ehrh., Phytophyl., nr. 7 (1780) i Beitr., IV, 146 kao genus.]

1. ***Carex Davalliana*** [Sm. u Trans. Linn. Soc., V, 266]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Uz vrelo Grožnjak kod Kupresa (*F.), uz Bulino vrelo, na Šator-pl., kod Tarčina (Pr.). — U aprilu i maju.

2. Sekt.: *Vignea.*

[Pal. Beauv. u Lestib., Ess. Cyp. (1819); Flora, 1821, I, 17, kao genus; Nees u Linnaea, IX, 305; Reich., Ic. fl. germ., VIII, 4.]

2. ***Carex divisa*** [Huds., Fl. Angl., 348 po ed. II, 405]. — Po vlažnim pjeskovitim mjestima.

Hercegovina: Kod Trebinja (*P.). — U maju i junu.

3. ***Carex vulpina*** [L., Spec. pl., 973 (1753)]. — Uz vode.

Bosna: (*AK.); kod Krupe (Fo.), Ključa (Fo.), Banjaluke (H.), oko Sarajeva (B.), Dônje Tuzle (M.), Vareša (Pr.), Tarčina, Kupresa, Preodca, Glamoča, na Hrbljini (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Str.). — U maju i junu.

f. ***longebracteata*** [Beck, Fl. Südb. u ANH, II, 61]. — Osnovne ljuštice lisnato granate, čekinjaste, dulje od klasića.

Bosna: Kod Kupina blizu Sarajeva (*B.).

β ***interrupta*** [Neilr., Fl. Nied.-Öst., 100 — *C. nemorosa* Rebent., Prodr. Fl. Neomarch., 21 ne Lumn.].

Bosna: Uz Lašvu kod Travnika (*Fr. Br.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (*Mu.).

4. ***Carex muricata*** [L., Spec. pl., 974 (1753)]. — Po livadama, uz okrajke šuma.

Bosna: Kod Krupe (B.), Sitnice, Ratkova, Dobrnje (Fo.), Banjaluke (H.), oko Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 92), kod Vareša (Pr.), Novosela, Duboštice (Fo.), oko Sarajeva (B.), Kupresa, Preodca, na Vještici gori, u Glamočkom polju, na Hrbljini (P.). — **Hercegovina:** Kod Rujišta u visini od 1100 *m* iznad mora (Baenitz!), oko Bileka (*P.). — Od maja do jula.

β ***virens*** [Lam., Encycl., III, 384 kao vrsta; Koch, Syn. Fl. Germ., 751] sa tipusom.

Hercegovina: Na Crvanj-pl. u visini od 1500—1600 *m* (*Mu.).

γ ***divulsa*** [Good. u Trans. of Linn. Soc., II, 160 kao vrsta; Beck, Fl. Nied.-Öst., 132].

Bosna: (*AK.); kod Banjaluke (H.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Pi.), na Gljivi kod Trebinja, na Drači kod Pridvoraca (*P.).

δ ***Pairaei*** [F. Schultz u Flora (1868), 302 kao vrsta].

Bosna: Po močvarnim livadama uz Lašvu kod Travnika, u močvarama kod Grabova, kod Koričana i na Vlašiću (*Fr. Br.).

5. ***Carex paniculata*** [L., Amoen. akad., IV, 294 (1759)]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), Gučegore na Vlašiću (*S., Exs. nr. 100), kod Putičeva (Fr. Br.), na Zvijezdi kod Vareša (Pr.), izmegju Kalinovika i Krbljine (V.), u tresetnicima na Treskavici i Vranici pl. (B.), kod Kupresa (F.!), Glamoča, na Kamešnici, kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali nije naznačeno gdje? — U maju i junu.

6. ***Carex praecox*** Schreb., [Spic. fl. Lips., 63 (1771)]. — Po suhim livadama, uz obronke zemlje.

Bosna: U Posavini oko Bos. Broda (*S.). — Od aprila do juna.

7. ***Carex brizoides*** [L., Amoen. akad., IV, 293 (1759)]. — Po šumama izmegju grmlja do u prednje Alpe.

Bosna: Izmegju Mrava i samostana Foče, kod Gradačca (*S., Exs. nr. 91), kod Banjaluke (H.), Poljane i na Mačku kod Travnika (Fr. Br.), na Tikvi u Vranici pl. (B.), na Zvijezdi kod Vareša (Pr.), izmegju Sarajeva i Tusin-hana (*S.). — **Hercegovina:** Kod Nevesinja (*V.). — Od maja do jula.

8. ***Carex leporina*** [L., Spec. pl., 973 (1753)]. — Po močvarnim livadama i vlažnim mjestima do u visoke planine.

Bosna: Oko Travnika (*S., Exs. nr. 103), kod Putičeva (Fr. Br.), uz Prokoško jezero u Vranici pl. (Mu.), na Vracima u Sarajevskom polju (B.), kod Kovačića kraj Sarajeva (F.!). — **Hercegovina:** Kod jame Ratkuše u Bijeloj gori (*V.). — U maju i junu.

9. ***Carex echinata*** [Murr., Prodr. Stirp. Goett., 76 (1770)]. — Po vlažnim livadama i tresetnicima do u visoke planine.

Bosna: Izmegju Busovače i Viteza i u pravcu prema Travniku (*S., Exs., nr. 93), na Matorcu u Vranici pl. u visini od 1800 *m* iznad mora (Mu.), na Trebeviću (B.), Treskavici (R. Keller!), Leliji pl. (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); ali ? gdje. — Od juna do augusta.

10. ***Carex canescens*** [L., Spec. pl., 974 (1753)].

Bosna: (*AK.); po alpinskim travnjacima na Matorcu u Vranici pl. u visini od 1700 *m* iznad mora (Mu.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — Od maja do jula.

11. ***Carex remota*** [L., Amoen. akad., IV, 293 (1759)]. — Po vlažnim šumskim mjestima.

Bosna: (*AK.); na Krivoj glavi kod Novog (B.), kod Banjaluke (H.), oko Travnika kod Bistrog na Mačku, u Kruščici gori (Fr. Br.), kod Srebrenice (Br. u litt.), kod Pepelara blizu Žepča (B.), na Osječenici (F.), kod Vareša, Kupresa, Glamoča, na Kamešnici, Hrbljini, Vještica gori i Malovan-pl. (Pr.). — U junu i julu.

3. Sekt.: *Eucarex*.

[Sekt. *Carex* autorum.]

12. ***Carex Linkii*** [Schkuhr, Car., II, 39 t. *B bb* f. 118 (1806)]. — Po livadama, izmegju grmlja.

Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

13. ***Carex stricta*** [Good. u Trans. of Linn. soc., II (1794), 196, t. 21, fig. 9].

Hercegovina: Po vlažnim livadama oko jezera Borke (*Bl.). — U maju i junu.

14. ***Carex Buekii*** [Wimm., Fl. Schles., ed. 3, 81 (1857)]. — Uz vode.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje.

15. ***Carex rufa*** [L., Spec. pl., 978 (1753) kao var. *C. acuta*; Beck, Fl. Nied.-Öst., 136]. — Uz vode, po močvarama.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), Sarajeva (Fo.).

? β ***prolixa*** [Fries, Novit. Mant. III, 150 (1842) kao vrsta].

Bosna: Uz Bosnu kod Kakanj-Doboja (*S., Exs. nr. 110).

16. ***Carex nigra*** [L., Spec. pl., 978 (1753) kao var. *C. acuta;* Beck, Fl. Nied.-Öst., 136. — *C. Goodenoughii* Gay u Ann. sc. nat., sér. 2, XI, 191. (1839). — *C. vulgaris* Fries, Novit. Mant., III, 153 (1842)]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Kod hana Potoci blizu Vareša (*Pr.). — Od juna do augusta.

17. ***Carex atrata*** [L., Spec. pl., 976 (1753)]. — Po planinskim travnjacima.

Bosna: Na Osječenici, Troglavu (B.), Vlašiću (*S., Exs. nr. 881), Krstacu na Vranici pl. (Pr.), Treskavici, Bjelašnici, Magliću, Volujaku, Ljubični (B.), Malovanu, Kamešnici, Šatoru (Pr.). — Od juna do augusta.

β ***parviflora*** [Host, Gram., I, 64, t. 87. — *C. nigra* All., Fl. Pedem., II, 267 ne L.].

Bosna: Po planinskim pašnjacima Vranice pl., tako na Matorcu (F., Reiser!), Ločikama (*Mu.), Krstacu (B.); na Bjelašnici (B.). — **Hercegovina:** Na Čvrsnici (*V.), u Prenj-pl. na Ortišu (V.).

γ ***aterrima*** [Hoppe, Caricol. germ., 51 (1826) kao vrsta].

Bosna: U Vranici pl. na Stražici, na Troglavu kod Livna (*B.).

18. ***Carex montana*** [L., Spec. pl., 975 (1753) i Fl. Suec., ed. II, 328]. — Po gorskim livadama i u prosječenim šumama.

Bosna: Kod Debeljače (B.) i Gradine kraj Bihaća (Boll.), izmegju Vranduka i Travnika (*S., Exs. nr. 104), kod Stojkovića blizu Travnika (Fr. Br.), kod Starigrada kraj Sarajeva (F.), na Cincaru i Dinari (B.). — U aprilu i maju.

19. ***Carex ericetorum*** [Poll., Hist. pl. Palat., II, 580 (1777)]. — Po prosječenim šumama.

Hercegovina: (*AK.), ali gdje vrlo dvojbeno. — U aprilu i maju.

20. ***Carex oboesa*** All., Fl. Pedem., II, 270 (1785). — *C. nitida* Host, Gram., I, 53, t. 71 (1801)]. — Po sunčanim, kamenitim mjestima i gorskim livadama.

Hercegovina: Na Gljivi i Drači kod Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

21. ***Carex Halleriana*** [Asso, Syn. pl. Arag., 135, t. 9 (1779)]. — Po kamenitim obroncima, ispod grmlja do u visinu od 1200 *m*.

Bosna: Oko Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 97), oko Sarajeva, na Trebeviću (B.). — **Hercegovina:** Na Porimu u pravcu prema Rujištu (Baenitz!), oko Trebinja na Gljivi, Crkvici, Drači (*P.) i Golom brdu. — Od aprila do juna.

22. ***Carex verna*** [Chaix u Vill., Hist. pl. Dauph., I, 312 (1786); II, 204 (1787). — *C. praecox* Jacqu., Fl. Austr., V, 23, t. 446 (1778) ne Schreb.]. — Po gorskim livadama do u visoke planine.

Bosna: Posvuda česta (*S.); na Magliću još u visini od 2387 *m* (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.), na istočnom Veležu (B.), na Dabriću u sklopu Veleža (Baenitz!), posvuda oko Trebinja, u Bijeloj gori (*P.). — Od marta do maja.

23. ***Carex tomentosa*** [L., Mant., I, 123 (1767)]. — Po vlažnim livadama do u visoke planine.

Bosna: Česta, tako oko Maglaja, Vranduka, Travnika (*S., Exs. nr. 96), Sarajeva (H.), u Sarajevskom polju (B.), izmegju Kalinovika i Krbljine (V.) i drugdje. — **Hercegovina:** Na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

24. ***Carex panicea*** [L., Spec. pl., 977 (1753)]. — Po vlažnim livadama i po tresetištima.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — U maju i junu.

25. ***Carex pilosa*** [Scop., Fl. Carn., ed, II, 2. 226 (1772)]. — Po šumama bjelogorice, pod grmljem.

Bosna: (*AK.); oko Banjaluke (H.), Travnika (Fr. Br.), Sarajeva (H.), Pajtov-hana kod Vareša (Pr.). — U aprilu i maju.

26. ***Carex glauca*** [Murr., Prodr. Fl. Goett., 76 (1770). — *C. flacca* Schreb., Spic. fl. Lips., App. nr. 669 (1771)]. — Po vlažnim mjestima, pod grmljem do u prednje alpe.

Bosna: Kod Novog (B.), Sasine, Stratinske (Fo.), Banjaluke (H.), Breške, izmegju Srebrenice i Dônje Tuzle (*S), oko Travnika i na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 18), kod Crkvine (Franjić!), Vareša (Pr.), posvuda oko Sarajeva, na Trebeviću (B.), izmegju Kalinovika i Krbljine (V.), kod Kupresa (F.!), Glamoča, Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Str.), na Gljivi kod Trebinja, oko Dubovca i Skočigrma na Bijeloj gori (*P.). — U maju i junu.

f. ***androgyna*** [Reichenb., Ic. Fl. Germ., VIII, t. 648].

Bosna: Koševo kraj Sarajeva (B.).

β ***cuspidata*** [Host, Gram., I, 71 (1801), kao vrsta].

Bosna: Na Vlašiću (*B., sa golim plodom), kod Kupresa (F.!, sa hrapavim plodom).

27. ***Carex pallescens*** [L., Spec. pl., 977 (1753)]. — Pod grmljem, uz okrajke šuma do u visoke planine.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika u dolini Lašve, kod Busovače, Fojnice (*S., Exs. nr. 102), na Vilenici, oko Grahovika na Sjekiri (Fr. Br.), u tresetnicima na Vranici pl. (B.), kod Lipnika, na Orloviku kod Žepča (Fo.), u Sarajevskom polju kod Vrutaka, oko Sarajeva, na Trebeviću (B.), kod Kupresa, Glamoča, na Kamešnici, Hrbljini, Vještici gori, Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.); u Bijeloj gori kod Milanovog odsjeka i jame Ratkuše (V.). — U junu i julu.

var. ***undulata*** [Kz. u Reich., Ic. Fl. Germ., VIII, 618 (1846), kao vrsta].

Bosna: Po vlažnim livadama kod Vrutaka u Sarajevskom polju (*B.).

28. ***Carex ornithopodioides*** [Hausm. u Flora (1853), 225]. — Uz sniježne jame, po alpinskim pašnjacima visokih planina.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.); vrlo dvojbena (po Mu.), isporedi *C. ornithopoda*. — U julu i augustu.

29. ***Carex digitata*** [L., Spec. pl., 975 (1753)]. — Pod grmljem, u lisnatim šumama do u visoke planine.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), Vranduka, Žepča, Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 90), kod Vareša (Pr.), oko Sarajeva, na Trebeviću (B.), na Golој Jahorini (F.), Romaniji, Treskavici, Bjelašnici i drugim planinama južne Bosne (B.), na Osječenici!! (F.), kod Bugojna, Kupresa, na Šuljagi, Kamešnici, Malovanu, Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Rujišta (Baenitz!), na Veležu!! (V.), uz jamu Ratkušu i na Orjenu u Bijeloj gori (*V.). — U aprilu i maju.

30. ***Carex ornithopoda*** [Willd., Spec. pl., IV, 255 (1805)]. — Po livadama, prosječenim šumama u prednjim alpama do u regiju visokih planina.

Bosna: Na Klekovači!! (F.), Vlašiću (*S., Exs. nr. 89), Trebeviću (F.!), Bjelašnici (B.), Klekovači (B.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — U aprilu i maju.

var. ***castanea*** [Murb. u LUÅ., XXVII, 30 (1891). — *C. ornithopodioides* Pant., Adnot., 19 ne Hausm.]. — Pokrovne ljuštice i pljevke smegje, izuzevši zelene osrednje nerve i bijele rubove. Cijevi pri kraju crnosmegje. — *C. ornithopodioides* Hausm. razlikuje se po golim cijevima, po kraćoj na niže spuštenoj, gore lisnatoj stabljici i po krutim spram vani zavinutim, duboko olukastim, uz rube golim listovima.

Bosna: Po alpinskim pašnjacima na Vlašiću, Bjelašnici (B.), Treskavici (*Mu.). — **Hercegovina:** Na Veležu.

31. ***Carex humilis*** [Leyss., Fl. Hal., 175 (1761)]. — Po sunčanim, kamenitim i pjeskovitim mjestima do u predalpe.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), oko Travnika, po obroncima Vlašića (*S., Exs. nr. 94), oko Sarajeva (H.). — **Hercegovina:** Na Glogovo-pl. (V.), na Veležu kod Mostara (Bornm.!), na Gljivi kod Trebinja i Jastrebici u Bijeloj gori (*P.), kod Bileka (Hensch!), na Vlaštici i kraj Drijena (V.). — U aprilu i maju.

32. ***Carex ferruginea*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, 225 (1772)]. — Po stjenovitim, travama obilno zarašćenim mjestima u visokim planinama.

Bosna: Na Vlašiću (*S.). — U junu i julu.

var. ***spadicea*** (DC., Fl. franç., III, 120 (1805) kao vrsta].

Hercegovina: Na Koristnoj gredi kod Vučije u Bijeloj gori (*P.).

33. ***Carex brachystachys*** [Schrank u Schrank i Moll, Naturh. Briefe, II, 285 (1785)]. — Po stjenovitim mjestima u visokim planinama.

Bosna: (*AK.); na Bjelašnici (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); na Veležu (Mu.). — Od juna do augusta.

34. ***Carex sempervirens*** [Vill., Hist. pl. Dauph., II, 214 (1787)]. — Po stjenovitim, sunčanim mjestima u visokim planinama.

Bosna: U alpinskoj regiji na Magliću (*B.). — U julu i augustu.

35. ***Carex laevis*** [Kit. u Willd., Spec. pl., IV, 292 (1805). — *C. sempervirens* v. *setifolia* Kummer u Flora (1849), 759]. — Raste na gusto po ledinama. Listovi manje više čekinjasto savijeni; prosjek im imade oblik polumjeseca ili je sublizu trouglast (nikada sploštен); debeli su gotovo ko i stabljika. Postrane nerve s obadviju strana u malenom broju, 3 do 4 (obično nema na njima sklerehim-snopića), u osušenom stanju nijesu ili nikako ili samo slabo izbačene. Inače se podudara sa *C. sempervirens*, koja se od *C. laevis* odmah raspoznati može po sploštenim, 1·5—3 *mm* širokim listovima, koji u osušenom stanju imadu s obadviju strana mnogobrojne, snažno izbačene postrane nerve. O anatomičnim različnostima obadviju vrsta u listu isporedi Becka [Fl. Südbosn. u ANH., II (1887), 40]. — Po stijenama, kamenitim mjestima u visokim planinama.

Bosna: Po gorama: Osječenica, Klekovača, Dinara, Troglav (B.), Cincar!! (F.), Kamešnica, Šator, Malovan, Šuljaga (Pr.), Vlašić!! (*S., Exs. nr. 109 kao *C. sempervirens* v. *setifolia;* Brandis u Herb. norm., nr. 2893), na Vranici pl. po vapnenastim šiljcima Vitruša i Krstac (B.), na Bjelašnici (B.), Hranisavi!! (Bl.), Preslici (V.), Treskavici, Leliji, Magliću, Volujaku (B.), Goloj Jahorini (F.); po stijenama kod Starigrada blizu Sarajeva, ovdje još u visini od 800 *m* (F.!); na Romaniji (B., Fl. Bosn., nr. 120). — **Hercegovina:** Na Visočici (B.), Lisin-pl. (V.), Prenju (B., Exs. nr. 120), Porimu (V.), Muharnici (F.), Čvrsnici (V.), Veležu!! (V.); u Bijeloj gori na Vučjem zubu, Prasi, Svitavcu, Gnjiloj gredi (V.), na Jastrebici (*P.), Orjenu! (Aschers.); kod Suhog Mosta i kod Vučije (V.). — Od juna do augusta.

Opažavane su ove forme: β ***pollicaris.*** Oniska, jedva prst visoka, raste na gusto u ledini. Kraj muškog klasa samo jedan ženski sa vrlo malo cvjetova. Raste na najvišim šiljcima planina. — γ ***chlorocarpa.*** Pokrovne ljuštice svjetlo-smeđe, cijevi žućkasto zelene. — **Bosna:** Na Magliću (*B.).

36. ***Carex depauperata*** [Good. u Trans. Linn. soc., II. (1794), 181].

Hercegovina: Po travnatim mjestima Gljive i Drače kod Trebinja (*P. fide Grisebach). — U maju i junu.

37. ***Carex olbiensis*** [Jord., Observ., III, 241 (1846)].

Hercegovina: Po travnatim mjestima Gljive i Leotara kod Trebinja, kraj Bileka (*P., fide Grisebach). — U maju i junu.

38. ***Carex Oederi*** [Ehrh., Calam., nr. 79 i Beitr., VI, 83 (1791)]. — Po vlažnim mjestima, u tresetnicima.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — **Hercegovina:** Kod Skočigrma (*P.) — Od maja do augusta.

39. ***Carex flava*** [L., Spec. pl., 975 (1753)]. — Po vlažnim livadama i tresetnicima do u visoke planine.

Bosna: Oko Travnika, po obroncima Vlašića (*S., Exs. nr. 101); na Vranici pl., u tresetnicima Treskavice (B.), u Sarajevskom polju, oko Sarajeva, na Trebeviću, na Treskavici (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); uz jezero Borke (Bl.), na Veležu (B.), uz jezero kod Obrnje (Mu.). — Od juna do augusta.

40. ***Carex Hornschuchiana*** [Hoppe u Flora (1824), 595 i (1826), Beil., II, 76.]. — Po vlažnim livadama do u predalpe.

Bosna: U dolini Lašve između Travnika i Gučaninova hana, po istočnim obroncima Vlašića (*S.). — U junu i julu.

41. ***Carex distans*** [L., Syst., ed. X, 1263 (1759)]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), Banjaluke (H.), Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 95), u dolini Dobrnice (B.), oko Sarajeva (B.), na Rogoj-presedlu, izmegju Kalinovika i Krbljine (V.) — **Hercegovina:** (*AK.); oko Lastve kod Trebinja (V.). — U maju i junu.

42. ***Carex fulva*** Good. u Trans. Linn. soc., II. (1794), 177 *(flava* × *Hornschuchiana)*. — Po vlažnim mjestima.

Hercegovina: Kod Trebinja (*P., fide Grisebach). — U junu i julu.

43. ***Carex Michelii*** [Host, Syn., 507 (1797)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima.

Hercegovina: (*AK.), ali ? gdje. — U aprilu i maju.

44. ***Carex silvatica*** [Huds., Fl. Angl., 353 (1762)]. — Po šumama, naročito po vlažnijim mjestima.

Bosna: Vranjska šuma kod Krupe, kod Hašana, Lipnika (Fo.), na Šiši kod Ključa (B.), kod Banjaluke (H.), na Osječenici (F.), kod manastira Foče, Modrana, izmegju Travnika i Putkovića, kod Tolovića (*S., Exs. nr. 106), na Vlašiću (Fr. Br.), na Mračajskom brdu kod Žepča (B.), posvuda oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (B.), na Rogoju kod Trnova (V.), na Vratlo-karauli kod Jeleča, u dolini Sušice na Maglići (B.). — Od maja do jula.

f. ***mirabilis*** [Beck, Fl. Südb. u ANH. V (1890) 555]. — Dônji ženski klasovi granati. Muški klas ima i po koji rasplodni cvijet.

Bosna: U blizini Ivankinog vrela u dolini Miljacke kraj Sarajeva (*F.).

45. ***Carex pendula*** [Huds., Fl. Angl., 352 (1762); ed. II, 411. — *C. maxima* Scop., Fl. Carn., ed. II, 2, 229 (1772)]. — Po vlažnim šumskim mjestima.

Bosna: (*AK.); na Gredovitom vrhu u Grmeč-pl. (Boll.), kod Jajca (Fo.), Banjaluke (H.), na Kruščici (Fr. Br.), na Trebeviću (F.). — U maju i junu.

46. ***Carex pseudocyperus*** [L., Spec. pl., 978 (1753)]. — Uz vode.

Bosna: Kod Vrnograča (F.), uz Plivu kod Jajca (B.), kod Kupresa (*Br.). — U junu i julu.

47. ***Carex vesicaria*** [L., Spec. pl., 979 α (1753)]. — U močvarama i kraj voda.

Bosna: Kod Travnika (Fr. Br.), izmegju Busovače i Viteza (*S., Exs. nr. 87), kod Banjaluke (H.), uz jezero Plive kod Jajca (B.). — U maju i junu.

48. ***Carex rostrata*** [With., bot. Arrang., 1059 (1776). — *C. ampullacea* Good. u Trans. of Linn. soc., II (1794) 207]. — Po močvarama i kraj voda.

Bosna: Kod Ostrožca (Boll.), Travnika (*S.), kraj Plive kod Jajca, u Vučjoj luci blizu Sarajeva (B.), izmegju Kalinovika i Krbljine (V.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje; uz dônju Neretvu (F. Neumayer). — U maju i junu.

49. ***Carex acutiformis*** [Ehr., Calam., nr. 30 i Beitr., II (1788). — *C. paludosa* Good. u Trans. of Linn. soc., II, 202 (1794)]. — Kraj voda i po močvarnim livadama.

Bosna: Uz Plivu kod Jajca (B.), kod Travnika u blizini vojničke streljane (*Fr. Br.). — U sjeverozapadnom dijelu Turske (Boué). — U maju i junu.

β ***Kochiana*** [DC., Cat. hort. Monsp., 89 (1813), kao vrsta. — *C. spadicea* Roth, Tent., II 2, 461 (1789), ne Gilib.].

Bosna: U dolini Dobrnice kod Vrutaka u Sarajevskom polju (*B.).

50. ***Carex riparia*** [Curt., Flor. Lond., IV, t. 60 (1821)]. — Kraj voda.

Hercegovina: Uz obalu Neretve i Bune kod Mostara (*Str.), uz dônju Neretvu (Botteri). — U maju i junu.

51. ***Carex filiformis*** [L., Spec. pl., 976 (1753)]. — Po Boué-u u sjeverozapadnom dijelu Turske.

52. ***Carex nutans*** [Host, Gram., I, 61 (1801)]. — Kraj voda.

Bosna: U Posavini spram Brodu (*S.). — U maju i junu.

53. ***Carex hirta*** [L., Spec. pl., 975 (1753)]. — Po vlažnim, ilovastim i pjeskovitim mjestima.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), izmegju Gradačca i Srebrenika, oko Travnika, izmegju Dolovića i Zenice (*S., Exs. nr. 98), oko Sarajeva, u dolini Miljacke, u Sarajevskom polju (B.). — **Hercegovina:** Kod jezera Borke (*Bl.), uz Mostarsko blato (B.).

β ***hirtiformis*** [Pers., Syn., II, 547 (1807)].

Hercegovina: Oko Trebinja (*P.).

10. rod: ARACEAE.

[Engler u NPflF., II 3, 102.]

1. Acorus.

[L., Gen., ed. VI, 172, nr. 434.]

1. ***Acorus calamus*** [L., Spec. pl., 324 α (1753)]. — Po močvarama i kraj voda, odomaćena iz toplijih krajeva Azije.

Bosna: Kod Novog, Krupe (Fo.), Doruka (Br.), oko Travnika u močvari ispod Dôca (Br. Fr.), kod Dônje Tuzle (M.), po vlažnim mjestima oko Fojnice u visini od 600 *m* (Mu.), u dolini Koševe kraj Sarajeva (*F.), kod Zvornika (J.). — Cvate u ljetu.

2. Arum.

[L., Gen., ed. VI, 470, nr. 1028.]

1. ***Arum orientale*** [M. Bieb., Fl. taur., II, 407 (1808); Engl., Mon. Arac., 586]. — Gomolj okruglast, splošten, nosi po sredini listove i stabljiku. Listovi s dugačkom peteljkom, koja je do $^1/_3$ rukavasta. Liske srcoliko-strelaste i debelo rebraste. Kopljasti lapovi razvedeni ili unatrag zavinuti. Cijev rukavca duguljasto jajolika, spolja zelena, iznutra bijela, dva do triputa kraća od liske, koja je jajolika, eliptična ili duguljasta, zaoštrljena, tamno crna, purpurna ili u sredini blijedo zelena. Klip u tuluzu bez peteljke. Ženska cvat valjkasta, za cvjetanja dvojinom duža od muške. Plodnica oko njuške crno-purpurna. Dônji cvjetni rudimenti u 3—4, gornji u 1—2 pršljena, izlaze na usko iz kruglaste osnove. Privjesak klipa (gornji kraj klipa, buzdovan) 1·5—4 puta duži od drške, purpurno crn do kestenasto mrk. — Promjenljiva[1]).

α ***nigrum*** [Schott u Öst. bot. Woch. (1857), 213 i Prodr. Syst. Aroid., 81; Ic. Aroid., t. 37, 38, kao vrsta!!; Engl., l. c. 586, kao subsp. — *A. orientale* Vis., Fl. Dalm., I, 185 (sec. Schott). — *A. Neumayeri* Vis.!!]. — Kopljasti lapovi lišća razvedeni. Liska rukavca jajolika ili eliptična, tamno crno purpurna; cijev iznutra i spolja bjelkasto zelena i u uzini kao krv crvena. Gornji rudimenti cvijeta u 1—2 pršljena, iz glatke blijede osnove u blijedo purpurni vrh izvučeni. Gornji kraj klipa (buzdovan) 1·5 dvaput duži od drške. Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima, po pašnjacima i stjenatim travnjacima.

Hercegovina: (*B.); oko Mostara, izmegju Blagaja i Jovanovića karaule do u visinu od 850 *m* iznad mora, po obroncima Veleža (B.), kod Domanovića (Hensch!), izmegju Drijena i ćuprije preko Trebinjčice (B.), izmegju Zarivna i Trebinja (Breindl!), uopće dosta česta oko Trebinja (B.), na Leotaru (B.). — **Crna Gora**!! — U aprilu i maju.

Ovamo spada kao oblik: ***variolatum*** [Schott, Prodr. Aroid. 81!!; Engl., l. c. 587]. — Liska tuluza mrko purpurna, samo prema okrajku crno purpurna, na naličju nešto zelenkasta, iznutra sa blijedim, crvenkastim i žuto mrkim okruglastim pjegama. Klip kad i kad jasno pjegast. — **Dalmacija.**

β ***Petteri*** [Schott, Syn. Ar., I (1856) 12; Prodr. Aroid., 95, kao vrsta!!; Engl., l. c. 587 kao subsp. — *A. pictum* Pett., Botan. Wegweis., 16, nr. 114 (1852) non L. — *A. orientale* Vis., l. c., djelomično; Reich., Ic. fl. germ., VII, 5 fig. 9]. — Kopljasti lapovi lišća razvedeni i unatrag zavinuti, zaliv megju njima većinom jasan. Liska tuluza duguljasto lancetasta, zašiljena, s naličja zelena, iznutra žutkasta ili bjelkasto zelena, prema okrajku široko purpurna ili sasvim purpurna. Cijev iznutra i spolja zelena, u uzini često kao krv crvena. Rudimentarni cvijetovi gore u 1—2 pršljena, sa blijedim ili mrko ljubičastim vrhom. Gornji kraj klipa 2—4 puta duži od drške. Na istim mjestima.

Hercegovina: Oko Mostara (Pi.), na planinama Gljiva, Crkvica, Drača kod Trebinja (*P., Engl., Arac. Exs. nr. 300!), kod Ljubuškog (F.). — **Dalmacija**!!, **Crna Gora**!! — U aprilu i maju.

γ ***longispathum*** [Reich., Ic. Fl. germ., VII, 5 t. X! (1845); Schott, Prodr. Ar., 96, kao vrsta. — *A. elongatum* Steven u Bull. soc. Mosc. (1856) II, 265, III, 67; Schott,

---

[1]) Podajem ovdje opis sviju oblika, opažavanih u susjednoj Dalmaciji i u Crnoj Gori, jer se oni jamačno nalaze i u Hercegovini.

Prodr. Aroid., 100 kao vrsta. — *A. Nordmanni* Schott, Synops. Ar., 12 i Prodr. Ar., 88. — *A. pictum* var. *Biasolettii* kod Reich. l. c. — *A. maculatum* var. Willd., Spec. pl., IV 483 (Willd. ih ne imenuje, kao što Engler l. c. navagja *caucasica)]*. — Lišće produženo kopljasto. Kopljasti lapovi razvedeni ili unatrag zavinuti, 3—4 puta kraći od srednjih lapova. — Liska 15—20 *cm* dugoga tuluza duguljasto lancetasta, dugo zašiljena, spolja i iznutra na okrajcima ili iznutra crvenkasto purpurna; cijev iznutra ima purpurni prsten. Rudimenti cvjetova gore u više pršljenova, purpurni. Gornji kraj klipa (buzdovana) 2—3 puta duži od drške.

Hercegovina: U Bijeloj gori (F. Maly!). — **Dalmacija.** — U aprilu i maju.

Ovamo, kako se čini, spada kao oblik (forma) ***Ebelii*** *[A. orientale* Ebel, Monten, 14]. Tuluz skroz zelen. Rudimentarni cvijetovi žućkasto zeleni. Lišće pjegavo; kopljasti lapovi u pravom kutu razvedeni. — **Crna Gora.**

2. ***Arum italicum*** [Mill., Gard. dict., ed. 8, nr. 2 (1768); Reich., Fl. Germ., 10 i Ic. fl. Germ., VII, 6, t. XI; Koch, Syn. Fl. Germ., ed. II, 787; Vis., Fl. Dalm., I, 184; Engl., Monogr. Arac., 591]. — Gomolj jajast ili jajasto-duguljast, položeno produžen, mrk, lišće i stabljike stoje na vrhu. Lišće široko ili usko kopljasto-strelasto, svijetlo, bijelo rebrasto, često i bijelo pjegavo. Kopljasti lapovi usko razvedeni, zalivom odvojeni od srednjega lapa, koji je većinom duže zašiljen. Lisne peteljke kratke i široko rukavaste. Cijev 8—35 *cm* dugoga tuluza valjkasta, $^1/_3$—$^1/_4$ tako duga kao liska, s polja zelenkasta, iznutra jasnija, prema okrajku prljavo-purpurna. Liska od pedlja, duguljasta do eliptična, zašiljena, s polja zelenkasta, iznutra blijedo žutkasto zelena ili blijedo rgjasta. Klip u tuluzu bez peteljke. Ženska cvat valjkasta, 3—4 puta duža od muške. Plodnica blijeda. — Rudimentarni cvijetovi dolje u samo nekoliko, gore u više pršljena, žutkasti, na udebljanoj osnovi često bradavičasti. Privjesak klipa debelo valjkast, žutkast, jedanput, rjegje dvaput dulji od dvostruko tanje drške. — Po kamenitim, grmljem zaraslim suhim mjestima u šumama bjelogorice.

Bosna: U živicama kod Sokôca blizu Bihaća (samo lišće, B.), kod Zenice (Franjić!), po vlažnim mjestima uz potok Rajčevac kod Vareša (Pr.), ali dvojbeno. — **Hercegovina:** Pod grmljem oko Mostara česta (Str.), na Ošanića glavici kod Stôca (B.), na podnožju Gljive kod Trebinja (*P.), kod gornjeg Zoraba (fide Schott)! — **Istra**!!, **Dalmacija**!!, **Crna Gora**!! — U aprilu i maju.

β ***concolor.*** — Lišće jednoliko zeleno.

Dalmacija: Pag (B.).

γ ***hercegovinum.*** — Lišće jednoliko (takogjer po rebrima), tamno zeleno ili samo po gdje-gdje ponešto svjetlije pjegasto. Liska rukavca s polja zelenkasto bijela, iznutra vazda bijela, na okrajcima jednobojna, gornji kraj klipa okerasto žut, dva puta dulji od drške klipa.

Hercegovina: Odgajena u botaničkoj bašči u Pragu iz gomolja, što ih je sabrao A. Pichler oko Mostara.

3. ***Arum maculatum*** [L., Spec. pl., 966 (1753)]. — Lišće široko jajasto trouglasto, sa širokim kopljastim lapovima, koji su ili nikako ili samo slabo odvojeni od srednjeg lapa. Privjesak klipa buzdovanast, sužava se postepeno u mnogo duljoj drški.

α ***vulgare*** [Engl., Mon. Arac., 594]. — Cijev rukavca iznutra bijela ili svjetlo zelena, uz uzinu purpurno ili crvenkasto prstenasta; liska jajasto lancetasta, iznutra zelena i spram okrajaka mrko purpurna, rijetko kad svjetlo zelena. — Rudimentarni cvijetovi odozgo u 4—6 pršljena, žutkasto bijeli. Gornji kraj klipa žutkast do maslinasto smegj, kad i kad odvojen. Lišće bez pjega [= f. *immaculatum* Reich., Fl. Germ., 10 kao var. i 138; Schott, Prodr. Ar., 92, kao vrsta. — *A. maculatum* α L., l. c.], ili nepravilno posuto mrko purpurnim ili smegjim pjegama [= f. *maculatum* Engl., Mon. Arac., 595; *A. maculatum* β Linné, l. c.; Schott, Prodr. Ar., 92]. U potonje su vrste liske cvjetnih rukavaca iznutra često provigjene rasijanim crno purpurnim pjegama. — U prosječenim šumama, pod grmljem do u predalpe.

Bosna: Kod Krupe, Bihaća (Fo.), po šumama Grmeč planine (Boll.), kod Banjaluke (H.), Aginasela, Šurjana (Fo.); na Šiša-pl. (u plodu, stoga ? B.); oko Travnika (*S.), kod Zenice!, oko Visokog, Vareša (Fo.), kod Kralupa (Pr.), Bugojna, Kupresa, na Vel. Malovanu, kod Šuice, Glamoča, Preodca (Pr.), oko Fojnice, na Pogorelici (Schwarz), kod Gornjeg Vakufa i Šatorovića kraj Rogatice (F.); oko Sarajeva u

dolini Buče, u klancima Miljacke (B.), kraj Kovačića, Svrakinog sela, Lukavice (F.!), Ilidže (Fo.); u dolini Željeznice kod Graba (Mu.), kod Tarčina (Pr.), po šumama Bjelašnice, u dolini Govze kod Jeleča, u dolini gornje Drine izmegju Foče i Bastača, u dolini Sutjeske, u Vučevo-pl. spram Drine (B.); na Zvornićkom gradu (J.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Fo.), u dolini Idbara na Prenj-pl. (B.), kod Uloga (Fo.), oko Mostara (Fo.); na Busak-pl. (Fo., ali svakako?), kod Domanovića i Neum-kule (Fo., ali svakako?).

β ***Zelebori*** (Schott, Prodr. Arac., 94, kao vrsta]. — Cijev cvjetnog rukavca ima iznutra nejasni purpurni prsten. Liska eliptična, zašiljena, svjetlo zelena, jedva ljubičasto nadahnuta. Rudimentarni cvijetovi ili barem njihove osine purpurne boje. Gornji kraj klipa u početku ljubičast, na dalje smegjo purpuran. Lišće i cvjetni rukavac nemaju pjega.

Bosna: (*Sendtner fide Schott).

γ ***angustatum*** [Engl., Mon. Arac., 595. — *A. Besserianum* Schott u Öst. Bot. Woch. (1858), 349. — *A. intermedium* Schur, Sertum (1853) nr. 2672 (nomen solum) i u Schott, Prodr. Ar., 91]. — Liska rukavca produžena, duguljasto nadahnuta. Rudimentarni cvijetovi gore u mnogim pršljenima, sa nitastim vršcima.

K tomu kao treća forma *A. Malyi* (Schott, Prodr. Arac., 93!)]. — Privjesak klipa purpurno ljubičast, drška $1^1/_2$ puta dulja od gornjeg kraja klipa (buzdovana). Purpurni prsten u cvjetnom rukavcu nejasan. Vrški rudimentarnih cvijetova purpurni.

Dalmacija!, Crna Gora!, Hercegovina: Kod Trebinja (*B).

11. rod: LEMNACEAE.

[Duby, Bot. Gall., I, 353; Engl. u NPflF., II 3, 154.]

1. Spirodela.

[Schleid. u Linnaea, XIII, 391; Engl., l. c., II 3, 163.]

1. ***Spirodela polyrrhiza*** [Schleiden, l. c., 392]. — Po vodama slabog oticanja.

Bosna: Kod Dervente (*B.). — U ljetu.

2. Lemna.

[L., Gen., ed. VI, 478, nr. 1038.]

1. ***Lemna trisulca*** [L., Spec. pl., 970 (1753)]. — U stajaćim vodama, u baruštinama.

Bosna: Kod Bos. Broda (*V.), Kupresa (Pr.).

2. ***Lemna minor*** [L., Spec. plant., 970 (1753)]. — Kao pregjašnja.

Bosna: Oko Dervente (B.), Banjaluke (H.), Travnika, uz obalu Lašve (Br. Fr.), oko Dônje Tuzle (M.), u „Slanoj bari" u dolini Križevice sjeverno od Srebrenice (J.), kod Tarčina, Fojnice, Šuice, Glamoča, Preodca (Pr.), dosta česta u Sarajevskom polju (B.), kod Bratunca (J.). — **Hercegovina:** (po *AK.), ali ? gdje.

3. Telmatophace.

[Schleid. u Linnaea, XIII (1839) 391.]

1. ***Telmatophace gibba*** [Schleiden, l. c. = *Lemna gibba* L., Spec. pl., 970 (1753)]. — Po stajaćim vodama i jarugama.

Bosna: (po *AK.), ali ? gdje.

12. rod: JUNCACEAE.

[Vent., Tableau, II, 150 (1799) djelomično; Buchenau u NPflF., II, 5, 1 i Monogr. u Engl., Jahrb., XII (1890), 1.]

1. Juncus.

[L., Gen., ed. VI, 173, nr. 437 djelomično; DC., Fl. franç., III, 162 (1805); Buchenau u NPflF., II 5, 5.]

1. ***Juncus bufonius*** [L., Spec. pl., 328 (1753)]. — Po vlažnim, naročito pjeskovitim i kaljužastim mjestima.

Bosna: Česta kod Vrnograča (F.), u Kozari pl. (B.), oko Banjaluke (H.), kod Žepča (B.), Travnika, Zenice (*S., Exs. nr. 116), Kiseljaka (H.), Fojnice (Mu.), Dônje Tuzle (M.), Nove Kasabe (J.), u Sarajevskom polju, oko Sarajeva, Vareša (Pr.), Visokog (Fo.), posvuda u južnoj Bosni (B.), oko Tarčina, Glamoča, Kupresa (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina:** Oko Konjica (B.), na Čvrsnici (Pi.), u Nevesinjskom i Gatačkom polju (Mu.), kod Trebinja, Grančareva (*P.). — Od maja do jula.

2. ***Juncus tenageia*** [Ehrh., Phytoph., nr. 63 i u L. fil., Suppl., 208 (1781)]. — Po vlažnim, kaljužastim mjestima.

Hercegovina: Uz jezero Blidinje u Čvrsnici pl. (Pi.), u Nevesinjskom polju (*Mu.). — U junu i julu.

3. ***Juncus trifidus*** [L., Spec. pl., 326 (1753)]. — Po alpinskim travnjacima i po hridovima u regiji visokih planina.

Bosna: (*AK.); posvuda na škriljevcu u Vranici pl.!! (Br., Mu.), na Kamešnici i Šator-pl. (Pr.), ovdje ipak dvojbena i valjda zamijenjena s vrstom što slijedi. — U julu i augustu.

4. ***Juncus monanthos*** [Jacqu., Enum. stirp. Vind., 61 i Observ., 236, t. IV, f. 1 (1762)]. — Po stjenovitim mjestima u regiji visokih vapnenastih planina.

Hercegovina: Na Prenj-pl (*B.), na Plasi (V.). — U julu i augustu.

5. ***Juncus compressus*** [Jacqu., Enum. pl. Vind., 60 i Observ., 235 (1762)]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Oko Vareša (Pr.), izmegju Kobilje glave i Sarajeva (*S., Exs. nr. 115), na Trebeviću (Fo.), kod Tarčina, Kupresa, Glamoča, Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Uz obalu Trstenice kod Konjica (B.), u Nevesinjskom i Gatačkom polju (Mu.), oko Trebinja (*P.). — Od juna do augusta.

6. ***Juncus filiformis*** [L., Spec. pl., 326 (1753)]. — Po močvarama i tresetnicima.

Bosna: Na Matorcu u Vranici pl. u visini od 1700 *m* (*Mu.). — Juni i juli.

7. ***Juncus glaucus*** [Ehrh., Calam., nr. 85, Beitr., VI (1791), 83]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika (Br.), izmegju Kakanj-Doboja i samostana Sutjeske, kod Bijele rijeke (*S. Exs. nr. 120), posvuda oko Vareša (Pr.), Sarajeva, na Trebeviću, kod Pazarića (B.) i u južnoj Bosni. Na presedlu Rogoju, izmegju Kalinovika i Krbljine (V.), kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** Rašireno oko Mostara (Str.), kod Rakitna, u Nevesinjskom polju (V.), u Gatačkom polju (Mu.), kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Juni i juli.

8. ***Juncus effusus*** [L., Spec. pl., 326 (1753)]. — Po vlažnim mjestima do u visoke planine.

Bosna: Česta oko Dônje Tuzle (M.), Travnika, Busovače, Viteza, Fojnice (*S., Exs. nr. 118), na Vranici (Mu.), oko Vareša (Pr.), posvuda u južnoj Bosni (B.) i drugdje. — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (*Mu.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetloborja (*B.).

β ***conglomeratus*** [L., l. c., kao vrsta, djelomično.]. — Po istim mjestima.

Bosna: Česta!!, tako kod Krupe, Vrbanje (Fo.), Banjaluke (H.), Maglaja (H.), Žepča (Fo.), Travnika (*S., Exs. nr. 119), Vareša (Pr.), u južnoj Bosni (B.), oko Kupresa (Pr.) i drugdje. — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetloborja (*B.). — Juni i juli.

9. ***Juncus Leersii*** [Marss., Fl. Neuvorpomm., 451 (1869.)]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Oko Fojnice (Mu.), na Trebeviću kod Sarajeva (*B.). — Juni i juli.

10. ***Juncus maritimus*** [Lam., Encycl., III (1789) 264]. — Po slanim močvarama, uz morsku obalu.

Hercegovina: Uz Dônju Neretvu (B.), u Sutorini kod Igala (*V.). — Juni i juli.

11. ***Juncus acutus*** [L., Spec. pl., 325 (1753) α].

Hercegovina: Po istim mjestima ko pregjašnje vrste (V., B.), osim toga kod Trebinja (*P.). — Juni i juli.

12. ***Juncus bulbosus*** [L., Spec. pl., 327 (1753). — *J. supinus* Mönch, Enum. pl. Hass., I, 167, t. V (1777)]. — Po barovitim mjestima.

Bosna: Ispod Debelog brda kod Sarajeva (*Fo.), kod Tarčina, Preodca (Pr.). — Juli i august.

13. ***Juncus obtusiflorus*** [Ehrh., Calam., nr. 76 i Beitr., VI, 82 (1791)]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.). — Juni i juli.

14. ***Juncus articulatus*** [L., Spec. pl., 327 (1753) djelomično. — *J. lampocarpus* Ehrh., Calam., nr. 126]. — Po vlažnim mjestima.

Bosna: Na Kozari pl. (B.), oko Banjaluke (H.), Travnika, Viteza, Busovače, Fojnice (*S., Exs. nr. 117); kod Zvornika (J.), Dônje Tuzle (M.), Vareša (Pr.), u Sarajevskom polju (B.), na Trebeviću (M.), kod Tarčina (Pr.), oko Foče i Broda na Drini (Fo.), kod Višegrada, Uvca (B.), Livna (Fr. Br.), Glamoča (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Konjica, uz Trstenicu (B.), uz jezero Borke (Bl.), kod Rakitna (V.), Bune (Str.), u Nevesinjskom i Gatačkom polju (Mu.), kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do jula.

f. ***fluitans*** [Neilr., Fl. Nied.-Öst., 146 (1859)].

Bosna: Na Romaniji pl. (*B.).

15. ***Juncus alpinus*** [Vill., Hist. pl. Dauph., II, 233 (1787)]. — Po vlažnim mjestima u visokim planinama.

Bosna: U alpinskoj regiji Lelije pl. (*B.). — August.

16. ***Juncus anceps*** [Laharpe, Essai mon. Jonc. u Mem. soc. d'hist. nat. Paris, IV (1825) 126]. — Cvijetovi i plod maleni ko u pregjašnje vrste, ali je lišće u srčiki tako dugačko ili jedva kraće od čahure, ono spolja tubasto ili nejasno bodljikasto. — Po vlažnim mjestima.

Hercegovina: U Nevesinjskom polju na više mjesta, tako kod Nevesinja, Kifinog sela, Pustoljana (*Mu.). — Juni i juli.

17. ***Juncus Murbeckii*** (*anceps* × *articulatus*). — *J. anceps* × *lampocarpus* Murb. u LUÅ., XXVII (1891) 34 (descr.).

Hercegovina: U Nevesinjskom polju izmegju Nevesinja i Kifinog sela, oko Žiljeva (*Mu.).

18. ***Juncus silvaticus*** [Reich., Fl. Moen. Franc., II, App., 181 (1787). — *J. acutiflorus* Ehrh., Calam., nr. 66, Beitr., VI, 83 (1791)]. — Uz vode, u močvarama.

Bosna: Uz jezero Plive (*H.), oko Vareša kod Duboštice, Šaškog dola, na Zvijezdi (Pr.). — Juli i august.

2. Luzula.

[DC., Fl. franç., I 198, III 158 (1805); Buchen. u NPflF., II 5, 7.]

1. ***Luzula pilosa*** [Willd., Enum. hort. Berol., 393 (1809). — *L. vernalis* DC., Fl. franç., III, 160, (1805)]. — U prosječenim šumama pod grmljem.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika (*S., Exs. nr. 123), na Vilenici (Fr. Br.), kod Vranduka (*S.), Vareša (Pr.), oko Sarajeva!! (H.), Kupresa, na Kamešnici, Vel. Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — April i maj.

2. ***Luzula flavescens*** [Gaud., Agrost. helv., II, 239 (1811). — *L. Hostii* Desv. u Journ. de bot., I (1808), 140]. — Izmegju grmlja, po planinskim livadama prednjih alpa.

Bosna: Na Vlašiću (*S., Exs. nr. 125), oko Travnika, Vranduka, Kiseljaka, Fojnice (*S.); česta oko Sarajeva (B.), na Preslici (V.). — **Hercegovina:** (*AK.); na Porim-pl. (V.). — Maj i juni.

3. ***Luzula Forsteri*** [DC., Syn. pl. fl. Gall., 150 (1806)]. — Po šumama i šipragu ispred istijeh.

Bosna: Na Grmeč-pl. (B.), Vilenici, Vlašiću (*S., Exs. nr. 123), Mravinjaku kod Varošluka (Fr. Br.), Malom Orlovcu i Trebeviću kod Sarajeva (M.); kod Drinjače na Jadar-rječici (J.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — April i maj.

4. ***Luzula silvatica*** [Gaud., Agrost. Helv., II, 240 (1811). — *L. maxima* DC., Fl. franç., III, 160 (1805)]. — Po travnatim mjestima u šumama prednjih alpa do u regiju kržljaka česta.

Bosna: Na Osječenici, Klekovači!! (F.), Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 124), posvuda u Vranici planini!! (Mu.) i njezinom predbrežju, na Smolinu, Bjelašnici (B.), Hranisavi (Bl.), Preslici (V.), Trebeviću (B.), Jahorini (F.), Treskavici, Romaniji (B.), Kleku (F.); kod Uvca (F.), oko Vareša (Pr.); u Maglić- i Volujak-pl. (B.); kod Kupresa, Bugojna, Glamoča, Preodca, na Kamešnici i Velikom Malovanu, (Pr.). — **Hercegovina:** Na Plasi (F.), Vranu (V.), Veležu (B.), Crvanj- i Bjelasici pl. (Mu.), u Bijeloj gori na Orjenu (V.), na Jastrebici (*P.). — Maj i juni.

5. ***Luzula albida*** [DC., Fl. franç., III, 159 (1805). — *L. nemorosa* E. Mey. u Linnaea, XXII (1849) 394 ne Baumg., Presl. — *L. angustifolia* Garcke, Fl. Norddeutschl., 3. Aufl., 348 (1854) ne Poir., C. Koch.]. — Po šumama i livadama do u visoke planine.

Bosna: Česta, tako oko Novog (B.), Kadine vode (H.), oko Žepča!! Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 121), kod Viteza (F.), samostana Fojnice (*S.), Kiseljaka (Bl.), na Vranici pl.!! (Mu.), kod Srebrenice (J.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva, po svim predalpama južne Bosne (B.) i drugdje. — **Hercegovina:** Na Veležu (V.), u Bijeloj gori na Jastrebici (*P.), kod Milanovog odsjeka (V.). — Juni, juli.

β ***erythranthema*** [Wallr., Sched., I., 150 (1822)]. — v. *rubella* Hoppe, Decad. Gram., nr. 68.

Bosna: Na Vlašiću (B.), u alpinskoj regiji Vranice pl.!! (Fr. B.), na Zec-pl. (Schwarz!), na Trebeviću (*B.).

γ ***parviflora*** [Döll, Fl. Bad., I, 323 (1857) ne Desv.].

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (*M.).

δ ***macrantha*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 159 (1890)]. — Na istim mjestima (*M.).

6. ***Luzula campestris*** [DC., Fl. franç., III, 161 (1805)]. — Po brdskim i šumskim livadama do u visoke planine.

Bosna: Česta, tako kod Banjaluke (H.), na Vlašiću, oko Travnika (*S., Exs. nr. 122 fide Buchenau), kod Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), po svim planinama južne Bosne (B.) i drugdje. — **Hercegovina:** Na Veležu (B.), kod Dubovca u Bijeloj gori (*P.). — Od marta do maja.

7. ***Luzula multiflora*** Lej., Fl. de Spa, I, 169 (1811). — *L. erecta* Desv. u Journ. de bot., I (1808) 156. — Po travnjacima, u prosječenim šumama prednjih alpa do u visoke planine.

Bosna: Na Vlašiću (*S., Exs. nr. 121), u Vranici i Zec-pl. vrlo česta, oko Fojnice (B.); na Trebevića, uz Željeznicu kod Graba (Mu.), na Goloj Jahorini (F.), Treskavici (Mu.), Dinari (B.). — **Hercegovina:** Na Veležu (B.), Gljivi kod Trebinja, oko Bileka, na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.).

Oblik ***fusconigra, badia,*** Čelak. u ÖBZ. (1861), 313, posvuda u višim položajima (Mu., B.). — Mart i juni.

β ***congesta*** [Desv., l. c.].

Bosna: Na Troglavu kod Livna (*B.). — Od marta do juna.

8. ***Luzula pallescens*** [W. Bess., Enum. pl. Volh., 15 (1822)]. — Po travnatim mjestima.

Bosna: Oko Fojnice (*Mu.). — Maj i juni.

9. ***Luzula sudetica*** [DC., Fl. franç., VI, 306 (1815). — *L. nigricans* Desv. u Journ. de bot., 1808, 158]. — Po alpinskim pašnjacima.

Bosna: Na Zec-pl. (*Bl.), na Troglavu kod Livna (B.). — Od maja do jula.

L. grandiflora DC., označena po J. za Drinjaču na Jadru nije opisana te se ne može da nagje u Buchenau-ovoj Monogr. Junc. (Engl., Jahrb., XII [1890]).

13. rod: LILIACEAE.

[Endl., Gen. pl., 139; Engl. u NPflF., II 5, 10.]

Trib.: *Melanthioideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 17. *Melanthaceae* R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl., 272. — *Melanthieae* Eichl., Syll., 4. Aufl., 34.]

1. Tofieldia.

[Huds., Fl. Angl., ed. 2, I, 157 (1778); Engl. u NPflF., II 5, 20.]

1. ***Tofieldia calyculata*** [Wahl., De veg. Helv., 68 (1813)]. — Po barovitim livadama, po vlažnim stijenama do u visoku alpinsku regiju.

Bosna: (*AK.); iznad Ovčareva kod Travnika (Fr. Br.), na Vlašiću (B.), na Treskavici (B.), Dumošu (Fo.), Maglići (B.); kod Bugojna i Kupresa (F.!), na Vel. Malovanu, Kamešnici, Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Konjica, u dolini Trstenice, kod Idbara i Tisovice na Prenju (*B.), kod Rujišta, na Prislapu, Porimu (V.), Plasi (B.), Veležu, Morinje pl. (Fo.).

β ***ramosa*** [Hoppe u Flora (1821), 189, t. I, f. 6].

Hercegovina: Na Plasi (B.) i Pod Veležu kod Mostara ? (Fo.).

2. Veratrum.

[L., Gen., ed. VI, 540 nr. 1144; Engl. u NPflF., II 5, 24.]

1. ***Veratrum nigrum*** [L., Spec. pl., 1044 (1753)]. — Po šumama, pod grmljem do u predalpe.

Bosna: Oko Cazina (F.), Kose, Ripča, Gorjevca, Dubovske, Vogjenice, Bjelajskog, Petrovca, Vaganca, Smoljana ispod Grmeč-grada, kod Janjila, Kopljenice, Veleševa, Zablaća, na Kuk- i Osmači-pl., kod Šurjana, Šehovaca, Gustovare, Liskovice (Fo.); kod Gornjeg Šehera, oko Jajca (C.), kod Kadine vode (H.), u klancu (Fr. Br.) i na Humcu kod Travnika (Brancsik), kod Podmilačja, Visokog, Duboštice, Vlaholjana (Fo.); na Igmanu kod Blažuja, na Bjelašnici (B.) i Preslici (V.), u Zagorju prema Kačuna-pl. (B.), na Vratlu i kod Uloga (Fo.), na Leliji pl., u dolini Sutjeske, na Vučevom brdu kod Nefsi Čureva (B.), izmegju Kupresa i Šuice (*S., Exs. nr. 129), na Prologu (B.). — **Hercegovina:** Na Čvrsnici (V.) i Veležu (Mu.), kod Nevesinja (*V.), na Čemernu (Mu.). — Juli i august.

2. ***Veratrum album*** [L., Spec. pl., 1044 (1753)].

α ***typicum*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 177]. — Perigono lišće duguljasto, bijelo do žutkasto-bijelo, prema osnovi s obadvije strane ruba zeleno i gužvasto, sa zelenkastim

rebrima na hrptu, nazupčano, manje više dlakasto. Čahura jajasto elipsoidička, prema vršku sužena, provigjena sa 2—3 *mm* dugačkim kljunom. Listovi s dônje strane vrlo dlakavi. — Po livadama, izmegju grmlja, naročito u predalpama sve do u visoke planine.

Bosna: (*Boué); kod Bihaća (B.), na Grmeč-pl. (B.), Osječenici, Klekovači (F!), Šiši (B.); kod Bukovice blizu Travnika (S.), na Vranici i Zec-pl. (Pr.), kod Kiseljaka u dolini Spreče (S.); oko Vareša (Fo.), Pržića (Pr.), Visokog (Fo.), posvuda oko Sarajeva (S.!), kod Ilidže (Zoch), u dolini Željeznice (Blau), na Igmanu (B.), u Sarajevskom polju (S., Blau), kod Tarčina (Mu.), na Goloj Jahorini (F.), Romaniji (B), Bjelašnici, Treskavici (B.), Dumošu (Fo.), Magliću (B.), Volujaku (A.); na Šuljagi, Malovanu, Kamešnici, Vještici, Šatoru, kod Šuice i Kurlaja (Pr.), na Troglavu kod Livna (B.). — **Hercegovina:** Na Visočici pl. (B.), Muharnici (F.), Morinjama (Fo.), Bjelasici (Mu.), Leotaru, češće po brdima Bijele gore (*P.). — Juli i august.

f. ***spathulatum*** [Beck, l. c.] sa širim, obratno jajastim, spram dna uvinutim perigonim listovima vidio sam na Treskavici samo u bliskim eksemplarima.

K tomu dolazi još i f. ***croaticum***. Lišće i listovni rukavci goli ili samo slabo dlakasti. Listovi ocvjeća cijeli i slabo dlakavi. Kod Gospića u južnom dijelu Hrvatske (B.).

β ***Lobelianum*** [Bernh. u Schrad,, Neues Journ. für Bot., II, 2—3, 356 (1807) kao vrsta]. — Perigoni listovi uzano duguljasti, s obadvije strane žutkasto ili čisto zeleni, sa tamno zelenim nervima, prama dnu s obadvije strane zelenkasto i gužvasto zarubljeni ili posve zeleni, nazupčani, s dônje strane prema dnu manje više dlakavi. Lišće s dônje strane vrlo dlakavo. Čahura ko u oblika α. — Po istim mjestima do u predalpe.

Bosna: U Grmeč-pl. (B.), Osječenici (F.), iznad Drinića u Klekovači (B.), na Vlašiću (*S.), izmegju Borovice i Vareša, na brdu Ponikvi (S., Exs. nr. 128), oko Vareša, na Inacu, Vranici, Hranisavi (B.), Bjelašnici (F.), Treskavici (B.), kod Vučje luke blizu Sarajeva (B.), na Kamešnici i Šator pl. (Pr.), na Troglavu kod Livna (B.).

f. ***obovatum***. Perigoni listovi na široko obratno jajasti, straga vrlo dlakavi. — **Hercegovina:** Na Čvrsnici (Pi.!).

γ ***bosniacum*** [G. Beck u ANH., II (1887) 50]. — Perigoni listovi uzano duguljasti, bjelkasto, zamrljano ili žutkasto zeleni, prema dnu sastavljeni u zelenu čašku (nektarium), često sa čitavim okrajkom, otraga slabo dlakavi ili goli. Čahura elipsoidička, prema vršku slabo sužena, provigjena kratkim (1 *mm* dugačkim) kljunom, gola, 2 *cm* dugačka. Lišće s dônje strane golo ili slabo kratkodlakavo. — Po vlažnim livadama, izmegju predalpinskih trava.

Bosna: U Vranici pl. na Matorcu, kod Bijele vode u Bjelašnici pl., na Treskavici (*B.), Goloj Jahorini, Klek-pl., kod Pala (F.!), na Radovini kod Meštrovca i na Volujaku (B.). — **Hercegovina:** Na Muharnici (*F.). — U julu i augustu.

3. Colchicum.

[L., Gen., ed. VI, 180 nr. 457; Engl. u NPflF., II 5, 29.]

1. ***Colchicum Bivonae*** [Guss., Cat. Hort. Boccad. (1821) Adn. 4, 72; Reich., Ic. Fl. Germ., X, f. 952. — *? C. Visianii* Parl., Fl. ital., III, 175 (1858)]. — Po kamenitim mjestima.

Hercegovina: (*AK.), ali ? gdje; u Gatačkom polju (Riedel!, no dvojbeno zbog manjkavosti eksemplara). — U jesen.

2. ***Colchicum autumnale*** [L., Spec. pl., 341 (1753)]. — Po livadama.

Bosna: (*S.), česta do u visoke planine! — **Hercegovina:** (*AK.), rjegja, tako na Prenju (B.), Veležu (Fo.!) do u visinu od 1900 *m* (B.), kod Nevesinja (Fo.), Obalja, Ljubinja, Neum- i Begović-kule (Fo.). — U septembru i oktobru.

f. ***pannonicum*** [Griseb. et Schenk u Wiegm. Arch. (1852) I, 359, kao vrsta]. — Unutarnji perigoni roglji kraći od spoljašnjih. Listovi oširoki, do 4 *cm*. Po Neilr. [Diagn. 125, Janka u ÖBZ. (1858) 200 i (1866) 245] različna od *C. autumnale*. Po Borbasu [u ÖBZ. 1876., 182] treba da se spoji s vrstom *C. neapolitanum* [Ten., Fl. Nap. Prodr. App. V, 11 (1826)].

Hercegovina: Na Malom Veležu i kod Nevesinja (*V.); kod Grabovice (Pi.!, eksemplari s plodom, sa 4—5 *cm* širokim listovima. Dvojbeno da li spada ovamo).

3. ***Colchicum montanum*** [L., Spec. pl., 342 (1753). — *C. Bertolonii* Stev. u Mem. de Mosc., VII (1829) 268]. — Po kamenitim, travnatim mjestima i u vinogradima do u visoke planine.

Hercegovina: Na Borke-pl. (F.), oko Mostara (Pi.!), kod Ljubuškog, Domanovića, Gabele, Stôca, Hrasna, Neuma (F.!), na Gljivi kod Trebinja (*P.), kod Bileka (Hensch fide V.), na Crvanj-pl.? (Mu.). — Od decembra do marta.

Trib.: *Asphodeloideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 17.]

4. Asphodelus.

[L., Gen., ed. VI, 167, nr. 421; Engl. u NPflF., II 5, 31].

1. ***Asphodelus albus*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 3 (1768)]. — Po livadama, ledinama, kamenitim mjestima do u visoke planine (1500 *m*).

Bosna: Oko Petrovca: Otasovac na Klekovači, Han Crljevica kod Krivodola, Kapljin i Bjelavski dô, Šehovac; u pravcu k Šuici (B.); kod Glamoča (Br.), na Krug-pl. (F.), u Livanjskom polju, na Cincaru do u visinu od 1100 *m* (B.), na Prologu (*S., Exs. nr. 142) do u visinu od 1165 *m* (B.); kod Bastača kraj Livna (F.) i oko Livna!! (S.), na Malovanu (Pr.), kod Kobilj dola blizu Sarajeva (F.), na Leliji pl. naročito u pravcu prema Zagorju (B.), u Zagorju (B.), kod Čajniča (Delić), kod Rajkovića na Ljubični pl. (B.). — **Hercegovina:** Na Plasi prema Grabovici u visini od 1500 *m* (B.), na Borke-pl. (F.), Porimu, Čabulji do 1100 *m* (B.), na Bahtjevici (Bl.), izmegju Rakitna i Graca (F.), na Veležu (B.) do 1300 *m* visine, izmegju Bune i Nevesinja (B.), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U maju i junu.

f. ***racemosus*** [Wiesb. u ÖBZ. (1883), 48] i f. ***ramiger*** [Wiesb. l. c.] nalaze se isto tako često.

2. ***Asphodelus microcarpus*** [Viv., Fl. Cors., 5 (1824). — *A. ramosus* Aut. ali L., Spec. pl., 310 (1753) djelomično]. — Po ledinama, kamenitim mjestima, vinogradima.

Hercegovina: Ispod Stjepan-grada kod Bune (Str.); na Gljivi kod Trebinja i u Jazinom dolu kod Orahovca u Bijeloj gori (*P.), oko Trebižata kod Ljubuškog (F.). — U aprilu i maju.

3. ***Asphodelus fistulosus*** [L., Spec. pl., 309 (1753)]. — Po bujno zaraslim travnjacima i kamenitim mjestima.

Hercegovina: Kod Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

5. Asphodeline.

[Reich., Fl. Germ., 116 (1830); Engl. u NPflF., II 5, 31.]

1. ***Asphodeline lutea*** [Reich., l. c.]. — Po travnatim i kamenitim mjestima.

Hercegovina: Oko Mostara (Pi.!), kod Graca blizu Neuma, kod Dračeva, Ljubuškog (F.!), kod Trebinja (*P.), na Leotaru (B.). — Od aprila do juna, već prema visini.

2. ***Asphodeline liburnica*** [Reich., l. c. — *A. cretica* Vis., Fl. Dalm., I, 152 (1842)]. — Po travnatim i kamenitim mjestima, izmegju grmlja.

Hercegovina: Na Plasi prema Grabovici (*B.), uz Neretvu sjeverno od Mostara (Mu.), na Humu i Orlovcu kraj Mostara (Hawelka), na Leotaru kod Trebinja (V.). — Od maja do jula, već prema visini.

6. Anthericum.

[L., Gen., ed. VI, 167, nr. 422; Engl. u NPflF., II 5, 34.]

1. ***Anthericum ramosum*** [L., Spec. pl., 310 (1753)]. — Po kamenitim mjestima, vapnenastim stijenama do u visoke planine.

Bosna: Česta, naročito u zoni vapnenca, tako oko Bihaća, Petrovca, Ključa, Banjaluke, u Kozari pl., oko Jajca, Travnika, Maglaja, Žepča, Zenice, Sarajeva, Vareša, Rogatice, po gorama vapnenca (do u visinu od 1800 *m*) i drugdje (*S. i još neki). — **Hercegovina:** Kod Konjica, u dolini Trstenice (B.), na Prislap-pl. (V.), Veležu (B.), Gljivi kod Trebinja (*P.), u Bijeloj gori na Stirovniku, iznad Begović-sela, kod Graba, Ulice (V.). — U junu i julu.

f. ***scaberulum.*** — Listovi uzaniji, krući, s gornje strane brazdasti, uz okrajke šiljasto bradavičasti, hrapavi. Cvjetovi nešto manji (Murb. u LUA., XXVII, 36).

Hercegovina: Po mulju od vapnenca uz Neretvu kraj manastira Žitomišljića (Mu.).

f. ***fallax*** [Zabel, Fl. Neuvorp., 67]. — Zajedno sa tipičnom formom.

Bosna: U klancu Sutjeske kraj Suhe, na Cincaru još u visini od 1200 *m* (*B.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Sündermann!), na Plasi, Veležu (*B.).

2. ***Anthericum liliago*** [L., Spec. pl., 310 (1753)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima i po livadama.

Bosna: (*AK.); u Drenovom klancu (Boller), kod Brezovače kraj Travnika (V.), kod Krupca uz Željeznicu (Landauer), na Šuljagi, Vještici i Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Na Veležu (B.) do 1800 *m* visine (Mu.), na Gljivi (*P.) i Leotaru kod Trebinja (B.), u Bijeloj gori (Hawelka!). — U junu i julu.

Hemerocallis fulva [L., Spec. pl., 324 (1753) kao var. od *H. Lilio asphodelus*], zasagjuje se često po baščama.

Trib.: *Allioideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 18.]

7. Gagea.

[Salisb. u Kon. i Sims., Ann. of. bot., II (1806), 555 po Benth. Hook., Gen., III 819; Engl. u NPflF., II 5, 54.]

1. ***Gagea bracteolaris*** [Salisb., l. c. 556 (1806). — *G. pratensis* Dumort., Fl. Belg., 140 (1827). — *G. stenopetala* Reich., Fl. Germ., 107 (1830)]. — Po travnatim mjestima.

   Hercegovina: Džafina kobila i Crna gora u Velež-pl. (*Pi.). — U aprilu.

2. ***Gagea lutea*** [Ker u Curt., Bot. Mag., t. 1200 (1809). — *G. fascicularis* Salisb., l. c. 555 (1806)]. — Po šumama, čistinama i pod grmljem.

   Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika, na Vlašiću! (*S., Exs. nr. 131), u Vranici pl. (B.), oko Sarajeva (H.), na Trebeviću (F.!). — Od aprila do juna, već prema visini.

3. ***Gagea pusilla*** [Schult., Syst. veg., VII, 543 (1829)]. — Po pjeskovitim, travnatim i kamenitim mjestima.

   Bosna: (*AK.); oko Sarajeva (H.). — **Hercegovina:** Na Veležu kod Mostara, 1700 *m* (F.!). — U aprilu i maju.

4. ***Gagea minima*** [Ker u Journ. roy. inst., I, (1816) 180; Sweet, Hort. brit., 418 po Kunth-u, Enum., IV, 237; Dumort., Fl. Belg., 140 (1827)]. — Po travnatim i kamenitim mjestima.

   Bosna: Na Hranisavi (*Blau), Bjelašnici (R.!), Dinari u visini od 1500 *m* (B.). — U maju i junu.

5. ***Gagea arvensis*** [Dumort., Fl. Belg., 140 (1827); Schult., Syst., VII, 547 (1829). — *G. stellaris* Salisb., l. c., 556 (1806)]. — Po strništima, oranicama i ilovastim mjestima.

   Hercegovina: Oko Mostara (Pi.), Bileka (Hensch po V.), Trebinja i na brdu Draču kod Pridvoraca (*P.). — U prilu i maju.

8. Allium.

[L., Gen., ed. VI, 163, nr. 409; Engl. u NPflF., II 5, 55.]

1. Sekt.: *Porrum.*

[G. Don u Mem. Wern. Soc., VI, 1 (1826).]

1. ***Allium vineale*** [L., Spec. pl., 299 (1753)]. — Po strništima, oranicama.

   Bosna: Kod Novog (Fo.), u dolini Miljacke kod Sarajeva ? (Fo.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — U junu i julu.

2. ***Allium scorodoprasum*** [L., Spec. pl., 297 (1753), djelomično]. — Po livadama, pod grmljem.

   Bosna: (*AK.); kod Banjaluke (H.). — U junu i julu.

Allium sativum [L., Spec. pl., 296 (1753)], češnjak. — ***A. porrum*** [L., l. c. 295], prasa (pori luk), sadi se posvuda.

3. ***Allium sphaerocephalum*** [L., Spec. pl., 297 (1753)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima i po stijenama.

   Bosna: Kod manastira Ermanja blizu Petrovca (F.!), oko Travnika (Fr. Br.), na Vlašiću (Engler!), kod Visokog, Vratnice, u dolini Stavnje kod Sutješčice (Fo.), po okolici Sarajeva (B.), u dolini Miljacke (B.), oko Kralupa i Vareša (Pr.), kod Kalinovika (Fo.), na Preslici (V.), kod Broda na Drini (Fo.), kod Kovanja iznad Rogatice (B.), u dolini Sutjeske (B.), na Šuljagi (*S., Exs. nr. 140) i Borovoj glavi (B.), oko Kupresa i Šuice, na Kamešnici i Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Fo.), na Glogovo-pl. do u visinu od 1400 *m* (B.), na Plasi (B.), Veležu!! (Fo.), kod hana Potoci (V.), oko Mostara, Blagaja, Nevesinja (Fo.), Domanovića (Hensch po V.), kod Vlaholja, u dolini Zalomske kod Plužine (Fo.), na Gljivi kod Trebinja, kod Česala kraj Visoke glavice, kod hana Trebisinje (V.). — U julu i augustu.

var. ***Borbásii*** [A. Kern. u ÖBZ. (1879) 39, kao vrsta]. — Perigoni listovi ponešto ružičasti, kasnije bijeli

Bosna: Kod Jajca (*B.). — U junu.

Allium bosniacum Kummer i Sendtn. u Flora (1849), 762 je spram opisa *A. sphaerocephalum* sa blijedo ružičastim cvatom te je valjda identična sa pregjašnjom formom. — **Bosna:** Blizu Bukovice kraj Travnika (S., Exs. nr. 139, 141).

4. ***Allium margaritaceum*** [Sibth. Sm., Fl. Graec. Prodr., I, 224 (1806); Sibth., Fl. Graec., IV, t. 315; Vis., Fl. Dalm., I, 141; Heldr., Herb. norm., nr. 305; Petter, Fl. Dalm., Exs. nr. 15]. — Lukovica jednostavna ili sastavljena sa rasplodnim lukovicama. Stabljika do sredine lisnata. Peteljka lista okrugla, šuplja. Cvjetni rukavac jednolist, kljunast, nadmašuje skoro kruglastu gronju sa narijetkim mnogim cvatom. Perigoni listovi duguljasto linealni, tubasti, glatki, blijedo crveni do bijeli. Prašni listovi izbočeni. Rasplodnih lukovica nema u gronji.

Hercegovina: U grmlju *paliurus*-a kod Mostara (*Mu.); Domanović (Hensch!). — U junu i julu.

5. ***Allium ampeloprasum*** [L., Spec. pl., 294 (1753)]. — Po stjenatim mjestima.

Hercegovina: Radošići kod Ljubuškog (*F.). — U maju i junu.

6. ***Allium rotundum*** [L., Spec. pl., ed. 2, 423 (1762)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima.

Hercegovina: Kod Mostara (Jetter!). — U junu i julu.

2. Sekt.: *Schoenoprasum.*

[HBK., Nov. Gen., I, 277 (1815) kao genus; G. Don., l. c.]

7. ***Allium sibiricum*** [L., Mant., II, 562 (1771). — *A. schoenoprasum* var. *alpinum* DC., Fl. franç., III, 227]. — Po vlažnim planinskim pašnjacima i tresetnicima visokih planina.

Bosna: Na Osječenici (F.!), Vranici pl. iznad Prokoškog jezera, na Magliću i Volujaku (B.). — U julu i augustu.

A. schoenoprasum [L., Spec. pl., 297 (1753)]. Ovaj luk (vlašac, drobnjak, Schnittlauch) sadi se po baščama.

8. ***Allium moschatum*** [L., Spec. pl., 298 (1753)]. — Po kamenitim mjestima i stijenama.

Hercegovina: Uz obalu Neretve kod hana Potoci (V.), na Podveležu kod Mostara (*F.), izmegju Bileka i Bjelana blizu Plane, kod Trebesinje hana (V.). — U ljetu.

3. Sekt.: *Rhiziridium.*

[G. Don, l. c.; Schult., Syst., VII, 1062 (1830).]

9. ***Allium ochroleucum*** [W. K., Ic. et descr. pl. Hung., II, 204, t. 186 (1805); Kern. u ÖBZ. (1878), 151]. — Po kamenitim mjestima, bujno zaraslim travama.

Bosna: U Krajini (*Boué) dvojbeno, ali svakako na Plješivici (B.) i Vlašiću (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Na Čvrsnici i Glogovo-pl. (V.), uz desnu obalu Neretve kod Mostara? (*Str.). — U julu i augustu.

10. ***Allium senescens*** [L., Spec. pl., 299 (1753)]. — Po kamenitim mjestima i hridovima.

Bosna: Na Magliću (*B.). — U julu.

β ***montanum*** [Schmidt, Fl. Boëm., IV, 28 kao vrsta. — *A. fallax* Schult., Syst., VII, 1072].

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (*Brancsik), na Dinari (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); na Gljivi kod Trebinja, kod Trebesinje hana (V.). — Od jula do septembra.

11. ***Allium victoriale*** [L., Spec. pl., 295 (1753) *(Victorialis)]*. — Po debelim, travama bujno zaraslim kamenitim pašnjacima na planinama.

Bosna: Na Osječenici i Klekovači (F.), u Vranici pl. na Vitruši i Tikvi (B.), na Preslici (V.), Magliću (*B.) i Troglavu kod Livna (B.). — U julu i augustu.

4. Sekt.: *Macrospatha.*

[G. Don, l. c.; Schult., Syst., VII, 1036.]

12. ***Allium oleraceum*** [L., Spec. pl., 299 (1753)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima.

Bosna: Kod Krupe, Vranjske, Dubovskog, Grmeč-grada kod Smoljana, Janjila, Dobrnje (Fo.), na Krninu u Kozari pl. (B.), kod Banjaluke (*H.), Dubovika (Fo.), na Glogu kod Sarajeva (Fo.). — Od juna do augusta.

13. ***Allium carinatum*** [L., Spec. pl., 297 (1753)]. — Po travnatim, kamenitim obroncima i po hridovima do u visoke planine.

Bosna: Česta!! (*Blau i drugi). — **Hercegovina:** U dolini Trstenice (Blau), kod Konjica (B.), na Lisin-pl. (V.), na Glogovo-pl. (B.), na Veležu, kod Nevesinja (Mu.), na Morinjama (Fo.), Crvnju, Bjelasici (Mu.), u Gackom polju (Mu.), kod Trebinja (V.), na Orjenu (V.). — U julu i augustu.

Opažavane su ove forme: 1. ***typicum***. Lišće glatko. Perigoni 5—7 *mm* dugački, jasne boje. Ako su prašni listovi za dva puta dulji od perigonih, onda = *A. flexum* W. K., Descr. pl. rar. Hung., III, t. 268 (1812.). — Raširena. — 2. ***asperum*** Don u Mem. Wern. soc., VI (1827), 42, kao vrsta. Lišće uz okrajke i iznad nerva, naročito uz rukavac hrapavo. **Bosna:** Pravcem k Breškoj, kod Fojnice (B.), Sarajeva (F.!). — 3. ***parviflorum*** [Beck, Fl. Südb. u ANH., V (1890), 570]. Perigoni maleni, obično od prilike 4 *mm* dugački. Vrat prelazi prašne listove. — Raširena. — 4. ***montenegrinum*** [Beck et Szysz., Plant. Crnag. u Rozpr. Krak. Akad., XIX (1888), S. A. 47, kao var.]. Lišće glatko. Perigoni maleni, 2—3 *mm* dugački, u početku slabo ljubičasti, kasnije bijeli. Prašne niti 2—3 puta dulje, prelaze vrat. Pokrovni listovi u gronje pri dnu široko kožnati. — **Bosna:** Kod Sarajeva? (B.). — **Hercegovina:** U ukotlini kod Grabovice (*B.).

14. ***Allium flavum*** [L., Spec. pl., 298 (1753)]. — Po sunčanim kamenitim mjestima i hridovima.

Bosna: Kod manastira Ermanja blizu Petrovca (F.), na Hrbljini (Pr.) i Matorcu u Vranici pl. (R.), kod Rogatice (F.!), u dolini Drine iznad Višegrada (*B.), kod Vrtoglavice, Kozluka, Prosjeka kod Zvornika (J.). — **Hercegovina:** (*AK.); u dolini Idbara u Prenj-pl. (B.), na Glogovoj pl. (V.), oko Mostara!!, u Nevesinjskom polju kod Kifinog sela i Pustoljana (Mu.), na Veležu kod Nevesinja (V.), kod Stôca (B.), u Gackom polju (Mu.), na Gljivi kod Trebinja, oko Česala blizu Visoke glavice, kod Milanovog odsjeka, Bogović-sela (V.), Graba (Br.), na Orjenu, Svitavcu na Vlaštici, kod Drijena i na Borovoj glavi (V.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Bistrice i Banje (*B.). — U julu i augustu.

f. ***minus*** [Boiss., Fl. orient., V, 255 (1884)].

Hercegovina: Na Velež-pl. (*B.).

15. ***Allium pulchellum*** [Don, Mon. All. u Mem. Wern. soc., VI (1827), 46]. — Po kamenitim mjestima i hridovima.

Bosna: Oko Banjaluke kod Vrbanje i u dolini Surtojlije kod gornjeg Šehera (*C.), izmegju Broda i Mješaja uz Čehotinu (A.), na Paleš-pl. kod Goražda (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); u ukotlini kod Grabovice (B.), na Glogovoj pl. (V.), na Podveležu kod Mostara (Fo.), kod Nevesinja (V.), izmegju Milanovog odsjeka i Ratkuše jame, kod Česala kraj Visoke Glavice, kod Trebesinja hana (V.). — U julu i augustu.

Može se razlikovati od *A. carinatum* ne samo po tome, što gronja nema lukovica, nego i po listovima, koji su uz okrajak kratko trepavičasti.

16. ***Allium paniculatum*** [L., Spec. pl., ed. II, 428 (1762)]. — *Allium fuscum* [W. K., Ic. descr. pl. rar. Hung., III (1812)]. — Po kamenitim mjestima.

Hercegovina: Kod Umoljana (Landauer). — U julu i augustu.

β ***pallens*** [L., Spec. pl., ed. II, 427 (1762), kao vrsta; po A. Kerneru u ÖBZ. (1878) 155 pripada vrsti *A. oleraceum*].

Hercegovina: (*AK.), ali ? gdje.

17. ***Allium tenuiflorum*** [Ten., Prodr. fl. Nap., I, 22 (1811); Fl. Nap., I, 165, t. 30; Kern. u ÖBZ. (1878), 153, 155].

Hercegovina: U grmlju *paliurus*-a kod Mostara (*Mu.) i na tamošnjem pravoslavnom groblju (Jetter!). — U junu i julu.

Lako se raspoznaje po šiljastim, svijetlo ružičastim perigonima sa uklopljenim prašnim lišćem i po mnogocvatnoj gronji bez lukovica.

18. ***Allium saxatile*** [M. B., Beschr. der Länder am Casp. Meere, 167 (1800); Fl. Taur. Cauc., I, 264 (1808); Kern., Fl. exs. austro-hung., nr. 269]. — Po kamenitim mjestima i po hridovima.

Bosna: Oko Pavlovića kod Lukavice (Zoch)?; na Preslici (V.), kod Suhe u dolini Sutjeske (B.), na Troglavu kod Livna (B.). — **Hercegovina:** Na Prislapu, Porimu (V.), oko Mostara (Str.), Nevesinja, na Veležu!! (V.), na Crvanj- i Bjelasici pl. (Mu.), u Bijeloj gori na Gubaru, kod Carića pećine izmegju Milanovog odsjeka i Bogovićeva sela, na Stirovniku i Svitavcu kod Konjskog (V.!). — U julu i augustu.

5. Sekt.: *Molium.*

[Don, l. c.; Schult., Syst., VII, 1090 (1830).]

19. ***Allium ursinum*** [L., Spec. pl., 300 (1753)]. — Po vlažnim livadama, šumama, uz potoke do u prednje alpe.

Bosna: (*AK.); na Šiši kraj Ključa, na Osječenici!! (F.), kod Banjaluke (H.), na Vlašiću, u Kruščici (Fr. Br.), na Vranici pl., kod Fojnice (B.), oko Vareša (Pr.) i Sarajeva (H.), na Hranisavi, Bjelašnici (Blau), Treskavici!!, kod Pazarića (Blau), na Romaniji (B.), Bijeloj lijeski kod Ledića (B.), na Šuljagi (Pr.), oko Bugojna i Kupresa (F.), na Šatoru i Kamešnici (Pi.). — **Hercegovina:** Iznad Ivan-karaule (Landauer), na Lisin-pl. (V.), u dolini Tušila na Visočici pl. (B.), na Crvanj-pl. (A.). — Od maja do jula.

20. ***Allium subhirsutum*** [L., Spec. pl., 295 (1753)]. — Po kamenitim mjestima u području mediterane flore.

Hercegovina: U Sutorini (*B.). — U maju i junu.

21. ***Allium roseum*** [L., Spec. pl., 296 (1753)]. — Pod grmljem, u živicama, vinogradima i maslinovim vrtlima u području mediterane flore.

Hercegovina: Kod Mostara (F.), Domanovića, Stôca, Avtovca (F.), Trebinja, Podgljive, Pridvoraca (*P.). — U aprilu i maju.

β ***ambiguum*** [Sibth. Sm., Fl. Graec., IV, t. 327 (1823) kao vrsta. — *A. Tenorii* Spreng., Syst., II, 35 (1825)].

Hercegovina: Uz desnu obalu Neretve kod Mostara (*Str.).

Allium Cepa [L., Spec. pl., 300 (1753)]. Ljetni luk, kapula. — ***A. fistulosum*** [L., l. c., 301]. Luk ozimac, luk. — ***A. ascalonicum*** [L., l. c., ed. II, 429 (1762)]. — Sade se posvuda.

Trib.: *Lilioideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 19.]

9. **Lilium.**

[L., Gen., ed. VI, 163, nr. 410; Engl. u NPflF., II 5, 60.]

Lilium candidum [L., Spec. pl., 302 (1753)]. — Često se sadi po baščama.

1. ***Lilium bulbiferum*** [L., Spec. pl., 302 (1753)]. — Po livadama, uz okrajke šuma.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje.

2. ***Lilium martagon*** [L., Spec. pl., 303 (1753)].

α ***Linnéanum*** [G. Beck, Formen des Türkenbundes u Wien. Ill. Gartenz. (1893), 410]. — Perigon svjetlije ili tamnije purpuran do ružičast, pri tome iznutra raznovrsno tamno pjegast i natačkan. Pjege su često svjetlije obrubljene. Hrbat perigonih listova često zelenkast. Drška purpurna ili zelena sa purpurnim pjegama i crtama. Po prosječenim šumama, ispod grmlja, po livadama do u visoke planine.

Bosna: Kod Bihaća (B.), na Grmeč-pl. (Boll.), kod Banjaluke (H.), oko Jajca (B.), Dônje Tuzle (B.), izmegju Poljane i Borovice (*S., Exs. nr. 132), na Vilenici (Fr. Br.), oko Travnika (Br.), kod Gorijevca, Smoljana, Janjila, Dabravine, Vareša (Fo.), na Inacu kod Kreševa (Blau); česta u južnoj Bosni, tako na Igmanu (B.), Preslici (V.), oko Sarajeva!! (F.), na Trebeviću!! (Zoch), Bjelašnici, Treskavici, Vitez-pl. (B.), Orlovici kod Čajniča (Životsky!), Kamešnici, Šatoru i Vještici pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Konjica, na Prenju (B.), kod Rujišta (V.), na Muharnici (F.!), Velež-pl. (B.), oko Nevesinja (V.). — Od juna do augusta.

f. ***hirsutum*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 10 (1768)]. — Drška i dônja strana lišća manje više pahuljaste do dlakave.

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (*B.). — **Hercegovina:** Na Velež-pl. (*B.).

β ***sanguineo-purpureum*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., V (1890), 569; Beck, Form. des Türkenbundes, l. c. 411. — *L. dalmaticum* u Fl. des serres, XX (1874), 121 t. 2127 ne Maly]. — Perigoni crveni ko krv, purpurno natačkani i pjegavi. Drška ponešto kratko dlakava. Peteljke cvjetova odstojeće.

Hercegovina: Na Velež-pl. (*B.).

γ ***Cataniae*** [Vis., Fl. Dalm. Suppl., I, 32, t. III (1872) kao vrsta u Diar. l' amic. dei Campi (Trieste 1865) 113—115; Beck, Form. des Türkenb., l. c., 411. — *L. dalmaticum* Vis., Herb.!; Fr. Maly, Exsicc.!]. — Perigoni tamno crveni ko krv

ili purpurne boje, nemaju pjega, tačaka ili uzvisica. Drška pomalo dlakava. Cvjetne peteljke odstoje.

Bosna: Kod Šuice (*Fr. Br.), Livna (Br.), na Troglavu kod Gubina (Pr.). — **Hercegovina:** Ispod grmlja na Ljubinji pl. kod Konjica (Degen u lit.), na Čvrsnici (V.), Velež-pl. (Mu.), Gljivi kod Trebinja (*P.), Orjenu! (Cattani i drugi).

3. ***Lilium carniolicum*** [Bernh. u Mert. Koch, Deutschl. Fl., II, 536 (1826) i Koch, Syn. Fl. Germ., 708 (1837); Kunth, Enum., IV, 260].

α ***typicum*** *[L. carniolicum* Bernh., l. c.; Reichenb., Icon. Fl. Germ., X, 9, fig. 990. — *L. chalcedonicum* Jacqu., Fl. Austr., V, 37, t. 20 ne L.]. — Ljuske u lukovica bijele(?). Lišće duguljasto lancelasto, od sredine zašiljeno; gornji listovi uzaniji, uz okrajak na gusto, po nervima odozdô manje više bradavičasto trepavičasti. Drška jedno- ili višecvjetna. Perigoni svjetlo rumeni do žarko crveni, iznutra prema dnu provigjeni purpurno crnim bradavicama i uzvisinama. Peludne žlijezde rumeno (Zinnober) crvene, vrat žutkasto zelen. Bradavice u brazge crnkaste. Čaura 3 *cm*, sjeme 6 *mm* dugačko. Cvjetovi imadu jaki neugodni miris. — Po livadama prednjih alpa, po planinskim pašnjacima.

Bosna: (*Boissier); na Dinari (Br.!) i Troglavu (B.), ali su oba mjesta dvojbena, jer su eksemplari nepotpuni; na Treskavici? (Mu.), Osječenici i Klekovači (F.); po hrvatskim gorama česta!!

β ***Jankae*** [A. Kerner u ÖBZ. (1877), 402 i Fl. exs. austro-hung., nr. 680 kao vrsta. — *L. pyrenaicum* Baumg., En. stirp. Transsylv., I, 301 (1816) ne Gouan. Cfr. Janka u ÖBZ. (1868), 274. — *L. albanicum* Heuff., Enum. pl. Ban., 209 (1858); Neilr., Diagn., 123 ne Gris.]. — Ljuštice u lukovica žutkaste. Lišće duguljasto lancelasto; gornji listovi uzaniji, iz dônje trećine na dulje zašiljeni, uz okrajak i odozdô povrh 5—9 nerva na gusto bradavičasto-trepavičasti. Drška jedno- do višecvjetna. Perigoni žuti, iznutra prema dnu isprepleteni crnim tačkama i crticama. Anthere crvene (Mennig). — Po livadama prednjih alpa do u visoke planine.

Bosna: Na Vlašiću, Vranici pl., Inacu, Trebeviću (*B.), Treskavici!! (Mu. kao *L. carniolicum*).

Moglo bi biti, da su bosanski eksemplari tek jače dlakave forme od *L. bosniacium*-a, pošto imadu bijele ljuštice po lukovicama.

γ ***bosniacum*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887), 47. — *L. bosniacum* Beck u Sched.]. — Ljuštice u lukovica bijele. Lišće duguljasto lancelasto, odozgo uzanije, na dugačko zašiljeno počevši iz dônje trećine, samo uz okrajak bradavičasto-trepavičasto; svi drugi nervi su s dônje strane posve goli ili su tek tri jače nerve ponešto trepavičaste. Drška 1—8 cvjetna. Perigoni jasnije ili tamnije sumporasto-žuti, iznutra prema dnu tamnije obojeni purpurnim do crnim pjegama i crtama, koje su po uzvisinama anthere zlatno žute. Peludne žlijezde narančasto ili rumeno crvene. Vrat žuto zelen; bradavice u brazge ljubičaste. Čaura 3—3·5 *mm*, sjeme 7—8 *mm* dugačko. Cvjetovi imadu jaki neugodni miris. — Po livadama prednjih alpa do u visoke planine (do 1800 *m* visine).

Bosna: Na Vlašiću!! (*S. kao *L. pyrenaicum* i *L. carniolicum*, Flora [1849] 761); na Vranici pl. (B.), Inacu! i Ozrenu!! (Blau kao *L. pyrenaicum*); po svim gorama južne Bosne, tako na Trebeviću, Bjelašnici, Igmanu, Treskavici (*B.), Kleku, Goloj Jahorini (F.), Hojti, Bijeloj lijeski (B.), Hodži kraj Pala (F.), oko Sarajeva (B.), kod Trnova (F.) i drugdje; na Cincaru (B.), Šuljagi, Plasenici, Kamešnici (Pr. pod β ?). — **Hercegovina:** U dolini Rakitnice kod Umoljana (B.), na Prenj-pl.!! (D.), Muharnici (F.), Veležu (B.), Bijeloj gori (Hawelka!). — Od juna do augusta.

f. ***stenophyllum.*** — Svi listovi uzani, linealno lancelasti, gornji 2—3 *mm* široki, trožilasti, iz dna zašiljeni, najširi dônji jedva 1 *cm* široki.

Bosna: U formi sa širokim lišćem na Vranici, Treskavici (*B.). — **Hercegovina:** Na Veležu (*B.) i Baba-pl. (Hawelka!).

Prelaznim je formama spojena sa oblikom β, jer kod pojedinih formi ima i na više od tri nerva s dônje strane bradavičastih dlaka.

Tri rase *L. carniolicum*-a, koje se megju sobom razlikuju po istaknutim obilježjima, razlučene su izmegju sebe takogjer po geografskoj raširenosti. *L. carniolicum typicum* raste po kršu u Kranjskoj, Istriji i južnoj Hrvatskoj sve do Plješivice i Velebite. Da je ima i na Dinari, treba da se još potvrdi. Naprotiv je istočna rasa *L. Jankae* raširena od gorja Biharija kroz Banat u Srbiju do u Bugarsku. Megju obadvije utisnula se rasa *L. bosniacum*, koja siže od Vlašića kroz Bosnu i Hercegovinu do gorskih kosa Crne Gore. Njezine jače dlakave forme čine u tome području prelaz k rasi *L. Jankae*. Na jugu, valjda već u pograničnim brdima Crne Gore prema Albaniji, pa onda u samoj Albaniji priključuje se *L. albanicum* [Gris.,

Spic. fl. Rum., II 385], vrsta, koja se dobro razlikuje od *L. carniolicum*-a i njegovih rasa po jednocvjetnoj drški, manjem cvijetu, žutim nepjegavim listovima perigona, žutim antherama i liščiću, koje je samo na okrajku zrnasto hrapavo. Da bi *L. albanicum* rastao u Bosni (*AK.), na Kajabaši kod Travnika (Fr. Br.) i u Hercegovini (Boissier), držim da je zabluda te će biti, da se je potkrala zamijena se *L. Jankae* ili *L. bosniacum*. Rase *L. carniolicum*-a često su zamjenjivane takogjer sa *L. pyrenaicum*-om [Gouan, Ill., 25 (1773); DC., Fl. franç., III, 203; Gren. Godr., Fl. franç., III, 181; Reichenb., Icon. fl. Germ., X, f. 992] i sa *L. chalcedonicum* [L., Spec. pl., 302; Reich., Icon. fl. Germ., X, f. 993; Bot. Mag., t. 30]. Prva biljka zapadne Evrope, ima lišće sa tri ojaća rebra, koje se postepeno umanjuje te je usko lancelasto, odozgô skoro linealno, uz okrajak fino pahuljasto i trepavičasto, za tim svjetlo žute, iznutra prema dnu crno punktirane perigone listove i cvjetne drške, provigjene sa dva potporna lista. *L. chalcedonicum*, koji raste na istoku i u Grčkoj, ima naprotiv linealno lancelaste, od sredine drške naprasno smanjene, odozdô linealne listove, koji su uz okrajak i po nervima dônje strane na gusto bradavičasto trepavičasti, nadalje cvijet bez mirisa i snažno narančaste, iznutra prema dnu malenim, ko krv crvenim uzvisinama provigjene perigone listove i žute ljustice na lukovici. Isporedi glede različnosti ovijeh vrsta takogjer Janka u ÖBZ. (1868) 274 i A. Kernera u ÖBZ. (1877), 403.

10. Fritillaria.

[L., Gen., ed VI, 164, nr. 411; Engl. u NPflF., II 5, 62.]

1. ***Fritillaria meleagris*** [L., Spec. pl., 304 (1753)]. — Po vlažnim livadama i riječkim proplanicima.

Bosna: (*Boué); kod Bos. Gradiške (R.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — U aprilu.

2. ***Fritillaria tenella*** [M. B., Fl. taur. Cauc., I, 269 (1808). — *F. montana* Hoppe u Flora, XV (1832), II, 476]. — Lukovica bijela. Dônji listovi uzano dugoljasti, stoje često jedan spram drugog. Gornji se listovi naizmjence postepeno suzuju te su duguljasto zašiljeni, priperci su obično na par ili stoje sublizu. Drška 1—2 cvjetna. Perigoni zvonasti, 2·5—3 *cm* dugački, ovalni, zaokruženi, spoljašnji ponešto uži, žutkasto zeleni i jednoliko takogjer na hrptu smegje crveni do purpurno šareni, izvana bez grbe, ponešto zaprašeni. Nektarium nejasan. Čaura odjednom u kratku dršku uvučena, sprijeda tubasta, u brazdama zaprašena, 2—3 *cm* dugačka. — Po kamenitim, travnatim mjestima.

Bosna: Iznad Ovčareva na Vlašiću (*Fr. Br.), na Treskavici (B., samo u plodu s toga ?), u Trebiševu polju (R., u plodu). — **Hercegovina:** Na Veležu (F.), Porimu i kod Rujišta (V.), oko Gacka (Riedel po Mu.), kod Necvijeća (*P., ali ?). — U aprilu i maju.

f. ***micrantha.*** — Perigoni listovi jedva 2 *cm* dugački, slabo uzvinuto šiljkasti. Inače ko tipus.

Bosna: Po alpinskim travnjacima na Vlašiću u visini od 1600—1700 *m* (*B.).

3. ***Fritillaria messanensis*** [Raf., Précis des decouv., 44 (po Parl., Fl. ital., II, 413—414) i u Desv., Journ. bot., IV (1814), 272]. — Lukovica bijela. Dônji listovi na usko duguljasti stoje kad i kad jedan spram drugog; gornji se postepeno suzuju, na dugo su zašiljeni i postaju konačno linealni; svi su debeljkasti i ponešto naprašeni. Drška jednocvjetna. Perigoni zvonasti; njihovi listovi spolja prema dnu zeleni, sa grbama, iznutra imadu nektarsku jamu; spoljašnji perigoni listovi ovalni, unutarnji širi, više obratno jajasti, sprijeda tubasto zaokruženi i provigjeni tubastim, ponešto pahuljastim vrškom. Svi su smegjo-crveni do purpurni, manje više kockasto našarani, na hrptu provigjeni širokim, žuto zelenim, iznutra gambasto žutim (gummiguttgelb) prugama. Čaura obratno buzdovanasta, po brazdama naprašena, 2·5—3·5 *cm* dugačka.

α ***typica*** *[F. messanensis* Raf. l. c.; Parl. l. c.; Reich., Icon. fl. Germ., X, f. 982 sec. Parl. — *Lilium gracile* Ebel, Mont., II, 8, t. I., f. 1 (1844). = *Fritillaria montana* v. *gracilis* Gris., Spic. fl. Rum., II 517]. — Gornji listovi, što stoje pod 3·5—4 *cm* dugačkom cvatu, ili su na par ili trojni.

Sicilija, ali po Parlatoru, koji citira sliku Reichenbachovu, izragjenu po jednom istarskom eksemplaru, takogjer Istra.

β ***neglecta*** [Parl., l. c., 415 — kao vrsta, proširena]. — Ispod cvijeta samo jedan list. Cvijetovi 2·2—3 *cm* dugački.

Ima ove forme: 1. *illyrica.* Perigoni listovi uz zelenu ili žuto-zelenu središnju prugu smegje-crveni ili purpurni i manje više kockasto našarani. To je normalno obojena forma. Po kamenitim, travnatim i grmljem zaraslim mjestima do u visoke planine. — **Bosna:** (*AK.), ali ? gdje. — **Hercegovina:** Na

Prenju (B. kao *F. pyrenaica)*, Veležu (B.), Muharnici (F!, kao *F. pyrenaica)*, Gljivi, Drači (*P.!), Leotaru kod Trebinja (B.), Jastrebici u Bijeloj gori (*P.), Orjenu (Vesely!). — U maju i junu, već prema visini. — 2. ***neglecta*** [Parl. l. c., kao vrsta, Reich., Icon. fl. Germ., X, f. 981]. — Perigoni blijedo ili posve zeleni, samo na okrajku smeđe crveni ili s obadvije strane prevučeni smeđe crvenim nervama, nijesu kockasto našarani. Samo rijetko kad među normalno obojenom formom. — **Hercegovina:** (*AK.); na Veležu (B.), Čvrsnici (Br.).

Fritillaria pyrenaica [L., Spec. pl., 304 (1753) naznačena je pogrješno za Hercegovinu.

11. Tulipa.

[L., Gen., ed. VI, 165, nr. 415; Engl. u NPflF., II 5, 62.]

1. ***Tulipa silvestris*** [L., Spec. pl., 305 (1753)]. — Lukovica sa smeđim ljušticama. Listovi, 3—4, dugoljasto lancelasti, dônji do 20 *mm* široki, gornji uže linealni, svi zeleni ko morska voda. Cvijetovi mirišu ugodno, dugački su 4—5 *cm*. Perigoni limunasto žuti, s polja zelenkasti, pri dnu uz ukrajak manje više dlakavi, vrški pahuljasti; spoljašnji duguljasto lancelasti, iznutrašnji eliptični, dvostruko širi (15—20 *mm*), prema dnu suženi, svi zavinuto zašiljeni. Prašni listovi žuti, prašni končići iznad i prema dnu bradasti. Plodnica i čaura samo prema vratu sužena. — Po kamenitim mjestima, u travnatim baščama, pod grmljem.

Bosna: U Krajini (*Boué), oko Sarajeva (F.!), između Sinja i Livna (Marchesetti). — **Hercegovina:** Po vinogradima kod Matulića blizu Trebinja (*Baenitz!), na Bjelasici (R. po M., nije li možda *T. Grisebachiana?)*. — U aprilu i maju.

2. ***Tulipa Grisebachiana*** [Pantocz. u ÖBZ. (1873), 265 i Adnot. u Verh. Ver. f. Naturk. Pressb. (1874) 23. — *T. silvestris* v. *Grisebachiana* Asch. Kan., Catal., 17 (1877)]. — Lukovica sa smeđim ljušticama. Drška jednocvjetna sa 3—4 lista, odaljenih jedan od drugog. Listovi linealno lancelasti, s obadva kraja suženi, dônji najviše 11 *mm* široki, gornji uskolinealni, svi zeleni ko morska voda, ponešto raskidani. Cvijetovi dugački 28—32 *mm*, mirišu vrlo ugodno. Perigoni lijepe tamne limunasto žute boje, sa spoljašnje strane pri dnu često ponešto purpurni. Spoljašnji perigoni listovi duguljasto lancelasti, uz okrajak dna nešto dlakavi ili goli; iznutrašnji široko eliptični, više nego dva puta širi (10—15 *mm*), u sredini prema obadva kraja zavinuto suženi, pri vršku nešto pahuljasti, prema dnu bradasti. Prašni listovi žuti, končići iznad dna (često samo slabo) bradati, prema dnu goli. Plodnica gola (nije žlijezdasto-dlakava, kao što navodi P.) i s obadva kraja, ko i čaura, sužena. — Po kamenitim mjestima u visokim planinama.

Hercegovina: Na Veležu do 1700 *m* visine (B.), Na Baba-pl. (Hawelka!), Gljivi (*P.) i Leotaru kod Trebinja (B.). — U maju i junu.

Visiani (Suppl., II 1, 57) drži da je *T. Grisebachiana* identična sa *T. sylvestris*. Istaknuta obilježja pa i to, što raste po raznim visokim planinama u Hercegovini, podaju joj pravo da se smatra vrstom.

12. Erythronium.

[L., Gen., ed. VI, 165, nr. 414; Engl. u NPflF., II 5, 63.]

1. ***Erythronium dens canis*** [L., Spec. pl., 305 α (1753)]. — Po šikarama, prosječenim šumama, travnjacima do u visoke planine.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), između Gradačca i Srebrenika (*S., nr. 130), oko Travnika, iznad Mosora (Fr. Br.), kod Banjaluke (H.), Lašve (Horák po V.), Visokog (Fo.), na Vranici pl. (F.); oko Sarajeva!! (Zoch) na Trebeviću, kod Dvora blizu Reljeva, Vučje luke (F.!), Trnova (F.); na Treskavici (B.), kod Kalinovika, Foče (F.), na Preslici (F.), kod Kladnja (F.), na Suljagi, kod Prusca (*S.). — **Hercegovina:** Na Borke- i Plasa-pl. (F.), kod Bileka (Hensch f. V.), na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — U aprilu i maju.

13. Scilla.

[L., Gen., ed. VI, 466, nr. 419 (djelomično); Engl. u NPflF., II 5, 66.]

1. ***Scilla autumnalis*** [L., Spec. pl., 309 (1753)]. — Po travnatim i kamenitim mjestima, po strništima.

Bosna: (*Boué) ali ? gdje. — **Hercegovina:** Na Zimlje-polju između Rujišta i Lipeta-karaule (V.), oko Mostara (F.), na Podveležu i Humu (Fo.), kod Blagaja, Bune (F.), između Blagaja i Nevesinja (Fo.),

oko Nevesinja i Bratača (Bl.), kod Plužine (V.) oko Domanovića i Bileka (Hensch f. V.), kod Trebesinja hana i na brdu Bukovica kod Ljubovića (V.), kod Vrbanje, Neum kule (V.). — Od augusta do oktobra.

2. ***Scilla pratensis*** [W. K., Descr. pl. rar. Hung., II, 207, t. 189 (1805). — *Sc. amethystina* Vis. u Flora, XII (1829), Erg. Bl. 11.; Vis., Fl. dalm., I, 143]. — Po vlažnim livadama, ali i po kamenitim mjestima i hridovima u prednjim alpama.

Bosna: U Krajini (*Boué); oko Sarajeva: kod Kupine, Biokova (B., Exs. nr. 38), u dolini Koševe (M.), kod Ilidže (Bl.); kod Šuice (Fr. Br.), Livna, Bastaša (F.). — **Hercegovina:** Kod Boraka (Bl.), Mostara (Pi.!), Domanovića, Stôca (F.!); oko Trebinja: na Gljivi (*P.), Leotaru (B.), Golom brdu (Baenitz!); na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.), kod Bileka (Hensch f. V.), na Bjelasici (R. po M.). — U maju i junu.

3. ***Scilla bifolia*** [L., Spec. pl., 309 (1753)]. — Pod grmljem, u prosječenim šumama, do u snježne jame na visokim planinama.

Bosna: Između han-Mrava i Foče (S.), kod Banjaluke (H.), u dolini Usore kod Doboja (*S.), oko Travnika i na Vlašiću! (*S., Exs. nr. 136), kod Lašve (Horák po V.), na Vranici pl.! (F.). kod Visokog (Fo.), oko Sarajeva! (H.), na Trebeviću (B.); do u visoko alpinsku regiju po južno bosanskim planinama, tako na Hranisavi, Bjelašnici, Treskavici, Vratlo-pl. (B.); kod Dônjeg Vakufa, Prusca (S., takogjer kao *Sc. amoena)*, na Stožeru (F.), Šuljagi, Malovanu, Troglavu, Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.); na Prenju (B.), kod Mostara (Pi.), u šumi kod Trebinja (E. Weiss). — U maju i junu.

f. ***nivalis*** [Boiss., Diagn. pl. orient., ser. 1., nr. V, 63 (1844); Baker u Journ. of Linn. soc., XIII, 239 (1873) kao vrsta]. Po snježnim poljanama. Po naznačenim gorama u južnoj Bosni i Hercegovini (*B.). — f. ***bracteata*** [Tomasch. u Abh. ZBG. (1868) 354; Hal. Braun, Nachtr., 54 (1882)]. — **Bosna:** Na Vlašiću (*F.!).

14. Ornithogalum.

[L., Gen., ed. VI, 166, nr. 418 (djelomično), Salisb. u Konig, Ann. of bot., II, 555; Engl. u NPflF., II 5, 67.]

1. Sekt.: *Heliocharmos* Baker

[u Journ. of Linn. soc., XIII, 258].

1. ***Ornithogalum comosum*** [L., Amoen., IV, 312 (1759). — *O. saxatile* Vis. u Bot. Zeit. (1829), Erg. Bl., 10. = *O. garganicum* Ten., Mem. sopra tre nuov. sp. u Atti dell' Acad. sc. nap., III, 107, Fl. Nap., III, 371 po Vis., Fl. dalm., I, 146, t. IV, f. 1]. — Po kamenitim i travnatim mjestima.

Bosna: U šumi Breza kod Busovače (Blau; vrlo nevjerojatno, jer se veli da biljka raste po jarugama i vlažnim mjestima). — **Hercegovina:** (*AK.); oko Mostara (Pi.!), na Podveležu (B.), južno od Mostara (Str.), kod Posušja i Vitine (F.). — U maju i junu.

f. ***hercegovinum***, snažna, do 36 *cm* visoka. Grozd na rijetko i mnogocvjetan. Cvjetne drške uspravljene i odstojeće, već za cvata 2—2½ puta, a one sa čaurama do 3 puta dulje, nego što su brakteje; duljina im je 6—8 *cm*. U normalne forme su cvjetne drške jedva dulje i kraće od brakteja, te su i u doba kad sazrijeva samo 1—3 *cm* dugačke.

Hercegovina: Kod Mostara (Pi.!). — U maju.

2. ***Ornithogalum montanum*** [Cyr. u Ten., Fl. Nap., I, 176 t. 33; Parl., Fl. Ital., II, 445].

Hercegovina: Kod Mostara (*Pi.!). — U maju.

Biljku prosugjivao sam po eksemplarima u stadiju dozrelosti, no ona može da bude samo *O. montanum* spram široko lancelastog, jednoliko zelenog, uz okrajke glatkog lišća, koje znatno nadmašuje mnogocvjetni gronjasti grozd.

3. ***Ornithogalum tenuifolium*** [Gussone, Fl. Sic. Prodr., I, 413 (1827). — *O. collinum* Freyn u Abh. ZBG. (1877), 441. — Isporedi Čelak. u ÖBZ. (1872), 283.]

α ***typicum*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 172 (1890). — *O. tenuifolium* Gussone l. c.; Reich., Icon. Fl. Germ., X, f. 1020; Parl., Fl. ital., II, 442. — *O. ruthenicum* Bouché u Kunth, Enum., IV, 363 (1843). — *O. Gussonii* Ten., Fl. Nap., III, 371]. — Lukovica jajasta, sužuje se prema vršku, nema rasplodnih lukovica. Lišće olukasto, usko linealno, 1—3 *mm* široko, nema bijele prutice po sredini, ili je provigjeno uzanom, često nejasnom pruticom. Gronjasti grozd obično šest do mnogocvjetan. Peteljke cvijetova i sjemenjače odstoje uspravno. Perigon 13—25 *mm* dugačak, njegovi spoljašnji listovi duguljasto tubasti sa širokom zelenom pruticom po sredini, iznutrašnji uzaniji, više šiljasti sa uzanom zelenom pruticom. Čaura obratno jajasta, na tjemenu jako udubljena, sa bridovima u obliku lûka, od kojih

su sve po dva na blizu poredani. — Po kamenitim, suhim mjestima, po planinskim livadama i tratinama.

Hercegovina: Kod Mostara (Pi.), na Baba-pl. (Hawelka!) i Leotaru kod Trebinja (B.), na ova dva mjesta u mnogocvjetnim eksemplarima. — U maju i junu.

β ***Kochii*** [Parl., l. c., 440, kao vrsta. — *O. collinum* Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 821 (da li Gussone, Fl. Sic. Prodr., I, 412?). Isporedi Freyn u Flora (1885) 96—97]. — Lukovica skoro kruglasta. Lišće ko u oblika α, ali obično provigjeno bijelom pruticom po sredini (kad i kad trepavičasto?). Listovi perigona duguljasti (nikad uzano duguljasti), provigjeni širokom, zelenom pruticom po sredini, skoro tubasti. Inače ko oblik α. — Po istim mjestima.

Bosna: Kod Otasovca na Klekovači (B.), na Krugu kod Livna (F.) i Kamešnici (Pr.), kod Šuice, Travnika (*Fr. Br., Dörfl., Herb. norm., nr. 2889), Tarčina (Pr.), na Igmanu (F.!), kod hana Buloga blizu Sarajeva (F.!). — U maju i junu.

γ ***bosniacum*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887), 49]. — Lukovica jajasta, prema vrhu sužena. Lišće usko linealno, samo 1—1·5 *mm* široko, zeleno ko trava, bez bijele prutice po sredini. Stabljika oniska, siromašna u cvijetovima (2—7). Perigoni 9—13 *mm* dugački, usko duguljasti, jedva 2 *mm* široki. Inače ko oblik α. — Po alpinskim pašnjacima u visokim planinama.

Bosna: Na Hranisavi, Treskavici, Bjelašnici, Volujaku (*B.). — **Hercegovina:** Na Prenju do u visinu od 1800 *m* (*B., Exs. nr. 75), kod Umoljana (Landauer i Sündermann!), na Veležu (B.). — Od juna do augusta.

Jednu formu sa širokim (do 4 *mm*), više obratno jajastim listovima perigona, koja se od Reichenbachove figure (Icon., X, f. 1020) razlikuje po lišću, što prelazi stabljiku, nagjoh na Velež-planini u Hercegovini.

K rasi *O. bosniacum* biće da pripada i *O. collinum* [Murbecks Beitr. u LUÅ., XXVII, 36] iz alpinske regije Velež-planine [ne Guss., Ind. sem. hort. Bocc., 9 (1825) i Prodr. fl. Sic., I. 412 (1827), koja ima trepavičasto lišće].

4. ***Ornithogalum umbellatum*** [L., Spec. pl., 307 (1753); Beck, Fl. Nied.-Öst., 172; Čelak. u ÖBZ. (1872), 283]. — *O. hortense* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 158]. — Lukovica okružena je u vrijeme cvata rasplodnim lukovicama bez ili sa lišćem. Lišće linealno, 2—4 *mm* široko, zeleno ko morska voda, po sredini bijelo isprutano. Listovi perigona duguljasti ili obratno jajasti, ponajviše tubasti, 15—25 *mm* dugački, 4—8 *mm* široki. Peteljke u sjemenke odstoje uspravno, kad i kad skoro vodoravno. Čaura buzdovanasta, pri vršku odsječena, ima šest ravna brida, odaljena pojednako jedan od drugog. — Po livadama u dolini, travnatim baščama, pod grmljem.

Bosna: Kod manastira Ermanja kraj Petrovca (F.!), izmegju Travnika i Gučegore (*S.), u Sarajevskom polju (F.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), na Leotaru kraj Trebinja (*P., ja vidjeh ondje samo mnogocvjetni *O. tenuifolium*, s toga ?), oko Dubovca u Bijeloj gori (*P.). — U maju.

β ***divergens*** [Boreau, Not. nr. 3 i Fl. centre Franc., ed. 2, 507, ed. III, II 625, Gren. Godr., Fl. franç., III, 190; Freyn u Abh. ZBG. (1877), 441, kao vrsta]. — Rasplodne lukovice bez listova. Lišće 3—5 *mm* široko. Cvjetne peteljke odstoje poslije no što je biljka ocvala pravokutno, ili ponešto natrag zavinuto. Inače ko tipus. — Po travnjacima, livadama, oranicama.

Hercegovina: U Medovom dolu ispod Jastrebice i na ovoj planini (*P.). — U maju.

5. ***Ornithogalum refractum*** [W. K. u Willd., Enum. hort. Berol., Suppl. 18 (1813); Kit. Addit. u Linnaea, XXXII (1863), 337; Reich., Icon. crit., II, f. 265, Icon. fl. Germ., X, f. 1024; Kerner u ÖBZ. (1878), 49; Freyn u Abh. ZBG. (1877), 442]. — Lukovica jajasta sa bezlistnim rasplodnim lukovicama. Lišće linealno sa bijelom pruticom po sredini, 2—3 puta dulje od često skraćenog cvjetnog drška. Cvjetne peteljke skoro najednako dugačke, poslije ocvetanja zavinute u obliku slova S, najzad dolje prelomljene, provigjene su uspravljenim, obratno jajastim, jedva obrubljenim čaurama, koje stoje jedna iznad druge; krilati bridovi čaura približeni su na par. Listovi perigona široko eliptični ili duguljasti, zaokruženi, 15—20 *mm* dugački, od prilike 5—6 *mm* široki.

Hercegovina: (*AK., ali označena sa ?); oko Mostara (Pi.!), na Humu (B.). — U aprilu i maju.

6. ***Ornithogalum excapum*** [Ten., Fl. Nap., I, 175, t. 34 i t. 226 fig. 2; Parl., Fl. ital., II, 437. Isporedi Freyn u Abh. ZBG. (1877), 442 i Kerner u ÖBZ. (1878), 49]. — Lukovica jedra. Lišće ima nejasne bijele prutice po sredini. Gornje cvjetne peteljke u vrijeme dozrijevanja jedva dulje nego u doba cvatanja; naprotiv su dônje primjetno produžene, 4—6 puta dulje od čaura, dolje prelomljene, ali nijesu prislonjene uz drškovo vreteno. Čaure redaju se u približno istoj visini, oblik im je jajasto duguljast te imadu spram gore krilate bijele bridove, od kojih se sve po dva približuju. Inače ko *O. refractum* W. K. — Po suhim livadama, kamenitim mjestima.

Hercegovina: (*Boué kao *O. reflexum ?)*; kod Domanovića, Stôca, Ljubuškog (*F.). — U aprilu i maju.

7. ***Ornithogalum nanum*** [Sibth. Sm., Fl. Graec., IV, 28, t. 332].

β ***longipes*** [Boiss., Fl. Or., V, 220]. — Gronjati grozd sa razasutim cvijetovima. Peteljke ploda dva puta dulje od pokrovnih ljuštica i cvijetova. Razlikuje se od *O. excapum*-a Ten. po tome, što je lišće jednoliko zeleno i što je čaura krugljasta i tubasta.

Hercegovina: Oko Stôca (*F.). — U aprilu i maju.

2. Sekt.: *Beryllis.*

[Salisb., Gen. pl. fragm., 33, kao genus.]

8. ***Ornithogalum pyrenaicum*** [L., Spec. pl., 306 (1753) popravljeno].

α ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 171. — *O. sphaerocarpum* A. Kern. u ÖBZ. (1878), 15]. — Listovi perigona bijeli sa zelenom pruticom po sredini. — Po strništima, livadama, oranicama.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), oko Bos. Gradiške, Maglaja na V., Banjaluke (*H.); kod Janjila, Smoljana (Fo.); česta u južnoj Bosni, tako oko Tarčina (Mu.), posvuda oko Sarajeva!! (Zoch), kod Trnova (B.), Pala, na Igmanu!! (F.), kod Rusanovića i drugdje (F.); na Šuljagi, Šatoru, Kamešnici, Hrbljini (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Konjica, na Bjelašnici, Prenju (B.), kod Trebinja i Vučije u Bijeloj gori (*P.). — U junu i julu.

β ***flavescens*** [Lam., Fl. franç., III, 277 (1778) i Illustr. des genres, t. 242, f. 2, kao vrsta. — *O. sulphureum* Röm. Schult., Syst., VII, 518 (1829). — *Anthericum sulphureum* W. K., Pl. rar. Hung., I, 98, t. 95 (1802)]. — Listovi perigona do žutkasto zeleni, imadu po sredini zelenu pruticu. — Po istim mjestima.

Bosna: U Krajini (*Boué), kod Petrovca (B.), oko Travnika (S., Exs. nr. 137), kod Zenice (S.), oko Fojnice (Schwarz!), Sarajeva (B.), Pala (F.!). — U junu i julu.

9. ***Ornithogalum pyramidale*** [L., Spec. pl.,, 307 (1753); isporedi Kern. u ÖBZ. (1878) 9 i Beck, Fl. Nied.-Öst., 171. — *O. narbonense* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 156 ne L.]. — Po strništima, oranicama i livadama.

Hercegovina: Kod Mostara (*Pi.!). — U junu i julu.

10. ***Ornithogalum narbonense*** [L., Amoen. akad., IV, 312 (1759); Spec. pl., ed. II, 440; — *O. stachyoides* Ait., Hort. Kew., I, 441 (1789)]. — Po oranicama, strništima, travnatim mjestima.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.). — **Hercegovina:** Kod Trebinja (*P.). — U maju i junu.

Razlikuje se od *O. pyramidale* L. po mnogocvjetnom, duguljastom grozdu; po odstojećem, tek kasnije uspravljenim cvjetnim peteljkama, koje jedva nadmašuju u dugački šiljak izvučene pokrovne ljuštice; nadalje po tome što listovi perigona poslije ocvatanja nijesu savijeni i konačno što je vrat dulji. Ipak ostaje neodlučeno, da li je u istinu na označenim stajalištima nagjena prava *O. narbonense* L. u smislu A. Kerner (ÖBZ., 1878, 13 i dalje).

15. Hyacinthus.

[L., Gen., ed. VI, 170, nr. 427, djelomično; pravilnije Adans., Fam., II, 54 (1763); Baker u Journ. of Linn. soc., XI, 423 (djelomično); Engl. u NPflF., II 5, 68.]

1. Sekt.: *Euhyacinthus.*

[Benth. Hook., Gen., III, 812 (1883).]

1. ***Hyacinthus orientalis*** [L., Spec., 317 (1753)].

Bosna: (*AK.); u savskim poljanama kod Bos. Gradiške (R.), svakako podivljala. — U aprilu.

2. Sekt.: *Hyacinthella.*

[Schur u ÖBZ. (1856) 227 kao genus; Benth. Hook., l. c. — *Brimeura* Salisb., Gen. pl. fragm., 26 (1866).]

2. ***Hyacinthus amethystinus*** [L., Spec., 317 (1753)].

Bosna: U Krajini (*Boué), ali vrlo nevjerojatno.

3. ***Hyacinthus dalmaticus*** [Baker u Journ. Linn. soc., XI (1871), 428. — *H. pallens* Vis., Fl. Dalm., I, 150 (1842) ne M. B. — *Hyacinthella pallens* Schur u ÖBZ. (1856), 235].

α ***typicus.*** — Lukovica jajasto čunasta. Stabljika snažna, do 20 *cm* visoka. Dva lista, linealno lancelasta, ispružena, zašiljena, uspravna ili nešto savinuta, prilično sploštena, uz okrajak hrapavo zubasta, 2—6 *mm* široka. Grozd valjkast. Cvjetne peteljke odstoje vodoravno, nešto su kraće od valjkasto zvonatih, blijedo modrih, 5 *mm* dugačkih perigona. Okrajak perigona široko jajast, dugačak ko i cijev, uspravljen. Čaura troklupčasta, dva puta šira nego visoka. Klupka po hrptu bridasta, upoprijeko narebrena. Sjeme crno, ima ga samo malo. — Po kamenitim mjestima, po čistinama.

Bosna: Na Dinari (*B., u dozrjelom stanju). — U junu.

β ***veležensis*** [G. Beck u Glasn., VIII (1896), 322]. — Oniska. Stabljika 3—6 *cm* visoka. Tri lista, duguljasto linealna, iskidana, srpolika, natrag uvinuta, 4—8 *mm* široka, unutarnji list vrlo uzak; svi su uz okrajak glatki ili samo odozdo nešto hrapavo zubati. Perigoni modri, 4 *mm* dugački.

Hercegovina: Po kamenitim mjestima i alpinskim pašnjacima na Velež u u visini od 1600 *m* (*R.). — U maju.

H. leucophaeus [Stev. u Ledeb., Fl. ross., IV, 156 (1853)] i njezina odlika s uskim lišćem *H. rumelicus* [Vel., Fl. Bulg., 553 (1891) sub *Hyacinthella*] razlikuju se po snažnijem rastu, po uspravljenom, nikako iskidanom, prema dnu duguljasto suženom lišću, po većim cvjetovima i po kraćem duguljastom i nešto zašiljenom okrajku perigona.

16. Muscari.

[Miller, Gard. dict., ed. VII (1759); Adans., Fam., II, 54 (1763); Baker u Journ. of Linn. soc., XI, 411 (1871); Engl. u NPflF., II 5, 68.]

Muscari ambrosiacum [Mönch, Meth., 633 (1794). — *M. moschatum* Willd., Enum., 378 (1809)]. — Sendtner navodi svakako pogrješno, da raste izmegju Kakanj-Doboja i samostana Sutjeske u Bosni.

1. ***Muscari racemosum*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 3 (1768)?; DC., Fl. franç., III, 208]. — Po brdskim livadama, ilovastim i kamenitim mjestima i oranicama.

Bosna: Kod Zavalja blizu Bihaća (*Boll.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), kod Bileka, Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

2. ***Muscari neglectum*** [Guss. u Tenore Fl. Nap., Syll. app. V, 13 (1812) i Fl. Sic. Syn., I, 411 (1842); Freyn u Flora (1885), 6; Beck, Fl. Nied.-Öst., 169—170]. — Razlikuje se od pregjašnje vrste po jajasto valjkastim, 4—7 *mm* dugačkim perigonima i po dosta sploštenom, 3—5 *mm* širokom, slabije uvinutom lišću, koje obično nadmašuje stabljiku. — Po travnatim mjestima.

Bosna: Na Dinari (B.) i Krugu (*F.). — **Hercegovina:** Na Velež u do 1500 *m* visine (B.), oko Trebinja uz Trebinjčicu (*P.), na Leotaru (B.). — Od aprila do juna, već prema visini.

3. ***Muscari botryoides*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 1 (1768); DC., Fl. franç., III, 208]. — Po travnatim, kamenitim i ilovastim mjestima sve do sniježnih poljana u visokim planinama.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), česta na Troglavu, Dinari, Klekovači!! (F.); na Malovanu, Šatoru, Kamešnici (Pr.), Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 135); oko Travnika! (*S.), Gučegore (Franjić!), na Vranici (R.); česta po svim gorama južne Bosne, tako na Trebeviću, Bjelašnici, Treskavici, Magliću, Volujaku (B.). — **Hercegovina:** Na Prenju, Velež u (B.), oko Mostara (Pi.), Stôca (F.), na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Od aprila do jula, već prema visini.

Opažavane su ove forme:

1. ***latifolium [M. transsylvanicum*** Schur u ÖBZ. (1856), 237]. Lišće postepeno prema gore suženo, pri vršku nabrzo zaokruženo i suženo, ponešto isprekidano, ali ne valjkasto, kao što navodi Linné, do 9 *mm* široko. Perigoni 3—4 *mm* dugački.

2. ***Kerneri*** [March. u Boll. della soc. adr. di sc. nat., VII, 266 (1882), kao vrsta]. — Lišće uzano, samo 2—4 *mm* široko, pri vršku jače zaokruženo, prema dnu manje suženo. Zajedno sa tipičnom formom.

Bosna: Na Dinari (B.), Klekovači (B.), Magliću!! (*A.). — **Hercegovina:** Na Prenju, Veležu (*B.). Prijelazi k prvoj formi jesu česti.

4. ***Muscari comosum*** [Miller, Gard. dict., ed. VIII, nr. 2 (1768); Tausch u Flora (1841), I, 233]. — Po oranicama, strništima, vinogradima, suhim, kamenitim mjestima, brdskim livadama.

Bosna: Raširena i česta, tako kod Novog (B.), Petrovca (Fo.), Ključa (B.), Jajca (B.), Banjaluke (H.), Travnika (Br.), Zenice (Breindl!), Visokog (Fo.), Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Rogatice, Kupresa, Livna (F.), na Kamešnici, Vještici (Pr.) i drugdje. — **Hercegovina:** Oko Konjica (Landauer i Sündermann!), oko Mostara!! (Str.), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule (B.), na Veležu do 1600 *m*!! (Mu.), kod Rakitna (Begović f. V.), kod Trebinja, Bileka! (*P.), na Leotaru (B.). — U maju i junu.

5. ***Muscari tenuiflorum*** [Tausch u Flora (1841), I, 233]. — Po kamenitim, suhim brdeljcima.

Bosna: Kod Jajca, Šuice (*Fr. Br.), Kakanj-Doboja (Br.). — U maju i junu.

Trib.: *Asparagoideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 19.]

17. Asparagus.

[L., Gen., ed. VI, 168, nr. 424; Engl. u NPflF., II 5, 77.]

1. ***Asparagus tenuifolius*** [Lam., Encycl., I, 204 (1783)]. — Po šipragu, prosječenim šumama, livadama.

Bosna: Na Vel. Gomili (*F.) i Podgomili kod Krupe (B.), u dolini Crne rijeke kod Varcar-Vakufa (V.). — **Hercegovina:** Kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P), kod Kruševice (V.). — U aprilu i maju.

2. ***Asparagus altilis*** [L., Spec. pl., 313 (1753) kao var. γ od *A. officinalis;* Aschers., Fl. Brand., 730. — *A. officinalis* aut. ali L. djelomično]. — Po pjeskovitim mjestima, ledinama.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — Od novijeg doba kultivira se gdje i gdje u vrtovima — U maju i junu.

3. ***Asparagus maritimus*** [L., Spec. pl., 313 (1753) kao var. α od *A. officinalis;* Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 2. — *A. scaber* Brign., Fasc. pl. foroj., 22 (1810)]. — Po vlažnim, pjeskovitim mjestima.

Hercegovina: Na Gljivi i Drači kod Trebinja, kod Bileka (*P.). — U maju i junu.

4. ***Asparagus acutifolius*** [L., Spec., 314 (1753)]. — Pod grmljem, uz živice i megjašne grede u području mediterane flore.

Hercegovina: Kod Jablanice (Bl.), na Glogovo-pl. (V.), Porimu (Bl.), kod hana Potoci (V.), oko Mostara!! (Str.), Blagaja (Bl.), u dolini Neretve južno od Mostara (Mu.), oko Trebinja (*P.), Bjelana (V.), Stôca (B.), Ljubinja (Fo.), Bileka (*P.), Moskog, Drijena (Fo.), Metkovića (Fo.), Kruševice (V.). — Od maja do jula.

18. Ruscus.

[L., Gen., ed. VI, 534, nr. 1139; Engl. u NPflF., II 5, 78.]

1. ***Ruscus aculeatus*** [L., Spec. pl., 1041 (1753)]. — Pod grmljem, u šumama, po hladovitim mjestima.

Bosna: Oko Bos. Gradiške (F.), Vranduka (*S., Exs. nr. 149), Banjaluke (H.), Travnika (Br.). — **Hercegovina:** Kod hana Potoci u Bijelom polju (V.), na Porimu (Bl.), oko Mostara! (Bl.), tako na Humu, Podveležu, Cimu i drugdje!, kod Blagaja, Bune (Bl.), u dolini Neretve kod Žitomišljića (Mu.), kod Drežnice (B.), Stôca (Fo.), Ljubinja (Fo.), Tulja u Popovom polju (V.), oko Trebinja, Necvjeća, Grančareva (*P.), Bjelana, Kruševice (V.), na ostrvu Činavica u Hutovu blatu (F.). — U martu i aprilu.

2. ***Ruscus hypoglossum*** [L., Spec., 1041 (1753)]. — Po šumama.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), na Humu kod Jajca (C.), na Šiši kod Ključa (B.), kod Kopila blizu Travnika (Fr. Br.), na Hranisavi kod Pazarića (*Bl.), kod Dônje Tuzle prema Breškima (B.). — U aprilu i maju.

19. Majanthemum.

[Wigg. (Web.), Prim. fl. Hols., 14 (1780); Engl. u NPflF., II 5, 79.]

1. ***Majanthemum bifolium*** [DC., Fl. franç., III, 177 (1805). — *M. convallaria* Wigg., l. c., 15 (1780)]. — Po hladovitim šumama sa debelim slojem zemlje crnice.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), na Osječenici, Dinari (B.), Vilenici (Fr. Br.), uz lijevu obalu Lepenice kod Kiseljaka (*Bl.), kod Tarčina (Pr.), na Trebeviću kod Sarajeva (B.), oko Vareša (Pr.), Bugojna, Kupresa, na Malovanu, Kamešnici, Šatoru (Pr.), oko Glamoča (Pr.). — **Hercegovina:** Na Plasi (*B.). — U maju i junu.

20. Streptopus.

[Michaux, Fl. Bor. Am., I, 200, t. 18 (1803); Engl. u NPflF., II 5, 80.]

1. ***Streptopus amplexifolius*** [DC., Fl. franç., III, 174 (1805). — *St. distortus* Mich., l. c., t. 18 (1803)]. — Po hladovitim, vlažnim šumama do u predalpe.

Bosna: Na Klekovači i Osječenici!! (F.), Goloj Jahorini (F.), Romaniji, Treskavici (*B.). — U junu i julu.

21. Polygonatum.

[Adans., Fam., II, 54 (1763); Engl. u NPflF., II 5, 80. — *Convallaria* sect. DC., Fl. franç., III, 175 (1805).]

1. ***Polygonatum officinale*** [All., Fl. Pedem., I, 131 (1785)]. — Po kamenitim, šikarastim mjestima, ispod grmlja.

Bosna: Na Vlašiću (Fr. Br.), kod Gučegore (Franjić!), oko Borovice izmegju Sutjeske i Vareša (*S., Exs. nr. 147), kod Bogoša i Pajtova hana kraj Vareša (Pr.), oko Sarajeva, na Trebeviću, kod Starigrada u dolini Miljacke, na Igmanu kod Blažuja (B.). — **Hercegovina:** (*AK.); na Veležu (B.), kod Nevesinja, uz sniježnu jamu Ratkušu u Bijeloj gori (V.). — U maju i junu.

2. ***Polygonatum latifolium*** [Desf. u Ann. Mus. Par., IX, 50 (1807)]. — Po riječkim poljanama, pod grmljem.

Bosna: Kod Sirovca na Igmanu (*F.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Pi.!). — U maju i junu.

3. ***Polygonatum multiflorum*** [All., Fl. Pedem., I, 131 (1785)]. — Po šumama, pod grmljem do u predalpe.

Bosna: Kod Novog, Krupe (Fo.), Petrovca (B.), Doboja (Fo.), Banjaluke (H.), na Šiši pl. kod Ključa (B.), oko Travnika (Fr. Br.), kod Crkvine u dolini Bosne (Franjić!), česta oko Fojnice i na Vranici pl. (B.), u ovoj vrlo bujna (stabljika do 1·1 *m* visoka, cvjetni grozdovi 22 do 8 cvjetni); izmegju Borovice i Vareša (*S., Exs. nr. 146), oko Vareša (Pr.), na Igmanu kod Blažuja (B.), kod Ilidže (Fo.), oko Sarajeva!! (H.), kod Rogatice (F.), na Preslici (V.), u dolini Rijeke kod Čelebića (B.), na Dinari (B.), Šuljagi, Stožeru, Kamešnici, Šatoru, kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Kremencu kod Grabovice, kod hana Potoci (V.), na Veležu (Mu.), na Baba-pl. (Hawelka!), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U maju i junu.

4. ***Polygonatum verticillatum*** [All., Fl. Pedem., I, 131 (1785). — Pod grmljem, u šumama prednjih alpa do u alpinsku regiju.

Bosna: Kod Smoljana, na Grmeč-pl. (Fo.). Na Osječenici, Klekovači (F.), Šiši kod Ključa (B.), Maćku (Fr. Br.), Vlašiću, brdu Ponikva kod Vareša (*S., Exs. nr. 148), na Vranici (B.), kod Sirovca na Igmanu (F.), na Goloj Jahorini (F.); oko Sarajeva na Glogu, kod Vučje luke (Fo.); na Preslici (V.), u dolini Rijeke kod Čelebića do na Ljubičnu pl. (B.); kod Bugojna, Kupresa, na Šuljagi, Malovanu, Kamešnici (Pr.), Troglavu (B.). — **Hercegovina:** U Črepolji na Lisin-pl. (Smetana f. V.), na Veležu (*Mu.), u Bijeloj gori (Hawelka!). — U junu i julu.

β ***stellifolium*** [Peterm. u Flora (1844), 363 kao vrsta, Beck, Fl. Nied.-Öst., 181]. — Prašni listovi za pola kraći od anthera. Cvjetne peteljke kraće od perigona.

Bosna: Na sjevernom obronku Trebevića u visini od 1400 *m* (*M.). — Juni.

22. Convallaria.

[L., Gen., ed. VI, 169, nr. 425 djelomično, pravilniji Adans., Fam., II, 54 (1763); Engl. u NPflF., II 5, 81.]

1. ***Convallaria majalis*** [L., Spec., 314 (1753)]. — Po hladovitim šumama do u predalpe.

Bosna: Na Gomili kod Krupe, oko Bihaća (B.), na Osječenici (B.), oko Banjaluke (H.), na Vlašiću (*S., Exs. nr. 145), oko Fojnice (B.), Sarajeva! (Zoch), na Trebeviću, kod Starigrada u dolini Miljacke, na Igmanu kod Blažuja (B.), na Treskavici (F.), Preslici (V.), u klancu Šušičkog potoka na Magliću (B.), na Kamešnici, Šatoru, Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Na Glogovo-pl., Veležu, Bjelasici (Mu.), Baba-pl. (Hawelka!), na Gljivi kod Trebinja (*P.), u Bijeloj gori (Hawelka!). — U maju i julu.

23. Paris.

[L., Gen., ed. VI, 198, nr. 500; Engl. u NPflF., II 5, 83.]

1. ***Paris quadrifolia*** [L., Spec., 367 (1753)]. — U poljanama uz rijeke, po vlažnim šumama do u visoke planine.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), kod Grmeč-grada (Fo.), na Osječenici!! i Klekovači (F.), kod Kopljenice, Šehovaca, Dabravine (Fo.), na Šiši kod Ključa (B.), kod Banjaluke (H.), na Vilenici (Fr. Br.),

Vlašiću (*S., Exs. nr. 144), kod Gučegore (Franjić!), oko Fojnice (Pr.), u dolini Stavnje kod Sutješčice, kod Vareša Fo.). Češća u južnoj Bosni; posvuda oko Sarajeva!! (H.), u dolini Miljacke, na Igmanu, Romaniji, Treskavici (B.), kod Tarčina (Pr.), kod Borja blizu Kalinovika (A.), na Vratlu i Kmuru kod Broda na Drini (Fo.), na Maglići do u visinu od 1500 *m* (B.), kod Bugojna, Kupresa, na Šuljagi, Malovanu, Kamešnici, Šatoru, Vještici (Pr.), Dinari (B.), kod Šuice (Pr.). — **Hercegovina:** Na Plasi (*B.), Veležu!!, Crvnju do 1600 *m* (Mu.), Gnjiloj gredi u Bijeloj gori (V.). — U maju i junu.

Trib.: *Smilacoideae.*

[Engl. u NPflF., II 5, 19 i 87.]

24. Smilax.

[L., Gen., ed. VI, 524, nr. 1120; Engl. u NPflF, II 5, 88.]

1. ***Smilax aspera*** [L., Spec., 1028 α (1753)]. — Pod grmljem i uz živice u području mediterane flore.

Hercegovina: (*Boué); oko Mostara (Str.), kod Blagaja (Fo.), izmegju Drijena i Carine (Fo.). — U augustu i septembru.

14. rod: AMARYLLIDACEAE.

[Benth. Hook., Gen., III 711; Pax u NPflF, II 5, 97.]

1. Galanthus.

[L., Gen., ed. VI, 160, nr. 401; Pax u NPflF., II 5, 105.]

1. ***Galanthus nivalis*** [L., Spec., 288 (1753)]. — Po poljanama uz rijeke, po prosječenim šumama i livadama do u visoke planine.

Bosna: (*Boué); na Osječenici (B.), oko Banjaluke (H.), na Raduši, Tarabovcu kod Bukovice, Vlašiću!! (S., Exs. nr. 157), kod Gučegore (Franjić!), uz Obradsku rijeku kod Dônjeg Vakufa (S.), kod Fojnice (Schwarz!, ovdje sa sitnim cvijetom, perigoni često jedva 10 *mm* dugački), oko Sarajeva (H.), na Trebeviću (F!), oko Vareša (Pr.), kod Kupresa (S.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pr.), kod Stôca, Neum-Gradca (F.), u Šumi kod Trebinja (*Weiss), cvate ovdje često već početkom decembra. — U martu i aprilu.

β ***major*** [Ten., Fl. Nap., I, 140 (1811—1815); Beck u Wien. Ill. Gartenz. (1894), 53]. — Lišće široko, često 1—1·5 *cm*. Spoljašnji okrajak perigona 25—40 *mm* dugačak, 10—15 *mm* širok, obratno jajasto okrugao ili obratno jajasto duguljast, prema dnu na uže savijen.

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (*M.). — U aprilu.

2. Leucojum.

[L., Gen., ed. VI, 160 nr. 401, Pax u NPflF., II 5, 105; isporedi Beck, Fl. Nied.-Öst., str. 184—185, Wettst. i Beck u ÖBZ. (1891) 24, 99.]

Pod rod: *Leucojum.*

[Baker, Amaryll. 19. — *Leucojum* Herb., Amaryll., 63, 80, 332 (1837) i sect. *Euleucojum* Benth. Hook., Gen., III, 720 (1883).]

1. ***Leucojum aestivum*** [L., Syst., ed. X, 975 (1759)]. — Po močvarama, vlažnim livadama, uz vode.

Bosna: Oko Bihaća izmegju Golubića i Pritoke (B), po travnatim obroncima kod Skočaja (Boll., vrlo nevjerojatno), u Posavini kod Seljenika i Sijekovca, izmegju Garčina i Andrijevaca (*S., Exs. nr. 158), kod Banjaluke (H.), uz jezero Plive kod Jajca (Fo.), u Duvanjskom polju izmegju Županjca i Bukovice (Fr. Br.). — **Hercegovina:** Uz lijevu obalu Neretve kod Mostara pojedince (*Str.), uz Mostarsko blato nedaleko Širokog brijega (F.), uz Hutovo blato (F!), kod Fojnice (Weisbach f. M.). — U aprilu i junu.

3. Sternbergia.

[W. K., Pl. rar. Hung., II, 172, t. 159 (1805); Pax u NPflF., II 5, 107.]

Sekt.: *Oporanthus.*

[Herb., App., 38 (1821) kao rod; Römer, Fam. nat., IV, 8, 45 (1847).]

1. ***Sternbergia lutea*** [Ker. u Röm. Schult., Syst., VII, 795 (1829); Vis., Fl. dalm., I, 125; Reich., Ic. fl. Germ., IX, f. 829]. — Po kamenitim mjestima, strništima i travnatim baščama.

Hercegovina: Oko Mostara (Pi.!), Ljubuškog (*F.). — U septembru i oktobru.

4. Narcissus.

[L., Gen., ed. VI, 161 nr. 403; Pax u NPflF., II 5, 111.]

Narcissus pseudonarcissus [L., Spec., 289 (1753)]. — Sadi se po vrtlovima.

1. ***Narcissus poeticus*** [L., Spec. pl., 289 (1753)]. — Po livadama do u visoke planine.

Bosna: U južnoj Bosni (*Boué), na Vlašiću (S., Exs. nr. 159, pripadaće valjda k obliku β), sadi se često po vrtlovima. — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje; oko Mostara (Str., nije ali vjerojatno).

β ***radiiflorus*** [Salisb., Prodr., 225 (1796); Reich., Ic. fl. Germ., IX, f. 809, kao vrsta. *N. poeticus* v. *angustifolius* Herb., Amar., 317 (1837). — Lišće 3—4 (rijetko kada 6) *mm* široko, naprašeno ili zeleno kao trava. Okrajak perigona bijel, prema dnu žutkast, nije pokriven, duguljast, zašiljen ili prema dnu sužen, 2—3·5 *cm* dugačak, dva po tri puta dulji nego što je širok, krunica žutkasta sa rubom crvene ko cigla boje. Peteljke čaure isto tako ili podrugi put dugačke, nego što je čaura, koja je dugačka 15—22 *mm*. — Po livadama u visokim planinama.

Bosna: Česta na Vlašiću!! (*Fr. Br.), na Vranici kod Prokoškog jezera i na Tikvi (B.), kod Kupresa, hana Malovana (Fo.), na Kamešnici, kod Kurlaja (Pr. kao *N. poeticus*). — **Hercegovina:** Česta na Veležu!! (Bornm.!), kod Posušja i Rakitna (F.), u Gackom polju (Riedel!), na Leotaru kod Trebinja!! (*P.). — U junu i julu.

f. ***fallax***. Okrajak perigona pokriva se, oširok, $1^1/_2$—$2^1/_2$ puta dulji nego što je širok. Inače ko *N. radiiflorus*.

Hercegovina: Zajedno sa *N. radiiflorus*-om na Veležu (*B.), ali takogjer posvuda po kršu od Trsta do Monte Maggiore.

N. poeticus typicus [Reich., Icon. fl. Germ., IX f. 808] razlikuje se po skoro obratno jajastim ili ovalnim okrajcima perigona (koji se pokrivaju), jedan do dva puta duljim nego što su široki, nadalje po peteljkama čaure, koje su dva do tri puta dulje od same čaure; konačno po širijem, obično preko 5 *mm* širokom lišću. No kako ističe Marchesetti (Fl. Trieste, 545), nema oštrih kriterija izmegju spomenutih rasa *N. poeticus*-a.

2. ***Narcissus serotinus*** [L., Spec., 290 (1753)]. — Po suhim, travnatim mjestima.

Bosna: Na Dinari (Fr. Maly po Reichardtu). — U augustu i septembru.

15. rod: DIOSCOREACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. II, 359 (1836); Pax u NPflF., II 5, 130.]

1. Tamus.

[L., Gen., ed. VI, 524 nr. 1119; Pax u NPflF., II 5, 136.]

1. ***Tamus communis*** [L., Spec., 1028 (1753)]. — Izmegju grmlja, po živicama i slabim oranicama do u predalpe.

Bosna: Kod Zavalja (Boll.), posvuda oko Bihaća (B.), na Grmeč-pl. (Boll.), kod Novog (B.), Prijedora, Sanskog Mosta (F.), Banjaluke, Maglaja na Vrbasu (H.), Jajca (Brancsik), oko Travnika (*S.), Žepča (H.), Janjića (S.), Dõnje Tuzle!! (D.), Breške (B.), oko Sarajeva, na Igmanu (B.), Preslici (V.), u dolini Rijeke kod Čelebića (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara!! (Str.), u dolini Neretve kod Bune i Žitomišljića (Mu.), oko Trebinja, Bileka! (*P.). — U maju i junu.

16. rod: IRIDACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. II, 332 (1836), Veg. Kingd., 159; Benth. Hook., Gen., III, 681; Pax u NPflF., II 5, 137.]

Trib.: *Crocoideae.*

[Pax u NPflF., II 5, 142.]

1. Crocus.

[L., Gen., ed. VI 25, nr. 55; Pax u NPflF., II 5, 142; Maw, Monogr. Crocus (1886).]

1. ***Crocus Malyi*** [Vis., Fl. dalm., Suppl. I, 181 (1872); Bot. Mag., t. 7590].

Hercegovina: Na Orjenu uz hercegovačko-dalmatinsku granicu (Hooker). Obreten na Velebitu (Fr. Maly); takogjer na brdu Vermacu kod Kotora (Hooker). — U februaru i martu.

2. ***Crocus albiflorus*** [Kit. u Schult., Öst.-Fl., ed. II, I, 101 (1814). — Glede razlika spram *C. vernus*-a isporedi Derganca u ÖBZ. (1897), 16 i dalje. — *C. vernus* β *parviflorus* Gay u Bull. de scienc. nat., XI (1827), 368].

Nalazi se u ovim formama:

1. ***typicus***. Perigon bijel, prema cijevi žutkast. Po brdskim livadama. **Bosna:** Na Grmeč-pl. (Boll.), Vlašiću!! (Fr. Br.), kod hana Koprivnice (*S.), oko Sarajeva (F.!), na presedlu Metalka, oko Foče (F.). — **Hercegovina:** Na Maloj Ljubuši (F.), Veležu, Crnoj Gori, Džafinom kuku (Pi.!), Jastrebici u Bijeloj gori(*P.).

2. ***violacea*** [Derg., l. c.]. *C. Vilmae* Fiala u Glasn., IV. (1889) 116, WMBH., I (1893) 562 i tabla!! Perigon modroljubičast (spoljašnji često tamnije masti, unutrašnji svijetliji). **Bosna:** Na Vlašiću (*Fr. Br.), oko Travnika (Brandis f. Wiesbaur), oko Sarajeva (Borbas 1877 kao *C. vernus* v. *parviflorus* Gay, F. kao *C. Vilmae!)*, na Trebeviću, kod Viline stijene, na Preslici (F. kao *C. Vilmae)*. — **Hercegovina:** Na Veležu, Crnoj gori, Džafinom kuku (Pi.!), Maloj Ljubuši (R. po F.).

3. ***coerulescens***. Perigon bijel, prema cijevi modroljubičast ili su okrajci prema dnu ponešto modroljubičasto isprutani. Izmegju pregjašnjih oblika rijetko kad u **Bosni:** na Trebeviću (Reiser!). — **Hercegovini:** na Veležu, Crnoj Gori, Džafinom kuku (Pi.!) — U martu i aprilu, u visokim planinama kasnije.

3. ***Crocus vernus*** [Wulf. u Jacqu., Fl. austr., V. App., 47, t. 36 (1778), nije drugi. *C. vernus* β *grandiflorus* Gay u Bull. de scienc. nat., XI (1827), 860].

α ***typicus***. Spoljašnji listovi perigona ispod vrška provigjeni sa tamnijim ljubičastim pjegama u obliku polumjeseca, ili takogjer bez njih. Ždrijelo cvjetne krune izmegju mjesta, gdje su nasagjeni prašni listići, posuti sitnim dlačicama; dlake često samo bradavičaste. — Po travnjacima i livadama do u visoke planine.

Bosna: Oko Bihaća! (Boll.), na Klekovači!! (F., kao *C. Heuff.)*, Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 152, 153), oko Travnika, na Vilenici, Tarabovcu (Fr. Br.! kao *C. banaticus)*, oko Fojnice (Schwarz!), posvuda po Vranici (B., F.! kao *C. Heuff.)*, oko Duboštice (Pr.), Sarajeva (F.!, H. kao *C. banaticus!)*, po svim gorama južne Bosne, tako na Hranisavi!! (Bl.), Bjelašnici, Treskavici, Magliću, Volujaku i drugdje (B., djelomice kao *C. Heuffelianus)*; na Stožeru kod Kupresa (F.), kod Livna (S.), na Troglavu i Dinari (B.), Malovanu, Šatoru, Kamešnici (Pr. kao *C. Heuff.)*. — **Hercegovina:** (*AK.); oko Mostara (Pi.!), na Podveležu (Str.), Veležu (B), Leotaru kod Trebinja (B.). — U martu i aprilu, u većim visinama sve do jula.

Opažavane su ove forme:

1. ***niveus*** [Derganc u ÖBZ. (1897) 17.] Perigoni bijeli kao snijeg. — **Bosna:** Na Vranici (*B.).

2. ***intermedius*** [Vukot. *(albus* × *vittatus)*. Vidi orig.!]. Perigon bijel; izvanjski okrajak ispod vrška purpurno pjegav ili isprutan. Cijev modrikasta.

3. ***violaceus*** — *[C. vernus* Wulf. l. c. — *C. vittatus* Schloss. u Verh. ZBG., III (1853), Sitz. 132; ÖBZ. (1854) 116, samo ime; Schloss. Vuk., Syll. fl. croat. (1857) 22, 23; Fl. Croat., 1075; isporedi Vukot. u ozn. dj. (1878) 133; Hirc., na ist. mj. (1881), 108]. Perigon purpurno ljubičast; izvanjski listovi često provigjeni pod vrškom tamnijom pjegom u obliku polumjeseca *(C. vittatus* Schloss.). — *C. vittatus* Schloss. ima spram originala dlakavo ždrijelo (a ne golo, kako se veli u Flora Croat., 1075), ne može dakle da pripada *C. banaticus*-u Heuff., kako navodi Janka [ÖBZ. (1858) 331.]

β ***Heuffelianus*** [Herb. u Journ. of hort. soc., II (1847), 273; Römer, Pflanzenwelt Burzenl., 26, t. 2. *C. banaticus* Heuff. u Flora, XVIII (1835) I 255 i u Verh. ZBG. (1858) 205 ne Gay (1831); Neilr., Diagn., 119; Reich., Icon. fl. Germ., IX, 10 f. 800; Kern. u ÖBZ. (1877) 293. i d. — *C. Heuffelii* Körn. u Flora (1856), II, 476]. — Spoljašnji listovi perigona ispod vrška obično provigjeni tamnijom mrljom u obliku polumjeseca. Ždrijelo cvjetne krune golo. Drugih pouzdanih razlika spram *C. vernus*-a Wlf. nema. Andrae [u Bot. Zeit. (1856) 67] spominje i to, da se na Heuflerovim originalnim eksemplarima vidi dlakavo ždrijelo, spram čega bi dakle i to obilježje bilo varljivo. Ali je *C. Heuffelianus* biljka na široko proširena u Erdelju, koja se u Banatu sastaje s tipičnim *C. vernus*-om. — Po livadama, travnatim mjestima, pod grmljem i u prosječenim šumama.

Bosna: Uz Usoru kod Doboja (Bl.), kod Foče blizu Kotorskog (Bl.), oko Bukovice kod Zvornika (*S., Exs. nr. 151, nije ju vidio), na Trebeviću kod Sarajeva (H. fide P., ? jer sam ja vidio samo po H. sabrani *C. vernus)*, na Treskavici (Bl.), kod Foče, Trnova, Kalinovika (F.). — **Hercegovina:** Kod Stôca, Domanovića, Bileka (F.). — U martu i aprilu.

Vrlo je često zamjenjivana sa *C. vernus* Wlf.! Pošto do sada ne primih iz Bosne i Hercegovine ni jedan eksemplar *C. Heuffelianus*-a, moraće se sve naznake o nahogjajima *C. Heuffelianus*-a u tim zemljama ponovno ispitati. Odlike po boji nijesu glede *C. Heuffelianus*-a [isporedi Schur, Enum. Transsylv., 652] do sada opažavane.

4. ***Crocus Tommasinianus*** [Herb. u Journ. of hort. soc., II (1847), 273]. — Po svijetlim hrastovim gajevima.

Hercegovina: Oko Gradca kraj Posušja u kotaru Ljubuškom (*F.!). — U aprilu.

5. ***Crocus Pallasii*** [Goldb. u Mem. soc. nat. Mosc., V (1817), 157; M. B., Fl. taur. cauc., III, 35 (1819); Vis., Fl. dalm., I, 120. — *C. Visianicus* Herb. u Bot. Reg. (1845), Misc. 83, *C. sativus* v. *Pallasii* Maw, Crocus, 168]. — Lako se raspoznaje po

vremenu cvjetanja, po uzanom, uz rub trepavičastom lišću, po ljubičastim perigonima i po trokrakim brazgotinama. — Po livadama, kamenitim, gustom travom zaraslim mjestima, ispod živica.

Hercegovina: Oko Ljubuškog (*F.!). — U oktobru i novembru.

6. ***Crocus dalmaticus*** [Vis., Fl. dalm., I, 119, (1842) i Suppl. I, 28, t. II (1872); Maw, Crocus, 194]. — Ljuštice u lukovice mrežaste. Lišće uzano linealno, na savijenom rubu zupčasto trepavičasto. Cvjetna rukavca dva. Perigon modroljubičast, prema ždrijelu žut, cijev modro isprutana, brazgotina tako visoko ili još na više uspravljena, nego što su prašni listovi, duboko trodjelna sa savijenim razdijeljenim laporima u obliku tulca. — Po kamenitim, travom zaraslim mjestima.

Hercegovina: U Bijelom polju kod Mostara (Pi.!), na Veležu (F.!), u šumi Dubravi kod Domanovića (Hensch), kod Bileka (Hensch f. V.), u šumi kod Trebinja (*E. Weiss). — Od januara do marta.

7. ***Crocus reticulatus*** [Stev. ex Adam u Weber u. Mohr, Beitr. Naturk. I (1805) 45 po Vis., Fl. dalm., I, 118; M. B., Fl. taur. cauc., I, 28 (1808). — *C. variegatus* Hoppe i Hornsch., Tageb. einer Reise, 187 (1818)]. — Razlikuje se vrlo lako od pregjašnje vrste po svojim grubo mrežastim ljušticama na lukovici, po lišću s glatkim rubom, po bjelkasto ljubičastim perigonima, čiji su spoljašnji listovi provigjeni sa tri do pet ljubičastih prutica. — Po kamenitim, sunčanim, travom zaraslim mjestima.

Hercegovina: Oko Mostara, Gradine i na Podveležu (Pi.!), oko Drenovca blizu Poplat-dola u stolačkom kotaru (F.!). — U martu.

8. ***Crocus biflorus*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, nr. 4 (1768)]. — Po brdskim livadama i sunčanim, kamenitim, travnatim mjestima.

Hercegovina: U šumi kod Trebinja (*E. Weiss). — U februaru i martu.

2. Romulea.

[Maratti, Fl. Romul. et Saturn., 13 (1772); Pax u NPflF., II 5, 143. — *Trichonema* Ker. u Bot. Mag., t. 575 (1802); König i Sims., Ann. of bot., I (1805) 222.]

1. ***Romula bulbocodium*** [Seb. u. Maur., Fl. Rom. prodr., 17 (1818). — *Trichonema bulbocodium* Ker l. c., t. 575 i 223]. — Po suhim, kamenitim i travnatim mjestima, po brdskim ledinama.

Hercegovina: U Bijelom polju i oko Mostara (Pi.!), kod Domanovića, Gabele (*F.), Gornjeg Hrasna u stolačkom kotaru (F.), Metkovića (Hensch!). — U martu.

Trib.: *Iridoideae.*

[Pax u NPflF., II 5, 142 i 144 (1888). — *Moraceae* Benth. Hook., Gen., III, 682 (1883).]

3. Hermodactylus.

[Adans., Fam., II, 60 (1763); Miller, Gard. dict., ed. VIII (1768); Parl., Nuov. Gen. Monoc., 45; Benth. Hook., Gen., III, 687; Pax u NPflF., II 5, 145. — *Iris* subgen. Spach u Ann. sc. nat., 3. sér., V, 90.]

1. ***Hermodactylus tuberosus*** [Mill. Gard., dict., ed. VIII (1768); Salisb. u Trans. hort. soc., I, 304; Parl., Nuov. Gen. Monoc., 45]. — Pod grmljem, uz živice, po kamenitim mjestima i livadama.

Hercegovina: (*Boué); kod Mostara (F.!), Ljubuškog (F.!). — U martu i aprilu.

4. Iris.

[L., Gen., ed. VI, 27 nr. 59 (djelomično), Benth. Hook., Gen. III, 686; Pax u NPflF., II 5, 145.]

1. ***Iris pumila*** [L., Spec. pl., 38 (1753)]. — Po kamenitim, sunčanim mjestima.

Hercegovina: Na Gljivi kod Trebinja, oko Dubovca u Bijeloj gori (*P.). Treba da se potanje ispita. — U aprilu i maju.

2. ***Iris bosniaca*** [G. Beck, Fl. Südb. u ANH., II (1887) 51 kao var. od *I. Reichenbachii* i V, 573; Wien. Ill. Gartenz. (1895) 215 i tab.]. — Stabljika jedno- ili dvocvjetna, oniska, 10—35 *cm* visoka, samo pri dnu lisnata. Lišće manje više srpoliko zavinuto, oštro zašiljeno, u prirodi 4—15 *mm*, pri gajenju do 3 *cm* široko.

Brakteje najmanje dvije, trbušasto naduvene, oštro brazdaste, svjetlo zelene, bjelkasto zarubljene. Cvijetovi imadu kratku peteljku, veliki su i mirišu pomalo, ugodno; rub 4—6 *cm* dugačak, $2^1/_2$ do 3 puta tako dugačak ko što cijev, koja je opet 1—$1^1/_2$ puta tako dugačka nego što je plodnica. Listovi perigona na široko obratno jajasti, svi 2·—2·5 *cm* široki, tubasto zaokruženi, svjetlo žutkasti, prema dnu slabo ružičasto ili purpuno punktirani i isprutani. Brada zlatožuta. Unutrašnji listovi perigona prema korjenu nabrzo suženi. Prašni končići $1^1/_2$—2 puta tako dugački ko bijele anthere. Brazgotinasti lapovi izrezani. Čaura elipsoidična, zašiljena, prema dnu peteljkasto savijena, 50—65 *mm* dugačka, sa debelim, zašiljenim jezičcima, koji imadu izbočene nerve po sredini i uz rub. Sjeme okruglo, s jedne strane zašiljeno, smeđe žuto, u osušenom stanju brazgotinasto, 4—5 *mm* dugačko.

Dostatno različna od *I. Reichenbachii* Heuff. u Verh. ZBG. (1858) 206 po širem savinutom lišću, naduvenim braktejama i dugačkim prašnim končićima. Povrh toga je *I. bosniaca* predalpinska biljka, koja rano cvate.

Nadalje se razlikuju još i mediterane forme: ***I. lutescens*** [Lam., Enc., III, 297 (1789); Gren. Godr., Fl. franç., III, 240] po širokom, ravnom lišću, nenaduvenim, jedva brazdastim braktejama, skoro sjedećim cvijetovima, *po kraćoj cijevi u perigona, uzanijim listovima perigona, kraćim prašnim končićima i višoj stabljici.* — ***I. chamaeiris*** [Bert., Fl. ital., III, 609 = ***I. lutescens*** Red., Lil., V, t. 263 ne Lam.] po ravnom lišću, skoro sjedećim cvijetovima, manje trbušastim, nebrazdastim braktejama, po uzanijem duguljasto lopatastom, u sredini ljubičasto pjegavom spoljašnjem i eliptičnom unutrašnjem okrajku perigona, konačno po tubastoj čauri.

Po kamenitim, travnatim mjestima u predalpima do u visoke planine; na vapnencu.

Bosna: Na Vlašiću!! (S. kao *I. squalens* aff. i *I. flavescens* Red., Exs. nr. 156., Fr. kao *I. xanthina* u lit. ad Brandis); na Inacu (Schwarz!), kod Vareša (Pr.), na Trebeviću kod Sarajeva (*B., Exs., nr. 121), na podnožju Trijeske u Goloj Jahorini (R.!), na Leliji pl. prema Kalinoviku, kod Kačuna i u Zagorju (B.), kod Rusanovića blizu Rogatice (F.!). — **Hercegovina:** Na Muharnici (F.), Veležu (*B), Baba-pl. (Hawelka!), Leotaru kraj Trebinja? (B.). — U maju i junu.

3. ***Iris variegata*** [L., Spec., 38 (1753)]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima.

Bosna: Na Drenovu klancu u Grmeč-pl., oko Bihaća (B.), kod Ilidže u Sarajevskom polju (Zoch), po obroncima Igmana kod Blažuja!! (*Bl.), kod Vrutaka (B.), Gredine blizu Veleševa, kod Vlaholja u Zagorju (Fo.). — U maju i junu.

Iris flavescens [DC. u Redouté, Lil., t. 375 (1813)]. — Po *AK. u Bosni; takogjer po Bakeru u Bosni (l. Sendtner) [Boiss., Fl. orient., V, 137]. Čitavi navod ne odnosi se na orijentalnu *I. flavescens* Red., već na *I. bosniaca* G. Beck.

4. ***Iris germanica*** [L., Spec., 38 (1753)]. — Po sunčanim, kamenitim humcima, hridovima, zidinama.

Bosna: Često gajena (*AK.); na Kleku (F.). — **Hercegovina:** Gajena i divlja vrlo česta oko Mostara (*Str.). — U aprilu i maju.

5. ***Iris sambucina*** [L., Syst., ed. X, 863 (1759) i Spec., ed. II, 55 (1762)]. — Gaji se po baščama.

6. ***Iris florentina*** [L., Syst., ed. X, 863 (1759)]. — Po hridovima.

Hercegovina: Koristna greda kod Vučije u Bijeloj gori (*P.). — U maju i junu.

7. ***Iris pallida*** [Lam., Enc., III, 204 (1789)].

Bosna: (?AK.); kod Travnika (Br.), na Krug-pl. kod Livna (F.!). — **Hercegovina:** (*Boué).

8. ***Iris graminea*** [L., Spec. pl., 39 (1753)]. — Po tratinama, ispod grmlja, u prosječenim šumama do u predalpe.

Bosna: Kako se čini vrlo raširena, tako na Vel. Gomili, oko Bihaća i Petrovca (B.), na Klekovači, Osječenici!! (F.), kod hana Bravsko, Debele strane i na Šiši pl. kod Ključa (B.), oko Gredine blizu Veleševa, kod Šehovaca (Fo.), na Kozari (B.), oko Banjaluke (H.), Travnika, na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 155), kod Kobile glave blizu Sarajeva, oko Prače, Nahoreva (F.!), na Igmanu kraj Blažuja (B.), na Bukoviku kraj Sarajeva (M.), na Dumoš-pl. (Fo.), u dolini Krupice kod Jeleča (B.), kod Foče (Fo.), Broda na Drini (Fo.), na Ručniku kraj Kalinovika (Fo.), na Bororoj glavi kod Livna!! (F.), na Šatoru (Pr.), Prologu, kod Uvca (F.). — **Hercegovina:** Na Lisin-pl., kod Ivan-karaule (Smetana f. V.), na Veležu!! (V.), Crvanj-pl. (Mu.), kod Plužine (Fo.), Dubovca u Bijeloj gori (*P.), u Bijeloj gori (Havelka!), izmegju Orahovca i Visoke planine (V.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Livna izmegju Bistrice i Banje (*B.). — U junu.

Pokazuje ove forme: f. ***pseudocyperus*** [Schur., Enum. pl. Transsylv., 657 (1886) kao vrsta; Beck, Fl. Südb. u ANH., V, 573.] — Snažna rasta. Stabljika 63 i više *cm* visoka. Cvjetni perigoni zamazano ljubičasti s prijelazom u žutkasto (?). Lišće dvostruko dulje od stabljike. — **Bosna:** Oko Travnika (*B.). — **Hercegovina:** Na sasapu u Borošnici pl. u visini od 1800 *m* (*D.). — f. ***latifolia.*** Snažna rasta. Stabljika visoka do 35 *cm*, višecvjetna. Lišće 10—22 *mm* široko. Perigoni iste boje ko u tipusa. — **Bosna:** Na Vel.

Gomili kod Krupe (*B.), kod Kolunića u Osječenici (B.), kraj Fojnice (Schwarz!), na Borovoj glavi kraj Livna (B.). — **Hercegovina:** Na Baba-pl. (Hawelka!), na Veležu (B.). Takogjer na Kleku kod Ogulina u Hrvatskoj (B.).

9. ***Iris sibirica*** [L., Spec. pl., 39 (1753)]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Kod Pala (*F.!). — **Hercegovina:** Na Baba-pl. (*Hawelka!). — U maju i junu.

10. ***Iris pseudacorus*** [L., Spec., 38 (1753)]. — Uz vode, po močvarama.

Bosna: Izmegju Doberlina i Novog (B.), kod Drenovog Tijesna (F.), Vrbovske, Lišnja, Sijekovca (B.), Doboja, Banjaluke (H.), uz rijeku Bosnu izmegju Lepenice i Sarajeva (*S.), u Sarajevskom polju uz rijeku Željeznicu (Bl.), kraj Vrela Bosne (S.), oko Livna (S.). — **Hercegovina:** Uz Neretvu kod Bune (*Str.). — U junu i julu.

5. Gladiolus.

[L., Gen., ed. VI, 26, nr. 57; Pax u NPflF., II 5, 156.]

1. ***Gladiolus communis*** [L., Spec., 36 (1753)]. — Ispod grmlja.

Bosna: Gajena po baščama u Varešu (Pr.). — **Hercegovina:** Na Veležu, izmegju Drijena i Trebinjčice (B.), u dolini Jazine kod Orahovca, oko Dubovca, u dolini Raduš-broda kod Vučije u Bijeloj gori (*P. kao *G. triphyllos* (Sibth.).

2. ***Gladiolus imbricatus*** [L., Spec., 37 (1753)]. — Po tratinama i šipragu.

Bosna: Oko Travnika, po obroncima Vlašića, u dolini Lašve (Bl.), izmegju Kakanj-Doboja i samostana Sutjeske (*S.). — U junu i julu.

3. ***Gladiolus illyricus*** [Koch, Syn. fl. Germ., 699 (1837) i Sturm, Deutschl. Fl., sv. 83]. — Ispod grmlja, po brdskim livadama.

Bosna: Kod Koričana prema Vlašiću (*Fr. Br.), kod Karaule gore izmegju Travnika i Jajca (Seunik!), na Lisini kod Ključa (B.), kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Glogovo-pl. (V.), kod Podgorana kraj hana Potoci (Ružička f. V.), oko Mostara (Str.), u Gackom polju (Riedel po Mu.), kod Arslan-Agić Mosta blizu Trebinja (B.), kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.), oko Ljubuškog (F.!, ? jer je pribrana bez lukovica). — U junu i julu.

4. ***Gladiolus segetum*** [Ker. u Bot. Mag., t. 719 (1793)]. — Izmegju usjeva, po strništima.

Bosna: Kod Bihaća (Boll.), izmegju Zenice i Kakanj-Doboja (*S., Exs. nr. 154), kraj Hamandžića u dolini Lašve (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.), kod Neuma, Gabele, po ostrvima Neretve (F.), kraj Trebinja (*P.).

5. ***Gladiolus palustris*** [Gaud., Fl. Helv., I, 97 (1828)]. — Po močvarnim livadama.

Hercegovina: U Gackom polju (Riedel!, ? jer bez lukovica). Da li se za *G. triphyllos* Sibth. po P.-u navedena stajališta u Bijeloj gori (vidi *G. communis*) odnose na *G. palustris*, ne mogu da odlučim. Visiani (Fl. dalm., I 123) citira za svoj *G. triphyllos* Reichenbacha. [Reich., Fl. Germ., 83 i Icon crit., VI, f. 817], ali je tu razumijevao jedino *G. communis*. — U junu i julu.

17 rod: ORCHIDACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. II, 336; Pfitzer u NPflF., II 6, 52.]

Diandrae.

[Pfitzer, Entwurf, 95 i u NPflF., II 6, 80. — *Cypripedieae* Aut.]

1. Cypripedilum.

[L., Gen., ed. VI, 464, nr. 1015; Pfitzer u NPflF., II 6, 82. *Cypripedium* Aut.]

1. ***Cypripedilum calceolus*** [L., Spec., 951 (1753)]. — Po kamenitim mjestima i šipragu do u predalpe.

Bosna: Blizu Starigrada kraj Sarajeva (*F.!), na usponu od Drinića na Klekovaču (F.!). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — U maju i junu.

2. Ophrys.

[L., Gen., ed VI, 462 nr. 1011 (djelomično); Benth. Hook., Gen., III, 621; Pfitzer u NPflF., II 6, 87.]

1. ***Ophrys myodes*** [L., Spec., 948 (1753) kao var. α od *O. insectifera;* Jacqu., Misc., II, 373, Icon., I, t. 184. — *O. muscifera* Huds., Fl. Angl., 340 (1762)]. — Po sunčanim, kamenitim mjestima i livadama.

Bosna: Na Orlovcu kod Sarajeva (*F.), iznad Vareša (Pr.), na Vel. Malovanu, Troglavu, Kamešnici (Pr.). — U maju i junu.

2. ***Ophrys arachnites*** [L., Spec., 949 (1753) kao var. η od *O. insectifera;* Mill. Gard. dict., ed. VIII, nr. 7 (1768) kao *O. adrachnites;* Reich., Fl. Moenofr., II, (1778) 89 (po Koch-u). — *O. fuciflora* Hall. u Reich., Iconogr., IX, 24, f. 1162—1165]. — Po sunčanim, kamenitim, travnatim mjestima i po livadama.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Pi.). — U maju i junu.

f. ***cornigera.*** — Grba u nerazdijeljene dônje usne uzana, rožnato produljena. Dônja usna našarana sa četiri unakrst poredane pjege sa uzanijim poprečnim pruticama po sredini. Spoljašnji okrajak perigona ljubičast sa zelenim žilama. Podsjeća po rožnatoj grbi na *O. cornuta* Stev.

Bosna: Na Mašića brdu kod Novog (*B.). — U julu.

3. ***Ophrys Bertolonii*** [Moretti, Decad. VI, 9 (1823)]. — Po sunčanim, kamenitim i travnatim mjestima.

Hercegovina: Oko Mostara (Pi.), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U aprilu i maju.

4. ***Ophrys aranifera*** [Huds., Fl. Angl., ed. 2, II, 392 (1778)]. — Po sunčanim, travnatim i šipragastim obroncima.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika, na Vlašiću, putem u Vranduk (*S., Exs. nr. 181), kod Guče gore (Franjić!), u dolini Miljacke kod Sarajeva (F.), na Šuljagi i Kamešnici (Pr.). — Od aprila do juna.

Ophrys atrata [Lindl. u Bot. Reg., XIII., t. 1087 (1827) ne L.]; Zoch navodi ovu biljku za Dobru vodu na Trebeviću, što je ali vrlo nevjerojatno, pošto je *O. atrata* biljka flore Sredozemnog mora.

5. ***Ophrys apifera*** [Huds., Fl. Angl., 340 (1762)]. — Po travnatim i šipragastim mjestima.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), u dolini Lapišnice, po obroncima Hrastove glavice kod Sarajeva (Bl.), kraj Dobre vode na Trebeviću (Zoch), kod Lipnika (Fo.). Nije li možda zamijenjena sa *O. cornuta* Stev. ? — **Hercegovina:** Po hrastovim gajevima kraj Mostara (*F.). — U maju i junu.

6. ***Ophrys cornuta*** [Steven u Bull. soc. Mosc., II (1809) 175. — *O. Scolopax* Cav. v. *oestrifera* f. *cornuta* Reich. f., Ic. fl. Germ., XIV, 99, t. 108]. — Po travnjacima, livadama i prosječenim šumama.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), kraj Sutinske izmegju Kakanj-Doboja i samostana Sutjeske, izmegju Putkovića, Tolovića i Zenice (*S., Exs. nr. 182), oko Sarajeva dosta česta (B., Exs. nr. 46), kod Galjine njive u dolini Željeznice (B.). — **Hercegovina:** Kraj Čitluka u Ljubuškom kotaru (F.!), oko Mostara (Pi.!), na Gljivi kraj Trebinja, kod Vučije u Bijeloj gori (*P.). — U maju i junu.

3. Orchis.

[L., Gen., ed. VI, 461, nr. 1009 (djelomično); Rich. u Mem. du Mus. d'hist. nat., IV, 41 (1817); Pfitzer u NPflF., II 6, 88.]

1. Sekt.: *Herorchis.*

[Lindl., Orchid. Gen., 259 i 266 (1835); s. *Euorchis* Gren. Godr., Fl. de France, III, 284 (1856).]

Orchis papilionacea [L., Syst., nat., ed. X, 1242 (1759)]; Boué veli, da ta biljka raste u sjevero-zapadnom dijelu turske države; u Bosni pouzdano ne raste ova meditirana biljka.

1. ***Orchis morio*** [L., Spec., 940 (1753)]. — Po livadama.

Bosna: U dolini Une kod Bihaća (Boll.), u Grmeč-pl. (B.), izmegju Gradačca i Srebrenika (*S.), oko Banjaluke (H.), Travnika (S., Exs. nr. 166), Vranduka, izmegju Žepča i Golubinja (S.), kod Visokog (Fo.), Vareša (Pr.), oko Sarajeva! (Bl.), na Romaniji (B.). Biće svakako i više rašireno. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), na Gljivi kod Trebinja, oko Bileka (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Na brdu Metalici kod Novogpazara (Friedrichsthal f. Grisebach). — U aprilu i maju.

β ***picta*** [Lois. u Mem. soc. Linn. Paris, VI (1827) 431 i Fl. Gall., ed. 2, II, 264 (1828), kao vrsta].

Bosna: Oko Travnika, Guče gore (Franjić), Fojnice (B.), Sarajeva, ovdje ko i posvuda takogjer u prijelaznom obliku k tipusu (*B.), na Romaniji (B.). — **Hercegovina:** Na Podveležu, kod Domanovića i Stôca (F.). Može se i kao odlika teško odijeliti od tipusa. Isporedi Reichenb., Icon., XIII, 17 f., Borbas u ÖBZ. (1883) 133, Freyn na istom mjestu (1877) 53.

2. ***Orchis ustulata*** [L., Spec., 941 (1753)]. — Po livadama do u predalpe.

Bosna: Oko Bihaća, na Grmeč-pl., Gomili kod Krupe, oko Petrovca, na Klekovači, kod Kapljine i Bjelavskog dola (B.), kraj Banjaluke (H.), na Kozari (B.), posvuda oko Travnika (*S., Exs. nr. 170), na

Vlašiću (B.), kod Guče gore (Franjić!), u dolini Spreče prema Turiji (S.), oko Fojnice i na Vranici (B.), kod Vareša (Pr.), dosta česta oko Sarajeva (B.), kraj Pazarića, Pala (Bl.), Lipnika (Fo.), Osove, Rudine i Rusanovića kraj Rogatice (F.), na Magliću (A.), Šuljagi, Malovanu, Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Uz jezero kraj Borka (Bl.), kod Umoljana (Landauer), na Vučjem zubu u Orjenu (Studnička). — U junu i julu.

3. ***Orchis tridentata*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 190 (1772). — *O. variegata* All., Fl. Pedem., II, 147 (1785)]. — Po livadama, ispod grmlja.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), posvuda oko Travnika, Guče gore, Vranduka (*S., Ex. nr. 171), na Vlašiću (Fr. Br.), česta oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (B.), kod Viteza (F.), kraj Osove i Rudine u rogatičkom kotaru (F.), kod Kupresa i Livna (F.). — **Hercegovina:** (*AK.); oko Konjica (*F.), kod Ružića, na Leotaru kod Trebinja (B.). — Od aprila do juna.

β ***commutata*** [Todaro, Orchid. Sic., 24 (1842), kao vrsta; Reich. f., Ic. Fl. Germ., XIII, 24, t. 19, f. II].

Bosna: U Grmeč-pl. (B.), kod Guče gore (Franjić!), po gdje gdje oko Sarajeva (*B.).

4. ***Orchis simia*** [Lam., Flor. franç., III, 507 (1778)]. — *O. tephrosanthos* Vill., Hist. pl. Dauph., II, 32 (1787). — Po sunčanim, kamenitim mjestima, ispod grmlja, po travnjacima.

Bosna: Kod Skočaja i Zavalja blizu Livna (Boll.), oko Banjaluke (H.), na mnogo mjesta oko Travnika, na Vlašiću (*S., Exs. nr. 169), kod Guče gore, Zenice (S.), u okolici Sarajeva! (Bl.), oko Vareša (Pr.), na Kamešnici, Šatoru, Malovanu (Pr.), kod Livna (R.!). — **Hercegovina:** Na Bjelasici (*R. f. M.). — U maju i junu.

5. ***Orchis militaris*** [L., Spec., 941 (1753) α i autora. — *O. Rivini* Gouan, Illustr., t. 74 (1773)]. — Po livadama, kamenitim mjestima i šipragu do u predalpe.

Bosna: Kod Banjaluke (*H.), česta oko Travnika (Fr. Br.), kod Pobrina hana i sela Potoci kraj Vareša (Pr.), uz Dobru vodu na Trebeviću (Zoch), na Crvenoj stijeni u Romaniji (B.), na Kamešnici (Pr.). — U maju i junu.

6. ***Orchis purpurea*** [Huds., Fl. Angl., 334 (1762). — *O. fusca* Jacqu., Fl. Austr., IV, 4, t. 307 (1776)]. — Po kamenitim mjestima, šipragu i livadama.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), u dolini Spreče kod Kiseljaka, kod Breške izmegju Srebrenika i Dônje Tuzle, oko Travnika i Guče gore!, izmegju Tolovića i Zenice (*S., Exs. nr. 161), oko Vareša (Pr.), uz Dobru vodu na Trebeviću (Zoch), kraj Koševe u blizini Sarajeva (F.), na Romaniji, Crvanj-pl. u rogatičkom kotaru, oko Rogatice (F.), kod Uvca (F.!), na Kamešnici (Pr.). — U maju i junu.

β ***moravica*** [Jacquin, Collect., I, 61, Icon. Rar., I., t. 182, kao vrsta; Reich. f., Ic. fl. Germ., XIII, 31, t. 26, f. 18].

Bosna: (*AK.), ali ? gdje.

γ ***bifida*** [Bogenh., Fl. Jena, 350]. — Ističe se po svojem vrlo uzanom linealnom, skoro končastom postranom i duboko u dva procjepa usječenom srednjem okrajku usne.

Bosna: Kod Guče gore (*Franjić), kod Breške izmegju Srebrenika i Dônje Tuzle (S.)?

7. ***Orchis longicruris*** [Link u Schrad., Journ. f. Bot., II (1799), 323; Reich. f., Icon., XIV, 33, t. 23]. — Po travnjacima.

Hercegovina: Na Gljivi kraj Trebinja (*P.). — U maju.

8. ***Orchis globosa*** [L., Syst., ed. X, 1242 (1759)]. — Po livadama prednjih alpa, naročito po vapnenastim visokim planinama.

Bosna: Na Gredovitom vrhu u Grmeč-pl. (Boll.), na Klekovači, Šiši, Lisini kod Varcar-Vakufa (B.), Karauli kod Jajca (Fo.), Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 177), Inacu i Vranici pl. i oko Fojnice (B.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva!!, na Trebeviću!! (Zoch), na Klek-pl. i Goloj Jahorini (F.), Romaniji (Bl.), Igmanu (F.), Bjelašnici, Treskavici (B.), Lisin-pl. (V.), Kamešnici, Vještici, Šatoru, Malovanu, Hrbljini (Pr.). — **Hercegovina:** Uz obalu Neretve kod Mostara (Str., biće da je doplavljena ?), na Veležu (B.), u Borke-pl. (F.), na Nečajnu kod Sovića (F.), u dolini Raduš-broda u Bijeloj gori (*P.), u Bijeloj gori (Hawelka). — U junu i julu.

9. ***Orchis coriophora*** [L., Spec., 940 (1753) α]. — Po vlažnim i suhim livadama.

Bosna: Oko Bihaća (B.), Travnika (*S., Exs. nr. 160), Fojnice, na Pogorelici (Schwarz!), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), iznad Krupca uz rijeku Željeznicu (Landauer!) kod Viteza, Uvca (F.), Rusanovića u rogatičkom kotaru (F.), na Kamešnici, Vještici, Šatoru, Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Stôca (F.), Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — U maju i junu.

β ***Polliniana*** [Spreng., Plant. pug., II (1815) 78, kao vrsta; Poll., Fl. Veron., III., 3; Reich. f., Ic. fl. Germ., XIII, 21. — *? O. fragrans* Poll., Elem., II, 157 (1811)].

Bosna: Oko Bihaća (B.), rasijana oko Sarajeva (*B.), na oba mjesta i u prijelaznim oblicima k tipusu. — **Hercegovina:** Kod Domanovića (Hensch), kraj Čitluka (F.).

10. ***Orchis Spitzelii*** [Sauter u Koch, Syn. fl. Germ., 686 (1837]. — Po alpinskim pašnjacima u visokim planinama.

Bosna: U alpinskoj regiji Klekovače (B.), na Vlašiću (*S., Exs. nr. 172), kod Gradiške (S.). — U maju i junu.

Po meni na Klekovači sabrane biljke jesu bujne, imadoše cvjetove bez mirisa, grimizno crvene usne sa purpurnim pjegama prema dnu, snažno izvučeni osrednji okrajak (skoro dva puta dulji nego u Rchb. f. Icon., XIII, t. 31), jedan tanki ružičasti trn, iznutra zelene, crveno-pjegave, spolja crvenkasto-zelene listove na šljemu. Var. *Sendtneri* [Reich. f., l. c. 41, t. XIII, f. II, 7], koju je Sendtner sabrao na Vlašiću, karakteriše Reichenbach: nježniji rast, bogato cvijetni grozd, nježniji trn. Samo ovo pošljednje obilježje od podregjene je važnosti.

11. ***Orchis mascula*** [L,, Spec. pl., 941 (1753), kao var. γ od *O. morio;* Fl. Suec., ed. II, 310 (1755)]. — Po travnjacima.

Bosna: Oko Banjaluke (H.), Travnika, na Vlašiću (*S.), oko Sarajeva (Bl.), Vareša (Pr.), na Šuljagi, Malovanu, Šatoru (Pr.).

Svi se ovi navodi očigledno odnose na vrstu što slijedi.

12. ***Orchis speciosa*** [Host, Fl. Austr., II, 527, (1831). — *O. mascula* γ *speciosa* Koch, Syn. fl. Germ., 686 (1837)]. — Po brdskim i predalpinskim livadama do u alpinsku regiju.

Bosna: Na Šiši i Lisin-pl. (B.), kod Banjaluke (H.), na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 164), kod Brajkovića (Fr. Br.); na Inacu u Vranici pl. (Schwarz!), oko Sarajeva, na Trebeviću (B., Exs. nr. 115), Romaniji i svim vapnenastim visokim planinama južne Bosne, tako na Kleku (F.), Bjelašnici, Treskavici, Dumošu, Maglići, Volujaku i t. d. (B.), kod Osanovaca, Rudine i Osove u rogatičkom kotaru (F.), na Dinari (B.). — **Hercegovina:** Na Porim-pl. (Pi.!), Veležu (B.), Leotaru kod Trebinja (*P.). — U maju i junu.

13. ***Orchis pallens*** [L., Mant., II, 292 (1771)]. — Po prosječenim šumama i šikarju.

Bosna: Na Grmeč-pl. (Boll.), kod Banjaluke (H.), izmegju Gradačca i Srebrenika (*S., Exs. nr. 167), na Vlašiću (Fr. Br.), na Hridu kod Sarajeva (F.), uz Dobru vodu na Trebeviću (Zoch), na Bogošu kod Vareša (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje; na Veležu do 1800 *m* (B.). — Od aprila do juna.

14. ***Orchis provincialis*** [Balb., Misc. alt. taur., 20, t. 2 (1806)]. — Po kamenitim, travom bujno zaraslim mjestima do u predalpe.

Bosna: Na Dinari (B.); kod Ilidže u Sarajevskom polju (Zoch), nije vjerojatno. — **Hercegovina:** Na Gljivi (*P.) i Leotaru (B.), oko Crkvice i Drače kod Trebinja (P.). — U maju i junu.

f. *carneopurpurea.* Biljke sa mesnato do purpurno crvenim perigonom, koje sam pojedince izmegju hiljadu biljaka žutocvjetnih oblika sabirao na Krstacu iznad Kotora, nijesam zapazio nigdje u području.

15. ***Orchis palustris*** [Jacqu., Ic. pl. rar., I, t. 181; Collect., I, 75 (1786). — *O. laxiflora* v. *longiloba* Döll, Rhein. Fl., 223]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Oko Bihaća, naročito kod Ribića u dolini Dobrnice (B.), kod Vrnograča (F.), uz jezero Plive kod Jajca (B.), kraj Travnika izmegju Turbeta i Potkraja i kod Dolca (*Fr. Br.), izmegju Trbuka i Maglaja na/B. (B.), kod Uvca (F. kao *O. laxiflora*), uz Buško blato (F.). — **Hercegovina:** Kod Vitine (F.). — U maju i junu.

β ***elegans*** [Heuff. u Flora (1835) 250 kao vrsta]. — Pada u oči po usni sa blizu čitavim rubom.

Bosna: Oko Bihaća, naročito u dolini Dobrnice (*B.).

16. ***Orchis laxiflora*** [Lam., Fl. franç., III, 504 (1778)]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje; u dolini Une, uz potok Mrežnicu kod Klokota i u Muslić selu (Boll., sva nalazišta dvojbena); oko Banjaluke (H., takogjer dvojbeno). — **Hercegovina:** Kod Domanovića (Hensch!), Skočigrma u Bijeloj gori (*P.), u Sutorini (Studnička). — U maju i junu.

2. Sekt.: *Palmaria.*

[Fries, Summ. veg. Scand., I, 61 (1846). — *Dactylorchis* Klinge u Act. hort. Petrop., XVII, fasc. 1 (1898).]

17. ***Orchis incarnata*** [L., Fl. suec., ed. II, 312 (1755). — *O. incarnata* α *lanceata* Reich., Ic. fl. Germ., XIV, 51]. — Po vlažnim livadama i vlažnim mjestima, zaraslim grmljem.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), Pržića bližu Vareša (Pr.), oko Sarajeva (F.!), na Trebeviću (Zoch), oko Tarčina (*Bl.), kod Pala (Bl.), Viteza, Prače (F.), na Hranisavi (Bl.), Treskavici (B.), kod Foče (F.), Bastača kraj Livna (R.!), Kupresa (F.), na Šuljagi i Malovanu (Pr.). — **Hercegovina:** Uz Boračko jezero (*Bl.). — Od maja do jula.

18. ***Orchis latifolia*** [L., Spec., 941 (1753) α. — *O. comosa* Scop., Fl. carn., ed. II, II, 198 (1772). — *O. majalis* Reich., Ic. crit., VI, dec. 57, 7, f 770 (1828)]. — Po vlažnim livadama do u visoke planine.

Bosna: Kod Travnika (*S., Exs. nr. 162), Guće gore, Viteza (S.), kod Pržića blizu Vareša (Pr.), uz Dobru vodu na Trebeviću (Zoch), kod Čemernice, na Kmuru i Vratlu kod Foče (Fo.), na Kamešnici, Malovanu, Troglavu i kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do jula.

19. ***Orchis bosniaca*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887) 53, t. II, f. 1—3 i V (1890) 574. — *O. cordigera* v. *bosniaca* Beck kod Klinge, Rev. der Orchis cordig. (Jurjew 1893) 28. — *O. monticola* Klinge, s. sp. Klinge u Act. hort. Petrop., XVII (1898), fasc. 1. S. A. 34]. — Gomolje duboko prstenasto razdijeljene. Stabljika do 35 *cm* visoka. Najdonje lišće cjevkasto jajasto; 3—5 listaka; donji su na široko obratno jajasti, tubasto zakruženi, osrednji su široko eliptični (25—55 *mm*, ponajčešće 30 *mm* široki), imadu po 10—16 postranih žila te su šiljkasto zakruženi; gornji su manji, uzaniji, duguljasto šiljasti; svi su zeleni i pokriveni sa crno ljubičastim, poprečno ovalnim, često sastavljenim pjegama (rijetko kad bez pjega). Klas bogato i gustocvjetan, jajast, rijetko kad glavast, 4·5—7 *cm* dugačak. Pokrovne ljuštice duguljaste, na dugačko šiljaste, zelene ko zelje i manje više tamno purpurno nadahnute; donje su obično dulje nego cvijetovi. Spoljašnji listovi perigona polujajasti, nešto uzaniji, unutrašnji skoro jednako dugački, na koso jajasti, skoro tubasti, i jedni i drugi tamno crveno-ljubičasti do purpurni, nepjegavi. Pri dnu ponešto zajedno sastavljeni, 12—15 *mm* široki. Usne okruglasto četverokutne, sprijeda zakružene, tubaste ili slabo izbočene *(typica)* ili trokrpaste sa trokutnim rubnim i široko zakruženim postranim okrajcima (f. *subtriloba)*, purpurne ili tamo amo na površini tamno pjegave. Trn širok, kratko čunast, za cvatnje ½ tako dugačak ko plodnica. Po navedenim obilježjima lako se razlikuje od *O. latifolia* L. i *O. sambucina* L. *O. cordigera* [Fries, Nov. fl. suec. Mant. III, 130; isporedi Klinge, Revision und Act. Petr., l. c., 33], ima usko lancetaste, 1—2 *cm* široke listove, rijetki klas sa malo cvjetova i obično 8—9 *mm* široke, sprijeda često srcolike usne. — Po vlažnim, tresetastim livadama, uz vrela, u regiji visokih planina.

Bosna: Na Vranici pl. prilično česta, tako kod Prokoškog jezera, na Stražici, Treskavici, Matorcu, kod Prokoških staja (B., ovdje takogjer f. *subtriloba);* uz Veliko jezero na Treskavici (*B., Exs. nr. 151), uz vrelo Spasovac na istoj planini (F.), na Klek-pl. (F.), na Crnom vrhu i Goloj Jahorini (F.)? — Raste takogjer na Kopaoniku u Srbiji (Friedrichsthal!). — Po Klinge-u takogjer u Erdelju, Istriji, Bugarskoj, Macedoniji. — U junu i julu.

20. ***Orchis Grisebachiana*** [Pant., Adnot. u Verh. Ver. für Naturk. Pressburg, novo izdanje, II (1874) 27; Vis., Fl. dalm., Suppl. II (1877), 70, t. I, fig. 2. — *O. cordigera* v. *Grisebachii* Pant. kod Klinge, Revis. der *O. cordigera* (Jurjew 1893) 33]. — Gomolja duboko dvodjelna. Stabljika snažna, visoka za ljudsku nogu. Šest listaka, duguljasto lancetasti, na dugačko zakruženi i zašiljeni, zeleni sa crno ljubičastim pjegama. Klas duguljasto jajast, 4—10 *cm* dugačak. Cvijet ko u *O. bosniaca* f. *typica*. — Po vlažnim livadama u visokim planinama.

Bosna: Na Goloj Jahorini ispod Trijeske (F. i R.)?. Po Vandasu [u Sitzungsber. böhm. Ges. der Wiss. (1890) 281] spada biljka s ovog nalazišta vrsti *O. cordigera* Fr. Pod ovim mi je imenom ipak spremio Fiala iz Kalofer Balkana vrstu *O. Grisebachiana.*

Orchis cordigera [Fries, Nov. Mant., III (1842), 130. — *O. cruenta* Rochel, Pl. Banat., 31, t. I, f. 1]. — Po geografskoj raširenosti ove vrste (Karpatske zemlje, tri izolirana stajališta u Alpama, Dovrefjeld, isporedi Klinge u Act. hort. Petrop., XVII, fasc. II, nr. 7, S. A. 34) jedva da raste u Hercegovini, kako navode Ascherson i Kanitz [Catal. 21].

21. ***Orchis sambucina*** [L., Fl. Suec., ed. II, 312 (1755)]. — Po brdskim livadama, rjegje po vlažnim livadama, do u regiju visokih planina.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), na Osječenici i Klekovači (B.), kod Banjaluke (H.), na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 162), oko Visokog (Fo.), Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), po svim visokim planinama južne Bosne, tako na Ozrenu (Bl.), Trebeviću (B.). Romaniji (B., Exs. nr. 105), Treskavici, Bjelašnici (B.), Goloj Jahorini (F.) i drugdje; kod Viteza (F.), Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.), na Crvanj-pl., Zimomoru (A.), Jastrebici u Bijeloj gori (*P.), Vučjem zubu u Orjen-pl. (Stulnička). — Od maja do jula.

f. ***purpurea*** [Koch, Syn. fl. Germ., 687 (1837)]. — Posvuda sa oblikom normalnih boja.

Bosna: Vlašić (*S.). — **Hercegovina:** Jastrebica (*P.).

22. ***Orchis maculata*** [L., Spec., 942 (1753)]. — Po brdskim livadama, uz okrajke šuma do u visoke planine.

Bosna: Na Gomili (B.), Osječenici i Klekovači (F.), Šiši i Lisin-pl. (B.); oko Travnika (S.), na Vilenici (Fr. Br.), izmegju Tolovića i Zenice (*S., Exs. nr. 163), oko Vareša (Pr.), Sarajeva!! (Zoch); rašireno u subalpinim šumama svih visokih planina južne Bosne (B.); kod Foče (F.), na Kamešnici, Malovanu, Vještici i kod Gubina (Pr.).

Opažavane su ove forme: 1. ***ovalifolia*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 204 (1890)]. — **Bosna:** Po obroncima Bukovika prema dolini Vogošće kod Sarajeva (*M.), na Šiši-pl. (B.); svakako još i drugdje. — 2. ***candidissima*** [Krok., Fl. Siles., III, 16, t. 2 kao vrsta]. — **Bosna:** Po livadama kod hana Hreše blizu Sarajeva (*B.). — 3. ***ochrantha*** [Panč. u Verh. ZBG. VI, (1856) 575]. — **Bosna:** Na Vlašiću, kod Čevljanovića (Fr. Br.), na Hranisavi (*Bl.), kod Tarčina (Bl.).

β ***saccifera*** [Brogn. u Bory St. Vincent, Exped. scient. de Morée, III 2, 259, t. XXX, f. 1 (1832) kao vrsta. — *O. maculata* v. *saccigera* Rchb. f., Ic. fl. Germ., XIV, 67, t. 57 — v. *longebracteata* Zoch u Jahresb. des Realgymn. Sarajevo (1880—1881) 34 ne Biv.]. — Potporne ljuštice dulje, nadmašuju često dônje cvijetove. Trn širok, skoro tako dugačak ko plodnica. Okrajak dônje usne obično šiljast.

Bosna: Po vlažnim livadama oko Sarajeva u Gaju (Zoch), u dolini Buče, na Trebeviću (*B.), u klancu Sutjeske kod Suhe (B.), na Klek-pl. (F.). — **Hercegovina:** Na Muharnici (*P.).

4. Serapias.

[L., Gen., ed. VI, 462, nr. 1012 djelomično; Swartz u Act. ac. Holm. (1800) 214; Pfitzer u NPflF., II 6, 89.]

1. ***Serapias lingua*** [L., Spec., 950 (1753)]. — Po travnjacima izmegju grmlja, u prosječenim šumama područja mediterane flore.

Hercegovina: U Sutorini (*B.). — U aprilu i maju.

5. Loroglossum.

[Rich., de Orch. Eur. Annot., 19, 25 (1817) i Mem. Mus. Par., IV (1818) 47 (djelomično excl. *Aceras*), Reich., Fl. Sax., 88; Beck, Fl. Nied.-Öst., 205. — *Himantoglossum* Spreng., Syst., III, 675, 694 (1826) djelomično excl. *Aceras* i *Neotinea*; Koch, Syn. fl. Germ., 689; Pfitzer u NPflF., II 6, 90. — *Aceras* sect. *Loroglossum* Reich. f., Ic. fl. Germ., XIII, 2. excl. *Neotinea*.]

1. ***Loroglossum hircinum*** [L. C. Rich., De Orch. Eur., 32 (1817), i u Mem. Mus. Paris., IV (1818) 47. — *Himantoglossum hircinum* Spreng., l. c., 694]. — Po kamenitim, grmljem zaraslim mjestima.

Bosna: Kod Zavalja (Boll.), Banjaluke (H.), Bugjaka (C.), Travnika (Fr. Br.), Vranduka (D. u litt.), na Igmanu kod Blažuja (*Bl.). — **Hercegovina:** Uz put iz Konjica k jezeru Borke, na Borašnici pl. (*D.). — Od maja do jula.

2. ***Loroglossum caprinum*** [G. Beck, Fl. Südb. u ANH., V (1890), 576. — *Himantoglossum caprinum* Spreng., l. c., 694; C. Koch u Linnaea, XXII (1849) 287. — *Orchis caprina* M. B., Fl. taur. cauc., III, 602 (1819). — *Aceras caprina* Lindl., Orch. pl., 282 (1835)].

Bosna: (*AK.), ali ? gdje.

β ***calcaratum*** [G. Beck, l. c. — *Aceras calcarata* G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II, 55, t. II, f. 4. — *Himantoglossum calcaratum* G. Beck u Sched. cfr., l. c.]. — Klas bogato — nešto na rijetko — cvjetni. Veliki cvijetovi. Spoljašnji listovi perigona na široko kosojajasti, zakruženi, čvrsto zatvoreni, nešto zelenkasti sa ljubičastim žilama, 10—15 *mm* dugački; unutrašnji listovi perigona usko lancetasto zašiljeni. Ustne 7—11 *cm* dugačke. Srednji okrajak jezičast, sprijeda duboko dvocjepan, sa počesto još jednom procjepanim okrajčićima; maslinasto zelen, samo na ustnoj ploči ponešto kratko, bijelo dlakast. Postrani okrajci produženi, 12—20 *mm* dugački, srpasti, s mnogo žila, ljubičasti do purpurni. Trn valjkasto čunast, 7—12 *mm* dugačak, za vrijeme cvatanja slabo kraći, do $^1/_2$ tako dugačak ko što je plodnica, bijel ili nešto zelenkast. Brazgotina zelenkasta, crveno zarubljena — Razlikuje se od tipusa (Reichenb. f., Icon. fl. Germ., XIII, t. 7] po na

gušće cvjetnom klasu, većim cvjetovima, duljem postranom okrajku mnogo dulje ustne, naročito pak po dugačkom trnu. — *L. hircinum* Rich. lako se razlikuje po pokrovnim ljušticama, koje nadmašuju plodnicu, po manjim cvjetovima (šljeme 7—10 *mm*, ustne 3—5 *cm* dugačke), po uzanijem, 1—2 žilnom postranom okrajku ustne, koja je po središnjoj liniji obilno bjelkasto dlakava i ljubičasto pjegava, naročito pak po vrlo kratkom, od prilike 2 *mm* dugačkom trnu. — Po kamenitim, šikarastim mjestima.

Bosna: Po obroncima Trebevića, naročito izmegju Kovačića i Lukavice kod Sarajeva (F.!), kod Suhe u klancu Sutjeske, na Maglić-pl. (*B.), u dolini gornje Drine izmegju Foče i Bastača (B.), na Ljubinjskoj pl. kod Zablača (Fo.). — U julu.

6. Anacamptis.

[L. C. Rich., De Orch. Europ., 19, 25 (1817) i u Mem. mus. Paris, IV (1818) 47, 55. Pfitzer u NPflF., II 6, 90.]

1. ***Anacamptis pyramidalis*** [L. C. Rich., l. c., 33 i u Mem., l. c., 55]. — Po kamenitim mjestima i šipragu, rjegje po livadama, do u prednje alpe.

Bosna: Oko Novog, Bihaća (B.), Banjaluke (H.), Jajca, Podmilačja (Fo.), na Vlašiću (Fr. Br.), izmegju Tolovića i Zenice (*S., Exs. nr. 173, 174), kod Vareša (Pr.); rasijana oko Sarajeva: na Trebeviću i Glogu, kod Vučje luke (B.), na Igmanu (F.!), na Bjelašnici (B.), izmegju Krupca i Ledića (Sündermann i Landauer u litt.), izmegju Prijesnice i Jasena (B.), oko Rudina i Rusanovića kod Rogatice (F.), na Stöcu kod Višegrada (Ćurčić f. M.), na Šuljagi, Vještici i Troglavu (Pr.). — **Hercegovina:** Uz obalu Neretve kod Mostara (*Str.), kod Rakitna (F.). — U maju i junu.

7. Herminium.

[L., Syst. (1735); R. Br. u Ait., Hort. Kew., ed. II, V, 191; Rich. u Mem. Mus. Paris., IV (1818) 42, 49. — *Monorchis* (Mich., Nov. pl. gen., 30, t. 26 [1729]); Ehr., Phytophyl. nr. 27 (1780); Beitr., IV (1789) 147., najstarije ima genusa.]

1. ***Herminium monorchis*** [R. Br., l. c. — *Monorchis Herminium* G. Beck u Sched.]. — Po livadama i šumskim čistinama.

Bosna: (*AK.), ali ? gdje. — U junu i julu.

8. Coeloglossum.

[Hartm., Skand. Fl., 329 (1820); Pfitzer u NPflF., II 6, 91. — *Habenaria* Sect. Benth. Hook., Gen., III, 626. — *Diplorrhiza* Ehrh. Phytophyl. nr. 46 (1780); Beitr., IV. (1789) 147.

1. ***Coeloglossum viride*** [Hartm., l. c. — *Habenaria viridis* R. Br. u Ait., Hort. kew., ed. II, V 192]. — Po livadama do u visoke planine.

Bosna: Na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 178), kod Brajkovića (Fr. B.), na Vranici (B.); oko Sarajeva: na Trebeviću!! (Zoch), kod hana Hreše, Vučje luke i t. d. (B.); na Romaniji, Bjelašnici, Treskavici, Magliću, Volujaku (B.), Lisin-pl. (V.), Goloj Jahorini (F.), kod Viteza (F.); na Cincaru (B.), Šuljagi, Kamešnici (Pr.), Dinari (B.). — **Hercegovina:** Na Prenju (B.), na Gljivi kod Trebinja, u dolini Radušbroda kod Vučije u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do jula.

9. Nigritella.

[L. C. Rich., De Orch. Eur., 19, 26 (1817) u Ann. Mus. Par., IV (1818) 42, 48; Pfitzer u NPflF., II 6, 92. — *Habenaria* Sect. Benth. Hook., Gen., III, 625.]

1. ***Nigritella nigra*** [Reich. f., Ic. fl. Germ., XIII, 102, t. 115 (1851). — *N. angustifolia* L. C. Rich., De Orch. Eur., 34 (1817) i Ann., l. c., 56].

   α ***typica.*** — *Gymnadenia nigra* Wettst. u Ber. DBG. (1889) 308. — Po livadama i alpinskim pašnjacima u visokim planinama.

Bosna: Na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 176), u Vranici pl. (B.); oko Sarajeva: kod hana Hreše (B.), Vučje luke (F.), Lukavice (Zoch); na Trebeviću (Bl.), Ozrenu (B.); počešća po planinama južne Bosne, tako na Igmanu (F.), Romaniji, Bjelašnici, Treskavici (B.), Goloj Jahorini (F.), kod Viteza (F.), na Magliću, Volujaku, Ljubični (B.), Cincaru i Troglavu kod Livna (B.), Malovanu, Vještici, Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Umoljana (B.), na Prenju (B.), Porimu kod Rujišta (V.), Muharnici (F.), Veležu (B.). — U junu i julu.

Bosanska biljka ima počesto jajasto čunaste klasove i usne ko v. *rubra* (*Gymnadenia rubra* Wettst., l. c. 312), ali nikad njezine boje. Pokrovni su listovi počesto dulji od cvjetova i pri vršku klasa čupasti [= f. *longebracteata* Beck, Fl. Südbosn. u ANH., V (1890) 577].

10. Gymnadenia.

[R. Br. u Ait., Hort. kew., ed. 2, V, 191 (1813); Pfitzer u NPflF., II 6, 92. — *Habenaria* Sect. Benth. Hook., Gen., III, 625.]

1. ***Gymnadenia conopea*** [R. Br., l. c.]. — Po livadama i šipragu do u visoke planine.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), po brdima oko Bihaća, u Grmeč-pl. (B.), kod Karaule blizu Jajca (Fo.), oko Banjaluke (H.), na Vlašiću!! (*S., Exs. nr. 174 *b*, 175); u Vranici pl. (B.), na Inacu (Schwarz!), oko Vareša, Duboštice, Visokog (Fo.); oko Sarajeva: na Trebeviću!! (Zoch), kod Vučje luke (F.), hana Hreše (B.), Pala (F.); češća po gorama južne Bosne: na Romaniji, Bjelašnici, Treskavici (B.), Kleku (F.), Magliću, Volujaku (B.); kod Uvca (F.), na Cincaru (B.), Dinari (B.), Šuljagi, Malovanu, Kamešnici, Šatoru (Pr.), kod Šuice i Glamoča (Pr.). — **Hercegovina:** Na Porimu (V.), Veležu!! (Fo.), kod Rakitna (Begović f. V.), na Leotaru (B.) i Gljivi kod Trebinja (*P.). — Od maja do jula.

Opažavane su ove forme: 1. ***crenulata*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 210 (1890)] sa tipusom. — 2. ***ambigua*** [G. Beck, l. c.]. Ustne samo 3—4 *mm* dugačke. — **Bosna:** Na Vranici pl. (*B.). — 3. ***densiflora*** Dietr. u Allg. Gartenz., VII (1839) 170 po Rchb. f. kao vrsta. — Širokolista, sa gustim klasovima. Trn jedva dulji nego plodnica. — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — 4. ***alpina*** [G. Beck, l. c.]. Klas na kratko valjkast, sa malo cvjetova. U svim dijelovima manja. Po pašnjacima u visokim planinama.

2. ***Gymnadenia odoratissima*** [L. C. Rich., De Orch. Annot., 35 (1817) i u Mem. Mus. Par., IV (1818) 57]. — Po livadama i alpinskim travnjacima u prednjim Alpima do u visoke planine.

Bosna: Oko Borovice na Vlašiću (*S.), na Kamešnici i Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — Od juna do augusta.

3. ***Gymnadenia albida*** [L. C. Rich., De Orch. Annot., 35 (1817) i u Mem. Mus. Par., IV (1818) 57]. — Po livadama u prednjim alpama do u visoke planine.

Bosna: Česta u Vranici pl. (*B.). — **Hercegovina:** (*AK.), ali ? gdje. — U junu i julu.

11. Platanthera.

[L. C. Rich., De Orch. Eur., 35 (1817) u Mem. Mus. Par., IV (1818) 42, 48.; Pfitzer u NPflF., II 6, 92.]

1. ***Platanthera bifolia*** [L. C. Rich., l. c. 35 i Mem., l. c. 57; Reich., Exs., nr. 120. — *P. solstitialis* Bönn. u Reich., Fl. Germ., 120 (1830)]. — Po šumama i livadama do u visoke planine.

Bosna: Na Gomili (B.), u Grmeč-pl.!! (Boll.), Osječenici!!, Klekovači!! (F.), Vilenici (B.); oko Travnika, izmegju Tolovića i Zenice, kod Sutjeske, Vareša (*S., Exs. nr. 180), Vogjenice (Fo.), posvuda oko Fojnice i u Vranici pl. (B.), na Pogorelici (Schwarz!); dosta česta oko Sarajeva (H.), na Trebeviću (B.), Igmanu, Bjelašnici (B.), Preslici (V.), Treskavici (B.), Orovici kod Čajniča (Životsky!), Šuljagi, Malovanu, Kamešnici, Vještici (Pr.). — **Hercegovina:** Na Porimu (*V.), kod Nevesinja (V.), u dolini Trebinjčice kod Trebinja (B.). — Od maja do jula.

2. ***Platanthera chlorantha*** [Custor u Reichenb. u Mössl. Handb., drugo izd., II, 1565 (1828). — *P. montana* Rchb. f., Ic. fl. Germ., XIV, 123 ne *Orchis montana* Schmidt, Fl. Boëm., 35 (1794), koja po Čelak. u Lotos (1870) 177 pripada pregjašnjoj vrsti]. — Po livadama, šumama, pod grmljem.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), u Grmeč pl. (Bol.), klancu Drenovo (B.), kod Banjaluke (H.), Travnika, Borovice (*S., Exs. nr. 179), oko Vareša (Pr.), kod Bugojna, na Šuljagi, kod Kupresa (Pr.). — **Hercegovina:** Na Gljivi kod Trebinja (*P.), u šumi Dubravi kod Sovića (F.). — U maju i junu.

12. Cephalanthera.

[L. C. Rich., De Orch. Europ., 21, 29 (1817) i u Mem. Mus. Par., IV (1818), 43, 51; Pfitzer u NPflF., II 6, 110.]

1. ***Cephalanthera rubra*** [Rich., Orch., l. c. 38 (1817) i Mem., l. c.]. — Po šipragu, grmlju pred šumama.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), na Šiši, Humu kod Jajca (B.), oko Travnika (Br.), kod Fojnice (Fr. Br.), oko Sarajeva više puta, tako kod Starigrada (Bl.), u dolini Vogošće (B.), na Igmanu (F.!), oko Vareša (Pr.), na Bjelašnici, Treskavici (Bl.), Brezovici kod Čajniča (Životsky!), na Šuljagi i Raduši (*S., Exs. nr. 190), Kamešnici i Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Na Glogovu (F.), Porimu (V.), u dolini Radušbroda i na Koristnoj gredi kod Vučije u Bijeloj gori (*P.). — Od maja do jula.

2. ***Cephalanthera longifolia*** [Fritsch u ÖBZ. (1888) 81. — *C. ensifolia* L. C. Rich., Orch., l. c. 38 (1817) i Mem., l. c., 60]. — U šipragu pred šumama i po prosječenim šumama.

Bosna: Izmegju Gradačca i Srebrenika (*S., Exs. nr. 188), kod Banjaluke (H.), na Vlašiću (Fr. Br.), izmegju Borovice i Vareša (S.), oko Fojnice, na Vranici (B.) i Pogorelici (Schwarz!), na Trebeviću kod Sarajeva!! (Zoch), na Ozrenu, Igmanu (F.!), kod Viteza (F.), na Bjelašnici (Bl.), Malovanu, Vještici, Šatoru, Kamešnici i kod Gubina (Pr.) — **Hercegovina:** Na Glogovu (V.), Cimu kod Mostara (Pi.), kod Milanovog odsjeka i na Svitavcu u Bijeloj gori (*V.). — Od maja do jula.

3. ***Cephalanthera pallens*** [L. C. Rich., De Orch., 38 (1817) i u Mem., l. c., 60. — *C. alba* Simk., Enum. fl. Transsylv., 504 (1887) ali *Epipactis alba* Crantz, Stirp., VI, 460 (1769) djelomično. — *C. grandiflora* Bab., Man. brit., 296 (1843) = *Serapias grandiflora* Scop., Fl. Carn., ed. 2, II, 203 (1772) ali L., Syst., ed. XII, 594 (1767) djelomično. — *C. lonchophyllum* Reich. f., Ic. fl. Germ., XIV, t. 119 (1851). = *Serapias lonchophyllum* Ehr. u L. f., Suppl., 405 (1781)]. — Po prosječenim šumama, pod grmljem.

Bosna: Po brdeljcima oko Novog (B.), na Osječenici i Klekovači (B.), oko Banjaluke (C.), izmegju Travnika i Guče gore!! (*S., Exs. nr. 189), kod Ovčareva (Fr. Br.), kod samostana Sutjeske (S.), oko Vareša (Pr.), na Igmanu (F.!), Trebeviću (Zoch), Malovanu, Vještici, Kamešnici i Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** Na Veležu (*B.). — U maju i junu.

13. Arthrochilium.

[Irm. u Linnaea, XVI (1842) 451, XIX (1847) 121 kao sekt. od *Epipactis;* Beck, Fl. Nied.-Öst., 212.]

1. ***Arthrochilium palustre*** [Beck, l. c. — *Epipactis palustris* Crantz, Stirp., VI (1769), 462]. — Po močvarnim livadama.

Bosna: Kod Krupe kraj puta u Vranjsku (Fo.), kod Jajca (*Bl.), oko Travnika (Fr. Br.), Vareša (Pr.), Tarčina (Pr.); oko Sarajeva: kod hana Hreše (B.), Lukavice, Bjelopolja (F.), Bukovika, slapa Koševe (M.!); kod Rakitnice (F.), na Plješevici u rogatičkom kotaru (Ćurčić!), kod Čajniča (Životsky!), Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Skočigrma u Bijeloj gori (*P.). — U julu i augustu.

14. Epipactis.

[Crantz, Stirp., VI, 456 (1769) djelomično; L. C. Rich., De Orch. Eur. Annot., 21, 29 (excl. *Arthrochilium);* — *Epipatis* sect. *Euepipactis* Irm. u Linnaea, XVI (1842) 450, XIX (1846) 119; Pfitzer u NPflF., II 6, 111.]

1. ***Epipactis microphylla*** [Sw. u Vet. Akad. Handl. Stockh. (1800), 232]. — U šipragu pred šumama, u prosječenim šumama, takogjer po kamenitim mjestima.

Bosna: U Krajini (*Boué), kod Rakovca blizu Banjaluke (C.), na Kvarcu kod Srebrenice (J.). — U junu i julu.

2. ***Epipactis rubiginosa*** [Crantz, Stirp., VI, 467 (1769). — *E. atrorubens* Hoffm. u Schult., Öst. Fl., ed. II, I, 58 (1814)]. — U šipragu pred šumama, po šumskim čistinama, na sunčanim, travnatim i kamenitim mjestima.

Bosna: (*AK.); na Grmeč-pl. (Boll.), kod Miletićkog cika (Fo.), Sitnice (H.), oko Pržića kod Vareša (Pr.), na Presjenici (B.). — **Hercegovina:** Na Prislapu i Porimu (*V.), na Glogovu (Zawodny, biće da je ovo mjesto istovjetno s onim na Prislap-pl.)[1]. — U junu i julu.

3. ***Epipactis latifolia*** [All., Fl. Pedem., II, 152 (1785). = *? Serapias Helleborine α latifolia* L., Spec., 949 (1753). — *E. viridans* Crantz Stirp., VI, 467, 470 (1769), pouzdano najstarije ime!]. — Po šumama pod grmljem.

Bosna: Oko Bihaća (Boll.), Travnika (Fr. Br.), Fojnice, Vareša (Pr.), na Trebeviću (Brancsik), kod Mokrog, na Romaniji, Kmuru kod Foče (Fo.), u dolini Govze kod Jeleča (B.), kod Gjegjeva i na Hrastovini kod Krupca (Fo.), na Šuljagi, Raduši i Cincaru (*S., Exs. nr. 185, 186), kod Šuice, na Borovoj glavi kod Livna (S.), kod Kupresa, na Kamešnici i Šatoru (Pr.). — **Hercegovina:** Na Prislapu, Glogovu, Porimu (V.), Veležu (B.). — U junu i julu.

Opažavane su ove forme:

α ***viridans*** [Crantz, l. c.]. Spoljašnji svijutak perigona zelen, iznutra purpurno isprutan, unutarnji svijutci više ružičasti. Hypohil ustiju iznutra crno purpuran, epihil bjelkast i manje više ružičast, dolje zavinut. To je normalna biljka. K tomu dolaze ove forme: — 1. ***varians*** [Crantz, l. c. 468, 471]. Bujni oblik s dugačkom, ljuštičavom stabljikom sa 3—5 lista, ispripletena sa plavo-crvenim rebrima [Beck, Fl. Nied.-Öst., 214]. — **Hercegovina:** Na Veležu, Crvnju, Bjelasici u visini od 1200—1500 *m* (Mu.). Dvoj-

---

[1]) Navodi Zawodny-ja u DBM. (1897) 246 nijesu ništa drugo nego nabrajanje već poznatih stajališta, dakle bez vrijednosti. Meni se dapače čini, da je ovaj autor opisao botaničko putovanje po Hercegovini, a da u toj zemlji nije botanizirao.

beno je, da li ovamo spada. — 2. *interrupta* [Beck, l. c.]. Ima, često u sredini, po nekoliko bescvjetnih potpornih ljuštica. — **Bosna:** Na Trebeviću (*M.).

β *rectilinguis* [Murb. u LUA, XXVII (1891) 37.]. Listovi jače kruti sa snažnim nervima. Cvjetovi odstoje uspravljeno (na više). Krpe u hypohila više, epihil široko srcolik ili bubrežast, jedva zašiljen, ispružen, vršak mu nije dolje izvinut. — **Hercegovina:** Po pošumljenim brdeljcima kod Nevesinja u visini od po prilici 900 *m* (*Mu.). — U julu.

15. Ionorchis.

[G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 215 (1890). — *Limodorum* (Tourn. Inst., 437, t. 250); L. C. Rich., De Orch., 20, 28 (1817), Pfitzer u NPflF., II 6, 618 ne L., Spec., 950 (1753) i Gen., ed. VI, 463, nr. 1013. — *Centrosis* Swartz, Summ. veg. Scand., 32 (1814) nomen solum, Adnot. bot. (1829) 25 djelomično ne Pet. Thouars, Orch. Iles Afr., t. 35, 36 (1822).]

1. ***Ionorchis abortiva*** [G. Beck, l. c. — *Limodorum abortivum* Sw. u Nov. Act. soc. Ups., VI (1799) 80. — *Centrosis abortiva* Sw., l. c. — *Epipactis abortiva* Wettst. u ÖBZ. (1889) 429]. — Po šikarama, okrajcima šuma i livadama.

Bosna: Na Podgomili i Gomili kod Krupe (B.), kod Dônje Tuzle (M.), oko Travnika (Br.), između Tolovića, Putkovića i Zenice (*S., Exs. nr. 187), na Trebeviću (Zoch), kod Starigrada u dolini Miljacke, na Ormanju kod Blažuja (F.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (F.), na Cimu (Pi!), kod Domanovića (*Hensch f. V.), u Dubravama kod Sovića (F.!). — U junu i julu.

16. Spiranthes.

[L. C. Rich, De Orch. Europ., 20, 28 (1817), Mem. Mus. Par., IV (1818), 50; Pfitzer u NPflF., II 6, 113.]

1. ***Spiranthes spiralis*** [C. Koch u Linnaea, XIII (1839) 290, XXII (1849) 290. — *Sp. autumnalis* L. C. Rich., l. c. 37 i 59]. — Po livadama.

Bosna: Kod Banjaluke (H.), Dônje Tuzle (M.), oko Sarajeva (H.), na Trebeviću!, kod Vučje luke (C.). — **Hercegovina:** Kod Domanovića (Hensch f. V.), Stôca (F.). — Od augusta do oktobra.

17. Diphryllum.

[Raf. u Med. Repos. N. York, V (1808) 357 i u Desv., Journ. bot., I (1808) 220. — *Listera* R. Br. u Ait., Hort. Kew., ed. 2, V, 201 (1813) ne Adans., Fam., II, 321 (1763). — *Cardiophyllum* Ehrh., Phytoph., nr. 76 (1780), Beitr., IV, 148 (samo ime).]

1. ***Diphryllum ovatum*** — *Listera ovata* R. Br., l. c. — *Neottia latifolia* C. Rich., De Orch. Ann., 37 (1817). — *N. ovata* Bluff. Fing., Comp. fl. Germ., 2526]. — Po vlažnim livadama, pod grmljem, do u prednje alpe.

Bosna: Oko Bihaća (B.), Banjaluke (H.), Travnika, Gučegore, Vranduka (*S., Exs. nr. 184), Vareša (Pr.), Sarajeva!! (Zoch), na Trebeviću (B.), kod Starigrada u dolini Miljacke (Bl.), na Igmanu (F.!), Kleku (F.), kod hana Ljehčića, Rusanovića u rogatičkom kotaru (F.), na Šuljagi (Pr.), kod Kupresa (F.), na Malovanu, Kamešnici, Vještici, Šatoru, kod Šuice, Vagnja (Pr.). — **Hercegovina:** Na Gljivi kod Trebinja (*P.). — U junu i julu.

2. ***Diphryllum cordatum*** — *Listera cordata* R. Br., l. c. — *Neottia cordata* L. C. Rich., de Orch., 37 (1817)]. — Između mahovine po vlažnim šumama.

Bosna: (*Boué); po šumskim klancima u gornjoj dolini Vogošće prema Ozrenu (B.). — U julu.

18. Neottia.

[(L.) Adans.. Fam., II 70 (1763) djelomično; Ehrh., Phytophyl., 56 (1780) i Beitr., IV (1789) 148. — Sect. *Euneottia* Reich. f., Icon., XIV, 145 (1851). — *Neottidium* Schlecht., Fl. Berol., I, p. LXV i 454 (1823).]

1. ***Neottia nidus avis*** [L. C. Rich., De Orch. Eur., 37 (1817), Mem. Mus. Paris, IV (1818) 59]. — Po šumama, ispod grmlja, do u visoke planine.

Bosna: Oko Novog (B.), Travnika (*S., Exs. nr. 183), između Borovice i samostana Sutjeske (S.), na Kvarcu kod Srebrenice (J.), oko Vareša (Pr.); oko Sarajeva: u dolini Buće, na Ozrenu, Trebeviću (B.); na Igmanu (Zoch), na Bijeloj Lijeski ili Hojti kod Ledića (B.), na Treskavici (B.), kod Ivan-Karaule (Landauer u litt.), kod Viteza, na Kleku, Goloj Jahorini i kod Foče (F.), kod Čajniča (Životsky!), na Kamešnici, Vještici, Troglavu, Šatoru (Pr.), Dinari (B.), kod Kurlaja i Gubina (Pr.). — **Hercegovina:** Na Prenju (B.), kod Rujišta (V.), na Veležu (Mu), Jastrebici (*P.), kod Milanovog odsjeka i na Svitavcu u Bijeloj gori (V.). — U junu i julu.

β ***glandulosa*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 217 (1890)].

Bosna: Na Pogorelici (*Schwarz f. B.).

19. Goodyera.

[R. Br. u Ait., Hort. kew., ed. II, V, 197 (1813); Pfitzer u NPflF., II 6, 117.]

1. ***Goodyera repens*** [R. Br., l. c. 198]. — Po hladovitim, mahovinom zaraslim šumama do u visoke planine.

Bosna: Na Grmeč-pl., Osječenici i Klekovači (*F.). — U julu i augustu.

20. Coralliorrhiza.

[Rupp., Fl. Hall., 281 i Haller, Enum. stirp. Helv., I, 278 (1742), Hist. Helv., II (1768) 159, t. 44; Scop., Fl. Carn., ed. II, II 207 (1772); R. Br. u Ait., Hort. kew., ed. II, V, 209; Pfitzer u NPflF., II 6, 131.]

1. ***Coralliorrhiza Neottia*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 207 (1772). — *C. innata* R. Br., l. c. — *C. coralliorhiza* autor?]. — Po hladovitim šumama.

Bosna: Na Klekovači (F.), Vilenici (*Fr. Br.), Troglavu i Šatoru (Pr.). — U junu i julu.

Фауна кичмењака из сојеница у Дôњој Долини у Босни.

Приопћио

др. **Иван Неп. Волджих (Woldřich)**,
свеучилишни професор у Прагу.

(Са 3 табле.)

По жељи равнатеља бос.-херцег. земаљског музеја у Сарајеву преузео сам драге воље да одредим остатке костију и још неке друге објекте, нађене у сојеницама уз ријеку Саву код Дôње Долине у Босни.

Овај материјал састоји од какових 600 комада разбијених костију и њихових фрагмената, а достављен ми је у два сандука у јесен године 1901. уз ознаку, да садржаје резултат ископавања у годинама 1900. и 1901.

Како се ови остатци животињских костију у погледу њиховог одржања па и гледе животињских врста уопће подударају с онима из сојеница у Рипчу код Бихаћа[1]), то се могу овдје ограничити на далеко краће извјештавање. За омјере важнијих костију упућујем с тога на речену моју пријашњу радњу. Неке занимљивије кости, парошке и фрагменте рогова дадох фотографисати те износим њихове слике овдје на доданим таблама.

Праг, мјесеца маја 1902.

Mammalia. Сисавци.

Primates. Примати.

Човјек.

Један фрагменат дôње вилице с једним кутним зубом, првотно насилно разбијен; дистална половина *humerus*-а, првотно разбијена; један кральеж. Нема двојбе, да су ове кости, које припадају младом но посве израслом чељадету, насилно разбијене људском руком; на њима нема трагова, да су оглодане било по човјеку, било по псу. Да се фрагменти људских костију налазе између многобројних фрагмената животињских костију, то сам ја врло често констатовао у наласцима из насеобина неолитичког и бронцаног доба у Чешкој, Моравској, Шлезији и Дôњој Аустрији. Али нигдје и никад не нађох довољних података, по којима би се

[1]) Испореди моју расправу „Фауна кичмењака рипачке сојенице“ у овом Гласнику, год. VIII., 1896., стр. 73.—113. („Wirbelthierfauna des Pfahlbaues von Ripač bei Bihać“ у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. V., 1897., стр. 81.—113.)

могло помишљати, да у оваковом нахођењу људских костију имадемо знак за људождерство (Anthropophagie). С тога сам био тога мнијења, при којем остајем и у овом нашем случају, да налажење човјечјих костију стоји у свези са становитим вјерским, или правилније празновјерским назорима и случајима.

Carnivora. Грабљивци.

Canis familiaris intermedius Woldřich.

Четири краљежњака и једна улна; потоња одговара улни из рипачке сојенице (таб. XLII., сл. 4.).

Откад је изашла моја расправа „Фауна кичмењака рипачке сојенице“ (1896., дотично 1897.), у којој сам проговорио о наслућиваному подријетлу ове и другијех пасјих форми, објавио је Т. Штудер (Studer) у Берну (Швајцарска) значајну расправу „Die prähistorischen Hunde in ihrer Beziehung zu den lebenden Rassen“ (Zürich 1901), којом се питање о псу знатно покреће унапријед, и у којој речени писац такођер говори о подријетлу прехисторичког пса.

Штудер узимље сугласно са Хагеманом (Hagemann) и Нерингом (Nehring), да сада живући курјаци чине само једну врсту, наиме *Canis lupus* L.; он јој приписује велику промјењивост (Variabilität), нашто је и Неринг опширно упозорио. У томе се погледу ипак мнијења на далеко разилазе, наиме: што се има сматрати за род, врсту и одлику. Ја стојим уз Граја (Gray) и друге зоологе, који у подфамилији *Canina* разликују родове: *Ictition, Cuon, Lupus* са пет врсти (*Lupus vulgaris* европски с једном одликом, *L. chanco* азијатски, *L. occidentalis* с једном одликом, *L. aureus* и *L. pollipes*), *Dieba, Simenia, Chrysocyon* са двије врсте, *Canis* са четири врсте (*C. familiaris* са пет одлика, *C. ceylonicus, C. tetradactila, C. dingo* с једном одликом), *Lycalopex* са двије врсте, *Pseudolopex* са пет врста и *Thous* са двије врсте. Ово је слична појава ко она, да се по гдјекоје старије Линеове (Linné) врсте у другим родовима животињског царства, па такођер многе врсте из биљевног царства, још и данас схваћају као родови.

Ако је дакле тешко под сигурно тврдити, које од рецентних форми неких фамилија треба схваћати ко врсте, а које опет ко одлике, то је још далеко мучнија ствар у погледу дилувијалних остатака, примјерице код *Caninae, Foetarinae, Ursinae, Talpinae, Arvicolinae, Lagopinae* и т. д. С тога сам се ја из разлога опрезности одлучио, да не говорим о врстама, већ о дилувиалним формама, да строго лучим „*Lupus*“ од „*Canis*“ у смислу Грајевом, при чему упозорих на силно развијање форми не само *Lupus*-а, него и *Canis*-а s. str. за читавог дилувиалног доба, нарочито у још неистраженом подручју Средње Европе.

С меном се у томе погледу посвема слаже Штудер, кад узимље „да су заступници специја једног рода доказ творбе варијетета, која се настављала до у млађе камено доба (неолит)“. Овај учењак допушта за дилувиум крај вука (са више одлика) још и једну мању врсту из субгенуса *Canis*, која се у величини и другим детаљима мијењала онако, коштo се то још данас догађа код вука; то је оно исто, што сам ја могао обрадити у огромном дилувијалном материјалу за минулих 25 година, само што сам ја ову мању форму (или врсту) и неке њезине одлике настојао потање фиксирати и што сам им надјенуо имена. Од заступникâ овог примитивног дилувијалног пса (*Canis*) изводи Штудер (равно ко и ја), узимајући у помоћ укрштавање његово с вуком, данашње пасмине еуразијатског пса.

Од ових заступника дилувиалног *Canis*-а s. str., које сам назвао *C. hercynicus, C. Mikii* и *C. intermedius,* чини се да Штудер признаје само *C. Mikii*-а. Истичем при томе, да нијесу били тек „незнатни фрагменти", који су ми служили ко основа за разликовање, него добро одржане чељуснице и поједине, к њима припадајуће ножне кости. Потпуно се слажем са Штудером у томе, да фрагменти лубање или дôње чељуснице нијесу достатни, да се дозначе којој одређеној форми у реду многих рецентних пасјих пасмина, и да се то не може чинити све донле, док се на дотичном мјесту не нађу добро одржане читаве лубање; али ови фрагменти могу, нарочито у свези са ножним костима, исто онако кошто је то иначе уобичајено у палеонтологији, — у одређеним случајевима достатно послужити, да се дозначе којему од малобројних, досад означених дилувиалних облика (три), под становитим приликама такођер којему од четирију прехисторичких облика, примјерице дилувијални остатци *C. intermedius*-а, који се не могу дозначити ни вуку, ни чагљу, нити *C. Mikii*-у.

C. hercynicus, што сам га описао и у слици приказао из Суделавица (Zuzlawitz) и Гуденус-пећине, не може се дозначити нити врсти *C. Mikii,* ни вуку или чагљу; *C. intermedius*-а наводе из дилувијума већ Либе (Liebe) и Неринг. Увјерен сам у осталом, да би се остатци ових облика могли наћи у многим музејским збиркама, нарочито у Француској и Енглеској, само што они због теготног истраживања досад још нијесу поближе прецизирани. Штудер двоји, да су све три блиско сродне врсте вука (моји облици *Lupus*-а) и пса (моји облици *Canis*-а) у исто вријеме могле живјети у сразмјерно ограниченом, узаном подручју. То се приказује вјероватним за сталне (константне) врсте; али ми немамо ту посла са врстама већ са облицима; за тим није дилувијум тако ограничено доба, а Средња Европа је додуше узаније подручје, но ту се доказаним начином појављује читави ред облика и у другим родовима, тако примјерице од *Lagopus*-а, па онда од *Arvicola* у Штрамбершким пећинама, одакле сам читави ред облика могао описати и у сликама приказати. Дилувијум бијаше, рекао бих, доба варијабилитета и творбе облика, што гледе рода *Canis*-а и Штудер признаје. Нека ми се у осталом дозволи да овдје истакнем, како избија мишљење, које по мени опширно описани и у сликама изнесени, скоро потпуни костур дилувијалног *Lupus Suessii* једноставно означава врло лахким прибирањем *Canis lupus*-а L. (т. ј. европског вука); али то је могло настати само отуда, или што се моја расправа врло површно проучила, или што нема довољног разумијевања за истраживања ове руке. По оваковој методи могли би се примјерице фосилни костури од врста *Mustela martes* и *M. foina,* које су далеко ближе сродне, означити као костури *Lupus Suessii* и *Canis lupus* (испореди моју расправу), или још лакше као *Mustela martes,* или дапаче као *M. vulgaris;* то вриједи и за неке блиско стојеће *Foctorius*-врсте.

На основу критичног сређења досадањих навода у литератури разликује Штудер ове прехисторичке расе домаћег пса у Еуразији:

C. fam. palustris Rüttim., *C. fam. Inostranzewi* Anutschin, *C. fam. Leineri* Studer, *C. fam. intermedius* Woldřich и *C. fam. optimae matris* Jeitteles.

Гледе *C. fam. intermedius*-а мисли Штудер, да се је исти за трајања неолита (млађе камено доба) развио у типични облик из *C. fam. palustris*-а, који да је облик постојао већ у бакрено доба, дакле 3000 година прије Хр., док га ја изводим од једног дилувијалног облика, *C. intermedius*-а. Истичем овдје, да сам *C. fam. intermedius*-а доказао већ за неолит Средње Европе, дапаче већ за старе

данске Kjökkenmeddigere (кухињске останке). Док је Штудер *C. fam. intermedius*-а приброjио — кошто учиних и ја — међу овчарске псе, врста га он сада у скупину ловачких паса, износећи призрења вриједне присподобе и омјере са лубања швајцарских и француских ловачких паса; напротив убраја он *C. fam. optimae matris*-а међу овчарске псе из Швајцарске и Француске. Јајтелес (Jeitteles) пак, који је два облика лубања својег пса описао и у слици предочио, затим Науман (Naumann), стављају бар слабији ексемплар тога пса (овог је Штудер сликовно приказао) најодрјешитије у скупину ловачких паса, којем сам се мишљењу и ја придружио, при чему остајем и сада. Мој најчистији присподобни материјал потјече са посједа кнеза Шварценберга (Schwarzenberg) у Ческој, гдје се на чистоћу одгоја пâса изванредно пази. Прије свега предлежи ми лубања типичног овчарског пса са спахилука Баборов (Baran) у Ческој, коју изабрах због чистоће још за живота ове животиње; надаље потпуно слична лубања типичног овчарског пса из Бловица у Ческој, затим лубања ловачког пса (кује, Vorstehhündin) од надшумарника из Глубоке (Frauenberg), коју животињу за моје истраживање осјегурах још за њезина живота, коначно још неке лубање, дакле знатнији број лубања од поуздано чистих пасмина. Лубања *C. fam. intermedius*-а подудара се потпуно са лубањама горе споменутих рецентних овчарских пâса, а никако са лубањом споменутог дуго и уско-репатог ловачког пса (па ни са другим ексемпларима), с којим се опет подудара слабији облик Јајтелесовог пса *C. fam. optimae matris*. Ја се спрам реченога на жалост не могу у томе погледу придружити мнијењу Штудера, изложеному у његовом иначе изврсному најновијему раду. Чини се, да овдје имадемо посла са различношћу у творби облика лубање овчарског и ловачког пса, с једне стране у Швајцарској и Француској, а с друге стране у Ческој.

Meles taxus Blasius.

По један фрагменат горње и дôње чељуснице.

Ursus arctos Linné.

Јаки канин.

Glires. Глодавци.

Castor fiber Linné. (Дабар.)

Предлеже остатци костију од најмање тринаест дабара разне старости и то: дванаест десне гране дôње чељуснице, од којих је једна (осредње величине) са оштећеним кутом приказана у слици *(табла III., слика 4.)*; једанаест лијевих грана дôње чељуснице; један фрагменат горње чељуснице; један горњи зуб за глодање; једна скапула; један хумерус; четири улне; један радиус; три фемора; шест тибија и четири бешичне кости.

Chocromorpha. Свиње.

Sus europaeus Pallas.

Рестаурирана лубања крмаче; потпуна дôња чељусница са зарашћеним обим гранама од вепра (испореди *таблу I., слика 4.* и *табла III., слика 2.)*; непотпуна грана дôње чељуснице ♂; исто такова од ♀; једна грана од дôње чељуснице младе животиње; по један фрагменат горње и дôње чељуснице; три дôња канина, сваки

за себе; четири горња канина, такође сваки за себе; шест фрагмената дôње чељуснице; један фрагменат дôње чељуснице од младе животиње; два дôња канина ♂ (један мјери у промјеру 30·5 *мм*); два горња канина ♂ (један има промјер од 33·5 *мм*); седам инцизивних зубова; један фрагменат радиуса; два фрагмента *metatarsus*-а; два *metacarpi* juv.

Потпуна дôња чељусница ♂.
(Короноидни наставак оштећен.)

Дужина дôње чељуснице, мјерена у висини окрајка алвеоле	370·0
Дужина низа кутњака	125·0
Дужина трију сјекутића (молара)	84·0
Дужина m_3	43·0
Висина хоризонталне гране испод m_3	66·5
Дужина од отражњег руба m_3 до отражњег руба уздижуће се гране	125·0
Највећи премјер канина	29·5

Sus palustris Rütimeyer.

Лубања одраслог вепра (испореди *таблу I., слике 1., 2.* и *3.);* два фрагмента горње чељуснице ♂; фрагменат лубање ♀; три фрагмента горње чељуснице ♀; једна скоро потпуна грана дôње чељуснице, слична оној из Рипча, коју сам предочио на таб. XLIV., сл. 6., једва нешто слабија; фрагменат дôње чељуснице са инцизијом ♂; осам фрагмената дôње чељуснице ♀; двадесет и два дôња канина; један горњи канин; четири инцизивна зуба.

Лубања ♂ (мужјака).

Укупна дужина лубање од предњег инцизивног руба до отражњег руба *occip. cond.*	322·0
Дужина од предњег инцизивног руба до чеоног шва	340·0
Коса висина окципита између руба *occip. cond.* и кристе	112·5
Дужина непца	217·0
Највећа ширина горње чељуснице између вањских рубова у m_3	69·0
Дужина од корјена носа до чеоне средине (спој обају *process. postorb.)*	69·0
Дужина од исте тачке до чеоног шва (дужина тјеменаче)	145·0
Попречна ширина између јагодица	143·0
Иста између *process. postorb.* (ширина чела)	102·0
Најмања ширина чела између орбиталних рубова	74·0
Ширина носнице при корјену	33·0
Ширина непца између m_1	32·0
Премјер орбита од средине руба *lacrym.* до краја *process. postfr.*	35·5
Највећа висина свода у јагодице	36·0
Дужина низа зубова кутњака	108·0

Sus L.

Пет инцизивних зуба.

Ruminantia. Преживачи.

Capreolus caprea Gray. (Срна.)

Два комада рога; двије непотпуне дôње чељуснице; половина дисталне тибије; један метакарпус.

Cervus dama Linné? (Јелен шарењак.)

Фрагменат дôње чељуснице; фрагменат метатарзуса; двије фаланге I.; двије фаланге II.

Cervus elaphus Linné. (Јелен племенити.)

Фрагменат чеоне кости са чеоним наставцима; обрађени фрагменат рога с ружицом, већи промјер ружице 79·0 *мм*, премјер шипке између обих очних парожака 67·0 *мм* (испореди *таблу II., слика 2.)*; фрагменат рога (Einspiesser); два очна парошка, један обрађен; фрагменат десне горње чељуснице са три молара и пошљедњим премоларом, дуљина трију молара 75·5 *мм*, дебљина m_2 при основи 24·0 *мм* (испореди *таблу II., слика 3.)*; два фрагмента горње чељуснице са зубовима; два посебна горња кутњака; фрагменат десне дôње чељуснице са три молара и задњим премоларом (испореди *таблу II., слика 1.),* дуљина читавог реда кутњака 138·0 *мм*; дуљина трију молара 82·0 *мм*, дуљина m_3 34·0 *мм*; — осам фрагмената дôње чељуснице од пет животиња; два инцизивна зуба; три фрагмента скапуле; четири улне; два радија; једна подлога кутњака; једна главица фемура; окрајак дисталног фемура; проксимална половина метакарпуса, највећи промјер окрајка 42·0 *мм*, најмањи 29·0 *мм*; три метатарзе, оглодане од пса, највећа дуљина потпуног ексемплара 285·5 *мм*, највећи промјер проксималног краја 39·5 *мм*, најмањи 33·5 *мм*; један навикуларе; два калканзуса; три фаланге I.; три фаланге II.

Cervus Linné.

По један метакарпус и метатарзус од млађе животиње.

Останци племенитог јелена потјечу од јаких и великих животиња, али им величина ипак није ванредна.

Alces palmatus Blasius.

Нашао се фрагменат лијевог, потпуно још неразвијеног рога од животиње, старе од прилике једну годину; ружица и основица рога, заобљена као кров косо су нарезане и одломљене; одбијена су и три вањска парошка, а унутарња страна сплоштено је нарезана (испореди *таблу III., слика 1.)*. Други фрагменат рога, налик горњој осредњој грани у описаног ексемплара, потјеће од десне стране рога те је понешто слабији (испореди *таблу III., слика 3.)*.

Да је ова животиња још за средњег вијека живјела у овим крајевина, засвједочава једна вијест у Albertus-a Magnus-a, јер он спомиње *Equi cervusa* („De anim.“, књ. II., погл. 2., стр. 36.) те додаје, да је у дванаестом стољећу та животиња у великој множини живјела у Пруској, Угарској и Славонији.

Capra hircus Linné.

Фрагменат чеоног парошка; фрагменат дôње чељуснице, сличан ономе из Рипча на тамо објављеној таб. XLV., сл. 12.; половина дисталне тибије (слична оној из Рипча, таб. XLV., сл. 7.).

Ovis aries Linné.

Живац рога (Hornzapfen); фрагменат горње чељуснице са зубима; четири фрагмента дôње чељуснице са зубима; један горњи молар; један метатарзус, нешто

снажнији од оног експемплара из Рипча (таб. XLV., сл. 6.); један метатарзус juv., сличан ономе из Рипча (таб. XLV., сл. 6.).

Bos primigenius Bojanus.

Лијеви рожни живац, од којег се сачуваше $^2/_3$, док је проксимална трећина одломљена, сличан је посвема оном експемплару у мојој збирци из прехисторичког налазишта код Моста (Brüx) у Чешкој (*испореди таблу II., слика 5.);* двије заједно спадајуће гране дôње чељуснице са врло оштећеним инцизивним рубом (*испореди таблу II., слика 4.*, десна грана); један оглодани инцизивни зуб; горњи молар m_2, дугачак у круни 37·5 *мм* (*испореди таблу II., слика 6.);* проксимални чланак хумеруса, највећи промјер 155·00 *мм*; два дистална окрајка радиуса од десно на лијево, највећи промјер 155·0 *мм*; два дистална окрајка радиуса од десно на лијево, највећи промјер 92·0 *мм*; дистална половина фемура, највећи попречни промјер 124·0 *мм*; два дистална окрајка тибије, највећи попречни промјер 89·0 *мм*; проксимални чланак тибије, највећи попречни промјер 129·0 *мм* (?); један од пса наглодани калканзус. Неколико разбијених рожних живаца биће да спадају овамо.

Десна грана дôње чељуснице.

Дужина од предњег инцизивног руба до отражњег руба уздижуће се гране у висини кутњастих алвеола	407·0
Дужина низа кутњака	151·0
Висина хоризонталне гране испод m_3	62·5
Дужина од отражњег руба m_3 до отражњег руба уздижуће се гране	136·0
Дужина m_3	45·0

Bos brachyceros Rütimeyer.

Два фрагмента рожног живца, један јачи, други слабији; грана десне дôње чељуснице са зубима, слична оној из Рипча на тамо донесеној таб. XLVII., сл. 14.; четири горња кутњака; проксимална половина метатарзуса; један калканзус; једна фаланга I.

Bos trochoceros Rütimeyer.

Фрагменат лијевог рожног живца, сличан оном из Концизе (Concise); други фрагменат рожног живца, који по својој прилици овамо спада; десни рожни живац од младе животиње.

Укрштени облик између *Bos trochoceros* и *brachyceros?*

Два фрагмента рожног живца.

Укрштени облик између *Bos primigenius* и *trochoceros?*

Један фрагменат рожног живца.

Оне кости од екстремитета (ногу), које не припадају нити *Bos primigenius*-у, ни *B. brachyceros*-у, већ *B. trochoceros*-у и горе споменутим укрштаним формама, али се не могу између себе разликовати, наведене су под ознаком *Bos taurus.*

Bos (taurus) Linné.

Три горња кутњака; два инцизивна зуба; фрагменат хумеруса; проксимална половина радиуса; двије улне; проксимална половина тибије; проксимална половина тибије од младе животиње; фрагменат фемура; проксимални окрајак фемура *(primigenius?)*; други проксимални окрајак; дистална половина тибије.

Perissodactyla. Лихокопитњаци.

Equus caballus Linné. (Мања форма.)

Горњи сјекутић; дôњи молар$_3$; два инцизивна зуба.

Поврх тога предлеже још: фрагменти сјекутића од дабра; многи фрагменти ребара од мањих сисаваца; прилични број понајвише обрађених фрагмената од костију већих сисаваца; неколико комада понајвише обрађених фрагмената, нарочито од костију јелена, говеда и свиње; прилично много понајвише обрађених фрагмената од ребара већих сисаваца, највећма од говечета, јелена и свиње; коначно разноврсне ситније кости (фрагменти).

Aves. Птице.

Anas boschas Linné.

Три хумеруса, једна улна и један метакарпус.

Corvus L.?

Фрагменат улне.

Pisces. Рибе.

Фрагменат лубање, краљежа и пераје од неке овеће рибе.

Mollusca. Мекушци.

Unio L.?

Фрагменат љуштуре.

Различно.

Неколико иверка од дрвета, комад жељезне руде, дршка иловасте посуде и фрагменат жељеза.

Прије̂глед.

Фауна кичмењака сојенице крај Дôње Долине далеко је сиромашнија од оне из сојенице код Рипча, јер је у њој, изузевши човјека, заступљено 20 животињских облика спрам 41 из Рипча. То су:

Canis fam. intermedius Woldř.
Meles taxus Blasius.
Castor fiber Lin.
Sus europaeus Pall.
Sus palustris Rütim.
Capreolus caprea Gray.

Cervus dama Lin.?
Cervus elaphus Lin.
Alces palmatus Blus.
Capra hircus Lin.
Ovis aries Lin.
Bos primigenius Boj.
Bos brachyceros Rütim.
Bos trochoceros Rütim.
Bos (taurus) двије укрштане форме.
Equus caballus Lin.
Anus boschas Lin.
Cervus L.?
Једна риба.

Изузевши *Alces palmatus*-а, *Bos primigenius*-а и једну рибу, сви су други животињски облици заступани у рипачкој сојеници. У Дôњој Долини такођер је број дивљих животиња већи од броја домаћих; али број костију ових пошљедњих је далеко већи од броја костију дивљих животиња, но та разлика није тако велика ко у Рипчу. — Остатци од свиње су и у Долини најбројнији, а уз ове су овдје кости од говечета равно ко у швајцарским сојеницама далеко бројнији него у Рипчу; напротив има мало костију од овце и козе. Ваља за Долину истакнути прилични број остатака дабра; пошто се није нашла лубања ове животиње, — ваљда се је лубања разбијала да се добије можђан — то можемо дабра убројити међу животиње, које су служиле за храну.

Сабравши све ово заједно, упућује нас фауна кичмењака из сојенице крај Дôње Долине на то, да је она спрам сојенице рипачке по добу старија, но да је била краће вријеме насељена.

Тумачење табли.

Табла I.

Слика 1. *Sus palustris* Rütim. ♂. Лубања с дôње стране; нешто већа од $^1/_3$ пр. вел.
„ 2. Иста лубања одозго; нешто већа од $^1/_3$ пр. вел.
„ 3. Иста лубања са стране; нешто већа од $^1/_3$ пр. вел.
„ 4. *Sus europaeus* Pall. ♂ Дôња чељусница; $^1/_3$ пр. вел.

Табла II.

Слика 1. *Cervus elaphus* L. Десна дôња чељусница гледана с пољa; $^1/_2$ пр. вел.
„ 2. *Cervus elaphus* L. Фрагменат рога са ружицом; нешто мањи од $^1/_3$ пр. вел.
„ 3. *Cervus elaphus* L. Фрагменат десне горње чељуснице, изнутра; $^1/_2$ пр. вел.
„ 4. *Bos primigenius* Boj. Грана десне дôње чељуснице, спољашња страна; нешто већа од $^1/_6$ пр. вел.
„ 5. *Bos primigenius* Boj. Лијеви рожни шиљак, с приједа; $^1/_3$ пр. вел.
„ 6. *Bos primigenius* Boj. Горњи зуб (m_2) с унутрашње стране; од прилике $^3/_4$ пр. вел.

Табла III.

Слика 1. *Alces palmatus* Blas. Фрагменат десног рога од животиње, старе од прилике четири године; $^1/_3$ пр. вел.
„ 2. *Sus europaeus* Pall. Десна дôња чељусница с ваљске стране; $^1/_3$ пр. вел.
„ 3. *Alces palmatus* Blas. Фрагменат лијевог рога; $^1/_3$ пр. вел.
„ 4. *Castor fiber* L. Десна дôња чељусница осредње животиње, с ваљске стране; $^1/_2$ пр. вел.

Уз чланак „Фауна кичмењака из сојеница у Д. Долини у Босни".

Табла I.

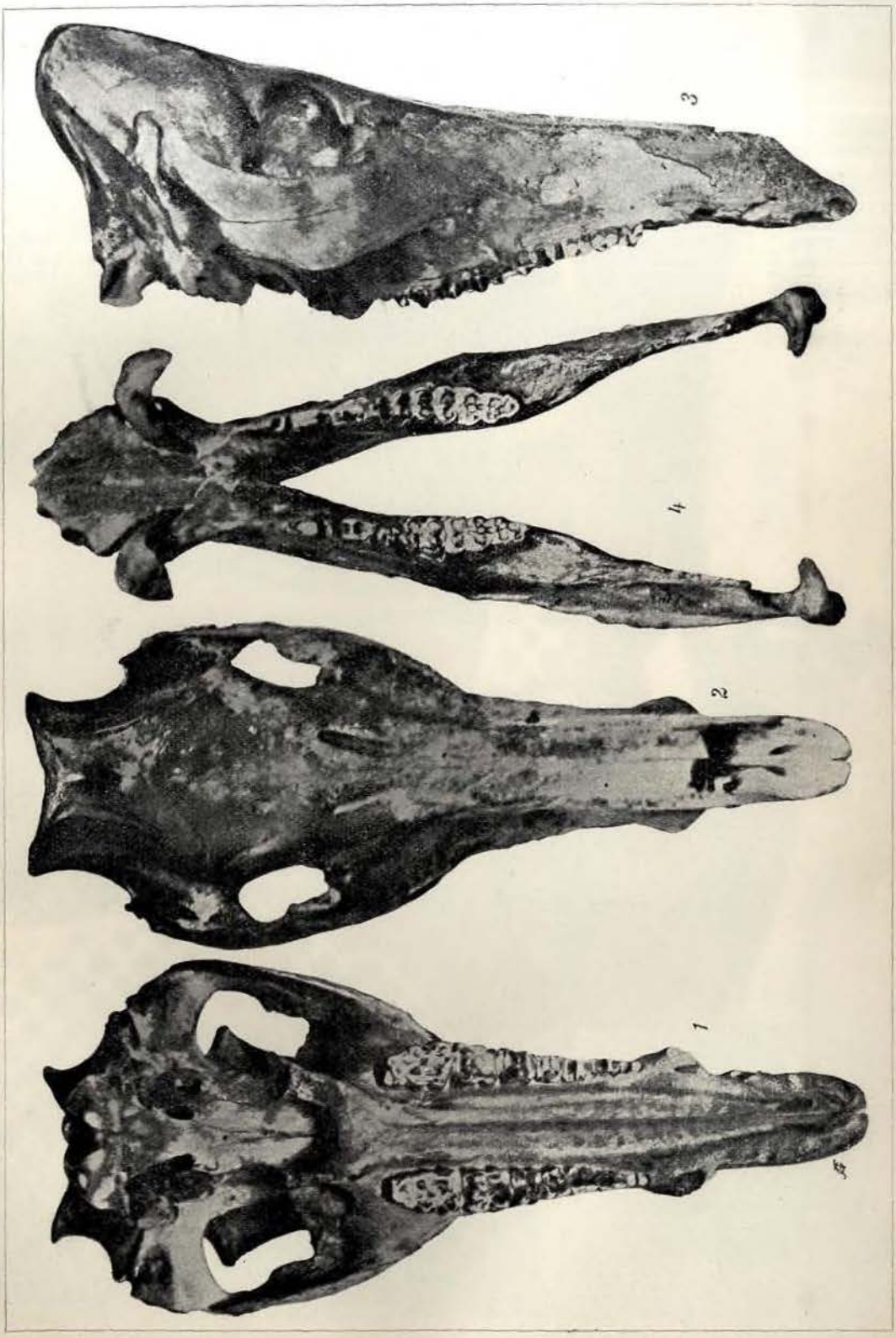

Табла II.

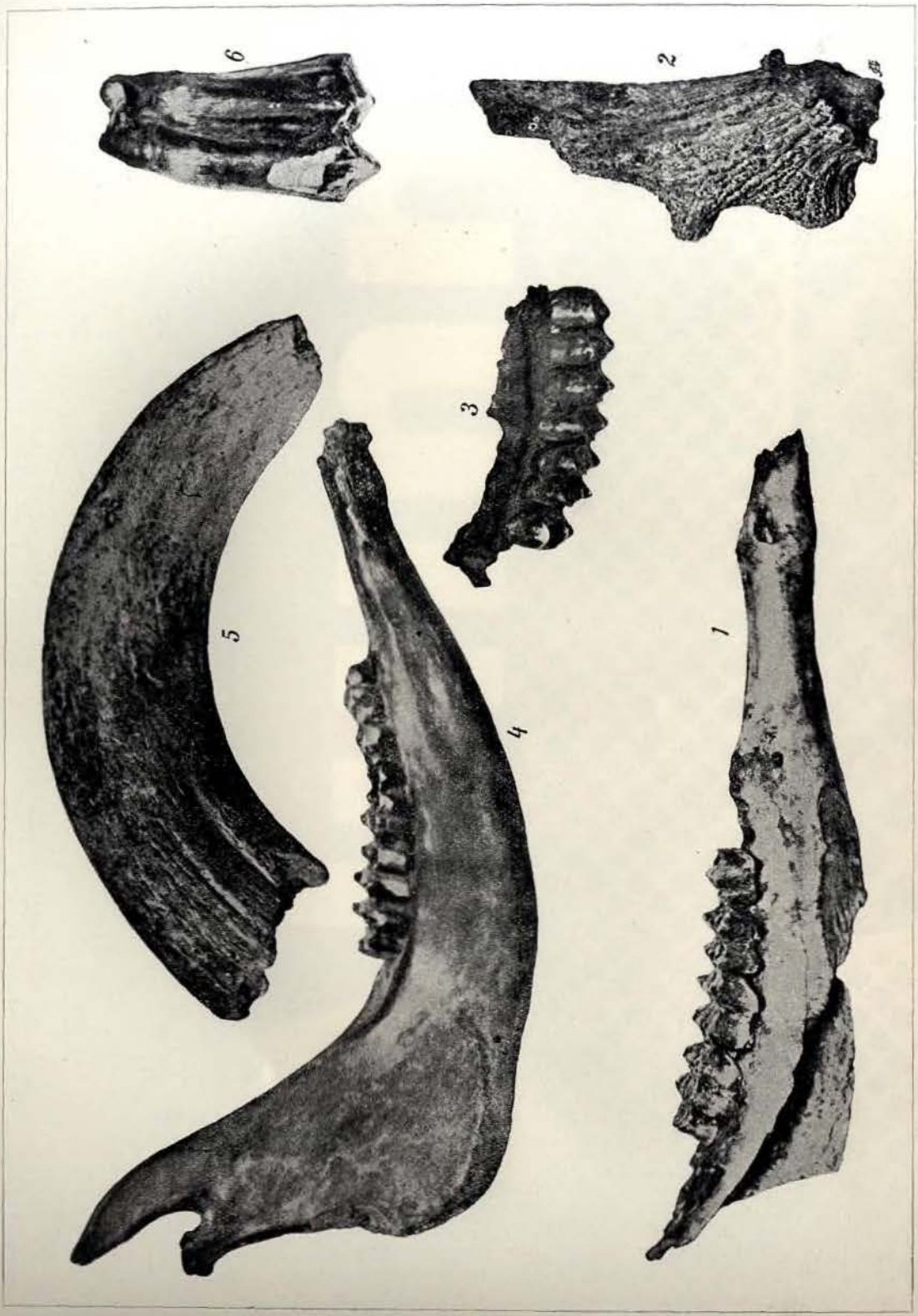

Уз чланак „Фауна кичмењака из сојеница у Д. Долини у Босни".

Табла III.

Prinosi povjesti Poljica.

Piše

Alfons Pavich pl. Pfauenthal,

c. kr. podpredsjednik namjestništva u m., Zadar.

(Nastavak iz sveske 1.)

Augustinovich (Augustinović) Ivan alias Draxoevich, ugarski plemić, bio je velikim knezom kroz razdoblje od pet lustara do god. 1537.; to bi bilo od 1512.—1537.

Ovaj veliki knez bio je od naroda u velike poštovan radi svojih duševnih vrlina, bio je u više navrata ponovno potvrgjivan te je sve do smrti (za pet lustara) ostao u ovoj časti.

Franceschi, „Dalmazia", na ozn. mj., 1846.[1]), str. 472. — Erber, na ozn. mj. str. 16.

Mora se daljemu proučavanju ostaviti, da li nijesu možda gore spomenuti knezovi Ivan Nenad Dražoević i Ivan Augustinović alias Dražoević jedna te ista osoba.

Dobrotom muzejalnog ravnatelja monsignora Frana Bulića u Spljetu stiglo mi je nešto preko 40, a od m. p. popa Petra Škarice 10 turskih isprava, koje su oni primili od stanovnika iz Poljica. Jedan dio ovih isprava preveden je na hrvatski jezik, te će se umetnuti kod vremena onog kneza, u koje godine dotična isprava po vremenu njezine izdadbe pada. — Od gospodina Škarice primljene isprave ne odnose se na Poljica, te se dakle preko njih prelazi. — Najstarija od ovih turskih isprava datira od godine 1513., te se ovdje iznosi u prijevodu:[2])

„Pošto je sin Ivančevića, imenom Marko, stanovnik Cetinski, nahija Poljička, kuća u Zagori, umro, imala je njegova nekretnina, koju je posjedovao, jer je bez svojte ostao, pripasti državi (mahloul). Ali se prikazao šerijatu jedan potomak iz druge postelje, imenom Ana, kći Marka, da zatraži svojinu. — Pošto je šerijat svjedoke saslušao, postavi Anu kao našljednicu pod uvjetom, da na godinu u ime poreza 40 akčija[3]) plaća, te joj izda ovu tapiju (izjavu).

Dato u Zagori godine 917. (1513.—4/5.).

Sudbina tvrgjave Kliške bila je uvijek od velikog značaja i za stanovnike u Poljicima, pak je zanimljivo da se baci pogled i na dogagjaje onog vremena, kako su se isti pred Klisom razvijali.

---

[1]) Potanka razlaganja o osobnim svojstvima pojedinih velikih knezova nalaze se u povjesničkom opisu Franceschi-a, „Dalmazia", 1846. i 1847.

[2]) Ove su isprave dijelom javne, a dijelom privatno-pravnog sadržaja. Dobrotom Njegove Preuzvišenosti gospodina adlatusa kod bosansko-hercegovačke zemaljske vlade, baruna Kutschere, prevedeni su kod zemaljske vlade svi fermani, a dobrotom gospode okružnih predstojnika Foglara (u Dônjoj Tuzli), viteza Berksa (u Bihaću) i plemića Rukavine (u Travniku) sve privatno-pravne isprave na hrvatski jezik. Učinjeno je što treba, da se ove turske isprave prekupe za namjesnički arhiv ili muzejalnu biblioteku u Spljetu.

[3]) Vrijednost jedne akče bila je jedan groš.

Tade Smičiklas i Vj. Klaić pišu u njihovim djelima „Povjest Hrvatske 1879.“, odnosno „Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati“. Zagreb 1871., — u ovom pogledu ovo:

„Veća opasnost, nego li od Mletaka zaprijeti Klisu u polovici 15. stoljeća od Turčina, koji je nakon propasti Bosne postao najbliži susjed Hrvatskoj. — Već do god. 1499. stradaše Klis više puta od navala turskih, te je zato ugarsko-hrvatskim vladarima bilo taj grad još bolje utvrditi i namjestiti u nj posebna kapetana.

Od godine 1523. nalazimo već kao kliškog kapetana glasovitoga Petra Kružića, koji je sada sve do god. 1537. skoro neprestance navale turske na taj grad junački suzbijao. — Da bi Turcima laglje odolijevao, primaše on u grad i varoš poda nj bjegunce kršćanske iz turskih zemalja, koji dobiše ime uskoci. — Ovi uskoci, na glasu junaci i nepomirljivi dušmani Turaka, pomagahu svojega vojvodu i kapetana svim silama, znajući, da je padom Klisa propalo i njihovo utočište. — God. 1523. udariše Turci velikom silom na Klis. — Petru Kružiću priteče u pomoć senjski kapetan Gregorije Orlovčić, te sjedinjenim silama suzbiše Turčina uz velike gubitke svoje. Kralj Ljudevit II. nadari zato junačke kapetane nekim posjedima u križevačkoj županiji.“

Dneva 5. februara 1524. pokaže se opet turska vojska pred Klisom, da ga opsjeda. Zapovjednik grada Petar Kružić ostavi ga dosta slabo opskrbljena, pa odleti u Senj, da mu odanle pomoći dovede. Turci opkolili tako jako grad, da niko nije u njega niti iz njega mogao korak učiniti, uhvatili neku visinu iznad grada i stali ga biti iz lumbarada. Učinivši kvara zidovima, ne prestajahu srtati na juriše. Prolazio mjesec i drugi, jošte Kružića nema. Nestalo braniteljima hrane te su neki korijenje u octu za hranu varili, nestalo čestita pila, a juriši ne prestaju. Znalo se po gradovima Dalmacije, kako je braniteljima, zato se uzrujali, jer padne li Klis, pali su svi gradovi na moru. Počeo već teći i treći mjesec. Dvoja pomoć dogje. Novi papa Kliment VII. otpremio lagju punu praha, olova i hrane, a vodio ju vrijedni biskup skradinski Tomo Niger. Doveo ju je najprije pod Trogir, ali Trogirani bojeći se osvete turske, ne pustiše ga u grad. Otišao pred Spljet, da odanle unesu hranu u Klis. Megjutim izagje sa svojim lagjicama Petar Kružić. Sabrao je četu od hiljadu i pet sto pješaka i šezdeset konjanika. Noću ploveć ugnu se svakoj neprilici, koju bi mu bili učinili plašljivi Mlečani. 10. aprila 1524. banu sa svojom četom kod Solina i odmah pohita pod Klis. Turske vojske bilo je više hiljada. Nenadanom navalom prestravi Turke, razbije ih, a iza krvave sječe mnogo ih živih ulovi i zasužnji. Iza kratkotrajne bitke ostane našim cijeli bogati turski tabor, svi topovi i bojne sprave, sva hrana i municija. Slavodobitno uljeze naš vojvoda Kružić u svoj grad, u koji sada doveze i Tomo Niger papine darove. Bilo je dosta novaca, da se grad bolje utvrdi, što je Kružić odmah i učinio, a i hrane za dulje vremena. Sada su i Mlečani klicali u veselju: „Spašena nam je Dalmacija!“

Kod navale Turaka 1527. pripovijeda se pripovijest, koja karakteristiše tadanji način ratovanja. Imali su Turci izmed sebe nekakva Golijata, po imenu Bakotu, koji je Klišane na mejdan izazivao. Turci su toliko u njegovo junaštvo vjerovali, da su obećavali otići ispod Klisa, ako im kogod Bakotu svlada. Nagje se junak Mile Parisević, inače prost vojnik, koji se odluči na mejdan poći, a zavjetovao se majci božjoj trsatskoj, da će joj posvetiti onoliku voštanicu, koliki

je onaj div turski, ako mu Bog dade svladati onoga silnika. Popadoše se na očigled obiju vojska i Mile svlada Bakotu. Mile prikaza zbilja ogromnu svijeću, koju je jošte Valvasor na Trsatu vidio, a Turci za ovaj put ostave Klis[1]).

Glede Poljice doznajemo, da su u ono vrijeme, i to oko 19. augusta 1530. Poljičani u velikoj brizi bili, pošto se je vijest raširila, da će Turci provaliti u Poljica, jer Poljičani već od tri godine ne plaćahu običnog harača. Turci dogjoše i progjoše kroz Poljicu, a da ovoj krajini osobite štete ne naniješe[2]).

Dne 31. augusta 1530. stiže opet glas, da će Turci Poljica da pohode, da razoružaju narod. Dneva 1. septembra dogjoše odista Turci i opustošiše zemlju; do 9. septembra popališe do 200 kuća i odvukoše mnoge ljude, mnogo marve i veliki plijen[3]).

Nego povratimo se daljim dogagjajima pred tvrgjavom Kliškom.

U martu 1531. javlja neki Andrija Mihaljević, da je Klis u skranjoj nevolji (arx Clissensis in ultimo agit periculo). Turci sagradiše naime tvrgjavicu u Solinu, iz koje će udarati na Klis. Nastojne god. 1532. padoše pod grad, vogjeni Mlečaninom Nikolom Querinijem. Petra Kružića ne bijaše u gradu. U grad se uvuče neki izdajica, koji, obučen u redovničke haljine, skloni gragjane na predaju. Dne 4. jula ugje Nikola Querini sa Turcima u Klis, te zauzev grad i varoš pod njim stavi u nj jaku tursku posadu. No malo za tim, kad je jednom pošao Querini na sajam u Poljica, doplovi Kružić iz Jakina sa 2000 momaka i snažno udariv na varoš Klis, osvoji je pomoću svojih privrženika. Tamošnje Turke posiječe sve osim sandžak-bega, kojega baci u tamnicu. Nekoliko dana kasnije predade mu se i grad Klis, gdje u bjesnilu njegovi vojnici posjekoše tobožnjeg redovnika, koji je Klišane nedavno na predaju svjetovao; a 18. septembra ote Kružić pomoću kapetana riječkoga i senjskoga i tursku tvrgjavu u Solinu. Papa Klement VII., kojega bješe još 26. jula sam car Karlo V. molio za pomoć Klisu, podijeli sada 22. augusta oprost svima, koji su se borili kod Klisa, a samomu Kružiću oprosti, što su njegovi vojnici ubili tobožnjega redovnika, u istinu izdajicu.

Ovako bi opet Klis oslobogjen od Turaka. No kapetan Petar Kružić dobro je znao, da će se Turci osvetiti za taj poraz. Osim Turaka prijetili su Klisu opet Mlečani, pošto im na njihove molbe i ponude ne htjede Kružić grada izručiti.

Premda je godine 1533.—1536. uopće bilo primirje megju Ferdinandom i Sulejmanom, kod Klisa ne bijaše ipak nikada mira. Povoda su tomu davali ne samo Turci, nego i Kružićevi uskoci u Klisu. Dne 8. maja 1534. provali Zefer, zapovjednik Livna, do Klisa i Solina, te se tu utvrdi. Nastojne god. 1535. pade pod Klis bosanski sandžak Begović sa drûgom svojim iz Hercegovine, te podsjedaše grad 28 dana. Iste godine pokušaše Turci na zadnji dan poklada pomoću uskoka Matka Tvrdosalića izdajom zauzeti grad Klis, ali ne uspješe.

Iza ovih opsada na ljeto godine 1536. započela je već ona akcija, koju je kralj francuski ugovarao s portom, a Ivan Zapolja proricao. Turci provale s istoka i s juga na Hrvatsku. Slavonija, poharana i popaljena za pošljednje vojne Sulejmanove slabo se oporavila, malo je naroda imala i bila je slabo branjena. Paša

---

[1]) „Die Ehre des Herzogthums Krain", von Johann Weichard, Freiherrn von Valvasor. Laibach-Nürnberg 1689, 2. izd., Rudolfswerth 1877.—1879., sv. IV.. str. 30. i 31.; Kačić, na ozn. mj. str. 275.

[2]) Sanudo, „Starine", knj. XVI., str. 169.—171.

[3]) Na istom mjestu.

bosanski, koristeći se ovom zgodom, provali u županiju požežku te popali trideset sela i gradova, a šezdeset hiljada naroda spravi pod turski jaram. Druge vojske turske krenule su na Klis, u kojem zapovijedaše već tolike godine Petar Kružić.

Car Ferdinand, za koga je Kružić Klis i Senj čuvao i štitio na moru vlast od Mlečana, a na kopnu od Turaka, nije žalibože bio u stanju da Kružića snažno potpomaže. Mlečani su željeli Klis posvojiti, jer položajem svojim gospoduje nad solinskim poljem, a taj, na strmoj pećini sazidani grad mogao je biti zaštita i cijeloj Dalmaciji. Kad nijesu mogli Kružića svladati, stali su mu otimati na moru lagje a na kopnu imanja, samo da ga istisnu iz Klisa. To sve ispovijeda o Mlečanima sam Kružić u službenim pismima, napisanim Ferdinandu I. Papa, uvigjajuć znamenitost ovoga grada za kršćanstvo, rado ga je tako obilno pomagao, da je Sulejman morao bijesan vikati: „Ta to je papinski grad". Kružić se obraćao na papu, jer od svoga jako potištenog cara već više godina nije mogao dobiti nikakve pomoći. Turci osim tvrgjave naprama Klisu kod Solina podigoše još i drugih utvrdina kod Ozrine i Kučine, da Klis gladom izmore i na predaju prisile. Kružić nije bio toliko jak, da bi s malom svojom vojskom mogao Turcima zabraniti gradnju tih utvrda, već zaiska pomoći u pape i cara. Papa mu pošalje 700 momaka pod Lukom Jakinjaninom, a car pod grofom Turnom dvije hiljade ljudi. S njima složno udari Petar na tursku tvrgjavicu u Solinu. Već su naši bili provalili u tursku tvrgjavu, kad dogje Murat beg iz Bosne Turcima u pomoć sa hiljadu konjanika. Sad se prosu glas, da je turska vojska mnogo silnija nego što u istinu bijaše, te Španjolci i Talijani stanu bježati k moru, da se spasu na brodovima. Badava se trudio Kružić da bježeće zaustavi. Ostanu na bojištu Hrvati. Sveopćim bijegom smute se i oni, pak moradoše i oni uzmaći prema moru. Na jednom nagje se Petar Kružić skoro osamljen od sve vojske. Uzjaše konja i stane uzmicati. Turci progoneći ih nemilice, klali su kršćane. Kružić ukrca se zadnji u lagjicu, ali kako bijaše prepuna, slabo je plovila, te su ih Turci mogli progoniti. Oni navale na lagju i Kružić pade nakon junačke obrane. Glavu mu odsjekoše i odnesoše je na dar Amuratu paši bosanskome.

Mala posada držala jošte grad, premda je već u njem zavladao glad i žegja, jer su Turci već sva vrela oko grada osvojili bili. Da branitelje prestraše, pokažu im Turci glavu Kružićevu. Videći glavu svog vojvode, predade se posada, ali pod uvjetom, da može slobodno izaći pod oružjem iz grada. Mala posada pregje u Senj, gdje je takogjer njihov vojvoda zapovjedao i proslavi se pod imenom senjskih uskoka. Tako pade zadnja straža hrvatska na zemljištu današnje Dalmacije[1]).

Po Valvasoru bio je Petar Kružić porijeklom iz Mahrenfelsa u Kranjskoj. Kad je poginuo, otkupi mu za 100 dukata od Turaka glavu njegova sestra Katarina Kružić, koja življaše u Kranjskoj[2]).

Po Kačiću bio bi se Petar Kružić rodio u Zvečaju ispod strane (Zvečanje u Poljici)[3]); napokon kaže se u jednoj ispravi, koja je u „Lo Schiesone spalatino Lunario

[1]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 67. i 78. — Klaić, na ozn. mj. str. 140. — „Povjest Hrvatska". Po vrelih napisao Tade Smičiklas. Dio I., od najstarijeh vremena do god. 1526. Zagreb 1882., str. 710. i 711. Dio II., od god. 1526.—1848. Zagreb 1879., str. 17., 32., 33. — Erber, na ozn. mj. str. 17. i 19. — „Narodni koledar za god. 1898." — „Matica Dalmatinska": „Poljica", Frane Ivanišević, str. 127.

[2]) Valvasor, na ozn. mj. str. 31.

[3]) Kačić, na ozn. mj. str. 281.

per l' anno 1883", str. 4.: „Del conte Pietro Kružić" objelodanjena, da je on pošao iz Klisa u pohode kući u Lupoglav, svoj kašteo u Istriji[1]).

Pošto se Turci ugnijezdiše u Klisu, počeše njihovi upadaji i u mletački posjed oko Spljeta. Mleci se zato požure, da sporazumno sa turskim predstavnikom Ulam-begom utvrde megje njihovog posjeda oko Spljeta; po ugovoru bile su te megje jednom crtom označene, koja se protezala od rijeke Soline istočno k Mosoru; odavle se savijala na južnu stranu do crkve sv. Ivana i sv. Luke, po tom se skrenula ponovo na istočnu stranu k brdu Perunu, te dospjela odavle u južno-zapadnom pravcu do brda Grasso, koje leži blizu mora sjeverno od Jesenice. Svo zemljište, koje je od te crte zapadno ležalo, pripadalo je mletačkom posjedu, a svo zemljište istočno od te crte bilo je turski posjed, što je potčinjen bio zapovjedniku Klisa[2]).

Poljičani, osvjedočeni o velikoj opasnosti koja im prijetijaše, ako Klis padne u turske ruke, potpomagahu Kružića u njegovim bojevima protiv Turaka.

Kada Turci osvojiše Klis, pa kad u njihove ruke padoše i kule Solin i Kamen — ova potonja bijaše blizu rijeke Žrnovnice, — a osobito kada gore spomenuta megjašna crta bijaše izmegju turskog i mletačkog posjeda povučena, Poljica ostanu otvorena dušmaninu[3]).

Taj kritičan položaj, u kom se Poljičani nahodiše, potakne ih na ovaj korak:

Petnaestog novembra 1537. knezovi Frane Ivanišević, Marko Andrijašević i Jandrija Zubrijanović, glasnici i izaslanici Poljica — ovako priča jedan mletački izvornik — prijaviše se duždu Jandriji Gritti i savjetu Desetorice, te pošto ocrtaše sve nesreće, koje snagjoše njihovu domovinu, zaprosiše pomoć. Primivši ih blagonaklono dužd, pristade na njihove prošnje, te im udijeli podaništvo i zaštitu mletačku. Mletačka republika priznavaće im sve zakone i povlastice kao i samoupravu u unutrašnjim stvarima. Poljički suci moći će, istina, izricati osude, kako kaznene, tako i gragjanske, ali će osugjena stranka imati pravo da se obrati u Mletke i da podnese utok odnosnim vlastima, kao što je to propisano bilo za sve ostale mletačke podanike. — Dotična talijanska isprava glasi u hrvatskom prijevodu ovako:

Andrija Gritti,
Po Božjoj milosti Dužd od Mletaka.

Svima i svakomu, koji budu gledat knjige ove, oznanjujemo i hoćemo da bude na znanje, kako budući došli prid Naše pristolje i Glavari Našega Vića od Deset plemići i Abreni Knez Vrane Ivanišević, Knez Marko Andrijašević i Jandrija Zubrianovich navistitelji i poklisari privirne občine Poljičke i budući nam prikazali na ime iste, da žudu svi pritisnuti se i privesti se pod krilo Našega Vladanja.

Mi zato s oblašću Našega Vića od Deset i nadovorženja, jesmo prijali i primili kakono virne i pridrage, koi su nam pripravni i veseli s poglavljima i uvitima, kako se ovde piše na svarsi i kako je zabilježeno. — Isti poklisari na ime iste privirne občine prid naše pristolje zakleše se svarhu Vanćelja Našega Gña Isukrsta, da će nam biti virni.

Najprvo su prosili i pitali isti poklisari, i tako smo im dopustili, da sve vladanje i sud tokoli u stvari od karvi koliko od svake pravde od svi Poljicah i svoje daržave i okoliših da ima bit sud u reke poljičke i da Poljica budu vladana i upravljana od sudac iste občine Poljičke, i po zakoniti običaji njiovi, i da Apelacijun od suda imaju upadat u ovome gradu Našima maistratima, kako čine i diluju ostali podložnici Naši.

Suviše zapitaše i Mi jim dopustismo za vike oslobode u naprisitim stvarima vljadanja Našega dobro služiti Gospostvo Naše i sircem mirnim poradi njiove obitelji, koi

[1]) Sanudo, „Starine", knj. XXI., str. 174.
[2]) Erber, na ozn. mj. str. 17. i 19.
[3]) Pavlinović, str. 67. i 68.

neimaduć vortica, da mogu sahraniti iste svoje obitelji, bez pogibili, zato smo kajni zapovidit svima zapovidnikom naši gradova i otoka, neka imaju primit iste obitelji dobrostivo zajedno š njihovom robom a navlastito vinom njiovim, za koje ćemo da nemaju plaćati ikakve dacije po misti i zemlja naši.

Takogjer jesu zamolili isti poklisari i Mi jim dopustismo šest stotin kopljah na dar, za da se usiluju arvat protiva našim neprijateljem, kako se ukazaše slobodni da će udilovati na vajdu Naši posala. Biće nam toliko na sircu u svakoj potribi Našoj, koliko stvar koja biva i može biti pridraga vladanju Našemu.

Ove Naše zapovidismo učiniti i utvarditi pečatom zlatnim. Zato po oblasti istoga Vića od Deset i nadovarženja zapovidamo svakomu komu pristoji ili pristojati može obsluženju svakojakovi naših naredbah.

Dato u Našemu Duždevu Palacu na 15. Novenbra Zlamenje jedanadeseto na 1537.

Nikola Šagudi(u) Sekretar priuzvišenoga Vića od Deset[1]).

Turci bijahu opasni susjedi, te je Poljičanima predstojala burna budućnost, puna borbe i rušenja. Poljica nijesu imala tvrgjava, gdje bi sklonila svoja dobra i svoje porodice, kad bi ljudi sposobni za oružje izišli na otvoreno polje, da brane svoju domovinu i mletačku republiku. S toga bijaše posve prirodno, što im dužd dozvoljava, da u časovima opasnosti sklone svoje porodice, svoja dobra, a osobito vino na mletačko zemljište, a da ne plate nikakve carine. No Poljičani nijesu imali dovoljno oružja, te ih Mleci s njime snabdješe, darovavši im 600 koplja, da brane svoje i mletačko zemljište.

Pošto Poljički izaslanici „na evangelijama Gospoda Isusa Hrista" položiše zakletvu vjernosti i poslušnosti utanačenim naredbama, povratiše se svojim kućama s uvjerenjem, da će se Mleci starati za Poljičane kao za svoje najmilije podanike.

Ove se nagodbe mogu smatrati ugovorom saveza za napadaj i obranu; ovaj sasvim odgovara politici, koje su se u to doba držali Mleci, koji su divnom revnošću na sve strane tražili saveznika, da uzmognu stvoriti jaki bedem protiv turske navale.

I zaista znamo, da je god. 1538. republika mletačka sklopila u Rimu savez s carem Karlom V., s Ferdinandom ugarskim, bratom njegovim i s Pavlom III., da se bore s polumjesecom. No Karlo V., stupivši u borbu s Francuskom, malo poslije napusti savez, te s toga Mlečići, pošto ostadoše sami, uzalud pokušaše produžiti ratovanje s Turcima. Sklopivši Mleci 1540. mir, moradoše ustupiti sve zemljište primorskih gradova sa kulama Nadinom i Vranom, te tako veći dio Dalmacije postade turskim sandžakatom sa pašinim sjedištem na Klisu.

Da u tom ugovoru Poljica i ne budu bila ustupljena Turcima, njima drugo nije ostajalo, već da ih snagje sudbina ostale Dalmacije[2]).

Klis je pao; kao što je spomenuto, u njemu je stolovao paša sandžakata[3]), a Poljica bijahu ostavljena turskoj sili. Položaj Poljičana postade suviše nevoljan. Sazvan bude veliki zbor da vijeća, kakve bi se mjere imale poprimiti za sopstvenu dobrobit. Kao jedino srestvo u ondašnjoj situaciji bude — bolnim srcem — zaključeno svojevoljno pokorenje pod turski jaram, da ga se kod bolje prigode opet strese, a da se ne žrtvuje život toliko ljudi u beskorisnu boju.

Izabrana budu dva člana velikog stola i poslana u Klis, da pašu u ime Poljica pozdrave i da izmole potvrdu njihovih zakona, ustanova i načina vladanja. Zato bi se Poljičani stavili u bojevima na stranu Turaka.

---

[1]) Erber, na ozn. mj. str. 113. Isprava u hrvatskom prepisu primljena od mnogopošt. popa Ivana Lučića.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 17., 18., 19. Isprava Erber, na ozn. mj. str. 113. i 114.

[3]) Sandžak je upravni predio po prilici kao francuski departement; a više sandžakata sačinjavaju pašalik (generalno namjesništvo).

Odaslanici bijahu vrlo dobro primljeni te usvojeno svojevoljno pokorenje sa obećanjem, da će se zakoni i način vladanja Poljica uzdržati i da će Poljičani pod uvjetom, da danak plaćaju, biti štićeni kao sinovi Alahovi.

Odaslanici budu bogato obdareni, te po tom otpušteni[1]).

Pavich Juraj (Pavić), ugarski plemić[2]*), u martu 1537.*

Erber, na ozn. mj. str. 17., 19.

U doba vladanja ovoga velikoga kneza padala bi gore spomenuta dukala dužda Andrije Griti od 15. novembra 1537.

Sladoevich Radoš (Sladoević) 1541.

Isprave na pergameni, pisane od Zorzia Krstulovića, po podacima popa Petra Škarice.

Augustinovich Zuanne (Ivan Augustinović) alias Draksoević, ugarski plemić od godine 1546.—1567.

Ovaj veliki knez vladaše kroz 20 godina neprestance do smrti svoje; njega je naslijedio 1567. Nikola Sudgich.

Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj., god. 1846., br. 46. — „Bullettino“, god. IV., br. 3., str. 37.[3]).

Dvije turske isprave iz ovoga vremena glase u prijevodu, prva:

Matija, sin Grgurov, nastanjen u selu Cetini, nahiji Poljičkoj, prikaza se Šerijatu i dojavi, da je njegov stric Stjepan, sin Pavla, umro bez našljednika i da pripada njemu pravo posjeda, a on će se pobrinuti za naplatu poreza za pokojnikov posjed.

U isto se vrijeme Comach, koji je tvrdio, da i on ima prava na ostavštinu, sa Stjepanom na prijateljsku pogodio; za tim su se svjedoci saslušali. — Šerijat je uslijed toga ovu ispravu Matiji izdao i njega kao posjednika iza Stjepana odredio.

Dato u Poljici god. hedžre 964. (po našem vremenu god. 1559.).

Pečat Šerijata.

druga:

Riješenje kako je teklo i stvar kako je prošla, napisao ponizni Mustafa, sin Mehmedov, kadija nahije Poljičke i ostaloga.

Uzrok napisanja spisa istinitog sadržaja jest ovaj: Iz sela zvanog Stjena, što spada nahiji Poljičkoj, Matija, sin Grgurov, pristupio je pred kadijinski ured osobno, te pokazao tapiju Mustafa age, koji je danas povjerenik, koja glasi, da je Ivan, sin Petra umro i u granicama rečenoga sela u njegovu posjedu bivša jedna baština upražnjena ostala, te po carskom zakonu pod tapiju spala, pa da je od imaoca ovoga lista rečenoga Matije, sina Grgurova, 300 akći tapinske pristojbe uzeto i njemu rečena baština izručena, da mu niko ne smeta uživanje, dokle god bude plaćao državi porez; na što je po rečenoj tapiji zatražio od strane šerijata ispravu, te mu je ovaj vjerodostojni list napisan i kao isprava uručen, da mu u slučaju potrebe služi kao dokaz stanja stvari i istine.

Napisano početkom džemaziul ahara 984. (po našemu vremenu 1567.).

Svjedoci na stvar:

Protokolist Sejid; Alija, podvornik šerijatskog suda;

Juraj veliki,

Matija, sin (nečitljivo) i ostali prisutnici...

Marichich Agostino (Augustin Maričić) 1555.

Isprave m. p. popa Petra Škarice.

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia“, 1846., na ozn. mj. str. 472.; pošto Franceschi o odaslanju deputacije k paši u Klis govori, a Klis postao sjedištem paše god. 1540., to je odaslanje moglo biti oko god. 1540.

[2]) Klaić, na ozn. mj. str. 133.

[3]) Vremena vladanja velikog kneza Ivana Augustinovića glase po Franceschiju, Erberu i „Bullettinu“ različito, te bi bilo željeti, da se povjesnički isprave.

Sudgich Nicoló (Sudgić Nikola), plemić ugarski 1567.—1581.

Njega je naslijedio Stjepan Nicolich. Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj., god. 1846., br. 46., str. 472., 473. — „Bullettino“, na ozn. mj. str. 37.

Nikola Sudgić bio je vješt čovjek, koji je svoje suvremenike velikim oštroumljem daleko natkriljivao, te je bio sposoban, da i protiv valova hude sudbine u borbu stupi. On se je trudio pak je i postigao, da se prijašnje vladanje u zemlji ugarskom plemstvu nikad više ne oduzme, pozivajuć se dne 6. augusta 1576. na strogo izvršivanje ustanovnih zakona i na običaje u Poljicima, koji su već dukalom dužda Andrije Gritti od 15. novembra 1537. bili potvrgjeni.

Za vremena vladanja ovoga velikoga kneza podnesoše nekolicina Poljičana mjeseca juna 1570. mletačkom senatu ovu na hrvatski jezik prevedenu molbu:

Prejasni kneže,
Presvijetla Gospodo!

Ako smo u prošlosti, uslijed zlih vremena, mi stanovnici pokrajine Poljicâ bili prisiljeni protiv naše želje i volje stajati pod gospodstvom turskim, ipak nijesmo nikad propustili, a da na svaki nam mogući način i u svakoj prigodi ne iskažemo Vašoj Uzvišenosti usluga; poznavajući Vašu vjeru, pravednost i dobrostivnost, a kao kršćani bili smo na to obvezani, i ako nijesmo do sada tu našu želju i volju očitovali, kao što ih sada očitujemo i ako nijesu uvijek bile takove, ali s obzirom na to, da je Vaša Prejasnost živjela u miru sa carem turskim, nijesmo ih otkrili, ne radi koga od nas ili naših stvari, nego da ne budemo od smetnje Vašoj Prejasnosti.

Sada, kad gosp. Bog radi uveličanja svoje vjere hoće, da se ova republika lati oružja i zametne veoma pravedni rat protiv turskog cara, mi takogjer da zadovoljimo svomu srcu i da učinimo svoju dužnost, odlučili smo podvrći se toj Prejasnoj Vlasti, a tako smo učinili, spalivši najprije kuće naših vlastitih stanova, da ih neprijatelji ne uživaju, zapustili smo imanja i jurisdikcije svoje, i u jednu riječ, od gospodara i bogataša zadovoljavamo se biti privatnici i siromasi, želeći radije služiti ovu slavnu državu, nego zapovijedati u zemlji onog silnika.

S toga sam ja knez Janko Marianović, plemić iz ove pokrajine, zapovjednik dvaju sela dobro napučenih, od kojih se jedno zove Nachlice, a drugo Zakuciaz, ne mogući na drugi način pokazati svoju odanost, sve one tajne, koje sam mogao izmamiti, prijavljivao presvijetlom gospodinu knezu i poglavaru Spljeta, ali ne odličnom kastelanu Omiša i bio sam uzrokom, da prošlih dana predio Spljeta nije bio opljačkan, obznanivši lično gospodina kneza Spljeta o četovanju, koje je imalo uslijediti; suviše sam kao poklisar ove pokrajine više puta nosio u Carigrad presvijetlim Bailima vrlo važna pisma, a takogjer i njihove odgovore.

Ja u istinu knez Petar Jelić, sa Jurjem, Nikolom i Stjepanom, svojom braćom, zapovjednik dvaju sela, od kojih se jedno zove Truse, a drugo Duchie, veoma napučenih, sa knezom Stjepanom Gerolimovićem i Jurjem njegovim bratom, zapovjednikom dvaju drugih sela, veoma napučenih, od kojih se jedno zove Osiz, a drugo Tuarcich, praćeni od kneza Pavla i Nikole Antunovića i Jurja Martinelovića, sa nekolicinom drugih, pošto je bila nagjena od Pavla Milića jedna četa Turaka i Martolosa, koji su se bili sakrili u šumi područja Omiša, da zarobe one podanike Vaše Prejasnosti, navalismo na one Turke i Martolose i ubismo dva Turčina, a zarobismo jedanaest Martolosa. Zatim ih odvedosmo u Omiš.

A ja knez Jure Antunović, plemić iz ove pokrajine, brinuo sam se sa svom dušom za svaku korist i čast Vaše Uzvišenosti, sa cijelom svojom braćom, biva Pavlom, Petrom, Nikolom i Stjepanom, od kojih je svaki poglavica kuće i obitelji svoje, sa knezom Ivanom Zaedrekovićem, svojim šurom plemićem iz ove pokrajine, a da nijesmo imali nikakva obzira na bilo kakvu pogibao, koja se mogla zbiti, iskazujući svakojake usluge, kao što potvrgjuju javne svjedodžbe presvijetloga kneza i poglavara Spljeta.

Broj naš, koji smo postali odani Vašoj Prejasnosti, što plemića što pučanina, iznosi oko 350 kuća, sa velikim mnoštvom ljudi, žena i djece, a ljudi u istinu dobrih i sposobnih ima preko 600.

Sada u ime svoje i svih tih dolazimo pred Vašu Preuzvišenost, Mi Janko Marianović, Žuane Žuanić, Žuane Nikolić, Petar Jelić, Jure Antunović, Nikola Antunović i Marijan Marianović, sin goripomenutog Janka, svi plemići iz ove pokrajine i molimo:

Da, buduć smo mi bili glavnim uzrokom, da svi oni narodi postanu odani Vašoj Prejasnosti, a nadamo se, da će ih još mnogo postati, kao ovi; koji smo prvi okrvavili ruke turskom krvi i upalili svoje kuće, zapuštajuć sve svoje imanje, izvoli Vaša Prejasnost opskrbiti svakog od nas tako, da uzmognemo preživjeti sa svojim mnogobrojnim obiteljima, koje nevične stradati očekuju to sa velikom željom. Takogjer molimo, da izvolite providjeti na najbolji način, kako se Vašoj prevelikoj mudrosti uščini za onaj puk, od kojega jedan dio mi smo doveli, kao one, koji su se pokoravali našim zapovijedima, a drugi se je dio ugledao u nas, da uzmognu preživjeti na kakav način dotle, dok ih gosp. Bog i sa pomoći Vaše Prejasnosti kako drugojako ne pomogne, obaziruć se uvijek na kakvoću ljudi, jer ih ima od 25 do 30 plemića osim nas gorepomenutih izmegju Spljeta i Omiša, koji su kao i mi ostavili sve svoje i odlučili služit Vašoj Prejasnosti, — i očekujemo sa željom, da će biti što više potpomognuti, buduć puni mnogobrojnih obitelji, kao i mi drugi.

Za tim će se udostojiti Vaša dobrostivost oprostiti nas, koji smo plemići u kojim god mjestima stanovali: od nametâ, služba i carine; ako pak istim moramo biti podložni, da budemo podložni onim nametima, službama i carinama, kojima su podložni plemići onih mjesta, u kojima ćemo biti.

Želimo još, da Vaša Prejasnost dopusti svim nama plemićima, da možemo nositi oružje po svim Vašim mjestima i t. d.

Ima pako i takovih, koji su pri ovoj radnji sa svim svojim silama i znanjem sudjelovali, kao što su mnogopoštovani Don Marko Spudićević i Don Petar Ligutić. Zaslužuju zatim da budu zaštićeni od Vaše Prejasnosti knezovi Žuane Jurjević i Pavao Jurišić, koji su bili veoma spremni kao i mi ostali[1]).

Mletački senat primio je blagohotno ovu molbu, kao što se vidi iz dukale od 6. juna 1570. dužda Vjekoslava Moceniga. Poslije običnog uvoda glasi ova dukala u hrvatskom prijevodu ovako:

„Od šuplike sada proštivene od onih pribivaoca od provincije Poljičke, kršćani, a podložnici turski, koji u ganuću ovoga rata pridoše pod krilo našega vladanja; ovo Viće jest čulo goruću želju njihovu, da hoće živit i umrit pod oblast gospodstva našega, budući za to zapustili svoja imanja, ostavili države, koje su imali, izgorili kuće i donapokon uzeli oružje u ruke protiva Turčina i pojunačili se isti Poljičani izsikavši nekoliko Turaka, proseći za to isti Poljičani koje provižiune i način da se mogu uzdržati s njihovom siromaškom obiteljom, kako se vlastito u istoj šupliki uzdrži, koja dila, kako su nam bila ugodna, pokazujući bilig dobrih i pravih kršćana, svi prignuti prama nami, takogjer poradi dobrostivosti iskazanja gospodstva našega, neima se pomankati izkazati svako pokazanje ljubavi i srčanosti za svidodžbu takoga njihova hrabroga dilovanja, da je bilo od privelike naše radosti i željnosti, da ćemo jih vazda utišiti, kako ćemo dilovati u svako vrime prama svim dobrim i virnima podložnicima našima.

Za to primljeno bude, da oni pribivaoci provincije Poljičke, koji su sada došli pod krilo i službu Gospodstva našega, da budu dobrostivo primljeni i namišćeni sada u Split, Omiš i Brač, ali gdi njima ugodnije bude; naregjujući mi returom od misti gdi oni se namiste, da ih imadu primiti i uzdržati kakono pridrage naše podložnike virne, i kako iziskuje njihov poklon i dobra volja na službu vladanja našega. Kojima Poljičanom dopušćuje se oblakšanje od svake tegoće i službe i dacije za pet godina došasti, a posli joj budu podložna ostala gospoda onih mista, gdi budu prebivati; a pučani takogjer biće onim tegoćam, koji će biti podložni pučani od istih mjesta. — A imadući se pokazati osobita ljubav prama knezovom Marku Marianoviću, Petru Jeliću i Juri Antunoviću, poglavice i uzročnici istih dila, za to stvaramo jih glavare svoga puka od onih sela, koje su zapovidali pod oblast tursku, za da u svaku zgodu mogu uživati oblasti, držanje koje su imali, kako jest pravično i pravedno; i za da poglavice istih Poljičana imadu način braniti se, podajemo jim od hazne Gospodstva našega trista dukata na godišće, četrdeset svakomu od sgor imenovanima trima knezovom, a petnest dukata svakom ostatku Marka Spudičevića i Petra Ligutića, imadući se ostalo od trista dukat razdiliti megju glavare iste poljičke, kako se bude vidit našemu kapetanu gjeneralu morskomu, ali ako njega ne bude, kako se bude vidlo gjeneralu od Dalmacije, imadući se u podilenju tih jaspri imati opaz biću svakoga glavara poljičkoga, oblast, koju su imali i koju zapustiše, koliko biću svakoga, odabirajući u vrime rata sadašnjega za glavare Poljičanâ one njihove zapovidnike, podajući njim pod njihovu oblast oni broj, koje

[1]) Prijepis uzet za uredovne svrhe od konservatora i povjesničara G. Alačevića.

će sudit da je podoban na službu našu, s onom plaćom, dočim budu služiti, koja će biti podobna, i kako smo jurve naredili s ovim Vićem istomu kapetan-gjeneralu, jer će biti po ovi način uzdržano, naregjujući jim na one straže, koje će mu se viditi, uglavljujući da odbiju istim glavarom od plaće prvlje podiljene, kako je običaj svima ostalim našim glavarom, koji služe na straži našoj, i da budu odiveni ista tri kneza u svilu, a ostala četiri, koji se svi nalaze prid nami, da budu odiveni u pan škerletni.

Dato u Našoj Duždevoj polači 6. juna 1570.[1])."

Za vremena vladanja Nikole Sudgića uputi se knez Janko Marianović, plemić iz provincije Poljičke, noću pred 26. juna 1570. sa drugim vogjama Poljičanima i Senjskim uskocima, da uzmu tvrgjavu Zadvarje. — Ova turska tvrgjava ležaše na najskranjoj megji, a iz nje je cijela okolica bila uznemirivana. — U najboljem redu pogje Marianović s barjaktarom na čelu i saznade, da je u tvrgjavi jaka posada, te da jurišanjem ne bi mogao uspjeti. Ali kad sada Turci iz tvrgjave na njega navališe, napadne ih Marianović sa svojim ljudima sa barjaktarem na čelu, žestoko i snažno, potuče ih, nagna ih u bijeg i zarobi 35 Turaka, megju njima Derviš-bega, sina zloglasnog Murat-bega Kopčića Hasan spahije, brata Gjaja paše, — Mehmeda Sokolovića i Ahmed-agu Lisičića. Sva trojica bijahu vigjene osobe[2]).

Jedne nedjelje, na 20. jula 1572. u rano jutro nastojahu Poljičani, koje je predvodio Janko Marianović, da se mačem i ognjem dočepaju turske tvrgjave Klisa. Kapetan Janko je sa svojom satnijom već na noć prije došao i pri uzdizanju bojnih lestava sam pomagao, pak se sa izabranim ljudima satnije Geremina Cipcija, jednog od poglavitih vogja, popeo na jednu stranu zida.

Janko Marianović, boreći se, prodre naprijed, uhvati zemljišta i dospije do kule Opraha; ovdje držaše svojom rukom uz opasnost života bojnu lestvu, jer su Turci s kule bacali kamenje i dugačka drvlja, i podigne zastavu svoje satnije na zidine Kliške tako daleko, dokle je uopće mogao prodrijeti. Janko se borio i bodrio družinu, da sažgu vrata kuće, u kojoj je negda Petar Kružić stanovao; kod ove se prigode pokaza Janko ko hrabar, viteški vojnik i pametan kapetan.

Kada se vojnici, što su tek zemljišta dohvatili, iz same kule Opraha počeše natrag povlačiti, zaklinjaše Marianović Bogom i republikom mletačkom sve kapetane, da ne uzmiču. Ali kad ga nipošto poslušati ne htjedoše, povuče se i on natrag megju pošljednjima[3]).

Evo još dva prijevoda turskih isprava, koje idu u doba vladanja ovog velikog kneza. Prva isprava glasi:

„Uzrok zapisnika je ovo:

Štipan sin Andrije, iz sela Kostanja, općine Poljice, kotar Zagorje pristupa sudu, te dragovoljno priznaje i očituje, da je njegovu baštinu, koja se nalazi u selu Satini, prodao Ani Bivo i sinovima za 2000 „trošećih se u jelu" akči, a to putem bej-bil-vefa (prodaja sa pravom povratka, kad novac vrati), i pošto je to u prisutnosti kupaca priznao, za to bi u zapisnik primljeno i prepis istoga tražiocima u ruke uručen, da se može u nuždi pravo dokazati.

Zagorje, dne 15. rebiul-evela 997. (1579.).

Kadija: Hasan."

---

[1]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 68.; Erber, na ozn. mj. str. 114.

[2]) Iz jedne isprave proveditura Omiškog Anzola Trevisana dneva 28. juna 1570. Prijepis jednog ovjerovljenog prijepisa uzeo je konservator III. odsjeka i povjesničar Alačević.

[3]) Iz jedne isprave Hektora Trova, proveditura narodne vojske u Omišu, dneva 30. jula 1572. i Alvisa Grimanija, generalnog proveditura Dalmacije i Albanije, dneva 8. jula 1574. Prijepisi ovjerovljenih prijepisa uzeti od konservatora III. odsjeka i povjesničara G. Alačevića.

Druga isprava ovog je sadržaja:

„Povod jest pisanju:
Ivan, Petar, Jure i Marko, sinovi Matije iz Satine, općine Poljicâ, umrli su i njihova baština po carskom zakonu treba da se drugom uruči (mustehaki tapu), no njihove sestre Ana i Katarina, pošto traže da se našljedni dio (pomenuta baština) njima uruči, i pošto su položile državi pripadajuću vrijednost od 80 akćeta, za to je na njihov zahtjev izdana tapija i radi primanja inog troška od vlasnika izdaje im se ova isprava, da svoje pravo mogu pri nuždi dokazati.
Pisano u godini 990. (1579.). Potpis: Halil v. r.
Muhur: Halil".

Niculich Stjepan (Miculich, Nikolić) alias Dražoevich (Stjepan Nikulić alias Dražoević) plemić ugarski 1581.—1605., slijedi mu po „Bullettinu" Zorzi Pavich.

Franceschi, „Dalmazia", godine 1846., br. 22., str. 172., br. 46., str. 473. — „Bullettino", na ozn. mj. str. 37. — Klaić, na ozn. mj. str. 141. — „Narodni koledar Matice dalmatinske 1898.", str. 133.

Stjepan Nikulić postade velezaslužnim za otadžbinu; držao se strogo zakonâ, preinačio ih pogledom na postojeće potrebe i izdao je novih zakonskih odredaba, kao n. pr. zakon o grabežu žena.

Toga vremena kao da nije dosta napasti i muke bilo Poljičanima od Mletaka i od Turaka, i sami Uskoci bili su se na njih omečili, da im je došlo do plača tija u Českoj pred carem rimskim i kraljem ugarsko-hrvatskim, a u Senju pred senjskim kapetanom. Pečatnica Rudolfa II., potpisana u Pragu god. 1584., kaže za Nikolu, biskupa smederevačkoga, rodom iz Poljica, koji je došao da moli i izmolio da Poljičani slobodno putuju, da ih niko ne dira.

Kasnije drugo poslanstvo izmoli ovu povelju:

„Ferdinando po Božjoj milosti cesar rimski i t. d.
Prikaza se našemu prevedromu Veličanstvu fra Andrija Spudičević, bogoslovac i pripovidaoc, a poklisar virnoga i dragoga našega puka od Poljic, Podgragja i Žrnovice i od njihovih mejaši, u kraljevini od Dalmacije, pod vladanje arcibiskupije splitske, da milostive privileje, podane virnima našima Poljičanima, Podgragjanom i Žrnovčanom od dobre uspomene cesara Masimilijana, od veličanstva svitloga Rudolfa na 1584. a drugoga na 1599., u kojima privilejama zapovidaše sa svima vojnikom i svima našim mlajšima, da pušćaju hodit u miru iste puke poljičke, podgrajske i žrnoviške, i da nji nemaju mučit ni u životu ni u imanju, ni u blago, ni u vino, ni u kruh, ni u meso, ni u voće, ni u kojoj drugoj stvari njima podložnoj, nego da isti puk bude siguran u svakoj državi svojoj i njihova imanja, toliko u našoj državi, koliko u mletačkoj i u turskoj, svi oni koji su iz Poljic, Podgragja i Žrnovice i svih njihovih mejaši.... Toliko ako prolazit budu, koliko ako zastoje učinit koju radnju, i da Emin može ulist u Poljica slobodan, sa četiri ali pet drugova, a sam uslanica; a da Vlasi koji prolaze u Poljicih, u Podgragje i Žrnovici budu oni slobodni i njihovo imanje, niti da i jedan Uskok oliti nami podložan more uvriditi sgor rečene pod penu odmetničtva i izgubljenja svoje karike i plaće i drugih pedipsa na volju našu i našega gjenerala od Karlovca i kapetana senjskoga; i hoćemo da ove naše budu proglašene u Senju od kapetana, a ne budući njega od vice-kapetana, i da budu ispisane u kancelariju senjsku, i da budu vraćeni sužnji poljički i sve imanje uzeto u Poljicih, navlastito u Jesenice i Žrnovicu, i od svega da se dade na znanje našemu gjeneralu od Karlovac i kapetanu senjskomu; i oni jošće koji su učinili protiva naredbi cesarskoga veličanstva, i unapridak koji će učiniti našemu gjeneralu ali kapetanu senjskomu, i da oni pedipsaju pristupnike i naše neslušnike, i da učine svakomu povratit imanje.
Dato na 21. augusta godine 1604."[1]).

Mletačka gospoda, mirujuć od Turaka, zakidavala su iz Spljeta poljička prava, kao što se vidi iz pisma 13. decembra 1603. samoga dalmatinsko-arbanaskoga Providura:

[1]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 70.

„Za to buduć mi umoljeni od knezov i glavari i prokuraturi iste provincije poljičke, koji budući čuli naše došašće k ovomu gradu, pridoše mnogo jih pridati sebe i svoju dicu i svako njihovo imanje na službu privedrogą vladanja, da jim pojdemo narediti, da unapridak budu jim uzdržani sdol upisani kapituli za njihovo oblakšanje i za svidočanstvo njihovoga dobroga posluha, za zlamenje da su ista Poljica poljubljena od prevedroga Principa.

Za to oblašću koju uzdržimo od preuzvišenoga senata, podiljujemo istim prosećim Poljičanom i ovom našom zapovigju naredismo, da unapridak budu istim Poljičanom, koji pribivaju u provinciji Poljičkoj, uzdržano kako slidi, to jest: Da unapridak svitli zapovidnici od Dalmacije neimaju zapitati na ložu kod kančelarije, kako je običaj bio skoro, dali ima se pozvati kipom ako se moći bude, ako li ne, pisat će sudcem i prokuraturom poljičkim, oznanjujuć jim vrime dužniku da plati svoj dug; a biće dužni isti sudci poljički u termin od dana petnaest odgovoriti na knjige s virom od pozova; inako ako progje vrime od pozova, vrime zabiliženo istim dužnikom, a plativši oni svoj dug, biće dužan Poljičanin prići na sud prid prisvitle reture u termin osam dana, a ne prišavši neka se sentencijaju platiti dug, kako je pravedno i podobno.

Da komandaturi i ostali pristavi istih svitlih returov ne budu uzdržat iste Poljičane kakono da su inostranci, niti od njih uzimati dvojstruku plaću; da li će isti Poljičani biti držani kakono isti gragjani splicki; vlastito takogjer biti će ispunjeno od kančelarije u njihove plaće i u ostale dacie i u ostale stvari biti će im uzdržan privilegji njima drugi krat ispušćeni od privedroga Principa.

Nikola Donado, Provid. gjeneral.“ [1])

Nadodaju se još iz vremena vladanja velikoga kneza Stjepana Nikulića ove isprave, prevedene iz turskog u hrvatski jezik.

Ana kćer Matije, nastanjena u Cetini, nahija Poljica, kuća u Zagori, dogje pred šerijatsko vijeće te izjavi, da je imanje njezinih sinovaca Jurja i Marka, sinova Ivanovih, ostalo ispražnjeno (mahloul) i da je ona posjednica toga imanja, radi čega je od Emina i to od Omera i Halil-efendije primila teskeru.

Pogledom na teskeru izruči šerijat Ani, kćeri Matije, ovu ispravu.

Dato u Zagori u muharemu 988. (na 6. jula 1582.).

Potpis šerijata.

Budući je rečeni Juraj Ivančević iz sela Cetine, nahije Poljice, umro, njegova baština pripada Marku Ivančeviću, pokojnikovome bratu. Pošto Marko imade pravo na tapiju, utjeralo se od njega 50 akći, koju će svotu svake godine plaćati Marko, vlasnik Jurjeve baštine.

Napisano u Zagori god. 989. (1583. 5./6.).

Potpis svjedoka i muhur šerijata.

Pošto je rečeni Jure, Matov sin, stanovnik Cetine, nahije Poljice, kuće (?) Zagorske, pred svjedocima izjavio, da nekretnine, koje su u mjestima zvanim Dračović i Stinčen Potok i koje su u posjed Pavla i Stjepana iz Jahnova (sela), pripadaju našljednicima ovih potonjih, šerijat je to izdao na korist Pavla i Stjepana.

Napisano u Zagori god. 992. (1586. 3./4.).

Potpis svjedoka i šerijatov muhur.

Zagorski šerijat izdaje ovu ispravu Jurju, Petru i Ivanu, Matovim sinovima, koji su tražili baštinu, što im je pripadala od njihove majke Ane i koja bijaše ostala bez prijavljenika (mahloul, monatal). Uvažujući opravdanu molbu, šerijat izdaje ovu ispravu rečenim Jurju, Petru i Ivanu, stanovnicima Cetine, te im nalaže da plaćaju godišnjih 80 akći u ime poreza.

Svjedoci bjehu preslušani i od tada su gorespomenuti oni, koji imadu pravo na baštinu njihove majke Ane.

Napisano god. 997. (1591. 5./9.).

Tugra sultana Mehmed Hana III., sina sultana Murad Hana III.

Plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, te ravnatelju svijeta, koji upravljaš javnim poslovima prosvijetljenim umom, koji rješavaš opće potrebe, pravdu nepromašivom pameću, ti utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja, blagostanja i veličine, ti koji

[1]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 72. i 73.

si svakovrsnim darovima Svevišnjega Boga obasut, Moj vezire Sinan pašo (Bog ti trajnom učinio veličinu), koji upravljaš bosanskim vilajetom; — i ti uzoru kadija i sudaca, izvoru

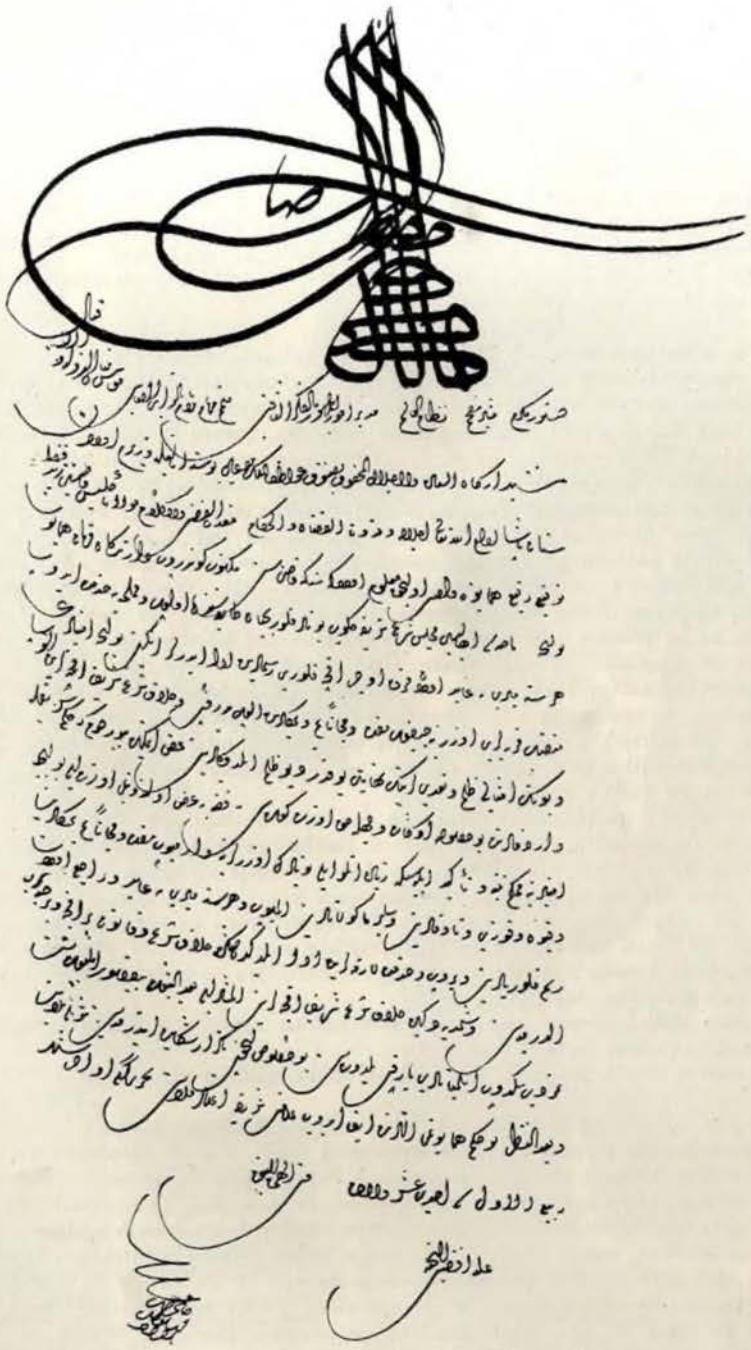

Slika 15. Ferman sultana Mehmed Hana III., sina sultana Murad Hana III. ($^1/_2$ nar. vel.)

kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo u Klisu (povećana ti budi krepost), primite na znanje čim stigne carski uzvišeni znak.

Nositelji (držatelji) carskoga fermana, obitavaoci Poljice, podastiru podnesak i navode, da su tom uzvišenom sjedištu šerijata, u kojem si ti kadija, dolazili, te prijavili, da su

Poljice emini (upravitelji) usprkos toga, što su oni miriji državi spadajuću daću od 43 forinta (u zlatu) predali, navalili na obližnja spojena sela, te svu zalihu oteli, novac protiv uzvišenog šerijata oduzeli, te sličnim zulumima i nasiljima nema konca.

Ja zapovijedam, da — čim ovi stignu s Mojom previšnjom odlukom — ovaj postupak pravedno ispitaš i izvidiš. Ako se bude slučilo kao što podnesak glasi, to strogo opomeni emine Poljice, da ne bi više s konjanicima proti ovih navaljivali i besplatno od njih zahtijevali jelo, stoku i perad.

Nedaj da im se novac oduzimlje protiv šerijata i zakona, pošto su miriji spadajuću daću predali i nužnu rabotu obavili.

Pošto ustanoviš, koliko im je do sada novaca protiv uzvišenog šerijata oduzeto, sve to bez ikakovih zaostataka oduzmi, a onoga, koji se ne bude pokoravao, zabilježi i dostavi; ne prouzroči da u ovom predmetu ponovna tužba uslijedi.

Ovako znaj, izvidi ovu stvar i pouzdaj se u uzvišeni znak.

Pisano koncem mjeseca rebiul-evela 1011. (početkom septembra 1602.).

Biograd.

Tugra sultana Mehmed Hana III., sina sultana Murad Hana III.

Uzoru plemenitih zapovjednika i svijetlih dostojanstvenika, nositelju časti i ugleda, koji si obasut obiljem milosti sveznajućeg Boga, ti upravitelju hercegovačkog sandžaka — trajna ti budi veličina — i ti uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo u Klisu (povećala ti se krepost), — znajte čim vam stigne visoki carski znak. — Primjer sretnih, generalni kontrolor bosanskih financija (da mu potraje njegov ugled) podastro je ovamo podnesak, koji sadržaje: „Obitavaoci Poljice, koji pripada bosanskom državnom lenu Stevabanskoj (?) opredijeljeni su na red u memlehi (solani). — Buduć spomenuta raja obitava po obalama mora, po mučnim neuregjenim i kamenitim mjestima, nijesu kadri davati izvanrednih daća. — U godini 1010., što se zapovjedilo fermanom... nijesu udovoljili dužnosti. Pak i sada, kad se spomenuti na dotični... rad natjeruju, svi bježe, te je propast memlehe spomenute mukataē neizbježna.

Što je proglašeno 7. zilkâ'deta 1011., kad im se nugja i kad se natjeruju, svi listom bježe, te zatvor i sve drugo ne pomaže da se dogje do novca ili do čega drugoga. Budući su ovo solari a ne spadajući u zakladu poreza, u tom slučaju ne bi trebalo, da se ista od mirijskih poslova njima na teret meće, jer inače, kad im se na ime nameće, uragja rasulom njihovijem. Zbog toga je upravo prodano soli za akčeta 14. tovara, što je mukatâ'-i na veliku štetu."

Moj ferman pako sada izlazi, po kojem isti dobivaju oprost od svih mirijskih dužnosti, te da se jedino kao i do sada u službi upotrebljuju kao solari.

Isto tako nalažem, da kad stigne Moje previšnje riješenje, ovi ne zanemaruju svoje dužnosti, nego što na njih spada, da obavljaju kao što i do sada.

A od sada da im se ne nameću nikakvi divânski porezi, nikakve vanredne daće, budući se od istih ovi opraštaju i oslobagjaju nego kako od starine oni rečeni posao obavljahu, tako i sada neka ta stvar ide. — Ozbiljno se nalaže, da se nikom pojedincu ne bi šta nepravedna dogodilo.

Ovako znaj i poslije zapovijedi, ovu carsku rješitbu u njihovim rukama ostavivši osloni se na uzvišeni znak.

Pisano u gradu Biogradu 12. zilkade 1011. godine (22. aprila 1603.).

Tugra sultana Ahmed Hana I., sina sultana Mehmed Hana III.

Uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i riječi, Našem gospodinu kadiji u Klisu — povećala mu se krepost — neka je poznato čim prispije uzvišena carska diploma, da su nosioci carskoga fermana, obitavaoci okoline ili sela Poljica spremili na Moju carsku ordiju (dvor) molbu, te navode, da u slučaju, kad jedan od ovih s drveta padne, ili se od studeni smrzne, izgori ili utopi ili munja kojeg ošine i usmrti, tad ih zakvače osobe, koje su „ehli urf" (ljudi koji samovoljno postupaju, a da se ne drže zakona), te predbacajući im, da se megju njima desilo umorstvo, protiv šerijata ih globe i zatvaraju.

Ja nalažem, da kad stigne uzvišena zapovijed, pravedno izvidiš. — Ako se bude to dogagjalo, zapriječi i ukini. Budući da megju njima nema takovih, koji bi bili kakvim ratnim orugjem usmrćeni, te po zakonu ne mogav biti na odgovornost potegnuti, za to ne daj „ehli urf" osobama, da zlostavljaju ove protiv jasnog šerijata zbog onih, koji se smrznu, izgore ili utope, koji s drveta padnu ili gromovskoj strijeli podlegnu. A onoga, koji se bude opirao, te ga bude nužno javiti, zapiši ga i dostavi, te ne prouzroči, da dogje ponovna tužba.

Ovako znaj, osloni se na uzvišeni znak.

Pisano u Biogradu početkom mjeseca rebiul-evela 1013. god. (koncem jula 1604.).

Pavao Pavich (Pavac Pavić) plemić ugarski 1596.

Pismohrana c. i k. ministarstva rata u Beču. Izvornik: Croatica. Junija 1596. fasc. 6. Julija fasc. 7, 71. — Rukopisi bečke c. i kr. dvorske knjižnice pod br. 5990, str. 214.—242. — Valvasor, na ozn. mj., sv. IV., str. 34. i 56. — Maschek, na ozn. mj., god. II., str. 103. — Pavlinović, na ozn. mj. str. 72. — Klaić, na ozn. mj. str. 141. — „Spomenici hrvatske krajine", sakupio i uredio Radoslav Lopašić, knj. I., u Zagrebu 1889., str. 203.—213., 222.—236. — Erber, na ozn. mj. str. 22. i 23. — „Narodni koledar Matice dalmatinske 1898.", str. 127. i 128.

Ivan Alberti, jedan plemić spljetski naumi da tvrgjavu Klis, koja je već kroz 59 godina bila u turskom posjedu, za kršćanstvo opet zadobije[1]). On se za to sprijatelji sa nekoliko kršćana, koji su stanovali u kliškom predgragju i koji mu obećaše svoju pomoć pri tom poduzeću. Ovi su znali za neki pristup, što je vodio k najvažnijem dijelu tvrgjave, a na koji pristup Turci nijesu ni mislili. Alberti bogato obdari ove njemu odane ljude. — Kad mu se kći rodi, zamoli Alberti poljičkog kneza Pavu Pavića, da se kumstva primi, kako bi ga tim duševnim srodstvom još više k sebi privukao. — Pošto je Alberti i Pavu Pavića obdario, saopći mu svoje namjere glede Klisa. — Ovaj, pun čežnje, da svoju domovinu oslobodi od turskog vladanja, jer je težak jaram već nesnošljiv bio, ponudi Albertiju sve imanje svoje i svu moć svoju za to poduzeće, obećavši mu, da će odmah, čim kršćani zauzmu tvrgjavu, sa znatnim brojem svojih ljudi u pomoć pohitati, te se, bude li nužno, s njima u tvrgjavu i zatvoriti; prije pak, kao turski podanik, ne može se Turcima pokazati kao neprijatelj, da ne izloži i sebe i domovinu svoju potpunoj propasti.

Ovu tajnu povjeri Alberti i spljetskom plemiću Nikoli Cindro, razboritom i neustrašivom čovjeku, koji je kod ove prilike Albertiju u svako doba svojim prokušanim savjetom bio pri ruci. — Pošto je Alberti znao, da njegov naravni gospodar — republika mletačka — sa turskim sultanom živi u miru, a ne htijući radi poduzeća na Klis mir na kocku da stavi, odluči on, da jerusolimski vitez Antun Bertuzzi ovu stvar njemačkom caru Rudolfu II. razloži.

U tu svrhu otpošlje Alberti u svoje ime Bertuzzija u Zlatni Prag i predloži, da će važnu tvrgjavu Klis, koja je ključ skoro cijele Bosne, predati u careve ruke.

Car, koji je s Turcima ratovao, pomišljajući da bi zapremljenje Klisa i jedan dio turske vojske iz Hrvatske odvuklo, te bi mu se možda i prigoda pružila da novih zemalja steče, primi ponugjeno mu poduzeće s velikim zadovoljstvom u pismima, upravljenim Albertiju i ostalim učesnicima.

Dokle se ovo razvijalo, nastade neka parnica izmegju Albertija i njegovog brata doktora Mata, nemirna, častohlepna i nepametna čovjeka. Uvrijedivši smrtno brata svoga radi ove parnice, obruži Mato jednoga dana brata Ivana javno na plokati pred ložom na najgrgji način i zaprijeti mu, da će ga kao neprijatelja republike objesiti. Ivan Alberti nije se na taj napadaj ni osvrnuo.

Nastojnoga dana otputuje Mato u Mletke i podnese protiv brata tužbu kod savjeta desetorice, koja je dakako radi velike uzrujanosti tužitelja bila bezuspješna,

[1]) Podlogom ovih redaka služi osobito dotično opširno izvješće Konstantina Prosperija iz Ferare na generala dužda ferarskoga, Hipolita Bentivoglin, dneva 12. augusta 1596., sadržano u „Spomenici hrvatske krajine" od Radoslava Lopašića, knj. I., Zagreb 1884., str. 236.—255.

ali ipak Ivana Albertija nagonila na brže postupanje glede tvrgjave Klisa. Ovaj odluči dakle, da Cindro što skorije otputuje u Hrvatsku, da i od onde promicanje poduzeća osigura. Cindro otputuje pošljednjeg dana pred god. 1596. iz Spljeta, i već blizu Ljubljane čuje, da carski general Juraj barun Lenković, poglavica hrvatske krajine i primorja, zemaljski kapetan u Kranjskoj[1]) nije u Ljubljani, već da je otputovao na dvor Njegovog Veličanstva. — Cindro se vrati natrag u domovinu i pisaše iz Senja — gdje je carskog kapetana o prilikama tačno obavijestio — opširno carskom generalu Lenkoviću, moleći ga, da o svemu Njegovom Veličanstvu izvijesti. — Kapetan senjski obeća Cindru, da će mu generalov odgovor po sigurnom pouzdaniku što skorije poslati.

Na 27. februara, pokladni utorak 1596., dogje potajno jedan čovjek Albertiju i Cindru, koji im saopći, da pogju na otok Čiovo, gdje će moći govoriti sa Nikolom Lasinovićem, Biankiniem i ostalim poglavicama uskoka. Tu predadu Albertiju i Cindru pisma careva dneva 7. novembra 1595., upravljena Albertiju i ostalim učesnicima, u kojima Njegovo Veličanstvo ističe, da je njihovu želju, Njemu da služe, od viteza Bartuzzija razumio i da odobrava, da se poduzeće proti Klisu u Njegovo ime izvrši.

Alberti zabrinut, da bi brat Mato ipak mogao izraditi da ga uapse i pošto su i Turci skoro svaki dan opominjani bili, da se protiv Klisa zla namisao snuje, odluči, nečekajući ni na bolja vremena, ni na odgovor na pisma, što ih je Cindro iz Senja poslao, brzo da radi.

Pri ponovnom dogovaranju sa istim poglavicama uskoka razloži im Alberti svoju namisao i zamoli ih za njihovu pomoć, koju mu oni, pošto se radilo o tom, da se služi njihovom caru, odmah obećaše. — Tu bijaše sa dva brata Mihnića i četiri brata Miloševića, od kojih je jedan Turčin bio, uglavljeno, da se to poduzeće izvede 8. aprila u ponedjeljak velike nedjelje, a Cindro bude poslan na otok Šoltu, da dovede uskoke, koji boravljahu na tom otoku. — U večer 5. aprila pogje Cindro na Šoltu, ali ne nagje uskoka, te ih naumi pričekati, jer su ostavili vijest, da će se svakako u jutro na cvjetnu nedjelju natrag povratiti.

U subotu na 6. aprila dogje Lovro Mihnić Albertiju i saopći mu, da je tvrgjava kliška skoro sasvim bez vojnika, od kojih su neki otišli na jedan sajam u unutrašnjost zemlje, drugi pak sa kadijom u Spljet; s toga da se ne može više otezati, a on će druge noći Albertija sa njegovim ljudima bez opasnosti uvesti u tvrgjavu. Alberti pristane na to i pošalje odmah Nikolu Sugjića, sina kneza Novaka, da druge noći sve brodice uskoka, koje bi našao, dovede, i da ljude iskrca u području spljetskom kod Gospe od Žujana, gdje će ih Alberti čekati. — Pred večer otide Alberti sa 40 momaka, što sa sela, što iz Kaštela, na lice mjesta.

Nikola Sugjić nagje kod otoka Brača Miloša Slavičića i Jurja Vukšića na 80 uskoka u tri brodice, te ih dovede do mjesta, gdje je Alberti znak sa vatrom već bio dao; s njima pogje Alberti na Visoku — jedan brežuljak u području spljetskom, i to s istočne strane. Osim straža unutar tvrgjave kliške, bile su još tri straže svaka od šest momaka, od kojih jedna pod zapovjedništvom Lovre Mihnića, postavljene izvan tvrgjave.

---

[1]) Valvasor, na ozn. mj. str. 56.; Lopašić, na ozn. mj. str. 235.

Odmah iza gore spomenutog znaka s vatrom, nalože ljudi Albertija drugu vatru na južnom kraju spljetske luke, nazvanome sv. Petar, a treću opet na brežuljku sv. Nikole, koji leži zapadno.

Kad je opazio Lovro Mihnić te vatre, poubijaše on i tri njegova pouzdanika ostatak noćnih straža na njihovim stražištima i donesu odsječene glave Albertiju, koji bijaše tada sa 120 momaka na Visokom; pak pošto su jednoga od njih ostavili kao taoca, kao i dan prije njihove žene i djecu, a poznavajući dobro zem-

Slika 16. Tvrgjava Klis iz slikotvorine inžinira mletačke republike Camozio 1571.[1])

ljište, odvedoše Albertija sa njegovim ljudima put Klisa, gdje ostadoše 80 momaka u kliškom predgragju u zasjedi. — Alberti, spljetski plemić Frane Martini, Nikola Sugjić, vogje uskoka, Spljećani i Kaštelani, svega 40 momaka, koje vodiše njihovi pouzdanici iz tvrgjave, provale teškom mukom preko strmenitih hridina, jedan drugog podupirući, kroz jedan otvor na južnoj strani, kojim oticaše nečist, dva sata prije sunca u gornji, najvažniji dio tvrgjave.

U to doba bijahu i Turci obaviješteni, da u onom kraju mora ima mnogo uskočkih brodica, te zato naredi dizdar, da se kao vijest u tvrgjavi ispali top.

[1]) Vidi opis tvrgjave Kliške u početku opisivanja o osvojenju Klisa po Leonardu Foskolu 1648. (veliki knez Juraj Pavić 1632.—1655.).

Kad su kršćani, koji su dotle u tvrgjavi mirni bili, taj topomet čuli, zazovu tri puta Isusa u pomoć i pohitaju velikom odvažnošću kroz gornji grad te poubijahu sve, što im od neprijatelja do ruku dogje; u kućama potuku pospane ili one, koji se za bijeg pripravljahu i u kratko vrijeme bijaše najvažniji dio tvrgjave u njihovim rukama. — Ono 80 momaka, što stajaše u zasjedi okolo predgragja, provališe, kad čuše buku u tvrgjavi uz trubljavinu i tutanj bubnja u predgragje i posjekoše sve Turke, na koje su u kućama naišli, ili koji su se već dali u bijeg. — Tako pregje 7. aprila 1596. na cvjetnu nedjelju, skoro bez gubitka kršćana, tvrgjava u njihove ruke. U ponedjeljak u 2 sata izjutra dogjoše Nikola Lasinović, Ivan Vlatković i Biankini sa 300 uskoka, i s njima se počne jurišati na nekoliko kuća u predgragju i u dônjem gradu, u koje se mnogi Turci povukoše; tom prigodom izgorje žalibože i jedna hranom napunjena zgrada. — Kulu Oprah, gdje se sklonilo 210 što žena što djece turske, nije se toga dana uspjelo savladati, jer se kapija gradska, što na Prhnu poljanu vodi, nije mogla zatvoriti, kroz koju je Mustafa, sandžak kliški više puta pokušao da grad opet osvoji, ali ga kršćani, koji ga srčano dočekivahu, svaki put suzbiše. — Kod ovoga poduzeća poginula su 3 kršćana, nekoliko njih bijaše ranjeno, a od Turaka palo je 40 i 130 zarobljeno, ostalima pogje za rukom da umaknu. Druge večeri pogju uskoci, pošto su Ivana Vlatkovića, Nikolu Sugjića i Miloša Slavičića, vogje uskoka sa 70 momaka — cvijetom senjskim — ostavili u tvrgjavi, sa zarobljenim Turcima i sa plijenom put Senja.

Kako se o tom srećnom uspjehu Albertjia pročulo, stigne u tvrgjavu i Pavo Pavić sa 200 Poljičana, megju kojima bijahu skoro svi svećenici poljički. Sa ostalim hrabrim Poljičanima bili su došli: veliki knez Pavo Pavić sa sinovcem i zamjenikom njegovim Nikolom Pavićem, Pavo Siritković iz Poljice, arhigjakon kliški sa 3 brata, Ivan Stjepaničić rodom iz Poljicâ, koji je kapral bio, sa bratom Markom, — Vičić — Novaković sa 50 momaka, jednim zvonom i barutom, — Marko Mihanović, knez jednog sela sa 30 momaka, a služio je kao kapral, — svećenik Ivan Sinovčić, poljički plemić sa nekoliko ljudi, megju kojima bijahu i njegova dva brata, od kojih se jedan zvao Frano i služio kao kapral.

Barnić Sinovčić, knez Dubrave sa svojim bratom Nikolom i 30 momaka; prvi je služio kao kapral.

Radoš Sagić, knez Jesenice sa nekoliko ljudi, — bio je kapral.

Stjepan Mikulić, knez sela Cielena, sa bratom svećenikom Nikolom i sa nekoliko ljudi, služio je kao kapral; Petar Sladojević, svojak Pave Pavića, jedan od glavnih vogja sa nekoliko ljudi.

Ivan Sladojević knez Kostanja, sa nekoliko ljudi[1]).

Mnogi drugi ljudi iz spljetske i trogirske okolice dogjoše u tvrgjavu, spremni proliti svoju krv za obranu tvrgjave. — I Cindro, koji ne nagje uskoka, stigne uz velike opasnosti u Klis, jer je opazio vatru u gradu i slutio, što se dogodilo. Drugoga dana podmetnu kršćani vatru pod kulu Oprah, no pošto se Turci uz osiguranje života i imetka njihovog, što ga u kuli imadoše, predadoše, zauzmu kršćani oko podne i to branište.

---

[1]) Imena sviju ovih Poljičana izvagjena su iz izvješća Pave Siritkovića, arhigjakona kliškog, na cara Rudolfa o sudjelovanju dalmatinskih Hrvata pri osvojenju Klisa. Zlatni Prag, mjeseca jula 1596. Arhiv ratnog ministarstva, Croatia 1596., juli, sv. 71. — Lopašić, na ozn. mj. str. 230., 231. i 232. — U tome izvješću spomenuta su imena i drugih Dalmatinaca iz Kaštela i Spljeta, koji su učestvovali u tom poduzeću.

Bilo je predvidjeti, da će Turci skoro sa vojskom doći, i zato kršćani odmah počeše tvrgjavu popravljati; tako su bili neki dijelovi predgragja uravnjeni, sve kuće što su na zidinama tvrgjave bile prizidane, budnu porušene, na svima zidovima podignuti bedemi, živež i streljivo na označena mjesta sakupljeno i pomnožano, sve čatrnje i bačve pod strehama vodom napunjene.

Skoro se ukaza kod Ozrine, sjeverno od Klisa jednu milju daleko, nekoliko turskih odjeljenja, pa kako bi se ista, bilo na podne ili u večer, Parhnoj poljani približili, stavili bi se kršćani izvan tvrgjave suprot njima. Dolazilo je do puškaranja, gdje kršćani nijesu imali gubitaka, ali zaglaviše mnogi Turci, kojima su glave odsijecali i na zidinu prama Ozrini kao znak pobjede postavljali.

Na 12. aprila dogje Mustafa, sandžak kliški, stric velikog vezira, u Ozrinu sa 600 momaka, gdje je mirno stajao, očekujući ostatak vojske; ipak je bilo svaki dan puškaranja izmegju Turaka i posade u tvrgjavi, koja svršavahu uvijek u korist potonjih.

Kad je broj Turaka narastao na 2000 momaka, dogjoše pred tvrgjavu klišku, gdje ih je posada na bedemima čekala; tu promatrahu neko vrijeme tvrgjavu sa visine Grebena i pogjoše prama kuli solinskoj. Vraćajući se u njihov tabor u Ozrinu okolo Klisa, ispališe nekoliko pušaka na tvrgjavu, na što odgovori posada pravom tučom puščanih zrna.

U turskoj vojsci bilo je 150 jenjičara, koji se, prodrijevši u poravnani dônji dio grada, tako blizu bedema sa zapadne strane ugnijezdiše, da se je posada iz tvrgjave kamenjem na njih nabacivala.

40 kršćana, pošto tri put Isusa prizvaše, učiniše tako hrabro napadaj iz tvrgjave, da četvorici jenjičara odsjekoše glave, mnoge raniše, a ostatak natjeraše u bijeg. — Nakon toga dogagjaja ne približavahu se Turci tako blizu tvrgjavi.

Istom što 22. aprila bijahu u taboru Mustafa, sandžak kliški i druga tri sandžaka sa 8000 momaka po prilici, počnu Turci sa strane Ozrine iz jednog topa, koga dovukoše iz Solina, gruvati na Klis, no ne učiniše nikakve štete.

Na 26. aprila spusti se turska vojska povrh izvora Behlinice; na večer joj prispiju dva 20-funtaška i jedan 16-funtaški top iz Knina, koje postaviše još iste noći na Parhnu poljanu, a drugoga dana započne žestoko gruvanje na jedan mali srednji bedem (kurtina) blizu džamije; ipak je šteta, koju nanesoše, bila neznatna. Opsjednuti popravljahu odmah svaku štetu sa kamenjem, drvljem, zemljom i podigoše okolo kapija, koje je neprijatelj noć prije sagorio, braništa od kamenja i zemlje.

Istoga dana utaboriše se dva sandžaka, svaki za sebe, poviše Roputine blizu Grebena i izvora Behlinice, i podigoše noću uoči 28. aprila 7 opkopnih košara, a u isto doba druge četiri povrh Parhne poljane oko jedne stijene.

Za vrijeme te radnje ubiše opsjednuti mnogo Turaka iz puške, dok ovi pogubiše samo jednog mladića, koji se bez potrebe izložio.

Pošto su Turci dva dana uzalud pucali na gornji grad, uvukoše 29. aprila jedan veliki top megju opkopne košare, i otvoriše odavle vatru na kulu Oprah. — U to je doba već započela oskudica vode, koja se u barilima i mješinama držala, te se počne i ono malo vode iz čatrnje trošiti; po dva momka dobijahu jednu staklenku vode na dan. — Na 2. maja bilo je u čatrnji samo još tri prsta vode, kad na sreću istoga dana poče kiša padati, tako da je opet bilo vode za četiri dana.

Istoga dana, t. j. na 2. maja rasprsne se opsjednutim jedini top, što su ga imali. — Turci poslaše veći broj strijelaca, koji podigoše oko izvora prikope i tamo se ugnijezdiše, da Klišane ne puste na vodu.

Bez gubitka ljudskog života nije se više moglo dobiti vode. — Istoga dana dogje u neprijateljski tabor giasici [1]) bosanskoga paše sa nekoliko Turaka, i neprestano se gruvalo na kulu Oprah. — Jedan morlak donese opsjednutima vijest, da će 3. maja biti općeniti juriš, radi čega Turci pripraviše već mnogo bojnih lestava. — Opsjednuti spremiše se da navalnike junački dočekaju. Druge noći donesu dva čovjeka vijest, da će skoro general Lenković jaku četu u pomoć poslati, koja vijest sve opsjednute jako ohrabri. — Na 3. maja nije došlo do jurišanja, ali zato na 4. maja, jedne subote, — podigoše Turci u zoru strašnu buku i urlikanje, kao da će se nebo srušiti i približavahu se sa sviju strana tvrgjavi, osobito sa Parhne poljane, sa bojnim lestvama, te započeše juriš, više smionim načinom, nego li u redu i po pravilima ratne vještine.

Ma da tvrgjava leži na strmenitim, visokim hridinama, te Turci bijahu za to u vrlo rgjavu položaju, ne odustaše ipak, već jedan juriš slijegjaše za drugim. No i opsjednuti braniše se takim junaštvom, da su se svi napori turski izjalovili i mnogi od njih poginuli; gubitak kršćana bio je jedan poginuli i 6 ranjenih. Sav Klis bio je do podne zavijen u dimu od praha.

Vidjeli su Turci, da se tvrgjava jurišanjem ne može savladati, pak promijeniše zato svoju taktiku, te pozatvaraše sve puteve i one k izvorima. Odustaše od daljeg jurišanja i zaključiše, da posadu gladom na predaju primoraju; samo i na dalje gruvahu iz topova na kulu Oprah, na kojoj 5. maja otvoriše jedan prolom od jednog koraka dužine i širine.

Pošto je 6. maja kod opsjednutih vode sasvim nestalo, urotiše se njih nekoliko, da nastojne noći ubiju Albertija, Cindra i ostale vogje i da napuste tvrgjavu.

Kad su Alberti i Cindro za to doznali, pogjoše obojica odmah na mjesto, gdje su se opsjednuti sakupljali i tamo ih počne Alberti mirnim i dobrohotnim načinom od njihove namjere, da tvrgjavu napuste, odvraćati, istaknuvši, da se tek na muci poznaje pravo junaštvo i da se radi gladi i žegji ne opterete vječnom sramotom, već da se u Boga uzdaju, jer im samo On može pomoći, kad se ljudskoj pomoći ne bi više nadati mogli. — Alberti ih uvjeri, i ophodom u gradu izraziše opsjednuti svoje nadanje u Boga, te odlučiše i dalje se boriti. Nastojne noći uoči 7. maja, dana sv. Dujma, učenika sv. Petra, padaše izdašna kiša, te u tvrgjavi opet za nekoliko dana bijaše vode. — Osim toga opsjednuti otvoriše i jednu rupu u gradskom zidu blizu kuće, gdje je nekad boravio Petar Kružić, pak sigjoše 45 momaka na vodu, i vratiše se opet sa 20 napunjenih mješina.

U tvrgjavi bijaše već taka nestašica vode, da su neki radi žegje, što ih je mučila, kušali, da piju svoju mokraću.

Na 8. maja stigne zamjenik turskog vojskovogje bosanskog u neprijateljski tabor, gdje je do predaje tvrgjave sa cijelim taborom zapovijedao.

Pred nekoliko dana pogje Franu Martiniju za rukom, da se iz tvrgjave uz najveće opasnosti provuče kroz neprijatelja i da carsku vojsku u Senju na što bržu pomoć prinuka, no pošto ta pomoć nije mogla tako brzo stići, odvaži se

[1]) Riječ giasici označuje počasnu stražu.

knez Novak Sugjić sa drugim ljudima iz Trogirske i Spljetske okolice, koje zamoliše opsjednuti, da u Klis unesu živeža. Noću na 11. maja združi se Ivan, sin Novakov i Marko Margitić, vogja uskoka sa 230 momaka, megju kojima bijahu i Spljetski plemić Frane Gieremia i kapetan Juraj Lascari; ovi podigoše prvo buku na dva razna mjesta, da odvrate pažnju turske vojske, te se po tom spustiše preko Mosorskog mosta kroz dolinu Bagu-Dolac, pojure na neprijateljske straže, ubiju nekoliko Turaka i provale u tvrgjavu jedan sat pred zoru sa 700 hljebova, svaki od 2 funte. Ovo opskrbljenje živežom bilo je u ostalom za opsjednute vrlo štetno. Turci opkoliše tvrgjavu još jače, te su tako i oni, koji su tvrgjavu opskrbili, trošili taj živež i ono malo vode, što je još bilo.

12. maja digoše Turci tabor na Ozrini, te se i ovaj dio turske vojske utabori pored drugoga na Grebenu, kamo su već na večer topove sa Parhne poljane prenijeli i sad odavle započeše gruvati na kulu Oprah.

U tvrgjavi ponestade već svakoga živeža; neki su jeli divlje korijenje, drugi opet pokvarene ostatke brašna, pečene volovske kože i konjska kopita, a drugi, koji se na tu hranu ne mogoše odlučiti, nijesu već od više dana ništa jeli. Svi izgledahu kao smrt, a svaka dobava vode stajala je ljudskog života. I za cio talir bilo je teško čašu vode dobiti.

Bilo je pravo čudo, da su se Cindro i Ivan Vlatković, koji su pri svakom puškaranju u prvom redu bili i na najopasnijim mjestima stajali, gdje su ljudi i turska taneta kao krupa oko njih padali, uvijek neozlijegjeni natrag vraćali. Megjutim je i pod-kralj od Trani dočuo o stanju u Klisu, te stavi odmah nekoliko brodova sa živežom i streljivom i neki broj vojnika u pripravnost, da opsjednutima pomoći donesu; ali prije toga pošalje jednog Arbanasa u Spljet, da dobije sigurne vijesti, da li je Klis još u kršćanskim rukama. Taj Arbanas učini se gostioničaru u Spljetu sumnjivim, a Benedetto Moro, general Dalmacije, dade ga uapsiti i tek poslije pada tvrgjave Klisa bude isti po naredbi senata opet iz tamnice pušten.

Turci su znali, da posada u tvrgjavi svakojako trpi, pak su je često na predaju pozivali, obećavajući joj sigurnost života i imetka i stavljanje taoca, dokle god ne budu na sigurnom mjestu. Ali posada, pobugjena hrabrošću Albertija i Cindra i nadajuć se u skorašnju pomoć, uvijek bi odgovarala, da će radije umrijeti, nego tvrgjavu napustiti. Megjutim su slali glasonoše za što skoriju pomoć. Pošto se mnogi ne mogahu već više na nogama držati, a pomoći ni od koje strane ne bijaše, pošto već šest dana progje, da mnogi od opsjednutih nijesu ništa jeli niti pili, pošto su već od nekog vremena tovari, konji, paščad, mačke, govegje kože i sve biline, kojih se moglo naći, potrošene bile, zaključi na 20. maja većina opsjednutih, da tvrgjavu preda. Uzaludno bijaše velikodušje i čvrstoća Albertija i Cindra, koji od tuge pred životom bez časti, a ne bojeći se časne smrti, sami sebe za hranu nugjahu, samo da se nevolja i opasnosti opsade i nadalje snose, da se čast dalmatinske narodnosti visoko uzdrži.

Bilo je 4 sata prošlo, kad se povrati jedan odaslanik opsjednutih, što se kao morlak preobukao, da ga Turci ne poznadu, te ga uvukoše užetom u gornju tvrgjavu, koji je donio jedan prsten Bertuzzija i vijest, da će skoro stići izdašna pomoć. Na tu vijest zaključe opsjednuti i nadalje ustrajati.

Ova izdašna pomoć sastojaše se u ovome: Knez Novak, čiji sinovi, braća i srodnici bijahu megju opsjednutima, sakupi 200 ljudi iz okolice Spljeta, Trogira i Šibenika i kad je doznao, da se je Bertuzzi sa Martinijem i nekoliko Senjana

povratio, da tvrgjavi do dolaska generala Lenkovića pruži nešto pomoći, združi se s njime. Tako združen raspolagaše Novak sa preko 400 momaka. Noću izmegju 20. i 21. maja naumi Novak da tvrgjavu opskrbi živežom. Pošto su neki od toga odjeljenja za opskrbu tvrgjave izgledali zabrinuti za svoj život, reče Novak svojoj četi: „Ko je vjeran caru, taj nek pogje za mnom“. I bez i jednog trenutka oklijevanja slijegjahu ga svi ljudi. U dobrom redu stigoše na brdo, što se diže nad Trogirskim Kaštelima i Spljetom, te skrenuše sa 13 tovara živeža osim onoga što ga ljudi nosijahu, put Klisa. Blizu tvrgjave naigju na mnoge turske straže i Novak ih morade napasti, te nastade krvavo hrvanje. Kad su opsjednuti čuli buku, navale — ma da su se od slabosti jedva na nogama držali — i oni iz tvrgjave na neprijatelja, te četi sa opskrbom, isjekavši mnoge Turke, prokrče put, tako da je ova gubitkom nekoliko mazgi i dosta živeža, 300 momaka jaka — 100 ih je ostalo na Mosoru — sa 7 tovara 3 sata prije zore u tvrgjavu ušla, gdje opsjednuti, koji već odavno ništa jeli nijesu, živež tako harčiti počeše, da se jedva 600 hljebova i 7 mazgi moglo skloniti. U toj bitki poginuše mnogi Turci, od kršćana samo osmerica, a sa obije strane bilo je mnogo ranjenika. Jedan zarobljeni morlak saopći opsjednutim, da su Turci jako uzrujani, jer dobiše vijest, da se iz Hrvatske primiče jaka vojska za oslobogjenje tvrgjave. Drugog dana, 22. maja, bilo je neprestanog puškaranja, a kad je na večer nekoliko njih na vodu pošlo, pogine jedan momak a dvojica bijahu ranjena. Iz jutra na 23. maja pogje opet jedna mala četa na vodu, ali je Turci suzbiju; u borbi poginuše 4 Turčina, a sa obije strane bilo je nekoliko ranjenika.

Oko podne, mučeni žegjom, napadoše opsjednuti kao divlje zvijeri na Turke, te tako pogje za rukom, da se u tvrgjavu unese 20 mješina vode. Jedan je od njih poginuo, a 8 bijaše ranjeno.

Tako su bili prisiljeni da vodu životom jednoga ili više njih uvijek naplate, te prozvaše tu vodu „krvava voda“, koja je osim toga još i mutna bila, jer su je Turci svake noći kamenjem i zemljom zamućivali.

Noću u 2 sata pošalju opsjednuti Cindra, kneza Novaka, Miloša Slavičića i Frana Gieremiju sa nekoliko drugih ljudi, da tvrgjavu opet živežom opskrbe, Gieremija je danomice pri svakom puškaranju učestvovao; bio je jako darovit, a pri tom i hrabar mladić. Turci ih opaziše i odmah na njih nasrtoše, ali oni nekoliko neprijatelja poubijaše, te sebi put prokrčiše, a da nijednog od družine ne izgubiše. Tom prigodom ponio se osobito hrabro Slavičić. On je jednoga Turčina, koji ga je sabljom napao a udarac mu puškom odbio, bacio pod noge, ubio ga i dočepao se njegove sablje. Svi dogjoše preko Mosora zdravo i veselo u Omiš.

Turci svašta upotrijebiše, da zapriječe unašanje živeža i vode u tvrgjavu. Na 23. maja pozdraviše ih iz pušaka, da im vodu zapriječe; vode se ipak, ma i malo unijelo; jednoga im Turci zarobiše i od njega doznadoše, kako je velika oskudica kod opsjednutih u svakom pogledu i koliko je momaka odaslano za opskrbu tvrgjave. 24. maja već se nije moglo vodu vaditi, jer su Turci kod izvora u zasjedi bili i tek noću pogje za rukom unijeti 10 akova vode, ali tom prigodom budnu i opet trojica od opsjednutih ranjeni.

Megjutim doznadoše oni, što su za opskrbu tvrgjave izašli, da je general Lenković ušao sa pomoćnom vojskom u jednu luku kod svetog Arhangela; kod njega je bio i Petar Antun od Kapue, markiz od Kolonjize, sin vojvode od Termoli, koji bijaše na putu u Ugarsku, da se tamo bori za katoličku vjeru

Kad je u Trstu doznao, da general Lenković kupi vojnike i da će Klisu u pomoć, pogje on u Senj i tamo pristane uz carsku vojsku. Cindro, Novak i Miloš Slavičić požure se odmah do generala, opišu mu vanredno mučno stanje opsjednutih i opasnost, da ako pomoć ne stigne najdalje do ponedjeljnika 27. maja da će opsjednuti morati tvrgjavu napustiti, jer je dalje držati već ne mogu, a svaki dan po nekoliko od gladi umire. Na to vogje držahu vojno vijeće. Uz ostale nazore počne ih knez Novak uvjeravati, da se turska vojska mora svladati bez oklijevanja, što nije tako teško, jer je u turskom taboru i ne maleni broj kršćana, koji bi tom prigodom — kao što ima uzroka da drži — oružje njihovo okrenuli protiv Turaka, koji su, i ako ih je mnogo više od kršćana, strašljivi, a pri tom i slabo naoružani; on ne sumnja o uspjehu, ako pogje za rukom, da se neprijatelj iznenadi. Ovaj savjet prime general i ostale vogje, ali na hudu sudbinu kršćana bi zaključeno, da se neprijateljski tabor danju napadne, ma da je Cindro svjetovao, da se prije živež i streljivo u tvrgjavu skloni, pak poslije većom sigurnošću na uspjeh, noću boj započne. I ako je turske sile više bilo, mogla se je njezina snaga nenadnim noćnim napadajem lako slomiti.

Pod zapovjedništvom generala bijaše 36 brodova, megju kojima dva puna živeža i streljiva; jedan od pape a drugi od cara; držala se smotra i u svemu bijaše 1000 momaka, megju kojima Karlovčana, Senjana, kranjskih i koruških narodnih vojnika, vojnika iz Trsta, Prindela, Otočca, Ledenica, Vinodola; 300 momaka ostade kao straža na brodovima.

U večer 25. maja iskrca se general sa ostatkom vojske, t. j. sa 700 momaka, kod Segeta Trogirskog i krene još iste noći uzduž obronka brda, što Trogirski okoliš nadvisuje. Generalova je želja bila, da svoju momčad što bliže Klisu iskrca; no morade i na to misliti, da izbjegne kakvom zapletaju sa Mlečanima, koji držahu svoje galije na dobrim mjestima u pripravnosti za iskrcavanje[1]). U nedjelju na 26. maja u jutro, sigje Lenković na Knezačko polje, koje je više Gomilice u spljetskom području, četiri talijanske milje daleko od neprijatelja.

Ovdje se počivalo, hrane uzelo i zapovjednik senjski odavle je odaslat da uhodi neprijateljski tabor. Pošto se i oni, što bijahu odaslani iz Klisa za opskrbu i oni koji su iz Spljeta, Trogira i Sibenika pohitali, pridruže vojsci za oslobogjenje, pogje general 26. maja poslije zapada sunca sa 1700 momaka na glavicu Kozjaka, gdje ih opet odmori i nanovo ih izbroji; bijaše ih samo 1022 momka, ostali se razigjoše[2]). Da svoje ljude ne poplaši, nije im general Lenković ni spomenuo, kakove su prilike, već naredi da u dobrom redu krenu put neprijateljskoga tabora. Neprijatelj, doznavši, da se primiče general, razdijeli svoju vojsku u tri dijela; jedan dio i to morlake, postavi na glavici brda, što nadvisuje Roputinu; tu su bili i turski tabori, koje čuvaše znatan broj vojnika; drugi dio, 6000 Turaka jak, ponajviše pješadije, stojao je okolo i na glavici Grebena u jakoj poziciji, gdje bijaše postavljeno i topništvo, koje su Turci namjeravali da u boj zapletu, što se odista i dogodilo; treći dio u istom broju, ali samo konjanici, stajao je kod Ozrine, jednog sela blizu Parhne poljane.

Prodrijevši u klanac Vratca potuče kršćanska vojska najprije neprijateljske straže i navali u zoru 27. maja tako žestoko na turski tabor, da je

[1]) Izvješće generala Lenkovića, Senj, dne 6. juna 1596., na cara Rudolfa II.; Lopašić, na ozn. mj. str. 206.

[2]) Izvješće generala Lenkovića caru Rudolfu II.; Lopašić, na ozn. mj. str. 208.

uzmicanje njihovo naličilo pravom bijegu. Oborivši sve, što bi im na put stalo, dopriješe kršćani već do neprijateljskih topova i bez sumnje bi brdo Greben i topove osvojili, da im nije želja za plijenom otrgla sigurnu pobjedu.

Oko trista što Dalmatinaca što Uskoka [1]) počeše odmah plijeniti turski tabor; kad to opaziše Turci sa Grebena i onaj mali broj kršćana u njihovoj vojsci, ohrabriše se nanovo; znatan dio njihovih konjanika nasrne na plijenioce, te ih većinom isjekoše, a ostatak u bijeg natjeraše. — Pored sve te nezgode prodirao je general sa svojima uz neprekidno puškaranje sve više naprijed i bio bi neprijatelja protjerao sa Grebena i osvojio njegove topove, kad odjednom u taj mah oboriše Turci vatru iz topova, mnoge kršćane usmrtiše i dalje napredovanje učiniše nemogućim. Na veliku žalost generalovu poginu ovdje megju ostalima i markiz od Kolonjize, koji se boraše junački poput lava, i koji pokaza, da je pravi potomak Skenderbega, sina Kamuze, gospodara Arbanasa. Pošto su se čete generalove već počele kolebati, uputi se isti sa svojom vojskom uzduž brda k tvrgjavi. Na tom putu zadavahu mu morlaci, koji su na brdu bili, mnogo jada, Tako dogje kršćanska vojska na Parhnu poljanu, gdje Cindro, koji se uvijek u prvim redovima nečuvenom smionošću i divljim junaštvom boraše, jednome Turčinu, koga je ubio, sablju ugrabi, i sa istom u ruci kao hrabar vojnik i dalje se borio. Sa svom snagom i sa sviju strana navališe Turci na čete generalove sa konjicom, koja je sa Orzrine došla; sa četama, što su sa Grebena došle i za kršćanima išle; sa morlacima, koji nizbrdice dohrliše. I ako je general svojim primjerom, svojim krepkim podvicima, da je bolje život nego li čast izgubiti, svojom neustrašivošću, nastojao ustrajati, i ma da su mnogi neprijatelji izginuli, to bi ipak, — kad je neprijatelj sa tako nadmašnim brojem sa sviju strana na generala Lenkovića navalio, kad su već toliki, osobito od čete samog generala izginuli i ranjeni bili, samo malo njih ili možda ni jedan živ ostao, da nijesu opsjednuti, upoznajući skrajnu opasnost, generalu u pomoć pošli, te Turke — i ako gladom i žegjom izmučeni — tako snažno napali, da ih donekle suzbiše i već malaksalom generalu omogućili, da se sa jednim dijelom svoje vojske povuče u dônji kraj tvrgjave.

Arhigjakon Alberti, brat Ivana Albertija, vraćajuć se iz Rima, pridruži se usput carskoj vojsci i pohita svome bratu, koji je kao zapovjednik tvrgjave odlučio bio, da gornji kraj tvrgjave ne napušta, već da tamo dočeka generala; on nagovori brata, ili bolje rekavši povuče ga na silu za sobom, da u dônjem kraju tvrgjave pozdravi generala, gdje se obojica srdačno zagrle.

General zamoli Albertija, da povuče vojsku u tvrgjavu, pošto se je ista još sve jednako velikim gubitkom borila sa Turcima. Da ni jednog časka ne gubi, izagje Alberti iz tvrgjave i upravljaše uzmicanjem golom sabljom u ruci. I ovdje se on pokaza kao prokušan vogja i hrabar vojnik; tu ga, na preveliku tugu sviju ubije turski konj, pogodivši ga u slabinu, i ugrabe mu jedan lijepi lanac oko vrata, koga mu je donio vitez Bertuzzi. Tako poginu Alberti, koji bi, da ga nije briga radi spletaka brata njegova na to preduzeće prerano gonila, neumrlu slavu ostavio; ali pored svega toga ostaje mu za sva vremena zaslužena hvala.

Ovaj boj, u kojem su Turci pobjeditelji ostali, ma da su imali veći broj poginulih nego kršćanska vojska, trajaše tri sata. Od kršćana poginulo je ili bijaše zarobljeno

[1]) Izvješće generala Lenkovića caru Rudolfu II.; Lopašić, na ozn. mj. str. 207.

300; megju ostalima poginuše Ivan Alberti, markiz od Kolonjize, biskup senjski Petar Dominis[1]) sa nekoliko svojih svećenika, tri kanonika iz Spljeta: Mate Veselić, Vicko Vitalić i Dujam Skarnić[2]), knez Novak, koji se kod topova junački borio, Jerolim Mazzarello i Antun Nadali, oba plemići, jedan iz Trogira a drugi iz Spljeta. Od Lenkovićevih boraca budne što mrtvih što zarobljenih 136 Karlovčana, 84 Senjana, 42 Tršćanca, 40 iz Prindela i iz gore pomenutih mjesta, — ukupno 302 momka. Broj poginulih ili zarobljenih Dalmatinaca nije se mogao ustanoviti[3]).

Cijeloga drugoga dana 27. maja bijaše u tvrgjavi vojno vijeće, što se valja sada započeti.

Kad su opsjednuti uvidjeli, da im položaj baš nije tako očajan, a pošto je noću u oči 28. maja padala izdašna kiša, te je i vode za nekoliko dana dosta bilo, a osim toga poslije zadnje bitke oko 17 konja i mazgi u tvrgjavu uvedeno, te bijaše posada za 7 do 8 dana i sa živežem opskrbljena[4]), odluči general, da tvrgjavu na 28. maja sa većim dijelom boraca napusti radi opskrbe.

Prije toga naumi general, da Cindra, koji je zajedno sa Albertijem ovo poduzeće započeo, čijom je hrabrošću i razborom tvrgjava do sada caru održana bila, kojega je odvažnost i tačno prosugjivanje u pošljednjem boju upoznao, — odredi za zapovjednika tvrgjave na mjesto Albertija i to tim više, jer ga skoro svi za to moljahu, pošto su znali, da bi se Cindro dao prije na komade isjeći, nego napustiti tvrgjavu.

Kad je arhigjakon Alberti o tome doznao, nahucka nekoliko Poljičana, svojih rogjaka, te pogjoše svi vikajući i tužeći se generalu, da nije u redu, da se ma ko drugi pretpostavlja arhigjakonu Nikoli Albertiju.

Premda je general već htio te vikače vratiti, ipak im Cindro stade govoriti, da se umire i da ne čine toliku buku, jer se on tako važnog zapovjedništva ne bi mogao ni primiti. Cindro zamoli generala, blagodareći mu na dobrom mnijenju, što ga o njemu goji, da odredi drugoga za zapovjednika, pošto bi takav razdor mogao imati štetnih pošljedica, — a on će na se primiti drugu, još važniju zadaću — da dovede tvrgjavi pomoć.

Ganut zagrli general Cindra, pohvali ga po zasluzi i odluči, da ga upotrijebi u tako suviše važnu pitanju, da tvrgjavi pomoć dovede.

Pošto je naznačeno onih 300 boraca, koji će u tvrgjavi ostati, postavi general arhigjakona Nikolu Albertija zapovjednikom tvrgjave, te mu naredi da se svakako drži do idućeg ponedjeljnika, jer će do tog dana za stalno stići pomoć. Arhigjakon se primi i obeća, da će prije život izgubiti nego li napustiti tvrgjavu.

Na večer 28. maja izagje general su 700 momaka, u tri razlučena odjelenja u dobrom redu iz tvrgjave pravcem na Mosor, da stigne u Omiš. Turci, koji svuda postaviše jake straže i kojima je jedan izdajica dao iz tvrgjave znak sa gorućim korovom, bačenim sa jednog prozora[5]), nasrnu odmah osobito na srednje odjelenje, u kojemu bijaše sam general. Kršćani potišteni uslijed oštre noći,

[1]) Valvasor, na ozn. mj., IV. sv., str. 34.
[2]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 72.
[3]) Lopašić, na ozn. mj. str. 213.
[4]) Izvješće generala Lenkovića caru Rudolfu II.; Lopašić, na ozn. mj. str. 207.
[5]) Izvješće generala Lenkovića caru Rudolfu II.; Lopašić, na ozn. mj. str. 207.

odupirahu se slabo i počeše skoro bjegati, radi čega se 300 momaka od pošljednjeg odjelenja povuče natrag u tvrgjavu. Uzalud bješe napor generalov, da vojnike svoje zaustavi; on je sam, iz mnogih rana krvareći[1]) prisiljen bio, da se sakrije u jednu pećinu mosorske planine. Kad je general opazio, da su se Turci u gonjenju njegovih ljudi odmakli, nastojao je, da sa dva Senjanina[1]), koji su put poznavali dogje do Kaštela, jer je sva okolica bila puna neprijatelja. Čas sam koračajući, čas od svojih ljudi u ovom odveć kamenitom predjelu nošen, spasi se general nekim čudom u Sučurac; ovdje se nešto oporavi i obdari nekoliko ljudi sa 50 talira, da druge noći sa Mosora onima u tvrgjavi dadu vijest o njegovom stanju, da ih sjeti njihova obećanja i da će on, general, u odregjeno vrijeme dovesti pomoć, — što su oni ljudi zbilja i učinili.

Sa svom hitnjom pogje general na svoje brodove i razašalje odmah na sve strane glasonoše, da traže vojnike. Svakom glasonoši bilo je za samu jednu noć obećano 20 talira. Od onog odjelenja kršćanske vojske, što bijaše raspršeno u Mosorskoj planini, spasiše se 300 momaka u Omiš, ostali su što poginuli što zarobljeni; megju poginulima bijaše na veliku štetu opsjednutih i Cindro, koji je sabljom u ruci uzalud nastojao, da zaustavi one, koji su bježali. Uz njega poginu u isto doba i Frane Gieremia, a zarobljeni bijahu kapetan Senjski Juraj Paradaiser[2]), vitez Bertuzzi, Lascari i spljetski plemić Nikola Tartaglia, koji je sa pošljednjom pomoćnom vojskom došao u tvrgjavu. Pošto megju Turcima nastade radi zarobljenika svagja, bude njih 70 pogubljeno. I morlaci su za to turskog zapovjednika molili, jer da će oni, ako budu izmjenuti, kao poznavaoci zemlje porobiti podanike sultanove.

Ova druga nedaća prestravi opsjednute, koji pravo rekavši bijahu bez vogje, a osobito arhigjakona, tako da se dobar dio njih odlučio, da se ma pod kakav častan uvjet predadu.

29. maja dovedoše Turci zarobljenog Lascarija pod tvrgjavu i stadoše opsjednute nagovarati, da im predadu tvrgjavu, pošto je uzaludno očekivati pomoć, jer je general poginuo i sva vojska razbijena, — na što im opsjednuti, ma da su znali, da je general spašen odgovoriše, da će im drugog dana t. j. 30. maja odgovoriti.

Arhigjakon sakupi vogje, i on, komu se nije svigjalo jesti konjskog mesa, bio je prvi, koji je, zaboravljajući sasvim na zadatu generalu riječ, svjetovao na predaju, ma da u tvrgjavi bijaše još dosta konja i vode, te se mnogo lakše nego prije mogla očekivati pomoć[3]). Većina opsjednutih odobravala je razlaganja Albertija, nekoji se ipak toj namjeri usprotiviše, megju njima i Martini; pored svega toga bude predaja ma pod kakvim časnim uvjetom zaključena.

30. maja primiše opsjednuti nekoliko vigjenih Turaka kao taoce, a za tim pošalje arhigjakon Alberti velikog kneza Pavu Pavića, da utanači uslove o predaji.

Ovaj sklopi ugovor pod ovim uvjetima: slobodan odlazak sa oružjem i prtljagom; da se dostavi toliko konja, koliko je potrebno, da se prenesu bolesnici; da se

---

[1]) Izvješće generala Lenkovića caru Rudolfu II.; Lopašić, str. 207. i 209.

[2]) Izvješće senjskog kapetana Jurja Paradaisera nadvojvodi Ferdinandu, dneva 12. juna 1596.; Lopašić, na ozn. mj. str. 210.

[3]) Po izvješću Nikole Albertija caru Rudolfu II., mjeseca jula 1596., bio je on sa malo njih protiv, a većina za predaju tvrgjave. Lopašić, na ozn. mj. str. 229.

stavi vigjenijih Turaka kao taoce i to dotle, dok god ne budu opsjednuti potpuno sigurni; povratak sviju zarobljenika iz prijašnjih bojeva. Kad su opsjednuti za te postignute uvjete saznali, hvalili su ih, ali arhigjakon, ma da je i njemu taj ugovor potpuno godio, mislio je, sumnjajući u turska obećanja, naći još bolji put za njegovu sigurnost. On saopći Turcima, da su opsjednuti uglavili, da o svakom koraku obavijeste generala, i da je on, ako mu se siguran provod obeća, odregjen da tu vijest odnese generalu. Odmah mu bude obećan provod, jer su Turci znali, da je on odregjen na mjesto svoga brata zapovjednikom tvrgjave, i da će nastati u tvrgjavi pometnje, ako tu ne bude zapovjednika.

Turci poklone arhigjakonu jednoga konja, i u $5^1/_2$ sati po podne napusti on tvrgjavu, praćen od Turaka do Sučurca. Odavde pogje put brodova da govori sa generalom, koga nagje drugog dana, t. j. 31. maja, u luci Vinišća, osam milja zapadno od Trogira, te mu saopći, da je odlučena predaja tvrgjave. General je radi toga bio jako uzrujan, te pun gnjeva reče arhigjakonu: „Izdajico, ja sam te odredio zapovjednikom tvrgjave na mjesto tvoga brata, koji se tako hrabro ponio, da je bez živeža kroz 6 dana velikom istrajnošću tvrgjavu držao i pomoć očekivao, a ti, koji si samo dva dana bio zapovjednikom, tako si se sramotno ponizio da predaješ tvrgjavu. Vrati se odmah u Klis, pa ako hoćeš caru vjeran biti, a ti drži tvrgjavu do ponedjeljnika, jer ću ja svakojako u obećano vrijeme dobaviti vam pomoć.“

Arhigjakon Alberti nije znao što da odgovori, već obeća izvršiti sve naloge generalove, okrijepi se nešto jelom i ode. — Ali umjesto da se po svom obećanju povrati u Klis, preveze se Alberti na otok Čiovo i ostane tamo cijeli dan 31. maja.

Megjutim primiše opsjednuti po ugovoru turske taoce i na podne 31. maja[1]), jednoga petka, predadoše tvrgjavu neprijatelju, a oni izagjoše sa oružjem i prtljagom, vodeći sobom ranjenike i bolesnike na konjima, koje im dadoše Turci, i 50 oslobogjenih zarobljenika, megju kojima bijahu kapetan senjski, Juraj Paradaiser, Lascari, Klockauwitz, Weygkhardt od Auersperga, Kašpar Križanić[2]); pratiše ih do jednoga sigurnoga mjesta turski konjanici. Za čudo je bilo, da su se Turci protiv svoga običaja ovaj put vjerno ugovora držali, samo u potpunom izručenju zarobljenika nijesu održali riječ, jer su zatajili veći dio, megju kojima bijahu Jakomini, Peczi i Ivan Mordax, tri naobražena mladića[3]).

Turci odmah dovuku sobom tri topa u zapremljenu tvrgjavu, udvostruče posadu, napune čatrnje vodom, opskrbe je živežom, poprave sve na njoj i po tom se udaljiše.

Osim već spomenutih poginuo je u boju 27. maja i Nikola Pavić, sinovac velikoga kneza i zamjenik njegov, koji je svuda posredovao, gdje mu stric nije mogao biti nazočan. Nikola je ostavio za sobom ženu i djecu i staroga oca, brata velikoga kneza.

Ivan Alberti, junak kliški, sahranjen je u stolnoj crkvi u Spljetu; on počiva u desnom sredniku, a njegov grob pokriva kamena ploča, koja ga svega prikazuje

---

[1]) Unatoč ovom tačnom opisanju navodi Nikola Alberti u svom izvješću na cara Rudolfa II. 30. maj kao dan predaje tvrgjave. Lopašić, na ozn. mj. str. 229.

[2]) Izvješće generala Jurja Lenkovića nadvojvodi Ferdinandu, dne 16. juna 1596.; Lopašić, na ozn. mj. str. 211.; Valvasor, na ozn. mj., sv. IV., str. 34.

[3]) Valvasor, na ozn. mj., sv. IV., str. 34.

pod oklopom, i koja je osim natpisa još dobro uzdržana. Za Albertijem je žalila njegova supruga i jedna kći[1]).

Natpis ploče glasi:

Jancius hic situs est, Venetus cui clara Senatus
Detulit auratae munera militiae,
Ut sua quanta foret pariter virtusque, fidesque
Testaretur honos talis et ultra datus[2]).

(Ovdje leži Jancijus, kojega je svjetli mletački Senat obdario dostojanstvom zlatne vojske [zlatnom ostrugom — Sperone d' oro]. Neka ovaka čast, koja je njemu uz ostale podijeljena, svjedoči, kolika bijaše u njega krepost i vjera.)

Slika 17. Nadgrobni kamen spljetskog plemića Ivana Albertija († 27. maja 1596.) u stolnoj crkvi u Spljetu.

Kad su Turci Klis savladali, počeše neumoljivom okrutnošću sve one proganjati, koji su tvrgjavu branili; prije svega oduzeše tim braniteljima i njihovim porodicama sva dobra, kao velikom knezu Pavi Paviću, koji je sa cijelom porodicom ostao bez kruha, njegovom sinovcu Nikoli, arhigjakonu kliškom Pavi Sirotkoviću i trojici njegove braće, čijeg su starog oca umorili, a članove porodice njegove, mater, sestru, dvije snahe i pet njihovih kćeri u ropstvo odvukli;

[1]) Lopašić, na ozn. mj. str. 230.

[2]) Jancius Alberti bio je sin Nikole Albertija. — Ciccarelli Don Andrea, „Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato i t. d.", Dubrovnik god. 1811., str. 20.

nadalje oduzeše sva dobra Vičić Novakoviću, Marku Mihanoviću, poljičkom plemiću Ivanu Sinovčiću, njegovom bratu Franu i trećem bratu Sinovčića, Stefanu Mikuliću knezu Ciclena u Poljicima i njegovom bratu Nikoli, Petru Sladoeviću, svojaku velikog kneza Pave Pavića, jednomu od glavnih vogja, Ivanu Sladoeviću knezu Kostanja u Poljicima i još drugim hrabrim Poljičanima, čije bi nabrajanje daleko odvelo[1]).

Tako ostadoše bez kruha i kućišta porodice, kojih su se očevi požrtvovno pri kliškom poduzeću u carsku službu stavili.

Da se tom jadu doskoči, obrati se Pavo Sirotković sa dva podneska, oba od mjeseca jula 1596., istaknuvši osobite zasluge pojedinih osoba pri kliškom poduzeću, caru Rudolfu II., u kojima je naročito molio, da se Njegovo Veličanstvo blagostivo carskom milošću udostoji, da primi u carsku službu ove sada tako nevoljne borce, Poljičane, Spljećane i Kašteljane.

Glede zasluga bijaše istaknuto, da je Alberti već pri osnutku poduzeća 3500 talira, a kasnije za opskrbu još mnogo novca potrošio, da je na drugom mjestu zaslužni veliki knez poljički Pavo Pavić od svog imetka po tisuće talira, a Pavo Sirotković više od tisuću talira darovao za poduzeće. Dalje navodi Sirotković, istaknuvši zasluge svakog pojedinog još i spomenute Poljičane, kojima su dobra zaplijenjena, za tim Ivana Stjepaničića, Barnića, Nikolu Sinovčića i Radoša Sagića, kneza Jesenice[2]).

Ove podneske podastrlo je jedno odaslanstvo caru Rudolfu II. na Previšnjem dvoru u Zlatnom Pragu mjeseca jula 1596. Odaslanstvo sačinjavahu arhigjakon Pavo Sirotković Poljičanin, Frane Martinčić plemić iz Spljeta, Vicko Stipančić iz Poljicâ a nastanjen u Spljetu, uskok Nikola Sugjić, Klišanin Luka Milošević, Ivan Pečatić i Kašteljanin Nikola Begoević. I veliki knez Pavo Pavić bio bi se rado pridružio odaslanstvu, ali mu za to manjkalo potrebitih sredstava[3]).

Car Rudolf II. usliša tu molbu i naredi generalu Lenkoviću iz Zlatnog Praga mjeseca jula 1596. i nadvojvodi Ferdinandu u Gracu iz Zlatnog Praga 24. jula 1596.[4]) osobito ovo:

Pošto se Dalmatinci, koji učestvovaše pri kliškom poduzeću, a htjeli bi dobiti svoje buduće uzdržavanje, ne mogu ni na sjeveru niti u ugarskoj krajini već radi jezika i iz drugih uzroka smjestiti, zapovijeda se Jurju barunu Lenkoviću, zemaljskom kapetanu Kranjske, potpukovniku[5]) hrvatske krajine i Primorja, da svakoga prositelja po svom svojstvu i zaslugama svojima u carsku vojnu službu primi, pak smjesti bilo u Senju ili u drugim mjestima krajine; Lenković ima dalje shodno da odredi, da se mati, sestra i ostala rodbina Pave Sirotkovića, koji su dospjeli u turske ruke, izmijene sa Turcima, zarobljenim kod Klisa. Napokon je Njegovo Veličanstvo naredilo, da se članovima odaslanstva isplati poputbina.

---

[1]) Lopašić, na ozn. mj. str. 231. i 232.

[2]) Lopašić, na ozn. mj. str. 230. i 231.

[3]) Ovi podaci proizlaze iz sravnjivanja gorespomenutih podnesaka (Lopašić, na ozn. mj. str. 222. i 230.) sa riješenjem cara Rudolfa II. *na generala Lenkovića, jula 1596. i 24. jula 1596.*, str. 234. i *podneskom* članova odaslanstva na nadvojvodu Ferdinanda u Gracu, jula 1596. Lopašić, na ozn. mj. str. 235.

[4]) Lopašić, na ozn. mj. str. 234. i 235.

[5]) Poglavica krajine nazivao se pukovnikom i potpukovnikom.

U isto doba preporučio je car Rudolf II. nadvojvodi Ferdinandu u Gracu, da ovoj stvari pokloni svoju pažnju, tako da Klišani, koji su se za kršćanstvo žrtvovali, dobiju svoje izdržavanje[1]).

Svršetkom jula 1596. došli su članovi spomenutog odaslanstva iz Zlatnog Praga u Grac, te se obratiše molbom nadvojvodi Ferdinandu, u kojoj vele: da ih se je htjelo isprva poslati u Ugarsku, no pošto ne poznaju jezika, dozvolilo je Njegovo Veličanstvo, da se u zemlji smjeste; ističu nadalje da su sasvim praznih ruku došli u Grac, te mole, da ih se što prije u ono mjesto otpravi gdje će ostati, da ne moraju na dugo u Gracu trošiti[2]).

Nije se do sada moglo ustanoviti, kamo su ti Poljičani zbilja otpravljeni i da li je Lenković[3]) u hrvatskoj Krajini ili u Primorju naselio velikog kneza Pava Pavića (koji je oženjen bio sa jednom Sladoevićevom) sa porodicom, za tim njegovog brata, koji isto tako bez zavičaja i imetka ostade i udovicu njegovog sinovca Nikole Pavića sa njenom djecom, koji su svoj zavičaj napustili. Istraživanja, obavljena u pismohrani c. i k. ratnog ministarstva, nijesu polučila nikakva uspjeha[4]); isto tako ostadoše bezuspješna i istraživanja u namjesništvenom arhivu u Gracu, ali se nalaze u arhivu zemaljskog Odbora u Gracu takozvani 81 svezak iz onoga vremena — žalibože bez kazala i ratni spisi iz onog istog vremena, iz kojih bi se možda ipak moglo naći pozitivnih podataka[5]). Drugom ću zgodom nastaviti ova istraživanja.

U godišnjem izvješću kralj. velike gimnazije u Varaždinu školske godine 1887./88. znamenita je u sastavku „Pismohrana slob. i kralj. grada Varaždina", str. 18. i 19., ova stavka:

1603. mole Varaždinci, da radi naseljenika, koji su prije nekoliko godina došli, koliko došljaci toliko i zanatlije, izagje riješenje cara Rudolfa II.

Mjeseca maja 1603. izašlo je riješenje, a u pogledu podnešene tužbe kaže se: „Tuže se gragjani na nasilja carskih vojnika, koji su u tvrgjavi već odavno smješteni bili". Naseljenje bilo bi se slučilo god. 1596., a tužba je od god 1603.; Varaždin je od Graca najbliže znamenito hrvatsko mjesto. Nije dakle isključeno, da su se neki od onih Poljičana, koji izgubiše kod Klisa imetak i dobra, a megju njima i veliki knez Pavao Pavić sa rodbinom poginulog Nikole Pavića, naselili u Gracu najbližoj krajiškoj tvrgjavi Varaždinu.

U knjigama krštenih (u spisima spomenute pismohrane) nalazimo, da je od god. 1723. a možda i prije, do 7. marta 1745. živio u Varaždinu na svojem dobru, — kako se u spisima kaže, mudar i dobro vigjeni Martin Pavich, koji je u kasnijim godinama bio općinski prisjednik, vijećnik i spisatelj; da je prvo bio oženjen sa Suzanom Pongratz, a poslije sa Suzanom Gallyuff; da je imao petoro muške i četvoro ženske djeca; da je 7. marta 1745. umro i u kripti župske crkve sv. Nikole u Varaždinu sahranjen; konačno da je Antun Juraj Pavich od Pfauenthala, sin Martinov i Suzane Gallyuff, rogjen u Varaždinu 17. aprila 1740., — pradjed piščev, — dokazao da vuče svoju lozu od porodice Pavić (Pavich) iz Poljica. Jedan stari prijepis ove isprave glasi:

---

[1]) Lopašić, na ozn. mj. str. 234.

[2]) Lopašić, str. 235. i 236.

[3]) Lenković je umro god. 1601. i počiva u crkvi sv. Jakova u Ljubljani. Valvasor, na ozn. mj., sv. IV., str. 56.

[4]) Saopćenje piscu iz Beča, 28. marta 1900.

[5]) Saopćenje namjesništvenog arhiva u Gracu, dne 3. maja 1901.

Potvrgjuje se sa strane ovog pukovnijskog zapovjedništva, da je gospodin kapetan Antun Pavich ovdje valjano dokazao njemačko našljedno zemno plemstvo sa pridjevkom Pfauenthal za sebe, za svoga gospodina sina, nadzornika Ivana i za sve potomstvo, kao i to, da on svoju lozu vuče od prije ugarske, po tom mletačke, pa opet austrijsko-dalmatinske plemićke kuće Pavich et Dragija (Dražoe) iz Poljice.

Sigillum Ogulin, dne 22. aprila 1801.

(L. S.) Vasquez s. r.,
potpukovnik i zapovjednik pukovnije[1]).

Pošto je u Varaždinu bilo velikih požara, uslijed kojih je pismohrana gradskog poglavarstva jako oštećena, i pošto su izgorjele starije župničke knjige vjenčanih i umrlih, tako da župničke knjige crkve sv. Nikole počinju tek od god. 1707., knjige vjenčanih od god. 1738. a umrlih od god. 1737., — to je vrlo teško istraživanje, da li je veliki knez Pavo Pavić zbilja bio naseljen u Varaždinu.

Pavich Giorgio Zorzi (Pavić Juraj) 1607.—1609., ugarski plemić, slijedi mu po „Bullettinu“ Sudgich Radoš.

Franceschi, „Dalmazia“, god. 1846., br. 22., str. 173. — „Bullettino“, na ozn. mj. str. 37.

U tim teškim vremenima ovaj veliki knez nije bio svojoj zadaći dorastao; zato bude sa te časti svrgnut, a mjesto njega izabran Radoš Sudgich.

U prvoj polovici 17. stoljeća priznadu Poljičani vrhovništvo tursko, ne mogavši više suzbijati turskih navala. — Klaić, na ozn. mj. str. 141.

Sudgich Radoš (Sudgić Radoš) 1609.—1626., ugarski plemić, slijedi mu po „Bullettinu“ Sinovcich Juraj.

Franceschi, „Dalmazia“, 1846., br. 22., str. 173. — „Bullettino“, na ozn. mj. str. 37.

Radoš Sudgić bio je neumoran radenik na polju općeg dobra, te vladajući mudro uspostavi u zemlji opet mir i blagostanje. — Sudgić je potvrdio i nekoliko vrlo shodnih zakona glede hrane, kao zakone u vijeću sv. Ciprijana dneva 17. maja 1623.; potpomagao je trgovinu i trudio se, da ju pogledom na susjedna dva grada, Spljet i Omiš, uredi. — Nakon sretnog vladanja kroz 16 godina umre Sudgić, od sviju duboko žaljen[2]).

Iz vremena vladanja ovoga velikoga kneza donosimo ove turske isprave u hrvatskom prijevodu:

„Uzrok je pisanju ovo:
Frano sa Jakićem pobjegao je, i njihova baština, pošto već pripada drugomu i pošto njihov brat Jure, sin Petra traži uručenje ove baštine u smislu carskog zakona;

---

[1]) Spisi, koji bi poslužili u dokaz porijekla Antuna Pavicha od porodice Pavić (Pavich) iz Poljice, a možda i od velikog kneza Pave Pavića ili od jednoga od sinova Nikole Pavića, te bi mogli pružiti potpunu svjetlost o naseljenju ovog potonjeg sa njegovom rodbinom, izgubili su se smrću Antuna pl. Pavicha u Karlovcu dne 26. januara 1807. Pošto su u isto vrijeme već pomrli bili takogjer njegov jedini sin Ivan pl. Pavich u dvoru Kruppu u Kranjskoj 6. januara 1807. pa i ostali članovi porodice do jedne maloljetne kćeri Ivanke Nepomucene, — umrla u sv. Ivanu kod Belovara 30. septembra 1826.; pošto su nadalje sinovi Ivana pl. Pavicha imenom Ivan, rogjen u Kruppu 20. juna 1804. i Dragutin — otac pisca — rogjen u Kruppu 17. oktobra 1805., odrasli u Kranjskoj samo do svoje treće, dotično druge godine, — to manjka u ovom pogledu i svakog usmenog predanja.

[2]) „Bullettino“, na ozn. mj. str. 37.

nakon podmirenja troška (vrijednost) izdana mu je ova tapija da ga ne bi ko smetao u pravu uživanja i da se može pravo pri nuždi dokazati.

Pisano u ramazanu godine 1028. (1610.).“

Potpis: Mehmed v. r.
Muhur: Mehmed.

„Povod spisu jest ovaj: Stanovnik Stijene, Pole sin Petra, pobjegao je u inozemstvo, te je po državnom zakonu cijeli dio njegove baštine (selišta) od najmanje do najveće stvari spao pod tapiju (to znači: ostao bez vlasnika), a od rodbine njegove ili stanovništva sela niko nije sebi toga zatražio, nego je to zatražio posjednik ovoga lista Husein Ćatib, uslijed čega je baština rečenoga bjegunca od najmanje do najveće stvari rečenom Huseinu Ćatibu izručena, i pošto je u korist države platio dvije hiljade akći, ima on to od danas uživati kao svojinu.

Spisano polovicom mjeseca zilhidže 1031. (1614.).

Nadzornik imovine: Mehmed.“

„Povod je pismu ovaj:

Na Tadiju sa Jakom, budući je jedan harać (zemljarina), potvorilo se, da imadu dvije zemljarine plaćati, uslijed čega je pretraženo, i pošto od jedne zemljarine nije se više pronašlo, zato neka ovi jednu zemljarinu plaćaju, te im se ovo pismo u ruke daje za nužni dokaz; što bi napisano u sredini mjeseca zilhidže godine 1033. (1615.).

Potpis: Mehmed Kemal, nadzornik.
Muhur: Milost božija Mehmed.“

„Rečena Jela, kći Jakova, stanovnica sela Setine kotara Poljica, dogje pred šerijat praćena od četiri svjedoka da izjavi, da je Pavligjer sin Petrov iz sela Gjumli-Gati, koji je sad u bijegu (nepoznatog boravišta), darovao Jeli sve nekretnine, kuće, vinograde i vrtove, koje je on posjedovao u Gjumli-Gati. Pavligjer bijaše zdrava tijela i duha, kad je on to darovao u prisutnosti istih svjedoka. Videći šerijat, da je izjava u redu, izdava ovu izjavu Jeli, koja postaje vlasnicom.

Napisano po šerijatu u gradu Klisu god. 1026. Hedžre (1619. 4. maja).

Potpisi svjedoka i pečati.“

„Povod spisu jest ovaj: Stanovnici sela Kostanja, Jovo Gojaković i njegov bratić Nikola, sin Stjepana, prodali su stanovnicima sela Stijene Jurju i Ivanu, sinovima Matije, njihovo, u selu Stijeni ležeće, Habulin Dolac zvano zemljište i ona zemljišta, što su njima od Petrove baštine u dio pala, pa pošto je pristojba, koja spada primljena, izdaje im se privremeni list, da rečena zemljišta kao vlastita uživaju i da im niko u tome ne smeta.

Napisano sredinom ševala 1039. (1622.).

Nadzornik imovine: Mehmed.“

Gojacovich Nicolò (Gojaković Niko) 1619.

Isprave m. p. popa Petra Škarice.

Sicich Zuanne (Sikic Ivan) 1620.

Isprave, što su u m. p. vikara Martića i kneza Mihovila Kružičevića. — U maticama mrtvih Ostrovice upisano je da je umro 29. oktobra, ali se ne kaže godina smrti. Po podacima m. p. popa Petra Škarice.

(Nastaviće se.)

Пети прилог познавању флоре околине Вареша у Босни.

Приопћио

др. Ђорђе Протић,
гимназијални професор у Сарајеву.

Овај пети прилог к познавању флоре околине Вареша јесте наставак и допуна пређашњих прилога, од којих сам до сада четири у овоме „Гласнику“ приопћио и то:

1. „Прилог к познавању флоре ресина (алге) у Босни и Херцеговини с особитим обзиром на флору ресине околине Сарајева, Вареша и Мостарског Блата“. „Гласник зем. музеја“, IX., 1897., свезак 4.

2. „Прилог к познавању гљива околине Вареша“. „Гласник“, X., 1898., свезак 1.

3. „Прилог к познавању флоре околине Вареша (Kryptogamae vasculares и Phanerogamae)“. „Гласник“, X., 1898., свезак 4.

4. „Прилог к познавању маховина околине Вареша“. „Гласник“, XI., 1899., свезак 4.

Он је резултат петогодишњег проучавања овога не само у рударственом и геолошком, већ и у флористичком погледу веома занимљивога краја Босне. Господин др. Кацер (Katzer), земаљски геолог, каже на завршетку своје важне и лијепе штудије „Das Eisenerzgebiet von Vareš in Bosnien“[1]) ово: „Aber auch ohne solchen unverhofften Aufschluss bleibt die Umgebung von Vareš nur ihrer Eisenerze wegen eines der reichsten Erzgebiete Europas“. Тако и ја могу тврдити, да околина Вареша — као што сам то већ и у мојим горе наведеним радовима вишекрат нагласио — у флористичком обзиру спада међу најбогатије крајеве овијех земаља. Богатство ово условљено је поглавито од разноликости тла, које се сада на темељу геолошке штудије госп. др. Кацера сасвим друкчије приказује, него што се је прије онако само опћенито приказало. Мени је мило, што су моји наговјештаји у овом погледу, које сам већ у 3. прилогу навео, овако лијепу потврду нашли.

Напоменути ми је још овдје, да је експлоатација жељезних руда у пошљедњим годинама јако унапређена, да је жељезара знатно повећана и проширена, да се варешко жељезо све више тражи, чему се сваки пријатељ напретка овијех земаља само радовати може.

---

[1]) „Berg- und hüttenmännisches Jahrbuch der k. u. k. Bergakademien zu Leoben und Přibram und der königl. ungarischen Bergakademie zu Schemnitz“, XLIII. књ., св. 1. и 2.

ALGAE.

1. ред: **Florideae.**

Hildenbrandtia Nardo.

H. rivularis Ag. Само на једном мјесту у Рајчевачком потоку.

Bangia Lyngb.

B. atropurpurea Ag. Само на једном мјесту у потоку Буковици.

Chantransia Fries.

Ch. chalybea Fr. У Рајчевачком потоку и у Буковици.
Ch. violacea Kg. Само на једном мјесту у Рајчевачком потоку.

Batrachospermum Roth.

B. vagum Ag. У једној шумској јами између Погара и Дубоштице.

2. ред: **Characeae.**

Chara Vaill.

Ch. fragilis Desv. У шумским јамама око Вареша и Дубоштице.
Ch. hispida A. Br. У једној дубокој јами код Пајтова хана.

Nitella Ag.

N. syncarpa Thuill. У шумским локвама на више мјеста, нарочито између Вареша и Дубоштице.
N. flexilis Ag. Као и прећашња врста, али рјеђе од ње.

3. ред: **Confervoideae.**

Фамилија: **Coleochaetaceae.**

Coleochaete Breb.

C. pulvinata A. Br. На стабљикама поводних биљака у једној слабо отицајућој бари код Погара.
C. soluta Pringsh. Као и прећашња врста, а осим тога још у једној јами код Пајтова хана.

Фамилија: **Oedogoniaceae.**

Oedogonium Lk.

O. undulatum A. Br. У једној јами између Дабравине и Пајтова хана.
O. Rothii Pringsh. У једној јами више Вареша.

Bolbochaete Ag.

B. minor A. Br. На воденим биљкама у јамама око Погара и уз пут на Звијезду планину.

Фамилија: **Sphaeropleaceae.**

Cylindrocapsa Reinsch.

C. involuta Reinsch. У једној јами код Дабравине и код Пајтова хана.

Фамилија: **Confervaceae.**

Monostroma Wittr.

M. bulbosum Thur. У једној јами код Пајтова хана, само у једној проби.

Chlorotylium Kg.

Ch. cataractarum Kg. У потоцима између Кралупа и Вареша, у Стрмцу код Дубоштице.

Chaetophora Schrk.

Ch. elegans Ag. У једној јами између Дабравине и Пајтова хана, у јамама и у потоцима око Вареша.
Ch. endiviaefolia Ag. У Рајчевачком потоку и у Стрмцу код Дубоштице.

Herposteiron Näg.

H. confervicolum Näg. На *Oedogonium Vaucherii* у Ставњи више Вареша само једном посматрао.

Ulothrix Kg.

U. aequalis Kg. На маховини у потоцима око Вареша, у Стрмцу код Дубоштице и у Буковици.
U. compacta Kg. У једној јами код Пајтова хана.

Microspora Lagerh.

M. amoena Rabh. Као идућа врста.
M. floccosa Thur. У јами код Пајтова хана.

Conferva Lagerh.

C. vulgaris Rabh. У водоводу код Дубоштице.
C. affinis Kütz. У једној јами између Вареша и Побрина хана.
C. rhypophila Kütz. У потоцима између Кралупа и Вареша, у Буковици и у Стрмцу.

4. ред: **Siphophyceae.**

Vaucheria DC.

V. terrestris DC. На влажној земљи овдје ондје око Вареша.

5. ред: **Protococcoideae.**

Фамилија: **Protococcaeideae.**

Hydrotictyon Roth.

H. reticulatum (L.) Lagerh. У једној јами код Пајтова хана у великом мноштву (само године 1899.).

Sciadium A. Br.

S. Arbuscula A. Br. У једној јами између Вареша и Боровице, прирасла на *Cladophora*.

Pediastrum.

P. pertusum Kg. Међу другим алгама у јамама на више мјеста.
P. Ehrenbergii A. Br. Као и прећашња врста, али рјеће.

Coelastrum Näg.

C. Naegelii Rabh. У једној јами између Дабравине и Пајтова хана, ријетко.

Sorastrum Kg.

S. spinulosum Näg. У једној јами између Вареша и Дубоштице.

Characium A. Br.

Ch. subulatum A. Br. У јамама између Дабравине и Пајтова хана, око Дубоштице.
Ch. Sieboldi A. Br. Као и прећашња врста, прирасла на другим алгама, али рјеће.
Ch. obtusum A. Br. Само у једној јами више Дабравине.

Ophyocytium Näg.

O. maius Näg.
O cochleare A. Br. Обе врсте расијане по барама и нијесу ријетке.

Protococcus Ag.

P. infusionum Kirch. У јамама и локвама на више мјеста.
P. trigonum Näg.
α) *typicum* Kirch. Као и прећашња врста, али рјеће.
P. enorme DBy. У једној јами више Дабравине.

Chlorochytrium Cohn.

Ch. Lemnae Cohn. У интерцелуларним просторима од *Lemna trisulca* у једној великој јами код Пајтова хана.

Фамилија: **Palmellaceae.**

Dictyosphaerium Näg.

D. Ehrenbergianum Näg. У једној јами више Вареша.

Mischococcus Näg.

M. confervicola Näg. Само у једној проби из једне јаме код Дабравине.

Palmodictyon Kg.

P. viride Kg. У великој бари код Пајтова хана.

Actinastrum Lagerh.

A. Hantzschii Lagerh. Само у једном потоку између Кралупа и Вареша, међу другим алгама.

Crucigenia Morren.

C. quadrata Morr. Само у једној проби из једне јаме између Вареша и Дубоштице.

Scenedesmus Meyen.

S. obtusus Meyen.
S. acutus Meyen. Обје врсте у јамама и локвама на више мјеста, по свој околини.

Gloeocystis Näg.

G. rupestris Rabh. По влажним зидовима у Варешу, на влажним стијенама на више мјеста.

Nephrocytium Näg.

N. Agardhianum Näg. У једној шумској јами више Вареша.

Raphidium Kg.

R. polymorphum Fres. У јамама између Дабравине и Пајтова хана, у Ставњи више Вареша, у Дубоштици и око ње на више мјеста.
R. convolutum Rabh. У једној јами више Вареша.

Polyedrium Näg.

P. trigonum Näg. У јамама између Дабравина и Пајтова хана, у једној јами уз пут према Боровици.

Dactylococcus Näg.

D. infusionum Näg. У једној јами код Дабравина.

Eremosphaera DBy.

E. viridis DBy. У једној шумској јами више Вареша и у једној јами уз пут на Звијезду планину.

6. ред: **Conjugatae.**

Фамилија: **Zygnemaceae.**

Spirogyra Lk.

S. quinina Kg. Око Вареша и Дубоштице на више мјеста.
S. orbicularis Kg. У Ставњи више Вареша; у Дубоштици, ријетко.
S. crassa Kg. У једној јами код Пајтова хана и у једној јами код Побрина хана.
S. decimina Kg. У јамама између Вареша и Пајтова хана, у једној шумској јами више Вареша.
S. nitida Lk. Као и прећашња врста, а осим тога и на другим мјестима у околини доста често.

Zygnema Kg.

Z. stellinum Ag.
α) *genuinum* Kirchn. У водоводу у Дубоштици, а и на другим мјестима није ријетка.

Zygogonium Kg.

Z. pectinatum Kg. У једној шумској јами више Вареша.

Mougeotia Wittr.

M. parvula Hass. У једној јами код Пајтова хана.

Фамилија: **Desmidiaceae.**

Hyalotheca Ehrb.

H. dissiliens Bréb. У јамама између Дабравина и Пајтова хана; у јамама око Дубоштице а и на другим мјестима доста често.
H. mucosa Ehrb. У једној јами код Пајтова хана.

Desmidium Ag.

D. Swartzii Ag. У једној шумској јами више Вареша, у јамама између Побрина хана и Дубоштице.
D. Grevillei D. By. Заједно са претходном врстом, али рјеће.

Spondylosium Bréb.

S. depressum Bréb. У једној јами близу Дабравина и у једној јами више Вареша, ријетко.

Closterium Nitzsch.

C. gracile Bréb. У јамама између Дабравина и Вареша, у једној јами иза Побрина хана.
C. costatum Cda. Као и претходна врста, а осим тога још око Дубоштице, овдје ондје.
C. acutum Bréb. У једној шумској јами више Вареша.
C. parvulum Näg. У јамама око Пајтова хана, Дабравине и Вареша; у Дубоштици на више мјеста.
C. moniliferum Ehrb. Раширен и доста често по свој околини.
C. Kützingii Bréb. У једној шумској јами између Побрина хана и Дубоштице, само двапут посматрао.

Mesotaenium Näg.

M. Braunii DBy. (= *Palmogloea macrococca* Kg.). По влажном камењу и на влажној земљи, овдје ондје.
M. micrococcum Kg. На влажној земљи око Дубоштице.

Penium Bréb.

P. Digitus Bréb. Око Вареша и Дубоштице на више мјеста, у Буковици и у једној јами код Дабравине.
P. lamellosum Bréb. У шумским јамама око Вареша.
P. Navicula Bréb. У једној шумској јами уз пут на Звијезду планину и у једној јами више Вареша.
P. Brebissonii Ralfs. У јамама између Дабравина и Пајтова хана; у једној шумској јами између Побрина хана и Дубоштице; у једном водоводу код Дубоштице.

Tetmemorus Ralfs.

T. granulatus Ralfs. У јамама код Дабравина, у једној јами више Вареша.

Calocylindrus (Näg.).

C. cucurbita Kirch. У јамама уз пут на Звијезду планину; у једној јами код Пајтова хана; у водоводу код Дубоштице.

Docidium Bréb.

D. Baculum Bréb. У једној јами више Вареша.

Pleurotaenium Näg.

P. Trabecula Näg. У једној шумској бари више Вареша; у једној јами код Пајтова хана; у једној јами код Дабравина.
P. nodulosum D. By. Са пређашњом врстом заједно, али рјеђа од ње.

Staurastrum Meyen.

S. dilatatum Ehrb. У јамама и барама на више мјеста.
S. margaritaceum Men. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
S. furcigerum Bréb. У шумским јамама овдје ондје.
S. muticum Bréb. У јамама и барама око Дабравине и Пајтова хана; у јамама уз пут на Звијезду и око Дубоштице.
S. hirsutum Bréb. У једној шумској јами више Вареша.
S. furcatum Bréb. Као и пређашња врста, а осим тога још и по јамама између Дабравине и Пајтова хана.
S. dejectum Bréb. У једној јами више Вареша и у једној шумској јами између Погара и Дубоштице.
S. polymorphum Bréb. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами уз пут на Звијезду.

Micrasterias Ag.

M. Crux melitensis Ralfs. У једној јами код Дабравине; у једној шумској јами уз пут према Боровици.
M. furcata Ag. У једној шумској мочвари уз пут на Бобовац и у једној мочвари уз пут на Звијезду.
M. rotata Ralfs. У јамама и шумским мочварама на више мјеста, али није честа.
M. papillifera Bréb. Као и пређашња врста.

Euastrum Ehrb.

E. oblongum Ralfs. У једној мочвари према Стрице и у једној шумској мочвари према Бобовцу.
E. Didelta Ralfs. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Дабравине.
E. Elegans Kg.
α) *typicum* Kirch.
β) *rostratum* Rabh.
Раширена по свој околини и доста често, особито први облик.
E. binale Ralfs. По барама на више мјеста; у Ставњи више Вареша и на другим мјестима није ријетка.

Cosmarium Corda.

C. Cucumis Cda. У једној мочвари уз пут на Звијезду, у водоводу код Дубоштице.
C. margaritiferum Men.
α) *genuinum* Kirch. У јамама око Дабравине и Дубоштице доста често, а и на другим мјестима није ријетка.
C. bioculatum Bréb. У јамама око Дабравине, Пајтова хана и уз пут на Звијезду доста често.
C. quadratum Ralfs.
α) *genuinum* Kirch. Раширена по свој околини, и ако не баш често.
C. crenatum Ralfs. Око Дубоштице и Пајтова хана раширена.
C. pyramidatum Bréb. Као и пређашња врста, а осим тога још и у јамама и барама уз пут на Звијезду.
C. undulatum Cda. Само у једној јами уз пут на Звијезду.
C. amoenum Bréb. У једној јами више Вареша и у једној шумској бари уз пут у Боровицу.

C. caelatum Ralfs. У једној јами код Пајтова хана и у једној бари више Вареша.
C. Nägelianum Bréb. У јамама око Дабравине и Дубоштице, а осим тога још и у једној јами уз пут у Боровицу.

Arthrodesmus Ehrb.

A. convergens Ehrb. У јамама између Дабравине и Пајтова хана, у једној шумској мочвари више Вареша.
A. octocornis Ehrb. У једној шумској јами између Побрина хана и Дубоштице.

Xanthidium Ehrb.

X. aculeatum Ehrb. У једној јами код Пајтова хана и у једној јами уз пут на Звијезду.
X. fasciculatum Ehrb. Као и претходна врста, а осим тога још и у једној бари више Вареша.

7. ред: **Bacillariaceae (Diatomaceae).**

Naviculeae.

Mastogloia Thw.

M. Smithii Thw. Само у једном потоку између Кралупа и Вареша.

Schizonema Ag.

S. vulgare Thw. Око Вареша и Дубоштице на више мјеста, а осим тога и око Дабравине, овдје ондје.

Navicula.

N. nobilis Ehrb. У једној бари код Дабравине и у једној јами више Вареша.
N. major Kütz. Често по својој околини.
N. viridis Kütz. У текућим и стајаћим водама цијеле околине веома често.
N. mesolepta var. *stauroneiformis* Grun. Овдје ондје око Вареша.
var. *Termes* Ehrb. Као и претходна.
N. legumen Ehrb. У једној јами код Пајтова хана.
N. oblonga Kütz. У мочварама уз пут на Звијезду, а и на другим мјестима.
N. gracilis Kütz. По потоцима цијеле околине, а и по мочварама доста често.
N. rhynchocephala Kütz. У јамама и барама око Дабравине, Пајтова хана и Дубоштице, доста често.
N. lanceolata Kütz. У јамама око Вареша, овдје ондје.
N. amphisbaena Bory. У јамама око Дубоштице и на Звијезди, а и на другим мјестима, али ријетко.
N. limosa Kütz. Жељезничке јаме код Дабравине (K.)[1]. Око Вареша и Дубоштице, на више мјеста.
N. atomus Näg. Овдје ондје око Дабравине и Вареша.
N. appendiculata Kütz. У мочварама на Звијезди и око Дубоштице, ријетко.
N. affinis Ehrb. У барама и јамама расијана.
N. elliptica Kütz. У Ставњи више Вареша, у Дубоштици и Буковици.
N. binodis N. Sm. Као и претходна, ријетко.
N. stauroptera Grun. У јами код Пајтова хана, око Дубоштице и на Звијезди.

---

[1]) K. = Dr. Karliński. Оне врсте, које је он прије мене у овој околини нашао, означио сам са (K.), по његовом раду: „Флора кременастих халуга или гљивица", „Гласник зем. музеја", VIII., 3. и 4.

Stauroneis Ehrb.

S. Phoenicenteron Grun. Дабравина (К.). Често у потоцима и јамама око Вареша, Дубоштице и на Звијезди.
S. anceps Ehrb. Као и прећашња, али рјеће од ње.
S. gracilis W. Sm. У Ставњи више Вареша, око Дабравине на више мјеста.
S. Meniscus Schum. У Ставњи код Пајтова хана; у Дубоштици и Боровици, овдје ондје.
S. Smithii Grun. У једној бари више Вареша; на Звијезди, овдје ондје.

Pleurosigma W. Sm.

P. attenuatum W. Sm. У јамама између Побрина хана и Дубоштице, а и уз пут у Боровицу, овдје ондје
P. acuminatum Grun. Само у једној јами више Вареша.

Cymbelleae.

Cymbella Ag.

C. Ehrenbergii Kg. У јамама и барама између Дабравине и Пајтова хана, на Звијезди и око Дубоштице.
C. naviculaeformis Arod. У јамама на Звијезди и у једној јами око Вареша.
C. maculata Kg. Као и прећашња врста, а осим тога још и у потоку Рајчевцу, Дубоштици и Буковици, доста често.
C. Cistula Kirch. У стајаћим и текућим водама цијеле околине, доста често.
C. gastroides Kg. У јамама, барама и потоцима цијеле околине, честа.
C. lanceolata Kirch. Као и прећашња врста, али рјеће од ње.
C. cymbiformis Bréb. У једној бари више Вареша.

Encyonema Kg.

E. prostratum Ralfs. У јамама и барама између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди и око Дубоштице; у потоцима такођер није ријетка.
E. caespitosum Kg. Као и прећашња, али рјеће од ње.
E. ventricosum Grun. У Дубоштици овдје ондје.

Amphora Ehrb.

A. ovalis Kg. Око Дабравине, Пајтова хана, Вареша и Дубоштице, на више мјеста.
A. minutissima W. Sm. На другим кремењашицама у једној јами код Пајтова хана.

Cocconeideae.

Cocconeis Ehrb.

C. communis Heib.
α) *Pediculus* (Ehrb.). Често по својој околини.
β) *Placentula* (Ehrb.). Вареш (К.) По јамама око Дабравине и Дубоштице.

Gomphonemeae.

Gomphonema Ag.

G. cristatum Ralfs. У јамама између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди а и на другим мјестима није ријетка.

G. acuminatum Ehrb.
α) *typicum* Kirch. Честа по својој околини.
β) *coronatum* Rabh. Око Дабравине и Дубоштице, на више мјеста.
G. constrictum Ehrb. Као и прећашња врста, а осим тога још и у Ставњи више Вареша и на Звијезди.
G. capitatum Ehrb. Раширена и није ријетка по својој околини.
G. olivaceum Ehrb. По мочварама на Звијезди, више Вареша и око Дабравине.
G. dichotomum Kg. Уз пут у Боровицу, на Звијезди, а и на другим мјестима, овдје ондје.
G. tenellum Sm. Као и прећашња врста, а осим тога још и око Дубоштице.

Achnantheae.

Achnanthes Bory.

A. minutissima Kg. У јамама и барама око Дабравине, више Вареша и уз пут у Дубоштицу.
A. exilis Kg. Као и прећашња врста, а осим тога још и по влажним стијенама уз Буковицу, овдје ондје.

Rhoicosphenia Grun.

R. curvata Grun. У једној јами између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди.

Nitzschieae.

Denticula Grun.

D. sinuata Grun. Само у Рајчевачком потоку, и ту ријетко.

Nitzschia.

N. acicularis W. Sm. У барама и јамама код Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди и на другим мјестима, доста често.
N. amphioxys Kg.
α) *genuina* Grun. Раширена по својој околини.
β) *vivax* (Sm.) Grun. У једној јами између Дабравине и Пајтова хана, на влажној земљи више Вареша.
N. vermicularis Hantzsch. У барама и јамама, овдје ондје.
N. sigmoidea W. Sm. Дабравине (K.). У Дубоштици и у једној јами на Звијезди.
N. linearis W. Sm. Око Дабравине; у једној мочвари више Вареша, уз пут на Звијезду, није ријетка.
N. communis Rabh. У мочварама више Вареша; око Дабравине и Дубоштице, овдје ондје.
N. Palea W. Sm.
α) *genuina* Kirch. У стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди.

Hantzschia Grun.

H. amphioxys Grun. У јамама између Дабравине и Пајтова хана; у једној јами на Звијезди; на влажној земљи између Побрина хана и Погара.

Amphipleureae.

Amphipleura Kg.

A. pellucida Kg. У једној јами између Погара и Дубоштице и у једној јами више Вареша, веома ријетко.

Surirelleae.

Surirella Turp.

S. spiralis Kg. У јамама и мочварама на Звијезди; у једној јами између Погара и Дубоштице.
S. bisseriata Bréb. У барама између Дабравине и Пајтова хана; у једној јами на Звијезди.
S. splendida Kg. У јамама између Погара и Дубоштице; у једној бари више Вареша и у једној јами код Пајтова хана.
S. ovata Kg. У јамама и барама цијеле околине расијана, није ријетка.

Cymatopleura W. Sm.

C. Solea Bréb. Дабравине (K.). Око Вареша и Дубоштице на више мјеста.
C. elliptica Bréb. Дабравине (K.). У потоку Дубоштици и Буковици, а и на другим мјестима више Вареша.

Diatomeae.

Diatoma (DC.) Heib.

D. vulgare Bory. Вареш (K.). Обична и честа по својој околини, мјестимице у великом мноштву по потоцима.
D. hiemale Heib. У Рајчевачком потоку, а и у другим потоцима околине није ријетка.

Odontidium Kg. Kirch.

O. mutabile W. Sm. Овдје ондје у стајаћим водама.

Meridioneae.

Meridion Ag.

M. circulare Ag. Шумске мочваре код Дабравине (K.) С прољећа врло често и у некојим барама око Вареша и Дубоштице у великом мноштву.
M. constrictum Ralfs. Жељезничке јаме код Дабравине (K.). Као и прећашња врста, али рјеће од ње.

Fragilarieae.

Synedra Ehrb.

S. capitata Ehrb. У јамама између Дабравине и Вареша; у једној јами више Вареша и уз пут према Боровици.
S. Ulna Ehrb. У Ставњи и у потоцима око Вареша; у Дубоштици и Буковици, а осим тога и по барама и јамама на више мјеста.
S. oxyrhynchus Kg. У Ставњи и Дубоштици; у једној јами више Вареша; на Звијезди, овдје ондје.
S. radians Kg. Око Вареша на више мјеста; у јамама око Дабравине; у једној јами између Погара и Дубоштице.
S. amphicephala Kg. Дабравине (K.). Само у једној бари више Вареша.

Tabellarieae.

T. flocculosa Kg.
α) *genuina* Kirch.
β) *ventricosa* (Kg.) Grun. Често по јамама између Дабравине и Пајтова хана, а осим тога и на другим мјестима није ријетка, особито прва одлика.

T. fenestrata Kg. Са пређашњом заједно, а осим тога још и у Дубоштици, али није честа.

Epithemieae.

Epithemia Kg.

E. turgida Kg.
α) *genuina* Grun.
β) *gracilis* Grun. Често по мочварама, барама, јамама, а и у потоцима цијеле околине, поглавито прва одлика.
E. Sorex Kg. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
E. Zebra Kg. У барама и мочварама између Дабравине и Вареша; на Звијезди. овдје ондје.
E. Argus Ehrb. У потоцима око Вареша; у Дубоштици и Буковицн; у барама између Дабравине и Пајтова хана.

Eunotia Ehrb.

E. Arcus Rabh. У јамама код Пајтова хана; у Ставњи више Вареша; на Звијезди, расијана.
E. lunaris (Ehrb.) Grun. У барама између Дабравине и Пајтова хана; у једној јами иза Погара; у Дубоштици и Буковици.
E. pectinalis Dillw.
α) *genuina* Kirch.
β) *minor* (Kg.) Grun. У барама, јамама и потоцима код Дабравине, Пајтова хана, око Вареша и Дубоштице.
E. diodon Ehrb. У Рајчевачком потоку, Буковици и Дубоштици, а и на влажним стијенама, овдје ондје.

Ceratoneis Grun.

C. Arcus Kg. У једном извору код Вареша; у једној бари између Побрина хана и Дубоштице, ријетко.

Melosireae.

Melosira.

M. varians Ag.
α) *genuina* Kirch.
β) *aequalis* Kg. Често, поглавито прва одлика око Вареша, на Звијезди, у Буковици, Дубоштици; у јамама код Пајтова хана.
M. distans Kg.
α) *genuina* Kirch. У једној шумској јами више Вареша; у Дубоштици, овдје ондје.
M. orichalcea Kg. У једној јами између Погара и Дубоштице.

Cyclotella Kg.

C. operculata Kg. Вареш (K.). У стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; у Дубоштици овдје ондје; на влажним стијенама уз Буковицу.
C. Kützinginiana Thw. У Ставњи више Вареша; на Звијезди и уз пут између Вареша и Буковице. овдје ондје.
C. Meneghiniana Rabh. У Рајчевачком потоку, ријетко.

Ред: **Schizophyceae.**

1. фамилија: **Nostocaceae.**

1. **Rivularieae.**

Calothtrix.

C. fusca Born et Flah. У стељи од *Batrachospermum moniliforme* у једном шумском потоку између Кралупа и Вареша.
C. Meneghiniana Kirch. У једној јами између Погара и Дубоштице.

Gloeotrichia Ag.

G. natans Rbh. У барама око Дабравине; у једној бари на Звијезди и у једној јами између Погара и Дубоштице.
G. Pisum Thur. Као и претходња, а осим тога и на другим мјестима цијеле околине, доста често.

Rivularia Ag.

R. minutula Born et Flah. По потоцима и јамама, на воденим биљкама на Звијезди и у Буковици; у једној јами код Пајтова хана.

2. **Stigonemeae.**

Hapalosiphon Näg.

H. pumilus Kirch. На воденим биљкама у барама између Дабравине и Пајтова хана, овдје ондје. У једној бари више Вареша.

Stigonema Ag.

S. crustaceum Kirch. По влажним стијенама уз Буковицу, овдје ондје.
S. panniforme Kirch. Са претходњом врстом заједно, ријетко.

3. **Scytonemeae.**

Scytonema Ag.

S. figuratum Ag. По влажним стијенама уз Рајчевачки поток и уз Буковицу, овдје ондје, а осим тога још и у једној шумској мочвари између Погара и Дубоштице.
S. cincinatum Thur. У једном потоку између Кралупа и Вареша; у Стрмцу код Дубоштице и у једној бари на Звијезди.
S. cinereum Menegh. По стијенама и камењу око Вареша и Дубоштице, овдје ондје.
S. gracile Kg. Око Дубоштице и уз пут на Звијезду по земљи, овдје ондје.
S. chrysochlorum Kg. По влажним стијенама више Вареша; на влажној земљи између Дабравине и Пајтова хана.

Symphyosiphon Kg.

S. tenuis Kirch. *(Scytonema tenue* Kg.). По влажној земљи уз пут у Боровицу; око Дубоштице и на Звијезди, овдје ондје.
S. hirtulus Kg. На земљи између Дабравине и Пајтова хана.

Tolypothrix Kg.

T. distorta Kg. На воденим биљкама у стајаћим водама код Дабравине и на Звијезди.

T. tenuis Kg. Као и прећашња врста, а осим тога још и у једној бари више Вареша.
T. penicillata Thurn. На биљкама и по камењу у потоцима између Кралупа и Вареша; у Стрмцу и Буковици.

Desmonema Berk. et Thw.

D. Wrangelii Born et Flah. По камењу у потоцима између Кралупа и Вареша, ријетко.

4. Nostoceae.

Nostoc Vauch.

N. Linckia Born. У јамама између Дабравине и Пајтова хана; у једној бари више Вареша.
N. carneum Ag. У једној бари више Вареша.
N. paludosum Kg. По влажним стијенама, а и по влажној земљи уз Буковицу, овдје ондје.
N. sphaericum Vauch. У стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; по влажним стијенама око Дубоштице.
N. verrucosum Vauch. У потоку Буковици и Стрмцу.
N. tenuissimum Rabh. У једној бари више Вареша; у једној јами између Погара и Дубоштице.
N. minutissimum Kg.
α) *genuinum* Kirch. На влажној земљи око Дубоштице и уз пут на Звијезду.

Cylindrospermum Kg.

C. stagnale Born et Flah. У једној јами на Звијезди и у једној бари више Вареша, а и на другим мјестима, овдје ондје.
C. maius Kg. У стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; на влажној земљи око Дубоштице.
C. leptocephalum A. Br. У једној јами на Звијезди.

Aphanizomenon Morren.

A. Flos aquae Allm. У једној бари више Вареша у великом мноштву; у једној локви између Побрина хана и Погара; уз пут у Боровицу на више мјеста.

Anabaena Bory.

A. Flos aquae Bréb. У стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди и око Дубоштице.
A. circinalis Rbh. У једној бари више Вареша.
A. oscillarioides Bory. У једној бари на Звијезди; око Дубоштице, овдје ондје.

5. Chamaesiphoneae.

Chamaesiphon A. Br. et Grun.

Ch. confervicola A. Br. У једној јами на Звијезди.

6. Oscillarieae.

Isocystis Borzi.

I. infusionum Bzi. На биљкама, у стајаћим водама између Дабравине и Пајтова хана; око Вареша и Дубоштице, на више мјеста.

Oscillaria Bosc.

O. antliaria Jürgens. У јамама и локвама око Дабравине и Дубоштице; уз пут на Звијезду, доста често.
O. tenuis (Ag.) Kirch. У стајаћим водама и локвама уз пут на Бобовац и око Дубоштице.
O. natans Kg. У барама између Дабравине и Пајтова хана; на Звијезди; у једној јами иза Погара.
O. rupestris Ag. По влажним стијенама и у брзим потоцима између Кралупа и Вареша; у Стрмцу и у Буковици, овдје ондје.
O. nigra Vauch. У барама између Дабравине и Пајтова хана; у једној бари више Вареша.
O. princeps Vauch. У једној јами на Звијезди; уз пут између Побрина хана и Дубоштице.
O. maxima Kg. Као и прећашња врста, а осим тога још и у једној јами код Пајтова хана.
O. papiracea Ag. У потоцима, овдје ондје; у Ставњи близу Пајтова хана; у водоводу код Дубоштице.
O. inundata Kg. На поплављеним мјестима и на влажној земљи око Вареша и Дубоштице.

Spirulina Lk.

S. Jenneri Kg. У стајаћим водама између Дабравине и Вареша; на Звијезди; у локвама уз пут у Боровицу и Дубоштицу, овдје ондје.
S. oscillarioides Turp. Као и прећашња врста, али рјеђе од ње.

2. фамилија: **Chroococcaceae.**

Merismopedia Meyen.

M. glauca Näg. У једној бари више Вареша и у једној јами код Пајтова хана, ријетко.

Coelosphaerium Näg.

C. Kützinginianum Näg. У некојим барама између Дабравине и Пајтова хана у великом мноштву; у јамама између Вареша и Дубоштице, међу другим алгама.

Clathrocystis Henfr.

C. aeruginosa Henfr. У стајаћим водама на више мјеста у околини.
C. roseo-persicina Cohn. Као и прећашња врста, већином на трулежним биљним остатцима.

Gomphosphaeria Kg.

G. aponina Kg. У јамама између Дабравине и Пајтова хана; у једној јами уз пут у Боровицу.

Mycrocystis Kg.

M. marginata Kg. У једној шумској мочвари између Погара и Дубоштице: у једној мочвари на Звијезди.

Chroococcus Näg.

Ch. minutus Näg. У јамама и локвама на више мјеста, међу другим алгама.
Ch. turgidus Näg.

α) *chalybeus* (Rabh.). У једној шумској мочвари уз пут у Боровицу; у једној мочвари на Звијезди.

Ch. macrococcus Rabh. По влажним стијенама и по земљи уз Буковицу, овдје ондје.

Gloeocapsa Näg.

G. montana Kg. По влажној земљи и међу маховином уз Буковицу и уз Рајчевачки поток.

G. quaternata Kg. Као и пређашња врста, а осим тога још и по стијенама уз Дубоштицу, овдје ондје.

G. ambigua Näg. По влажним стијенама и по камењу уз потоке, на више мјеста.

G. Magma Kg. Као и пређашња врста, није ријетка.

G. dermochroa Näg. Као и пређашња.

G. ocellata Rabh. По влажним стијенама уз Боровицу, ријетко.

G. fusco-lutea Kirch. Као и пређашња врста.

Aphanocapsa Näg.

A. pulchra Rabh. У једној бари више Вареша и у једној шумској бари између Погара и Дубоштице.

A. Castagnei Rabh. У једној јами уз пут у Боровицу.

Aphanothece Näg.

A. microspora Rabh. У једној бари више Вареша; у једној мочвари на Звијезди и у једној шумској мочвари уз пут у Дубоштицу.

ГЉИВЕ (FUNGI).

I. група: ***Schizomycetes*** *(Bacteriaceae).*

Фамилија: **Coccobacteria.**

Micrococcus Cohn.

M. versicolor Flügge. У нечистој води, овдје ондје.

M. aurantiacus Cohn. У једној јами иза Вареша.

Lampropedia Schroet.

L. hialina Schroet. У барама између Дабравине и Пајтова хана; у једној мочвари близу Вареша.

L. violacea De-Toni et Trev. У стајаћим водама на више мјеста, већином гдје и пређашња врста.

Фамилија: **Eubacteria.**

Bacterium Ehrb.

B. Termo Duj. У води често по свој околини.

Bacillus Cohn.

B. sanguineus Schroet. Међу натрухлим алгама, у једној мочвари више Вареша.

B. Megatherium D. By. Као и пређашња врста; у једној јами између Дабравине и Пајтова хана.

B. subtilis Cohn. У нечистој води.
B. Hydrocharis Trev. Као и пређашња, често.

Vibrio Cohn.

V. Rugula Müller. У једној шумској мочвари између Вареша и Дубоштице.

Spirillum Ehrb.

S. Undula Ehrb. У стајаћој води између Дабравине и Пајтова хана; у једној јами уз пут на Бобовац и у једној јами уз пут према Боровици.
S. volutans Ehrb. У једној јами близу Дабравине и у једној јами више Вареша.

Фамилија: **Desmobacteria.**

Cladothrix Cohn.

C. dichotoma Cohn. У мочварама око Вареша; у једној мочвари на Звијезди и у једној мочвари уз пут на Бобовац.

Sphaerotilus Kg.

S. natans Kg. У Ставњи више Вареша; у једној јами између Дабравине и Пајтова хана.

Leptothrix.

L. ochracea Kg. У изворима око Вареша; у једном извору киселјаку уз пут на Караулу.
L. parasitica Kg. У једној мочвари више Вареша и у једној јами код Дабравине.

II. група: ***Eumycetes.***

Ред: **Phycomycetes.**

Oosporeae.

Peronosporaceae.

Peronospora de Bary.

P. parasitica de By. На лишћу *Capsella bursa pastoris* Moench. и *Dentaria bulbifera* L. У шумама око Вареша и Дабравине.
P. ficariae Tulasne. На лишћу од *Ranunculus repens* L. и на лишћу од *Ficaria ranunculoides* Rath., често особито између Дабравине и Кралупа.
P. pygmaea de By. На *Anemone nemorosa* L., често.
P. alsinearum de By. На *Stellaria media* Vill. доста често, нарочито више Вареша.
P. gangliformis de By. На *Sonchus asper* Vill. и *Senecio vulgaris* L., доста често по свој околини.
P. effusa de By. На *Chenopodium bonus Henricus* L., уз пут у Дубоштицу.
P. calotheca de By. На *Asperula odorata* L. и *Sherardia arvensis* L., око Вареша, а и на другим мјестима није ријетка.

Cystopus de Bary.

C. candidus de By. На *Capsella bursa pastoris* Moench. и *Sisymbrium officinale* L., често, особито на првој биљци.
C. cubicus de By. На *Tragopogon pratensis* L., око села Потоци и на Пржићима.

Ред: **Ustilagineae.**

Urocystis Rabenhorst.

U. anemones Pers. На *Helleborus viridis* L. и *Hepatica triloba* Chaix., овјде ондје.

Ustilago Persoon.

U. caricis Pers. На *Carex vulgaris* Fr. и *Carex muricata* L., око Вареша и Дубоштице.
U. segetum Pers. На зоби око Кралупа и Дубоштице.
U. violacea Pers. На *Dianthus deltoides* L. и на *Saponaria officinalis* L., доста често на Погарима, Пржићима и уз Ставњу између Пајтова хана и Кралупа.

III. група: ***Aecidiomycetes*** *(Uredineae).*

Melampsora Tulasne.

M. betulina Pers. На брези код Дубоштице.
M. populina Jacq.
— *M. tremulae* Tul. На *Populus tremula* L.; овдје ондје.
M. salicina Pers.
— *M. Salicis Capreae* Pers. Између Вареша и Дубоштице, овдје ондје.
M. lini Pers. На *Linum catharticum* L., по ливадама око Вареша; на Рајчевцу; на *Linum usitatissimum* L., крај села Потоци.
M. helioscopiae Pers. На *Euphorbia helioscopia* L. и *Euphorbia amygdaloides* L., овдје ондје око Вареша.

Coleosporium Léveille.

C. senecionis Pers. *Aecidium* на иглама и гранама *Pinus silvestris* L., код Дубоштице.
C. euphrasiae Schum. Стилоспоре на *Euphrasia odontites* L., уз Ставњу на више мјеста; на *Rhinanthus major* Ehrb., око села Потоци доста често.
C. campanulae Pers. На *Campanula Trachelium* L. и *Campanula persicifolia* L., на више мјеста.

Phragmidium Tulasne.

Ph. effusum Auersw. Уредо на малини на Звијезди, доста често.
Ph. violaceum Schultz. Уредо на *Rubus fruticosus* L., на Рајчевцу и око Дубоштице.
Ph. Rubi Pers. Као и пређашња врста, а осим тога још и на *Rubus caesius* L., око Дубоштице.
Ph. fragariae DC. Уредо на *Poterium sanguisorba* L., по ливадама око Вареша, Погара и на Пржићима.
Ph. apiculatum Tul. Уредо на *Potentilla verna* L., расијана по околини и доста често.

Puccinia de Bary.

P. compositarum Schlechtd. На *Cirsium, Centaurea, Hieracium, Lappa* а и другим композитама, често.
P. tanaceti DC. Уредо- и телеутоспоре на *Artemisia vulgaris* L., иза Вареша и око Дубоштице, овдје ондје.
P. tragopogi Pers. На *Tragopogon pratensis* L., расијана по околини.
P. prenanthis Pers. На *Prenanthes purpurea* L., око Дубоштице и Пајтова хана.
P. menthae Pers. *Aecidium* на *Mentha silvestris* L., уз Ставњу на више мјеста.
P. convolvuli Pers. На *Convolvulus arvensis* L., раширена, особито уз Ставњу доста често.
P. galii Pers. На *Galium purpureum* L. и *Galium verum* L., на Дрошковцу и око Кралупа; на *Galium vernum* L., код Дабравине.
P. malvacearum Mont. Телеутоспоре на *Malva silvestris* L., уз Ставњу на више мјеста.

P. circaeae Pers. Телеутоспоре на *Circaea lutetiana* L., око Вареша и Дубоштице, овдје ондје.
P. asarina Kunze. Телеутоспоре на лишћу од *Asarum europaeum* L., на више мјеста у околини.
P. aegopodii Schum. Телеутоспоре на *Aegopodium podagraria* L., расијана по околини.

Uromyces de Bary.

U. orobi Pers. *Aecidium* на *Orobus vernus* L. и *Orobus niger* L., овдје ондје по околини.
U. medicaginis falcatae DC. *Aecidium* на *Medicago falcata* L., овдје ондје око Погара.
U. trifolii A. S. *Aecidium* и уредо на разним врстама дјетелине, није ријетка.
U. geranii DC. Уредо и телеутоспоре на *Geranium pyrenaicum*, уз Ставњу, овдје ондје.
U. punctatus Schröter. Уредо и телеутоспоре на *Ononis spinosa* L. и *Genista germanica* L., раширена по околини.

Aecidium Pers.

A. conorum Piceae Rees. На љускама од чешера од оморике.
A. euphorbiae Gmelin. На лишћу од *Euphorbia amygdaloides* L. и *Euphorbia verrucosa* Jacqu., уз пут у Дубоштицу и уз пут уз Ставњу око Пајтова хана.
A. periclymeni Schumacher. На *Lonicera xylosteum* L. и *Lonicera alpigena* L., доста често, особито на првој биљци.
A. punctatum Pers. На *Anemone ranunculoides* L. око Вареша на више мјеста.
A. clematidis DC. На *Clematis vitalba* L., ријетко, уз Ставњу између Пајтова хана и Кралупа.

Uredo Pers.

U. polypodii Pers. На *Cystopoteris fragilis* Bernh., по стијенама иза Вареша; на *Phegopteris polypodioides* Fée., ријетко у шумама између Кралупа и Вареша.

IV. група: ***Basidiomycetes.***

Ред: **Tremellineae.**

Фамилија: **Tremellineae.**

Guepinia Fries.

G. helveloides (DC.). На влажној земљи у шуми изнад Кралупа, ријетко; на Звијезди, овдје ондје.

Auricularia Bulliard.

A. mesenterica (Dicks). На стаблима бјелогорице, овдје ондје.
A. sambucina Martius. На стаблима чод зове, али и на стаблима другога дрвећа бјелогорице око Кралупа, на Звијезди и око Дубоштице, овдје ондје.

Tremellodon Pers.

T. gelatinosum Scop. На земљи и трулим стаблима у шуми изнад жељезаре, овдје ондје; на Звијезди и око Дубоштице, овдје ондје.

Ред: **Hymenomycetes.**

Фамилија: **Clavariei.**

Pistillaria Fries.

P. pusilla (Pers.). На сухом лишћу и стабљикама од брезе, код Дубоштице.
P. quisquiliaris Fries. На сухој бујади, овдје ондје око Вареша и уз пут у Дубоштицу.

Clavaria Vaillant.

Cl. argillacea Pers.
var. *flavipes* (Pers). По травњацима и сухим шумским ливадама, овдје ондје око Вареша и Дубоштице.
Cl. amethystina (Holmsk.). По травнатим мјестима у шумама око Вареша, уз пут на Звијезду и у Дубоштици, ријетко.

Sparassis Fries.

Sp. crispa (Wulf.). У хладовитој шуми на Звијезди, само на једном мјесту, али ту у ванредној величини.

Фамилија: **Thelephorei.**

Corticium Pers.

C. cinereum Pers. На кори бјелогорице, овдје ондје око Кралупа; више Вареша и уз пут на Звијезду.
C. quercinum Pers. На кори и дрвету од храста код Дабравине.
C. roseum Pers. На једној брези код Дубоштице.
C. cinnamomeum Pers. На кори од лијеске уз Ставњу, ријетко.

Stereum Pers.

St. purpureum Pers. На стаблима бјелогорице, овдје ондје између Дабравине и Кралупа.
St. acerinum Pers. На кори од *Acer campestre* уз Ставњу, овдје ондје.

Thelephora Ehrh.

Th. laciniata Pers. По стаблима, а и на земљи на Звијезди, уз пут у Дубоштицу, овдје ондје у црногорици.
Th. terrestris Ehrh. На земљи и стаблима око Кралупа и уз пут па Звијезду.
Th. palmata Scop. По влажним мјестима у црногорици на Звијезди, овдје ондје.
Th. pallida Pers. На земљи у буковој шуми код Дубоштице.

Cratarellus Pers.

C. clavatus (Pers.). При основи стабала на Звијезди и више Вареша, ријетко.
C. lutescens (Pers.). У влажним шумама црногорице на Звијезди, ријетко.

Фамилија: **Hydnei.**

Grandinia Fries.

G. crustosa (Pers.). На кори и дрвету од врбе, овдје ондје; на кори од јеле на Звијезди и уз пут у Дубоштицу.
G. Agardhii Fries. На дрвету од јеле на Звијезди, ријетко.

Radulum Fries.

R. fagineum Fries. На натрухлим гранама од букве око Дубоштице, овдје ондје.
R. orbiculare Fries. На кори од букве и брезе око Дубоштице и уз Ставњу.

Irpex Fries.

I. candidus (Ehrenberg). На трухлом дрвету од оморике на Звијезди и више Кралупа, ријетко.
I. paradoxus (Schrad.). На кори од брезе око Дубоштице; на једној трешњи више Вареша.

Hydnum Linné.

H. pinastri Fries. На кори од бора око Дубоштице, ријетко.
H. fuscoatrum Fries. На нартухлим стаблима од букве и јохе око Дубоштице; уз Ставњу, овдје ондје.
H. Erinaceus Bull. На старим стаблима од букве, расијана; на једној јохи уз Ставњу.
H. coralloides Scop. На једној старој букви уз пут у Боровицу.
H. compactum Pers. У црногорици више Вареша, овдје ондје.
H. rufescens Pers. У шумама на Звијезди; око Дубоштице и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Фамилија: **Poliporei.**

Merulius Hall.

M. aurantiacus Klotzsch. На једном сухом стаблу од букве више Вареша.

Trametes Fries.

T. suaveolens (L.). На једној старој врби уз Ставњу.
T. cinnabarina (Jacq.). На старим буквама, овдје ондје око Дубоштице.
T. pini (Thore.). На једном бору код Дубоштице.

Polyporus Micheli.

P. vitreus (Pers.). На обореним натрухлим стаблима од букве, овдје ондје.
P. violaceus Fries. На натрухлим јелама на Звијезди, ријетко.
P. obliquus Pers. На једном натрухлом стаблу уз пут у Боровицу.
P. versicolor (L.). На натрухлим стаблима више Вареша; на једном пању уз пут у Дубоштицу.
P. conchatus (Pers.). На једној јасики близу Погара.
P. cristatus (Pers.). У буковим шумама на Звијезди и око Дубоштице, ријетко.
P. brumalis (Pers.). На стаблима од букве, овдје ондје на Звијезди.
P. subsquamosus Linné. У шуми изнад болнице, ријетко.
P. fumosus (Pers.). На стаблу једне старе букве уз пут на Звијезду.
P. sulphureus (Bull.). При основи једне старе букве код Кралупа.

Fistulina Bull.

F. hepatica. На једном храсту близу Дабравине.

Boletus (Dill.) Linné.

B. strobilaceus Scop. У шуми изнад болнице, само једном нашао.
B. scaber Bull. У шуми између Дабравине и Пајтова хана и у шуми уз пут у Боровицу, ријетко.
B. piperatus Bull. У шуми око Кралупа; на Звијезди; уз пут у Дубоштицу и према Бобовцу.
B. granulatus L. По шумама на више мјеста; на једном травњаку уз пут у Боровицу.
B. elegans Schum. Као и претходња врста.
B. luteus L. У шумама уз пут на Звијезду и у Боровицу, овдје ондје.

Фамилија: **Agaricini.**

Lenzites Fries.

L. sepiaria (Wulf). На натрухлим оморикама више Вареша; на Звијезди и уз пут у Дубоштицу, на више мјеста.

L. betulina (L.). На стаблима од букве, овдје ондје; на Звијезди и уз пут у Боровицу.

Schizophyllum Fries.

Sch. commune Fries. У шумама на стаблима разнога дрвећа, уз Ставњу и на Звијезди.

Panus Fries.

P. stipticus (Bull.). На пањевима и стаблима у околини, расијана и доста често.

Marasmius Fries.

M. androsaceus (Linné). На опалом лишћу бјелогорице и црногорице, у групама на више мјеста.

M. perforans (Hoffm.). На лишћу од оморике и јеле, на више мјеста више Вареша и на Звијезди, а осим тога и уз пут у Дубоштицу, око Побрина хана.

M. scorodonius Fries. У шумама на коријењу и трухлим стаблима, расијан по свој околини.

Cantharellus (Adanson) Jussieu.

C. cinereus (Pers.). У шуми између Дабравине и Вареша, ријетко; у шуми уз пут у Боровицу, само на једном мјесту.

C. infundibuliformis (Scopoli). Међу маховином у шуми уз пут на Звијезду, само на једном мјесту.

C. aurantiacus (Wulf). По шумама између Дабравине и Кралупа; у шуми на Звијезди; око Дубоштице и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Russula Pers.

R. lutea (Huds.) По шумама уз Ставњу, више Вареша, на Звијезди и око Дубоштице, овдје ондје.

R. rubra (DC.). У шуми на Звијезди; у шуми уз пут у Боровицу, ријетко.

R. delica (Vaill.). У црногорици више Вареша, на Звијезди и око Побрина хана, овдје ондје.

R. nigricans (Bull.). У шуми између Пајтова хана и Кралупа, само на једном мјесту.

Lactarius Fries.

L. camphoratus (Bull.). У шуми уз Ставњу између Дабравине и Пајтова хана.

L. glyciosmus Fries. У црногорици више Вареша, на Звијезди и око Побрина хана, овдје ондје.

L. rufus (Scop.). У шуми више Кралупа; на Звијезди; уз пут у Дубоштицу и Боровицу у црногорици, доста често.

L. pallidus (Pers.). У буковој шуми око Дубоштице, овдје ондје; око Пајтова хана, ријетко.

L. plumbeus (Bull.). У црногорици око Побрина хана, ријетко; више Кралупа, само на једном мјесту.

L. chrysorrheus Fries. У бјелогорици и црногорици, овдје ондје између Побрина хана и Дубоштице.

L. luridus (Pers.). Само на једном травњаку уз пут у Боровицу.

Hygrophorus Fries.

H. conicus (Scop.). По травњацима и ливадама у јесен, доста често по свој околини.

H. coccineus (Schaeff.). Као и пређашња врста, али није честа.

H. ceraceus (Wulf). На једној ливади између Пајтова хана и Вареша; на једној ливади уз пут у Боровицу.

Paxillus Fries.

P. atrotementosus (Batsch). На једном старом пању у шуми више Кралупа; на земљи у шуми на Звијезди, само на једном мјесту.
P. involutus (Bautsch). У шуми између Дабравине и Вареша, овдје ондје; у шуми уз пут у Боровицу и у Дубоштицу, расијана.

Cortinarius Fries.

C. fulmineus Fries. У бјело- и црногорици око Вареша, на више мјеста особито уз пут у Дубоштицу.
C. coerulescens (Schaeff.). У шуми више Вареша; уз пут у Боровицу, ријетко.
C. iliopodius (Bull.). У шуми између Пајтова хана и Вареша, овдје ондје, а осим тога и око Дубоштице.
C. brunneus (Pers.). У шуми више Кралупа; по влажним мјестима у шуми на Звијезди.
C. armillatus Fries. Као и прећашња врста, а осим тога и око Дубоштице, овдје ондје.
C. castaneus (Bull.). У шуми између Дабравине и Пајтова хана; уз пут у Боровицу.
C. cinnamomeus (L.). У шуми више Кралупа и Вареша; око Пајтова хана и Дубоштице, није ријетка.

Gomphidius Fries.

G. viscidus Linné. У црногороци више Вареша и на Звијезди, а осим тога и око Побрина хана, овдје ондје.

Coprinus Pers.

C. ephemerus (Bull.). По њивама и у вртовима, крај путева обична.
C. ephemeroides (Bull.). На ђубришту, често.
C. congregatus (Bull.). Крај путева на земљи, доста често.
C. micaceus (Bull.). На влажној земљи и при основи старог дрвећа уз пут на више мјеста.
C. atramentarius (Bull.). По Варешу уз пут и у вртовима, доста често.
C. comatus Müll. Као и прећашња врста.
C. ovatus (Schaeff). По травњацима и вртовима крај путева, на више мјеста.

Agaricus Linné.

A. lacrymabundus Fries. На земљи и старим пањевима у шуми око Дабравине, овдје ондје.
A. muscarius L. У шуми око Побрина хана, уз пут у Дубоштицу.
A. excelsus Fries. Само на једном мјесту у шуми на Звијезди.
A. phalloides Fries. У шуми на травнатим мјестима уз пут у Боровицу; на једном мјесту између Пајтова хана и Кралупа.
A. cristatus Alb. et. Schw. По травњацима на Рајчевцу и уз пут на Звијезду, ријетко.
A. naucinus Fries. По травњацима око Погара и уз Ставњу више Кралупа, овдје ондје.
A. fastigiatus Schaeff. Више болнице; у шуми између Дабравине и Пајтова хана, а и на другим мјестима није ријетка.
A. geophyllus Sowerby. У шумама више Вареша, на Звијезди и уз пут у Боровицу, овдје ондје.
A. pascuus Pers. По влажним ливадама и травњацима уз Ставњу, више Кралупа и на Звијезди, овдје ондје.
A. melaleucus Pers. У шумама и травњацима око Вареша и уз пут на Бобовац.
A. laccatus Scop. У шумама и по шипразима на хладовитим мјестима, доста често по својој околини.

A. fragrans Sowerb. На влажним, маховином обраслим мјестима, на више мјеста у околини.
A. metachrous Fries. У црногорици више Кралупа и на Звијезди, око Побрина хана.
A. cyathiformis Bull. У хладовитим шумама на земљи, а и на стаблима на више мјеста у околини.
A. phyllophilus Pers. Међу натрухлим лишћем око Дубоштице, а осим тога и око Кралупа.
A. clavipes Pers. У бјелогорици, а и црногорици на више мјеста, особито на Звијезди.
A. butyraceus Bull. У шуми између Дабравине и Кралупа, овдје ондје.
A. confluens Pers. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Вареша и Дубоштице, на више мјеста.
A. collinus Scop. На травнатим мјестима и крај путева, на више мјеста.
A. dryophilus Bull. У шумама цијеле околине, доста често, особито између Дабравине и Пајтова хана.
A. corticola Pers. На кори од дрвећа међу маховином уз Ставњу и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
A. vulgaris Pers. Међу трухлим и нагомиланим лишћем од оморике и јеле, на више мјеста.
A. epipterygius Scop. У црногорици међу маховином на Звијезди и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
A. galopus Pers. На влажним, маховином обраслим мјестима око Пајтова хана, на Звијевди, уз пут у Боровицу, на више мјеста.
A. galericulatus Scop. На натрухлим пањевима, а и на земљи више Кралупа; уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
A. purus Pers. У шуми између Дабравине и Вареша; уз пут на Бобовац и у Боровицу; око Дубоштице, на више мјеста.
A. elegans Pers. У црногорици више Вареша; на Звијезди и око Побрина хана, није ријетка.
A. pyxidatus Bull. Крај пута мјестимице уз Ставњу; уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
A. cervinus Schaeff. На трухлим стаблима између Пајтова хана и Вареша и уз пут у Боровицу.
A. flavidus Schaeff. На боровим стаблима око Дубоштице.
A. hypnorum Schrank. У шуми међу маховином, на више мјеста у околини.

Ред: **Gasteromycetes.**

Фамилија: **Phalloidei.**

Phallus Micheli.

Ph. impudicus L. По шуми и шипразима изнад болнице, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Фамилија: **Sclerodermei.**

Scleroderma Pers.

Scl. vulgare Fries. На чистинама, по окрајцима шума и крај пута у околини раширена и доста често.

Lycoperdon Tourn.

L. caelatum Bull. По травњацима и сухим ливадама између Пајтова хана и Вареша; око Побрина хана, на Мијаковићима а и на другим мјестима у околини, није ријетка.
L. Bovista L. По травњацима између Побрина хана и Дубоштице и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

L. pyriforme Schaeff. У шумама при основи старих стабала више Вареша овдје ондје; уз пут у Дубоштицу.

Bovista Pers.

B. plumbea Pers. По травњацима у околини доста често особито око Погара и на Мијаковићима.
B. nigrescens Pers. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.

Geaster Micheli.

G. fornicatus Huds. На Рајчевцу, више болнице а и на другим мјестима у околини, доста често.
G. hygrometricus Pers. Само на једном мјесту у шуми близу Побрина хана.

Cyathus Haller.

C. striatus (Huds). На хумозном тлу, међу опалом лишћу на Рајчевцу; око Побрина хана; више Вареша и око Дубоштице, овдје ондје.
C. vernicosus (Bull.). Као и пређашња врста.

V. група: ***Ascomycetes.***

Pyrenomycetes.

Diatrype disciformis (Hoffm.) Fries. На натрухлим буковим гранама на Звијезди, доста често.
Hypoxylon fuscum Fries. На трухлим гранама од лијеске око Вареша, уз Ставњу.

Discomycetes.

Pezizeae.

Peziza Dill.

P. aurantia Oed. L. На влажној земљи у шуми између Кралупа и Вареша а и на другим мјестима, али ријетко.
P. coccinea Jacqu. По шумама као и пређашња врста.
P. leporina B. У шуми око Вареша, на Звијезди; уз пут у Боровицу, овдје ондје.
P. scutellata L. На натрухлом дрвету у шумама на више мјеста у околини.

Bulgaria Fries.

B. inquinans Pers. На старим буквама, овдје ондје.

Helvellaceae.

Morchella.

M. conica Pers. По травнатим мјестима, уз пут близу Побрина хана.

Lichenes (Лишаји).

Usneaceeae.

Usnea Dill.

U. barbata L. Свуда по дрвећу црногорице, веома често.

Alectoria Ach.

A. jubata. На стаблима црногорице на више мјеста у свој околини.

Ramalina Ach.

R. calycaris L. Често на буквама у шуми на Звијезди и око Дубоштице, а и на другим мјестима, није ријетка.

Cladoniaceae.

Cladonia Hoffm.

C. furcata Schreb. На травнатим мјестима, по обронцима међу маховином око Побрина хана, Дубоштице и више Вареша, доста често.
C. squamosa Hoffm. У бјело- и црногорици на пањевима а и на земљи по свој околини, није ријетка.
C. pyxidata L. На чистинама а и на пањевима, доста често.

Parmeliaceeae.

Cetraria Ach.

C. islandica (L.) Ach. По сухим травњацима, на Звијезди, Карашовини, око Побрина хана, Соколинкамена, доста често.

Parmelia Ach.

P. pysodes L. Свуда у шумама црногорице, рјеђе у бјелогорици.
P. saxatilis Ach. На дрвећу а и на камењу на Звијезди, више Вареша и уз пут у Боровицу.

Pannariaceae.

Pannaria Delise.

P. lanuginosa Ach. По стијенама, маховином обраслим више Вареша и око Боровице, овдје ондје.
P. brunnea Sw. По земљи у шумама на Звијезди и око Дубоштице, овдје ондје.

Physcia Fr.

Ph. pulverulenta Th. Fr. По оградама у Варешу, на стијенама међу маховином на више мјеста.
Ph. stellaris Th. Fr. На дрвећу и грмљу уз Ставњу на више мјеста.

Xanthoria Fr.

X. parietina Th. Fr. На оградама, дрвећу а и по камењу, свуда често.

Sticta Ach. p. p.

St. scrobiculata Scops. По стијенама, маховином обраслим, а и при основи старога дрвећа на Звијезди и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
St. pulmonaria L. Често на буквама и оморикама по свој околини, особито у шумама око Вареша.

Peltideaceae.

Peltigera Willd.

P. horizontalis L. У шумама на земљи, по стијенама и по пањевима по свој околини доста често, нарочито у шумама око Вареша.
P. canina L. Веома често по свој околини.
P. polydactyla Hoffm. Доста често по свој околини, особито уз пут у Боровицу.
P. rufescens Hoffm. У шумама на Звијезди, око Дубоштице и Боровице често, а није ријетка ни на другим мјестима у околини.

Endocarpeae.

Endocarpon Hedw.

E. miniatum L. По осојним стијенама више Вареша и око Боровице, овдје ондје; на Дрошковцу.

Lecanoreae.

Lecanora.

L. coarctata Ach. На камењу уз Ставњу, а и на другим мјестима по путевима, доста често.
L. sordida Pers. По стијенама и на камењу на Звијезди и Дрошковцу; уз пут у Боровицу и на Бобовац, често.
L. polytropa Rabh. По стијенама и на камењу као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
L. varia Ehrh. По оградама и по дрвету на мостовима на више мјеста у свој околини.
L. pallida Schrad. На кори од дрвећа уз пут између Дабравине и Вареша; око Дубоштице, а и по дрвету уз пут, на више мјеста.
L. subfusca L. На кори, дрвету и камењу по свој околини, често и веома обична.
L. scrupulosa Ach. По шумском дрвећу уз Ставњу, више Вареша, на Звијезди и око Боровице, није ријетка.
L. intumescens Rbh. На буквама и липама око тунела код Вареша а и на другим мјестима, овдје ондје.

Icmadophila Ehrh.

I. aeruginosa Scop. По трухлим и прхлим пањевима у шумама цијеле околине, доста често.

Callopisma Massal.

C. aurantiacum Hepp. По стијенама уз пут у Боровицу и на Бобовцу, ријетко.

Candelaria Massal.

C. vittelina Massal. По стијенама и камењу а и по кори дрвећа, доста често у свој околини.

Rinodina Massal.

R. Bischoffii Massal. На вапненцу иза болнице а и на другим мјестима, није ријетка.
R. metabolica Ach. *(R. exigua* Massal.). На дрвећу око Вареша, Дабравине и Дубоштице, овдје ондје.

Urceolarieae.

Urceolaria Ach.

U. scruposa L. По стијенама и камењу на Дрошковцу, уз Ставњу, више Вареша и уз пут у Боровицу, доста често.

Aspicilia Mass.

A. calcarea L. По камењу више тунела код Вареша; на Дрошковцу, око Побрина хана и уз пут на Бобовац.

Biatoreae.

Biatora Fr.

B. rupestris Rabh.
var. *incrustans* Rbh. Често на вапненцу по својој околини, особито око тунела и више Вареша.
B. uliginosa Fr. На маховином обраслом тлу у шумама и чистинама уз пут у Боровицу.
B. decolorans Fr. На земљи око Вареша и Побрина хана, овдје ондје.
B. cyrtella Mann. На кори од граба уз Ставњу а и на другим мјестима, није ријетка.

Lecideae.

Lecidea Ach.

L. fumosa Schaer. Уз Ставњу на бреговима и око Боровице, овдје ондје.
L. (Psora) testacea (Hoffm.) Ach. По стијенама уз пут у Боровицу, ријетко.
L. platycarpa Ach. По камењу више Вареша и уз пут између Побрина хана и Дубоштице, а осим тога и на Звијезди, овдје ондје.
L. crustulata Körb. У шумама, на камењу и по стијенама на више мјеста у околини, особито више Вареша, често.
L. enteroleuca Ach. По дрвећу често по својој околини, особито уз пут у Дубоштицу и у Боровицу.
var. *L. euphorea* Flk. На оградама по Варешу.
L. sabuletorum Krb. На џешчанику на Рајчевцу а и на другим мјестима по својој околини, доста често.
L. ochracea Hepp. Као и пређашња врста, али није честа.

Diplotomma Kbr.

D. albo-atrum Hoffm.
var. *L. trabelinum* Tw. На дрвету између Дабравине и Вареша, а и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.

Rhizocarpon Ram.

Rh. geographicum L.
var. *R. atrovirens* Schaer. По стијенама на Рајчевцу и по камењу уз пут у Дубоштицу, на Звијезду и Боровицу, на више мјеста.
Rh. petraeum Kbr.
var. *Rh. montanum* Tw. Доста често по својој околини.

Bouellia de Ntrs.

B. parasema Ach. По шумском дрвећу, особито по буквама у околини, доста често.
B. punctata Flk. По старијем шумском дрвећу између Дабравине и Вареша, а и на другим мјестима, није ријетка.

Pertusariaceae.

Pertusaria DC.

P. communis DC. На бјелогоричном дрвећу, особито на буквама, доста често по својој околини.
P. leioplaca Schaer. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.

Verrucarieae.

Verrucaria.

V. purpurascens Kbr. По стијенама више тунела код Вареша, а и на другим мјестима, овдје ондје.
V. rupestris Schrad.
V. calciseda DC. Обје врсте по свој околини доста често, а поглавито друга врста је веома обична.
V. muralis Ach. По зидовима и по камењу доста често, особито око Вареша.

Pyrenulaceae.

Arthopyrenia Massal.

A. rhyponta Körb. По одваљеним гранама од јасена и липе, овдје ондје уз Ставњу

Arthoniaceae.

Arthonia Ach.

A. vulgaris Schaer. На кори од бјелогоричног дрвећа, овдје ондје по околини Вареша и између Дабравине и Пајтова хана, није ријетка.
A. impolita Schaer. На храстовом дрвећу код Дабравине.

Calycieae.

Calycium de Notrs.

C. hyperellum Ach. На дрвећу црногорице више Вареша и око Побрина хана; по Звијезди, није ријетка.
C. trachelinum Ach. На трухлом дрвету, овдје ондје по околини.

Acolium de Notrs.

A. tigilare Ach. По оградама а и по дрвећу црногорице, овдје ондје око Вареша.

Collemeae.

Collema Hoffm.

C. pulposum Ach. На влажној земљи и по хладовитим стијенама у околини, доста често.
C. multifidum Schaer.
C. cristatum Schaer. Обје врсте по камењу расијане по околини, но друга је чешћа од прве.

Leptogium Fr.

L. lacerum Fr. Доста често међу маховином на стијенама, особито око Боровице.

Ephebe Fr.

E. pubescens Fr. По влажним стијенама уз Буковицу и уз поток Рајчевац.

BRYOPHYTA (МАХОВИНЕ).

A. ***Hepaticae*** *(Маховине јетрењарке).*

Marchantiaceae.

Fegatella.

F. conica Corda. По влажним и хладовитим мјестима уз потоке на више мјеста у околини.

Jungermaniaceae.

Frullania.

F. tamarisci L. На буквама у шуми више Вареша ријетко; на једној стијени такођер у шуми више Вареша.

Lejeunia.

L. serpyllifolia Lib. Међу маховинама на стаблима од букве, овдје ондје на Звијезди.

Lophocolea.

L. minor Nees. На земљи и по стијенама у шуми више Вареша, на Звијезди и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Calypogeia.

C. Trichomanis Corda. Међу маховинама на влажним мјестима а и на натрухлим стаблима оморике на Звијезди и око Побрина хана; уз пут у Боровицу.

Scapania.

S. irrigua Dum. На Звијезди, ријетко.
S. umbrosa Dum. На натрухлим стаблима оморике на Звијезди и у шуми више Вареша, овдје ондје.

Jungermania.

J. bicuspidata L. На земљи, крај потока, на стијенама на више мјеста у шумама цијеле околине.
J. crenulata Smith. Крај пута уз потоке, овдје ондје; уз Ставњу више Вареша и уз Буковицу.
J. attenuata Lindb. Међу маховинама на стијенама више Вареша и уз пут у Боровицу, овдје ондје.
J. ventricosa Dicks. На земљи и по трухлим пањевима оморике више Вареша и Побрина хана; уз пут у Боровицу, није ријетка.
J. curvifolia Dicks. На трухлим пањевима у шуми више Вареша, на Звијезди и око Дубоштице, доста често.
J. porphyroleuca Nees. На натрухлим стаблима у шуми око Боровице и око Побрина хана, а и на другим мјестима, није ријетка.
J. Mülleri Nees. На влажним стијенама крај Рајчевачког потока; крај Ставње више Вареша, крај Буковице, није ријетка.
J. connivens Dicks. На трухлим пањевима на Звијезди, ријетко.
J. trichophylla L. На једном трухлом стаблу у шуми више Вареша; и на једној стијени на истом мјесту.

Aneura.

A. multifida Dum. Међу маховинама уз Буковицу, ријетко.

Б. ***Musci frondosi*** *(Маховине листарице).*

I. фамилија: **Hypnaceae.**

1. група: **Hypneae.**

Hylocomium.

H. brevirostre Br. et Sch. По шумама и шипразима између Дабравине и Пајтова хана; у шуми уз пут у Боровицу, овдје ондје; у шуми око Побрина хана.

Hypnum.

H. cordifolium Hedw. По влажним мочварним ливадама више Вареша; уз пут у Боровицу.
H. giganteum Schpr. У једној јами уз пут између Дабравине и Пајтова хана; у једној шумској мочвари више Вареша.
H. vernicosum Lindb. На једној мочварној ливади више Вареша, на мочварним ливадама уз пут у Бобовац, овдје ондје.
H. incurvatum Schrad. По камењу у шуми више Вареша, ријетко.
H. reptile Mich. По дрвећу у шумама између Дабравине и Вареша; у шумама између Кралупа и Боровице, овдје ондје.
H. patientiae Lindb. По влажним мјестима у шуми на Звијезди.

Limnobium.

L. palustre Br. et Sch. По влажним мјестима крај извора и потока у околини Вареша; уз пут у Дубоштицу и Боровицу; уз Буковицу доста често.
L. ochraceum Br. et Sch. У једном потоку између Кралупа и Вареша; у Рајчевачком потоку.

Amblystegium.

A. subtile Br. et Sch. При основи старога дрвећа у шуми између Пајтова хана и Вареша, око Дубоштице, овдје ондје; на једном мјесту у шуми на камењу уз пут у Боровицу.
A. Kochii Schpr. По мочварним мјестима на коријењу од дрвећа у шуми више Вареша и око Дубоштице.

Plagiothecium.

Pl. Roeseanum Hampe. На земљи у шуми на Звијезди и око Дубоштице, овдје ондје; око Побрина хана.
Pl. elegans Schpr. Између коријења оморике у шуми између Кралупа и Вареша; уз пут у Боровицу и Дубоштицу, овдје ондје.
Pl. undulatum Br. et Sch. На земљи у шуми на Звијезди и више Вареша; у шуми више болнице.

2. група: **Brachythecieae.**

Rhynchostegium.

Rh. striatum Schpr. На земљи у шумама и међу шипразима око Вареша, на Звијезди; око Дубоштице на земљи и при основи дрвећа, доста често; у шуми уз пут у Боровицу и на Бобовац.
Rh. illecebrum Br. et Sch. У шумама, на мочварним мјестима уз пут на Караулу; у шуми уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Rh. abbreviatum Schleich. У шуми између Дабравине и Пајтова хана; у шуми око Дубоштице, ријетко.
Rh. Stockesii Br. et Sch. На земљи у шуми између Кралупа и Вареша, овдје ондје.

Brachythecium.

Br. laetum Br. et Sch. По влажним мјестима у шуми више Вареша и око Караула, ријетко.
Br. plumosum Br. et Sch. На камењу и пањевима крај потока у околини Вареша на више мјеста, а осим тога и по влажним мјестима уз пут у Боровицу и на Караулу, такођер доста често.
Br. campestre Br. et Sch. У шуми између Дабравине и Пајтова хана; уз пут на Бобовац, ријетко.

Thamnium.

Th. alopecurum Br. et Sch. По влажним мјестима, крај потока између Кралупа и Вареша; по влажним стијенама уз Буковицу, овдје ондје.

3. група: **Camptothecieae.**

Camptothecium.

C. nitens Schpr. На једном влажном мјесту у шуми према Боровици и на једном мјесту уз пут у Дубоштицу.

4. група: **Orthothecieae.**

Climacium.

Cl. dendroides Hedw. На земљи у шумама, а и на ливадама око Вареша, Кралупа, Дабравине и Дубоштице, доста често.

Isothecium.

I. myosuroides Brid. По влажном камењу уз пут у Дубоштицу, овдје ондје; на једном мјесту уз пут на Караулу.

Platygyrium.

Pl. repens Br. et Sch. При основи дрвећа уз Ставњу, овдје ондје; у шуми више Вареша и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Cylindrothecium.

C. concinnum Schpr. По стијенама код тунела близу Кралупа и на једној стијени више Вареша.

II. фамилија: **Leskeaceae**

1. група: **Thuidieae.**

Thuidium.

Th. Blandowii Br. et Sch. На једној шумској мочвари више Вареша и на једној мочвари уз пут на Караулу.

2. група: **Leskeae.**

Anomodon.

Anomodon longifolius Hartm. По камењу и дрвећу у шумама око Вареша и Дубоштице, овдје ондје; у шуми уз пут на Караулу.

III. фамилија: **Neckeraceae.**

1. група: **Leucodonteae.**

Antitrichia.

A. curtipendula Brid. При основи дрвећа а и по камењу у шумама око Вареша доста често, а осим тога у шумама уз пут у Боровицу и на Караулу, такође није ријетка.

2. група: **Neckereae.**

Neckera.

N. pennata Hedw. При основи дрвећа, а и по камењу у шуми више Вареша и уз пут у Боровицу, а осим тога и на другим мјестима, овдје ондје.

Homalia.

H. trichomanoides Br. et Sch. По дрвећу у шуми између Дабравине и Пајтова хана; око Вареша, Дубоштице и Боровице; у шумама око Карауле, доста често.

IV. фамилија: **Fontinalaceae.**

Fontinalis.

F. squamosa L. У потоку на Рајчевцу; у једном потоку уз пут на Караулу и у Буковицу.

V. фамилија: **Fissidentaceae.**

Fissidens.

F. taxifolius Hedw. На земљи, по влажним хладовитим мјестима у шуми више Вареша и уз пут на Бобовац. У шуми уз поток Буковицу.

F. bryoides Hedw. Крај једне јаме уз пут између Дабравине и Пајтова хана, а осим тога још и на влажним мјестима уз пут на Караулу.

VI. фамилија: **Buxbaumiaceae.**

Diphyscium.

D. foliosum Web. et. Mohr. На земљи у шуми око Вареша; уз пут у Дубоштицу и Боровицу; уз пут на Караулу, доста често.

VII. фамилија: **Polytrichaceae.**

Polytrichum.

P. aloides Hedw. По уваљеним путевима у шуми око Вареша; уз пут у Дубоштицу и Боровицу на више мјеста, а осим тога још и на Зтијезди, доста често.

P. nanum Hedw. Уз пут у Дубоштицу, овдје ондје. Уз пут на Бобовац, ријетко.

P. gracile Menz. На једној мочварној ливади више Вареша и на једној мочварној ливади близу Карауле.

VIII. фамилија: **Bryaceae.**

1. група: **Bartramieae.**

Bartramia.

B. crispa Brid. Уз пут у Боровицу и на Бобовац, овдје ондје. Уз пут на Звијезду, доста често.

2. група: **Meeseae.**

Meesea.

M. longiseta Hedw. По мочварним мјестима уз пут у Дубоштицу; више Вареша и уз пут на Караулу.

3. група: **Aulacomnieae.**

Aulacomnium.

A. androgynum Schwaegr. При основи дрвећа око Дубоштице и Дабравине, овдје ондје, а осим тога још и у шуми више Вареша.

4. група: **Mnieae.**

Mnium.

Mn. medium Br. et Sch. По мочварним мјестима више Вареша; на Звијезди и уз пут на Караулу, овдје ондје.
Mn. affine Schwaegr. По хладовитим, влажним мјестима у шуми више болнице; око Побрина хана и уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Mn. hornum Hedw. На једном мочварном мјесту у шуми на Звијезди и у шуми близу Карауле, ријетко.

5. група: **Bryeae.**

Bryum.

Br. acuminatum Br. et Sch. По ливадама и хладовитим шумама уз пут на Караулу и у Боровицу, овдје ондје.
Br. annotinum Hedw. Крај јама уз пут између Дабравине и Пајтова хана; око Побрина хана, овдје ондје; око Дубоштице.
Br. nutans Schreb. Крај путева по шумама, доста често по својој околини, особито уз пут на Караулу и у Боровицу.
Br. uliginosum Br. et Sch. По мочварним ливадама више Вареша; уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
Br. turbinatum Hedw. Као и прећашња врста, а осим тога још и по влажним стијенама уз Буковицу.

Leptobryum.

L. pyriforme Hedw. По влажним хладовитим мјестима на зидовима по Варешу, на више мјеста.

IX. фамилија: **Grimiaceae.**

1. група: **Orthotricheae.**

Orthotrichum.

O. coarctatum Br. et Sch. Доста често по својој околини, особито око Вареша.
O. crispum Hedw. По шумском дрвећу између Дабравине и Пајтова хана; уз пут у Дубоштицу и Боровицу; по шумама уз пут на Звијезду и Караулу.
O. stramineum Hornsch. На стаблима дрвећа, доста често у шуми уз пут у Боровицу и Дубоштицу, а осим тога и око Дабравина, није ријетка.

O. cupulatum Hoffm. По стијенама више Вареша и уз пут у Боровицу, овдје ондје, а осим тога и око Побрина хана.
O. fastigiatum Br. На једној огради од дасака између Кралупа и Вареша.

2. група: **Grimieae.**

Racomitrium.

R. patens Dicks. По стијенама уз Буковицу, ријетко, а осим тога и уз поток Рајчевац, само на једном мјесту.
R. lanuginosum Hedw. По стијенама и камењу око тунела близу Вареша; уз пут на Звијезду и у Боровицу, на више мјеста.

Grimmia.

Gr. obtusa Schwaegr. По стијенама више Вареша, око Побрина хана и уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Gr. ovata Web. et M. Као и прећашња врста, а осим тога још и око тунела; на Дрошковцу.

Hedwigia.

H. ciliata Dicks. По великом камењу више Вареша; око тунела и Побрина хана, а осим тога још и уз пут у Боровицу, није ријетка.

X. фамилија: **Dicranaceae.**

1. група: **Dicraneae.**

Campylopus.

C. flexuosus L. На земљи у шуми уз пут у Дубоштицу, ријетко; на камењу уз пут у Боровицу, само на једном мјесту.

Dicranodontium.

D. longirostre Web. et M. Само на једном мјесту у шуми уз пут у Боровицу, недалеко од Вареша.

Dicranum.

D. spurium Hedw. У шуми оморике више Кралупа и уз пут у Дубоштицу, близу Побрина хана, ријетко.
D. flagelare Hedw. При основи дрвећа у шуми између Дабравине и Пајтова хана; око Дубоштице, овдје ондје.
D. majus Smith. У шумама бјелогорице и црногорице око Вареша и на Звијезди, овдје ондје.

Cynodontium.

C. porlycarpum Schpr. По влажним стијенама у шуми више Вареша, на Звијезди; у шуми више болнице и уз пут у Боровицу расијана, доста често.

2. група: **Leucobryeae.**

Leucobryum.

L. glaucum Hampe. У шуми између Дабравине и Пајтова хана; уз Ставњу при основи јоха; уз пут у Дубоштицу; на Звијезди и уз пут у Боровицу, доста често.

3. група: **Weisieae.**

Hymenostomum.

H. microstomum Hedw. По влажним хладовитим мјестима у шумама, а и по ливадама око Вареша, уз пут у Дубоштицу и на Караулу, расијана.

Weisia.

W. cirrhata Hedw. На једном мјесту у шуми више тунела, а осим тога још и на једном мјесту између Дабравине и Пајтова хана.

XI. фамилија: **Desmatodonteae.**

1. група: **Trichostomeae.**

Barbula.

B. convoluta Hedw. Уз пут у Дубоштицу, близу Побрина хана, овдје ондје.
B. insidiosa Jur. et Milde. По влажним вапненим стијенама уз поток Рајчевац и на једном мјесту више Вареша.
B. cylindrica Schpr. По обронцима уз Ставњу, овдје ондје; на једној стијени иза Вареша.
B. latifolia Br. et Sch. На дрвећу уз Ставњу, ријетко; на једној влажној стијени уз пут у Боровицу.

Trichostomum.

Tr. rubellum Rabh. По стијенама а и на земљи уз Ставњу, овдје ондје; на једној стијени више Вареша.

Leptotrichum.

L. pallidum Hedw. По обронцима и уваљеним путевима, овдје ондје; око тунела; уз пут у Дубоштицу, ријетко.
L. homomalum Rabh. Уз пут у Дубоштицу, близу Побрина хана, овдје ондје.

2. група: **Pottieae.**

Anacalypta.

A. lanceolata Dicks. По влажном камењу на више мјеста у околини, особито уз пут у Дубоштицу.

Pottia.

P. Heimii Br. et Sch. На земљи око Дабравине и Дубоштице, ријетко; на једном мјесту код Пајтова хана.

XII. фамилија: **Funariaceae.**

Physcomitrium.

Ph. pyriforme. На влажном пјесковитом тлу уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.

XIII. фамилија: **Bruchiaceae.**

Pleuridium.

Pl. subulatum L. На земљи између Дабравине и Пајтова хана, није ријетка.

XIV. фамилија: **Sphagnaceae.**

Sphagnum.

S. acutifolium Ehrh. По мочварним ливадама уз пут у Боровицу, овдје ондје.
S. fimbriatum Wils. На влажним мјестима у шуми уз један поток између Кралупа и Вареша, ријетко.

PTERIDOPHYTA (KRYPTOGAMAE VASCULARES).

Equisetaceae.

Equisetum hiemale L. По влажним, хладовитим шумским мјестима уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Lycopodiaceae.

Lycopodium clavatum L. Само на једном мјесту у шуми на Звијезди, идући према Очевљу.

Filices.

Asplenium adiantum nigrum L. По хладовитим мјестима, међу шипразима близу Дубоштице и на једном мјесту уз пут у Боровицу.
Aspidium lonchitis Swartz. На једном мјесту, међу стијенама, више болнице, а осим тога још и на једној стијени више Вареша.

PHANEROGAMAE.

Angiospermae.

A. Monocotyleae.

1. Glumiflorae.

Cyperaceae.

Scirpus paluster L. По мочварним мјестима и по јамама између Дабравине и Пајтова хана, око Дубоштице; на једној мочвари ниже Пржића, а осим тога и по мочварним мјестима уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Scirpus caricis Retz. На једном мочварном мјесту ниже Пржића; на једном мјесту код Дубоштице.
Carex leporina L. По мочварним ливадама око Вареша; уз пут у Дубоштицу, близу Погара и уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Carex tomentosa L. На једној влажној ливади између Кралупа и Вареша, а осим тога и по влажним ливадама између Побрина хана и Дубоштице и уз пут на Звијезду, расијана.
Carex verna Vill. По ливадама, чистинама, а и по шумама на више мјеста у околини Вареша и Дубоштице.
Carex palescens L. По шумама и ливадама између Дабравине и Вареша; на ливадама између Погара и Дубоштице и уз пут у Боровицу и на Бобовац, није ријетка.
Carex silvatica Huds. По хладовитим шумама, а и међу шипразима између Дабравине и Кралупа; око Дубоштице, уз пут на Звијезду, није ријетка.
Carex hirta L. Крај потока, на пјесковитим мјестима између Побрина хана и Дубоштице, овдје ондје; крај једнога потока између Кралупа и Вареша и уз један поток ниже Пржића.

Gramineae.

Milium effusum L. У хладовитим шумама између Дабравине и Вареша; око Дубоштице; уз пут на Звијезду и у Боровицу, није ријетка.
Danthonia provincialis DC. По окрајцима шума и каменитим мјестима између Пајтова хана и Вареша, овдје ондје.
Melica uniflora Retz. У хладовитим шумама између Дабравине и Вареша, овдје ондје; у шуми око Дубоштице и на једном мјесту у шуми уз пут на Караулу.
Poa serotina Ehrh. *(Poa fertilis* Host.) По влажним ливадама, а и по шумама у околини, расијана; није ријетка.
Aira flexuosa L. По сухим ливадама око Вареша; на Пржићима и Мијаковићима, уз пут у Бобовац и по шумским чистинама на Звијезди.
Aira capillaris Host. На Рајчевцу и код Побрина хана.
Agropyrum glaucum Röm. et Schult. По осојним обронцима између Кралупа и Вареша; на Карашовини.

2. Liliiflorae.

Juncaceae.

Luzula maxima DC. Међу шипразима на Звијезди, овдје ондје.

Liliaceae.

Lilieae.

Gagea lutea Schult. По шипразима и у бјелогорици између Дабравине и Пајтова хана; око Дубоштице.
Scilla bifolia L. Као и претходна врста; није ријетка, особито око Дабравине.

Smilaceae.

Convallaria majalis L. У шумама између Дабравине и Пајтова хана, расијана.
Ruscus hypoglossum L. У шуми код Заруђа.

Iridaceae.

Iris graminea L. Само на једном мјесту у шуми уз пут на Звијезду.

Dioscoraceae.

Tamus communis L. У шуми између Кралупа и Вареша, ријетко; на једном мјесту у шуми уз пут у Дубоштицу.

3. Spadiciflorae.

Typhaceae.

Typha angustifolia L. У једној јами код Пајтова хана.
Sparganium ramosum L. У једној јами испод Пржића.

Araceae.

Lemneae.

Lemna polyrrhiza L. У једној јами код Пајтова хана.
Lemna trisulca L. У једној бари више Вареша.

Najadaceae.

Potamogeton crispus L. У једној јами код Пајтова хана.

4. **Gynandrae.**

Orchidaceae.

Orchis tridentata Scop. По ливадама и окрајцима шума између Дабравине и Вареша; уз пут на Звијезду, овдје ондје.
Ophrys aranifera Huds. Само на једном мјесту између Пајтова хана и Вареша.
Ophrys cornuta Steven. На једној ливади између Кралупа и Вареша и на ливади ниже Пржића.
Cephalanthera ensifolia Rich. У шуми између Кралупа и Вареша, овдје ондје; у шуми уз пут у Дубоштицу, ријетко.
Spiranthes autumnalis Rich. По ливадама и међу шипразима између Дабравине и Пајтова хана; уз пут на Звијезду.
Corallorrhiza innata R. Br. Само на једном мјесту у хладовитој шуми црногорице на Звијезди.

Б. Dicotyleae.

a) Choripetalae.

1. **Amentaceae.**

Salicaceae.

Salix cinerea L. У долини Ставње на више мјеста, а осим тога и око Дубоштице, овдје ондје.
Salix caprea L. У шумама уз пут у Дубоштицу на више мјеста, а и на другим мјестима у околини, расијана.

2. **Polygoninae.**

Polygonaceae.

Rumex sanguineus L. По влажним мјестима између Дабравине и Вареша; око Дубоштице; уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Rumex pulcher L. По обронцима између Кралупа и Вареша.
Polygonum amphibium L. По јамама уз пут између Дабравине и Вареша; у једној бари иза Вареша и на једном влажном мјесту ниже Пржића.

3. **Centrospermae.**

Chenopodiaceae.

Chenopodium glaucum L. По Варешу, овдје ондје.
Chenepodium vulvaria L. У долини Ставње на више мјеста; око Дубоштице, ријетко.

Amarantaceae.

Amarantus viridis L. Око Кралупа, овдје ондје.

Caryophyllaceae.

Alsineae.

Alsine tenuifolia Whlnbg. Само на једном мјесту између Дабравине и Пајтова хана.
Moehringia trinervia Clairv. По шумама и шипразима, доста често по свој околини.

*

Cerastium silvaticum W. K. У шуми између Дабравине и Вареша; око Дубоштице, овдје ондје.
Cerastium triviale Link. По каменитим мјестима уз пут између Пајтова хана и Вареша, ријетко.
Cerastium arvense L. Око Дабравине и Дубоштице.

Sileneae.

Silene nemoralis W. K. По шумама уз Ставњу, овдје ондје.
Silene dichotoma Ehrh. Само на једном мјесту близу Дабравине.
Cucubalus baccifer L. Уз Ставњу и Дубоштицу, овдје ондје.
Melandrium pratense Röhl. По шипразима уз Ставњу, овдје ондје; уз пут у Боровицу, на више мјеста.
Lychnis coronaria Lmk. Око Кралупа, овдје ондје.
Agrostemma githago L. По њивама око Вареша; испод Пржића а и на другим мјестима.

Paronychieae.

Herniaria incana Lam. На осојним стијенама више Вареша; на Соколин-камену, овдје ондје.

4. Polycarpicae.

Ranunculaceae.

Anemoneae.

Thalictrum elatum Jacqu. По шипразима између Пајтова хана и Вареша; уз пут у Дубоштицу, ријетко.
Anemone ranunculoides L. У шумама и шипразима између Дабравине и Вареша, овдје ондје.

Ranunculeae.

Ranunculus Petiveri Koch. У Дубоштици и у Ставњи више Вареша.
Ranunculus montanus Willd. По каменитим мјестима иза Вареша; на Карашовини, овдје ондје.
Ranunculus sardous Crantz. Око Дабравине, ријетко.

Helleboreae.

Isopyrum thalictroides L. У шумама између Дабравине и Пајтова хана, овдје ондје; око Дубоштице, ријетко.
Aquilegia vulgaris L. Уз Ставњу близу Дабравине, овдје овдје.
Aconitum Napellus L. У Дубоштици; сади се и по вртовима у Варешу.
Aconitum lycoctonum L. Уз пут на Звијезду на више мјеста; уз пут у Боровицу.

5. Rhoeadinae.

Fumariaceae.

Corydalis bulbosa DC. По шипразима и шумама око Дабравине и Пајтова хана.
Corydalis ochroleuca Koch. По стијенама око тунела, а осим тога и на Соколин-камену.
Fumaria Vaillantii Loisel. Око Вареша, овдје ондје.

Cruciferae.

Arabis Gerardi Besser. По обронцима уз Ставњу, овдје ондје; уз пут у Боровицу, ријетко.

Cardamine amara L. По влажним мјестима око Дабравине и Дубоштице, ријетко.
Cardamine silvatica Link. На Звијезди, ријетко.
Dentaria trifolia Waldst. et Kit. У шуми на Звијезди и у шуми на Соколин-камену, ријетко.
Draba verna L. Око Вареша и Дабравине а и на другим мјестима уз пут, није ријетка.
Thlaspi alliaceum L. Око Дабравина, ријетко.
Aethionema saxatile R. Br. По стјеновитим обронцима и по кршу више Вареша и око тунела.

6. Cistiflorae.

Resedaceae.

Reseda phyteuma L. Крај пута између Дабравине и Вареша, овдје ондје; око Дубоштице, ријетко.

Violaceae.

Viola canina L. По окрајцима шума и по шипразима између Кралупа и Вареша; око Дубоштице.
Viola mirabilis L. У шумама и по шипразима око Кралупа и Дабравине, овдје ондје, а осим тога и у шуми ниже Пржића, ријетко.
Viola collina Besser. По стијенама око тунела; по стијенама више Вареша, овдје ондје.

Hypericaceae.

Hypericum tetrapterum Fries. По влажним, хладовитим ливадама између Кралупа и Вареша; око Дубоштице, ријетко.
Hypericum hirsutum L. По крчевинама на Звијезди; уз пут у Боровицу, овдје ондје.

7. Gruinales.

Geraniaceae.

Geranium rotundifolium L. По каменитим мјестима међу шипразима, уз пут између Дабравине и Вареша; око Дубоштице а и уз пут на Бобовац, није ријетка.
Geranium lucidum L. По хладовитим мјестима, на стијенама у шуми око Пајтова хана, тунела и Вареша; око Дубоштице; на Звијезди, доста често.
Geranium sanguineum L. Међу шипразима уз пут између Дабравине и Вареша; уз пут на Бобовац, овдје ондје.
Geranium columbinum L. Крај пута са пређашњом врстом, а осим тога и око Дубоштице, није ријетка.

Linaceae.

Linum usitatissimum L. Гаји се у селу Потоци.
Linum austriacum Pollich. По осојним странама на Рајчевцу.

8. Aesculinae.

Polygalaceae.

Polygala amara Jacqu. Уз пут између Дабравине и Пајтова хана; уз пут у Боровицу, овдје ондје.

9. Frangulinae.

Celastraceae.

Evonymus latifolius Scop. Овдје ондје око Вареша и Дубоштице, уз пут у Боровицу, ријетко.

Rhamnaceae.

Rhamnus cathartica L. Међу шипразима уз пут између Кралупа и Вареша; уз пут на Бобовац и у Боровицу, распјан.

Rhamnus rupestris Scop. *(Frangula Wulfeni* Reichenb). По стијенама на Соколинкамену и по стијенама изнад велике пећине, уз пут на Звијезду, ријетко.

10. Tricoccae.

Euphorbiaceae.

Mercurialis perennis L. По шумама и шипразима уз пут између Дабравине и Вареша; уз пут у Дубоштицу и Боровицу; око Бобовца, на више мјеста.

11. Umbelliflorae.

Oenanthe media Griseb. По влажним ливадама ниже Пржића и уз пут на Караулу, ријетко.

12. Thymelinae.

Thymelaeceae.

Daphne laureola L. На Игришћу, нашао надлугар Денц.

13. Rosiflorae.

Rubeae.

Rubus discolor Weihe et Nees. Око Вареша по окрајцима шума, овдје ондје; око тунела, ријетко.

Potentilleae.

Potentilla fragariastrum Ehrh. По шипразима и окрајцима шума око Дабравине, овдје ондје.

Potentilla cinerea Chaix. По осојним обронцима на Рајчевцу и око Дубоштице, овдје ондје.

Spiraeaceae.

Spiraea cana Waldst. et Kit. По шипразима око тунела, Пајтова хана и више Вареша; уз пут на Бобовац, мјестимице у већој множини.

Pruneae.

Prunus spinosa L. Око Дабравине, ријетко.

14. Leguminosae.

Papilionaceae.

Genista diffusa Willd. По сухим ливадама и обронцима више Вареша, око тунела а и на другим мјестима у околини, није ријетка.

Genista triangularis Wild. По стјеновитим обронцима више Вареша; уз пут у Боровицу и на Бобовац, овдје ондје.

Ononis hircina Jacqu. На једној ливади уз пут у Боровицу.

Melilotus alba Desr. Уз пут између Дабравине и Вареша, овдје ондје; уз пут на Бобовац, ријетко.

Melilotus macrorrhizon Pers. Као и прећашња врста, а осим тога и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
Trifolium patens Schreib. По ливадама уз Ставњу и Шашки поток; на Рајчевцу; уз пут на Звијезду, расијана.
Trifolium procumbens L. По ливадама на Рајчевцу; уз пут у Дубоштицу и Боровицу, овдје ондје.
Trifolium dalmaticum Vis. По пашњацима на Мијаковићима, Карашовини и уз пут у Боровицу.
Trifolium filiforme L. По ливадама и травњацима уз Ставњу на више мјеста; уз пут у Боровицу и на Бобовац, расијана.
Galega officinalis L. По шипразима уз пут између Дабравине и Вареша, овдје ондје, а осим тога уз пут у Сутјеску.
Colutea arborescens L. По шипразима уз пут у Боровицу, ријетко.
Robinia pseudocacia L. Недавно засађена по стрмним обронцима уз жељезницу између Пајтова хана и Вареша.
Coronilla coronata L. По обронцима више тунела, ријетко; на једном мјесту уз пут на Бобовац.
Hippocrepis comosa L. На Соколин-камену; на Звијезди и по каменитим ливадама иза Вареша.
Vicia angustifolia Roth. По обронцима уз Ставњу између Пајтова хана и Вареша; уз пут на Бобовац и у Боровицу, није ријетка.
Vicia dumetorum L. По шипразима уз пут између Дабравине и Пајтова хана; више Вареша, овдје ондје.
Vicia oroboides Wulfen. У шумама између Дабравине и Вареша; уз пут на Звијезду у Дубоштицу и Боровицу, а осим тога и на другим мјестима, није ријетка.
Vicia grandiflora Scop. Уз Ставњу између Пајтова хана и Дабравине; око Дубоштице, ријетко.
Ervum tetraspermum L. По обронцима на Рајчевцу; око Дубоштице, а осим тога још и уз пут на Звијезду, није ријетка.

15. **Hysterophyta.**

Aristolochiaceae.

Aristolochia clematitis L. Само на једном мјесту уз пут у Сутјеску.

б) Sympetalae.

16. **Bicornes.**

Piroleae.

Pirola uniflora L. У хладовитим шумама више болнице, око Дубоштице и на Звијезди, овдје ондје.
Pirola minor L. У шуми уз пут у Дубоштицу; у шуми на Звијезди и уз пут у Боровицу, расијана.

17. **Primulinae.**

Primulaceae.

Lysimachia punctata L. По мочварним мјестима уз пут на Звијезду и више Вареша, ријетко.
Lysimachia nemorum L. У влажној шуми уз пут у Боровицу, а осим тога још на једном мјесту у шуми у близини Дубоштице.
Anagallis coerulea Schreb. Уз пут уз Ставњу, крај њива, овдје ондје.

Primula suaveolens Bert. *(Primula Columnae* Tenore). По ливадама међу шипразима на више мјеста, уз Ставњу а и уз пут у Дубоштицу, овдје ондје.
Primula elatior Jacqu. У шумама и по ливадама између Дабравине и Вареша; уз пут у Дубоштицу, а није ријетка ни на другим мјестима у околини.

18. Contortae.

Gentianaceae.

Gentiana lutea L. По казивању надлугара Денца налази се ова биљка на планинским пашњацима изнад Дубоштице, камо ја нијесам долазио.

Apocynaceae.

Vinca minor L. По шипразима, овдје ондје по околини.

19. Tubiflorae.

Convolvulaceae.

Convolvulus silvaticus W. K. У шумама око Дубоштице; уз пут у Боровицу а и на другим мјестима, овдје ондје.
Cuscuta epithymum L. На *Thymus, Vicia* и *Galium* ријетко између Пајтова хана и Вареша; уз Шашки поток.

Asperifoliae.

Pulmonaria montana Lej. По стјеновитим, хладовитим мјестима и по шипразима више Вареша; око тунела, уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Nonnea pulla DC. Уз пут између Дабравине и Пајтова хана, ријетко.
Myosotis stricta Link. На Рајчевцу и око Дубоштице.
Myosotis alpestris Schmidt. У шумама на Звијезди и Соколин-камену, овдје ондје, а осим тога и на Карашовини, ријетко.

20. Tubiflorae.

Scrophulariaceae.

Veronica multifida L. По каменитим мјестима око тунела; више Вареша; уз пут на Бобовац; на Соколин-камену, а и на другим мјестима у околини, није ријетка.
Veronica triphyllos L. Уз пут између Дабравине и Вареша; око Дубоштице а и на другим мјестима, није ријетка.
Veronica polita Fries. По њивама, овдје ондје, у околини Вареша и Дубоштице, није ријетка.
Veronica opaca Fries. Као и претходна врста, особито око Дубоштице.
Veronica hederaefolia L. Честа по својој околини, особито рано с пролећа.
Veronica agrestis L. По башчама и њивама на више мјеста.
Rhinanthus alectorolophus Pollich. Уз пут између Пајтова хана и Вареша; на Рајчевцу.

Labiatae.

Mentha arvensis L. По чистинама уз Ставњу, око Пајтова хана, Дубоштице, а и на другим мјестима, доста често.
Salvia silvestris L. Уз пут између Дабравине и Вареша; по травњацима више Вареша и уз пут у Боровицу.
Betonica officinalis L. По ливадама уз пут између Дабравине и Пајтова хана; уз пут на Караулу; око Дубоштице; уз пут у Боровицу и на Звијезду, није ријетка.

Ballota nigra L. Крај ограда и путева између Кралупа и Вареша, а и око Дубоштице.
Marrubium peregrinum L. Само на једном мјесту близу жељезничке станице Вареш.
Scutellaria galericulata L. По влажним ливадама уз Ставњу, овдје ондје; око Дубоштице и уз пут у Боровицу.
Prunella alba Pallas. По обронцима више Вареша и уз пут на Бобовац, ријетко.
Ajuga chamaepitys Schreb. По пољима уз Ставњу, овдје ондје; уз пут у Сутјеску, ријетко.

Generaceae.

Orobancheae.

Orobanche minor Sutt. На дјетелини веома ријетко, око Кралупа а осим тога још и око Дубоштице, само на једном мјесту.
Orobanche purpurea Jacqu. На *Achillea* уз пут у Дубоштицу, близу Погара, само на једном мјесту.
Lathraea squamaria L. У влажним шумама на коријењу од букве и лијеске око Кралупа, овдје ондје.

Selaginaceae.

Globularia cordifolia L. На стијенама и каменитим мјестима око Вареша; на Соколин-камену а и на стијенама код тунела.

21. Campanulinae.

Campanulaceae.

Jasione montana L. По осојним обронцима више Вареша; уз пут у Боровицу, овдје ондје.
Phyteuma orbiculare L. По ливадама између Побрина хана и Дубоштице, овдје ондје; на Звијезди.
Specularia speculum A. DC. Уз пут између Дабравине и Вареша, овдје ондје; по њивама око Дубоштице.

22. Rubiinae.

Rubiaceae.

Asperula taurina L. По шумама уз Ставњу између Дабравине и Вареша; на Звијезди; уз пут на Караулу, око Дубоштице и уз пут у Боровицу.
Galium palustre L. По мочварним ливадама уз Шашки поток, а осим тога и по ливадама више Вареша и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

23. Agregatae.

Dipsaceae.

Scabiosa leucophylla Borbás = *Asterocephalus holosericeus* Vis. По горским ливадама више Вареша; на каменитим мјестима око тунела и на Соколин-камену; уз пут у Сутјеску.

Compositae.

Tubiflorae.

Petasites niveus Baumg. Уз поток Рајчевац, ријетко.
Gnaphalium dioicum L. По ливадама и травњацима више Вареша; уз пут у Боровицу а и на другим мјестима околине, овдје ондје.

Tanacetum balsamita L. У вртовима.

Doronicum cordifolium Sternb. По хладовитим стијенама у шумама између Пајтова хана и Вареша; на Звијезди, уз пут у Боровицу, на више мјеста.

Cineraria crassifolia Kit. По ливадама на Звијезди и уз пут у Боровицу, овдје ондје.

Echinops sphaerocephalus L. Више Кралупа, овдје ондје.

Centaurea pratensis Thuill. По чистинама између Дабравине и Вареша, овдје ондје; уз пут на Бобовац.

Centaurea axillaris Willd. По каменитим мјестима међу шипразима више Вареша и уз пут на Бобовац.

Liguliflorae.

Hieracium auriculiforme Fries. По каменитим и стјеновитим мјестима између Кралупа и Вареша, уз пут на Осоје.

Hieracium cymosum L. По шумским ливадама уз пут на Бобовац и у Боровицу, овдје ондје.

Studije iz bosanske historije.

Napisao

dr. **Ferdo pl. Šišić,**
privatni docenat na kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu.

I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. god. 1363.

O ratu što ga je godine 1363. vodio bosanski ban Tvrtko s ugarskim kraljem Ljudevitom I. Anžuvincem (Nagy-Lajos), pisalo se dosad već dosta. Ne obazirući se na sve ono, što su krivo izradili stariji magjarski historici kao Katona, Horváth, Szalay i Fessler-Klein, istaknuću ovdje tek radnje oštroumnoga Hubera[1]), domišljatoga Ruvarca[2]) i marljivoga Klaića[3]). Huber bio je prvi koji je fiksirao datum pomenutoga rata, to jest da pada u godinu 1363., a onda ga je popunio Ruvarac time, što je tačnije opredijelio bojište, dok je Klaić svemu tomu još dodao neke vijesti iz trogirskih i dubrovačkih spisa, kojim je pokazao, kako su se u Dalmaciji činile priprave za kraljevo ratovanje. No ipak tim radnjama niti su se bila sva vrela što ih danas imamo za taj rat dovoljno iscrpla, a niti valjano protumačila, tako da mi se učinilo, e ne će biti izlišno, ako se još jednom na nj osvrnem u posebnoj studiji.

Razlog ratovanju ima se svakako tražiti u političkom snošaju izmegju kralja i bana. Uza sve to što se Tvrtko odmah s početka svoga vladanja pokazao kao vjeran i odan vazal Ljudevitov[4]), kralj naumi da mu banovinu teritorijalno umanji, a ostatak većma skuči pod svoju vlast, te od njega samog da učini u neku ruku svoga namjesnika. Na to ga je zacijelo ponajviše nukalo srećno ratovanje s Venecijom, koje se imalo dokrajčiti time, da će sva obala dalmatinska doći u kraljevu vlast. Ova pak pod kraljevskom vlasti, ipak je u prvom redu bila upućena na zalegje, to jest na Hrvatsku i Bosnu; s toga i jest Ljudevit I. nakanio da to zalegje proširi, dakako na štetu Bosne, čije su zapadne oblasti i onako većinom i bile nekadašnje hrvatske župe.

Da lakše postigne što želi, ugarski je kralj stao najprije mamiti pod svoju vlast neke bosanske velikaše, tražeći od njih, da se odmetnu od bana Tvrtka, a pokore

[1]) Alfons Huber: „Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer". Beč 1885. („Archiv für österreichische Geschichte", 66. sv.)

[2]) Ilarion Ruvarac: „Banovanje Tvrtka bana 1353.—1377." i: Tri dodatka k raspravi „Banovanje Tvrtka bana (1353.—1377.)", „Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini", VI., 1894. Sarajevo 1894.

[3]) Vjekoslav Klaić: „Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća". Svezak drugi, dio prvi (1301.—1409.). Zagreb 1900.

[4]) Gledaj za to Ljubić: „Listine", sv. III., str. 271. ili Wenzel: „Acta extera", sv. II., str. 447. do 448. Ono „banus reversus est in Donnam" (sic!), valja čitati i ispraviti „Bosnam", kako to očito dokazuje smisao.

Bossine", dok istoga dana 13. augusta 1359. pišu Tvrtku: „*tamquam domino vicem domini nostri domini regis in partibus istis gerenti*" [1]).

Ne može biti sumnje, da je taki položaj morao bana Tvrtka i njegovu vlastelu veoma boliti, pa su stali razmišljati, kako da ga se oproste. U tome treba tražiti poglaviti uzrok krvavome sporu, što je ubrzo nastao izmegju kralja i bana, a potvrgjuje ga i tajnik kraljev, Ivan arcigjakon küküllski, jer pričajući u svojem životopisu kralja Ljudevita I., kako je on poslao vojsku u Bosnu koja je Ugarskoj podložna, kaže da je to kralj učinio s toga, da se ondje uništi drskost nekih buntovnika [2]). Te nam pak riječi najkrasnije dopunjuje i rasvjetljuje sam ban Tvrtko, kad u jednoj svojoj ispravi od 11. augusta 1366. obzirom na taj rat kaže: „K'da se podviže na me ugrski kralj u ime Ludovik", dakle je kralj rat započeo s političkih razloga [3]). Iz toga se jasno vidi, da ne valja davati osobite važnosti riječima kralja Ljudevita, kad u više svojih službenih isprava kaže, da ga je na bosansku vojnu navelo „pustošenje bezbrojne množine jeretika i patarena, a na štetu prave vjere kršćanske" [4]). Pošto znamo kao izvjesno, da je ban Tvrtko bio katolik [5]), to se te riječi mogu jedino tako protumačiti, kad se uzme, da se oko bana svoga skupila sva zemlja i sve njene konfesije. Da je odista tako bilo, uvjerićemo se odmah, čim saznamo, kako se bosanski rat svršio po ugarskoga kralja. Nema sumnje, e se radilo o opstanku Bosne kao banovine ili kao ugarske provincije.

Već u februaru 1363., proniješe se po Dalmaciji glasovi, da će doskora kralj Ljudevit I. s kraljicom Jelisavetom doći u Zadar. Sada se užurbaše i ostali gradovi, želeći da i njih posjeti kraljevski par, dašto s razloga, što su take posjete redovito ostavljale ugodnih uspomena, naročito u pogledu sloboština i posjedovnih prilika gradskih. Tako zaključiše Trogirani u svome vijeću dne 14. februara, da se imadu otpremiti poslanici ususret kralju i kraljici, koji će stići u Zadar pak da ih zamole, da posjete i Trogir. No malo dana po tom saznalo se, da dolazi samo kralj, našto ohladi oduševljenje trogirsko, te vijeće zaključi dne 4. marta, da se kralju u Zadar pošalju samo dva poslanika koji će ga pozdraviti, te mu se pokloniti u ime općine. Megjutim kralj Ljudevit I. uopće nije ni došao u Dalmaciju, već samo ban hrvatski Nikola Seč, koji se nastanio u Kninu. Dakako, radilo se o budućem ratu s banom Tvrtkom, pa s toga i jeste razumljivo, zašto nam zapisnici trogirske gradske općine za to vrijeme bilježe tek take glase, što razjašnjuju kraljevo oružanje. Kroz čitav april, maj i juni jednako čujemo gdje ban traži čas vojske, čas oružja, a jednom zgodom, dne 13. juna, pače i galiju. Zanimljivo je, što Trogirani dne 29. juna zaključuju, da će opraviti svoje gradske zidine, kao da žele da budu spremni na svako zlo [6]).

---

[1]) Ozn. dj. str. 12.

[2]) Florianus: „Hungaricae historiae fontes domestici", sv. III., Lipsko 1884., str. 184. i 185.: „Item ad terram Bozne similiter regie corone subiectam, ad conterendam proterviam quorundam rebellancium... Konth palatinum... magno exercito destinavit." (Sc. Ludovicus rex.)

[3]) Šurmin: „Acta croatica", I., str. 83.

[4]) Fejér: „Cod. dipl.", IX., 3., str. 395., 397., 411.—415. i dalje.

[5]) Izdavajući dne 13. februara 1355. ban Tvrtko u Djakovu jednu ispravu, kaže da to čini: „in presentia reverendi in Christo patris domini fratris Peregrini ecclesie Boznensis, spiritualis patris nostri". (Jireček: „Srpski spomenici". Beograd, str. 32.), a dne 8. decembra 1374. da ga je vjenčao „d. Petrus Sancta dei et apostolice sedis gracia episcopus ecclesie Boznensis". (Fermendžin: „Acta Bosnae", str. 41.)

[6]) Sve što se tiče Trogirana, temelji se na izvadcima iz gradskoga zapisnika u „Starine", XIII., 237. (Rački: „Notae J. Lucii"), a glede Sečova kninskoga boravka gledaj Ljubić: „Listine", sv. IV., str. 52. Da kralj Ljudevit nije došao u Dalmaciju, pokazuje nešto niže saopćeni itinerar.

Istodobno uskomešalo se i dubrovačko državno vijeće; dakako da su ovaj trgovačkoj vlasti bili sasvim drugi interesi na umu, nego li ostaloj Dalmaciji. Kad su drugom polovicom maja stigli u Dubrovnik zli glasi iz Bosne, koji su javljali, da će brzo doći do smutnja, zabrinu se velje vijeće, te u svojoj sjednici od 20. maja zaključi, da se o tom odmah obavijeste dubrovački trgovci po svoj banovini Bosni, te da se podjedno od strane vlasti poduzmu nužne mjere, kako na spas onih trgovaca, tako i na očuvanje blagostanja dubrovačkoga. Taj je predlog onda predložen gradskomu knezu i malomu vijeću. Malo se vijeće sasta po tom dne 4. juna u sjednicu te zaključi, da se otpreme poslanici pomenutim trgovcima po Bosni, koji će im dostaviti nalog republike, da se nipošto nijedan od njih ne bi usudio ostati ili nastaniti se po bosanskim tvrgjavama, pače niti robe svoje u njima pohraniti, pod prijetnjom globe od pet stotina perpera. Sjutradan odrediše se kao poslanici zlatar Sime Stjepanov, Ratko Zamanja i Nikša Vlahov Saraka, a knez Vlaho Lukarević ih opskrbi posebnim naputkom šta da rade i naredbom na one trgovce. No trgovcima kao da se činilo da baš ne će biti tako strašno, jer se nijesu rado odazvali kneževu nalogu; s toga dne 18. juna knez Vlaho Lukarević ponovno izdade na one trgovce nalog, zahtijevajući od njih, da se povuku sa svojom robom iz Bosne u sigurnije Primorje, a sve to pod prijetnjom gubitka lične slobode i imetka[1]).

Dakako podjedno se i Ugarska spremala na oružje, o čem nas ubjegjuje jedna listina izdana dne 14. aprila 1363. u erdeljskom Kolosmonostoru, a u kojoj se ovako kaže: *„Item duo panceria non meliora, nec viliora, sed mediocriter valentia, et unum cuorum cum quatuor equis suis ad presentem exercitum regalem proficiscendum, similiter legasset Petro et Stephano nepotibus suis“* [2]). A kao *„residencia exercitus regalis contra Boznenses moti“*, to jest pošljednji dan do kojega je plemstvo dužno da služi u kraljevskoj vojsci, bude proglašen 27. august[3]).

Vojsci stane na čelo sam kralj Ljudevit I., te je lično povede na bojište. Dosad se redovito krivo tvrdilo, da je kralj podjedno poslao još jedno vojničko odjeljenje pod komandom ostrogonskoga nadbiskupa Nikole i palatina Nikole Kontha, i to na osnovu doslovnoga tumačenja nekih kraljevih riječi u onom dodatku raznih listina, gdje se vazda istom frazom pripovijeda, kako su oba državne pečata za doba bosanske vojne izgubljena. Još su neki pisci ustvrdili, kao Huber i Klaić, da je kralj sa zapada, to jest iz Hrvatske udario na Bosnu, predmnijevajući da se nalazio tik pred vojnom u Dalmaciji. I dosta nepotpun itinerar kraljev, kako ga sada možemo složiti, odmah će nas uvjeriti, da to ne može biti. Poznato je, da se kralj Ljudevit nalazio pod bosanskim Sokol-gradom, nedaleko izvora riječice Plive, pritoke Vrbasove, 8., 9. i 10. jula, pa prema tomu treba sada ponajprije odrediti njegova ranija boravišta od te godine. Vjerodostojne listine bilježe ovako:

2. februara, Budim[4]). 17. februara, Višegrad[6]).
11. februara, Višegrad[5]). 3. maja, Arad[7]).

[1]) „Monumenta ragusina. Libri reformationum“, sv. III. (1359.—1364.), Zagreb 1895., str. 266., 269., 272.

[2]) Barabás Samu: „Codex diplomaticus familiae Teleki de Szék.“, sv. I., Budimpešta 1895., str. 123.

[3]) Zichy: „Codex“, sv. III., str. 218. i Fejér, ozn. dj. str. 377., IX., 7., str. 522. Tumačenje toga izraza, kao veoma obljubljena u srednjem vijeku za opredjeljenje ročišta, daje Kranz: „Kostan, sub voce residentia“.

[4]) Ráth K.: „Magyar királyok utazásai“. Győrött 1866., pod godinom 1363.

[5]) „Történelmi tár“, IX., 122. (Horváth: „Magyar regesták“.)

[6]) Ráth, na ozn. mj.

[7]) Fejér, IX., 3., str. 353.

11. maja, Požun [1]).
1. juna, Višegrad [2]).
2. juna, Budim [3]).
29. juna, Višegrad [4]).
30. juna, Višegrad [5]).
8. jula, Sokol-grad [6]).
10. jula, Sokol-grad [7]).

Iz ovoga slijedi, da je kralj Ljudevit I. pošao s vojskom svojom na bana Tvrtka odmah početkom mjeseca jula iz Višegrada, te prešavši Savu, krenuo dolinom Vrbasa na Sokol-grad, jer put preko Kapele u Dalmaciju, a odavle onda preko Glamoča u župu plivsku svakako bi iznio više od osam dana. Namjere su kraljeve jasne: kao što je dosad oteo banu Tvrtku Hum i Završje, tako se 1363. nadao oteti mu zemljište do Vrbasa, dakle znatan dio takozvanih Dônjih Kraja. Tako je dakle, koliko zasad znamo, vojna kralja Ljudevita godine 1363. počela jurišem i podsjedanjem tvrdoga Sokol-grada [8]); no ona je tude i svršila već za nekoliko dana i to totalnim neuspjehom kraljevskim. To slijedi jasno iz dva dokumenta: kralj Ljudevit I. već 19. jula izdaje jednu povelju u Virovitici nedaleko Drave [9]), čime je najbolje dokazana kratkotrajnost rata, ali ne uspjeh. Kralj doduše ne govori o toj svojoj vojni ni u jednoj listini, a prešućuje ju i njegov tajnik i biograf Ivan arcigjakon küküllski, no zato nam o njoj govori sam ban Tvrtko u listini od 11. augusta 1366., što ju je izdao u župi Rami pod Prozor-gradom, ovako: „Stvorih milost svoju gospodsku svojemu vjernu sluzi u ime vojvodi Vlkcu Hrvatiniću za njegovu vjernu službu u ono vrijeme, kada se podviže na me ugrski kralj u ime Ludovik i prihodi u Plivu pod Sokol i ondazi mi vojvoda Vlkac vjerno posluži“ [10]). Dakle Sokol-grad obranio je vojvoda Vukac Hrvatinić, otac čuvenoga hercega splitskoga Hrvoje Vukčića, šta više, tom je prilikom kraljeva vojska tako nemilo postradala, da je Ljudevit nesamo naglo napustio podsadu Sokol-grada, već se vrbaškom dolinom preko Hrvatske povratio u Ugarsku. Za nagradu darova ban Tvrtko pomenutomu vojvodi Vukcu Hrvatiniću čitavu župu plivsku s tvrdim Sokol-gradom.

Da se kralj Ljudevit I. te godine 1363. više nije povratio oružjem u ruci u Bosnu, dapače da nije ni Ugarske ostavio, lijepo nam dokazuje ovaj njegov itinerar:

19. jula, Virovitica.
18. augusta, Lipcse u zólyomskoj županiji [11]).
27. augusta, Lipcse [12]).
2. septembra, Višegrad [13]).
1. oktobra, Višegrad [14]).
4. oktobra, Višegrad [15]).
8. oktobra, Višegrad [16]).

[1]) Fejér, IX., 6., str. 125.
[2]) Fejér, IX., 3., str. 356.
[3]) Ráth, na ozn. mj.
[4]) Ráth, na ozn. mj.
[5]) Ráth, na ozn. mj.
[6]) „Hazai oklevéltár“. Budimpešta 1879., str. 269. i 270.
[7]) Ljubić, ozn. dj. sv. IX., str. 57.
[8]) „In obsidione castri Zokol...“, „Hazai oklevéltár“, na ozn. mj. „In castris prope Zokol“, Ljubić, IV., 57., kaže kralj.
[9]) Barabás: „Cod. dipl. Teleki“, I., str. 124.
[10]) Šurmin: „Acta croatica“, I., str. 83. i 84.
[11]) Ráth, na ozn. mj.
[12]) Fejér, IX., 3., 357.
[13]) Fejér, IX., 3., 346.
[14]) Fejér, IX., 6., 127.
[15]) „Sopron megye oklevéltára“, sv. I., str. 352.
[16]) „Zala megye oklevéltára, sv. I., str. 639.

13. oktobra, Višegrad[1]).
16. oktobra, Diósgyör[2]).
25. oktobra, Kassa (Košice)[3]).
6. novembar, Višegrad[4]).
10. novembra, Sárospatak[5]).
13. decembra, Višegrad[6]).
15. decembra, Višegrad[7]).
24. decembra, Višegrad[8]).

S toga tek je pusti razgovor i obične glasine ono što se čita u dubrovačkim aktima 20. septembra i dalje do 30. oktobra, gdje se vijeće kao za stalno nada, da će kralj Ljudevit I. stići u Zadar[9]).

Na kraljevskom porazu pod Sokol-gradom nije moglo ostati; svakako je trebalo povratiti čast ugarskom oružju, jer o tome i jest zavisila prevlast kraljevska nad banovinom bosanskom. Ljudevit sabere novu vojsku, te je povjeri nadbiskupu ostrogonskom i kancelaru svomu Nikoli, i palatinu Nikoli Konthu, s izričnim nalogom da provale u Usoru i ondje osvoje grad Srebrenik. Ugarska vojska pregje Savu i dade se doskora na podsijedanje pomenutoga grada. Tajnik kraljev, jur poznati nam Ivan arcigjakon küküllski kaže, da je svako podsijedanje bilo uzaludno, tako da su se palatin Nikola Konth i nadbiskup ostrogonski morali grada okaniti, izgubivši silu ljudi i stvari. Šta više, neke noći bude iz čadora nadbiskupova, koji je bio i kraljevski kancelar — tako priča naš svjedok — ukraden veliki državni pečat, koji su po tom kradljivci prodali nekomu zlataru u erdeljskoj Bistrici[10]). U brojnim svojim poveljama potvrgjuje to i kralj: svakako je to službena verzija o tome, kako je na neuspjeloj bosanskoj vojni nestalo državnoga pečata, a u istinu možda se izgubio na divljem bijegu[11]).

Prema tome dakle, kad se u listinama spominje, da nema pri potvrgjivanju velikoga pečata, možemo i približno staviti ovu drugu vojnu ugarske vojske od god. 1363. Zasad može nam za to poslužiti Ljudevitova listina od 2. septembra, izdana u Višegradu magistru Petru i njegovim sinovima, knezovima od svetoga Gjurgja, kojom im se daje na njihovim posjedima na otoku Csallóközu *„ius gladii“*. Pošto kralj tom prilikom, to jest 2. septembra nije imao pri ruci pečata, kaže kod koroboracije iste listine ovo: *„Praesentes autem, dum nobis reportatae fuerint, faciemus sub maiori sigillo nostro privilegialiter emanare“*[12]). No iz takoga sastavka rečenice možemo još i to izvoditi, da se dotada još nije zgodila ili bar u Višegradu još nije bila poznata zgoda s velikim državnim pečatom; u takom naime slučaju kralj bi naglasio, da će ispravu potvrditi novim pečatom, dok u toj ispravi od 2. septembra ipak je govor još uvijek o starom. S toga možemo staviti vojnu nadbiskupa i palatina u septembar, možda još i oktobar. Svakako treba uvažiti, da palatin Nikola Konth opet vodi svoje

---

[1]) Ráth, na ozn. mj.
[2]) „Hazai okmánytár“, sv. I., str. 245.
[3]) Ráth, na ozn. mj.
[4]) Ráth, na ozn. mj.
[5]) „Zichy-család oklevéltára“, sv. III., 215.
[6]) „Sopron megye oklevéltára“, sv. I., 353.
[7]) „Hazai okmánytár“, sv. II., 114.
[8]) „Hazai okmánytár“, sv. II., 115.
[9]) Gelcich-Thallóczy: „Diplom. ragus.“, str. 41. i „Mon. ragus.“, sv. III., str. 282., 283., 284., 285., 288.
[10]) Florianus, ozn. dj. str. 184. i 185.
[11]) Fejér, IX., 3., 395., 397., 411., 415.
[12]) Fejér, IX., 3., 346. — Ovakovo argumentiranje daće se još tačnije i valjanije provesti, kad izigje sedma knjiga „Codex dipl. andegarensis“-a, što ju u magjarskoj akademiji izdaje Nagy Imre.

zvanične poslove dne 18. novembra[1]), a novi se pečat spominje kao već u porabi dne 9. aprila 1364.[2]).

Iz svega toga dakle moramo izvoditi, da je poraz kralja Ljudevita I. u Bosni, ljeti i početkom jeseni 1363., bio potpun: ponajprije bude sam kralj odbijen ispod tvrdoga Sokol-grada od vojvode Vukca Hrvatinića, a onda nadbiskup ostrogonski i kraljev kancelar Nikola, te palatin Nikola Konth ispod grada Srebrenika u Usori. Ova dvostruka pobjeda ima se tim većma cijeniti, što sam kralj, kad priznaje poraz svoje vojske pod Srebrenikom i pod svojim ličnim vodstvom, kaže za nju, da je bila velika. Tim činom Bosna je sačuvala i obranila oružjem u ruci svoj politički individualitet, a taj se najljepše zrcali u naslovu bana Tvrtka poslije toga rata, naime 7. septembra 1364., kad ga Mlečani zovu: *„dei gratia banus totius Bosne“* [3]).

II. Kad je ban Tvrtko postao kralj srpski i bosanski i kad je umr'o.

Kad je godine 1882. izdao Klaić svoju poznatu „Povjest Bosne“, napisao je obzirom na zakraljenje Tvrtkovo ovo: „Još iste godine ***1376.*** izvede Tvrtko svoju nakanu. Nepitajuć ni kralja Ljudevita, ni kneza Lazara, dade se u Mileševu, na grobu sv. Save, ovjenčati sugubim vijencem, bosanskim i srpskim; vijencem bosanskim, koji mu pripadaše od starine i srpskim, koji naslijedi od svojih praroditelja, od gospode srpske. .... Dočim se još godine ***1375.*** piše jednostavno „Tvrtko milošću božjom ban bosanski“, zove se već godine 1378. „Stevan Tvrtko v Hrista boga kralj Srbljem i Bosni i Primorju“ [4]).

Ovaj je datum, naime godinu ***1376.,*** prvi korigirao Ruvarac, i to tako da je uzeo godinu 1377. kao onu, u kojoj se Tvrtko okrunio za kralja. Pobližega dokaza za tu svoju tvrdnju nije iznio[5]).

Izdavajući godine 1900. svoju „Povjest Hrvata“, Klaiću se ponovno desi prilika, da se izjavi o datumu Tvrtkova zakraljenja. Tajput učini on to ovim riječima: „Tvrtko se zakraljio godine ***1377.,*** točnije izmegju 23. februara 1377. i 10. aprila 1378“.[6])

Ovoj je studiji zadaća, da doba Tvrtkova zakraljenja tačnije fiksira, dašto na osnovu listina, koje su nam sada pristupačne.

Dne 23. februara 1377. posla dubrovački rektor Vlaho Gradić u sporazumku s vijećem umoljenih pismo svomu poslaniku Matiji Gjorgjiću. Izmegju ostaloga čitamo u tom pismu i ovo: *„Ancora volemo e comandemo che se Çura de Balsa te domandasa, ad che Crassoe homo del* ***bano de Bossina*** *cum quelli de Trebigna audò a Ragusa, et tu debi respondere: Crassoe venne cum alcuni in Ragusa e da parte de messer lo* ***bano de Bossina*** *lo detto Crassoe rechiese Ragusa“* [7]). Iz toga jasno slijedi, da je dne 23. februara 1377. Tvrtko još bio naprosto ban bosanski. To je i zasada pošljednji nam poznati put, kad se on u tom svojstvu u izvorima spominje.

---

[1]) Fejér, IX., 3., 373.

[2]) Fejér, IX., 3., 412.

[3]) Ljubić: „Listine“, IV., str. 74. (dva puta).

[4]) Klaić: „Povjest Bosne do propasti kraljevstva“. Zagreb 1882., str. 155.

[5]) „Glasnik“, 1894., str. 240.

[6]) „Povjest Hrvata“. Dio drugi, I., str. 173.

[7]) „Monumenta ragusina. Libri reformationum“, sv. IV. (1364.—1396.) Coll. et dig. J. Gelcich. Zagreb 1896., str. 153.

Početkom mjeseca novembra 1377. napisa u bosanskom mjestu Podvisokom trgovac Radić iz Klisa rektoru i sudijama dubrovačkim pismo, u kojem govori o nekoj carini, za koju je imao do dva mjeseca predstaviti pismo od Klišana. Tude on kaže: „*Io Radich, come gonssi de Ragussi in Bosna, de pressente manday a Clissa, che el devesse mandar litera dala vostra gracia. La litera gonsse in Sovissochi et io per* comandamento *de lo* ***re de Bosna*** *auday con tuti li drapy, che portay de Ragussi in la-ssua oste; y si manday I corir colle dite litere, lo qual corir parti di Bosna cola dita litera* ***a die XVIII. in otobrio.*** *la qual litera et altre litere che portava, si fo robado in Porim et le dite litere si fo squarçade et lo corir torna in Sovissochy, non sapiando la caxon de lo termene, per qual va. Et io steti in oste, spetando lo pagamento* ***de misser lo re***...“[1]) Iz ovoga pisma jasno slijedi, da je Tvrtko već dne 18. oktobra bio okrunjen za kralja srpskoga i bosanskoga. Prema tome dakle pada krunisanje Stjepana Tvrtka izmegju 27. februara i 18. oktobra 1377. godine.

Što se tiče dana smrti kralja Stjepana Tvrtka, poznato je, da se redovito po svim knjigama već punih dvjesta godina povlači tobože kao stalan i siguran datum ***23. mart*** 1391. Svi pisci koji tako tvrde, upiru se na savremenoga pisca Zadranina Pavla Pavlovića, koji u svojem poznatom memorialu bilježi ovako: „*Eodem anno* (krivo 1390. mjesto 1391.) *die* ***23. martii,*** *obiit rex Bosnae, de quo venerat novum Jadram die* ***19. mensis martii***“[2]). Kontradikcija u ovo par riječi je na dlanu; ta kako da u Zadar stigne već 19. marta vijest o smrti Tvrtkovoj, koji je umr'o tek 23. istog mjeseca! Megjutim pisci su redovito prolazili pokraj toga, shvaćajući onaj drugi datum, to jest 19. marta, kao pogrješku, dok su 23. marta uzimali kao siguran i pouzdan dan. Oštroumni Huber nije stvar uzeo tako lako, te domećući: „Dass in einem der Monatstage ein Fehler steckt, ist klar“, uzima tek mjesec mart 1391. godine kao dobu Tvrtkove smrti[3]). Ali i taj se kritični pisac prevario.

Dne 26. januara 1391. stvoren je u dubrovačkom vijeću ovaj zaključak: „*De scribendo et committendo ser Clementi Marini de Goze, quod ipse vadat ad dominum* ***regem Bossine,*** *pro parte communitatis nostre cum literis credencialibus, et congaudeat de adventu ambassiatoris regis Ungarie pro tractatu pacis cum ipso rege et offerat pro parte communitatis ambasiatores ad communis nostri pro tractatu dicte pacis*“[4]). Dakle je tada, dne 26. januara kralj Stjepan Tvrtko svakako na životu bio. — Megjutim dne ***17. februara*** čitamo u dubrovačkim zapiscima ovo: „*De mittendo ambassiatam nostram cestellanis de Canalli et Sotorina, offerendo nos eis occasione* ***novorum mortis regis Bossine***“. Onda isti dan: „*De mittendo in Dalmacia* ***occasione mortis regis Bossine*** *pro ortando eos, quod se reducant ad debitam fidem regis Ungarie*“[5]). Očito je, da je toga dana, to jest 17. februara stigla u Dubrovnik vijest, da je preminuo kralj Tvrtko. Kako je iz Bosne do Dubrovnika, mislim od Sutjeske ili Bobovca, trebalo redovito tri do četiri dana, možemo uzeti, da je Tvrtko umr'o negdje 14. ili 15. februara 1391., a nipošto 23. marta, kako se to dosada obično griješkom uzimalo. Pošto su veze izmegju Bosne i Zadra bile neuredne,

---

[1]) Konst. Jireček: „Spomenici srpski“ (Spomenik XI. srp. kr. akad.). Beograd 1892., str. 37. i 38.

[2]) Pauli de Paulo: „Memoriale ed. Schwandtner“, sv. III., str. 426.

[3]) Huber: „Die Gefangennehmung der Königinnen Elisabeth und Maria von Ungarn“. Archiv f. österr. Gesch., sv. 66., str. 531. (Separatni otisak, str. 25.)

[4]) Gelcich-Thallóczy: „Dipl. ragus.“, str. 711.

[5]) Na ozn. mj.

to je sasvim razumljivo, što je vijest o kraljevoj smrti tamo stigla tek ***19. februara*** (a ne marta)[1]).

III. Historički pregled katoličke biskupije bosanske do god. 1701.

Godine 1898. izišla je u „Értekezések"-ima magjarske akademije studija dr. Antuna Hodinke pod naslovom: „Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből". U toj se studiji pisac bavi prošlošću biskupije bosanske od najstarijih vremena do 1701., ali tako da se od 84 stranice čitave rasprave, njih 60 isključivo bavi biskupovanjem i posjedovnim odnošajima Nikole Ogramića Olovčića (1669.—1701.), dakle preko dvije trećine cijele rabote. Ovaj glavni dio radnje Hodinkine osnovan je mahom na arkivalnim podacima, pa je s toga odista dragocjen, no ostali dio, koji nije već uvod u ono što će se kazati o Ogramiću, skroz je površan i netačan, tako da čitatelja može veoma slabo informirati o prošlosti katoličke biskupije bosanske. Ovoj je studiji zadaća, da tome doskoči, te da prikaže u prvom redu niz bosanskih biskupa od početka pa do Ogramića, da kaže nešto o njihovom radu, a i o životu biskupije, naročito u osmanlijsko doba[2]).

Ako se za najstariju političku povjesnicu Bosne može kazati, da je gustom koprenom pokrita, to za njezinu crkvenu povjest možemo reći, da je sasvim tamna i nejasna. Dakako da je glavni razlog tomu neobična oskudica vrela. Tradicija tvrdi, da je u Bosni bilo kršćanstva još u davnim apostolskim vremenima, a dospjelo je amo iz Dalmacije. Dugo se ne zna ništa stalna o biskupiji bosanskoj. Na solinskom crkvenom saboru godine 530. i 532. spominje se *„bestoenssis ecclesia"* i njezin biskup Andrija. Punim je pravom slavni Farlati držao, da je to bosanska biskupija[3]), a za njime se povedoše Batinić[4]), Klaić[5]), Rački[6]); Bistua naime nalazila se kod današnje Zenice[7]). Za seobe naroda i ostalih burnih vremena, što su imala da prohuje današnjim bosanskim stranama, ta je biskupija propala bez traga. Tek kasnije imamo pouzdanijih vijesti i

---

[1]) Pošto Paulus de Paulo najprije bilježi smrt priora vranskoga Ivana od Paližne ovim riječima: „A. 1391 die *16. febr.* obiit Johannes de Palisna, prior Avrannae", moglo bi se lako pomisliti na zbrku prepisačevu (a toga ima i suviše u izdanju Lucijevu, to jest u Ljubavćevom prepisu); da je tako, držim i ja, samo ne valja datum 16 febr. za smrt Tvrtkovu, jer u jedan dan onda još nije mogla stići iz srca Bosne vijest u Dubrovnik, a pogotovo u zimsko doba. — S toga treba 23. marta datirati smrt Paližninu.

[2]) O tom pitanju imadu za sada ove predradnje: Šišić: „Županija virovitička u prošlosti". Osijek 1896., str. 21.—44. — Batinić: „Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini", sv. 1.—3. (1235.—1835.). Zagreb 1881., 1883., 1887. — Zlatović: „Franovci i Hrvatski puk u Dalmaciji". Zagreb 1888. — Smičiklas: „Oslobodjenje Slavonije. I. Slavonija i druge hrvatske zemlje pod turskom i rat oslobodjenja". Zagreb 1891. — Lopašić: „Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović". Zagreb 1888. — Csánki: „Bosznai püspökség Magyarországon". „Századok", 1893., str. 467.—477. — (Rački-Pavić): „Series episcoporum Bosnensium seu Diacovensium et Sirmiensium. Schematismus cleri diocesium bosnensis seu diacovensis et sirmiensis". Diacovae 1900. — Klaić: „Crtice o Vukovskoj županiji i Djakovu u srednjem vijeku". „Viestnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva", god. 1900., str. 98.—108. — Pavić: „Kaptoli bosanski i srijemski u srednjem vijeku". „Glasnik biskupija bosanske i srijemske god. 1893." — Pavić: „Arcidjakonati biskupije djakovačke u srednjem vijeku". „Glasnik", 1895. — Pavić: „Župe i crkve biskupije bosansko-srijemske u srednjem vijeku". „Glasnik", 1898. — Csánki: „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában", sv. II. Budimpešta 1894. — Csánki: „Kőrösmegye a XV-ik században". Budimpešta 1893.

[3]) Farlati: „Ill. sacrum", sv. IV., str. 41. i 42.

[4]) Batinić: „Djelovanje Franjevaca", I., 13.—16., koji to pitanje detaljno raspravlja.

[5]) Klaić: „Povjest Bosne", str. 345.

[6]) Rački: „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka". Zagreb 1874., str. 24.

[7]) To je zasluga veoma spremnoga sarajevskoga arheologa dr. Patscha.

to sredinom XI. stoljeća; u pismu pape Aleksandra II. od 18. marta 1067. na dukljanskoga nadbiskupa Petra, izrično se spominje biskupija bosanska: „...*bosoniensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis*“ [1]). Ona je do toga časa bila spojena s nadbiskupijom splitskom, kojoj su se pokoravali svi biskupi u okviru kraljevstva hrvatskoga. Ali pomenute godine zgodi se po splitsku metropoliju vrlo važna promjena: sjeverni dijelovi države hrvatske bjehu u crkvenom obziru odcijepljeni od južnih, tako da je rijeka Cetina činila na neku ruku prirodnu granicu. Toj promjeni dala je povod velika nesreća na moru, kad su se južno-hrvatski biskupi, ploveći na crkveni sabor u Split, blizu otoka Hvara potopili. No pravi uzrok ležao je mnogo dublje: politika dvaju zetskih knezova, Stjepana Vojislava i sina mu Mihajla, išla je za tim, da odcijepi južne hrvatske zemlje *(Croatia rubrea)* od sjevernih *(Croatia alba)*, te da se tako stvori samostalna država, a ova se u srednjem vijeku bez crkvene nezavisnosti, dakle metropolije, teško daje zamisliti. Iza pomenute nesreće na moru zatražiše žitelji južne Hrvatske samostalnu metropoliju u Baru, što i papa Aleksander II. pismom od 18. marta 1067. dozvoli. Novoj metropoliji bjehu podčinjene biskupije: kotorska, palačka, svačka, drivatska, pulatska, srpska, bosanska i trebinjska. Od ovih biskupija ležale su barska, svačka, drivatska, palačka, pulatska i kotorska u Zeti, trebinjska u Travunji, bosanska u Bosni, a srpska u Raši [2]). To je bio onaj odsudni čas po Hrvate, kad je južni dio njihove države bio odcijepljen od sjevernoga, a kako je u taj prijedjel stalo prodirati pravoslavje, to se i u njem stalo sve to većma gubiti ime hrvatsko, a prevlagjivati srpsko. Činilo se, kao da se riješilo pitanje, komu će pripasti južni krajevi na jadranskom moru, jer ovo je opstojalo otkad se u pomenutim krajevima miješalo jedno i drugo ime. Doskora se zgodi po Bosnu važna promjena. Godine 1067. ne spominje se dubrovačka biskupija megju odcijepljenima, jer je i nadalje ostala u vezi sa splitskom. Ali i u tom se gradu već u to doba pojavljivala želja za samostalnošću, pa je i on tražio da steče nezavisnu nadbiskupiju, premda se opirao tomu splitski metropolita. Papa Grgur VII. riješi konačno godine 1078. to pitanje tako, da je i dubrovačku nadbiskupiju učinio nezavisnom nadbiskupijom [3]).

U dvanaestom vijeku dakle, bjehu bosanska i trebinjska biskupija odcijepljene od barske nadbiskupije, a pridružene dubrovačkoj. Sada nasta živahno trvenje izmegju nadbiskupije splitske i dubrovačke poradi vrhovne vlasti nad biskupijom bosanskom. Pače u svom pismu od 13. marta 1191., gdje papa Klement III. podjeljuje splitskom nadbiskupu Petru plašt, nabraja megju podregjenim mu biskupijama i bosansku [4]), ali čini se da to biskupu bosanskomu nije bilo po volji, jer u dubrovačkoj listini od 3. maja 1195., gdje izabrani sudci izriču osudu u nekoj raspravi izmegju dubrovačkoga nadbiskupa Bernarda, te njegovih kanonika i svećenstva, izrično se spominje, da će prispjeti u Dubrovnik izabrani biskup na posvetu [5]). Pošljedica toga trvenja, kraj kojega je Bosna vazda morala strepiti za svoju samostalnost, bila je ta, da se u nju stalo uvlačiti pod konac XII. vijeka bogomilstvo.

Naravna je stvar, da je Bosna time obratila na sebe osobitu pozornost papinskoga dvora, koji je najodrešitije tražio, da se to krivovjerje satre. A kako papa nije sam

---

[1]) Rački: „Documenta“, str. 201.

[2]) Rački: „Nutarnje stanje“, str. 44.

[3]) Rački: „Documenta“, str. 211. i 212. Farlati: „Ill. sacr.“, VI., 57.

[4]) Kukuljević: „Codex dipl.“, II., 162.

[5]) Ozn. dj. str. 175.

mogao da to izvede oružjem u ruci, posluži se opet vojskom ugarskoga kralja i hrvatskoga hercega. U nastavšim krstaškim ratovima igra Bosna veoma čudnovatu ulogu: čim je pritisne sila okani se bogomilstva, pa prizna katoličanstvo, a kad je zlo mine, opet digne krivovjerje svoju glavu. To je sukus čitave historije prvih banova Kulina (1180.—1203.) i poznijega mu našljednika Matije Ninoslava (1232.—1250.)[1]. Da se stvar tobože brže kraju privede, to je nadbiskup kaločki zatražio, da mu se Bosna predade u vlast, dakako s toga, što je u to doba (mislim za Bele IV.) ugarski kralj imao vrhovnu vlast u toj banovini.

Sada naumi papa poslati svoga poslanika u Bosnu, da prouči ondješnje vjerske prilike; rezultat putovanja papinskoga poslanika Jakova bješe, da je uvidio, e se je bogomilstvo veoma uvriježilo po Bosni, dapače da ni nadbiskup dubrovački kao metropolita, premda zna za prilike, nije ništa uradio, — šta više, on je čak i to previdio, da se na biskupsku bosansku stolicu uspeo pristaša bogomilske jereze, nesumnjivo kao djed. To je bilo dosta, da se želja kaločkoga nadbiskupa ispunila: papinski poslanik kardinal Jakov svrgne s časti onoga krivovjernoga biskupa, a Bosnu pripoji provizorno nadbiskupiji kaločkoj; no papa Grgur IX. još je ne odcijepi od metropolije dubrovačke, dapače zatraži od svoga poslanika Jakova, da bi po Bosni podigao dvije, tri ili čak i četiri katoličke biskupije, kao utvrde protiv bogomilstva. Do izvedbe toga dašto nije došlo, a samo nam tumači to, da se teritorij banovine Bosne, odnosno onaj biskupije bosanske, znatno proširio od one prvobitne Bosne[2]. Za tu se stvar živo zauzeo herceg hrvatski Koloman, brat kralja Bele IV., pa podigne u župi Vrhbosni u mjestu Brdu (sada Blažuj kod Sarajeva) novu stolnu crkvu s kaptolom, posvećenu bl. apoštolskom poglavici Petru. Da se što većma podigne sjaj nove biskupije, to bjehu dohotci bisskupski i kaptolski pomnoženi time, da im se odredila desetina u Usori, Soli i Dônjim Krajima, a osim toga pokloni herceg Koloman biskupiji još i raznih posjeda, megju inima i u vukovskoj županiji važno Djakovo, buduće sijelo biskupa bosanskih (1239.)[3]. Ali kako se uza sve to nije nikako dalo istrijebiti bogomilstvo, to se papa Inocent IV. na molbu kralja Bele IV. ipak odluči da Bosnu otkine od metropolije dubrovačke, te je pridijeli nadbiskupu kaločkom svojom poslanicom od 26. augusta 1247.[4]. S tom je nadbiskupijom Bosna bila svezana, dok nije utemeljena nadbiskupija zagrebačka (1852.), odnosno sarajevska (1881.).

Učeni Farlati drži, da je sijelo bosanskih biskupa bilo sve do propasti kraljevstva (1463.) u Kreševu, a onda oko godine 1469. da je od straha osmanlijskoga preneseno u Djakovo; s toga razloga se i zove još danas biskupija djakovačka bosanskom[5]. No pomenuti se naučenjak vara, jer vjerodostojni savremeni spomenici što su nam danas na raspolaganje, jasno dokazuju, da se to već davno prije dogodilo. Dapače djakovački biskup Čolnić (1751.—1773.) tvrdio je, dakako na osnovu tradicije, da je sijelo bosanske biskupije preneseno u Djakovo još za Bele IV.[6]. To nam opet dokazuje, da se pomenuti dogagjaj morao zgoditi prije 1469., već poradi neprekidnih bogomilskih smutnja, za kojih katolički biskupi zacijelo nijesu u miru živjeli. Po našem mnijenju imalo se to zgoditi početkom XIV. stoljeća: prvo je dakle sijelo biskupu bosanskomu

[1]) Klaić, str. 55.—82.
[2]) Theiner: „Mon. Hungariae hist.“, sv. I., 113.
[3]) Ozn. dj. str. 172.
[4]) Farlati, ozn. dj. sv. VI., str. 98. Fermendžin: „Acta Bosnae ecclesiastica“, str. 13. i 14.
[5]) Farlati, ozn. dj. sv. IV., str. 43. i 75.
[6]) Ozn. dj. 75.

bilo Brdo, a onda Djakovo[1]). „Djakovo je na izbrežini — dobro tumači važnost mu vrijedni Klaić — koja spaja goru Krndiju s Fruškom gorom, pak je tako bila na neki način stražarnica na vratima, kroz koja su tako vodili putovi iz ugarske i slavonske Podravine na jug u slavonsku i bosansku Posavinu", dok je vukovska županija, u kojoj se nalazi Djakovo „kao ishodište za bojeve s Patarenima u Bosni, pošto su iz te županije vodili putovi dolinama rijeke Bosne i Drine u oblasti Usoru i Soli, a onda u pravu Bosnu sve do grada Vrhbosne (današnjega Sarajeva)"[2]).

Koji je bio teritorij biskupiji bosanskoj? Ponajprije sva zemlja banovine odnosno kraljevine bosanske, a u današnjoj Slavoniji sve do osmanljiske provale mali komad zemlje oko Djakova do Save, dok je sve ostalo pripadalo stranom biskupiji pečujskoj, stranom zagrebačkoj; u Slavoniji se spominju kao župe bosanske biskupije: Blizna (sj.-ist. od Broda, nekoć Belezna), Bebrina (Bebrene) i Dragotin, dakle osim sijela bosanska biskupija tako reći nije se ni prostirala po Slavoniji.

Farlati povagjajući se za Mavrom Orbinijem, Andrijom Zmajevićem, navodi u XII. stoljeću ova četiri biskupa uz odnosnu hronologiju: Vladislav (oko godine 1141.), Mikovan (oko god. 1150.), Radogost (oko god. 1171. ili 1197.) i Danilo (oko god. 1200.), a onda do godine 1238. — biskupski interegnum[3]). Ali u čistim historijskim izvorima nema tim imenima nigdje ni traga, pa s toga ih možemo mirne duše zabaciti. Iz pisma Ivana de Casamaris na Inocenta III. vidi se, da je godine 1203. biskupija u Bosni postojala, te da je od prilike u martu iste godine umr'o njezin biskup, inače nepoznata imena[4]). Sigurni niz biskupa bosanskih počinje tekar trećim decenijem XIII. vijeka.

Kao prvi po imenu nam poznati biskup bosanski spominje se u vrelima bl. Ivan (1234.—1238.), rodom Nijemac iz Freiburga. On je pripadao redu dominikanskom, a kaže se, da je primio kalugjersko ruho iz ruku samoga začetnika pomenutoga reda, naime sv. Dominika. Godine 1234. imenova ga papa Grgur IX. biskupom bosanskim, a to s toga, što je te godine povjerio redu dominikanskomu borbu protiv krivovjerja bogomilskoga. O njegovom radu ne saznasmo ništa potanje, ali sudeći po tom, što je iza godine dana umolio papu Grgura IX. da bi ga riješio teške zadaće, možemo suditi, da se nije baš u najljepšim prilikama nalazio. To nam još jasnije tumači pismo istoga pape, gdje kaže, da su mnogi drugovi Ivanovi poginuli kao katolički mučenici, a u Bosni i susjednim krajevima ponaraste tolika množina bogomila, da se „sva zemlja od pustoši i nepristupnosti u crno zavila, napunjena trnjem i koprivama"[5]). Ipak papa ne usliša molbe biskupa Ivana, već ga umoli da bi još ostao u svojem teškom biskupskom činu (20. septembra 1235.)[6]). Na ponovnu molbu Ivanovu riješi ga papa teškoga zvanja oko god. 1238., te imenova na ponuku hercega Kolomana za našljed-

[1]) God. 1303. svakako je Djakovo sijelo biskupa Nikole, jer uza nj nalazimo i kaptol njegov, koji je pristaša Karla I. (Theiner: „Mon. Hung.", I., 403.). — Malo po tom vigjamo, da je kaptol bosanski „locus credibilis" za krajeve oko Djakova (Nagy: „Codex dipl. Andegavensis", I., 212.). U pismu pape Klimenta V. od 23. januara 1314. na bivšega biskupa bosanskoga Grgura, čitamo: „episcopus bosnensis seu de Diaco" (Theiner, ozn. dj. str. 445.), a u pismu Ivana XXII. od 1317. „ecclesia Boznensis seu de Diaco" (Theiner, ozn. dj. 458.).

[2]) „Vjestnik arkiva", 1900., str. 98. i 102.

[3]) Farlati: „Ill. sacr.", IV., 43.—46.

[4]) Theiner: „Mon. Slavorum merid.", I., 19.

[5]) Theiner: „Mon. Hung. hist.", I., 122.

[6]) Ozn. dj. str. 137.

nika mu dominikanca Ponsu (1238.—1270.), predavši mu privremeno i humsku zemlju, te službu apostolskog vikara[1]).

Čini se, da je Ponsa bio energičniji muž od svoga prešastnika, jer se sada iz petnih žila radi, da se obori jereza popa Bogomila, a osobito god. 1238. i 1239. Papa Grgur IX. uspisa na 22. i 23. decembra 1238. više pisama u katoličkom interesu u Bosni, i to jedno na hrvatskoga hercega Kolomana, bodreći ga da bude na oprezu, te da nastoji da u Bosni nakon utamanjenja krivovjerja „sine svjetlost katoličke čistoće i da se slavi ime božije“[2]). Drugo pismo upravi na biskupa Ponsu, nukajući ga, da bi i zadnje tragove jerezi zatr'o[3]). Treće pismo šalje Grgur IX. nadbiskupu ostrogonskom i njemu podregjenim biskupima, zahtijevajući od njih, da budu bosanskom biskupu na ruku i pomoći[4]). Podjedno nastoji papa, da bi podigao biskupiju bosansku, pa s toga traži od varadinskog opata, neka bi predao Ponsi novce što su skupljeni za krstašku vojnu, te ono blago, što ga je u istu svrhu nekoć dao ban Jula pečujskim dominikancima[5]), konačno naredi papa svim dominikancima u Ugarskoj, a naročito onim u pečujskoj biskupiji, neka slušaju biskupa bosanskoga, te neka mu u pomoć pošalju nekoliko svojih ljudi za izgradnju crkve[6]). Kad je vidio pobožni herceg hrvatski Koloman taki živi papinski interes po Hristovu crkvu u Bosni, onda se i on dade na darivanje. Tom je prilikom (kako smo već čuli) bosanski biskup dobio Djakovo i sav kraj oko njega. Time se teritorij biskupije bosanske proširio nešto malo u Slavoniju, gdje je inače sve ostalo pripadalo biskupiji pečujskoj. Kolomanovu darovnicu potvrdio je papa dne 7. decembra 1239., a dvadeset dana iza toga naredi dominikancima, da predadu bosanskomu biskupu sav novac, što ga je god. 1233. ban Ninoslav poklonio za gradnju nove stolne crkve sv. Petra u Brdu, gdje je tako bila rezidencija bosanskih biskupa[7]).

Sve ovo, pak još i dalji revni rad Ponsin i hercega Kolomana učini, da se pod konac god. 1239. činilo, da je bogomilstvo u Bosni istrijebljeno, a krstaši ugarski na to ostaviše bojno poprište. No u to zadesi Ugarsku i Hrvatsku teška nesreća: provala mongolska uništi sve, dapače sam herceg Koloman pogibe u ratu, a glad i svaka nevolja nijesu dale ni pomišljati kralju Beli IV. na kako ratovanje. Sada se opet podigne Bosna na privremenoj propasti Ugarske: ban Matija Ninoslav stade se miješati u raspre dalmatinskih gradova, tražeći dakako svoju korist, a bogomilstvo ovako prepušteno samom sebi stade na novo klicati. To je ponovno oživljenje patarenstva bilo po biskupiju bosansku od znamenitosti, jer ju sada na jauk Ponsin papa definitivno odcijepi od nadbiskupije dubrovačke i pripoji dne 26. augusta 1247. kaločkoj nadbiskupiji. Od sada postaje sve to slabiji interes na ugarskom dvoru za vjerske prilike u Bosni, jer taj stade nastojati, stekavši metropolitsko pravo, da je sebi priklopi i u političkom pravcu. Dakako u tu svrhu najbolje su mu mogle poslužiti „krstaške vojne“. Tako se eto desi, da je Bela IV. god. 1254. podložio Bosnu svojoj vrhovnoj vlasti, te odmah stečene zemlje razdvojio: sjeverne oblasti Usoru i Soli podade kao banovinu svojoj domaćoj ugarskoj i hrvatskoj vlasteli, a ostali je dio ostavio prividno u upravi našljed-

---

[1]) Ozn. dj. str. 162. (d. d. 26. apr. 1238.).
[2]) Ozn. dj. str. 168.
[3]) Ozn. dj. str. 170.
[4]) Ozn. dj. str. 168.
[5]) Ozn. dj. str. 169.
[6]) Ozn. dj. str. 173.
[7]) Na ozn. mj.

nika i potomaka bana Kulina i Matije Ninoslava. Kad još pomislimo, da je pored svega toga ipak bogomilstvo stalo jačati, a ne slabiti, onda nam je jasno, kako je pošljednje dane doživio starac Ponsa, gledajući svoje djelo od 1239. gotovo sasvim razvaljeno. Ponsa umre negdje oko god. 1270.[1]).

Njega naslijedi Rolando, no taj se tek jednom spominje godine 1272. u listini kralja Stjepana V., kao i njegov našljednik Andrija (1280.)[2]). Ni treći Ponsin našljednik Toma nije jasnija ličnost, tek se za nj zna, da je god. 1291. upravljao bosanskom biskupijom, a god. 1298. da je bio u Budimu nazočan na saboru sviju državnih biskupa i velikaša, te bio još na životu god. 1299.[3]).

Nešto više znamo o Nikoli I., čije djelovanje pada u doba prijestolnih borba izmegju Anžuvinca Karla Roberta i češkoga kraljevića Vaclava. Godine 1301. spominje se Nikola kao biskup bosanski[4]), a podjedno i kao kancelar Čeha Vaclava, što se po našem sudu daje veoma zgodno udesiti mišljenju, da je Nikola I. već tada u Djakovu stolovao, jer ga je teško pomisliti sa sijelom u srcu Bosne kao nosioca pomenute časti. Ali vjernost biskupova Vaclavu nije dugo potrajala, jer naredne godine 1302. i 1304. već ga spominje Karlo I. u svojim poveljama, dapače 1304. izrično kao svoga pristašu[5]). To megjutim nije teško istumačiti, kad saznamo, da je papinski poslanik Nikola, biskup ostijski, došavši u Budim da uredi prepore poradi neposlušnosti Magjara papi rimskomu, prokleo sve pristaše češkoga kraljevića Vaclava (sredinom 1302.). No smutnje se u Ugarskoj nijesu dokrajčile. Našljednik Nikolin Grgur opet se spominje kao odrešit protivnik Karlov, dapače on sklapa savez s najljućim kraljevim protivnicima, a to je bio objesni rod Németújvárskih Gusingovaca (u junu 1308.). Dakako kad je mladi Anžuvinac konačno svojom krunidbom od 11. juna 1309. pobijedio, onda se i bosanski biskup Grgur morao pokoriti, pa se navodi i u kraljevskim ispravama[6]).

O daljem radu Grgurovu ne saznasmo ništa, no ako nam je dozvoljeno nagoviještati, to mu baš ne bijaše najugodnije, kao bivšemu kraljevu protivniku, a zacijelo ga je osobito proganjao susjedni mu rod možnih knezova Gorjanskih, koji je stekao mnogo zasluga po Anžuvince. Sve je to biskupa Grgura tjeralo na to, da je stao tražiti od pape Klimenta V., da bi ga riješio teškoga čina, što se doista i zgodi (23. januara 1314.)[7]). Njega naslijedi Guiscard, dosadašnji troyes-ski biskup imenovanjem papinskim još od istoga dana 23. januara 1314., no teško da je taj ikada vidio svoje nove biskupije; tek se zna kao izvjesno, da je se skoro odrekao i da je umr'o 22. januara 1317., a da mu je našljednikom bio dominikanac Benedikt I. (1315.—1317.), koji je daleko slovio sa svoje rijetke učenosti i iskrene pobožnosti, šta više, sam papinski poslanik fra Gentilis

---

[1]) God. 1268. još se spominje na životu (Kranz: „Mon. ecc. Strigoniensis", sv. II., 560.), a 1272. već njegov našljednik Roland (Kranz, ozn. dj. str. 595.).

[2]) Farlati, sv. IV., str. 54.

[3]) Fejér: „Codex dipl.", sv. VI., str. 1., str. 117. — „Hazai okmánytár", sv. VI., 375., sv. VII., 219. i 231. — Wenzel: „Codex dipl. Arpad.", sv. V., 84. On je bio iz porodice Szentmágocs, sin Aleksijev, a brat palatina Mihajla. God. 1310. kaže se za nj „bonae memoriae". Nagy: „Anjoukovi okmányok", I., 212.

[4]) Szabó: „Székely okm.", I., 31.

[5]) Fejér: „Codex dipl.", VI., 2., str. 305., VIII., 1., str. 100., 160. i 511. Theiner: „Mon. Hung. hist.", I., 403.

[6]) Fejér, VIII., 1., str. 334. i 337. — Farlati, ozn. dj. sv. V., 396. (spominje samo god. 1308.). — Tkalčić: „Mon. civit. Zagrab.", I., 80.

[7]) Theiner: „Mon. Hung. hist.", I., 445.

izvijesti papu o njem i preporuči ga za Guiscardova našljednika[1]). Prije toga bio je biskup vacki. On na žalost nije dugo upravljao povjerenom mu biskupijom, jer dne 3. jula 1317. imenova papa Ivan XXII. u Avignonu za biskupa bosanskoga i opet dominikanca Petra I. (1317.—1334.), dok nije izvjesno za Benedikta I., e da li se zahvalio na časti ili je umr'o[2]).

Petra I. posveti na izričnu papinu želju dne 23. septembra iste god 1317. biskup ostijski[3]). Petar je bio poput svoga prešastnika odlučan i učen muž, pa s toga i jeste sve njegovo zanimanje išlo za tim, tek što je zasio stolicu biskupa bosanskoga, da utamani i istrijebi u biskupiji svojoj nesrećno bogomilstvo, koje se za pošljednih tridesetak godina, za kojih su Ugarskom bjesnili domaći ratovi izmegju Andrije III. Mlečanina, češkoga kraljevića Vaclava i bavarskoga Otona, te Anžuvinca Karla I., veoma raširilo. Biskupu skočiše u pomoć franjevci i dominikanci, koji su se na papinu, ali i na svoju izričnu želju veoma trudili i starali oko proširenja vjere Isusove po Bosni; no za čudo baš se u tom poslu oba reda zavadiše. Dominikanci su držali, da je to ne samo njihova dužnost, već i osobita povlastica; jedan član njihova reda, neki Matija Zagrepčanin, dapače izmoli od pape 1. februara 1327. apoštolsko pismo, kojim se podijeljuje dominikancima ispitivanje i odnosno tamanjivanje krivovjerja po Bosni, Erdelju i Hrvatskoj, a predstojniku reda bi dozvoljeno, da u pomenutu svrhu kupi krstaše, kojima se dijelio oprost, što su ga dobivali oni, koji su polazili u sv. zemlju. To sve kanda nije pravo bilo redu franjevačkom, pa tako se u njegovo ime zaputi fra Fabijan do pape u Avignon, da ondje stvar rastumači i toliku premoć dominikanskoga reda oslabi. Papa Ivan XXII. riješi odista stvar u prilog franjevcima (1. jula 1327.), te odsad imagjaše samo taj red pravo širenja Hristove vjere[4]).

Neprestani prepori, što ih je imao kralj Karlo I. sa svojim silnim feudalnim plemstvom, naravski daleko otkloniše njegovu pažnju od vjerskih prilika bosanskih, pa tako bješe papa Ivan XXII. prinugjen da pismom od 6. januara 1331. (još za živa Petra) pridrži pravo imenovati bosanskog biskupa, kad ga sv. stolica isprazni[5]). A to se i doskora zgodi. Početkom godine 1334. zaputi se biskup Petar s kanonikom Lovrom Lorandijem u Avignon, da glavom izvijesti papu o prilikama bosanskim, te da steče od svoga poglavara nužne upute. Ali tu ga snagje negdje koncem maja iste godine smrt[6]), našto kaptol bosanski izabere onoga kanonika za biskupa, te ga predloži papi na potvrdu. Lovro I. (1336.—1348.) bi ipak od pape potvrgjen, premda je pomenutim pismom od 6. januara 1331. samo papi pripadalo pravo izbora bosanskoga biskupa, jer se kaptol znao neznanjem (što je doduše veoma čudnovato) one naredbe izviniti. Bez sumnje je papa Lovru potvrdio, jer je u njem vidio muža kakoga je trebao. Megjutim kralj Karlo I. opet od svoje strane podijeli ispražnjenu bosansku stolicu nekakom svjetovnjaku, koji se naravski odmah požuri na svoj posjed, te ondje stao nemilo gospodariti, dodijavajući puku i svećenstvu, dapače kralj zabrani izabranom Lovri poći na posvećenje u Avignon, kako je to papa želio. Dakako, sada je moralo doći do spora izmegju obje vlasti, crkve i države, ali je konačno Karlo I. popustio

---

[1]) O Guiscardu gledaj Hodinka, ozn. dj. str. 87., a glede Benedikta Theiner: „Mon. Hung.“, I., 458.

[2]) Na ozn. mj.

[3]) Hodinka, ozn. dj. str. 88. prema vatikanskim spisima.

[4]) Theiner, ozn. dj. br. 797., 791., 794., 795., 796. (str. 513.—517.).

[5]) Theiner, ozn. dj. 533.

[6]) 2. juna 1334. bila je biskupska stolica vakantna (Nagy: „Anj. okm.“, III., 79.). Farlati, ozn. dj. IV., 58.

Benediktu XII., pa tako čitava stvar do malo legnu (1336.)[1]. Za Lovrina biskupovanja, koga je zdušno podupirao ban bosanski Stjepan Kotromanić, bogomilstvo malo da ne bi uništeno, pri čem je najviše pomoglo to, što se sam ban prvi odrekao jereze. Sada se i Lovro mogao sigurno vratiti u Bosnu, te se zabaviti oko zapuštene katedrale, no tek za kratko vrijeme: bogomilstvo se ubrzo oporavi. Razlog se ima u prvom redu tražiti u svagjama i rasprama svećeničkim, što sada nastaše poradi desetine, koju su plaćali novoobraćeni bogomili. Najviše se za nju otimahu biskup bosanski i red franjevački. Stvar je tek imala da izravna sama sv. stolica, kad je predala upravu desetina fra Peregrinu i Dominiku Trogiraninu, redovniku benediktinskoga samostana sv. Kuzme i Damjana u nadbiskupiji zadarskoj. Protiv toga uloži pismeni protest biskup Lovro, dapače ishodi lično kod avignonskoga dvora, da se je pomenuta naredba opozvala. Podjedno pade fra Peregrin pod optužbu, da je htio uzurpirati biskupovu svjetsku i crkovnu vlast. Čini se da nije tako bilo, jer papa ne ukori Peregrina, već ga god. 1349. nagradi splitskom nadbiskupijom[2]. Biskup Lovro umre negdje god. 1348.[3], a naslijedi ga Ivan II. (1348.—1349.), no taj bje već iza jednogodišnjega biskupovanja premješten na drugu biskupiju, a bosansku zamijeni, zacijelo na izričnu želju papinu, sa splitskom nadbiskupijom naš znanac fra Peregrin (1349.—1356.)[4].

On je bio po narodnosti Sas, a na velikom glasu sa svoje pobožnosti i gorljivosti po vjeru Hristovu. Znamo da se već prije svoga biskupovanja nalazio u Bosni, dapače on postade prvi generalni vikar bosanski, kad je fra Gerardo, poglavica franjevačkoga reda postao patrijar antiohijski[5]. Peregrin imagjaše iznajprije malo pomagača u svojoj svetoj stvari, pa se s toga i odlučno obratio na bana Stjepana Kotromanića, koji mu odista i skoči u pomoć; no i sam se pismeno obrati kroz svoga poslanika kapetana Gjuru de Berito inače de Cipro, preko mletačke vlade na papu. U tom pismu moli ban Stjepan Kotromanić papu Klementa VI., da bi Peregrinu poslao u pomoć „pomoćnika, koji znadu nauk vjere i koji su vješti slavenskom jeziku ili bi mu se mogli bar naučiti". Nadalje traži ban: da bi se biskupu bosanskome dozvolilo, da može sam u pomoć pozvati redovnike i svećenike, te da im se dadu one povlasti, što se daju svećenicima, koji rade megju Tatarima i nevjernicima za proširenje vjere, jer istim trudom i istom pogibli službuju u Bosni; podjedno tim se svećenicima ima dozvoliti općenje s izopćenim pukom. Osobito je zanimljiva banova molba, da se Peregrinu dozvoli smještenje obraćenika u oveće manastire, gdje bi se neko vrijeme podučavali u latinskoj slovnici i nauci katoličkoj. Konačno sam želi, da se uprava crkve usredotoči u Bosni, a drži da se ne dozvoli kotorskomu biskupu Sergiju miješanje u crkvene poslove u Humu, Sani, Lipniku i Drini na srpskoj granici[6]. To je sasvim razumljivo: oštroumni ban Stjepan tražio je crkvenu samostalnost, pa je bez sumnje išao za tim, da se biskupska stolica iz Djakova opet prenese u Bosnu, a najveću garanciju za uspjeh vidio je u tome, ako red franjevački preuzme crkvenu brigu u njegovoj banovini.

---

[1]) Theiner, ozn. dj. str. 609. — Dne 11. decembra 1336. položi Lovro prisegu papi. Hodinka, str. 88.

[2]) Farlati, III., 325.

[3]) Pošljednji put se spominje 9. septembra 1347. (Hodinka, na ozn. mj.), a našljednik mu Ivan II., prvi puta 24. juna 1348. (na ozn. mj.).

[4]) Theiner, ozn. dj. str. 768., d. d. 28. januara 1349.

[5]) Fermendžin: „Chronicon observantis provinciae Bosnae argentinae". „Starine", 22., str. 8.

[6]) Ljubić: „Listine", II., 443.

S toga i preporuči papi po premještenju Ivana II. pomenutoga Peregrina, što je Klement i učinio pismom od 28. januara 1349. Koliko je cijenjen bio taj biskup, vidi se otale, što ga je god. 1348. odabrao kaptol splitski, kako smo spomenuli, za svoga nadbiskupa, ali on to zvanje bud na izričnu papinu želju, bud za volju bana Stjepana nije nikad obnašao. Bivši bosanskim biskupom proslavi se Peregrin kao osobito revni širitelj katolicizma, pri kojem mu je poslu dakako osobito na ruku išla državna vlast. Sudeći po tom, što je našički vlastelin Déak imao posla pred bosanskim kaptolom, držimo da je stolica biskupova i nadalje ostala u Djakovu, te što je bosanski biskup postao zaštitnikom reda Ivanovaca, možemo dosta stalno ustvrditi, da se želja bana Stjepana Kotromanića o premještenju biskupske stolice nije ispunila. Peregrin umr'o je 28. januara 1356., te bi sahranjen u Djakovu u stolnoj crkvi [1]).

Našljednik mu je Petar II. (1356.—1375.). O njegovom biskupovanju obzirom na vjerske prilike, vrlo nam je malo poznato. Izvori više znadu kako se kralj Ljudevit I. njime služio u razne svrhe političke naravi, tako da je sva briga oko crkvenih posala, naročiito u Bosni pala na red franjevački. Eto, tako ga šalje kralj dne 3. juna 1358. iz Višegrada u Dubrovnik, da ondje primi zakletvu vjernosti novo stečenih Dubrovčana [2]). Megju tim trebao ga je u pomenute svrhe i bosanski ban Tvrtko (1354.—1377.), koga on zove svojim „duhovnim ocem" [3]), šta više, biskup Petar ga je dne 8. decembra 1374. i vjenčao u Djakovu s bugarskom carevnom Dorotejom, kćerkom cara vidinskoga Sracimira [4]). Poradi tih usluga ban Tvrtko obdari svoga biskupa i njegove našljednike posjedima Dubnicom i Jelšavicom. Svakako je spretnost Petrova bila razlogom, da ga je kralj Ljudevit I. godine 1375. premjestio na biskupsku stolicu u Gjur, a na bosansku dogje dojakošnji zadarski nadbiskup Dominik (1376. do 1381.) odlukom pape Grgura XI. od 23. januara 1376. [5]). Svoju je zakletvu vjernosti novoimenovani biskup imao položiti na ruke nadbiskupa ostrogonskoga i biskupa čanadskoga [6]). Inače ga malo spominju izvori; zanimljivo je to, da je testamentarno ostavio sv. stolici 12.000 for., za onda veoma veliku svotu, što bezuvjetno dokazuje njegovu veliku privrženost Rimu [7]). Njega naslijedi Gjuro I. (1383.—1387.), kojemu se tek ime spominje po raznim poveljama kraljice Marije [8]), ali kako je baš za njegova biskupovanja počeo onaj odsudni dvadeset i pet godišnji boj izmegju dinastičkih i centralističkih težnja anžuvinskih, te nastojanja za feudalnom slobodom ugarskoga i hrvatskoga plemstva, a tomu ustanku u početku bilo baš središte blizu Djakova, to možemo nagagjati, da se i biskup Gjuro morao miješati u pomenute dogagjaje. Koliko nam je poznata karakteristika Marijinih listina, držimo da je biskup Gjuro bio na kraljičinoj i Gorjanskovoj strani.

Našljednik mu bješe Ivan III. *de Liszko* (1387.—1408.), čije se ime često navodi u kraljevskim poveljama [9]), a držimo da se i on ponašao u onim burnim godinama

---

[1]) Fermendžin, ozn. dj. str. 8. — Nagy, A. O., VI., 439., donaša biskupiju bosansku dne 21. marta 1356., vakantnom.

[2]) „Monumenta ragusina", sv. II., str. 229. i 230.

[3]) Jireček: „Srpski spomenici", str. 31.

[4]) Fermendžin: „Acta Bosnae", str. 40.—42.

[5]) Theiner: „Mon. Slav. merid.", I., 304.

[6]) Theiner: „Mon. Hung. hist.", II.. 158.

[7]) Theiner: „Mon. Slav. merid.", I., 337.

[8]) Géresi: „Károlyi család okl.", I., 401. i „Hazai okmánytár", V., 179.

[9]) „Hazai okm.", V., 182.; sv. IV., 253.; Géresi: „Károlyi", I., 405.; „Zichy család okl.", sv. IV., 420. Iz te se pošljednje povelje razbire, da je biskup Ivan III. bio iz porodice de Liszko, a ne Mrnjavić, kako se to čita u nekih hrvatskih pisaca. 22. aprila 1409. bosanska biskupija je vakantna. „Zala megye okl.", II., 365.

poput svoga prešastnika. Na to nas nuka osobito ta činjenica, što je Žigmond poskidao s biskupija sve sebi nepoćudne biskupe, tim većma što je Ivan mirno biskupovao bez protivnika dvadeset i jednu godinu, dakle gotovo za sve vrijeme velikih domaćih smutnja. Po smrti Ivanovoj dospje na bosansku biskupsku stolicu Benedikt II. *de Benedictis* (1400.—1426.) čije nam ime sačuvaše spomenici, kao i njegova našljednika Dioniza *de Jakč* (1427.), koga je sv. stolica već nakon jednogodišnje uprave premjestila na drugu biskupiju [1]). Sada postade bosanskim biskupom Josip I. (1428.—1442.), koji se opet uz pripomoć franjevačkoga reda osobito stao zanimati za uništenje bogomilstva. Ova je jereza za pošljednjih burnih godina procvala kao nikad prije, dapače može se reći, da je postala državnom bosanskom crkvom, jer njoj pripadaše dvor i glavni državni velikaši. Dakako da vječne nutarnje smutnje i strah pred osmanlijskom provalom osujetiše nakane biskupove i njegovih pomoćnika, a najbolje nam to dokazuje, što su svi velikaši listom poprimili islam. Teško je reći, kad je preminuo biskup Josip; zadnji put spominje se u augustu 1442.[2]). Kao s njegovim našljednikom sretamo se prviput godine 1444. s imenom Rafaela Hercega (1444.—1452.), koji je bio nazočan u ljutom i krvavom boju kod Varne (10. novembra 1444.), te se nekako srećno spasao; inače ga slabo spominju savremeni spomenici, a glasoviti Farlati i ne zna za nj. Iza Rafaela postade biskupom bosanskim Filip Gathali (1452.—1456.), koga spominje kralj Ladislav Posthumus u svojoj povelji, izdanoj u Pragu dne 26. jula 1454., a tako i Pavao (1457.—1459.), po pismu kralja Matije Korvina od 12. marta 1459.[3]). Od godine 1464., to jest nešto poslije propasti kraljevstva bosanskoga [4]), pa do god. 1468., spominje se biskupija bosanska kao vakantna, dok diecezanski spisi u Djakovu iznose na površinu nekoga fra Grgoriju [5]). Niz biskupa opet se nastavlja Benediktom III. (1468.—1480.), koji se spominje u poveljama Matijinim i Nikole Iločkoga [6]). Našljednik mu je Matija (1480.—1486.), a ovom opet Luka (1490.—1493.), koji bje premješten 4. novembra 1493. na biskupiju čanadsku [7]). Luku zamijeni Gavro Polnár (1493.—1501.) dominikanac, no ovaj iza kratkoga biskupovanja ostavi bosansku biskupiju, da upravlja srijemskom, gdje takogjer ostade najviše dvije godine dana [8]). Iza njega dogje Mihajlo Keserü (1502.—1516.), koji se uz svoje teške crkvene poslove poradi osmanlijske provale vrlo mnogo bavio i državnim. Čini se da je bio od koristi kralju Vladislavu, jer je i Mihajlo bio nazočan u Beču, kad se zaručiše kraljević Ljudevit i Maksimilijanova unuka Marija, sestra nadvojvode Ferdinanda i cara Karla V.[9]). Iza njega spominje se Donat (1516.) prije biskup krčki [10]), a onda Gjuro II. od Polečnika (do 1526.), muž učen i značajan. On pogibe uz mnoge ine crkvene i svjetske dostojanstvenike sa svojim kraljem Ljudevitom II. na Mohačkom polju (26. augusta 1526.) [11]).

Iza bitke kod Mohača pala je sva Bosna do Une i sva Slavonija u osmanlijske ruke, a ponajviše s toga, što je turska vojska morala kroz nju prolaziti. Ali posvoj

---

[1]) Hodinka, 90., daje neke arhivalne podatke.
[2]) Teleki: „Hunyadiak kora“, sv. X., 120.
[3]) Ozn. dj. str. 470., 508., 553. Hodinka, 91. daje neka arhivalija.
[4]) d. d. 3. juli „Hazai okm.“, I., 365.
[5]) „Schematismus“, 1900., str. 17.
[6]) Teleki, sv. XI., 392., 560.; XII., 117.
[7]) Ozn. dj. XII,, 302. Katona, XVII., 23.
[8]) „Starine“, I., 170. „Corpus juris hung.“
[9]) Theiner: „Mon. Slav. merid.“, I., 568. „Književnik“, 1865., str. 213.
[10]) Farlati, IV., 76.
[11]) Fermendžin u „Starine“, XXII., 26.; „Rad“, 22., str. 197. Lopašić: „Dva junaka“, str. 111.

Slavoniji nije se zgodio ujedared. Osijek i Djakovo pripojio je sultan Sulejman carstvu svome 1529., a Požegu 1532., to jest kad se vraćao od Kisega. Podravina na zapad Osijeka propade iza nesrećne Kacijanerove vojne (1537.), a iza pete Sulejmanove vojne 1543. pripojila se cijela Slavonija osmanlijskom carstvu. Da ovaj posvoj nije bio po kršćanstvo, a napose po biskupiju bosansku povoljan, to se lako razumije. Sve crkve, manastiri, opatije i kaptol opustješe; u Djakovu, u sijelu biskupa bosanskih, nastani se paša, a crkve se redom prometnuše u džamije. Kad još uzmemo, da je za Sulejmanovih vojna izginulo sila naroda, još više toga bilo odvedeno kao roblje, a što je preostalo, to je živjelo u vječnome strahu, onda je lasno shvatiti, zašto poslije Mohača nastaše tužni dani po biskupe bosanske. Kako opet po temeljnim državnim turskim zakonima ne može u carstvu postojati niti inovjerno plemstvo niti svećenstvo[1]), već samo „raja“ (= stado), da pravovjerniku muslimanu služi, to možemo reći, da je odsad bosanska biskupija postojala samo po imenu. Kralj ugarski doduše i nadalje imenuje biskupe, ali ti sjede na kakoj ugarskoj ili hrvatskoj kanoničkoj prebendi, a da svoje biskupije nikad ni vidjeli nijesu. Narod katolički svu je svoju poduku u vjeri primao samo od požrtvovnih franjevaca. Takovo stanje potrajalo je u Bosni sve do god. 1574., a u Slavoniji, koja se pribrajala, osim Srijema, bosanskom pašaluku, sve do god. 1630., dakle do sto godina iza osvojenja svake od ovih zemalja. Jasno je i to, da je odsad teško nizati bosanske biskupe, koliko što se tiče njihovih imena, toliko i obzirom na hronologiju. No prije nego li nastavimo taj posao, ogledaćemo neke unutarnje institucije biskupije bosanske u srednjem vijeku, a naročito što se zna o arhigjakonatima i kaptolu.

Poznato je iz opće crkvene historije, da su se počev od IX. vijeka ovamo stale dijeceze na zapadu, radi laglje administracije, dijeliti u veći broj kotara, kojima su na čelu bili arhigjakoni. Arhigjakon, iz početka „prvi gjakon“, vodio je redovito upravu cijele biskupije u ime biskupa, kao njegov glavni vikar. Istu su službu obavljali kasnije i vanjski arhigjakoni, dašto svaki u opsegu svoga arhigjakonata. No već od X. pa do XIII. vijeka podigla se ta čast gotovo do samostalne jurisdikcije, jer je postala prva inštancija u parbenim i kriminalnim predmetima sudbenosti. Od arhigjakona preosta priziv tek na biskupa. Od XIII. vijeka znali su arhigjakoni raširiti svoju vlast na toliko, da su se stali neovlašteno smatrati gospodarima svoga distrikta, pa i cijele biskupije, izričući na svoju ruku i samo izopćenje i interdikt. Tek sabor tridentinski (1545.—1563.) oduze im svaku jurisdikciju, ostavivši im samo počasni naslov[2]).

Da je takih arhigjakonata bilo i u Bosni, o tom nema sumnje; ta sama prostranost, a po gotovo teška administracija poradi bogomilskih neprilika, silila je biskupe na njihovo uregjenje. Zasad nam je na žalost veoma malo o njima poznato, dašto poradi goleme oskudice vrela. Ta i o samim biskupima malo bismo znali, da nam neke vijesti o njima ne sačuvaše papinske listine i isprave ugarskih kraljeva. Poimence poznata su nam samo dva arhigjakona biskupije bosanske. Prvi je arhigjakon Petar, koji se spominje godine 1344. za biskupa Lovre (1336.—1348.), ali osim golog imena ne znamo o njem i njegovom arhigjakonatu ništa više[3]). O drugom smo nešto bolje upućeni, a to je arhigjakon Teodor za biskupa Benedikta II. (1410.—1426.). On je godine 1411. u ime vojvode Sandalja Hranića, njegove punice Anke, kćeri bana Vuka,

[1]) Ovo je samo tolerirano, bez ikakih prava na jednakost s muslimskim svećenstvom.

[2]) Gledaj „Glasnik bisk. bos. djak.“, 1895., str. 57.

[3]) Fejér: „Cod. dipl.“, IX., 1., str. 227.

i Sandaljeve žene Katarine prodao mletačkoj republici grad Ostrovicu u Hrvatskoj za 5000 zlatnih dukata[1]).

Mnogo smo bolje upućeni u uregjenje sredovječnoga kaptola biskupije bosanske, koji je imao svoje sijelo u Djakovu, a prije toga kroz neko vrijeme u Brdu.

Oko godine 1232.—1233. snovalo se, da se u Brdu podigne uz novu stolnu crkvu i kaptol biskupije bosanske. Ovu je osnovu megjutim izveo tek biskup Ponsa izmegju godine 1238. i 1239. To se jasno razabire iz pisma pape Grgura IX. od 26. aprila 1238. Teodoriku biskupu kumanskomu, u kojem mu papa nalaže, da na molbu hrvatskoga hercega Kolomana uvede u posjed biskupa Ponsu, prepozita i kaptol katedralne crkve[2]). Za godinu dana bi osnutak kaptola dovršen, a dohoci mu donacijom hercega Kolomana pomnoženi i zajamčeni; ovu donaciju potvrdi kaptolu papa dne 7. decembra 1239.[3]). Sijelo kaptola bilo je, kako rekosmo, isprva kraj stolne crkve u Brdu, ali već početkom XIV. vijeka nalazio se biskup s kaptolom u Djakovu, gdje se 1355. izrično spominje katedral nacrkva[4]). U XV. vijeku i do osmanlijske provale u prvoj polovici XVI. vijeka, kaptol je stalno u Djakovu.

Kako vidimo, institucija kaptola bosanskoga zgodila se nekako u isto doba, kad je zagrebački biskup Stjepan Babonić (1225.—1247.) preporodio prvostolni kaptol zagrebački i osnovao zborni kaptol čazmanski (1232.), a čini se, da je u isto doba utemeljen i kaptol sv. Petra u Požegi, koji je pripadao pečujskoj biskupiji. To nas pako vodi na misao, da su kaptoli čazmanski i požeški u neku ruku bili uzorom kaptolu bosanskomu[5]). U to doba megjutim već se prvobitna slika kaptolske institucije znatno izmijenila. Zajedničkoga života, kako je to opisao u VIII. vijeku biskup Hrodegang, već je nestajalo. Samo je vijećnica ostala zajednička, dok je imetak razdijeljen na posebne prebende. Od XI. je vijeka kaptol neodvisan upravitelj svoga imetka, a u XIII. stoljeću započe sam sebi stvarati statute, odregjivati broj kanonika i birati pretežno za kapitulare plemićke sinove. Kao juridičke korporacije, koje su se isticale svojim imetkom i za ono doba većim opsegom znanja, stadoše kaptoli uz bok biskupa nesamo u crkovnom, nego i u državnom životu. Kao jedine uspomene prijašnjega kalugjerskoga života, ostali su nazivi i časti pojedinih kapitulara. Negdašnji prvi gjakon (arhigjakon) odsele je *prepositus*, a tako su i druge časti *lector*, *cantor* i *custos* ostaci života zajedničkoga po načinu regulara. Kad su k ovima pribrojene u XII. vijeku službe kanonika učitelja *(canonicus theologus, magister)* i pokorničara *(canonicus poenitentiarius)*, onda je i oblik kaptola u glavnom bio dovršen[6]). Sve je to bilo gotovo već pô vijeka prije kaptola u Brdu, gdje su članovi po svoj prilici u početku živjeli u zajednici, ali se u XIV. vijeku razigjoše.

Nutarnje uregjenje bosanskoga kaptola naličilo je u svem organizaciji drugih kaptola u Hrvatskoj i Ugarskoj, napose pako imao je za nj vrijediti kaptol kaločki, koji je iza 1247. metropolitski. U bosanskom kaptolu imadu četiri kanonika dostojanstvenika *(dignitares, canonici columnares)*; na čelu mu je *prepositus*, a onda *lector*, *cantor* i

---

[1]) Ljubić: „Listine", VI., 147.

[2]) „...instituendus per te Praepositus et Capitulum futurae cathedralis ecclesiae." Farlati, IV., 50.

[3]) Theiner: „Mon. Hung. hist.", I., 172.

[4]) „Actum et datum in Dyaco prope ecclesiam cathedralem." Jireček: „Srp. spom.", str. 32. Gledaj još Theiner: „Mon. Hung.", I., 445.

[5]) Za zagrebački kaptol gledaj „Rad", 41. (Tkalčić: „Preporod bisk. zagreb. u XIII. vijeku"), a za požeški Kovačić: „Supplem. ad vestigia comitiorum", sv. I., 10.—28.

[6]) Gledaj „Glasnik bisk. djakovačke", 1893., str. 156.

custos. Ovoj četvorici kanonika pripada, osim precedencije kapitularne, i spoljašnja jurisdikcija[1]). Pored dostojanstvenika bilo je u svakom kaptolu i drugih kanonika za upravu kaptolsku *(officia)* i kanonika bez jurisdikcije *(personatus)*. U instituciji kaptolskoj nalazimo ih već prije god. 1215. Megju ove ubrajaju se i službe kanonika teologa i penitencijara, ali ih u bosanskom kaptolu izrično spomenutih ne nalazimo, već samo personata i officija *„sine cura"*. Od ovih se spominju 1371. po dva[2]). Dašto da je kaptol bosanski imao i svoje kanonike kolumnare. Tako se spominje bosanski prepozit Filip već pet godina nakon osnovana kaptola (1244.), po svoj prilici prvi prepošt novoga kaptola, onda prepošti Nikola (oko 1301.), Ivan (1303.—1323.), Nikola (1355.) i anonim (oko 1490.). Navode se lektori Petar (1355.) i Hening (1399.), kantor Grgur (1303.) i kustosi Mihajlo (1303.) i Ivan (1416.)[3]). Prema tome dakle nije teško odrediti broj kanonika kolumnara u bosanskom kaptolu, naime da ih je bilo četiri (predstavnik, štioc, pojac i čuvar), no teže je ustanoviti broj sviju kanonika, kojih je po svoj prilici bilo u svem osam, a možda i više. Po vijestima naime što se sačuvaše, jasno se vidi, da su bila osim pomenutih dostojanstvenika u bosanskom kaptolu barem još četiri kapitulara. To dokazuje pismo pape Benedikta XII. od godine 1336. u kojem se tuži, da u bosanskom kaptolu ostadoše „jedva četiri" *(vix quatuor)* kanonika, a još jasnije ta okolnost, što se izmegju god. 1390. i 1395. nabraja do deset kanonika, koji su po svoj prilici morali u isto doba biti u kaptolu[4]). Dopustiv dakle slučaj smrti ili odlaska pojedinaca u tih pet godina, uvijek se kreće broj kanonika bosanskih oko osam. Osim kanonika bilo je u bosanskom kaptolu i prebendara' koji se u spomenicima nazivlju „beneficiati ili rektori oltara sv. Petra u katedralnoj crkvi"[5]). Početak te institucije u kaptolu nije poznat, ali koncem XIV. vijeka nalazimo je kao gotov čin. Godine 1393. altarista sv. Petra je neki Gjuro, a poslije njega (izmegju 1394.—1399.) Jakov sin Pavlov[6]). Svagdanja služba božja i podvorba kanonika u crkvi, glavna je dužnost altarista, koji su poslije znali dobivati stallum u kaptolu. Beneficijanti sv. Petra bijahu dakle neka vrst ekspektanata za kanoničku čast. Iz svega toga se vidi, da je bosanski sredovječni kaptol spadao megju tako zvane *„capitula minora"*.

Zajednička služba božija *(missa conventualis)* i molitva časova kanoničkih *(chorus)*, ostale su i nakon razlaza iz redovničkoga života, kao poglavite dužnosti kanonika. U kaptolu bosanskome imale su se one vršiti osobitom pomnjom, dašto poradi bogomilske jereze, čija je liturgija, kako je poznato, bila jednolična i jednostavna, sastojeći se od „očenaša", štijenja novozavjetne perikope, kratkoga tumača lekcija i blagoslova, dok je kao molitva bila priznata jedini „oče naš". S toga je dakle bila osobita zadaća kaptola, da službom božijom i zajedničkom molitvom spriječi put nauci, koja je razorila i liturgiju i molitvu katoličku u velikoga dijela žitelja bosanskih. Kroz čitavo

---

[1]) Theiner: „Mon. Hung.", I., 430,; „Slav. merid.", I., 83.. 372. — Fejér: „Cod. dipl.", VI., 2., str. 305. i dalje. — Fermendžin: „Acta Bosnae", 18., 563. i dalje. — „Monumenta vaticana Hungariae", ser. I., sv. 4., str. 117., 285.

[2]) Grgur XI. bosanskomu biskupu Petru: „...duos personatus seu duo officia sine cura." Theiner: „Mon. Slav.", I., 272.

[3]) Theiner: „Mon. Hung.", I., 403.; „Slav. merid.", I., 297. — Fejér, ozn. dj. VI., 2., str. 305., X., 8., str. 564. — Fermendžin: „Acta Bosnae", str. 61., 563. — Katona, sv. 17., str. 141.

[4]) Theiner: „Mon. Hung.", I., 609.; „Slav. merid.", I., 272. — „Mon. vatic. Hung.", ser. I., sv. 3., str. 91., 137., 154., 208., 216., 229., 246., 285.

[5]) „Mon. vatic. Hung.", ser. I., sv. 3., str. 246., sv. 4., str. 127.

[6]) Na ozn. mj.

prvo stoljeće života kaptolskoga nema vijesti, da bi ma u čem trpila služba božija, ili da su je kanonici zanemarivali. Dapače i onda, kad je god. 1336. poslije smrti biskupa Petra I. neki laik silom prisvojio episkopat, još ostadoše bar četiri kanonika, da obavljaju u katedrali službu božju i molitve, premda su trpili svaku oskudicu[1]). Nalik pohvalno svjedočanstvo o savjesnom vršenju crkvenih dužnosti dobio je kaptol koncem XV. stoljeća (1490.). Premda nema od duže vremena ni biskupa Luke u Djakovu, a nekamo se izgubio i prepozit kaptola, ipak su ostali kanonici, kao što potvrgjuje gubernator biskupije Antun Polnár, uzornim redom obavljali službu božju u katedrali[2]). Radi redovite službe je Grgur IX. baš u doba, kad je osnovan kaptol bosanski, izdao zakon o rezidenciji; zato i jest svaki kanonik morao od pape tražiti dozvolu, da se smije s važnih razloga udaljiti na duže vremena od kaptola. Oprost od rezidencije, a s pravom na dohotke, daje papa Bonifacij IX. bosanskomu kanoniku Lovri dne 14. januara 1395., da može poći na visoke škole[3]).

Nu opasnost od bogomilske jereze nije samo iziskava'a savjesno izvršivanje službe božije i molitve, već i znatnu naučnu pripravu, osobito dogmatičnu. S toga zacijelo nije primjer malo prije pomenutoga kanonika Lovre bio osamljen. No zakoni crkveni zahtijevali su radi bogoslovnih nauka uz svaku katedralnu crkvu i školu, kojom je upravljao kanonik, skolastik ili kantor. O takoj školi nema kod bosanskoga kaptola u prvo doba prave uspomene, ali u XV. vijeku sasvim je sigurno da postoji. U to doba naime nalazimo u Djakovu klerike, koji su se pripravljali za svete redove i službu božju i odgajali se pod nadzorom biskupa i kaptola. *„Clericos illos"*, piše katolički metropolita Petar Varda gjakovačkom gubernatoru Polnáru, *„ad sacros ordines promoveri cupientes, secure mittas huc ad nos* (u Bács); *quod si digni fuerint eos promoveri faciemus, eo maxime respectu, ne ecclesia illa* (biskupija bosanska) *divinis talium frustraretur obsequiis*[4]). Ove riječi jasno dokazuju, da je uz tada odsutnoga biskupa bosanskoga bila škola, u kojoj su se kandidati svećenstva odgajali za duhovnički stalež. Kolika je ta priprava bila, može se analogijom lako pogoditi iz naučne osnove onoga doba: latinska gramatika, nešto teologije, liturgija i crkveno pjevanje bile su glavne discipline. Dašto padom Bosne (1463.) broj kandidata znatno je spao, jer je poglavito dolazio iz Djakova i okolice.

Bolje smo upućeni u život kaptola bosanskoga kao jurističke korporacije i kao takozvanog *„locus credibilis"*. Kaptol bosanski vršio je već od početka nad podanicima u prediju biskupskom i kaptolskom svu sudbenu vlast, koju su prije toga vršili knezovi i banovi[5]). Tu vlast vršio je kaptol u Bosni sve do pada kraljevstva, a u okolici djakovačkoj još i dalje. Mnogo su obilniji primjeri za *„locus credibilis"*. Poznato je, da su u srednjem vijeku kaptoli obnašali onu službu, koju u novo doba imaju javni bilježnici i gruntovnice. U kaptolu ili kraj stolne crkve, primjerice u sakristiji, bilo je posebno mjesto, gdje bi posjednici, dašto u to doba plemići, čuvali svoja pisma o posjedu, našljedstvu, diobi, ugovorima, prodaji, kupu, pak kraljevske povelje i t. d. Kod takih akata kaptol je redovito bio svjedok, a njegov pečat i potvrda vrijedio je

---

[1]) Theiner: „Mon. Hung.", I., 608.

[2]) Katona, XVII., 141.

[3]) „Mon. vatic. Hung.", ser. I., sv. 3., str. 285.

[4]) Katona, XVII., 140.

[5]) „...populos etiam episcopatus et capituli sui super omnibus causis nonnisi episcopus vel officialis suus, aut capitulum iudicabit, a jurisdictione Veneziorum vel Banorum et iudicio omnino et per omnia eximentes," kaže Bela IV. u poznatoj ispravi od 20. jula 1244. Theiner: „Slav. merid.", I., 298.

kao vjerodostojna isprava. Ovaka povlast bosanskomu kaptolu nije iz početka potvrgjena posebnim državnim zakonom, ali je u srednjem vijeku ona bila tijesno skopčana sa samim pojmom kaptola, pa je za to redovito i vrše gotovo svi kaptoli. Tako kaptol bosanski potvrgjuje 1340. godine darovnicu udove Jolante de Newna (dan. Levanjska varoš), kojom ona poklanja svojim unucima Nikoli i Pavlu Gorjanskome, sinovima magistra Andrije Gorjanskoga, neke posjede preko Drave u županiji baranjskoj[1]). Godine 1350. izriče isti kaptol osudu u raspravi što je nastala izmegju magistra Filipa, sina Lovre od Korogja i magistra Denka od Našica radi posjeda u Baranji[2]). God. 1355. dne 13. februara prisutni su kao svjedoci na listini bana Tvrtka danoj Dubrovčanima prepošt kaptolski Nikola i lektor Petar[3]). Godine 1387. uvodi zastupnik bosanskoga kaptola u posjed Orahovice i Banče (u bačkoj žup.) Nikolu Gorjanskoga mlagjega, koji je posjed dotad pripadao porodici Horvata[4]). Godine 1470. sklapaju pred bosanskim kaptolom ugovor sinovi Benedikta Berislavića od Grabarja s jedne, a Gjuro Bekeši od Velike s druge strane, za slučaj izumrća jedne od tiju obitelji[5]). Godine 1489. šalje kaptol po nalogu kralja Matije Korvina jednoga člana, da prisustvuje uregjenju megjaša na posjedu prepoziture u Moroviću[6]). Godine 1508. uvodi kaptol na poziv kralja Vladislava, Jagelona Franju Berislavića od Grabarja u posjed dobara njegove pokojne žene Barbare Frankopanke, prije žene Vuka Brankovića. Kaptol šalje kralju nakon obavljena čina izvještaj[7]). Sabor na Rakošu (1498.) izdao je posebni zakonski članak, kojim se kaptolu bosanskomu priznaje *locus credibilis*. Protiv toga zaključka ustadoše hrvatski stališi, prosvjedujući da je takova povlast po zemlju škodljiva, jer da u kraljevstvu već postoje tri takova mjesta, kod kaptola zagrebačkoga, čazmanskoga i požeškoga, što je za zemlju dosta, a dobije li to pravo i bosanski, moglo bi se lako zgoditi kojekake zloporabe. S toga dokinu Vladislav II. isti zaključak rakoškoga sabora[8]). Kraj svega toga ipak je kaptol bosanski i nadalje vršio službu javnoga bilježništva, kako vidjesmo u slučaju uvoda Franje Berislavića, deset godina kasnije.

Kaptol bosanski imao je u smislu kanoničkoga prava i svoj pečat; on nam se sačuvao na više isprava, naročito onim od god. 1374., 1467. i 1526., a imao je u sredini lik sv. Petra i naokolo natpis: *„sigillum capituli ecclesiae bosnensis"*.

Kao s crkovnom i jurističkom korporacijom, opće s kaptolom bosanskim pape, vladari i domaći velikaši. Tako šalje godine 1303. Bonifacij VIII. pismo o pravu našljedstva Karla I. Anžuvinca na prijesto ugarski poslije smrti Andrije III., te traži od njega, da ga javno narodu proglasi. Dne 6. augusta iste godine 1303. odgovara kaptol papi, da je proklamaciju obavio. Dne 9. decembra 1336. javlja Benedikt XII. kaptolu bosanskomu, da je Lovru imenovao biskupom, a tako i Kliment VI. god. 1349. javlja imenovanje biskupa Peregrina. Inocent XII. obznanjuje 1356. kaptolu, da je potvrdio izbor biskupa Petra II., dok Bonifacij IX. odašilje kaptolu više pisama izmegju godine 1390. i 1400., kojima mu javlja imenovanje pojedinih kanonika[9]). Od vladara

[1]) Nagy: A. O., sv., IV., str. 21.

[2]) Ozn. dj. str. 413.

[3]) Jireček: „Spomenici srpski", str. 31. i 32.

[4]) „Starine", sv. 5., str. 110.

[5]) Ozn. dj. str. 118. i 119.

[6]) Koller: „Historia episc. quinqueecel.", IV., 457.

[7]) „Starine", V., 146.

[8]) Kukuljević: „Jura regni", I., 237.—239.

[9]) Theiner: „Mon. Hung.", I., 403., 609.; II., 167.; „Mon. Slav.", I., 233. — „Mon. vatic.", ser. I., sv. 3., str. 91., 137., 154., 208., 216., 246., 285.

općili su s kaptolom banovi bosanski Matija Ninoslav i Tvrtko, ugarski kraljevi Ljudevit I., Žigmund, Matija Korvin i Vladislav Jagelo. Od domaćih velikaša pako Berislavići, Gorjanski i Korogji[1]).

Nerijetko zauzimali su pojedini članovi kaptola i ugledna mjesta u državi. Tako je bosanski prepošt Ivan bio kancelar nadbiskupa ostrogonskoga, a zatim prepozit kaptola sepeškoga[2]). Izbor kanonika pako, barem većine, bio je prvobitno u vlasti samoga kaptola ili biskupa. Ali već u XIV. vijeku bosanske je kanonike redovito imenovao sam papa, a biskup jedino papinskom dozvolom[3]). Imenovanju kanonika od strane kraljevske u to doba nema nigdje ni spomena, osim slučajeva, kad bi, kao Žigmund, preporučio papi svojega klienta za kanonika[4]).

A kaki su bili prihodi kanonički u srednjem vijeku? Kad je osnovan kaptol bosanski, nesumnjivo se moralo voditi računa i s nazorom bogomilskim, po kojem je svaki posjed, osobito blago i bogatstvo, — rgja duše. I odista zabilježeno nam je u izvorima, da je biskup Ponsa u početku živio u velikoj oskudici, tako da se obratio na papu Grgura IX. za pomoć[5]). No tome u velike pomaže herceg hrvatski Koloman svojom poznatom donacijom na Djakovo i okoliš, koju onda papa potvrdi. Po glasu ove donacije imao je bosanski kaptol brati prihode od jedne česti crkvene desetine biskupove u Solima, Usori i Dônjim Krajima, zatim sa starih posjeda biskupskih, koje je priznao i ban Matija Ninoslav, napokon dio prihoda od uvoznine i svih daća, koje su prije bile u običaju. Osim toga ustupio je Ponsa svojemu kaptolu i dio posjeda djakovačkoga, Selce i potvrdio istu donaciju posebnom poveljom[6]). U XIV., a osobito u XV. vijeku bio je kaptolski posjed u Selcima još jedino vrelo uzdržavanja. Sva je prilika, da su to bile mahom oranice, šume i livade. No za prvih burnih godina neuregjenoga vladanja Karla I., postrada crkveni imetak i prihod po čitavoj državi, pa dašto i oko Djakova. Biskup bosanski Petar I. izrično je godine 1318. protestirao na sinodi kaločkoj protiv otimanja crkvenih dobara[7]). Gore je bilo po biskupiju bosansku godine 1334. i 1335., kad je neki laik silom zasio u biskupski posjed, te stao rasipati imetak crkveni, tako da je preko polovine kanonika ostavilo kaptol, a jedva četvorica njih ostalo u velikoj bijedi, samo da se ne prekine služba božja. Poslije toga nema vijesti, da li je kaptol u čem trpio glede imetka, dapače papa Grgur IX. potvrdio je godine 1375. na novo staru darovnicu od 1239. i 1244.[8]). Posjed Selci još su 1422., a i kasnije u kaptolskim rukama, dok je onaj u Bosni morao stradati već za prijestonih borba po Tvrtkovoj smrti, a svakako ga je sasvim nestalo padom kraljevine (1463.).

Kolik je bio prihod pojedinih kanonika ne doznasmo iz sačuvanih nam spomenika; ali se srećom sačuvaše neke vijesti u dva pisma pape Bonifacija IX. od 24. aprila 1399. i 6. decembra 1400.[9]). Po svjedočanstvu prvoga pisma imao je lektor kaptola bosanskoga godišnjega prihoda oko dvadeset maraka u srebru, što bi donekle odgovarala današnjoj

[1]) Nagy: A. O., IV., 585. — „Mon. vatic.“, ser. I., sv. 3., str. 117. — Koller, ozn. dj., IV., str. 457. — „Starine“, 5., 146.

[2]) Fejér, VI., 2., str. 305.

[3]) Theiner: „Mon. Hung.“, I., 270., 272. — „Mon. Hung. vatic.“, I., 3., str. 611.

[4]) „Mon. vatic., I., 4., str. 117.

[5]) „...paupertate nimia pergravatus“, kaže za nj papa 1238. — Theiner: „Mon. Hung.“, I., 168.

[6]) „Starine“, 5., str. 115.

[7]) Katona: „Hist. eccl. colocensis“, sv. I., 352.

[8]) Theiner: „Mon. Slav.“, I., 296.

[9]) „Mon. vatic.“, ser. I., sv. 4., str. 117. i 285.

vrijednosti od 550 kruna, dakle 22 i po krune mjesečno. Ostali su kanonici dakako imali manje prihode. Traljavi ovi prihodi bili su razlogom, da su kanonici nastojali da dobiju još koju prebendu, što im je po kanoničkom pravu bilo dozvoljeno, ali ne kod iste crkve. Tako vidjamo, gdje bosanski kanonik Nikola prima 1393. godine unosni arhigjakonat osjački *(de Oszeagh)* od biskupije pečujske, dok je neki Petar podjedno kanonik bosanski i bački [1]).

Upoznavši se tako sa sredovječnim kaptolom biskupije bosanske, nastavimo sada prekinuti niz biskupa poslije mohačke katastrofe sve do smrti Nikole Ogramića Olovčića (1526.—1701.).

Iza Gjure od Polečnika, koji je, kako već rekosmo, poginuo na Mohaču, ne spominje se do 10. marta 1533. nikaki biskup bosanski; tek se u jednoj ispravi od 3. juna 1529. navodi junački zapovjednik grada Klisa u Dalmaciji, Petar Kružić kao „*administrator proventuum episcopatus Bosnensis*“ [2]). Pomenutoga pak dana, naime 10. marta 1533., dozvoljava papa Kliment VII. „izabranom“ Bernhardu Gentilisu, da može primiti posvećenje od kojega mu drago katoličkoga biskupa [3]). Čini se da taj nije nikad vidio svoje biskupije, jer franjevci, koji su od sada duša katoličanstva u Bosni, traže da se biskupija bosanska popuni; no ni to nije bilo možno učiniti, zacijelo jer je Bernardo Gentilis bio u životu, i tako učini papa fra Blaža Kovačića, rodom iz Kreševa, biskupom smederevskim, a podjedno mu dade biskupiju bosansku u upravu (4. januara 1544.) [4]), našto se fra Kovačić odmah zaputi u Rim, da izvijesti papu o žalosnim prilikama katoličkim u Bosni. Putovanje njegovo bilo je osmanlijskoj vladi zazorno i sumnjivo, zacijelo bojeći se otale kakove složne kršćanske navale, pa s toga optuže upravitelja, kad se iz Rima povratio, da je naumio Bosnu izdati papi. Sada je morao Blaž Kovačič bježati, no kad je na bijegu skočio na konju u Drinu, ne bi li je preplivao, te se tako spasao, utopi se jadan. Dakako da i ostali katolici, a najviše franjevci, mnogo toga prepatiše uz svoga poglavara [5]). I opet za nekoliko godina Bosna nema biskupa, tek negdje oko 1550. imenova papa biskupom smederevskim, a upraviteljem bosanskim fra Tomu Skoroevića, rodom iz Teševa kraj Sutjeske, ali čim je stupio na bosansko zemljište kao posvećeni pastir, uzbune se Turci, pa proglasivši ga izdajicom, stadoše mu raditi o glavi, te ga doskora i umoriše (20. decembra 1552.) [6]).

Punih dvadeset godina iza toga ne miče se niko, da učini što u prilog katoličkoj crkvi u Bosni. Tek 1573. stalo se u Rimu, dakako na neprekidni jauk franjevački, raspravljati o biskupiji „Bosne srebrne“, te kako bi se ona opet osnovala. Jedni sada prigovaraju, da je čudno učiniti nekoga biskupom kake provincije, a da mu se ne dade ime kojega grada, pa s toga bi bolje bilo, kad bi se koji susjedni biskup brinuo za vjernike u Bosni. U Bosni i onako bio bi novoizabrani biskup bez rezidencije, stolne crkve i stalna prihoda, te morao čak prosjačiti ili prodavati svoju službu, dapače jedan je kardinal u tom zboru pripovijedao pred papom, da je čuo, da je neki bosanski biskup prodavao Osmanlijama kršćansku djecu! Na taj je prigovor dobio odgovor, da se biskup može nastaniti u kojem od petnaest manastira, gdje bi imao i rezidenciju i stolnu crkvu, a to tim više vrijedi, što je poznata stvar, da Turci jedino vole vidjeti

---

[1]) Fermendžin: „Acta Bosnae“, str. 52.; „Monum. vatic.“, ser. I., sv. 4., str. 285.
[2]) Hodinka, ozn. dj. str. 93.
[3]) Theiner: „Mon. Slav.“, I., 620.
[4]) Fermendžin: „Acta Bosnae“, str. 308.
[5]) Batinić: „Djelovanje“, II., str. 40. i 41.
[6]) Fermendžin: „Acta“, str. 300. — Batinić, ozn. dj., 44. i 45.

siromašne franjevce. I tako se papa odluči za restauraciju biskupije bosanske, a njen biskup imao bi da vrši sveti svoj čin nesamo po Bosni, već po svim prijedjelima, gdje god islam vlada [1]). Novo imenovoni biskup bijaše bosanski provicijal fra Ante Matković (26. augusta 1573.), koji je svojom biskupijom uz velike muke upravljao sve do godine 1582. Te godine se povrati iz Rima i malo po povratku umre u manastiru franjevačkom u Požegi. Kaže se, da su Turci prigodom njegova povratka, kao svakiput kod nalik zgoda, podigli silnu hajku, jer da je tobože za mito donio od pape novaca, no ne našavši ništa u manastiru, otvorili grob preminuloga biskupa, ne bi li ondje štogod našli [2]). Sada povjeri papa ispražnjenu stolicu bosansku, smederevskomu biskupu fra Nikoli Ugrinoviću, koji je i onako već nadzirao poslove biskupija makarske i duvanjske. Za Bosnu imao je Nikola naslov „upravitelj u duhovnim i biskupskim poslovima" po cijeloj državi „Bosne srebrne". Ali ni on ne izbježe nemiloj kobi. Došavši oko godine 1587. u Vrhgorac, uhvate ga iznenada Turci, te ga svezana otjeraju u Livno, gdje ga bace u tamnicu. Tek otkupnina od dvjesta talira, što su ih franjevci teškom mukom skupili, pokloni mu opet slobodu [3]). To je prinukalo papu, da je opet posegnuo za rogjenim Bošnjakom kao biskupom, te tako bješe 14. novembra 1588. fra Franjo Baličević, inače Stjepanović, imenovan biskupom bosanskim. On bijaše rodom iz Ričice, sela župe sutjeske, tada bosanski provincijal i podjedno ispitani profesor bogoslovja. Uz bosansku mogao je pohagjati i biogradsku biskupiju, pače sve krajeve u kojima je vladao islam, a narod naš stanovao. Uz velike zapreke i neprilike ipak je Baličević odlučno i krjepko upravljao svojom biskupijom iz svoga sjedišta u Fojnici. Pod konac njegova biskupovanja ustade protiv njega bečki dvor pred papom, sudeći da Baličević nema pravo biskupovanja u Slavoniji, jer da za onaj kraj pripada kralju ugarskomu pravo imenovati biskupa. Ovaj se najprije tomu usprotivio, čudeći se, što od Mohača nije Beču pala na pamet Slavonija, no ipak popusti, te dozvoli odlukom od 10. decembra 1600., da su Franjo (Ljudevit) Iločki, a iza njega Franjo Ergely (1604.) i Ivan Telegdi (1610.), nosili naslov izabranoga biskupa bosanskoga, premda nijesu svoje biskupije nikad ni vidjeli [4]). Baličević je biskupovao sve do svoje smrti dne 2. februara 1615. u Fojnici, gdje su ga pokopali u samostanskoj crkvi megju današnjim oltarima sv. Mihajla i sv. Franje. Pred smrt svoju dne 17. juna 1613. posveti imenovanoga skradinskoga biskupa fra Antu Požežanina, koji ga i naslijedi kao apoštolski upravitelj bosanske biskupije, te u istom svojstvu ostade sve do smrti svoje u Fojnici godine 1625. Sahraniše ga uz Baličevića [5]). Za njegova biskupskoga upraviteljstva imenovaše kraljevi Matija II. i Ferdinand II. redom ove naslovne biskupe: Tomu Balásfija (1612.—1621.), Stjepana Sennyei-a (1621.—1623.), Ladislava Deákija (1623.), te Ivana Posgai-a (1623.—1628.) [6]), ali pravi biskup, to jest onaj koji je biskupsku službu vršio, bio je fra Ante Požežanin, inače skradinski biskup. Kad je on preminuo, pošalje papa u Bosnu fra Benigna iz Genove, da vidi, koji bi bio najsposobniji za biskupski čin. Taj poslanik izvijesti 5. septembra 1625. svoga pogla-

[1]) Fermendžin, ozn. dj. str. 311. i 312.

[2]) „Starine", 22., str. 28. — Farlati, ozn. dj., IV., 77. — Batinić, ozn. dj. str. 55. i 56.

[3]) Batinić, str. 57. i 58.

[4]) Hodinka, str. 94. i 95.

[5]) Fermendžin u „Starinama", 22., str. 30. i „Acta Bosnae", str. 340. i 341. — Batinić, ozn. dj. str. 62. i 90.—93. po manastirskim arhivalijama.

[6]) Gledaj Hodinka, str. 95.

vara; na prvom mjestu predloži mu fra Tomu Ivkovića, provincijala i izabranoga biskupa skradinskoga, a obilježuje ga ovako: „Ima mu pedeset i dvije godine, a svećenik je jur trideset i dvije godine; dobar je propovjednik. Teologiju izučio je u Bresciji, a obnašao je mnogo časti i služba: bijaše definitor, čuvar, osam godina kapelan u Banjaluci, gdje stoluje paša, a dvaput provincijal“ [1]). Na to bje 25. oktobra 1625. fra Tomi Ivkoviću povjerena od propagande briga i administracija biskupije bosanske, a 19. novembra iste godine potvrdi to papa Urban VIII.[2]). Sjedište mu je dakako bilo u Fojnici[3]). On je revno biskupovao sve do godine 1633.; u junu pomenute godine sastaše se franjevci da vijećaju o jednom pitanju glede vladanja njihova spram Turaka; na taj je sastanak došao i fra Tomo, no kod Lučna, dva dana od Fojnice, naglo oboli, te 17. juna na veliku žalost puka i klera umre. Kad su ga mrtva vozili u Jajce, napadoše Turci sprovod, zahtijevajući novaca, te kad se nekako skupilo do 160 škuda, onda se moglo dalje krenuti[4]). Kad se saznalo, da je umr'o fra Tomo, onda mnogi, a naročito Sarajlije, Banjalučani i Požežani zatražiše, da bi im biskup postao fra Jerolim Lučić, koji tu pučku želju odmah u Rim javi[5]). No to se ne zgodi obzirom na to, što biskupom bosanskim bje još prije imenovan Ivan Tomko Mrnavić (1631.—1635.). On je nesumnjivo kao ličnost jedan od najvažnijih biskupa, što ih je bilo nesamo za tursko doba, već i prije i kasnije na stolici bosanskoj[6]).

Ivan Tomko Mrnavić rodio se je u Šibeniku dne 7. februara 1580., kuda mu se djed preseli iz Fojnice u Bosni godine 1555., vodeći sa sobom petnaestgodišnjeg sina Marka, oca Ivanova. Već godine 1556. ostavi Tomko, otac Markov, Šibenik, zaputivši se u Italiju, te ostavi ondje u majstora Barešića sina, koji tude i odraste. God. 1572. oženi se Marko Katarinom Biloševićevom, s kojom rodi osim već pomenutoga Ivana još tri sina i četiri kćeri. Ivana odgojiše brižni roditelji velikom pomnjom kod kuće, a onda ga je god. 1591. biskup šibenički Vicko Basso primio u seminar. Ovdje se Ivan odlikovao velikom marljivošću i dobrim vladanjem, a nakon svršenih nauka pošalje ga biskup 1597. u Rim, gdje postade pitomac ilirskoga kolegija. Tude ostade Mrnavić do godine 1603., kad je dobrim uspjehom svršio više nauke; u oktobru iste godine vrati se u rodni grad Šibenik. Još iste godine bude papinim dopuštenjem zaregjen, a odmah po tom postade profesorom bogoslovja u seminaru, a 1606., kad mu je bilo tek dvadeset i šest godina, kanonikom. Godine 1623. bude mu od pape Urbana VIII. naloženo, da kao papinski protonotar s nadbiskupom zadarskim Oktavijem Garzardorom obilazi od jula do septembra 1624. dalmatinsko primorje, krajinu hrvatsku i bosansku, razgledajući tamošnje crkveno stanje. Na tom putu pohodi Mrnavić i Zagreb, gdje ga biskup Domitrović — svakako očit znak osobitoga poštovanja — učini kanonikom i stolnim arcigjakonom zagrebačkim. Sada umoli Mrnavić propagandu u Rimu, da mu dopusti, da se iz Rima, gdje je već više godina boravio preseli u Zagreb na svoje mjesto, ali mu ta molba bude odbijena. Ali podjedno se još nešto dogodi, što je Mrnavića moralo veoma ozlovoljiti. Šibenički biskup Vicko Arrigoni umre 6. oktobra 1626., a za njegova našljednika bio je najozbiljniji kandidat

---

[1]) Fermendžin: „Acta Bosnae“, str. 374. i 375.

[2]) „Acta Bosnae“, str. 375.

[3]) Na ozn. mj.

[4]) „Acta Bosnae“, str. 410.—412., gdje se nalazi potanki opis Ivkovićeva pogreba.

[5]) Ozn. dj. str. 412.—414.

[6]) O njem gledaj Šišić: „Kako je vizantinski car Justinijan postao Slaven“. „Ivan Tomko Mrnavić“ („Nastavni vjestnik“, sv. IX.). Zagreb 1901. — Pavić: „Ivan Tomko Mrnavić“. „Rad jugosl. akad.“, sv. 33.

naš Mrnavić, a to tim većma, što je bio domaći sin, a i građjanstvo šibeničko vrlo ga voljelo i poštovalo. Ali intrigom mletačkom kod papinske kurije ne bude od svega ništa. Dne 21. februara 1631. učini ga Rim svojim začasnim gragjanom, a 11. novembra iste godine, poslije abdikacije Ivana Posgai-a, imenovaše ga kralj Ferdinand II. i papa Urban VIII. biskupom bosanskim, ne mareć za to, da je u taj čas zapravo vodio poslove biskupa bosanskoga fra Tomo Ivković. Odsad nalazimo Mrnavića ponajviše na putu, ali uza sve to ipak svoje biskupije nikad ne vigje. God. 1632. pošalje ga propaganda rimska, da kao papinski izaslanik razvidi stanje pavlinskih manastira u Poljskoj i Ugarskoj. S njim pogje na put nećak njegov, kanonik šibenički Marko Skočić. Ali Mrnavić mogao je tek jedan dio zadaće svoje da izvrši i to u Ugarskoj, jer se Poljaci zaratiše s Rusima. Kod te prilike pohodi i crkveni sinod u Trnavi, koji se sastao u subotu dne 22. maja, a dne 19. decembra iste godine 1632. dogje u Zagreb, gdje nanovo posveti katedralu, koju je oštetio požar, što je nastao od groma godine 1624., a koja bi za tim troškom raznih dobrotvora opravljena od graditelja Albertala. Dne 20. marta 1633. posveti u istoj katedrali nov oltar sv. Jelisavete, našto ode u Rim, a odavle u Šibenik. Ali sada stanu bosanski franjevci odlučno zahtijevati od svoga biskupa, da dogje u njihovu sredinu; to se nije dalo učiniti našem Ivanu, pa s toga se u martu 1635. odreče biskupije bosanske u korist svoga bratučeda Tome Mrnavića, koji se nalazio kao franjevac u Fojnici. Malo po tom umre on dne 1. aprila 1637, po svoj prilici u Beču. Dakako glavna slava i važnost ličnosti Mrnavićeve nije u biskupskoj mu časti bosanskoj, već što bijaše odličan i rijedak književnik hrvatski. Glavno bavio se je historijom svoga naroda, ali uza to i pjesništvom lirskim i dramatskim.

Fra Tomo Mrnavić (1635.—1644.) mnogo se starao oko crkvenih posala svoje biskupije. Stolovao je redovito u Fojnici, no pored toga mnogo je putovao, brineći se za svoj puk. Tako ga nalazimo u Našicama, Kreševu i Sarajevu. Na takom ga putovanju zateče smrt u decembru 1644. u slavonskoj Velikoj kraj Požege [1]). Sada je i opet trebalo naći novoga biskupa. Biskup imerski fra Jakov Boncarpi, što se nalazio u Beču, tek što saznade za smrt Tominu, odmah se obrati 4. marta 1645. na Rim svesrdnom molbom, da bi se na svaki način novi biskup uzeo iz reda franjevačkoga i to domaći čovjek, koji je veoma cijenjen. On sam predloži dva ugledna i vrijedna muža Petra Lipanovića i Marijana Maravića [2]). Malo dana iza toga dne 18. marta opet uspisa fra Jakov Boncarpi u Rim, te najtoplije preporuči Marijana Maravića, hvaleći ga kao vrlo vješta i sposobna čovjeka, a inače opće omiljena [3]). No sada se i Sarajlije umiješaše u izbor novoga biskupa, te složno zamoliše u Rimu svojom poslanicom od 15. maja 1645., da bi im se dalo fra Matiju Benčića za biskupa [4]). Ali za Maravića stao se zauzimati i red Isusovaca, tako da je kralj Ferdinand III. dne 4. septembra 1646. njega imenovao biskupom bosanskim, a tomu se pridruži 24. jula 1647. i papa Inocent X.[5]). Marijan Maravić (1647.—1660.) sin je imućne porodice iz bosanske varoši Olovo, a prije biskupije bosanske bio je provincijal od 1638. do 31. jula 1644., kad postade biskupom duvanjskim [6]).

---

[1]) Fermendžin: „Acta Bosnae“, str. 425., 426., 432.—437., 447., 449., 452., 454., 457. i „Starine“, 22., str. 38., gdje se spominje smrt biskupova.

[2]) „Acta Bosnae“, str. 457. i 458.

[3]) Na ozn. mj.

[4]) Ozn. dj. str. 459. i 460.

[5]) Ozn. dj. str. 461.—463.

[6]) Batinić, ozn. dj. str. 116.

Kao što je trebalo sto godina nakon pada Bosne učiniti nešto za nju u crkvenom obziru, a naročito glede biskupskoga čina, tako se sada opazila potreba, da se nešto uradi i za Slavoniju, koja se za turskoga gospodstva i politički i crkveno pribrajala pašaluku bosanskomu.

Znamo već, da godine 1526. tu nagjoše Osmanlije tri biskupije: pečujsku, bosansku i srijemsku. Dakako malo po tom sve je to propalo. Godine 1630. pogje kao papinski izvjestitelj u Slavoniju nadbiskup barski Petar Masorechi. On je naročito nastojao, da sva zemlja dobije jednoga biskupa, ali je zbog toga došlo do golemih smutnja. Papinska je bula doduše proglasila fra Alberta smederevskoga za biskupa cijele Slavonije, no sve je to samo bilo na papiru. Videći taki neuspjeh, predloži Petar Masorechi, da se Srijem od utoka Drave računajući, ostavi smederevskomu biskupu, Podravina pečujskomu, a sva ostala zemlja, sa samostanima našičkim i veličkim, da pripadne bosanskoj biskupiji. To je uzbunjene duhove nekako umirilo, pa se odista i ne čuju nikake zle glasine sve do godine 1647., kad se poradi cijele Slavonije zavadiše biskup bosanski Marijan Maravić i biogradski Marijan Ibrišimović. Pomenute godine 1647. postade Ibrišimović biogradskim biskupom, a još otprije nijesu on i bosanski biskup živjeli u slozi i ljubavi. Tu je pravdu riješila rimska propaganda tako, da je odlučila, neka se nijedan od obojice biskupa ne pača u Slavoniju, već je predade u upravu skradinskomu biskupu Pavlu Posiloviću kao apoštolskomu vikaru. No Maravić pohlepan za vlašću i novcem, uteče se kralju Ferdinandu III., a ovaj mu izda dne 4. septemra 1650. povelju, kojom ga imenova biskupom bosanskim sa svim pravima što ovoj biskupiji pripadaju izmegju Save i Drave. Eto, time je bečki dvor prisilio kuriju rimsku, da je morala odazvati svoga vikara biskupa Pavla Posilovića. Ali sve to ipak ne pomože Maraviću, jer niti je on dobio Slavonije, niti ju je čitave zaposio, pošto biogradski biskup ima od ono malo preostalih župa jedanaest u Srijemu, a četiri u Podravini. Pače ni onoga dijela Slavonije nije Maravić dobio, što je pripadao od Našica na zapad biskupiji zagrebačkoj, kojoj su pripadala cijelim opsegom svojim dva jedina manastira u Slavoniji: našički i velički. To je Maravić sam priznao u svojoj relaciji zagrebačkomu biskupu Petru Petretiću. Zaludu bijaše Maraviću i zanimanje kralja Leopolda I. za njegovu stvar, kad ga u Slavoniji nitko ne htjede priznati, već ih je najveći dio volio biogradskomu fra Matiji Beuliću, komu je godine 1659. rimska kurija morala dozvoliti, da može stanovati i u manastiru veličkom u Slavoniji. Ta je pravda jednako tekla do smrti Marjanove, koja ga stiže u manastiru Olovu dne 14. septembra 1660. Već slijedeći dan sahraniše ga u manastirskoj crkvi [1]).

Ali spor glede Slavonije nije se smrću Maravićevom riješio. Bečki je dvor svakako želio da istakne svoje pravo na bosansku biskupiju, pa tako predloži dne 29. januara 1661. kralj Leopold I. papi Aleksandru VII. fra Matiju Beulića za biskupa bosanskoga. Podjedno predloži papi, da se biogradska i srijemska biskupija spoje u jednu, a biskup da joj bude fra Petar Jurjević, sada samo srijemski biskup od godine 1648. Radi toga pošljednjega predloga stalo se sada marljivo pretraživati arhive, da se vidi, e je to možno učiniti s nekim pravom i na nekoj historičkoj osnovi. Rezultat toga posla bio je taj, da je jasno dokazano, kako na sve tri biskupije, bosansku, srijemsku i biogradsku, otkad su došle pod vlast osmanlijsku, glavno pravo imadu franjevci, jer su jedini svećenici ovijeh biskupija. Pa tako papa, ne htijući

[1]) „Acta Bosnae", str. 465. i dalje. Smičiklas, ozn. dj. str. 88.—89. Batinić, ozn. dj. str. 129. uzima, da je Maravić umro u Djakovu 15. decembra 1660. No to je krivo, kako se vidi iz „Starina", 22., str. 43. i iz pisma fra Gjure Dobrojevića iz Olova od 16. decembra, u kojem javlja propagandi, da je Maravić umro dne 14. septembra 1660. i sahranjen u samostanskoj crkvi. „Acta Bosnae", str. 498. i 499.

oprijeti se kralju ugarskome, mučke priznade Beuliću biskupstvo bosansko (1661. do 1669.), ne imenovavši drugoga [1]). Za to vrijeme nije ni zagrebačka biskupija mirovala, već, prinukana od slavonskih fratara, izasla kao svoga vikara fra Petra Nikolića, da je ubavijesti o prilikama u Slavoniji. To je izvješće veoma zanimljivo, jer jasno dokazuje tendenciju biskupa zagrebačkoga. Nikolić se ruga Beuliću, koji kao biskup bosanski opet sjedi u Djakovu, jer tobože da „sav svijet znade, da je to krivo". Kad je poslanik stigao nedaleko Osijeka, te tamo naišao na nekake ostatke starih zidina, protumači tu pojavu tako, da su to znakovi bivše granice biskupije zagrebačke [2]). Čini se ipak, da je Beulić još najviše simpatije uživao megju svojima, jer dolazi u Sutjesku, vršeći svoj biskupski čin i u nauci kršćanskoj i dijeleći župe [3]).

Sve do godine 1669. ostade bosanska biskupija bez naimenovana biskupa, a te godine, dne 4. oktobra imenova ugarski kralj Leopold I. bosanskim biskupom fra Nikolu Ogramića, rodom iz Požege, a starinom iz Olova u Bosni, pa s toga i obično nazvana Olovčić (Nicolaus de Plumbo). Papa potvrdi taj izbor dne 1. septembra 1670.[4]). Prije toga bješe on vjeroučitelj u Ljubljani, a propaganda se veoma zauze za nj, dašto jer ga je dobro poznavala, kad se radilo, da bude imenovan biskupom bosanskim. No pored svega toga ipak mu ne bje uručena papina diploma prije juna 1672., kad su dva bosanska franjevca pošla u Rim, da mu je ishode. Kad je to bilo uregjeno, trebalo je izraditi kod sultana berat, što je opet udesio fra Filip Benaković, dakako uz odštetu od 235 zlatnih dukata, što su ih pobožni katolici izmegju sebe sabrali. Beulić megju tim ostade u Slavoniji, i to u veličkom manastiru, gdje i umre u januaru 1674.[5]).

Bikup Nikola Ogramić (1669.—1701.) odmah se počeo zanimati za svoju biskupiju. On stade njome putovati, da vidi gdje treba pomoći, no takom ga jednom prilikom godine 1677. uhvati paša u Požegi, te mu je po tom morao kao rob služiti dan i noć, dok ga uz veliku otkupninu ne iskupiše njegovi vjernici. Kad je godine 1682. došao u Djakovo, i opet ga Turci vijahu, ali im srećno uteče. To je podjedno i zadnji čas turske prevlasti. Kad su carske i kraljevske vojske stale poslije podsade Beča (1683.) uz velike pobjede tjerati ispred sebe Osmanlije, onda nastade neka opća trzavica i težnja za oslobogjenjem megju svima kršćanima na Balkanskom poluostrvu. Dakako da se tako gibanje uhvatilo Slavonije i Bosne, a duša svega toga bili su franjevci. Odmah iza uskrsa 1684. ostavi biskup Nikola Bosnu, te pješke u prosjačkom odijelu s malo hljeba u torbi pregje bosansku megju nedaleko Petrinje, pa iduci dan i noć, srećno prispije u Linac, gdje je onda boravio Leopold I. i njegov dvor. Tude je Nikola Ogramić potanko ispričao kralju jadno stanje kršćana u Bosni, te mu predložio živu želju svega naroda, da ga oprosti njegovih dosadašnjih gospodara. On uvjeri kralja, da je sav bosanski narod spreman da ustane, te da 30.000 odabranih momaka čeka da kraljevske čete provale u Bosnu, gdje će im se odmah priključiti. Leopold se je dao nagovoriti od biskupa, te otpremi u Slavoniju generala grofa Jakova Leslie-a s jakom vojskom. Dakako da je toj vojsci jednako uz bok stajao Nikola Ogramić, a bio joj je od velike koristi, kako je dobro poznavao krajeve,

---

[1]) „Acta Bosnae", str. 499. i 500. — Theiner: „Mon. Slav. merid.", II., 152.—160., 172., 206., 213. — Batinić, str. 130.

[2]) Smičiklas, ozn. dj. str. 89. i sv. II., str. 7.—13.

[3]) Batinić, str. 131. — „Starine", 17., str. 83.

[4]) „Starine", 22, str. 48. — Batinić, str. 141. i 142.

[5]) Batinić, str. 142. Fermendžin uzima godinu 1672. za smrt Beulićevu, no pošto Batinić navodi pismo Beulićevo od 30. septembra 1673. na propagandu, to smo se njemu priključili.

mjesta i putove, dapače on je uhagjao neprijateljski položaj, uvlačeći se u gradove, dok je kršćane bodrio na bunu. Najbolje svjedočanstvo za njegovo junačko srce jeste pismo od 17. februara 1687., u kojem moli propagandu, da smije nositi i upotrebljavati ubojito oružje, jer se često nalazi u okršaju s Turcima, a treba da brani život svoj. Uz biskupa vojevalo je mnogo junačkih franjevaca, kao fra Vojnović i čuveni fra Luka Ibrišimović. I tako se u mnogogodišnjem boju oslobodi Slavonija Turaka, što je i priznato karlovačkim mirom (26. januara 1699.), dok Bosna ostade unatoč pohodu princa Eugena (1697.) i nadalje u vlasti sultanovoj. Za sve vrijeme ratovanja biskup Nikola Ogramić boravio je u Slavoniji, nastanivši se poslije 1687. u Djakovu, staroj rezidenciji biskupa bosanskih.

Kad se zemlja oprostila svojih bivših gospodara, onda se trebalo pobrinuti za zapušteni narod vjere katoličke, jer taj je bio veoma zanemaren od doba mohačke katastrofe. Biskupa imao je tek po imenu, a kad bi koji i došao megju svijet, provodio bi strašan život. Eto kako to opisuje godine 1655. fra Matija Beulić: „Da uzmogne svu svoju biskupiju pregledati i izbjeći nasilju turskome, mora biskup ponajviše potajno i noću putovati. Čestoput kad se namjeri na Turke, pretrpi sramotu i dobije batina. Da njihovo bjesnilo utaži, prisiljen je da se spase novcem. Tako mu valja, da spase svoj život i da vrši svoj čin, godimice mnogo novaca potrošiti. U ova vremena rata, jedva može da opstoji u svojoj biskupiji. Biskupski stol nema nikaka prihoda; sadanjemu biskupu ne daje propaganda ništa, pa s toga ne može namirivati ni svagdanje životne potrebe.“ Ovaj opis vrijedi za sve vrijeme turskoga gospodstva [1]).

No baš onda kad je biskup Nikola najviše mogao da izradi za svoju biskupiju, stiže ga smrt od ubojničke ruke. Proširila se vijest, da biskup ima silnijeh novaca, te da sam stanuje u svojoj kući u Djakovu; to je potaklo neke lupeže da su naumili umoriti i orobiti biskupa. Dne 14. augusta 1701. oko tri sata noću provale oni u njegov stan, te ranivši ga teško handžarom u bedra, a onda odsjekavši mu glavu, pokradu sve što su našli. Po jednoj vijesti pohvatali su generali carski neke od tijeh lopova, te uza njih našli 30.000 for., ali bez sumnje ova vijest nije istinita. Najprije sahraniše toga velikoga čovjeka u susjednoj crkvi braće franjevaca, a 12. decembra 1701. preniješe ga u manastirsku crkvu našičku, gdje i danas počiva [2]). Tomu prenosu prisustvovala je i carska četa vojnika, a kad se lijes otvorio i tijelo pogledalo, kažu izvještaji, da se našlo sasvim čitavo, šta više od njega se širio miomiris. Izvješće vojničko kaže, da je izgledalo kao da spava. Provincijal franjevački opet javlja propagandi, da je tijelo ugodnim mirisom disalo, bilo gibljivo i više nalik na živo nego li mrtvo. Iz toga valja izvoditi, da su našički franjevci htjeli, da papa Nikolu Ogramića proglasi svecem, što bi njihovomu manastiru bilo od velike koristi. Nikola Ogramić bio je odista muž energičan, živo zauzet za svoju stvar, odvažan, ne plašeći se nikad ni poteškoća ni nevolja, — riječju muž, kakvoga su u njegovo burno doba i trebale tužne crkvene prilike. S toga i jeste sasvim razumljiva velika žalost za njime u puku i megju svećenstvom [3]).

[1]) Smičiklas, ozn. dj. str. 90.

[2]) U našičkom manastiru čuva i pokazuje se još i danas onu košulju, u kojoj je bio umoren biskup Nikola. Nadgrobni natpis glasi:

„Hoc iacet in tumulo praesul Plumbensis inique,
Quem dedit innocuum dextra inimici neci,
Iste suis ovibus ter denis praefuit annis,
Doctrinae radiis et pietate vitens.“

[3]) Batinić, II., str. 141., 142., 159. i dalje i sv. III., str. 6.—7. O njegovim odnosima s carskom komorom opširno raspravlja na osnovu arhivalija Hodinka, što i jest, kako rekosmo, glavna jezgra njegove knjige.

Бан Кулин и његово доба.

Приопћио

др. **Фран Милобар** (Загреб).

Када наш народ хоће да рекне, да се је нешта збило у старо „златно доба“, онда вели, да је тако било за бана Кулина. И тако живи успомена на славнога бана још и данас у народној свијести, премда нас од његовог доба дијели читаво море времена, у које су утонули толики сретни и несретни, весели и жалосни, славни а и неславни моменти у животу нашега народа. Ово спомињање бана Кулина послије толико времена и мимо толиких иних догађаја, који су се много касније збивали, има се сматрати правим психолошким феноменом народне душе. Тај феномен тим је занимљивији и подражује тим више на размишљање, што се је баново име сачувало управо у свијести широкога пучкога слоја. Свијест простога народа кад нешта усише дуго задржи, те само још јачим и новијим утјецајима жртвује старије успомене. Таквих новијих утјецаја било је иза бана Кулина доста. Они су дакако много допринијели, да је слика банова бивала све то магловитијом, али је ипак зачудно, што је народ и ове новије доживљаје заборавио, док му је бан Кулин остао у памети. — Једнако интересантним чини овај феномен још једна околност. Свијест простога пука, особито ако овај није достигао високи ступањ културе и политичке зрелости, врло је налик свијести незреле младости. До овакове свијести допиру и у њу се увријежују такви догађаји, који подражују сјетилне органе; дакле онакове конкретности, које јој преко ока или уха до свијести или боље до срца допиру, дочим за апстрактности интелекта мање занимања показује. Зато видимо како прости народ знаде опјевати стотину својих јунака и међанџија, док се не догађа да би опјевао какова филозофа, теолога, пјесника или државника. Краљевић је Марко у слици народне повјести управо жалосна фигура, а у слици народне пјесме често смијешна. А св. Сава напротив чим га већма кроз лупу хисторије посматраш, тим већма расте до правога душевнога горостаса српскога народа. Па гле, да није светковање овога великана постало за рана политичком државном институцијом, српски би га народ (барем прости пук) далеко прије заборавио, него кавгаџију Марка, чија успомена прелази од уста до уста с кољена на кољено. Тако је и у другим народима. Један од највећих генија, што их је хрватски народ родио, и то недавно родио, био је каноник Јурај Крижанић. А има ли народној свијести непознатије личности од овога великог духа и великог срца? С истих разлога спомињу Енглези свога Алфреда, Шведи свога Вазу и Густава Адолфа,

Нијемци Карла Великог и Фридерика Барбаросу. У простога пука много је веће и осјетљивије срце, чувство, него ли они. Рекао бих, да је значајка колективне народне душе, да подражаји долазе кроз врата чувства до свијести, те живе ту док им чувство хране подаје.

Али гле, управо ови моменти, који су уцијепили гореспоменуте личности својим народима у памет, ти нам ето моменти фале, да нам учине појмивом успомену бана Кулина у народној свијести. — Да је бан Кулин морао некада дубоко засјести у срце народа, то је недвојбено. Али како, на који начин? — Колико је досад познато, овај бан није ма ни циглога рата водио, па за то није могао народу омилити ради бојевања. Бан Кулин показао се ванредним државником и дипломатом, како ћемо то на свом мјесту видјети. Но зар је прости пук био подобан да то схвати и да због тога бана заволи? — Е па зашто му је онда народ сачувао харну успомену све до дана данашњега?

Ево ово нам је питање често падало на памет, те се не могосмо отети жељи, да покушамо ући у траг овоме феномену. Прослједујући овај траг дођосмо до увиђавности, да и овај феномен колективне народне душе, као и сви индивидуални психолошки феномени, имаде то својство, да се површном оку причиња једноставном цјелином, док у битности састоји од више различитих момената или елемената, које ваља у појединости рашчинити, те сваки напосе испитати, хоћемо ли да цијели комплекс схватимо. — Ударимо ли пак овим путем и у овом нашем случају, тад опажамо, да овај комплекс сачињава или обухвата цијелу повјест бана Кулина и његовог доба.

Бан Кулин тако је важна појава на пољу босанске хисторије, да заслужује, да се њиме позабави домаћа хисторија до у најтање танчине. До данас о њему нијесу достатно исцрпљени нити довољно уважени ни они моменти, који су дипломатеским актима утврђени. А ипак хисторија ваља да иде даље у свом истраживању, она не смије да се устави на неки начин код самога констатирања чињеница, како се је то управо у овом случају догодило. Истина, бан Кулин премало је утјецао у течај свјетске повјести, па за то нити не можемо од ове очекивати, да се његовом особом поближе бави. Али бан је Кулин угаони камен у згради касније босанске државе, па одатле и настаје тим већа дужност и потреба, да се њиме ближе упознамо него што то чини опћа свјетска повјест.

Два су момента, која у владању бана Кулина особито изискују да се истраже. То је: *а)* почетак његова владања и *б)* одношај његов спрам патаренства.

Је ли бан Кулин бановао већ прије године 1180.?

У хисторији се обично узима, да је бан Кулин владао ол год. 1180.—1204. Ово је без сумње исправно: прву нам годину утврђује једна дипломатичка исправа, дакле позитивни доказ; другу нам не потврђује ништа осим те околности, што бан Кулин послије ове године не даје о себи ни гласа ни даха. Дакле негативни доказ, али који говори доста позитивно. Него ма колико и било сигурно, да је бан Кулин између година 1180. и 1204. владао, у толико је несигурно да је баш год. 1180. почео владати, као што и то, да је управо 1204. престао владати. Свакако, ко прочита онај спис од год. 1180., о којем је овдје говора, и ко се замисли у знаменитост год. 1180., што ју је ова година имала управо за наше земље — тај ће бити увјерен, ако управо не би нашао каквог другог доказа, да бан Кулин

није засјео банске столице истом ове 1180. године, него да га је ова година затекла ко старога знанца на банској столици.

Листина, о којој говоримо, јест писмо папинског легата Теобалда, управљено бану Кулину. У касну јесен[1]), некако под конац октобра 1180. шаље папа Александар III. свога посланика у „Далмацију и цијелу Славонију" т. ј. у Дукљу и Србију (Dalmatia inferior), за тим у Босну, Хрватску, Славонију и Далмацију у данашњем смислу („tota" Slavonia) са задаћом, да уреди односаје у овим земљама, у којима је био завладао неки неред услијед догађаја пошљедних година и услијед промјена, што су настале ове управо године. У писму, којим папа јавља долазак свога посланика и опуномоћеника, вели се, да Теобалдо долази на ту цијељ, да мјесто папе или у његово име „(ut vice nostra) euellat et destruat, que fuerint destruenda, edificet et plantet, que domino viderit instruente plantanda"[2]). Ну ово је била тек опћенита сврха пута, шпецијална задаћа била је пак, да Теобалдо походи захумскога кнеза Мирослава и босанскога бана Кулина. Посланик Теобалдо дође у Захум негдје у мјесецу новембру или децембру, дакле усред зиме. А већ га у мјесецу јануару или фебруару 1181. налазимо у Спљету, гдје ријешава спор између спљетске и задарске надбискупије. Радило се наиме о том, којему од ових двају надбискупа потпада хварска бискупија као суфраганија. Хварску бискупију досуди Теобалдо спљеткој надбискупији „cumque ad diem et terminum denuciatum prefatus clerus (jadertinus) nec venisset, nec responsum misisset, quibusdam diebus postea elapsis in presentia episcoporum et multorum aliorum .... eidem (ecclesiae spalatensi) .... predictum episcopatum farensem adiudicauimus et assignauimus"[3]).

Како се из овога види, морао се Теобалдо врло брзо вратити из Хума у Далмацију (Спљет). Већ из овога брзога повратка могло би се са неком извјесности закључивати, да Теобалдо није ништа у Хуму обавио. А то нам недвојбено свједочи и писмо папе Александра III., што га неколико мјесеци касније (у јулу 1881.) управља на кнеза Мирослава. Ово писмо нас упућује о свему, из њега разабиремо, по каквом је послу ишао Теобалдо у Хум и како је тај посао обавио. У писму љути се папа на Мирослава, те му ускраћује обичајни благослов и то „non de duritia nostra" (т. ј. папина), него „quia ea (benedictione) te penitus reddidisti indignum". А то чини папа зато, јер Мирослав није хтио примити папина посланика, нити се је хтио покорити његовом писму, у којем му наређује, да врати неке новце спљетскому надбискупу. Осим тога није дозвољавао Мирослав да се попуне упражњене катедралне столице, па га је зато посланик Теобалдо изопћио[4]).

---

[1]) Писмо папе Александра (Alexander) III., којим јавља долазак свога посланика Теобалда и којим га препоруча „archiepiscopis, episcopis... nobilibus viris, comitibus, baronibus, universo clero et populo per Dalmatiam et totam Sclauoniam constitutis", датирано је „Tusculani IV. nonas octobris". — Фарлати, „Illyricum Sacrum", III., стр. 211.; Кукуљевић, „Codex diplom. Regni Croatiae, Slav., Dalm.", II., стр. 114.

[2]) На озн. мј.

[3]) Фарлати, озн. дј., III., 212., IV., 243.; Луцијус, „De Regno Dalmat. et Croat.", књ. III., погл. XIII.; Кукуљевић, озн. дј. стр. 117.

[4]) Cum enim ab omnibus Christi fidelibus romane sit deferendum ecclesie, que inter omnes, diuina disponente clementia, obtinet principatum, tu sicut homo ad creatorem tuum respectum non habes, nec legatum nostrum recipere, nec nostris parere litteris voluisti, quos tibi pro restituenda pecunia venerabilis fratris nostri spalatini archiepiscopi miseramus. Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere non permittas: propter quod dilectus filius T. (Theobaldus) subdiaconus noster in te, dum in partibus illis legationis officio fungeretur, sicut eo referente accepimus, excommunicationis sententiam promulgauit... — Тајнер (Theiner), „Mon. Slav. mer.", I., стр. 1.; Кукуљевић, озн. дј., II., 121.

Ево ово су били разлози, зашто се Теобалдо тако брзо вратио у Далмацију, путујући негдје у мјесецу децембру преко гора и крши.

Рекли смо, да је Теобалдо имао и неку мисију код босанскога бана Кулина. Он је *првобитно намјеравао да посјети бана особно. Теобалдо је мислио по своју* прилици провести зиму у Хуму и Дукљи, уређујући црквене ствари, па на прољеће, када настану љепши дани, мислио је походити бана и уручити му папино писмо. Али неочекивана опорност кнеза Мирослава помрсила му рачун. По својој прилици већ неколико дана иза свога доласка у Хум мораде се вратити. Мјесто у Далмацију могао је Теобалдо кренути у Босну. *Али ако помислимо, како је напорно* било путовање у она времена, па још к тому усред зиме, лахко ћемо схватити, да се Теобалду није рачило на пут. А без двојбе много је тому допринијело и држање кнеза Мирослава. Кнез Мирослав био је у близом сродству са баном Кулином: Кулинова сестра била је удата за кнеза Мирослава. Теобалдо могао се према тому донекле бојати, да не би бан Кулин био можда у мишљењу и *наклоности ближи* свому шури него папином посланику. У том случају било се бојати, да се не би и овај големи и мучни пут у зимско доба извргао у непрекидно потуцање, т. ј. у онакав повратак коштo је био онај из Хума.

Да ова бојазан није била посве неоснована, могао је Теобалдо судити и по држању Мирослављевог брата, великог жупана Стјепана Немање, на којега се тужи барски надбискуп, да га тешким данцима притиште[1]). Зато не би било чудо, ако се је Теобалдо бојао, да није ни бан Кулин много бољи од ових својих најближих сусједа и рођака, па се није усудио у зимско доба извршити погибељи да путује у Босну, гдје му се је могло догодити као и у Хуму и одакле би морао одмах натраг као и из Хума.

Уважив све ово, одлучи се Теобалдо за повратак у Сплет, гдје га је и онако чекала парница између сплетске и задарске цркве, а свој посао код бана одлучи писменим путем обавити. Ово је био сасвим разборит поступак, јер је Теобалдо из држања банова могао разабрати његово мишљење, па према тому удесити свој даљњи рад.

Повративши се дакле из Хума у Сплет или можда још на путовању у Сплет пошаље Теобалдо гласника, који је бану донио писмо папино и Теобалдово. Што је папа писао бану, то не знамо, али зато нам предлежи у цијелости Теобалдово писмо. Теобалдо пише: „Nobili et potenti viro Culin bano Bosine“, како је веле желио да види банову особу и да му изручи благослов и писма господина папе. Ну пошто не може да то обави особно, шаље му благослов и писмо по доносиоцу истих, те моли (rogantes) „magnitudinem liberalitatis et glorie vestre“, да му бан пошаље у знак штовања блаженога Петра апостола и папе, двије слуге и куниних кожа. Писмо завршује Теобалдо са понудом, да ће изручити папи банову поруку, ако има какову: „А ако изволи мудрост Ваша, да по нама дојави штогод господину папи, можете знати, да ћемо Вам радо и вијерно послужити“. Ово писмо извана је адресовано: „Culin magno bano Bosine“[2]).

[1]) Magistro Gualterio inclito Spalati canonico, et sancte romane ecclesie legato G(regorius) dioclitane atque antivarine ecclesio humilis minister salutem...

Itaque magna controuersia superueniente ciuitati nostre a magno iupano... Octigentos namque perperos, quos in preterito anno coacti tibi dari promisimus, nunc cum violentia exigit et quia persoluendi facultas non adest, agrorum nostrorum reditibus ammissis, iterum in nos seuit, iterum minatur... Unde in tantis perturbationibus et pressuris positi, omnes gemunt et dolent. — Кукуљевић, осн. дј., II., стр. 115.

[2]) Nobili et potenti viro Culin bano Bosine, Theobaldus... apostolice sedis legatus, cum benedictione et victoria salutem. Multum desideraiimus personam vestram videre et benedictionem et litteram domini

Из овога писма закључујемо, да се је Теобалдо налазио у овај час управ на путовању, јер чему би му иначе требале двије слуге? Само је писмо иначе по облику врло углађено и ласкаво, те бана у велике части и одликује. Треба само да се сјетимо, како папа опомиње кнеза Мирослава, како црква „inter omnes, divina disponente clementia, obtinet principatum“; па онда како налаже Далмацији и цијелој Славонији: „Ideoque universitati vestre per apostolica scripta mandamus atque precipimus, quatenus cum (Theobaldum) sicut legatum sedis apostolice curetis honeste recipere et ad vocationem ejus humiliter accedentes...“ Треба се сјетити, да ово позивање на „principatus inter omnes“ није била пуста фраза већ чиста истина, како је то доказала нетом минула оријашка борба између папе Александра III. и њемачкога цара Фридерика Барбаросе. А ако уважимо, да ваљда нико није био о том примату боље увјерен од римскога прелата, посланика Теобалда, који је по свој прилици на своје очи видио пораз цара Фридерика, овога иначе силнога владара, онда потом можемо право оцијенити, што то вриједи, када овај прелат овако части нашега бана Кулина. „Potens vir“, „magnitudo liberalitatis et glorie“, „prudentia vestra“, „magnus banus“ — све су то епитета, која свједоче, да је бан Кулин морао бити на папинском двору добро позната и уважена особа. А то доказује, да је он већ отприје морао бановати, а не истом од ове године. Новајлију и незнанца не би папински посланик овако одликовао и поштовао.

Папино писмо на бана Кулина није допрло до нас. Но по томе што се о свему послије ништа не спомиње, дало би се закључивати, да је бан Кулин удовољио папиној жељи, јер да није тако учинио, био би га папа корио онако као што је корио Мирослава.

Као што се из овога писма може лахко разабрати, да бан Кулин није био год. 1180. новајлија на банској столици, тако исто може се то разабрати и из саме ове, по нашу домовину значајне године.

Неколико тједана наиме прије овога писма умро је византински цар Мануел. Био је ово пошљедњи у истину моћни и умни владар ове, већ над понором лебдеће државе. Он је умио подати овој старој згради још једном прије пропасти ваљскога сјаја, који је подсјећао на времена цара Јустинијана или Василија II. Бугаробијца. Мануел умио је не само сваки покус незадовољних вазалних владара (н. пр. Уроша и Стјепана Немање), да збаце византински јарам са свога народа, потпунома осујетити, већ му пође за руком да за час скучи под своје господство и наше земље, које већ од пет стољећа т. ј. откада их наши дједови запосједоше, не признаваху нити номиналнога господства дуље од која три деценија, за вријеме споменутога цара Василија II. Истина за утјеху могли бисмо навести, да је Мануел наше земље освојио дипломатичком лукавштином као баштину „младога краља“ или војводе хрватско-славонскога, принца Беле, који је као заручник Мануелове кћерке имао ове земље донијети као мираз својој заручници, која би опет њему за узврат донијела Мануелову сјајну круну [1]).

---

pape vobis representare. Nunc vero quia per nosmetipsos non possumus, per latorem presentium, et benedictionem et litteras domini pape mittimus et representamus, magnitudinem liberalitatis et glorie vestre rogantes, ut pro reuerentia beati Petri apostoli et domini pape et pro salute anime vestre duos famulos et pelles martulinas nobis mittatis, et si placet prudentie vestre per nos aliquid domino pape significare, sciatis, quod libenter et fideliter vos exaudimus. — На хрбту: Culin magno bano Bosine. — Фарлати, „Illyric. Sacr.“, IV., 44.; Кукуљевић, озн. дј., II., 114. і 115.

[1]) Ми ћемо у латинском преводу навести Кинамово приповиједање, те у запорку ставити грчки оригинални текст гдје би то интерес ствари захтијевао.

Но чему да се овако тјешимо, кад стоји чињеница, да је угарско-хрватски краљ Стјепан IV. син Гејзин (а не брат, који је био Стјепан III.) покушао тај уговор раздерати и наше земље мачем у руци обранити, али их након двогодишњег рата изгубио, јер их је Мануел силом запосјео[1]). Истина, међу земљама што их је Мануел освојио под именом Белине „баштине", не спомиње се Босна изричито, али се спомиње Далмација, којој исти писац прибраја и Босну[2]). У осталом да је и Босна спала под византинско господство, спомиње и натпис на новцу цара Мануела[3]).

Тај силни цар Мануел, којему се је власт простирала све до Драве и Јадранског мора, те се његова ријеч овдје у истину и слушала[4]), умре у мјесецу септембру год. 1180. У византинском царству никада се није промјена на престољу догодила без мање или веће трзавице; но овај пут је таковим потресом цијелога царства уродила, да је од овога часа државна зграда све то већма пуцала, док ју г. 1204. не обори доста незнатни вихор са запада (V. крижарска војна).

Дан смрти Мануелове био је одсудни моменат и за наше земље. Док је Мануел живио, оне су му се морале покоравати; но сада када је у читавом царству завладала помутња, немири (у Цариграду), буне и устанци, стајало је на вољи нашим земљама, да ли ће и надаље остати под византинским господством, или се повратити к својим, пред којих 80 година добровољно изабраним краљевима из куће Арпадове. На оваковом раскршћу право је чудо, да није дошло до супротних мнијења и до грађанскога рата. Јер ако су једни имали разлога, да се угријавају за Арпадовце, могли су други пријањати уз Византинце, пошто цар Мануел није препустио ни згоде ни средстава, да за себе предобије наклоност нашега народа. Тома арцињакон, тај окорјели латинац, сипа на прегрштн хвале на цара и његову управу у Далмацији[5]). Али уза све то не дође до расцјепканости, већ се наше земље једнодушно одлучише за Арпадовца Белу III. те добровољно прођоше са стране Византинаца на страну Арпадоваца[6]). Него коме је познато, како су се наши стари знали често свађати и ради незнатних трица, тешко ће појмити овако брзу и једнодушну одлуку у овако одлучном моменту, а да не помишља на могућност, е је тако било све већ

„Cum Joannes Ducas Dalmatiam Romanorum imperio asseruisset (Ἤδη δὲ καὶ... Δαλματίαν παραστησαμενος· Νικηφόρῳ τῷ Χαλούφῃ ταύτην παρέθετο). ...Eo enim fuerat cum copiis missus, ut sive per vim sive per conditiones illam in potestatem redigeret (ἢ βίᾳ ἢ ὁμολογίᾳ ταύτην ἑλεῖν): quod hanc scilicet provinciam Belae in hereditatis sortem assignarent Hungari. Is (Joannes Dukas)... postquam totus in Dalmatiom exercitus traductus erat, brevi pleraque imperatoris ditioni subjecit. Tum enim in Romanorum jus concessere Tragurium (Τραγούριον), Sebenicus (Σεβένικος) ad haec Spalathus (Σπάλαθος) et Catziciorum gens (καὶ τὸ Κατσικίων ἔθνος); Dioclia urbs celebris, quam Diocletianus imperator condidit, Scardona, Ostrubitza, Salona, omnesque aliae civitates quae in Dalmatia sitae sunt, numero in universum septem et quiquaginta." — Јоанес Цинамус (*Joannes Cinnamus*), кн. VI., „*Patrolog. graeco-lat.*", св. 133., стр. 614.

[1]) Исп. горњу примједбу.

[2]) ...πυθομενος (Manuel) δὲ καὶ ὡς Βορίτζης ὁ Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς εἰς συμμάχους τῷ Παιονάρχῃ τελέσας ἀναστρέφει... — Ј. Цинамус, озн. дј., кн. III.

[3]) Мануелова исправа од год. 1155. (одмах иза битке на Тари?) носи наслов: „Manuel in christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus, Romanorum imperator... Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus, Jecchicus..." — Клаић, „Повјест Босне", стр. 53., бр. 25.

[4]) Dominus Rogerius, Sclauonie ducas, de mandato domini nostri sanctissimi imperatoris Manuel, dedit michi Rainerio, spalatensi archiepiscopo duos pristaldos... de terris videlicet sancti Bartolomei, quod ab ista die in antea, scilicet die martes, qui est decimus dies mensis iunii... — Кукуљевић, „Codex diplom., II., стр. 113.

[5]) Thomae Archidiac., „Eccl. Salonit.", погл. VI.

[6]) Феслер-Клајн (Fessler-Klein), „Gesch. des Königr. Ungarn", III., стр. 454.

договорено и приправљено за овакав случај. Краљ Бела, који је неколико година проживио на византинском двору, познавао је добро онамошње прилике, особито необуздану амбицију и лахкоумље Мануелова брата Андроника. За то је он могао предвиђати што ће се догодити и догађати, ако цар Мануел заклопи очи, остављајући иза себе нашљедника, којему млађахне ножице нијесу могле још право нити тијела носити, а камо ли претешку круну византинскога царства. Према тому држимо, да је Бела на око мирно чекао час, гдје ће му његова некадања баштина опет сама од себе у крило пасти као зрела јабука. Биће да је у потаји за ту евентуалност тражио присташа међу нашим дједовима. Глатки успјех оправдава ово наслућивање. Иван Туроц (Thuroz) приповиједа, да је бан Амод провалио у Далмацију из онога дијела Хрватске, који није био пао под византинско царство (загребачка, варађдинска и крижевачка жупанија), те ухватио византинскога намјесника. Имадемо спомена, да се краљ Бела већ неколико мјесеци иза Мануелове смрти мијеша у избор сплитскога надбискупа[1]). Тако је глатко испала та анексија! А одмах иза овако важнога догађаја јавља нам се и бан Кулин већ као „велики", „славни" бан и „велеможни муж". Има једна дипломатичка листина, која приповиједа, да је краљ Бела наградио бана Кулина са неким „дôњо-угарским" областима[2]). Професор Клаић мисли, да су те дôњо-угарске области Усора и Соли[3]). И ми се слажемо тиме, јер у вријеме када се та листина писала, називали су нашу Славонију, Сријем и Мачву (мачванска бановина) дôњо-угарским крајевима; паче што касније, то даље се је појам „Угри" ширио; у XVI. стољећу већ све Хрвате називају јужни наши суплеменици „Угрима".

За нас је свакако од највеће важности да сазнамо: када и зашто је краљ Бела овако богато наградио бана Кулина?

Узме ли се у обзир, да је бан Кулин у каснијим годинама стајао у доста напетим одношајима спрам краља Беле, те да није било разлога награђивању, тада нам се чини оправдано мнијење, да је ове области добио бан од краља у првим годинама. У овим пак годинама не спомиње се да је какове ратове водио било бан Кулин, било краљ Бела. Дакле ради бојних заслуга није добио бан ових земаља. Мислимо с тога, да је највјеројатније узети, да је бан Кулин добио ове земље од краља Беле као награду за добровољни пријелаз банов испод византинскога господства на страну Арпадоваца, иза смрти Мануелове.

Из свега овога лахко се разабира, да је бан Кулин већ под царем Мануелом бановао. Мануел умре у мјесецу септембру, а већ два три тједна касније шаље папа Александар III. бану Кулину писмо по Теобалду. А у ово неколико дана не би бан Кулин могао постати нити тако познат нити тако угледан на папинском двору, како смо то горе разложили.

---

[1]) Папа Александар III. пише 6. јула 1181. краљу Бели III.: „...quod cum ecclesia spalatina diu pastore vacauerit, et usque ad hec tempora iuxta formam priuilegiorum romanorum pontificum et sacrorum canonum liberam electionem habuerit, tu in ea episcopum secundum quod observatum est, eligi non permittis... monemus regiam excellentiam... quatenus libere et sine contradictione de persona idonea ordinari permittas." — Кукуљевић, озн. дј. стр. 121.

[2]) Краљ босански Твртко II. и његови велможе пишу краљу Ладиславу напуљском, протукраљу Сигисмундовом дне 26. августа 1406., да им потврди међу осталим „nec non confinia et metas ipsius Regni Boznae possessa et possessas per quondam spectabilem Culin dicti Regni Boznae banum; ...et signanter a partibus Hungariae... modo et forma quibus illas et illa dictus quondam Culin banus et maxime a dictis Hungariae partibus dum vixit, habuit, tenuit et possedit. — Др. Клаић, озн. дј. стр. 52., бр. 22.

[3]) На озн. мј.

На основу свега овога држимо, да можемо сматрати потпуном чињеницом, да је бан Кулин бановао већ под византинским господством. Но сада настаје тешко питање: када је дакле засио банску столицу? Је ли дуго бановао под царем Мануелом? Судећи по папином писму можемо закључивати, да је бан Кулин барем неколико година владао прије него нам га Теобалдо на позорницу доводи. Али имаде ли гдје другдје о тому какова спомена?

По нашем мнијењу говоре грчки писци о бану Кулину већ којих двадесет и пет година прије легата Теобалда. Ми ћемо те писце навести и разложити, зашто те вијести привезујемо на бана Кулина. А поштовани читатељ, па био и скептик дозволиће, надамо се, да је наше мнијење барем вјеројатно, ако не чак сигурно. Пође ли нам пак за руком да ту вјеројатност докажемо, тад смо своју сврху постигли, јер из ово мало врела не може нити најстрожија знаност захтијевати да више докажемо. А сад идемо на ствар.

Велики жупан Банкин и „велики бан“ Кулин.

У нашој домаћој хисторији имаде једна загонетка, која је већ пред двије стотине година и више упала у очи једном страном повјесничару — Ди Канж-у (Du Cange), на коју је исти кушао да одговори неком слутњом, што дакако не достаје ексактној знаности. То се додуше може опростити Французу, али се мање може оправдати нехај домаће повјести. Није право, да већ толике године зијева та празнина у нашој хисторији, која тражи да се барем покуша попунити ју. Пошто то није нико до сада, ако се не варамо ни покушао да учини, нека буде дозвољено нама, да покушамо одгонетнути ову загонетку, надајући се при том, да ће врснији од нас с временом ствар врсније обрадити, ако му се не би свиђало наше тумачење.

Византијски писци: Никета Кониат (Choniat) и Иван Кинам (Κιννάμος = Cinnamus) приповиједају у својим хисторијама о некому „архижупану Банкину“ пригодом битке на Тари год 1155., која се је била између византијске војске под заповједништвом цара Мануела и здружене војске српскога великога жупана Уроша и угарско-хрватског краља Гејзе.

Код тог приповиједања пада у очи околност, што византински писци спомињу крај познатога тадањега српскога владара т. ј. великога жупана у исти час и неког другог великог жупана по имену Банкина. — Сада настаје питање: чији је то велики жупан? Српски није, јер се знаде, који је био тада српски велики жупан. Надаље: ко се крије под том особом Банкин? — То су ето питања на која је једино кушао да одговори Ди Канж, изустив онако на пола уста мисао, да би то могао бити неки Драгиња, о којем говори поп Дукљанин. Него ова предмјева није нипошто критички оправдана. Прво није за то, што поп Дукљанин уопће никада не говори о каквим великим жупанима у Дукљи, већ само о краљевима (reges) и о кнезовима (kenezii). Али приповиједање и кроника Дукљанинова није нам се сачувала у оригиналу већ у латинском преводу, па за то не ћемо да стављамо одвећ велику важност на сам тај наслов, него ћемо раље навести други разлог, који не дозвољава, паче управо обара Ди Канжову предмјеву. Поп Дукљанин говори наиме додуше о неком Драгињи, али је тај Драгиња савременик цара Алексија, дједа Мануелова, те се јавља као противник краља дукљанскога Ђуре и као штићеник драчкога војводе Калојоана сина Алексијева, који је до мала постао царем византинским. Дакле већ по кронологији (око 1117.) не иде

Драгиња овамо у рачун. А не би ишао ни с тога, што је био одани привржeник византинскога цара против властите домовине, па како би могао бити противник цару ради туђе користи? — Још нешта прије би можда ишао у рачун други Драгиња, јер је овај у истину завладао у Дукљи (Драгиња је остао наиме кроз све вријеме византинским пензионирцем, те није никада обнашао части у домовини). Али је и он сувременик цара Ивана, оца Мануелова. Истина, он је владао још неко вријеме т. ј. које двије године иза цара Мануела, али се је признавао царевим вазалом као и његов син[1]) и нашљедник Радослав II., те према тому није могао бити уз српскога жупана, а против свога суверена.

Ова дакле Ди Канжова предмјева нема никаква ослона, с тога ваља тражити другу особу, друго тумачење. Али прије него се у то упустимо, ајдемо да видимо, што Византинци Никета и Кинам приповиједају о нашему „великом жупану Банкину". Погледајмо најприје, како долази Банкин до Таре, односно с којих разлога, којим поводом и под којим приликама је дошло до рата са Византинцима.

Срби имали су од ваjкада много да страдају од Византинаца. Вјечне домаће свађе и грађанске претендентске борбе тако су слабиле народне силе, да народ није могао затворити двоја врата, кроз која је византинска сила продирала у српску државу, т. ј. од стране Драча и Салоника. Али уза све то имало је ово врховништво и своју добру страну: српски народ научио се на институцију „великог жупана", а то значи на јединствену државну власт и на народно јединство. Под заштитом Византинаца јачала је власт великог жупана, а када је ова ојачала, могао је народ мислити на успјешнију борбу за неодвисност.

Први велики жупан, који започе одлучну борбу за слободу био је Вукан, вазал дукљанскога краља Бодина. Ту борбу настави његов синовац Урош, који удавши кћер за угарско-хрватског краља Белу II., нађе у његовом сину Гејзи моћнога савезника.

Овиме ево доспјесмо in medias res наше теме. Под владом двају Комнена: Алексија и Ивана Лијепога достало се византинско царство на толико унутарњег мира и ушљед тога на толико се опоравило, да је под трећим Комненом, Мануелом, могло помишљати на оживотворење својих права. С друге стране успије велеразборитој политици угарскога краља Коломана склонити Хрвате, да су на своје испражњело престоље посадили њега и његове нашљеднике. Овиме су нови угарско-хрватски краљеви дошли у непосредни дотицај са византинском — како би се данас рекло — интересном сфером. Одатле морало је прије или послије доћи до сукоба. Размирице у обитељи Арпадовића дадоше добродошлу излику византинским владарима, да се уплећу у нутарње ствари Арпадовских држава. У овом сукобу између Арпадоваца и Византинаца нашли су српски жупани, који су већ од неколико деценија правили покусе, како би стресли византијско господорство са свога народа, у Арпадовцима наравне савезнике. Када се је још к тому год. 1154. до непомирљивости распалио бој између цара Мануела и сицилскога краља Рогерија, који је стао ширити своју власт по хеладском копну и Егејском мору, те и самога Мануела особно сузбио, помисли жупан Урош, да је сада згодан час за устанак. Ну још се није ни спремио, кад га цар претече; он провали у српску земљу те присили жупана и његов народ на бијег у горе и шуме све без боја. Жупан се

[1]) Post haec Radoslaus Knesius perrexit ad imperatorem Hemanuelem et benigne ab eo susceptus est, deditque ei totam terram dominandam eamque regendam sicut tenuit pater ejus. — Presb. Diocl. ap. Lucium, стр. 302., изд. Амстердам. — То се догоди око 1144. У вријеме битке на Тари био је дакле и тај отац Радослављев већ преко 10 година под ледином.

сада на око покори и обрече покорност, али се за то тим јаче узме у потаји спремати. У ту сврху огледа се и за савезником, којега нађе у краљу Гејзи. Кад је за све то дочуо цар Мануел, дигне војску (1155.) против жупана. У часу кад је цар Мануел повео војску на великог жупана, био је краљ Гејза и његов канцелар бан Белић забављен негдје у Русији са малоруским кнезовима, па зато и није могао притећи са свом својом силом у згодан час жупану у помоћ, већ му је послао Хрвате и Бошњаке и нешто коњаника. Да је тако, може се разабрати из приповиједања Ивана Кинама (Kinnama)[1]), који је на овој војни цара пратио и који вели, да је с онкрај Саве нашао Мануел врло незнатни отпор.

Иван приповиједа, да се је цар крајем љета утаборио код Ниша. Овдје је дочуо да Србима долази помоћ из Угарске. На ту вијест похрли цар према Сави. Ну овдје не нађе непријатеља, већ је по свој прилици чуо, да помоћне чете кроз Босну марширају, јер Кинам вели, да се је цар сада окренуо према другој ријеци званој Дрина, „која дијели Босну од Србије". За Босну вели Кинам, да није подложна српском великом жупану, већ да је то народ, који има властитог свог господара, те живи самостално[2]). — Сада на овом путу у истину се сукоби Мануел са помоћним четама. Ту се најприје сукобе ове помоћне чете са оним одјељењем византинске војске, које је послано као предстража, да прибави хране за војску. Дочувши цар за тај сукоб, пошаље својима у помоћ свога рођака Ивана севаста[3]). Воћа ове помоћне војске, види се, био је добар стратег: он није хтио ићи царевој жељи у сусрет, па се побити с царем прије него се је здружио са жупановом војском. Он узмакне. Кинам додуше вели: да је био потучен, но да то не стоји види се из самих његових ријечи када вели, да су само неколико својих изгубили и да их је даље Иван севаст слиједио све до ријеке Таре, а онда се вратио. Сада се и цар Мануел са читавом војском отпути преко предјела „Лугомира" (Λογγομιτρος) према ријеци Тари[4]).

Међутим су се помоћне чете из Угарске сјединиле са жупановом војском. Срби се одупријеше против свакога очекивања — вели Никета Коніат — жилавим отпором, помагани безбројним помоћним четама из Угарске[5]).

У потанко описивање ове битке не ћемо се упуштати, премда нам је Кинам оставио доста пластичну слику. Из читавог приповиједања разабире се, да је с почетка нагињала побједа на страну савезника[6]). Али енергичном особном напору цара Мануела и његових првих генерала пође за руком да разбију средиште и ухвате војводе, па се тако сврши битка побједом Византинаца. Али тим више нас занима једна епизода из ове крваве драме, па ћемо ју за то тим тачније оцртати.

Усред боја даде цар на себе ставити бојну оправу (оклоп), узме са собом два рођака, двије храбре војводе Ивана Дуку и Ивана Кантакузена, те се с њима

---

[1]) Никета Коніат (Nicheta Choniat), „Patrol. graeco-lat.", св. 139., стр. 429.: ὁ γὰρ Οὔγγρων ῥὴξ οὐκ ἦν κατὰ χώραν, τοῖς γετνιῶσι Ῥὼς συμπλεκόμενος καὶ δὲ τὸν Σάουβον διαβὰς καὶ τῷ Φραγγοχωρίῳ ἐμβαλὼν... χειρίστως τὰ ἐκεῖ διέθετο...

Joan. Цинамус, кн. III., „Patrol. graeco-lat.", св. 133., бр. 444.: ...ἐπεὶ δὲ ἔγνω (Οὔννων στρατὸς) ἀνεφίκτοις ἐπεχειρεῖν μέλλων, προσέχώρει καὶ αὐτὸς τῷ βασιλεῖ; исп. стр. 445.

[2]) Ἔστι δὲ ἡ Βόσθια οὐ τῷ Σερβίων ἀρχιζουπάνῳ εἴκουσα, ἀθλ' ἔτνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτῃ καὶ δῶν καὶ ἀρχομένον. — Joan. Цинам., кн. III.

[3]) σεβάστος је назив за мушке чланове царске обитељи, као код нас „надвојвода", или код Руса „велики кнез".

[4]) Ник. Кон., озн. дј. стр. 428. — Joan. Цинам., озн. изд. стр. 434. и даље.

[5]) Ник. Кон., озн. изд. стр. 427. — „Patrolog. graeco-lat.", 139., стр. 428.

[6]) Ник. Кон., озн. дј. стр. 429.

залети у најгушћу вреву. Забавивши се сам у пратњи Ивана Дуке са једном хрпом непријатеља, заповједи Ивану Кантакузену да навали на другу ближњу хрпу. Иван послуша, подбоде коња, те се у пропањ залети и свом силом груне копљем у леђа „великом жупану Бан Кину“ — Βακχῖνον τον ἀρχιζούπανον παίει μὶν κατὰ τοῦ μεταφρένου — Да га није скроз пробуразно копљем има се захвалити „тешком оклопу“. „Бан Кин“ се окрене и навали сада на Ивана. Бану се придруже седморица земљака те навале на Кантакузена. Овдје би био Кантакузен изгубио главу, вели Кинам, да није у право вријеме цар Мануел спазио погибељ. (Кантакузен био је већ рањен, јер су му била у овом сукобу одсјечена два прста на руци.) Цар подбоде коња и упери у ову групу да избави Кантакузена. Ту се најприје срази с једним између „варвара“, с којим заметне бој. Када је то опазио „Бан Кин“ и његови другови, оставише Кантакузена те трком полетише цару у сусрет. Цар и „Бан Кин“ заметну двобој, те успјех цијеле битке спадне на цара и на Бан Кина, „који је све наткривљивао јунаштвом и величином тијела“ — ἕως..... εἰς αὐτόν (т. ј. Мануелу) τε καὶ Βακχίνον τὰ τῆς μάχης ἀπεκρίνατο πασης, ἀνδρείᾳ τε διαφέροντα καὶ σώματι μεγάλῳ ἐς ἄγαν κεχρημένον. Иза дуге борбе удари Бан Кин цара мачем у лице, али не пресјече визира; уза све то био је ударац тако јак, да се је жељезо од визира доста дубоко усјекло цару у лице, те оставило трагове [1]).

Тако Иван Кинам. А Никета Кониат примјећује даље, да је цар бана посјекао по руци и избио му мач из руку [2]), нашто је — по свједочанству обих писаца — био бан заробљен.

Одавле се види, да су бан и цар били у храбрости и по тјелесној величини и вјештини у оружју вршњаци, те се изранили иза дугога боја — μετὰ πολλὴν γοῦν τινα συμπλοκὴν — дакле кад су већ били уморни, тако да ударац банов више није имао силе да пресјече визир; а царев ударац опет није био ни тако јак да одсјече руку, већ само засјече.

Тако се ето сврши ова у цијелом боју најважнија епизода, која је по свој прилици одлучила не само овом битком, него и цијелим овим ратним подузећем великог жупана Уроша.

Послије овога мегдана, приповиједа даље Иван Кинам, да је цар хотио даље прогањати непријатеље, но да га је од тога одвратио Кантакузен, а и сам Бан

---

[1]) Кинам, „Patrolog. graeco-lat.“, 133., стр. 441. — На озн. мј.: καὶ βασιλεὼς δὲ αὐτὸς κατὰ μονομαχίαν τῷ ἀρχιζουπάνῳ Βακχίνῳ προγέμιξεν ἡρωικὸν προφαίνοντι σῶμα καὶ αὐτουργοὺς χεῖρας ἐξ ὤμων φίστει (viro heroica statura et lacertoso). καὶ ὁ μὲν κατὰ τῶν προσώπων πλήττει τὸν βασιλέα καὶ διαθλᾷ τὸ ἐκ τοῦ κράνους κατακεχύμενον τῶν ὄψεων ἐκείνου σιδήρεον παραπίτασμα, ὁ δὲ (βασιλεὺς) τὴν χεῖρα τούτου τῷ ξίφει διήλασε καὶ ἀπόδελον ἔδειξε καὶ ζωγρίαν ἐκ τοῦδε συνείληφεν.

Joan. Цинамус, много опширније о истом двобоју у озн. над., књ. III., стр. 439.—442.: „Postquam enim quam citissime sese in hostes intulit Joannes, Banchini archizupani tergum percussit ... Sed dum subinde advenere undecunque barbari, in extremum periculum adductus est Cantacuxenus (Joannes) et ab iis fuisset obtruncatus, nisi imperator ex propinquo subveniens discrimini eum exemisset... Concitato inde equo in medios invehitur... Deinceps vero certamen conseritur. Quod cum Banchinus (Βακχῖνος) ipse et qui cum illo erant conspexere, omisso Joanno, ad imperatorem cursu contenderunt... abjecta protinus hasta imperator ensem quo accinctus erat stringens crebrius in eos versat... donec dissipatis aliis in illum et Banchinum, fortitudine praecellentem et procero admodum corpore virum, tota praelii vis incubuit. Post longum ergo certamen Banchinus maxillem imperatoris gladio percussit nectamen dissecare potuit dependes ex galea super oculos velamen... at princeps ereptum e barbari manibus ensem patrueli suo tradidit. Inde iterum in hostem contendere vehementius gestiebat, sed inpetum inhibuere uterque Joannes et Banchinus. Quippe captus barbarus benevolentiam simulabat...“

[2]) Ник. Кониат, озн. над. стр. 429.

Кин. Овај да је послије мегдана стао хинити пријатељску наклоност, да је скинуо с главе кацигу и показао, да има још толико непријатеља, колико је њему на глави власи.

Бан Кин хтио је без двојбе учинити услугу жупану Урошу т. ј. склонити цара, да не би разбитy војску даље прогањао. Он је по свој прилици мислио, да ће се војска жупанова ралиирати, те срећу још једном покушати.

Рекао би да ова битка у истину није још била посве одлучена, јер сам Иван Кинам, тај неуморни панегирик Мануелов, не може да цара похвали с већега плијена од 40 заробљеника. Послије овако крваве битке и крај овако слаба плијена мислимо, да цар није сматрао упутним да непријатеља дубље у горе и шуме прогања, па зато послуша савјет и врати се у табор.

Ако се Бан Кин узрадовао што га је цар послушао, морао се тим већма зачудити, када кратко вријеме иза тога, мјесто поновне навале, осануше жупанови посланици молећи мир и опроштење. А то зачуђење морало је постигнути врхунац, кад брзо иза тога осване у табору на заповијед цареву сâм жупан Урош у покорничком одијелу, те се баци пред царем нице на земљу присижући, да ће до вијека бити слуга Византинцима, те да ће одселе давати осим 2000 момака цару у помоћ, ако би на западу војевао, или 300 које је прије давао кад би цар у Азији војевао — да ће к овима додати још 200 момака[1]).

Овако се ево сврши овај рат са српским жупаном. Одмах послије тога отпути се цар с војском према сјеверу, те прешав Саву продре у Сријем. Овдје нађе врло мало војске, јер је сам краљ Гејза са баном Белићем боравио овај час у Галицији, дочим је други дио био забављен у Србији као савезник жупана Уроша. Ова мала војска, видећи се преслабом спрам силе цареве, предаде му се. Али и овдје се догоди један витешки чин: неки горостасни јуначина упусти се у мегдан са самим царем. Али овај га сретно захвати мачем међу очи и свлада га. — Из Сријема одведе цар мношто народа у ропство, те се врати у Цариград, гдје је триумфирао, не би ли народ заборавио на поразе, претрпљене од краља сицилскога Рогерија.

Овиме завршујемо приповиједање о рату, па ћемо се обратити особи „великог жупана Βακχῖνος-а“, јер држимо, да се под овим именом крије Βαν Κουλινος.

Нека нам буде дозвољено навести разлоге, који нас доводе до овог закључка, па ћемо се при томе осврнути и на саме евентуалне објекције.

Прије свега истакнути нам је, да нас на ову мисао потакнуше двије околности. Прва: што се у исти час крај познатога нам српског великог жупана (ἀρχιζούπανος), који је у то вријеме био Урош, спомиње и други арцижупан именом Βαγχῖνος или Βακχῖνος, што је исто, јер се оба једнако изговарају (Банкинос). — Да се овдје спомињу у исто вријеме два арцижупана види се недвојбено из приповиједања Ивана Кинама, који спомиње одмах неколико редака ниже, — иза како је исприповједао двобој између цара Мануела и арцижупана Банкина и његово заробљење, — да су приспјели у царев табор посланици српскога арцижупана. — Познато је пак, да у оно вријеме није било другога арцижупана до српскога, као што данас нема на свијету другога бана до хрватскога, нити другога кедива до египатскога. — Зато је морало и нама пасти у очи, што се два арцижупана у један те исти час у једном те истом послу спомињу, као што је то пало у очи више од 200 година прије познатому Ди Канж-у. Овај је покушао ту загонетку ријешити смјелом, без икаквог доказа постављеном хипотезом, да је арцижупан Банкин идентична особа на оним Драгињом, краљем дукљанским,

[1]) Joan. Цинамус, „Patrolog. graeco-lat.“, бр. 133., књ. III., стр. 141.

што га спомиње поп Дукљанин у својој кроници. Француском уху можда је Драгиња (Dragin-ja) једнако звучило као и Банкин, али ова музикална илузија не може да служи као какав хисторички аргуменат. — Ну свакако иде Ди Канж-а заслуга, да је доста рано упозорио на ово загонетно питање, али је жалити да се до данас још није нико подвргао муци, да ту загонетку ријеши.

Друга околност, која нас је на ову мисао навела, било је само име. — Да су Грци туђа имена према свому језику искривљивали, то није никаква новост. Они би ухватили на неки начин корјен ријечи, па ју онда изведоше на грчку. Да не идемо даље, узмимо самога Комнена и Никету и Ану Комнену. Ова потоња назива српскога жупана Вукана „Belkanos“; она двојица називају Јакуб-пашу „Jagu pazisi“, кана Алп Арслана „Klizastlan“; један каснији грчки писац назива српскога војводу Тому Прељубовића „Prelumpus“ и т. д. — Што се тиче саме ријечи Βαγχῖνος (Bankin), која носи код Кинама у номинативу и акузативу циркумфлекс на слову „ι“, то значи, да је овај ῖ настао синицезом од ширје словке или најмање два „ι“, од којих је први био наглашен Βαγχίνος = Βαγχῖνος, Βαγχίνον = Βαγχῖνον. А није могућност искључена, да су они чули изговарати Βαγχίλινος = Bankilinos, па у својој хеленској лиценцији изговарали и написали, како је краће и једноставније „Bankinos“ мјесто Bankilinos.

Додатак арцижупанске части „Bankinu“, морао је одмах довести на то, да је овдје посла са баном, којему је име „Kinos“, јер како рекосмо, другога арцижупана није било до српскога. А да је тај „Bankinos“ био славенски кнез те по части и моћи некако једнак српскому арцижупану, види се одатле, што му Грци подавају тај наслов. А тко би то други био до босанскога бана? Ово је ево разлог, зашто смо грчку ријеч „Bankinos“ раздијелили у двије ријечи „Ban“ и „Kinos“. — А што се тиче овога имена „Kinos“, или ако грчки дочетак „ος“ одбацимо, према чему гласи ријеч „kin“ — то је очевидно, да је то скраћено. А то потврђује, како горе споменусмо, и сам грчки нагласак. — У осталом управо влада неко правило у средњовјековним листинама, да се имена скраћују, често тек почетним словима назначују. А да се небројено пута тек слично правому имену пишу, то је остало до новога, паче више пута и до најновијег вијека. Ми бисмо могли навести, гдје се бан Кулин назива и „Bacilinus“, па зашто се не би могао називати и „Bacinus“ или како би то Грци писали „Βαγχῖνος“.

Ну како су Грци дошли до тога, да „Бан Кина“ називају великим жупаном? Ево како ми то себи тумачимо:

Којих двадесетак и још коју годину иза смрти Кулинове обнавља бан Нинослав трговачке уговоре са Дубровником (1232. и 1240.), што их је некоћ склопио бан Кулин. У свим уговорима даје себи Нинослав наслов „великога бана“: „Bi h' tĕniě višnjega našega gospoda Jsu Hrista, i jaz' veliki ban bos'n'ski Matej Ninoslav'...“ (Миклошић, „Mon. serb.“, стр. 28. и 29.) — Исто тако видимо, да и папински посланик Теобалдо даје Кулину наслов „Culin magno bano Bosine“. Ми смо прије извели, да је бан Кулин морао бити позната личност на папинском двору већ прије овога писма. Биће да је Кулин стајао већ прије у дописивању са курије, те се у таквим случајевима потписивао „magnus banus“. Но било како му драго, ови примјери свједоче, да босански банови носе у дипломатичким списима већ од Кулина бана наслов „magnus banus“. Ми држимо да су босански бани себи узели тај наслов према наслову „велики жупан“. Њихова бановина није напме била мања од области великог жупана, па су они хтјели да истакну, да и по части нијесу мањи од великих жупана. — А

када је бан Кулин био заробљен, он се је по свој прилици приказао цару као „archiban Kulin“. Византинци, Мануелови сувременици, као и они Мануелова оца Ивана, немајући до сада посла са „банима“, али тим више са „архижупанима“, нијесу схватили ријечи „архибан Кулин“ — то је било за њих у овај час преново, — већ су ствар прекројили према познатијему „архижупан Бан Кин“.

Из свега овога се види, да само тумачење ове ријечи по етимологији не би била највећа запријека нашој предпоставци, само ако друге околности то допуштају. За то идемо да испитујемо, да ли је наше мнијење и с те стране допустиво?

Први приговор ове врсти могао би бити тај, да би бан Кулин у овом случају одвећ рано ступио на позориште хисторије, односно да би морао бити године 1204. већ врло стар. Истина између битке на Тари и Кулинове смрти лежи лијепи низ година — око 48 година, одакле би слиједило, да је бан Кулин доживио старост до 80 и више година. Но зар овакова старост спада у антидилувиално доба? Та у данашње доба, гдје су сасвим другачије прилике, подобне да подрију темеље будућој старости, и гдје је људско поколење, особито у цивилизованим државама, некуда ослабило услијед лагодна живота на једној страни, а превеликих напора на другој страни, — ето и данас није особита ријеткост видјети људе од 80 и више година. Зар би се дакле ово могло навести као битни разлог за невјеројатност нашега мнијења? Ваља да и то истакнемо, да сами византински писци једногласно истичу ванредну тјелесну јакост тога „арцижупана бан Кина“. — А да је бан Кулин у истину морао бити слаб старац у задње доба када се спомиње, могло би се одатле закључивати, што се год. 1204. спомиње његов син у неку руку као банов сувладар. Ове године шаље бан Кулин патаренске прваке (приоре) у Угарску пред краља Мирка, да се у краљевој присутности одрекну херезије. Ове приоре водио је уз папинског посланика и банов син. — Већ сама ова околност дала би наслућивати, да је бан Кулин био доста немоћан, а да би се дао особно на овај далеки пут. А ипак ова ствар није била од тако мале важности, да не би и сам бан подузео тај пут, само да се је доста крепким ћутио. Да је ствар сматрао важном и сам Кулин, посвједочава управо та околност, што је мјесто себе послао сина. — Још више се види из краљева писма папи, да је Кулинов син био већ сувладаром свому оцу; краљ наиме већ самога сина назива баном, те изравно с њиме углављује ствар за будућност, док се сам бан Кулин овдје напомиње тек некуд нузгредице. Овај банов син обвезује се краљу под пријетњом глобе од 1000 марака сребра, ако би у будуће трпио ширење патаренства; он обећаје, да ће обдржавати уређење, како га је удесио папински посланик[1]). — Дакле у овакој важној ствари, коју уређује краљ и папа, дјелује банов син и то не тек као пуномоћник, већ и сам као dominus negotii. — А да и овај син Кулинов у ово вријеме није био голобрадо момче, могли бисмо већ одатле судити, што у овако важном послу фунгира, како рекосмо, већ као dominus negotii. Али за то имамо донекле и једно изравно свједочанство. Којих 28 година касније спомиње се његов син Сибислав, као већ детронизовани бан Босне[2]). Тај Сибислав, вели се у тој вијести, био је син Stephani quondam bani. Дакле тај је Стјепан био quondam

[1]) Idem etiam (sc. filius bani Culini), cum hoc uixta voluntatem nostram admisisset, se in manu nostra ac J. archiepiscopi Colocensis subsequenter obligavit, quod ei de cetero supradictos vel alias homines in heresi scienter monuhere vel defendere in terra sua presumpserit, mille marcas argenti persolvet... — Тајнер, „Mon. Slav. merid.“, I., 22.

[2]) Писмо папино год. 1236. „dileto filio Zibislao kenesis de Voscura nato quondam Stephani bani de Bozna.“ — Тајнер, „Mon. Hung.“, I., стр. 147.

banus, с тога било је тому већ доста дуго да је бановао прије Сибислава, или другим ријечима, и сам Сибислав мора да је био доста дуго баном. Двадесет и осам година иза Кулинове смрти спомиње се његов унук већ као доста стари бан.

Ово наше мнијење утврђује још једна околност. Како знадемо из писма краља дукљанскога Вукана[1]), била је сестра Кулинова удата за брата Стјепана Немање, захумскога кнеза Мирослава. Одатле се види, да је бан Кулин, као и његова сестра, припадао генерацији Стјепана Немање и Мирослава, а не генерацији краља Вукана и његова брата Стјепана, који су били синови Немањини. Ако је пак Стјепан Немања могао судјеловати у овим бојевима против Византинаца, зашто то неби било могуће бану Кулину? Зашто би се то сматрало по времену немогућим за њега?

Коначно и сама влада бана Кулина по утврђеним вијестима носи на себи биљеге, које одавају велико познавање ситуације и бестраственa дјеловања. На површни поглед причиња се бан Кулин, према овим вијестима, попустљивим слабићем, у истину пак има се његов рад и држање у оним критичним часовима сматрати веле промишљеним и мудрим маневрирањем, којим је, може се рећи спасио Босни будућност. Да буде у Кулина само мало више страствености, био би упао у ступицу, коју су му подметнули дукљански краљ Вукан и краљ Мирко. Оваковим миром и самозатајом може да ради само зрела и презрела глава.

Ми смо уважили, мислимо, све околности, које говоре за и против, па смо дошли до резултата, да није искључена могућност, да је Кинамов и Никетин „велики жупан Банкин“ индентична особа са „великим баном Бан-Кулином“. — Али ми не идемо даље у тврдњи него што се даде вјероватно засвједочити, ми не ћемо да рекнемо е смо формално свакому захтјеву удовољили. Не, ми смо само ствар на пола т. ј. с негативне стране утврдили. Сада нам фали само ма какав ма и најмањи позитивни доказ, који би ту идентичност потврдио. Док пак тај доказ не допринесе дипломатика или археологија, хералдика или нумисматика, и како се већ све те помоћне гране повјестне знаности зову, дотле и ми не ћемо да нашу тврдњу даље тјерамо од вјероватности. Према тому као резултат нашега истраживања изнашамо у кратко ово: „Судећ по свим знацима, Никетин и Кинамов ἀρχιεσούπανος Βαϰχῖνος или Βαγχῖνος идентична је особа са Бан-Кулином.“

Него, ако ми и не можемо рећи, да смо за ову предмјеву допринијели више него негативних доказа, ми себи ипак утварамо, да смо ову загонетку поставили на солиднији темељ него Ди Канж, који је без икаквог савеза идентификовао овога Банкина за Драгињом. — У другу руку, мислимо, да смо барем донекле обавили давну дужност хрватских хисторичара, да се испита и разјасни ова нејасна тачка у домаћој хисторији. Можда ће овај наш покушај потакнути којега од домаћих хисторичара, да сврати позорност на ову до сада неиспитану тачку домаће хисторије.

Него вратимо се на ствар, јер с оним што смо извели, да је „велики жупан Банкин“ идентична особа са „великим баном“ Кулином, стоје у савезу неке пошљедице, које ваља такођер у склад довести са нашим разлагањем.

Са становишта ове предмјеве слиједило би, да је бан Кулин био именован баном у педесетим годинама XII. стољећа, те да је био и предшастник и нашљедник бана Борића. — У то вријеме владао је у Угарској и Хрватској као краљ Гејза, син Беле Слијепога. Бела оставио је иза себе три сићушна синчића: најстаријему

---

[1]) ...ipse ban Culin cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Miroslaui chemensis... — Тајнер, „Mon. Slav. mer.“, I., 6.

Гејзи намијењено је краљевство угарско, средњему Стјепану војводство над хрватским земљама, најмлађи син Ладислав добио је босански банат. Али фактично нити један од ове тројице није завладао својим земљама одмах послије смрти очеве: та најстаријему између браће, Гејзи, било је једва 10 година. На мјесто ове дјеце управљао је државничком мудрости и снажном десницом њихов „avunculus", можни „војвода" и „бан" (оба ова наслова долазе у дипломатичким списима) Белић, Belus, Bela, Albus. — У то вријеме задавао је као покојном Бели Слијепому, тако и његовим нашљедницима стотину неприлика принц Борис, незаконити син краља Коломана I. Борис, у сродству по матери са моћним руским кнезовима, знао је непрестанце стицати средстава и савезника не само међу својим рођацима, већ и код њемачких кнезова и у Византу, те је с овим помоћницима настојао да завлада у Угарској. — Против овога наметника имао је бан Белић да брани очевину овој дјеци. — У оваким приликама сасвим је вјероватно, да је овакав државник као што је био Белић, постављао на испражњена или боље рекућ непопуњена мјеста домаће људе, какове је у она времена добро требао, т. ј. храбре и одане јунаке, каковић му је требало да сузбије навале с истока (Галиције и Русије), са запада (из Њемачке) и с југа (од стране Византа). — Да је тако радио бан Белић можемо закључивати по именовању бана Борића за босанскога бана. Када су наиме букнули грађански ратови у Угарској послије смрти краља Гејзе између Гејзина брата Стјепана и Гејзина сина Стјепана, бијаху Белић бан и Борић бан непоколебиви присташе Стјепана старијег. Бан Борић босански стајао је уз Белића бана хрватског. — По свој прилици био је Белић прије Борића посадио Кулина на банску столицу у Босни, а када је овај пао у руке Византинцима на ријеци Тари и био одведен у ропство у Цариград, дао је Белић босанско банство бану Борићу. Двије године иза битке на Тари јавља се „Βορίξης — ἐξάρχων — Βόσθνης χώρας Δαλματικῆς" [1]).

Тако потраја ствар од смрти Гејзине 1161. све до год. 1163. Ове године дође до грађанског рата међу Стјепанима [2]) те надвлада за час странка Стјепана старијега. Али домало надјача дефинитивно Стјепан млађи. Овај пошаље на бана Борића свога војводу Готфрида (Gottfried), који разбије бана и врати се славодобитно кући [3]); а исте године спомиње се у Хрватској на мјесто бана Белића, бан Стјепана млађега именом Ампуд [4]).

[1]) Јоан. Цинамус, књ. III., стр. 131. и 132., изд. Бон (Bonn).

[2]) In nomine sancte et individue unitatis. Ego Stephanus regis Geize filius dei gratia Hungarie Dalmatie, Chroatie, Rameque rex, una cum domina regina matre mea et principibus meis, confirmo beato Domino et tibi Petro archiepiscopo fideli nostro...

Datum... (као свједоци искључиво домаћи бискупи и свјетовни бољари) in presentia episcoporum: Rodani nonensis, Lampridii scardonensis, et Dede chroatensis; in presentia comitum Martini spalatensis, et Gregorii Sclouinie fili, et Cotromani, secundo anno regni nostri, anno incarnationis Christi millesimo centesimo sexagesimo tercio. — Кукуљевић, „Codex", II., стр. 66.

Исте године издаје и Гејзин брат Стјепан као краљ ову повељу: „Ego Stephanus, inspirante diuina gracia, paterna insignatus dignitate... In nomine itque sancte... trinitatis, que prior Ladislaus... et secundus Bela rex felicis memorie, pater meus... zagrabiensi ecclesie contulerant... siluam Dembrom cum terra ei appendente... concedo... coram principibus regni:... Belo bano. Anno dominice incarnacionis MCLXIII... a tercio Stephano piissimo rege Vngarie secundi Bele regis filio primo anno regni sui." — Кукуљевић, озн. дј. стр. 66. и 67.

[3]) Temporibus insuper Stephani regis tercii introivit in Hungariam quidam miles Gotfridus nominatus de Mesnensi regione... quem quidem postmodum adversus ducem de Bozna cum exercitu rex transmittit, quo dedicto ad regem reversus... — Ендлихер (Endlicher), „Mon. Arpad.", I., 127.

[4]) Sentencia terrarum de Tyno. Anno domini nostri Jesu Christi MCLXIIII iudictione XII, temporibus itaque domini Stephani regis Vngerie, filii Geyce regis et Ampudii eius bani... — Кукуљевић, озн. дј. стр. 67.

Као што иза битке на Тари нестаје гласа Бан Кину, тако иза год. 1163. нестаје гласа бану Борићу. Што се је догодило са ово двоје јуначких наших синова?

Којих четрдесет година иза овога догађаја (т. ј. 1209.) издаје краљ Андрија II. повељу, којом потврђује темпларима у пожешкој бановини неки посјед, што им га бјеше даровао некоћ „banus Boricius de Bosna“ дозвољењем краља Стјепана (дакле год. 1163). Ову даровницу потврдио је темпларима и краљ Бела III., отац Андријин. Осим тога потврђује Андрија у истој повељи темпларима и неке друге посједе, које су истом темпларском конвенту даровали унуци „ejusdem Boricii nepotes“ бана Борића [1]). — Дакле 40 година иза пораза бана Борића спомињу се унуци Борићеви на истом пожешком посједу, који је некоћ бану Борићу припадао! — Како долази то?

Познато је, да је Стјепан IV. брат Гејзин, којега је потпомагао бан Борић, био штићеник цара Мануела. Пет година иза пораза Стјепанова и Борићева, т. ј. 1168, освојио је цар Мануел за себе хрватске земље као баштину принца Беле. Ми смо извели у једном саставку, приопћеном у „Нади“ о бану Борићу, да је Мануел том згодом бана Борића као привржeника Стјепанова, односно византискога, наградио, или боље рекућ вратио му његове посједе у пожешкој жупанији. А није искључена могућност, да му је подијелио и пожешко банство, јер се и његови унуци спомињу не само као богата властела, већ и као банови (Бан Бенко de genere Bór убио је Гертруду, жену краља Андрије, приповиједа Иван Туроц [Thurocz]).

Ми смо то навели зато, да истакнемо с једне стране, да је цар Мануел, освојив Босну 1168. могао на исти начин успоставити бана Кулина на банску столицу у Босни, као што је Борића у Пожеги. С друге стране би се овиме разјаснило, зашто не виђамо послије у Босни нити бана Борића — прем је био Мануелов привржeник — нити његових нашљедника, већ их сусрећемо у Пожеги. Ако је био наиме Кулин баном у Босни прије Борића, онда је цар Мануел нашао за право, да Кулину врати босанску бановину, а бан Борић добио је намјесто босанске пожешку бановину, одакле је био по свој прилици родом (та ено, прем се јавља год. 1163. као босански бан, ипак дарује темпларима посједе у пожешкој жупанији, односно за оно вријеме бановини).

Ми смо већ прије извели, да је бан Кулин морао засјести банску столицу још прије год. 1180., још прије смрти цара Мануела, — дакле још под владом Мануеловом. А из овога што сада изведосмо дало би се наслућивати, када је Кулин засио банску столицу под царем Мануелом: у вријеме наиме, када је овај освојио Босну и ине хрватске земље, дакле некако око године 1168., или да округло рекнемо некако око године 1170. — Према тому бановао би бан Кулин барем којих 10 година непрекидно прије, него се почима спомињати у познатим папинским дипломатичким списима.

*

Овако смо, држимо, донекле ријешили двије задаће: питање о арцижупану Банкину и преддипломатичку егзистенцију бана Кулина. При нашем истражи-

[1]) Villam quoque que Esdel vocatur, quam banus Boricius de Bozna pro remedio anime sue prefate domui milicie templi, ex concessione regis Stephani, quam eciam pater noster Bela rex... roboravit et in perpetuum contulit, et eciam terram, quam ejusdem Boricii nepotes iam dicte domui dederunt... confirmamus (т. ј. Андрија II., год. 1209.). — Ткалчић, „Mon. hist. ep. zagrab.“, I., 23.

Бан Борић спомиње се уз бана Белића као свједок на једној повељи краља Стјепана старијега 1163. код Ткалчића, осн. дј. стр. 3.

вању слабо су нас помагала изравна врела, јер такових не нађосмо или их управо нити нема; зато се морадосмо тим већма ослањати на неизравна помагала: на односаје, политичке прилике и разне чињенице. Крај помањкања извора сасвим је разумљуво, да ми овиме не сматрамо ствар закљученом, већ управо обратно: ми држимо да смо ово питање истом начели, па је сада на припомоћним знаностима хисторије, да допринесу заглавни камен, те тако нашу предмјеву закључе и необориво утврде, или да ју оборе. Нас ће једнако радовати један случај као и други.

Овиме завршујемо ово мучно, трновито, каменито и пусто поље, па прелазимо на други дио радње, на најважнији одсјек владања бана Кулина, на његову политику спрам патаренства и Рима. —

Бан Кулин и византинско господство у Босни.

Ма колико се морадосмо борити са потешкоћама у првом дијелу ове студије због помањкања извора, ипак нам је успјело, да недвојбено утврдимо мнијење, да је бан Кулин бановао већ прије године 1180., т. ј. да је бановао под византинским врховништвом. Ова кратка византинска владавина у Босни и у осталим нашим земљама имаде се сматрати — како нетом споменусмо — школом, у којој је бан Кулин научио створити за Босну традиционалну политику и традиционални типус за босанскога бана. То је разлог због којег држимо, да нам ваља летимице приказати стање и положај Босне и у том периоду, и то тим више, што се о томе у нашој повјесној литератури инако ништа не говори.

Прије свега ваља истакнути, да је цар Мануел владао у нашим земљама по старом обичају, настојећи да се промјена владе што мање осјети. Највидљивији је тому знак и доказ подржавање у потпуној крепости оне институције, коју су већ Арпадовци увели, наиме институције „дукâ“ или „младих краљева“ над нашим земљама. Овакову част обнашао је обично који члан владајуће обитељи. Ту институцију подржава и Мануел, премда је могао земљу раздијелити у покрајине и свакој напосе дати префекта. Он је ове земље силом освојио, па их је могао управљати као провинције. Али мјесто тога он их управља као јединствено тијело, као вазалну државу. На чело овој држави шаље он за дуке своје рођаке. Тако се спомиње Константин севаст[1]) (ми би данас рекли надвојвода) од год. 1171.—1175. и Кир Рогериј од год. 1177.—1180.[2]). У једном писму назива Мануел Рогерија изричито вазалом а не префектом[3]).

Коштo ову установу, тако је без двојбе поштивао Мануел и друге домаће законе и обичаје. А ако је тако, онда можемо закључивати, да је бан Кулин био именован босанским баном по старом обичају.

То можемо поуздано разабрат из разнијех околности. Као прву спомињемо кратко вријеме византинске владавине у нашим земљама. У десетак петнаест година нијесу се могле порушити стољетне уредбе, старо уобичајено, давнином санкцијонирано право, без повреде народнога чувства. А да то није чинио цар Мануел, јамчи већ његова особа и политика. Цар Мануел наиме уза све своје мане спада међу највеће цареве византинске; а по својим далекосежним основама стоји уз бок цара Јустинијана Великога. Његове велике основе пшле су у првом

[1]) Кукуљевић, „Codex dipl.“, II., стр. 87., 88., 93., 225.

[2]) Осн. дј. стр. 104., 112., 133., 144.

[3]) Осн. дј. стр. 113.

реду за тијем, да сав балкански полуоток скучи под византинску власт; у другом реду радио је на томе, да себи на главу постави и круну западно-римскога царства, па да тако обнови времена цара Константина Великога и Теодозија I. За ове двије основе имале су наше земље да служе као операцијона база, одакле су те основе требале бити реализоване. Ако су пак наше земље имале служити средством тих основа, тад је ваљало да буду одане царству, а то се не би постигло вријеђањем старих обичаја и права.

Све пак те основе нијесу биле пука тлапња угријане маште, већ су све тадање околности говориле за могућност остварења ових основа. Та ено на Балкану нико се није мицао осим српскога жупана Стјепана Немање. Но овај се је дизао само дотле, док му је за леђима стајао угарско-хрватски краљ. Но чим је Мануел освојио хрватске земље и тиме пресјекао додир између Србије и Угарске, скромно се је примирио Немања. Дукљанска краљевина, гдје је краљевао Радослав II. „добротом и милошћу цара Мануела“, па хрватске земље под византинским господством, лебдиле су као два Дамоклева мача над Немањином главом, те је он због тога морао мировати.

А што се тиче западно-римске круне, ту изгледи нијесу били нипошто песимистични. У Италији била се заратила папинска власт са њемачко-царском готово на живот и смрт. Између цара Фридрика I. Црвенобрадатог, или како су га Талијани називали „Барбаросом“, те папом Александром III. (а и његовим предшастником Хадријаном IV.) готово се била повратила времена Гргура VII. и Хенрика IV. Папе изопћивали и скидали цареве, а цареви бирали опет протупапе.

У почетку имао је цар Фридрик Барбароса много успјеха, а то је болило цара Мануела. За то он прискочи у помоћ паши, кад се је налазио у стисци. Цар Мануел радио је врло потајно, да не изазове сукоб са царем Фридриком. Но зато се ипак није жацао паши обећавати е ће отворено ступити у бој против Фридрика, ако му стави круну западно-римског царства на главу. А да папа постане још механији, стаде обећавати и то, да ће са читавом грчко-источном црквом прећи у римокатоличку, те папу признати главаром свеколике уједињене кршћанске цркве.

Док су се ови преговори водили између цара Мануела и папе (који у осталом није био освједочен о искрености царевих обећања), дотле је Мануел ровао и ступицу спремао цару Фридрику. А то минирање водио је главни војвода у новоосвојеним хрватским земљама, севастос Никифор Халуфис.

Овај Никифор био је један од најокретнијих дипломата и најумнијих државника на византинском двору; за то га је цар Мануел употребљавао за најделикатније послове своје високе политике. Овому Халуфису повјери цар Мануел задаћу, да пређе са големим новцем у Италију и да скуха кашу цару Фридрику, па да надлија већ тада гласовите у свем свијету лије — лукаве Млечане. На доиста он је своју мисију обавио, да није могао боље. Код Млечана исходи, да су се завјерили цару, е ће га са стотину лађа помагати било то против кога му драго; а у Ломбардији помогне оживотворити гласовити савез ломбардеских градова, под којима се залуд кршила сила цара Фридрика.

Ево овакога човјека учинио је цар Мануел својим намјесником у ново освојеним, нашим земљама. Одатле се види, да је Мануелу било много до тога стало, да се у нашим земљама мудро влада; да му је било стало до тога, да за себе стече симпатије народа у освојеним земљама. Из овога можемо већ закључити,

да он није уважао никаквих новотарија, које би се косиле са законитим уредбама у овим земљама. А све и кад не би ово закључивање задовољавало, то имадемо изричиту потврду за ово наслућивање у оној потврди, што нам ју је оставио наш земљак, ако и не баш наш велики пријатељ, Тома архиђакон сплетски. Он није био додуше савременик византинскога владања у нашим земљама, јер је живио и писао нешто преко пола вијека касније; али он је то могао чути од старијих људи, који су то владање видјели, па нам је то свједочанство драгоцјено као да потјече од очевидца. Па што приповиједа Тома? Он описује ту владу Византинаца у нашим земљама као неку благодат. Приповиједа: да цар није тражио пореза од земље и да није народа гулио, већ да је спремао новце у земљу и дијелио их тако обилно, да нити дијете у колијевци није остало без цекина царева дара. И бискупе, вели Тома, да је цар позивао у Цариград, ондје их часно дочекивао и богато надарене кући спремао. А једнако вели да је поступао и с великашима.

Шта видимо одавле? Видимо то, да је цар управо корупцијом кушао да народ за себе предобије. Овај Мануел, који је по приповиједању Никете Коniата народу у другим својим провинцијама гулио кожу, — тај исти Мануел сипа новце на прегршти у нашим покрајинама! Ево толико му је било стало до тога, да за себе стече симпатије овога народа. Одатле можемо даље закључивати, да Мануел није тек по нашим уобичајеним уредбама владао, т. ј. нетакнуто одржао све оне части и власти, што су биле у нашем народу познате, већ да је и такове људе бирао на те части, којима је могао народу угодити. Према тому можемо закључивати, да је и бан Кулин међу такове спадао.

Но то није све, то би била само једнострано осивјетљена особа Кулинова. Цар Мануел, ма колико је настојао угодити народу, ипак је у првом реду пазио, да оне особе, што их поставља у части и предаје им власт у својим покрајинама, буду одане и њему, цару самому. Немојмо сметнути с ума, да је у нашим земљама била јака странка, која се није могла спријатељити са мишљу, да би византински цар могао бити владар наших земаља крај оних Арпадоваца, којима је пред пô вијека народ добровољно присегао вјерност. Та ево пред три године (1165.) био је Мануел освојио Земун и цијелу Славонију до Пожеге, а пола године касније већ су освојили тај Земун „Угри“ натраг те у њ поставили своју посаду, којој је заповиједао „жупан“ Гргур са још других пет „жупана“. Из овога може се закључивати, да је Кулин бан спадао међу оне великаше, који су припадали — како би их ми данас назвали — византинској странци. Да ли је то било из срца и душе, из пусте љубави, то је друго питање. Ми ћемо домало видјети, да бан Кулин није био одвише сентименталан, већ човјек велике политичке зрелости, који се је знао околностима прилагодити, но не да околности њега већ да он околности израби.

Како се из споменутих скица види, биле су наше земље за час уплетене у вртлог највеће ондашње свјетске политике. Оне не само да су кроз која три лустра служиле цару Мануелу за базу његових високих политичких основа, већ су паче неко вријеме ступиле у први ред свјетске политике, т. ј. оне саме постале су предметом међународне политике у првом реду, те за кратки час на неки начин потиснуше у закутак дапаче и папинско-царски спор у Италији. Било је то онда (1167.), када је цар Мануел склопио савез са руским кнезовима, са Млечанима, дапаче и са самим царем Фридриком на ту сврху, да отме краљу Стјепану IV. наше земље, док је с друге стране краљ Стјепан склапао савез са Чесима, Пољацима, Норманима (напуљским владарем), папом и т. д. Истина, сви ови савези нијесу

били посвема оживотворени, већ само дјеломице. Но доста је за нас да знадемо, да се је о њима радило, а радило се је тако због наших земаља, да се одлучи чије ће бити, Стјепанове или Мануелове.

Ако се је овако мало не цијела Европа на неки начин у овом питању на странке подијелила, може ли бити сумње, да и у нашим земљама није било странака про и контра? Да није било и грађанскога рата, да није било политичких мржња?

Узмемо ли то на око, сјетимо ли се нетом споменутог примјера са Земуном, онда ће нам бити јасно, за што је Мануел толики новац сипао по нашим земљама.

Овиме, држимо, да смо подали донекле слику наше домовине за вријеме Кулинова бановања под врховним господством византинским. Да буде слика јаснија — колико нам то допуштају мршаве вијести — мислимо да можемо закључивати, да је у нашим странама брзо превладала византинска странка, док се је арпадовска, која је и у ово вријеме остала вјерна Арпадовцима, или иселила у ужу Хрватску тамо око Загреба, или се је тако слабом осјећала, да је мировала, или ју је напокон Мануелово злато тако удобровољило, а сила која се недвојбено јачом показала од Стјепанове на толико уплашила, да је Халуфис могао већ иза двије-три године ове земље оставити, те Мануелове основе у Италији провађати. Био сад овај или онај разлог, а биће ваљда обадва, народ се је на толико привикнуо на византинско господство, да је цар Мануел могао већ за пет до шест година не само велики дио своје посадне војске из наших земаља повући, већ да је и многе наше чете водио у бој против Турака у Малој Азији. Да је у нашим земљама било мало византинске војске види се већ одатле, што је послије смрти Мануелове продро жупан из онога дијела Хрватске, што је иза византинскога господства остао уз Арпадовце, те је са својом авангардом ухватио самога византинскога царскога намјесника Халуфиса, који је у то вријеме био у Далмацији.

Ако се сада питамо, које је пошљедице имала ова византинска управа у нашим земљама, тада долазимо истраживањем до коначног одговора, да је то краткотрајно запосједнуће оставило трагова, који су се под разним метарморфозама и у пошљедичном слиједу уздржали све до данас, тако да им ни вијекови нијесу могли утрти плодова, ма да је сјеме већ давно нестало, тако да му данас ни најбистрије око трага не налази.

Ове пошљедице византинске владе можемо подијелити у двије групе: у изравне и неизравне (дериватвне).

Неке изравне пошљедице већ смо напоменули: наше земље биле су повучене у вртлог највише свјетске, односно европске политике, те су служиле византинском царству као подножје за докучење својих сврха. Но не само што је наш народ служио Византу у Европи, већ му је служио и у Азији, јер су наши очеви своју крв пролијевали тамо негдје на арменским пољанама у Малој Азији. Него колико бисмо и могли да приговоримо овому новому одношају ради ових његових политичких пошљедица, толико му морамо признати предности са економичког гледишта. Поставши наиме наше земље дијеловима византинскога царства, отворио се овиме пут нашем народу по читавом византинском царству, а византинским грађанима у наше крајеве. Да се је овиме саобраћај између нашега народа и сусједних, под византинском области стојећих народа у велике олакшотио те тиме подигао, о том не може да буде двојбе. Особито се је тај саобраћај развио између наших отаца и бугарскога народа, а то за то, јер су они стајали међу собом у тјеснијем државноправном одношају, него н. пр. са Србијом или Дукљом. Ове су вазалне државе наиме биле

под врховништвом византинског цара, док су наше земље уза све то, што су уживале онакову аутономију, као да би оне биле такођер вазалном државом, ипак биле тек византинским покрајинама као што и Бугарска. А тај одношај, ако и бијаше политички мање угодан, али је био за то економички повољан. Осим тога наш је народ кроз то кратко вријеме византинске управе дошао и у ближи дотицај, јер су у наше земље долазиле понајвећма чете из сусједне Бугарске, а оне чете опет, што их је цар новачио у нашим земљама, пролазиле су преко бугарских земаља и кроз бугарски народ , па је тако било пригоде, да се упознаду и зближе ова два народа.

То би ето биле од прилике изравне пошљедице, које су произашле већ из самога одношаја и факта освојења. Те пошљедице, ма колико и биле осјетљиве у оно вријеме, биле су ипак краткотрајнога вијека; бивши изравни продукт оне политике, трајале су тако дуго, док им је живот улијевала ова политика. Но чим је нестало овога политичкога одношаја, нестало је и његових изравних пошљедица.

Неизравне, дериватиевне пошљедице овога државноправнога одношаја наших земаља спрам византинскога царства нијесу биле изравни продукт овога одношаја, ма да им је овај у велике погодан за ширење. Зато ове пошљедице и нијесу престале са прекинућем тога државноправнога одношаја. — Те неизравне пошљедице биле су продукт културнога саобраћаја, измјене назора, уплива идеја сусједних народа међу собом. У првом пак реду никле су те пошљедице из живога саобраћају нашега народа са бугарским. — Тај душевни саобраћај између сродних сусједа уродио је сродним, истим неким идејама, које се у повјести појављују под именом богомилство или патаренство.

Богомилство, та вјерска заблуда великог дијела нашега народа у Босни и мале цијелога бугарског народа, може се са вјерскога гледишта оправдано нападати до воље, али са политичко-културнога заслужује сваку пажњу. — Једнако прогоњено од грчко-источне као и од римо-католичке цркве, оно се попут клина увријежи међу обадвије, учини се на неки начин народним душевним отпором против насилног хеленизовања и романизовања. Богомилство појавља се као неки душевни покрет најприје међу јужним Славенима, па се по мало шири и модификује те обухваћа чак и сјевернije Славене (Чехе као хуситизам), тако да се може рећи, да у погледу вјерско-културнога покрета међу Славенима иза рада св. браће Ћирила и Метода, патаренство избија на другом мјесту као народно-културна борба за славенски индивидуализам. — Наравски да се овај покрет неда сравнити у вјерском погледу са покретом св. браће. Он је заблуда као и хуситизам. Али са политичко-културног становишта чини нам се неким надовежајем.

Како је до тога дошло, да је оваква једна вјерска заблуда могла заузети овакви карактер, то ћемо на другом мјесту настојати да разјаснимо. Овдје нам се је чинило умјестним, да то тек летимице напоменемо, говорећи о разним пошљедицама византинскога господства у нашим земљама.

(Наставиће се).

Sojenica u Dônjoj Dolini.

(Treće otkopavanje god. 1902.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Table XLIII., XLIV. i XLV.)

B. Nahogjaji iz sojenice.

Dobitak ove godine u nahogjajima bio je znatniji nego li prošlih godina. K dosadanjemu obilju predmeta i oblika priključuju se mnogi ili posve novi oblici ili inačice već poznatih oblika, te nam tako upotpunjuju sliku o načinu živovanja nekadašnjih stanovnika sojenice. Daleko bi nas zavelo, kad bismo htjeli potanko opisivati pojedine predmete, pa ćemo se ograničiti da opišemo tek nekoje od njih.

Po materijalu od koga su načinjeni, razlučićemo predmete od kamena, kosti, odnosno rožine, pečene zemlje, kovina i staklovine. Najobilniji su brojem rožni i zemljani predmeti, a pojedince nagjeni komadi, koji nam predočuju razne stadije izradbe dokazuju, da je industrija i fabrikacija rožnih i zemljanih artefakta ovdje u velike cvjetala. Naše sojenice prema tome nijesu samo zanimljive kao naselje, već i kao sjedište neke ma i primitivne predhistoričke industrije, koja je sigurno u toliko bila razvita, da je posve zadovoljavala potrebama same naseobine, a gdješta od tih proizvoda možda se je i izvažalo.

I. Orugje od kamena.

I ovoga puta rijetki su bili u našoj sojenici nahogjaji od kamena, pošto je za većinu njih bio prikladniji materijal od rožine, kosti, ilovače ili kovine. U svemu se od kamenitog orugja našlo: jedan kao šaka veliki kamen od granita za drobljenje žita, nekoliko fragmenata brusova, od kojih je jedan dobro očuvani prikazan na *tabli XLV., slika 19.*, jedan jajolik kotur od šljunka, u sredini probušen, koji je služio kao nakitno zrno *(tabla XLV., slika 20.)* i jedan jezičasti privjesak od kamena, slična serpentincu sa odlomljenom ušicom *(tabla XLV., slika 18.)*. Od kamenih nalazaka najzanimljiviji su neki kalupi za salivanje.

Ovi dokazi metalurgične industrije za našu sojenicu rijetko su se našli i u pretprošlim periodama iskopavanja. Možda uzrok valja tražiti u tome, što se ta grana industrije, pri kojoj je potrebita jaka vatra, vršila samo na suhom kopnu, jer bi u samoj sojenici bila prevelika opasnost od požara, koji bi mogao upropastiti i samu naseo-

binu. Prilika je, da će se s vremenom naići na obilnije tragove metalurgičke djelatnosti na samoj „Gradini“ ili u njenoj široj okolici. Da su kalupi, nagjeni u sojenici, dospjeli samo slučajno onamo nije vjerojatno, jer se našlo samo razlupanih komada bez ikakve vrijednosti, kakovi otpadaju u blizini talionica, pa nije vjerovati, da će ko takovo kamenje iz daljega bez svrhe dovući ovamo. Makar da se dakle našlo samo nekoliko oblika, ipak nam je dozvoljeno nagagjati, da se je ovdje na licu mjesta salijevala mjed, a to nam ponovno dokazuju dva lončića za talenje kovina, u kojih je površina sasvim optočena troskom i ocaklinom, a na njoj se još i danas nalaze tragovi kovine. Oblikom se ovi slažu sa sličnim lončićima za talenje, nagjenim već god. 1900., a prikazanim u dotičnom izvještaju na *tabli XV., slike 17.* i *18.*

Nagjeni kalupi ovi su:

Jedan kalup od jako pečene, sive, pjeskovite ilovače sa otiskom oštrice sjekirice (Hohlkelt);

jedan kalup od lapora sa otiskom uresne igle sa dvije glavice;

jedan vrlo loše očuvan kalup od crveno pečene ilovače sa otiskom glavice jedne uresne igle, uriješene bobicama i ušicom na vršku glavice.

II. Predmeti od rožine i kosti.

a) Težačko orugje.

Da su se naši sojeničari bavili zemljodjelstvom, to nam dokazuje osim velike množine nagjenog sjemenja takogjer i pojedino težačko orugje. Na prvom mjestu stoje motike od jelenskoga roga, dakle od materijala dovoljno tvrda, da posluži za okapanje prhkog humusa Savske doline.

Takovih motika našlo se već kod prvih otkopavanja, a prošlog ljeta pridošlo je takogjer prilično mnogo. Ima ih nekoliko oblika. Najpraktičnije su one što su izdjelane od rožne stablike, na kojoj je ostavljen komad paroška, te je na tom proširenom mjestu otesana rožina u prilično široku oštricu. Sap za držalo smješten je povisoko nad oštricom, da halatka svakim udarcem prodre dublje u zemlju. Oštrica izdjelana je klinasto i što tanje, pa je tako nastalo vrlo podesno težačko orugje i dosta praktično u ruci marljivoga težaka. Najljepši takav komad prikazan je na *tabli XLIII., slika 1.* Ukupna mu je duljina 31 *cm*, a širina oštrice 10·5 *cm*. Drugi, slični, nu ponešto tanji primjerak dug je 27 *cm*, rupa za držalo nalazi se više u sredini, oštrac je širok 8·5 *cm*. Našlo se osim toga dvije manje motike istoga oblika.

Od tih se primjeraka dosta razlikuju ostale motike. Načinjene su od glavnoga roga bez parožaka, oštraci im dakle nijesu širi nego što je debljina roga, pa da tako uzak oštrac bude što jači, izdjelan je deblje i ima oblik tupa klina. Rupa za držalo izbušena je više prama tupomu kraju, pa to orugje izgleda gotovo kao čekić. Sličnih komada našlo se i prošle godine, a prikazani su na *tabli VI.* u *slikama 4.—6.* Pri otkopavanju 1902. našlo ih se u svemu 6 komada, duljine izmegju 15—20 *cm*.

Ali da se i kod motika, načinjenih od same stablike roga bez paroška poluči tanja oštrica, otesali bi ispod sapa rog do pola debljine i tada bi tek izdjelavali oštricu. Time je nastala treća inačice motika, koja je megju nahogjajima od god. 1902. zastupana sa dva lijepa eksemplara, duga 23 odnosno 17 *cm*.

Daljnji oblik motike imade dvije oštrice, a obje stoje jedna spram druge poprječno, jedna je dakle bila u pravcu držala, pa je služila slično kao sjekira, dok je druga oštrica služila za kopanje. Ovo dvostruko orugje izdjelano je od debeloga jelen-

skog roga, a posjedujemo ga u dva eksemplara iz ovogodišnjega kopanja; jedan je *(tabla XLIII., slika 2.)* dug 25 *cm*, drugi 18 *cm*.

Osim tih dobro očuvanih motika našlo se je fragmenata od još četiri motike, te jedan nedovršeni komad, na kojem je samo rupa izbušena, a oštrac nije ni započet.

Megju težačko orugje uvrstio bi i nekoliko komada posebne vrsti, izdjelanih takogjer od rožine, od kojih je ponajbolje očuvani komad prikazan na *tabli XLIII., slika 3.* To je komad povelikog paroška, savijenog u spodobi slova „S", dug 24 *cm*, a na dônjem je kraju izdjelan i izdubljen u podobi kašike sa dosta oštrim bridovima. Služio je valjda kao „šiljak" pri sagjenju rasada te nas podsjeća na slično vrtljarsko orugje, što je još i dan danas u uporabi.

Osim spomenutog komada našao se još jedan, dug 23 *cm*, te tri druga, manje više oštećena, a biće da i onaj šiljak, što je prikazan na *tabli XLIII., slika 4.*, potječe takogjer od sličnog orugja.

U kategoriju istoga orugja uvrstio bih i 12 komada okrajaka od roga, dugih izmegju 12—35 *cm*, a na kraju izoštrenih u podobi dlijeta. Po obliku su ili pravni ili okruglo zavinuti, a nekoji od njih su prama vršku prilično kukasti. Na *tabli XLV., slika 3.*, prikazan je takav jedan komad, a po obliku njegovom lako se može zaključiti, da se je njime moglo služiti pri čeprkanju humusa na malim površinama i pri plijevljenju; mogli su dobro služiti i kao „sadača" za rasad.

Na koncu valja uvrstiti megju težačko orugje masivni, od rožne osnove načinjeni tokmak, kakav se našao i za prošlogodišnjeg kopanja *(tabla VI., slika 1.)*. — Taj mlat istesan je od stablike roga sa „ružicom" (Geweihrose) te je uza nj ostalo nešto od prvog paroška i komad kosti od lubanje. Time je ostao mlat i dosta velik i prilično težak, a bio je koso probušen, da se u nj mogla usaditi držalica.

Taj halat je istina primitivan, ali je mogao dobro poslužiti za ubijanje kolja u ograde ili pri kakvom sličnome poslu.

b) Ostali proizvodi od kosti.

Kosti i jelenji rogovi izdjelavali su se još u najraznovrsnije orugje, pa u našoj sojenici nailazimo na dosta oblika, što ih već poznajemo iz drugih predhistoričkih naseobina. Premda pošljednje iskopavanje nije dalo osobito bogata dobitka u pomno izragjenim predmetima od kosti, ipak i ono, što se našlo, popunjava broj halata od pregjašnjih naših iskopavanja. Megju ovim nahogjajima valja nam imenovati:

Dva šila od šljoke (ulne) kojeg sisavca, jedno *(tabla XLIII., slika 6.)* dugo 23, drugo 11·5 *cm*;

šest šila od tankih jelenjih parožaka, duljine od 11·5 do 26 *cm*; od ovih je komad prikazan u *tabli XLV., slika 5.*, duljom uporabom na površini sasvim izglagjen. Kao halat za glagjenje služila su dva komada, jedan *tabla XLIII., slika 5.*, od rebrene kosti, 15 *cm* dug, drugi od jake cjevanice, izdjelan u podobi noža sa sapom u obliku trna, dug je 9·5 *cm*.

Dvije igle od krilne kosti, jedna 7, druga 8 *cm* duga *(tabla XLIII., slike 13.* i *14.)* i ulomak jedne pomnjivo izbrušene igle, dugačke 5·5 *cm*.

Kopljanih se šiljaka našla dva primjerka. Jedan je od jakoga koštanog iverka, *tabla XLIII., slika 7.*, 11·5 *cm* dug; u sredini je četvorobridan, prama šiljku zaobljen, na protivnom kraju ima trn, kojim se usagjivao u držak koplja. Drugi je primjerak (9 *cm* dug) grubo izdjelan od ribije kosti a ima oblik oštra klina sa jakim kukama *(tabla XLV., slika 2.)*. Biće da je ovaj komad služio kao ostva za hvatanje ribe.

Cestoput se i za pošljednjeg iskopavanja naišlo na okove od roga, kojima su okivali bilo palice bilo sapove raznih halatka. Spominjem samo one, što su prikazane na *tabli XLIII., slika 9.; tabli XLV., slika 4.; tabli XLIII., slika 8.*, od kojih je osobito pošljednji izrazit po tome, što je bridast, te je sveden u oštar šiljak.

Često se našlo i ulomaka tankih svedenih pločica od kosti, koje su se prikivale čivijama uz sapove noževa i mačeva, a na komadu što je prikazan na *tabli XLIII., slika 12.*, još se i sad nalazi ostataka od željeznih klinčića, kojima je bio pričvršćen o držak.

Jedno dlijeto sa uskom, oštrom oštricom, ozgora odlomljeno, *tabla XLIII., slika 15.*

Bobaka od jelenje kosti sa rezbarijama našlo se dva komada, *tabla XLIII., slike 16.* i *17.*, jedno bikonično, drugo s jedne strane konično, s druge ravno.

Kao držak od vesla služio je komad jelenjeg paroška; on je slabo zavinut, dobro izbrušen, 11 *cm* dug, a na srijedi provigjen četverouglastom rupom, u koju se pričvršćavalo držalo vesla. Slične ručice, načinjene od drveta, upotrebljuju još i danas ribari savski kod svojih malih vesala.

Megju koštanim predmetima iz D. Doline, iskopanim godine 1902., ističu se tri osebujna komada. Jedan *(tabla XLIII., slika 10.)* je izrezan od jelenje „ružice“ (Rose), probušene kao kolut, a ima s dvije strane plosnate zareze, od kojih je jedan po svoj prilici nastao trenjem provučenoga konopca, dok je drugi namjerice urezan, da se tamo bolje može pričvrstiti kraj konopca. Takove kolutove — likare[1]) — od čvorasta drveta upotrebljuje i danas još bosanski seljak, da kod tovarenja tereta uzmogne konopac jače zatezivati i vezati te ga ujedno očuvati, da se trenjem ne oguli. Biće da je i rečeni komad služio u istu svrhu.

Drugi je komad od nožnoga zglavka, na dvije uzdužne strane dobro i ravno izbrušen, dok je na jednom kraju probušen, da se kroz rupu mogla provući uzica. *(Tabla XLIII., slika 11.)* Sasvim sličan komad našao se u grobištu na Gredama. Upotreba tih neobičnih komada meni je nepoznata.

Već prilikom iskopavanja godine 1901. našla se jedna cijevna kost, velikom pomnjom čunjasto ižljebljena, poput one na *tabli XLV., slika 1.*, iskopane u sojenicama god. 1902. Taj megju našim starinama dosta neobičan komad držim da je služio kao čunak pri tkanju. Duguljasta naravna cijev u kosti, proširena umjetnim načinom, služila je za umetanje mosura, koji se je iznutra pričvršćivao drvenom čivijom, a na jednom kraju čunka vidi se rupica, kroz koju se je provlačila nit, što je bila namotana na mosuru. Oblik ove tkalačke halatke je doduše nespretan, a bez sumnje bi svojoj svrsi bolje odgovarala, da je na oba kraja zašiljena, no biće da je i u ovakovu stanju, u kakvom je izdjelana, prilično dobro služila pri tkanju uskih struka.

III. Proizvodi od zemlje.

a) Posude.

I ovoga puta našla se je znatna množina posugja i hrbina; ali i ovaj put se nije našla ni jedna oveća posuda cijela, jer je svaka razdrobljena uticajem nebrojenih vodenih navala.

Povoljnije stojimo sa malim posudama, jer je ove navala vode prosto zamuljila i time ih u nekoliko sačuvala od rasula. One su mogle izdržati pritisak one zemlje nad

[1]) „Likar“ od liko = uže od likovine.

sobom, pa ako je po neka od njih i razdrobljena, lako je bilo spojiti komade, koji su nagjeni na okupu. Većina toga posugja služila je kao jestveno posugje a reprezentuje prilično potpun service.

Zdjele. Od svih oblika najprostiji je oblik zdjelice bez ručica, a ima ih više, i to:

a) Plosnate zdjelice sa ravnim, ozdô užim, ozgor proširenim bokovima. Našlo ih se 7 komada, a promjeri otvorâ im se kreću izmegju 7·3—13 *cm.* (Sličan oblik prikazan je na *tabli XIV., slika 26.).*

b) Zdjelice sa širokim otvorom i slabo zavinutim rubom. Našao se jedan komad, 5 *cm* visok, 13 *cm* promjera na otvoru (sličan oblik prikazuje *slika* 2. na *tabli IX.).*

c) Slične zdjelice, ali sa uvinutim rubom. Našlo ih se dva komada, promjera 17, odnosno 11 *cm*, visine 6·5 odnosno 4·5 *cm.* (Sravni *tablu XIV., slika 24.; tablu XIX., slika 8.; tablu XXVII., slika* 2. i mnoge druge.)

d) Slične zdjelice, kod kojih nema velike razlike izmegju promjera i visine, pa se po tome približuju kupicama bez drška. Našlo ih se 2 komada, promjera 12·6 i 12 *cm*, visine 8 odnosno 7 *cm.*

Sve te posude rabile su se kao tanjiri ili zdjele pri jelu.

Kupe s jednom ručicom. Oblikom su izmegju sebe više raznovrsne zdjelice sa jednom ručicom, ili kupe, koje su služile za lijevanje ili za piće. Oblik im je prosječno pomnije izragjen i s više mara, nekoje su i ornamentirane. Ima ih oblika kao što su i zdjelice (Schalen), ali imaju na rubu po jednu zgodnu ručicu, po čemu su vrlo prikladne za hvatanje tekućina.

Najprostiji oblik predstavljaju vrlo malene, plitke zdjelice sa jednom ručicom na rubu, a našlo ih se 3 komada.

Druge imaju oblik povisoke kupe sa suženim ili jajoliko zaobljenim dnom. Našlo ih se 4 komada, visine izmegju 4 i 6·5 *cm.* Jedna posudica te vrste ima izobljene bokove i vrlo usko dno, visina 3·4, promjer 4 *cm.* Jedan eksemplar ima tipični oblik plosnate zdjelice uvinutog ruba, na kojem je nasagjena visoka ručica; načinjena je od crne ilovače, promjera je 12 *cm*, visine 4·7 *cm.*

Megju najljepše kupe s jednom ručicom spada ona, što je prikazuje *slika 17.* na *tabli XLIV.*, od crne je ilovače i pomnjivo uglagjena. Ima oblik plosnate kruglje sa širokim grlom a urešena je trokutnim prugama od crta i tačaka po gornjoj česti izbočine. Promjer 16, visina 8·5 *cm.*

Sličan komad od crveno-smegje, uglagjene ilovače (promjer 9 *cm*, visina 6 *cm*), ističe se plosnatim drškom, koji jako nadvisuje gornji rub, čime se pridružuje kupama s visokim ručicama iz našeg prvog željeznog doba. Urišena je po izbočini redom okomitih izbočenih prutića.

Osim one na *tabli XLIV., slika 18.*, prikazane visoke posudice, što ima oblik vrča, našle su se u sojenici D. Doline još 2 miniaturne posudice sa po jednom ručicom, a oblikom se približavaju do sada opisanima.

Osobita vrst kupa, na koje smo naišli u sojenici već godine 1901. *(tabla V., slike 9., 16.* i *17.)* ima oblik kaleža, a ima okruglu ručicu, koja ne nadvisuje gornji rub posude, nego je po strani smještен, dok je rub na protivnoj strani kljunasto izragjen, te udešen za izlijevanje tekućine. Te se posudice i time odlikuju od ostalih, što imaju na dnu po tri kvrgice, koje im služe kao nožice. Našlo ih se četiri primjerka; jedan od njih ima umjesto ručice pravan držak. *(Tabla XLIV., slika 26.)*

Kupe sa dvije ručice. Dônjo Dolinski oblici ove posude redovito su tipični: niskog ali naširoko izbočenog ruba, visokog, ponešto utegnutog vrata a ručice im nad-

visuju gornji rub. Ovih posuda našlo se pregjašnjih godina počesto i u samoj sojenici, a na Gredama su vrlo obične.

Megju sojeničkim nahogjajima od godine 1900. spadaju u ovu skupinu one kupe, što su u odnosnom izvješću prikazane na *tabli XV., slika 1—5.*; od onih pak, što su se našle godine 1901., prikazan je jedan primjerak na *tabli V., slika 2.*

Iskopavanjem od godine 1902. dobismo dva eksemplara tih kupa sa po dvije ručice; jedna je slična onoj na *tabli XV., slika 5.* (ex 1900.), nema nikakova ukrasa, crvena je, jako pečena, visoka 6·5, izbočina ima u promjeru 10, grlo 7·5 *cm*; drugi primjerak je vitkijega i kitnjastijega oblika, dobro je uglagjen i pečen, sive je boje, a po izbočini urišen duguljasto ovalnim, okomitim brazdama.

U ulomcima našlo se više takovih primjeraka.

Posude za vješanje. U *slici 20., tabla XLIV.*, prikazana je posudica od crne ilovače, koja ima pod rubom dvije diametralne rupice; uz nju se našao okrugao, plitak poklopac, takogjer s dvije rupice na rubu. Rupice su služile tome, da se kroz njih provuče uzica i da se tako poklopac pričvrsti o posudu; no uzica je služila i za vješanje, pa je po tome ta posudica najstariji oblik flakona, koji se nosio kao privjesak.

Svakako je služila za kakovu mast ili sličnu tvar, koja se običavala češće upotrebljavati i uza se nositi, a to naše mišljenje potvrgjuje i okolnost, što se takovih posudica našlo i u jednom grobu sojenice, a više njih i u grobovima na „Gredama".

Kao što fibule, to su i ove posudice spadale u neku ruku mrtvačkom nakitu sojeničara. U sojenici iskopane su osim ove još i slijedeće posude za vješanje:

Onaj u *tabli XLIV., slika 21.* prikazani krugljoliki komad od crne ilovače, urišen sa koso ukrštenim parovima brazda i sa sitnim okruglim utiscima, poredanim u obliku trokuta;

jedan slični komad sa duguljastim, nepravilno uparanim, zupčastim crtama;

vrlo malena kruškolika posudica, što je prikazuje *slika 22.* na *tabli XLIV.*; najzad oveća posuda u obliku sploštene kruglje, promjera 10 *cm*.

Osim toga nagjoše se još dva mala poklopca, koja su spadala uz takove posude *(tabla XLIV., slike 27. i 28.)*.

Da su se ali i na većim posudama poklopci pričvršćivali pomoću uzica, dokazuje jedna plosnata zdjela (promjer 9·5, visina 3·5 *cm*), gdje su u dno kasnije ubušene dvije rupe, te se kroz njih provlačila uzica i vezala ih kao poklopac uz koju posudu.

Kao posudica za mast služio je valjda i onaj na *tabli XLIV., slika 23.* prikazani komad, što ima oblik sploštene kruglje a načinjen je od crne ilovače; ovaj komad dijele vodoravne crte u zone, urišene nizovima vijugastih crta.

Ostali oblici posuda. Osim opisanih oblika posuda valja iz zadnjega iskopavanja spomenuti dvije žare, koje su po gornjem rubu oštećene a imaju ispod gornjega ruba po dvije, naknadno probušene rupice za vješanje. Oblikom spadaju Villanovskom tipu. Jedna od ovih, 10·5 *cm* visoka, jako je oštećena požarom.

Jedna kaležu slična kupa od svjetle sivosmegje ilovače sa izvinutim rubom i debelim dnom, visoka 7 *cm (tabla XLIV., slika 19.)*.

Jedna miniaturna posuda u obliku žare sa okomitim brazdama po izbočini *(tabla XLIV., slika 24.)*.

Dvije zdjelice u obliku lijevka sa proširenim ravnim dnom, 5 i 7 *cm* visoke, grubo izragjene.

Malena žara u obliku zvona, debelih stijena, od crvenkaste ilovače, u sredini urišena ispupčanim obručem, koji je ukrašen otiscima prsta. Taj obruč opasuje i obje polukružne, vodoravne ručice. *(Tabla XLIV., slika 16.)*

Napokon pojedine zdjelice grubo izragjene, od kojih jedna ima oblik lule.

Lijevci. Na *tabli XLIV., slike 33.—35.*, prikazane su tri zdjelice, koje se ozdô sužuju, te su probušene; načinjene su od crveno pečene ilovače. Po obliku možemo ih smatrati jedino lijevcima, da se pomoću njih ulijeva tekućina u posude s tankim vratom. U lijevka, što je prikazan na *slici 34.* neobično je to, što ima na dônjoj strani tri bradavičasta nastavka, smještena u spodobi sadžaka, pomoću kojih se mogao lijevak zgodno postaviti i na ravne plohe. U promjeru mjere ti komadi 7·5, 4·5, 6·5 *cm.*

Dječinje posude. Kao god što se po svim naseobinama, gdje se stanovnici zanimali lončarstvom, našlo i takovih posudica, koje se moraju smatrati dječinjim igračkama, isto tako našlo se takovih i u našoj sojenici.

Ima tu pet zvonolikih miniaturnih žara, načinjenih po uzorcima grobnih žara sa Grede. Četiri od ovih opasane su ispod grla izbočenim kolutom, a na jednoj je ovaj kolut urièšen zarezima.

Nadalje 6 komada miniaturnih plitica, jedna zvonolika žara sa dva bradavičasta nastavka i najzad tri male žare, koje se oblikom približuju Villanovskom tipusu.

Kašikâ od pečene ilovače našlo se u velikom broju. Njih se i pregjašnjih godina našlo i u sojenici i u njenim grobljima, a godine 1902. izvagjeno je iz same sojenice 14 dobro očuvanih primjeraka. Po obliku slične su pliticama sa jednom ručicom. Dvije od njih su ovalna oblika. *(Tabla XLIV., slika 29.)* Osam ih je okruglih. Jedna od pošljednjih ističe se time, što ima s obje strane ručice, gdje je ova nasagjena na rubu plitice, po jedan bradavičasti nastavak; druga jedna odlikuje se pravnim, plosnatim uspravnim drškom na mjesto ručice *(tabla XLIV., slika 30.)*, dok opet one dvije kašike, što su prikazane u *slikama 31.* i *32.*, imaju cilindričke, vodoravno položene drškove. Primjerak *slika 32.* ima u držku rupu, u koju se mogao utaknuti štapić, pa se tako bez opasnosti moglo kašikom segnuti u kipuću tekućinu.

Sisaljka. Osobito zanimljiv komad predstavlja jedna posuda za sisanje, kojom su se othranjivala mala djeca. Takva jedna zdjelica, prosta oblika, našla se već god. 1901. *(tabla V., slika 7.)*, dok se je pri najnovijim iskopavanjima našla takova jedna pomnije izragjena, načinjena od crveno pečene ilovače. *(Tabla XLIV., slika 25.)* Ova ima oblik krugljolika vrča sa jednom ručicom, dugim vratom, a po strani smještena je koso u vis cijev za sisanje. Ovaj je komad bez sumnje služio u istu svrhu kao i današnje boce za dojenčad.

b) Kamenje za vrijenje.

I pošljednje iskopavanje iznijelo je u D. Dolini znatan broj prizmi od ilovače, za koje se obično drži, da su služile kao utez za razapinjanje osnove na tkalačkim stanovima predhistoričkog žiteljstva.

Ja sam danas mišljenja, da bi se dosadašnje tumačenje tih tipičnih nahogjaja moglo zamijeniti drugim, podesnijim. Da su ti prizmatički, ozgor poprijeko probušeni predmeti zbilja služili kao utezi za natezanje žica na stanu, ne bi bilo od potrebe praviti ih baš od pečene ilovače; moglo ih se bez velikih poteškoća načiniti od kamena, a osobito bi u tu svrhu bile prikladne kovne rude, koje pri manjem objemu ipak imaju veću težinu. Do danas pak nije se našao ni jedan takav „utez“ od koje druge tvari, osim jedino od pečene ilovače.

Dosadanjemu tumačenju tih predmeta protivi se nadalje i ta okolnost, što su neki od tih „uteza“ vrlo maleni, dakle vrlo neznatne težine, te što se mnogi odli-

kuju pomnjivom izradbom, crnom bojom i posebnom biranom ornamentikom, pa se ovakovi pomnjivo izragjeni predmeti doista ne bi dovoljno isticali kao utezi na osnovi stana, sakriti u kakovomu zakutku odaje.

Što me je ponukalo, da posumnjam o ispravnosti dosadašnjeg općeg mišljenja o uporabi tih predmeta bilo je to, što sam god. 1900. u prvoj kući sojenice naišao na ognjište, krcato tim ilovastim prizmama. Slično ognjište našlo se 1902. i na Gredi Mate Petrovića Velikog. Tada mišljah, da su ova ognjišta služila za to, da se na njima ispeku ovi predmeti. No kad sam uzeo sravnjivati oba ognjišta, našao sam, da se je ono ognjište u sojenici našlo unutar okolnih duvarova kuće br. I. i to u jednom uglu, dakle ne na otvorenom prostoru izvan kuće. Pošto bi pečenje tako velikih ilovastih prizma iziskivalo veoma veliki stupanj topline, to bi u takovu poslu ležala velika pogibelj za samu zgradu i za naseobinu.

Ognjište i one prizme po njemu imagjahu drugu zadaću, mislim ovu: prizme su se samo do stanovitog stepena tude zagrijavale, a to je bilo moguće na svakom ognjištu, da se onda upotrebe za grijanje tekućina i žitkih tvari.

Predhistoričke posude bijahu po svojoj nedovoljnoj tehnici neprikladne za uskuhavanje većih količina tekućina. Kod mnogih je već sama vlaga bila dovoljna da rastvori nedovoljno pečenu ilovaču, a kod bolje pečenih posuda prouzročila bi opet sama vatra ovaj razorni posao. Kako nije bilo ovećih posuda od kovine, to stanovnicima sojenice nije preostajalo drugo, već da se pri uskuhavanju većih količina tekućine posluže onim načinom, kojim se još i danas služe neka „divlja“ plemena: valjalo im je vodu uzavrjeti time, da bi u nju zaronjivali ugrijane kamenice. Za ovaj je posao ali prirodno kamenje u toliko nespretno, što se ono, ako je usijano i naprasno rashlagjeno krnji i krha a time i vodu muti i onečisti, dok se je ilovača za taj posao bolje upotrebiti mogla. S toga držim, da su one ilovaste prizme služile ovoj svrsi. Na ovo mišljenje dovela me i ta okolnost, što smo te prizme u dva slučaja našli nagomilane na ognjištu, nadalje, što ih ima po veličini vrlo nejednakih, čak i tako malenih, da su neke imale mjesta i u najmanjim zdjelicama. Mnoge su jako okrnjene ili olupljene, što je moglo nastati jedino naprasnim rashlagjenjem poslije jake ražarenosti, a na mnogima se na površini primjećuje školjkast prelom, kao u obične opeke, koja se olupi, ako se vrela naglo u vodi rashladi.

I ona poprječna rupa pod vrhom prizme obično je dosta prostrana, ali na njoj nema traga da je izlizana ili ižljebljena, kako bi trebalo biti, da se je dulje vremena kroz nju provlačila žica ili više njih; dalje da se uzica provuče, nije ni trebalo onakih, često 1—2 *cm* prostranih rupa. Nu rupe su bile s toga tako široke, da se u njih lako mogu utaknuti ovlaženi štapići, kojima su ove predmete prenašali sa vatre u posudu, u kojoj se imala tekućina ugrijati.

Ovo nam tumačenje razjašnjuje, zašto su neke od tih prizma pomnije izragjene te je na mnogim komadima naći posebnu ornamentiku. Ovi bolji i vrsniji komadi služili su kao stolno posugje, bili su finiji nego prosto kuhinjsko, a naši sojeničari zagrijavali bi svojim gostima u svečanim prilikama čorbu ornamentiranim prizmama, dok su za svoju dnevnu potrebu rabili one bez šara i ornamentike.

Držim, da ovo tumačenje ima dosta vjerojatnosti te da nam ove prizme valja prije smatrati predmetima za grijanje tekućina, nego li tkalačkim utezima.

Pri samom otkopavanju god. 1902. našlo se 94 takova komada razne veličine.

Od toga je 41 komad bez šârâ, 53 komada, dakle veći broj, sa šarama. Najprostiji ornamentalni motiv sastoji se od utisaka prsta na vrhu prizme (16 primjeraka),

za ovim dolazi krstolik ornamenat, koji se sastoji od 5 tačaka, koje se ili okomito ili diametralno ukrštavaju, ili pak od dviju unakrst potegnutih crta. U pošljednjem slučaju je krst kantoniran, to jest omegjen sa četiri tačke.

Rjegje je na tim komadima naći običnih linearnih ornamenata od uglasto ćoškasto sastavljenih uparaka, uzdužnih brazda po stranama prizme, uparcima po bridovima ili otisaka broncanih narukvica, urièšenih po vitici nizom oblih zrna, kakovih smo često nailazili na grobištu. (Sravni *tablu XLIV., slika 1.*)

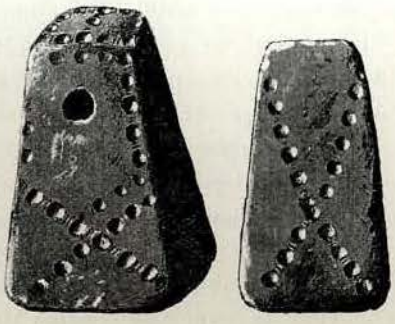

Slika 23. Ornamentirana prizma sa otiscima broncane narukvice za grijanje tekućina.

Nekoliko po izbor komada za grijanje tekućina prikazujemo na *tabli XLIV.* u *slikama 1.—8.* i u *slici 23.* na ovoj strani.

c) Mosurovi.

Kao mosure za omatanje konca ili pregje upotrebljavahu sojeničari valjke od ilovače, u sredini nešto sužene, čime je u sredini svud unaokolo nastala udubina, prikladna za omotavanje. Da se olahkoti omotavanje i odmotavanje konca utisnuta je u sredini gornje i dônje plohe po jedna obla rupa, te se tu mosur mogao lahko prihvatiti palcem i kažiprstom i okretati oko svoje osi.

Godine 1902. našlo se u svemu 31 komad mosurova, pojedini znatne veličine; dva komada se odlikuju svojom ornamentikom, a prikazani su na *tabli XLIV., slike 9.* i *11.*

Ona dva ilovasta zrna, što su prikazana na istoj *tabli* u *slikama 14.* i *15.* služila su valjda za to, da se oko njih namota konac u klupko. Jedno od njih ima oblik koluta, koji je u sredini udubljen, po rubu nazupčen, drugo se sastoji od tri radialna štapića, spojena u kitu, koja je u sredini probušena.

d) Gladila.

Opis ilovastih predmeta iz Dônjo Dolinske sojenice završićemo halatkama u obliku slova T, što su se našle još za pretpošljednjeg otkopavanja. One sastoje od oble, na vanjskoj strani sploštene i uporabom izglagjene šipke, a na sredini usagjen je obli držak. *(Tabla XLIV., slike 12.* i *13.)*

Teško je opredijeliti, da li se ta halatka upotrebljavala za učinjanje koža ili pak u lončarstvu za „umivanje“ lonaca, nu da se je rabila za glagjenje, to dokazuje njena izglačana površina i oblik, dosta prikladan za takav posao.

e) Bopci (zrna) od ilovače.

I ovoga puta bopci od ilovače sačinjavaju dobar dio svega nahogjaja iz sojenice. U zadnjem svom izvještaju o iskopavanju Dônjo Dolinske sojenice iznio sam razloge, s kojih držim, da su ovi predmeti, što su do sada opće smatrani prešljenovima, ako su prostije izragjeni služili kao utezi ili „saćme“ za mreže, dok su ornamentovane bopke služile kao nakit u gjerdanu ili u pletenicama siromašnijih stanovnika sojenice.

Upućujući čitatelja na ono moje razlaganje, preostaje mi još da reknem koju o obliku i ukrasu onih bobaka, što su se našli god. 1902. Te godine našlo se u sojenici u svemu 295 komada, od toga su 194 bez šârâ, a ostali su uriješeni. Dok su ornamentovani bopci ponajviše bikonična oblika, oni prosti su oblikom dosta raznovrsni. Od svega broja je 41 primjerak izrazito bikonična oblika, 68 su ovalna ili bolje oblika elipsoida, koji je nastao rotacijom oko male osi elipse.

U nekih je zrna po sredini rupa ispala preširoka a rub ušljed toga preuzak, po čemu onda dosta naliče kolutu (18 komada), nekoji su opet tako splošteni, da naliče okrugloj ploči (7 komada).

Ponešto rjegjeg su oblika oni, što su samo s jedne strane konični, a u kojih se i rupa prama vršku lijevkasto sužuje, te naliče zdjelicama ili lulama; ovakovih ima 4.

Ornamentovanih bobaka ima u svemu 95 komada, većinom su u njih motivi isti kao u onih na koje se namjerismo prošlih godina, no megju ovim novijima ima pojedince i novih motiva. Pojedine tipove prikazuju *slike 6.—15.* na *tabli XLV.*

Većinu uriješenih bobaka sačinjavaju oni, što imaju na obje zone po tri grupe koncentričnih kružnica ili elipsa, uparanih pomoću halatke, na vršku zaobljene (26 komada).

Tipologički najsrodniji je motiv prosta spirala, koja stupa na mjesto kružne grupe (5 primjeraka); od ovog motiva razvija se povratna spirala, to jest spirala, kojoj se vijugasta linija u središnjoj tački prelama te se vraća u protivnom smjeru i prelazi u narednu spiralu. Takovih se zrna našlo 11 komada. Osim tih tipičnih motiva ima dosta i osamljenih, kao: redovi od tačaka, poprječnih brazda, utisaka od nokata, utisaka sukane žice, diametralnih dvostrukih redova od tačaka, kružnicâ, trokutnih ornamenata i mnogo drugih.

Oblikom se odvajaju od ostalih četiri bopka u spodobi ananasa, dva krstolika *(tabla XLV., slika 15.)* i jedan zvjezdolik (ista *tabla, slika 14.),* u kojih su trake uriješene unaokolo brazdicama.

IV. Predmeti od kovina.

Premda naša sojenica pripada naprednijoj metalnoj perijodi, u kojoj se bronca i željezo izragjivalo u najraznovrsnije predmete za nakit i uporabu, ipak su kovni nahogjaji rijetki; našlo se ponajviše ulomaka.

No ono, što se našlo, potpuno se slaže i u stilu i u obliku sa onim mnogobrojnim predmetima sa sojeničke nekropole. Od broncanih stvari našao se plosnati lûk jedne fibule čertoškog oblika *(tabla XLV., slika 22.),* koji nagjosmo vrlo obilno zastupan u grobnicama na Gredama.

Nadalje valja spomenuti jedan šljepočni prsten od žice a u obliku, koji je takogjer na Gredama običajan *(tabla XLV., slika 23.),* zatim dvije igle sa spiralnim glavama, koje su otpale sa fibula rane La-Tène-periode (ista *tabla, slike 21.* i *24.).*

Od željeznih predmeta našla se dva noža (ista *tabla, slike 25.* i *26.)* običnog oblika i uvinute oštrice i ulomaka raznih željeznih trnova i drugih predmeta, koje je hrgja tako uništila, da se ne mogu pobliže raspoznati. Megju ovima ima ulomak krugljicama posute ogrlice (torquis); to je oblik, koji je megju nahogjajima sa nekropole zastupan jednim komadom od bronca *(tabla XLV., slika 27.).*

V. Predmeti od staklovine.

Od stakla ili emalja nagjeno je u sojenici 18 zrna i dva ulomka od narukvice. Zrna su većinom malena, saljevena od jednobojna, prozirna ili neprozirna stakla, po boji ponajviše su plava, zatim smegja pa žuta. Samo dva komada su ukrašena sa po dva crvenožuta ispupčena oka, dočim je jedna, zagasito plava, uriješena utiscima u obliku spirale. Udubina ornamenta bila je prvotno ispunjena pastom druge boje, no ove je već nestalo.

Oba spomenuta ulomka od narukvice su od plavetna prozirna stakla, uriješena vijugastim crtama bijele, odnosno žute boje. Na jednom se komadu primjećuje još i to, da je ivica grivne bila unaokolo uriješena utiscima poput slova V *(tabla XLV., slike 27.* i *29.).*

(Nastaviće se.)

Tabla XLIII.

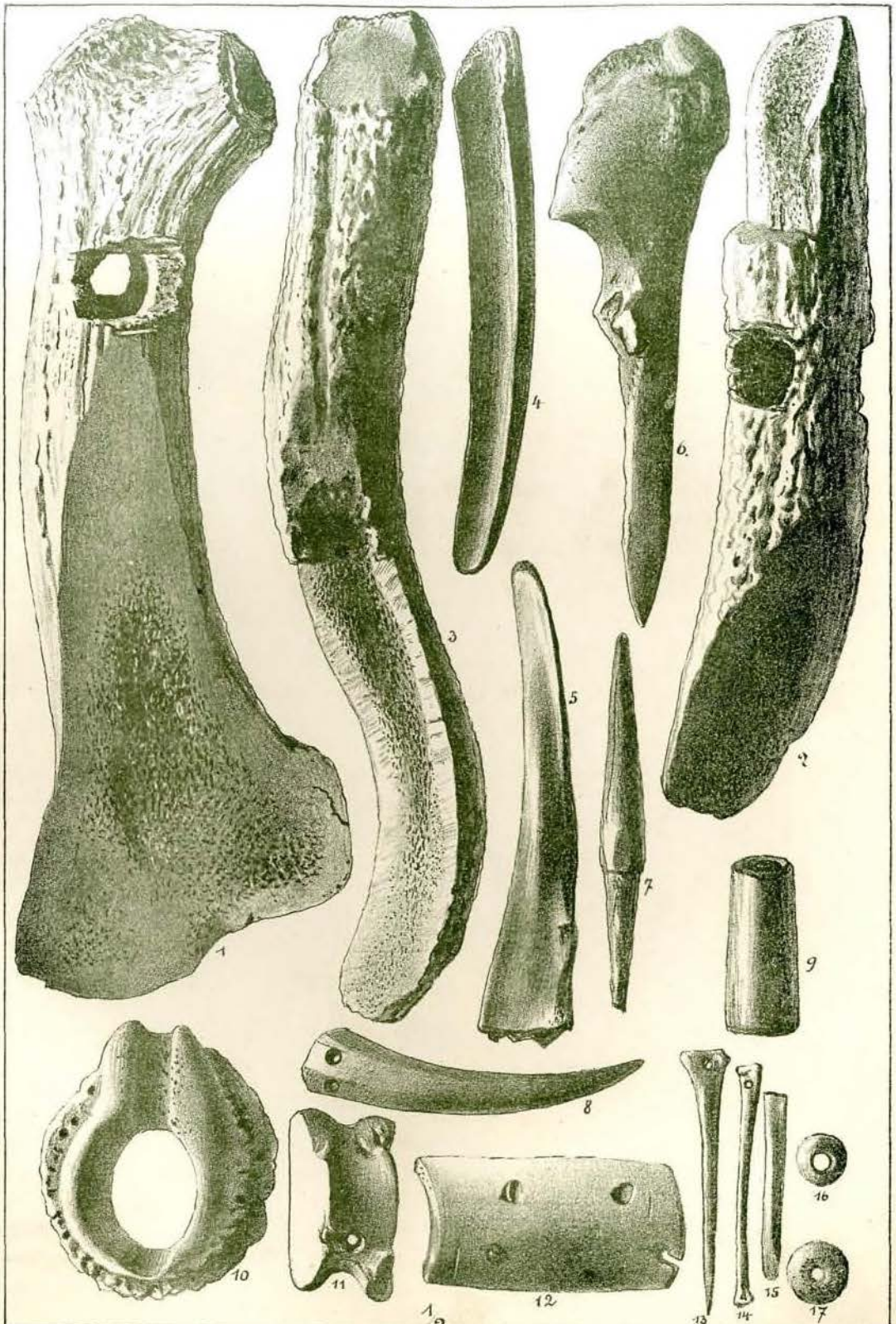

LITOGRAFIJA & Cº SARAJEVO.

Tabla XLIV.

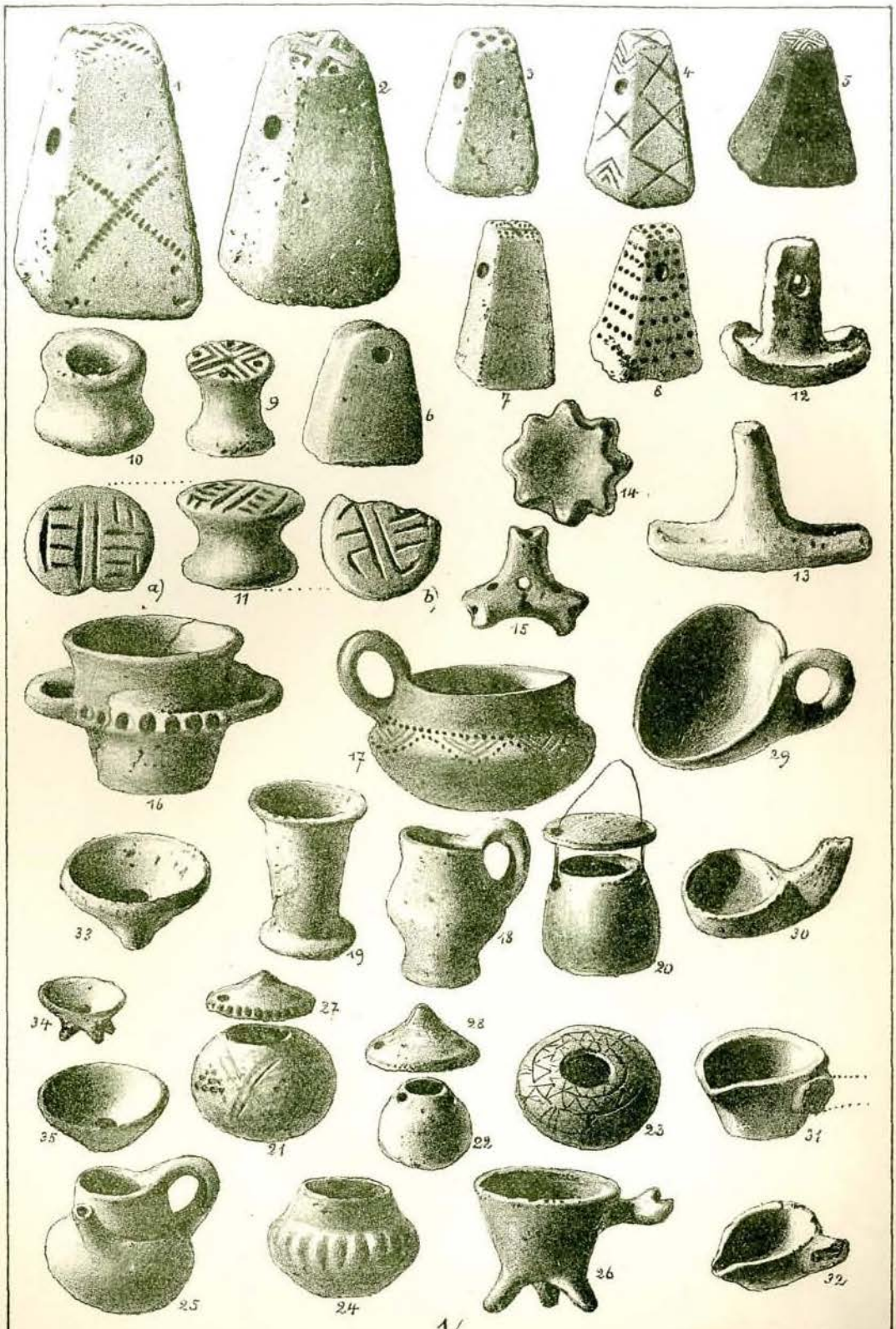

LITH. BENDA & Co SARAJEVO.

Tabla XLV.

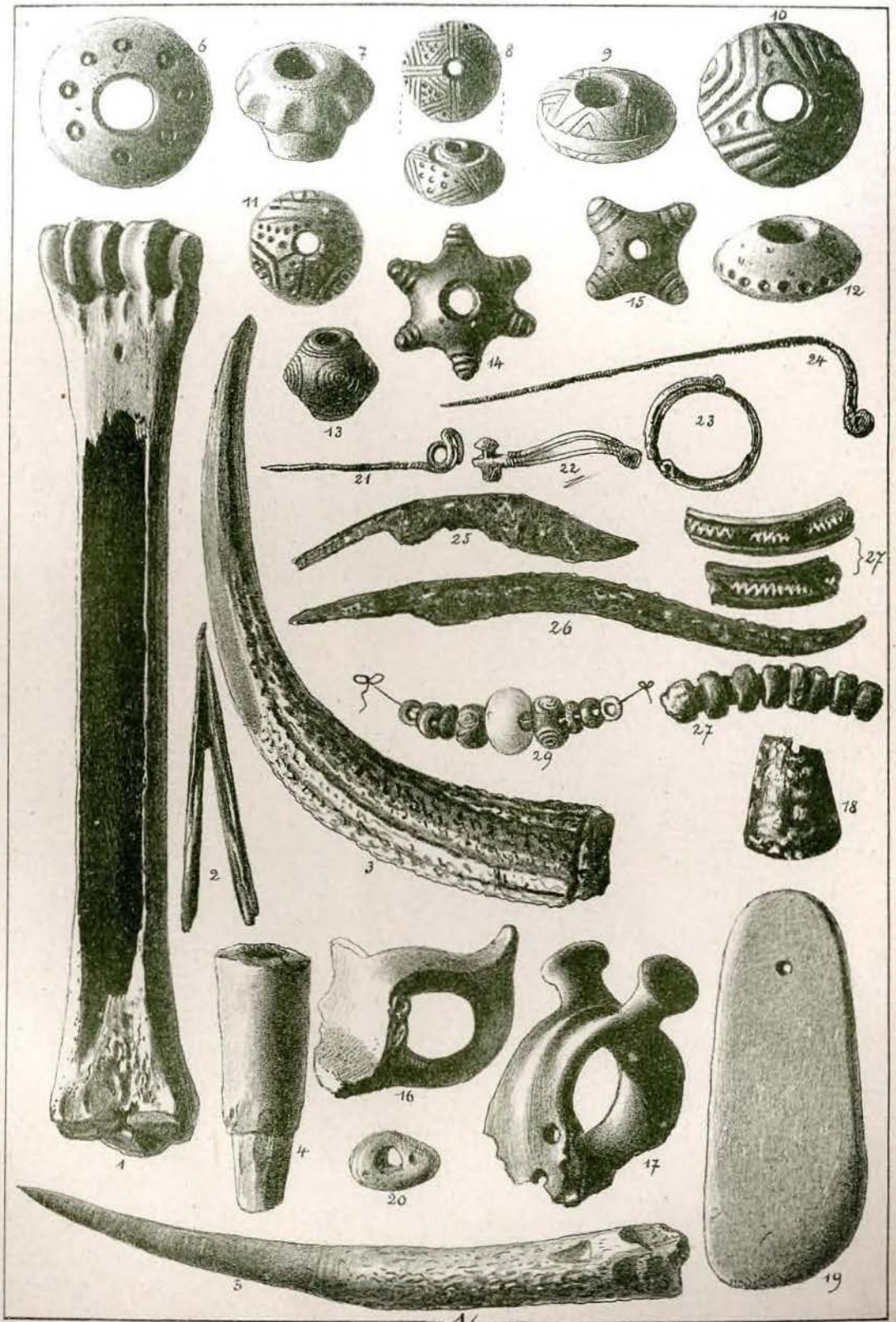

1/2.

LITH. KERDA & CT. SARAJEVO.

Различито. — Različito.

Свадбени и погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини.

На основу мога дужег проучавања народног живота и обичаја његовијех освједочио сам се, да се у томе Херцеговина може подијелити, са малим изнимкама, у двије половине: у Горњу Херцеговину, како обично народ зове котаре: Невесиње, Гацко и Билећу, и Дôњу Херцеговину или Хумнину, у коју спадају котари: Столац, Љубиње, Љубушки, Мостар и Коњиц. У Горњу Херцеговину спадала је до окупације: Пива, Дробњак и Голија, а Требиње мјестимично је слично, у колико се то обичаја и ношње тиче, са Горњом Херцеговином, а мјестимично, и то у мањој мјери, нагиње Хумнини. Потпуна се сличност не може тражити, јер сам народ вели „колико села толико адета“, али ја сам узео сличност у главнијем цртама обичаја, а већ што се ношње тиче ту се, особито женске, одмах може познати и разликовати Хумљак од Горњаша[1]) или Требињца. На основу тих сличности ја сам поставио себи у задаћу, да опишем свадбене и погребне обичаје из мјеста, које сам убројао у Горњу Херцеговину и то обичаје сеоске, јер у варошима се не може установити једнакост обичаја из узрока, што се у сваку варош стјече и насељава народ из разних крајева земље, па и других покрајина и ту онда свак употребљује обичаје свога краја, те је у томе у варошима велика мјешавина и шаренило.

I. Свадбени обичаји.

Загледање.

Ако је момак прирастао за женидбу, а то обично бива од 18. до 30. године[2]), онда му се гледа дјевојка и то се наслони на све кумове, пријатеље и родбину момка, те они гледају у кога има добра дјевојка и испитују, ако су је бегенисали, били пошла за тога и тога момка, и ако би дјевојка пошла, били је њезина кућа дала или не би. Кад су се сви сагласили, да је дјевојка добра, онда треба и момак да види дјевојку, ако је није прије видио и то гледање бива на тај начин, да момак оде цркви о Великој Госпојини или коме другом празнику, кад се дјевојке скупљају цркви, и ту види дјевојку; или момак оде баш кући дјевојачких родитеља, под својим, а често пута и туђим именом, и ту види дјевојку. До прије десетак година овај обичај није био опћи, него врло се ријетко догађало да је момак ишао на загледање дјевојци, него је узео ону коју су му његови старији бегенисали, па ако је никад није ни видио, а данас је врло риједак случај да момак узме дјевојку, коју није бар један пут видио.

Пошто је и момак дјевојку видио и бегенисао, или је пристао да је узме и невиђавши је, онда се тражи каква особа, која стоји у доброме одношају и са дјевојачком кућом, и та особа пита оца или уопће кућног домаћина дјевојачке куће, би ли дали дјевојку у кућу Н. Н. за момка, па му га каже по имену. Ако је дјевојачкој кући момак добро познат,

---

[1]) Хумљацима се зову становници Дôње Херцеговине у Горњој Херцеговини; становници Невесиња и Гацка у Дôњој Херцеговини зову се Горњаши, а Билећане и у Горњој и Дôњој Херцеговини зову Рудињанима.

[2]) До прије кратког времена у неким мјестима, као н. пр. у Борчу, женили су и момчад од 15 година, па и мање, али данас већ је самом црквом забрањена женидба испод 18. године, а због асентације одбија се и до 24. године.

одмах се дâ џевап (одговор): или ће му се дјевојка дати или не ће, а ако није момак познат, онда обично кућни домаћин дјевојачке куће рече: „Фала ти, брате, што си се потрудио и замучио, али ти сад џевапа не могу дати, док и ја видим и распитам за ваше стање и договорим се у кући; — џевап ћу ти дати до друге недјеље“. Овај се сад враћа кући, а дјевојачка родбина преко својих пријатеља распитује за стање момка у кући, онда какав је момак, је ли здрав, миран и радин, онда је ли зла свекрва или које друго чељаде у кући. Често пута дјевојачки отац, брат или стриц оде до момкове куће и ту сам види момка и освједочи се о поретку у кући и осталим кућним приликама, а често опет дјевојачки род поручи момку да дође дјевојачкој кући, да види он дјевојку, а дјевојка њега, и ако се они свиде једно другоме, онда су и остали кајил. Ово се прије сматрало за срамотно и стидно, а мјестимично на пр. у Борчу, Шипачну и т. д. и данас се томе ругају питајући се: „Јесу ли броји̯ли зубе једно другоме“? Али ипак све се више шири обичај, да се виде момак и дјевојка успркос свима заједљивим поругама и доскочицама, које се говоре на рачун обичаја овог.

Ако је момак добар а добра кућа, онда дјевојачка кућа поручи оцу или старјешини момкове куће да дође с ракијом, а ако се је нашло што неповољно, онда му се поручи да тражи дјевојку на другоме мјесту. Овај је одговор, ако и неповољан, али ипак фин, јер се никад у њему не износе мане куће, због којих се дјевојка не да. Често пута, ако се дјевојачкој кући свидио момак и његово стање, а надају се и бољему, онда се овај први момак држи на руци и неда му се позитиван одговор да ће му се дјевојка дати ни да не ће, док се види хоће ли се јавити онај у кога су се надали. Ово се зове: фотање, замамљивање или зановетање, а мјестимично се сматра за непоштено, особито ако дуго траје.

Прије је био обичај при загледању дјевојке и момка, да се више пази на племе момка и дјевојке, него ли на њих самих, а данас тај обичај постоји само мјестимично и у много мањој мјери него ли прије, него свак гледа, је ли дјевојка добра и момак отресан; слабо се чује данас и она стара пословица: „Гледај мајку, па проси дјевојку“.

Код момка се баш не гледа на његову врсноћу и спољашњу љепоту, колико код дјевојке, јер ће дјевојка врло често поћи и за зловидна момка, ако је иначе миран и од добре куће, па ако се ко томе зачуди онда се рече: „Па не ће га за капом носити!“ [1])

Прошња и уговор.

Када је већ стигао глас момковој кући, да ће му дати загледану дјевојку, онда се иде на прошњу. Има мјеста гдје имају двије прошње: мала и велика прошња, али само код богатијих кућа. За малу прошњу узме се од 1—5 ока ракије, јабука, нераџа (поморанча), смокава и са тијем један или два човјека оду дјевојачкој кући на конак, или се пак то сврши и на обдан; ту послије уобичајених поздрава и части кавом од стране домаћина, просци (људи који су донијели ракију зову се просци) потегну плоску (рјеђе боцу) са ракијом, која је обично заслађена медом или шећером и понуде најприје домаћина, па онда остале, који су на окупу, а скупи се обично сва блиска родбина дјевојке. Пошто се попије ракија, просац извади огледаћу кутију и у њој прстен сребрн или златан са дукатом и да домаћину, домаћин или то да мајци дјевојачкој да да дјевојци или сам дозове дјевојку, да она својом руком узме у просца кутију; она то учини пољубивши најприје оца па онда дотичнога у руку. Та се кутија зове аманет или обиљежје и то је мала прошња, послије које долази велика прошња са уговором и то онда, када дјевојачки домаћин закаже. Гдје су обје прошње састављене у једну, просци осим ракије понесу још и вина (ово не свуда) и онда иду на конак у дјевојачку кућу и сјутра дан домаћин сазове родбину и комшије — сусједе — на каву и ракију; послије тога постави синију и ручак свима, те се ту пије и напија у здравље новог пријатељства и пријатеља. Послије ручка уговара се: кад ће доћи сватови по дјевојку, колико ће бити сватова, шта ће се донијети уз сватове и какве хаљине тражи дјевојачки род за дјевојку. Кад је све то договорено и уговорено, онда просци дарују најприје дјевојку, давши јој од 1 до 5 форинти, онда све жене и дјевојке у кући, давши свакој од 1 до 5 круна. Дјевојка опет дарује просце, давши им у богатијим кућама цијели бошчалук, т. ј. гаће, кошуљу, чарапе, назувке и чевру — све завијено у велики јаглук или мараму; а у сиромашнијим кошуљу и чарапе, завијено у мараму; — уз тај дар често се пута додају и златом везене подузе.

Ако дјевојачки род захтијева и велику прошњу, онда иду на велику прошњу два или три човјека и гоне сејисану, т. ј. коња натоварена јестивом и пићем. Од јестива се

---

[1]) У Невесињу, Гацку, Пиви и Голији више гледају да је момкова кућа богата земљом и стоком, него ли на каквоћу момка, а у Билећу и Требињу више гледају да је момак вићен и прикладан.

носи пита обично слатка, погача и брав меса у цијело, ни варен ни печен, а од пића се носи до 5 ока ракије и 5 до 10 ока вина. Пошто су просци ноћили у кући дјевојачкој, сјутра дан се окупи родбина и својта дјевојачка и око 10 сати у јутру постави се софра и на њу се метне све што су просци донијели, да сви присутни виде, и онда се пије ракија са разнијем напојницама у здравље пријатељства и срећу момка и дјевојке; за том се софром даје прстен у кутији и дукат у јабуци, ако већ прије на малој прошњи није учињено; сада треба сама дјевојка да својом руком то узме. Послије тога ставља се ручак, а по ручку се родбина разилази својим кућама; просци обично предане код дјевојачке куће, договарају се о сватовима и осталом, па тек други, односно трећи дан одлазе, дарујући се узајамно са дјевојком и осталим женама и дјевојкама у кући, — они њих новчано, а они њих опет рубљем и чарапама.

Често је пута уговор одвојен од прошње; то буде онда, када дјевојка није готова са својом опремом и са даровима за сватове, те у томе случају домаћин дјевојачке куће при растанку рече просцима: „Опрости, брате, није право дати голо и неспремно дијете у туђу кућу, него, брате, кад видим да се не ћу застићети тебе ни другога, поручићу ти па ћемо се састати или код цркве о једноме празнику или у вароши, и ту ћемо остати од чиста конта за све“, те баш тако и учине. При уговору се уговара: кад ће се дати дјевојка, колико ће сватова бити и какве хаљине тражи дјевојка. У Невесињу, Гатачкој Површи, Пиви и Голији до скоро је био обичај, да дјевојачки род захтијева на дјевојку: доламу од мавене чохе везену златом и свилом, сребрне пафте и постуле, а сада рјеће траже доламу, него копоран везен златом, пафте и опанке. У горњем Гацку, Билећи и неким мјестима Требиња траже: копоран, свитли зубун (од бијеле свите), ципеле, а мјестимично и пафте. Има случајева гдје дјевојачки род не ставља у томе никаквих услова, него домаћин дјевојачке куће рече просцима при уговору: „Шта год купиш и донесеш, донијећеш у своју кућу, па учини како видиш“; онда обично овај гледа да од другога дозна, шта би дјевојка жељела, те баш оно донесе. У неким крајевима као н. пр. у једном дијелу Борча, гдје се ношња приближује босанској ношњи, мјесто копорана, зубуна или доламе донесе се јечерма, које се обично праве у Фочи, а на цијени су као копоран или зубун.

При уговору се остане од реда, какви ће се дарови донијети у кућу дјевојачку, т. ј. браћи дјевојачкој и осталима у кући.

Већ при прошњи дјевојке просци пазе на сне и догађаје на путу па из тога прочичу, какве ће бити среће за себе и за кућу та дјевојка. Ако зец претрчи преко пута, куда ће просци проћи, слути се несрећи, а тако исто и змија ако се превуче на дољу страну пута слути несрећу, а ако оде на горњу страну пута слути на добро. Просци не воле да им ни жена са преслицом пређе преко пута, а и по снима закључују, да ли ће им тај пут бити срећан или не ће.

Још ми је примјетити, да у неким мјестима дјевојка никако не излази пред просце, него се уклања и крије од њих, а у некима дјевојка сама послужује просце и остале госте за све вријеме док су у кући.

Сватови и свадба.

Прије на неколико дана него што ће се поћи по дјевојку, домаћин се договори са својим укућанима, кога ће све позвати у сватове и на свадбу и кад је договор свршен, онда позива у сватове поједине своје рођаке и пријатеље; то се сматра као некн зајам, јер ако неко пође у сватове, онда тај има право да опет зове онога коме је он ишао. У сватовима гдје их иде више од 10, не гледа се толико на сродство, колико на то, да сватови буду на очи виђени, одијелом одјевени и на ријечи изговорни; за то и има у народу ријеч: „Остави брата а поведи свата“. У сваким сватовима гледа се да има по један, који умије добро уз гусле пјевати, уз бардак добро напијати и један опет, који је добро вјешт сватовском реду и свима доскочицама.

Кад се позивљу сватови, заће домаћин од куће до куће и позиваће сватове, носећи често пута плоску ракије, да се части са онијем које позива, а често пута шаље и којег млађег члана своје фамилије, да и он зове сватове. Сватови се скупљају онај дан, када ће ићи по дјевојку, а иду по дјевојку обично у вече на конак. Пошто се сватови окупе, онда одређују шта ће који бити, јер се обично до окупа то не зна, осим за кума. Сватовски су називи: стари сват, војвода, кум, барјактар, првјенац, дјевер-баша, дјевери и прости сватови. На неким мјестима првјенца зову „буљубаша“, а има у сватовима и чауш, који у сватовима обично прави којекакве шале и лакрдије, гони и туче кокоши, куда сватови пролазе и т. д.[1]).

[1]) Често се води у сватовима и по једно дијете од 12—15 година, које иде пјеше и води коња под дјевојком. Дјевојачки је коњ накићен јаглуцима и марамама.

Стари сват је старјешина сватовски и сви га сватови слушају и покоравају му се; он одговара у путу и код дјевојачке куће за све сватове, а та се част повјерава човјеку мало постаријем, који је врло вјешт у обичајима и у ријечи окретан. Иза старог свата долази војвода; он мора бити зет момкове куће или породице, т. ј. момкова сестра, тетка или родица војводина је жена. Кум се бира по милошти момка; кумовска је дужност да бира барјактара, који ће у сватовима барјак носити, а барјактар опет бира себи помоћника, који се зове јамак и тај придржава барјак барјактару кад то овај хоће; за барјактара се бира човјек виђен и снажан, а и јамак треба да је снажан момак, да га се барјактар не застиди, јер он иде упоредо до барјактара, како се то и у народној пјесми пјева:

„Барјактара барјак поклопио,
А јамака ките од барјака".

Првјенац или буљубаша треба да је постарији човјек и да има добра коња, јер он у путу иде пред сватовима и све што се сватова тиче он прихваћа и упућује на старог свата као сватовског старјешину.

Дјевербаша се бира од рођака момковијех, а дјевери су два, и то браћа и рођаци момкови; они су ваздa око дјевојке и дјевербаша наређује све што треба а дјевери то извршују. Остали сватови само су ту ради друштва и њих се ништа не тиче, само морају бити ућудни, како се ради њих не би застидио стари сват и остала дружина.

Пошто се искупе сватови, ручају код куће момкове, спреми се што је потребно и онда се полази на пут по дјевојку. Домаћин момкове куће гони иза сватова сејисану, т. ј. натоварена коња, на коме је натоварен брав меса (то се обично зове колачни брав), пита слатка, погача, груда сира, на свакога свата по једна ока вина, плоска ракије и дарови за укућане у дјевојачкој кући. За те дарове прије је био обичај, да се носи дјевојчину брату џемадан, мајци и стринама дјевојачким по једне постуле и по фес, а данас већ се тај обичај забацује, те се носи само брату џемадан, а осталим женама какво друго уздарје, често пута не носи се ни то. Домаћин још понесе и хаљине на дјевојку и то: доламу или зубун (корет), копоран, преплеташе опанке или ципеле, капу и пафте; остало је дужна дјевојка обући своје. На коњу, што је одовуда носио принос т. ј. све што је одређено за дјевојачку кућу, од куће дјевојачке доније̇ће сандук и остало руво дјевојачко, а уз тога коња треба и други јахаћи коњ, на коме ће дјевојка дојахати. Сватови носе још по плоску ракије или вина, те кога год путем сретну часте га пићем, а кад нађегу поред куће каквог познатијег човјека, сврну му здравицу, т. ј. донесе један сват плоску вина и части сву његову домаћу чељад. Ако је дјевојачка кућа далеко, домаћин ваља да понесе печена меса и осталога јестива, да сватови у путу ужинају.

Када је све спремно и у реду, сватови се крећу на пут и одлазе по дјевојку. Ако им ко уз пут изнесе здравицу — бардак вина — стари сват прихваћа исту и напија: „Ти нама здравицу, а свијем Господ Бог добро и срећу; здраво сте ми кито и сватови! здраво довлен, здраво и одовлен; здрав војвода, крило од сватова!" [1]) „Бог ти дао здравље господине стари свате!" — завичу статови и пошто је стари сват попио вина, колико је хтио, баци у вино у бардак круну или мање или више и онда дода војводи и тако се сви редом обреде и иду даље. Кад дођу, пјевајући уз пут иза гласа или два и два, на помол дјевојачкој кући, онда треба ићи на муштулук дјевојачкој кући, те сватови стану и договоре се, који ће ићи; обично иде војвода са још једнијем другом и носе плоску вина. Домаћин у дјевојачкој кући, коме је родбина дјевојачка ту част повјерила, а то је обично вјешт и разговоран човјек, намјестио је пред кућом гдје се може сјести и отпочинути и ту он са свадбарима или гостима дјевојачке куће сједи и чека муштулугџије од сватова. Муштулугџије се одвоје од сватова, заиграју коње и дођерају пред кућу дјевојачку, те поздраве оне:

— Добро ви вече, људи!

— Добра ви срећа! — одговори домаћин.

— Јесте ли добро и здраво?

— У славу Бога добро смо, него сјашите, да одпочинете, а фала Богу, кућа је пространа, имамо гдје и ноћити.

— Знано је ваше поштење у далеко — одговара опет сват-муштулугџија — па може бити баш да ћемо и конаковати, кад од тога вакат буде; него вам је поздрав од старога свата господина и уз поздрав шаље вам ову здравицу и љубеницу.

— Фала старом свату господину, а поздравите га и ову му здравицу понесите — одговара домаћин и додаје једноме бардак пун вина, а од њега прими ону плоску.

[1]) Здравице су различите, према мјестима. У Билећи и Требињу мање су здравице, а у Гацку и Невесињу више полажу на њих.

Муштулугџије су већ добиле дарове, које су им заћели за фермен или копоран, док су се разговарали са домаћином, а то обично кошуљу, мараму или јаглук, и онда кад приме здравицу окрену коње и у најбржем трку одјуре сватовима, те ту старом свату даду бардак са вином, ако се вино већ у путу трчећи није просуло. Стари сват распита муштулугџије, ко је домаћин, зановета ли много и како су их примили, да се прама томе и он зна равнати; и кад је то дознао онда се крену дјевојачкој кући и један запјева из гласа:

„Весели се дјевојачка мајко,
Ето тебиките и сватова.“

Ако је случајно каква жалост у кући дјевојачкој или у њезиној породици, онда уз цијели пут сватови не пјевају, јер је обичај да жалост, коју коротује дјевојачка кућа, осјећају и они. Није ли короте, онда се уз пут пјевају разне пјесме према томе, какве пјесме и каквом се мелодијом у коме крају највише пјевају.

Кад сватови стигну дјевојачкој кући, дочека их домаћин са више момчади који ће коње прихватити, те ту сјашу с коња и ако је лијепо вријеме посједају пред кућом и ту попију каву, а послије их домаћин одведе у кућу и он сједе ту у чело (врх) софре, њему са десне стране сједе стари сват а са лијеве кум; у дно софре сједи војвода према домаћину, а остали сватови сједе један до другога, или су помијешани са домаћиновијем свадбарима, све по један сват, а по један свадбар. Ту се пије ракија, која се најприје дава домаћину и овај увијек староме свату, а стари сват војводи и онда редом, а кад буде четврта чаша, домаћин устане и ту чашу дода староме свату са ријечима: „Добро сте нам дошли!“ Та се чаша зове „добродошлица“ и она се дава само сватовима; њој напије стари сват овако: „Добро вам ми дошли, а у добру вас нашли, свако нам добро у овај дом долазило; помогао Господ Бог дом, у дому домаћина и свакога његова кума, пријатеља и добротиоца. Вазда вам добра браћа долазила, зла мимолазила, а злије вам ни Бог не дао, да Бог дâ. Здрав војводо! Домаћину смо добро дошли па ако се и напијемо не ће замјерити!“ Пошто се сви сватови обреде ракијом, онда се разговарају са осталијем гостима, шале се и задиркују једни друге, док буде вријеме вечери, а пошто вечерају опет наставе разговор и пјевање уз гусле, ако није корота у кући. Домаћин дода гусле староме свату, а стари сват ономе свату, који је добар пјевач; ако случајно сватови не би имали пјевача, прије је био обичај да сватови новцем плаћају пјевача, али данас то нема, те ако у сватовима нема пјевача, нађе га сам домаћин. Послије дужег сиједа и разговора ко жели спавати тај спава, али већина проведе ноћ у разговору.

Сјутра дан прва је брига оба домаћина, да се начине, т. ј. да домаћин момкове куће намири сва потраживања домаћину дјевојачке куће; за то рано у јутру домаћин дјевојачки рече домаћину момкову: „Пријатељу, ако будеш суђен! Ти се са овом твојом дружином издајеш за сватове, а ја још не знам, или сте баш сватови или намјерници путници“.

— Сватови смо, пријатељу, сватови! — одговара овај — а и ти ћеш то брзо видјети.

— Што ће бити јесенас, нека буде вечерас, ајде да конат видимо па да се један другога не стидимо. — Домаћини на то одлазе и гдје у самоћи поставе синију и ту сватовски домаћин извади све што је донио и метне на синију. Ако је све добро и у реду, рећи ће домаћин дјевојачке куће: „Све ти је добро и у реду, а сад позлати синију, јер се злато за злато даје“. Овај на то вади паре и меће на синију од 5 до 50 фор., колико домаћин рече да је доста. Ако случајно сватовски домаћин нема новаца колико домаћин тражи, онда сватови састављају, док намире колико се тражи, а ако је тражбина толика да је ни сви сватови не могу намирити, догађало се да би домаћин узимао токе сребрне у залогу са кога свата, али данас тај је обичај већ пропао, те се на неким мјестима узима од 10 до 50 круна, а негдје не узимље се у новцу ништа. Прије је било случајева, гдје су узимали по 50 дуката. Војвода Богдан Зимоњић причао ми је једном приликом, да је он као стари сват ишао у Пиву по дјевојку за некога свог рођака и ту је водио двадесет и пет сватова, међу којима је био барјактар муслиман Беган Крвавац из Гацка. Домаћин заиска 50 дуката за дјевојку и војвода му да тај новац и онда нареди Бегану, те опали кубуре и окупи сватове под барјак. Пошто се сватови окупише војвода им рече, да је он платио конак за све и сад се врћу у Гацко без дјевојке, јер он није пошао да купује дјевојке, него да ју из љубави узима. На приговоре сватова војвода одговори, да га сви морају слушати и он први крене, а за њим остали сватови. Пошто виђе домаћин, да се војвода не шали, него збиља оде а остави дјевојку, пристане за њим и стане га молити да се врне по дјевојку. Војвода затражи да му се врне новац и изведе дјевојка, те домаћин на то пристане и војвода одведе дјевојку без новаца.

Ако ствари, које је домаћин дјевојачке куће наредио, нијесу добре ни у реду, онда то треба сватовски домаћин да намири у новцу, а често пута мјесто новца задовољи се и са укором, што сватове опет више дирне, него ли наплата у новцу.

Пошто су се домаћини начинили, долазе међу сватове и ту их охрабре: „Шенала (весело), сватови; до сад путници-намјерници, а од сада сватови“. Сватови су сада мало веселији и спремају се да одмах послије ручка полазе. (Ручак се сватовима дава обично од 7—8 сати у јутру.) Домаћа чељад приправљају дјевојку и што је потребно уза њу: ако дјевојка нема довољно дарова, пријатељи и родбина доносе неко чарапе, неко кошуљу, чевру, јаглук или што друго, а сви који дођу на свадбу донесу питу, погачу, груду сира, а богатији и по брав меса. Кад је све готово, сватови сједају за ручак оним редом као што су и синоћ сједили и ту се обреде ракијом три пута па се онда почиње пити вино. Морам напоменути, да у некијем мјестима, н. пр. у Невесињу и Гацку, не доносе никакво јело, које би се морало кашиком јести, јер кашика не доносе на синију из тога узрока, што сватови покраду кашике, па кад дођу момковој кући, онда показују те кашике. Зашто сватови носе кашике, није ми умио нико казати, само — таки је обичај. Ако се не донесу кашике, онда сватови плате кавеџији два до три филџана, и те филџане понесу; кавеџија се томе противи, али су сватови самовољни, па им није стало до тога, што ће се кавеџија љутити.

Кад се почне вино пити, прије је био обичај да се пред старог свата донесу три бардака пуна вина и стари сват, ако је вјешт здравицама и напојницама, погледа на бардаке и насмије се: „Глете, људи, чуда изненада, гдје преда ме долеће три гола сокола; домаћин ће их покрити а стари сват попити.“ На то прихвати први бардак и напије старосватску здравицу и бардак му прекрију кошуљом или чевром; други напије куму, па и тај прекрију, а трећи војводи, те се и тај прекрије као и прва два. Ако стари сват или који други од сватова не умије тијех старосватскијех здравица, онда треба на сваки бардак да дâ по дукат, па домаћин тражи, ко ће напити[1]). Данас је већ и овај обичај укинут или је бар врло риједак, те се употребљују само обичне сеоске напојнице; уз прву се чашу напија: „Ракију пили, а здраво били! Бог нам дао и о ракији и по ракији свако добро и хришћанско спасеније, а сад дође винце пред свијетло лице, све нам било фино и свијетло, као у поштене браће Срба, ако Бог дâ. Брат домаћин се потрудио и више послужио, помого Господ Бог у дом домаћина и сву његову скупштину, ако Бог дâ. Здрави сте ми десно и лијево, поштено и лијепо и вином у добри час!“ — и сви се обреде вином. Уз другу се чашу напија: „Прву писмо у добри час, а ова друга у бољи час, оба часа добра па нам помогла гдје гођ молили Господа Бога. Вином другом а љубави дугом, Бог нам дао љубав водити и на брацки састанак доходити са поштенијем људима и племеницима, као што је наш брат домаћин, ако Бог дâ!“ — Трећом се чашом напија у име Бога и свете Тројице овако: „Прва у добри час, друга у бољи час, а ово трећом добром срећом у име Бога и свете Тројице живоначалне, која може да нам и поможе, ако Бог дâ. Гдје гођ свету Тројицу спомињали, ту Она помагала и најбоља помоћница била овога свијета тијелу, а онога души и тијелу, да Бог дâ!“ Кад се ова здравица напија, сви скину капе и повичу „Амин“. Четврта се напија у име часног крста, те се сви присутни прекрсте и онда стари сват зовне дјевербашу: „Дјевербаша, гдје си? здрав си!“ — „Бог дао здравље!“ — „Кад ти ова чаша дође да је одмах попијеш, на ноге скочиш и своју дужност извршиш“. Кад дјевербаша чашу попије, устаје иза трпезе, а то чине и дјевери, те иду дјевојци; остали сватови још остају за трпезом, док стари сват напије: „Часно сјели, поштено устали, часна гласа свијетла образа, а с љубави братинском, ако Бог да. Вазда нам брат домаћин давао на част, на поштен глас, а на срамоту никад ником да Бог дâ. Брате домаћине ти фала, Богородица ти добру срећу дала, која дала та ти и уздржала, да Бог дâ. Вазда софру с врхом стављао, а равну прибирао, божи ти анђел на њој пребивао, да Бог дâ!“ Иза те здравице већ се полагано почињу дизати иза трпезе, и неки устају те се почињу спремати за полазак. Кад су дјевери дошли дјевојци, на неким мјестима су је нашли готову и спремну за полазак, а на неким треба они сами да је спреме. У том случају дјевери носе са собом чешаљ, огледало, иглу и црвене свиле, те десни дјевер најприје чешљом зачешља своју косу и онда дјевојачку, па сплете за једну трећину; онда јој сашију мараме и метну на главу. Но овај се обичај у новије вријеме губи, те дјевојку чешља и опрема њезина родбина, а прије, ако дјевер не би донио чешља, огледала, игле или свиле, или би то случајно уз пут изгубио, узимали би по талијер (5 круна) за појединy ту ствар.

Кад је дјевојка готова, онда дјевери треба да изнесу сандук дјевојачки, али на сандуку сједе брат или рођак дјевојке и не ће устати, док се не баци на сандук 1 до 2 круне, а онда устане и пусти сандук, те га изнесу и товаре на коња. Кад је све спремљено и готово

[1]) У Гацку стари сват рече, кад добије бардаке: „Од дома домаћине, од софре заповједниче, брацки и племенски договорниче, племениче и племенска главо; ваше чаше златне, наше руке масне, ја чаше покрите, ја руке отрите“. — Тада се доносе дарови на бардаке.

дјевери поведу дјевојку, али дјевојка не ће да крочи прије, него ли дјевери дају опет новчани дар присутним дјевојкама и онда пође, крочивши први пут десном ногом. Пошто је све спремно за пут, сватови дарују присутне женске, а кум дарује дјевојачку мајку; онда дјевојка пољуби у руку родитеље и све старије, те је дјевери уздигну на коња. Отац или стриц дјевојке узме бардак и напије сватовима: „Здрави сте ми, господо сватови, за вашега сретнога пута, а нашег останка; Бог дао добро и путнику на путу и домадару на дому, па ваздa радили о добру. Здрави сте за сретнога пута моје кћери Стане, која јутрос оставља мој дом. Бог јој дао сваку добру срећу, па се познавала међу својијем другама по лицу лијепу, по образу свијетлу и по гласу поштену, као звијезда Даница међу својим звијездама-другарицама. Куд год ходила срећа је сретала, па ваздa била сретна и од Господа Бога благословена!“ Сви присутни одговоре „Амин!“ и сватови се поздрављају па онда полазе. Када су одмакли неколико корака од куће, један од дјевојачке родбине викне: „О Стано!“ Дјевојка се на то само окрене и мане јаглуком, а дјевери пазе да јој се недају окренути, јер народ вели, ако се окрене, сва ће се њезина дјеца метнути (бити слична) на ујчевину. Сватови сад разиграју коње и пјевају, а свадбари дјевојачке куће такођер пјевају, док сватови замакну, а онда иду у кућу, те и они ручају, а послије се разилазе својим кућама.

Први кога сретy сватови са натовареним коњом, одпучи једну страну, јер је таки обичај; ако има гдје уз пут какав кавеција, тај пролијева шербет преко пута и сватови му баце нешто у новцу, а кад им се кава изнесе, дарују и кавецију. Домаћин им спреми ужину, те у путу отпочину и ужинају и наставе пут даље[1]). Кад дођу близу момкове куће, шаљу се муштулукџије кући, гдје се разговарају и дарују их као и код куће дјевојачке; дјевојке се окупе у коло и пјевају, а сватови, пошто су им се муштулугџије вратиле, разиграју коње према кући и један запјева путнички:

„Змај прелеће с мора на Дунаво
И пренесе под крилом дјевојку,
Под другијем руво дјевојачко.“

Кад дјевојка нађера на коњу поред кола, баци у коло јабуку окићену новцем, те се дјевојке и невјесте пограбе око јабуке. Дјевојка и дјевери дођерају на коњима пред кућу и ту изнесу и даду дјевојци, или ако је вјенчана прије него је кући доведена зову је невјестом, мало мушко дијете те га три пута окрене себи и пољуби и онда му дарује чарапе. Сад јој узму дијете, а даду решето жита, те три пута окрене решетом и баци из њега жита на кућу и преко себе, па онда баци и решето. Пошто је са тијем готова, дјевери је сјашу са коња и поведу у кућу; на вратима куће нађе бурило пуно воде и зачепљено, те га очепи, баци на њ какав новац и сад је поведу огњишту; ту узме машу, разгрне плочу под ватром, те и ту баци новац; дјевери је сад воде на мјесто, које је за њих одређено, да ту почину. — Кад млада ступи први пут ногом у кућу, треба да преброји главе у кући, што држе куће шљеме, јер колико тих глава изброји, толико ће синова имати. Сватови сваки пут гледају, да не дођу кући оним путем, којим су отишли, него бар мало окрену другијем. Пошто је млада т. ј. дјевојка, сјахала са коња, један од момчади, а мјестимично баш момак за кога је доведена дјевојка, узјаше на дјевојачког коња и опћера три пут око своје куће.

Приноси и пољевачина.

За свакијем сватом дође момковој кући принос, кога донесе двоје или троје чељади, и та чељад остају за све вријеме свадбе код момкове куће и зову се пивнице или свадбари. Под приносом се разумије: брав меса, пита, погача, плоска вина или ракије и груда сира. Кум донесе уз принос још и дар за момка, а често и за дјевојку, те је кумовски принос најскупљи; често се уз друге приносе нађе по који дар, као чарапе, кошуља или што друго. Уз принос највише иду дјевојке, младе невјесте и момчад — све коме је мила игра и пјесма.

Ако су сватови довели дјевојку иза подне, онда млађарија игра и пјева, а барјактар је већ свој чеврама и јаглуцима окићени барјак побио на какво видно мјесто, а често пута и у врх кућњег шљемена, да свак види и зна, да су у тој кући сватови; сватови пију каву и одмарају се и тако тај дан прође. Сјутра дан око подне даје се ручак, износе се приноси и кући се пољевачина, и то на овај начин: Сви се окупе и сватови и пивнице — сватови у чело софре, а пивнице у дно и то женско и мушко, велико и мало.

[1]) Ако кога хвата грозница, у Невесињу је обичај да дође украј пута, куда ће сватови наљећи и упита дјевојку: „Дјевојко, кад ће ме пустити грозница?“ — „Кад ме дјевери сјашу с коња“ — одговара дјевојка и народ вјерује, да ће тога пустити грозница.

Дјевер држи лећен, ибрик и преко руке пешкир и дође пред старога свата, те му поспе; овај се умије, па онда баци у лећен од 1 круне до дуката; млада га пољуби у руку и у кољено и онда тако редом обреде све и свак понешто баца, а домаћин куће, у коју је невјеста доведена, баци понајвише. Свекрва т. ј. младожењина мајка обично баци павте, дјевери прстење, а тако и снахе; све што се нађе у лећену, зове се пољевачина. То је младина својина, на коју она има искључиво право, а често пута та пољевачина у самом новцу, без сребрних накита, износи до 150 круна. При купљењу пољевачине млада све мушкарце љуби у руку и кољено па опет у руку, а мјестимично само у руку; старије жене љуби само у руку, а са млађима се љуби у лице. Кад је готово са пољевачином, износе се приноси: узму двојица принос међу се и полако иду вичући: „Ћа волови соколови, а ћа! ћа! ћа! незапири!“ Кад дођу до софре неко их пита: „Шта је људи, шта сте то тешко поћерали“. — „Ево браћо стари сват (кум, војвода, барјактар или који други) доћеро читава кола јестива, пива и осталијех дарова, да поможе нашему брату домаћину весеље прославити и пропратити“. — „Хвала му! Баш је поштено дошао!“ Тако се покаже принос свију сватова, но тај обичај у новије вријеме губи се и врло се ријетко практикује. Иза овога настаје ручак са уобичајенијем здравицама, у којима се напија за здравље и срећу новог придобитка, т. ј. младе. Кад су сватови ручали, онда се донесу дарови, те млада дарује све сватове, метнувши свакоме дар на кољено и пољубивши сваког у руку, онда дарује и осталу родбину. У сватовском дару има обично: кошуља, чарапе и назувке, завијено у јаглук или мараму; старом свату, војводи, дјеверима и куму има осим кошуље, чарапа и назувака, још везене подвезе или чевра, или двоје чарапе. Осталим свадбарима дају се по чарапе или кошуља, а стринама, свекрви, заовама и јетрвама обично по кошуља.

Послије ручка, који траје 2—3 сата, донесе се кава те свати пошто попију каву баце у филџан, сваки у свој, од 10 до 50 новчића, и то је у корист оне младе или дјевојке, која је каву кувала и служила. Осталим дјевојкама нешто дâ младожења, а нешто су им дали и сватови, када су довели дјевојку, т. ј. бацили су им у коло, те сад то све подијеле. Сад је већ вријеме да се свати разилазе и млада са дјевером сваког испрати и пољуби у руку, а овај њој опет даде новчани дар од 1—2 круне и то се зове испратња. Сватови као н. пр. кум, војвода или који други, коме је кућа далеко, остане још и ту ноћ, па тек сјутра дан одлази, а тако и одйве, т. ј. жене, које су удате из ове куће, сјутра дан одлазе, пошто им домаћин дарује (ухвати) по краву, или вола или овцу са јагњетом — према своме стању, — и то се сад зове особина те жене и она са тијем располажу по својој вољи. Женама и дјевојкама дарује се још по два калупа сапуна или више, онда јабука, неранџа и лимунова. И са тијем је свадба стршена.

Одбјеглица и отмица.

Има случајева да се мимоиђе прошња; то бива, кад дјевојка оде сама или кад одбјегне, али се и онда држи свадба и сви остали обичаји. Дјевојка највише оде сама за момка кога воли из узрока јер је родитељи недају за тога момка, или јер је сиромашна она или момак, па нијесу у стању поднијети материјалне издатке, који би настали са прошњом и сватовима. Кад дјевојка хоће да пође сама, без прошње и сватова, онда она сама узме обиљежје — аманет т. ј. кутију, прстен и дукат (може бити и мање), а кад је приправила своје руво рече момку, за кога ће поћи, да те и те ноћи дође на то и на то мјесто. Момак то учини и дјевојка изнесе што јој је најпотребније од хаљина и дође на уговорено мјесто, гдје нађе момка обично са још два до три друга и онда по ноћи оде с њима момковој кући. Сјутра дан по селу пукне глас, да је дјевојка одбјегла или отишла сама, домаћа јој се чељад љуте и вичу „Сва зла срећа за њом отишла!“ Послије дође неко од момкове куће дјевојачкој кући на помиру и обично се измире, те се дјевојка вјенча и онда се дава свадба, купи пољевачина и остало. У овом случају сватови се купе те дјевојка иде на вјенчање цркви са сватовима.

Отмице сада више нема, а кад је било вршила се овако: Кад је момак загледао дјевојку, па је био сигуран да му је њезин род не ће дати, а дјевојка сама не ће да пође, из узрока што је момак од горе и сиромашније фамилије, онда тај момак гледа згоду, кад је мало људи код куће дјевојачке, па у дану у шуми или по ноћи на спавању са још неколика друга ухвати дјевојку, завеже јој уста да не може звати у помоћ, и одведу је у шуму и ту неколика дана стоје сакривени, док прође гњев и срдба код дјевојачког рода и док дјевојка призна, да ће се добре воље вјенчати за момка. У овакијем случајевима често је долазило до крвопролића, па ипак до окупације отмица је била обична ствар у Невесињу и Гацку, али данас је свак на њу заборавио.

Походи и првоточ.

Пошто је прошло неколико дана иза удаје, дјевојачки род шаље кога рођака или коју жену из своје куће да обиђе њихову одиву и да види је ли се обикла. Сад је ред да одива дође у род са свекром или дјевером, а то је обично о крсном имену, ако је близу. Ако крсно име онога у кога је одива удата, долази прије, онда се дјевојачки род спрема, да том приликом дође у походе за одивом. Крсно се име одабира нарочито ради мање трошка, а у врло много случајева походи се врше и изван крсног имена. У походе иде отац, брат или стриц одиве из исте куће, онда један блиски њезин рођак из друге куће и дјевојачка мајка, ако је има, а ако нема мајке онда иде стрина. Сви обично иду на коњима и гоне и сејисану т. ј. коња, на кога су натоварили брав меса, питу, погачу и остале дарове за мушке у кући. Прије се је носило све што је потребно за послугу походњача, па најпошље и луча или свијеће, али данас се то не носи, па се и походе забацују. Походњачи носе и плоску слатке ракије, а често се носи и вина; њих лијепо сретну и дочекају и долазе обично на конак, а сјутра дан окупи се сва момкова родбина на каву, ракију па и ручак. За ручком се најпослије донесе слатка пита и онда се износе принос и дарови, што су их походњачи донијели, да их сви виде. Ако међу даровима има дарова за родбину изван куће, то се ови дарови дају дотичнима одмах иза ручка и даје их невјеста (млада), а ови њојзи често пута даду какав дар у новцу, а често пута не даду ништа.

Походњачи предане тај дан и иду тек сјутри дан послије ручка; походњаче дарује млада па и још по која жена или дјевојка из куће са кошуљом или чарапама, а ови дарују младу и остале жене са 1 до 5 круна новца. Момак, за ким је одива, дарује новчано пуницу, т. ј. мајку или стрину своје жене. То се зову походи, а првоточ се зове, кад момак — младожења — зет, први пут оде у род своје жене. На селу то није баш лака ствар, јер има старих људи па нијесу никад дошли у оца или браће своје жене у кућу, а то не баш толико ради тога, што он мора тамо даривати новчано све женске, колико ради тога, што се је то, особито прије, у народу сматрало за срамотно: али данас је у том друкчије, јер тешко да ће проћи двије године, а да зет не оде у тазбину (род своје жене). Зета подражују, кад се спрема у тазбину, па му пјевају:

„У пунице прогорјела тава,
Пригајући зету Јову јаја.“

Други га опет храбре, пјевајући му:

„Ласно ти је пјану запјевати,
А жалосној мајци закукати;
Ласно зету у пунице доћи
И пуници приступити руци;
Продат јуне, а дукат узети —
Па у руци дукат оставити.“

Кад зет иде у првоточ, треба да понесе плоску слатке ракије, вијенац смокава, пераћег сапуна (ово је обични дар на селу), чистог за умивање (овај се сапун обично даје дјевојкама) и осталих дарова у воћу за дјецу. Пуници — мајци своје жене — носи боцу ракије, *повелики комад шећера*, па често пута и до оку кафе. Зет узме са собом каква познаника, који је род и са њиме и са женином кућом, а гледа да је тај окретан у ријечи, да би га могао бранити, ако би га задиркивали. — У тазбини задиркивају зета: да ће га пећи као зеца, па се често догоди, особито кад зет дође о крсном имену, да почну доносити сламу, као бајаги да га пеку и тада тазбина треба да откупи зета, те донесу брав меса међу оне, који зету пријете; тада је зет откупљен — пусте га на миру и више га не дирају. Зету се указује особита част и милошта од стране тазбине, а понајвише од пунице.

Кад зет полази из тазбине, треба новчано да дарује све жене и дјевојке у кући и то пуници дâ до 10 круна, а осталима од 1—5 круна; ове жене опет дарују њему кошуљу, чарапе, подузе везене и чевру или јаглук.

Гатања.

Женидба је један од главнијих догађаја у људском животу, јер народ узима за три најглавнија момента у животу: рођење, женидбу и смрт, — почетак, средину и крај живота — па није ни чудо, да је женидба испреплетана од врло много гатки. Кад је већ момак на женидбу или дјевојка на удају, старује се да гатком дознају, која ће или који ће бити коме и којој суђен, јер народ тврдо вјерује, да у женидби господари судбина, па за то и вели за момка, који иште више дјевојака: „Ненамјерно се још на суђену“ или за дјевојку, коју иште више момака, а она их не ће: „Недошо јој суђени, а сама би пошла“.

Гатања о женидби и удаји има много, али ја ћу приопћити само неке, а кога би интересирало да дозна више о тим гатањима, упућујем га на књигу „Из народа и о народу“ од Луке Грђића-Бјелокосића (св. II., стр. 54.—72.).

Кад момак или дјевојка ухвате инсекат назван „шака-бака“ [1]), пруже руку, метну на њу инсекат и онда вичу: „Шако-бако, отклен ћу се оженити?“ или: „Шако-бако, гдје ћу се удати?“ То се виче све док инсекат полети и на коју страну полети, са те стране ће се оженити, или на ту ће се страну удати. Сад ако момак има дјевојку на тој страни да је воли, нада се да ће бити његова, а тако мисли и дјевојка за момка.

У очи Ђурђева-дне саде дјевојке коприву, жару (die kleine Nessel, *Urtica urens)* и на коју се страну на Ђурђев-дан буде повила, на ону ће се страну удати.

Ако хоће дјевојка да дозна, у којој ће се години удати за три године унапријед, онда у очи Ђурђева-дана на чистој зеленој подини начини три рупице и покрије их са три буса и гледа сјутра дан, па ако што живо н. пр. мрава, бубу нађе у првој рупици, онда ће се удати у првој години и т. д., а ако не нађе ништа ни у једној, онда се у све три године не ће удати. Једне у те рупице мећу по зрно јечма или пшенице, па у којој рупици прије проклија зрно, у оној ће се години удати.

Ако ће дјевојка да дозна, на коју ће се страну удати, треба да узме из три жива извора по мало земље и то у очи Ђурђева-дана проспе испред врата собе у којој лежи, говорећи три пута: „О свети Ђорђије мучениче, покажи ми пут из ове куће“; на коју страну буде сјутра мала пруга као путања преко те просуте земље, на ону ће се страну дјевојка удати.

У очи Ђурђева-дана дјевојке метанишу и моле се Богу и светом Ђорђију, да им те ноћи доведе на сан онога момка, за кога ће се удати, па који им се момак те ноћи снивао буде, за онога ће се удати, а ако им се неснива ниједан, онда мисле да се у тој години не ће удати; тако исто чине момци за дјевојке.

Кад сватови поведу дјевојку, коју год од својих другарица та дјевојка прихвати за нос, она ће се брзо удати.

Кад дјевојка иде на вјенчање, не смије на себи имати никаква узла, за то и скине са себе све оно на чему има узлова, који се не би могли одријешити. Ако има какву болест, треба да је каже дјеверу или попу прије, него ли се вјенча, јер ако не би казала, онда се та болест не би могла никад излијечити, пошто је за њу вјенчана. Колико год прста подвије дјевојка на вјенчању, за онолико година не ће имати дјеце.

Ако нека дјевојка хоће да је заволи момак, или момак да га заволи дјевојка, или пак жена да је муж воли, треба да нађе крај корјена од „сјекавице“, и кога год погледају кроз тај корјен, мора је завољети и на њу мислити.

Ако момак стисне на вјенчању руку дјевојци, вазда ће га се дјевојка бојати и слушати га.

Пјесме и припијевке.

Кад се састану момци и дјевојке, па се зна да неки момак воли неку дјевојку, онда им пјевају ове пјесме, припијевавајући њихова имена:

I.

„Јован иде потоком,
Под њим ђого поскоком;
Стан ђогате жив ти ја!
Док дјевојци прстен дам, —
Или дам ил' недам,
Док се цуре нагледам.“

II.

На Мари ђердан куца —
У Јова срце пуца;
И Јово Мари говори:
„Дођи ми Маро вечерас“ —
„Дођи ћу Јово јесенас,
Покупи свате по селу
Дружину нашу веселу!“

III.

Гдјено вода буком бије —
Оње Стоја ноге мије,
Изнад ње се Милан вије:
„Непотони мој дилбере —
Непотони, незакољи,
Ја ћу ти се објесити,
О злу дрву, о дријену,
О твом грлу пребијелу.“ —

IV.

Срма трепти, бисер проговара,
То се Милош с Маром равговара;
Срма Милош у војнике креће,
Бисер Мара њему проговара:
„Срмо моја кад ћеш опет доћи?“
„Бисер Маро за три годинице.“
„Срмо моја ја те чекат не ћу!“
„Чекај Маро од бисера грано,
Срма ти се изневјерит не ће!“ —
„Не ћу срмо него годиницу;
Даница је чекала мјесеца,
Виш горице за три годинице,
Ишчекала кишу са снијегом.“

---

[1]) Овај мали инсекат има црвена крила са мрким пјегицама и спада у разред: *Coleoptera*, фам. *Camellicornia.*

Када сватови полазе по дјевојку, онда се пјева:

I.

Молила се дјевојачка мајка —
Старом свату и вјенчаном куму:
„Зарана ми снаху доведите,
У коси јој сунце донесите,
Под гр'оцем сјајне мјесечине."

II.

Пољем се вије, ој зор-делије,
На врану коњу, по равну пољу,
Гледа га с града Јага дјевојка.
„Ој Јага дјевојка, твоје ме косе,
Твоје ме косе по пољу носе,
А твоје перје по граду пење!"

Кад сватови путују, онда уз пут два и два пјевају:

I.

Шта то везеш, Саво?
Ej моја Саво!
„Везем јаглук, Јово,
Ej мој Јоване!"
„Коме ће ти, Саво?
Ej моја Саво!"
„Моме брату, Јово,
Ej мој Јоване!"
„Кад ћеш мени, Саво!
Ej моја Саво!"
„О јесени, Јово,
Ej мој Јоване!" —

II.

„Ко 'но Јело с тобом код оваца?"
„Оно, мајко, моја јараница"
„Кад је, Јело, твоја јараница,
Оклен њојзи зелена долама?"
„Није, мајко, зелена долама,
Но је оно мавена ћурдија."
„Кад је, Јело, твоја јараница,
Оклен на њој токе позлаћене?"
„Није, мајко, токе позлаћене,
Но је оно сребрна ђердана."
„Кад је, Јело, твоја јаранца,
Оклен њојзи бистра џефердара?"
„Није, мајко, бистра џефердара,
Но је оно сребрна преслица." —
Тад је мајка Јели вјеровала.

Код дјевојачке куће пјева се више пјесама, али ја сам забиљежио само овај двопјев, кога пјевају двије дјевојке у врло лијепој мелодији, пуној осјећаја:

„Шта то конаш коне, Јане?"
„Испрошена, селе моја, ej ej!"
„Колко рока, коне Јане?"
„Три мјесеца, селе моја, ej ej!"
„Ишта мање, коне Јане?"
„Два мјесеца, селе моја, ej ej!"

„Ишта мање, коне Јане?"
„Мјесец дана, селе моја, ej ej!"
„Ишта мање, коне Јане?"
„Три нељеље, селе моја, ej ej!"
„Ишта мање, коне Јане?"
„И дођоше и пођоше, селе моја, ej ej!"

Кад сватови дођу момковој кући, дјевојке и невјесте ухвате се у коло и пјевају, припјевавајући сваког свата редом:

„Стари свате, дико наша
Дивно ли се сјаш;
Даруј нама коло наше,
Да се боље сјаш."

и сваки онда треба да баци новаца у коло. Онда пјевају:

„Колика је гора Божурова,
Сив је соко не би прелетио,
А данас је свати пријеђоше;
Сви сватови под Божур падоше,
А испаде лијепа дјевојка,
Но у башчу под жуту наранџу,
Са наранџе цвијет опадаше,

Дјевојка га у киту кићаше.
Питају је два дјевера млада:
„Шта ће теби цвијет са наранџе?"
Одговара лијепа дјевојка:
„О мало сам дара полазила,
Ако сте ви соја господскога,
Примићете бехара за дара."

Кад момак полази на вјенчање, дјевојке пјевају:

„Пође момче на вјенчање,
Виђели га ко?
Виђела га мила мајка
Видио га Бог."

и тако редом припјевају онда браћу и сестре.

Намиривање брачних спорова и зађевица.

Чим је момак дао дјевојци аманет — обиљежје, било самој, било да је дјевојка на прошњи дата, она се већ сматра да је онога, чији је аманет узет. Ако дјевојка испод ама-

нета оде за другога, ту је одмах спор између куће момкове, под чијим је аманетом била дјевојка, између куће дјевојачке и између куће онога, за кога је дјевојка отишла. Ови су се спорови често пута до окупације и са крви рјешавали, јер онај чији је аманет био у дјевојке, сматрао је за највишу увреду и срамоту, да му испрошена дјевојка оде за другога, па ипак то се прије дотађало, а догађа се и данас врло често. Да би се спријечиле зле пошљедице тога (пошљедице су тога убиство и паљевина), народ је како тај тако и све остале спорове сам рјешавао и намиривао.

Ако је дјевојка отишла за другог испод аманета, обичај је да се то намири овако. Састане се неколико најглавнијих људи из села, па се доведе дјевојка међу исте и ови је људи питају, за којег ће момка она поћи и да јој није каква сила учињена од момка, који је одвео. Кад дјевојка одговори, да није било силе и да она воли момка за кога је пошла, људи реку „Дјевојачка воља готова пресуда“, те је обичај да се проконта трошак учињен око прошње, вриједност аманета и све је то дужан дјевојачки род или момак, који је одвео дјевојку дуплирати момку, под чијим је аманетом била дјевојка. Онда дјевојачка кућа обећа кумство ономе момку, да му са тијем покаже, да му она не налази никакве мане, него дјевојка није била његова само зато, што му није била суђена. Често се догађа, да га зовне и онај на кумство што је дјечојку одвео, а најчешће је бивало, да суд тих људи пресуди, да се томе момку даде млађа сестра, ако је има и са тијем би све странке биле најзадовољније. — Ако би случајно момак имао сношаја са каквом дјевојком, па иста роди дијете, онда је закључено, да тај момак узме ту дјевојку; ако случајно он пориче свој сношај са том дјевојком, онда је пресуђивано да извади голом руком „мазију“[1]), т. ј. клип усијаног челика из котла кључале воде, пошто је предходно три пута закунио воду небом и земљом, да га не опржи, ако је прав. Ако није хтио узети дјевојке ни мазије извадити, онда је он осрамотио не само кућу и фамилију дјевојачку, него и цијелу породицу, и та се срамота могла само с крви дотичнога опрати.

Кад би се догодила отмица или кад би дјевојка била уграбљена — како народ рече, онда би се дигла за њом потјера, те би се окупили људи да спријече крвопролиће и потјеру би засрели те рекли, да се смире и утишају, док се види, је ли у дјевојке драга воља; дјевојка би онда била дозвана и упитана: или су је уграбили или је драга воља. Ако рече да је драга воља, потјера се врне мирно, а ако рече да је уграбљена, онда је потјера узела дјевојку, макар то било и са крвавом силом и повратила је у род. Да би се даље зло међу тијем породицама предупредило, те су се породице или међусобно кумовале или пак послије накнадно спријатељиле. Ако је дјевојка отишла сама, онда је по народном обичају онај, за кога је дјевојка отишла, дужан дати новчану штету, колико би људи рекли да је право, а то је од 20 до 50 круна, и онда би родитељи дјевојке дали дјевојци родитељски благослов и проштење, да се може удати. У том случају дјевојачки род био је дужан послати руво дјевојачко у кућу, у коју се она удала.

Није био редак случај да је дјевојка, било кад је дошла у момачку кућу, па јој се несвидио момак или кућа, било на вјенчању, изјавила да она не ће поћи за момка, за кога су је довели. Ово се је најчешће догађало, кад дјевојка није познавала момка, па сад је видјела да је момак или груб или сакат. Било је случајева, гдје су два брата, па један слаб или сакат, а други виђен и тада је овај бољи брат ишао на загледање дјевојачкој кући и казао, да он гледа дјевојку за себе. Кад би дјевојка видјела да је преварена, онда би изјавила, да се не ће вјенчати. У том случају сватови би вадили сребрно оружје, скидали токе и метали пред дјевојку и викали јој: „Све узми, алал ти било, само нам носа некидај“, т. ј. неосрамоти нас, него пристани да се вјенчаш. Било је случајева да је домаћин у таком случају давао тој дјевојци земљу, овце, волове и друго имање, само да се вјенча, и дјевојка, ако је род добровољно дао, пристала би, јер је род не би хтио натраг примити, а ако је била уграбљена, догађало се је, да се дјевојка и поврати у род.

Са удајом дјевојка постаје невјеста и она је онда најмлађа у оној кући, у коју је дошла; она треба да сваког слуша, да свакоме у кући услугу учини, а са стране да сваког срете и испрати; она пошљедња лијеже, пошто се свак намирио, а прва устаје, ватру наложи и распрема по кући. Ако није така, него мало што учини на страну, одмах је коре и пребацују јој, а понајвише то чини свекрва (момкова мајка), па онда није ни чудо, да невјесте често пута бјеже у род, свађају се и расправу воде са свекрвама или пак са

---

[1]) Вађење мазије био је све до окупације најобичнији начин правдања за све оно, зашто није било позитивних доказа, а данас је то сасвим забачено. У Законику Стефана Душана, цара српског 1349. и 1354. (издање Стојана Новаковића 1898. год.), члан 84. спомиње се вађење мазије и котао, те се види из тога, да је тај обичај врло стар. Михајло Палеолог 1258. тражио је да му се дозволи вађење мазије, да се тако оправда од неке оптужбе; одатле се види, да се је то и у Византији практиковало (види: E. Lavisse et Rambaud: „Histoire générale“, II., 870.—872.).

којим другим чељадетом у кући. У такијем случајевима невјеста би обично бјежала у род, или би побјегла којој удатој сестри. На то би невјестин род позвао неколика човјека, а то би учинио и њезин муж, и ти би људи ријешили расправу, пошто би саслушали и невјесту и ону особу, ради које невјеста бјежи. Овај би скуп често пута одредио, да се човјек одијели са својом женом од остале куће, а прије су били чести случајеви, гдје би ти људи одредили, да се удари по 25 штапа и невјести и свекрви за њихову свађу, и та би наредба била извршена. Данас обично пресуђују динобу.

Ако је невјеста у расправи са својим мужем, људи се састају да их сложе и измире, препоручивши жени да слуша мужа, а мужу да не бије своју жену, него да се лијепо гледају и да јој заповиједа мирно и људски. Често се догађала расправа међу мужем и женом и због тога, што нијесу имали дјеце. Ако је мишљење било, да је немању дјеце крива жена, муж би позвао женин род и још неколика човјека, па би им рекао: „Браћо! мени се утрну свијећа (т. ј. моја ће се крсна свијећа утрнути, јер послије моје смрти не ће ми је имати ко палити ни крсног имена славити), па вас молим, судите и пресудите, је ли право да останем без свијеће". Људи би дозвали и жену па би је молили, да му опрости да се жени, а с њоме да се побрати, нашто би жена обично пристала и пољубила се са мужем, који би јој говорио: „Досад си ми била жена, а одсад по Богу сестра, пред Богом и људима"; жена би рекла: „Досад си ми био чоек и вјенчани друг, а одсад по Богу брат". Сад ако је жена хтјела остати у кући с мужем, он би јој дао или у новцу до 25 дуката или у марви и дао би поштену ријеч, да ће је пазити као сестру, а ако би жена зажељела да иде браћи, дао би јој и до 100 дуката; то је онда била њезина особина. Њезин муж сад се је поново женио, и за то није било никакве запреке. Познат ми је један случај, који се догодио у билећком котару прије 80 година, гдје је жена тражила да јој људи суде у такој ствари. Илија Станојевић, богат и вијен сељак у Брестицама (кот. Билећа, а онда кадилук Гацко), био је импотентан, а опет се оженио. Када се је на његово крсно име, послије женидбе до пет година, окупило подоста људи, његова жена дође пред те људе и рече им: „Пет је година да сам у овој кући и у њој ми је к'о у мајчину срцу дивно и лијепо, али сам дјевојка баш ко они дан, кад сам у њу дошла; реците, људи, по души својој и правди божијој: је ли право, да останем овако; ако велите да је право, ја ћу остати и младост своју закопати." Илија је потврдио њезине ријечи и ти су људи нашли да је право, да се она преуда; на то је пристало обоје и она се је преудала, а Илија се није послије никад женио. И данас се догађа, да поједини људи дођу на мисао, кад немају дјеце да се побрате са женом, па се поново жене, али како је то против закона, не дозвољава се, те је и тај обичај народног суђења ишчезнуо.

Ако умре жена до три године, а често пута и до пет година послије удаје, њезин сандук и особина (под особином се разумије све оно, што је била лична својина њезина) повраћа се њезину роду, ако није остало дјеце иза ње. Често и ту дође до спора, јер има случајева да род тврди, да је сандук био пунији или да је особина била већа, те у том случају људи су закључивали, да се муж закуне пред људима, а често пута и у цркви, да је он оставштину поштено вратио. Од особине умрле жене често се пута начини надгробни споменик, а има случајева, гдје се прода штогод вредније од њезина рува, н. пр. пафте, копоран, долама или зубун, те се од тога гроб начини. Ако је послије смрти остало дјеце, сандук је припадао женској дјеци, а особина и мушкој и женској.

Ако муж умре, а жена остане удова без дјеце, онда се повраћа у род са оним, што је из рода донијела, те се из рода поново удаје; а ако је остала са дјецом, онда се удаје из дома, т. ј. из куће, у којој је удана. Она са собом носи свој сандук и особину, а очин дио имања остаје дјеци. Данас и у овоме долази до спора, јер жена била са дјецом или без дјеце тражи свој дио од мужева имања, који јој по закону припада, али се тај спор највише рјешава међусобно по пресуди људи и обично се пресуђује, да се женина тражбина намири готовијем новцем или хајваном, т. ј. људи пресуде да јој се дâ толико комада оваца, коза или говеда, и са тијем је спор ријешен и тражбина намирена. По народном обичају је срамота и грјехота, да се земља буца (т. ј. земља, која иза мужа остане у заједници са браћом или оцем умрлога) и припане жени, па се тај обичај још и данас поштује; за то су ријетки случајеви да, ако су остала иза смрти само женска дјеца, узму та дјеца свој дио у земљи, него им се тај дио накнади у новцу или у марви — како то људи реку. Ако су остала и мушка и женска дјеца, земља припада мушкој дјеци, јер се женска одреку свога права на земљу, а за то им се дâ понешто у марви (обично крава или во̑).

Ако је муж посумњао на брачно невјерство своје жене, жена је била дужна извадити мазију и на тај начин оправдати своју невиност; ако је осviједочен у то невјерство, могао јој је откинути нос, а то је по народном обичају требао да учини и за то ником

не одговара[1]). У таким случајевима би народ рекао: „Н. Н. је имао право, јер је она т. ј. жена, изгубљена за Бога и огријешила душу своју, а сад нека није ни за људи!“ Женин род за тај чин није мужу приговарао, па макар је и убио, јер је свак волио смрт но срамоту.

Ако би случајно муж ухватио своју жену у срамоти, па њезина заводника убио, он није био крив, нити је породица убијенога тражила какве крвнине или освете за то, јер у очима народа он је непоштено радно, па непоштено и умро. Из овога се види најбоље, како је наш народ цијенио поштење у породици и колико је држао до моралног владања у кући својој. За свако друго убиство скупљало се је крвно коло, плаћала се је крвнина, или се је крвном осветом наплаћивала глава за главу, а за ово убиство није се ником одговарало, нити је ко о њему бриге водио ни накнаде тражио.

По народном обичају човјек је могао своју жену тући и тјелесно казнити па и тешку јој озледу наниједти за њезину упорност или непослушност, па није за то ником одговарао, осим у изванредним случајевима. Када би те тјелесне казне биле врло честе и без узрока, па једино из опаке ћуди мужа, женин би род у згодној прилици истукао свога зета и запријетио му, да ће му се то често догађати, ако он и надаље буде тукао њихову сестру (одиву).

Пред данашњим правосуђем многи од ових примитивних обичаја народног суда са свијем су ишчезли, те се само још о њима у народној традицији спомена налази.

II. Погребни обичаји.

Када се неко разболи, одмах се у породици нагађа и гата, је ли он смртан или није, т. ј. да ли ће умријети или не ће. То се нарочито гледа из „Божићњег“ плећа или из плећа оних брава, што су заклани за крсно име или коју другу прилику. Ако у плећу има рака у чашици (рака се зове мала убодотина у плећној кости), уз то црвено-црна флека, која веже за ја̑рам (чашица се зове онај удубљени дио на плећу, гдје је био гњат, а ја̑рам се зове крај лопатице на плећној кости), па уз то још и дуга убодотина на дебљем крају плећне кости, која такођер веже за ја̑рам, — онда се мисли, да ће неко у кући умријети. Она убодотина зове се мртвачка ра̑ка, црвено-црна флека зове се скуп у кући (ако ова флека не веже за јарам, онда се мисли да ће неко умријети у селу, па се зове сеоски скуп), а она дугачка убодотина зове се носила. Мртвачка рака гледа се и на пољу плећне кости, па ако је та рака на мјесту, које се може преклопити палцом, када се метне са чашице, онда се каже да је рака у кући, а ако је изван домашаја палца (првог прста у руке), онда је рака у селу или у племену.

Иза гатања у плећу одмах долази гатање по сновима. Ако је неко снивао, да му је испао први зуб, одмах се то тумачи, да ће неко умријети у кући, а то се тумачи и онда, када домаћин снива да му је отпао брк, или да му је испала ћо̑ша из куће у којој стоји, или да зида кућу без прозора. Ако неко снива некога да јаше на црном коњу, или да га занесе мутна вода, опет слути, да ће тај умријети.

Је ли се болесник на смрт разболио или није, закључује се и по томе, каква јела болесник најволи и какве сне снива; ако болесник често тражи меда да једе и ако у сну гледа већ умрле своје познанике, те га ови зову себи, онда се мисли, да ће болесник умријети.

Када је смрт већ почела наступати, онда се заждије свијећа воштаница више главе умрлога, а руке му се скрсте на прси; један од блискијех сродника полако му склопи очи, а када је већ умро, онда му се и глава повеже испод вилица, да би уста остала затворена. Ако се умрломе не ће да склопе очни капци, него једно или оба ока остану отворена, онда се мисли, да ће у истој кући још неко умријети.

Врло се често догађа, да се свијећа заждије, а онај се болесник само пренемогао, па *пошто опет дође к себи, свијећа се утрне. Ако неко умре без свијеће, сматра се за велики* гријех и несрећу; за то ће се често пута чути у народу клетва: „Ни смртне му свијеће немао ко заждити!“

Кад болесник издише, све се женске уклоне од постеље његове, а ако смрт тешко наступа, метне му се мало земље на голе груди, јер народ вјерује, да ће онда душа лакше изаћи из тијела; ако се мисли да је болесник криво земљу дијелио или кривом мјером

[1]) У „Законику“ Стефана Душана у члану 54. спомиње се блуд властелинке, те се истим чланом наређује, да се обима руке одсијеку и нос одреже. Ја нијесам могао дознати, да су се кад жени у народу резале руке за невјерство, а у народним пјесмама се спомиње, како су дјевојци одсијецане руке за превару, т. ј. кад пође за другога а не за онога, чији је „аманет“ узела.

мјерно, онда се донесе бус земље, односно кантар и то се метне на груди умируħега, те ħе се лакше са душом растати.

Када је болесник већ умр'о, сви му присутни предају покој са ријечима: „Покој му души“ и „Бог да га прости!“ Онда једни тјеше родбину умрлога, а највећа је утјеха у томе, што свак вичe да му је дошао или куцнуо смртни час па је морао умријети, јер му је тако суђено; други спремају што је потребно за укоп. Једни сједе поред мртваца те пазе на свијећу, да се не би утрнула или да не би каква животиња, а особито мачка, прескочила преко умрлога, јер по мишљењу неких да се то догоди, душа би се умрлога претворила у ту животињу и пред лице Божије у том облику изашла, а одговорност за то пада на оне, који су на то пазили.

Вода која се у кући затекла, када је неко умр'о у кући или у блиском сусједству, треба да се проспе и друга донесе, или треба воду промијешати са у ватри усијаном гвозденом жицом.

Обичај је био прије, да се умрли сахрањује онај дан кад је умр'о, али је тај обичај већ забачен, те се сахрањује тек други дан. Мјестимично лежи умрли до пред сами погреб све на ономе мјесту, гдје је и умр'о, а мјестимично умрли се окупа и обуче, па онако спреман за погреб стоји у кући, али је овај други обичај много рјеђи и почео се употребљавати тек у новије вријеме. — Кад се умрли изнесе из куће, на оно мјесто гдје је лежао и умр'о метне се у једном суду жита из сјеменог амбара — коша и у то се жито метне јаје, те то стоји ту све док се умрли понесе на гробље.

Купање се врши изван куће на заклоњеном мјесту, и то са млаком водом, која се грије на мјесту гдје се купање врши, са сапуном и сјерном вуном. Када је купање готово, а то обично врше код мушких стари људи, а код женских старе жене, остатак воде излије се на ватру, на којој је вода гријана и котао се изврне на истој ватри, те се ватра утрне. Послије купања умрли се облачи, и то ако је млад облаче му се лијепе свечане хаљине, које је у свечаним приликама носио, без разлике да ли је умрла особа мушко или женско; ако је умрли старац или старија жена, онда се обуку врло просте хаљине, већим дијелом од платна. Ако је умрла особа била врло сиромашна, онда богатији људи из села купе јој одијело, потребно за укопа. Прије него ли ħе умрломе обући хаљине, мјестимично постоји обичај да један момак, друг покојников, узме хаљине на обје руке, па их носи кроз сакупљени свијет, а за њим иде сестра, снаха и још неколике жене од блиске родбине покојникове; руке су савиле на пас па плачу, а једна тужи на глас:

Куд се ово руво спрема?
Сестри куку!
Брату моме миленоме,
Кам' да ми је!
Ил' ħе братац у сватове,
Црни свате!
Или сестри у походе,
Сестри јао!
Или на збор међу браћу,
Брацка дико!
Куку брате узданицо!
Куку сестри до вијека!
Куку очи извађене!
Куку крила саломљена!
Куку сестри кукавице![1])

Ако је особа што тужи сестра или снаха покојникова, пане најближој другарици око врата и често се пута од силнога плача пренемогне. Послије тога хаљине се однесу и обуку на умрлога. Када је све то готово, умрли се положи на носила и они, који не ħе на гробље ићи, пољубе умрлога у чело говорећи: „Прости брате, а теби просто било што смо се и очима виђели по хиљаду пута!“ — и умрли се понесе на гробље, пошто се положи на носила подањ комад платна, а другијем се такијем комадом покрије; то се зове „покров“. Код дјеце покров вежу црвеном свилом по сриједи.

Кад умрлога понесу, онда иду најприје људи са носилима, а за њима жене и дјевојке, родбина покојникова и туже наизмјенице. Тужаљке су различите, удешене према особи покојника; ја сам забиљежио само једну, коју сам понајчешће слушао.

Ево је:

Куда си ми полетио?
Мој соколе!
Од дивнога јата твога?
Врсна главо!
Куд остави браћу своју?
Браћи јао!
И сестрице неудате?
Кам' да им је!
Што си очи заклопио?
Мој дјевере!
Што ли руке пресавио?
Мајци куку!
Куку мајци кукавици,
До вијека!
До вијека без лијека,
Њојзи јао!

[1]) Обичај ношења хаљина видио сам први пут у Шипачну (котар Гацко). Мелодија ове, као и других тужаљка иста је онака, као што је и у Црној Гори (види „Гласник земаљског музеја“ 1901. год., стр. 118.—35.).

Када се донесе на гробље, а гроб је већ готов, онда умрлога најближа два мушка члана породице спусте у гроб и добро пазе да се покров неподвије, јер гатају ако је ожењен, да му жена у случају друге удаје не ће имати више дјеце, а то исто веле и за човјека. Кад је умрли већ сахрањен, онај исти, који је носила градиво, треба да их и развали, те се онако разваљена положе на гроб.

Сваки комад алата, који је донешен на гробље, треба на дршку мало зарезати, а који год дође на гробље док се умрли сахрани рече: „И ово коло по остатак било у добри час“. Ако се ко при копању гроба озлиједи тако да крв удари, онда сви веле, да ће у истоме селу прије четрдесет дана неко умријети.

Чим је умрли понешен од куће на гробље, одмах се дигне онај суд са житом, кућа се помете и уски комад од онога платна, што је покров од њега начињен, веже се око греде у соби, гдје је покојник умро.

Са гробља се иде кући на седмину; пред кућом покојниковом дочекује једна омлађа жена људе те им посипа воду да се умију по рукама, а друга опет држи на маши ватру, те сваки човјек мора се умити и по један угљен ватре преко себе бацити и тек онда у кућу ићи.

У кући се најприје часте кавом и ракијом а послије тога се дава седмина, т. ј. ручак свима, који су ту присутни. У прочеље софре сједе домаћин, а то је један постарији човјек од родбине покојника; он напија уза сваку чашу: „Све за упокој преставуште душе нашега брата Н. Бог му душу поставио, гдје почивају душе Аврама, Исака, Јакова и Праведног Лазара. Вјечна му радост а блажени покој; Бог да га прости и прими у царство небесно!“ Остали сви реку: „Вјечна му памет, а блажени покој, Бог да га прости и прими у царство небесно!“

Има случајева, гдје се силом свијет окупи на седмину и свакоме се мора дати довољно да једе и пије: за то се укућани још за живота умрлога почну приправљати за седмину, те самељу по 100 ока пшенице и прибави се потребно вино и ракија. Послије седмине свак иде својој кући.

На сваком члану породице умрлога мора бити знак жалости. Чим је болесник умр'о, одмах све женске у породици скину све наките, као: прстење, покоснице, кав, менђуше, пафте и т. д., скину надаље бијеле убрадаче (сајалуке), расплету косу, а неке скину и капе, те су тај дан гологлаве. Бијели се убрадачи замијене са црним или шареним фрцулетима, само жена умрлога не носи црног убрадача, него остане у бијелом. Уз то се изврну зубуни, ћурдије и златом везене ђечерме. Мушки изврну ћемадан и капу обоје у црној боји. Ако је умрли имао коња седленика, на доста мјеста у Невесињу и Гацку ошишају коњу гриву и реп. У кући умрлога за годину дана нико не ће загуслати уз гусле, нити запјевати, а нико из те куће ни изван куће не ће запјевати. Сви ти знаци жалости скупа зову се корота, а ова траје у породици најмање годину дана, често пута и више.

Ко од родбине умрлога није могао доћи онај дан када је био погреб, он ће доћи касније, а то се зове ићи на жалост. Обично пође троје до четверо и то по једно или двоје мушко, а толико женско и поведе се по једна жена, која умије добро тужити. На жалост се носи плоска ракије, погача, хљеб и још понешто за јело. Када се примакну близу куће умрлога, онда она жена што умије добро да тужи, метне прст у ухо и затужи:

„Чи' су оно тужни двори,
На помоћу?
Цри се барјак тамо вије,
Црној мајци!
Ко ће мајку дозивати?
Грдна рано!
Ко ли сестре суретнути?
Брате дико!
Па их брацки загрлити,
Рано љута!...“

Кад домаћи чују тужаљку, изађу на сусрет и онда се загрле са долазећим, те мало проплачу и онда иду у кућу. Тако се измијени за неколико дана сва родбина.

Трећи дан послије укопа иду покајнице на гроб, да окаде и заките покојников. Тада се окупе женске из села и са тужаљком долазе на гробље па се ту у кругу окупе око гроба те наричу и спомињу све умрле из села:

„Куку, брате, узданицо!
Куку, брате, перјаницо!
Куку, брате, рано љута!
Куку, леле по сто пута!
Дану, брате, послушај ме,
Па поздрави браћу твоју,
Брата Пера што умрије,
И Мијајла што погибе,
У бој љути на Острогу!
Још поздрави стрика Ника,
Тамо ће те стрико срести,
Па загрлит и пољубит...“

---

[1]) По старом обичају у Невесињу и Гацку седмина се давала иза смрти, када је домаћин прибавио што је потребно, а скупљало се до 300 душа.

Један од мушкије понесе ватре и тамјана, те окади гроб умрлога и пошто се доста наплакало и натужило дижѣ се барјак на гроб. Барјак је око три метра високо дрво са више рачава, које изгледају као крст. На то се дрво вјешају чевре и јаглуци, које доносе дјевојке и невјесте из родбине покојникове. Даље се вјешају женске киге и праменови косе од плетеница, које су женске скидале и резале као знак жалости. Мјестимично вјешају на барјак: огледала, јабуке поткићене, наранџе, лимунове и дуванске кутије. Пошто се још почасте ракијом на гробљу, враћају се кућама.

Ако умрли има родитеље, онда се особито пази да не кане суза родитељска на умрлога, када га целивају при поласку на гробље. Народ вели: гдје год кане суза на умрлога, да ту остаје црно, када се дође пред лице божије.

За умрлијем жали се и на зборовима код цркава и то на овај начин. Узме се капа умрлога па се накити са црном свилом и када се сврши служба Божја о коме великом празнику, онда жене из куће умрлота дођу на једно мјесто, узму ону капу на крило и онда је окрећу са тужаљком. Око њих се ухвати коло жена те све плачу, а која умије тужјети уљезе у *коло па тужи или набраја* врлине и заслуге покојника. На више мјеста видио сам, гдје су доније̇ли фотографију и прстење покојника, те на томе туже. Док се је оружје носило, био је обичај донијети џефердар или сребрну кубуру умрлога, па на томе тужјети; за то се често и данас чује у народу клетва: „Кукала му мајка на оружју“. Често се догоди, да се ближња својта бије шакама у прси за умрлијем, али је тај обичај све рјеђи и готово да ће сасвим нестати.

Ако је покојник имао какво одликовање, као н. пр. медаљу за храброст или ако је имао грб као обиљежје части и главарства, донесе се и то на збор цркви те се и на том тужи. Од тужаљака приликом тих зборова забиљежио сам само једну из невесињске површи у селу Луговићима. Та тужаљка гласи:

На збор су се окупила,
Браћа твоја, племеници,
Нама јао!
Племеници — браственици,
Дивни брате!
На договор они сјели,
Ал су сјетни, невесели,
Ох за *тобом*!
Твоје мјесто празно стоји,
Празно нам је!
Ко ће браћи сјетву дати,
Ко ли на рад упутити?
Брацка фало!
Ко подићи сиротињу?
Сиротиче!
Ко ће мајку утјешити,
Ко ли ђецу загрлити?
Дивни бабо!
Ко ли вјерну љубу дозват?
Ох јуначе!
Браству крила саломлена,
Наше крило!
Мајци срце пшчупано,
Њојзи *куку*!
Сестри очи извађене,
Очи моје!
Ђеца луда, полетарци,
Сиротиња!
Перје им је почупано,
Перјанице!
Да за дуго неполете,
Аох леле! —

Жалост на збору код цркве чини се само за мушким и то за сином јединком, *или* уопће за оним, који је свој родбини био мио и драг.

За женскима уопће и нема много тужаљка нити има видљивих знака жалости у породици, осим само на дјеци умрле и то женској, а мјестимично и мушкој. Женска дјеца направе на капама црне китице, те носе то све до удаје. Куда год иду дјевојке: на рад, за овцама или у дрва, на глас туже и наричу за мајком.

Жалост на зборовима траје од једне до пет година. **Тома А. Братић.**

Priča o Dioklecijanu.

Čitajući u pošljednjem broju „Glasnika zem. muzeja“ od god. 1900. onu pripovjetku dra Gjure Šurmina o kralju Salamonu, sjetili smo se i jedne priče o caru Dioklecijanu, koju dosad nijesmo nigdje našli pribilježenu, pa možda ne će biti na odmet, ako to mi učinimo bar radi historičkog lica, koje se u njoj spominje.

Već profesor V. Jagić u „Historiji književnosti hrvatskoga i srpskoga naroda“ spominje neke priče o caru Trajanu i Dioklecijanu, koje je narod baštinio iz grčko-rimskih vremena „ma se i ne znalo, da li su baš književnim putem došle u narod“. Za Dioklecijana veli, da se spominje u narodnim pričama pod imenom cara Dukljana, koji „sjedi negdje u moru kao ukleti duh“. U ovoj našoj priči dolazi taj rimski car pod čistim svojim imenom; samo mu se daje naslov kralja.

Značajno je što smo tu priču čuli u Livnu[1]), dakle u neposrednoj blizini Dioklecijanova grada i njegove slavne palače, pa se čini, da je nije ni trebalo prenositi književnim putem, nego da je ostala u tradiciji od onih starih kršćanskih vremena, kad su mu je valjda kršćani iz osvete izmislili za njegova okrutna proganjanja.

Po svom pak sastavu nalik je na onu Vukovu: „U cara Trojana kozje uši".

Evo da je čujemo:

Bio jedan kralj, a zvao se Dioklecijan, pa imao krmetiju glavu i magarećije uši. Ali to niko nije znao, jer koji bi ga god berber obrijao, odmah se je rastao sa svojom glavom, samo da kom ne bi mogao kazati. Svi su berberi znali šta ih čeka, ali — carska se ne poriče.

Vrijeme po vrijeme dogje red i na mlada berbera, jedinka sinka u sirotne udovice. Bio mlad ko kap, a prikladan: daj da ga se dva oka nagledaju! Imala se mati čime dičiti, a bome ponosio se i on njome ko čestitom majkom. U toj tuzi i u toj muci na sve je mislio, — jer žao majke, žao svijeta i mladosti — pa na jedno smislio. Jedno jutro zamoli majku da mu skuha lijepu pogaču, ali joj ne reče za što, i da je zamijesi taman svojim mlijekom iz prsiju. A majka ko majka, tà šta ne bi učinila svom jedinku sinku, svom najmilijem milju!

Kad mlad berber dogje i obrije kralja, pa prije nego što će sastavit se crnom zemljom, zamoli ga, da tu uzme još makar dva zalogaja majčine pogače, što mu je na put spremila. Kralj mu dopusti, pa kako je pred njim jeo onako lijepu, bijelu pogaču, šmigne se bome i njemu, pa uzme komadić; a pojedavši ga, upita mladog berbera, odakle onlika slast u pogači. „Mati mi je svojim mlijekom zamijesila" odgovori mladić, a kralj se na to od jednom trgne i sav se u licu promijeni, jer mu puče megju očima šta bi. U prvi se mah vrlo naljuti, a onda uzdahne i rekne mladiću: „Ej mladiću, mladiću, kako li me prevari! Ali učinjenoj stvari nema lijeka; mi postadosmo i ostadosmo braća, pa te pogubiti ne ću i ne smijem, ali se i ti dobro čuvaj, da nikom ništa ne kažeš, što si vidio! A kad ti najveća muka dogje, pa ne moreš više trpiti, onda iskopaj jamu, pa njoj kaži, da ti više ta želja dušu ne steže!"

Taj odsele pobratim kraljev trpio je i trpio, a u najvećoj muci ode za grad, iskopa jamu i njoj kaže sve po istini. No iza nekog vremena naraste ondje zovika i čobani počnu od nje piske (sviralice) praviti, al na njihovo čudo dok u njih puhnuše, stanu pisci govoriti:

U našegu kralja
Dioklecijana
Krmetija glava
Magareće uši.

I tako bijaše uvijek i kod svih pisaka, koji su od one zovike načinjeni. Na taj način sazna čitav svijet za tu tajnu, a čuvši to kralj rekne: E prijatelju! Baš se na ovom svijetu ništa sakriti ne može!

Stipo Marković.

---

[1]) Od pok. Ivke Mihaljevića, koja ju je opet čula od Mare P. Sučića. I težaci iz livanjskog kotara znadu je, kao n. pr. Jozo Vlašić i Ivan Salapić.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, juli—decembar. XV 1903. 3-4 Сарајево, јули—децембар.

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

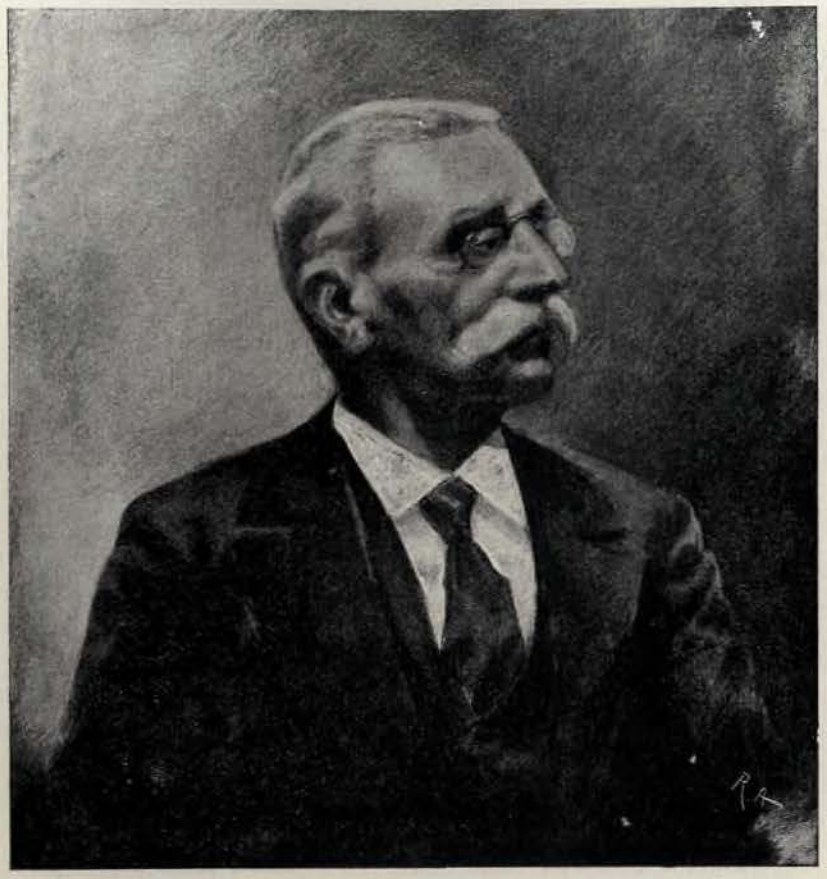

Kállay

Бенјамин Калај пл. Нађ-Кало.

13. јула ове године престало је куцати једно племенито, једно велико срце, — преминуо је Бенјамин пл. Калај, заједнички министар финанција аустро-угарске монархије и управитељ Босне и Херцеговине.

Доста је да се спомене само ово име, и цијели наображени свијет додаће: да је склопио очи на вјечни починак један између највећих трудбеника садашњег вијека, очински старатељ наше домовине.

У културној повјести Балкана биће једна од најзанимљивијих страница она, на којој ће се налазити натпис Херцег-Босна. Слова ће казивати свијету, да је цијели један народ пробуђен из дуготрајног душевнога мртвила, да је наша домовина, ослобођена вишестољетних трзавица, под снажном и промишљеном управом благо уснулог великог државника крепко коракнула у напредак на пољу просвјете и благостања. А под овим рецима стајаће златним словима исписано име Калајево.

Хтјети изнијети на скученому простору дјеловање његово као управника те узрочника и промицатеља напредних установа кроз 21 годину његова старања, значило би, осмјелити се на дјело неизведиво. Из ловор-вијенца његовога истргнућемо само један листак, да га изнесемо пред наше читатеље.

Међу трајне споменике његовога генија спада и наш земаљски музеј, гдје су некадање, мање више мистичке бајке о нашој домовини замијењене безбројем драгоцјених докумената, што се од правјековног свога исходишта нижу кроз тисућгодишта све до у наша времена те нам свједоче, како ови наши крајеви нијесу више тек захрђала карика у сјајном ланцу напредних земаља.

Овдје, гдје свака посуда и накит прастановника, сваки кип римскога госпоства, сваки штит и мач средовјечнога ратника, свака уклесана ријеч старобосанске властеле, свака руда наших богатих гора, све што расте, мили, трче или лијета, — ту, гдје је све нашло достојна мјеста, — сваки предмет као да говори у славу оному, који је знао омогућити, да се ово драгоцјено благо дигло из утробе земље, прашине и заборави, да се прикупило из шуме, воде и ваздуха, да тако послужи знаности и њеним узвишеним циљевима, а на дику Босне и Херцеговине.

Бенјамин пл. Калај родио се 22. децембра 1839. у Будимпешти као потомак једног од најстаријих племена мађарских. За млађих дана радио је успјешно на пољу литературе, а посветив се дипломатичком звању, напредовао је брзо. Већ 1869. бијаше генералним конзулом у Биограду, гдје је остао до 1875.

Год. 1879. постаде одсјечним предстојником у министарству извањских посала, а 4. јуна 1882. именова га наш цар и краљ заједничким министром финанција те му предаде врховну управу Босне и Херцеговине, коју је обављао све до часа, кад нам га оте немила смрт.

Prinosi povjesti Poljica.

Piše

Alfons Pavich pl. Pfauenthal,

c. kr. podpredsjednik namjestništva u m., Zadar.

(Svršetak.)

Sinovcich Giorgio (Sinovčić Juraj) 1626.—1628., ugarski plemić, slijedi mu po „Bullettinu" Sudgich Paolo.

Franceschi, „Dalmazia", 1845., br. 12., str. 94., br. 22., str. 173. — „Bullettino", na ozn. mj. str. 38. — Erber, na ozn. mj. str. 19.

Sinovčić je bio čovjek, koji je sve svoje suvremenike, koliko tjelesnom toliko i duševnom snagom daleko natkriljivao, — jedan od onih ljudi, čija se imena besmrtno u hramu slave ovjekovječuju. Sinovčić je bio odvažan, visokog i jakog stasa, pa je u svim prigodama, gdje je tjelesne snage trebalo, sve ostale nadjačavao. U općenju bio je uglagjen i vješt govornik, čovjek velikoga uma i odličnih vojničkih vrlina; — radi svih tih svojstava bio je i kod turskih vojskovogja vele štovan i ljubljen.

Sinovčić bio je prvi veliki knez, koji je svoj izbor podložio sultanovoj potvrdi [1]).

Uslijed svojih osobitih vrlina bijaše Sinovčić sa osobitom poveljom velikog gospodara, pisanom od ruke Cazastiera Zulfikara Effendi, velikog kancelara Divana, sa familijom podignut na stepen vojvode, oprošten svake daće, da može nositi odijelo zeleno i crveno, pasati sablju od srebra ili zlata i jašiti plemićkog konja po cijelom turskom carstvu; a to bijaše u ono doba izvanredna povlastica za kršćana u Turskoj [2]).

Sudgich Paolo (Sudgić Paval) 1628.—1632., ugarski plemić, slijedi mu po „Bullettinu" Juraj Pavich.

Franceschi, „Dalmazia", god. 1846., br. 22., str. 173. — „Bullettino", na ozn. mj. str. 38. — Erber, na ozn. mj. str. 19.

Sudgić Paval bio je odvažnog, čvrstog značaja, koji je duhove iz duboke ogorčenosti podigao. On je bio onaj čovjek, koji je započeo pripreme, da se strese turski jaram; prerana smrt njegova pomela ga je u izvršenju ove njegove namisli [3]).

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia", 1846., br. 22., str. 173.

[2]) „Bullettino", na ozn. mj. str. 38. — Erber, na ozn. mj. str .19.

[3]) Franceschi, „Dalmazia", 1846., br. 22., str. 173.

Slijede na hrvatski jezik prevedene dvije turske isprave iz ovoga vremena:

Tugra sultan Murad Hana IV., sina sultan Ahmed Hana I.

Ti plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, ti redatelju svijeta, ti, koji upravljaš javnim poslovima prosvijetljenim umom, koji rješavaš ljudske potrebe i zamršaje svojom pravednošću, nepromašivom pameću, ti utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja blagostanja i veličine, ti, koji si svakovrsnim darovima obasut od svevišnjeg Boga, Moj vezire Bajram pašo, koji upravljaš Kliškim sandžakom (Bog ti trajnom učinio veličinu); — i ti uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i riječi, Naš gospodine kadijo u Klisu, — neka vam je poznato, čim stigne carski previšnji znak. Seljani Poljica, koja su u spomenutom okružju, došli su i predali molbu te navode, da su s dosadanjim upraviteljem Mehmed kjatibom zadovoljni i zahvalni bili, on je pače i podanike iz Nice (?), koji su bili pobjegli, opet na njihova mjesta natrag povratio i smjestio, te ovi bivši u zadovoljstvu i miru, odregjeni su im kao upravitelji, da ih susprežu Klisa, Lončarice i mjestnih tvrgja, neki ljudi od strane bosanskog tefterdara Osmana (trajna mu budi veličina).

Njihovi zabiti (upravitelji) zakvačiv ih napadaju ih i zlostavljaju proti šerijatu, kanunu i proti od starine postojećemu, što bi moglo uroditi rasulom pripadnika Nice, te izrazivši, da im se na ovaj način uvećava ogorčenost, prose moju previšnju zapovjed, u pogledu predusretanja svim prestupcima protiv šerijata, kanuna i protiv od starine opstojećega običaja.

Ja zapovijedam, da zapriječiš i ukineš te zlostave, ako bivaju, te nalažem, da čim ovi stignu s uzvišenom odlukom, pravedno izvidiš i ispitaš. U istinu ako budu bunjeni i uznemirivani od strane svojih zabita protiv šerijata, kanuna i od starine postojećega običaja, ne dozvoljava se, te zapriječi da se u buduće ne nanosi nepravda spomenutoj raji od njihovih zabita protiv rečenim zakonima.

Dakle da se nikomu protiv šerijata i kanuna i protiv od davnina usvojenih običaja ne postupa. One pako, koji neposluhnu, te bude nužno prijaviti, opiši i dostavi, da ne bi uslijedile ponovne tužbe. Ovako znaj i osloni se na uzvišeni znak.

Pisano početkom mjeseca rebiul-evela 1040. godine (početkom oktobra 1630.).

(Mjesto, gdje je dato, nečitljivo.)

Povod je pisanju ovo:

Grgo, sin Tadijin, iz sela Satine (Setine, Sitna), općina Poljicâ, koja spada u carsko područje, prisustvovao je ustašama i ukrao jedno tukli (šilježe) i sa društvom pojeo. Zato sud povede istragu u državi, te uze odštetu, koja pripada državi, uslijed čega bi ova namira napisana i u ruke mu data, da se ne bi ponovno uznemirivao. To bi napisano u mjesecu ševalu godine 1048. (1630.).

Potpis i muhur:
Milost božija, Nuh, sin Jusufov.

Juraj Pavich (Giorgio-Zorzi-Pavich-Pavić), plemić ugarski 1632.—1655.

Pavichiaje kollino velliko,
Toh nemoxe zanekati nikko,
Jer porrodih mnoghe vitezove
U Pogliczih velike knezove,
Koji turkom puno dodiasce
I gniove glave odsiczasce.
Vellikoga ratta od Candije
Bihu onni silne Mejdancije;
Jedan bisce Pavichiu Jurisca
Silni junak kanno Smiglianichiu,
Pod Klissom je glave odsiczao,
Kadnogaje Foscul uzzimao[1]);
Drughi biscce Pavich Dom Nikola,
Silnih junak zmija krilatiza,
Desset turrak pogubio bisce,
Kad pod Graczem Turzi izghibosce[2]);
Trechi bisce soko Tiza siva
Mjelovanga poznavaše xiva,
Po imenu Pavichiu Dom Jure,
Velikoga ratta od Morije
Strascan Pusckar dom Jure[3]) bihasce,
Ter u Kamisc zarnom udarrasce,
I pogubih trideset Turaka,
Bisce dika Poglicki Junaka[4]).

Izvješća Lunarda Foscola, općeg proveditora Dalmacije. Arhiv Frari Venezia. Prov. Generale in Dalmazia Sr. Lunardo Foscolo Senato III Secreta. $\frac{250}{1647}$, $\frac{386}{1648}$. — U spisima namjestništvenog arkiva 24. septembra 1651. i 13. oktobra 1651. —

[1]) Opsada kliške tvrgjave trajala je od 16. do 31. marta 1648.

[2]) 27. marta god. 1649. Klaić, na ozn. mj. str. 142.

[3]) Rat morejski, koji se zove takogjer rat svetog saveza, trajao je od godine 1684. do 1699. i svrši ugovorom karlovačkog mira dne 26. januara 1699.

[4]) „Razgovor ugodni naroda slovinskoga" po fra Andrii Cacichiu (Kačiću) u Mleczi na 1759., str. 277.

„Historia della Guerra di Dalmazia tra Veneziani e Turchi“ del Dottor Francesco Difnico dall' anno 1645 sino alla pace di Candia 1669 e separazione delli confini nel 1671 dedicata all' Illust. sign. Battista Nani. — Postoji samo u rukopisu; pisac ima prepis rukopisa od gospodina savjetnika prizivnog suda Alačevića. Rukopis je objelodanjen u časopisu „La Domenica Zaratina“, god. 1889., br. 4., 5., 7., 8., 9., 11., 14., 15., 17. do uklj. 51., god. 1890., br. 1.—3. O Klisu br. 9.—12., 14., 15., 17., 19. do uklj. 22., 24., 25., 28., 30., 40.—45., 48. do uklj. 51., god. 1891. br. 1., 2., 4., 5., 6., 7., 9., 10., 13., 15., 17., 19. do 21., 35. do uklj. 44. — „Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi“ di Girolamo Brusoni dall' anno 1644 fino al 1671. Venezia 1673, Libro settimo str. 163. — „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ po fra Cacichiu (Kačiću) u Mleczi na 1759. — „Documenti storici sull' Istria e la Dalmazia“ da V. Solitro Vol. 1 Venezia 1844. Relazione della presa di Clissa. Scritta dal dottore Gio: Andrea Tommaseo, str. 469. Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj. str. 38. — Pavlinović, na ozn. mj. str. 74. i 76. — Klaić, na ozn. mj. str. 141., 142. i 143. — Erber, na ozn. mj. str. 25., 26. i 27. — „La contea della Poljica“. Studio del Dr. Giacomo Chiudina Cap. III. — „Narodni Koledar Matice Dalmatinske“, na ozn. mj. str. 128. i 129.

Ovdje slijedi prevod fermana sultana Ibrahima, sina sultana Ahmed Hana, izdan koncem augusta 1640. o pojedinim tužbama poljičkim onog vremena[1]).

Tugra sultana Ibrahim Hana,
sina sultana Ahmet Hana.

Uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i riječi, našemu gospodinu kadiji za Klis — čast mu se veličala — neka je, čim mu stigne Previšnji carski znak, poznato: da su skupno svi stanovnici ispostave Poljica, što leži u gore pomenutom kotaru moje države, koji posjeduju moj carski ferman, jednoga čovjeka k meni poslali sa pismenim podneskom, u kojem se žale:

1. da suvremeni povjerenici za rečenu nahiju (ispostavu) naprotiv postojećoj Previšnjoj zapovijedi i naprotiv zakona, realitete (zgrade i nasade) i ostavštinu onakovih stanovnika rečene nahije, koji umru bez muškog djeteta, ne uručuju onomu izmegju stanovnika rečene općine, koji to zatraži, kao što se čini sa zemljištima vrsti mirije[2]), nego je uručuju strancima, koji to uz veću cijenu zaištu, premda je još prije u ruke stanovnika rečene ispostave istavljena Previšnja zapovijest, da se realiteti i ostavštine onakovih stanovnika rečene nahije, koji umru bez sina, ne uručuju strancima, koji bi to tražili uz veću cijenu, nego da se uručuju stanovnicima rečene nahije uz cijenu, koju odmjere nepristrani ljudi;

2. da, akoprem su rečeni stanovnici Previšnjom zapovijedi opredijeljeni na poslužívanje tvornice soli, njih protiv previšnje zapovijedi tjeraju na rad oko popravka tvrgjava, te kad k njima kao ophodnja (patrula) dolaze, dogju im sa povećim brojem konjanika i pješaka, te besplatno oduzimaju hranu i krmu, a osim toga od njih utjeruju velike novce pod izlikom globe, a da nije utvrgjeno i dokazano, da su rečeni stanovnici po pravosudnim propisima i državnim zakonima kakovu krivicu počinili;

3. da, pošto su dvojica trojica sudionici povjereničkog zvanja, oni jedan za drugim sa svojim pristašama dolaze, te čine raznovrsna nasilja i pretjeranosti, a osim toga, kada oni pokušaju zakonitim putem doskočiti onomu, koji je megju njima za uhodu postavljen, onda im se uzimlje novčana globa i nebudući koja stvar po šerijatu[3]) (pravnoj nauci) dokazana, otpušćaju se pod uvjetom, da što više novaca donesu; i zameću parnice protiv šerijata i bespravnog protivnika, pa im se tako više puta oduzimlje novac;

4. da im se zemljišta, koja su oni po dvadeset trideset godina uživali, oduzimlju, te za jedno pseto protivno uzvišenom šerijatu, drugima predaju;

---

[1]) Isprava, primljena na ogled od Monsignora Bulića, ravnatelja muzeja u Spljetu.

[2]) Mirije = carsko zemljište, gdje posjednik samo pravo upotrebljivanja uživa, i koje pod nekim uvjetima opet carstvu natrag pripasti može.

[3]) Šerijat = islamski duhovni zakon.

5. da se, Previšnjom zapovijedi knezovima nahije (ispostave ili općine) za njihova službovanja opredijeljene nagrade i pristojbe oduzimlju, i tomu slično čine mnoga tiranstva, nepravde i pretjeranosti, koje da oni nikako dalje podnositi ne mogu, te da su svi zaključili, ako se to ne zabrani i ne zapriječi, bježati i napustiti svoju postojbinu.

Još su nadodali, da su prije svoje poteškoće prikazivali, te da je godine 1040. početkom mjeseca Rebiulahira[1]) iz kabinetske pisarne i ministarstva financija Previšnja zapovijed izdata, da se gore opisane nepravde zabrane i zapriječe, te da se ne dopusti tiranstvo, nasilja i pretjeranosti, koje su posve protivne šerijatu, zakonu i uobičajenim pravima; napokon su zamolili, da se gornja odredba obnovi, uslijed čega ja sve gore istaknuto ponavljam i odregjujem, da se po rečenoj Previšnjoj zapovijedi postupa.

Dalje zapovijedam, kada moja Previšnja odluka tamo prispije, da postupaš po mojoj zapovijedi, koja je u nazočnoj stvari uslijedila, te ako su se od strane povjerenika rečene nahije nad stanovnicima iste, gore opisana nasilja i tiranstva zbivala — da to zabraniš i zapriječiš, i ne dopustiš, da bi od danas u buduće stanovnicima spomenute nahije ikoji od povjerenika protiv šerijatu i zakonu, i proti uobičajenome pravu i mojoj carskoj zapovijedi, gore opisanim načinom kakovo tiranstvo ili nasilje počinio, i pošto moja carska volja ne trpi, da se ikojem od svih stanovnika rečene nahije proti šerijatu i zakonu čine nasilja, imaš prema tome strogo bditi i nedopustiti, da se ikomu od siromašne raje (podajnika) tiranstvo i nasilje učini.

Još su se žalili, da kad oni svake godine svojim svećenicima odlaze, te im bir davaju, njima povjerenici smetaju, — pa ne smiješ dopustiti, da povjerenici njima usprkos uzvišene fetve[2]) (šerijatska ustanova), koju oni u rukama imadu, zabranjuju odilaziti po starodrevnom običaju svake godine njihovim svećenicima, te im bir davati.

Žalili su se i na to, da im povjerenici, naprotiv uzvišenog šerijata, mnoge novce uzimlju i onda, kada nema nikakovoga tužitelja, za to, što se marva kojeg od njih izmakne, te u koju njivu unigje, — pa ne smiješ više dopustiti, da oni, koji čast povjerenika obnašaju, na taj način pod imenom globe i samo jednu paricu ili jedno zrnce od naroda uzimaju — naprotiv uzvišene fetve (šerijatsko pravilo ili ustanova islamskog prava), koju oni u rukama imadu — niti onda, kada marva na gore opisani način u njive zalazi, doklegod ne bude tužitelja i protustranke.

Nedopušćaj nikomu učiniti ništa, što je šerijatu (islamskomu pravu), zakonu i mojoj Previšnjoj zapovijedi protivno, i ne daj povoda za ponovnu tužbu radi gore istaknutih činjenica, koje su posve prikorne.

Tako znaj i Previšnji znak uvažavaj!

Pisano sredinom Džemazi ul evvela[3]) 1050.

Dodaje se još prijevod jedne turske izjave privatno-pravne naravi od godine 1636.[4]).

Elena kći Jakova, nastanjena u selu Cetini, nahija (kotar) Poljica, kuća Klis, došla je preporukom emina (činovnika u ono doba) pred šerijat i izjavila, da je njoj njen bliži rogjak Pavligher, sin Petra, zdrav tijelom i duhom poklonio sve svoje nekretnine, koje je imao u selu Gati. — Elena izjavljuje u prisustvu svjedokâ, koje je ona dovela, da je ona jedina posjednica, i da njena sestra Peskora — koje je muž Tohio u namjeri, da parnicu vodi, tvrdio, da ima prava na tu nekretninu, — nema nikakva prava.

Šerijat, našavši izjavu Elene pravilnom, smatra nju kao zakonitu posjednicu, te presugjuje u isto doba, da je molba Peskore neosnovana, i da je ovo na Elenu upravljeno.

Dato godine 1046.

Slijede potpisi svjedoka i šerijata.

Kako bi stavljen na čelo vlade Juraj Pavić, ne pusti ovaj, da idu stvari po sreći, nego uvigjajući u radinosti, u obrtu, u odvažnosti ljudi svaki napredak, posveti sav svoj um i svoje snage tomu, da povrati domovini bolja vremena. — S toga zamoli potajno od republike mletačke primjerenu obranbenu silu, da spasi u bjesnilu boja, što bi im bio nesumnjivo nanio bijes turski; savjetova s toga, da se ponajprije ima tvrgjava Klis, vrata i bedem Poljica, u rukama

[1]) Rebiulahir = ime mjeseca po arapskom koledaru.

[2]) Fetva = pravilo na osnovu duhovnog islamskog zakona.

[3]) Džemazi ul evvel = ime mjeseca po arapskom koledaru.

[4]) Isprava, primljena na ogled od Monsignora Bulića, ravnatelja muzeja u Spljetu.

Mlečića utvrditi, obećavši, da će staviti na kocku i dobra i svoje ljude, samo da sretno postigne svoj cilj. — Ovi, svom opreznošću vogjeni pregovori, dovedoše do ugovora, koji bje sklopljen od velikog kneza Jurja Pavića sa općim provediturom i vojskovogjom Leonardom Foscolom *(slika 18.)* u Omišu:

„Mi knez, prokuratur, vojvoda i vikarij od Poljica. U ime Isukrsta slavodobitnika od njegova porogjenja 1647. na 28. maja u ponedjeljak. Budući prišao ovde u Omiš prisvitli i preuzvišeni gospodin Leonardo Foscolo s oružjem slavodobitnim privedre republike mletačke; budući providur gjeneral od Dalmacije i Arbanije, a posli nego isti gjeneral osvoji sada grad Solin i forticu od Kamena. Mi knez, prokuraturi i vojvoda, kančelir i vikari od provincije poljičke, s oblašću i na ime svih ostalih od

Slika 18. Leonardo Foscolo. Opći proveditur Dalmacije od decembra 1645. do februara 1651.

velika do maloga, pridasmo se pod krilo privedroga principa, pod posluh i naredbom od istoga gjenerala želeći njegovu čestitost to veću, ne samo obećajemo posluh i obećajemo i zaklinjemo se, da ne će nikor niti od nas manji izmegju nas ustati na pomoć neprijateljima Turcima i nijednu od najmanjih zgoda, aliti ponutkovanja turskoga, nego da ćemo se združiti svi pod barjak istoga gospodina gjenerala, ali ostalih prisvitlih i preuzvišenih zapovjednikov odregjeni vojevati, navlastito za uzeće Kliško od svih nas mnogo žugjeno i uzdisano, koje uñamo u milosrgje gospodina Boga i u junačku desnicu našega gjenerala, da će se izvršiti. Ostajući mi na posidovanje naše rodne provincije, imat ćemo biti potvrgjeni i uzdržani sa svim našim privilegjami, koja dosad uživasmo od principova od previsokoga blagodarstva, po načinu kako smo se pogodili istim gospodinom gjeneralom. Da li budući vazda sumljive zgode od rata, ne da to Bog, da uzeće Kliško ne bi se zgodilo, bit će nam bez ikakve plaće provideni brodi od principa, koji će nas primetnut ali u Istriju ali u otok Velje sa svom robom i živinom i obiteljima i

onde ćemo biti provigjeni zemljami i paškulom, da možemo živiti i pribivat; a buduć da sad uživamo od Turčina fajdu zdol imenovana, bit će nam takogjer od principa podijeljeno, t. j. knezu velikomu dukat 12 na misec, vojvodi dukata 6, kančeliru toliko, a dvanaest knezovom šest dukata na svakoga, a četirima prokuraturima dukata šest na glavu na misec; po isti način imadući biti uzdržan jošćer i vikarij od provincije kako redovnik naš, koji se uložio u ovi posao, kako je bilo ugovoreno s gospodinom gjeneralom, od kojega megjuto u kripost njegovih naredba bit ćemo uzdržani slobodni i čašćeni, kakono pridobrostivi podložnici[1]).“

„A upravljene kojih stvari prid noge poklonitog gosp. gjenerala Foškula, bila je podpisana ova pogodba od našega kančelira od obćine, odabran od naše provincije, imenovan Andrija Ivanišević, i pečatjena s našim pečatom. U dukalam principovim 14. juna 1647. pisanim priuzvišenomu gosp. gjeneralu Foškolu uzdrži se kako slidi pisano:

„Što se pridadoše to je od nas pohvaljeno i vi ćete jih nagovarati da se imadu uzdržati u dobroj viri prema nami, poradi sgoda koje bi se mogle sgoditi, imadući opazu, ako bi uzmožno bilo primiti jošter koje povirovanje jačje, u čemu ćete se upravljat na sgode, kako vam bude iskazivat i učit vaša mudrost, potvrgjujući mi megjuto pismo od ugovora, kojega primiše isti Poljičani i koje se uzdrži u načinu podobnomu[2]).“

Ovome je ugovoru priložio Foscolo ovaj odgovor od Sandžaka Kliškog, Tefterdara[3]) Bosne, upravljen na velikog kneza Jurja Pavića i ostale knezove Poljičke, a od ovih Foscolu 27. maja 1647. podnešen, koji glasi:

„Od nas Tefterdar paše i gospodina srećnog Cara, pozdrav knezu Jurju Paviću, velikom knezu Poljice, i svima ostalim knezovima.

Mi primismo Vaše pismo, u kojemu pišete, da sumnjate o jednom nasrtaju Latina u Vašu krajinu. Imajte pravedno srce, te nemojte podupirati Vi sami taj nasrtaj niti učiniti kakvu glupost. Ta se je krajina već od onog vremena, kada je barun Kružić u Klisu bio, srećnome Sultanu pokorila, a Vi ste se hranili kruhom Sultanovim. Svjetujte mladež.

Vojska iz pograničnih zemalja je prispjela, a ostatak se primiče. Dobili smo vijest, da i Mustafa aga Baraković sa svojom vojskom po moru dolazi. Skoro ćete imati prilike dobrih stvari da vidite. Zadržite to u pameti. Tebi, kneže, govorio sam u usta. Kapetan od Drina prispio je sa svojim graničarima. Od danas na sutra biće i ostatak vojske ovdje. Ova je nekoliko kaštela osvojila i popalila. Ali skoro će ti valovi biti ovdje. — U zdravlje Sultanovo to ne znači ništa; ostajte uvijek zdravi“[4]).

Kao što se vidi iz uvoda gore spomenutog ugovora, imao je Foscolo na početku godine 1647. u svojim rukama turske tvrgjave Solin i Kamen, — koja je zadnja ležala blizu Poljičke zapadne megje kod rječice Žrnovnice — ove dvije vrlo važne predstraže za tvrgjavu Klis. Već prije, i to baš na 24. augusta 1646. osvojio je Foscolo jurišem od Turaka jedno jako branište, tvrgjavu Zadvarje[5]), koja je ležala blizu istočne Poljičke megje nedaleko od Cetinskog slapa „Velika Gubavica“, zarobio je od posade 8 momaka, a ostatak isjekao; ali su i Mlečani već susljedne godine, i to baš na četvrtak 11. novembra 1647. tu tvrgjavu opet izgubili, te tako ostade ona sve do godine 1652. u turskom posjedu[6]).

Megjutim je Foscolo najvećom opreznošću sve one mjere poprimio, koje su mogle zajamčiti uspjeh napadaja na jaku tvrgjavu Klis, te tako preduzme u proljeće godine 1648. izvršenje ove svoje namjere.

Na 12. marta 1648. prispije Foscolo sa 7 galija, 50 mletačkih brodica, sa 2 ratna i sa drugim brodovima punih vojske iz Šibenika kod rta sv. Srgja blizu

---

[1]) Klaić, na ozn. mj. str. 141. i 142.

[2]) Izvješća L. Foscola, Arhiv Frari, Venezia ad 250/1647. Pavlinović, na ozn. mj. str. 74. i 75.

[3]) Tefterdar je državni fiškal, koji je upravljao državnim blagom i državnim dobrima.

[4]) Izvješća Lunarda Foscola, Arhiv Frari, na ozn. mj. br. 240. i ad 250/1647.

[5]) Turci započeše — kao što je prije spomenuto — gradnju tvrgjave Zadvarja 20. juna 1543. — Lago, „Memorie sulla Dalmazia“, Mleci 1869.

[6]) Maschek, „Mannuale“, god. 1874., str. 116.

Spljeta, da vojsku, ako vjetar popusti, iskrca u Solinu — koje je mjesto kao oružište služilo; — ali radi nepogodnog vremena moglo se je iskrcanje obaviti tek na večer 14. marta kod Solina. — 800 konjanika pod zapovjedništvom generalnog proveditura Zorzi, koji su preko Kaštela iz Šibenika prispjeli, zatim pješadija, što se u pokrajini sakupila, a u Spljetu prenoćila i u Solin pridošla, zaštićivahu iskrcavanje te vojske. — Veliko odjeljenje od 1200 Poljičana stavilo se već na večer 14. marta kod Solina Foscolu na raspolaganje. — Ostatak

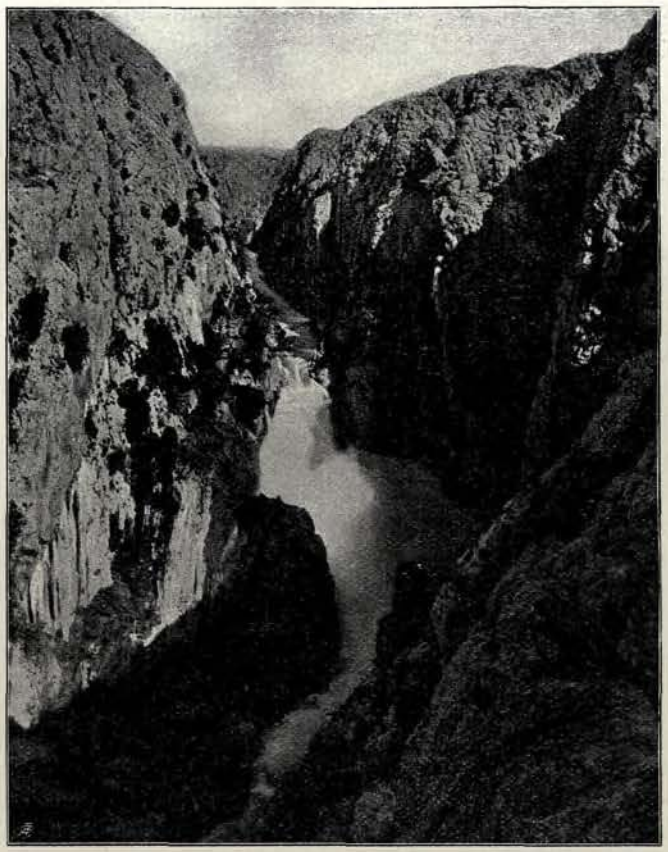

Slika 19. Cetinski slap „Velika gubavica" kod Zadvarja[1]).

pod vodstvom guvernatura Jakova i Simuna braće Marianovića[2]) dogje drugog dana, da odmah stupi u akciju.

Na 16. marta krene vojska, oko 7000 ljudi[3]), na visine Grebena kod Klisa. Nakon kratkog boja bez gubitka ijednog vojnika bijahu Turci, po prilici 400, koji su ovdje u dobroj poziciji u opkopima stajali, poglavito uslijed napadaja pukovnika Sorgo s legja, iz njihovog položaja potisnuti, te se povukoše u tvrgjavu.

[1]) Sa lijeve strane slapa obala Poljička, a s desne strane Zadvarje.

[2]) Jakov Marianović bio je kapetan satnije od 100 Poljičana u Spljetu; osnovanje iste bijaše dozvoljeno dukalama 30. maja 1592. i 17. juna 1595.; dužnost te satnije bila je, da čuva lazaret i da prati karavane. Erber, na ozn. mj. str. 23. i 24. — Šimun Marianović obnašao je čast kapetana Poljičke satnije u Omišu. — Izvješća Lunarda Foscola, Arhiv Frari, br. 128. i 129., god. 1646.

[3]) Erber, na ozn. mj. str. 25.

Tvrgjava se uzdiže na jednoj strmenitoj hridini a podijeljena je bila u tri dijela[1]).

Prvi, zapadni dio, bio je najniži, te ga nadvisivahu ostale utvrde i brdo Greben; kapija tvrgjave bila je sa zapadne strane; pred kapijom bili su turski grobovi. Do kapije se dolazilo pored jednog hana, koji bijaše prizidan na istočnoj strani na zidinama tvrgjave, i ležaše poviše ravnice „Megdan".

U drugom bedemu dizala se kula Oprah sa nekoliko manjih kula i malo kuća; i taj je dio još nadvisivalo brdo Greben.

U trećem bedemu bila su obitališta zapovjednika, a nekada knezova, i dvije čatrnje. Ovaj kao najviši dio tvrgjave nije ni s koje strane bio nadvisivan.

Izvan ovih obzida pružalo se s južne strane jedno predgragje sa više od 200 kuća; ovo predgragje bilo je okruženo jednostavnim zidinama. — Druga kućišta ležahu sa zapadne strane prama Grebenu na podnožju hridine, na kojoj je stajala tvrgjava.

Blizu tvrgjave bijaše nekoliko izvora, a najbliži je bio tako zvani „izvor svetih triju kralja", gdje je nekada stajao franjevački samostan sa crkvom, posvećenom trima svetim kraljima. Još se jedan izvor nalazio u Banji Dolcu.

Kad se raznio glas o predstojećoj opsadi Klisa, povukoše se u tvrgjavu Sandžak Kliški Mehmed Mustajbegović, sin Mustaj bega, ovaj potonji opet sin sestre sultana Selima II. — Sandžak je bio unuk paše Mustajbegovića, koji je prije 52 godine oduzeo Klis (1596.) carskoj vojsci. S njime je u tvrgjavi bio i njegov brat po mlijeku Mustaj beg Nurulahović. Osim njih bili su u tvrgjavi Ahmet aga Baraković, čovjek velikog ugleda, — Ahmet Spahi Omerbašić iz Solina, zapovjednik Kamena, koji bijaše mudar Turčin, Mustaj beg, Jusuf beg Filipović iz Glamoča, Isaj beg Atlagić iz Livna, Mehmed Čorbašić iz Sarajeva, harambaša Mehmed Žigaričić i drugi vigjeniji Turci, koji su se sa svojim dobrom i imetkom i njihovim obiteljima u sigurnu tvrgjavu zatvorili[2]).

U tvrgjavi bilo je od prilike 400 spahija i 200 janičara. Čete Foscolove opkoliše odmah tvrgjavu i odbiše još istog dana dva nasrtaja.

Nakon zapreme Grebena bijahu topovi iskrcani i teškom mukom blizu Klisa postavljeni; a 17. marta već stupi jedna baterija od tri topa pedesetfuntaša i jednog dvadesetfuntaša u djelatnost; ovaj se zadnji žaliboze već nakon malo metaka rasprsnu, te bude zamijenjen sa jednom dvadesetfuntaškom kolobrinom.

Nabrzo provale ovi topovi prvi obzid, a na 19. marta, na dan sv. Josipa, bude prvi bedem pod vodstvom sergente maggiore Sabbini, sergente maggiore Conte Begna i guvernatura Crutti, junačkim jurišem zauzet.

Turci nastaviše hrabro i odvažno obranu tvrgjave, a poticahu ih vogja kliški Baraković, Alaj beg Filipović, Ahmet Spahi Solinski i dvije age janičarske, te druge vigjenije vogje i Sandžak Mehmed Mustajbegovića.

Kod najopasnije tačke, kod Ozrine, podigoše se prikopi, da se zaustavi turska vojska, koja se je za oslobogjenje tvrgjave primicala. — Ovdje stajaše, uz ostale, i glavna vojska Poljičana pod zapovjedništvom Jakova Marianovića, kapetana poljičke satnije u Spljetu, Spljećani pod zapovjedništvom Čipči-a i 200 Morlaka.

---

[1]) Vidi sliku Klisa kod „knez Pavao Pavić", 1596.

[2]) „Historia della Guerra di Dalmazia tra Veneziani e Turchi" del Dottor Francesco Difnico dall' anno 1645 sino alla pace di Candia 1669 e separazione delli confini nel 1671 dedicata all' Illust. signor Battista Nani. — Časopis „La Domenica Zaratina", br. 9., god. 1890.

Pošto je Ozrina na taj način osigurana bila, a uslijed neprekidnog pucanja iz topova i u drugom bedemu provala učinjena, bi na podne 21. marta uzalud pokušano, da se provale jurišem uzmu. — I 22. marta u rano jutro poduzeti juriš ostade sa gubitkom od 7 mrtvih i 23 ranjenika bez uspjeha.

Nakon ponovnog pucanja iz topova, pokuša pukovnik Sorgo na 22. marta u 12 sati, da jurišem u drugi bedem prodre; ali juriš bude opet odbijen, i Sorgo puščanim zrnom u lice teško ranjen, a 34 vojnika ubijena.

Sorgov brat povede opet četu na juriš; i on bude puščanim zrnom u lice i kamenjem ranjen, ali ovoj četi ipak pogje barem za rukom, da se u provali drugog bedema ugnijezdi, da se tu održi i zahvati nešto zemljišta.

Pošto se dalje napredovanje suviše teško činilo, namjesti Foscolo sa velikim poteškoćama, s boka tvrgjave drugu bateriju.

Strašna bura 23. i 24. marta onemogući svako ozbiljno preduzeće, te se opsjedači ograničiše tek na ispaljivanje pojedinih metaka iz topova.

Na 24. marta uhvatiše kod Ozrine jednog Turčina s listovima, koji je imao obavijestiti opsjednute u Klisu, da se približuje turska vojska za oslobogjenje tvrgjave. — Već na 25. marta prispije ta, 4000 konjanika jaka vojska pod zapovjedništvom Tekeli-paše i navali odmah odvažno na prikope kod Ozrine; al turske čete budu od Poljičana, Primoraca i Morlaka hrabro suzbijene i progonjene. Na bojištu ostade 9 mrtvih i mnogo ranjenih Turaka. Od kršćanskih boraca ne pogibe ni jedan.

Foscolo, u svojoj odluci od povjerenika Foscarini-a podražavan, držaše shodnim da neprijatelja, koji se je povukao u Dugopolje, prije nego mu pomoć stigne, odmah narednog dana napadne sa konjaništvom i redovnom pješadijom.

U rano jutro 26. marta započne se napredovanjem; Turci su imali samo još toliko vremena, da se stave u bojni red; ali još prije, nego što započe pravi napadaj, povukoše se Turci natrag i ostaviše svoje čadore i prtljagu. Nego kad vidješe, da im Morlaci počeše pljačkati tabor, okrenuše se ponovo, te opet pregjoše u odvažan napadaj. U tom času stavi im se pukovnik Longavallo sa Oltramontanima i talijanskim oklopnicima, a pukovnik Destone sa redovnom pješadijom, s kojom se i Poljičani borahu, te kapetan Begna sa morlačkim odjelom nasuprot, i nagnaše brzo tursku vojsku u potpuni bijeg. Mnogo Turaka zaglavi na bojnom polju.

Radi umora konja i radi kamenitog, za pješadiju odveć teškog polja, nije se mogla ta odlučna pobjeda potpuno izrabiti.

Kod Klisa se megjutim Mlečani sa jednom baterijom primakoše još bliže tvrgjavi; pucalo se već iz pušaka i bacale u nju bombe i granate.

Na 28. i 29. marta nastade opet jaka bura, ali pucanje iz topova trajaše neprestano, te bi kula „Knesi Cuch“ (Knežev Kuk) zapaljena.

Već osvanu četrnaesti dan opsade (29. marta); druga dva proloma bijahu otvorena od baterije, koja bješe postavljena sa strane tvrgjave, ponovni juriši učinjeni, ali sve bijaše zbog strmenitih hridina uzalud.

Foscolo naredi, da sve topništvo, što bijaše na sjevernoj strani, obori vatru na treći obzid, da se ovdje jedan započeti prolom proširi i da se jedna kula u temelju uzdrma. Na 30. marta izjutra produži ova baterija krepko i sa najboljim uspjehom svoj rad.

Osim toga dade Foscolo jedan, Turcima na drugom bedemu oduzeti trideset-funtaški top, upraviti na treći obzid, da iz take blizine u te zidine puca. Od

početka opsade izbaciše Mlečani već oko 3000 metaka na tvrgjavu[1]). — Sada tek dadoše Turci znakova, da su voljni ugovarati. — Vatra prestade, a na skoro izagjoše iz tvrgjave jedan aga janičarski, Ahmet Spahi, Atlagić i dva druga Turčina. — Oni očitovaše u ime Sandžaka pridošlom provedituru Zorzi i knezu Scoto, da će tvrgjavu predati, ako im se dopusti, da se svi u potpunoj slobodi i sa njihovim oružjem odaleče.

Foscolo, koji se je iz Solina požurio, predoči Mujagi Čauševiću, nezakonitom bratu Sandžaka, Ahmet agi janičarskom i reisu Sandžaka, koji su preko proloma sašli, da se obzirom na stanje, u komu bijaše tada tvrgjava, samo ženama i djeci može dozvoliti, da se slobodno odaleče. Od Turaka se je često jedan ili drugi u tvrgjavu povukao, da obavijesti starješine o hodu ugovaranja. Pošto se takav sporazum nije polučio, izmole turski odaslanici rok do drugog dana, da se predomisle. — Foscolo se vrati na $10^1/_2$ sati noću na svoju galiju, da 31. marta rano iz jutra, praćen od povjerenika Foscarini-a i proveditura Covo, kao i mnogih drugih mletačkih plemića opet na lice mjesta dogje, gdje se nastaviše u blizini jedne kuće pregovori o predaji tvrgjave, kojima je i brat i zamjenik Sandžaka prisustvovao. Mješte zapređenog Ahmet-age pristupi harambaša Žigaričić.

Ma da su Turci imali još džebane (oko 25 barila praha), živeža, vode i oružja u obilnoj mjeri, i ma da još imagjahu 600 boraca (oko 100 ih je poginulo), bijahu ipak oko podne od njih primljeni ovi uvjeti: da se slobodno odaleče bez oružja i prtljage, da ostave 6 vigjenijih osoba kao taoce, dokle se ne povrate knez Capra, kapetan Gandussi i drugi zarobljeni kod Klisa i Šibenika, kao i kapetan Bortolazzi, koji je kod Zadvarja sa drugom dvanaestoricom zarobljen bio, a od kojih nekoliko bijahu u Carigradu.

Kao što bi ugovoreno, ugjoše u $2^1/_2$ sata po podne pobjedonosne zastave republike u tvrgjavu; tako je bio za Mletke zadobiven — kao što Foscolo veli — ključ Dalmacije, velika Poljička provincija.

Da se osigura odlazak Turaka sa njihovim mnogobrojnim obiteljima, poprimio je Foscolo opširne mjere i zapovijedio kapetanu knezu Zorzi da ih izvrši; on sam stajaše sa velikom pratnjom kod kapije prvog bedema. Sve konjaništvo i veliki dio pješadije bijahu postavljeni u dva reda. Ali ne samo da se sa više strana počeše pljačkati kuće u tvrgjavi, nego nastade još i u vojsci kao i u seoskom pučanstvu radi izdržanih muka izvanredna kipnja protiv odlazećih Turaka.

Najprije izagjoše 4 Turčina sa turbanima u ruci; za njima ranjen od topovskog zrna aga Baraković, koga je nosilo 6 ljudi; za ovima igjahu Kliške i strane turske obitelji. — Oko 240 osoba bilo je već iz grada izašlo. Baraković obruži Poljičane radi njihovog držanja protiv sultana, i zaprijeti im, da će ih, ako ozdravi, kazniti; sad dostigne uzrujanost najviši stepen. Baraković, kojega je radi njegove zločeste ćudi i globljenja mrzila cijela okolica, bude utučen; isto tako bijaše i drugih 200 Turaka, megju kojima i 5 žena, ponajviše od Morlaka izmrcvareno i od same vojske porobljeno, a ostali Turci oplijenjeni. Samo teškom mukom mogao se spasti život Sandžaka; turban i sablju mu otrgoše.

Foscolo, mačem u ruci, upotrebi svu svoju energiju, da zaštiti raštrkane Turke, da ih sakupi i dalje mirno odalečenje njihovo osigura. — On sam ubije mačem nekoliko svojih ljudi, koji se nijesu htjeli pokoravati.

---

[1]) Izvješća Arhiv Frari, Venezia ad br. 390., god. 1648.

Drugoga dana razvije sam Foscolo na tvrgjavi zastavu Mletačke republike i prisustvova svečanoj misi u gradskoj džamiji.

Od opsjedača poginu, po prilici, 150, veći broj bijaše ranjen, a još veći oboli uslijed jake zime.

U gradu nagjoše bogat plijen u novcu i u drugim vrijednostima, ukrasnom oružju, dragocjenim jahačkim sedlima, jer su Turci iz okolice već prije opsade sve njihove dragocijenosti unijeli u tu — kako oni mišljahu — nepredobivu tvrgjavu. — Osim toga nagjoše u tvrgjavi 5 topa, 200 pušaka, veliku zalihu praha i druge ratne sprave[1]).

O Poljičanima javlja Foscolo u svom izvješću o opsadi Klisa od 1. aprila 1648., br. 386, koje bijaše podlogom ovim retcima ovo:

„Kod ovoga poduzeća Poljičani su se zaista izvanredno spravnim pokazali; pošto sam im poslao guvernature braću Jakova i Šimuna Marianovića, oba porijeklom Poljičana, odmah su došli, a gdje je nužno bilo pokazaše se kao strastveni služitelji republike Mletačke, i potpuno dostojni javnog okrilja; da se ugovoreno izvrši, prikazaše se tačno i činima dokazaše meni zadato obećanje. Marljivo proučavam otugjenje ovoga puka od pokornosti prema Turcima, da ih za oružje republike zadobijem kao jednu vrlo znamenitu stranku. — Pošto Poljičani bijahu bez oružja, dao sam im doznačiti oko 300 velikih i malih pušaka, akoprem iskahu i veći broj, jer je samo po prilici četvrti dio od njih bio naoružan."

Kao što je malo prije spomenuto u junačkoj pjesmi Kačićevoj, borio se odlično hrabrim načinom i Juraj Pavić. Još se pri tom poduzeću osobito odlikovaše kapetan knez Zorzi, knez Scotti, mjernici Benaglio, Magli, Namur i Župić; a odlikovaše se takogjer „sergente maggiore di battaglia" Sabbini, guvernatur Crutta, koji je najprvi drugi bedem prekoračio, dalje guvernaturi galija plemići Marcello, Valier, koji je pri jurišima u najžešćoj borbi mačem u ruci stajao, Bembo, Donado, Zane, Dolfino, Malipiero i proveditur Cocco.

Kao taoce zadržao je Foscolo šest Turaka na ime: Mustajbega, brata Sandžaka, Jusuf bega Filipovića od Glamoča, Isaj bega Atlagića od Livna, Mehmed Čorbašića od Sarajeva, Ahmet Spahi Solinskoga i Mehmed harambašu Žigaričića od Klisa. — Pošto Filipović bješe pobjegao, morade Sandžak Mehmed beg ostati kao talac.

Za zapovjednika grada odredi Foscolo proveditura Frana plemića Valerio. — Oko 400 momaka sačinjavahu novu posadu[2]).

Tvrgjava Klis bijaše pod Mlečićima djelomice pregragjena i znatno pojačana.

U Poljicima, u Dônjem Docu, čuva se u kući Mate Bilića uz ostale uspomene na negdašnju Poljičku provinciju, o kojima će kasnije biti govora, i jedan trešnjasto-crveni, izderani i krvlju poprskani svileni barjak, pod kojim da su se Poljičani kod Klisa i pri sinjskom jurišu (1686.) borili[3]). Barjak ima duljinu po prilici od 2·50 *m* i širinu od 2·05 *m*.

Po ugovoru, sklopljenom sa Foscolom u Omišu 28. maja 1647., primila je republika na sebe godišnji trošak od 1512 dukata[4]).

---

[1]) Francesco Difnico, Časopis „La Domenica Zaratina", br. 20., god. 1890.

[2]) Leonardo Foscolo, proveditore generale. Izvješće o osvojenju tvrgjave Klisa sa galije kod Solina 1. aprila 1648. Arhiv Frari, br. 56. Prov. Gen. Sr. Foscolo 1648 Marzo fin Luglio Senato III (Secreta); u Solinu 7. aprila 1648. ad br. 389.; ovo zadnje je isprava o predaji tvrgjave. — „Historia dell' ultima guerra" di Girolamo Brusoni, na ozn. mj. str. 163. — „Documenti storici", Solitro, I. sv., na ozn. mj. str. 269.

[3]) Pisac ovih redaka više puta je vidio ovaj barjak kod Bilića u Dônjem Docu.

[4]) Erber, na ozn. mj. str. 26.

Obzirom na štete, koje su pučanstvu poljičkom uslijed rata nanesene, poslaše oni dostojanstvenici, kojima u tom ugovoru bijahu dosugjena godišnja beriva, knezove Frana Sudgića, Ivana Novakovića, vojvodu Jura Kulišića i kancelira Ivaniševića kao odaslanike Poljičke u Zadar, da podnesu Foscolu molbu, da bi se od tih 1512 dukata provinciji Poljičkoj svake godine doznačilo 300 dukata od njima obećanih beriva. Samo vojvoda Jure Kulišić, koji je imao većih trošaka, imao se je ostaviti u potpunom uživanju svojih beriva. Molbenica bila je predana Foscolu 16. jula 1648. u prisustvu svjedoka dra Jerolima Soppe i Tripa Mladineo. Foscolo udovolji toj molbi[1]).

Radi odlučnog sudjelovanja pri jurišanju Foscolovu na Klis, navukoše Poljičani na se osvetu Turaka. — Mjeseca marta 1649. poduzeše Turci izvr-

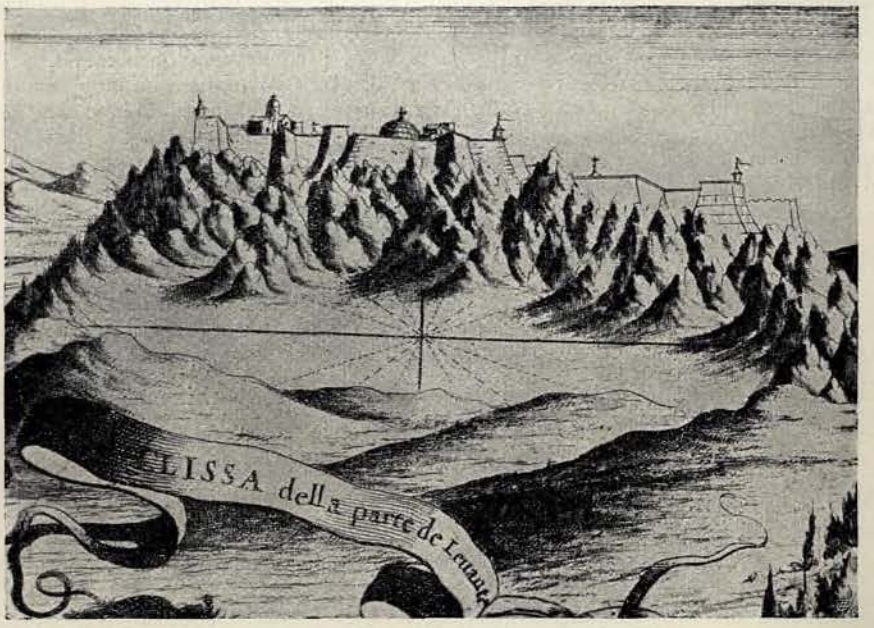

Slika 20. Klis 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

šenje te njihove namjere, da se Poljičanima osvete i njihovu zemlju ognjem i mačem da opustoše. — Za to provali Turska vojska od 6000 momaka pod pašom Muhamedom Tophanom preko Žrnovnice u Poljica; desnim krilom zapovijedaše Sejid paša, lijevim Izuran Alija, a sredinu sa jezgrom svoje vojske predvodio je Tophan sam; svi su imali zapovijed, da ništa ne štede i svakoga da ubiju.

Nesretni Poljičani zaludu se utjecahu Mlečanima za obećanu pomoć; samo prijatelji njihovi iz susjednih krajeva i sela pomogoše im, te tako skupiše kakovih 1000 momaka, s kojima se povukoše u svoje planine. Starce, žene i djecu posakrivaše po špiljama i pećinama Mosorskima. — Bijesni Turci uzeše sada harati i robiti sela, polja i šume, te ubijati i mučiti žitelje, koji ne bjehu umakli. — Izabrana četa Poljičana od 200 momaka, koju vogjaše boju vješti Stjepan Bobetić,

[1]) Namjesništveni arhiv, Spisi generalnog proveditura Leonarda Foscola, knj. I., tab. 367. — Erber, na ozn. mj. str. 26.

vojvoda Juro Kulišić i rogjak mu Petar Kulišić[1]), napadaše na Turčina, gdje bi samo mogla, te ga nastojaše domamiti u planinu, gdje bijahu ostali Poljičani pod vodstvom njihovog velikog kneza Jurja Pavića u zasjedi.

Turci provališe kao harajuća bujica. Razorena sela, uništena polja, goruće stogodišnje šume, na smrt izmučene lešine označivahu njihov put od rijeke Žrnovnice na megji Poljičkoj sve do ravnice pod Gradcem, gdje se svake godine veliki knez birao. — Ovdje se veliki knez Jure Pavić spusti dne 27. marta sa svima Poljičanima s planine u nizinu, te se svom silom sa junačkom svojom četom obori na Turke, i natjera ih u bijeg[2]). — Veliki dio bjegunaca bijaše iz ravnice nagnan u klanac Ilijinac, koji prama selu Zakučcu blizu Cetine svršava dubokim ponorom od kojih 200 stopa. Turcima ne ostade drugo, već da se u taj ponor strmoglave[3]). — Oko 360 Turaka, megju njima 60 begova, aga, serdara

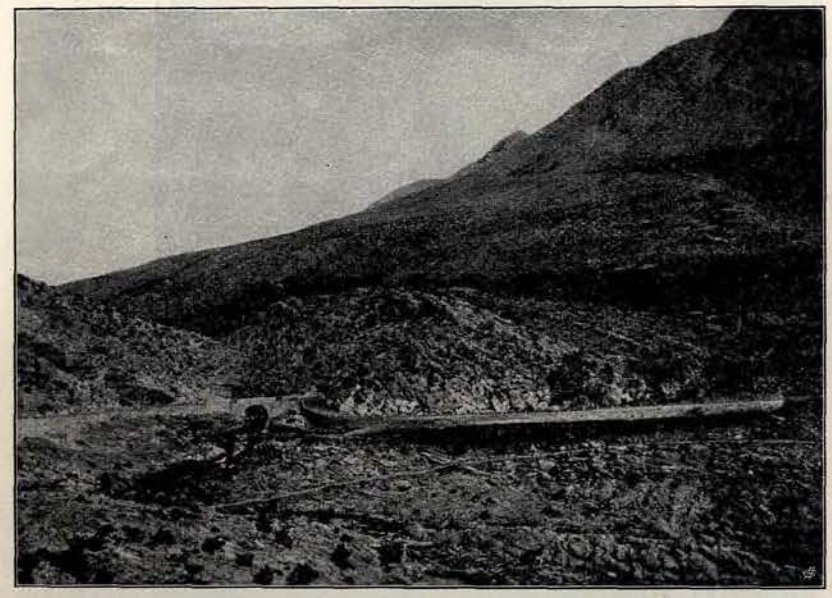

Slika 21. Mala ravnica pod Gradcem, gdje je Juraj Pavić Tophan-pašu potukao; u dnu Mosor.

i dizdara, bijahu zarobljeni, množina njih poubijano i mnogo oružja i zastava zaplijenjeno[4]). Po Kačiću se kod ove prigode megju Poljičanima osobito istaknuo i Nikola Pavić, koji je sam 10 Turaka ubio.

Po usmenom porodičnom predanju bio je jedan Nikola Pavić najstariji brat velikog kneza Jurja Pavića.

Ovdje valja spomenuti i junačko djelo jedne djevojke, koje je u živoj tradiciji u cijelom Poljičkom pučanstvu daleko rasprostranjeno, i koje je znatno pobjedi doprinijelo. — Poljička junakinja Mile Gojsalića[5]) bila je, veli se, nevjesta hrabroga Petra Kulišića. — Tužnim srcem rastala se od svoga dragoga, kada je

[1]) Kulišići su iz Čvrčića, odlomka sela Srinjina.

[2]) Franceschi, „Dalmazia", na ozn. mj., 1847., str. 114., 169. i 170. — Klaić, na ozn. mj str. 142. i 143.

[3]) Kako me pri putovanju u onom predjelu uvjeravahu, nalazi se i danas pod hridinama mnogo čovječijih kostiju.

[4]) Kačić, na ozn. mj. str. 278. i 279., — o Kulišiću str. 281.

[5]) Gojsalići su nastanjeni u Kostanjama.

krenuo sa četom u boj, ali veća ju tuga morila, što se bojala, da će Turci ovoga puta uništiti Poljica. — Ljubav za Petrom i za otadžbinom duboko se kosnulo njezina srca, te smisli jedno junačko djelo. — Bila dična cura plemenite poljičke kuće Gojsalića. — Preobuče se u najsjajnije odijelo, naresi se zlatom i srebrom, te pogje u čador Tophan paše, da ga začara svojom ljepotom, da joj dade pristupa k barutani pokraj čadora, gdje je ona odlučila podmetnuti vatru. Prah će prsnuti, paša će poginuti, poginuće i mlada junakinja, ali će se Turci smesti, i Poljica biće spašena. Što zamislila, to junački izvela. Jednoga popodneva, kada se najljući boj bio ispod Mosora, kada Turci čekali zairu i zapovjedi od svoga paše, podiže se velik oblak crnoga dima, začu se strašan tutanj; izgori barutana i čador, poginu Tophan paša, poginu i Mile Gojsalića, ali kada Turci dočuše za pašinu smrt, ostadoše

Slika 22. Predjel oko Zakučca; gdje je mali slap, tamo je ponor; u dnu Mosor.

ko bez glave, smeli se, pobunili i stadoše bježati po izgorjelom taboru. Poljičani ih tada snažno zaokupiše, ne dadoše im stopom krenuti natrag, već ih nagnaše nad visoke klance povrh Zakučca, i tu u duboke ponore do jednoga strmoglaviše[1]).

Ovo junačko djelo opisaše pjesnici August Šenoa i Gjuro Kapić, prvi u jednom kratkom spjevu u zagrebačkom časopisu „Vijencu“, br. 12., god. 1887., str. 181., a potonji u ovećoj romantičko-epskoj pjesmi, isto u „Vijencu“ br. 8., 9., 11., 12., 13. i 14. god. 1887.; i ovi spjevi temelje se na usmenom predanju[2]).

I Pavlinović spominje na temelju usmenog predanja junačko djelo Mile Gojsalićeve, nego čini se, kao da ga on u ranije doba prenaša[3]).

---

[1]) „Narodni Koledar Matice Dalmatinske 1898.“. Poljica, Frano Ivanišević, str. 129. Ovo saopćenje junačkoga djela Gojsalićeve temelji se, po pismu m. p. popa Ivaniševića dneva 30. marta 1901., na usmeno predanje.

[2]) Pismo Kapića na pisca ovih redaka.

[3]) Pavlinović, na ozn. mj. str. 67.

Na 24. septembra 1651. dogjoše veliki knez Juraj Pavić, Don Petar Gargatović i Miho Okiašić[1]) u Zadar, te ponoviše ovdje zakletvu vijernosti u ime cijele provincije, a u znak njihove vijernosti ponudiše sa ovim podneskom godišnji danak od pô groša na svaku kuću, za ratnih i za mirnih vremena[2]).

Ovaj podnesak glasi:

Prisvitli i Preuzvišeni Gospodine Providuru Ćenerale! Puci od Provincije Poljičke, premda pritisnuti od turske sile i od njegove snage obvladani, jesu vazda u svome srcu uzdaržali onu viru prama Privedrome Principu, koja od sladkosti Principova vladanja utvardjena jako u svoji stariji bila je paker (taker) u njiove sinove prinesena po bašćenskome naslićenju i od njih po sve vrime pomljivo uzdaržana.

Zagrliše prošasni godina zgodu, koja jim se prikazala na uzeću Kliškome; zašto pridajući se povoljno i zaklevši se da će biti virni združiše se Njiovim oružjem na osvojenje Klisa i udilovaše u tomu i u svakoj stvari, koliko se pristojaše dobrim vojnikom i virnim podložnikom, a sada zato većma opravdati svoju ljubav prilagajući se svojima

Slika 23. Crkva svetoga Jurja na Gradcu.

starijima, koji u stara doba pridavahu arač Principu, prikažiju sada po Nami Juri Paviću Knezu Velome, Don Petru Gargatoviću i Knezu Miji Okiašiću, daće pridavati svake godine u Kamaru Splicku arač toliko u vrime mira koliko u vrime rata po pô groša na svaku kuću, imadući se početi plaćati na 1. Decembra došasnoga.

Mole zato dobrostivo principa, da primi dobrovoljno ovo maleno ali istinito svidočanstvo od njiove stalne vire i primi ovo njiovo sirčeno pridavanje za zlamenje ljubavi očeve i odvitovanja, kojega su uživali njiovi stariji pod krilom Principa Privedroga i koje i oni uzdaju se uživati od Principova Veličanstva[3]).

Na 14. oktobra 1651. primi generalni proveditur Jerolim Foscarini u Trogiru glede danka poljičke provincije ovo pismo:

Prisvitlome i Priuzvišenome Gnu, Gnu Jerolimu Foscarini, Prokuraturu Svetoga Marka i providuru Ćeneralu u Dalmaciju i Albaniju, Gnu Našemu poljubljenome poklon i pridragi pozdrav od Nas Kneza Jure Pavića Kneza od Poljice, Petra Bašića kapetana,

[1]) Okiašić ili Očašić.

[2]) Namjesništveni arhiv. Spisi generalnog proveditura Jerolima Foscarini 1650.—1652., libro unico, tab. 30. — Erber, str. 27.

[3]) Isprava u prepisu primljena od m. p. popa Ivana Lučića.

Kneza Ivaniša Novakovića i Kneza Stipana Bobetića Prokuratura vlastele, od Kneza Mije Okiašića i Ivana Lukačevića Prokuraturov Didića i od sve gospode Didića puka i od svega Našega Zbora Poljičkoga.

Ova naša umiljena i privirna Općina Poljička jednačijući se naredbom svojih Starijih u želji pokazat istinitom i ljubav sarčenu prama Privedrome vladanju Mletaškome, budući se zato sakupija običajnim načinom Zbor, jesmo primili ovo odrećenje koje Vam združujemo svima knjigama moleći Vaše P. Gospostvo, da ga primite i na utišenje sviju ovih pucih, koje mole Boga Gna za napunjenje to veće Vaše slave i slavodobića, da ga primite za kuntenstvo njiova vikovita poklona. Ove knjige biće Vam pridane od Poštovanoga Gospodina Dom Petra Gargatovića i Kneza Vrane Sučića, koji na tu svarhu bivaju poslani prid noge V. P. G. i priponizno ljubimo Vam skute.

U Poljici na 14. Otombra 1651.

Andrija Ivanišević, Kančilir.

Ovome pismu bijahu priložene ove isprave:

U ime Isukrsta slavodobitnika.

Godine od Njegova poroćenja 1651. na 30. Rujna.

Budući skupija Zbor Poljički na Gradac pod crikvom Svetoga Jurja, prid Knezom Jurom Pavićem Knezom Velikim, pri Vojvodom Lukom Bašićem, Knezom Ivanišem Novakovićem i Knez Stipanom Bobetićem Prokuroturom vlastele i prid Knezom Mijom Okiašićem i Jivanom Lukačevićem Prokuraturom Didića i Andrijom Ivanišević Kančilirom. Zboru bilo je prošteveno na visok glas strag pisano pismo, prikazano Priuzvišenomu Gnu Generalu Voškarincu od istoga Kneza Pavića, Mije Okiašića i Gna Don Petra Gargatovića na ime sve Obćine od svih jednoglasno i skladnom koliko Gospode toliko Didića bilo je potvrgjeno i povaljeno moleći zato ista Obćina, da poradi plaće od arača po pô Groša na kuću da bi se dostojao Gn General utvardati i razbistriti isti arač na dvista Groša[1]) svake godine od iste obćine Poljičke brez da bude smetnja svake godine pobrojivat kuće, na koje bi se vadilo po pô Groša što je bilo obetano u istomu pismu, obetajući se isti Poljičani za se i za svoj ostatak posve izpunjivat u svakoj stvari pod viru i pečat one iste zakletve od virnosti, koja u prošasni godina od njiovi Glavari bila je učinjena u ruke Prisvitloga i Priuzvišenoga Gna Generala Foškula i tako[2]).

Ovome pismu bio je priložen i prepis gorespomenutog podneska, što ga je veliki knez Jure Pavić 24. septembra 1651. predao generalnome provedituru u Zadru.

Ovoj molbi o utanačenju danka sa 200 groša udovolji generalni proveditur Jeronim Foscarini 9. novembra 1651.

Mi Jerolim Voškarinac

Prokuratur S. Marka za Privedru Republiku od Mletak, Providur Ćeneral od Dalmacije i Albanije.

Budući se prikazali prid našu oblast 24. Rujna prošasnoga na ime Općine Poljičke Jure Pavić Knez veliki, Dom Petar Gargatović i Knez Mijo Okiašić s pismom u kojemu pokažujući virnost onizi puci koju u svako vrime ukazaše prama privedromu Principu. Za svitlije svidočanstvo njiove ljubavi obetaše pridat u Kamaru Splicku svake godine arač toliko o miru koliko o ratu pô groša na svaku kuću imadući počet plaćat na 1. Decembra došasnoga moleći da Princip primi dobrostivo ovo maleno ali istinito svidočanstvo njiove vire i primiti ovo njiovo srčeno pridavanje za bilig otčeve ljubavi i odvitovanja svarhu kojega pisma onda smo se saravnivali daćemo utvarditi, kako dobrostivost Principova jest običajna dilovati u takovi zgoda, kada ista Općina Poljička potvardi svoje isto obećanje. I budući se posli skupijo Zbor iste Općine Poljičke na 20. istoga miseca, potvardi obećanje rečeno a proseći sada ista Općina da plaćanje arača po pó groša na kuću da bismo se dostojali utvrditi i sastaviti isti arač na dvista groša na godinu, kojeće se pridavat od iste Općine za da se digne uzrok svake godine pobrisivat kuće, za koje bi se imalo vadit po pô groša, kako je bilo opetano kako zgora i svojima knjigama od 14. Otombra, budući Nam poslali svoju potvrdu s tumačenjem takovim je nam istim knjigam i zajedno Pom. Don Petru Gargatoviću Knezu Vrani Sućiću njiovima Poklisarom uzmoliše, da je primimo na utišenje onoga puka. Mi dobro razumijući otčevu ljubav, kojom u svako vrime i u sve zgode bili su zagrljeni i odvitovani oni puci od

[1]) 200 groša iznose po našem današnjem novcu 1736 kruna. — 1 groš = 12 karantana.

[2]) Pavlinović, str. 75. i 76. — Isprave u prepisu primljene od m. p. popa Ivana Lučića.

Privedroga Principa, kojim temeljom jošće od Nas u vrime ovoga Našega vladanja bili su vazda poljubljeni i otčevim okom gledani prilagajući se zato njiovoj prošnji, primamo dali sve na volju Principovu Poljičko obetanje, da će plaćat po dvista groša na godišće arače u Splicku kamaru, što će se počet plaćat na dan zgor upisan obetajući istima Poljičanom, da kako oni primljeni pod krilo Privedroga Principa uživaće vazda bilige od njegove ljubavi i odvitovanje, tako isti Poljičani odgovarajuć Principovu dobročinjenju, oćese usilovat saki dan pokazati to veće očite i življije bilige i svidočanstva njiove vire i podložnosti, zapovidajući Mi da ova bude pečatjena običajnim pečatom S. Marka i jispisane gdije od potribe u Viru.

Iz Zadra na 9. Novembra 1651.

Jerolim Voškarinac Prokuratur, Providur, Ćeneral[1]).

Poljičani bijahu u odviše nepovoljnu položaju.

Po ugovoru od 28. maja 1647. staviše se isti pod Mletačko suverenstvo i obvezaše se, da će se pod Mletačkim zastavama boriti, a sada plaćahu Mlecima i gore spomenuti danak. — Nakon osvojenja Kamena, Solina i Klisa prijegjoše odista okoliši tih tvrgjava u posjed Mletački, ali ostale megje posjeda republike i turske države ostaše još za dugo vremena nepromijenjene, tako da su Poljica zbilja ostala pod suverenstvom turske države, a ova je — kako proizlazi iz čitavog niza isprava, koje će se na dotičnom mjestu navesti, — i vršila ovo pravo suverenstva.

I nakon dugog ratovanja na Kandiji 6. septembra 1669. sklopljeni ugovor o miru, nije u stvari ništa promijenio, pošto je u 2. tački republici mletačkoj bilo ostavljeno mirno uživanje samo tvrgjave kliške sa zemljištem što joj pripada i sa svima stečevinama u Dalmaciji, kojima Poljica ne pripadahu.

Baš u doba vladanja velikog kneza Jurja Pavića pada još drugi, koncem mjeseca septembra 1654. izdani ferman sultana Muhameda IV., sina sultana Ibrahima, koji označuje u to doba vršenje prava turskog suverenstva nad Poljicima i čiji prijevod iz izvornika ovako glasi:

Tugra sultana Muhameda IV. sina sultana Ibrahima.

Vi uzori kadija i sudaca, izvori kreposti i učenosti, kadije od Imockog i Sinja, čija čast neka se uzvisi, i Vi ponosi svojih ravnih i svojih drugova, dizdari gradova i vojničke age na granici Zadvarja, Imockog i Sinja, čija čast neka se uzvisi, kad stigne visoki carski nalog neka Vam je poznato, da su podanici (raja) iz sela zakupa Poljicâ, koje je moje carsko dobro, poslali u moju carsku vojsku čovjeka s tužbom i prijavili, da su nekoje čete vojnika iz Sinja i Zadvarja došle i pritisle im sela, zarobile im gjan i porodice i zaplijenili im marvu i imetak, pa da se tamo ne mogu smiriti, dok su oni svoj otpadajući harač činovnicima, koji su ga ovlašteni sakupljati, podmirili, a nijesu učinili nikakva postupka protiv uzvišenog šerijata, niti su imali ikakve sveze sa vjerskim neprijateljem, te su zamolili za moju carsku odluku, kojom će se to dokinuti i zabraniti.

S toga zapovijedam, da raju iz sela Poljicâ razbojnici tako ne uznemiruju, budući su oni raja pod haračem, pa nalažem, kad moja previšnja odluka prispije, da po mom previšnjem Fermanu, koji je u tom pogledu izdan, postupate i da u rečenim kotarima na mjestima, gdje se narod skuplja, jasno opomenete i oglasite, da niko nikad protiv uzvišenog šerijata ne da napadati na imetak, djecu i porodice raje iz Poljicâ, pošto su oni raja pod haračom. To ne dajte, dokinite i zabranite! Kogod se od sada ne sustegne, nego bude protiv mog previšnjeg naloga plijenio raju iz Poljicâ i njihovu djecu i porodice kao ratujuću stranku robio i napadao, takove sve ukorite i zasluženo ih kaznite.

Vi opet, koji se ne mognete ispričati, što ste zanemarili svoju dužnost i zapustili se, vrlo ćete se kajati: to jest Vi, vojničke age u spomenutim kotarima, ako ne budete zaptili svoje vojnike, pa prouzročite ovakove korupcije (uzbune, fesad) ili u držanju reda zanemarite Vašu dužnost, poslije ćete se vrlo kajati. Tako znajte i oslonite se na previšnji znak!

Dano na Čupri-polju (Küpri sahrasi) početkom mjeseca zil-hidžeta godine hiljadu šezdeset i četvrte (koncem septembra 1654.)[2]).

[1]) Isprava u prepisu primljena od m. p. popa Ivana Lučića.

[2]) Isprava, primljena na ogled od Monsignora Bulića, ravnatelja muzeja u Spljetu.

Iz tih se isprava vidi, da su Poljičani u ono doba osim danka od 200 groša Mletačkoj republici, morali plaćati još i Turcima harač.

Pored svega toga držahu se Poljičani vjerno ugovora, sklopljenog dne 28. maja 1647. u Omišu; oni se boriše pod zastavama mletačkim na Kandiji god. 1644.—1669. na osobiti način, kod Klisa, Sinja, Novoga, Knina, kod Kule Norinske, kod Čitluka, Gabele i u drugim prigodama. Ako bi pak Turci i s velikim četama u njihovo područje provalili, kao u martu 1649. čak pod Gradac, 1663. i u julu 1686. do Doca dônjeg, tada su uvijek bili sami i na same sebe upućeni.

Trebalo je mudrog, diplomatskog upravljanja sa strane velikih knezova, da se mala država sačuva od propasti i da se izvuče iz ovakih opasnosti.

Kako potvrgjuju povjesnički dogagjaji, bio je Juraj Pavić radi svoje mudrosti, svoga razbora i srčanosti toj teškoj zadaći potpuno dorastao[1]), pak i danas — kako je pisac ovih redaka pri putovanju u Docu Dônjem, gornjem i Srijanam, rodnom mjestu Pavića, čuo — spominju velikog kneza Jurja Pavića prosto sa pridjevkom Juraj veliki.

Juraj Pavić imao je, po porodičnom predanju, 3 brata i 6 kćeri. — Nikola je bio najstariji brat, a za ovim slijede veliki knez Juraj, pak brat Stefan, koji je kao svećenik umro, i napokon brat Pava, koji je ostavio veće potomstvo.

Kćeri velikog kneza Jurja bile su sve poudane i to: jedna za Novakovića, jedna za Narančona u Primorju, jedna za Utroličića na Slime, jedna za Lučića u gornjem Docu, jedna za Lukačevića i jedna za Vladovića.

Sve ove sestre prodaše svoje dijelove od posjeda svojemu stricu Franu Paviću, najstarijemu sinu Pava Pavića.

Jurja Pavića, tog oca domovine i preporoditelja slobode u Poljicima, naslijedio je poslije dugog i srećnog vladanja Jure Sinovčić[2]).

Po predanju, po oporuci pokojnika i po ispravama, što su kod članova porodice Pavićeve u Srijanam, — počiva veliki knez Juraj Pavić, koji je umro g. 1660. na svom dobru u Srijanam, u tamošnjoj župnoj crkvi B. D. M.[3]).

Konačno se navode iz vremena vladanja velikog kneza Jurja Pavića još ove turske, u hrvatski jezik prevedene isprave:

„Pošto su rečeni Karale i njihova braća Polo (ili Jula, nečitljivo) i Jakov, stanovnici Cetine, dok im se otac zvao Petar, svi u bijegu (nepoznatoga boravišta), prodadoše se sve njihove nekretnine. Na temelju ove tapije kupio je te nekretnine Maman, Petar i Juraj, klíški stanovnici. — Ove iste nekretnine pregjoše u posjed Matije, Jurjevoga sina, koji je pak putem baštine postao jedinim vlasnikom istih.“

Povod spisu jest ovaj: Pošto je Jelena, kći Jakova, iz sela Stijene umrla, spala je po zakonu pod tapiju njezina baština, koju je ona posjedovala na temelju tapije gruntovničkog činovnika u selu Gati, pa je tu baštinu zatražio stanovnik sela Stijene, a muž njezin Tadija, sin Jurja, našto je tapijska pristojba, koja spada državi, ubrana i u njegove ruke ovaj tapijski list izručen, da rečenu baštinu sa svim sastojinama i pripatcima posjeduje, te da mu u tome niko ne smeta.

Spisano početkom zilhidžeta god. 1051. (1634.)

(Potpis nečitljiv.)

Povod spisu jest ovaj: Pošto je stanovnik Stijene, Tadija Parskoč umro, a umro mu opet i sin Ivan, te mu dio baštine spao pod tapiju, koju tapiju je zatražio njegov brat

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj., 1846., str. 501.

[2]) Franceschi, „Dalmazia“, 1846., str. 502. — „Bullettino“, god. IV., str. 37.

[3]) Saopćenje Ante Pavića p. Petra i Marka Pavića pok. Mije, Srijane dneva 8. aprila 1901. — Vidi sliku župne crkve u Srijanam na početku ovih povjesničkih prinosaka.

Petar, i uplatio prenosnu pristojbu, što spada državi, to je uslijed toga ovaj tapijski list napisan i Petru uručen.

Pisano u mjesecu ševalu 1061. (1644.)

Suvremeni zastupnik erara: Jusuf.

Pošto se baština pokojnoga Jurja, Matova sina, uredila glede našljedničkoga prava, ovo se izdaje da služi po pravu Jurjevim našljednicima, koji stanuju u Cetini, kotara Poljičkog.

Napisano od Šerijata god. 1031. (1624.)[1].

Bobetich Stefano (Bobetić Stjepan) 1652. 8. marta.

Erber, na ozn. mj. str. 30.

Po usmenom predanju Stjepan Bobetić je na žalostan ali zaslužan način zaključio svoj život. — On imagjaše jednu vrlo lijepu sinovicu, kćerku pokojnog brata svoga po imenu Katu, koja je sve imanje očevo posjedovala, i kojim je imanjem upravljao stric njezin, Stjepan Bobetić.

Ovaj posjeti za vremena, kada već nije više obnašao čast velikog kneza, sa svojom sinovicom Katom sajam u turskom Zadvarju, koji se je 24. augusta držao, ali se povrati sa istog sam u Ostrovicu natrag, a Katu ostavi u rukama dizdara od Zadvarja, komu je svoju sinovicu prodao, da se tako dočepa njezinog posjeda. — Da je zastraši, dade dizdar Katu baciti u tamnicu, a kad joj se približi da je siluje, usmrti se Kata sama jednim nožem, što ga je sobom nosila. — Radi toga nastane velika uzrujanost u Poljicima, te u jednoj skupštini pod Gradcem bude Stjepan Bobetić, koji istoj prisustvovaše, radi toga pozvan na odgovornost.

Poslije skupštine požuri se Bobetić k dizdaru Kliškom i javi mu, da ga u toj skupštini 4 svećenika obružiše, i da nagovaraše narod da se digne protiv Turaka. Dizdar pozove ova četiri mlada svećenika u Klis, te ih bez saslušanja osudi na smrt, i dade ih pogubiti blizu sela Kučine, gdje ima dubokih pećina.

Kad je narod o ovom novom nedjelu Bobetića dočuo, pohrli sa sviju strana k njegovoj kući. — Bobetić je za to još na vrijeme doznao, pa otruje jelo i piće i zapovjedi svojim ljudima, da ovo pred velikog kneza i ostale dostojanstvenike iznesu, te izjaha svoga konja da u Spljet pobjegne. — Služinčad dokaže pridošlim dostojanstvenicima, da je jelo i piće otvovano; nekoliko snažnih ljudi pohita za Bobetićem, dostignu ga na vrhu Kopile nedaleko sela Postrane i tu ga ubiju. Kuću Bobetića u Ostrovici zapale a ostatke zidova poruše.

I danas su još te ruševine svjedoci ovih dogagjaja.

Ovaj je dogagjaj opisao J. Kapić iz Spljeta u vrlo lijepom spjevu u br. 15. „Pučkog lista“ godine 1896.[2]), „Kako je Bobetić prodao bratučedo Turcima i druga pogana djela počinio, pa sve to platio glavom“.

U časopisu „Hrvatska Vila“, svezak IX., str. 190., godina 1882. nalazimo članak g. Srećka Karamana pod naslovom „Narodna pjesma iz starinskog rukopisa“[3]) o smrti Stjepana Bobetića, iz kojeg vadimo ovo:

Prebirući neke stare listine, dogje mi pod ruke narodna pjesma, koja nam razjašnjuje smrt nekog narodnog junaka. Pomislio sam, kako ne bi bilo s gorjega, da ju priopćim u kojem listu, te sam se evo obratio našoj „Hrvatskoj Vili“.

---

[1]) Ova se isprava po njezinom popravljenom nadnevku ima uvrstiti kod velikog kneza Radoša Sudgicha (1609.—1626.) na str. 272. ovog „Glasnika“ (2. sv., 1903.) poslije turske isprave od god. 1622.

[2]) J. Kapić navodi u svome pismu od 4. jula 1901., da je svoju pjesmu sastavio po usmenom predanju.

[3]) Svojta Stjepana Bobetića.

Pjesma[1]) je u bistroj poljičkoj ćirilici. Pripada prošlome vijeku, pisana je malo kasnije, nego se je čin zbio. Na svršetku nosi ta pjesma neki nerazumljivi pečat, koji će možda biti od starinske obitelji Ivaniševićeve, a to sudim po tom, što se je našla megju starim spisima te kuće, te su ju kućani sahranili po svoj prilici s toga, jer spominje nekog Don Luku Ivaniševića iz istog koljena.

Stjepan Bobetić je narodni junak, o kom nam pjesma pripovijeda.

Povijest nam pokazuje Bobetića kao osobu junačku i na glasu, koji se opošteni, kad je na čelu čete od 200 Poljičana gonio Turke, koji su preko Žrnovice bili provalili u broju od 6000 momaka, pod pašom Muhamedom Tophanom, s divljom namjerom da haraju i robe poljičku župu. Stjepan Bobetić spominje se opet godine 1651. kao jedan od prokuratura sa strane vlastele, kad su Mlečići od Poljičana tražili harač; a to dakako u znak harnosti, što su te godine Poljičani pomogli Mlečićem uzeti tvrdi grad Klis! U toj prigodi glavari i prokuratori, tako usilovani odlučiše u zboru pod crkvom sv. Jurja davati mletačkoj vladi harač od 200 godišnjih groša.

Po onom, što nam pjesma pripovijeda, bio bi taj Bobetić, kojega nam povjesničari pokazuju junakom i domoljubom, u zadnja vremena svog života nisko pao, bio bi umro od puške nekog Luke Mrkonjića, a to rad crna izdajstva, što ga je počinio, predavši s prevarom Babometoviću, kliškom kapetanu, Lučića Radoša i Don Luku Ivaniševića, koje je Babometović dao pogubiti.

Poljički zakoni sudili su na smrt onoga, koji bi se bio okaljao izdajstvom, te bi mu zapalili i iskopali kuću, a cijelo imanje njegovo dobio bi onaj, koji bi ga smakao. Tako se zgodi i junaku Bobetiću. Dan danas vide se još razvaline njegove kule u selu Poljičkome „Ostrovica“[2]).

Pjesma nam se ne pokazuje savršena, jer na više mjesta mora da je izostavljeno nekoliko stihova. Mi joj nijesmo ništa htjeli nadodati, te priopćujemo sasma vjerni prepis.

Krševita lipa su Poljica!
U njima je malena glavica
Što se zove selo Ostrovica,
A kraj nje je kula Bobetića,
I ona je tvrdo ogragjena;
Ali joj je zaludu lipota,
U njoj sidi Bobetić Stipane,
Podviv noge bilu knjigu piše,
Ter je šalje Klisu bijelome
A na ruke Kliškom kapetanu!
„Pobratime Kliški kapetane!
„Kažem pravo da bi bio zdravo,
„Pogubi mi Sučića Radoša
„I don Luku Ivaniševića;
„Ako li jih pogubiti ne ćeš
„Oni hoće i mene i tebe.“
Kada njemu bila knjiga dogje,
Knjigu štije drugu udilj piše,
Ter ju šalje u kršna Poljica,
A na ruke Bobetić Stipana:
„Avizajte[3]) Sučića Radoša
„I don Luku Ivaniševića,
„Neka dogju u bile brigove,
„Da ne bude druga nijednoga;
„Od cara sam emer izvadija
„Što će valjat za vaša Poljica.“
Kada knjiga Bobetiću dogje
Onu štije drugu udilj piše
Ter je šalje mladim Poljičanim:
„Što činite, mladi Poljičani!
„Što činite, ter ne zborujete,
„A to na zbor ispod Gradca klanca.“[4])
Kada njima bila knjiga dogje
Zbor učine mladi Poljičani,
Govorio Sučiću Ivane:
„Što smo došli, Bobetiću kneže?“
On je tada njima govorio:
„Pošaljite Sučića Radoša
„I don Luku Ivaniševića
„Pošaljimo Klisu bijelomu,
„Neka idu Kliškom kapetanu;
„Kapetan mi bilu knjigu piše,
„Neka idu u bile brigove —
„Da ne bude druga nijednoga —
„Da j' od cara emer izvadija
„Što će valjat mladim Poljičanom.“
I otigje Sučiću Radoša
I don Luka Ivaniševiću;
Otigjoše u bile brigove,
Nevodeći druga nijednoga.

---

[1]) Izvornik pjesme nahodi se u m. p. popa Petra Škarice.

[2]) Po drugim predanjima bio bi Stjepan Bobetić glavom pobjegao, niti se zna gdje je svršio, a po pjesmi ubio ga je knez Markonjić Luka. A druga priča kaže, da je ovaj Bobetić još prije ulovio i na prevaru predao Turcima u Livnu jednu gizdavu Poljičku djevojku i da je šurovao s Turcima na Klisu i s Livanjskim sandžakatom. (Saopćenja m. p. popa Petra Škarice.)

[3]) Izvijestite.

[4]) Samotno mjesto (u selu Gata) u jednoj dolini ispod brdašca, na kom stoji crkva sv. Jurja, zaštitnika poljičke župe. Sastoji od nekoliko golemih kamena, neuredno posagjenih i od prirode poput velikih stolica porazregjenih. Na ovom mjestu držali su stari Poljičani svoje zborove.

Kad su došli u bile brigove,
To se šeta Kliški kapetane,
I sa njime tridest janjičara;
Ter govori Kliški kapetane;
„Davor kneže, Sučiću Radošu!
„I don Luka Ivaniševiću,
„Vi hoćete mene pogubiti?“
A oni su njemu govorili:
„Ni istina, mili gospodine.“
Kad to čuo Kliški kapetane;
Mašio se u žepe dolame
I izvadi knjigu Bobetića,
Ku je pisa Bobetić Stipane.
Knjigu štije pope Ivaniše
Ku je pisa Bobetić Stipane,
Da Turčinu o neviri rade.
Kada vidi Kliški kapetane
Tad dozivlje triest janjičara,
Da ih gube mladi janjičari.
Poginuše dva Arvata mlada
Niže Klisa bijeloga grada.
Pope Luka, pokojna ti duša,
Ko te smače, usahla mu ruka!
Još nebi se zora zabilila,
Ni danica zdrake popuštila,
Zavikala iz Mosora vila:
„Što činite, mladi Poljičani!
„Poginu vam Sučiću Radoša
„I don Luka Ivaniševiću,
„Niže Klisa u bilih brigovih.“
Kad to čuli mladi Poljičani.
Zbor učine na ravnih Gojinah,
Više crkve svetoga Jurija,
Da Bobetić neviru činija[1]).
Govorio Sučiću Ivane;
„Što sidite, braćo Poljičani!
„Bobetić nam neviru činio,
„Čini smaknut Sučića Radoša
„I don Luku Ivaniševića.“
Govorili knezu od Poljica:
„Ko pogubi Bobetić Stipana,
„Ostaće mu njegova bašćina;
„Sad ajdemo raskopat mu kulu.“
To je čuja Markonjiću Luka,
Ter vazimlje svitlu pušku svoju,
Tere igje da lovak ulovi;
I dobar je lovak ulovio,
Ulovio Bobetić Stipana. —
Svojoj puški živi oganj dade,
I udari Bobetić Stipana,
U zlo ga je misto udario,
I zlom ga je ranom oranio,
Od ke rane priboliti ne će, —
Njemu osta njegova bašćina!
Osta pusto dobro Bobetića
I bijela u Zvečanju kula,
Ko se znade i današnji danak.
Bobetića neostaje nikor,
Jer su ovi nevirom živili
I nevirom život izgubili!“

Sinovcich Giorgio (Sinovčić Juraj) 1655.—1676., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi mu Sučić Pavao.

Franceschi „Dalmazia“, na ozn. mj., 1846., br. 50., str. 502. — „Bullettino“, na ozn. mj. str. 38., godina IV., br. 4., str. 56. — Klaić, na ozn. mj. str. 143. (1666.—1670.). — Erber, na ozn. mj. str. 26. (1664.), str. 28., 29. (1666.), str. 32. (1670.).

Pod vladanjem Jurja Sinovčića obasja novi sjaj slave cijelu provinciju Poljičku.

Godine 1663. sakupe Turci opet jednu vojsku, opljačkaju selo Žeževicu i prodru u Poljica, da se osvete za poginule u Poljicima Turke god. 1649. — Nego im i ovoga puta loša sreća bila.

Veliki knez sakupi svoje ljude, a mlado i staro pohrli amo. Poljičani se postave u zasjedu; u zgodnom času navale na Turke, potuku ih, odrube im do 300 glava i zaplijene oko 800 pušaka i skoro isto toliko zelenih dolama (ćuraka)[2]).

U vrijeme vladanja ovog velikog kneza pada i sklopljenje mira na Kandiji dana 6. septembra 1669., kojim se — kao što je već kod velikog kneza Jurja Pavića spomenuto — nije nikakovih teritorijalnih promjena u Dalmaciji dogodilo, nego je mletačkoj republici bilo ostavljeno samo mirno uživanje kliške tvrgjave sa pripadnim zemljištem i sa svima stečevinama u Dalmaciji, kojima Poljica ne pripadahu.

---

[1]) Ovdje je, kako se vidi, posve provincijalna forma, dočim kasnije pravilno stoji „činio“. U izgovoru poljičkom, to u pravničkim pismina, to u štatutu, to u privatnim poslanicami, svegjer običavaju upotrebljavati glagolj „činija“ a ne „činio“. — Množinu oblika mogao bi navesti za osvjedočenje. Tako ima i drugih nedošljednosti, no mi, kako već rekosmo, u svemu, u pravopisu i u interpunktaciji donosimo samo vijeran prepis.

[2]) Kačić, str. 279.

Tvrgjava Zadvarje, koju su Mlečani već mjeseca februara 1652. zaposjeli, morala se po odredbama zaključka ovog mira Turcima natrag povratiti. Poljica ostadoše kao i do sada pod turskim gospodstvom[1]).

Dodaju se iz ovoga vremena dvije, u hrvatski jezik prevedene turske isprave.

„Povod ovome listu bijaše ovaj: Od državnih sela, što spadaju rajonu Poljica, sela Stijene, stanovnik Ivan Mikolčić otišao je u svijet, te se ne zna, je li živ ili mrtav, uslijed čega su zemljišta jedne baštine, koja je on posjedovao, pod tapiju spala, te je posjednik ovoga lista Petar Matijević zatražio tapiju, pa se od strane države rečena zemljišta gorespomenute jedne baštine sa oranicama i šumama, vinogradom i baščom te kućištem i ostalim pripatcima rečenome uz tapiju izručuju i pošto je tapinska pristojba za državu primljena, napisan je ovaj list kao tapija i njemu uručen, da dokle god državne pristojbe plaća, niko ga ne smije smetati u uživanju.

Napisano koncem ševala 1083. (1666.).

Suvremeni činovnik gruntovnice Osman-aga."

„Tugra sultana Muhameda IV., sina Ibrahimova.

Ti uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo..... čija čast neka se uzvisi, kad stigne visoki carski nalog, neka ti je poznato, da su se stanovnici sela.... što leži u spomenutom kotaru megju selima mojeg carskog područja, nosioci carskog fermana..... i..... potužili kod moje visoke porte i prijavili, da su nekoje osobe od stanovništva rečenog kotara sa vlastodršcima jednodušne, pa im dolaze s pismom (musevvede) i pojave im se u kućama, gdje oni stanuju sa svojom djecom i porodicom, te traže od njih novaca pod imenom globe i krvarine, govoreći, da se oni bave sakrivanjem tatova i razbojnika, te ih tako uznemiruju, a oni se bave samo svojim poslom i nije ništa protiv njih po šerijatu s pravim svjedocima dokazano, te su zamolili za moju visoku zapovijed, da se to dokine i zabrani.

S toga nalažem, da dok oni stignu s mojom carskom odlukom, rečenu stvar s potpunom pravdom i pravicom po šerijatu jedanput ispitaš, i ako ne bude riješena pregledaš. — Ako bude, kako je prijavljeno, onda postupaj u tom pogledu prema propisima šerijata; pa pošto protiv njih nije ništa s pravim svjedocima po šerijatu dokazano, ne daj da budu uznemirivani, tražeći novaca pod imenom globe i krvarine; to dokini i zabrani!

Ne daj nikom da postupa protiv uzvišenog šerijata i mojeg carskog naloga. — Ne pripuštaj one, koji nemaju pristupa u sugjenje, a koji ne budu slušali, nego se budu inadili i protivili, prijavi ih imenom i s opisom, te kako se je dogodilo. Ne poradi, da u ovoj stvari opet moj nalog dolazi!

Tako znaj i osloni se na uzvišeni znak.

Dano u Bogom čuvanom Drinopolju (Edrena) početkom mjeseca muharema, godine 1083. (sredinom mjeseca aprila 1672.)."

Za vremena rata na Kandiji živio je i jedan odličan član porodice Sinovčić, i to Marko Sinovčić iz Dubrave.

Ovaj Marko vojničkim duhom opojen, tražio je još u svojim mlagjahnim godinama ratna bojišta, te se uputi u Njemačku, da se tamo usavrši u vojničkoj vještini, gdje se brzo uslijed svojih osobitih vrlina dovine do višeg stepena.

Kad je buknuo rat na Kandiji, pogje odmah i Sinovčić tamo i stupi kao vogja prekomorskih konjanika[2]) u mletačku službu, gdje se na skoro pojavi kao strastven protivnik Turaka, koji se borahu pod zapovjedništvom prvoga vezira Ahmeta. — Kod svakog napadaja bio je Sinovčić na čelu svojih konjanika, i postane pravim strašilom neprijatelja. U dvjema bitkama bio je Sinovčić teško ranjen, ali se ipak brzo na bojištu opet pojavi; — u malo dana padoše pod njim šest konja dijelom ranjenih a dijelom mrtvih. — Kad je jednom konj pod Sinovčićem poginuo, padne i on, — uslijed mnogih ranâ oslabljen, — u nesvjesticu, i bude zarobljen, te u čador prvoga vezira donešen.

[1]) „Memorie sulla Dalmazia" di Valentino Lago. Mleci 1869.

[2]) Prekomorski konjanici sastojahu se od Hrvata, Dalmatinaca i Arbanasa.

Ahmet se nadao, da će dobrim postupanjem Sinovčića iz neprijatelja preobratiti u prijatelja, te ga dade brižljivo izvidati i ponudi mu mjesto paše, ako se iznevjeri svojoj vjeri. Pošto Sinovčić ostade postojan ponudi mu Ahmet svoju lijepu kćerku, s kojom je Sinovčić nekoliko puta govorio, za suprugu i osim toga još jedan pašaluk, ako u tursku službu pregje i vjerom krene. Kad je Sinovčić i tu ponudu odbio, dade ga Ahmet nekoliko puta pod vješala dovesti da mu pokaže sramotnu smrt, koja ga čeka, — ali sve uzalud. — Tako progje punih 13 mjeseci, kada jedne tamne i burne noći pogje Sinovčiću za rukom, da umakne i da se povrati Mlečanima. — Ahmet odredi na glavu Sinovčića nadarje od 12.000 reala.

Radi svojih velikih zasluga u ratu na Kandiji podijeli mu mletačka republika barunstvo od Novaka u Istri blizu Montone.

Car Leopold, koji je doznao za junačka djela Sinovčićeva, pozove ga u svoju vojnu službu i postavi ga god. 1669. za zapovjednika cijele lake hrvatske konjice. Malo nakon toga poziva padne Sinovčić žrtvom teške boljetice[1]).

Sučić Pavao (Sučić Paval) 1676.—1678., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi iza njega Ivaniš Novakovich.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56. — Klaić, na ozn. mj. str. 143. (god. 1677.).

Novakovich Ivanis (Novaković) 1678.—1684., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi mu Luka Sinovcich.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Iz vremena vladanja ovoga velikoga kneza imade šest turskih fermana, koji glase u hrvatskom prijevodu ovako:

„Tugra sultan Mehmed-Hana IV., sina sultan Ibrahim-Hana.

Ti plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, ti redatelju svijeta, ti koji upravljaš javnim poslovima svojim prosvijetljenim umom, koji riješavaš ljudske potrebe i zamršaje svojom pravdu nepromašivom pameću, ti utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja blagostanja i veličine, ti, koji si svakovrsnim darovima obasut od svevišnjeg Boga, Moj vezire..... pašo, koji upravljaš bosanskom pokrajinom (Bog ti trajnom učinio veličinu), čim stigne carski previšnji znak, neka ti je na znanje ovo:

Carskog dobra sela Poljica raja u stanju bez pomoći odaslali su jednoga čovjeka ovamo i podastiru jednu molbu, te navode, da je prije nekoliko vremena defterdar bosanske blagajne, imenom Šaban, povjerio i na odgovornost stavio kliškom kapetanu Hadži-Muhamedu (povećala mu se čast) danak, kojeg od starine daju Poljica u izvjesnoj svoti od 2060 dvije hiljade i šezdeset za jednu godinu.

Da se ponovo dade asker zbog upisa odnosnog roka Ahmetu kapetanu Kamengrada, došao je spomenuti Ahmet, te od nas više novaca tražio.

Tvrde da je on prekršio i šerijat i kanun. Moj ferman izlazi na to, da se u tom pogledu niti prekoračuje niti smanjuje, nego da se ima pobirati ona svota, koja je odregjena po starom ugovoru, i nalažem ti, da čim moja uzvišena rješidba stigne, na stvar se dadeš te čisto izvidiš.

U istinu, ako bude stvar, kako ovi tvrde, to zapriječi, da se protiv ugovora, koji je od starine sklopljen, protiv šerijata i kanuna postupa, da se ne obzire na višak ni manjak, nego da se posluje prema ugovoru.

Ne daj da se ikomu šta dogagja, što bi bilo u opreci sa šerijatom, kanunom i Mojom carskom zapovijedi i gledaj da ovakovim tužbama dadeš konac.

Ovako znaj i osloni se na uzvišeni znak.

Pisano u Carigradu 29. dana mjeseca zilhidžeta 1091, godine (19. januara 1680.).“

---

[1]) Franceschi, „Dalmazia“, na ozn. mj., god. 1847., br. 3., str. 17.

„Tugra sultana Muhameda IV., sina Ibrahimova.

Ti, vrlo poštovani vezire i preuzvišeni mušire, upravitelju svijeta, ti, koji ravnaš javnim poslovima svojim svijetlim umom, ti, koji čvrsto držiš narodne poslove svojom pogagjajućom pameću, ti, koji učvršćuješ gragju države i blagostanja, ti, koji temeljiš stupove sreće i slave, ti, koji si obdaren svim božijim milostima, moj vezire, što upravljaš bosanskim vilajetom, čiju slavu neka učini Bog trajnom; — i ti, uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo kliških nahija, — čija čast neka se uzvisi, — kad prispije visoki carski nalog, neka Vam je poznato, da su se podanici (raja) zakupa Stijene (može se čitati još Stijanga, Snijanga i t. d.), drugim imenom Poljica, što pripada rečenom kotaru, potužili kod mog sretnog skuta i prijavili, da ih osoba imenom Abdul-Dželil uznemiruje govoreći: Vi ste ubili mog brata imenom Musu, ja ću za ubojicu od vas uzeti krv i krvarinu, — dok se ovi bave samo svojim poslom, ne rade ništa protiv uzvišenog šerijata i nije u stvari ubojstva protiv njih po šerijatu pravim svjedocima ništa dokazano, te su ujedno kazali, da oni u tom pogledu imaju u rukama uzvišenu fetvu od šejih-ul-islama, pa su zamolili za moju previšnju zapovijed, da se postupa u smislu uzvišene fetve i da se to dokine i zabrani.

S toga zapovijedam, da se protiv uzvišenog šerijata ne uznemiruju, i nalažem, da, kad stigne moja previšnja odluka u smislu moje zapovijedi, koja je u tom pogledu izdana, postupate i stvar po šerijatu jedanput pregledate.

Ako ne bi bilo riješeno i ne bude prošlo petnaest godina, ispitajte po potpunom pravu i pravici, obazrite se na njihovu uzvišenu fetvu i svršite (pregledajte).

Ako bude, kao što je prijavljeno, postupajte po čvrsto stojećem šerijatu i ne dajte, da ih gore navedeni u buduće uznemiruje, dok im ne bude po šerijatu pravim svjedocima dokazano ubojstvo. To zabranite i dokinite!

Ne dajte, da ko postupa protiv šerijata i moje previšnje zapovijedi!

Ne pripuštajte nikoga, ko nema pristupa u sugjenje, a koji ne bi htjeli slušati, nego bi se protivili, napišite i prijavite ih!

Ne poradite, da radi rečene stvari opet moja zapovijed dolazi. — Tako znajte i oslonite se na previšnji znak!

Dano u Bogom čuvanom Carigradu koncem mjeseca džumad-el-ula godine 1093. (koncem maja 1683.)".

„Tugra sultana Ahmed-Hana IV., sina Ibrahim sultana.

Ti, plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, ti redatelju svijeta, ti, koji upravljaš javnim poslovima prosvijetljenim umom, koji riješavaš ljudske potrebe i zamršaje svojom pravdu nepromašivom pameću, ti utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja blagostanja i veličine, ti, koji si sa svakovrsnim darovima obasut od svevišnjeg Boga, Moj vezire, koji upravljaš bosanskim vilajetom (Bog ti trajnom učinio veličinu); — i ti, uzoru kadija i sudaca, izvoru plemenitosti i riječi, Naš gospodine kliške okoline kadija (povećala ti se krepost), uzmite na znanje, čim vam prispije Naš visoki znak ovo:

Obveznici Mukata (narod pod dankom) Mog vlastitog carskog dobra u Poljicima u spomenutom kotaru, podastrli su molbu Mom sretnom skutu, te navagjajući, da su kao pripadnici Memlehe, koja se tiče spomenute mukate, kao što je u carskom defteru (zemljištniku) unešeno, izvršili dužnosti, koje na njih spadaju, protiv šerijata nikomu ništa nepravedna i protupravna nijesu počinili, te ne bivši ništa protiv njih po šerijatu postojalo, ipak su ih rečene mukate povjerenici, pretpostaviv po jedan slučaj, htjeli zatvarati i globiti, da su ih napadali i mučili, te da se ove nepravde i napadanja — da se novca na silu domognu, — riješe, molili su Moju previšnju zapovijed, da se to zapriječi i ukloni.

Moja je zapovijed, da se dokine svako prekoračenje i napadaj protiv šerijata, te nalažem, da se — čim visoka odluka prispije — dadeš na stvar, radi koje je Moja zapovijed izašla, te spomenuti odnošaj zdušno i savjesno ispitaš. — Ako bude kao što podnesak sadržaje, nikako ne postoji Moje uzvišeno zadovoljstvo, da se u Mojim blagim danima ikomu kakva nepravda nanosi. — Spomenuti su dužnostima, što na njih spadaju zadovoljili, a budući protiv njih ništa po šerijatu nepostoji, kao što se svjedočanstvom pravednih ljudi ispostavlja, to ne daj povjerenicima, da ove potežu i zatvaraju, da im novac na silu uzimlju, ne daj da se napadaju, to zabrani i dokini!

U buduće zabrani, da se ikomu što dogodi, što je protiv šerijata i carske zapovijedi. Ovako znaj i osloni se na uzvišeni znak.

Pisano u Carigradu početkom mjeseca gjemazel-ahira 1093. god. (koncem maja 1683.)"

„Tugra sultana Mehmed-Hana IV., sina sultana Ibrahima.

Ti, plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, ti redatelju svijeta, ti, koji ravnaš javnim poslovima svojim prosvijetljenim umom, koji riješavaš opće potrebe i zapletaje pravdu

nepromašivom pameću, ti, utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja blagostanja i veličine, ti, koji si svakovrsnim darovima obasut od svevišnjeg Boga, Moj vezire..... pašo, koji upravljaš bosanskim vilajetom (trajna ti budi veličina!); — i ti, uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo u Klisu (povećala ti se krepost!) — uzmite na znanje, čim vam stigne uzvišeni carski znak ovo:

Radnici solane u državnom lenu Poljicima, čiji se prihodi uračunavaju u prihode bosanske blagajne ..... i ..... i ..... i ostali, predali su na Moju portu blaženstva podnesak, te navode, da rečene mukate zabiti, premda su kao podanici u novom carskom registru rečene solane uneseni i tributalnoj dužnosti kroz svoje sinove udovoljili, i premda pri njima više ništa nije ostalo i protiv njih se nikakav protušerijatski prestup nije pokazao, protupravno i protiv zakona s odnosom prilikama ono, što se nije dogodilo, toliko su puta novac od njih oduzimali i tim nepravdu im nanosili. Oni su s toga zatražili Moju previšnju zapovijed, da im se protiv šerijata i zakona nasilje i nepravda ne čini, te da se takove stvari zabrane i dokinu. Za to Ja zapovijedam, da se protiv šerijata, zakona i protiv deftera prama nikomu ne postupa i nalažem, da čim prispije Moja uzvišena odluka po zapovijedi, koja ovom prigodom izlazi, stvari se sasvim odavši, ispitaš. Ako bude, kao što se navodi, to ne postoji Moje zadovoljstvo, da se u Mojim sretnim danima (vlade) siromašnoj raji zulum i nepravda čini. Budući se svjedočanstvom pravednih ljudi ispostavlja, da protiv njih nikakovo protušerijatsko djelo ne postoji, to strogo opomeni emine (zabite), da im u ime globe ne uzimlju novac ili žito; to zabrani i dokini. — Zabrani takogjer, da se u buduće ikomu šta čini, što je u opreci sa šerijatom, zakonom, defterom i carskom zapovijedi. — Nedaj povoda, da bi na ponovnu tužbu glede spomenutog odnošaja izašla i Moja ponovna zapovijed. — Ovako znaj i osloni se na uzvišeni znak!

Pisano u Carigradu sredinom mjeseca redžeba 1093. god. (sredinom jula 1683.)."

„Tugra sultana Mehmed-Hana IV., sina sultana Ibrahima.

Ti, plemeniti vezire i preuzvišeni mušire, ti ravnatelju svijeta, ti, koji upravljaš javnim poslovima svojim prosvijetljenim umom, koji riješavaš opće potrebe i zamršaje svojom pravdu nepromašivom pameću, ti, utemeljitelju zgrade sreće i obilja, učvrstitelju temelja blagostanja i sreće, ti, koji si svakovrsnim darovima obasut od Boga Svevišnjega, Moj vezir-pašo, koji upravljaš bosanskim vilajetom (trajna ti budi veličina!); — i ti, uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo okolica Kliških (povećana mu budi krepost!), uzmite na znanje, čim stigne carski uzvišeni znak ovo:

Raja državnog lena Stevabanke, što spada bosanskoj blagajni, predala je na Moju portu blaženstva molbu, te navodi, da joj, premda je dužnosti i daćama, što na njih glasom „Carskog deftera" spadaju, svake godine svojim zabitima, kako defter zahtijeva predavši, udovoljila, i premda pri njoj nije nikakovih zaostataka bivalo, čuvari tvrgjava Prologa, Tutijaka i Havale, a naročito zapovjednici imenom Abdul-Medžid, Mehmed, i Mahmud samo da se domognu i da otmu, pod izgovorom da je pri njima još hiljadu groša ostalo, toliko puta novac oduzimali, pošto bi je zatvorali i torturali, te tim veliki zulum činili.

Zato oni mole Moju uzvišenu zapovijed, da se zabrani i dokine nepravda i nasilje pri nepravednom zahtijevanju novaca te da se, na šerijat pogledavši, protiv njega i zakona ništa ne poduzimlje.

S toga zapovijedam, da se postupa po šerijatu, te naregjujem, da čim stigne moja uzvišena odluka, radiš po zapovijedi, koja ovom prigodom izlazi, te da ove stvari po šerijatu, po pravdi i pravici izvidiš i ispitaš. — Ako se bude zbivalo, kao što ovi tvrde, da su naime svojim dužnostima udovoljili i daće, koje na njih spadaju, po zakonu i defteru predali, te tim pri njima nikakovih zaostataka nije ostalo, i da su ih ponovnim traženjem novaca njihovi zabiti mučili i tištili, to ti zabrani njihovim zabitima, da ih ponovnim oduzimanjem novaca zlostavljaju, da ih zatvaraju i biju; postupaj po uzvišenom šerijatu, te to zabrani i dokini, budući se svjedočanstvom pravednih ljudi dokazuje, da protiv njih nikakovo protupravno djelo ne postoji. — U buduće ne daj, da se ikomu protiv šerijata, zakona i deftera i protiv Moje carske zapovijedi išta dogagja i nedaj povoda, da bi glede spomenutog odnošaja uslijedila Moja ponovna zapovijed.

Ovako znaj i osloni se na uzvišeni znak!

Pisano u Carigradu sredinom mjeseca redžeba 1093. god. (sredinom jula 1683.)."

„Tugra sultana Muhameda IV., sina Ibrahimova.

Ti, uzoru kadija i sudaca, izvore kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo od Klisa, čija čast neka se uzvisi, kad stigne Naš visoki carski nalog neka ti je poznato, da su se popovi i fratri manastira u rečenom kotaru potužili kod mog carskog skuta i prijavili, da se, ne budući po šerijatu pravim svjedocima protiv njih ništa dokazano i ne bivši nikomu dužni, zapovjednici državnog zakupa (mukata) Poljica ne ustručavaju

činiti im nasilja, govoreći, da ja odregjujem, da se oni protiv šerijata, zakona, popisa (deftera) i carske zapovijedi u solani, koja je u mojoj vlasti, u posao upotrebljuju, te su zamolili moju uzvišenu zapovijed, da se to zabrani i dokine.

S toga zapovijedam, da se protiv šerijata i zakona na taj način nasilje ne čini, pa nalažem, da kad stigne moja carska odluka, u spomenutoj stvari po mojoj zapovijedi, koja je u ovom pogledu izdata, potpuno pravo postupaš, te da zatražiš prave i muhurlejsane (pod pečatom) prepise od novih carskih popisa (iskaza, deftera, registra), koji su izdati ispod mog sretnog skuta i da ih pregledaš.

Pošto imadu u defteru (registru) zabilježeni pripadnici (raja) rečene solane, pa ako ovi ne budu unutra unešeni, to ja, kako je već gore navedeno, ne dozvoljavam, da se u mojim sretnim danima na taj način njima nasilje čini.

Nedaj, da ih zapovjednici rečenog zakupa (mukate) protiv šerijata i zakona i bez carskog naloga uznemiruju, govoreći, da ih ja dajem upotrebljavati besplatno u solanskoj službi; to zabrani i dokini. Nedaj, da se iko protiv uzvišenog šerijata, zakona, popisa (deftera) i carske zapovijedi u posao uzima, i ne učini, da se u ovoj stvari ponovno potužuje i opet moja zapovijed dolazi. — Tako znaj i osloni se na uzvišeni znak!

Dano u carskom Carigradu sredinom mjeseca redžeba god. 1093. (sredinom jula 1683.).“

Sinovcich Luka (Sinovčić) 1684.—1701., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi iza njega Marko Barich.

Za vladanja ovog velikog kneza započela je borba Mlečana sa Turcima radi posjeda mnogih utvrgjenih dalmatinskih mjesta i suzbijanje Turaka sa dal-

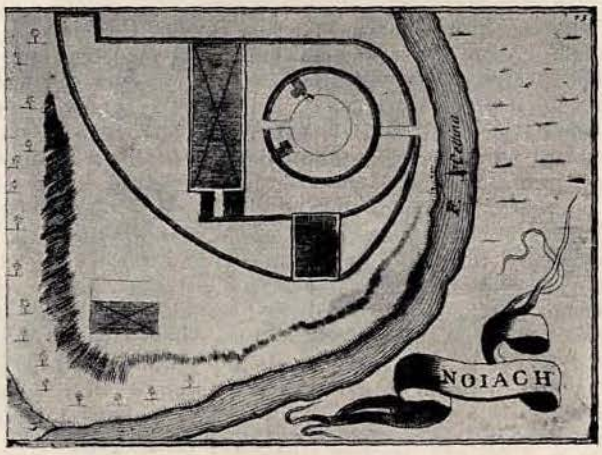

Slika 24. Nutiak 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

matinskog zemljišta. — U ovim borbama sudjelovahu osobitim i sa mletačke strane pripoznatim načinom i Poljičani.

Početak ovim bojevima bilo je osvojenje Nutiaka.

Nutiak je bila mala tvrgjava ispod sela Garduna kod Trilja u predjelu knežije Brodarić, a ležala je na Cetini blizu granice Poljičke provincije.

Generalni proveditur Petar Valier izvijesti dneva 30. marta 1685. dužda mletačkoga, da je baš tada dobio vijesti o nenadnom nasrtaju Poljičana na tvrgjavu Nutiak. — Nutiak nije od Turaka bio dosta čuvan. Poljičani uhvatiše nekoliko zarobljenika.

Drži se korisnim ovo osvojenje ne samo kao dobar znak za početak bojeva, već i zato, što je s tim Turcima oteščana provala u Poljica, a tiče se isto još i tvrgjave Zadvarja [1]).

[1]) Namjesništveni arhiv, sv. I. Izvješća generalnog proveditura Petra Valiera na senat, br. 57., list 66.

Nutiak bijaše nekad u posjedu Dražoevića. Kako Sanudo 13. jula 1499. izvijesti, htjede poznati junak vojvoda Žarko Dražoević kao posjednik ove tvrgjave,

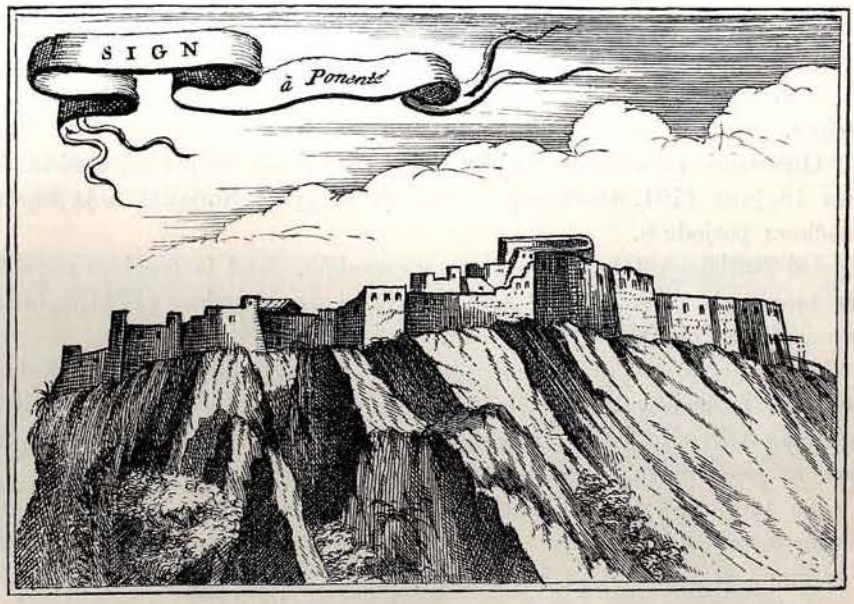

Slika 25. Sinj sa zapadne strane 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

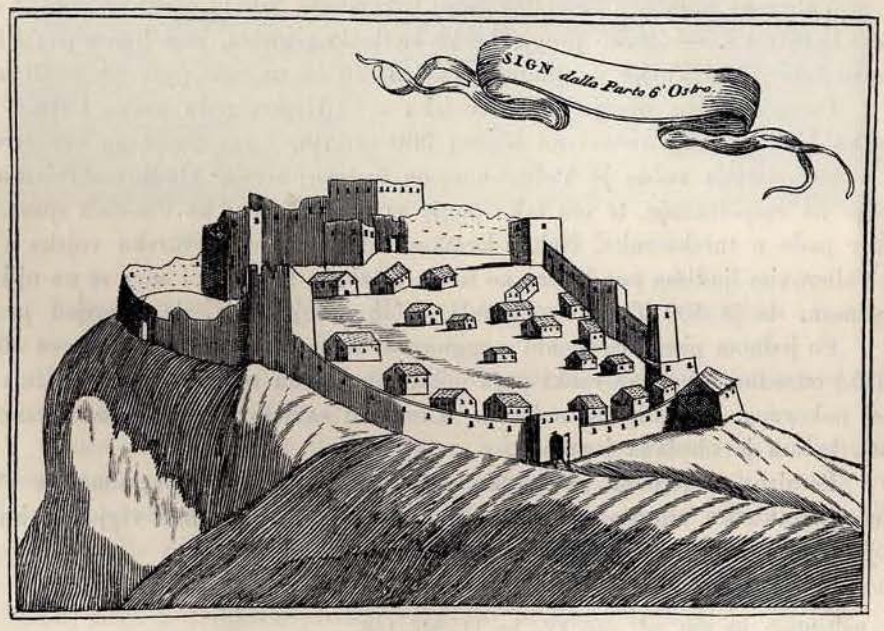

Slika 26. Sinj sa jugozapadne strane 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

koja je tada graničila sa turskim zemljištem, prodati je Mlecima[1]), pošto je nije mogao više održati.

[1]) „Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 10., str. 152.

Kada je Žarko mjeseca novembra 1502. bio u Mlecima, ponudi opet tvrgjavu na prodaju [1]). — Pored sveg navaljivanja Žarkova ne primiše Mlečani Nutiaka ni na 3. februara 1504., pošto knez Spljetski — kako isti javljaju — nije novaca imao, da posadu naplaćuje [2]).

Kad su Turci napred prodrli, pao je nesumnjivo u turske šake i Nutiak.

Kao što je gore spomenuto, Poljičani su koncem marta 1685. oteli Nutiak Turcima.

Generalni proveditur Alojzije Mocenigo odredi svojim riješenjem iz Zadra dneva 18. juna 1701. naoružanje i čuvanje tvrgjave Nutiaka, koja bijaše tada u mletačkom posjedu [3]).

Od Nutiaka ostale su sada samo razvaline. Kad je tvrgjava napuštena, nije pisac mogao da ustanovi. — Kad su Turci iz Imotskog (1717.) potisnuti bili, nije ona imala baš nikakve važnosti.

U proljeće naredne godine 1685. krene generalni proveditur Petar Valier, da oduzme Turcima važnu Sinjsku tvrgjavu. Valier sakupi kod Klisa do 1500 uvježbanih pješaka, nekoliko četa konjanika i oko 3000 Dalmatinaca, te zapovijedi morskom provedituru Michieli-u, da pogje pred Sinj.

Na 1. aprila započne Michieli opsadom tvrgjave. — I Valier prispije sa velikom četom dobrovoljaca. — Kroz 7 dana pucalo se žestoko ali bezuspješno na tvrgjavu iz 2 lumbarde i 2 haubice.

Tada stiže glas, a i straže sa Prologa navijestiše sa tri metka iz mužara, da se 10.000 Turaka, koje je bosansko-hercegovački paša sakupio, iz Livna primiču.

Valier im pošalje u susret hrabrog harambašu Nikolu Žarka sa jednim odjeljenjem konjanika. — Žarko pregje preko Cetinskog mosta, koji bijaše poviš Hana, i navali odmah na Turke u njihovom taboru, ali se morade prevelikoj sili ukloniti.

Drugoga dana pregje turska vojska u najboljem redu preko Cetine, potuče vojsku Valiera, koja ostavi na bojištu 300 mrtvih, i rasprši je na sve strane.

Za nasrtaja ručao je Valier u svom čadoru; serdar Ćudina stavi mu svoga konja na raspoloženje, te mu tako pogje za rukom, da se uz Visočicu spase. — Cio tabor pade u turske ruke. Nakon kratkog odmora dade se turska vojska u potjeru za Valierovim ljudima put Klisa; no tu ih dočekaše Poljičani i bace se na njih takom žestinom, da je 400 Turaka poginulo, te ih progje želja, da naprijed prodiru [4]).

Po jednom pismu Sergente maggiore di battaglia Borri (Spljet dneva 10. marta 1685.) odredio je hercegovački paša poljičkom knezu rok, do kojeg se ima vratiti pod pokornost (obbedienza) sultanu. Knezu bi savjetovano, da bez otezanja odgovori, te mu je obećana i pomoć.

Po drugom jednom pismu iz Spljeta od 15. aprila 1685., obnoviše Poljičani svečano zakletvu vijernosti poticanjem jednog kod njih dobro vigjenog kapucina, kojeg im je na tu cijelj bio spremio glavni proveditur [5]).

---

[1]) „Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 11., str. 166.

[2]) „Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 12., str. 180. i 181.

[3]) Namjesništveni arhiv.

[4]) „Tabularium arhivi u Dalmaciji", dio II. i III., sv. 4. i 1., str. 119.—123. — 1685. 9 aprile Spalato. „Relazione sulla sconfitta toccata ai Veneti sotto Sign." — „Franjevačka država presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji." Ot. Stipan Zlatović, Zagreb 1888., str. 144., 150. — „Sinj i njegovo slavlje god. 1887." Fra Ivan Marković, Zagreb 1898., str. 16. i 17.

[5]) „Tabularium arhivi u Dalmaciji", dio III., sv. 1., str. 123., 126.

Kod velikog kneza Jurja Pavića (1632.—1655.) spomenuta je historija Zadvarja.

Mjeseca februara god. 1652. dospjela je ova tvrgjava u mletački posjed. No u miru od Kandije god. 1699. morala se je opet povratiti Turcima.

Godine 1684. oduzeše Mlečani pod vodstvom generalnog proveditura Lovra Doná opet Turcima Zadvarje.

Ove je godine započeo i rat na Moreji, koji trajaše do sklopljenja mira Karlovačkog dneva 26. januara 1699. Na Moreji boriše se i Poljičani u redovima mletačkim, — megju ostalima i Don Jure Pavić [1]).

Slika 27. Zadvarje 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

Dalmatinci su se osobito odlikovali pri jurišanju na Crotonu. — Ali povratimo se na dogagjaje pred Zadvarjem.

Noću izmegju 17. i 18. juna 1685. primicaše se vezir hercegovački brzim hodom iz Radobolja k Zadvarju.

Generalni proveditur Petar Valier izda odmah Primorcima, Poljičanima i Omišanima zapovijed, da veziru na put stanu; no pošto se radi kratkog vremena nije mogao sakupiti dovoljan broj ljudi, povukoše se isti uz neprestanu borbu ispred Turaka natrag, koji na ovaj način dogjoše do Zadvarja.

U tvrgjavi Zadvarja zapovijedaše August Tartaglia, koji izjavi, da će radije poginuti, nego li tvrgjavu predati; sazvaše se borci iz Kaštela, Spljeta, Klisa i Poljica, da se pohita Zadvarju u pomoć. Sam generalni proveditur Valier primicaše se sa nekoliko stotina boraca, kojih je broj usput znatno narastao. — Na 18. juna pregju Poljičani preko rijeke Cetine i sjedine se sa Petrom Tartagliom, ocem zapovjednika u Zadvarju, Augusta Tartaglie. — Dneva 19. juna dobije

[1]) Kačić, na ozn. mj. str. 277.

Valier od Petra Tartaglie vijesti o očajnom položaju Zadvarja. — Kule Arsalić i Poletnica, koje Zadvarje nadvisivahu, bile su već u turskim rukama, te se svakog časa iščekivao pad Zadvarja. Tad upravi Valier vatren govor na pojedine vogje, i svi se zakleše, da će se do pošljednje kapi krvi boriti. Na čelo jednog odjeljenja od 600—700 momaka stavi Valier Josipa Vusia, zamjenika na galiji pod Bračom, rogjaka Petra Tartaglie, koji navali tako žestoko na Turke u prikopima, da ih je nakon ljutog rvanja natjerao u bijeg. — Zadvarje bijaše spašeno. Vusio se dade u potjeru za neprijateljem; vezir se povuče natrag u Radobolje.

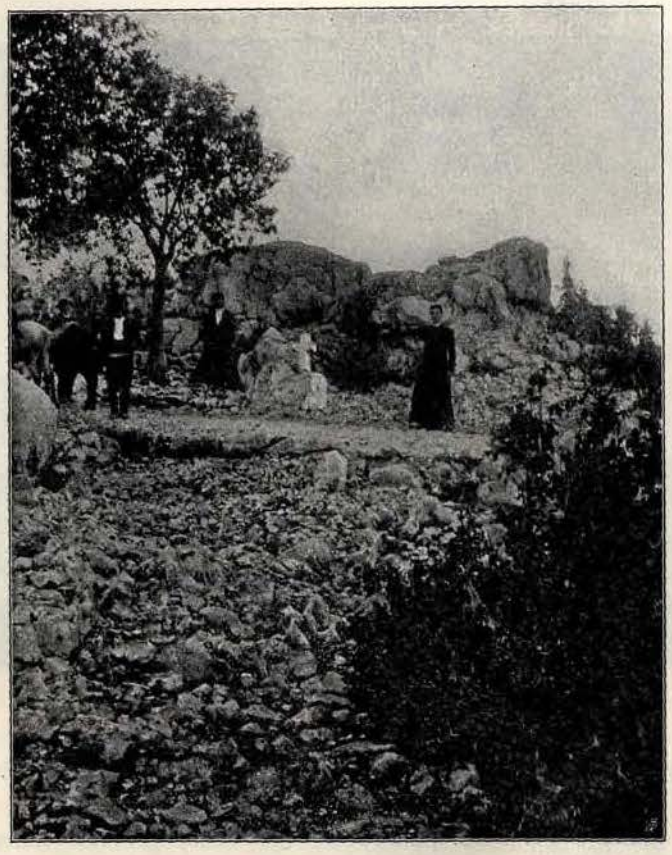

Slika 28. Spomen-kamen Jurja Pezeljića, poginulog god. 1686.

I Turci, koji se zatvoriše u kuli Poletnici, predadoše se junačkim Dalmatincima; bilo je u njoj 60 Turaka, megju kojima nekoliko časnika.

Poginulo je oko 300 Turaka, mnogo ih bijaše ranjenih, a zaplijenjeno je mnogo oružja i zastava.

Ovom potpunom pobjedom bila su Poljica od turskih provala s ove strane osigurana.

Valier bude opozvat, a na njegovo mjesto odredi mletačka republika hrabroga generala Jerka Cornara [1]).

---

[1]) „Franovci države presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji.“ Ot. Stipan Zlatović, Zagreb 1888., str. 149. i 150. — „Sinj i njegovo slavlje god. 1887.“ Fra Ivan Marković, Zagreb 1898., str. 16. i 17.

Da se osvete Poljičanima, prodre po Kačiću 10.000 Turaka, izabranih konjanika — (po svjedočanstvu generalnog proveditura Jeronima Cornara dneva 22. januara 1689 [1]), koje će kasnije ovdje slijediti, bilo ih je samo 6000) — u ljeto 1686. pod vodstvom poznatog junaka Perut paše iz Carigrada u Dolac. — Sav Dolac Turci opljačkaše a Srijane sažegoše; što nije na vrijeme na Mosor umaklo, bi, ako je staro bilo, izmrcvareno, a mlado odvučeno u roblje.

Odmah se podigoše Poljičani, mlado i staro, koje je samo sablju pasati moglo, i počeše Perut pašu goniti, koji se htjede na Sinj povući. — Jedna četa Poljičana pohita ispred njega, stavi se u zasjedu i zatvori Perut paši put za uzmak. Kad se Perut primako, navališe Poljičani, predvogjeni junačkim knezom Don Jurom Pezeljićem i Ivanom Tomičićem, na njih kao vuci. — To je bilo 2. jula 1686. Nastade grozno krvavo hrvanje. — Pezeljić je sam 36, a Tomičić skoro isto toliko turskih glava odrubio. — Poginulo je 19 mladih buljukbaša, 2 bega, 2 alajbega i brezbroj momčadi. — Ropstva dopade 300 Turaka, megju kojima četvorica od visokog plemstva, na ime Mustaj beg Babametović (Chiaichia), Baraković i napokon poznati junak Murat beg Filipović.

Nije bilo kneza ni viteza, koji se nije junački borio i turskih glava odsijecao; i djevojke su oduševljeno sudjelovale u redovima braće i otaca svojih u ovoj borbi, kao Marija Huglievič, koja ubi dva Turčina a jednoga zarobi, ruke mu sveza i k roditeljskoj ga kući dotjera. — Mlada Bare Leksić smaknula je jednog Turčina sa kosijerom a drugoga zarobi [2]).

I sam Don Jure Pezeljić poginu u ovom boju.

Kad se ide s Biska put Dolca dônjeg, naigje se po sata ispred kuće Jelićeve na spomen kamen u samotnom predjelu, koji pokazuje mjesto, gdje je Pezeljić junačkom smrću poginuo. *(Slika 28.)* — Zaista, prost spomen-kamen, ali duboka, topla uspomena na ovog junaka, koja je ostala sačuvana u srcu naroda, ljepša je od najveličanstvenijeg spomenika [3]).

Pod jesen god. 1686. naumi generalni proveditur Jerko Cornaro da savlada Sinjsku tvrgjavu. — Topništvo se u red stavilo; isto sastojaše od 2 velika i

[1]) Erber, na ozn. mj. str. 30.

[2]) Kačić, na ozn. mj. str. 279. i 280.

[3]) Pri putovanju s Biska u Dolac — bilo je to 13. oktobra 1897. — upadne piscu ovih redaka taj prost stari spomen-kamen osobito u oči. — Na istomu je kratak natpis: Don Juraj Pezelj 1686. — Kad je pak 14. oktobra po podne u Dônjem Dolcu boravio, — baš se svršilo podučavanje u pučkoj školi a učenici odlazahu kućama — upita pisac jednoga gjaka, da mu nešto reče o Pezeljevom spomen-kamenu. — Dječak se ne mogaše dovoljno začuditi, da mi što takovo nije poznato. — Po tom mi pripovijedaše zažarenim očima ukratko ovo: Godine 1686. prodru Turci u Dolac-Srijane; Poljičani ih suzbiju, a u redovima potonjih borio se junački i Don Juraj Pezelj; tu ga pogodi, kad su Turci već u potpunom uzmicanju bili, — jedno tane u prsa. Pezelj je osjećao, da mu je životu kucnuo pošljednji čas, ali da svoje ljude ne zaplaši, poviče im — zatajivši svoju ranu: da neprijatelja bez milosrgja progone; njemu da se je odriješio opanak, te ga mora opet zavezati. — Kad se Poljičani pobjedonosno povratiše, nagjoše Pezelja mrtva na onom mjestu, gdje spomen-kamen stoji.

Koračajuć dalje, naigje pisac na ruševine jedne kuće, sazidane od gorostasnog kamenja blizu izvora Vrela, koje je u vrlo čarobnom kraju, na tom kamenju se nalazi stari natpis: Pezelj 1644. — Pisac pitaše seljane, stare i mlade, o značenju Pezeljevog spomen-kamena; a od svakoga dobi isto razjašnjenje, kao što mu ga je dječak iz škole dao. Tako živo štuje ovaj narod svoje junake u svojoj već više od 200-godišnjoj staroj tradiciji.

Pri povratku iz Srijana-Dolca u Bisko na 15. oktobra 1897. fotografisao je pisac uz put ovaj spomen-kamen (vidi *sliku 28.*). S desne strane križa je tadašnji župski pomoćnik dolnjeg Dolca, Ivan Banić, s lijeve Marko, pa Antun Pavich, a iza konja namjesništveni savjetnik Nasso.

10 manjih topova i 4 haubice. — Pošto je Cornaro oko 3000 što pješaka iz posada, što sa galija, 3000 krajišnika i 600 konjanika sakupio kod Solina i ovdje primio blagoslov spljetskog biskupa Stjepana I. Kosmija, pogje sa cijelom ovom silom pod Sinj. Naprijed je išla redovna vojska pod zapovjedništvom vojvode od Parme, a za njom stupaše Cornaro s krajišnicima, s drugim dobrovoljcima i s topovima.

Vojska je stigla iz jutra 25. septembra pred Sinj; topovi započeše odmah žestoku vatru i kroz nekoliko ura otvoriše široku lazu na bedemu. Sada nastade juriš. Vojnici kano razdraženi lavovi lete i penju se u tvrgjavu. Mnogi padaju mrtvi, al drugove njihove to ništa ne pometa.

Provališe prvu obzidu, jurišaju na drugu, a kada i ovu osvojiše, jurišaju na treću, s koje se Turci junački i očajno brane. — No brzo je i treća obzida uzeta. — Slavodobitna kršćanska vojska ni jednomu Turčinu ne prosti, nego ih svekolike sasiječe [1]).

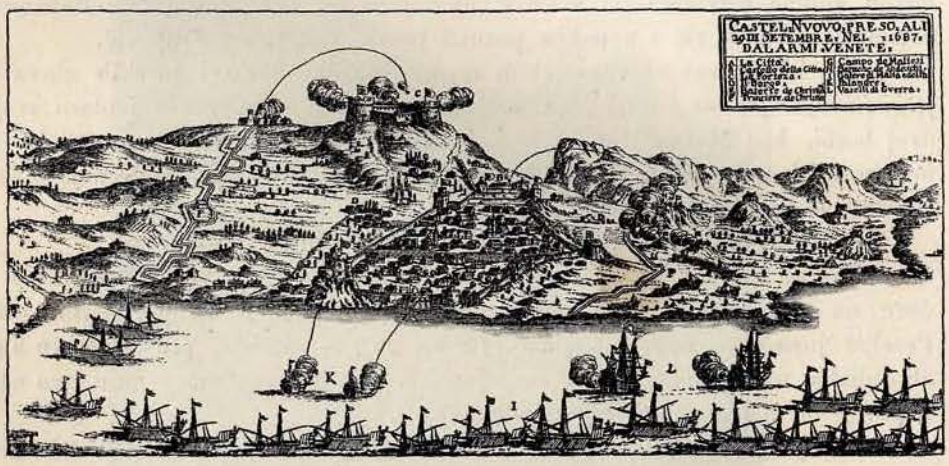

Slika 29. Ercegnovi 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

Po već spomenutom svjedočanstvu generalnog proveditura Jerolima Cornara od 22. januara 1690., bijahu junački Poljičani prvi, koji podigoše pri jurišu na bedeme tvrgjave njihovu zastavu [2]).

Tvrgjava Sinjska pade, kao što je spomenuto, 26. septembra kršćanima u ruke.

Mjeseca septembra godine 1687. krenuše Mlečani, potpomagani vojskom pape Inocenta XI. na opsadu Ercegnovog *(slika 29.)*. — Na 1. septembra stigne generalni proveditur sa svojom vojskom u Rože prama Ercegnovom, a na 2. septembra iskrcala se vojska i odmah započne opsjedanje Ercegnovog.

Na 15. septembra dogju paše bosanski i hercegovački sa 5000 Turaka opsjednutima u pomoć, ali ih Cornaro potuče.

Nakon hrabre obrane Turaka i junačkih navala opsjedatelja, preda se tvrgjava nakon 28-dnevnog otpora na 30. septembra 1687.[3]).

---

[1]) „Sinj i njegovo slavlje.“ Fra Ivan Marković, na ozn. mj. str. 17. i 18.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 36.

[3]) „Manuale del regno di Dalmazia.“ Maschek, na ozn. mj., god. III., str. 81.; god. IV., str. 128. — „Franovci države presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji.“ Stjepan Zlatković, Zagreb 1888., str. 151.

I ovdje Poljičani, kao što se ističe u više spomenutoj dukali Cornara, pokazaše osobitu hrabrost i učiniše mnoga junačka djela.

Već druge godine 1688. krene Cornaro, da opsjeda jaku tvrgjavu Kninsku. *(Slika 30.)*

Po savjetu upravitelja franjevačkog samostana u Visovcu, oca Andrije Resića, izabere Cornaro najkraći put, da stigne pod Knin; poveo je svoju vojsku prvo do mlinova na Krki kod Buga, odovlen je preveze na samostanskim čamcima na Brinu i prodre u potpunom redu preko Miljevca put Knina. — Seoske puteve dade Cornaro malo dana prije popraviti po svojim vojnicima.

U vojsci bijaše biskup Calegari i mnogo drugih svećenika i mnoštvo dobrovoljaca iz puka, koji su se trudili oko otpremanja topova, streljiva, ratnih sprema i živeža. Topove postave na brdo Ljubač prema tvrgjavi i odmah se

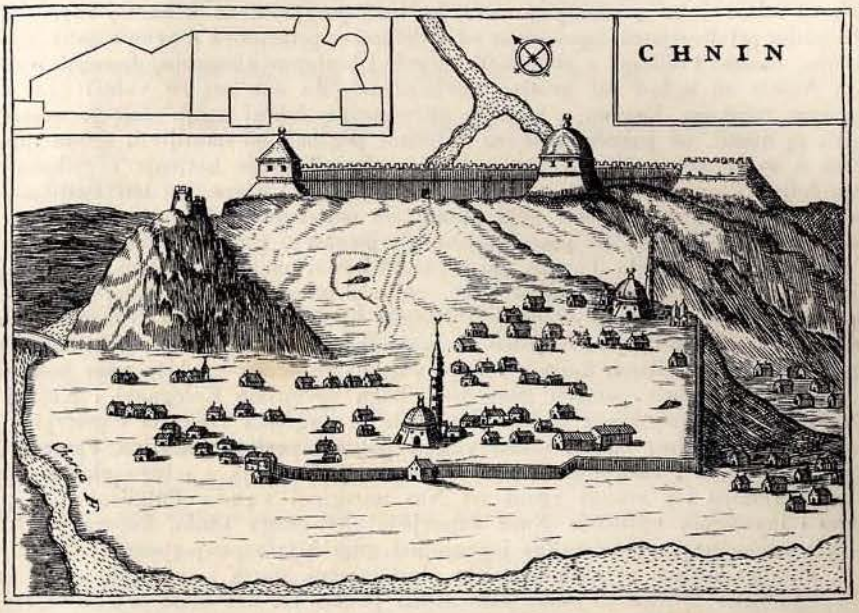

Slika 30. Knin 1688., iz djela Padre Coronelli-a.

započne na nju pucati. — Tvrgjava bijaše sa sviju strana opkoljena. — Turci se iz početka branjahu na najhrabriji način, ali kad se sruše gradski bedemi a pomoći ni s koje strane, uhvati ih velika briga.

Kad to opazi upravitelj samostana Andrija Resić, uzme zastavu u svoje ruke i povede ljude na juriš. — Nabrzo se popeše do proloma, i sam Resić podigne kršćansku zastavu na bedeme Kninske. Turci položiše oružje i predadoše se na milost i nemilost. — Samo zapovjednik tvrgjave, beg Atlagić, bi kao zarobljenik poslat prvo u Mletke pa kasnije u Bresciju, ostali Turci bijahu otpušteni u Bosnu. — Odmah posveti biskup Calegari — bilo je to na dan sv. Jerolima, t. j. na 29. septembra 1688. — glavnu džamiju za katoličku crkvu i obavi u njoj blagodarenje [1]).

Kod ovog se poduzeća istakoše Poljičani njihovom hrabrošću tako, da ih je Cornaro u spomenutom svjedočanstvu zato pohvalio.

---

[1]) „Franovci države presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji." Ot. Stjepan Zlatović, Zagreb 1888., str. 157. i 158.

Već godine 1685. zauzeli su — i ako ne trajno — Mlečani kulu Norinsku; ovom su prigodom jedan aga i cijela turska posada poginuli[1]).

Godine 1687. uzeše Mlečani kulu Norinsku u trajni posjed[2]).

I kod ovog se poduzeća odlikovaše osobitim načinom Poljičani po više spomenutom svjedočanstvu generalnog proveditura Jerolima Cornara dne 22. januara 1689., kao i kod poduzeća na Čitluk i Gabelu.

Pravi juriši na Čitluk i Gabelu (u neretvanskoj dolini) bijahu, kao što je poznato, kasnije i to na 20. juna 1694.

A sada donosimo spomenuto svjedočanstvo generalnog proveditura Jerolima Cornara, koje u hrvatskom prevodu glasi:

Mi Jerolim Korner!

Vitez, za prevedru republiku od Mletaka generalni proveditur od Dalmacije i Albanije.

Vjernost puka poljičkoga prama Prevedrome principu usagjena u srcu njegovu za mnogo vijekova vazda stalni u promjeni sreće, što biva posvjedočeno u časnoj dukali i pripoznato plemenitim privilegijama, ispušćenim od Veličanstva principova u ovomu ganuću oružja proti Turčinu, dadoše Poljičani o sebe istih svjetlo i hrabreno zlamenje, dostojno Naše pohvale.

Netom se oglasi rat protiva nevjernikom, da oni isti ne videći časa ukloniti se od jarma turskoga kojemu u prošlom miru ne po dobroj volji, dali po nesrećnoj zgodi bijahu se utekli, ne pazeći dakle isti Poljičani pogibelj od smutljivih zgoda rata, prvi od svijuh s hvaljenom prilikom jesu odmah pokazali svoje hotjenje i prikazali principu svoju čeljad i provinciju oliš svjetlih zgoda junaštva i vjere, što isti Poljičani prikazaše pred prošasnim Preuzvišenim generalima, što pokazujući njihove svjedočbe jesmo i mi imali zlamenita biljega za poznat njihovu vjernost u proglašenome nasrnuću turskomu na Dolac sa šest hiljada Turaka, gdje isti Poljičani malo ih brojem ali puni junaštva i smionosti potjeraše Turke, toliko jako, pobivši mnoge turske glavare i zmije ljute, na Krajini osužnjiše kapetana od Sinja i Nućaka i pobiše i osužnjiše dvanaest buljukbaša. — Sada mi opsjedosmo Sinj i osvojismo ga hvala Bogu, prvi barjak Poljički izagje na bedem, a oslobodiše Sinja istoga, kada s mnogo vojske opsjednuo ga biše paša bosanski.

Sada sljedećom pomoću gospodina Boga osvojismo Ercegnovi i Knin i na uzeću Norinskom i na opsjednuću Čitluka i Gabele u nezgodna vremena i pretrpljenje mnogih nevolja jesmo Našima istima očima vidjeli poljički posluh, junaštvo, vjernost i želju za dobiće principovo i raširenje Njegova Prevedroga vladanja u izbigu vlaškome pod krilo Našega principa i u svakoj zgodi od Nas naregjeni vazda Poljičani biše prvi, koji srčano i junaštvom opslužiše Naše zapovjedi oliš onoga truda, kojega vidiše prinoseći zajiru i džebanu sve dobrovoljno ispunjujući gdje biše zapovjegjeno.

Zato neimadući se ukapati tolika dostojanstva starih i sadašnjih doba iste vjerne i prepoljubljene provincije jesmo zato sudili podati im ovo očito svjedočanstvo, koje će im služiti za ostan za to većma užigati se zadostojati pomilovanje i plaću od principova Veličanstva. — U vjeru.

Iz Spljeta, na 22. januara 1689.

Jerolim Korner, vitez generalni proveditur.
Lucio Delbelo, kancelar generalov[3]).

U već spomenutoj pogodbi o miru, sklopljenoj izmegju Mustafe II. i mletačke republike u Karlovcima dne 26. januara 1699., utanačene su glede Dalmacije u tački VIII. ove odredbe:

Tvrgjave Knin, Sinj, Čitluk, Gabela ostaju u mletačkom posjedu. — Granica izmegju turskog i mletačkog posjeda proteže se u pravcu od kninske na vrličku tvrgjavu, od ove na sinjsku tvrgjavu, pak na Zadvarje, a odovlen na Vrgorac, na Čitluk i na Gabelu. — Zemljište, koje leži na po sata u polukrugu ovih tvrgjava u turskom području, spada isto tako u mletački posjed.

Tako bijaše Poljica za uvijek odmaknuta od sfere turskog upliva.

---

[1]) „Memorie sulla Dalmazia" di Valentino Lago. Mleci 1869., str. 338.

[2]) „Führer durch Dalmatien" od Reinharda Petermanna, Beč 1899. — „Historija neretvanskog područja"; str. 384.

[3]) Erber, na ozn. mj. str. 36. i 37.

Barich Marco (Barić Marko) 1701.—1704., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi mu Sinovcich Marko.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Sinovcich Marco (Sinovčić Marko) 1704.—1708., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi mu Barich Marko.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Sinovcich Zuanne (Sinovčić Ivan) 1706. 14./9.

Isprave Alfonsa pl. Pavicha.

Novaković Giorgio (Juraj) 1707., 24./11.

Erber, na ozn. mj. str. 42.

Barich Marco (Barić Marko) 1708.—1710., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ slijedi mu Barich Zuanne.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Barich Zuanne (Barić Ivan) 1710.—1712., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ naslijedi ga Barich Marco.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Barich Marco (Barić Marko) 1712.—1716., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ naslijedi ga Sinovcich Zuanne.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Dneva 8. decembra 1714. navijestio je veliki vezir Damad Ali paša iz Carigrada Mlečanima rat; generalni proveditur Dalmacije Angjeo Emo predvigjao je, da će se prva navala oboriti na ovu zemlju, i to baš na tvrgjavu sinjsku. — Cetinjani, potaknuti mletačkim provediturom Jurjem Balbijem, počeše odmah nasrtati i pod njegovom upravom, ni malo ne počasiv, udare na utvrgjena mjesta, što ih Turci još imagjahu s ove strane Prologa i osvoje Gardun, Čačvinu i Prološku kulu. Ovo se sve dogodilo mjeseca januara 1715. Megjutim general Emo dade što se bolje moglo utvrditi grad, obnoviti šance, popraviti zgrade i kule.

Turci se već godinu prije za rat spremili, a serasker Mehmed paša sakupi sada pod Kupresom svoju vojsku.

Narod iz okolice dovuče svoje imanje u žitu, vuni i t. d. u Sinj, što se sve spremi u tamošnjoj novoj crkvi.

Na 23. jula 1715. navijestiše tri hitca iz mužara sa braništa Prološkog, da je krenula turska vojska iz Livna. — U tvrgjavi Sinjskoj bilo je do 700 momaka, što uvježbanih vojnika, što krajišnika, pod zapovjedništvom Ploucheta. — U tvrgjavi bijaše i sinjski proveditur.

Već na 23. jula sagje turska vojska sa Prologa i utabori se na Cetini.

Na 24. jula prodru turski konjanici u sinjsku ravnicu, a na 25. jula — žareći i paleći — čak do Dicma.

Na 27. jula nasrnu Turci na Otok; stanovnici Otoka braniše se junački, poginulo ih je 140, a Turaka 1000, dokle zauzeše selo Otok.

Turski buljuci krstariše neprestano kroz sinjsku ravnicu, a druge čete njihove uputiše se na Vrliku i Drniš.

Na 5. augusta utaboriše se Turci tri milje daleko od sinjske tvrgjave, i poslaše na 7. augusta ugovornika, da zaište predaju tvrgjave pod prijetnjom, da

će se inače sva posada na kolje nabiti. — Na odgovor, kojim se njihov predlog zabacio, opkoliše Turci tvrgjavu, i već noću započeše kopanje šančeva. Mlečani sasuše na te radnike vatru iz pušaka i topova i obasuše ih kamenjem. Usprkos svemu tomu bijahu već izjutra 8. augusta podignuti opkopi okolo tvrgjave i 4 topovnice postavljene, od kojih je jedna udarala topom od 20, dvije topovima manjeg ušća a četvrta iz dvije lumbarde, od kojih jedna izmećaše taneta od 300 librica a druga od 100. Sve četiri pak baterije bijahu tako pokrivene, da im topovi tvrgjave trudno mogahu nanijeti kvara. — Na 8. dakle neprijatelj mnogim metcima pozdravi tvrgjavu, a ni ova nije oklijevala odvraćati, prosuvši na nj žestoku vatru, te prvim hitcima ušutka mu onaj top od 20 funata.

Na 8. augusta izgori sav sinjski varoš osim nekoliko čvrsto sazidanih kuća, i mnogi stanovnici izgiboše od turskih taneta.

Od 9. do uključivo 13. augusta pucali su Turci takom žestinom na tvrgjavu, da su bedemi već na više mjesta uzdrmani bili. — Na 14. augusta započe opći juriš. Borilo se još kroz tri sata najvećom jarošću; junački odbijahu branitelji tvrgjave razdražene turske nasrtaje; mnogi Turci izginuše, a i u tvrgjavi bilo je 30 mrtvih i 45 ranjenih.

Noću izmegju 14. i 15. augusta povukoše se Turci, pošto je njihova vojska i uslijed bolesti prevelikih gubitaka imala, opet natrag u Livno[1]).

Spomenusmo opširno ovo opsjedanje sinjske tvrgjave, pošto je svršetak ovog boja za sudbinu poljičku vrlo znamenit.

Poljica bijaše i sa ove strane protiv turskih navala za vazda osjegurana.

Sinovcich Zuanne (Sinovčić Ivan) 1716.—1717., plemić ugarski. Po „Bullettinu" slijedi iza njega Barich Zuanne.

„Bulletino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Barich Zuanne (Barić Ivan) 1717.—1721., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Novakovich Zuanne.

„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Svršetkom jula godine 1717. odluči generalni proveditur Dalmacije, Alojzije Mocenigo III., da Turcima otme tvrgjavu Imotsku.

Noću izmegju 26. i 27. jula postave Mlečani topove svoje u topovnice, a iz jutra na 27. jula započne pucanje na vrlo jaku tvrgjavu Imotsku. — Dva puta se barutane u tvrgjavi zapalile i rasprsnule, a ipak se posada junački branila.

Nečuvenom hrabrošću navale Dalmatinci na tvrgjavu; jedan drugoga dizaše na ramena, i usprkos očajnoj obrani Turaka prodru preko prvog bedema, razvale odmah na istomu vrata, ugnjezde se ovdje i podignu svoju zastavu. — Turci se povukoše u drugi bedem, te nastaviše i ovdje svoj očajni otpor bacanjem kamenja i pucanjem iz pušaka.

Dva dana i dvije noći radili su neprestano lagumari. Kada Turci opaziše napredovanje ove radnje, koja bi morala dovesti do njihova uništenja, a pošto su im i bombe već 27 vojnika usmrtile, — podigoše bijelu zastavu. — Dva odaslanika izmole slobodan odlazak s oružjem u Trebinje ili u Mostar[2]).

---

[1]) „Sinj i njegovo slavlje god. 1887." Fra Ivan Marković, Zagreb 1898.

[2]) „Manuale del Regno di Dalmazia", Maschek, god. IV., Zadar 1874., str. 155.

Predaja tvrgjave zbila se je dakle na 30. jula [1]).

Da zaposjednu što prije još nerazvaljeni dio tvrgjave, koja služaše prostranomu okolišu kao branište — udovolje Mlečani ovoj molbi.

I kod ovog se poduzeća istakoše Poljičani na osobit način, pošto su se za otpremanje topova u ovom vrlo teškom polju osobito zauzimali, kao što se potvrgjuje u ovom na hrvatski jezik prevedenom svjedočanstvu generalnog proveditura Alojzije Moceniga dana 2. januara 1720.

U Požarevačkom miru dana 21. jula 1718. pregje Imotski stalno u mletački posjed, a turska granica, koja se po Karlovačkom ugovoru protezaše još uvijek neposredno pored Poljice, bude pomaknuta dalje u unutrašnjost zemlje.

Svjedočanstvo generalnog preveditura Alojzija Moceniga dana 2. januara 1720. glasi:

Mi Aloise Mocenigo, po prejasnoj mletačkoj republici treći opći proveditur oružja i povjerenik megjaša Dalmacije i Albanije.

Već je isteklo mnogo vijekova, da zaslužna pokrajina poljička nije odustala, a da ne pruži očevidnih dokaza svojeg vazalstva (podaništva) i svoje postojane odanosti prama općem imenu.

Glasoviti čini, i baš zamjerna djela dala su na javu ne samo hrabrost nego i točnost onih prevjernih podanika, što u prošlim ratovima sa požrtvovanjem svojih života nastojahu da dokažu njihovu postojanost u najsmjelijim sukobima, što bi im se desili s neprijateljem, tako da povećavajući od vremena na vrijeme stepene zaslužbe, dopriješe do toga, da zadobiju cijelo opće zadovoljstvo, kako to svjedoči više preuzvišenih terminacija Naših predšastnika, i kako se razabire iz sadržaja njihovih obilnih povlastica. Mi smo ipak u prošlom našem vladanju ove naše pokrajine imali službu tako plodnu i točnu, da netom bi im se zapovjedilo, ne bi propustili da se svi izvrgnu prilici steći zasluga. — U navalama pak tek minulog rata, u toku kojeg mogli smo uvidjeti hrabrost podanikâ, isti narod takmac radnja vrijednih njegovih pregjâ, združi se u početku službe stranci, što je bila povećana na štetu Mostarskog Blata. U tom smionom susretu, braneć se od srdžbe Turaka, što se krepko protiviše, odbijajući ih, pogje im za rukom, da ih protjeraju sa požarom i poharom istih polja.

Korisnog uspjeha radi iste stranke, utanačivši juriš na Imotski, za koji se uspjeh po dalekim i neprovoznim putevima moralo odvesti i topništvo, ne samo se rabilo rečenu čeljad u istoj službi sa pohvalnim primjerom, da li u mjestima bregovitim i vrletnim prenašahu ga na svojim legjima. Predavši se hrabrosti javnog oružja gorerečena Imoska tvrgjava, prekoračivši ogradnju, trsiše se s našim punim zadovoljstvom u svim potrebama što su se njima prikazale. — U nastavljanju istog rata sa susljednim vriednim djelima odlikovale su se njihove gorljivosti i smielosti radi, pošavši ponajviše prama Sinju, da se žrtvuju za slobodu one izložene granice, kadno Kuperli paša Bosne uhvativši prigodu prolaska naše vojske pod Odsinjom, čekao je sa možnim silama da provali u pokrajinu.

Kao što su se pak u teku sadašnjeg mira svi jednako pokazali poslušni i ustrpljivi, tako radi spomenutih valjanih razloga po pravu nalazimo, da ih obdarimo s ovim istinitim svjedočanstvima, da im budu služila, da sve to više zadobiju osobitu ljubav javnog mnijenja. In quorum i t. d.

Spljet dne 2. januara 1720. MV.

Aloise Mocenigo, treći opć. Proved.
Nikola Zorzi, Papadopulo Pomoć.
na Banci tajničkog ureda Njegove Preuzvišenosti [2]).

Novacovich Zuanne (Novaković Ivan) 1721.—1732., plemić ugarski. Po „Bullettinu“ naslijedi ga Sinovcich Petar.

„Bullettino“, na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Pavich Paolo (Pavić Paval) 1728. 28./10.

Isprave m. p. popa Petra Škarice.

---

[1]) „Franovci države presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji.“ Stjepan Zlatović, 1888., str. 214.

[2]) Iz štampane zbirke svjedočanstava u namjesništvenom arhivu na str. 117.

Sinovcich Pietro (Sinovčić Petar) 1732.—1740., plemić ugarski. Po „Bullettinu" slijedi ga Barich Marko.

„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Barich Marco (Barić Marko) 1740.—1742., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Novacovich Zuanne.

„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

Novacovich Zuanne (Novacović Ivan) 1742.—1747., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Barich Marko.

„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 56.

1745. vlastoručni potpis po podacima m. p. popa Petra Škarice.

Barich Marco (Barić Marko) 1747.—1761., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Novacovich Zorzi.

„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 57.

1751. 27./6. Erber, na ozn. mj. str. 44. i 48.

1752. 10./6., 13./12. Po ispravama, nalazećim se kod Alfonsa pl. Pavicha.

1755. 4./1. Isprava m. p. popa Petra Škarice.

1755. 17./10. Po jednom pismu Frana Grimani, proveditura mletačkoga. Podaci m. p. popa Petra Škarice.

Za vladanja ovoga velikoga kneza izdao je tadanji generalni proveditur Jakov Boldù svjedočanstvo dana 21. jula 1748. o osobitim zaslugama Poljičana. — Isto glasi u hrvatskom prijevodu:

Mi Jakov Boldù, po prejasnoj mletačkoj republici opći proveditur Dalmacije i Albanije.

Preko dva vijeka su, da se je dobrovoljno predala prezaslužna poljička pokrajina, primljena u zakrilje presvjetle mletačke republike sa osobitim osjećanjem ljubavi, sa pojedinim iskazima harnosti i sa privolom različitih povlastica. — Na toliko iskaza višnje naklonosti odvratiše u istinu oni hrabri podanici kao na potvrdu zakletog i svojevoljnog podaništva sa lijevanjem vlastite krvi i sa opetovanim dokazima uspješne srčanosti u ratovima i prošlim i sadanjim, najviše pako u zadobiću Klisa, Knina, Sinja, Kaštelnovoga, Norinske kule, u raznim zasjedama i drugim pothvatima proti oružju i tvrgjam granične otomanske vlasti. Djela toli sjajna i toli dostojna proističu od najpodpunijih svjedočanstva, a megju drugim od četiri slavna Naša predšastnika Leonarda Foscola Katarina i Jerolima Cornara i Aloisa Moceniga, zatim preuzvišenog Deffonta. K ovim dokazima njihove čiste vjernosti, nadodaše drugi da će se žrtvovati i sudjelovati jedan dio njih svojevoljno u javnim radnjama i drugim potrebama, a u naše doba krčenja Konjskovih livada, a to usljed naših ljubeznih nagovaranja, jer su prosti svakog nameta bilo imetka il osobe, izim obveze, kojoj proizlazi, da su vazda uspješno udovoljili, t. j. služiti za buknuta rata i doprinieti općem eraru danak od tri stotine godišnjih reala, čemu su obvezani po njihovim povlasticam. Sad kad nas prose, da im potvrdimo te povlastice, po onom što se i drugim općinam i narodima učinilo, drage volje im se odazivljemo, te uslijed ove odredbe i vlasti našeg vrhovništva potvrgjujemo molećoj prevjernoj i prezasluznoj općini Poljica uživanje njenih povlastica, sa svima onim oprostima, koji su joj u doba njezina predanja i kašnje od javne blagodarnosti bili dozvoljeni, a od svijuh naših predšastnika potvrgjeni.

Rad tolike naše naklonosti na njihove prošnje stalni smo, da će se uspaliti još više srca onih preljubljenih podanika, e da u budućim zgodama iskažu svoju hrabrost na višu slavu i moć njihovog milostivog kneza.

In quorum i t. d.

Zadar, 21. jula 1748.

Jakov Boldù opć. Proved.
Zuanne Marchesini Taj.[1]).

[1]) Iz štampane zbirke svjedočanstava u namjesništvenom arhivu na str. 136.

Pavich Ivan (Pavić Ivan) 1756. 20./7., plemić ugarski.
Isprave m. p. popa Petra Škarice.

Novacovich Zorzi (Novaković Juraj) 1760.—1768., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Gerovcich Zuanne.
„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 57.
1763. Isprava m. p. popa Petra Škarice.
1763.—1766. Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po sveć. Petru Škarici, Spljet 1899., str. 7.

Pavich Frane (Pavić Frane), ugarski plemić 1766. 15./3., 16./3., 5./8.
Isprave Alfonsa pl. Pavicha.

Geroncich Zuanne (Geročić Ivan) 1768.—1771., plemić ugarski. Po „Bullettinu" slijedi mu Pavich Francesco
„Bullettino", god. IV., br. 4., str. 57.

Pavich Francesco (Pavić Frane) 1770.—1777., plemić ugarski. Po „Bullettinu" slijedi mu Geroncich Zuanne.
„Bullettino", god. IV., br. 4., str. 57.
1772. 10./3., 11./3., 1773., 10./5., 23./9. Pavlinović, na ozn. mj. str. 78. i 80.
1770. 12./1., 27./6., 8./9., 1771., 7./3., 13./6., 13. i 23. 10.
1771., 4./11., 11./12., 15./12., 1772. 15./2. i 22./4.
1773., 28./10., 1774., 8./5. i 12./8., 1775. 31./8.
Isprave Alfonsa pl. Pavicha.
1775. Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po svećeniku Petru Škarici. Spljet 1899., str. 8.

Geroncich Zuanne (Geročić Ivan) 1777.—1778., plemić ugarski. Po „Bullettinu" naslijedi ga Barich Andrea.
„Bullettino", god. IV., br. 4., str. 57.
1775.—1778. Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po sveć. Petru Škarici. Spljet 1899., str. 8.
1878. Jagić. Statut poljički, str. 129.

Barich Andrea (Barić Andrija) 1778.—1783., plemić ugarski. Po „Bulletinu" naslijedi ga Novacovich Zorzi.
„Bullettino", god. IV., br. 4., str. 57.
1780. 15./5. Isprava m. p. popa Petra Škarice.
1782. 15./5. Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po sveć. Petru Škarici. Spljet 1899., str. 8. — Ovaj veliki knez umro je nenadno.

Novacovich Zorzi (Novaković Juraj) 1783.—1789. 23./4., plemić ugarski. — Po „Bullettinu" naslijedi ga Sicich Zuanne.
„Bullettino", na ozn. mj., god. IV., br. 4., str. 57.
1782. Isprava m. p. popa Petra Škarice.
1785. 24./7., 1787. 20./8., 1789. Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po sveć. Petru Škarici. Spljet 1899., str. 8.
Za vladanja ovoga velikog kneza izveo je Don Marko Pavić, sin Tadije Pavića († 1748.), vikar Poljica i Radobolja, kroz nekih 30 godina župnik u Klisu, po porodičnom usmenom predanju izmegju 1740.—1750. pregragjivanje stare

kule Pavićeve, kolijevke cijele porodice u Srijanama, i dao joj današnji oblik. *(Slika 31.)* S lijeve strane vidi se na jednom malom brežuljku sv. Antunu posvećena obiteljska kapela. — Ovdje je Don Marko Pavić, kada se je iz javnog života povukao, još kroz 4 godine živio i u ovoj je kuli umro[1]) dne 7. decembra 1780.

O ovom vikaru Don Marku Paviću imade dvije isprave, dneva 27. jula 1785. i 25. augusta 1787., m. p. pop Petar Skarica.

Na glavnoj zgradi ovoga skupa kućâ bijahu prozori na prvom i drugom spratu povećani, krov nešto podignut i na 19. novembra 1889. otvorena u njoj mješovita pučka škola. Neka je u dobar čas za puk u Srijanam[2]). —

Dok se je prema dosadanjim zakonskim ustanovama i starim običajima veliki knez birao iz redova ugarskih plemićkih obitelji, što je bivalo kroz tri

Slika 31. Pavića kula u Srijanama.

vladavine, t. j. ugarsku, tursku i mletačku, to je sada na buntovni način napušten ovaj običaj, te je od naroda iz njegove sredine odabran velikim knezom Ivan Sicich[3]).

Sicich Giovanni (Sičić Ivan) 1789. 23./4. odabran od naroda.

„Bullettino", god. IV., br. 4., str. 57.

1790. 28./4., 29./9. Vlastoručni potpis po podacima m. p. popa Petra Skarice. Erber, na ozn. mj. str. 49. i 50.

Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo župe Poljica po svećeniku Petru Škarici. Spljet 1899., str. 12.

1791. 2./5. „Bullettino", god. XXIII., br. 12. na omotu.

Kružičević Mate 1793. 2./12., 12/11.

Na omotu „Bullettina", septembra god. XXIII., br. 8. i 9.

[1]) Pismo župničkog pomoćnika popa Ivana Banića iz Dolca dônjeg dne 27. februara 1898.

[2]) Iz jednog lista Mate Jelića, Dolac dônji dne 25. septembra 1887.

[3]) „Bullettino", god. IV., br. IV., str. 57.

Pavich Frano (Pavić Frano), ugarski plemić, 1796. 9./9.[1]).

Vlastoručni popis isprava Alfonsa pl. Pavicha.

Iznosimo u *slici 32.* jedan bosančicom napisani otpis ovoga velikoga kneza, koji glasi:

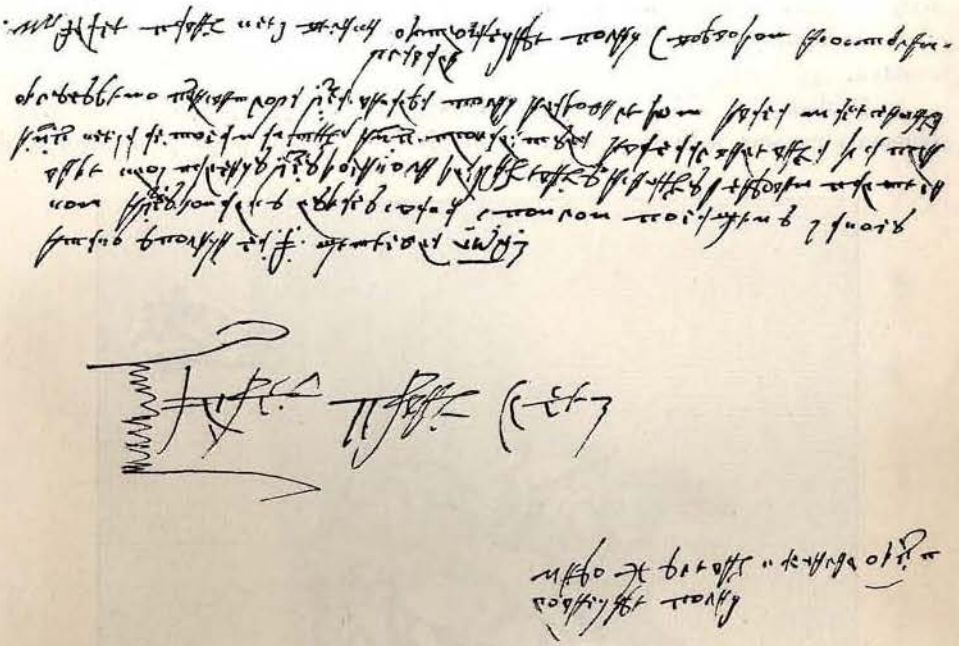

Slika 32.

Mi Frane Pavić, knez veliki od provincije polic s vojvodom i s ostali glavari, odlučujemo prisvitloga gña vikara polic i radobolije dom Ivana Maneničića i mp. kneza Antona Maltića i mp. prokuratora Ivana Alvirevića, da privide kroz parnicu gñu do Nikoli Dragičeviću i nihovim partenikom i gñu do Marku Rudanu svaka s pomlom po naštimu i zakonu i tako u polici 9. šetembra 1796.

(Pečat) Frane Pavić, knez.

Mijo Xulević, kančelar p. provincije polic.

Izvornik ovoga otpisa dug je 19 *cm*, a visok 14 *cm*. Na ovaj otpis udaren je mali pečat, koji su veliki knezovi upotrebljavali u manje znatnim prigodama, kao na pr. kod ugovorâ (pogodaba), oporučnih stvari, urudžaba i t. d.

Mali pečat, *slika 33.*, nosi sliku sv. Jurja, a natpis glasi: Sigilum Comunitatis Poggicie.

Slika 33. Mali pečat.

Već kod velikog kneza Jurja Pavića (1632.—1655.) spomenuto je, da Mate Bilić u Poljici (i to u dônjem Dolcu) imade nekoliko uspomena na negdašnju

[1]) Klaić, na ozn. mj. str. 133.

poljičku provinciju; to su, osim već spomenute zastave, pod kojom su se Poljičani kod Klisa borili, još druge dvije zastave, prepisi štatuta, nekoliko dukala u izvorniku i u prepisu. Jedna je od ovih dviju zastava iz mletačkog vremena *(slika 34.)*, a druga po svoj prilici iz vremena prve austrijske okupacije. Obadvije su sasvim dobro sačuvane.

Jednom prilikom bijaše moguće ustanoviti, iz kojeg je vremena prva od ovih zastava.

Pridodaje se slika ove lijepe velike zastave. Cijela je zastava od svile i na objema stranama jednaka; lijevo gornje i desno dônje polje je modro, a desno

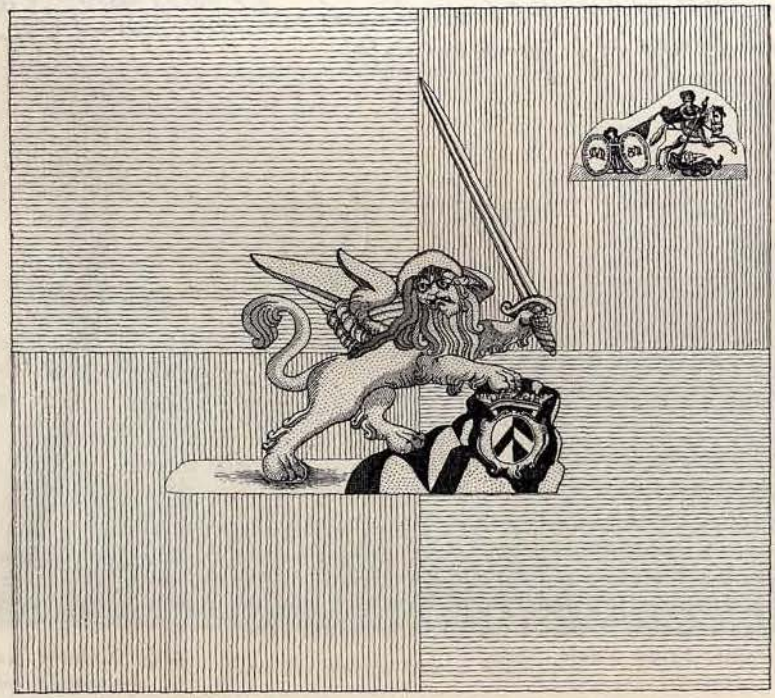

Slika 34. Mletačka zastava Poljičana, duga 2·69 *m*, visoka 2·46.

gornje i lijevo dônje polje crvenkasto; mletački lav je utkan sa žutom svilom, a isto tako utkana je sa žutom svilom u desnom gornjem polju slika sv. Jurja.

Pored sv. Jurja s lijeve strane jesu dva bijela okruga sa natpisom u njima i okolo njih. Lijevi okrug nosi unutri slova DVD i natpis unaokolo: Conte Mateo Kružičević colonello: desni okrug ima unutri slova EVD i naokolo natpis: Conte Nicolo Barbarić colonello.

Po jednoj ispravi od 19. augusta 1796., na omotu „Bullettina", god. XXIII., br. 10. i 11., osnovaše Mlečani jedan poljički bataljun. Kad je izdana ova isprava bio je Mate Kružičević kolunel ovoga bataljuna. Ova je zastava dakle iz onog (1796.) vremena. O drugoj će zastavi biti kasnije govora.

Goiselich Frano (Gojselić Frano) 1797. 24. 2.

Zanimljivu jednu relikviju iz vremena vladanja velikoga kneza Frana Goiselića imade pisac ovoga djela.

To je neka vrsta prijestolne stolice *(slika 35.)*. Ovu je stolicu imao župnik Čiste, kotara Imotskog Don Lovrinac Banović, koji je s materine strane potomak velikoga kneza Frane Gojselića. Putem uzajamnog obdarenja prešla je ova stolica mjeseca novembra 1898. u moj posjed. Majka Don Banovića umrla je 1893., navršiv 90 godina. Ona je često sinu svome opisivala, kaka je negda ova stolica bila. Po tom opisu je ova opet popravljena.

Sasvim dobro održano drvo bijaše fino izragjeno u Mlecima, a pored toga na više mjesta pozlaćeno. Naslon je od tamno crvene kadifie, jastuk od kože iste boje; naslon i kožni jastuk opšiveni su trakama od čistog zlata, a na četiri kraja

Slika 35. Prijestolna stolica velikog kneza Frana Gojselića.
(Visina 1·32 *m.* Dubljina 46 *cm.* Širina kod sjedala 69 *cm.* U posjedu pisca.)

vise zlatne kite; kožni jastuk opšiven je zlatnim resama. Sve zajedno čini na gledaoca veliki dojam.

Austrijska vladavina.

Xuglievich Marco (Žuljević Marko) 1797. 18/10., 1798. 25./4.

Erber, na ozn. mj. str. 58. i 68.

Ušljed spletaka Napoleonovih dade aristokratična vlada u Mlecima na 12. maja 1797. ostavku, te je iste noći naslijedi demokratsko općinsko vijeće.

Dalmacija mišljaše, da se oslobodi sviju sveza sa Mlecima, te ne htjede da pripozna novu vladu; pak pošto nije nikoga u zemlji bilo, ko bi uzde vlade potrebitom opreznošću u rukama držao, nastadoše u mnogim mjestima i ozbiljni nemiri. Da se tome pustom stanju kraj učini, proglasiše mnogi gradovi svojim gospodarem cara Franju II. i otposlaše deputacije na Rijeku i u Beč, da pospješe ulazak austrijske vojske u Dalmaciju.

Pošljednjem generalnom provedituru mletačkom Andriji Queriniu pogje za rukom nagovoriti generala baruna Rukavinu, da što prije izvede sa svojom vojskom okupaciju, što se mjeseca jula 1797. zaista i zbilo. U ugovoru o miru kod Kampoformija 16. oktobra 1797. bi Dalmacija formalno predana caru Franji II.

18. novembra 1797. predstaviše se carskoj i kraljevskoj dvorskoj komisiji u Zadru kao odaslanici poljički: Veliki knez Marko Žuljević, vojvoda Ivan Sinovčić, knezovi Stipan Bilić, Miho Marasović, Don Miho Barić i drugi, i izjaviše, da su Poljičani, spominjuć se njihove stare pripadnosti Ugarskoj, Bosni i Dalmaciji, radosnim srcem proglasili cara Franju II. svojim gospodarom.

Odaslanici položiše zakletvu vijernosti za sve pučanstvo poljičko i izmoliše u dvorske komisije preporuku, da im car potvrdi njihove stare povlastice i sloboštine. Odaslanici se izjaviše spravnima, da dosadašnje daće i u buduće plaćaju i kod svake prigode njihovu krv za svog novog gospodara da prolijevaju[1]).

Austrijska vlada primi blagonaklono ovo obećanje i potvrdi im prethodno uopće povlastice, pridržavši sebi konačko riješenje. — 29. decembra 1797. bijaše megjutim odregjeno, da će Poljica kao i prije plaćati godišnji danak od 300 reala ili 3000 dalmatinskih lira.

Nakon potankog posmatranja tih povlastica i čitavog stanja stvari, uvidjela je austrijska vlada, da se ipak Poljičanima ne može priznati potpuna samostalnost, jer bi to bila država u državi.

Na 17. jula 1798. izda vlada za Poljica nov ustav[2]), koji je istoga dana u Poljicima i to u Prijeku kod Omiša, u prisustvu velikog kneza, vojvode, četvorice prokuratora, kancelara, novog vladinog povjerenika i dvanaestorice knezova provincije, svečanim načinom bio proglašen. Svi prisutni položiše zakletvu vijernošti i zakleše se, da će svoje časti savjesno obnašati.

U tom ustavu bijahu doduše pripoznate povlastice Poljičana, ali zato bijahu uvedene novotarije, koje su znatno ograničavale njihovu valjanost. Tako je bio megju ostalim odregjen za Poljica kraljevski tajnik, koji je imao nadgledati svu upravu, vršiti aktivno i pasivno izborno pravo u svim skupštinama i svakih 15 dana saopćivati sve prispjele spise u političkom i gospodarskom pogledu vladi u Zadru.

Prvim tajnikom imenova Njegovo Veličanstvo Andriju Kovačića.

Pomiriteljni sud ostao je za manje parnice kao i dosada neprizivljiv; kazneni sud provincije pako bijaše proglašen ovisnim od prizivnog suda u Zadru, a ne više kao do sada od banke. Plemići zadržaše kao i dosada isključivo pravo na časti, ali se nije smjelo više činiti razlike izmegju ugarskog i bosanskog plemstva. Banka je morala prenijeti svoje sjedište u Gatu, a dokle se odnosna zgrada ne napravi u Prijeko, gdje je i vladin povjerenik imao svoje sjedište. U Prijeku bijaše u ovo doba i svećeničko sjemenište poljičko, koje je tada pohagjalo 60 pitomaca[3]).

Isprva su se poljički plemići prilagodili odredbama ovog novog ustava, ali 24. januara 1799. narediše svojim knezovima Marku Žuljeviću, Antunu Paviću,

---

[1]) Odnosna isprava, Zadar dne 18. novembra 1797. nalazi se u namjesništvenom arhivu u svesku od god. 1797. Ona je potpuno preštampana i u Erberu, na ozn. mj. str. 59., a prepisana je i megju skoro potpunim gradivom, što se odnosi na austrijsku vladavinu te koje je pisac predao namjesništvenom arhivu.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 60. Odnosni spisi nalaze se u namjesništvenom arhivu.

[3]) Erber, na ozn. mj. str. 62.

Mati Mianoviću, Franu Gosalicu, Ivanu Novakoviću i Ivanu Sinovčiću, da podnesu žaobu kod vlade u Zadru, u koliko bijahu njihove povlastice novim ustanovama ukinute, navlastito protiv gore istaknutih tačaka pri razlaganju o novom ustavu[1]), a osobito protiv ukinuća razlike izmegju ugarskog i bosanskog plemstva.

Vladar izda dakle na 13. aprila 1799. drugi ustav[2]), koji odgovaraše molbama Poljičana, te ih tako sasvim umirio. Ovaj ustav ostade sve do francuske okupacije, a glasi u hrvatskom prijevodu ovako:

Br. 1938.

Dneva, 13. aprila 1799.

Po nalogu i izričitoj želji Njegove Preuzvišenosti gospodina Rajmunda, groña Svetog Rimskog carstva Thurn Hoffera i Valsassine, sadašnjeg tajnog državnog savjetnika Njegova Veličanstva, i Njegova dvorskog povjerenika c. kr. privremenog dalmatinskog namjesništva u ime Njegova Veličanstva cesara i kralja Franje II., Našeg premilostivog vladara, naregjuje, potvrgjuje, preinačuje i uregjuje sve do daljnje previšnje odluke ovo:

Prvo: Njegovo c. kr. Apostolsko Veličanstvo dozvoljuje i potvrgjuje poljičkoj krajini sve povlastice, prava i preimućstva, kako plemićkog tako i prostog staleža zakonito ustanovljena, što se ne protive općem dobru države, osim niže ubilježenih preinaka, što ne smetajuć sadržini istih povlastica, služe pače da odvrate od mana zloporabe i da bolje promiču dobar red, najtvrgji temelj sreće podanika i njihovih prigovora.

Drugo: E da bolje osjegura tijek pravde prema zaslugama i jamstvo dobara bez razlike staleža podanika poljičke krajine, Njegovo je Veličanstvo sve do novih previšnjih odredaba stvorilo i ustanovilo mjesnu višu vlast i jedno sudište mira, da baš bude po niže razregjenim osobitim dotičnim službama na opće dobro i na ono pojedinog, iscrpivši blagodati Svoje očinske providnosti.

Treće: Mjesnu višu vlast, poznatu od prije pod općim imenom Banke, sastavljaće i nadalje po načinu starih i uvijek upotrebljavanih sustava pokrajine veliki knez, vojvoda ili poglavar, četiri državna odvjetnika, svi pro tempore i njihov kancelar, i baš ovoj višoj vlasti ili Banki biće takogjer dužnost, da udovolji nježnim službama pridodatim mirovnom sudu.

Četvrto: Budući da je svim ostalim c. kr. vlastima u Dalmaciji sa providnom namjerom, da se pospješi što brže rješavanje prepiraka, i da se olakša podanicima trošak za iste, bilo sankcionirano, da može dotični mirovni sud bez pristatka neodvisno odlučiti o tim raspravama, isto se tako umješćuje s jednakom oblašću i onoj, što se želi da bude ustanovljena u Poljicima sa svotom od 25 forinata, što vrijedi jednako kao 300 dalmatinskih lira.

Ako bi pak iste stranke, koje se prepiru, htjele suglasno da se podvrgnu istom mirovnom sudu osudu prepiraka, čiji bi iznos prešao svotu od 25 forinata, onda moraju takogjer suglasno da ubilježe u kancelariji svojevoljno saslušanje pod izričitim uvjetom nepriziva, bez kojeg izričitog i neporječnog uvjeta moći će nadvladana stranka da prikaže u naročitom sudu pred mjesnom starijom vlasti svoju prepirku.

Peto: Mjesnoj višoj vlasti podvrgnute su sve prepirke, što prekoračuju vrijednost od 25 forinata i koje bi baš trebale pravilnog suda i što ne bi htjele stranke, kako je već gori ustanovljeno da završe pred mirovnim sudom, ostaju takogjer povjereni istoj višoj vlasti svi uredovni poslovi, t. j. plemenite službe suca, i zato će ista vlast raširiti svoj upravljajući upliv u cijeloj poljičkoj pokrajini nad svim opće političkim predmetima sa zavisnošću istih od same vlade, proslijegjujući putem utoka; a glede gragjanskih i kaznenih parnica od prizivnog sudišta, ustanovljenih sa ediktom od 17. decembra 1797. u glavnom gradu kraljevine.

Šesto: Potvrgjen megjutim, budući čvrste gorinavedene preinake, stari sustav pokrajine poljičke, Njegovo Veličanstvo sa željom, da uzgoji razboritim redom sudbenu i političku upravu, odregjuje i zapovijeda uvijek do novih odredaba, da se moraju držati četiri knjige, takozvani upisnici, jedna što sadržava naredbe, punomoćnice i dozivnice, druga političko-uredovna dopisivanja, treća sudbeno-gragjanske osude, a četvrta kaznene osude.

---

[1]) Odnosna žaoba pohranjena je u namjesništvenom arhivu te je u izvatku priopćena u Erberu, str. 61.

[2]) Namjesništveni arhiv, sv. 1799. Ovaj ustav objelodanjen je i u „Raccolta di editti e proclami", štampan u Zadru 1799., sv. I., str. 247.—256., a imade ga i megju prepisima isprava u pisca. — Erber, na ozn. mj. str. 63.

U upisniku civilnih osuda moraće veliki knez da potpiše vlastoručno iste osude, a ministar i kancelar biće strogo odgovorni, da upišu pod istim osudama, da li su svi suci jednoglasno pristali uz osudu, i da ubilježe takogjer ime onog, koji bi slučajno bio protivan, i navesti po mogućnosti razloge njegove protivnosti.

Jednaki red moraće se obdržavati u upisniku kaznenih osuda, za koje ne će moći slijediti dotična ovrha, nego poslije roka od 14 dana, e da tako uzmogne okrivljenim strankama biti prosto uteći se prizivnom vijeću, koje može biti pozvano kroz rečeni rok, prikazujuć priziv na Banku.

Sedmo: Svi spisi i osude mogu biti ispisane u ilirskom jeziku i u istom jeziku mogu biti takogjer pisana uredovna dopisivanja sa vladom kraljevine i sa drugim vlastima u Dalmaciji, tako isto sve naredbe što budu proglašene od Banke, a upravljene stanovnicima Poljica, pak i malim knezovima njezinog kotara.

Osmo: Ne htijući vladar mijenjati običnih adeta, moći će Banka po običaju sakupiti se i odlučivati o raspravama na mjestu, što sačinjava predmet iste rasprave, a u slučaju nepovoljna vremena i u kućama općine dotičnih sela; budući je upravo to trajni starodavni običaj.

Deveto: Potvrgjuje se takogjer mjesto dvanaestorice malih knezova, što su u aktivnoj službi kod uprave dvanaest općina Dônjeg Dolca, Gornjeg Dolca, Kostanja, Zvečanja, Čiste, Gata, Dubrave, Sitnog, Srijana, Duća, Jesenica i Postranja. Ali oni ne će moći nikad zahtijevati, da prisustvuju zasjedanjima suda mjesne više vlasti, ako ih ovaj izričito ne pozove, i to u slučajevima pripoznate prešnosti, gdje se radi o sveopćem dobru pokrajine, ili kad koja od osoba, što sačinjavaju Banku, po zakonitoj iznimci ne bi mogla da bude sudac u kojekakvoj prepirci.

Mali će knezovi pako morati nadgledati opći mir njihovih općina, kao što i vršiti nepristranu pravicu u njihovom okolišu, a ona će u buduće biti stegnuta na one razmirice, čija vrijednost ne će prekoračiti svotu od pet forinata, i moći će dobivati one pripatke, što su uživali pod starom vladom, držeći po mogućnosti upisnik onih osuda, što bi s vremena na vrijeme proglasili i od kojih će biti svako malo vremena pitan račun.

Deseto: Banka, koja će sačinjavati ne samo višu vlast, nego sve ostale službe vlastite kotara poljičkog, trajaće suglasno sa pokrajinskim ustanovama samo jednu godinu, tako da će se svake godine dne 23. aprila morati promijeniti sve osobe po redu i pravilnosti, što su bile od potrebe u upotrebi ovog povlaštenog prava pod prošlom bivšom mletačkom republikom.

Uzdržavanje dobrog reda, korist naroda, pažljivost i čast nove vlade, zahtijevajuć da budu bar djelomice uregjeni stari običaj i red, zabranjuje se toga radi svako i koje mu drago okupljanje osoba u Poljici, bez dopusta i privole više mjesne vlasti, i moraće se takogjer svake godine u mjesecu martu dvanaestorica malih knezova obratiti na istu da dobije dozvolu, da sazovu dotične općine dne 23. aprila, e da tako mognu pravilno i sa doličnim mirom pristupiti novim izborima.

Jutrom dne 23. aprila biraće poglavice obitelji sviju 12 općina dvanaestoricu malih knezova onako, kao što se do sada običavalo.

Poslije obavljenih izbora pristupiće iste starješine obitelji odmah imenovanju kandidata, što se ima predložiti u zboru ili kotarskom sastanku, da se pokrije sedam časti Banke, ujedno sa kancelarom pomoćnikom.

Po obavljenim izborima mali knezovi u pojedinoj od 12 općina poći će odmah u polje Podgradačko u pripadštinu Gata, gdje će sakupljeni položiti javni glas dotičnih općina. Ove će se časti pokrivati sa osobama plemićkih slojeva, bosanskih i ugarskih, moraće se za to u posebni obzir uzeti u dotičnom sastanku općina, da sve časti, a osobito ona velikoga kneza, budu podijeljene osobama, što osim poštenog njihovog značaja budu znale čitati i pisati, što se običavalo uvijek savjetovati pod pregjašnjom vladom. Pošto se obave svi ovi izbori, nastojaće sastavljena Banka da podnese dužni izvještaj vladi u Zadar.

Jedanaesto: Da se odstrane eventualni neredi, što su nesrećom više puta u prošlim vremenima uznemirivali javnu sigurnost i mir izbora u Podgradačkom polju, ne zabranjuje se narodu da pogje kao gledalac, ali svakoj od osam višebrojnih općina biće dopušteno odaslati samo deset osoba, a drugim četverima manjebrojnima ne više od pet.

Mali knez i župnik pojedine općine biće odgovorni vladi za mirno ponašanje, što će morati da izvrši ustanovljen broj tih osoba, jer će o njima ovisiti, da je izbere i umanji.

Župnici će megjutim prisustvovati sastanku općina, a vikar prvostolnik onom podgradačke skupštine.

Radiće crkovne časti, da udahnu u narod mir i poštovanje spram vladarevih zakona, pravicu i nepristranost u izabranju njihovih kandidata, ali ne će utjecati njihovim glasom na javne odredbe.

U jedinom slučaju, u kojem bi jednakost glasova u podgradačkoj skupštini ostavila neodlučan izbor koje mu drago časti, vikar prvostolnik, koji stanuje u Poljicima, odlučiće svojim glasom.

Čim se svrše izbori sedam gore spomenutih časti, novi će članovi ovog javnog zastupništva u društvu sa 12 malih knezova i s narodom poći u župničku crkvu Gata, da zahvale Svevišnjemu na sretnom uspjehu njihovih izbora, i da obnove zakletvu vijernosti po poznatom načinu.

Čim obave ovaj svečani čin vjere i iskrenog podaništva, svaki će se mali knez sa župnikom i svojim narodom odmah odvojiti i mirno vratiti u dotičnu svoju općinu.

Veliki će knez u pratnji vojvode ili poglavara i četiriju prokuratora i kancelara, bezodvlačno poći k svojoj kući, kamo toga dana ne će se smjeti ni jedna osoba približiti i tako će prestati navala naroda, koja bijaše nekada vrlo žalosnim povodom ne samo nutarnjim pomutnjama, nego i vrlo osjetljivu neskladu u privatnoj ekonomiji podanika, ponovno odregjenih na pokrajinske časti.

Dvanaesto: Pošto vježbanje i kultura prave vjere upliviše na opće dobro i na dobro pojedinog pučanina, i budući takogjer od dobrog uzgoja i primjera svećenikâ ovisi i ponašanje svjetovnjaka, za to se velikom knezu i Banci izričito preporučuje, da posveti što veću pažnju uzgoju poljičkog svećeństva, što se uzgaja u ilirskom sjemeništu u Prijeku.

Trinaesto: Da pored običnih prihoda carske blagajne ostane sve ono, što se zove vladareva regalija, kao u prošlom, pod bivšom mletačkom vladom, tako i u buduće pod veličanstvenim carem i kraljem njegovog visokog vladara i privatnog prava.

Ovoliko se naregjuje sa sadašnjim ediktom preinačene organizacije na znanje i sveopće ravnanje.

C. kr. upravljajućem Sucu u Spljetu.
Odluka.

Ovdje se prilaže preinačena od vlade po nalogu i izričitoj želji Preuzv. ces. kr. Dvorskog Povjereništva organizacija poljičke pokrajine, da se sve to više udovolji onim podanicima u uzdržavanju njihovih povlastica, uživanih običaja i navadnih pravilnosti u vrijeme, kad bijaše raspuštena mletačka vlada. Vaša osoba odregjena je da ustanovi sa velikim knezom dan, kada će objaviti ovu naredbu i da onda pogje u mjesto zajedno sa jednim tajnikom ove više vlasti i da je upiše na ime vlade najsvečanijim načinom, na znanje i ravnanje cijele one pokrajine i njezinih stanovnika.

Trifun Pasquali, savj[k]
Stratico, savj[k]
Suppè, savj[k]
Vrachien, savj[k]
Retzer, savj[k]
Expediatur, Rinna[1]).

Kako je poznato, uživali su poljički plemići u dalmatinskim gradovima po dukali od god. 1570. ista prava kao i ostali plemići u Dalmaciji. Pošto su neki od potonjih prisvojili poljičko plemstvo dobije veliki knez Marko Žuljević, ne bi li se predusrelo ovom neredu, dne 10. oktobra 1798. od vlade nalog, da podastre iskaz sviju poljičkih plemića, koji obitavaju u Dalmaciji.

Žuljević se odazove ovome nalogu 25. marta 1798.

Ovaj iskaz nije bio tačno sastavljen.

Pošto je vlada namjeravala, da u pogledu daća provede izjednačenje ovog poljičkog plemstva sa cijelim pučanstvom, izrodiše se radi toga mnoge tužbe, a poljička Banka odašalje kneza Matu Kružičevića u Zadar, da podnese opširnu tužbu, koja se temeljila poglavito na povlastici od godine 1570.[2]).

Vlada izda dakle 20. aprila 1799. nalog, da se podnesu novi, potpuni iskazi.

[1]) Namjesništveni arhiv; takogjer u piščevoj zbirci isprava i spisa, što je u namjesništvenom arhivu; dalje Erber, na ozn. mj. str. 63.—67.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 69.

Mianovich Mate (Mianović Mate) 1799. 21./5., 1801. 1./12.

Erber, na ozn. mj. str. 70., 71.

1801. 1./12. Po podacima m. p. popa Petra Škarice.

Veliki knez Mate Mianović odgovori spomenutom nalogu i podnese 21. maja ova, bosančicom napisana četiri iskaza[1]) i to:

1. List ili prijepis kataloga, prevedenog doslovce iz ilirskoga jezika, u kojem su opisana imena i prezimena od koljena svih plemićkih obitelji, koje potječu iz poljičke krajine, i vuku lozu od triju sinova velemožnog i plemenitog gospodina kneza Miroslava, t. j. od Tišimira, Krešimira i Lemića, koji su najglavniji osnovatelji rečene pokrajine i od njegovog vijeća, tako da svi na kraju pisma opisani potomci proizlaze od istih, koji uživaju i uvijek su uživali već mnogo vijekova dopušteno im od Monarka i vladara njihovo prijašnje i izvorno plemstvo sa svim povlasticama, sazivljuć im sastanak i vijeće iste pokrajine, glasujuć svaka stranka radi nestašice službaba i ovi potomci plemićkih obitelji uvijek su ostali sa biljegom plemstva, i u vrijeme svojevoljnog njihovog podložništva bivšoj mletačkoj vladi, i koji i sada ostaju sa istim imenima u poljičkoj pokrajini, i jedan dio istih rasijan je u pokrajini Dalmaciji.

Ti plemići jesu:

Obitelji:

Megliocich reč. Sladovich, Zeliovich, Tomich i Banovich.
Deglich reč. Vladanovich.
Goiacovich reč. Mandalich i Bogdanovich.
Goisalich reč. Anivlich, Matiavich i Alinich.
Marcovich reč. Simunovich, Sarolich i Mindoglievich.
Vuchichievich reč. Ticinovich i Milevvich.
Radovcich reč. Strucich.
Carstoevich reč. Martich, Sicich i Pavonich.
Draxinovich reč. Boxich, Kruxich i Cruxichievich.
Ivagnich reč. Catusich, Stanich, Nevich i Vulletich.
Copeglievich reč. Milichievich.
Andriasevich.
Jacovglievich reč. Kerzatovich i Rudalich.
Perincich reč. Castelanich i Kraguglievich.
Juranovich reč. Ivanich i Makala.
Ivanissevich.
Cumbrianovich reč. Pavissich, Domglianovich i Bujanovich.
Dragoevich reč. Generalich i Jerich.
Mircovich reč. Procevich, Beovich, Vucovich, Mekinich, Bartichievich i Caraman.
Jascovich reč. Bugatovich, Occassich.
Gliubatovich reč. Biletich.
Vidatovich reč. Stazich, Marisalich i Vulas.
Cocaglievich reč. Banich i Vlaich.
Pervich reč. Mandich.
Advocatovich reč. Marghich.
Simunich.
Tutussevich reč. Sussich.
Junussich reč. Sancovich.
Bracovich.
Raicich reč. Jadrich i Barnabich.
Radossich reč. Sagheglich.
Armacich reč. Bilich, Filipovich i Missetich.
Caçunich.
Vitacich reč. Vranovich.
Tavnich reč. Mercelich.
Margetich Oghnus.
Culich, Vladisalich.
Milcovich i Jurissich.
Xuglievich.
Xivalich.
Lucacevich.
Leksich.
Paucovich.
Arsoevich reč. Radatkovich, Covich i Krudisich.
Bassich.
Cotich reč. Novacich.
Radoicich reč. Radizza i Marassovich.
Stipagnich.
Uxignich.
Copich reč. Petricevich.
Fradelich reč. Gale, Covacich.
Sirotcovich.
Drughisich reč. Dorich, Ugrinovich.
Mianovich reč. Javorcich, Tomich i Vladussich.
Dessich reč. Amicich Ivichevich i Gruicich.
Tvardcovich.
Tolvević reč. Bartulin i Radeglia.
Boguvidovich reč. Bratimovich i Dupliancich.
Radunich reč. Sarcovich, Ligutich.
Bilianich reč. Tomasevich, Uglievich i Jercich.
Jurinovich, Ercegovich i Pecinich.
Draghichievich.

Slijede obitelji, koje su bile pridružene još u odaljenim starim vremenima k vijeću i sudstvu niže ubilježeni i izvorni plemići poljičke provincije i uživali su i uživaju

[1]) Sva četiri iskaza jesu u namjesništvenom arhivu pod podnesnim brojem 3894, god. 1799., a iskaz pod 1. i u ispravama pišćevim. — Erber, na ozn. mj. str. 70. i 71.

uvijek plemstvo i povlastice, koje opstoje sa biljegom istog plemstva još u vrijeme svojevoljnog podložništva pod bivšu mletačku vladu:

Ugrin reč. Sinovcich.
Novach reč. Novacovich i Pavich.
Relich reč. Jeroncich, Alfirevich i Zdere.
Gargasovich.
Novacovich.
Barich.
Scariza.
Marianovich.
Sugich.
Draxoevich reč. Gelich.

Slijedi katalog imena i prezimena dotičnih obitelji, koje su pridružene kao izvorno plemićke i pripuštene vijećima i sudstvima kao i one gorepomenute izvorne, godine 1482., dne 15. decembra, što su uživale i uvijek uživaju osobite povlastice poljičkog plemstva i u vrijeme svojevoljnog podložništva pod bivšu mletačku republiku:

Obitelji:

Crickovich reč. Stoissich, Milossevich Bogdan, Covich, Tiardovich, Tomicich i Braich.
Budacich reč. Pezoglievich, Silovich i Vodanovich.
Jurko sa bratom reč. Mandussich, Jakul i Manoglievich.
Bagancich reč. Pocovcich, Rusurich, Covacich i Ratagl.
Slidincich reč. Manenicich, Bognacich, Miaglievich i Cordunovich.
Borovina reč. Borovich i Kurir.
Tomassevich reč. Petrovich.

Dano u provinciji Poljičkoj 21. maja 1799.

Mate Mianović, veliki poljički knez.
Matija Vladušić, kancelar, vjerno prepisao po zapovijedi, usporedio i zapečata. In fide etc.

2. List ili prijepis kataloga, u kojemu su upisana imena i prezimena izvornih potomaka poljičkih plemića, koje obitelji dandanas stanuju izvan rečene provincije u mjestima i gradovima dalmatinske kraljevine, jer većinom proizlaze iz prvog kataloga, te su upisane sa istim imenima, što se još i sada nalaze u Poljici.

U gradu Spljetu i predgrađima:

Giurco reč. Manolovich; Mircovich reč. Vucovich; Krischovich reč. Kovich, Bilinich reč. Tomas; Pecinich reč. Maroli.

U Lučcu: Draghissich reč. Dorich; Raicich reč. Barnabich; Laicevich reč. Bagatovich.

U velom Varošu: Ugrinovich reč. Sinovcich; Fratelich reč. Gale; Ligutich; Gotich reč. Novacovich; Relich; Ivanissevich; Budacich reč. Pezeglievich; Covacich; Bogancich reč. Covacich i Ratagl.; Borovina reč Borovcich i Kurir; Mircovich reč. Pivcevich; Dragoevich reč. Generalich.

U Zrnovici selu Spljetskom: Micanovich reč. Ugrinovich; Tomich i Pavorcich; Pessich reč. Gruicich i Amicich; Bassich; Radicich reč. Radizza; Cozeglievich reč. Banich.

U selu Štobreću i Kamenu okoliša Spljetskog: Jaicevich reč. Ochiassich; Lucacevich reč. Goich.

Na otoku Šolti okoliša Spljetskog: Ivanich reč. Nevich; Kozaglievich reč. Vlaich, Andriassevich.

U Spljetskim Kaštelima okoliša Spljetskog: Reglich reč. Jevoncich, Alfirovich i Xdere; Barich; Marcovich reč. Sarolich.

U kaštelu Supetru na otoku Braču: Ugrinovich.

U Postiru na otoku Braču: Novacovich reč. Permich.

U Spliskoj na otoku Braču: Armocich reč. Filippovich i Missetich;

Na otoku Braču: Pervincich reč. Kragujevich; Cubrianovich reč. Bujenovich, Reglich reč. Peroncich i Alfirovich; Kriscovich reč Beovich.

U Pučišću na Braču: Covacich.

U Mircima na Braču: Ternich reč. Vladissevich.

U Povju na Braču: Draxinovich reč, Boxich.

U Dračenovici na Braču: Marcovich reč. Simunich; Sincovich reč. Sircich.

Na otoku Hvaru: Covacich.

U Drnišu okoliša kninskog: Mianovich.

U Zlarinu okolišu sinjskom: Juranovich reč. Macala.
U Vodicam: Jaicevich reč. Ochiassich.
U gradu Zadru; Rubcich reč. Licina; Mircovich reč. Bartichevich; Novacovich.
Na otoku Krku: Juranovich reč. Juranich.
U Dicmu okolišu sinjskom: Posseglievich i Rodaucich reč. Stinich.
U Čačvini: Cotich.
U Neoriću: Marissaglich.
U Čaporici: Braovich; Krickovich reč. Tiardovich i Milossevich; Xuglievich; Xivaglich; Dragoevich reč. Generalich; Radicich reč. Rogulich; Budacich reč. Pezeglievich; Paucovich reč. Pauletich.
U Rudi: Xuglievich.
U Novom selu: Radovcich reč. Cicotich; Xuglievich.
U Tijarici: Novak Novacovich reč. Pavich.
U Ugljanu: Mircovich reč. Pivcevich; Novak Novacovich reč. Pavich.
U Budimiru: Xivaglich reč. Mladina.
U Rožima: Tovnich reč. Marcelich; Jacoglievich.
U gradu Omišu, Draxinovich; Kruxih reč. Kruxichevich; Radovcich reč. Struich; Copeglievich reč. Milichevich; Bassi reč. Zelanovich; Draxoevich reč. Jelich; Slidrich reč. Marenizza; Mircovich reč. Beovich; Ternich reč. Stanich; Novacovich reć. Covacich i Alfirevich.
U Radovlju okolišu Omiškom: Jurko reč. Mandusslich.
U Novom selu kod Omiša: Leksich; Tavnich reč. Culich; Lucacevich.
U Podgragju: Skarizza; Vukichevich reč. Milavich; Bilinich reč. Uglievich; Percich i Xuxa.
U Kućišću okolišu Omiškom: Radovcich reč Bilich.
U gradu Makarskoj: Ivajnich reč. Stanich.
U Neretvanskom: Ivanich reč. Stanich.
U okolišu Imotskom: Goisaglich reč. Matiasevich; Armacich reč. Filipovich; Tarnich reč. Mlicotich, Jurissich i Vladislavich.
U okolišu Kliškom: Vidatovich; Radicich reč. Marasovich.
Dato u Poljičkoj provinciji dne 21. maja 1799.

Mate Mianović, veliki poljički knez.
Mate Vladušić, poljički kancelar, vjerno prepisao, po zapovijedi potpisao i zapečatio.
In fide etc.

3. Prijepis kataloga onih obitelji, koje su bile pridružene od zbora i vijeća provincije poljičke radi njihovih plemića, koji imagjahu značaj ili biljeg poljičkih plemića i prijatni dar oprosta javnih nameta sa odlukom ex-mletačkog senata:
Obitelj Duimovich u Supetru, na otoku Braču;
Obitelj Rubcich reč. Licini, u gradu Zadru;
Obitelj Garaini, u gradu Trogiru;
Obitelj Petricevich reč. Mandich, u gradu Spljetu.
Obitelj Tassovcich reč. Dudan, u Velom Varošu Spljetskom i u Kaštelima.
Dano u provinciji Poljičkoj dne 21. maja 1799.

(S. P. P.) Mate Mianović, veliki poljički knez.
Mate Vladušić, poljički kancelar, činio prepisati po zapovijedi, usporedio, potpisao i zapečatio.
In fide etc.

4. Četvrti list, u kojem su opisane obitelji, koje su postigle samovoljne svjedodžbe od velikih knezova bez općeg vijeća i Banke poljičke provincije sa zlouporabnim imenom i od samovolje istih velikih knezova i to poslije podložništva ex-mletačkoj republici, te razglasuju ime i naslov izvornih plemića iste provincije. Ovi jesu:
Boxich reč. Canranfil, upisujući se na ime Boxicha iz Poljicâ, stanuje u gradu Spljetu.
Micacich na ime Micassovich iz Poljicâ, stanuje u Manušu Spljetskom.
Arxich reč. Ruxini i Bigoni, na ime Radovcich iz Poljicâ, stanuje u velom varošu Spljetskom.
Bonazich na ime Drascovich iz Poljicâ, stanuje u velom varošu Spljetskom.
Didos reč. Giogo, stanuje u predgragju Spljetskom.
Ivancovich reč. Ancina, stanuje u velom varošu Spljetskom.

Lisicich, stari pučanin poljički, stanuje u velom varošu Spljetskom, na ime Bassicha iz Poljicâ, stanuje dijelom u velom varošu Spljetskom, a dijelom u Zagorju Trogirskom.
Katich, stanuje u Spljetskom predgragju Dobrom.
Barbarich, stanuje u Spljetskom predgragju Dobrom.
Todorich, stanuje u Spljetskom predgragju Dobrom.
Topich, stanuje dijelom u Spljetskom predgragju Dobrom, a dijelom u Zagorju Trogirskom.
Scaricich iz Staroga kod Trogira, na ime Scarizze iz Poljicâ.
Dadich reč. Renich, stanuje u Spljetskom predgragju Lučcu.
Culich reč. Lucizza, stanuje u Spljetskom predgragju Lučcu.
Trambich, stanuje u Spljetskom predgragju Lučcu.
Cuzmich reč. Bechin, stanuje u Spljetskom predgragju Lučcu.
Bulich, na ime Bulicha iz Poljicâ, stanuje u Zagorju okoliša Trogirskog.
Fiorini, na ime Suitcovicha iz Poljicâ, stanuje u kaštelu Supetru na otoku Braču.
Velich, stari pučanin poljički, stanuje u gradu Omišu.
Ovoliko se je moglo pronaći, pošto se od ovih nijedan ne nalazi upisan u katalogu.
Dano u Poljici dne 21. maja 1799.

Mate Mianović, veliki poljički knez.
Mate Vladušić, poljički kancelar, dao prepisati po zapovijedi, usporedio potp. i zapeč.

Na ovu molbu velikog kneza Mate Mianovića izdata je odluka, koja je opet povratila prijašnje odnošaje.

Br. 3984.

Zadar, dne 3. septembra 1799.

Odluka za višu poljičku vlast.

Po zasluzi djelatnosti tog velikog kneza poljičkog iscrpljena je zapovijed vladina, izrečena u odluci 20. aprila k. br. 1892.

Nijesu se mogle većom tačnošću izbrojiti kako razne obitelji plemićke u poljičkoj provinciji, tako i one što proistječu iz njih, te su rasijane i nastanjene u drugim gradovima i mjestima kraljevine Dalmacije, kao takogjer i one, sakupljene od tog sveopćeg vijeća, napokon i one, što su zloporabno prisvojile ime, te uzdržaše značaj izvornih plemićkih obitelji sa svojevoljnim pridjevima, ili što su postale plemićkim s privatne samovolje nekih knezova po samoj njihovoj oblasti, ili sa zloporabnim imenom Banke i zbora.

Budući stalno, megjutim što je bilo odregjeno odlukom bivšeg mletačkog senata od 6. juna 1570. i sa sušljednim dukalama od 26. januara 1774. otpisuje se na utjehu te provincije, da se nije nikad namjeravalo niti u poglavljima dotičnih teritorijalnih organizacija dirati u njihove osobite povlastice i prava, već se htjelo stati na put onoj samovolji, što je pod izlikom tobožnjeg poljičkog plemstva, mogla biti uzgojena na nedužni teret i tegotu sveopće mase zemljaka.

Za to bi doglasno naregjeno dotičnim višim vlastima, da sve do druge Previšnje odredbe plemićke obitelji bosanske i ugarske, koje su se nastanile u dotičnim gradovima kraljevine i kao takve odlikovane trima pismima predane vladi, imaju se podvrći samim nametima, što spadaju plemićima dotičnih mjesta, kako mora da bude poljički narod onim drugih naroda.

U odsutnosti Nj. Preuzv. G. Grofa Thurna:
Ivan Krstitelj Rinna.

Glede pojedinih poljičkih porodica opaža se ovdje još ovo: Koncem 18. stoljeća bijaše u Poljicima samo pet rodova vlasteoskih (ugarskih), na ime Pavići, Geronćići, Barići, Novakovići i Sinovčići; plemićkih porodica bosanskih (didića) bijaše nasuprot do stotine, a najodličnije bijahu Stazići, Simunići, Ivančevići i Gjurići. Oko 1666. nalazimo Paviće u Gornjem Dolcu, Novakoviće u Srinjinama, Sinovčiće u Dubravi, zatim Staziće u Dônjem Dolcu, a Gjuriće u Srijanima[1]).

Iz gore navedenih iskaza pod 1. i 2. proizlazi, da se spljetska porodica Pavić godine 1799. u Dalmaciji podijelila na tri ogranka. Koljeno porodice

[1]) Klaić, na ozn. mj. str. 133.

bijaše u Poljicima i to kao što je poznato, u Srijanima, a ogranci iste porodice u Ugljanu i Tijarici, selima u kotaru Sinjskom.

U Ugljanu je — po spisima iz namjesništvenog arhiva — slijedila investitura Pavića Nikole i Ivana iz Poljica u posjed zemalja u Ugljanu, pod Mocenigom god. 1696.—1702.[1]).

Iz drugih spisa namjesništvenog arkiva, i to iz investiture Angjela Dieda, generalnog provedatura Dalmacije i Albanije, dne 28. juna 1791. razabire se, da su ove godine braća Mate i Nikola Pavić iz Tijarice uvedeni u posjed zemalja, koja su ondje graničila sa posjedom Jakova i Zuanna Pavića.

Iz okolnosti, da je već godine 1791. više Pavića u Tijarici nastanjeno bilo, može se zaključiti, da su Pavići već kroz nekoliko vremena prije ondje bili i da su po svoj prilici nakon potisnuća Turaka (zauzeća Imotskog 1717.) pridošli u Tijarice[2]).

Po usmenom predanju Pavića iz Srijana bila su dva sinovca velikog kneza Jurja Pavića (1632.—1655.) prvi Pavići, od kojih se jedan preselio u Ugljane, a drugi u Tijarice[3]).

Giovich Ivan (Zović, Čović Ivan) 1803. 23./4., 1804.—1805.—1806.

1805. 23./12. Vlastoručni potpis *(slika 36.)*. Isprave Petra Škarice.

Erber, na ozn. mj. str. 73., 74.

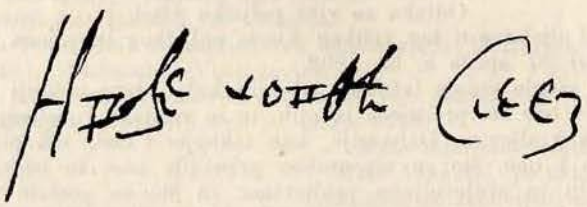

Slika 36. Vlastoručni potpis pošljednjega velikoga kneza Poljičkog na jednoj ispravi od godine 1805. Isprava je vlasništvo pisčevo.

Čović, koji je jaku stranku za sobom imao, izradio je te bijaše više godina sušljedice izabran velikim knezom.

Knezovi Frane Gozalić, Mate Kružikievć, Ivan Sinovčić, Mate Mianović i Mate Vladušić, glavni protivnici Čovićevi, podnesoše 4. maja 1805., br. 5290 tužbu na vladu, u kojoj su tražili, da se Čović odmah svrgne. U tužbi se naglasilo, da je Ćović god. 1803., 1804. i 1805. protiv odredaba dukala mletačkog senata od 4. decembra 1445. bio izabran za velikog kneza, koja dukala izrično odregjuje, da veliki knez samo jednu godinu u svojoj časti ostaje i da prije pet sušljednih godina ne može biti opet izabran. Prepis te dukale priložen je ovom podnesku[4]).

Ovaj podnesak bijaše 6. jula odaslan Banci, koja se 18. augusta izrazila, da se Poljičani nijesu nikad držali ove dukale, kao što se vidi i odatle, da su za vremena mletačke vladavine veliki knezovi kroz 10 i kroz 20 godina obnašali ovu čast.

---

[1]) Spisi iz namjesništvenog arhiva, knj. IV., list 358. Mocenigo 1718.—1720.; knj. II., list 423., 509. — I megju prepisima pisca.

[2]) Koliko je god puta pisac boravio u Srijanima, posjetio je ondje svoje suplemenike, a 7. oktobra 1897. one u Tijarici, i 20. oktobra 1897. one u Ugljanu.

[3]) Pismo popa Jakova Banića, upravljeno piscu iz Dônjeg Dolca dne 19. januara 1897.

[4]) Namjesništveni arhiv br. 5290, god. 1805. — Erber, na ozn. mj. str. 73. — Latinski sastavak dukale, Erber, na ozn. mj. str. 74.

Na to vlada odluči, da se Čović do idućeg izbora dne 23. aprila 1806. ostavi u zvanju i u časti, a da u buduće ni jedan veliki knez ne može više od jedne godine u toj časti ostati[1]).

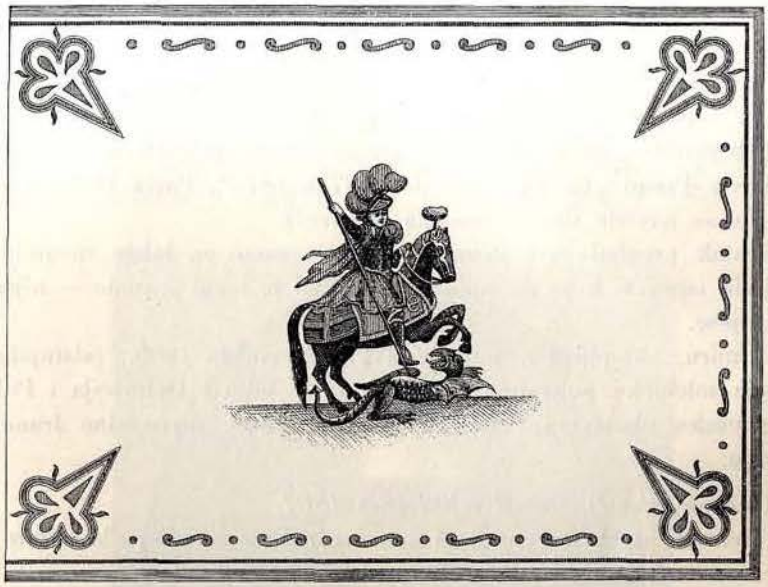

Slika 37. *a*. Prednja strana zastave. 2·18 *m* duga, 1·65 *m* široka.

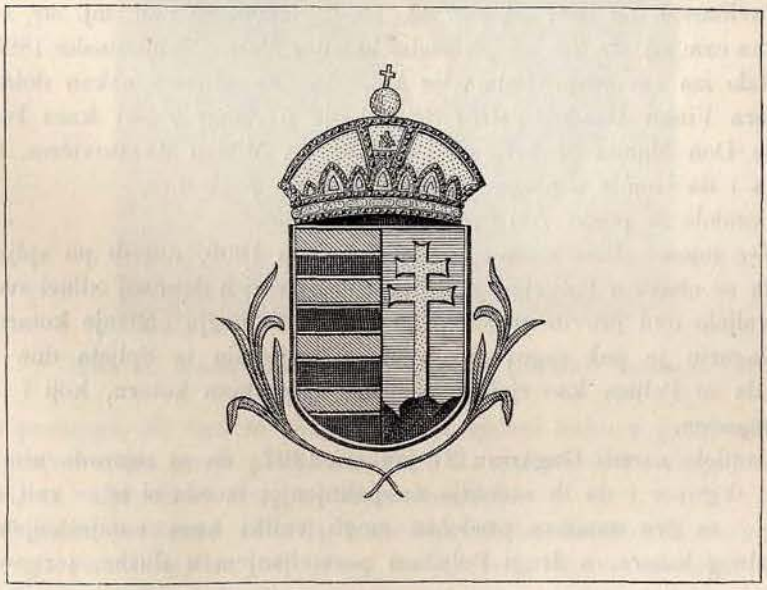

Slika 37. *b*. Naličje zastave.

Već kod velikog kneza Frane Pavića 1796. spomenuto je, da su u Mate Bilića u Dônjem Dolcu dvije zastave, od kojih je jedna iz vremena mletačkog gospodstva, a druga po svoj prilici iz prve austrijske vladavine. Da je ovo potonje

[1]) Spisi iz namjesništvenog arhiva. — Erber, na ozn. mj. str. 73. i 74.

vjerovatno, dokazuje i to, što je zastava, koja je načinjena od jakog lanenog platna, još posve dobro održana. Sveti Juraj i ugarski državni grb naslikani su bojom na platnu *(slike 37. a* i *b)*.

Francuska vladavina.

Dogagjaji, koji su se odigrali za vremena francuske vladavine u poljičkoj provinciji sve do njezinog nasilnog svršetka, opisani su opširno u povjesnom djelu Erberovom „La Contea di Poglizza" 1886. počevši od str. 79., i u djelu Abbe Pavla Pisani „La Dalmatie de 1797 à 1815", Paris 1893., na str. 274. do 277., gdje se navode mnoge izvorne isprave[1]).

Kratak pregled ovih dogagjaja služiće samo za lakše razumijevanje dviju zanimljivih isprava, koje do sada — u koliko je meni poznato — nijesu još nigdje objelodanjene.

U miru, sklopljenom u Požunu 26. decembra 1805., odstupila je Austrija negdašnje mletačke pokrajine Francuskoj, te tako i Dalmacija i Poljica dogjoše pod francusku vladavinu. Mjeseca februara 1806. zaposjedne francuska vojska Dalmaciju.

Giovich Ivan (Zović, Čović), zadnji veliki knez 1807.

„Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta" di Giov. Cattalinich, Spalato 1841, str. 122.

„Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen". Franz Petar, drugi dio, Gotha 1857, str. 116., 117.

Pavlinović, na ozn. mj. str. 84., 85. — Klaić, na ozn. mj. str. 143., 144. — Erber, na ozn. mj. str. 79. — „Narodni koledar Matice dalmatinske 1898.", str. 130.

Malo iza osvojenja Dalmacije sa strane Francuza i nakon dolaska civilnog guvernera Vinka Dandola *(slika 38.)* dogje u Zadar veliki knez Ivan Čović sa vikarom Don Matom Sladovićem i kancelirom Mihom Marasovićem, da pozdrave Dandola i da izmole u njega održanje njihovih povlastica.

Dandolo se ponio vrlo oprezno.

Već mjesec dana kasnije, na 26. augusta 1806. naredi po spljetskom delegatu, da se obavi u Poljicima novačenje, pa izrazi u dotičnoj odluci svoje mnijenje, da bi valjalo ovu provinciju što prije razdijeliti megju obližnje kotare[2]).

Gagarin je pak zagovarao u svom izvještaju iz Spljeta dne 31. augusta 1806., da se Poljica kao cjelina pridruže spljetskom kotaru, koji i onako bijaše slabo napučen.

Dandolo naredi Gagarinu 21. januara 1807., da sa mjerodavnim Poljičanima stane u dogovor i da ih zadobije za sjedinjenje; možda bi se — veli se u odnosnoj odluci — za ovu namisao predobiti mogli veliki knez namještenjem za poglavicu jednog kotara, a drugi Poljičani postavljanjem u službe, jer novac je svemoguć.

Gagarin pozove privatnim načinom velikog kneza Čovića na dogovor u Spljet. Čović propusti nekoliko nedjelja, dok napokon ne dogje u pratnji svoga

---

[1]) U zbirci, što ju je pisac predao namjesništvenom arhivu, ima više prepisa isprava i spisa iz ovoga vremena.

[2]) Namjesništveni arhiv; dekret Dandola, Zadar dne 26. augusta 1806. — Na 6566 stanovnika u Poljicima valjalo je staviti 69 vojnika.

kancelira i većeg dijela svojih knezova. — Ipak stupi Gagarin u dogovor, ali svi pokušaji nagovaranja ostadoše bezuspješni.

Megju ostalim izvijesti Gagarin 10. marta 1807., da su Poljičani svoje stare povlastice suviše jako prigrlili i da nema nikakve nade, da bi se mogli sa ostalim stanovnicima Dalmacije izravnati, osim ako se upotrebi sila.

Zgodu, kada bi se to moglo učiniti, mogao bi najbolje uhvatiti sâm Dandolo[1]).

Megjutim se opet dogodi jedan slučaj. — Dva fratra, fra Antun Longinatto i fra Miho Coster, koji sakupljahu za samostan na sv. Gotthardu milostinju, budu na 12. aprila 1807. na putu u Omiš od trojice Poljičana porobljeni; fratri se zaklone u sjemeništu u Prijeku, pak poslije pobjegoše u Omiš. Sud u Spljetu

Slika 38. Konte Vinko Dandolo, generalni proveditur Dalmacije.

htjede postupati, ali kad se ustanovi, da Poljičani kako u gragjanskim, tako i u kaznenim stvarima imaju povlastice, da u I. molbi[2]) sude, razgnjevi se Dandolo i izjavi, da valja učiniti kraj toj nepravilnosti[3]).

S jedne je strane odlučila francuska vlada, da što takovo više ne odobri, a s druge strane bijahu i Poljičani osvjedočeni, da su izbrojeni dani njihovih povlastica i sloboština, te silno zamrznuše na francusku vladavinu.

Kad se Rusi nakon osvojenja otoka Brača pokazaše sa svojim ratnim brodovima u Spljetskom kanalu, nadahu se Poljičani, da će kod njih brzu pomoć naći i sprijatelje se sa idejom otvorenog ustanka. — Gagarin izvijesti Dandolu

[1]) Izvješće Gagarina, br. 63., dneva 10. marta 1807.; namjesništveni arhiv.

[2]) Namjesništveni arhiv; mnijenje Pasquali-a, br. 83, Zadar dne 22. maja 1807.

[3]) Namjesništveni arhiv; prilozi gore pomenutom mnijenju.

iz Spljeta dne 22. juna 1807., da su u ovome pravcu osobito knezovi i svećenici jako zaposleni[1]). I ruski izaslanici sa ratnih brodova činjahu što se dalo, da pučanstvo na ustanak zavode, oko čega je osim njih živo radio još i bivši poljički kancelir Kovačić, kojega postaviše Rusi upraviteljem otoka Brača.

Na ove dogovore Poljičana s Rusima prvi je naišao lučki kapetan Spljetski Antun Koludrović.

Odmah se Francuzi spremiše, no ipak u malom opsegu.

4. juna dogjoše ruski brodovi i to admiralski brod „Korablja" pod zapovjedništvom admirala Sinjavina[2]) sa 110 topova, fregata „Sdrella" sa 60 topova i dva briga u zaliv Stobrečki, i iskrcaše sjeverno brda Grasso najprije vojsku, onda Bokelje, Crnogorce, Bračane i Šoltance, koji se sjediniše s Poljičanima.

Jednog francuskog stražmeštra, 11. pukovnije, koji je sa ophodnjom pratio kruh za posadu Omišku, ubiju kod Duća i glavu mu odnesu Rusima[3]).

Vijest o ovome dogagjaju uzbuni posadu spljetsku i pukovnik Bachelu odmah se uputi sa 4 satnije 11. pukovnije put Stobreća. Dvije satnije te pukovnije, koje bijahu u Poljicima dobiju zapovijest, da se natrag povuku.

Bachelu još ne dogje ni do megje Stobrećke, kad ti ga dočekaše vatrom iz pušaka. Nakon žive borbe moradoše se Francuzi pred nadmoćnim protivnikom put Kamena natrag povući, te ne bijahu progonjeni. Poginuo je jedan francuski časnik, a nekoliko vojnika bijaše ranjeno[4]). Ovaj uzmak Francuza bijaše povodom, da se sada i stanovnici Stobreća priključiše Poljičanima.

U Spljetskom kanalu i pod sedam Kaštela pokazaše se još i drugi neki ruski brodovi.

Nakon održanog ratnog vijeća u Spljetu sa strane generala Lecchi, Monfalcone, Teste i pukovnika Bachelu-a, bijaše zaključeno, da se odmah što više vojske sakupi i da se narednoga dana udari na neprijatelja.

5. juna u jutru uputi se iz Spljeta pod brigadirima Lecchi i Teste i pod pukovnikom Bachelu cijela 11. pukovnija i laka pješadija put Stobreća. Blizu sela dočeka čete živahna vatra, koja megjutim nanese samo malih gubitaka Francuzima, koji se postrojiše u kolone i jurišem zauzeše Stobreć.

Mnogi stanovnici baciše se u barke i pobjegoše na obližnje ruske brodove, a ostatak potukoše Francuzi.

Megjutim stigne pod zapovjedništvom generala Tirleta i 8. pukovnija iz Kaštela preko Solina u 6 sati na večer blizu Žrnovnice i utabori se iste večeri uzduž rječice usprkos žestokome otporu.

Francuzi, koji, kako je gore spomenuto, zauzeše Stobreć, zaokrenuše usprkos vatri ruskih ratnih brodova, prama toku rječice Žrnovnice, sjedine se okolo večeri sa 8. pukovnijom i uhvate tako cijeli tok rijeke Žrnovice, da provale u Poljica.

6. juna iz jutra produže generali Tirlet, Lecchi i Teste svoj put prama Poljicima.

Rusi, okolo 400 momaka uhvatiše dobar položaj na obali Strožanca, a 500 Poljičana stajaše na obližnjim brežuljcima kod puta, što vodi iz Spljeta u Postranu.

---

[1]) Namjesništveni arhiv.

[2]) „Memorie della Dalmazia", Lago, sv. II., str. 193.

[3]) Namjesništveni arhiv; izvješće Gagarina, Spljet, 4. juna 1807., br. 220, upravljeno Dandolu.

[4]) Namjesništveni arhiv; izvješće Gagarina, Spljet, 5. juna 1807., br. 232, upravljeno Dandolu.

Poljičani se opriješe vrlo živo francuskim četama, te izvojštiše već i nekoje dobiti, kad im se iznenada jedna francuska kolona pojavi iza legja. Bijaše to francusko lijevo krilo, koje ih je obišlo, te sad iza legja Poljičana stupilo u borbu.

Poljičani, izmegju dvije vatre, ne mišljahu više na dalji otpor, te se povukoše na ruske ratne brodove; i ruske čete, što su kod Strožanca stajale, bijahu opet ukrcane, a da nijesu ni najmanje u borbi sudjelovale. Za dva sata bijaše dovršen ovaj boj.

Sav okoliš, koji učestvovaše u ustanku, bijaše ostavljen pljačkanju francuskih četa i pandura; ko nije bježati mogao, toga su ubili. Samo 5 sela, koja

Slika 39. Francuski maršal Marmont.

nijesu u ustanku sudjelovala, bijahu poštegjena, te bijahu utočište mnogim bjeguncima. Tri dana trajaše pljačkanje, iste crkve pa ni grobovi ne bijahu poštegjeni, ma da se francuskim vojnicima nije stavljao otpor.

Kolona generala Tirleta uputi se iz Stobreća put Omiša uzduž obale i samo nju uznemirivahu ruski ratni brodovi, ali je ne zadržaše u njezinom napredovanju.

U Omišu sjedini se Tirlet sa drugim francuskim četama, koje se kroz Poljica tamo uputiše.

Kad je zapovjedujući general Marmont *(slika 39.)* čuo o ustanku u Poljicima, pohita za 18 sati iz Zadra u Spljet, gdje stigne 8. juna u 5 sati po podne, praćen poglavicom svoga generalnog štopa Vignolle i drugih časnika.

9. juna u 4 sata iz jutra nastavi Marmont, koga je pratilo 140 pandura, svoj put u Poljica.

Marmont odmah naredi, da se svima Poljičanima, koji su razoružani, ili koji sami predaše oružje, oprosti život.

Sela se počeše opet napučivati.

Marmont izda pukovniku pandura Vidoviću zapovijest, da pokori gornja Poljica[1]). U tri kolone, svaka od 120 momaka, uputi se Vidović na tri različita puta. Stanovnici Sitna pobjegoše, ali kad ih dostigoše panduri stadoše se braniti; od njih poginuše 7; tri pandura bijahu ranjena, jedan naoružan svećenik zarobljen i vojnoj oblasti predan.

Brzo dogjoše i župnici i načelnici sela Dolca, Sitna i Dubrave pred Vidovića da se predadu, ali i njih predadoše generalu Marmontu[2]).

10. juna 1807. izda Dandolo ovu objavu;

Sveopći proveditur u Dalmaciji.

Pošto se uvigja potreba, da se u poljičkom kotaru iskorjeni svaki uzrok otpora protiv javnih naredaba, uništuju se za uvijek povlastice onih stanovnika, što su radi ustanka postali nevrijedni svakog milostivog obzira.

Rasugjuje se:

1. Ukidaju se sve povlastice i oduzimlju se sve razlike u načinima, uvjetima i u izvršenju javnih časti u Poljicima, a ponajpače imenovanja i propisivanja velikih knezova i knezova Poljice.

2. Stanovnici Poljice imaju se vladati prama svima pravilnicima i vježbama kao sve druge krajine novog posjeda, te su toga radi podvrženi svim stvarima i osobitim nametima, desetini od proizvoda i ostalim običnim i izvanrednim tegobama, koje su zajedničke rečenim krajevima.

3. Poljički će se kotar razdijeliti i pridružiti obližnjim srezima prema mjesnim prilikama, te će u buduće biti propisan s drugom odlukom.

4. Nazočno će pismo biti tiskano u dvjema jezicima i proglašeno u svima općinama Dalmacije.

Dano u proveditursko palači u Zadru, danas dne 10. juna 1807.[3]).

Marmont je prenio svoj glavni stan u Gatu i odatle bijaše dne 13. juna objavljen na hrvatskom i talijanskom jeziku ovaj proglas:

General Glavar od vojske u Dalmaczii.

Hotiuchi stisnuti i pedipsati osctrim naçinim, kojih iziskuju okolostancze, odmetinstvo Pogliçanaa,

Naredjiva scto slidi:

Çlanak I. Ovako reççeni
Ivan Narakovich, Xupnik
Petar Rosakovich, Pop
Rosakovich, Prokuratur
} iz sela Zugare;
Nikola Musissich iz Sela Hignine;
Mate Branovaz, Provikar od Sela Doloz;
Velli Knez Lovich iz Sela iz Gatte;
Knez Mate Vladussich iz Zargnine;
Knez Petar Giovanovich iz Postrane;
Knez Frane Duich iz Primorja;
Knez Thane Voinovich iz Ducie;
Kançillir Mio Marasovich iz Primorja;
Knez Gerich iz Postranne;
Marko Sizich, Knez od Ostarize;
Kapetan Ivan Verousich iz Sela Ostarize;
Petar Pruschevich, Mesctar od Seminara u Selu od Zuezuane.

Zapoznani kako poghlaviti Glavari od sunechienja, i kako pomochniczi Moscckovski, bittichie satarveni iz Puscke kudagodir budu nasciasti, i bittichie uzeta sva gnihova immanja.

[1]) Izvješće Vidovića. Namjesništveni arhiv; izvješće Gagarina Dandolu, Spljet, 7. juna 1807., br. 141.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 88.

[3]) Namjesništveni arhiv.

Çlanak II. Ova gnihova immanja sluxitichie za naplatiti virne Podloxnike G. V. Cesara i Kraglia, koji su podnili koju skoddu radi ovoga sunechienja.

Çlanak III. Kuchie Velikoga Kneza, Kneza Marka Sizichia iz Ostaricze, Kapetana Ivana Uerosichia, Kneza Giovannovicha iz Postranne i Kançillira Marasovichia bittichie razorene i na gnihovom mistu bittichie uzdignut jedan kolacz s ovim natpisom: Pedipsa od Odmetinstva.

Bittichie razorene sjutra dan od istih Pogliçanaa.

Çlan. IV. Svimi Pogliçanim bittichie uzeto oruxje, i u Ponedigliak dosciastni na 15. Liepagna immatichie bitti pridali oruxje na Klisu; i poklonitichiejih ondi Officziru Tappovniku kojemuje naredjeno priatijih.

Çlanak V. Gosp. Spiro Gavalà Priloxen Odredjeniku od Vladanja u Splitu cinnitichie ispisati immanja uzeta i sckodde podnesene, i priatichie tuxbe, koje budu uççignene rad ovizih scodaa. Onchie meni pokloniti jedno namiscglienje za namiriti ove sckodde i zasada uzetichie vladanje onne Kraine dokle Gosp. Providur General bude uççinio onna naredjenja, koja bude suditi podobnia za providiti na ovo vladanje.

Gosp. Pinelli, Glavar od Stranaa ostatichie u Pogliczim sa stoo pedeset Panduraa, za pomochi kollikose gnemu pristoji ispugnenje od onnoga sctoje naredjeno u ovoj Zapovidi.«

Çlan. VI. Gospodi Spiru Gavalà i Pinelli naredjeno je ispitati varhu koje Çegliadi sumglise dasu bili uzbunitegli na sunechienje, a navlastito varhu onnizih, kojisu bili ustavglieni na moju zapovid: i dokazatichiemi plôd gnihovich izkuscenjaa.

Iz Bivaka od Gatte 13. Liepagna 1807.

General Glavar: Marmont.
Za Pripis Priliçan,
General od Razdiglienja, Glavar
Viscega Vichia Opchienoga od
Vojske: Vignolle.

General Glavar od Vojske u Dalmaczii.

Hotechi postaviti svarhu poticzanju Moskovaczaa, koji suproch zakonim od posctenja ne çinne rat u ovim strânam, nego uzbudjujuchi sunnechienja, i platjajuchi karvnike: i hotechi sahraniti Puk od Dalmaczie i od Kraine Dubrovascke od onnizih nesrichiaa, kojih Mosckovczi s' laxivim obetjanjim, i opakim prihignenjem navode vrhu gnegove glave.

Naregjiva scto slidi:

Çlan. I. Kojimudrago Dalmatin alli Dubrovçanin, zapoznan daje bio na brodove Mosckovske, bittichie priveden prid jedno zborno Pristoglie vojniscko, i odsudjen na smart.

Çlan. II. Generalom Zapovidnikom od Okoliscaa naslognenoje ispuniti ovu Zapovid, kojachie bitti prinesena u jezik Italianski i Harvaski, proglasena po svoj Dalmaczii, i prosctivena iz Otâra na Misi Xupanisckoj u svima Xupaniam.

Na Stânu Opchienomu od Splita 17. Liepagna 1807.

Zab. Marmont.
Za Prepis priliçan
General od Razdiglienja, Glavar
Viscega Vichia Opchienoga:
Vignolle [1]).

Marmont ostavi Gatu, iza kako izdade naputke, koji bijahu potrebni.

U Poljicima je ostala cijela 11. pukovnija kao posada.

Zanimljiv je utisak, što ga učiniše Poljica i njezini stanovnici na Marmonta. O tome spominje Marmont megju ostalim u svojima zapisnicima u III. sves. desete knjige na str. 40. ovo: „Poljica, koja leže u jednoj prekrasnoj visdolini, nemaju nikakvih komunikacija i mogu se vrlo lahko braniti. Osamljenost ovoga mjesta skopčana sredstvima, koja je priroda stanovnicima njezinim pružila, da se pokornosti odmetnu, bez sumnje je uzrokom, da im Mlečani podijeliše njihove povlastice; oni ne plaćahu nikakvog poreza, vladahu sami sobom, imenovahu činovnike svoje i ne stavljahu ni vojnika ni mornara.

[1]) Giornale „Il Reggio Dalmata“, br. 26., od 27. juna 1807., str. 205.

Htjelo im se ove povlastice oduzeti, što bijaše povod njihovu nezadovoljstvu. Sigurno govori pogled na ovu malu zemlju u korist njezinog načina upravljanja; — ništa ne bijaše pravilnijeg, ništa pomnjivijeg od njihovog poljodjelstva, ništa pristalijeg od njihovih sela".

Poznato je, da se Marmont i Dandolo nijesu slagali. — Značajna je ova primjedba Marmontova: „Proveditur je njegovom bezumnom ohološću i krivim svojim mjerama nezadovoljnicima svoju pomoć pružio. — Njegovi agenti, ljudi njegovog pouzdanja uročivahu se, pa ipak ne htjede to nikada vjerovati."

Već je spomenuto, da general Tirlet sa svojim četama kretaše uzduž obale Omišu.

8. juna okolo podne iskrcaše Rusi nekoliko puta svoje čete u Prijeko prama Omišu. — Omišu bijaše naviješteno, da će se odmah, ako se grad ne preda, otpočeti lumbardanjem. Na molbu posade bijaše dozvoljen rok od 4 sata za promišljanje. Posada, jedna satnija Francuza, začepi dva topa, koja su bila u gradu, pobaca sve streljivo u Cetinu i napusti grad. Kroz Rogoznicu moradoše vojnici bodežem sebi put prokrčiti. Još prije izmaka roka od 4 sata za promišljanje zaposjedne jedno odjeljenje ruske vojske Omiš; za njima dogje na kraj još i Poljičana i Bokelja.

Na večer se iskrca ruski zapovjednik i jedna satnija pješadije; kao stalna posada ostadoše 140 momaka sa jednim kapetanom.

9. juna upute se francuska 11 pješačka pukovnija pod zapovjedništvom Bachelu-a i dvije satnije talijanske garde sa 4 topa iz Poljica prama Omišu. Pošto su Rusi sve barke prisvojili, ne mogoše Francuzi prijeći preko rijeke.

Francuzi zaposjedoše Prijeko i pucahu iz svojih topova na grad i na dva ruska broda, koji se natrag povukoše.

Rusi iskrcaše 600 momaka i 200 Poljičana u Omiš i unesoše u tvrgjavu, koja je poviše grada ležala, nekoliko topova.

Megju zapovjednicima Poljičana vidjelo se i velikog kneza Čovića, kneza Sičića, kneza Jovanovića, šoltanskog župnika Milikievića, Don Dujma Perašovića, provikara poljičkog Don Matu Sladoevića i mnogih Stobrečana.

Marmont izda zapovijest generalu Teste, da sa jačom vojnom silom krene preko Blata, Novog sela, Zadvarja i odovlen na visini brda put Omiša.

Teste neizmjerno brzo napredovaše i već 11. juna vidješe Rusi brda poviše Omiša zapojednuta Francuzima.

Nakon teškog boja, koji trajaše 10 sati, zaposjednuše Francuzi okolo večeri Kaštel, usmrte dva ruska vojnika i rane mnoge, megju kojima bijaše i Poljičana. Noću odvuku Rusi svoje topove, a oko dva sata noću ukrcaše se ruske čete i Poljičani. Na 12. juna u jutru zaposjednu Francuzi grad[1]).

Ustanak se protegnuo i na Primorje, ali ovdje bijaše brzo ugušen.

Na 20. juna izda Marmont iz Makarske na hrvatskom i talijanskom jeziku ovaj proglas:

Vojska od Dalmaczie.

Razglasegne.

Pribivaoczi od Poglizza i od Primorja vi jeste uzelli oruxje protiva vascem Kragliu, i vi jeste bili pedipsani. Odmetnutje protiva svome Poglaviczi, jest najvechia meju Kriviczam, i Nebbo navik pravedno, hotilloe da pedipsa slidi odma po za kriviczi. Vi isti

[1]) Erber, na ozn. mj. str. 91.—94.

vascim rukama zgradili jeste vasce nesrichie. Plaçite daklen svejer vascia pomankanja, koja bisce uzrok od sviuh vascih xallostih.

Pribivaoczi od Dalmaczie, okoristitese od xalosna, alli strahovita izgleda, koji vam se prikazuje, niti se uzdajte u laxiva potaknutja Mosckovaczaa, koji su odvech slabi za s' nami boj bitti na otvorenu. Gnihova oruxja jesu sunechienje i izdajstvo; i gnimise mallo mari od vasce srichie, mallo onni haju za vasce nesrichie. Onni traxe, ouni hochie kerv; onnise ne sramuju kûpitije s kojemudrago czinom, tolliko da sahrane i neproliju kerv svoju. Alli poslie nego tolliko putaa pobigosce prid nami, bili jesu sillovani prolitie sada u Podgorri, i poznalisu i ostalisu pridobiveni da nepriategl nighdase k nami ne priblixa brez pedipse.

Pribivaoczi od Dalmaczie svaki put u kojem se prighnete na privare, koje oni ischiu prosuti, vi nechiete uççiniti drugo vech priteghnuti varhu vâs najxescchie nesrichie, rasarditi Boga, i oruxatiga na osvetu.

Pribivaoczi od Poglicza i od Primorja, vi jeste pruxilli ruke protiva Vojniczim, koji biahu vassa Bratja i vassi Priategli: onnu istu Vojsku, koja vasje obranila i obogatila, vi jeste usillovalli da izlazi vassa nepriateglicza. Nie nighda bilo osvete zakonitie od ove. Alli Najvechi od Kragliaa jest joschie i najmilostivii; i ako on znade pedipsati, dragomuje i oprostiti..... Povratite se k' vascim Kuchiam, budite virni i najtichiete, kakovo parvo u vascim Kuchiam i u vascim Poglim, mir i obragnenje.

Iz moga Opchien. Staana u Splitu na 23. Liepagna 1807.

General Glavar, zabilixen Marmont[1]).

General Glavar naredjnje, da ovo Razglasenje bude oznagneno po svoj Dalmacziji i bude prosctiveno u jezik Slovinski u Vrime Pripovidanja Vangelja meju Misom za tri slidechie Nediglie po svim Parokiam.

General od Razdiglienja,
Glavar poglavitoga Viechia Generalskoga od Vojske:
Vignolle.

U Poljicima izvrši pristav delegacije spljetske i privremeni vladin povjerenik u Poljicima Gavalà primljene zapovijedi i izradi nacrt za podjelu Poljice na troje, dok se vojnički zapovjednik Charsoy trudio, da pronagje sve krivce i da izvede potpuno razoružanje Poljičana.

Već 15. juna pošalje Gavalà oružje iz Gate, Zvečanja i Kostanja: 101 pušku, 1 bodež, 21 malu pušku i 17 noževa u Klis. Oružje udaljenih sela bijaše poslano u Spljet. Našlo se mnogo ruskog oružja i streljiva, a u jednoj pećini Mosorskoj svi spisi provikara Sladoevića Banovca, koji sadržavahu mnoge potankosti o ustanku.

Mnogo se dana čulo kod Klisa pucanje[2]).

Osuda ratnog suda od 15. i 16. jula 1807. glasila je:

Dalmatinsko Vojstvo.

Vojniçk ossobitoo naaredjenje.

Suud isrecen po Vojniçk' ossobitiim Naaredbenizim u Vjeçju dnevvi 15. i 16. Saerpgna 1807. u Spljettu u Dalmazii.

U Imme Privisogog Zarra i Kraaglja

U ovi daan petnaest Saerpgna, goodiscta G^{va} tissuçju ossam stottin i sedmooga.

Vojniçk' ossoobiti svjett skupgljen u Spljettu u Dalmàzii, isabran po naaredbi izvoersnog' Paervovlâstnika, uporavgljen po krêpòsti Zârske Nâredbé sedamnaest Xetvara dvanaeste godiné, i slóxen po toom Naredbi kakko sljedi, to su G. G.

Caqueran, Cetto-glavár (tissuçnik) pjesniçkof, Nadostavgljen Opçennom Starjesçinstvu, Nadstojnik;

Schnetz, Cetto-Kogniçki glavár, Tâborski-pomoçnik G^{ra} Dilo Vlàstnika S. Cyra;

Ducroc, Nâcelnik (Stottignik) Nadostavgljen Opçennom' Starjesçinstvu;

Grollier, Stottignik u jedanaestom Sdaerxanju nârednih Pjesçnikof;

Boissac, Naacelnik, Tâborski Pomoçnîk G^{ra} Dilo-Vlâstnìka Vignolle;

---

[1]) Namjesništveni arhiv u spisima o Poljici. — Giornale „Reggio Dalmata", br. 27. od 4. jula 1807., str. 215.

[2]) Erber, na ozn. mj. str. 103.

Eudes, Stottìgnik u jedanaestom' Sdaerxanju nârednih Pjesçnìkoł;
Belglava, Nâmjestnik u karabinjerskom Cetti Krâgljevské Straaxe Italianske;
G^r Boissac Naacelnik, jedan od tîh Naaredbenikaa çineçi Opovidjenje;
Svi nareçenni i ódabráni od priusvisçenog Parvovlâstníka Marmonta, opcennog' Stûpnìka Kogniçkih-Tjeraozaa, narèsçena s' Velikim Trakom Skuppa — ód — Cjásti Vitèsa-Sapovjédaoza reda Gvosdjenne Krunné, okiçena s' Velikîm rèdom Privisokog' Vürtemberskòga Krâglja, Velikog' Vojevode Dalmatinske i Arbanasçke Vôjske;
Tû nâdstajuçi Dupre cettorednik u jedanaestom' Sdôerxanju Nârednih-Pjesçnikoł, Kangilljer álliti Pîsaoz ísabran od Opovjednìka;
Kojì svì níttísu u ródbini ni svoji, ni méghju gnimma ni s' Krîvzima, u kolliko sâkon brâni.
Tê Vojniçk' Ossobiti Pomnizí, Sasvani po nâredbi G^ra Dîlo-Vlâstnika Vignolle, jednòga od Sapovjedalaaz Skuppa — od — Çjasti, Vittesa Sapovjédaoza u rêdu gvosdene Krunné, Opçennich Starjescinaa u Dalmatinskom Vôjski glavâra, òvako ispisanom:
„Po òdluzi Vélikog' Vójvodé, vojniçk' ossóbiti Sbôr, slóxen po nâredbi 17 Xet-
„vara godiçsta 12^ga, i nareçen od istoga Parvovlastnika, sa da osudi viscé okrivljenich
„od Naabune tolikó u Poglizi koliko u straanam ókolo gnê; skúppitçese sa tô prikko
„suttra 15. ovoga u Spljettu u obiçjajnom mjesstu vjeçja Vojniçkog Sborra, olli u komu-
„god druggom' podobnu mjesstu, buduçi jur svarsçeno Isiskivanje.
„Pottjem rasumié Parvovlastnik, po nâredbi od Iskuscjanja, da tî sboor osudi na
„istí naçin vísce svieh Kîpaa ossudjenich u gnegovvom Naaredbi 13. Ljepgna proscjas-
„toga isreçennom' u oní çjas u komu Odmettnizi biahu ottjeràni.
„U opçennom' Dvôru u Spljettu na 13. Saerpgna 1807.

„Dila-opçenni- Vojvoda opçenne-oblaasti glavár
potpisan Vignolle.

Skuppilisuse u Spljettu u Milesovom kucchi, sa suudit sljedeçjees tojest:
Tommu Echimovichja Knesa od Sittnog u Pogliçkom Kráini u Dalmazii, tuu ródjena i okucchjena, u godisçtim cetrêsti i scês; u visini peet nooga i pô; kosse mu i oboerve mooraste, occi riighje, noos debeo, ûsta u mjerri, obbal podbradak, ceelo obblo i otvoreno, liize obblo;
Antuna Braovichja Knêsa od dôgnega Dôza u Pogliçkom Kràini u Dalmazii, tuu rodjena i okucchjena, od cetraestijedne godiné, vi-visokka peet nooga i dvaa palaaçkáa, kosse-mu i óboerve na kostagn, occi m'odre, noos dugg, ûsta u mjerri, podbradak isnèsen, ceelo obiçjajno, liize obblo;
Ivana Ticinovichja Kneesa od Kostaagne Pogliske Kráiné u Dalmaziií, rodjena i okucchjena tûder, od cetraesti i scees goodinaa, peet nooga i trií pàlaçkáa visiné, kose-mu zaèrne, occi i obaerve riighje, noos scîrok, uusta u mjerri, podbradak isnessen, ceelo obblo i otvóreno, liize obblo i oppunno;
Maatu Krusgicevichja jur veclikog Knesa u Poglizim, ròdjena i okúchjena u Sveçjagni Pogliçkom Kráini u Dalmazij, seddam desset godinaa, vissine peet noogaa i okolo ossam pàlaçkich; kosse-mu i óboerve riighje, occi moddre, noos raatast, uusta mallahna, podbradak isnessen, ceelo i liize obbli;
Jakkoba Craglichja nàsvana Staich, Kneesa Xizzalé u Pogliçkom Kráini u Dalmaziií, tuu ródjena i okúchjena, ókolo tridesti i cetaer godinaa, visok-je ókolo peet noogaa i sces paláçkih, kosse-mu i oboerve zaérne, occi zoerglienne, noos isnessen, uusta málláhna, liize, ceelo i podbradak obbli;
Ivana Sinóvcichia Kneesa od Dubravvé u Poglizim u Dalmaziií, túder ródjena i okuchjena, od tridesti i sces godinaa, visiné ókolo peet noogaa i pet palaçkîh, kosse-mu i óboerve zaèrne, occi módre, noos obiçjajni, uusta u mjerri, podbradak istó, ceelo obblo liize náoblo;
Gergûra Sladoevichja Kneesa od goorgneg' Dooza u Poglîzim u Dalmazziií, tuuder ródjena i okúchjena, od peeset-i sces-godinaa, visiné ókolo peet noogaa i ossam palaçkîh, kosse-mu i óbaerve na kostagu, occi módre, noos raatâst, ústa u mjerri, podbradak, ceelo i liize obbli;
Stojêçjee (tkoi su tûj); obádjene dassu motrilli i rasu-mjéllise s' Rússima sa ponukovatîh da opravvu nepriateglstvaa: dassu-im obla Kscialli ulásenje u Dalmaziu i nâprédovanje premma Vôjski Franceesom; dassu nosilli oruxja primma Franci i s' çgnom sadruxenu Kragliestvu od Itàlie.
Gjura Novakovichja, jednogga od cetaer Nâstojnika od Poglizze, texâka, ródjena i okúchjena u Sasinu-Doozu, Pogliçkoj Kràini u Dalmaziií, godisçtim u okócetraest, visiné peet nooggaa i jedan palaçki, kosse-mu i óbaerve na Kostagn, occi rîghje, noos débeó, ûsta málahna, cêlo sciroko, podbradak i lîze obbli;

Tûj obádjena dàje oblakscjò népriateglu ùhod u Dalmaziu i nâpredovanja premma Francèskiem Cettâm; i dáje oruxje nosió premma Fránci i premma Italiànskom Krâgljestvu sç'gnom uvjettovanu.

Taddéu Ticinovichja, Duhovgnâke olliti Xùpnika od Kostàgne u Poglizim u Dalmazií, tûder ròdjena i okúchjena, u godisçim cetresti-i-devet, visine pet — nôgaa i pô, kosse-mu i obaerve naazderne, occi riighje, nôs obiçjajni, ûsta malahna, podbradak, ceelo i liize obbli;

Ivanna Rogulichja, Xùpnika od dôgnega Dôza u Poglizim u Dalmazií, tûdjer ródjena i okúchjena, od cetreesti i pet godinaa, visiné okó peet nôgaa magné dvá — pâleçkaa, kossemu i óboerve nâ Kostagu, occi sîghje, nôs dèbeó, ûsta obicjanja, podbradak i lîze obbli, cêlo pokrivèno.

Petra Mianovichja Xùpnika od Sittna u Poglîzim u Dalmázii, tûder rodjena i okuchjena, visiné okó pet nôgaa i dvá palaçkáa, occi mu, kosse i óbaerve righje, noos raatast, ûsta obiçjajna, podbradak obbal, cêlo obblo i odkrivenno, liize náoblo;

Taddìu Ciotichja Xùpnika od Dubravvé u Poglizim, tûder ródjena i okucchjena, od tridesti i cetoer godine, visine pet nôgaa i tri — pâlaçkaà, kosse-mu i obaerve plâvaste, oci modre, nos ljep, ûsta málahna, ceelo obblo s' brasgottinom (alliti biglje-ggom od ranné) na ljevu i drugom magnom' u Srjedi, liize i podbradak obbli;

Mâtu Pesegliechja Pôpa od dôgnega Dôza u Poglizim u Dalmazii, tûder ródjena i okucchjena, od peeset i sces godinaa, visine pet noogaa i jedan pâlaçki, kosse-mu i obareve zoérne, occi rîghje, noos isnessen, uusta málahna, podbradak produglien, ceelo odkrivenno, liize ná oblo;

Jakobba Jeronsichja Pôpa od Costagne u Poglizim u Dalmazii, tûder ròdjena i okúchjena, od dvaesti i sedám godináa, visine pét nôgaa i tri paláçkáa, kosse-mu i oboerve plâve, occi zoergljenne, noos krátak, ûsta obiçjajna, podbradak na jámmize, ceelo pokrivenno, lîze obblo;

Gjûra Cátucichja Mîsnîka od Sveçjagne u Poglizim u Dalmazii, tûder ródjena i okúcchjena, od triesti i ossám godináa, visiné okó pet nôgaa i ceter palaçkáa; kosse-mu i oboerve riighije, occi módre, nos Sâkuçjast, ûsta u mjerri, podbradak dúg i na jammize, ceelo pokrivenno, liize náoblo;

Gargûra Marcovinnu Pôpa od Túgari u Poglizim u Dalmazii, ródjena i okucchjena u Rasçnichju kod Dubravve, od triés' godinaa, visiné pet noogaa i tri palaçkaa, kosse-mu i oboerve na Kostagu, occi módre, noos débeó, uusta velikka, podbradak na jammize, ceelo scirokko, liize oppunno;

Pettra Radilovichja Pôpa od Ossichjaa kod Tugari u Poglizim u Dalmazii, tûder ródjena i nastàgnena u godisçtim dvaesti i scees, visiné pet nôgaa i dva palaçka i pô, kosse-mu i oboerve na kostagn, òcci zargliêné, noos u mjerri, ûsta malahna, podbradak obbal, ceelo odkriveno, liize náoblo:

Duja Gruizu Pôpa od Sittna u Poglîzim u Dalmazii, tûder rodjena i nastàgnena, od peeset i scés godinaa, visine okó pet noogaa i cetaer palaçkáa, kose-mu i óboerve riighje, occi zargljène, noos dúg, ûsta obiçjajna, brâda riighja i dugga pokrivamu podbradak, ceelo obblo, liize naoblo;

Tûj; obádjene dassu-se premma gnihovom sakletvi od vjernosti srocilli suproç Viliçjanstvu Zarra Napuleuna Krâglja od Itálie; dassu djellovitto motrilli sa iskorjè nit vjèrnos is Seglianaa; dassu pottizali s' obeçjagnim nâredbam olli prijètgnam Seglianne Poglìçke Kràiné na Odmetnûje dassu-ih hotté i s' namisçgljenom slobbóm podpomoghli i u djellovanju prié isvaerscenja i u istoj tvorbí koja ispunni odmetnûtje, dassu i óni bili u jednóm skuppo smûtgni veçje od petnaest orùxanjeh gljûdy:

Ivanna Bagattu Pogliçkoga Aràmbascju ròdjena i nastanjena u Gatti u Poglizim u Dalmàzii, od scescet godinaa; visiné pêt noogaa i dva palaçkáa, kosse-mu i óboerve rîghje, occi zaergljene, noos raatast, uusta obiçjajna, podbradak scirok, ceelo obblo, liize náoblo i oppunno;

Ivanna Bratimovichja texâka, rodjena i nàstâgnena u Sittnu Poglîzim u Dalmàzii, od cetrêsti i ossám godinaà, visiné okó pêt noogaa i tri palaçkáa, kosse-mu i óbaerve riighje, occi módre, noos raatast, uusta u mjerri, liize, ceelo i podbradak obbli;

Mâta Bagatu texâka, ródjena i okucchjena u Gatti u Poglîzim u Dalmàzii, od cetraesti i pet godináa, visine pet noogaa i sedam palaçkîh, kosse — mu i oboerve mooraste, occi riighje, plossan noos, uusta obiçjajna, podbradak isnessen, ceelo scirokko, liize obblo;

Tûj, osvádjene dassu i oni bili od jednog bunglivva Skuppa veççé úd petnees oruxjànich gliûdii:

Frana Martichja Xupnika od Svecjanje u Poglîzim u Dalmázii, tûder ròdjena i nastâgnena, od peeset i seddám godinaa, visiné okó pet nôgaa i seddám palaçkih, kosse-mu

i oboerve nâzoerne, occi righje, noos dúg, usta obiçjajna, podbradak isnessen, ceelo pokrivenno, liize opunno;

Jêra Sladovichja, Poopa, ródjena i nastâgnena u Kostagni Pogliçkom Kraini u Dalmàzii, od dvaesti i pet godinaa, visinè okó pet noogaa i seddám palaçkih, kosse-mu i oboerve zàrne, occi na kóstagn, noos ljêp, uusta málahna, podbradak malahan, ceelo obiçjajno, liize naoblo.

Marka Zugliovichja Xupnika od goorgnog-Dôza u Poglîzim u Dalmazii, tûder ródjena i nàstâgnena, od cetreesti i cetaer godine, visiné pet noogaa i ceter palaçkaa, kosse-mu i oboerve nâzcerne, occi Zcergljenne, noos raatast, uusta obiçjajna, podbradak málahan ceelo obiçjajno, liize obblo;

Pettra Schejchja Xúpnika od goorgnegh-Dooza Puticisçke Xûpe u Pogliziim u Dalmàzii, tuuder ródjena i nastâgnena, od triess-godinaa, visiné pet noogaa i tri palaçkaa, kosse-mu i oboerve zaerne, occi na kostagn, noos ljêp, ûsta málahna, podbradak obbal, ceelo obiçjajno liize nàoblo;

Andra Xivalichja Xùpnika od Trimbuci, roddjena i okucchjena u sreddgnom Dôzu u Poglizim u Dalmàzii, od peeset i ossám godinaa, visiné pet noogaa i cetaér palaçkaa, kosse-mu i oboerve riighje, occi moddre i málahne, noos débeo i sâkuçjast, uusta i podbradak mallahni, ceelo obiçjajno, liize oppunno;

Andra Prossichja Xúpnika od Xizalle roddjena u Gatti, okucchjena u Xizzalli Pogliçkom Kráiní u Dalmazii, od trideesti i scés godinaa, visine okó pêt noogaa i pêt palaçkih, kosse-mu i óboerve nâzoerne, occi moddre, noos vélik, ûsta u mjerri, podbrádak dvòrog, ceelo i liize obbli;

Stjêpa Stocichja, Pôpa roddjena i nàstagnena u Gatti Pogliçkom Kràini u Dalmàzii, od cetreesti i scés godinaa, visine pet noogaa i cetár palaçkaa, kosse-mu i obaerve na Kostagn, occi moddre, nóos obbal, ûsta velikka, podbradak dvòrog, ceelo scirokko, liize nàoblo;

Tûj, osvádjene dassu udionizi gorrerecenich Slobaa:

Pettra Lussichja pisavca ulóxena na skupgljenje desettinjaa, rodjena i okucchjena u Omisçju u Dalmazii, od sceeset i scés godinaa, visiné pet noogaa i dvâ palaçkaa, occi mu, kosse i óbaerve riighje, nôs ukrivljen, uusta u mjerri, podbradak oobal, ceelo odkrjvenno, liize náoblo;

Tûj, osvádjena da je nastojo oblaksçjat népriateglju uhod u Omisç, privoernut vjernos vojnìkof Francêsih premma uzvisçenom Zarru Napoleonu Krâglju od Italie, i dáje uçinió da pannú u rùke népriateglju cetoer provodiççja (dessetignaaka) i dvanaest pusçkaraa 81.ja Sdoerxanja nârednih Piesçnikof;

Petra Krusgicevichja Mesçtra od Seminària Slovinskoga (namciteglja u Stanisçtu mlàdosti uceçje) od Poglîzaa u Dalmazii, roddjena u Svecjagni, nastàgnena u recennom Shrànjsçtu;

Mâta Sladovichja Pogliçkog Podnamjestnika, roddjena i nastàgnena u gôrgnem Dôzu Pogliçkom Kràini u Dalmàzii.

Ivanna Ciovichja, Velikog Knèsa od Poglîzaa rodjena i okucchjena u Gatti Pogliçkom Kráini u Dalmàzii;

Ivanna Jeronsichja Pogliçkog Vójvodé, ródjena i nastàgnena u Ostrovizi Pogliçkoj Kráini u Dalmàzii;

Ivanna Novakovichja Xupnika od Tùgere u Pogliçkoj Kráini u Dalmàzii, tûder roddjena i okucchjena;

Pettra Novakovichja Pôpa, roddjena i nastagnena u Tùgari Pogliçkoj Kráini u Dalmàzii;

Nikollu Musinichja Xupnika od Srignine u Poglîzim u Dalmàzii, tûder roddjena i okucchjena;

Marka Sicichja Knésa od Sveçjàgné u Poglîziim u Dalmàzii, tuuder roddjena i nastagnena;

Mâta Vladusichja Knèsa od Srígniné u Poglîzim u Dalmàzii, tûder roddjena i okucchjena;

Pettra Giovanoviehja Knésa od Postrâne u Poglîzim, tûder roddjena i nastagnena.

Frana Dujchja Knésa od Primòria u Poglîzim u Dalmàzii, tûder roddjena i okucchjena.

Tommu Voinovichja Knèsa od Ducihjé u Poglîzim u Dalmàzii, tûder roddjena i okucchjena;

Mîha Marassovichja pridjevkom Jevichja jur Knèsa Pogliçkog Pisavca (Kansilljèra) ròdjena i okucchjena u Pogliçkom Primórju u Dalmàzii;

Antùna Covacichja Xupnika od Gatté Pogliçkom Kràini u Dalmazii;

Gjûra Rudanna Pôpa od Ostrolizc u Poglîzim u Dalmàzii;

Nikollu Bukanna pridievkom Caciunka, Pôpa, roddom iso dooza Pogliçke Kraine a pribìva u Braçjanskomu Otokku u Dalmàzii;

...Lôdu staroga, Bolskog segljànim u Braçju u Dalmazii;

...Lôdu mlâdoga, Sina pribivaoc za od istog mjesta;

Nikolly Milicevichja iz sveçjagne Pogliçke Kráine u Dalmazii;

Taddìû Sicichja Pôpa od Sveçjagne pogliçke Kráine u Dalmazii;

Gargûra Sladovichja Knèsa od Timbucci Pogliçke Kráine u Dalmazii;

Dûju Vucovichja jur Knesa od Jésnize Pogliçke Kráine u Dalmazii;

Luku Coisselichja is Costagne Pogliçke Kráine u Dalmazii;

Pava Coisselichja jur Knesa od Postrane u Dalmatinskim Poglîzim;

Matu Milicevichja Pôpa od Sveçjagne Pogliçke Kráine u Dalmàzii;

Gjûra Veelichja Knesa od Ducchje Poglîçke Kráine u Dalmàzii;

Miha Sladovichja jur Knesa od Tugari Pogliçke Kraine u Dalmazii.

Gjûra Remoonsichja is Svegçjane Pogliçke Kraine u Dalmazii;

Pettra Petrînnu Pôpa od Jésnize Pogliçke Kraine u Dalmazii;

Pettra Ersegga Pôpa od istóg mjésta;

Luku Giaranna Pôpa od istóg mjésta;

Stiêpa Jurley tescâka is Sitnoga Pogliçke Kraine u Dalmàzii;

Dûja Perassovichja Pôpa od Stobrêçja Spljettske Kráiné u Dalmàzii;

Gargûra Knesovichja Pôpa od istog mjésta:

Jôza Knesovichja Nadbòjnika recènog Stobrêçja;

Stjepàna Knesovichja texaka iz Stobrêçja Spljetaske Kráiné u Dalmazii;

Jôza Podrukku Xupnika od recenòg Stobrêçja;

Luku Ociassichja tunder Aràmbasçiu;

Jôza Wanovichja Pogliçkog Pôpa pribivalza Drasçniçke Puustigné u Braaçkom Otokku u Dalmàzii;

Marka Zvitanovichja Pogliçkoga Knesa, Odvjettnìka nastàgnena pribivàlza u recennom' Otokku;

Andra Covacichja Sapovjednìka sa Mosçkof od recennog' Otokka;

Samovoglne; Osvádjene dassu djellovitto motrilli sa da népriategl uporavvî óprieke, dassu-îm ukâsali puut, i oblakscialli naacin sa uljestit u Dalmatinsku Kráinu, dassu-se premma gnihovom Sakletvi od vjernosti dogovorilli suproç Veliçjanstvu Zarra Napuleuna Krâglia Italiànskoga, dassu potàkli na uzbugnènje s' obeçjagnima nâredbam prjetgnaam pribivaoce Pogliçkee i Stobreçke Krainé; dassu íh hotté i s' namiscgljenom Slobbóm podpomoghli i nadstalli-im tolikó u djellovanju príe isversçenja, kolikó u istòj tvorbi, kojà ispunj odmettnûtje; dassu i óní bili u jednóm Skuppo-smûtgni veççe od petneest oruxanieh glîuudi:

Ivanna Gliûbichja Kovâçja od Orûxja is Splietta u Dalmazií;

Miha Trogarlichja Segljànina od Vergorske Kráiné u Dalmazii;

...Ruubichja is istòg mjésta;

Pettra... texaka is Troghira u Dalmazii;

Samovóglne; Okrivljene dassu ódoerlî jednogga podnâredbenika 81ga sdoerxanja nârednih Pîesçnikof pod Ducchj Pogliçkom seelu; dassu gneggovu glavu ponjeli Russima; dassu nossilli oruxje premma Franci i gnè drugu; dassu djellovitto motrilli sa da nepriategl uporavvi sçettnee ópriche:

Nadstojnik buduçi navjeçtio Vjeçje, narédj Kangilljêru (pisaozu) koi dònese i stavj prid' agn na toerpessu jedan isgled gorirecenne nâredbé 17. Xetvâra godisçta 12ga i Skup Sakonaa od Koijehsu isvádjeni sljedéçi sçkgljani; a pak nàrece Opovjednîku da prosçtiê sva djella i Kgnigghe voerhu okrivgljenîkaa, tolikó supróç gnimma, kolikko zjeçgnih; teesu Kgnigghe illiti djella brójom devedeset i — dvâ.

Issa kakkose prosçtilo, Nadstojnîk narédj stràzi da dovedê Krivce stojèçje, koji-su bili uvedenni slóbodni i bes gvospodjaa prid Vjeçje sadrùxeni sçignihoviem Pàrzom.

Upitani visce immenaa, prisimmenaa, tkóga dobba, voerté, naukka, okucchjenja;

Odgovorisçe, kakko je verh svakkòga od gnih bilo odisgàr recènno.

Issa kakko — se dálo Osvadjenikom na snágne svaçie Krivine, i bili ispitani svi po uustim Nadstòjnika, i svi occitto priklaadani (samjeereni) i prikaasana gnekkiem — od — gnìh tâj Nadrâsloxenja;

Buduçi isrekô Opovjednik svóe prikasanje i Ságlavu; a Osvadjenizi stojeçii gníhovu óbranu i po gnimma istiem i po ûstim gnihova Pârza, i pottîm spovidjèli da drugghé obrané nejmâdu; Nadstojnik upitoje Naredbenikee immâdùlj josç sçtoggod Samjeritti illi isviedieti i rasumiuovsçi da né, príe odvjettovanja, nâredj Pàrzu i Osvadjenike privode Straxa u tamnizzu. Kangiljer (pisasz) i slisçjaozi otigjosçe i oni po rjêci Nadstojnika;

Vojnich Opçenni Sboor

Svjettùjuçise medju sobbòm s' vratima Satvórenîm, Nadstòjnik póstavi napose sa svakkoga od sljedeçih Kipaa ovakó isiskìvanje:

Dà

Tomma Echimovich,
Antùn Bràovich,
Ivan Ticinovich,
Mâto Crusgicevich,
Jakkob Crâglich nasvan Staich,
Jivan Sinôvcich,
Gargur Sladovich,
Gjùro Novàcovich,
Taddia Ticinovich,
Jivan Rogulich,
Pettar Mianovich,
Taddia Ciotich,
Mâto Pesèglievich,
Jakkob Jeròsnich,
Giuro Catucich,
Gargur Markovina,
Pettar Radilovich,
Dûjo Grùiza,
Jivan Bagatta,
Jivan Bratimovich,
Mâto Bagatta,
Frâno Martich,
Gêro Sladovich,
Marko Zùglievich,
Pettar Scheich,
Andria Xivalich,
Andria Prossich,
Stjepo Stocich
i Petar Lussich.

Tûj; pòtánko odisgâr pokàsani.

Pettar Crusgicevich,
Mâto Sladovich,
Jivan Ciovich,
Jivan Jeronsich,
Jivan Novacovich,
Pettar Novacovich,
Nikolla Musinich,
Marko Sicich,
Mâto Vladùssich,
Pettar Giovanovich,
Frâno Dûcich,
Tomma Voinovich,
Mîho Marassovich nasvan Jerich,
Antùn Covacich,
Gjûro Rûdan,
Nikolla Bucan,
...Lôde stâri } Otaz i Sîna,
...Lôde mladi }
Nikolla Milicevich,
Taddia Sicich,
Gargur Slàdovich,
Dûjo Vùcovich,
Luka Coîsselich,
Pàvo Coìsselich,
Mâto Milicevich,
Gjûro Vélich,
Mîho Slàdovich,
Gjûro Romonsîch,
Pettar Petrìna,
Pettar Ersegh,
Luka Gjàran,
Stjepo Jurley,
Dûjo Perassovich,
Gargur Knesovich,
Jôzo Knesovich,
Stjepo Knesovich,
Jôzo Pàdruk,
Luka Ociàssich,
Jôzo Wanovich,
Marko Zvitànovich
i Andria Covacich.

Samovoglni; pò tánko odisgàr,

Okrivljeni, dassu pokàsani djéllovitto udiòniizi od nàbuné kâ je púkla na peet Ljêpgna prosçiàstoga u Pogliçkom Kráini u Dalmàzii namisçgljena ú pomoç nâprèdovanja Mosçkovskog oruxja premma Franceskîm cettamm, jessu — li Krivi?

Issa tegá Nadstojnik postavy voerh svakkòga dôli-receniih Kîpaa, sljedèçje isiskivanje, to jest:

Dà

Jivan Gljûbich ...Rûbich
Mîho Tròsgarlich i Pettar... pribivaoca u Troghira.

Samovoglni: pòtanko odisgàr pokàsani:

Okrivgljeni dassu òdoerli jednogga podnâredbenika 81ga Sdoerxanja nârednih Piesçnikoî pòd Sélu od Ducchjé u dùn nâbune; jessu — li Krivi.

Vojniçk Ossobiti Svjett.

Promisçgljauçi dassu Scegljani Sittnóg Dôza, Dubravve, Kostagné ec., svi goràннini, bili prìteghnuti na smuuçju od velikóg Knèsa, od Podnâmjestnika (provekara) od Nauciteglja Shrànisçta (mesçtra od Seminàriâ) i od Knesòvaa i Pôpaa, koji-su imalli darxanje uvjexbatt — ih i uporàvit — ih u sviettovnòmu i u duhovnòmu i od uddesnoga isgleeda primoorskih segljanaa;

Promisçglauçi, da veççi dió od Pópóvaa bìjo je i on pritéghnut na tê opàçine i Slotvoorstva od varlovitta ponùkovanja Provekaara i Mesçtra od Seminària; nu da gnekki

od gnih nastòjálisu sa — svóm moççim i s' namisçgljenom slobbóm dasse usmnoxxi nâbuna;

Promisçgljauçi, dassu svi occitto Krìvi Slobnoga odmetnûtja;

Nù promisçgljauçi dà priusvisceni Poervovlastnik isrece u svôm rasglàsu od 23. Ljepgna prosçiasoga.

Da najveçi od Samovlàdaoza on je i nàjblaxi, i dà akko umijè pedepsat, dragomuje i prostit:

Nâdstojnik buduçi skùpio odvjette poçignuçi od najnixgnega i od nàjmlagjega od svîh Nâredbenikaa, i pottîm isrekó svoj odvjer,

Vojniçk Ossobito' vje'çje isgovaara

potpunno da

Iivan Rogulich,
Pettar Mianovich,
Dûjo Grùiza,
Giûro Novacovich,
Jêro Slàdovich.

Stojeeçi,

Pettar Crusgicevich,
Mâto Sladovich,
Jivan Ciovich,
Jivan Jeronsich,
Jivan Novacovich,
Pettar Novacovich.
Nikolla Musinich,
Marko Sicich,
Mâto Vladùssich,
Pettar Giovanovich,
Frâno,
Tomma Voìnovich,
Miho Maràssovich nasván Jèrich,
Aantùn Covacich,
Gjûro Rudan,
Nikolla Bucan,
...Lôde stâri } Otaz i Siin,
...Lôde mladi }
Nikolla Milìcevich,
Taddia Sìcich,
Dûjo Vùkovich,
Mato Milicevich,
Pettar Petrinna,
Pettar Ersegh,
Luka Giàran,
Dûjo Peràssovich,
Gergur Knèsovich,
Gôzo Knèsovich,
Stjèpo Knèsovich,
Jôzo Pòdruk,
Luka Ociassich,
Jôzo Wanovich,
Marko Zvitánovich,
Andria Covàcich,
Jivan Gljubich,
Miho Trogarlich,
...Rubich,
i Pettar... pribivaoza u Troghira,

Samovoglni, krivi — su.

A nà — sedam scees;

Dà

Andria Xivalich,

Tûj; kriv — je

Ná — sedam pect;

Dà

Pettar Lussich, tûj, Kriv — je

Podpunno

Dà

Frâno Martich,
Marko Zùgliovich,
Iivan Bratimovich,
Petar Scheich,
Andrja Prossich.

Stojeeçi,

Miho Sladovich,
Gjûro Remonsich,
i Stjèpo Jurley,

Samovoglni, niesu Krivi;

Ná sedam scees,

Dà

Mâto Pesèglievich,
Jakkob Jeròsich,
Gjûro Càtucich,
Stjêpo Stòicich,

Stojeeçi,

Gaergur Sladoevich jur Knês od Trimbucci,
Luka Coisselich,
Pàvo Coisselich,
Gjûro Velich,

Samovoglni, niesu Krivi;

Nà — sedam pect;

Dà

Antun Braovich,
Jivan Ticinovich,
Jakkob Crâglich nasvan Staich,
Jivan Sinovicich,
Taddià Ciotih,
Iivan Bagatta,
i Mâto Bagatta,

Stojeeçi niessu krivi,

Nà — sedam cettiri

Dà

Tomma Echimovich,
Mâto Crusgicevich,
Garguur Sladovich jur Knees Gôrgneggh Dôza,
Taddia Ticinovich,
Gargur Marcovina,
i Pettar Radìlovich,

Stojeeçi; niésu krivi.

Nadstojnik buduçi opét skuppiò odvjette na recenné nâçin sa pedipsu krìvazaa.

Vojniçk' ossobito vjeçje ossudiva.

Podpunno dà

Ivanna Rogulichja Xupnika,
Dûja Grùizu Pôpa,
Gjûra Novacovichja jur Nâdstojnika, Stojeeçje;
Pettra Crusgicevichja Mestra od Seminaria,
Mâttiu Slâdovichja Provekara,
Ivanna Ciòvichja jur Velikog Knèsa,
Ivanna Jeròsichja jur Vojvodu,
Ivanna Novacovichja Xùpnika,
Pettra Novacovichja Popa,
Nikollu Musinichja Xupnika,
Marka Sicichja, jur Knèsa,
Mâta Vladussichja jur Knèsa,
Pettra Giovanovichja jur Knèsa,
Frâna Dûcichja jur Knèsa,
Tommu Voínovichja jur Knèsa,
Miha Marassovichja pridjevkom Jerich, jur Pisàvca,
Antùna Covacichja Xupnika,
Gjûra Rudanna Pôpa,
Nikollu Bucanna, nadjevkom Caciunka, Pôpa,
Samovoglne;
...Lôdu staaroga,
...Lôdu mlaadoga,
Nikollu Milicevichja,
Taddiu Sicichja Pôpa,
Dûja Vukovichja jur Knèsa,
Mâta Milicevichja Pôpa,
Pettra Petrinnu Pôpa,
Petra Ersègha Pôpa,
Luku Giàranna Pôpa,
Dûja Perassovichja Pôpa,
Gargura Knesovichja Pôpa,
Jôza Knesovichja Nadbòjnika,
Stjepa Knesovichja texaka,
Jôza Podrukku Xupnika,
Luku Ociàssichja Aràmbascjiu,
Jôza Wànovichja Poopa,
Marka Zvitanovichja Pârza,
AAndra Covacichja Sapovjednika pod Russom Braçjanskoga Otokka,
Ivanna Gliubichja kavazia od Oruxja,
Miha Tròjarlichja,
...Rûbichja,
i Petra... pribivaoza u Troghira,

na smoert, i na ogglobjenje gnihovich dobàraa u Kóris vjernich podloxnikaa privisókog Zarra Napuleuna Krâglia od Itàlié, kojisu pódnicli ziéç nâbuné; po Sâkonu u sljedeeçim sçkgljànima.

Sâkon od 6. Listopáda god.ta 1791.

Drugghi diô Kódicja od pèdepsaa.

Uglava Iva Râsdielak Ivi

„Sçkljân Ivi. Koogod buddé nadrâsloxen daé djellovó motrènja olli dasse rasumiò „stanovitto s' innostrannom Vlàsti olli s' gnèsiniem Opràvnizim sa ponukkovat — ih na „djellovittaa nepriatèglstva, olli sa ukaasatim naçne da uporavvu boj premma Franci; „bittçe pedèpsan s' smoertim prémda tà motrénja i rasumgljèvanja ne buddu isplodilli nepria„teglstva.

„Sçkgljan 4ti Koémudràgo motrénju olli rasumjevànje s nèpriateglim sa oblaksçi„attim uuhod u stràne Francêsog Cesàrstva, olli sa ispùstitt — im — gràdove, tvàrghje, „lûkee, bròdove, shranne, ôrsane (bròdarize) kojee uttisçtû Françiu; olli podpommoçsih „s' vojniizim, pjênesim, hraanom olli boiniçkom spravvom; olli uvrjexit na koimudrago „nâcin nâpredovanja gnihovich oruxjaa na Francèskom Kràini olli sùproç násçjom Vòjski „na morru illi na scémgli; olli isnevjerrit Nâredbènike, vojnike olli kê drugghee gràghiane, „Francéskom Nârodu; bitt çe pedepsano s' smoertim.

„Sçkgljàn 5ti Gorisrecenaa isdànjaa i spremmu Uvjettovnizim France boj bojeçih „suproç opciennom Nèpriategliu, bitt ce Podlóxnam istom pedèpsi.

Sâkon 29. Snjexnjâka god.ta 6ga.

„Sçkljàn drugghì. Koogód budé nadrasloxen daè nasoernuo na puutu alli opçennom „drumu, pó — morru alli po — semgli, olli na opçenne ponosc olli na ulakke il gnihove „toorbee; olli na Kgniggonóscje od Vladanja od Opravvitegliaa, od postavglieni Vlaasti, „illi od opçennih Vojvôdaa, olli na putgnike; bitt çe pedepsani s' smoertim, kád nado„godda od djella buddé occittovat daé namisçgljeno bilo tô rasbojstvo porobjenje olli „sanessènje Lîstaa Kgniggaa óprâvaa, prémda nêbi bilo svoersceno táj rasbojstvo porobjenje „olli sanessènje.

Sâkon od 22. Livaddnog god.ta 4ga.

„Sçkgljan jedini. Koemudrágo slôbnó Kuscjágne occittovano s' dvoorgnim djellom i „s' sljedeçim pocètkom od isvoerscègna, bitt-çe pedepsano kô i Slatvoorstvo ispugneno, „akko se Krivnik nije hotté i pó sebbi négh po nenaadanom sgoddi ustavió od Kus„cjanja.

Odlucivauçi sa nàj-nixu pedepsu po sçkgljanu 33. Sâkona 13. Slaanika (Bjeloroscnika) 5.g; jedán Sboornik buduçi odviettovo sa glaavnú pedepsu dva sa dvà godisçta gvosdjaa a cetirri sa dva godìsçta tamnizze, Ossudiva Pettra Mianovichja, Xupnika, tûj, na dvi godine

tamnizze i na bantu pollovinne gnegovva dohodka jedné godiné, po sçkgljaanima druggomu i treççemu od Sâkona 30. Livàdnika 3ga godisçta i dvaadestomu saakona druggog' dána ispunglivva reccenóg godisçta i tridesti i treççumu gorirecennom' ovako ispisaniem.

Sâkon 30. Livadnîka god.ta 3ga.

„Sçkgljan druggi. Bitt-çe primgneni kô odmetnizi svi oni koi supproç gnihovom „Saklètvi podnixenja Sâkonima od Vlàdagna, buddu — se srocili alli oruxjalli primma „gnemmu.

„Sçkgljan 3ti. Glaavna pedepsa glâvârime, Sapovjednîkom i Vôjvodamu, Savodicíma, „Samamiteglîm, ponukàvzim skuppa oruxjanich bez oblàsti vlâdánja. kóemudràgo voersté „ólliti immená.

Saakon 2. dàna ispunglivva 3ga godisçta.

„Sçkljan 20ti. Sboor çe izrjett visce svich krivinaa ne istomàcenieh u 14. sçgljanu, „pedepse narecenne u kódicju od Vojniçkih pedepsaa; mòtçeih i promjênut olli skrâtit, „kad pò nâgodi olli Sgobbi magnà ukáxese sloçjuddnos, alli nè nighda usmoxit olli „nadostavvit.

Saakon 13. Prjelossnika godisçta 5ga.

„Sçkgljan 33ti. Kad veççi dío od pet odvjetaa nebisse skuppió sa odlûcit pedepsu priatçese suudu millostivjemu Krivniku.

Ossudiva sú peet visce seddam odvjetaa Jêra Sladovichja Pôpa, tûj na sc-eesmjeseez tamnizzè i na bantu od cetvoertiné dódka jedné — godiné;

Ossudiva su' scees visu seddara odvjetaa Aandra Xivalichja Xupnika, tûj, na cetaer mjesez tamnizze i na bantu cetvoertiné dohódka jedné — godiné;

Po urédjenju gorirecènich Sâkonaa:

I odlicjuuçi sa millostiviú; cetaer Sboornika buduçi dali odvjet sa jedan mjéscz tamnizze, jèdan sa glâvnu pedepsu, a dva sa oslobodjenje Pettra Lussichja Pisaoza ulòxena na skuppgljenje dessutignaa, tûj, odriescivaga od Krivinaa od kòijch tî obàdjen i isgovaràga slòbodna, po sçkgljanu 33. Saakona 13. Bjelorossnika godisçta 5ga gorirecènóga.

Odriesciva od Krivinaa od koijehsu bilj osvadjeni.

Dà

Frana Martichja Xupnika,
Marka Xuglievichja Xupnika,
Jivana Bratìmovichja Texáka,
Petra Scheichja Xupnika,
Aandra Prossichja Xupnika,
Mâta Pesègljevichja Poopa,
Jakkoba Jeronsichja Poopa,
Gjûra Càtucichja Misnîka,
Stjepana Stocichjá Poopa,
Antuna Bràovichja jur Knèsa,
Ivanna Ticinovichja jur Knèsa,
Jakkoba Kraglichja, pridjevkom Stàichja jur Knèsa,
Ivanna Sinovcichja jur Knèsa,
Taddìu Ciotichja Xùpnika,
Ivanna Bagattu Aràmbascju,
Maata Bagattu Texaka,
Tommu Echimovichja jùr Knèsa,
Mâta Crusgicevichja jur Velikog' Knèsa,
Gargura Sládovichja jur Knèsa gòrgnega Dooza,
Taddìu Ticinovichja Xùpnika,
Gargura Markovinu Poopa,
Pettra Radìluvichja Poopa, Stojeeçje;
Miha Sladovichja jur Knèsa,
Gjûra Remònsichja,
Stjepána Jurley Texaka,
Gargûra Slàdovichja jur Knèsa od Trimbuci,
Luku Goìsselichja
Pâva Coìsselichja jur Knèsa,
Gjûra Vèlichja jur Knèsa, Samovoglne;

I naredjiva da budú óncjas oslobòdjeni i povráçeni gnìhovîm kucchjam, po sçkgljânima 31. i 37. Saakona 13. Bjelorossnoga 5og godisçta takó Sàcetîm:

„Sçkgljan 31. kàd-bi tri Sboornika isrekli da osvadjeník nije kriv; bitt-çe òn „óncjas oslobodjen i povràçen na gnegovve pôsle;

„Sçkgljan 37. U gorirecennoj sgoddi dospjetçése tâj çjás isiskivanje „s' ispûs„çtègnem, odrjesçegnem od òsvade i sloboddom okrivgljenîka.

Naregjva pritisçtenje, occittovanje i rasdjêljenje ovegá Suuda brójem petstottin isghledaa, u Francèski Italiànski i Slovìnski jèsik.

Naregjùje Naacelnìku Opovjednîku da pròsçtie tâj-cjás ovî suud Ossudjenózim i Odrièscenikom stojeeçiim prid straaxom skùpljenom pòd oruxjem, i da ciné svakkojáko izvoerscit recenni suud, ò svem u sçtò uttisçtà pròdaju dobaraa ossùgjenieh na glaavnú pedepsu, i skupgljenje bântaa ossudjenich na tamnizzu, kojè-çe potêgnut Narèdbenìk odrèdjen od príisvàrsnog Parvovlastnika.

Pottim naregiva opravgl.... svéga suuda, tolikò vèdro privissókom Marescjallu (opçennom Parvo....u) Berthier, Bânu Neûscjatelskomu Opravviteglju od Bòj....ó priisvaersnom Parvovlastnikù Dalmatinske Vójske.

Ucignenno, satvóreno i osuudjeno bes pristànka u occitom Vjeçju u Spljettu na 16. Saerpgna 1807. drugghi dàn isa kakko Sasjede Sboor; i Sboornizi s' pisàozom podpisalisu poervù ovéga Suda.

Belglava Namjestnik,
Eudes Nâçelnik,
Boissac Nâçelnik opovjednik,
Grollier Nâçelnik,
Ducroc Nâçelnik,
Schnetz Cetto — Kognićki — Glavàr ,
Caqueran Cetto — Glavàr, Nadstojnik,
Dupré Pisaoz.
Podpìsam na poervóm[1]).

Priloženi, iz talijanskog jezika prevedeni iskaz od 7. septembra 1807. pruža razjašnjenja glede zaplijenjenih dobara, i komu bijaše dosugjen utržak.

Klauzula Marmontova sastavljena je u francuskom jeziku.

21. septembra 1807. bi napokon proglašen ovaj iz talijanskog jezika preveden dekret, kojim bi proglašena dioba Poljica na troje:

Kraljevina Italija.
Kraljski vladin izaslanik u Spljetu po sankciji Nj. Preuzvišenosti Prok. i t. d.
Presugjuje,

Da kotar Poljički bude razdijeljen izmegju općine Spljetske, Sinjske i Omiške ovako:

Onaj komad zemlje, što megjaši sa zapada s rijekom Žrnovnicom, s juga Jadranskim morem, sa sjevera vrhuncima Mosora a sa istoka crtom, što ide od megje sela Naklice sa istoka, te prošljedujuć naprečac zaustavlja se na megji sela Dubrave, takogjer sa istoka, priklopljen je i pridružen kotaru Spljetskom.

Sela Naklice i Dubrava pripadaju dakle kotaru Spljetskom, i tako isto sva ova (sela), koja ostaju s ove strane gore naznačene crte.

Onaj komad zemlje, što je omegjašen gore pomenutom crtom Naklica i Dubrave sa zapada, s juga i sa istoka rijekom Cetinom, sa sjevera Mosorom, te okrugom Kostanja sve do prvih zemalja gornjeg Dolca, pridružen je kotaru Omiškom.

Onaj komad zemlje, što je ogragjen Mosorskom dolinom, te što zauzimlje tri sela Dolca sa njima pridodatim zaselcima, pridružen je kotaru Sinjskom.

Ova odredba priopćuje se svakome po višem nalogu.

Za točan prepis: Cattani.

Pošljednji veliki knez Ivan Čović stupio je u rusku službu i umro je u Petrogradu. Pri bijegu svome na ruske brodove ponio je po nekima i škrinjicu sa štatutom i povlasticama, koju je svaki veliki knez kod sebe u pohrani držao. Drugi misle, da je škrinjica zaostala bila, a sadržaj njezin da je dospio u razne ruke[2]).

Dobrotom gospodina Stjepana Čovića iz Gate, unuka Andrije a praunuka velikoga kneza Ivana Čovića, dospjeli su piscu ovi vrlo zanimljivi podaci, koji unose svjetlost u dalji život i smrt do sada tminom zavijenog pošljednjega velikoga kneza.

Najprije priopćujem ovo pismo velikoga kneza Ivana Čovića, pisano u Petrogradu 15. maja 1810. svome sinu Andriji. Isto glasi:

„Draghi Sinko Andria! Od godiscta 1807., od kada za spasit moj xivot, jesam pobighao iz Otaxbine, nisam zavas çuo nikakvogha Glasa, koja stvar çinime puno xalosna, sve zaludu da stojim dobro, kada vas nevidim.

fala Stvoritegliu ja stojim dobro, imam dobru plachiu od mogha Cessara Rusiskoga skojombi moghao Boghato xiviti i xivim zajedno s gospodinom Generalom Baratinskim, kojije bio onda u Dalmacij, skojim jidem zajedno i darxime vessela alli ogorçajemse za

---

[1]) Namjesništveni arhiv. Ova osuda imala je biti štampana u francuskom, talijanskom i hrvatskom jeziku u 500 primjeraka. Od ovih je samo jedan primjerak u namjesništvenom arhivu.

[2]) „Narodni koledar Matice dalmatinske 1898.“, str. 130.

mojom Ditzom. Sinovi moji sluscajte svitt Otza Vascega; ja znadem da tamo vi posve xivete siromascno ovdese stoji dobro, Narod dobar i milostiv, Zemglia Bogatha i mnoghoje gdi reste grozdje, smokva i svaki Frukti, koji se moghu izmisliti a Imperator Premiloserdni kojichienam dati sve sctoje od potribe za xiviti, xivotine Velike i Sitne, xita, zemgliu, kuchiu dinamije ugodno za xiviti, tako ja mislim, da u niednom Kragliestvu nebise tako siskalo, nemislite da ovasu mista pusta i neplodna, a javas utvargivam, da nemoxe niko virovati Boghastvo i Obilnost u svemu, a suvisce dobrota i miloserdie u narodu a navlastito nad Inostrancima, dogieli Çovik Inostrani svakiga pomaxe i nemoxe propasti ko sjasprom ko srobom, a od jichia negovorim zascto moxe dochi dimu dragho i svakiga narani, i u kratko govorechi ovdije misto od ispugniegna ili obsluxegna S. Evangiela i mista blaxena ukojimse xive smirom brez ikakovoga Straja. Dakle Dizo moja akoli ochiete dobro xiviti onda dogite i piscitemi a jachiu postaratise çinitivas dochi ovamo odpiscitemi odma i dajte pismo na Dobri Sello xeni Gospodina Ivana Boxulicha Nadina Sina pokojnoga Boxa a ona poslatichiega kuda znade, i nepomagnajte datimi odgovor i dati na ruke iste istoj Gospoji zascto ufam dachie i ona dochi na ove Strane. — Ostajem vas gliubechi i Garlechi moji sinovi sviju i vascu Nevistu tojest xenu andriinu, pozdravite moga Bratta i svu gniegovu famigliu i sve moje priateglie i ostajem za vazda vasc

Godis. 1810^{gr} u Sant Petroburghu, 15. maja.

Otaz Knez Veliki
Ivan Çovich."

Veliki knez Ivan Čović saopćio je u drugome pismu svome sinu Andriji, da može uzeti novaca na banki u Milanu. Andrija bio je već krenuo da uzme novce, ali je megjutim obustavio putovanje zbog kontumacije, koja je bila uvedena radi kužne bolesti, štono se pojavila u Trstu. Megjuto umre 31. decembra 1816. knez Ivan. Naredio ga je sa Bogom neki pop Ivaka, bjegunac iz Kaštela, i ovaj je prijavio obitelji njegovu smrt i donio je iza učinjenog mira njegovu dolamu, ječermu sa tokama i gaće sa srebrnim pločama i jedno pismo kupovštine od jedne kuće u Varošu Dobri u Spljetu, kupljenu u nekoga Nade, koji se nahodio u Petrogradu, koju i danas Stipan Čović sa braćom posjeduju.

U jednoj knjizi pisao je Ivan Čović, da imade plaće na dan po jedan cekin holandeški.

Spomenuto pismo od 15. maja pisano je latinicom; da li je Ivan Čović, koji je bosančicu vješto pisao, i latinicu poznavao, nije Stipanu Čoviću poznato; on misli, a i način pisanja daje slutiti na to, da je ovo pismo možda drugi koji bjegunac, što je latinicu poznavao, napisao[1]).

Što se tiče škrinjice sa štatutom i povlasticama poljičkim, koju je veliki knez kod sebe u sahrani držao, ja bih naginjao mnijenju, da je škrinjica zaostala bila i da je njezina sadržina dospjela u razne ruke. Ovo bi mnijenje možda potvrdilo i to, što su mi pri mojem prvom dolasku u Dônjem Dolcu 3. augusta 1883. bile pokazane bogato pozlaćene i lijepim bojama na pergamenu izragjene izvorne isprave povlastica republike mletačke, što se tiču prava poljačkih, dalje i jedna povlastica cara Rudolfa II. od godine 1584. Kod koga su ove isprave ostale, nije mi poznato. Kod Bilića u Dônjem Dolcu, koji — kao što je gore na strani 445. i 446. spomenuto — imade poljičke zastave, vidio sam pri mojem boravku dne 14. oktobra 1897. u jednoj škrinjici knjigu, koja je sadržavala štatut, i drugu knjigu sa ispravama i sa nekoliko starih pergamena.

---

[1]) Pismo gosp. Stjepana Čovića iz Gate od 4. februara 1902. — Nastojao sam, da štogogj pobliže saznadem o boravku Ivana Čovića u Petrogradu, ali je moja potraga ostala bezuspješna. Dodajem pri tome, da je u pismu od 15. maja 1810. spomenuti general Baratinski za vrijeme poljičkog ustanka boravio u Dalmaciji kao kapetan one ruske flotile od 9 lagja, koju je godine 1807. zamijenila eskadra vice-admirala Sinjavina, odregjena za operacije uz dalmatinsku morsku obalu.

Lako je dakle, da je škrinjica sa povlasticama, pošto su Francuzi s južne strane Mosora u Poljicu prodrli, u okolici Dônjeg Dolca sklonjena i da su tako povlastice ovdje u različita skloništa dospjele. — Za mnijenje, da pošljednji veliki knez Ivan Čović nije škrinjicu sobom ponio, govorilo bi još i to, što je nakon njegove smrti i nakon sklopljena mira, dakle poslije 30. maja 1814., povraćeno u njegovu postojbinu samo svečano odijelo velikoga kneza, ali nikakve isprave.

Da se sve isprave, koje je pisac u Dônjem Dolcu vidio, čuvaju sa tako velikim pijetetom, može se samo pohvalno priznati, te služi sahraniteljima odista na čast. — Bilo bi samo željeti, da ove za domaću povijest tako važne isprave nagju pohranu u jednom arhivu, n. pr. u namjesništvenom, u posebnom odjeljenju sa oznakom „Poljica", te bi tako bile pristupne povjesničaru, a sačuvale bi se od svake štete i gubitka.

Povjesnica Erberova o Poljicima sadržaje još mnogo zanimljiva gradiva o pojedinim daljim dogagjajima u Poljicima za vremena francuske vladavine[1]).

Mirom pariškim od 30. maja 1814. potpala je Dalmacija opet pod Austriju.

Neka je ovdje još nešto spomenuto iz ovo doba II. austrijske vladavine.

Podneskom 20. aprila 1817. obrati se nakon jednog povjesničnog osvrtaja D. Mate Millichievich, dalmatinskom grboslovnom povjerenstvu sa molbom, da se pripozna plemstvo poljičkih porodica, i to osobitim pogledom na to, što je sa strane vlade putem c. i kr. povjerenika, dvorskog savjetnika groſa Thurna, dekretom od 3. septembra 1799. ovo već ponovno pripoznato.

Molbenici su bile priložene:

1. dukala od 6. juna 1570.;
2. dukala od 29. marta 1773. glede obitelji Petra Sinovčića i braće mu iz Spljeta;
3. dukala od 26. januara 1799. glede obitelji kneza Gassovicha, rečenog Dudana;
4. gore spomenuti dekret od 3. septembra 1799.;
5. jedan imenik poljičkih plemića, koji obitavaju u drugim dalmatinskim mjestima i jedan imenik onih, koji zlorabe plemićki naslov.

Svi ovi prilozi bili su prosti prepisi. Molbenici bijaše priložena još jedna punomoćnica, potpisana od 24 Poljičana, no ova nije imala nikakve zakonite vjerodostojnosti.

Glede pripoznanja plemstva ne bijaše sa strane vlade uslijed dekreta, Zadar dne 17. maja 1817., br. 8045, potpisanog g. Nanijem, udovoljeno ovoj molbenici i to pogledom na okolnosti, što ona 24 Poljičana, koji bijahu potpisani na punomoćnici, ne bijahu vlasni da posreduju na ime sviju; — što je dalje okružnicom od 6. augusta 1816., br. 12.419 na temelju Previšnje odluke izrično izjavljeno, da plemićke korporacije, koje su god. 1806. ukinute bile, više ne ožive; — što ne bijaše dokazan nikakav, niti od jednog vladara niti od mletačke vlade podijeljeni izvorni plemićki naslov; — što se ovo pitanje, u koliko se plemstvo na temelju dukale 6. juna 1570. svojata, mora poravnati od grboslovnog povjerenstva u Mlecima; — što su napokon ustanove gore pomenutog dekreta c. kr. povjerenika, dvorskog savjetnika groſa Thurna, odredbama od god. 1806. ukinute bile[2]).

A sada završujem ove prinose poljičkoj povjesnici živom željom, da potaknu hrvatske povjesničare na rad oko ovoga predmeta, ne bi li nam tako podali opširnu povjesnicu poljičke provincije.

---

[1]) Erber, na ozn. mj. str. 105. i dalje.

[2]) Spisi iz namjesništvenog arhiva. — I iz ovog kasnijeg vremena imadu u zbirci, što ju je predao pisac namjesništvenom arhivu, mnogi prepisi spisa.

Dodatak.

Pavići u Poljicima bijahu po iskaznici od 21. maja 1799., spomenutoj već kod velikog kneza Mate Mianovića, u Dalmaciji na tri grane razdijeljeni, i to jedna grana u Poljicima, druga u Ugljanu a treća u Tijarici.

Po pučkom popisu 1890. zabilježeno je od obitelji Pavić u Poljicima 50 muških i 59 ženskih članova u 17, brojem označenih kuća, od kojih ima u Dônjem Dolcu u jednoj kući jedno žensko, u Gornjem Dolcu u 4 kuće 4 ženske, a u Srijanama, i to u 12 sa brojem označenih kuća ostalih 50 muških i 54 ženskih članova.

U Ugljanu nabrojena su u obitelji Pavić po ovom pučkom popisu 42 muška i 41 ženski član, koji su stanovali u 8, brojem označenih kuća; u Tijarici bilo je 27 muških i 17 ženskih osoba u 20, brojem označenih kuća.

Od ovoga plemena Pavića bilo je dakle god. 1890. u Dalmaciji 236 članova, koji su stanovali u 45 kuća. — Oni, koji boravljahu u Poljicima, i to u Srijanama, imali su 35 konja (od ovih u Dônjem Dolcu 1, u Gornjem Dolcu 2 konja), 109 glava goveda i 578 glava ovaca; oni u Ugljanu imagjahu 2 konja, 20 glava goveda i 134 glave ovaca, — a oni u Tijarici 19 konja, 53 glave goveda i 165 glava ovaca; — u svemu dakle 56 konja, 182 glave goveda i 877 glava ovaca.

One obitelji Pavićeve, koje su u mnogim drugim mjestima, kao n. pr. u kotaru Sinjskom u Sinju, Podvarošu, Goračiću, Radošiću, — u kotaru Benkovačkom u Lišanama i Gjeverskama, u Bribiru, Morpolači, — u kotaru Kotorskom kod Budve, i u kotaru Zadarskom, nastanjeni, — ne proizlaze od poljičkih Pavića.

Tačniji izvidi pisca ustanovili su, da Pavići u Poljici ne posjeduju više nikakvih važnijih obiteljskih isprava; u njih imade samo jedan dio štatuta iz 17. stoljeća i jedan dio jednog još starijeg štatuta, jedna nepotpuna isprava o porijeklu ugarskih plemića (vidi Škaričine i Jelićeve isprave), prevod jedne dukale iz god. 1444. i nekoliko turskih isprava.

Poznavanje obiteljske povjesti osniva se na jednom, dakako vrlo rasprostranjenom usmenom predanju.

Negdašnji župski pomoćnik u Dônjem Dolcu, pop Ivan Banić, našao se je god. 1898. prijateljski pobugjen, da ovu obiteljsku predaju, u koliko ona postoji, ustanovi i da piscu dotične podatke 27. februara 1898. dostavi.

Ante i Marko Pavić vele, da su prije 400 ili 500 godina na Glavici u Končulu u Srijanama bile 2 kuće, od jedne se još i danas vide ruševine; u tim kućama stanovali su Pavići, i to jedna obitelj sa vrlo mnogo članova. Onda su sve kuće u Srijanama ležale na prostoru od crkve Gospe do crkve sv. Luke pod Prčevicama. Kad su Turci prodrli u Srijane i sve ubili (misli se možda opustošenje od 30. jula 1530., kad su Turci, kao što je kod velikog kneza Augustinovića alias Dražoevića 1512.—1537. spomenuto, okolo 200 kuća u Poljicima spalili), usmrtili su takogjer sve stanovnike iz ovih dviju kuća osim jednog dječaka iz obitelji Pavića, koji se sakrio za svinjske kože. Kad se Turci povukoše, pobjegne ovaj dječak u selo, odraste i povrati se opet na Glavicu, gdje se oženio, i od njega proizlazi opet daleko razgranjena obitelj.

Sa Glavice preseli se jedan dio Pavića na Cetinu u Poljicima, jedan dio u Ugljane, u Razdoblje, jedan dio u Tijaricu, a jedan dio u Rašeljku u Poljicima.

Pavići, što su ostali na Glavici, razdijelili su — biće tomu 200 a možda i više godina — svoja dobra na dva dijela. Jednu je polovicu imao Marko Pavić sa petero braće svoje, a drugu njihov stric Stipan Pavić, koga su kao strica sinovci njegovi Stričevićem nazivali.

Radi zavada sa sinovcima preseli se Stipan Pavić na Cetinu u poljičkom području. Zbog ovih zavada tužio se Stipan Pavić kod velikog kneza, koji mu svjetova, da

se oženi iz kuće Marčela, jer u ovoj obitelji ima mnogo muških glava, pak bi tako našao jaku zaštitu.

Stipan je imao sina Tadiju († 1748.), koji se opet na Glavicu povrati i sazida ovdje kuću.

Od ovoga proizlaze Pavići, koji i danas žive u kuli Pavićevoj (vidi sliku kule Pavićeve kod velikog kneza Jurja Novakovića 1783.—1789.) u Srijanama[1]).

Od ovih Pavića, koji su se — kao što je prije navedeno — u svoje doba ocijepili i na Cetinu sašli, imao je Ivan Pavić 4 sina[2]): Mikloša, Jurja, Don Stipana i Pavla.

Juraj je bio veliki knez 1632.—1655. Ostale grane razabiru se iz rodovnika.

Martin Pavić, sin Pavlov borio se sa svojim stricem velikim knezom Jurjem Pavićem kod Klisa. Nakon pada Klisa zakleše se Turci, da će se velikom knezu Jurju Paviću i njegovom sinovcu osvetiti. Jurja Pavića izbaviše Novakovići i Ožežići uz isplatu od 840 groša od turske osvete.

Glede Martina Pavića ne htjedoše se Turci zadovoljiti sa isplatom; ovaj otigje sa četama Foscolovim i nije se više povratio, pak se ne zna, šta je s njime bilo.

Ovako govori u glavnome usmeno predanje.

U povjesničkim djelima ili u ispravama spominju se ovi Pavići:

Juraj Pavich, veliki knez poljički 1537.

Paval Pavich, veliki knez 1596.

Niko Pavich, nećak Pavla Pavicha, V. Lopašić. Spomenici Hrvatske Krajine I., str. 239.

Juraj Pavich, veliki knez 1607.

Don Frane Pavich, gjakon, bi po prilici god. 1632. zarobljen od Turaka i odveden u Livno (V. Arhiv namjesništveni: Atti del prov. gen. Pietro Valier lib. I. carta 291 e seg.; Erber l. c., str. 25.).

Niko Pavich, kapetan na jednom naoružanom brodu 4. marta 1632. Isprava u namjesništvenom arhivu.

Juraj Pavich, veliki knez 1632.—1655.

Frane Pavich, 1648., knez gornjeg Polja, dobi od Mletaka za stečene zasluge mjesečnu potporu od 6 dukata. Spisi iz namjesništvenog arhiva.

Don Frane Pavich, vikar Poljica i Radobolja 14. septembra 1706. Isprava m. p. popa Petra Škarice.

Marko Pavich, knez, 24. novembra 1707. (Erber str. 42.)

Paval Pavich, knez, bio je nazočan u zboru, držanom god. 1751. (Erber, str. 45.)

Ivan Pavich, veliki knez 20. jula 1756.

Frane Pavich, veliki knez 1766.

Frane Pavich, veliki knez 1770.—1777.

Don Marko Pavich, vikar Poljica i Radobolja 24. juna 1785., Škaričina isprava; 25. oktobra 1787., isprava m. p. Petra Škarice[3]).

Ivan Pavich, prokurator sudbeni 20. augusta 1787.

Don Tadija Pavich, župnik Srijana okolo 1790.[3]). Povjesna kleveta nabačena na svećenstvo. glagolaško bivše župe Poljica, po sveć. Petru Škarici. Spljet 1899., str. 24.

Frane Pavich, veliki knez 1796.

Antun Pavich, knez god. 1799. Erber, str. 61.

---

[1]) Vidi rodovnik br. 1. — [2]) Vidi rodovnik br. 2.

[3]) Ovi svećenici biti će bez sumnje dobili svoje izobraženje u sjemeništu Prijeka prama Omišu u Poljicima. — Po Lagu, „Memorie della Dalmazia", sv. II., str. 193., bijaše ovo sjemenište nastojanjem Pacifika Bizzo iz Raba, biskupa Spljetskog, za uzgoj poljičkih svećenika na slavenskom jeziku god. 1740. podignuto, god. 1809. od Francuza ukinuto, god. 1852. opet otvoreno, god. 1860. povećano i napokon god. 1879. posve zatvoreno.

Zaključni dodatak.

Kad je ova rasprava već bila zaključena i dijelom odštampana, dostavio mi je mnogopoštovani g. pop Petar Škarica neke turske isprave, što se nalaze u njegovom posjedu te se odnose na Poljica. Iznosim ovdje prijevode tih isprava, izragjene posredovanjem ravnateljstva bos.-herc. zem. muzeja, zahvaljujući se usrdno gospodinu Škarici, što je imao dobrotu uz neke od njih dodati tumačenja.

Prva isprava od godine 1641. pada u doba velikog kneza Jurja Pavića:

Ovo je potvrda:

Pošto je zimija [1]) Ivaniš Mandelinić iz sela Kostane svoja, u Gojkovića zemlju spadajuća zemljišta, koja leže u granicama sela Sitna i koja on posjeduje u smislu zakona o posjedu zemlje, zimiji Tadiji, sinu Juranovu iz gornjeg sela Sitna prodao i uručio, i pošto je državi pripadajuća pristojba naplaćena, to mu se izdaje u ruke ova privremena potvrda.

Od sad neka spomenuto zemljište sa svim pripatcima uživa i neka ga niko u posjedu ne priječi.

Dano koncem Džumad-el-ula godine hiljadu pedeset i prve (t. j. u augustu 1641.).

(Potpis.) Ahmed Esad.

Iz vana muhur: Ahmed sin Omerov.

Druga isprava od godine 1658., za velikog kneza Jurja Sinovčića glasi:

Sav državni danak: harač i zakupninu, što spada na stanovništvo sela Čičili [2]), potpuno je uplatio i predao knez Matija, te osim mahale Zakučica [3]) na onim stanovnicima nije ostalo nikakva zaostatka. Zato im se izdaje u ruke ova potvrda, da je pri potrebi pokažu.

Dano koncem Šabana godine 1068. (t. j. u aprilu 1658. po jul. kal.).

(Potpis.) Ahmed Esad v. r.

Iz vana muhur: Ahmed sin Omerov.

Treća je isprava od godine 1673., iz doba velikog kneza Jurja Sinovčića:

Uzrok izdanju jest ovaj:

Pošto je zimija Franjo iz sela Landov dol [4]), koje spada u carsku krunovštinu (Krongut) u inozemstvo (neprijateljsku državu) pobjegao, to njegov dio baštine [5]) spada onome, ko je najpreči za posjed toga zemljišta (mustehiki tapu). Budući je zimija Jura iz rečenog sela tapiju zatražio, to je od strane erara rečeni dio baštine sa pripadajućom šumom i ostalim pravima istom Juri u posjed uručen, tapijska pristojba naplaćena i ova potvrda u ruke izdana.

Budući je on pristojbu platio, to neka ga niko u posjedu ne smeta.

Dano početkom Zilkadeta godine 1083. (t. j. u februaru 1673. po jul. kal.).

(Potpis.) Kapetan Osman aga, namješten u Poljici.

Iz vana muhur: Osman sin Mehmedov.

Četvrta isprava od godine 1676., za doba velikog kneza Pavla Sučića ima ovaj tekst:

Ovo je potvrda:

Pošto je Grgur Šarić iz sela Hum [6]) umro i prema starom običaju sa našljednicima smrtovnica riješena, to da se ne bi ponovno uznemirivali, izdade im se u ruke ova potvrda.

Godine 1087. (t. j. 1676.).

(Potpis.) Siromah Ishak, kadija.

Iz vana muhur: Ishak.

Peta isprava od godine 1677., za vladavine velikog kneza Pavla Sučića glasi:

Selo Čičili 71 kuća, slovom sedamdeset i jedna kuća.

Budući su, prema gornjoj oznaci na njih otpadajuću sedamdeset i jednu džizju [7]) po starom običaju državi podmirili i uplatili, to im se izdaje u ruke ova potvrda.

Dano godine 1088. (t. j. 1677. po jul. kal.).

(Potpis.) Mustafa Esad, kapetanov zamjenik.

---

[1]) Zimija znači: nemuslomanski (dakle krščanski) podanik u islamskoj državi.

[2]) Čičili, današnja Čičla, zaselak pripojen župi Gata.

[3]) Zakučica, današnji Zakučac, pripada sada gradu Omišu.

[4]) Danas nema u području Poljica sela ovog imena, niti se sačuvala uspomena na ovo selo bilo u ispravama, bilo u narodnoj predaji. Možda se ovako zvala koja turska karaula, u kojoj je do zgode stanovao kapetan Osman aga. Znade se posve pouzdano, da su turski kapetani iz ovakih karaula izdavali pod svojim muhurom tapije i druge isprave.

[5]) Baština je zemljište, koje je iz državnog dobra (erara) davano vojnicima, naročito kršćanima, što su bili dodijeljeni pojedinim spahijama. Baština je dakle neka vrsta malenih timara.

[6]) Hum ili Humovi ime je sela, dobro poznata u Poljičkoj povjesti. U njemu ili u njegovoj neposrednoj blizini stajali su dvori Trpimirovi, koji je ovdje izdavao svoje povelje. Hum je glasovit i zbog toga, jer bijaše postojbina mnogih učenih osoba iz reda sv. Dominika i sv Franje. — To nekadanje selo danas je dio mjesta Tugari u Poljicima.

[7]) Džizja je danak (Kopf-, Schutzsteuer), što su ga plaćali nemuslomanski podanici. Zanimljivo je, da je selo Čičla godine 1677. brojilo 71 kuću, dok sada ima samo 21 dom sa 104 stanovnika.

Sesta isprava, pisana bosančicom nije datirana a ima ovaj sadržaj:

Od mene ćeimina (?) poljičkoga tebi Dragičeviću: da imaš udilj doći. Čeka te parac na sudu po pen pet cekina.

Muhur turski: Ahmed sin Mehmedov.

Izvana: (turski) Dragičević.

Sedma isprava, takogjer bez datuma a u turskom pismu i jeziku napisana:

Marku Paviću, stanovniku Poljica, koje spada u carsku krunovštinu.

Začetnik ove poslanice knez Jure Dragić[1]) došao je ovamo i prijavio, da se Vi pačate u zemljište koje rečenom Juri po zakonu pripada, koje leži u selu Ostrovici, te je molio, da se napiše i pošalje poslanica

Dok stigne (ova poslanica) treba da povučete ruke od tog zemljišta, za koje se sa spomenutim prepirete, ili ako imate kakav zakoniti prigovor, da dogjete i ovdje odgovarate. Drukčije ne postupajte!

Napisao: siromah Isak, kadija kotara Klis.

Iz vana muhur: Ishak sin Mustafin.

---

[1]) Zemljište, prijeporno izmegju Jure Dragića (Dragičevića) iz Ostrovice i Marka Pavića iz Gornjeg Doca, ležalo je p svoj prilici u nekoj uvali u zalegju planine Mosora, koja oba rečena sela dijeli.

Izvori.

Isprave i spisi iz pismohrane c. kr. dalmatinskog namjesništva.

Isprave iz arhiva Frari u Mletcima.

Isprave na turskom jeziku, koje mi je dao na upotrebu monsignore Fran Bulić, ravnatelj arheološkog muzeja u Spljetu, i pop Petar Škarica.

Isprave dijelom u izvorniku, dijelom u prepisu, koje mi je dao na upotrebu povjesničar c. kr. savjetnik prizivnog suda G. Alačević, pop Petar Škarica i župnik pop Ivan Lučić.

Odnošaji skupovlade mletačke prema južnim Slavenima, priopćeni u izvatku iz rukopisnih ljetopisa Marina Sanuda od god. 1496.—1533.

Pismohrana c. i kr. ratnog ministarstva u Beču. — Izvornik Croatia Junia 1596, Fasc. 6., Julia Fasc. 7, 71. — Rukopisi bečke c. i kr. dvorske knjižnice pod br. 5990, str. 214.—242.

Izvješća Lunarda Foscola, općeg proveditura Dalmacije. Arhiv Frari Venezia. Prov. Generale in Dalmazia Sr Lunardo Foscolo Senato III (Secreta) Nr. $\frac{107}{1645\,a\ 1646}$ $\frac{128, 129}{1646}$ $\frac{249, 250, 251, 254}{1647}$ $\frac{386, 388, 389, 390, 394}{1648}$.

„Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi" di Girolamo Brusoni dall' anno 1644—1671. Venezia 1673. Libro settimo, pag. 163.

„Die Ehre des Herzogthums Krain" von Johann Weinhard Freiherrn von Valvasor, Laibach, Nürnberg 1689., 2. izdanje, Rudolfswerth 1877.—1879.

Farlati Daniele, „Illyricum Sacrum", dal 1751 al 1819, 8 Volum.

„Razgovor ugodni naroda slovinskoga" po fra Andrii Cacichiu (Kačić). U Mleczi na 1759.

„Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato e di parecchi altri dalmati"; raccolti da D. Andrea Ciccarelli, sacerdote del castello di Pucischie dell' isola Brazza. Ragusa 1811.

„Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Republica Veneta" di Giov. Cattalinich, tomo unico, Spalato 1841, str. 122.

„Documenti storici sull' Istria e la Dalmazia" da V. Solitro, vol. I, Venezia 1844. Relazioni della Presa di Clissa, str. 269.

Franceschi, „Dalmazia", časopis, 1846. i 1847.

„Dalmatien und Montenegro", nach Sir J. Gardner Wilkinson, bearbeitet von Wilhelm Adolf Lindau, Leipzig 1849, str. 184.

„Die Südslaven und deren Länder" von J. F. Neigebauer, Leipzig 1851; „Die Republik Poglizza", str. 165.

„Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen". Franz Petter, 2. dio, Gotha 1857, str. 116. i 117.

Burckhardt Dr. Eduard, „Denkwürdigkeiten des Marschalls Marmont, Herzogs von Ragusa von 1792 bis 1841". Nach dessen hinterlassenem Original-Manuscript. Aus dem Französischen. 1857.

„Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti", od 1867. do 1900.

Ljubić S., „Listine o odnošajih izmegju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike". Na svijet izdala Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, od 1868. do 1898.

„Starine". Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, od 1869. do 1898.

„Memorie sulla Dalmazia" di Valentius Lago, Venezia 1869.

„Wappenbuch des Königreiches Dalmatien", bearbeitet von Carl Friedr. Heyer von Rosenfeld, k. k. Hauptmann. Nürnberg 1873.

„Manuale del Regno di Dalmazia per l' anno 1872", compilato da Luigi Maschek, anno II, Zara 1872; anno V, Zara 1875.

„Pučki spisi" Mihovila Pavlinovića, Zadar 1876. „Poljica i Poljičani".

„Poviest Hrvatska". Po vrelih napisao Tade Smičiklas. Dio I. od najstarijih vremena do godine 1526. Zagreb 1882. Dio II. od godine 1526.—1848. Zagreb 1879.

„Bullettino di Archeologia e Storia dalmata", 1881, anno IV.

„Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati", sastavio Vj. Klaić. Zagreb 1881.

„Lo Schiesone spalatino"; Lunario per l' anno 1883 del conte Pietro Kružić.

Lopašić Radoslav, „Spomenici Hrvatske Krajine" („Acta Historiam Confini Militaris Croatici Illustrantia") 1884., 1885., 1889.

„La contea di Poglizza", studio storico del Prof. Tullio Erber. Zara 1886.

„Cenno critico sul lavoro: La contea di Poglizza, scritta dal sign. Professore Ginnasiale in Zara Tullio Erber." Scrive Suburbiensis, Zara 1886.

„La contea della Poljica", studio del Dr. Giacomo Chiudina.

„Franovci Države presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji". Otac Stipan Zlatović. Zagreb 1888.

„La Domenica Zaratina", anno 1889, 1890 e 1891. „Historia della Guerra di Dalmazia tra Veneziani e Turchi" del Dottor Francesco Difnico dall' anno 1645 sino alla pace di Candia 1669 e separazione delli confini nel 1671, dedicata all' Illustr. signor Battista Nani. — Postoji u matičnom rukopisu kod časne obitelji Difnico u Šibeniku u prijepisu kod „Gabinetto di Lettura" u Spljetu, okle ishodi rukopis kod savjetnika prizivnog suda Alačevića, i bi objelodanjena po većem dijelu u listu „Domenica Zaratina".

Pisani abbé Paul, „La Dalmatie de 1797—1814. Épisode de conquêtes Napoléoniennes". Paris 1893.

„Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347." Vjekoslav Klaić, Zagreb 1897.

„Sinj i njegovo slavlje god. 1887." Fra Ivan Marković. Zagreb 1898.

„Narodni Koledar Matice Dalmatinske 1898." „Poljica" Frane Ivaniševića.

„Povjestna kleveta nabačena na svećenstvo glagolaško bivše župe Poljica", po sveć. Petru Škarici. Spljet 1899.

„Tabularium arhivi u Dalmaciji", dio I.—IV. „Pučki list", god. 1896., br. 15.

„Führer durch Dalmatien" von Reinhard Petermann. Wien 1899.

„Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica“; sastavio Petar Škarica Podgragjanin. Zadar 1900. —

Pri opetovnom putovanju u Poljicu obavijestio sam se o historičnim dogagjajima na licu mjesta i učinio raznih fotografisanih snimaka. — Poljicu sam posjetio:

1883 sa svojim bratom Dragutinom pl. Pavichem na 3. augusta Dônji Dolac, Srijane, Gornji Dolac, Gatu. Na 4. augusta stigoh iz Gate u Omiš.

1888. sa svojim sinovcem Gustavom pl. Pavichem na 3. augusta Trnbusi, Srijane; na 4. augusta Srijane, Dônji Dolac, a odovle krenuh u Spljet.

1896. na 15. maja Podstranu, Jesenice i natrag u Spljet; na 16. maja Žrnovnicu, Sitno, Srijane, Tugare, Gatu; na 17. maja Gatu, Ostrovicu, Zvečanje, Kostanje, Podgragje i natrag u Kostanje; na 18. maja iz Kostanja u Slime.

1897. na 13. oktobra Dônji Dolac; na 14. oktobra Dônji Dolac, Srijane, Gornji Dolac i natrag u Dônji Dolac; na 15. oktobra iz Dônjeg Dolca u Sinj.

1900. na 13. oktobra Žrnovnicu, Srijane, Dubravu i natrag u Spljet.

Neka je ovdje spomenut još i put povjesničara Ivana Kukuljevića-Sakcinskog kroz Poljicu god. 1856. („Arhiv za povjestnicu jugoslavensku“, knj. IV., str. 321.) — Kukuljević ostavi u društvu Marka Karamana 10. oktobra Spljet. U Zvečanju dobio je od Don Ivana Kružičevića jedan veoma stari prepis poljičkih zakona. — U Sitnu vidio je kod župnika Jurja Ugrina mnoge stare spise, koje je glavar čuvao. — Ovdje Kukuljević posjeti crkve sv. Luke i Klementa, pak zatim u Dubravi crkvu sv. Luke sa grobom biskupa Nikole Ugrinovića.

Odavle ga je vodio put u Gatu, gdje je u Skočibnu prenoćio kod župnika Antuna Pivčevića.

Drugog dana posjetio je Kukuljević Zvečanje i Ostrovicu, a u ovom selu župnika Matu Miličevića, i krene kroz ravnicu ispod Gradca do kapele sv. Jurja na gradačkom brežuljku, pak onda u Tugare. Ovdje je vidio Kukuljević kod župnika Luke Vukovića mnogo knjiga i rukopisa. — Preko Stobreća povrati se Kukuljević nakon dvodnevnog jahanja u Spljet. — Sa ovoga puta donio je Kukuljević („Bibliografia Hrvatska“, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Zagreb 1860., str. 80.) množinu historičnih isprava iz Poljicâ, koje su u „Arhivu za povjesnicu jugoslavensku“, knj. V., Zagreb 1859., str. 164. zabilježene.

Megju ispravama nalažahu se dva dosta debela, sašivena svežnja kronologički poredanih izvornih naredaba velikih knezova kroz dugi niz godina, — vrlo dragocjeno gradivo za poljičku povjest. — God. 1859. imao sam ove sveščiće u Zagrebu u rukama.

Svi pokušaji, da kod našljednika Ivana pl. Kukuljevića i kod raznih arhiva ovim naredbama u trag ugjem, ostadoše do danas bez uspjeha.

Nekoliko fotografičnih snimaka, upotrebljenih za slike u ovoj raspravi, stavio mi je na raspolaganje gragjevni savjetnik arhitekt Iveković.

Svima, koji su me u mojemu nastojanju potpomagali, da sakupim što više prinosa za poljičku povijest, izrazujem ovdje moju usrdnu blagodarnost.

Sve fotografične slike izragjene su u umjetničkoj radionici dvorskog fotografa Burata u Zadru.

Sve isprave i sve prepise isprava, koje bijahu moje vlasništvo, posvetio sam namjesničkoj pismohrani i stoje tamo svakomu, koji bi se htio zanimati istraživanjem poljičke povijesti, na raspolaganje.

Neka ovo ponuka i druge posjednike poljičkih isprava, da iste ustupe namjesničkoj pismohrani, kako bi se tako sačuvale od inače moguće propasti.

Ispravci.

U prvom dijelu ove radnje, u „Glasniku“, 1903., sv. I. treba da stoji na str. 82. i 83. ispod slika grada Spljeta: „U Camozijevom atlasu“ umjesto „U Comizijevom atlasu“; na dalje na str. 91. u drugom retku odozgô: „Mi Ivan Pavich“ umjesto „Mi Ivan Pavić“.

Preglednica

izradaka, sastavljenih od privremenog vladinog opravnika u Poljicima, po primljenim naredbama, o konfiskovanim dobrima.

Općine	Imena osugjenika	Njihov pripadak u mletačkim lirama			Dobra konfiskovana za iznosak, što su bili dužni isplatiti	Zahtjevaoci naknade		Njihova tražba u mletačkim lirama			Sniženje svote u mletačkim lirama		
		lire	novčića	dinari			Broj spisa	lire	novčića	dinari	lire	novčića	dinari
Dolac gornji	Sladovich provikar	3.139	13	4		I. Strnica	49	3.601	16	.	.	.	.
Zvečanje	Crusichievich, učitelj sjemen.	2.395	14	.		II. Zurich	92	1.056	.	.	.	.	.
Ostrovica	Sicich Tadija	848	14	.		III. Nutrizio	108	2.720	6	.	927	.	.
Ostrovica	Sicich Marko, bivši knez	565	16	.		IV. Descovich	123	4.167	10	.	.	.	.
Ostrovica	Geronich, bivši kapetan	968	7	6		V. Tornadelli	129	969	.	.	.	.	.
Podsrijane (Pojsrignia)	Musinich	2.220	15	.		VI. Descovich	126	870	.	.	.	.	.
Srijane (Srignia)	Vladusich, bivši knez	3.107	9	10		VII. Garanovich	128	189	.	.	100	.	.
Gata	Covich, bivši veliki knez	20.000	.	.		VIII. Biloborovich	130	760	.	.	.	.	.
Jesenice	Jaran, svećenik	4.676	3	4		IX. Manovich	131	302	.	.	.	.	.
Jesenice	Ercegh	3.324	.	.		X. Bazzanovich	132	489	.	.	.	.	.
Jesenice	Vucovich	1.285	.	.		XI. Perisich	133	90	.	.	.	.	.
Jesenice	Duich	10.131	3	4		XII. Manenizza	141	1.600	.	.	.	.	.
Duće	Voinovich	5.045	19	6		XIII. Tomaseo	142	201	.	.	.	.	.
Jesenice	Marasovich	1.589	7	.		XIV. Zvitanovich	112	568	.	.	142	.	.
Postranje	Jovannovich	2.118	2	1		XV. Zvitanovich	125	1.214	.	.	200	.	.
Dolac dônji	Rogulich	838	15	10		XVI. Descovich	136	80	.	.	5	.	.
Sitno	Gruliza	3.884	10	.		XVII. Leppa	138	770	.	.	.	.	.
Ostrovica	Rudan	1.365	6	8		XVIII. Descovich	139	60	.	.	.	.	.
Dolac dônji	Bucan	953	15	.		XIX. Zvitanovich	140	160	.	.	.	.	.
Zvečanje	Milichievich Nikola	1.195	.	.		XX. Bemovich Mate	144	1.305	.	.	246	13	4
Zvečanje	Milichievich Don Mate	1.195	.	.		XXI. Bemovich Ante	145	1.465	.	.	260	.	.
Jesenice	Petrina	14.058	6	8		XXII. Dismanich	157	1.605	.	.	540	.	.
Dolac gornji	Uvanovich	568	8	4		XXIII. Descovich	165	580	.	.	300	.	.
Gata	Cuvacich	3.887	10	.		XXIV. Magnan	86	3.998	.	.	3.988	.	.
Srinjine	Novacovich Ivan	6.447	.	.		XXV. Guerra	69	.	.	.	400	.	.
Srinjine	Novacovich Petar	1.611	15	.		XXVI. Gelich	90	4.115	.	.	1.350	.	.
Srinjine	Novacovich Juraj	1.611	15	.		XXVII. Riboli	205	6.076	.	.	3.000	.	.
		98.625	7	6		Sabbia	61	980	.	.	690	.	.
						Maneniza	135	213	.	.	.	.	.
						Matulich	127	2.304	10	.	253	3	4
						Gelich	252	3.000	.	.	2.500	.	.
						Gorisio	250	1.200	.	.	500	.	.
						Schircovich	65	2.790	.	.	1.000	.	.
						Petrina	156	.	.	.	.	.	.
						Radman	147	3.285	.	.	.	.	.
						Galasso	162	.	.	.	500	.	.
						Bassich	163	200	.	.	200	.	.
						Bausich	167	2.525	.	.	.	.	.
						Lisisich	166	45	.	.	.	.	.
						Seljani Kamena	172	14.034	.	.	8.000	.	.
						Maroli	170	1.763	.	.	1.346	6	.
						Seljani Žrnovnice	195	.	.	.	.	.	.
						Stanich	206	100	.	.	.	.	.
						Allegretti	204	4.100	.	.	2.000	.	.
						Omišani	208	.	.	.	.	.	.
						Jurisich	207	.	.	.	.	.	.
						Cattich	136	.	.	.	120	.	.
						Bencovich Frano	143	1.015	.	.	238	6	8
						Gelicich	224	3.100	3	4	1.600	.	.
						Cojch	270	860	.	.	800	.	.
						Cindro	268	15.909	.	.	4.000	.	.
						Clarich	269	2.408	.	.	400	.	.
						Descovich	89	4.745	.	.	926	13	4
						Vlajo	276	.	.	.	130	.	.
						U sve . .		103.578	5	4	36.663	2	8

Vidi iskaz broj

Opaske.

Podatke o konfiskovanim dobrima osugjenih Poljičana sakupio je vladin opravnik, koji u nazočnoj preglednici podastire izvadak svoga rada.

Mnijenja, priložena tražbicama za naknadu opravdavaju sniženja prekomjernih zahtjeva zahtjevalaca.

Osnova naknade, odobrena od V. Pr. služiće kao pravilo i za posebna imanja.

Cijena zaplijenjenih dobara iznaša svotu od . . . Lira 98.625 7 5

Cijena naknadâ . . . . . „ 36.663 2 8

Po tom ostaje na raspoloženje V. Pr. u zemljištima cijene od . . . . . Lira 61.962 4 7

Spljet, dne 7. septembra 1807.

Gavallà v. r.

Vrhovni general potvrgjuje cijenu ozgor naznačene naknade te naregjuje da se neodvlačno ovrši; svota što bi preostala od konfiskovanih dobara, stavlja se na raspoloženje gospodina sveopćeg opskrbnika kao dotacija gragjanske bolnice u Spljetu i sirotišta istog grada.

Spljet, dneva 7. septembra 1807.

Vrhovni general:

An. Marmont.

2. **Rodovnik Dražoevića**

po ispravi VIII.

Juraj Dražoević

Grgur — **Petar** 1457.

Stjepan, — **Mikloš** — **Zuanne** — **Marijan** — **Žarko,** guvernatur 1503. — **Jakov** — **Antun** — **Zaviša**

Gašpar — **Petar** — **Nenad**

Don **Augustin,** ministar bosonogaca sv. Franje.

Don **Zuanne,** bivši veliki knez poljički za 20 godina do smrti svoje. (Dvije isprave iz njegovog doba datirane su: 24./11. 1581., 28./3. 1594.)

Ivaniš, 3./12. 1511.

Petar, kapetan, neimagjaše djece; ubijen u turskom ratu.

Zorzi, kapetan, 12./12. 1530.

Nikola, 20./5. 1580.

Stjepan, kapetan na jednom naoružanom brodu.

Zuanne, kapetan, 18./3. 1620.

Petar, kapetan.

Jerolim, namješten kod vrata „terra ferma", 29./5. 1627.

Augustin bez našljednika.

Don **Petar** u Omišu, 4./3. 1653.

Fra **Augustin,** dominikanac, umro kao gjak.

Nikola, guvernator vojske na Kandiji, 19./12. 1642.

Zuanne, kapetan, 27./5. 1643.

Vicko, kapetan, 11./3. 1626.

Julio, kapetan, 12./7. 1634.

Alfier **Petar** bez našljednika.

Stjepan, 10./6. 1643.

Juraj, 1./4. 1644.

Don **Mato,** gjak u Loretu.

Julio, kapetan.

Nikola, 1./7. 1647.

Opaska: U jednoj ispravi ex autographo „Diplomae Hungariae", sv. I., str. 264. (iz svojeručne povelje Ugarske, sv. I., str. 264.), koja počinje riječima: „Anno Christi 1263. Capituli Posegani testimonialis de terra quaquam a Marco Comite de Chech vendita (Godine Isukrstove 1263. Svjedodžba kaptola Požeganskog glede nekakva zemljišta, što ga je prodao knez Marko plemiću Chechu)" posvjedočava se, da je knez Marko prodao plemiću Chechu za 5 srebrenih maraka nekakvo zemljište, koje je on (Marko) bio kupio od Drasa. — U ovoj ispravi više se puta spominje ime Dras. — Da ne vuče možda obitelj Dražoe-Dražoević svoju lozu od ove obitelji Drasa, te bi po tom njezino starije boravište bilo u Požegi. — Prepis ove isprave nahodi se megju poljičkim ispravama, što sam ih predao namjesništvenom arhivu.

NB. Dotični su živjeli u naznačenim godinama.

Porodica Pavića-Stričevića

nastanjena na Glavici u Srijanima.

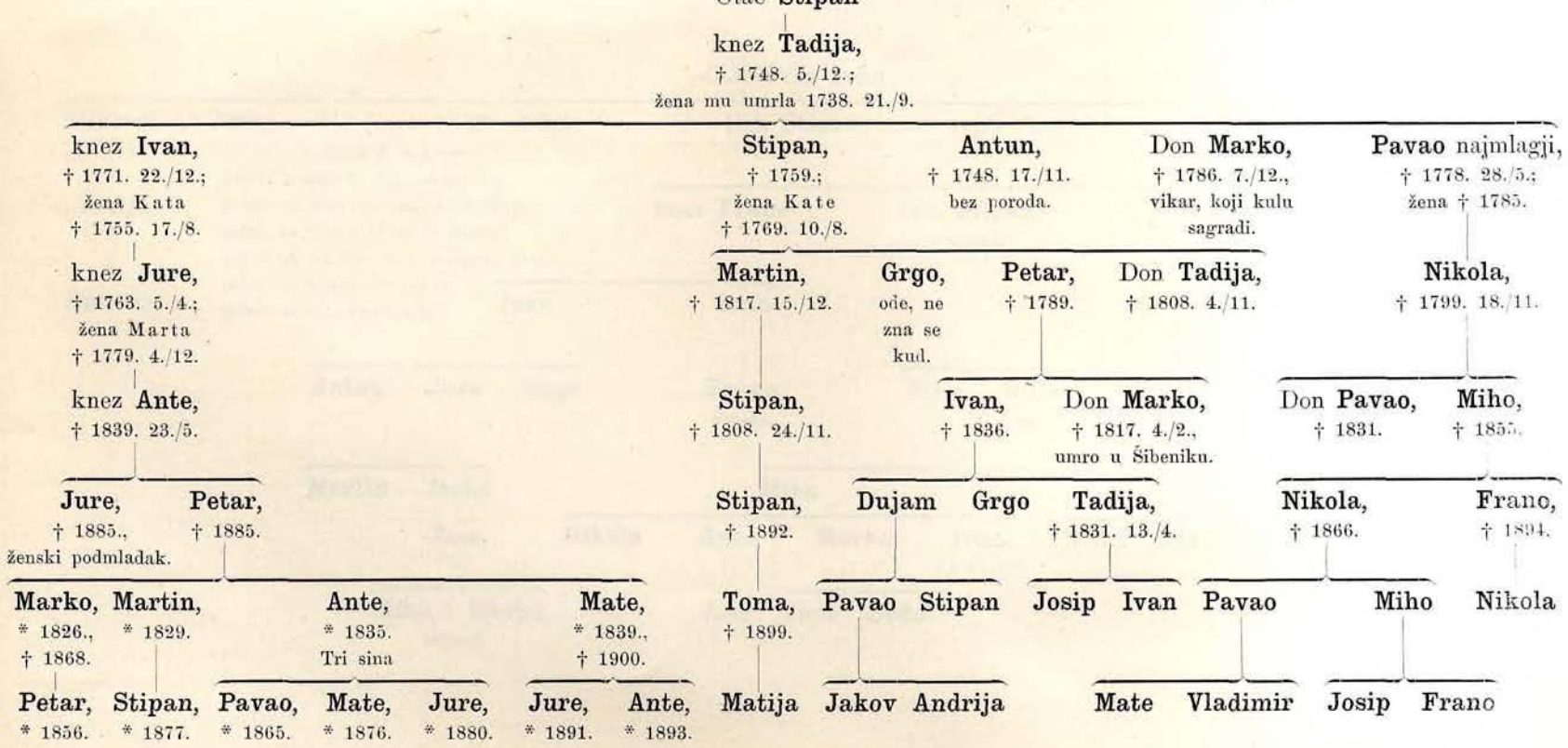

Ovaj je rodovnik sastavio, upotrebivši usmenu predaju, a glede godina smrti na temelju bilježaka obitelji Pavić u Srijanima, počasni kanonik i poddekan Jakov Banić u Dônjem Dolcu. (Pismo od 19. januara 1897.)

Podaci, što se odnose na žene i dane smrti, uzeti su iz pisma Mate Jelića iz Dônjeg Dolca od 25. septembra 1887. (namjesništveni arhiv).

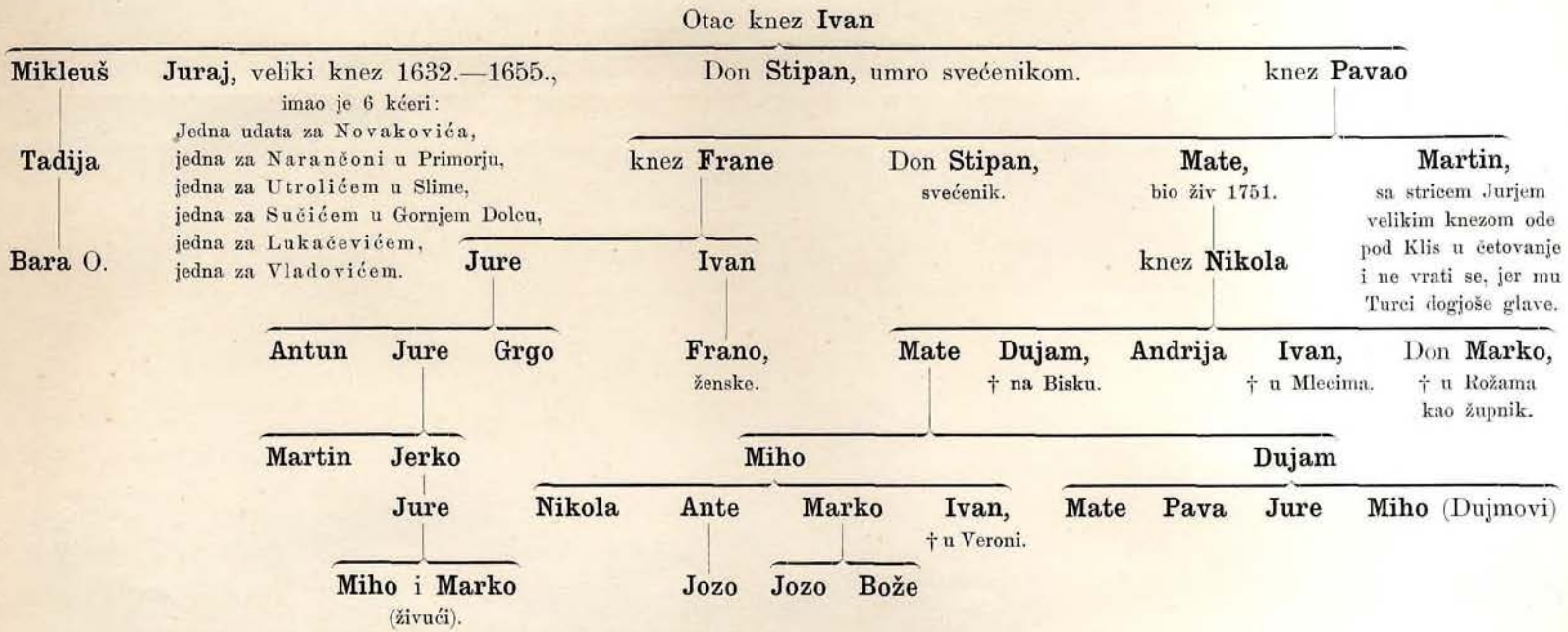

Ovaj je rodovnik sastavio, upotrebivši usmenu predaju, a glede godina smrti na temelju bilježaka obitelji Pavić u Srijanima, počasni kanonik i poddekan Jakov Banić u Dônjem Dolcu. (Pismo od 19. januara 1897.)

Rodovnik još jedne grane porodice Pavich iz Poljice.

Plemićka diploma sa pridjevkom od Pfauenthal dneva 6. januara 1799. Plašt grba modro-zlatan. Štit modar, zvijezde zlatne; inače naravne boje.

Teodor Alfons Prukner,
* u Bijeloj Crkvi u Moravskoj 9./10. 1894.

Alfons Prukner,
* u Bijeloj Crkvi u Moravskoj 22./12. 1896., † u Beču (župa Leopoldstadt) 16./5. 1897.; pokopan u zagrebačkom središnjem groblju.

Dragutin Alfons Prukner,
* u Zagrebu 7./2. 1898.

Rudolf Miroslav Alfons Marija Prukner,
* u Zagrebu 13./10. 1899.

Dragutin Franjo Ferdinand,
* u Dabcima u Varaždinsko-križevačkoj krajišničkoj pukovniji br. 5., župa Čazma, 11./10. 1868.; † u Švarci kod Karlovca 18./1. 1875.; počiva u grobnici u Steinu (u Kranjskoj).

Alfonsa Marija Miroslava,
* u Novoselu kod Križa, Varaždinsko-križevačke krajišničke pukovnije br. 5., župa Križ, 5./6. 1870.

cop. u Beču u zadušnoj crkvi 18./7. 1893.

Teodor Prukner,
c. i kr. natporučnik u 53. pješačkoj pukovniji pl. Latour (Zagreb); sada učitelj u kadetskoj školi u Liebenau-u kod Graca.

Ivona Aurelija Draginja,
* u Belovaru 1./4. 1872.,
† u Belovaru 2./10. 1872.

Gustav Dragutin Julije,
* u Švarci kod Karlovca 13./6. 1876. kršten u župi Dubovačkoj; c. i kr. poručnik u 17. pješačkoj pukovniji pl. Milde. (1899.)

cop. u Čeloveu (stolna župa) 26./11. 1900.

Marija Jelisaveta Gertruda Ruža Kluge,
* u gradu Nieder-Hohenelbe u Češkoj 3./6. 1880.

Draginja Margarita,
* u Karlovcu 20./2. 1880.

Dragutin Alfons,
* u Karlovcu 11./11. 1884.; pitomac u vojničkoj višoj realci u Bijeloj Crkvi u Moravskoj. (1899.)

Ivan Ev. pl. Pavich od Pfauenthala. (1797.)

Vjekoslava,
* u dvoru Radelsteinu 15./6. 1828., † u dvoru Radelsteinu 1./7. 1898.; počiva u groblju u Bučki.

Dragutin Marija Ivan,
* u Postojnu 1./1. 1837., † u Beču (župa Leopoldstadt) 13./4. 1898.; počiva u grobnici u Steinu (u Kranjskoj); kr. ugar. *domobranski pukovnik u m.*; bio je na posljetku zapovjednik zagrebačke domobranske pukovnije br. 25.

cop. u Olomuncu 18./6. 1867. u posudnoj crkvi blažene djevice od snijega.

Marija Franjica pl. Henriquez,
* u Bergamu (u Italiji) 27./10. 1846.

Alfons Vjekoslav,
* u Ljubljani (stolna župa) 11./8. 1839., c. k. potpredsjednik dalmatinskog namjesništva.

Ana Marija Felicitas,
* u dvoru Kruppu 20./3. 1798., † u Ljubljani (stolna župa) 9./10. 1840.

Kristina Felicitas Regina,
* u dvoru Kruppu 17./4. 1799., † u Ljubljani (stolna župa) 5./9. 1861.

Ivan Evangelist Prosper,
* u dvoru Kruppu 20./6. 1804., † u dvoru Radelsteinu, župa Bučka, 25./11. 1865.; počiva u groblju župe Bučke; posjednik gospoštine.

cop. u dvoru Grossdorf u Kranjskoj 28./5. 1827.

Marija Blaženka grofica Auersperg (ogranak Thurm na Hartu),
* 9./4. 1808., † u dvoru Radelsteinu 14./3. 1863.; počiva u groblju župe Haselbach.

Dragutin Ljudevit Ferdinand,
* u dvoru Kruppu 17./10. 1805., † u Gracu (stolna župa) 5./2. 1874.; počiva u obiteljskoj grobnici u Steinu (Kranjska); c. kr. namjesnički savjetnik u m.

cop. u Postojnu 25./1. 1836.

Marija Draginja Schmoll,
* u Postojnu 5./8. 1816., † u Zagrebu (u župi sv. Marka) 15./11. 1857.; počiva u obiteljskoj grobnici u Steinu (u Kranjskoj).

Dragutin pl. Pavich od Pfauenthala,
kr. domobranski pukovnik u m. (1898.)

Dragutin pl. Pavich od Pfauenthala,
c. kr. namjesnički savjetnik. (1868.)

Alfons pl. Pavich od Pfauenthala,
c. kr. potpredsjednik dalmatinskog namjesništva. (19./10. 1901.)

Plemićka porodica Szvilićić izumrla je sa Miroslavom † u Karlovcu 5./8. 1872.; počasni županijski *pristav*; počiva u *Dubovačkom* groblju kod Karlovca.

Ivan Evangelist Pavao,
* 1772.?, † u dvoru Kruppu župa Šemitsch (u Kranjskoj) 6./1. 1807.

cop. u dvoru Lack (u Štajerskoj) 15./8. 1797.

Marija Ana Kristina barunica Apfaltern,
* u dvoru Lack 3./6. 1770., † u Ljubljani (franjevačka župa) 18./3. 1836.

Antica Teresija Viktorija,
* u Karlovcu 23./3. 1875.; kršena u župi Dubovačkoj; † u Karlovcu 19./1. 1808.; pokopana u župi Dubovačkoj.

cop. 1800. ili 1801.

Mate Szviličić pl. Scitarja i Paukovca,
* 1770. ili 1771., † u Karlovcu 27./5. 1840.; pokopan u kripti župske crkve Dubovačke kod Karlovca; županijski sudac u Karlovcu.

Maksimilijana Vjekoslava,
* u Karlovcu 22./5. 1790., † kao dijete

Ivanka Nepomucena,
* u Karlovcu 16./3. 1800.; kršena u župi Dubovačkoj; † u sv. Ivanu kod Belovara 30./9. 1826.

cop. u Hrnetiću kod Karlovca 4./4. 1820.

Andrija Klois Stefula,
* u Karlovcu 16./11. 1788.; upravni natporučnik u Varaždinsko-Križevačkoj krajišničkoj pukovniji br. 5.; † 12./4. 1842.

Ivan Pavich,
rogjen u Griću, Slunjske pukovnije, Žumberak (Sichelburg) 1./9. 1779.

Juraj,
* u Varaždinu 24./4. 1723.

Josip Juraj,
* u Varaždinu 27./3. 1726.; c. i kr. kapetan u Slunjskoj krajišničkoj pukovniji br. 4.; † 1800.?

Barbara,
* u Varaždinu 2./2. 1730.

Andrija Nikola,
* u Varaždinu 15./11. 1731.

Ana Mandalina,
* u Varaždinu 27./6. 1735.

Ana Marija Sidonija Felicitas,
* u Varaždinu 13./6. 1738.

Antun Juraj Pavich od Pfauenthala,
* u Varaždinu 17./4. 1740., † u Karlovcu 26./1. 1807.; počiva u groblju župe Dubovačke kod Karlovca; c. i kr. kapetan u m.; na poštjetku u Slunjskoj krajišničkoj pukovniji br. 4., i posjednik dobra Drešnika kod Karlovca.

Georgije Pavich (Bavich),
nije bila u srodstvu;
*?, †?

cop. u Dubovačkoj župi kod Karlovca 1./7. 1781.

Teresija Max,
* u Karlovcu, župa sv. Trojstva 3./9. 1762.; † u Karlovcu 28./3. 1806.; počiva u groblju župe Dubovačke.

Franjo,
* u Varaždinu 9./7. 1741.

Virginija Katarina,
* u Varaždinu 1742. ili 1743.

cop. u Varaždinu 11./5. 1760.

Antun pl. Golubich.

Marija Josica,
* u Varaždinu 1744.

Susana Pongratz,
*?, † između 1726.—1730.

Martin Pavich,
*?, † u Varaždinu 7./3. 1745.; kod svijuh župski ured sv. Nikole; iz ugarske pomićke, od Mlečana i za okupacije od austrijske vlade dne 17./3. 1778., br. 2393. (dalm. arhiv), priposnate porodice Pavich iz Poljice; Assor-Senator-Exmissus (poklisar) kralj. slobodnog grada Varaždina; počiva u kripti župske crkve sv. Nikole u Varaždinu.
NB. Za vremena francuske i poslije druge austrijske okupacije ovo plemstvo uslijed oluke 17. maja 1817., br. 8045. nije bilo priposnato.

II. brak između 1726.—1730.

Susana pl. Gallyuff,
*?, †?

Susana pl. Gallyuff cop. u II. braku u Varaždinu 3./2. 1746.

Josip Schaller
iz Moravske.

Primjedbe:

1. **Susana Pongratz.** Obitelj Pongratz biće se brojala megju vigjenije obitelji u Varaždinu. U knjigama krštenih župe sv. Nikole u Varaždinu stoji: 5./1. 1711. Jelisaveta Pongratz; roditelji Ivan i Katarina Steh (možda roditelji Susane Pavich rogj. Pongratz); 27./11. 1712. Andrija, sin Ivana Pongrataza i Katarine; kumovi Miho Vrabec, senator i Jelena Snagić, supruga gradskog vijećnika. — 10./9. 1708. nalazi se Ivan Pongratz kao kršteni kum.

2. **Susana Gallyuff.** Na 29./1. 1712. rodi se varaždinskom gradskom sudcu Matiji pl. Gallyuffu u Varaždinu (župa sv. Nikole) jedna kćer, koja bijaše krštena na ime Julijana Susana; po svoj prilici bila je to druga supruga Martina Pavicha. — Po rodovniku pl. obitelji Gallyuff bio je neki Matija pl. Gallyuff brat djeda zagrebačkog biskupa Josipa pl. Gallyuffa 1722. — † 1766.

3. **Georgije Pavich (Bavich)** nije sa Antunom Pavichem u srodstvu bila; nastanjena u Slunjskoj krajiškoj pukovniji, inače nije o istoj ništa poznato. Obitelj Pavicha od drugog plemena žive još i danas u Prisjeki, Krstinju i Kusaju, kotara vojničkog bivše Slunjske krajiške pukovnije br. 4.

4. **Teresija Max** bila je kćerka kapetana Slunjske krajiške pukovnije br. 4., Ivana Maxa, koji se rodio između 1718. i 1720., a 30./1. 1762. umro, i Franice Max rogj. Vitelich.

5. **Marija Ana Kristina barunica Apfaltern,** kćerka baruna Apfalterna, posjednika gospoštine Laka, i Regine barunice Apfaltern rogj. Ahatschitsch, udala se u drugom braku za Matiju Kaltschitscha 1807.; iz ovoga braka proizašlo je samo jedno dijete, Filipina Kaltschitsch, rogjena u dvoru Kruppu 30./4. 1808., a kršena u župi Semitsch. Filipina se udala u Ljubljani 19./4. 1843. za potonjeg posjednika Dragutina Ljudevita pl. Rülinga od Rüdingena.

6. **Marija Blaženka grofica Auersperg,** kćerka Reicharda i Katarine grofice Auersperg rogj. Eiserle, posjednika gospoštine Grossdorf (u Kranjskoj).

7. **Marija Draginja Schmoll,** kćerka kotarskog povjerenika i upravitelja državnog dobra u Postojni (u Kranjskoj) Dragutina i Ivanke Schmoll rogj. Tomasin.

8. **Marija Franica pl. Henriquez,** kćerka c. kr. podmaršala Gustava i Miroslave Henriquez, rogj. Schemel pl. Kühnritt.

9. **Marija Kluge,** kćer posjednika gospoštine Horbach u Koruškoj Filipa i Marije Kluge rogj. Stoček.

Rodovnik porodicâ, koje svoju lozu vuku od plemića Jurja Rajčića i Dražoe-Dražoevića.

Sastavljen po rodoslovnim ispravama, objelodanjenim po m. p. popu Petru Škarici i po prepisu jedne sa spomenutim skoro sasvim jednake isprave, koji je prepis piscu dostavio Mate Jelić iz Dônjeg Dolca.

Juraj Rajčić,
iz Ugarske došao u Poljica; umro u Spljetu, pokopan u crkvi sv. Dominika u klaustru sv. Kate, isto tako i njegova žena.
* 1320., cop. 1345.—1350.

Ugrin,
bio je tri put oženjen. Prva žena ugarska plemkinja. 1./8. 1390., 15./6. 1405. Ispr. I. i II.
* 1350., cop. 1380.

druga žena rogjena **Dražoe,**
* 1375., cop. 1393.

treća žena **Niža Martinić,**
cop. 1396.

Novak,
* 1351., cop. 1380.

knez **Stjepan Ugrinović,**
oženjen sa gospogjom Dražoević, drugom kćerkom Jurja Dražoevića.
* 1380., cop. 1510.

knez **Juraj Ugrinović,**
* 1393., cop. 1420.

Avlastana,
udata za gornjega Kačića.
* 1395.
Izagjoše gornji Kačići.

Dujam,
oženjen sa gospogjom Gargatović; živio je 3./3. 1444. Ispr. III.
* 1396., cop. 1417.

Anka,
udata za kneza Ivaniša, sina gospodina Trebislava.
* 1398.

Paval,
* 1380., cop. 1410.
Od Pavla izagjoše Pavići.

Petrić,
umro bez djece, 15./6. 1405. Ispr. II.
* 1381.

Ivaniša Ugrinović,
neoženjen, 3./3. 1444.
* 1411.

Mandilina Ugrinović,
udata za gospodina Petrina Dražoevića.
* 1412., cop. 1435.

Petar,
živio 3./3. 1444. Ispr. III. Erber, str. 112.
* 1420.

Filip,
* 1424., cop. 1466.

Jakov,
* 1425.
Izagjoše Sinovčići.

Miloš,
* 1427.
Izagjoše Gargatovići.

Bartul,
* 1428.

knez **Nikola,**
oženjen sa gospogjom Margaritom Ivaniša iz Omiša.
* 1417., cop. 1437.

Ana,
udata za Tadiju Žumarog.

?
* 1410., cop. 1440.

imao je četvero djece; živjeli su 3./3. 1444. Ispr. III. Erber, str. 112.

Jurjak,
* 1466., cop. 1508.

Petrić,
umro bez djece.

Stjepan, * 1437. Po Dujmovićevom rodovniku proizlaze od Stjepana.

Juraj, * 1438.

Franjo, * 1439.

Tadija, ban, ubijen kod Jajca 1528. * 1440.

Paval, * 1441.

Marko Ivaniša * 1442.

i još tri sina, koji su mladi umrli.

Marija, Barbara, neudate; učiniše pustinju Zorzati na Braću.

?
* 1440., cop. 1470.

knez **Nikola,**
biskup Smederevski; poklisar kod cara, u Mlecima, kod sv. pape; † 1587. ili 1591. ili 1602.—1606. „Doba preseljenja“, Škarica, opaska 22.
* 1508.

knez **Tadija,**
ubijen od Turaka kod Spljeta.

Mikula

Ivan

imao samo kćeri.

Juraj Pavić,
veliki knez 1537. Erber, str. 17. i 19
* 1470., cop. 1500.

?
* 1528., cop. 1558.

knez **Stipan Mikulić,**
veliki knez u Poljicima od god. 1581.—1607. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 37.

Don **Mikula Mikulić**

knez **Pavao Mikulić**

knez **Juraj Mikulić**

dvije kćeri

Pavao Pavić,
veliki knez u Poljicima; ratovao je pri osvojenju tvrgjave Klis 1596. Vidi osvojenje Klisa 1596. u ovim historičkim prinosima.

Miho Pavić,
1596.
imao je djece.

jedna sestra,
udata za Petra Sladovića iz Kostanja 1596.

Gjuro Pavić,
veliki knez u Poljicima 1607.—1609. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 38.

Nikola Pavić,
kapetan, 4./3. 1632. stariji brat [illegible]. Po kneza Jurja Pavića.

Juraj Pavić,
veliki knez 1632.—1655. u Poljicima; ratovao je pri osvojenju tvrgjave Klis. [illegible] br. 3.,

Djakon **Franjo Pavić,**
1632.

Don **Stipan Pavić,**
umro svećenikom. Po ustmenom predanju obitelji Pavić oba braća velikog kneza Jurja Pavića.

Pavao Pavić
imao je 4 sina.

Knez **Dražoe,**
hrvatski plemić i gospodar od Kamengrada, veliki knez Poljički.
1350. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 36.

Juraj Dražoević,
1./8. 1390., 15./6. 1405. Ispr. I., II., V., VIII. „Bull.“, god. IV., br. 6., str. 85.
* 1355.

Prva kćer udata za gospodina **Ugrina Rajčića.**
* 1375., cop. 1393.

druga kćer udata za gospodina **Stjepana Ugrinovića.**
* 1390., cop. 1410.

knez **Grgur Dražoević,**
3./3. 1444. Ispr. III., VIII.; „Bull.“, god. IV., br. 6., str. 84., br. 12., str. 179.
* 1395., cop. 1434.

knez **Martin Dražoević,**
* 1396.

knez **Paval Dražoević,**
3./3. 1444., 24./3. 1446. Ispr. III., IV.
* 1399.

knez **Matia Dražoević,**
3./3. 1444. Ispr. III. Kapetan strijeljaca, zakleo se u Spljetu, 9./5. 1447. „Bull.“, god. IV., br. 10., str. 151.
* 1402.

knez **Stjepan Dražoević,**
14./3. 1446. Ispr. IV. Kapetan strijeljaca, zakleo se u Spljetu, 9./5. 1447. „Bull.“, god. IV., br. 10., str. 151.
* 1404.

knez **Petrina Dražoević,**
oženjen sa Mandalinom Ugrinović, * 1412.
3./3. 1444., 1457. Ispr. III., V., VI., VIII.; „Bull.“, god. IV., br. 6., str. 85.
* 1405., cop. 1435.

Ivan.
Ispr. VIII. 1511. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 37.
* 1434.

Nikola
Ispr. VIII. „Bull.“, god. IV., br. 12., str. 179.
* 1436.

Paval,
zarobljen od Turaka 15./1. 1508. „Bull.“, god. IV., br. 12., str. 182.
* 1438.
Izagjoše Skaričići.

knez **Stjepan**

Novak.
Izagjoše Novakovići.

Relja.
Izagjoše Reljići.

Jerolim.
Izagjoše Jerončići.

Bogdan,
bez djece.

Bartol

Franjo.
Ispr. VI.,
* 1436.

Marko vulgo **Žarko Dražoević,**
žena mu Katarina Martinušić,
* oko 1438., † 15./1. 1508., kod Klisa ubijen.
Ispr. VI., VIII. „Bull.“, god. IV., br. 6., str. 85.; br. 12., str. 182.

Jakov,
poginuo u Ugarskoj.
Ispr. VIII.

Antun.
Ispr. VIII., „Bull.“, god. IV., br. 10., str. 151.

Saviša.
Ispr. VIII., poginuo u Ugarskoj.

Nenada.
Ispr. VIII.

Gaspar.
Ispr. VIII. 5./11. 1503. „Bull.“, god. IV., br. 6., str. 84. i br. 12., str. 179.
Izagjoše Marianovići.

Augustin.
Ispr. VIII.

Ivaniša.
Ispr. VIII.

Juraj.
Izagjoše Jurjevići.

knez **Antun**

knez **Jerolim**

Bariša fra **Andro Barić**

Ivaniš Aničić

Juraj

knez **Ivan Augustinović**
(i dva fratra),
veliki knez u Poljicima 1512.—1537. Erber, str. 17. i 19.; Francesci, „Dalmazia“, god. 1846., str. 472. 1546.—1567. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 37.

knez **Juraj,** bez sina.

knez **Paval**

knez **Petar**

knez **Marko**

knez **Mkula**

knez **Ivan Jerolimović**

knez **Nikola Sučić,**
veliki knez u Poljicima 1567.—1581. „Bull.“, god. IV., br. 3., str. 37.

Juraj

Mikula

Stjepan,
vojvoda u Omišu.

Juran

Garvaco

knez **Bariša**
u Poljici.

Marko,
vojvoda.

Vice,
fratar.

knez **Petar**

knez **Juraj**

knez **Marko**

Stjepan,
vojvoda Omiški.

Juraj,
vojvoda.

Pripomene: Podaci za ovdje spomenute Pavića crpljeni su dijelom iz historičkih izvora, naznačenih kod pojedinih osoba, a dijelom se oslanjaju na ustmeno predanje obitelji Pavić u Srijanima.

Historički brojevi su tačni te su crno naznačeni. Hipotetični brojevi naznačeni su crveno i označuju vrijeme samo po prilici.

Бан Кулин и његово доба.

Приопћио

др. **Фран Милобар** (Загреб).

(Наставак из свеске 2.)

Бан Кулин и патаренство.

О патаренству уопће написао је врло лијепу и темељиту расправу наш покојни велезаслужни хисторик др. Рачки у Раду југославенске академије бр. VII. и VIII., при чему се је добрано осврнуо и на босанско патаренство. У тој својој расправи говори Рачки о патаренству у Босни не само под баном Кулином, већ под свим босанским господарима све до пада Босне под османлијско царство, којим часом нестаје трага и самому патаренству, како на осталом Балкану тако и у Босни. — Ову расправу обрадио је Рачки, по свом обичају, толиким историчким знањем и таковом теолошком темељитости, да се послије њега нико више није лаћао посла, да нешто цјеловита и суставна напише о тој ствари. Што се је послије Рачкове расправе писало, то је било само прислањање и дограђивање. Тако је ето уважена та његова расправа. Тога смо мнијења и ми, па нам зато не пада нити на ум, да пишемо о ономе што је већ Рачки написао, већ нам је намјера, да надовежемо оно, чега он није написао. Рачки обрадио је темељито постанак и ширење патаренства, те његову теолошку страну. К првому ми немамо ништа да приговоримо или придодамо; к потоњему нити смо као лаик звани ни подобни да што придодајемо или одузимамо. Једино што нам се чини, да је Рачки премало уважио, јесу политички разлози постанку, ширењу и јачању патаренства. Ове политичке стране питања славни се писац гдје и гдје тек летимице дотиче, а иначе ју обично сасвим с ока спушта. — Ово је ево један разлог с ког се одлучисмо, да се позабавимо с овим питањем и да га и с те стране према чедним силама покушамо мало расвијетлити. Други разлог је опет тај, што је сам Рачки унесао у хисторију блудњу, коју су онда сви наши хисторичари по њему примили, блудњу наиме, да је бан Кулин био у неку руку утемељитељ те свијестни и хотимични пропагатор патаренства у Босни. Ми пак држимо, да му се то никако не може предбацити, макар се иначе и могло доказати да је његовом ингеренцијом патаренство у Босну продрло и ондје корјен ухватило. Те двије тачке канимо ето обрадити.

Славенско богослужје и његов утјецај на народ.

Како је познато, крстили су балканске Славене понајприје латински и грчки вјеровјесници и свећеници. Ови вјеровјесници проповиједали су славенском народу

ријеч Божју у језику, који је био преогромном дијелу народа посвема неразумљив. Народ се је у истину крстио, но не за то што би био постао увјерен о светости нове вјере, већ за то, јер је у том слиједио примјер или понајвећма заповиједи својих владара и главара. Да такова нова вјера није ухватила дубоког корјена у народу, о том можемо бити увјерени ако се сјетимо, како се народ тешко одучава својих предсуда, навика и празновјерја, а камо ли, да се одрече својих светиња онако на лахку руку и у кратак час. — Та ено полабски и поморански Славени по неколико су пута попримили кршћанску вјеру од њемачких вјеровјесника, те ју по неколико пута одбацили и повратили се својој старој вјери — поганству, већ према тому, какови су настали политички одношаји! — Но чему тражити примјера тако далеко тамо на сјевер, кад их имамо и код куће. Цар Константин Порфирогенит приповиједа у животопису свога дједа Василија I. Македонца, да је дио далматинских Хрвата отпао од кршћанства: „да неостане ни трага каквом подаништву спрам византинскога цара“. Дакле и овдје из политичких разлога.

У први час, када се је народ покрстио, престала је формалним начином, номинално, поганштина; но фактично уздржала се је она још дуго времена под разним облицима. Народ наиме настоји, да од својих старих светиња спаси што се спасити даде, те гледа да или старе обичаје новој вјери прилагоди, или да нову вјеру уприличи колико се даде према својим старим обичајима и назорима. Најљепши примјер видимо у томе, што у нашега кршћанског народа има и дан данас неких обичаја, за које се држи да потичу још из онога доба, када су наши прадједови били погани. Такав обичај сачувао се међу Словенцима при некаквом вјеровању у „сојенице и рођенице“ т. ј. у некакве виле суђенице и рођенице, које дјетету код порода судбину кроје. Такав је обичај и „коледање“, које се још у неким крајевима Хрватске и Далмације сачувало. Палење иванјског кријеса спада такођер овамо. А што да се рекне о многим празновјерним бајкама, бајању, врачању и т. д. — Ево све се то сачувало све до данас, премда је тому малне полдруга хиљада година што је наш народ примио крст. — А како је истом морало превлађивати поганство у првим годинама иза покрштења!

И тако ето можемо са сталношћу узети, да је прво покрштење Славена уопће, а оно балканских Славена на по се, стајало на врло слабим ногама, по раду неславенских, њемачких, латинских и грчких вјеровјесника. — Прави корјен ухвати кршћанска вјера међу Славенима истом онда, када су св. браћа Ћирил и Методиј узели народу проповиједати ријеч Божју у језику, који је народ разумио. — Сада се рашири кршћанство међу Славенима толиком брзином, да је св. Методиј још годину двије прије своје смрти доживио, како се три у оно вријеме најмоћнија славенска владара: Сватоплук војвода Моравске (која се је тада простирала и преко двије трећине данашње Угарске), војвода Далмације (којој је тада спадала и Босна) Бранимир, те војвода Бугарске Богорис или Борис, — спремали, да заједно пошаљу у Рим своје посланике, бискупе славенске литургије. И то урадише ова три владара у таковој слози, да су се сва три бискупа имали састати у Книну у Далмацији, те одавле препловити на Бранимировом броду преко Јадранског мора, те се сви скупа представити папи. — Овакове величанствене манифестације, овакова горостасног душевног покрета, који је у једној великој идеји у кратко вријеме ујединио, и то добровољно ујединио све Славене од Црнога до Јадранскога, а одавле до Балтичкога мора, још није никада свијет доживио нити прије нити послије. То је заправо чудо, које је само свети Методиј могао створити!

Уставимо ли се пред овом величанственом појавом, тад нам се два питања сама од себе намичу, те човјек заман настоји да им се уклони. Најмање пак можемо то учинити ми, који хоћемо да проговоримо о богомилству, пошто ово са пређашњим вјерским стањем не само многе аналогије посједује, већ с њиме и у доста тијесном везу стоји, ма колико се то површном погледу и крило. — Зато ћемо ми и на та два питања одговорити, не упуштајућ се при том у нова испитивања, да не стварамо у оквиру једне расправе двије.

Прво од тих двају питања је дакле: како је било могуће св. браћи, да у једној идеји уједине у једва три деценија рада сав народ, који се је простирао готово кроз половицу тадање Европе?

Друго питање је: како то, да од онога сјемена, што су га посијала св. браћа, и које је било већ за живота св. Методија онако бујно процвало, није остало плода нити из далека онакове замашитости, како се је то по сјајним почетцима смјело са највећом вјеројатности очекивати?

На прво питање ваља признати, да имадемо посла са правим чудом. Ако себи представимо запријеке што су се св. браћи на њиховом тешком путу дизале, па на прогонства од стране латинскога (односно њемачкога) свећенства, која су св. браћу узастопце слиједила, — па ако све то успоредимо са оним големим успјехом — онда морамо признати, да је то проширење славенске литургије на неки начин једнако чудо, као оно прво ширење кршћанства, када су апостоли свакому народу у његовом језику навјештали ријеч Кристову. — Да је тому понајвећма допринијело само бивство св. вјере, о том нема двојбе, јер је ова, бивши далеко узвишена над поганским блудњама, заниједла народ онако од прилике, као што сјајна луч занаша око посред густе тмине. — Но ова страна питања спада у теологију, па ју ми као лаик остављамо на страну. — Нама се боље пристоји, да истакнемо друге двије околности: славенски језик и писмо, у којем се је народу св. ријеч проповиједала, и онда политичку страну питања.

Св. браћа говорила су народу у језику, који је народ разумио, њихове ријечи допирале су до срца и до разума. Са овијем потоњим народ је разабирао истину од блудње, праву вјеру од поганштине; а са оним првим заволио и пригрлио је истину. — Не мање велики разлог брзога ширења славенске литургије био је и тај, што је славенски народ св. браћи донио у сусрет неограничено повјерење, чега грчки и латински вјеровјесници никада не постигоше, барем не у толикој мјери. А ако су то донекле и постигли, државна власт је учинила све, да то повјерење опет изгубе. — Ваља имати на уму, да је за грчким вјеровјесницима узастопце слиједила државна власт византинска, а за или пред латинским вјеровјесницима власт франачко-њемачких владара, откада се је Карло Велики дао у Риму окрунити за цара западно-римскога царства. Прије тота била је византинска држава и у Италији она политичка власт, која је силила римску цркву, да јој у државним интересима крчи пут, као што је то морала чинити и цариградска црква. — Најбоље нам је свједочанство о том оставио сам византински цар Константин Порфирогенит, кадно приповиједа о покрштењу Хрвата. Ту спомиње цар, да су Хрвати примили крст из Рима од папе, па да су се том пригодом обвезали папи писмено и заклетвом, да не ће против својих сусједа офензивно војевати, ни на њих навaљивати, да ће једино онда војевати, ако би се морали бранити. — На први поглед могло би се чинити, да овому захтјеву лежи као подлога она божанска: „Љуби свога ближњега као сама себе“, или она друга овој слична: „Што не ћеш да други теби чини, то

не чини ни ти другому.“ — Но кад се завири у ствар мало дубље, тада та обвеза има другу практичну сврху: „Обвезујемо се, да не ћемо против византинскога цара војевати и на његове покрајине навалювати“. — У оно наиме вријеме, када су Хрвати дошли на југ и заузели византинске покрајине, Далмацију и Дôњу Панонију, продирали су они и даље, н. пр. у византински Илирик, Трацију, Македонију, шта више чак у Апулију и на сјеверу у слози са Словенцима у данашњу Ломбардију и Венецију. А све те покрајине од прве до задње припадале су у оно вријеме Византинцима.

Једнако је ствар стајала, када су заузели византинско мјесто на западу франачко-њемачки владари. Горе већ споменути примјер са полабским и поморанским Славенима свједочи то најбоље. У име вјере водили су ови владари војне против Славена, па када би их побиједили, наметнули су им крст. Зато кад би се ови Славени дигли, да стресу са себе туђе господство први им је био корак тај, да су прогнали њемачко свећенство и одбацили кршћанство. — На југу нам слични примјер спомиње већ споменути византински цар Константин. Ми смо тај примјер навели.

Њемачки бискупи и опати нијесу били једино духовни пастири, већ су били и државни велможе. Покрстити коју сусједну покрајпну, значило је проширити своју бискупију за једну цијелу покрајину и то у духовном и политичком смијеру. Истина било је и међу овим вјеровјесницима грчкога и латинскога језика људи светих, који су из вјерске горљивости и за љубав божју проповиједали свету ријеч. Но што хасни, кад им је држава и високо племство и високо свећенство често кварило посао. За сваким вјеровјесником ишао је узастопце бискуп са својом дијецезанском грофовском власти. То су Славени толико пута искусили, да су напокон свакога и најсветијег вјеровјесника, који би долазио из Њемачке или из Византа, сматрали некаквим Данајцем са погибељним даром.

Сасвим другојачије било је то са св. браћом Ћирилом и Методом. Они нијесу долазили нити као посланици којега владара нити као свећеници којега бискупа. Св. браћа нијесу долазила, да подвргну народ којему сусједу, него баш противно: они се упустили у тешки бој са омраженим сусједима. Св. браћа давши народу нову вјеру, дали су му и књиге у руке, да се узмогне сам у тој вјери усавршавати, самостално напредовати без посредовања странога клера, странога језика и стране културе. Св. браћа учинила су нову вјеру великом заштитом за културну и политичку самосталност славенскога народа; напротив ова иста вјера у рукама туђега клера знала је бити на затор политичке и културне самосталности славенских народа; или да се тачније и правије изразимо — не вјера, већ туђи клер био је тај погибељни елеменат. Но св. браћа створила су и народни клер и у неку руку народну вјеру. Учинци су ево били сасвим други па су и пошљедице морале бити друге. Па тако је и било! Славенски народ одушевио се свим жаром душе за нову науку и научитеље. То одушевљење постигло је толики ступањ, да му се трагови ни данас још нијесу изгубили.

Како се одатле види, св. браћа су поставила славенско богослужје на такве темеље, да се је ово могло развити нуз латинску и грчку као самостална славенско-католичка црква, која би била данас простором и бројем пучанства у Европи већа него можда обје друге заједно. Него до тога није дошло. Она зграда, што су јој св. браћа темељ ударила, није никада нити до крова дограђена, а камо ли под кров справљена. Темељи стоје додуше и данас, но ови су темељи распуцани.

Славенско богослужје постоји и данас, али се католичко славенска црква распала у дио грчко-источне и у дио латинско-римске цркве. Несрећа је била, што су замашај овога духовног славенског покрета боље схватили они, којима је био на уштрб, него они, којима је био на корист. Њемци, Латини и Грци, ма колико се међу собом мрзили и гризли, у прогањању славенског богослужја били су сложни. А славенски кнезови и римске папе, мјесто да се учине заштитницима, здружише се са противницима на затор овога богослужја. Истина било је римских папа, који су знали узети у заштиту ово богослужје. Но они су то чинили тек из праведности; они су против тјесногрудности оних, што су тврдили: да се само у хебрејском, грчком и латинском језику смије Господин служити, поставили ону: „Нек славе Господина сви језици; нека Га славе сви пуци“. Али правога замашаја тога покрета међу Славенима нијесу схватили нити најбољи његови заштитници. А што истом да рекнемо о кратковидности једнога Ивана X.? А такових је било на жалост више него онакових, као што бијаше Иван VIII. Погрјешка тада почињена тешко се осветила на свим славенским народима.

Но чему смо се ми код овога славенског покрета у доба св. браће тако дуго задржали, док нам је намјера говорити о богомилству? Ми смо рекли већ мало прије, да међу покретом Славена у доба св. браће и оним у доба богомилства имаде аналогије и свезе. Аналогија стоји у тому, што су противници славенске литургије једнако нападали на њу и због ње на Славене, као што су прије нападали на њих ради поганства. А Славени, као што су прије бранили поганство, тако сада бране своје славенско богослужје. И управо бранећи то богослужје упали су у богомилске заблуде. Како смо већ напоменули, св. браћа су ударила славенском богослужју такове темеље, да се је могло развити у самосталну римокатоличку славенску цркву, јер су уредили црквену хијерархију и свете књиге. Али противници славенског богослужја ту су хијерархију разорили, а свете књиге по могућности уништавали. Овиме је славенско богослужје било попут гране одсјечено од стабла, одакле је могло добивати хране за даљњи здрави развитак. Оно је сада било ограничено на нижи клер и на прости народ. А ови немајући књига, помагали се традицијама и својевољним примјесама, већ према тому, како се је то народном мистицизму најпођатније чинило. Наш незаборавни покојник Рачки освијетлио је развитак богомилства с те стране као врсни теолог тако, да ми нијесмо врсни нити струковније нити темељитије у том смијеру говорити. Али зато мање потпуно обрадио је Рачки политичку страну овога питања, па ћемо за то ми покушати, да с те стране према слабим силама освијетлимо ствар.

У средњем вијеку биле су полиличке т. ј. државне уредбе са црквеним уредбама тако уско скопчане, да се једне од других нијесу дале одијелити. Свака држава имала је своју државну вјеру, а крај те државне вјере није могла законито постојати каква друга вјера. Ако се је овакова појавила, тада је била прогоњена онако, као да би била каково друштво, наперено против државе и државних институција.

Државна глава, владар, бдио је једнаком, често и много већом строгости, да се одржавају не само вјерске него и државне институције. Тако је то било у источној, тако и у западној цркви. На самој ствари није много мијењала околност, што се је у источној цркви сматрао владар господаром цркве, а у западној слугом, вазалом цркве, дотично св. Петра, дотично папе.

Одавле ево слиједи друга сасвим логичка чињеница: као што су наиме у грчком истоку владари били над грчким црквеним институцијама, а на латинском западу

над латинским црквеним уредбама — тако су у славенским државама славенски владари бдили над славенским црквеним уредбама. И док је тако трајало, док је држава пружала славенском богослужју довољно потпоре и обране, дотле се никакве херезије не примају славенског народа. Но чим се од стране државе почима славенско богослужје или запуштати или прогањати, те хеленизам или латинизам силом наметати — почима и херезија ницати и цвасти. Ово су чињенице; а неки примјери, које ћемо још навести, још ће их боље утврдити и разумљивије приказати. А сада да видимо: одакле, када и како је богомилство продрло у наш народ и каково је тло овдје нашло?

Политички разлози патаренској херезији и Бугарској.

„И яко же случи ся блгарстей земли въ лѣта православнаго царя Петра бист поп именем Богомилъ, а по истине Богу немил, иже нача првие учити ереси въ земли блгарстей.“ Тако ето јадикује концем X. стољећа презвитер Козма у својим говорима против Богомила. Једва два ретка, али колико садржаја, само ако себи ондашње доба пред очи ставимо!

Дакле први почне учити богомилску херезу у Бугарској неки поп Богомил у вријеме цара Петра, сина Симеона Великога. Дакле у вријеме између г. 927.—964. Значајна ознака за ово вријеме је та, да је Бугарска држава падала управо под Петровом владом са највеће славе и моћи у најжалоснију и најсрамотнију слабост. Никада није био охоли Визант тако скучен под ногу бугарску као за оца Петрова, Симеона; а никада од постанка бугарске државе није Бугарска спала у тако недостојну одвисност од Византа, као под Симеоновим сином Петром, и то његовом кривњом.

Значајна је дакле овдје та околност, што се је херезија породила у вријеме највећега народнога незадовољства и у вријеме најгорега владања, што га је Бугарска од свог постанка имала. Вриједно је за то да посматрамо стање Бугарске у то вријеме.

Велики цар Симеон, који је Византу задао највећих удараца и понижења за владања цара Леона Мудрога, оца и царице Зое матере Константина Порфирогенита те за вријеме цара Романа Лекапена, очуха Константинова — умро је почетком маја 927. на војни против хрватскога краља Томислава. Је ли од рана задобивених у боју, или од туге што је видио хаметом потучену ону своју славну, у толиким бојевима са Грцима побједама овјенчану војску — то нам повјест не спомиње. Али нам сувременици приповиједају, да је смрт Симеонова била знак за све сусједне народе, да се дигну на Бугаре.

У овом најкритичнијем часу падне сав терет на главу Симеоновом сину Петру. Петар се у овај час показа дораслим тешкој ситуацији, те показа колико политичке мудрости толико војничке способности. Са најпогибељнијим противником, краљем Томиславом углави помоћу папе мир, јер већ почетком наредне године (928.) видимо Томислава на сплетском црквеном сабору, који је био ради рата са Бугарском на неколико мјесеци прекинут. Против Печенега и Мађара пошаље некоје врсне генерале из Симеонове школе, да чувају на Дунаву границе. А сам главом крене против Византинаца, одбије их од граница своје државе и присили их на часни по Бугарску мир. И тако је ето Петар мудро започео владати, али ће га сада несрећа стићи. При склапању наиме мира дође или буде добављен сам главом у Цариград,

гдје му красна унука цара Романа, Марија заврти мозгом. Цар Роман с мјеста приста на женидбу. За кратко вријепе добије Бугарска царицу, али с њом и свога злодуха, демона, који је Бугарској ископао гроб. Царица Марија ишла је готово сваке године у посјете к своме дједу цару Лекапену. Тамо је добивала упуте што да у Бугарској ради, па је тако провађала византинску политику и византинске државне интересе у бугарској држави. Цар Петар попут другога Антонија заборави у наручју бугарске Клеопатре на интересе своје властите државе, па као зачаран провађа што му жена сугерира. Против те женске хегемоније побуни се понајприје најближа родбина Петрова, његова рођена браћа. Но не симултано већ сукцесивно. Петар сваки пут угуши буну, а кривце казни по рецепту из Цариграда. Иза браће подигну буну стари ветерани, гласовити људи из Симеонова доба, који нијесу могли гледати, како једна туђинка у пропаст и срамоту гура ону Бугарску, коју су они својом крви подигли на врхунац славе. Но Петар угуши и ове буне, те кад је у крви подавио све најбоље синове народа, успостави дефинитивни мир у држави; мир, који се само на гробљу успоставити дао. А посред тога мира играла је оргије византинска политика.

Овако је ево био сваки политички отпор скршен. Но зар је тиме и незадовољство у народу престало?

У вријеме када је Петар наступио владу славило је кршћанство свој педесетогодишњи јубилеј опстанка у Бугарској. Од ових пет деценија могу се два прва одбити на неко прелазно поганско-кршћанско доба. Ваља знати, да се у Бугарској кршћанство није увело једино ријечју и проповиједањем. Најбоље то свједочи големи устанак поганске странке против кнеза Богориса или Бориса, који је тек тешком муком тај устанак угушио. Прави темељ ухвати кршћанство тек кад су у Бугарску присјели ученици св. браће Ћирила и Метода. Један од ових ученика постане послије митрополитом у Бугарској, за нашљедника Борисова Симеона Великог. Симеон сâм био је за своје вријеме врло наображен човјек. Много година проборавио је он у Цариграду као принц на двору свога кума цара Михајла. Дошавши на бугарски пријесто, дођу на његов двор тражити гостољубља Методови ученици, који су морали бјежати из Панониje, јер их је оставио на цједилу моравски кнез Сватоплуг и његови синови. Симеон био је онај између славенских владара, који је још најбоље схватио замашај славенског богослужја, те се с њим знао и најбоље окористити. Он се даде одмах на посао, те помоћу тих славенских апостола и њихове науке сагради зграду, коју послије кроз све вијекове није могао да обори нити најнеобузданији фанатизам грчкога фанара. Он уведе искључиво славенско богослужје у својој држави, уреди хијерархију, те митрополиту подвргне једино римској столици, одакле је и круну примио. За њега процвате и народна литература, у којој за вазда засвјетлише имена бискупа Климента, Константина, екзарха Ивана и т. д. Симеон је крепко подупирао овај народни препород, а за то му ово сјајно доба даде часно име „књигољупца“.

Као у свему, тако и у овому смјеру пође ствар странпутице, кад је завладао цар Петар или правије говорећи његова несретна жена Марија. Она је нашла доста забаве и на том подручју. Та све што је Симеон уредио, смјерало је да Бугарску осигура против опаснога уплива византинскога; све његове институције ишле су за тим, да Бугарску еманципирају испод Византа како у политичком, тако и у културном и црквеном погледу. А камо ће веће полуге за ото, него што је самостална народна црква и самостална народна просвјета. Па да на овакове

институције не би Марија дигла своју опаку руку? И доиста кроз то вријеме, т. ј. за владања Петрова и Маријина, не налазимо Клименту и Константину нашљедника, који би у литератури њиховим стопама ударили. Повјест нам је додуше забиљежила њихова имена и она нам приповиједа, како су се ти бискупи китили часним насловом „патриарси преславски“. Но повјест нам не биљежи, да су иначе шта радили за народну просвјету или цркву. А сигурно нијесу ништа ни чинили; јер када је повјест забиљежила рад чеднога пустињака Јована Рилскога, зар би заборавила споменути рад првих народних духовних поглавица?

И тако завлада и на том подручју највеће зло, што се је могло догодити — нехај и занемарење народних светиња. А колики је тај нехај морао бити, види се одатле, што се ти бискупи не мичу на одлучну обрану праве вјере нити онда, када је поп Богомил почео да је растуче кривом својом науком. Крај такога нехаја није било тешко попу Богомилу раширити своју науку већ за владе самога Петра. А када је у земљи завладао неред по његовој смрти, те када је три године касније постала Бугарска византијском провинцијом, камо су сада наврвили грчки попови, да искорјене „варварски“ језик и литургију — је ли чудо, ако је народ давао одушка својему огорчењу, па било то и на рачун праве вјере! Незадовољни елементи тим су раје пригрлили нову вјеру, што права вјера препоруча покорност према поглаварима и државној власти. А та крепост се је на истоку тим већма од стране цркве народу тумачила и препоручивала, јер су се на истоку владари сматрали господарима и државе и цркве.

Бугарска не оста у овај час дуго византијском покрајином, јер већ године 976. развије заставу слободе Шишман бојар од Мокра; а под владом његова сина, цара Самуила засја опет Бугарска Симеоновим и Крумовим сјајем. Него је то славље кратко вријеме потрајало. Византински цар Василиј II., бивши први пут од Самуила потучен, седамнаест се је година приправљао за војну против Самуила. Напокон 1014. разбије сасвим Самуила, који од жалости умре. У први час постане Бугарска тек вазалном државом под сузеренством Византа; а када су нашљедници Самуилови кушали, да и то господство стресу, претвори ју цар Василиј у византинску провинцију. Такова ето оста Бугарска од 1018.—1185.

Сви ови догађаји долазили су у прилог богомилству. Цар Самуил пробавио је тако рекућ сав свој живот на бојном пољу, бринећ се мало за оно што народ вјерује. Његов син Иван Радомир био је и сам присташа богомилства. А послије кад је Бугарска постала грчком провинцијом, када су грчки бискупи и попови наврвили у Бугарску, ширећ хеленизам и потискујућ славенско богослужје, постане богомилство мало по мало симболом народнога просвједа против политичкога и вјерскога угњетавања бугарскога народа од стране Византинаца. Мало по мало постане богомилство „бугарском вјером и бугарском црквом“.

Богомилска херезија брзо се ширила. Она се родила некако средином X. стољећа; а већ под конац истога стољећа налазе јој се трагови у Цариграду, сјеверној Италији и јужној Француској[1]). Право је чудо, да је богомилство прије инфилтрирало ове удаљене земље, него непосредне сусједе: Хрвате, Србе и Дукљане. Да се је и међу овима налазила овдје ондје по која шугава овца, то не ћемо порицати, али то су спорадични појави, дочим о каковој организацији још нема за дуго времена говора. По нашем мнијењу разлог је тому, што је у Дукљи под заштитом

[1]) Рачки, „Patar.“, „Рад“, VII.

побожнога краља св. Владимира славенско богослужје управо дивно процвало. У Хрватској још су домаћи владари пружали довољно заштите обљубљеној народној литургији. А у Србији, гдје се је био пробудио дух слободе, који је тако дуго надахњивао народ, док се напокон није отео византијском загрљају — штитио је тај дух народ од туђе натрухе. У оно пак доба били су Бугари једнако, а често пута још и много више погибељнији Србима него Византинци. За то су се Срби чували једнако од бугарске као и од хеленистичке натрухе. Него сав опрез владара и сва државна средства нијесу могла препријечити, да се не би један дио народа окужио: у Бугарској и Трацији била је херезија одвећ мах преотела, а с друге стране биле су те земље у одвећ близом сусједству, а да не би која искра са сусједног огњишта врцнула и овамо. Но овому брзо доскочи умни кнез или тачније велики жупан Стјепан Немања. Он даде најприје херетике похватати, осудити, те их дијелом изагнати из земље, дијелом побацати у тамнице или спалити на ломачи. Овиме је у први час истријебио кукољ из народње њиве. Но знао је тај умни владар, да своју државу не ће моћи трајно осигурати против инфилтрације, док год буде у држави погодна тла за оваково сјеме. Он је знао да му ваља учинити народ имуним против овакове заразе. А против неке идеје нема држава другога оружја, него да јој супротстави другу идеју и да ју народу уцијепи. Тако Стјепан Немања и учини. Помоћу свога сина Растка или св. Саве узме уређивати црквену хијерархију и народно богослужје. То уређивање проведе до конца т. ј. до аутокефалије његов син Стјепан II. и св. Сава. У тако уређеној држави, у којој се народна црква бринула за просвјету и одгојење народа, није могла крива наука сјеме сијати, а још мање уродити. То су ријечи покојног Рачкога, па има и право.

Домала окужиће богомилство и Дукљу и Босну, те ће Србија бити одасвуд опкољена овом херезијом, но Србија ће стајати попут хриди усред мора, пркосећи свима валовима херезије. А то ето има захвалити по ријечима самога Рачкога народној цркви и народном богослужју. То је ето чињеница, свједочанство, против којега се не да ништа навести. Овдје би се додуше могло примјетити, да је и цар Симеон у Бугарској такођер организовао народну хијерархију и усталио народно богослужје, па се је управо у његовој држави херезија најприје појавила и најдубљи корјен ухватила. Признајемо, да се на први поглед чини овај приговор темељитим. Но загледамо ли у ствар мало дубље, тад ћемо видјети, да тај приговор не само ништа не обара, већ дапаче споменуту чињеницу у Србији разјашњава, надопуњује и утврђује.

Прије свега ваља ту околност уважити, да је у српском народу опстојало кршћанство већ мал не пет вијекова, када су Стјепан Немања и св. Сава организовали народну цркву. Српски народ био је већ скроз прожет кршћанством, па су за то Немањине институције биле изграђене на солидном тлу. Надаље, српска држава уживала је своју неодвисност непрекидно од Стјепана Немање па све до пада на Косову. Кроз то вријеме чували су српски владари институције Немањине као зеницу ока. За то се је ова биљка могла развити до тако силнога стабла, да би се могло устврдити, е су управо Немања и св. Сава улили српскому народу животну есенцију, која је била подобна, да чак асимилира и хетерогене елементе све до дана данашњега, ни не истичућ то, да је народ спасила.

Другачије је то било у Бугарској. Када је Симеон организовао народно богослужје и хијерархију, бројило је кршћанство једва нешто преко пет деценија.

Темељ овим институцијама није био дакле нити издалека онако солидан као у Србији. Па ипак док је љубав Симеонова гријала ове нове институције, оне су цвале, те се никакова херезија не хвата народа. Дакле управо као касније у Србији. — На несрећу послије Симеона изврнуте су његове младе институције кроз готово три вијека свим бурама и непогодама, па за то нијесу могле нити донијети онога плода, што су га донијеле исте институције у српском народу. А да буде Симеоновим институцијама потрајала Симеонова заштита, то би се и онаково стање, каково је владало за Симеона, све боље консолидовало и устрајало. Са другим ријечима: народно богослужје и народна црква биле би очувале бугарски народ од херезије, као што су очувале и српски.

И раскол међу западном и источном црквом много је допринео к постанку и брзом ширењу богомилства. Опетовано изопћивање и анатемизовање, којим су источни, цариградски патријари ударили на римске бискупе, а ови опет на патријаре, погубно је дјеловало на народ, који још није био проникнут кршћанством, као што је то био случај у Бугарској. Народ, који још није у танчине познавао вјеру, није могао право разабирати какве начелне разлике у учењу источне и западне цркве, а ипак је дневно слушао, гдје западњаци источњаке проглашују шизматицима, а ови им опет истом мјером узвраћају. Који је онда од обијух прави, а који криви учитељ? Тај су ето приговор небројено пута богомили и њихова браћа — Валденси, Катари, Патарени, Масилијани — и како су се већ ти херетички огранци звали — предбацивали источној и западној цркви, те на темељу тога своју вјеру истицали као једино праву Христову вјеру и цркву, и једино себе проглашивали „правим кршћанима“. Разлике у тумачењу светих књига не ћемо овдје истицати, јер су то теолошка питања, којима ми нијесмо дорасли. Зато премда смо ухватили питање са најтеже стране, наиме да испитујемо разлоге ширењу богомилства у славенском народу, то ипак не можемо него се ограничити тек на политичку страну питања.

*

Ми смо се ево овако приближили к нашој Босни и њеном богомилству. Учинисмо то не на пречац, већ странпутице, по неискрченим стазама. А то учинисмо зато, јер нам се није чинило довољно, да нашим читатељима прикажемо тек оно што је већ истражено, већ да покушамо и тамнију страну расвијетлити. Није то доста, да прикажемо када и куда све се је богомилство раширило и да га читатељу пред очи донесемо већ као готов fait accompli, већ нам је било до тога, да ма иколико чедни принос допринесемо претешком питању: „зашто?“

Политички разлози херезији у Босни.

У предидућему истраживасмо: зашто је у Бугарској богомилска херезија преотела мах и зашто се у Србији није могла удомити. Сада је на реду да гледамо, како је то било у нашој Босни.

У свим старим споменицима говори се о Босни као земљи Далматинској. Па доиста тако је некако и било, јер по свим старим свједочанствима дијелила је Босна судбину сусједне Далмације кроз пуних шест стољећа своје старије повјести (као земља славенска). Зато ма како и оскудне биле посебне вијести из овог старијег доба о Босни, опет нам њена прошлост није посве тамна, док имамо

вијести о Далмацији. Та околност подаје нам могућност, да коју рекнемо о вјерским одношајима у Босни прије богомилства.

Бошњаци па Далматинци и остали Хрвати примили су крст из Рима по наговору византинскога цара Хераклија[1]) (410.—610.). Али не сви. Херцеговци у западној и југозападној Херцеговини или дјеломице не примише крста у опће, а дијелом отпадоше од њега, „да ни трачка каквом подаништву спрам византинскога цара не остане“ — вели сам цар Константин Порфирогенит[2]). Одатле се види, како су Византинци у име покрштења, што га је римски папа провео, арогирали себи неко државноправно право над покрштенима. А како је истом морало бити ондје, гдје су византински свећеници крстили! Тако остане све некако до године 875. Ове године протјера кнез Седеслав синове силнога бана Домогаја помоћу византинскога цара Василија I. Мацедонца, засједне на бански пријесто[3]), пређе на грчкоисточну вјеру и даде се као вазал у сузеренство цара Василија. Овом приликом буду покрштени по грчким свећеницима и они, који су били до сада погани[4]). Но двије године касније дигне се кнез Бранимир на Седеслава, убије га, па збаци са себе византинско господство и преведе народ опет под римокатоличку цркву[5]). У то вријеме пролазио је најприје св. Метод у Рим, а послије мало бјежали су Методијеви ученици из Панониje у Хрватску и Бугарску. Бан Бранимир их обједручке дочека, а они му уведу, као оно мало касније у Бугарској, народно богослужје и хијерархију.

Глава народне цркве постане бискуп у Нину, који отада носи наслов „episcopus croatensis“, а иначе по части био је владарев канцелар[6]).

По старом обичају и праву био је метрополита од Салоне (Спљета) примас свеколике старе Далмације, која се је простирала од Бара (Антивари) до Истре, а одавле уздуж Саве до Дунава, те је према тому обухватала данашњу цијелу Хрватску, Славонију, Србију, Босну, Далмацију, Херцеговину и Црну Гору. — Но с временом подигне се барска бискупија на надбискупију, па овамо припадну сви градови Дубровнику на југу, те Србија, дочим се је за Босну и Дубровник водила парница између спљетског и барског надбискупа, док напокон не буде и Дубровник подигнут на надбискупију, а босански бискуп подређен дубровачком надбискупу. За вријеме ове парнице припадала је Босна номинално под барскога надбискупа, док су у истину извршавали јурисдикцију надбискупи спљетски. — Према тому простирала се је јурисдикција спљетскога бискупа од Дубровника преко цијеле Далмације, те Босне, Хрватске и Славоније до Дунава. — Него и та јурисдикција била је такођер више номинална него фактична. У истину покоравали су се спљетском надбискупу само латински градови у далматинском приморју, док је сва нутрашња земља признавала бискупа у Нину својим духовним главаром. Зато се нањ и срди латинац арцињакон спљетски Тома, велеħ: да је он у истину надбискуп у спљетској метрополији. Осим тога спомиње, како је нински бискуп богат. Његов метрополита, надбискуп спљетски, да је био сиромах напрам свому суфрагану, бискупу нинскому. А то да и није било никакво чудо, кад су хрватски

---

[1]) Конст. Порфирог. (Const. Porphyrog.), „De adm. imp.“, погл. 32.

[2]) Конст. Порфирог., „De vita avi sui Basilii Maced.“.

[3]) Joan. Диак., „Chron. Venet.“, дј. Муратори, I.

[4]) Конст. Порфирог., „De vita avi sui Basilii Maced.“.

[5]) Joan. Диак., „Chron. Venet.“, дј. Муратори, I.

[6]) Thomae Archidiac., „Eccl. Salonit.“.

владари миловали нинске бискупе, те их обдарили добрима и влашћу по свој унутрашњости своје државе, све тамо до преко Саве и до Дунава.

Из овога јадиковања Томина разабиремо, да су хрватски владари његовали народно богослужје и у велике частили народно свећенство, те га богато обдаривали; много богатије него латинске бискупе. — Да је то било трн у оку латинским свећеницима, то си можемо мислити. У вријеме када је арцијакон Тома писао повјест салонске цркве, већ је била народна литургија сасвим притиснута о зид, а над њом се кочила латинска. Па ипак Тома пише о славенском свећенству таковом мржњом и презиром, да се одмах види, како ју из дна душе мрзи. А какова је истом морала бити та мржња, док је народно богослужје славило славље под окриљем домаћих владара!

Латински клер у Далмацији, који је увијек много ближе стајао римској столици него славенски, радио је из петних жила, да сатре славенско богослужје у нашим земљама. Напокон у папи Ивану X. нађе свога човјека. Овај подузме да изведе оно, што је латински епископат толи врућe желио. — Године 927. буде сазван у Спљет црквени сабор, који је имао да оно проведе, што је већ било у Риму закључено. Био је то велебни збор. Уз краља Томислава нађе се све што је било угледних људи у држави, толи свећеничког коли свјетовног сталежа. Ту се је налазио као гост и српски жупан Захарија са многобројним својим великашима, који је пред једно двије године побјегао пред царем бугарским Симеоном. Симеон био му је наиме освојио сву земљу, а сав народ одвео, по свједочанству Константина Порфиргенита, у сужањство, тако да је сва земља остала кроз седам година пуста. — Захарија добјеже под окриље краља Томислава, да га склоне на савез и рат против Симеона. То му је доиста и пошло за руком. Између Симеона и Томислава дође до рата, а због тога буде одгођен црквени сабор, док се рат сврши. — То се догоди већ концем исте године, а на прољеће наредне године буде сазван поновно сабор[1]).

Какова је била ситуација у сабору? Краљ Томислав без двојбе се је информирао, каково влада расположење у Риму. О папи Ивану сачувала се је вијест, да се је изјавио о славенском богослужју: да га не би нити сам анђео с неба могао увјерити о ваљаности тога богослужја. — Је ли то истина или није, на ствари мало мијења, кад се погледа на тврдоглавост латинскога клера на сабору. Било како му драго, али краљ Томислав мора да је увидио, е је наступило вријеме, гдје разлози не вриједе. Њему није преостало друго, него или с папом ступити у отворени бој, или напустити и латинском фанатизму жртвовати народну светињу, — Знао је краљ, да би ово потоње могло довести до грађанског рата у држави а он — који је био колико из љубави за народну ствар, толико из политичких интереса сав одан народном богослужју — био би се морао учинити крвником свога народа и рушитељем државних интереса. — Био је то тешки дилема, у којем се краљ налазио. Но његов државнички ум нашао је излаза и из овога тјеснаца. — Како наиме читаво држање хрватских владара показује, они су ударили средњим путем: они не хтједоше озловољити нити папе ни народа. А држање Томислављево показује, да је он сам тој политици правац опредијелио. — Да папу не изазове даде он мирно закључке стварати; а да народ не узбуни није дао закључака провађати. Од ријечи до чина још је далек пут, мислио је краљ, слушајућ драконичке захтјеве латинског клера на сабору у Спљету.

---

[1]) Рачки, „Mon. Croat.“.

На самом сабору држао се је краљ врло резервисано. Он је настојао да се прикаже посве неутралним, као да ни једној странци не подаје предности. А то је и било најпаметније што је могао у тај час чинити. Али што се је више краљ шутњом ограђивао, тим је енергичније грмио бискуп нински. А узмемо ли на ум, да је овај био „краљевски“ бискуп, како вели Тома арцињакон, и уједно канцелар краљев, онда можемо закључивати, да је он изражавао и мнијење краљево. — Бискуп нински бранио је народно богослужје великим одушевљењем и енергијом, али закључено буде онако, како су то хтјели латински бискупи. Народном богослужју буде отпјевано погребно опијело.

Закључци на сплетском сабору нијесу били створени за то, да се под браву закључају, већ да се обнароде и по могућности проведу. — Они дакле буду народу проглашени. Но како? Без двојбе на онаки начин, како су били на сабору створени. Латински епископи прогласили су их својим вјерницима као побједу и опијело омраженом славенском богослужју; а нински бискуп прогласио их је свому стаду без двојбе у оном духу, у којем је на сабору говорио: прогласио их је као насиље и атентат на народне светиње.

Овако је ево само свећенство бацило зубљу раздора и вјерскога фанатизма из саборнице у народ. — Шта се је сада збивало не спомиње нам се од згоде до згоде, али из вијести, које су нам се сачувале, можемо себи слику донекле представити. — У другом наиме сплетском црквеном сабору, који се је обдржавао некако пôдруго стољеће касније за краља Петра Крешимира, има један закључак, који гласи, да се има онај казнити као кривац увреде Величанства, који би свећеника убио. Ето одатле се види, да је народ у свом огорчењу убијао латинске свећенике[1]). — Тако је ето одговарао народ на закључке првога сплетскога сабора. А како се је држала спрам тих закључака влада, т. ј. краљеви?

Већ сама околност, што је било нужно, да се још једном у исту сврху састане црквени сабор, који је исте закључке створио, доказује, да су први закључци остали празно слово на папиру. А узме ли се у обзир, да су ти закључци још много драконичнији него они првога сабора, онда се одатле може закључивати, да овај други сабор нипошто није био задовољан са држањем хрватских владара, јер су ти закључци неизравни прикор за ове владаре.

А то су хрватски владари у потпуној мјери и заслужили — ако ствар посматрамо са становишта латинскога епископата. — Јер ови владари не само да нијесу искорјењивали славенскога богослужја, већ — horribile dictu! — радили су шта више о том, како би и саму сплетску метрополију, то гнијездо латинштине, пославенили. Та ено краљ Крешимир II. на саблазан побожних Латина протура свога човјека, Хрвата Добрила (Тома арцињакон зове га Дабралом), за надбискупа саме сплетске метрополије!

И тако та ствар потраје све до краља Петра Крешимира I. — За овога краља буде обдржаван други сплетски црквени сабор (1068.). На овом сабору буде славенском богослужју у истину задан смртни ударац. Нинска бискупија буде докинута, те ондје гдје је прије столовао славни Гргур нински, одсада сједи арцињакон. — Овим буде народна црквена хијерархија разорена. Свеколико свећенство (дакле и славенско), ексимирано испод краљевске власти (т. ј. заштите), буде подвргнуто јурисдикцији сплетскога надбискупа (главни стожер латинштине). Бискупом

[1]) Рачки, „Mon. Croat.“, „Acta conc. Spalat.“.

могао је постати само латинац. Славенски свећеници могу службу обдржавати само тако дуго, док траје помањкање латинског свећенства.

На овај начин буде славенско богослужје ограничено само на ниже свећенство и прости пук. — Је ли краљ Крешимир строго провађао ове закључке, тешко је под сигурно устврдити. Но судећ по тому, како он уз латинске самостане богато надарује и славенске, усудили бисмо се устврдити, да није ни он тјерао мак на конац. — Али да није био баш у вољи народу, дало би се одатле закључивати, што народ није изабрао за краља његовог синовца, потоњег краља Стјепана, који је показивао много наклоности за латински клер, већ бана Славића.

Сасвим другим путем удари краљ Звонимир. Овај краљ био је на неки начин радикални реформатор. Он покуша стари, рекли бисмо парламентарни устав и децентралну управу претворити у апсолутистичку и централистичну монархију. У црквеној политици удари путем закључака сплетских сабора. — Та његова политика узруја и побуни народ, те га овај у сабору убије. Но тим се самом славенском богослужју као и домовини слабо послужило. Иза дванаестгодишњих грађанских бојева буде изабран краљем Коломан I. — Овај је био пријатељ латинскога клера, те га обдари (1108.) истим повластицама, које је уживао угарски клер. А то је било доста, ако се узме на ум, какову је власт дао други сплетски сабор латинском клеру над славенским.

И политичке околности ишле су у ово вријеме у прилог латинскому клеру. Далматински градови потпадали су сваки час под млетачко господство, па се је тако догађало, да је наш метрополита, наша врховна црквена глава и готово цијела виша хијерархија постала туђим млетачким подаником! К тому добије и млетачки патријар дозволу за уплитање у наше црквене одношаје. И тако оста народно богослужје изврнуто нападајима од свих страна, а помоћи му ни откле. Бискупа и вишега свећенства, које би га бранило, нестало је, сплетски сабор га докинуо; краљева, који су имали смисла за народно богослужје нестало; племство поцијепало се у политичке странке и тратило вријеме у политичким раздорима. А нижи клер и народ не могаше на ино него мучке поднашати фанатизам талијанско-латинскога клера, који је сада поступао — судећ по Томи арцијакону — по оној — veh victis. — Да, народ је шутио, али је у срцу скупљао сав јад и сву мржњу на нове пастире, у којима није видио него вукове. А то је било и сасвим логички; оно свећенство, које је доживило, да га је народ убијао и злостављао, тешко да је сада долазило међу народ као кротки пастир међу своје стадо.

Такав одношај потраја све до онога времена, кад наше земље спадоше под византинско господство за цара Мануела. У вријеме пак овога господства ако се одношаји нијесу погоршали, то се сигурно нијесу ни побољшали. — Нашим читатељима су познате основе цара Мануела, како се је хтио дочепати западно-римске круне, како се је папи улагиво, како је на свој двор дозивао далматинске бискупе, како их је даровима и одликовањима хтио за себе предобити. — Овакав цар дакако да није подизао и бранио славенско богослужје, тим мање што га је у својим покрајинама — у Бугарској и Трацији — дао ногама газити. О том можемо бити сигурни. — Под оваким приликама не би било никакво чудо, ако се је пријашње вјерско одушевљење на обим странама изродило у сектарски фанатизам. — Каково расположење духова је владало у то вријеме, о том немамо писаних споменика, па за то можемо ту празнину испунити тек помоћу психолошких опажања. Али за то нам се је управо из овога доба сачувао забиљежен један догађај, који нам

оваково психолошко комбиновање силно поткрепљује. То је уморство надбискупа сплетскога Рајнерија, кога су убили људи из племена Качићева. — Тома арцијакон описује нам Рајнерија као свеца, а ми знадемо, да је Тома нада све странчарски пристран, прави занешењак, загрижени латинац и љути противник свега, што је на славенско спомињало. — Ако је пак Рајнерије толику симпатију уживао у Томе, онда је то довољни знак, да су глагољаши имали исто толико разлога, да га не воле. — Овај чин ево доста јасно показује, до којега је ступња допрла мржња у народу на латинско-талијански клер, када се је народ усудио дићи руку на самога метрополита!

Оне увјете дакле, који су Србију очували од херезије и који су учинили, да херезија није могла — како Рачки вели — ни сјемена посијати а камо ли родом уродити, — те увјете је латински клер код нас разорио. А још прије него је на тим развалинама могао да сагради нову зграду, зграду латинскога богослужја — дошли су други наимари, који су били народном умовању и осјећању много ближи, дођоше нови славенски учитељи — богомили. Латинско-талијански клер мислећи да ради за себе, радио је за богомиле.

У ово некако вријеме (око 1170.) био је наиме Стјепан Немања прогнао мноштво богомила из своје државе. А ови куд ће него у сусједну Босну. Додамо ли к тому још и живахни саобраћај са бугарским народом — онда нам није тешко разумјети, одакле онако ненадна широка зараза нашега народа херезијом.

У поткрепу овог нашега умовања ваља нам истакнути још једну чињеницу. — Богомилство рађа се у Бугарској средином X. вијека. Под конац истога вијека већ му се трагови налазе чак у Цариграду, па у Ломбардији, а половицом XI. стољећа већ цвате разграњено чак тамо у јужној Француској, док му у нашим земљама, ближњим сусједима Бугарске у то вријеме не налазимо трага. К нама продире истом почетком и половицом XII. стољећа. А зашто? Зато, јер су у X. и XI. стољећу код нас још владали они увјети, који нијесу дали нити да херезија „сјеме посије а камо ли да родом уроди“.

То су ето опћенити разлози, а сада ваља да још огледамо напосе прилике у Босни.

Босна, ма колика је и била пространа, није имала него једнога бискупа, који је столовао у Врхбосни (Сарајево). Према тому била је босанска бискупија пространија иего других пет мањих бискупија у далматинском приморју заједно. Некоћ припадала је босанска дијецеза под надбискупа сплетстога као метрополиту totius Dalmatiae. У истину пак покоравала се је нинскому бискупу, који је био „политички“ државни метрополита[1]). Године 1067. подреди ју папа Александер II. надбискупу од Бара (Антивари). У истом писму[2]) упозорује папа надбискупа, да у својој надбискупији има самостана quam Latinorum tam Graecorum sive Sclavorum, те га подучава: „ut scias, haec omnia unam ecclesiam esse“. — Ово је писмо јасно. Оно спомиње крај латинских самостана и славенске те изрично спомиње, да су и ти самостани римокатолички. Наш Рачки је погријешио, кад је изразио мнијење, да су то грчко-источни самостани. То су били глагољашки самостани, а ти су бројем били много претежнији у унутрашњости земље, док су латински били претежнији у приморским градовима. У унутрашњости земље био је народ

[1]) Thomae Archidiac., „Eccl. Salonit.“.

[2]) Кукуљевић, „Codex diplom.“, II.

славенски, а у приморју т. ј. у приморским градовима романски. — Барска надбискупија била је метрополија дукљанске краљевине; а у овој краљевини његовало се је и штитило славенско богослужје. Негдје у првој половици наредног (XII.) стољећа спадне босанска бискупија под дубровачкога бискупа, гдје се је латинска и славенска литургија за превагу борила и гдје је постајао надбискупом сад Латин сад Славен. Али овдје ни у једном случају није било славенско богослужје онако непријатељски прогоњено као у сплетској надбискупији.

Када су године 1180. наше земље стресле са себе византинско господство и опет признале Арпадовце за своје владаре, а особито откада је у грчком царству завладао по смрти цара Мануела такав неред, да је то царство постало посве непогибељним — мислио је краљ Бела III. да може сада мало енергичније провађати униформирање својих земаља. По обичају тадањег времена бијаше најзахвалније средство и форма, кад се је то могло чинити у име цркве и св. вјере. — А крај тога имао је он и врло добрих политичких разлога, да на сплетску надбискупску столицу посади некога Петра, родом Мађара. — Краљ Бела морао је наиме бранити Задар и друге далматинске градове против Млечана. Далматински, понајвећма талијански епископат вазда је подржавао тијесне свезе са сусједним Млечанима, па им је сваком згодом драге воље послужио ко оруђе. — Иначе био је угарски епископат као и сав остали у западној Европи, у латинском духу и језику одгојен и уређен. Према тому овај Петар Угрин није био у погледу славенског богослужја ништа бољи и попустљивији од надбискупа, поријетлом Талијанца. Дапаче пропагирањем латинштине могао је за себе стећи симпатија усред талијанскога клера. — А и краљ Бела морао је настојати, да са папом живе у добрим одношајима, па је и он као и сви његови нашљедници пропагирао латинштину, јер је тиме у једну руку мислио угодити папама, а у другу руку изједначивао је хетерогени славенски клер у нашим земљама са оним у Угарској. — И тако је ето било народно богослужје сада са двију страна притиснуто: са западне, далматинске и са сјеверне, угарске стране. — Године 1191. исходи краљ Бела III., да је папа подвргао босанску и хумску бискупију сплетској надбискупији. — Овиме је краљ Бела врло згодно израбио сукоб између дукљанско-хумскога кнеза Мирослава, брата Стјепана Немање и паше Александра. Мирослав био је наиме присташа и ревнователь богомилске херезије, па је као такав изагнао папинскога легата, када је овај дошао да га сврати на прави пут и да још неке друге послове с њим уреди. — Краљ Бела упозори папу на погибељ, која прijети Хуму и Босни од овакова херетика и на тај начин склоне папу, да је подвргао ове двије бискупије под његова надбискупа Петра Угрина. — Нешта прије тога умре Мирослав, брат Немањин, оставив жену без дјеце. Немања за то постави владаром у Дукљи и Хуму свога млађега сина Вукана. — Овај удари посве противним путем од свога стрица. Он се посвема привине уз римску столицу; а патарене, који су се у његовој земљи налазили, све прождене из својих земаља. Међу овима налазила се је и његова стрина, удова иза покојног Мирослава, која је била сестра бана Кулина. Ова се поврати к своме брату, а за њом пођу ваљда и они из Дукље прогнани патарени. И тако ето постане Босна уточиштем свим прогнаним богомилима и то по други пут. Пред која два и по деценија даде она заклониште оним богомилима, што их је био прогнао Стјепан Немања из Србије, и сада онима из Дукље и Хума.

Овај нови придошли елеменат, све кад не би имао никакових других додирних тачака са нашим народом у Босни, то би их била здружила мржња на туђина,

на туђи језик, туђе богослужје и туђе свећенство, које је ногама газило домаће светиње. Али овај нови елеменат имао је и те колико додирних тачака и са умовањем и са ћућењем нашега народа. Та ови су људи читали еванђеља оним истим језиком, којим и глагољаши; они су се крстили као и стари наши; они су се одликовали једноставношћу обичаја, показивали се кроткима и понизнима, те ћудореднога живота и т. д. Па и уређење њихове хијерархије потсјећало је на некадање уређење народне цркве. — А што се еванђеоских истина и догма тиче, зар је био народ танкоћутан за њих? У стогодишњој борби, не хтијући примати од Латина никаквих подука, а губећ све то више од науке у народном богослужењу, народ је био отупио за осјећање разлика у деликатнијим апстрактнијим теолошким питањима. Богомили пак тумачили су еванђеље популарно и простому пуку разумљиво. Укратко, празнину која је настала разорењем народнога богослужја и народне цркве, народ је раље испунио култом, који је пријашњему био сличнији и његову умовању приступачнији, него са оним, којега је мрзио, којега није разумио нити лахко схваћао.

Тако је по прилици дјеловала нова вјера у самому народу. А сада настаје питање, јесу ли исти разлози дјеловали и на бана Кулина, јер се приповиједа, да је домала и он кренуо у богомилство са свом својом породицом и са десет хиљада других Бошњака, како то папи јавља године 1199. Вукан, краљ Дукље.

Из године 1189. сачувала се једна повеља бана Кулина, трговачки уговор са Дубровником. — Из ове повеље даје се разабрати, да је бан Кулин ове године био још римо-католик. — Паче још и осам година касније имаде знакова, по којима би се дало са неком вјероватности, малне сигурности закључивати, да бан Кулин још није ударио стазом кривовјерства. Године наиме 1197. шаље он свога новоизабранога бискупа у Дубровник, да прими од дубровачкога надбискупа посвећење. — Патарени пак нијесу имали бискупа, већ приоре и префекте. А да је бан био већ тада прешао на патаренство, не би био требао бискупа, јер је већ у оно вријеме био назор „cujus regio illius religio“, како смо то прије разложили. Према тому оно је била државна вјера, коју је бан исповиједао.

Узмемо ли дакле, да је бан Кулин био још и године 1197. католик, дочим га двије године касније (1199.) тужи краљ Вукан паши не само као заштитника патаренства, већ и њега самога као некаквога апостола овога кривовјерства, који да је десет хиљада народа завео на ову херегију. — Пита се сада, одакле ова толи нагла промјена? Зар се је могао бан Кулин под своје старачке дане у двије године тако у својим вјерским назорима промијенити и попут каква незрела младића за новотарију одушевити? Имадемо ли овдје посла са каковом психолошком еволуцијом, неком врсти психичке сецесије, или су тому могли бити и какви други политички, државнички разлози? — Али кад проматрамо бана, како се домала понаша у овом питању, како тријезно ради и говори, без трага икакве вјерске занешености, а камо ли у каквом сектарском фанатизму, тада морамо помишљати, да су тому новому кораку бана, ако га је уопће починио, морали бити прије који му драго разлози него какво тренутачно вјерско или кривовјерско одушевљење.

Рачки и други, држећи вијест или тужбу Вуканову чистом истином, настоје да протумаче овај корак Кулинов другим разлозима.

Краљ Бела исходио је код папе, да је босанска бискупија била подређена под надбискупа спљетскога. — Питање је сада, да ли је босански бан био и могао

бити задовољан с овом промјеном? — Са политичког гледишта не може да буде двојбе, да би за босанскога бана било најповољније, када би била у Босни основана посебна самостална, изравно св. столици подређена метрополија. Но није ли то било могуће, тада је било најповољније да босански бискуп буде суфраган дубровачком надбискупу. То су босански бани знали и зато су из петних жила настојали да тако будне, па су то и постигли. — Него, ако је било босанским банима много стало до тога, да свога бискупа ослободе испод јуриздикције дукљанскога надбискупа, колико мање могли су жељети, да ступи њихов бискуп под јуриздикцију спљетскога надбискупа, под метрополиту, који се од давнине показује најљућим противником народног богослужја и народних уредаба, па који је још к тому сваки час знао потпасти под млетачку државу. — А најмање угодно могло се је то чинити сада бану Кулину, гдје је на спљетској метрополитској столици сједио човјек послан од краља Беле, краљево оруђе! Није ли ово био прецеденс, који је опомињао, да ће се често пута послати овакав човјек, какав је био Петар из Угарске? Тко је тако умовао није се преварио, јер неколико година касније видимо опет на метрополитској столици у Спљету некога неукога, раскалашеног угарског Нијемца по имену Гунцела. — Овакови људи могли су босанским банима задавати неприлика код наименовања и посвећења босанских бискупа. — Бан Кулин знао је за све те неприлике, које су одатле могле настати; знао је он и за артикуле другог спљетскога сабора, који су били у кријепости у спљетској метрополији, гдје се је сав клер ексимирао испод јуриздикције банске, те био посвема и у свему подређен надбискупској власти.

Судећи по држању бана Кулина ова промјена догодила се је без његова знања, без његове воље и приволе, онако некако њему за леђима. — Овакова одлука мора да је бана љуто увриједила, па се зато он спрам тога — на неки начин рекли бисмо комплота од стране краља и папе — и понаша. Он наиме ту промјену сасвим игнорује и презире. Године 1197. шаље он наиме новоизбранога босанскога бискупа по старом обичају опет у Дубровник на консекрацију, премда је Босна била тамо од године 1191. подвргнута под спљетску метрополију. — Да с овим поступком бановим није био задовољан нити спљетски метрополита, нити краљ ни папа, о том нема двојбе. Та бан је радио управо њима успркос. — Биће да су краљ и метрополита одлучно захтјевали, да дође босански бискуп на консекрацију у Спљет, те се тиме силило бана, да се покори овому новом стању и да га тиме призна законитим. Бан се је по својој прилици у тој ствари обратио на папу и доказивао неоправданост оваких новотарија у његовој бановини, а без његове приволе и питања. — Тога нам додуше споменици не казују, но држимо, да се такав корак даде лахко у склад довести на бановим значајем. — По својој прилици да бан није нити сада код папе ништа исходио, па је из огорчења, те у мисли, да ће се тиме папи и краљу из руку измаћи, прешао на патаренство. — Тако од прилике умују наши повјесничари.

Да је у Босни патаренство брзо ухватило корјена, дало би се закључивати одатле, што бан није баш мрким оком гледао на те нововјерце. А нема двојбе да је к тому доста допринијела и банова сестра, удова покојног Мирослава, љутога патарена, који је отворено папи ускратио послух. Овај примјер његовог шуре, који је остао некажњен, могао је бана потакнути на толерантност. Али у првом реду биће да је бана озловољило и патаренству попустљивим учинило ово сплеткарење краљево и папино.

Интриге против бана Кулина.

Све су се околности регби некуда уротиле, да отешчају положај бану Кулину: и папински двор и краљ угарско-хрватски и сусједи, сви раде на том послу, што хотиче што нехотиче. А када пошљедице избију на површину, онда ће сви позивати Кулина на рачун, као да би он сам био кривац свему. Папе свеђер недостатно или једнострано информирани тјерају воду на млин својих (т. ј. католичких) противника, да то нити не опажају. Они уважају штокакве новотарије, које народ огорчују, а лукави патарени — in vulpina accedentes pelle, како вели један сувременик — израбљују те погрјешке политике римске курије и огорчење народа онамо, да огорчене наврате на отпад од цркве, на херезију. Такову погрјешку учинио је папа Хадријан, предшасник Александра III., када је справио задарскога надбискупа под јурисдикцију млетачкога патријарха. Није ли ово била несретна мисао? Задрани боре се већ од вијекова против млетачке наметљивости, жртвују крв, живот и иметак у крвавој борби против Венеције, гледају у њој непомирљивога крвног душманина — а папа их једним потезом пера справља барем у црквеном погледу у неку овисност од Млечана. Је ли онда чудо, што се огорчени Задрани ускомешали и побунили у првој прилици, гдје је та новотарија имала уродити практичном пошљедицом? То се догодило год. 1178., када се новоизабрани задарски надбискуп дао у Млецима од патријарха потврдити. Но не може се уствrдити, да је овдје папа Александер III. баш посве неутралан. Он нагиње на страну Млечана, те некуда софистику тјера кад хоће да умири Задране лијепим ријечима, док на другој страни стоји посве уз Млечане. У писму што га шаље новоизабраному бискупу задарском Теобалду [1]) весели се папа, што су га у почетку грађани „honorifice“ примили, те га „devote ac reverenter“ саслушали. Али се чуди што су се послије толико узбунили „moti sunt ultra modum“, кад су чули, да је (Теобалд) обећао послушност (de promittenda... gradensi patriarche... obedientia). Папи се чини још чудније што су дозволили, да њихов надбискуп прими посвету (консекрацију) од патријарха, док firmissime contradicunt, да патријарха потврђује сам избор надбискупа. Сада папа тврди: да је нешта већега консекрација од конфирмације избора. На концу налаже, да за три мјесеца има ићи у Венецију обећати патријарху покорност, а клер и народ имаде онамо привести, да не буде давао повода да се патријарх потужи; ако пак Теобалдо не би послушао, тада га папа већ унапријед лишава палија (части) и власти надбискупске.

Ми се не ћемо упуштати у расправљање, да ли је виши акт консекрација или конфирмација, али истичемо само то, да је потврда избора — како би се данас јуристички рекло — акт управоправни (verwaltungsrechtlich), који припада данас држави, а у оно вријеме био је то jus cleri ac populi. То је било политичко право, а не духовно. Према тому могао је папа уступити млетачкому патријарху духовно право, а то је консекрација, но нипошто оно право, које ни њему није припадало. Зато Задрани и привољују на консекрацију по патријарху, али му не дозвољавају потврду избора. Истина Александер III. не захтијева више него да се у свему проведе наредба његова предшасника Хадријана (.... prout in eodem privilegio continetur, tibi tuisque successoribus iadrenses archiepiscopi tam consecratio quam confirmatio reseruetur) [2]), али како Хадријан, тако и Александер III.

[1]) Кукуљевић, осн. дј., II., стр. 107. и 108.

[2]) Писмо истога папе патрнјару млетачком у истој ствари. Кукуљевић, осн. дј. стр. 109. и 110.

могли су знати, да оваково право не ће Задрани дозволити своме противнику, Венецији. У најблажијем случају била је ово најбезобзирнија повреда такта. Пошљедица тога била је, да је то само поспјешило крвави рат између Задра и Венеције, који је дуље времена потрајао.

Једнаку неопрезност почини Клемепт III. спрам бана Кулина и Бошњака, када их онако преко ноћи изузме од дубровачкога а справи под сплѣетскога надбискупа. Год. 1188. шаље новоизабраном дубровачком надбискупу Трифуну плашт и попис његове надбискупије, гдје се и Босна спомиње[1]), а двије године и пô касније (1191., 13. марта) шаље плашт надбискупу сплѣетском, те набраја и Босну[2]) као суфраганију.

Да је ово дјеловало на Бошњаке слично као и она наредба Хадријанова на Задране, то смо донекле разјаснили у предидућем одсјеку. А најјаснији је тому доказ тај, што је бан Кулин ову Клементову наредбу напросто игнорирао, те неколико година касније послао новоизабранога босанскога бискупа на посвету у Дубровник, по старом обичају, гдје га у истину посвети надбискуп Бернардо (1195.)[3]).

Огорчено оваковом политиком краља и курије одвраћало се племство од католицизма и упадало у херезију, а то је учинио већ прије и сам Мирослав Захумски. — Бан Кулин долазио је овиме у врло неугодни положај: је ли хтио чинити све онако, како је од њега тражила курија, могао је изгубити ослонац у народу, је ли се хтио томе противити, долазио је у сукоб са краљем и папом. — За краља Беле још није дошло до тога сукоба, јер се је породио рат између Млечана и Беле ради Задра. Мало година иза тога умре и краљ Бела III. (1198.).

Краљ Бела раздијели своју власт онако, како ју је некоћ раздијелио његов отац: старијему сину Мирку даде угарско краљевство, а млађему Андрији даде управу и част војводе над хрватским земљама. Оба ова брата били су млади и ратоборни људи. Особито је Андрија био некакви славохлепни вјетрогоња. Видећи распадање византинскога царства, одлуче они покушати да своју власт на Балкану прошире на рачун Византинаца. Прилике су биле тому доста згодне: рат између Византинаца и Бугара, претендентске борбе у Цариграду, натезање и свађе међу српским великим жупаном Немањом II. и његовим братом Вуканом, краљем дукљанским. Веће љубави од ове међу српском браћом није било нити међу Мирком и Андријом. Мирко се по свој прилици бојао славохлепности Андријине, која му је већ дотужила, јер се је Андрија и оружаном силом дизао на брата, па га је хтио по свој прилици забавити у својој околици, у свом сусједству у Босни. А њему самому (Мирку) добро је долазила у прилог политика Вуканова. Одатле се роди споразумак, којему је по свој прилици била сврха, да прогута великог жупана Стјепана Немању и бана Кулина.

Овој основи ишла је добро у прилог та околност, што је Стјепан II. Немања био привржeник источне цркве, дакле по назору западњака шизматик, а бан Кулин био је опет сумњив, да пристаје уз херезију, патаренство. Ово је служило, рекао би, темељом цијелој основи, која се састојала, закључујући по сачуваним вијестима у овом: краљ Емерик и краљ Вукан освојиће Србију, скинути Стјепана II. Немању, а на његово мјесто засјешће краљ Вукан као вазал краља Мирка. Да

[1]) Кукуљевић, озн. дј. стр. 148.

[2]) Озн. дј. стр. 162.

[3]) Кукуљевић, озн. дј. стр. 175.

се папа предобије за ову основу, ваља да се Вукан прикаже надасве оданим католиком, те правим контрастом Стјепану. Он, Вукан, у својем католичком заносу привешће цијелу Србију у крило католичке цркве.

Тако се је ето имало поступати обзиром на Стјепана Немању и Србију. Што се пак тиче бана Кулина, ту је требало само показати, како је он окорјели херетик заједно са својим Бошњацима, па онда није било тешко предвиђати што ће слиједити. Ваља знати, да је за овај случај т. ј. за обрађење односно за искорјењење херетика већ опстојао читави дограђени систем, који би се онда био имао упоравити на бана Кулина и на Бошњаке. Да узмогну читатељи разабрати, какову је кашу смислио закухати краљ Вукан бану Кулину, — да се узмогне просудити погибељ, у којој се је тај час налазила Босна, ваља да прикажемо тај систем. Он је био већ створен за западне херетике, Катаре, Валдензе, Патарене и како су се већ звала та браћа наших богомила, који су се били раширили преко великог дијела Италије, Француске, Њемачке, све тамо до Фландрије. — Ми ћемо тај систем приказати и зато, јер је по више пута на Босну управљен био ако не за бана Кулина, то за његових нашљедника. Одавле ће разабрати читатељи не само то, како се је са појединим херетицима поступало, већ и то, што је чекало овакову кривовјерством заражену земљу или покрајину, те нарочито владара, ако је био и он заражен кривовјерством. Према тому ће се видјети, што би било задесило Кулина бана, да није умио одвратити од себе ову покору.

Већ године 1157. бавио се је римски сабор са патаренском, или како су је на западу звали, катарском херезијом. Тада буде закључено, да се кривовјерцу одузме сав иметак. А папа Иноцент III. управо у ово вријеме о којем говоримо (1199.) потврдио је овај закључак, те га још раширио тиме, што је одредио, како се има тај заплијењени иметак подијелити, да буде чим успјешније дјеловао. У ту сврху одреди он, да се једна трећина даде оному, који је кривовјерца дојавио и ухватио, једна трећина оному суднштву које је кривца казнило, а трећа трећина да се даде на добробит и утврђење мјеста гдје је кривац ухваћен.

Нема двојбе, да су ове одредбе биле подобне да подигну сумњичења и делаторију, те су могле постати средством за одмазду особних освета и мржња.

К овим наредбама од 1157. буду додане још неке, створене у саборима у Турсу (1163.) и Ломбердсу (1165.). Него као да те наредбе нијесу особитим успјехом уродиле, јер након два деценија види се папа Луције III. принукан, да особно отвори сабор у Верони (1184.) те да под самим својим предсједањем изради цијели систем, по којему се има поступати против кривовјераца. Ту буде одређено, да сваки бискуп имаде по један до два пута у години посјетити оне жупе, за које би се дочуло да су кривовјерством заражене, те ондје истрагу повести. Истраживало се тако, да су били одличнији људи из жупе позвани пред истражитеља, овдје су били заприсегнути, те су под присегом морали проказати своје суопћинаре, које су држали за кривовјерце.

Сумњиви имали су се похватати и довести пред истражно повјеренство. Овдје им буде најприје протумачена наука цркве, а онда се испитивало кривовјерце о њиховој кривој вјери и о кршћанској католичкој вјери. Ако би се окривљеник показивао опорим, те на питања не би хтио одговарати, тада су се имала употријебити варварска средства онога вијека: кушња кипућом или леденом водом, или усијаним гвожђем. Папа Иноцент III. забранио је додуше ова окрутна истражна средства, али су их државне власти још дуго и дуго употребљавале.

Ако би се који кривовјерац добровољно ставио пред истражно повјеренство, тада се је имао јавном присегом одрећи блудње, учинити покору и обвезати се, да ће радити да на прави пут доведе заблудјеле. На овај начин избјегао је казни.

Него искуство је доказало, да су често и сами бискупи били донекле заражени кривом науком, зато папа Иноцент прими истрагу у властите руке, одузев то право бискупима. Одсада је св. столица из своје средине шиљала легате са упутама и пуномоћима на све стране, гдје је било нужно да се кривовјерство истријеби.

Црквене казне биле су екскомуникација и интердикт, па је овом казном знала црква ударити цијеле покрајине и државе.

Теже од црквених казна биле су државне, које су особито заштитнике кривовјераца погађале. Сам кривовјерац био је позван да се у року од годину дана пријави пред истражним повјеренством. Ако није хтио послушати, тада је био изопћен, изгубио је иметак, а правовјерни нијесу смјели с њиме опћити под пријетњом црквених казна. Мало не истом казном буду и они ударени, за које се је држало, да су заштитници кривовјерника. Ови су били проглашени инфамнима, а као такви били су неспособни за цивилна и јавна права. Они нијесу могли обнашати никакве јавне службе, изгубили су грађанска права код збора, право опоруке, свједочење код суда и т. д. А папа Иноцент III. одреди поврх тога (год. 1200.), да се овакови „fautores“ још и новчаном глобом ударе, која није смјела бити мања од четвртине читавог иметка кривчевог.

Државне области ишле су у свему на руку цркви, јер су чиновници били обвезани, да присегну сваке године на законе, издане против кривовјераца. Зато када би инквизитор провео истрагу и пронашао кривњу, он би кривца ударио само црквеним казнама: екскомуникацијом и интердиктом, а даље би уредовале државне области и државни закони, који су се на кривца одмах употребили без икакве даљње истраге или пресуде од стране државе.

Тако је било у земљама, гдје су владар и његове области били одани цркви. Но шта онда, ако би владар сам пристао уз кривовјерство? И за ову евентуалност била је одредба у приправи. — Владар, који би уз кривовјерце пристао, био је једнак њима, па су га према тому имале стићи и исте казне. И он се имао екскомуницирати и интендиктом ударити. А као што је поданик губио свој иметак, тако је владар имао изгубити свој пријесто и земљу. Да се пак сврха получи, позвала је св. столица сусједне владаре у свети рат, крижарску војну, подјељивала је владарима и ратницима опросте; њихове државе и иметак узимаше папа под особиту заштиту док би трајао рат, подјељиваше новаца и оружја; а поврх свега, прогласив земљу кривовјернога владара за res nullius или за feudum св. Петра, дозвољаваше да ју крижар заузме са правом власништва.

Ево овакови су тада били закони и одредбе против кривовјераца, а на папинској столици сједио је човјек, који је начело Грегорија VII. — да су сви владари вазали св. столице — знао подићи до зенита. С оваковим човјеком није било шале, а то је најљуће искусио Рајмунд VI., гроф од Тулусе, који је по свом државоправном положају, а и моћи од прилике био сличан бану Кулину. Јер као што је бан Кулин био вазал краља Беле, тако је Рајмунд био вазал француског краља; а као год што је бан Кулин настојао, да тај државоправни одношај постане што климавији и да на неки начин падне у заборав, тако је радио и гроф Рајмунд, па је то већ и посве постигао. Зато ето имао би криво који би мислио, да

су ове мјере биле шпецијално за Бошњаке створене, како неки мисле по наговору угарских краљева. То није исправно. Наши читатељи виде из горњих закључака, да су ти закони били створени још прије него што се знало, да у Босни има уопће патарена, или свакако прије него се је дочуло, да је бан Кулин главом прешао на ту херезију. Познавајућ дакле ове уредбе, ми бисмо могли са неком сјегурности нагађати, што је папа учинио, када му је Вукан (1193.) дојавио о патаренству у Босни, и приказао бана као неког апостола патаренства, све кад и не би имали писмених доказа. Но овако, гдје имамо дипломатске доказе сувишно је свако нагађање, те је довољно да констатујемо, е је папа сада проводио само тврдом логиком начела оног доба у складу са државоправним односима Босне спрам краља.

Знајући сада папа, да је Босна „terra regis Ungarie", а њезин господар вазал regis Ungarie, те да је и сам бан отпао од вјере, не обраћа се на бана, већ на његова господара краља Мирка (јер је међутим Бела умро 1196.). У том писму разлаже најприје папа, којим правом се он (папа сам) на краља обраћа, и даје му налоге, истичућ грегоријанско начело о вазалству, а онда навађа те налоге у смислу закључака оних црквених сабора, што смо их горе навели. Зато папа говори краљу Емерику: „Ако не би споменути бан протјерао све кривовјерце из потчињене себи земље и ако им не би заплијенио иметка, тада протјерај ти њега и његове кривовјерце не само из његове земље, него из цијеле Угарије; а њихова добра заплијени, гдје год их у твојој земљи има. Па и самом бану нека твоја милост не опрости, већ изврши против њега оно право, које ти по државној власти припада, ако се не би дао другачије на прави пут довести."

Смисао писма је дакле, да краљ позове бана: нека у року од године дана искорјени кривовјерце буди милом буди силом. Ако у то вријеме не би бан заповиједи извршио, онда нека краљ као банов суверен узме ствар у руке, па протјеравши бана да проведе горе споменуте одредбе.

Тако ето пише папа краљу Мирку у октобру 1200. На овом писму значајно је то, што папа нити једном ријечи не спомиње извјештај Вуканов, већ се позива на пријаве од стране сплетског надбискупа Бернарда, који је засио метрополитанску столицу као наслједник Петра Угарца, те се одмах показао горљивим ревнователем католичке вјере и прогонителем кривовјерства. Херезија била је наиме допрла до под зидине саме бискупске палаче у Сплету. Већ у самом граду опстојала је патаренска општина. А нови надбискуп хотећи прочистити своју дијецезу нађе запријека у Кулину бану, јер је овај давао уточишта онима, које би надбискуп прогонио. — Папа је очигледно држао дискретнима пријаве Вуканове, без двојбе на властиту молбу Вуканову, јер овај у истину игра чудну ролу. Док се папи улагива на све могуће начине, дотле кује сплетке против свога брата Стјепана (потоњега првовјенчанога краља Србије), против бана Кулина, па не штеди тобоже ни самога краља Емерика, да га мало оцрни с недостатности мара у прогањању кривовјерства, само да тим већма себе истакне. Јер ето хвали покојнога краља Белу III., како је знао Кулина присилити, да шаље своје патарене на испит и оправдавање пред папу.

Овакав су ево план углавили краљ Вукан и краљ Мирко тамо негдје у години 1192. А сада да видимо како су га извађали.

Из писма папе Иноцента III. на Ивана де Касамарис и Симеона субђакона, којим их именује својим легатима за Дукљу, разабире се, да је краљ Вукан замолио

папу негдје у другој половици године 1198., нека би му послао своје легате, да учине ред у његовој држави обзиром на вјерске ствари. Писмо ово писано је у почетку мјесеца јануара 1198.[1]). Сјетимо ли се, да се хрватски војвода Андрија, брат краља Мирка, у мјесецу мају налазио у Дубровнику, враћајућ се са војне у Хуму и Рашу, гдје је извојштио „славну побједу“[2]), можемо закључивати, да је та читава основа испредена између Вукана и војводе Андрије, односно краља Мирка пригодом ове војне, па се краљ Вукан дао одмах на извађање ове основе. — Папа је услишао молбу Вуканову, те послао горе споменуте посланике. Још ови нијесу нити своје задаће у Дукљи обавили, још су боравили у Дукљи, и већ се жури краљ Вукан да се папи захвали, што му је послао овако врсне људе и јавља, како већ почима сунце сређе обасјавати његову државу. Краљ Вукан прави компликименте папи све у шеснаест, а вршак постизава то метанисање, кад Вукан изјављује, да је чак по крви рођак папин. А кад се је до сита наметанисао pro domo sua, онда почима наводити воду на млин краља Мирка[3]). Сада најгоре пролази у овом писму бан Кулин. У истом писму приповиједа папи, како је Кулин тобоже преварио краља. Када је наиме краљ притиснуо Кулина, вели Вукан, да је тада бан послао тобоже своје људе к папи, да исповиједе своју вјеру, а ови да су донијели кривотворене листине од папе, у којима да им папа дозвољава ову вјеру. Но најзначајније је, што Вукан моли папу, нека би склонио (suggeratis) краља Мирка на истребљење патаренства у Босни. Као да је Мирка требало молити!

Овакове вијести стављају бана Кулина у чудну свјетлост. Кад би ово истина била, онда би нам се бан морао причинити некаквим плитким и наивним кратковидником, који мисли е је овако глупим изговором залудио и папу и краља.

Ово је по свој прилици гола подвала Вуканова, јер се о тому нигдје ништа не спомиње. Кулин је по свој прилици изрекао намјеру (а то је и послије учинио).

Него као да папа није баш сасвим вјеровао Вукану. Њему су била позната вјечна трвења балканских владара, па били они и рођена браћа (н. пр. Немања и Мирослав); па и само писмо Вуканово састављено је да одмах пада у очи, како жели себе узвисити пред папом, па било то и на рачун других. Зато папа

---

[1]) Кукуљевић, озн. дј. стр. 201. и 202.: Innocentius... J(oanni) et S(imeoni)... apostolice sedis legatis... charissimo in Christo filii Vu(lcani) illustris regis Dalmatie et Dioclie precibus inclinati, qui, ut ad eum legatos mittere deberemus, instantissime postulavit... vos... duximus transmittendos..... Datum Laterani VI. idus ianuarii.

[2]) Кукуљевић, озн. дј. стр. 192. Anno dominice incarnationis millesimo centesimo nonagesimo octauo, die sexto astante mense maio... Post felicem et gloriosissimum victoriose dominationis illustrissimi Andree, tercii regis Bele filii, triumphum, quem sibi omnipotens ducatus sui protector et auctor, de Dalmatia et Chroatia magnifice conferre est dignatus, atque post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victorium cum ad jadertinam civitatem victor rediret, ducatus sui jura disponens...

[3]) Кукуљевић, озн. дј. стр. 216.

Вуканово писмо папи. Вукан се хвали и метаниште: „Interea noverit paternitas vestra, quia augustalo stemmate undique insignimur, et quod gloriosius et beatius est, vestri generosi sanguinis affinitatem habere cognovimus...“

Изхвалив овако себе, удара по бану Кулину: „Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie, videlicet Bossina pullulare videtur, in tantum quod peccatis exigentibus ipse ban Culin cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Mirosclaui che mensis (uxor) et cum pluribus consanguineis suis seductus, plus quam decem milia Christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exarcebatus illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos. Illi autem simulatis litteris redierunt, dicentes a vobis concessam sibi legem. Unde rogamus ut regi Ungarie suggeratis, ut eos a regno suo euellat tamquam zizania a tritico.“ — Тајнер, „Mon. Slav. mer.“, I., 6.

опрезно поступа. Удовољив Вукановом захтјеву, шаље одмах свога посланика Ивана де Касамарис у Дукљу, да одржава тај Вукану толи жељени сабор; а што се пријаве гледе бана Кулина тиче, ту не одлучује ништа. По свој прилици дао је он налог своме посланику, да из ближега проучи стање у Босни, па да онда јави, у колико је истинита пријава Вуканова.

Папиноga изасланика Ивана видимо у Дукљи већ године 1199., но ништа се не спомиње, да би он што јављао о Кулину. Истом под јесен наредне године (1200. у октобру) обраћа се папа на краља Емерика. Па и у овом писму позива се на тужбе спљетскога бискупа Бернарда. Спљетски бискуп али не говори о бану, да је и сам херетик, већ само да херетицима уточиште и заштиту даје и да их назива „једино правим кршћанима“, те тиме да их више части од других кршћана.

У часу, гдје су бана овако тужили са свих страна, није му пријетила велика опасност од стране краља Емерика. Године наиме 1199. и 1200. опет се је дигао Андрија војвода хрватски на брата свога Емерика, јер је овај дао свога малушнога синчића окрунити за краља хрватског по спљетском надбискупу Бернарду. Овај рат отегне се готово кроз цијелу годину 1200. и заврши се тиме, да је краљ Емерик, апелирајућ на вјерност и на витештво Хрвата, склонуо ове, да оставе на цједилу војводу Андрију, којега онда зароби краљ Емерик. Зато краљ не узмогне ништа друго учинити у часу кад је примио папино писмо, него да се писмено или по посланицима обрати на бана и да га опомене на извршивање оних, против кривовјераца створених закључака. То се је могло догодити негдје концем исте године (1200.). Бан Кулин да не изазове с једне стране сукоба с краљем и папом, а с друге стране да не узмора одмах заподјети грађанскога рата, прихватио се дилаторних средстава. Он се прикаже краљу вољним да послуша, али се причини невјештим разлици богомилске херезије и кршћанске вјере. Зато обећа: да ће послати неколике прваке ове секте у Рим, нека сама св. столица испита ствар, па што она одлучи да ће он учинити. А што се вјере тиче, нека св. отац истријеби што не ваља; а што је добро нека утврди код ових првака босанске херезије.

Између овога обећања банова и његова извршења протекла је цијела једна година. Бан Кулун није се одвећ журио. По свој прилици он је ишчекивао вијести из Угарске и Хрватске. Но ове вијести нијесу му могле много наде улијевати. Док је био војвода Андрија у борби са краљем Емериком, могао је бан Кулин знати, да се нема чега бојати. Војвода Андрија могао је бана сваки час требати, зато се није било згодно са баном посвадити, па си тако бана за леђима учинити непријатеља. Зато и нема нигдје трага о каквој напетости између војводе и бана кроз цијеле четири године Андријина војводовања у Хрватској. А одатле сигурно и смјелост бану Кулину. Но овај час чамио је војвода Андрија у кули у градићу Кнегинцу крај Вараждина као заробљеник, дочим су Хрвати мировали у свој оданости спрам краљ Емерика. Сада је био краљ јак, јер је успоставио мир у Угарској и Хрватској, а тиме је постао опасан бану. Уважујућ околности одлучи се бан напокон, да обречено учини. У ту сврху пошаље у Рим са дубровачким надбискупом и арцијаконом Марином неколико богомилских старјешина.

Рекао би да је Кулин предвиђао, да ће папа осудити патаренску науку, па да би могао оне прије двије године изречене захтјеве поновити, те бана опет силити, да почне огњем и мачем искорјењивати патарене; с тога се домисли, како ће тој евентуалности предусрести, те ствар на повољнију колотечину наврнути. У ту сврху

замоли папу, нека би му послао способних и поузданих људи, који би њега и његов народ у правој вјери утврдили и црквене одношаје у Босни организовали и уредили.

Овдје је бан показао дипломатске и државничке вјештине, јер савршеним тактом поступа тако, да му и краљ и папа морају попуштати те дозволити, да бан на неки начин и бискупа спљетскога и краља Вукана изигра, који су били ипак personae gratissimae на папинском двору. Он ево умије да краља, свога суверена и његова бискупа, а свога метрополита уклони од рјешавања управо оних ствари, гдје се је краљева сувереност имала у првом реду дати осјутити — а то је у уређењу босанске цркве. Истина, за кратко вријеме освануће у Босни надбискуп Бернард; но која разлика у начелу! Он ће доћи у Босну као папински повјереник, а не као краљев бискуп и босански метрополита, и то (у друштву са папинским легатом Иваном де Касамарис) са задаћом, да удовоље бановим захтјевима, т. ј. да уреде католицизам и да уреде цркву. Од колике је то важности, колики је то дипломатички успјех банов — то на први поглед нити не упада у очи, па зато се тому досад није ни поклањала довољна позорност.

У нашој литератури усталило се мнијење, што га је покојни Рачки унио, да је бан Кулин „самостално“ владао, т. ј. био сувереним владаром Босне. То мнијење поглавито утврђују на темељу трговачкога уговора између бана и дубровачке републике (11. августа 1189.), надаље на темељу тога, што је непосредно, изравно општио са ваљским државама и са папом, те напокон што је у унутарњој управи управљао неодвисно, од краља самостално.

Ми се чудимо, што су наши писци првој тачки давали овакову важност за оно феудално доба, гдје трговачки уговори нити данас толике политичке замашитости немају. По модерном међународном праву могу и вазалне (полусуверене) државе склапати ваљане трговачке уговоре без питања свога суверена, посве неодвисно и самостално. Па ипак је то један од међународних правних аката, који иначе припадају само потпуно самосталним државама. Ако се дакле по трговачким уговорима нити данас не може закључивати на сувереност једне државе, како би се то могло за феудалног доба, гдје је сваки кнез, бискуп, град, овакове уговоре склапао и којекаква регална права извршавао, која иначе данас само држави припадају.

Много више него први разлог вриједи данас онај други. Но за оно доба не значи ни он скоро ништа. Зар нијесу Шубићи (Павао и Младен), Нелепићи, Бабоничи општили изравно са папом? А шта да рекнемо истом о њемачким кнезовима, вазалима њемачког цара!

Исто тако нити трећи разлог не подаје права, да се из неодвисне унутарње управе изводи сувереност. Тај разлог не вриједи нити данас, јер државе стојеће под протекторатом владају се такођер у унутрашњој управи неодвисно и самостално, па за то ипак нијесу „самосталне“ у оном смислу, како то схваћају наши хисторичари. А што тек да се рекне за оно феудално доба, гдје је сваки кнез или војвода у својој кнежевини или војводини владао толи неодвисно од свога владара, да се је знао и оружјем опријети свому суверену. Доста је да споменемо одношаје и држање многих њемачких кнезова спрам Хенрика IV. и спрам Фридрика I. Барбаросе. Али да не идемо тако далеко просуђивањем примјера у туђину, навешћемо Младена Шубића, који се је опирао свому краљу оружјем, па онда Ивана Нелепића. А зар није Стјепан Котроманић са Дубровчанима навални и обранбени савез

склапао против српскога владара Стјепана Душана, као да би био суверени владар. А како је вазалска обијест управо у угарско-хрватским земљама баш у ово вријеме преотела мах, најбоље свједочи та околност, што је двадесет година касније (1222.) племство скројило само себи повластице како је хтјело, а краљ Андрија II. још је морао потписати и то, да сваки великаш има право оружјем се дићи на краља, ако би овај кушао та права вријеђати! — Не, не, из ових опћенитих, свуда по феудалним државама уобичајених прерогатива великаша, не смије се за бана Кулина скројити никаква суверена „самосталност". Бан Кулин био је напросто један од најмоћнијих, ради пространости и удаљености бановине од средишта власти, најнеодвиснијих, па ако ћемо да будемо искрени — ради своје моћи и неке сјегурности, коју му је географички положај подавао — најбезобзирнији вазал, али суверен нипошто. Оно мало сачуваних вијести што спомињу његов одношај спрам краља, достатне су да покажу, е је краљ ипак своја права суверености реално извршавао, у колико су у феудално доба та суверена права стајала у руци краљевој.

Држимо да је било овдје на мјесту, да ту блудњу исправимо, која је под ауторитетом једнога Рачкога и Клаића подобна, да заведе на странпутицу у просуђивању тадањег доба, читаву нашу читајућу публику. Сваки то не зна, да славни Рачки, ма колико и завријеђује да се призна хисторичким ауторитетом на подручју јужнославенске повјести, ипак није компетентан, да поставља необориве државоправне засаде. На ово ваља да сврну позорност наши млади прегаоци на пољу хисторичког истраживања, те да не опетују увијек једну погрјешку славнога нашега учитеља.

Ко би желио доказивати сувереност бана Кулина, тај не смије истицати опћените карактеристике феудалног доба, јер тиме се не ће моћи доказати оно што се управо жели. Много више говорила би тој предмијеви у прилог банова црквена политика, или тачније говорећи, чињеница, да је бан Кулин изравно са папом уговарао о уређењу босанске цркве. Та чињеница потврђивала би барем настојање баново, како би се до суверености попео, као што она потврђује његову дипломатску вјештину, којом је умио из тога уговарања искључити свога суверена.

Да читатељ узмогне просудити сву важност овога дипломатског успјеха, споменути нам је једну другу готово сувремену сличну чињеницу, да се види, како је римски двор обзирно поступао и како је тешко било штогод слична исходити.

Којих тридесет година иза бана Кулина наговори бискуп загребачки Стјепан Бабонић војводу Хрватске Коломана, брата краља Беле IV., нека би исходио код римске столице, да ова канонички здружи бискупију загребачку са надбискупијом спљетском, па да онда припадну загребачком бискупу части надбискупа спљетскога. (Primas Croatiae.) Ова молба била је образложена тиме, да је надбискупија спљетска својим опсегом и својим дохоцима на толико се смањила, да метрополита спљетски не може да довољно своју част репрезентира[1]). Други мотив био је, да ће се овиме господство Арпадоваца у нашим земљама сигурније учврстити. Оба ова разлога били су потпунома истинита и умјесна. Откада је наиме на територију некадање спљетске метрополије ускрснула бискупија у Бару, Задру и Дубровнику, а загребачка бискупија потпала под надбискупа у Калочи (за св. Ладислава), од онда се

[1]) Крчелић (Kerchelich), „Hist. Eccles. Zagrab.".

опсег сплетске метрополије сузио на неколико далматинских градова, од којих је сваки готово имао свога властитог бискупа. Према тому имао је сплетски надбискуп још доста бискупа суфрагана, али је имао за то тим мање доходака. Његови дохоци нијесу надмашивали дохотке његових подређених бискупа.

Једнако је било истинито образложење и са политичке стране. Далматински градови и њихов талијански клер, вазда су очијукали преко мора са млетачком републиком, па се често догађало, да је и сам сплетски метрополита потпао под политичку област млетачку. Да овај метрополита, који је био уједно млетачким грађанином није поспјешивао интересе угарских краљева, то не треба тек доказивати.

Ову молбу подупирао је и војвода Коломан и краљ Бела IV. из политичких разлога, па ипак ју је папа одбио, премда с каноничке стране није било запријека. А како замашни и радикални бијаху тек захтјеви бана Кулина, па ипак је он готово на полак успио.

Оцјенивши овако држање баново по заслузи, вратимо се на течај ствари. Рекли смо, да је бан Кулин након одуљег отезања (скоро цијелу годину) послао своје посланике у Рим. То се је догодило године 1202. А у исто вријеме у јесени долази Емериков гласник к паши, који му јавља, да је угарски краљ земљу српскога жупана опет под своју власт вратио. Ево што се је међутим догодило у Кулиновом сусједству:

Како је већ напоменуто, папа је послао своје посланике капелана Јована де Касамариса и арцијакона Симеона у Дукљу, гдје су ови исте године (1199.) обдржавали црквени сабор. Но у исто вријеме добили су они задаћу, да походе и великог жупана Стјепана у Раши, те да му понесу папина писма. Што је папа писао жупану, о томе нема споменика, но може се нагађати, да је то у савезу са дојавом краља Емерика, е је Србија шизматичка земља, па сада опомиње папа ваљда Стјепана, нека пређе са својим народом у крило римокатоличке цркве. — Али се је сачувао одговор Стјепанов папи. Стјепан је по свој прилици нешта знао или бар слутио, што му спрема брат Вукан и краљ Мирко, па се сада причиња пред папом готово правовјернији и оданији римској столици од самога Вукана. У истом писму јавља папи, да ће му папински посланици саопћити, кад се врате у Рим, што им је он (Стјепан) говорио[1]). Уједно јавља, да ће до скора сам послати своје посланике у Рим. А што је жупан Стјепан молио папу (1200.) и у коју је сврху слао своје посланике у Рим, то приповиједа сам папа у писму од 15. септембра 1204., што га је писао краљу Емерику. Ту вели папа: „Племенити муж Стјепан, велики жупан Србије, понизно нас замоли по часним посланицима, е би му послали којега легата, који би превео његову земљу у покорност римској цркви, те да би му послали по истом посланику краљевску круну. Ми смо одлучили, те у смислу опћега сугласја наше браће (кардинала) удовољисмо његовој жељи, одредивши за посланика пречасног нашег брата г. бискупа од Албана.

Али дочувши да би то било сасма против твога Величанства (Serenitas) и на уштрб твоје особе, одустасмо од тога[2]).“

---

[1]) Innocentio Dei gratia summo pontifici et universali papae Romanae Ecclesiae... Stephanus... magnus juppanus totius Serviae salutem tamquam patri suo spirituali... Nos autem semper consideramus in vestigia sanctae Romanae Ecclesiae, sicut bonae memoriae pater meus, et praeceptum sanctae Romanae Ecclesiae semper custodire, et in proximo legatos nostros vellemus transmittere ad sanctitatem vostram. Nos autem locuti sumus dictis venerabilibus tuis legatis, quoniam ipsi cum ore eorum narrabunt sanctitati vostrae eloquia mea. — Тајнер, „Mon. Slav. mer.“, I., стр. 6.

[2]) Потхаст (Potthast), „Regesta“, I., 197., бр. 2284.; исп. стр. 157., бр. 1797.

Посланици Стјепанови дошли су дакле бадава у Рим. А шта се је даље догодило, приповиједа исти папа у истом писму овако: „А ти затим, када си подложио Србију и скинуо Стјепана а на његово мјесто поставио Вукана, по својим посланицима јавио си нама, да је твоја жеља привести ону земљу у покорност римске цркве, те си уједно тражио, да се истом Вукану — придржавши себи сва права у временитим (политичким) стварима — пошаље краљевска круна“ [1]).

Та војна и тај превратъ у Србији догодио се у години 1202. А калочки надбискуп буде овлаштен, да српски народ преведе на унију са Римом, те да одријеши Србију од покорности спрам патријара у Цариграду „пошто нити он не исказује дужну покорност спрам папе“ [2]).

Вукан владао је у истину у Србији још негдје до конца године 1203., јер папа опомиње бугарскога цара Кало-Јоана, који је био управо ове године ступио у унију са римском столицом, да живе у миру са Вуканом, који да је такођер „драги син“ цркве, да се не би царевој или Вукановој земљи догодила непоправљива штета [3]).

Писмо од 21. новембра 1202. садржаје именовање, напутке и пуномоћи посланицима. — Од ове двојице био је Иван по свој прилици већ у Риму, камо се је био са своје дипломатске мисије са Балкана повратио. Бернардо имао се је по свој прилици о тому истом обавијестити, кад папин посланик ступи на далматинско копно, те се је онда имао придружити Ивану. — То се међутим није догодило, јер већ рано у прољеће наредне године видимо Ивана, гдје проваља у Босни папине налоге, али се у његовом друштву спомиње само дубровачки арцијакон Марин, бивши Кулинов посланик у Риму, док се о Бернарду ништа не спомиње.

Напутак, што га је папа дао својим посланицима, гласио је сасвим у духу молбе Кулинове, што ју је био по својим посланицима управио на папу. — Ту им се налаже: нека истраже вјеровање и понашање бана, његове обитељи и његових поданика (а то је и сам бан тражио), па што је у складу са црквеном науком, то нека влашћу апостолске столице потврде, а криво на прави пут сведу. Против опорих кривовјераца нека поступају по прописима што постоје против хереткка.

Поводом ове мисије папинскога легата Ивана, настала је регби живахна кореспонденција између папе, краља, папиног легата и бана. Од те кореспонденције сачувала су нам се три сасвим савремена списа, од којих не знамо који је важнији и вриједнији од којега. То су: изјава босанских патарена, нека врст реверса, како бисмо ми данас рекли, којима се патарени одричу своје досадашње блудње, те обећавају, да ће у будуће бити вијерни и послушни синови католичке цркве. Други спис говори такођер о патаренима; у њему пише краљ Емерик папи о доласку босанских патарена пред краља и њиховом, краљу заданом обећању. — Спис је овај још од велике државоправне важности, јер непобитно доказује државоправни

[1]) На озн. мј.

[2]) „...quatenus accedens personaliter in Serviam, meganippanum ipsum prelatos et nobiles universos, in orthodoxa fide confirmes, et ab eis juratoriam recipias cautionem, quod nobis et successoribus nostris... bona fide curabunt de cetero in spiritualibus obedire... et abadientiae vinculo, quo videbantur patriarchae Constantinopolitano teneri, denunties penitus apsolutos, quia cum ipse debitam nobis obedientiam non impendat...“ — Потхаст, „Regesta“, I., 163., бр. 1864.

[3]) ...nobilitatem tuam monemus et exhortamur attentius, quatenus cum dilecto filio, nobili viro Wlco, pacis studeas foedera reformare, ne, occasione discordiae, terra tua vel eius, incurrat irreparabile detrimentum. — Потхаст, I., 174., бр. 1995.

одношај (staatsrechtliches Verhältniss) босанскога бана према краљу, те обара мнијење наших повјесничара, који тај одношај сматрају међународноправним (völkerrechtliches Verhältniss). — Трећи напокон спис важан је зато, што нам баца свјетлост на захтјеве банове, ради којих је бан по свој прилици молио папу, да му пошаље „поуздана и способна“ човјека.

Пошто су дакле ови споменици од толике вриједности и важности, биће добро, да их у главноме наведемо, јер ћемо тада лакше моћи надовезати неке примједбе, које ће нам те списе и оне околности, на које се исти односе, нешта јаче објаснити.

Како смо горе споменули, биле су папинским посланицима на 21. новембра подијељене — како се данас вели — акредитиве т. ј. вјеродајнице, којима се посланик опуномоћује. — Према тому могли су посланици стићи к бану некако средином мјесеца децембра, ако су се одмах спремили на пут. Но јер усред зиме није било згодно сазивати црквеног збора, то није нити чудо, ако читамо, да се је овај састао истом у првој половици мјесеца априла (дне 8. априла 1203.) — И тако је папин посланик имао готово пуних пет мјесеци времена, да истражује „што по кривовјерској опачини заудара“ те да то „по пропису сведе на пут истине“.

Мислимо, да није двојбе, е је папин посланик ово вријеме у истину проборавио у Босни. То закључујемо већ по самому оном папином писму од 21. новембра. Да није папа хтио, да посланик иде под зиму у Босну, не би му издавао налоге већ сада, него у прољеће, када би га онамо слао. Надаље дало би се то закључивати и из глаткога ријешења и брзога успјеха посланикова на црквеном збору. А то не би било тако брзо и онако — како се бар чини — радикално успјело, да посланик није радио и обилазио по земљи већ прије састанака странака на црквеном збору. А напокон свједочи то и само писмо посланиково папи, кад говори о пространости банове земље („regnum“ у средовјечној латинштини нема се дословно узети као „краљевство“, већ управо — како га лијепо превађају нашим језиком писани дипломатички списи — regnum значи „владање“, Herrschaftsgebiet, што још не значи „Königreich“. Слично то схваћа папин посланик). — Он вели, да баново „владање“ опсиже „десет дана пута и више“, а то доказује, да је он толико требао док је обишао Босну.

Кроз тих пет мјесеци могао је легат Иван упознати и бана и банову породицу, најугледније људе у земљи и заблуде патарена, те онда све то „по прописима довести на пут истине“. — Па доиста оно очитовање, што се је саставило на црквеном збору, мислимо да довољно доказује, како је легат Иван темељито истрагу провео, те све забиљежио, у чему се је до сада гријешило, и у чему се у будуће не смије гријешити. — Ова дакле изјава имаде се сматрати као резултат петмјесечнога рада Иванова.

Ми смо већ прије рекли, да се не ћемо упуштати у теолошку страну питања, јер је то наш покојни Рачки компетентније обрадио него бисмо ми то могли учинити. Зато ћемо ми овдје изнијети само оне изватке из списа, који нашему становишту више одговарају.

Ево дакле тих мјеста из списа:

„У име вјечнога Бога ‚створитеља свих ствари‘ (иначе су богомили вјеровали, да је Бог створио само душу, а враг све друге тјелесне ствари) и откупитеља људскога рода, од утјеловљења његова године 1203., а шесте године владе господина папе Иноцента III. (Дакле бројење строго католичко.)

„Ми приори оних људи, који смо до сада нарочито само себи присвајали име кршћана у Босни, обећајемо у име свих, у присутности господина Ивана де Касамариса (de Casamaris), капелана папе и римске цркве, у ту сврху у Босну изаслана, пред господаром (patrono) баном Кулином, владарем (domino) Босне, за све који су од... наше братовштине: да ћемо се држати уредбе и заповиједи римске цркве коли живљењем и владањем нашим, толи да ћемо јој бити послушни те живјети по њеним прописима, обвезујући се за свеколике припаднике наше дружбе и јамчећи са својим посједом и цијелим иметком, ако би икада у будуће ударили у кривовјерску опачину...

...У свим нашим мјестима, гдје има фратарских самостана (fratrum conventus), имаћемо ораторије (богомоље), гдје ћемо се ми фратри јавно састајати, по ноћи да пјевамо јутрању, а по дану да пјевамо часове...

...По свим нашим мјестима имаћемо свећеника, који ће барем по недјељама и благданима читати мисе по црквеним обредима...

...Жене, које буду од нашега реда, биће од мушкараца одијељене толи у спавалиштима, коли у благовалиштима; а ниједан фратар не ће разговарати самац са самом, да се не би крива сумња породила. У осталом не ћемо примати ожењеног или удате, осим ако би се обојица обратила, обећавши чистоћу узајамном приволом.

...Никога у будуће не ћемо примати међу себе, који би по сигурном знању био манихеј или иначе какав кривовјерац...

...Када умре старјешина (магистер), тада ће приори од данас у будуће за сва времена бирати прелата (prelatum), којега ће једини папа потврђивати.

...А да све ово стече вјековиту вриједност, потврђујемо власторучним потписом."

Потписани су осим папиног легата Ивана и бана Кулина ови приори: Драгиша, Љубин, Драгота, Прибиша, Љубен, Радош и Владош, који говоре у име своје властито и у име своје браће (фратара).

На ове нам се је ево изреке у том очитовању осврнути, јер нам оне штошта неизравно приповиједају, о чему иначе немамо изравних споменика; или барем не за ово доба.

Понајприје нам је истакнути, да се овдје састајемо са првим почецима организације патаренске хијерархије у Босни.

Овдје се обвезују прочелници (приори) фратарских самостана; а свим овим самостанима и приорима стоји на челу „магистер". Ми имамо једно извјешће о уређењу босанске (богомилске) цркве из године 1433., гдје се разне црквене части овим редом напомињу: дјед, гост, старац, стројник. Али ово извјешће датира из доба, када је босанска црква своју организацију посве крају привела, довршила. — По овој каснијој организацији били су магистри, како доказује Рачки („Рад", X., стр. 184. и 185.) најнижи степен у вишем реду. Сасвим другачије било је то у прво доба, за вријеме бана Кулина. Овдје је магистер прочелник цијеле хијерархије, па зато приори обећавају у часу, гдје се обраћају на послушност римској цркви, да ће у будуће тога магистра потврђивати једини папа. — Из овога слиједи јасно, да је за бана Кулина тај магистер била прва част у богомилској хијерархији.

Но колико је то јасно, толико је нејасно, у каквом одношају има да стоји тај будући „прелат" у општој хијерархији католичке цркве. — Да тај „прелат" има исто бити, што је до сада био магистер, о том нема двојбе; но чему мије-

њање назива? Је ли се под тим мислила част „бискуп“? Сјегурно није, шта више баш обратно. Ми мислимо, да је тај назив управо за то изабран, да се имену „бискуп“ избјегне. Ово би се лакше одгонетнуло, кад бисмо имали пред собом изворну, нашим језиком писану листину, а не овај — како Рачки каже — „рђави превод“ на латински језик. — Него свакако и у изворнику није стајао назив „бискуп“. — Осим тога Босна је већ имала свога бискупа, али овај је био подвргнут сада сплѣетскому, сада барскому, сада дубровачкому, а од 1191. опет сплѣетскому надбискупу (чега бан Кулин упорно није хтио нити законитим признати нити обдржавати) — док ови приори хоће, да њихов „прелат“ буде једино и изравно папи подвргнут. А какову је част имао тај прелат обнашати нуз већ опстојећег бискупа? — Нама се чини, да се под овим „прелатом“ не разумијева част свјетовног већ редовничког клерика. А то је тим вјеројатније, што овдје говоре приори самостана, да ће они бирати тога прелата. — Према тому био би тај прелат нека врст „генерала босанске браће“. — Но било сад како му драго, једно стоји непобитно: крај постојеће свјетске (латинске) цркве (бискупије) у Босни, хтјело се је ево овиме подићи другу, од прве различиту и од прве неодвисну цркву. Ево овдје имамо непобитни доказ, да су Бошњаци (богомили) и бан Кулин пристали на унију, али у латинску цркву (хијерархију) не ће ни сада. — Е па шта су онда могли хтјети? — Можда би нам на то питање могла она изрека какав одговор дати, која говори о самостанима (fratrum conventus).

Како се види из овога извјешћа, или боље изјаве, сијело и срчика богомилства угнијездила се је управо у самостане. Кому не пада овдје на памет писмо папе Александра II. Петру надбискупу барскому, којим му подвргава босанску и хумску бискупију (1067.) и гдје га подучава: „Monasteria quoque tam Latinorum quam... Slavorum cures, et scias, haec omnia unam ecclesiam esse“. — Дакле то су били некадањи глагољашки славенски самостани, а то нам недвојбено потврђују и скроз народна имена њихових приора. — Одатле се ето може закључивати, да су они самостани, гдје се је служба Божја народним језиком славила, гдје се је славенска литургија гојила, листом прешли на патаренство, чим су опазили, да сам бан то дозвољава или барем нити најмање не ириječи. Ваља држати на уму два разлога, због којих је богомилство једним махом освојило срца славенских глагољаша. Богомилство уважало је наиме посвуда народни језик у своје богослужје. Оно је учило: да свето писмо имаде исти успјех у народном као и у латинском језику (Рајнер [Reiner], н. пр. Рачки, „Рад“, X., стр. 234.); а молитва у народном језику паче да више вриједи за свјетовњаке који не разумију латински; за ове дапаче да латинска молитва уопће ништа не вриједи (на озн. мј.). — Надаље богомили нијесу никада искривљивали св. писмо, већ су га увијек аутентично преваћали; паче и онда, када им то није ишло у прилог (Рачки, на озн. мј.). — А нијесу ли управо то наши глагољаши тврдили, научали и за то прогон трпили од стране талијанско-латинскога клера већ тамо од нрвога сплѣетскога сабора (927. и 928.)? Зар нијесу они имали аутентичне св. књиге још тамо од св. браће Ћирила и Метода?

У овој дакле изјави самостанских приора на „Bolinom poili“ дне 8. априла 1203. мислимо да избија на површину сва политика славенскога, глагољашкога клера у Босни. Он хоће, да спаси своју славенску литургију, било то у богомилству или у унији са римском црквом. Али он не ће заједничке хијерархије са латинским клером, јер га је искуство подучило, да у том лежи погибељ по саму народну литургију. У ту сврху траже босански славенски самостански приори свога вла-

ститог прелата, који ће бити неодвисан од осталих латинских арцибискупа. — А зар се у тому захтјеву не би могао открити покус, да се успостави пријашња самостална народна црквена хијерархија?

Ево ово је по нашем мнијењу дух и битност ове изјаве босанских приора; ово су биле жеље босанскога славенскога клера још прије састанка црквеног збора на „Bolino poili".

Бан Кулин, премда му се то са становишта вјере не може у славу уписати, био је у првом реду државник, те је ствари посматрао са становишта државних интереса. Зато може се рећи, да је он вијек, у којему је живио, за неколико вијекова in puncto вјерске сношљивости или можда чак у скептицизму претекао. — Да су њему биле познате аспирације домаћега глагољашкога свећенства и да је он симпатизовао са идејом самосталне народне цркве, организоване на народном темељу по примјеру уређене српске цркве, како ју је у то вријеме изваћао Немања, о тому не може да буде двојбе, јер је тиме најбоље унапређивао своје политичке интересе. А да је послије оне подвале, што су му је за леђима сплели године 1191. краљ Бела III. и папа Александер, стао и радити, да такову цркву оснује, мислимо, да не би била одвећ смјела претпоставка. — У ту сврху биће да је он стао на све начине подупирати славенску литургију, те да је и сам са својом обитељи јавно од латинскога обреда прешао на славенски, а то је онда дало повода краљу Бели, да га позове на ред, а краљу Вукану да га оптужи с отпадништва. — Ову пак претпоставку потврђивала би и та околност, што се из ниједнога списа не увиђа, да је бан у истину био отпао од цркве, како је то Вукан тврдио. И папин посланик, који је био пуних пет мјесеци на бановом двору, као и краљ Емерик знаду папи јављати, да је бан „заштићивао" богомиле, али да је и сам са својом породицом запао у херезију, тога осим Вукана не спомиње ни један. — Наши повјесничари, чини нам се, приписују одвећ велику вриједност Вукановом писму, које доноси пријаву, а премало позорности сврћају на списе послије проведене истраге, који ту пријаву не потврђују. — Према тому излази, ма колико и била политика банова у прилог богомилству, то нема доказа да је и сâм прионуо уз херезију. — А и појам „заштићивања" ваља мјерити мјером онога доба, а не по нашим данашњим назорима. — Данас се на примјер окривљује Америка, да заштићује злочинце, тате и дефрауданте. А зашто? Зато, јер данашње међународно право дозвољава, да страна држава пода азил бјегунцу, који је окривљен у другој држави ради политичког злочина, дочим се прости злочинци имаду изручити. Америка пак тому не удовољава принципијелно, већ факултативно. — По међународном праву онога доба — ако се смијемо тако изразити — био је сваки патарен сматран оваковим простим злочинцем, који се је имао изручити. Бан Кулин није био тога мнијења, како свједочи тужба сплетског метрополите Бернарда папи, јер он није хтио изручити сплетске и трогирске бјегунце освети Бернардовој. — А у својој бановини да је поступао по тада опстојећим прописима, био би морао дати богомиле ударити екскомуникацијом и интердиктом, те им иметак одузети; а јер их је било много, тада их силом или натјерати у црквено јединство, или изгнати из земље, или их мачем искорјенити. Између прогонства и заштите не познају тадашњи прописи никакви terminus medius, па зато и жигошу сувремени споменици бана Кулина „заштитником" кривовјераца, јер он није био њихов прогонитељ.

К учвршћењу овога назора много је допринијела уз Вуканово писмо (1199.) сама ријеч „patronus", којом споменути приори означују бана Кулина, кога одмах

називају „dominus Bosnae“, тако да ове двије ознаке могу бити разумјеване на неки начин као антитезе, те би се могле схватити као „patronus noster“, специјални „заштитник“ потписаних богомила, а не уопће њихов „господар“ или владар, јер је тај смисао опет привезан уз ознаку „dominus Bosnae“. Овако је по свој прилици и Рачки схватио ову ријеч, па је зато преваја са „заштитником“. Ми држимо, да се тому „patronus“ не треба толико важности приписати. Придружујемо се Рачковом мнијењу, да је ова изјава босанских приора била изворно писана у нашем језику, па истом за краља и папу на латински преведена. А у народном оригиналу биће по свој прилици стајала ријеч „господар“. Ово би ипак потсјећало на уплив било талијанске било византинске фразеологије. Ако је овдје по сриједи уплив талијански (а то би могло бити, јер су често путовали наши босански патарени у Италију, а талијански у Босну и Бугарску, како то лијепо приказује Рачки на више мјеста у својој расправи „Богомили или Патарени“ „Рад“, VII., VIII., X.), — онда је то узето према талијанској ријечи „padrone“. Но ова ријеч у средњем вијеку не значи што у класичној латинштини „patronus“ (а још мање што у римском пра̂ву), већ је то напросто данашње „signore“. А могао би ту бити и византински „kyr“, којим су насловом частили високу кнежевску господу. Да је тај обичај прешао и к нама, свједочи најбоље наш поп Дукљанин, који свакому грчкоме достојанственику придодаје редовито „kyr“ н. пр. kyr Alexius, kyr Joannes и т. д. А међу јужним Славенима и онако је уобичајено, да народ назива владара „господарем“. Црногорац и данас вели кнезу „Господару!“ Зато мислим да смо боље учинили, што смо превели тај „patronus Kulin“ са „господар“, него што чини Рачки, кад га преваја са класичним „заштитник“, што одвећ потсјећа на дух римскога права.

А сад, прије него пређемо на даље анализовавање даљих списа и с њима скопчаних догађаја, ваља нам још на око узети двије изреке.

Једна такова изрека вели: „да ће у свим мјестима, гдје има њихових фратарских самостана, у ноћи и у дану састајати се на пјевање одређених молитава“ (одатле Рачки наслућује, да су ти самостанци прије отпада од цркве припадали реду св. Василија); а друга изрека вели: „да ће по свим мјестима (дакле гдје нема самостана) држати свећеника, који ће мису служити по црквеном обреду (и друге службе вршити“). Одавле се види, да су ови самостанци имали и многа друга „своја мјеста“, гдје није било цркава и свећеника, па то најбоље свједочи, како се је у народу богомилство (а и народна литургија) дубоко увријежила. Ту се напокон спомињу и жене „que de nostra erunt religione“. Овдје двоје упада у очи: Прво „nostra religio“. Овиме се очевидно истиче нека друга, од обичајне латинске религије различита вјера. Али ови самостанци и приори биће одани римској столици, а опет ће задржати „своју“ религију. Није ли по томе јасно, да се овдје мисли славенско богослужје, које се је патаренством још јаче утврдило? А то се тим сталније може узети, што папин легат тражи од њих само обвезе, да ће се кривовјерних блудња оканити, док се о латинској литургији нигдје ни ријечи не спомиње у обећању и изјави ових приора.

Овакових женских самостана славенсског језика било је већ у хрватској држави. Позната је гласовита Већенега, рођакиња краља Петра Крешимира, предстојница женскога самостана у Задру. Зато мислимо, да и ови женски самостани датирају још из пред-Кулиновог, односно предбогомилског доба. Него нападна је она изрека, која се на те жене односи: „que... a viris separate erunt, tam in dormitoriis quam in refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur...“

Ово тим јаче удара у очи, што су богомили и закониту женидбу најодрјешитије осуђивали, сматрајући је гријехом и нечистим прељубом (Рачки, Рад, X., стр. 209—10). Но можебит је то била „духовна“ женидба? Није ни то, јер је духовна женидба по њиховом назору „свеза крштана и цркве“ (на озн. мј.). — Рачки одговара на овај конфликт између теорије и праксе: „У осталом било је и у Француској у исто доба случајева, да су католичке колудрице, придржавши родовничку одјећу, приступиле Катаром“ („Рад“, VII., 142.).

По нашем мнијењу ово је само констатирање чињенице, но није никакво објашњење логичног одношаја. Ми држимо, да се одговор на ово питање има тражити одмах у наредној изреци, која канда је надопуњак предидуће, те гласи: „у осталом не ћемо примати ожењеног или удате, осим да се обоје обрате, обећавши чистоћу обостраним привољењем“. Одатле би се морало закључивати, да прије није било тако, него да су примали и такове ожењене и удате, гдје нијесу обје странке приволиле, па зато и нијесу биле separatae a viris nec in dormitoriis nec in refectoriis. Истина ово се не да у склад довести са богомилском науком, али ваља на то мислити, да се је та наука у овај час истом у клици налазила, како то најбоље показује мањкава организација хијерархије и можда још боље трансигентна попустљивост, како се је показала на збору на Болином пољу. Зато је лахко могуће, да у првом почетку нијесу биле све те потанкости науке нити познате, или барем нијесу још биле проведене. А лахко би се дала помислити и аналогија са свим осталим реформацијама, гдје је свака шљедба, једва што би се одцијепила од римокатоличке цркве, одмах одстранила целибат свећенства. Лахко је могуће, да су тако почели у најпрви час и босански патарени по слободном тумачењу књига, а истом касније, кад су се боље упознали са богомилским тумачењем еванђеља, да су увели и строгу богомилску праксу.

И тако ето након петмјесечног рада без икакве силе и насиља пође легату Ивану де Касамарису за руком, те је склонио босанске патарене, да се поврате у крило римо-католичке цркве и да поприме у цијелости све науке католичке вјере.

Једино су за себе исходили два увјета: 1. да ће себи у будуће мјесто магистра бирати „прелата“, а тај ће бити подвргнут и одвисан једино о папи, и 2. „своју религију“ у свези са римском црквом. Са овим успјехом биле су регби све странке задовољне. У доказ, како искрено пристају на споменуте изјаве, пошаље бан Кулин са легатом Иваном приоре Љубина и Драготу, па и свога властитога сина пред краља у Угарску, да ондје још једном потврде и заприсегну своју изјаву. Ови то и учине, а банов син обвеже се још под пријетњом глобе од 1000 марака сребра, у своје и очево име, да у будуће не ће трпити кривовјерства у својој бановини (Тајнер [Theiner], „Mon. slav. merid.“, I., 22.). То се догоди 30. априла, како то краљ Мирко јавља папи Иноценту, дакле 22 дана иза збора на Болином пољу. Рачки мисли („Рад“, VII., стр. 142.), да је са овим патаренима дошао у Угарску и сам бан Кулин, те се обвезао краљу Мирку, како то горе стоји; а то није исправно. Њему, савршеном Латинцу овдје се је поткрала погрјешка, јер краљ изричито спомиње банова сина. Краљ наиме пише папи међу осталим: „... eadem capitula sub sigillo nostro contenta domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apod nos erat, dedimus..... Idem etiam cum hoc juxta voluntatem nostram admisisset, se in mano nostra.... obligavit, quod si de cetero supradictos vel alios homines in heresi scienter manutenere vel defendere... presumpserit, mille marcas argenti persolvet (Тајнер, на озн. мј.).

Да овдје није било притиска и силе, већ да су се на ово добровољно одлучиле странке, изјављују Љубин и Драгота кад пишу: „Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna et ipsius Bani Kulini, cum eodem domino I. Capelano ad H. (emericum) Illustrem Ungarie et christianissimum Regem euntes... juravimus hec statuta servare (Тајнер, I., 20.).

О овом догађају обавјешћује сада папу краљ Емерик, споменути приори Љубин и Драгота, легат Иван, па га је сјегурно обавијестио од своје стране и бан Кулин. Ми то закључујемо, премда се о бановој обавијести нигдје ништа не спомиње, по томе, што се не може ни помислити, да овакову згоду бан Кулин као вјешти државник не би израбио.

И тако је ето било ријешено „босанско питање“, судећи по сувременим вијестима, на задовољство свих странака. По овом срећном почетку морало би се закључивати, да је ствар овиме дефинитивно уређена и да се не ће требати више на њу повраћати. А како се онда не би чудили, кад једва што су се омакнула два деценија иза тога — чујемо још већу вику на богомилство, и кад га видимо у овај час у много јачој и крепчијој сподоби, него што је било прије „уређења“! А који су томе разлози? На ово питање није се још одговорило. Повјесничари задовољили су се да констатирају чињеницу, како ово „ријешење“ богомилскога питања не само није закрчило пут даљему ширењу херезије, већ као да га је само за час зауставило, да му тим шире отвори врата. А ипак је вриједно задубити се у ово питање, јер се одатле може видјети велики државнички поглед бана Кулина, који је можда једини између свих позваних фактора опажао, да се у овај час Босна налази на раскршћу између Рима и херезије. Он је регби најбоље осјећао, да се разложним поступком може овај пут за свагда ријешити питање херезије у Босни, као што се је ријешило и у Србији. А ако се то није догодило, не ваља корити бана, који је ипак са своје стране све учинио, ма да и није огњем и мачем међу кривовјерцима харао, да се Босна не отцијепи од Рима.

Бан Кулин био би морао бити одвећ кратковидан, кад не би био видио, до којега степена се је папинска моћ дигла управо у његово доба. Та он је могао на своје очи гледати оријашку борбу, која се по други пут заподјела између папинске и царске владе. На који је био излаз? Као што је Грегорије VII. довео Хенрика IV. у Каносу, тако је ето Александер III. довео Фридерика Барбаросу у Малу Азију на крижарску војну. А управо у ово вријеме дигао је Иноцент III. опет по Европе на ноге, да пође освајати свети гроб! — Ићи пркосити оваковој сили, која је била силнија од најсилнијих у Европи, која је управо у овај час извојштила недвојбену хегемонију у Европи, било би напросто лудо за једнога бана од Босне, па био он још колико јак и славан према својим околностима. То је знао бан Кулин, па зато избјегава сваки сукоб. А како је био за све своје владе опрезан и уман, те свим силама настојао да својој бановини обезбиједи садашњост, тако је без двојбе морао мислити и на то, како да јој осјегура будућност. А како ће ју боље обезбиједити, него ако ју доведе под заштиту највеће силе у Европи, под заштиту св. столице. На исти начин било би значило у сјегурну је пропаст гонити, тко би био Босну водио у сукоб са овом власти, на чију ријеч су послушни владари хватали оружје и водили хиљаде народа чак у незнане крајеве свијета, тамо у Азију и Африку! У оваковом дакле опћенитом стању ствари, бан Кулин није ни могао разборитим начином другу политику водити, него ону измирења своје бановине и свога народа са апостолском столицом. Та

политика била је једини прави начин, којим је могао својој бановини прибавити сјеверност напрам вани. Али и одвећ тијесно пријатељство, одвећ чврсти загрљај са свом власти носио је опет другу врсту опасности у себи. Власт апостолске столице, докле год би допрла, носила је са собом свој латински језик, своју латинску културу, своје латинско богослужје, те је безобзирно све народне особујности у јавности и цркви, а тиме и у самој обитељи и народу, у заборав потискивала, те народу отешћавала природни културни развитак на народним темељима, а често га за дуље времена управо зауставила. Тежину овога терета и тијесност ових спона не осјећаху сви народи једнако. Романи су се родили у тој култури и у том духу. Германи су као млади народи били покрштени и одгојени од латинскога клера; али Словени примише, заправо, покрштење и одгој у славенском језику и у славенском духу, те су у таковом одгоју и духу кроз неколико стољећа одрасли. Овдје је било мучно и неупутно тражити, да латинство истим кораком напредује као на западу. У данашње вријеме, приповиједају мисионарски извјештаји из Азије и Африке, дошло се је до увјерења, да је успјех обраћања доста лахак код народа пантеистичких и политеистичких назора; али неприсподобиво тежи је успјех са народима монотеистичких вјера. Присподобимо сада и мишљење наших дједова. Они су примили вјеру и литургију у славенском језику од св. браће Ћирила и Метода. У почетку нападали су непријатељи на саму њихову вјеру. Када се је доказало, да то није никакво кривовјерје, допустило им се кроз неколико стољећа исповиједати вјеру и литургију на својем језику. Тада на једном ето навале на језик, а да нико није могао нападати саму вјеру, која се тим језиком научала. Што су сада могли мислити наши стари, него да се туј иде не за добром саме вјере, већ да је то политика, наперена на затор народног језика.

А није ли та мисао могла тим прије завладати народом, кад се помисли само на начин, којим је латинско свећенство прогањало ту светињу народа, о којој вели фра др. Марковић: „(I Croati)... tennero sempre in conto di vere benedicione di Dio la loro messa slava, e le ebero cara piu de la papilla dei loro occhi“! Исти писац на истом мјесту вели: „Essa (народна литургија) ebbe a durare fiere e lunghe lotte... fu combattuta colle armi de ll'astuzia, del sofisma, della calunnia e della violenza, si chiamarono in ajuto contro di essa i potenti del secolo ed i papi come fosse in pericolo la civiltà, la fede e l' unitá della Chiesa cattolica“ („Gli Slavi ed i Papi“, I., стр. 151.).

Сплетски црквени сабори навијестили су смрт нашему народному богослужју не ради вјере већ ради језика; а наш народ навијестио је рат латинштини и опет не ради вјере већ ради свога језика. Народна литургија била је у оно вријеме народносним особинама једини бедем против поплаве латинштине. Тако се је ето и нехотице натрусило скроз вјерско питање политичком натрухом: народност се уско привезала уз богослужје. Према тому рат на утамањење овога богослужја означио је, или боље схваћао се као покушај, да се народу одузме језик, народност. Молимо читатеља, да нас не би укорио с анахронизма, што се већ за ово давно доба служимо ријечи „народност“, која је у истину течевина модернога доба. То је већ донекле истина, али не посве. Појам „народност“ је нов, али чувство, осјећај, реални садржај овога појма, није се родио тек иза тога појма, већ је постојао од давнина, па се само под разним формама очитовао. Данас се очитује у језику и имену народа, а некада у језику, па и у вјери.

Већ у вријеме Ћирила и Метода била је љубав Славена за своје младо славенско богослужје, толики корјен ухватила, да се је Методиј побојао, да се Сла-

вени не би одбили од Рима, када је папа Иван VIII., зло информиран од њемачких бискупа, за час забранио ону литургију, коју је послије толи устрајно бранио. — Наш неуморни радник на црквено-хисторичком подручју, др. Марковић вели: „Sicuramente eglji (Metodio) era devotisimo alla S. Sede; ma qui erano in pericolo gravissimi interessi. Egli che conosceva l' amore degli Slavi alla propria lingua, doveva temere fra essi turbamenti e scandali, con danno evidente delle loro anime e con grande pregiudizio della stessa fede cattolica, ove, in vece della lingua slava, fosse adesso venuta a insiedarsi la lingua latina o la greca (Gli Slavi ed i Papi, I., 126.).

Ево овако је била погибељ већ у првом часу, да би насилно поступање против народне литургије могло довести народ до раскола или херезије. — Није ли већ у овому садржана наша мисао? — Но пођимо даље.

Непријатељи католичке цркве предбацивали су јој, да је ваздa ишла за тим, да народима отме њихову народност и утуче народносне особујности. Ово је подвала, ако је изречено mala fide; а незнање је, ако се тврди bona fide. Латинска црква је ишла једино за тим, да у својем опсегу уведе један „посредујући језик“, „уредовни језик“. Она је овиме неизрециву услугу учинила европским народима, када је послије сеобе народа настао општенити народносни каос, јер им је јединственим језиком у велике омогућила општење, па их тако међусобно зближила. А да и не спомињемо ту околност, да су европски народи надовезали на римске традиције и културу, које су се народима саме од себе наметавале. — А сама католичка црква није нити једнога села нигдје однародила. — Али то стоји, да је католичка црква, ширећ свој „уредовни језик“ дошла у сукоб са оним народима, који су такођер имали свој посебни „уредовни језик“ у цркви. — У оваковом случају дошао је народ у сукоб са црквом, односно са представником цркве, папом, а при том сукобу најтјешније је бивало владарима: они су се налазили између бата — папе, и наковања — народа. — Тако је било некоћ краљу Томиславу, тако је ево у овај час бану Кулину. — Што се самих владара тиче — ни пô бриге. Они су за своју особу лахко паши удовољили, али их у том није хтио слиједити народ. Како се је народ грчевито привинуо уз свој народни језик у богослужју, свједоче и данас оне многе глагољашке жупе, расијане на обали Јадранског мора од Истре па до Бара, које су се под латинском хијерархијом успркос тисућљетнога потискивања до данашњега дана уздржале у животу. — То је ето разлог, с којег и сам силни краљ Томислав не подузима ништа да проведе закључке првога сплетског сабора, уза све лијепо лице што га чини спрам папе. А ипак, колико неприсподобиво повољније бијаху прилике, у којима живљаше Томислав, спрам оних, у којима је владао Кулин! Краљ Томислав могао је пуним правом на себе протегнути оне ријечи нашега љетописца, да му „нитко не могаше нахудити разми гнива Господина Бога“, док је Кулину могао нахудити гњев његовог првог сусједа краља Емерика. Зато и видимо разнолико држање народа за вријеме обијух владара: под Томиславом и његовим нашљедницима гони народ силом латински клер из своје средине; под баном Кулином бјежи народ у богомиле.

Кад смо овако прегледали положај, у који је доспио бан између захтијевâ папе и отпора народа, можемо одмах лакше разумјети, зашто бан моли папу, да к њему пошаље „способна“ и „поуздана“ човјека из свога околиша. — Добро је промозгао бан Кулин, када је захтијевао „способна“ човјека, јер за темељито и повољно, трајно ријешење овога питања требало је, да тај „способни“ буде не

само изврсни теолог, који ће знати осебине босанске цркве — или како веле приори у својој изјави „вјере“ (que erunt de nostra religione), довести у склад са науком римске цркве, — већ који ће бити и далековидни државник, те ће знати интересе босанске цркве довести у такав склад са римо-католичком, да прва буде другој тим више служила, чим боље буде провађала своје властите интересе. — Ово потоње било би се пак получило тиме, кад би апостолска столица пазила једним оком, да се босанска црква у науци не одаљи од опће црквене науке, а у осебинама да се под заштитом св. столице чим боље развије и узнапредује.

Ваљало је ове народне осебине тако израбити, да оне постану полугом за све то ужи вез босанске цркве са матером црквом, а не довести их у такав положај, да у науци постану каменом смутње и раздора, а у политици учинити их оруђем туђих државних интереса. — Овако се је истријебила херезија на вјечна времена у Србији, јер су се нашла у то вријеме на срећу народа не само два „способна“ човјека, већ два велика ума, који су се надопуњивали: велики државник (Стјепан Немања) и велики богослов (св. Сава).

Ово ће бити разлог, зашто је бан Кулин молио „способна“ човјека, који ће бити кадар све ово својим умом појмити и који ће знати, када се о потреби ових постулата на властите очи на лицу мјеста увјери, да то св. столици препоручи на уважење и на испуњење. — А „поуздану“ особу требао је бан зато, да узмогне протумачити и без погибељи упозорити, да се црквени интереси у Босни не подударају баш посве са државним интересима страних владара; да није упутно, ако црква даје излику и оружје странцима против Босне; те да ће апостолска столица своје интересе најбоље тако постизавати, ако буде узимала обзир на специјалне прилике у Босни, свој рад према тима приликама удешавала, не дајући непријатељима католичке цркве прилику да докажу, као да је тобоже она једнаки политички непријатељ босанског народа као и литургички. А најбоље средство за ову сврху да ће бити, ако се повећа број бискупија, ако се уреди хијерархија на народним темељима, те ако се овим бискупима даде посебни главар (метрополита).

Ми за ово немамо писмених доказа, али политичка мудрост бана Кулина даје нам неко право, да овако комбинирамо. Јер говорио бан овако или онако, његове жеље морале су се ипак вртити око мисли, да уреди босанске црквене односе од прилике онако, како их је уредио његов сусјед и рођак Стјепан Немања, само с том разликом, да је он хтио остати у савезу и под заштитом св. столице.

Мислимо, да нијесмо одвише смјели ако тврдимо, да је бан Кулин у овом смислу упућивао папина посланика Ивана кроз оно пет мјесеци, што му је био гостом. — Банова улога није могла да буде друга, него да посредује између аспирација свога народа и захтјева св. столице. — Па доиста то нам може посвједочити и сама она изјава босанских приора. Ако наиме тачно прочитамо ону листину, тада ћемо опазити, да је то неки компромис, гдје једна странка другој долази у сусрет у становитим тачкама. Тако се приори н. пр. одричу свега, што се не подудара са науком римске цркве, али за то они говоре о својој властитој вјери (que erunt de nostra religione) и о свом властитом „прелату“, којега ће себи они сами бирати, и који ће бити подвргнут изравно и једино св. столици.

Наши повјесничари не замјетише ове у неку руку конкрактуалне стране у овој листини, па јој зато и готово никакве пажње не посветише, нити јој дашоше важност по заслузи. А ипак ево колико нам тога она открива. Но још више се чудимо, што нити сам Рачки није замјетио протусловља између ове листине, коју је потписао

сам папин легат Иван де Касамарис и онога писма, што га исти легат шаље папи, извјешћујући о својој мисији у Босни и њеном успјеху. — Ми ћемо разложити одмах, како тај легат Иван није био „способан“, није био дорасао задаћи, коју је имао да ријеши у Босни. Он је био свакако добар теолог, био је и одани, горљиви радник за интересе св. столице, али није био државничкога погледа, па је зато можда још више шкодио њеним интересима, али свакако није им користио. На њега зато пада кривња, ако је апостолска столица поновила in particulari ону погрјешку (обзиром на Босну), коју је некоћ учинила in generali (обзиром на цијели славенски духовни покрет за Ћирила и Метода).

Два мјесеца касније (10. јуна) јавља легат Иван папи из Угарске, како је у цијелој Босни, која да обухвата десет дана хода, само једна бискупија, а и та да је испражњена, јер је баш сада био умро бискуп. Зато савјетује, нека би се онамо поставио за бискупа, ако је икако могуће Латин, па и још три четири нова бискупа (Тајнер, озн. мј. стр. 19.).

Познато је, какову је листину пред два мјесеца потписао легат. Мислимо ону изјаву босанских самостанских приора. Ми смо рекли, да је она изјава резултат његовог петмјесечног рада, наговарања, подучавања и уговарања. Из ове листине провирује, да је легат пристао (јер је потписао) на „вјеру“ босанских приора и на уређење њихове хијерархије („prelatum“). Још прије смо показали, да та „nostra religio“ босанских приора не може бити друга, до ли славенско богослужје. А сада ево послије два мјесеца препоруча легат Иван папи, да намјести ондје не само једнога бискупа Латина, него још и три четири друга (наравски Латина). Није могуће да легат Иван није знао, што то значи послати Латина за бискупа у Босну. Знао је он добро, зашто је нарочито препоручивао Латине, који су од неколико стољећа били љути противници славенског богослужја. А зар овом препоруком није Иван сâм бацио први камен на ону изјаву, на ону обвезу босанских богомила? Зар није он тиме први начео да ју подере?

А каковом је то уродило касније пошљедицом? Углед св. столице тако је пао, да га више никада послије никаква средства не могу подићи у Босни (исп. Рачки, Богомили, „Рад“ X., стр. 175.).

Рачки примјећује на ово писмо легата Ивана: „Први дио овога предлога (наиме, да се подигну три, четири нове бискупије у Босни) јамачно бијаше разборит; паче би корист цркве била захтјевала, да се у Босни оснује метрополија са више бискупија, кано што бијаше заведена и уређена у оно вријеме у Бугарској а мало кашње у Србији; па да се овој метрополији дадне значај чим народнији“ (Богомили, „Рад“ VII., стр. 144. и 145.). — Другим ријечима, Рачки забацује други дио предлога, да се наиме учини Латин бискупом. Он тај дио не сматра разборитим, већ му се таковим чини „чим народнији значај“ цркве.

Изјава босанских приора била је без двојбе дјело бана Кулина. Ово је пошљедње његово дјело што га повјест спомиње, али зато и највеће. Бан Кулин показао је овиме пут и апостолској столици и свому народу, којим ваља да ударе, ако хоће да постигну свету сврху, која је имала и Босну усрећити и апостолску столицу задовољити. — Али легат Иван није слушао банових савјета, већ се је задовољио са овим моментаним и малим успјехом, те не проникнувши довољно у нарав питања давао је несходне савјете. Овиме је оној ствари, којој је хтио служити само нашкодио, јер је патарене за вазда од апостолске вјере одврнуо. У овај час била би се ствар лијепим, мирним начином радикално уредила, касније не ће ићи

више нити силом. Тридесет и четрдесет година касније, за Андрије II. и војводе Коломана и краља Беле IV. (1234. и 1244.) водиће се војне, а успркос тому педесет година иза тога разумјеваће се под „босанском црквом“ богомилска херезија у Босни. Католицизам уваћаће се огњем и мачем у Босну, али без успјеха; а богомилство ће за узврат прећи преко Саве и заразити пожешку, вуковарску и сријемску жупанију и мачванску бановину [1]). Ево колика сила лежи у научању богомилства у старом народном језику! А да је тому тако, најбоље нам свједочи примјер Србије. Овдје је народно богослужје и хијерархија не само уздржала навалу богомилства, већ је за кратко вријеме попримило и офензиву. Српска црква са својим — како Рачки вели — „савршеним уређењем“ одбила је богомилство не само са граница српске државе, већ је и Дрину прекорачила, те саме богомиле у властитој кући стала потискивати, отимајућ им педаљ по педаљ земљишта. Али не хвата се само на босанско-српским границама српска црква у коштац са богомилством, већ га она слиједи и на његовим освајачким инвазијама у сусједне хрватске, католичке земље, те му и ондје са успјехом чини терен прилепорним. Тако нарочито у сусједној Славонији, поглавито у Сријему. Већ године 1229. (20. јануара) јавља надбискуп калочки [2]) папи Грегорију IX., да има у Сријему у „старој цркви, коју народ бискупском зове“ народа „грчкога обреда, који се не покорава апостолској столици“. И тако ето није заправо протекло нити пола стољећа, што су Стјепан II. Немања и св. Сава „савршено уредили“ народну цркву у својој држави, и она већ осваја терен далеко преко политичких граница српске државе. А да су то у истину течевине српске цркве на рачун католичке, посвједочава одмах слиједећа изрека у писму „Sclavi et Graeci“. По нашем мнијењу ваља разумјевати под „Sclavi“ народ, који се је славенском литургијом служио, дакле хрватски глагољашки католички народ, а под „Graeci“ наш народ, који је пристао уз српску хијерархију, која се није покоравала папи, већ цариградском патријару, откад је св. Сава примио консекрацију од патријарха Германа (1219.), који је признао српској и бугарској цркви народно богослужје и аутокефалију.

Непобитно потврђује то пожешки жупан Ладислав два вијека касније у писму од 25. фебруара 1434.: „у већем дијелу Сријема станују Рашани; има додуше и некојих градова и села, која се католичкима називају; него у највише њих Рашани па такођер и Бошњани обитавају, помијешани са католицима [3])“. — Смисао је овога писма, да у Сријему живу помијешани католици, богомили и ришћани, не у каковом народносном смислу, већ религиозном, јер читаво писмо говори о вјерским односајима у славенским предјелима. Ту није говора о „Србима“, „Бошњацима“ као од хрватског народа различитим народима, већ се ту мисли хрватски народ „расцијанске“ и „босанске“ вјерске шљедбе. А то се најбоље види одатле, што се крај њих спомињу и „christiani“ т. ј. католици.

---

[1]) Године 1280. обећаје папи мати краља Ладислава III., војвоткиња Јелисава: „in ducatibus de Machau et de Wozna, et in comitatibus de Posega et de Wolkon, ceterisque comitatibus nostre jurisdictioni subjectis... eliminatis et atque dextructis inde hereticis, qui ecclesiam sanctam et fidem ipsius... destruere dampnabiliter moliuntur“. — Тајнер, „Mon. Hung.“, I., стр. 347.

[2]) „Sirmia... in majori ecclesia, quam terre illius homines episcopalem appellant, provisor est deputatus ad tempus donec de ipsa, que grecorum ritus tenet et nondum sedi apostolice obedivit... disponamus... Sclavi et Greci qui inhabitant terram illam...“ — Тајнер, „Mon. Hung.“, I., стр. 89.

[3]) „in maiori parte predictorum partium Sirmiae Rasciani habitant; licet tamen quaedam civitates et villae christiano nomine fungantur, tamen in quam pluribus Rasciani et etiam Bosnenses cum christianis mixti commorentur.“ — Колер (Koller), III., 361., ап. Рачки, „Рад“, VIII., стр. 144.

Из ових извјештаја, а да других многих, који исто потврђују и не спомињемо, види се, да је народно богослужје из Србије још снажније продирало у иначе од давнине католичке стране, него само богомилство. А сада настаје питање, који би тому могао бити разлог?

Чујмо што вели Рачки о Сријему и сријемској бискупији: „Од када је прије више стољећа било нестало сремске бискупије (за сеобе народа), обављаху ондје духовне послове за хрватске народне династије хрватски бискуп нински..., а кашње нешто печувски бискуп, нешто калочки арцибискуп. Али из Угарске се онај диел тако немарно управљао, да је сам калочки арцибискуп увидио, како је потребито, да се ускриси прастара бискупија сремска[1])."

Другим ријечима то знаћи: у Сријему је цвало народно богослужје, док је опстојала народна црквена хијерархија (нинска бискупија). Када је била ова укинута, тада Сријем није био додуше изложен притиску латинско-талијанског клера Далмације, већ је остао понајвећма препуштен сам себи, јер су га бискупи из Угарске занемарили. — Но народно богослужје, без народне црквене хијерархије није могло право успијевати као ни усјечена грана без стабла. — Тамошњи народни црквени обред био је изврнут погибељи, да падне жртвом буди богомилству, буди још много ближој и сроднијој српско-славенској цркви, чим с њоме у додир дође. Тако се и догоди. Осамљене глагољашке жупе без унутарњега веза хијерархијом, падале су као зреле јабуке у крило „савршено уређеној" српској цркви, а да при тому нијесу ни осјећале какове особите разлике. Каковом големом брзином се је то догађало, најбоље свједочи горње писмо арцибискупа калочког из године 1229., гдје се крај глагољаша (Sclavi) спомињу већ многобројни хришћани, а да се богомилства још ни не спомиње.

Одатле се види, да се је српска црква ширила много већом брзином а и снажнијим животом на развалинама некадање римске хрватске цркве, него само богомилство. — Али тога папински легати нијесу замјетили, па није ни чудо, да нијесу ни упозоривали апостолску столицу, да јој је у српској цркви нарастао озбиљнији и погибељнији такмац од самога богомилства. Јер ако је ово потоње било негација латинскога католицизма, она прва била је негација римскога католицизма. — Послије Ивана де Касамариса (de Casamaris) апостолска је столица често шиљала своје посланике у Босну све до њенога пада под османлијско господство, но ни један од њих није дубље заронио у нарав ствари, већ су је тако површно посматрали, да нити пошљедица нијесу замјећивали, које су се као чињенице могле управо руком пипати. Каково онда чудо, ако су у својој кратковидности још мање опажали интелектуалне узроке! — А да се буду ови легати потрудили, да проникну у ствар до на дно, они би се били увјерили, да је српска црква освајала терен апостолској столици оним истим оружјем, које је апостолска столица на сплетским саборима под ноге бацила. А пошљедица тога дубокога проучавања и проникнућа у ствар била би недвојбено та, да би они били препоручили мјесто крижарских војна успостављење оборенога народног богослужја и народне црквене хијерархије.

Ово ево није само наше мнијење, већ су тако и слично савјетовали касније апостолској столици сви прави њени пријатељи. Тако је без двојбе савјетовао папи Иноценту IV. сењски бискуп Филип, који је од истога папе исходио дозволу сла-

[1]) Рачки, „Рад", VII., 154.

венскога богослужја за своју бискупију[1]) (1248., 29. марта); а тако је савјетовао и војвода Славоније, Мачванске бановине и неких босанских страна, Стјепан Драгутин[2]), који је у то име напосе послао к св. столици посланика, барскога арцијакона Петра Цара (потоњега барскога надбискупа Марјана). То се је догодило којих 60 година иза првога, горњега савјета (1291.), на што папа прихвати савјет, да се у Босну шаљу проповједници и инквизитори, вјешти народном језику. То исто понови и папа Бонифацић VIII. (1298.), који је уз све распре са француским краљем Филипом Лијепим, посвећивао пажње и нашој Босни. Послије су сличне захтјеве стављали и неки босански владари (Стјепан Котромановић, Томаш и његов син Стјепан), па им је апостолска столица долазила у толико у сусрет, што је попримила, како горе видјесмо, обичај да шаље људе вјеште народном језику. Но која корист од тога, кад се није радило и на успостављењу народне цркве, односно хијерархије! — А да је управо то било најнужније, зато имамо примјер у сењско-модрушкој бискупији, гдје се никада не појавља никаква херезија, откада је народно богослужје и народна црква успостављена.

Ми смо ево овако приказали политичку страну одношаја између католичке цркве и богомилства, чувајући се да не дирнемо ни у којем погледу у саму вјеру. Ту страну, како већ споменусмо, обрадио је наш Рачки; а све и да није, ми бисмо се морали канити тога посла, јер му нијесмо дорасли.

При приказивању нашег темата држали смо се строго хисшоричке објективности, премда не могосмо увијек посве затомити болнога чувства католика и Хрвата, гледајући жалосне пошљедице, које су стигле Славенство уопће, а Југо-Славене напосе с некојих погрјешака у политици апостолске столице. — Што би се било развило из духовног покрета славенскога свијета, штоно га изазваше св. браћа Ћирил и Метод, да се није апостолска столица дала завести од туђега клера; какове би одатле пошљедице биле потекле и Риму и Славенству — то смо укратко напоменули већ прије.

Послије тога пружала се је прилика, да се та погрјешка донекле поправи на јужним Славенима. Али овдје опет заведе св. столицу тјесногрудност латинско-талијанскога далматинскога клера[3]). Сплетски сабори оборише народно богослужје

---

[1]) Кукуљевић, „Jura regni Croat., Slav., Dalm.“, I., стр. 67.

[2]) „Sane cum tu fili carissime... per dilectum filium Marinum... tue celsitudinis nuntium apostolatui nostro duxeris humiliter suplicandum, quod cum in partibus Bosne tue ditioni subjectis, sint quam plurimi heretica pravitate infecti...

...aliquos personas idoneas, regionis illius idiomatis non ignaras... mittere dignaremur...“ Писмо папе Николе IV. војводи (ex-краљу) Стјепану Драгутину. — Тајнер, „Mon. Hung.“, I., стр. 377.

[3]) У овој истој погрјешци устрајала је апостолска столица и касније. Тако је било, када је папа Клемент V. заподјео договоре о сједињењу српске цркве са краљем Урошем Милутином II. — Ми не ћемо овдје тврдити, да би они владари били у истину пригрлили сједињење, да није било ове погрјешке. Та они су одвећ усвајали цесаро-папистичку политику византинских владара, а да би се је могли одрећи. Али ова погрјешка апостолске столице давала је тим владарима добру излику, да узмогну прекинути договоре; она је тјерала воду на млин ових владара, јер је и клер и племство и народ натјерала на страну владара.

Овако ево суди и горе похваљени писац др. Марковић. Управо о договору Клементовом са Урошем II. Милутином изјављује се о захтјевима Клементовим овако: „...ma lo storico imparziale non potrebbe approvare tutte le misure da lui prese, per ridurre all' unione Milutin e la Chiesa serba tra un po' troppo esigere dai Serbi...

...Sopra tutto poi quella preferenza del rito latino... avrebbe potuto fare che Milutin indispettisse e si esacerbassero gli animi, insospectendo che ai papi un giorno potrebbe venire la voglia di togliere alla nazione il suo rito e imporle il latino.“ — Марковић, „Gli Slavi ed i Papi“, II., стр. 360.

и народну цркву у Хрватској, а логична пошљедица је овога чина била та, да је српски народ био овиме бачен у наручај источне грчке цркве. Та Стјепан Немања и св. Сава нијесу могли очекивати, да ће Рим успоставити у Србији нешта што је у сусједној Хрватској толи устрајно обарао[1]). А сада нека се замисли сваки католик и Славен, што би било данас, да се буде у Хрватској и Србији расцвало исто народно богослужје под окриљем апостолске столице! Би ли било дошло до Косовог поља, до пада Босне, до Удбињског поља? — Могуће да нас нити онда не би мимоишли слични ударци, но у таковој мјери никада; ти ударци не би били никада постали онако судбоносни, као што су били. — Но чему да си срце кинимо са тужним рефлексијама и мислима „nella miseria ai tempi felici". Погрјешка је била почињена по други пут, али нити сада тако, да се не би на њој могло још барем донекле нешта поправити. Још је ту остала Босна са својим богомилством.

Када је била већ и Србија за Рим изгубљена, још се је могло Босну спасити. Ено бан Кулин показао је још у право вријеме на прави пут са оном изјавом босанских приора на Болином пољу. — И он је тражио само под другом формом оно исто, што је Србија домала добила од патријара Германа преко св. Саве и Стјепана Немање. Овај савјет имао се је након искуства са споменута два случаја макар и мало касније објеручке прихватити и одмах реализовати.

Да се буде то учинило, тад бисмо имали крај славено-српске источне цркве упоред славено-босанску западну цркву. — Били то имало каквих каноничких пошљедица, о тому не ћемо сада расправљати; али то је свакако вјеројатно, да у том случају *римо-католичка црква не би била изгубила толико* од свога терена на корист славено-српске цркве. А што се тиче политичких пошљедица, то је свакако сигурно, да би босанском народу било приштеђено тристогодишње вјерско трвење, које му је расточило унутарњу снагу и које није дозволило, да се у народу створи здрава срчика, у којој би се усредоточивала народна снага. — У коликој је мјери трошила народне силе ова вјерска борба, то се може истом онда просудити, ако се сјетимо, да су у Босни владали, осим двојице тројице слабића, све сами мужеви, који су били далеко над средњом руком. — Њима је додуше пошло за руком, да подигну Босну до некога спољашњег сјаја и величине, али у својој унутрашњости остала је Босна вазда слаба, па је зато и онако жалосно довршила без икакве знаменитије битке, без трага каковог отачбеничког одушевљења, а камо ли хероизма. Патарени хрлили су јатомице под заставе непријатеља и издавали домовину. А може ли се човјек тому чудити? Зар је могла држава очекивати обрану од оних, које је сама учинила бескућницима, отимајућ им иметак, гонећ их у бијели свијет, убијајућ им оно што им је било, по њиховом мнијењу, најсветије — богомилску вјеру. Судећ по примјерима из старе хрватске државе (за домаће династије), из Србије и Бугарске (за неко вријеме), до свега тога или уопће не би било дошло, или барем не у толикој и тако трагичној мјери, да се буде уважио и оживотворио предлог бана Кулина, дотично захтјев босанских приора, што но га ставише у својој изјави.

---

[1]) Посве је истога мнијења и др. Марковић, свећеник, који си је стекао големих заслуга у служби католичке цркве. Он вели о путу св. Саве (1219.) к цариградском патрijару (у Ницеју): „In quel secolo poi per le condizioni del mondo e della chiesa, non era possibile ottenere da Roma una gerarchia di rito greco-slavo, quale faceva d' uopo alla Serbia. Gli è pertanto che il primo et principale, e forse l' unico motivo del viaggio di Sava era non altro che questo." (Озн. дј., II., 133.)

— Но ови захтјеви нијесу се никада испунили, а они предлози папиног легата Ивана де Касамариса мало прекасно, па је зато и оно сјеме што се је било посијало у овај час под толи надобудним ауспицијама, напокон домала захирило у драчу херезије. — Велика је била несрећа, што се је ствар површно просуђивала, а успјех прецјењивао.

Папа Иноцент III. био је умна глава и велико срце, те је био кадар, да велике основе доведе до оживотворења, но на своју велику жалост морао је доживјети, да му лијепо замишљене енергично извађене основе зло испадају и свршују. Себичност и поквареност оних, који су се дали тобоже у службу папи, а у истини им је била сопствена корист на уму, избрисали су са сваког папина подузећа папину намјеру, па му ударили жиг својега користољубља. Као примјер, како се је папа Иноцент III. очински бринуо за своје вијерне, најбоље свједочи писмо (од год. 1203.), што га је писао цару бугарском Јованици I. (Калојоану). Ове године, како смо с приједа видјели, био је краљ Мирко поставио краља Вукана жупаном у Србији. Између Вукана и цара Јованице дође до напетих одношаја. А папа ради сада, да успостави добре одношаје између ове двојице својих „синова“, да се не би држави којему од обојице нанијело „irreparabile domnum“.

Дакле у том Иноцентовом кораку није ништа нова, али је значајно, како је папа будно пазио, да уопће до кавге не дође, премда су му управо у овај час друге бриге притискивале душу. А то је по свој прилици било и криво, што се је Иноцент задовољио са ријешењем босанскога питања, па ставио, на несрећу, захтјеве босанских приора и предлоге Ивана де Касамариса за час ад акта.

У ово наиме исто вријеме стизале су папи једнаке, па и још горе вијести из јужне Француске о ширењу патаренства по оним крајевима. Мало година касније дошло је ондје до крвавога грађанскога и вјерскога рата. Но о том овдје не ћемо говорити, јер то не стоји у никаквом битном савезу са нашим Кулином. Али за то ћемо споменути једну другу невољу, која се је управо у то вријеме одиграла на територију наше домовине.

На глас папин дигла се пета крижарска војна, која мјесто да оде освајати свети гроб, освоји најприје Задар за Млечане, а онда Цариград и оточје. Бадава је папа корио крижаре и Млечане, који су били свему тому највећма криви. Млечани ударени изопћењем одговараху цинички „Siamo Veneziani poi christiani“.

Овако се изврглa пета крижарска војна у пусту отимачину. Но није ни то још био пошљедњи ударац за папу Иноцента III. Латински цар Балдуин био се заплео у рат са већ прије споменутим бугарским царем Јованицом. Овај је био папу молио е би похоту и разузданост крижара држао у границама. Но папа био је већ сваку моћ над њима изгубио под Задром, а камо ли да би могао што сада у Цариграду и на Балкану запријечити. Цар Јованица мислећи, да је папа на страни Франака, одметне се од римске цркве. Тако ето доживи папа опет ту жалост, да је Бугарску државу изгубио, с којом је једва пред годину дана био углавио унију.

Сви ови догађаји на толико су заокупљали папу, да није имао времена, да дубље зарони у нарав босанскога питања, па се је зато задовољио са оним површним ефемерним успјехом. А узме ли се у обзир, да се је послије свега овога одмах свом позорности обратио к јужној Француској, гдје је домала дошло до крижарске војне против Албигенза, и да је јужна Француска сада заокупљала папу све до његове смрти — онда нам је појмљиво, зашто је дозволио, да је остало у Босни све готово при старом.

У исто ово вријеме губи се и траг бану Кулину. По свој прилици биће да је он сада у ово вријеме испустио своју племениту душу, те је влада прешла на његова сина, којему је било име Стјепан. И тако ето измакне за увијек згодан час, да се спаси Босна за св. столицу.

Зато пак најмање може да буде одговоран бан Кулин, који је све учинио, да се то не догоди; паче још и послије његове смрти живила је његова политика у његовом сину и унуку.

Са смрћу пак Кулина пада и конац овој нашој расправици.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

(Treće otkopavanje god. 1902., nastavak.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa tablama XLVI.—LIII. i 15 slika u tekstu.)

C. Groblje na Gredama.

Godine 1902. valjalo je pretražiti one dijelove na Gredama, koji se do tada nijesu mogli raskopati. Pošto se radnja dovršila, zapremao je ispitani prostor 480 *m* dugu, a prosječno 15 *m* široku prugu, isprekidanu mjestimice malenim prirodnim uvalama, u kojima nije bilo grobnica.

Poredanje tih „Greda" od istoka prama zapadu a po njihovim današnjim posjednicima jeste ovo:

1. Greda Mate Petrovića Malog: otkopana u duljini od kakovih 80 *m*.

2. Greda Stipe Jakarića: megjaši s pregjašnjom, a otkopana je u duljinu na 79 *m*; od toga je godine 1902. otkopan komad, dug 39 *m*.

Komad od 15 *m*, što se od ovud stere zapadno, nije otkopavan, jer je to uvala, a pokusi na nekim mjestima nijesu iznijeli povoljna rezultata.

3. Greda Nikole Šokića: otkopavana je pruga, dugačka 73 *m*.

4. Greda Miće Petrovića: otkopana u duljinu od 31 *m*.

Netaknut ostao je jedan, 15 *m* dugi komad na zapadnom kraju.

5. Greda Mate Petrovića Velikog: otkopana pruga u duljinu od 41 *m*. Uz nju se stere uvala od 80 *m* duljine, te ni u njoj radi niska položaja nije bilo očekivati nahogjaja, a pokušajno kopanje je pokazalo, da je tlo intaktno.

6. Greda Ive Stipančevića, otkopano 40 *m* duljine.

7. Greda Nikole Šokića, od koje je takogjer otkopano 40 *m*.

Za njom slijedi bašča i voćnjak Ante Šokića, a dalje zapadno stanovi sela Gornje Doline. U vrtu i voćnjaku kušalo se samo na nekoliko mjesta kopati te se u svakom slučaju ustanovilo, da su na tom tlu bila kućišta, pa se mora uzeti, da se je dakle stara naseobina sve dovde sterala te da je i na zapadnom okrajku Gredâ nekada stajala jedna skupina kuća. Da se i pod kućama i vrtovima G. Doline nalaze grobišta, svjedoči nam slučaj, što je tamošnji seljak Nikola Šokić, ukapajuć kolje za zgradu, naišao na grobnicu i u njoj našao osim drugih nalaza i broncani oklop. Bilo je to još pred okupaciju, a nalaznici u neznanju zabacili su te nalaze.

Do sada odgrnuta površina groblja sojeničara Dônje Doline opsiže prostor od gotovo 5000 m^2.

1. Greda Mate Petrovića Malog.

Na gredi Mate Petrovića Malog, koja je već prethodne godine pretraživana, nastavilo se godine 1902. kopanje istočno i zapadno od prostora, raskopana prethodne godine. Ovom se prilikom odgrnulo 16 grobnica. I ovoga puta prevlagjivali su grobovi sa kosturima, u svemu 14, a samo u dva groba naišlo se na pržotinu.

Nahogjaji u njima prilično su obilni, premda ne u onolikoj mjeri kao prethodne godine, pa ni sami grobovi ne leže onako na gusto kao u sredini Grede.

Grob XLVIII. Grob s kosturom, 50 *cm* dubok, položen istočno-zapadno. Kosturu na prsima ležale su dvije certoške fibule sa spiralnom glavicom, u koje se tetiva pod lukom visoko izbočila, a nožica joj je uriješena bobicom.

Jedna od njih ukrašena je na obluku zrnom u spodobi bašlije. Duljina 4·5 *cm*, širina 2·5 *cm*. *(Tabla XLVI., slika 12.* i *13.)*

Oko vrata našlo se pojedince nekoliko emaljnih bobaka.

Na nogama niže koljena ležala je prosta smegja zdjela utegnuta ruba, promjer 17·5, visina 7·5 *cm*. *(Tabla XLVI., slika 11.)*, pod nogama polukrugljasta kupa sa jednom ručicom. Promjer 12, visina 7 *cm*. Ručica je uriješena ozgor čepastim nastavkom, ozdô malim šiljkom. Dno je u sredini ponešto ispupčeno. *(Tabla XLVI., slika 10.)*

Grob XLIX. Razorena žara, 60 *cm* duboko položena, sa spaljenim ostacima i tragovima sprženih predmeta od bronca.

Grob L. Razoren kostur, 50 *cm* duboko u zemlji, nekadašnji položaj ne da se ustanoviti (i.-z.?).

Od priloga našlo se: jedno željezno koplje, dugo 36 *cm*, sa bridastim središnjim povorom; duljina lista 25 *cm*, širina 4·7 *cm*.

Ulomak željeznog pupčastog štita, koji je mjerio u promjeru po prilici 27 *cm*.

Ukrivljena trnolika igla od bronca, duga 12 *cm*.

Zrno od ilovače bez ikakovih šara. Promjer 4 *cm*.

Krugljasta posuda od ilovače sa slabo izvraćenim otvorom, od crne ilovače. Promjer 9 *cm*, visina 8 *cm*.

Grob LI. Kostur, položen sjeveroistočno-jugozapadno, 20 *cm* duboko, a dignut je onako kako je nagjen i prenešen u zemaljski muzej. *(Tabla LI., slika 7.)*

Prilozi: s obje strane lubanje po jedno željezno koplje, vrškom gore okrenuto. Koplja su jednaka, list im je oblika lovorova lista sa jakim, bridastim središnjim povorom, duljine 32 *cm*, list dug 19, širok 5·5 *cm*. *(Tabla LI., slika 9.* i *10.)*

Na prsima ležala je jedna čunolika fibula od bronca sa odlomljenom nožicom i iglom. Duga 4 *cm*. *(Tabla LI., slika 8.)*

Na lijevomu kuku malen željezni nož uvinute oštrice, dug 13 *cm*. *(Tabla LI., slika 11.)*

Kod ovoga groba valja istaknuti, da položaj pojedinih dijelova kostura nije bio naravan. Već kosti ruku nagjene su u položaju, koji ne odgovara prirodnome, a nožne kosti položene su još neprirodnije. Oba su gornja gnjata naime ležala prebačena unakrst lijevo ispod kukova, dônje nožne kosti bile su opet položene gotovo u istom pravcu na desnoj strani. Takovo poremećenje prvotno čitavoga kostura ušljed kakova vanjskog uticaja, a da se kosti sasvim ne razdrobe, nije gotovo moguće, i s toga moramo uzeti, da je ovdje pokopana raskomadana lješina, te se kod sahranjivanja nije pazilo na položaj pojedinih udova. Ovo mišljenje potkrijepljuje činjenica, da kukovi i grudne kosti, osim nekoliko ulomaka rebara, posve fale.

Kako se pri čitanju izvještajâ o iskopavanjima ovake vrsti čitatelj često predaje mišljenju — a na ovo osobito naginju učenjaci, koji svoje znanje crpaju za pisaćim stolom, — da je istraživatelj postupao površno, dadoh ovaj grob onako kao što se našao, prenijeti u zemaljski muzej u Sarajevo, da služi kao dokaz, da je bilo i takovih grobova, gdje su se sahranjivale raskomadane lešine.

Grob LII. Kostur, položen zapadno-istočno, 12 *cm* duboko; i ovaj je in situ prenešen u zemaljski muzej. *(Tabla LI., slika 12.)*

Prilozi: na desnoj strani lubanje dva željezna koplja, s vršcima okrenuti gore; duljina 38 *cm* (list dug 24, širok 5 *cm*). *(Tabla LI., slike 16.* i *18.)*

Na prsima ćunolika fibula od bronca tankoga luka, duge nožice, a na tjemenu luka uriješena upoprijeko sa tri puceta. *(Tabla LI., slika 14.)*

Lijevo do kuka ležala su tri četverobrida trna od željeza, 16 *cm* duga *(tabla LI., slike 20.* i *21.)*, a kraj njih jedno konično zrno od bronca, ozgor zarubljeno oblim kolutom. Zrno je probušeno u smjeru uzdužne osi *(tabla LI., slika 19.)*, a biće da je kroz ovu rupu bio nekad provučen jedan od onih triju trnova.

Na lijevom gornjem gnjatu ležahu dvije 10 *cm* duge, sa po 10 kolutića ukrašene broncane šipke, u kojih se na jednom kraju vide tragovi željeznih trnova. *(Tabla LI., slike 13.* i *15.)*

Odavle na lijevo jedan ravan željezni nož, 9 *cm* dug. *(Tabla LI., slika 17.)*

Grob LIII. Sasvim razorena žara, jedva 10 *cm* duboko u zemlji, u njoj pržotina od spaljenih kostiju i lûk broncane čvoraste fibule sa jednom petljom i nožicom, koja se svršava pucetom. Duljina 4·5, visina 1·7 *cm*. *(Tabla XLVI., slika 8.)*

Grob LIV. Kostur, položen sjeveroistočno-jugozapadno, 20 *cm* duboko, bez priloga.

Grob LV. Tik pregjašnjega drugi kostur istoga položaja, takogjer bez priloga.

Grob LVI. Kostur, položen istočno-zapadno, 30 *cm* duboko, bez priloga.

Grob LVII. Kostur, položen istočno-zapadno, 30 *cm* duboko, bez priloga.

Grob LVIII. Kostur, položen jugozapadno-sjeveroistočno, 20 *cm* duboko. S obje strane lubanje ležaše po jedan kopljani šiljak od željeza, sa oštrim središnjim povorom, dugi po 36·5 *cm*, duljina lista 21·5, širina 6 *cm*. *(Tabla XLVI., slika 25.)*

Malen kolut od bronca, prebačenih krajeva; promjer 3 *cm*.

Grob LIX. Kostur, položen istočno-zapadno, 10—15 *cm* duboko; ovaj je kostur oranjem sasvim razoren.

Prilozi: šest šljepočnih kolutova od broncane žice sa dvostrukim zavojem, promjer 5 *cm*. Žica je na gusto izrovašena. *(Tabla XLVI., slike 19.* i *20.)*

Oko vrata bijaše niz staklenih zrna, od kojih se našla četiri komada neodregjena oblika *(tabla XLVI., slika 15.)*, tri od crna stakla, od kojih su dva urešena bijelim kružnicama u spodobi očiju, a jedno valovitim pojasom. *(Tabla XLVI., slika 16.—18.)*, jedno bačvasto, uzduž ižljebljeno zrno od bronca *(tabla XLVI., slika 23.)* i jedno od crne ilovače, uriješeno koncentričnim elipsama *(tabla XLVI., slika 14.)*

Kao pojas služila je uzica, osukana broncanom žicom *(tabla XLVI., slika 24.)*, a bila je ukrašena sa dva zvjezdolika zrna od bronca; — može biti da su to okrajci pojasa. — *(Tabla XLVI., slika 21.* i *22.)*

Grob LX. Kostur, položen zapadno-istočno, 30—35 *cm* duboko. Prilozi: jedna torkvirana ogrlica od bronca, po šljepočnicama šljepočni koluti, a kraj lubanje, s desna, jedna zdjelica od ilovače.

Grob LXI. Dvostruki grob, položen istočno-zapadno, 20 *cm* duboko. Dignut je u stanju i položaju kako je nagjen i prenešen u zemaljski muzej, gdje će služiti kao dokaz ove vrsti sahrane. *(Tabla LI., slika 1.)*

Gornji kostur je ženski, a ima ove priloge:

Na obe ključanice (Schlüsselbein) po jednu plohastu fibulu, trokutna oblika, od tanka broncana lima. *(Tabla LI., slike 2. i 3.)* Na njima je ispupčena ornamentika a sastoji od tri grupe kružnica, svaka grupa od tri koncentrične kružnice sa po jednom grbinom u središtu, a sve tri grupe postavljene su u obliku trokuta. Ove grupe spojene su iznutra dvostrukim prugama malih ispupčenih piknjica, izvana pak sa isto takovim prugama, no ove su tupokuto isprelomljene. Širina koluta 7 *cm.*

Ruke su ukrštene na predjelu stomaka, a na svakoj se našla po jedna broncana narukvica sa prebačenim krajevima; promjer 6 *cm. (Tabla LI., slika 4.)*

Ovaj ženski skelet ležao je na kosturu djeteta od kakovih 10—12 godina, položenom protivnim pravcem, tako da su mu noge ležale na lubanji maloga kostura.

Manji kostur imao je kao nakit ogrlicu od bronca, ukrašenu kosim poprečnim brazdama; u ostalom je taj gjerdan gladak, ali se od svih ostalih bitno razlikuje time, što mu okrajci nijesu savijeni u ušice u smjeru glavnoga zavoja, već postrance upoprijeko. *(Tabla LI., slika 5.)* Na rukama malene narukvice, kojima se krajevi sastaše a uriješene su samo s nekoliko uparaka. *(Tabla LI., slika 6.)*

Grob LXII. Grob sa dva kostura, od kojih je gornji položen istočno-zapadno, a drugi pod njim ležao je u protivnom pravcu. Ovaj potiče po svoj prilici od muške lešine, a biće da je njemu pripadalo tamo nagjeno željezno koplje. U njega ide povor samo do dônje trećine lista. Dugo je 42 *cm*, u listu 28, široko 4·5 *cm (tabla XLVI., slika 29.)*. Nadalje: malen uvinut nož od željeza *(tabla XLVI., slika 28.)*; mjeri zajedno sa sapom 12 *cm.*

Uz gornji ženski skelet našli su se ovi prilozi:

Tri posve tanka šljepočna koluta, promjer 5 *cm (tabla XLVI., slika 27.)*, gjerdan sa dva jantareva, dva staklena i jednim zrnom od ilovače *(Tabla XLVI., slika 31.—34.)*

Na prsima zmijolika fibula. Obični diskus na glavici tih fibula ovdje manjka, jer je na odnosnome mjestu fibula odlomljena, pa su krajevi na prelomu prikovani jedan uz drugi. Duljina 8·5 *cm. (Tabla XLVI., slika 30.)*

Uz ovaj dvostruki grob našla se i jedna zdjelica utegnutog ruba od sive ilovače, sa jednim pupčastim, probušenim nastavkom. *(Tabla XLVI., slika 26.)*

2. Greda Mate Petrovića Velikog.

Na ovoj Gredi, na kojoj je prethodne godine ostao neistražen komadić širok 4, dug 12 *m*, ove se je godine i taj komad odgrnuo, pa se našla dva groba (grob XIX. i XX.).

Pokušajima na rubovima i po stranama Grede otkopalo se doduše pojedinih krnjetaka i grumenja pečene ilovače, ali se nije našao ni jedan daljnji grob.

Grob XIX. Žara zvonolika oblika, sasvim razorena, u njoj osim spaljenih kostiju jedna lijepa nakitna igla sa posebnim sapom za šiljak. Igla je od željeza a tek djelomice očuvana, glava i sap su od bronca. Oba su komada jednake ornamentike a imaju oblik cijevi, duge 5 *cm* a uriješene sa četiri veće i četiri manje plosnate kruglje. *(Tabla XLVI., slike 1. i 6.)*

Tu se našla još dva zrna bez šarâ, jedno od crvene, drugo od sive ilovače.

Grob XX. Kostur u vrlo poremećenom položaju, te mu se ne može opredijeliti prvotni smjer. Megju razorenim i razdrobljenim kostima našli su se ovi predmeti:

Uresno dugme sa vijencem od šest latica naokolo. Promjer 3 *cm.* *(Tabla XLVI., slika 3.)*

Nakit u obliku triju vitica, spojenih megjusobno u jednoj ploštini; na sastavima i po rubu uriješene su vitice bobicama *(tabla XLVI., slika 2.)*.

8 broncanih čivija sa visokim bradavičastim glavicama. *(Tabla XLVI., slike 4.* i *5.)*

4 iskrivljena broncana koluta razne veličine. Promjer 2·6 do 4 *cm.*

Malen oštrac od noža, uvinut; vrh mu je odlomljen. Duljina 10 *cm.*

3. Greda Ive Stipančevića.

Ova Greda graniči s istoka na onu Mate Petrovića Velikoga, sa zapada je rastavljena malenom uvalom od Grede Nikole Šokića.

Da se razvidi, ima li i ovdje grobova, prokopasmo prije svega upoprijeko jarak, širok 2 *m*, pa kada se ovim pokušajem pokazao povoljan uspjeh, pretražismo cijelu Gredu. Pri tome se našlo u svemu 15 grobnica, i to deset sa spaljenim ostancima, a pet sa kosturima.

I. Malena, zvonolika žara sa dva diametralna jezičasta nastavka ispod ruba. Izragjena je prosto, crvenkasto je pečena, 18 *cm* visoka; otvor mjeri 13·5 *cm* u promjeru.

U njoj se našli spaljeni ostanci djetinje lešine bez ikakvih priloga. Žara je prikazana na *tabli XLVI., slika 35.*

II. Veća, zvonolika žara sa četiri radijalno smještena jezičasta nastavka, od crvenkasto pečene ilovače. Visina 37·5, promjer 27·5 *cm.* *(Tabla XLVII., slika 1.)*

U žari se nagjoše spaljeni ostanci lešine, a kao prilog malena kupa sa dvije ručice, koje jako nadvisuju rub; trup je u nje jako izbočen a uriješena je brazdicama, složenima u trakaste pruge; vrata je visoka. *(Tabla XLVI., slika 36.)* Visina 6·7, promjer otvora 7·7 *cm.*

III. Nedaleko od ove žare ležaše jedna kašika za crpanje od ugasito sive ilovače; na mjestu gdje je usagjena ručica ima ćošasti nastavak. *(Tabla XLVIII., slika 1.)*

IV. Spaljeni ostanci u žari od crvenkasto pečene ilovače. Vrat je u žare ponešto utegnut, po čemu vrlo sliči loncu. Ležala je plitko u zemlji i s toga je uzroka totalno razorena. U njoj se uz paljevinu našlo nekoliko spiralnih cijevi od broncane žice razne debljine, sve jako oksidovane žegom, te obluk i nožica jedne broncane fibule na lûk sa dvije petlje; nožna pločica je četverouglasta i na obim stranama izrezana. Komad je jako oštećen.

V. Spaljeni ostanci sa dvije jedna u drugu umetnute žare; i ove su sasvim razorene, a u njima, osim pržotine, bijahu pohranjeni ovi predmeti:

a) Dvije, gotovo jednako velike broncane fibule na lûk sa dvije petlje i nožnom pločicom u spodobi istostraničnog trokuta. Obluk je četverobrid, u sredini ponešto odebljao a na oba kraja uriješen unaokolo tekućim prugama od izdubenih crta. Duljina 5 *cm*, visina 3 *cm*.

b) Broncana fibula certoškog oblika sa spiralnom cijevi na glavi, na nožici nalazi se umjesto karakterističnoga dugmeta konjska glava sa visoko zavinutim vratom. Duljina 6 *cm*, širina glavične spirale 3·5 *cm*, visina obluka 1·7 *cm*.

c) Dvije malene djećinje narukvice, jedna od oble broncane žice, 5 *m* debele, sa $1^1/_2$ zavojem, druga od polu okrugle žice, $1^1/_3$ zavoja; promjer im je 3·8 *cm*.

d) Još se našao malen ulomak narukvice, uriješen zrncima od bronca.

VI. Velika kupa sa dvije ručice, jako izbočena trupa, visoka vrata, koji jako nadvisuju ručice. Trup je uriješen gustim redom okomitih brazda. Visina 10·5, promjer otvora 11·5. *(Tabla XLVIII., slika 2.)*

Grob VII. Djetinji kostur, položen jugozapadno-sjeveroistočno, 30 *cm* duboko. Na podlaktici desne ruke dvije broncane grivne, koje su služile kao narukvice. Jedna od njih bila je prvobitno šljepočni kolut od sukane žice, odlomljene ušice. Promjer 5 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 3.)*

Druga narukvica je plosnata, konveksnog proreza, $1^3/_4$ zavoja. Promjer 4·2 *cm*, širina broncanog koluta 0·5 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 3.)*

Grob VIII. Razoren kostur, sa ovim prilozima:

Masivna torkvirana ogrlica od bronca sa ušicama na krajevima. Promjer 14 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 5.)*

Mala čunolika fibula od bronca, dugačke nožice, kojoj je okrajak odlomljen; obluk je jako izbočen a na okrajcima urišen paralelnim brazdicama. Duljina 3·5, visina 1·5 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 9.)*

Broncana fibula na lûk, sa jednom petljom, obluk okrugao, poprečno narebren, nožica vrlo duga, sa dugmetom na okrajku. Duljina 5·3, visina 1·5 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 12.)*

Broncana fibula na lûk sa trouglom nožnom pločicom, koja se završava ušicom. Pločica je išarana sa dva paralelna reda graviranih, testerasto isprekidanih crta, ušica je odlomljena, obluk je bridast, poprečnim zarezima i sa tri čvora urišen. Igla je naknadno prikovana. Duljina 4·3, visina 2·6 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 14.)*

Slična, manja fibula, sa tri čvora na obluku i nožnom pločicom, koja se završava čvorom. Duljina 3·5, visina 1·8 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 11.)*

Lûk od slične, manje fibule od bronca. *(Tabla XLVIII., slika 4.)*

Malena naočarasta spirala od broncane žice; promjer spiralnih kolutova 0·6 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 6.)*

Par broncanih narukvica, urišenih paralelnim brazdicama i uparcima, $1^1/_3$ zavoja; promjer 4·3 *cm*, debljina obruča 0·5 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 8.)*

Sličan obruč od žice oštrih bridova, urišen uparcima, $1^1/_4$ zavoja; promjer 4 *cm*.

9 ulomaka od broncanih šipka urišenih dugmetima, koji su se nizali po pojasu. Te su šipke urišene sa tri veća pupčasta dugmeta a izmegju njih nanizani su poprijeko po dva manja. *(Tabla XLVIII., slika 13.)*

Ulomak broncane paše u obliku dugoljaste četverokutne plohe sa dvije rupe i tri trotraka nastavka na jednome od uzdužnih rubova. Biće da je služila kao zaglavak pojasa. Duljina 5·5, širina 1·2 *cm*. *(Tabla XLVIII., slika 7.)*

Broncana šipka, urišena sa sedam većih i šest manjih kolutića, nanizanih u pravilnim razmacima po njoj; duljina 7 *cm*; na krajevima tragovi željezne hrgje, po čemu se može zaključiti, da su tu bile umetnute ušice od željeza. *(Tabla XLVIII., slika 10.)*

Dva plosnata jantarova zrna.

Grob IX. Žara sa paljevinom i kalciniranim kostima, 25 *cm* duboko položena. Prilozi: nekoliko slomljenih narukvica od broncane žice, nekoliko broncanih dugmeta sa ušicom i jedan kolut od željeza.

Grob X. Zvonolika žara od smegje-crvenkaste ilovače, sa četiri jezičasta nastavka ispod ruba. Visina 50 *cm*, promjer otvora 35 *cm*. *(Tabla XLVII., slika 1.)*

U toj žari nalazila se manja slična zvonolika žara sa četiri okomita nosolika nastavka i redom utisaka, prstom načinjenih izmegju nastavaka. Visina 42, promjer 29 *cm*. *(Tabla XLVII., slika 2.)*

U manjoj žari našli su se osim kalciniranih kostiju ovi prilozi:

Prosta kupa sa jednom ručicom, urièšena dvjema brazdama unaokolo gornjega ruba. Promjer 9, visina 5 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 19.)*

Malena, boci slična zdjelica plosna dna, prama gore konično svedena, utegnuta vrata a u ovome dvije rupe, kroz koje se provlačila uzica za pričvršćenje poklopca, koji je kraj ruba na dva mjesta takogjer probušen. Promjer na osnovi 8·5 *cm*, visina 6·5 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 20.)*

Malena plitica od ilovače sa nastavcima, od kojih je jedan probušen.

Malen štit od željeza, obična oblika. Promjer 16 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 15.)*

Paŕta u obliku jako ispupčena dugmeta, na rubu urièšena gustim redom zrna, poprijeko sa tri izbočene prutice, s dônje strane provigjena sa dvije kuke. Promjer 4 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 16.)*

Privjesak od broncana lima u obliku istokračnog trokuta, ozgor provigjen prostranom ušicom. Osnovka 3·5 *cm*, visina 4·5 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 17.)*

Malen, trouglast privjesak od sasvim tanka broncana lima, savijen kao hamajlija, te je sva prilika, da se njim zamatala kaka tvar, koja je nosioca imala braniti od zla. *(Tabla XLVIII., slika 18.)* Na jednom uglu je privjesak probušen te je tu provučena karika od žice. Visina 2·7, širina 2·5 *cm.*

Malena pinceta od bronca. *(Tabla XLVIII., slika 21.)*

Broncana šipka, urièšena kolutima; na jednom kraju okrnjen željezni trn. Duljina 9 *cm.*

Manja, slična broncana šipka, provigjena po jednim željeznim trnom na svakom kraju. Duljina 7 *cm.* *(Tabla XLVIII., slike 22.* i *23.)*

Malen kolut od bronca sa $1^1/_2$ zavoja. Promjer 2 *cm.* *(Tabla XLVIII., slika 26.)*

Željezno koplje sa šiljkom u spodobi trstike i dugim, tankim sapom. Duljina 42 *cm.* Duljina lista 24, širina 3·5 *cm.* *(Tabla XLVII., slika 4.)*

Grob XI. Žara tipa Villanovskog od crno bojadisane ilovače, sa četiri jezičasta, dolje uperena, diametralno smještena nastavka na dônjoj polovini trupa; na gornjoj poli trupa tri horizontalne brazde, koje više ovih nastavaka prelaze u bradavičast nastavak. Gornji rub vrata je okrnjen. Promjer 33 *cm.*

Kraj žare dva željezna koplja, šiljkom u zemlju ubodena. U jednoga je list ravan sa povorom zaobljenih bridova (duljina lista 25, širina 3·5 *cm*, ukupna duljina 37·5 *cm*), drugi je jakog povora i vrlo prostranog tulca (duljina lista 24 *cm*, širina 5, ukupna duljina 37·5 *cm*). *(Tabla XLVII., slike 3.* i *4.)*

Grob XII. Velika, crno bojadisana, jajolika žara, malo utegnuta vrata, sa četiri koso uperena jezičasta nastavka na dônjoj polovici trupa. Promjer 40 *cm*, visina 42 *cm.* *(Tabla XLVII., slika 5.)* Žara je bila poklopljena dubokom plitico m, a sve je ležalo u debeloj naslagi ugljena. Do polovice bila je ispunjena pržotinom od spaljenih kostiju.

Grob XIII. Dva kostura, položena zapadno-istočno jedan kraj drugog, 20 *cm* duboko. Jedan, i to ženski kostur, imao je ove priloge:

Jednu fibulu ranijeg la-tènskog doba od bronca, sa lijepo profilovanom glavicom na okrajku nožice, visokim, u obliku štita opasanim te jednim poprečnim listom i dvama kružnicama ukrašenim oblukom. Na spirali prost lančić. Sva je sjajno svjetlo-zeleno patinovana. *(Tabla XLIX., slika 3.)*

Malenu, prosto izragjenu fibulu odlomljenog nožnog okrajka; biće da pripada srednjem la-tenskom dobu. Duljina 3 *cm.* *(Tabla XLIX., slika 4.)*

Dva narukvična obruča od bronca, saljevena. Jedan od njih urièšen je izmjenično sa po jednim glatkim i jednim štapićem, nakićenim sa tri zrna. Otvoreni su krajevi

zaobljeni. *(Tabla XLIX., slika 2.)* Promjer 5 : 4 *cm*. Drugi se obruč u toliko razlikuje od prvoga, što je uriješen gustim redom zrnjem posutih štapića. Promjer 5 : 4·5 *cm*. *(Tabla XLIX., slika 1.)*

Kolut od broncane žice, prebačenih krajeva, koji je zastupao šljepočni kolut. Promjer 5 *cm*.

Okruglo, kao lješnik veliko zrno od jantara.

Uz muški kostur našli se ovi prilozi: kraj desne strane lubanje jedno koplje, upereno k zapadu, jako korodirano. List je tanak i ravan, 32 *cm* dug, 5·5 *cm* širok; ukupna duljina 42 *cm*.

Na lijevomu kuku ležaše željezna satara, trnolika sapa, a oštrac je odmah kraj sapa na niže zavinut, duljina 34 *cm*. Trn za držak je odlomljen.

Grob XIV. Kostur, položen istočno-zapadno, 15 *cm* duboko.

Prilozi: fragmenat broncane, zmijolike fibule s okruglom pločicom na okrajku glavice. *(Tabla XLIX., slika 11.)*

Dva rasporena bačvasta privjeska od bronca. *(Tabla XLIX., slike 8. i 9.)*

Dva suzolika, rasporena privjeska od bronca, a vise na jednom prstenu. *(Tabla XLIX., slika 6.)*

Jedan broncani privjesak u obliku lijevka. *(Tabla XLIX., slika 12.)*

Dva trougla privjeska od broncana lima sa prostranim ušicama, nanizana na karičici. Oba komada slijepila su se ušljed jake patine. *(Tabla XLIX., slika 7.)*

Dva osebna, ključu slična komada sa okruglim kolutom, na koji se priključuje kratka, cijelom dužinom probušena cijev. Kroz ovu cijev lako se je mogla provući uzica, te možemo uzeti, da se kroz oba komada provlačila nit, opletena broncanim pruticama, koja je služila kao pojus. *(Tabla XLIX., slika 5.)*

Broncani kolut, promjera 1·5 *cm*; biće da spada k jednomu od gornjih privjesaka.

Grob XV. Zvonolika žara, obična oblika, sa četiri jezičasta nastavka; 33·5 *cm* visoka, a promjera 20 *cm*; u njoj pržotina od kostura i ovi dodaci:

Velika nakitna igla od željeza, ukrašena na gornjemu kraju kao orah velikom broncanom krugljom, a niže ove broncanom cijevi, koja je okićena kolutićima. Igla, koja je prelomljena na dvoje, imala je ukupnu duljinu od po prilici 27 *cm*. *(Tabla XLIX., slika 17.)*

Dva šuplje saljevena broncana zrna, promjera 1·2 i 2 *cm*. *(Tabla XLIX., slike 15. i 16.)*

Nožić od željeza, unutra zavinut; duljinu 12 *cm*.

Kraj žare nagjen je jedan tanki željezni nož, slabo uvinut, 33 *cm* dug, i dva željezna koplja odebljeg središnjeg povora, jedno 46, drugo 34 *cm* dugo; sva tri predmeta zabodena su šiljcima u zemlju. *(Tabla XLIX., slika 24.)*

Najzad plosna zdjela od crvene ilovače, utegnuta vrata, sa tri bradavičasta nastavka. Promjer 13·5, visina 5·5 *cm*. *(Tabla XLIX., slika 14.)*

Grob XVI. Malena, smegja žara u obliku lonca, sa dva diametralna jezičasta i dva bradavičasta nastavka. Visina 15·5, promjer 14 *cm*. *(Tabla XLIX., slika 13.)*

Poklopljena je bila sarazmjerno velikom crnom zdjelom utegnuta ruba bez ikakovih nastavaka. Promjer 21·5 *cm*, visina 9 *cm*.

U žari bijahu pohranjeni spaljeni ostanci djetinjeg kostura i ovi prilozi:

Jedan torkviran gjerdan odlomljenih ušica. Promjer 12 *cm*.

Dvije jednake broncane, jednozavojne fibule četvorouglastih nožica, koje se završuju pucetom te oblucima, koji su saljeveni jednostrano ravno a uriješeni redom puceta. Duljina 4·6, visina 4 *cm*. *(Tabla XLIX., slika 18.)*

Jedna dvozavojna broncana fibula na lûk, sa četverouglastom nožnom pločicom; pločica je provigjena sa dvije rupe i okomitim, graviranim crtama a lûk se je hvata na sredini gornje stranice. Duljina 4, visina 2·5 *cm.* *(Tabla XLIX., slika 21.)*

Dva pupčasta, radijalno rasporena nakitna dugmeta. Promjer 2·7 *cm.* *(Tabla XLIX., slika 20.)*

Dvije malene narukvice od plosnatog broncanog obruča sa dvostrukim zavojem. Promjer 3 *cm.* *(Tabla XLIX., slika 19.)*

Jedna veća, bolje očuvana narukvica od debele broncane žice, $1^1/_2$ zavoja, i tri jako iskrivljene, slične narukvice. *(Tabla XLIX., slika 22.)*

Kraj žare ležaše crvena, jednoručna kupa od crvene ilovače, ravnoga, oštro odijeljenoga vrata. Visina 6 *cm*, promjer 6·5 *cm.* *(Tabla XLIX., slike 23.)*

4. Druga Greda Nikole Šokića.

Ova se Greda prostire na zapadu njive Ive Stipančevića, a za njom slijedi obragjena bašča Nikole Šokića, te prve kuće sela Gornja Dolina. Na ovoj se Gredi otkopalo u svemu 14 grobova; od toga 12 sa kosturima, 2 sa spaljenim ostancima.

Grob I. Kostur mlade osobe, položen istočno-zapadno, 30 *cm* duboko.

Prilozi: jedna torkvirana, gotovo potpuno okrugla ogrlica od bronca; ušice na krajevima su odlomljene. Promjer 14 *cm.* *(Tabla L., slika 2.)*

Nekoliko spiralnih cijevčica od broncane žice, kojima je bio nekoć osukan gajtan od pojasa. *(Tabla L., slika 5.)*

Maleno pupčasto puce od bronca. *(Tabla L., slika 4.)*

Jedno krstoliko uresno dugme od bronca, koje ima na dônjoj strani četiri visoke drške, usagjene u posebni kolut. *(Tabla L., slika 1. a.)*

Više lubanje ležaše malena krugljasta posuda za vješanje od crveno pečene ilovače, sa dvije rupice na gornjem rubu za provlačivanje uzice. Promjer 7 *cm*, visina 4·5 *cm.* *(Tabla L., slika 3.)*

Kraj ove malen, zatvoren kolut od bronca, promjera 2 *cm.* *(Tabla L., slika 1.)*, nadalje malena poluokrugljasta, prosto izragjena kupica od ilovače, promjer 8 *cm*, te razni ulomci kolutova od bronca i žice.

Grob II. Kostur, položen istočno-zapadno, samo 10 *cm* duboko i s toga vrlo oštećen.

Prilozi: 3 šljepočna koluta od glatke broncane žice sa zrnima na krajevima; promjer 5 *cm.*

Malena, jednopetljasta broncana fibula na lûk, bridasta obluka, koji je urišešen sa 3 kvrgice, a megju njima gustim zarezima; nožna pločica je duga, odlomljena. Duljina 3 *cm.* *(Tabla L., slika 7.)*

Okruglo pupčasto puce, promjer 3·7 *cm.* *(Tabla L., slika 6.)*

Dva mala pupčasta puceta od bronca. *(Tabla L., slika 8.)*

Maleno, okruglo zrno od bronca. *(Tabla L., slika 9.)*

Lijepa kupa od ilovače, visoka vrata, sa jednom ručicom, po izbočini urišešena okomitim brazdama (visina 8, promjer 8 *cm*) i najzad jedna prosta, plitka kupa sa jednom ručicom, koja se ozgor završava šiljkom. Visina 7, promjer 7·5 *cm.*

Grob III. Ovaj je grob ležao na istom mjestu kao i pregjašnji, ali protivnim smjerom, tako da je jako rasječena lubanja ležala ispod nožnih kostiju gornje grobnice, a kraj nje ulomci zahrgjalog koplja od željeza. U blizini jedna velika kupa s jednom

ručicom, utegnuta vrata, po izbočini urišena okomitim, oko grla vodoravnim brazdama. Visina 12, promjer 12·5 *cm.*

Grob IV. Kostur, položen istočno-zapadno, samo 10 *cm* duboko, ušljed čega je lubanja jako oštećena, no položaj pojedinih po kosturu porazmještanih predmeta nije bio poremećen.

Nakit ovog ženskog kostura sastojao se od ovih predmeta:

Uz šljepočnice po 3 velika šljepočna koluta, malo prebačenih krajeva, promjera 8 *cm*, a osim toga po jedan manji šljepočni kolut od bronca, sa glavicama na okrajcima. Promjer 6 *cm.*

Vrat je bio okićen nizom malih jantarovih zrna, od kojih se sakupilo 77 komada.

Nasred grudne kosti ležaše velika kolutasta fibula od vrlo tanka broncana lima, slabo konveksna. Ploča ima 9 *cm* u promjeru, a zarubljena je sa 8 polukružnih izrezaka, urišenih na rubu i po srijedi pruticama od koncentričnih kružnica. *(Tabla L., slika 19.)*

Na lijevomu ramenu ležaše jedno zrno od ilovače, urišeno koncentričnim kružnicama, a u laticama izmegju njih utisnutim piknjama. Promjer 3·5 *cm. (Tabla L., slika 11.)*

Niže tog zrna malen, prosti vrć s jednom ručicom, koja je odlomljena. Promjer 8·5 *cm*, visina 5 *cm.*

Kraj velike fibule na grudima ležaše dvopetljasta fibula na lûk, trouglaste nožične ploče. Igla, koja je naknadno pričvršćena željeznim klinčićem, manjka. Duljina 4·2, visina 3 *cm. (Tabla L., slika 21.)*

Na rukama po jedna masivna, glatka narukvica od bronca, suženih i prebačenih krajeva. Promjer 5 *cm. (Tabla L., slika 10.)*

Oko pasa osebujan nakit, koji nam po prvi put jasno predočuje, kako su se upotrebljavale one spiralno savijene cijevčice od broncane žice, poznate pod imenom „saltaleoni". *(Tabla L., slika 18.)*

Ovaj se nakit sastojao ponajprije od tri gajtana, ovita po cijeloj površini uskom plosnatom žicom od bronca; lijevi okrajak ovih triju gajtana bio je utaknut u plosnatu toku od broncana lima, urišenu na gornjoj strani trokutnim izrescima *(tabla L., slika 13.)*. Sredina gajtana usagjena je u sasvim sličnom, samo nešto manjem broncanom toku *(tabla L., slika 14.)*, dok su protivni krajevi gajtana na lijevoj strani pričvršćeni uz broncano dugme, urišeno sa šest latica *(tabla L., slika 20.)*. Na ovo dugme priključuju se dva tanja, žicom osukana gajtana, koji su na drugom kraju sastavljeni sličnim broncanim dugmetom.

Cijeli taj nakit visio je niz krilo te je sačinjavao bogati nakit, donekle sličan terkijama naših Krajiškinja.

Poviše koljena, megju krakovima lešine našla se crna, ljevkasta zdjelica od ilovače, sa četiri bradavičasta nastavka. Promjer 13, visina 5·5 *cm. (Tabla L., slika 12.)*

Osim toga nagjen je u grobu broncani kolut, promjera 3·5 *cm (tabla L., slika 16.)* i jedno prosto ilovasto zrno, urišeno plitkim, kosim brazdicama. Promjer 3·5 *cm. (Tabla L., slika 15.)*

Grob V. Djetinji kostur, položen istočno-zapadno, 15 *cm* duboko.

Prilozi: više lubanje velika ilovasta zdjela, utegnuta ruba, sa četiri diametralna, jezičasta nastavka.

Od nakita se našlo: Na prsima jedna okrugla kolutasta fibula od broncanog lima, urišena u sredini sa pet grbica, a po rubu trokutnim izrescima. *(Tabla L., slika 22.)*

Rub je iskićen sa dva reda ispupčenih piknjica, a sredina jednim takovim redom. Promjer 8 *cm.*

Jednopetljasta fibula na lûk (čunasta fibula), izbočenoga obluka i duge nožice, koja je odlomljena. Gornja strana obluka uriješena je sa šest koso graviranih poprečnih pruga. Duljina 6, visina 2·5 *cm. (Tabla L., slika 29.)*

Dvije slične, jednopetljaste fibule na lûk, duge, uske nožice, sa visokim, narebrenim oblukom, koji je na povoru provigjen jednom ušicom za vješanje; po tome pripada ovaj komad tipusu, poznatom iz Szt. Vida. Duljina 5 *cm*, visina 3 *cm. (Tabla L., slika 26.)*

Osim toga našlo se fragmenata manjih fibula na lûk istog tipa. *(Tabla L., slika 28.)*

Četiri vrlo malena, tanka šljepočna koluta od broncane žice. Promjer 2·5 *cm. (Tabla L., slike 25.* i *30.)*

Tri koluta od broncane žice, dva su zatvorena, u jednog su krajevi prebačeni *(tabla L., slika 24.).*

Uresno dugme od bronca u obliku tutula; na dônjoj mu strani kolut, koji je spojen sa četiri nožice uz dugme, a u njemu još se vigja ulomak broncane spiralne cijevi. *(Tabla L., slika 23.).*

Malen saljeven prsten četverobrida prosjeka. Promjer 1·2 *cm. (Tabla L., slika 27.)*

Grob VI. U ovom se grobu nagjoše samo ulomci lubanje i uz njih dva željezna, posve jednaka kopljana šiljka, slabog središnjeg povora i dugog, tankog sapa. Duljina lista 25, ukupna duljina 45, širina 5 *cm.* U jednog je koplja sap dolje odlomljen.

Osim toga se našlo i jedno bikonično zrno od ilovače, promjera 4·5 *cm*, urješeno koncentričnim, eliptičnim brazdama.

Ostali dijelovi kostura manjkaju.

Grob VII. Ostanci spaljenih kostiju u sasvim razlupanoj žari. Kao poklopac služila je zdjela obična oblika.

Dodaci: Malen nož od željeza uvinute oštrice. Duljina 11·5 *cm.*

Tanka, broncana šipka, na jednome kraju plosnato iskovana, a u njoj mala rupica. Duljina 11 *cm.*

Dva prosta zrna od ilovače. Promjer 4 i 4·5 *cm. (Tabla L., slika 32.)*

Mali vrč sa jednom ručicom, utegnuta vrata, sa dvije kvrge na izbočini naprotiv ručice. Bokovi vrča urješeni su plitkim, kosim brazdicama, rub oko grla sa tri horizontalne brazde. Promjer 8·5, visina 5 *cm. (Tabla L., slika 31.)*

Grob VIII. Kostur, položen zapadno-istočno, 20 *cm* duboko, bez priloga.

Grob IX. U dubini od 70 *cm* odgrnuta je naslaga, ispremiješana porazbacanim kostima, a biće da potiče od kakovog starijeg groba; u toj naslagi našlo se jedno ananasu slično zrno od vrlo tankog zlatnog lima *(tabla L., slika 34.),* zatim dva lijepa, velika, torkvirana šljepočna koluta od srebrne žice, sa gotovo $2^1/_2$ zavoja, promjer 7 *cm. (Tabla L., slika 33.)*

Grob X. Kostur, položen sjeverozapadno-jugoistočno, 35 *cm* duboko. Ukraj lijeve nadlaktice ležaše željezno koplje, — duljina 45 *cm*, jakoga središnjeg povora; duljina lista 31, širina 4·5 *cm.* Šiljak bijaše uperen prema lubanji, sap okrenut nogama.

Uz desni bok malen, jako oštećen, uvinut željezni nož. Duljina 10·5 *cm.*

Više ovoga groba nalazio se 20 *cm* debeli sloj pečene ilovače; biće da je ovdje kasnije stajala nekakova kuća.

Grob XI. Razlupana žara sa mrtvačkom pržotinom, a kraj nje 46 *cm* dugo koplje od željeza. List mu je 31 *cm* dug, 6 *cm* širok, ima jak povor, a oštrica je zavojita, te se prema sapu znatno proširuje, dočim se prama šiljku sužava. Jedna gra-

virana crta, koja teče paralelno sa rubom oštrice, služi mu kao ures. Koplje je dobro očuvano a hrgja, koja ga je zaodjela, ima sjajnu površinu.

Kraj koplja našla se velika sjekira, nalik na kelt. Duljina 19·5, širina 7 *cm*.

Grob XII. U dubini od 25 *cm* našlo se razbacanih kostiju i polupane dvije lubanje. Ovaj jako razoreni grob krio je nekad dvije lešine.

Grob. XIII. Osamljena lubanja bez ostalih kosturskih dijelova; kraj nje plitka zdjelica slabo utegnuta ruba, a na boku usagjena je horizontalna usko probušena cijev za sisanje. Posuda, promjera 9·5 *cm*, vis 4 *cm*, služila je dakle kao sisaljka.

D. Pojedince nagjeni predmeti na Gredama.

Tečajem iskapanja grobišta na Gredama nagjeno je ove i prošlih godina skoro svuda pojedince razbacanih starina, koje su nekoć pripadale pojedinim grobovima, ali su plugom ili motikom raznešene sa svog prvobitnog mjesta. Kako su neki kosturovi i žare bile vrlo plitko ukopane lahko je razumljivo, da je plug razorio sve one dijelove, koje je mogao dohvatiti. Opisujuć grobove imao sam prilike nekoliko njih spomenuti, koji su se samo djelomice sačuvali. Ili je u žare razmrskan gornji dio, ili u kostura fale pojedini pliće ukopani dijelovi. Tako je i po koji komad nakita ili oružja maknut sa svoga mjesta, a veliki broj posuda posve je razmrskan, tako da su Grede bile gotovo posute fragmentima lonaca i žara. Od ovih potonjih malo šta se čitavo našlo izvan grobova, a što je nagjeno to je namjerice položeno izvan samih grobnica te nam predstavlja sugje, u kome su sojeničari svojim pokojnicima doprinašali na svečane dane žrtve i hranu.

U popisu što slijede iznosim iz bogate serije pojedinih nalaza, nagjenih dosele na Gredama, samo najvažnije, koji su ili bolje sačuvani ili nam po obliku svome reprezentiraju značajne spomenike iz kulturnog života naših sojeničara. Neki od tih spomenika donekle će nam popuniti sliku, koju nam razgaljuju spomenici iz samih grobova.

I. Pojedince nagjeni predmeti od ilovače.

A. Zdjele:

a) Osnovni oblik plosnat, nizak, izbočenih stijena, utegnuta ruba, bez nastavaka.

1. Jedna smegja zdjela, 11·5 *cm* visoka, 26 *cm* u promjeru.

b) Osnovni oblik, plosnat, ljevkast, ravna dna, utegnuta ruba, bez nastavaka. Dva komada i to:

2. Jedan eksemplar od crvenkasto žute ilovače, 12·5 *cm* visok, 36 *cm* u promjeru.

3. Jedan primjerak od smegje ilovače, 10 *cm* visok, 16 *cm* u promjeru.

c) Osnovni oblik kao prije, sa nastavcima:

4. Zdjelica sa tri bradavičasta nastavka na dônjoj strani utegnutoga ruba, visoka 7 *cm*, promjera 13·5 *cm*.

5. i 6. Dvije zdjele sa četiri diametralna bradavičasta nastavka, rub uriješen kosim, prutastim strukama; visina 13, odnosno 15·5, promjer 27, odnosno 34 *cm*. *(Tabla XLI., slika 2.)*

7. i 8. Dvije slične zdjele sa četiri jezičasta nastavka. Visina 12·5, odnosno 20 *cm*, promjer 26, odnosno 36 *cm*. *(Tabla XXIX., slika 3.)*

d) Osnovni oblik ljevkast, širok, nizak, dno ravno, rub uzvinut.

9. Zdjela od smegje ilovače, po unutrašnjoj strani ruba urišena kosim, plitkim brazdama, visina 17·5, promjer 40 *cm.*

10. Slična zdjela od smegje-žute ilovače, na dônjoj strani jezičast, horizontalno probušen i tri ravna, bradavičasta nastavka; visina 17, promjer 44 *cm.* Dno je iznutra urišeno spiralom, prstom proizvedenom. *(Tabla XXIX., slika 1.)*

11. Zdjela od smegje ilovače, rub slično izvinut, ali na gornjoj strani proširen u plosnatu okolicu kao u naših tanjura; ova okolica urišena je kosim zaokruženim brazdama. Dno je iznutra urišeno zarezima poput krsta, optočena sa dva reda udubljenih tačaka, a od ovog ornamenta protežu se prama rubu pet pruga od udubljenih tačaka. Na sastavu trupa i grla urišena je zdjela kosim brazdama, na dônjoj strani jaki, horizontalno probušeni nastavak. Visina 12·5, promjer 36 *cm.* Prikazana na *tabli XLI., slike 4.* i *5.*

e) Osnovni oblik nizak, loncu sličan, vrat utegnut, rub izvinut, koji se time ističe, što ima četiri diametralna, polukružna izreska, koji su s unutrašnje strane opkoljeni dvima polukružnim brazdama. Ispod svakoga izreska ima po jedan jezičast nastavak, koji se završava dvima bradavicama.

12. Jedan takav komad je od crvenkasto smegje ilovače, 11 *cm* visok, 21 *cm* u promjeru.

13. Sličan komad sa izrescima i jezičastim nastavcima ima ravne stijene a znatno je manji. Visina 5·5, promjer 11·5 *cm. (Tabla LII., slika 4.)*

B. Zdjelice (Schalen).

1. Malena, poluokrugla zdjelica od smegje ilovače; visine 4, promjera 9 *cm.*
2. Sličan komad od crvenkaste ilovače, visine 3·5, promjera 9 *cm.*
3. Sličan komad, na unutrašnjoj površini dna malena grba; visine 3, promjera 8 *cm.*
4. Sličan komad, visine 3·5, promjera 8 *cm.*
5. Ljevkasta oblika, ravnoga dna, visine 5 *cm.* promjera 10·5 *cm.*
6. Sličan komad, visine 4·5, promjera 8 *cm.*
7. Sličan komad, visine 4 *cm*, promjera 7 *cm.*
8. Sličan komad, na unutrašnjoj površini dna polukružna izbočina, visine 4·5, promjera 9 *cm.* Jedan probušen nastavak odlomljen.
9. Zdjelica ravnih stijena, ljevkasta, ravnoga dna, sa tri jezičasta nastavka. *(Tabla LII., slika 5.)* Visina 4, promjer 11 *cm.*
10. Visoka zdjelica od smegje ilovače, ravnih stijena, na rubu malen izrezak, na jednoj strani bočine jezičast nastavak, na protivnoj strani tri bradavičasta, u trokut poredana nastavka. Visina 9, promjer 12 *cm. (Tabla XXVIII., slika 9.)*

C. Jednoručne kupe.

a) Osnovni oblik sliči loncu sa ovalnim trupom i ručicom, koja nadvisuje rub.

1. Nizak i sarazmjerno širok primjerak od crnkaste ilovače, visine 9, promjera 13·5 *cm.*

2. Sličan komad, sarazmjerno nešto viši, visine 10·5, promjera 14·5 *cm. (Tabla XXIII., slika 15.)*

3. Malen, crvenkast primjerak, ručica mu je ozgor prelomljena u oštar šiljak. Visina 6·5, promjer 7 *cm.*

4. Malena, crna kupa, lijevku slična, malo nadvišenog drška. Visina 7·5, promjer 10·5 *cm.*

b) Osnovni oblik: jako izbočen vrč, visoko ozgor suženi vrat, ručica jako nadvisuje rub.

5. Malen, grubo dotjeran primjerak od smegje ilovače, visine 9, promjera 8 *cm.* *(Tabla XLI., slika 3.)*

6. Sličan komad, ima po rubu i trupu jedva vidljive, plitke, horizontalne brazde, koje su na izbočini prekinute trima ravnim, vertikalnim čepićima. Visina 11·5, promjer 9 *cm.*

7. Sasvim sličan primjerak od crnkaste ilovače, no brazde po izbočini su koso nanizane. Visina 7·5, promjer 11·5 *cm.*

8. Sličan komad od crnkaste ilovače, visine 19·5, promjera 10 *cm.*

9. Sličan komad sa tri bradavičasta slična čepića na izbočini, urišešen po vratu horizontalnim, po izbočini kosim brazdama. Visina 11 *cm*, promjer 13·5 *cm.* *(Tabla XXIII., slika 13.)*

10. Sličan, samo veći primjerak sa jednim samo čepićem; visina 13·5, promjer 12 *cm.* *(Tabla XXVIII., slika 10.)*

11. Sličan, jače izbočen komad, sa 8 okomitih povora i gustim, okomitim brazdama po izbočini. Visina 12, promjer 9·5 *cm.* *(Tabla XXIII., slika 16.)*

12. Sličan, prostije izragjeni primjerak, bez uresa, visine 12, promjera 12 *cm.*

13. Kupica od crvene ilovače, vitka oblika, urišešena kosim brazdama, vrat je na jednoj strani povišen u kljun, a pod njim po izbočini kvrga. Visina 6·5, promjer 5 *cm.*

14. Sličan komad, bez kvrge, s okomitim brazdama po trupu, visine 7, promjera 7·5 *cm.*

15. Plitka kupa, slična oblika, ali u omjerama šira i niža, na izbočini tri kvrge, sa vodoravnim brazdama pod grlom a kosima po izbočini. Visina 7, promjer 12 *cm.*

16. Po formi spada u istu skupinu jedna malena kupa s jednom ručicom od crvene ilovače, bogate ornamentike, po kojoj nas podsjeća godroniranih zdjela. *(Slika 24.)*

Slika 24. Kupa s jednom ručicom. (2/3 n. vel.)

Trup je naime urišešen po izbočini sa 8 okomitih povora, koji su poprijeko urišešeni utiscima, a izmegju tih povora nalaze se okomite brazde. Ručica ima rogu sličan nastava k, koji je na oba kraja bio urišešen malom životinjskom glavicom. Visina 4·5, promjer 7 *cm.*

D. Kupe sa dvije ručice.

Osnovni oblik u glavnome sličan pregjašnjemu, tek ima dvije diametralne ručice, koje nadvisuju rub posude.

1. Malen primjerak od crvenkaste ilovače sa dvije kvrge na izbočini. Visina 6·5, promjer 5·5 *cm.*

2. Kupa od smegje ilovače, sa gustim, okomitim brazdama po izbočini. Visina 10·5, promjer 9·5 *cm. (Tabla XXIII., slika 17.)*

3. Sličan primjerak, oblikom gotovo bikoničan, po izbočini okomito, pod grlom vodoravno ubražgjen. Visina 13, promjer 10·5 *cm.*

4. Sličan, crn komad, po izbočini uriješen čvorovima, rub i ručice odlomljeni. Visina 5·5, promjer 6 *cm.*

E. Zare.

a) Osnovni oblik sličan zvonu, vitak, slabo sveden, ravnoga ruba.

1. Grubo izragjen, malen primjerak od crvene ilovače, sa četiri jezičasta, u sredini malo rasporena nastavka ispod ruba. Visina 30, promjer 20 *cm. (Tabla XXX., slika 2.)*

2. Žara sa dva čepasta i dva na srijedi utisnuta jezičasta nastavka, koji su spojeni redom utisaka, načinjenih prstom. Brid ruba slično je išaran. Visina 29, promjer 2 *cm. (Tabla XXX., slika 3.)*

3. Slična žara od žutkaste ilovače, sa dva okomita, uhu nalična i dva podvostručena jezičasta nastavka. Od nastavka do nastavka ide kosi red udubina, prstom načinjenih. Rub je kosim brazdama uriješen. Visina 31, promjer 22 *cm. (Tabla XXIX., slika 6.)*

4. Sasvim slična, veća žara. Visina 42·51, promjer 24 *cm. (Tabla XXIX., slika 7.)*

5. Mala, crvenkasta žara, umjesto pregjašnjih nastavaka s dvije strane izbočine po šest oštrih kvrga, poredanih u trokut. Visina 16, promjer 15 *cm. (Tabla XLI., slika 1.)*

b) Osnovni oblik bikoničan, ravne stijene, približuje se tipusu od Villanove.

6. Jedan primjerak od crvene, dobro pročišćene ilovače, sa dvije kolutaste ručice više izbočine, koja je uriješena vodoravnim i okomitim prugama brazda. Visina 22., promjer 10·5 *cm. (Tabla LII., slika 2.)*

7. Oblikom sličan primjerak od smegje ilovače, ispod grla teče široka pruga od niza plitkih brazda, a pod njom red utisnutih tačaka; od ove pruge odvaja se prema trupu nekoliko pari koso položenih brazda, koje su takogjer zarubljene tačkama. Visina 23·5, promjer 11 *cm. (Tabla LII., slika 1.)*

8. Lijepa, crno obojena žara tipusa od Villanore, visoka, utegnuta vrata, izvraćenog ruba; na dônjoj strani trupa četiri jezičasta nastavka, više ovih na dônjem rubu vrata četiri bradavičasta nastavka; po vratu vodoravne brazde. Visina 50, promjer 25 *cm. (Tabla LII., slika 2.)*

9. Veoma velika krugljasta žara od crne ilovače, izvraćena ruba, a više dna uriješena izbočenim obručem sa nizom utisaka. Ovo je najveća, u Dolinskom groblju dosad nagjena posuda. Visina 63, promjer otvora 43, promjer trbuha 67 *cm.* Crno je obojena, pomnjivo uglačana. *(Tabla LII., slika 6.)*

10. U kategoriju žara spada takogjer jedna majušna žara, izragjena po uzoru tipa Villanovskoga. Na dônjoj strani trupa ima četiri bradavičasta nastavka, na rubu dvije ušice za vješanje. Cijela površina vrata uriješena je vodoravnim, gornja strana okomitim brazdama. Visina 11, promjer 8·5 *cm.* *(Slika 25.)*

Slika 25. Žara tipa Villanovskoga. (1/2 n. vel.)

F. Crpala.

Takovim se može smatrati jedan grubo izragjeni komad od crvenkaste ilovače, što je prikazan u *slici 4., tabli XXX.* Oblik je zvonolik, ručica se nalazi na gornjoj stijeni, a u istoj visini tri čepića. Visina 16, promjer 16 *cm.*

G. Posude za vješanja.

1. Malena, krugljasta posuda bez šara, nešto sploštena; na rubu dvije ušice za provlačivanje uzice, kojom se posuda vješala. Visina 5·5, promjer trbuha 8·5 *cm.*

2. Maleni, krugljasti primjerak sa izbijenim rupama za vješanje. Uriješen je po rubu vodoravnom, po trupu kosim brazdama. Visina 5·5, promjer trbuha 7 *cm.*

H. Kašike od ilovače.

1. Dobro očuvan primjerak od crnkaste ilovače, u obliku zdjelice sa plosnatom, širokom ručicom. Visina 2·5, promjer 7 *cm.*

2. Sličan, oštećen primjerak od crvenkaste ilovače.

J. Sisaljke.

Jedan primjerak u spodobi ozdô šireg, ozgor užeg lončića, sa okomito postavljenom cijevi za sisanje u sredini pobočne stijene. Ovaj je primjerak po svojim omjerama (visina 4, promjer 2·5 *cm*) tako malen, da se može smatrati igračkom.

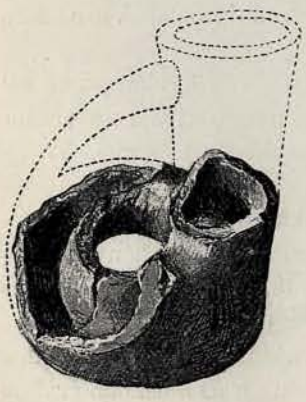

Slika 26. Posuda u obliku šupljeg koluta. (1/2 n. vel.)

K. Kolutasta posuda.

Megju posudama, koje su se na Gredama našle izvan grobova, valjda raznešene plugom, valja nam osobito spomenuti jednu posudu u obliku šupljega koluta. Nagjen je doduše samo maleni ulomak ali ipak dovoljno velik, da si po njemu predočimo prvotni oblik. Na šupljemu kolutu bila je naime nasagjena cijev, gore proširena, kroz koju se ulijevala tekućina u posudu, a pod njenim grlom nasagjena je ručica, koja je drugim krajem bila usagjena u sam kolut.

Te kolutaste posude osobito su karakteristične za južne predjele Balkana te prelaze i u Malu Aziju. Megju

trojanskim starinama zapremaju posebnu tipičnu grupu, pa je baš obzirom na tu analogiju važno istaknuti i naš inače neznatni ulomak, prikazan u *slici 26.*

L. Zrna od ilovače.

1. Bez ornamentike.

a) Osnovni oblik bikoničan, promjera od 2 do 4 *cm*; našlo se u svemu 17 komada.

b) Osnovni oblik jajast, bez šarâ, promjera 3·5 do 6·5 *cm*, ponajviše plosnat; našlo se 10 komada.

c) Osnovni oblik krugljast, bez šarâ, promjer 2 do 3·3 *cm;* našlo se 5 komada.

d) Osnovni oblik sličan lijevku, t. j. na jednoj strani zaobljen, na drugoj ljevkasto udubljen, promjer 2·9 do 4·5 *cm*; našlo se 8 komada.

e) Osnovni oblik sličan kolu, sa izbočenom glavinom; jedan komad promjer 5·5 *cm.*

f) Osnovni oblik sličan kolutastoj ploči, promjer 6·5 *cm;* jedan komad.

2. Ilovasta zrna sa ornamentikom.

g) Oblik sličan ananasu, s okomitim brazdama, promjera 2·5 do 4·5 *cm.* 9 komada.

h) Plosnato-bikoničan oblik, sa linearnim zvjezdastim ornamentom na obim stranama; našla se dva jednaka komada; promjera 5·3 *cm.*

i) Oblik bikoničan, gotovo krugljast, na rubu urišen vijencem okruglih udubina; promjer 3·8, visina 3·5 *cm*, 1 komad.

k) Osnovni oblik plosnato-bikoničan, sa tri grupe koncentričnih elipsa. Ćoškovi izmegju pojedinih grupa elipsa urišeni su udubljenim tačkama. U svemu 5 komada, promjera 3·7 do 5·0 *cm.*

l) Osnovni oblik jajast sa povraćajućim se spiralama. Promjer 3·2 *cm.* 1 komad.

M. Koluti od ilovače.

Našlo se 5 komada koluta od ilovače i to četiri od crveno pečene, jedan od crne ilovače. Promjer tih kolutova, za koje nebi znao reći, u koju su svrhu služili, ide od 4·3 do 7 *cm.*

N. Mosuri.

Raštrkano nagjena su tri manja mosura obična oblika, od kojih se jedan odlikuje od svih ostalih time, što je smjerom osi poprijeko probušen, te nam po tome predstavlja osamljeni oblik. Duljina ovoga komada 3·5, promjer koluta 3·2 *cm.*

O. Poklopci.

Osamljen našao se ovalni poklopac sa polukružnom ručicom, koja je smještena u središtu. Promjer 14, odnosno 12 *cm.*

P. Po uporabi neopredjeljivi predmeti.

Megju raštrkanim nahogjajima groblja nagjoše se dva predmeta od ilovače osebujna oblika.

Jedan od njih naliči uskoj, eliptičnoj ploči, u koje je rub urišen nizom polukružnih izrezaka, dok je u središtu smješten čepolik držak. Na dônjoj strani ovoga

komada *(slika 27.)* opažaju se tragovi glagjenja, te je moguće, da se je predmet rabio kao gladilo. (Duljina 10·8 *cm.*)

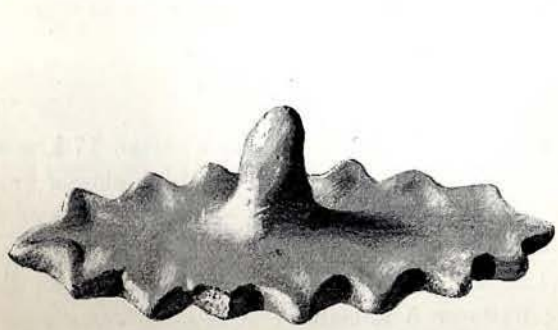

Slike 27. i 28. Ilovaste ploče sa drškom. ($^2/_3$ n. vel.)

Drugi komad *(slika 28.)* imade oblik kola sa pet paoka, a u središtu mu je takogjer usagjen dugoljast obli držak (promjer 6 *cm.*).

II. Zlatni i srebrni predmeti.

I megju raštrkanim nahogjajima po Gredama imade pojedinih objekata od zlata, i to dva zrna od vrlo tankoga zlatnog lima. Jedno ima oblik kruglje, promjera 10 *mm.* Površina mu je uriješena pravcem osi sa 7 kanelura, te bi prerez kruglje imao oblik zvijezde od sedam trakova.

Drugi komad sliči po duljini prepolovljenom bačvastom zrnu. Sredina tijela je dugoljasto-polukrugljasta, a oni uzdužni procjepi, što se često vide na broncanim bačvastim zrnima, označeni su ovdje redom uparaka. Oba grla uriješena su sa po jednim ispupčenim kolutićem. Ovaj komad tek je imitacija zrna, te se nije nanizivao, nego se je prišivao na podlogu od čohe. Duljina 13 *mm*, širina 5 *mm.*

Od srebrnih nahogjaja valja ponajprije spomenuti dva dobro očuvana šljepočna koluta od sukane srebrne žice. Jedan ima nešto više od 2 kružna zavoja; promjer mu iznosi 5 *cm*, debljina žice 2 *mm.* Jedan kraj žice je zašiljen, drugi je odlomljen; ovaj se po svoj prilici svršavao ušicom. Žica je vrlo pomno i tačno sukana po čitavoj svojoj duljini, tek je jedan kraj u duljini 1 *cm* ostao gladak.

Drugi kolut sukan je s manje pomnje, ima $1^1/_2$ zavoja, ali s oba kraja manjkaju prilično znatni komadi.

Od pokvarenih šljepočnih kolutova često su se pravili omanji koluti, koji su valjda služili kao prstenje. Jedan takav od srebra, 20 *mm* u promjeru, ima $1^1/_2$ zavoja; drugi jedan, 15 *mm* promjera, otvoren je i nepravilno okrugao. Kao ulomak šljepočnog koluta valja spomenuti jedan nepravilno zavinuti komad srebrne žice, ukupne duljine 10 *cm.*

Najljepši srebrni komad sa grobišta jeste jedan prsten sa velikom okruglom pločicom, koja se na dva kraja produljuje u dvije četverobride žice, tako zavinute u viticu, da se prsten mogao naticati na prst.

Pločica prstena ima promjer od 3 *cm*, a zarubljena je ispupčenim kolutom. Ploha je uriješena sa četiri krstoliko položene latice, opasane izbočenom linijom, a po srijedi uriješene zrnom. Sličnim zrnom uriješena je na sastavu latica i sredina plohe. Prostor izmegju latica uriješen je gustim nizovima ispupčenih zrnaca.

Na žalost pločica je na dva kraja prilično oštećena.

Osim tih opisanih srebrnih nahogjaja valja spomenuti još dva mala komada: komad lima u obliku tulca, zarubljen na otvorenim krajevima torkviranom žicom (duljina 12 *mm*) i srcoliki nakit, koji je u sredini ispupčen u obliku štita; upotrebljavao se kao medaillon, a biće da je skorašnji.

III. Predmeti od bronca.

1. Fibule.

Veliku seriju raznih fibula, što su se našle u grobnicama u D. Dolini, popunjava i priličan broj takovih, što su nagjene na Gredama izvan grobnica. Ne brojeći mnoge neopredjeljive ulomke, nakupismo 98 što potpunih, što djelomice očuvanih fibula.

Nabrojićemo ih ukratko samo tipološkim redom, pa će nam i ovo nabrajanje poslužiti, da prilično tačno opredijelimo postanje i trajanje naše sojenice.

Najstariji oblik fibule, što ga ovdje nagjosmo, jeste spiralna fibula u spodobi slova „S“. Zastupljen je u dva malena eksemplara sa 3 i 6 zavoja. *Tabla LIII., slika 1.*

Uz nju se vrsta plohasta fibula od vrlo tanka lima; lamela prikovana je s dônju stranu uz posebnu, obično oblučastu, prosto izragjenu fibulu. Pošto su načinjene od vrlo tankoga lima, to su se očuvale vrlo nepotpuno. Našlo se ulomaka od 7 fibula; najbolje očuvani komad prikazan je na *tabli LIII., slici 2.*, a pokazuje nam karakteristični trougli oblik.

Najbližu skupinu sačinjavaju jednozavojne fibule na luk; ta je skupina zastupljena u 14 većinom vrlo razorenih primjeraka.

Po obliku nožice mogu se u njoj razlikovati dva oblika: italski sa dugom, pri završetku zašiljenom *(tabla LIII., slike 3. i 4.)* i glasinački sa oširokom, trouglastom nožičnom pločom *(tabla LIII., slika 5.)*; od ovoga potonjeg imamo samo dva bolje sačuvana primjerka.

Od zmijolike fibule nagjeno je samo 5 vrlo oštećenih ulomaka, i da nije sličnih, bolje očuvanih eksemplara iz grobova, jedva bi se dao stvoriti priličan sud o toj skupini.

Certoška fibula zastupljena je u 6 malih, karakterističnih i dobro očuvanih eksemplara, od kojih je jedan prikazan na *tabli LIII., slici 6.* One sačinjavaju prelaz k obilnijim certoškim fibulama sa prostranom spiralnom zavojnicom na glavici (Armbrust-Certosafibel). Ove vrste našlo se 14 cijelih komada, osim toga 12 dobro očuvanih lukova. Uz prosti oblik *(tabla LIII., slika 7.)* ima i komada, u kojih je glavica široka i bogato iskićena privjescima od trouglasta, tanka lima; na ovako ukrašene komade naigjosmo prvi put na grobištu u Sanskom Mostu. *(Tabla LIII., slika 8.)*

Obilnije od spomenutih vrsta fibula prvog gvozdenog doba nagjene su fibule La-tènske periode; ova serija sastoji se i od bolje sačuvanih primjeraka. Oblike rânog La-tèna zastupaju 18 komada. U ovih je zavraćeni kraj nožice uriješen dvojako: ili plastično izragjenom zmijskom glavicom *(tabla LIII., slika 9.)* ili pak okruglom broncanom krugljicom, iz koje viri ovršak lijepo profilovane žice. *(Tabla LIII., slike 10. i 11.)* U ove zadnje vrste oblik je gužvast ili štitoliko proširen, a često uriješen bogatom ornamentikom od uparanih crta.

Srednjoj La-tènskoj periodi pripada 14 primjeraka. Ima megju njima fibula prostoga oblika, načinjenih od glatke okrugle ili bridaste žice, u kojih je zavraćen kraj

nožice naprosto obavit oko obluka, ili je na tomu sastavku uriješen sa po jednom ili dvije krupne krugljice. *(Tabla LIII., slike 12.—14.)*

Osobito zaslužuju da se istaknu dva izvanredna oblika istoga stepena. Od tih dviju fibula jedna je saljevena, obluk joj je visok, bridast, uriješen paralelnim brazdama, dočim je nožni okrajak uriješen životinjskom glavicom, koja ima rogove i zavinutu surlu. *(Tabla LIII., slika 15.)*

Drugi je eksemplar obična fibula srednjeg La-tèna, ali joj je nožni okrajak uriješen ovelikim ispupčanim dugmetom sa probijenom ornamentikom. Ornamentika predstavlja imitaciju filigranskog ornamenta, koji se sastoji od spiralnih žica i dokazuje vanrednu tehničku savršenost pri salijevanju.

Mnogo mlagjemu stepenu pripada, najzad, fibula *(tabla LIII., slika 16.)* sa ravnim La-tènskim oblukom i kratkom glavičnom spiralom sa dônjom tetivom. Ovomu obliku najbliže analogije nagjosmo u jednom nahogjaju kod Gorice.

2. Šljepočni koluti.

Megju raštrkanim nahogjajima našli su se šljepočni koluti u prilično velikom broju, jer ih je ertalo pluga lako zahvatalo i po njivama raznosilo. Pri tome ih se množina razlomilo, te se našlo mnogo potrganih ulomaka. Osim fragmenata našlo se u svemu 30 komada pojedince, od toga 14 komada u parovima.

Oblikom odgovaraju karakterističnim tipovima naše sojeničke nekropole, te im žica ima do tri zavoja. Dva, posve malena, načinjena su od glatke žice, 9 od tordirane, 11 od tanke, iznutra glatke, s vana gustim redom utisaka u obliku niza bisera uriješene žice.

Kao kod svih dotadašnjih dônjo-dolinskih šljepočnih kolutova i u ovih je jedan kraj ponešto zašiljen, dok je drugi isplošten i uvijen u ušicu. Od ovog pravila valja izuzeti samo pet velikih šljepočnih kolutova sa ponešto prebačenim krajevima, koji su uriješeni malenim pucetima, te s dônje strane imaju red brazda unaokolo.

3. Ogrlica (torquis).

Osamljeno se našla na Stipančevića Gredi jedna ogrlica od bronca, koja se odlikuje time, što su u nje krajevi splošteni i skovani u dugoljastu trokutnu lamelu, a gornji su im krajevi zavinuti u ušicu. Razlika dakle, po kojoj se odvaja od ostalih torquisa sastoji dakle u tome, što oba kraja nijesu masivno četverobrida ili okrugla već sploštena. U primjerka sa Grede Stipančevićeve jedan kraj ušice je na žalost odbijen. Promjer njegov iznaša 16·5 *cm.*

Godine 1901. nagjen je u sojenici okrajak jedne takove ogrlice, pa su ova dva primjerka do sada jedini zastupnici opisane inačice u Bosni.

4. Narukvice.

Megju nahogjajima, nagjenim na Gredama izvan prvobitnog svog položaja, bilo je 25 komada čitavih narukvica i 6 ulomaka. Zastupani su svi oblici, na koje smo naišli u grobovima, te tako ova serija predočuje u tipološkom pogledu najobičnije u Dolini narukvice.

Najprostiji oblik sastoji od oble žice, zavinute u kolut, u kojeg su krajevi ponešto prebačeni jedan preko drugoga i pokatšto uriješeni unaokolo tekućim uparcima. Ove

narukvice bez uresa bile su opredijeljene za djecu, jer su vrlo malene i mjere u promjeru samo 3·5 do 4 *cm*. *(Tabla LIII., slika 17.)*

Po svoj prilici ove su narukvice zavijali oko same ruke, što proizlazi iz njihove majušnosti i nepravilna uvoja. Neke od njih načinjene su od ulomaka ovećih narukvica. U svemu ih je 5 komada, od toga su dvije sastavljene od ulomaka.

U istu kategoriju spada jedna veća narukvica, promjera 5·5 *cm* sa krajevima, urješenim uparcima.

Jedan pojedince nagjeni komad od oble, u sredini odeblje broncane šipke, imade sužene, malo prebačene krajeve, a ovršci su im prošireno iskovani, te nas potsjećaju na slične narukvice starije periode, na koje smo češće nailazili na Glasincu. Promjer 5·7 *cm*.

Jedan malen eksemplar (promjer 4 *cm*) sa jako suženim i zašiljenim krajevima, savit je već u spiralu, u koje zavoj obilazi $1^3/_4$ puta. *(Tabla LIII., slika 18.)*

Megju našim dolinskim nahogjajima posve je osamljeni oblik u jedne kolutaste debele grivne, koja je iznutra šuplja, da komad, makar na oko krupan, bude laglji. (Promjer 4·4 *cm*.) Ovakove šuplje iskovane grivne pojavljuju se u Bosni samo u kasnijoj halštatskoj periodi, za koje možemo opaziti da već prevladavaju La-tènski oblici. *(Tabla LIII., slika 19.)*

Od ovih glatkih narukvica obilniji su oblici sa uresima. U ovih pošljednjih je obruč bikonveksnog prereza, a izvanjska površina urješena je gustim redom okomitih uparaka tako, da komadi sa oštro urezanim zarezima izgledaju kao da su sastavljeni od niza vertikalnih šipka, a komadi, u kojih su brazde zaobljene, kao da su sastavljeni od niza zrna. I kod ovih primjeraka su krajevi tek malo prebačeni, ponajviše glatki i urješeni crtama u spodobi slova V ili X. U ovu kategoriju spadaju 13 komada. *(Tabla LIII., slike 20.* i *21.)*

Iz ove se narukvice razvio drugi oblik, koji se odlikuje time, što mu je kolut ravan, a šipčice prelaze daleko preko rubova. Ovako postaje oblik grivne pokićene šipkama. Megju raštrkanim nahogjajima našla se jedna taka cijela dječija narukvica i izravnan ulomak oveće narukvice. *(Tabla LIII., slika 22.)*

Iz ovoga oblika razvio se daljnji jedan time, što su oni štapići po obruču urješeni sa po tri jasno istaknuta zrna, smještena u sredinu i na krajevima svakoga štapića. Time je nastao poseban oblik, karakterističan baš po našu nekropolu Dônje Doline. (Sravni *sliku 29.* u tekstu.) Megju raštrkanim nahogjajima ima dva komada te vrsti, jedan dječiji, jedan za odraslu osobu. *(Tabla LIII., slika 23.)*

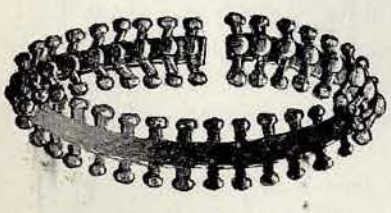

Slika 29. Narukvica od bronca. ($^2/_3$ n. vel.)

Ovaj način ornamentike nalazimo na nekim grivnama još više usavršen, te se u njih izmjenjuju vertikalne šipke po okolici bez zrna sa šipkama, pokićenim zrnima, a ta zrna ili su veća ili su poredana u skupine od po 2, 3, 4 komada. Time postaje i obruč širi i masivniji, pa je, a da se uzmogne naticati ga na ruku, bilo nužno, da se razdijeli u više komada, spojenih šarnirima. Od ovih, toliko kitnjastih oblika, našlo se na žalost samo ulomaka, u svemu 6 i to vrlo malenih; megju ovima dva sa šarnirima. (Sravni *tablu LIII., slike 25.—27.)*

Jedan sasvim iznimni komad ima oblik oble šipke, savite u obliku zatvorene kružnice, te je urješen u širokim razmacima izmjenice po jednim osamljenim i sa po tri na kolutu vertikalno poredanim zrnima. *(Tabla LIII., slika 24.)*

5. Uresni kolutići.

U ovu vrstu kolutova idu koluti, saljeveni od bronca ili saviti od broncane žice, koji su služili ili kao privjesak na fibulama ili kao karike lanca, ili najzad kao privjesak na pojasima.

Kolutovi, koji su visjeli na fibulama obično su saljeveni, prorez im je četverobridan, plosnat ili ovalan, a na vanjskom su bridu narebreni; takovih se našlo u svemu 13 komada, promjera izmegju 1·7 do 3·7 *cm*.

Ostali kolutovi jesu okrugla proreza, deblji su i veći (promjera 2·5—4·5 *cm*), a našlo ih se dva eksemplara od bronca, pet od željeza.

6. Prstenje.

Prstenja našlo se izvan grobova samo 3 komada. Dva su od tankoga, širokog, sa izvanjske strane slabo konveksnog broncanog lima, čiji su krajevi postavljeni jedan uz drugi, a prolaze jedan mimo drugi za $^1/_4$ kružnog objema. Treći je prsten bogatije uriješen, načinjen od uske limene pruge, oko koje unaokolo teče jedna središna, uparana crta, ušljed čega izgleda kao da se prsten sastoji od dvije jedna uz drugu postavljene žice. I zavoj je ponešto drugačiji, pošto je samo jedan okrajak prebačen preko periferije za jednu četvrtinu, dočim je drugi kraj unatrag zavinut, te u protivnom pravcu siže do polovice periferije. Oba su kraja klinasto zašiljena i uriješena jednim redom prijekih zareza. Po svom obliku podsjeća nas ovaj prsten na posebno karakteristično zavinute spiralne prstenove la-tènske periode, te je bez sumnje imitacija ovakovih primjera.

7. Uresne igle.

Raštrkano našlo se na Gredi do sada 12 komada jednokrakih uresnih igala od bronca i jedna dvokraka ukosnica.

Od onih prvih predstavlja trnoliki oblik najprostiji oblik. Našao se je jedan ulomak glavice, dug 8 *cm*, uriješen sa 6 unaokolo tekućih, oširokih pruga kosih brazda, koje su izmjenice sad na jednu, sad na drugu stranu koso položene. *(Tabla LIII., slika 28.)*

Dvije bašlije (jedna 9 *cm* duga, druga ulomak, 6·5 *cm* dug) sa glavicom *(tabla LIII., slika 29.)*, jedna opet, 14 *cm* duga, sa okruglom glavicom, a niže nje unaokolo brazda, kojom je gornja trećina igle uriješena. *(Tabla LIII., slika 30.)*

Jedna opet ima bikoničku glavicu, a pod njom okruglu plosnatu ogrlicu. *(Tabla LIII., slika 31.)* Ovaj oblik zastupan je sa četiri primjerka, ulomaka gornjega dijela bašlije.

Dvije uresne igle imadu na glavici niz malenih zrna, i to u jedne 3, u druge 6 komada. *(Tabla LIII., slike 32.* i *33.)*

Najljepši komad bila je velika igla sa posebnim sapom, u koji se zadijevao šiljak igle. Na žalost se sačuvao samo ovaj, dočim sama igla fali. Imade oblik dugoljaste broncane cijevi, koja je ozgor uriješena ovelikom glavicom sa četiri trna, a više nje, pod njom i na donjem kraju cijevi imade kolutastu pločicu. Sama cijev je čitavom duljinom uriješena nizom zareza. Glavica igle, koja kako rekoh fali, bila je po svoj prilici sasvim slična. Sličnih igala nalazili smo dosad samo na Glasincu, te nam predstavljaju poseban bosanski tip. *(Tabla LIII., slika 34.)*

I ukosnica, prikazana na *tabli LIII.* u *slici 35.*, predstavlja nam posebni glasinački tip. Ona se sastoji od dvije paralelne igle kao današnje ukosnice, te ima bri-

dastu, u sredini podeblju, potkovi sličnu glavicu, a lûk joj sačinjava s obje strane po jednu petlju, iz koje se istanjila sama igla. Primjerak sa Grede dug je 11·5 *cm.*

8. Šivaće igle.

U svemu našlo se 4 komada šivaćih igala od bronca. Najljepši primjerak dug je 16·6 *cm* i ima okruglu ušicu na kraju glavice. Drugi jedan, dobro očuvan primjerak, dug 8·5 *cm*, ima vrlo tijesnu i duguljastu ušicu, treći primjerak, 10 *cm* dug, ima takogjer duguljastu ušicu, smještenu 2 *cm* ispod gornjega kraja, dok je četvrti primjerak znatno kraći i na ušici odlomljen. *(Tabla LIII., slike 36.* i *37.)*

9. Trnolike igle od bronca (igle za tetoviranje?).

Po obliku su ove igle srodne sa šivaćim iglama. Kratke bridaste igle zašiljene su na oba kraja u oštri vrh, a duge su 3·5 do 4·5 *cm. (Tabla LIII., slika 38.)*

Teško je izvjesno ustanoviti, čemu su te igle služile, ali je moguće bar pomisliti, da su služile za tetoviranje. Svojim se oblikom čine posve prikladne za tu svrhu, a pošto znamo, da su Iliri i kelto-ilirski Japodi imali običaj svoju kožu tetovirati, možemo očekivati, da će se naći i halatka, kojom su se kod tog posla služili.

U pet komada igala spomenutog oblika osobito nas nuka onaj, što ga prikazuje *slika 39.* na *tabli LIII.* na to, da pomislimo, da su služile za tetoviranje, jer je igla usagjena u kratki koštani držak, uriješen uokolo nizom zareza, što opasuju prutice slične strjelici. Usagjene u takov držak nijesu te igle mogle služiti za drugo, nego li za tetoviranje ili možda za pikiranje kože u liječničke svrhe.

10. Pojasi i njihove sastavnine.

U kategoriju pojasa spadaju u prvom redu cijevi od spiralno zavinute žice, kojih se našao priličan broj; ove cijevi bile su osukane oko običnog gajtana, te je ovaj dobivao bogatiji izgled, a time je nastao oblik pojasa, karakterističan za sojeničare dolinske. Nagjeni su na dva mjesta, na Gredi Mate Petrovića Velikog i Ante Šokića (II. Greda). Prvi komad je dug 1·50, drugi 0·49 *m.* Osim toga našlo se pojedince malenih ulomaka gotovo na svakoj Gredi.

Astragalnih šipka, koje poznajemo već sa Glasinca u vrlo lijepim primjercima i koje su, nanizane na vrpce, služile kao pojasevi i kao kajiševi za mačeve, našlo se raštrkano i po pojedinim Gredama.

Svi su istoga oblika: uske plosnate šipke uriješene sa četiri pupčasta puceta, a izmegju ovih sa tri poprijeko išaranih šipka. Pod svakim pucetom nalazi se po jedna mala ušica, kroz koju se provlačio gajtan. Stilistički su ove astragalne šipke iz Dônje Doline svakako mlagje od onih sa Glasinca, jer im je oblik primjetno plosnatiji. U svemu našlo ih se 45 komada. *(Tabla LIII., slika 45.)*

Megju raštrkanim nahogjajima sa Greda možemo navesti dva komada, koji nam predočuju način, kako su se takovi pojasevi zakvačili.

Jedan od tih komada predstavlja paftu od bronca, široku 1·5, dugu 4·5 *cm*, koja ima s dônje strane po jednom rubu poredane četiri ušice, o koje se pričvršćivao pojasni gajtan, dočim se na drugoj strani nalazi dugoljasti, a uzak oblik, koji je služio kao ušica za kuku od pafte, smještene na drugom kraju pojasa. *(Tabla LIII., slika 43.)* Sličnih se pafti našlo još samo u malenim ulomcima.

Od pojasnih pafti sa kukama na dônjoj strani našla se dva komada. Jedan ima oblik pupčaste polukruglje, uriješene sa tri ispupčene poprječne pruge a po rubu gustim nizom oblih zrna na uskim petljama. Na dônjoj strani nalaze se dvije kuke, od kojih je jedna služila za pričvršćenje o kožni pojas, dok su se drugom zakopčavali krajevi pojasa. *(Tabla LIII., slika 40.)* Taj oblik dobro nam je poznat sa Glasinca, a u Dolini čini se da je bio još običajniji.

Sličnu uporabu imala je druga jedna, znatno manja pafta (promjer 2·5 *cm*) u obliku široka koluta, koji opasuje usku rupu, te je s dônje strane sasvim gladak, s gornje prama središtu izbočen u oštar povor, tako da imade trokutan prorez. Jednom kukom, koja je bila pričvršćena o jedan kraj pojasa, zaglavljen je ulomak koštane pločice, pa se može otuda zaključiti, da su i koštane pločice služile kao okov pojasa. *(Tabla LIII., slika 41.* i *slika 30.* u tekstu.)

Kao pojasni nakit služila je takogjer jedna pločica u spodobi kola sa četiri paoka, uriješena po rubu sa deset odvojenih trakova i sa dva vertikalna štapića, koji pošljednji

Slika 30. Pojasna pafta od bronca. (2/3 n. vel.)

Slika 31. Krstoliki ornamenat od bronca. (2/3 n. vel.)

Slika 32. Privjesak od bronca. (2/3 n. vel.)

su uz kolo spojeni sa dva radijalna štapića. Ovaj komad pričvršćavao se o pojas ili o koji drugi komad odjeće sa dvije čivije. *(Tabla LIII., slika 42.)*

Jedan okov sa okrajka kajiša od tankog, ispupčenim ornamentom uriješenog broncanog lima, nagjen je na žalost nepotpun; širina mu mjeri 8 *cm*.

Kao sastavine pojasa služili su valjda i neki broncani komadi u obliku dviju unakrst položenih, ozdol djelomično otvorenih cijevi, koje su u sredini uriješene ispupčenim dugmetom, dočim su krajevi cijevi zarubljeni kolutastim ovratcima te se kroz nje provlačio gajtan. Moguće da su ovi komadi bili smješteni na sastavcima, gdje su se sastajala po dva pojasna gajtana, kao što je to slučaj kod pojasa, o koji se vješao mač. Našao se jedan komad osamljen na Gredi Mate Petrovića Malog, te se odlikuje malahitu sličnom patinom. *(Tabla LIII., slika 44.* i *slika 31.* u tekstu.)

11. Privjeske.

Po Gredama, a izvan grobova, našlo se 6 raznolikih privjesaka od bronca. Dva su u obliku šuplje jabučice sa vertikalnim procjepima i dugačkom petljom, kakovih se ponajprije tako često našlo na Glasincu. Drugi jedan sličan komad ima masivnu glavicu bez zarezaka, treći ima kruškoliku glavicu sa trouglastom, tankim ravnim šipkama omegjenom ušicom.

Oblikom različit jeste jedan privjesak od tanka lima u spodobi leće, uriješen sa dvije koncentrične kružnice a u središtu probušen. Sličnih majušnih privjesaka našlo se u Jezerinama i Sanskom Mostu, a pripadaju prelaznoj periodi iz prve u drugu

željeznu dobu. Oni su po svoj prilici proizvod La-tènske kulture, koja pokriva autohtonu iliričku.

Oblikom sasvim izniman jeste najzad šesti komad, koji obrisom podsjeća na javorov plod, a s dônje strane ima daleko odmaknutu bridastu petlju.

12. Uresne šipke.

Broncanih šipka, urièšenih sa okruglim pločicama, koje su nanizane u pravilnim razmacima, našla se tri komada. Jedan eksemplar, dug 9·1 *cm*, ima 8 debelih (4 *mm*) pločica, drugi ima 9 pločica za pola tanjih; u oba komada su kolutovi po rubu urièšeni unaokolo tekućim crtama. Treći primjerak, 6·8 *cm* dug, ima pet većih i debljih, a izmegju njih četiri manje i tanje pločice. *Slika 33.* u tekstu.

Slika 33. Uresna šipka od bronca. (2/3 n. vel.)

Opisujući nahogjaje iz pojedinih grobova u Dônjoj Dolini, imali smo prilike spomenuti takogjer i takove uresne komade, koji su možda služili kao okrajci pâsova.

13. Lanci od bronca.

Lanci kao nakit vrlo su rijetki na našemu grobištu. Megju nahogjajima iz grobnicâ nagjosmo ih tek pojedince, pa i megju raštrkanim nahogjajima imamo spomenuti samo tri ulomka. Jedan, 8·1 *cm* dug, od vrlo malih, plosnatih karika, drugi, 16·7 *cm* dug, sastoji od dva po 7·7 *cm* duga, tanka, zrncima gusto posuta štapića sa ušicama na krajevima, koji su spojeni sa tri karike od žice, najzad jedan, dug 14 *cm*, a sastoji od dvije oveće karike i tri lijepo profilovane šipke, koje su na krajevima provigjene prostranim rupama, kroz koje su provučene karike.

14. Štipalica od bronca.

Broncane štipalice spadaju kod svih ovećih dosad otkrivenih grobišta gvozdenoga doba megju običnije nahogjaje, dok su u Dônjoj Dolini začudno rijetke. Stoga je vrijedno da se spomene jedan zasebno nagjeni komad. Krakovi štipalice sastoje od tankih broncanih prutica, dugih 5·7 *cm*, širokih 9 *mm*, a krajevi im se proširuju u priječnicu u obliku slova T, te su 3·7 *cm* široki. Rub štipalice posvuda je optočen jednim redom sitno ispupčenih piknjica, a priječnice imaju još po jedan red većih zrna.

15. Broncani tok za koplje.

Na grobištu našlo se više puta kopalja, a šiljci bili su im zaštićeni plosnatim tulcima od željeznog, jedan put od broncanog lima. Ti tuljci služili su po svoj prilici kao okov drvenih ili kožnih korica, te su šiljak i oštricu koplja čuvali da ne otupi.

Takav jedan tok od broncanog lima nalazi se i megju raštrkanim nahogjajima dônjo-dolinskog groblja; dug je 6 *cm*, na svakoj strani urièšen sa po dvije pruge od probitih trokutova; pruge ove teku paralelno sa postranim bridovima tulca. Oba otvorena kraja tulca pojačana su ispupčenom gužvom, a lice urièšeno je zupčasto isprelamanom probitom pruticom. U toku još je i sada utaknut šiljak hrgjom jako oštećenoga

koplja. Oksidacija bila je tako jaka, da je od nje gvožgje nabreklo te na jednom mjestu rasporilo broncani okov u duljini od 5 *cm.* *Slika 34.* u tekstu.

Slika 34. Kopljani tok od bronca. (2/3 n. vel.)

16. Broncani čekić.

Najstariji komad megju raštrkanim nahogjajima sa Greda je jedan broncani čekić. Oblika je sasvim slična keltu te se na isti način kao ovaj nasagjivao na držak i privezivao uzicom uza nj, samo je na kraju, gdje se u kelta stanjuje oštrica, četverasto iskovan u plohu, pa je sasvim prikladan za kovanje (udaranje). Dônji je dio bata masivno izliven da bude zamašaj jači, a rupa za držak ide samo do polovine čekića.

Rupa sapa je ovalna, zarubljena debelim kolutom a prema dônjem kraju je čekić četverobridan. Ispod sapa uriješen je poput naših keltova koncentričnim, ispupčenim polukružnicama.

Ovaj čekić, dobom mnogo stariji od ostalih nahogjaja naše nekropole, može biti da potiče iz ranije kakove naseobine, što se je nalazila u blizini, ili je ovdje svojevremeno samo zagubljen. Svakako je za nas osobito važan s razloga, što je to jedini dosad u Bosni nagjeni čekić od bronca.

Slika 35. Željezni mač sa okovom toka. (2/9 n. vel.)

17. Udica.

Rijedak je nahogjaj megju našim predmetima sa groblja i malena ribija udica od bronca. Oblik joj je sasvim isti kao u naše današnje udice, tek je nepravilno zavinuta. Šiljak je postrance sploštен, nije jednako oštar, kukica je kratka; glava udice takogjer je sploštena i proširena, da se na uzici čvršće drži. Prevučena je neuglednom tamnom patinom. Duljina 3·2 *cm.* Načinjena je od nerazmjerno debele žice (2 *mm*).

18. Kipić od bronca.

Rijedak primjer predhistoričke plastike reprezentira nam jedan mali kip konja, nagjen zasebice na Gredama. Prikazan je posve stilizovano i jedva da još podsjeća na prirodni uzorak. Glava je kratko ispala, vrat plosnat i vrlo dug, trup je tanak i valjkast, a noge su plosnate i opružene. Biće da je taj kipić bio pričvršćen o kakovu podnožnu ploču, koja se izgubila. Sva je izrada nemarna i nosi sva obilježja slične vašarske robe predhistoričkih skulptora. Visina 3·5, duljina 4·3 *cm.*

IV. Predmeti od željeza.

Željeza se na Gredama našlo i izvan grobova u obilnoj mjeri. Pošto je ležalo ponajviše plitko, to je hrgja mnogo željeznih predmeta posvema razorila, pa i oni komadi, što su u nekoliko očuvani, dosta su iskvareni hrgjom. Gotovo kod svih manjka metalna jezgra, a hrgja je prodrla skroz i skroz. Izmegju bolje očuvanih komada spominjemo 16 kopalja, duljina od 18·5 do 50 *cm*, po oblicima

jednaki onima iz grobnica, 2 vijugasta mača sa trnom pod sapom, duljine 35 *cm*, 12 oštrica noževa, ponajviše uvinute oštrice i jedan šiljak strjelice (7·5 *cm* dug) sa dugim, uskim kukama. Od mačeva osobito se dobro očuvao jedan komad, *slika 35.* u tekstu, u kojega je latica sapa sa 3 rupice neoštećena, a vršak mu bio utaknut u korice od željeza. Oblik mu je sasvim karakterističan: oštrica naglo se zavija pod sapom, provigjenim trnolikim nastavkom te ima izrazitu krivulju slova „S". Legja sječenice su ravna i znatno debela.

Najinteresantniji željezni predmet megju našim raštrkanim nahogjajima jeste masivna grivna od štita, načinjena u obliku široke, polukružno zavinute, u sredini poput šljemena ispupčene, po rubovima gužvasto zarubljene pruge, koja na oba kraja prelazi u dvije latice, kojima se grivna prikivala s dônju stranu štita. Grivna je dosta prostrana te se kroz nju lahko mogla provući nadlaktica. *Slika 36.* u tekstu.

Slika 36. Željezna grivna od štita. ($^2/_5$ n. vel.)

Ovaj komad pripada po svoj prilici najmlagjemu stepenu naše sojenice, ako već nije direktno rimski proizvod.

V. Predmeti od olova.

Jedan komad olova, premda nije u poseban oblik izragjen, valja naročito spomenuti, jer je olovo megju našim nahogjajima iz gvozdene dobe veoma rijetko. Komad 3·4 *cm* dug, plosnat; na jednomu kraju čekićem istanjen i provigjen rupicom za vješanje, a na više mjesta ima tragova nepravilnih udaraca čekićem. Površina je prevučena prljavo sivom hrgjom. Po rupici sudeći, ovaj se komad upotrebljavao kao obični privjesak ili kao hamajlija.

VI. Staklo i emajl.

Zrno od stakla i emajla.

Staklenih se zrna našlo po cijeloj površini groblja u znatnom broju. Najobičnija su mala, prosta, jednobojna zrna, i to 17 komada bijelih, 118 od zagasito-plavih, 4 svjetloplavih, 52 od žutih te pojedina od zelenog i smegjeg stakla.

Većih, polihromno ornamentovanih zrna našlo se 38 komada, a ornamenat se u njih obično sastoji ili od unaokolo tekućih vijugastih crta bijele ili žute boje na tamnoj, ponajviše plavoj osnovi, ili od okastih spirala (bijele ili žute boje), često sa središnjom tačkom druge boje. Osnovna boja ovih zrna je modra, rjegje zelena ili žuta.

12 prozračnih staklenih zrna razlikuju se od ostalih, jer imaju oblik posudice, probušene ispod grla.

Zrna od jantara našlo se izvan grobova u svemu 14 većih eksemplara, po obliku kruglasta ili kolutasta, sva bez uresa i samo površno uglagjena.

VII. Predmeti od kosti.

Plazača. Jedan od najzanimljivijih, a u svojoj vrsti najvažniji komad megju onim nahogjajima, što su nagjeni pojedince na groblju „Grede", jeste nožna kost ždrebeta, nagjena na Gredi Mate Petrovića Velikog, a neosporivo je da je služila kao plazača.

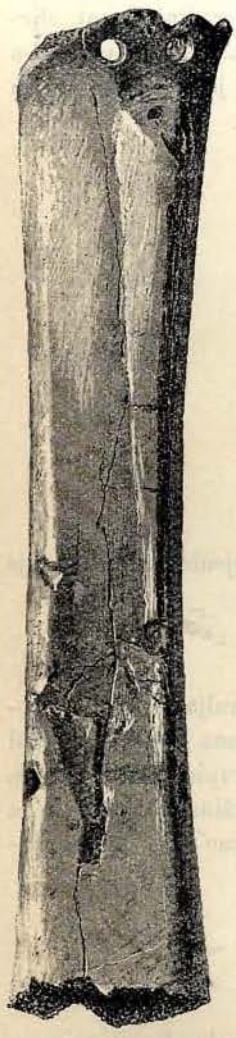

Slika 37. Koštana plazača. ($^2/_3$ n. vel.)

Prilike, pod kojima je nagjena — kost potječe iz istoga sloja, u kom su ležali grobovi — stavljaju izvan svake sumnje, da je iste dobe kao što i ostali predmeti naše nekropole, pa baš u tome leži vrijednost ovoga komada, jer su komadi, koji se mogu posve pouzdano smatrati predhistoričkim plazačama, velika rijetkost. *Slika 37.* u tekstu.

Otto Herman, koji se u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien", 1902., str. 217. opširno bavi pitanjem o koštanoj plazači i koštanim saonama, navagja kao dokaz za predhistoričke plazače komade s ovih lokaliteta: jednu ugarsku plazaču iz Verebély-a, jednu iz sojenice kod Spandau-a, tri iz friških Varfa i to: s Grimmersuma, Aalsuma i Osterenda, te jednu sa Sct. Peter of Arches (Engleska).

Pred svima ima dônjo-dolinska plazača prednost, što joj se tačno može opredijeliti postanak, pošto stoji izvan svake sumnje, da i ona, kao i cijela sojenica te njeno groblje pripadaju svršetku hallštattske periode.

Kod Ugarske plazače iz Verebély-a smatra se dokazom predhistoričke proveniencije tek grumen kovine, koji se je uz nju našao te se sastoji od bakra i antimona; nu ovo opredjeljenje vrlo je rastegljivo, i po njemu se može jedva približno ustanoviti vrijeme postanka. Primjerak iz Spandau-a pripada kao i sjeveronjemačke sojenice, najkasnijoj, već slavenskoj željeznoj periodi, a primjerima iz frižkih Varfa ne dade se postanak kao ni samim Varfama tačno ustanoviti. One mogu biti neolitičke, a isto tako mogu pripadati periodama, koje su za tisuće godina mlagje.

Što se napokon tiče engleskoga primjerka iz Sct. Peter of Arches-a, to već Munro misli, da su se onamošnji krajevi tek doseljenjem Friza upoznali sa plazačama i njihovom uporabom.

Usuprot tima, tek nepouzdano opredjeljenim komadima, primjerak iz D. Doline može se sa potpunom izvjesnošću staviti u razdoblje od V.—III. stoljeća pr. Is.

Ovaj je primjerak danas 30 *cm* dug, nu kako su oba njegova zglavčana kraja odlomljena, biće da je prvotno imao duljinu od 37 *cm*. Na jednom kraju, ispod mišičnog čvora nalaze se dvije vertikalno izbušene rupice, jedna kraj druge, na drugome kraju pak jedna horizontalna, upoprijeko probušena rupica iste veličine. Kroz njih su se provlačile uzice, pomoću kojih se kost pričvršćivala za nogu. Dônja strana kosti pokazuje karakteristično uglagjenu površinu, kojom se je leda doticala, kako se to već opaža na svim koštanim plazačama.

Kako se iz ovoga kao i iz Hermanovog opisa ostalih primjeraka starih koštanih plazača vidi, naš se primjerak odlikuje od ostalih onim praktičkim rasporedom rupica, koji je isto onakav kao i u recentnijih eksemplara te ne dopušta nikakove sumnje o nekadašnjoj upotrebi predmeta.

Kao recentni analogon koštanim plazačama, što su bile u upotrebi u Bosni primjećujem, da su se stanovnici Doline još prije nekoliko decenija služili plazačama od konjskih kostiju, nu žalibože nije mi pošlo za rukom da dogjem do ijednoga takovog eksemplara.

U pogledu koštanih saona bio sam bolje sreće, pošto mi je pošlo za rukom da nabavim za zemaljski muzej potpune saone sa sjedalom, kojima su saonci načinjeni od dugih konjskih kostiju, te sam takogjer mogao ustanoviti, da se takovim saonama i danas još služi žiteljstvo Doline.

Način upotrebe je isti onaj, što ga Herman spominje u pomenutoj svojoj radnji, a za pokretanje služi motka sa željeznim trnom na kraju; ovakov jedan primjerak nabavio sam takogjer.

Naročito mi valja istaknuti, da Hermanova rekonstrukcija koštanih saona, što ju je iznio na istome mjestu pod nazivom „idealne saone sa sjedalom sa saoncima od kosti“ u slici 141., oblikom posve odgovara faktičnomu obliku, te po tom naš originalni primjerak vrijedi kao autentični dokaz onome pokušaju rekonstrukcije.

VIII. Predmeti od kamena.

Kalup za fibulu.

Jedan od najzanimljivijih predmeta sa nekropole u D. Dolini je kalup od žutosiva pjeskovca za salivanje fibule. *Slika 38.* u tekstu.

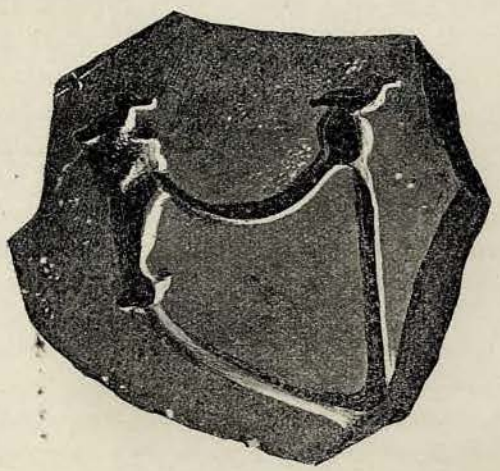

Slika 38. Kalup fibule od pjeskovca. ($^1/_2$ n. vel.)

Oblik fibule, koja se iz tog kalupa saljevala, pripada jednoj spicifično italskoj skupini. koja se dosada nikad nije našla u Bosni, i tim je više zanimljivo, što se u ovom iznimnom slučaju našao samo kalup. Taj jedan komad nam svjedoči, da je u našim krajevima bio italski dojam velik i da se nije širio samo trgovinom i uvozom već i doseljenicima, jer eksistenciju tog kalupa u D. Dolini možemo sebi samo tako protu-

mačiti, da ga je sa svojim ostalim halatom donio italski radnik. Svakako je ovaj jedan primjerak mnogo jasniji dokaz, da su izmegju Italije i zapadno-balkanskih zemalja postojali saobraćajni odnošaji, nego što je veliki niz italskih izvoznih predmeta, na koje smo do sada naišli. Fibula, od koje negativ prepoznajemo u našemu kalupu, pripada obliku, koji karakteriše kulturu grobnica u Benacci kod Bolonje. (Montelius Civil. prim. en Italie. Tab. XVI., sl. 222.—231.), a fibule ove vrsti možemo smatrati prvim prelazom k zmijolikoj fibuli. Naš se oblik odlikuje uvinutim oblukom, daleko produljenom nožicom i jako zavinutom iglom. Obje petlje na glavi i pri nožnom okrajku obluka uriješene su dvama ptičijim likovima, i time nam naša fibula prikazuje bogatu izradu, koju dosad nijesmo našli ni na onom tlu, na komu je ovaj oblik fibule postao.

Montelius stavlja taj oblik u IV. periodu italskoga broncanoga doba, on je dakle preteča raznovrsnijeh oblika željeznoga doba.

Nalaz toga oblika u D. Dolini je po tome dvojake vrijednosti: za opredjeljenje doba naše sojenice i za kulturni upliv Italije u sjeverozapadnom Iliriku.

Tabla I.

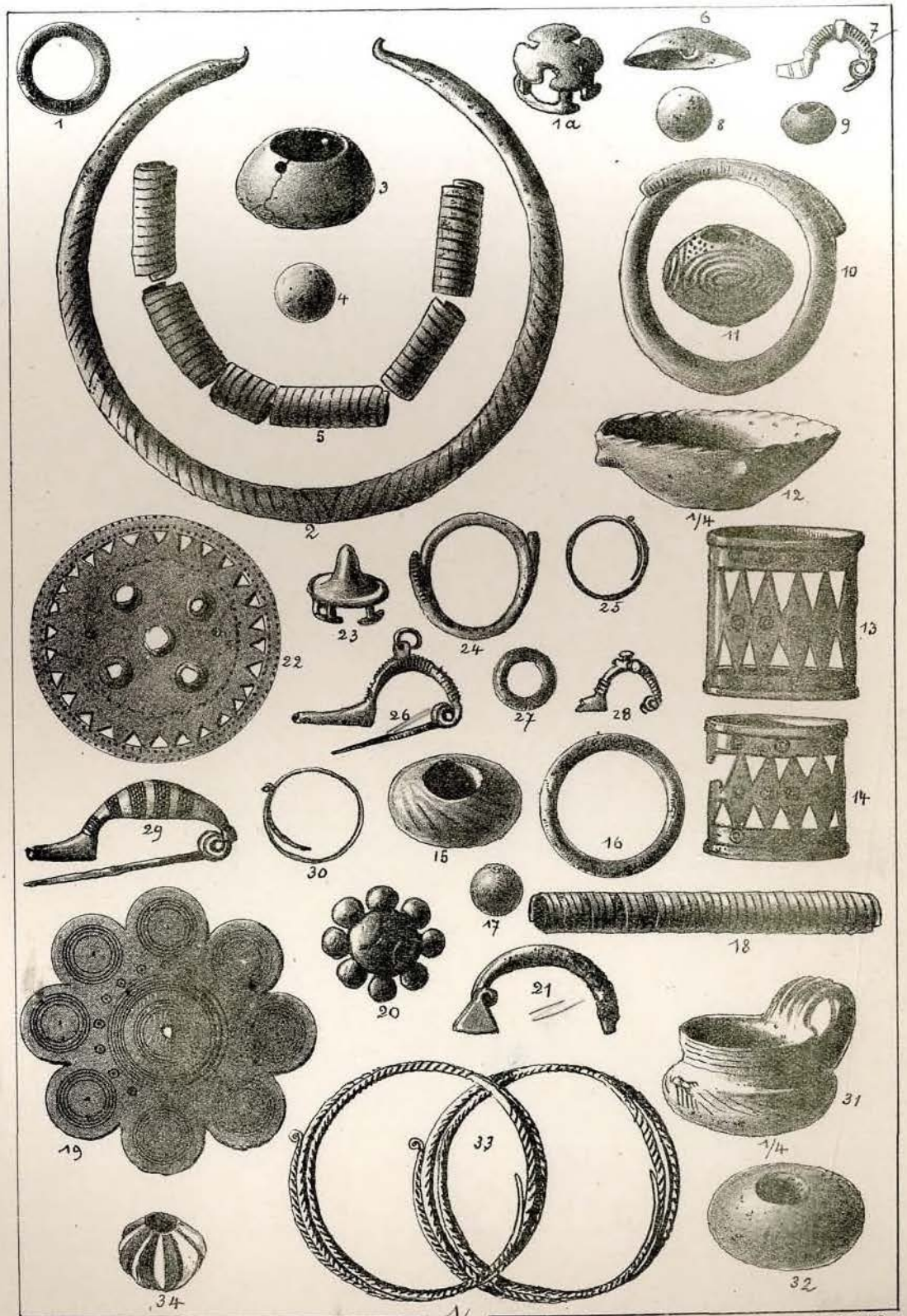
1
1a
6
7
8
9
3
4
5
2
10
11
12
1/4
22
23
24
25
13
26
27
28
29
30
15
16
14
17
18
19
20
21
31
1/4
33
34
32
1/2
LITH. BENDA & Cº SARAJEVO.

Tabla LI.

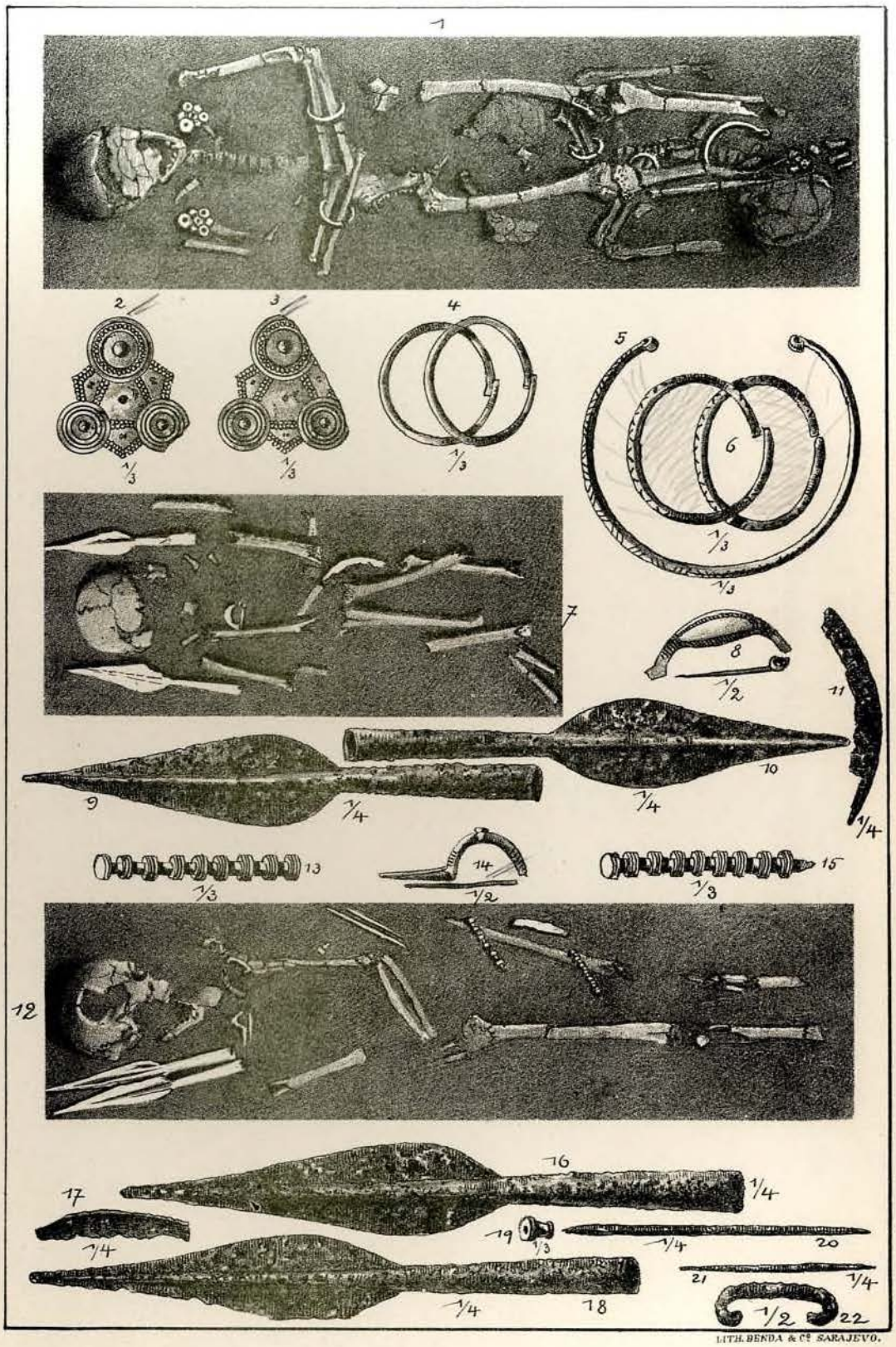

LITH. BENDA & Čº SARAJEVO.

Tabla LII.

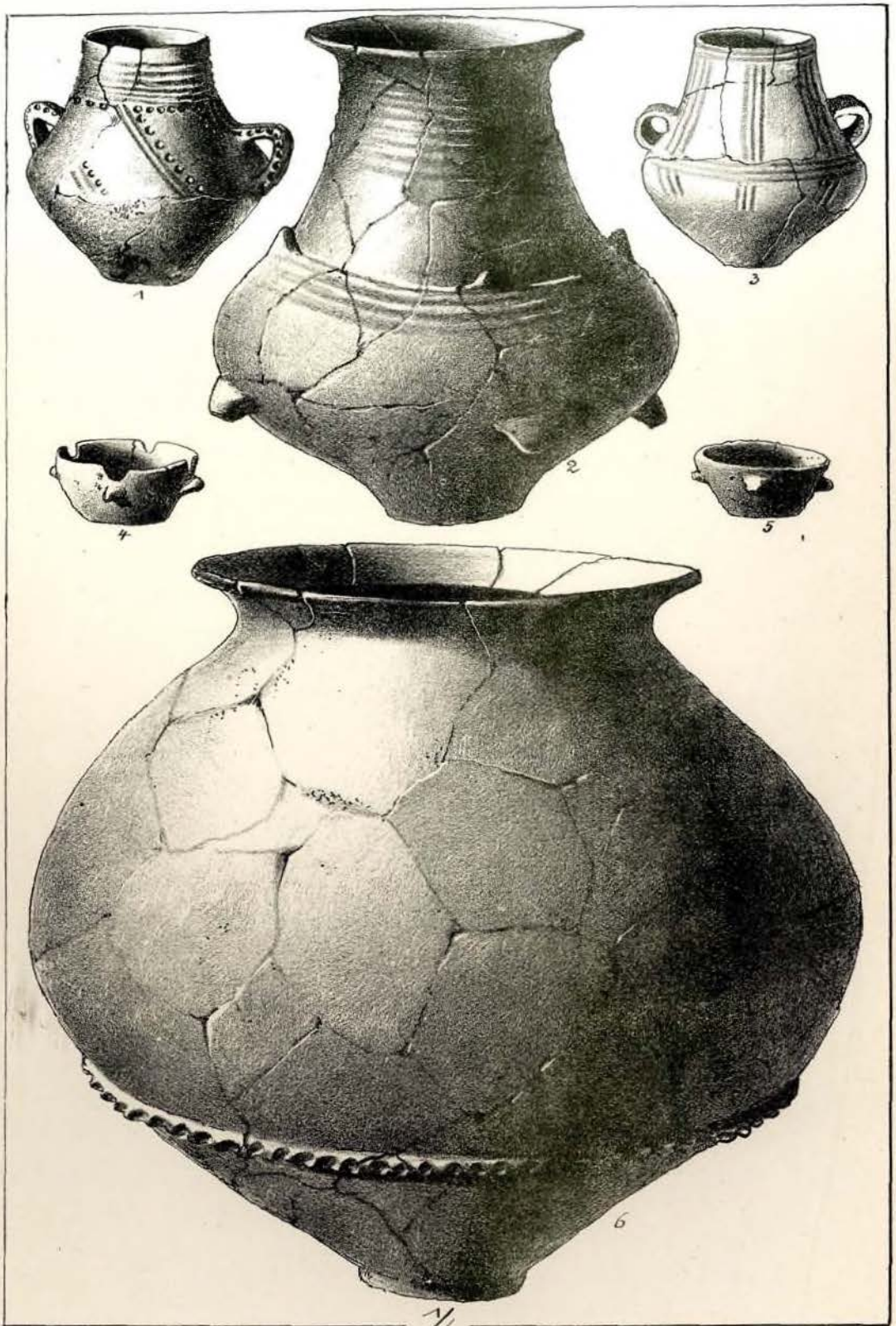

Tabla LIII.

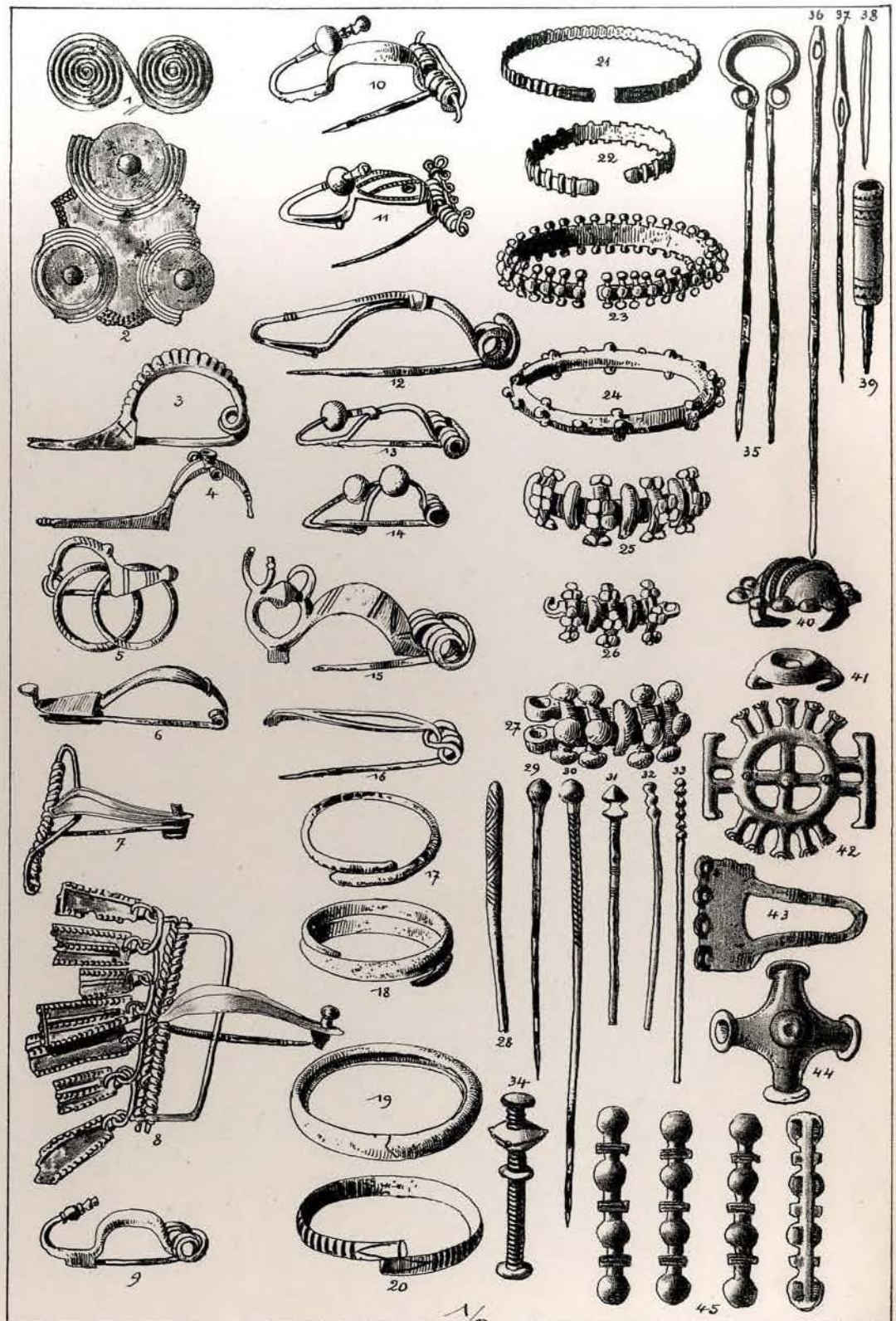
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
1/2

Tabla XLIX.

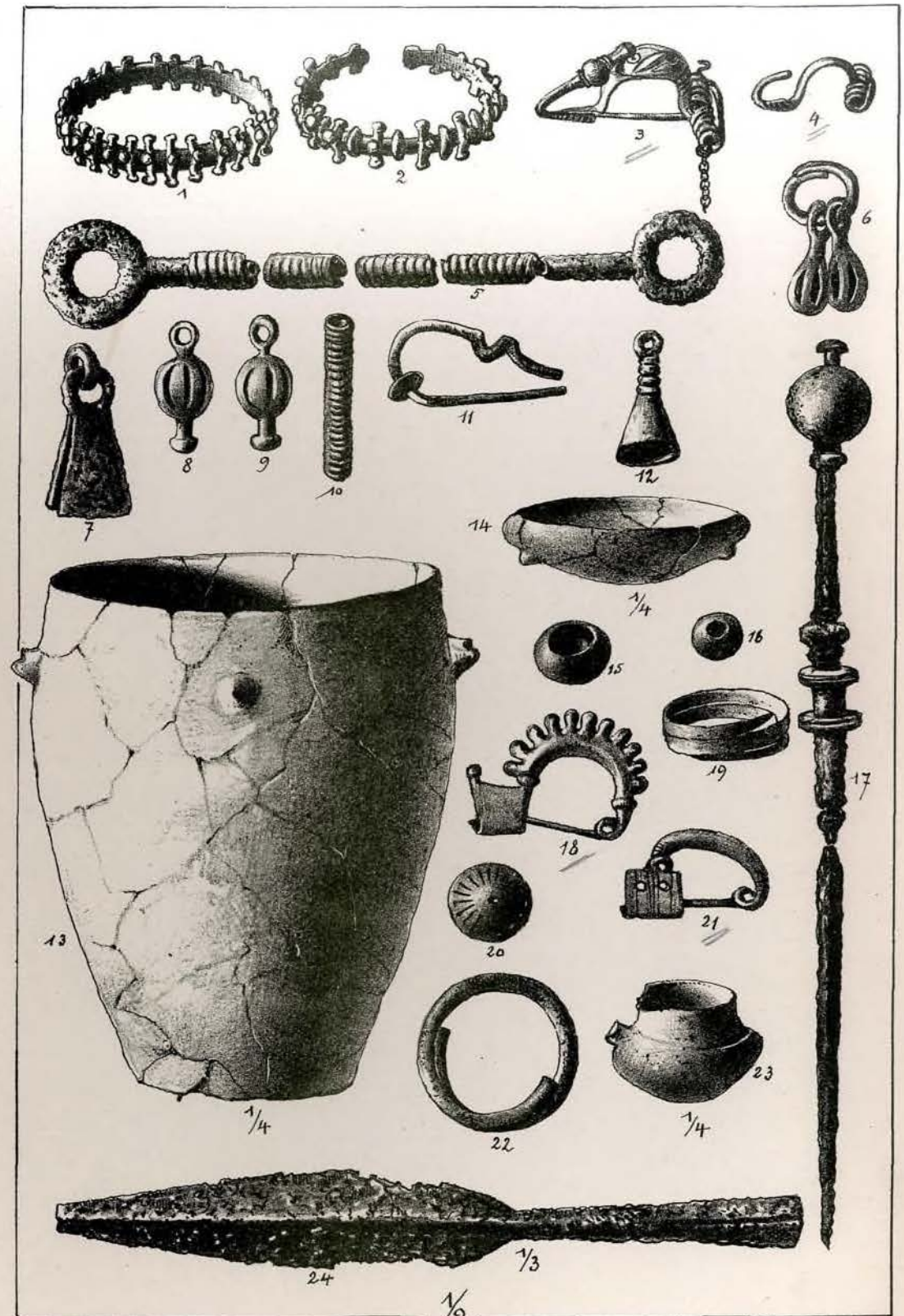

LITH. BENDA & Cº SARAJEVO.

Tabla XLVI.

1/2

LITH. BENDA & Cº SARAJEVO.

Tabla XLVII.

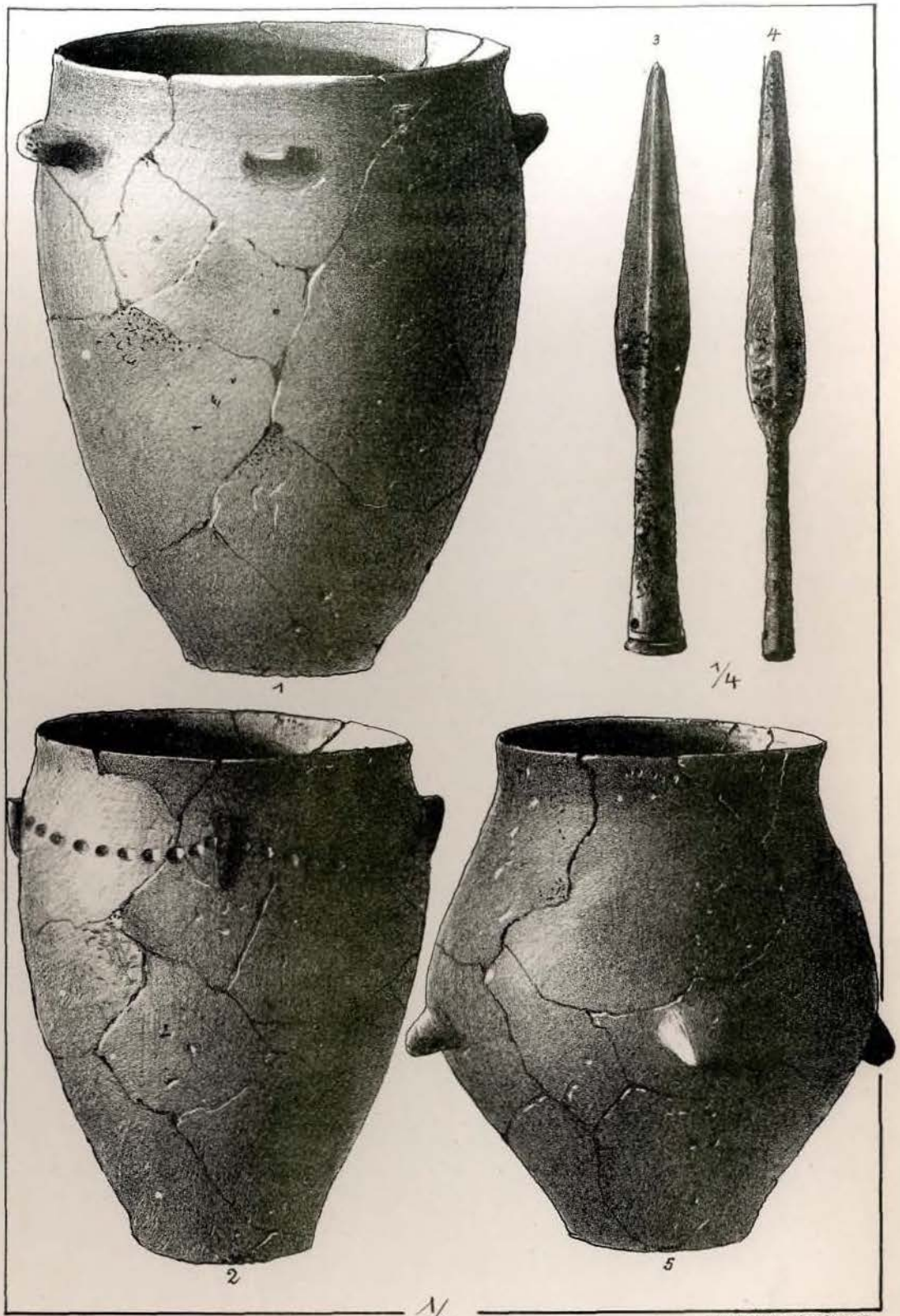

LITH. BERDA & CIE SARAJEVO.

Tabla XLVIII.

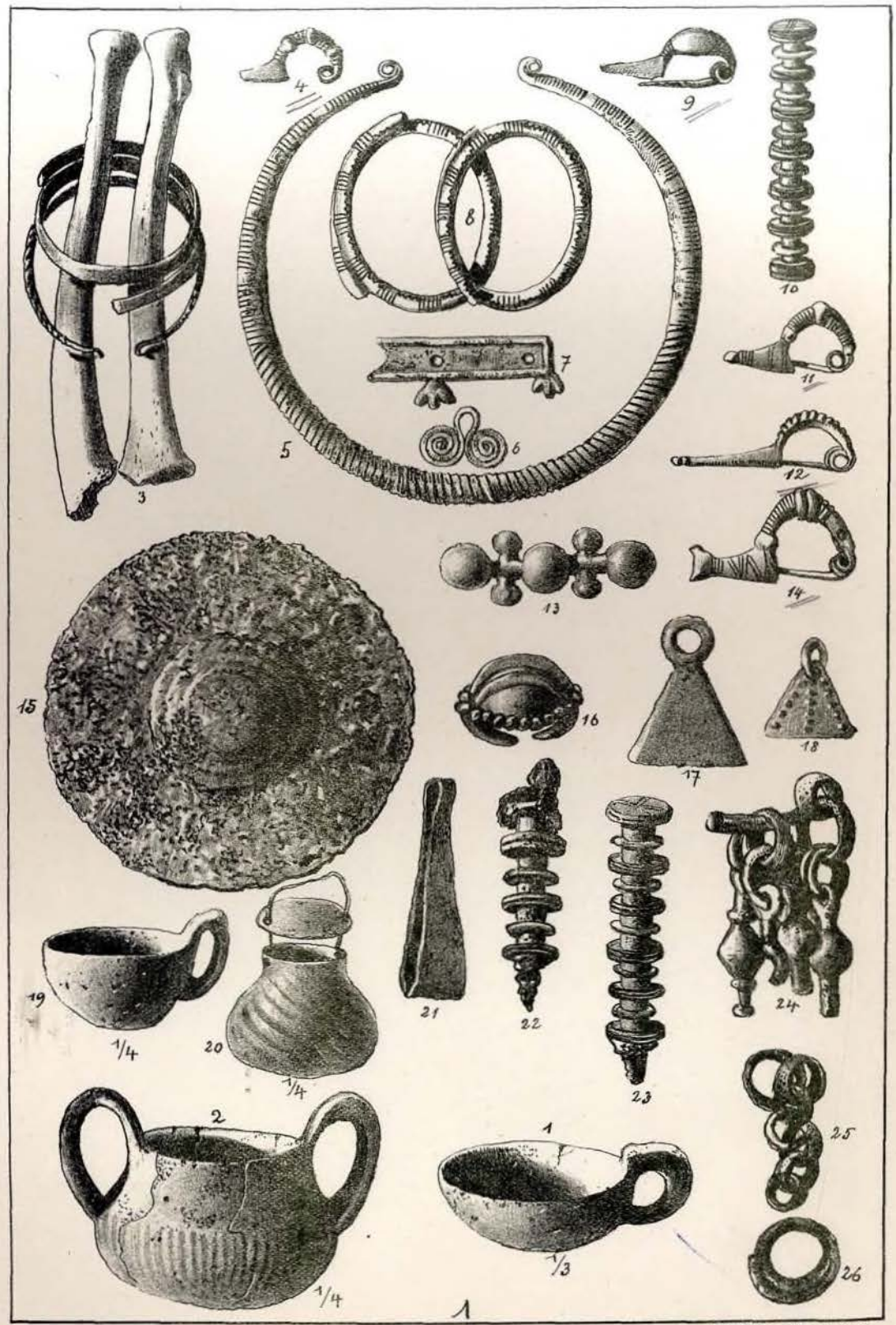

1/2

LITH. BENDA & CIE SARAJEVO.

Heliosperma (Silene) Retzdorffianum[1]).

Приопћио

Карло Мали (Maly).

(С једном сликом у тексту.)

Heliosperma (Silene) Retzdorffianum nov. spec.

Из вретенастог, једноставног или разграњеног корјена ничу у читави бусен састављена, њежна и врло раширена многа стабалца, покривена смеђо жутим остатцима угинулих прошлогодишњих листова. Разграњена стабалца носе цвјетне и листовне младице; свјетло зелени листови скоро су сви једнако велики те су на љетошњем избоју обично на густо смјештени. Стабљика усправљена, висока 7—20 *цм*, горе се разграњује 2 до 3 пута, те је на густо посута ко и лишће, цвјетне петељке и чашке жљедасто-руњавим длакама. Дôњи листови лопатасто дугољасти или правилно лопатасти, прелазе постепено у на широко криласту своју петељку, или тубасто или шиљасто. Листови по средини стабљике јесу насађени, при дну кожицом међусобно спојени, уз кољенце кад и кад црвенкасти; облик им је линеално-ланцетаст, с обадва краја сужен; дуги су 20—31 (24) *мм*, широки 3—7·5 (4·5) *мм*, обично шиљасти. Листове стабљике дијеле обично краће, рјеђе са листовима једнако дугачке интернодије. Горњи листови стабљике и они што носе цвјетове, продужују се из јајасте основе те су шиљасти. Чашка испред пелуднице (Anthese) љевкаста, 8—10·5 *мм* дугачка, при дну одсјечено вречаста, има 10 нејасних нерви и јајасте, тубасте жупчиће. Цвјетне петељке усправне, нитасте, оне у главног исперка продужене, 8—24 *мм* дугачке, при свршетку одстојеће или доље угнуте. Цвјетне латице од прилике 11 *мм* дугачке, бијеле ко млијеко, клинасте, сприједа зарубљене, провијене још и једним постраним зупчићем, при нокту голе и горе с обију страна криласте. Круница састављена од два јајасто дугољаста, тубаста лапова. Три бразготине, прашничке нити голе. Тоболац јајаст, изразито једнопераст, дугачак ко и чашка и једва нешто дуљи од носиоца плода (Carpophor). Сјеме бубрежасто, црно, 1 *мм* дугачко, посуто уз руб прозирним мрким брадавицама, које су од прилике пет пута краће него што је уздужни промјер сјемена. Постранце је сјеме сведено и има неколико (5 до 6) концентрично поређаних, по средини испрутаних бразда. Цвате у (? априлу и) мају, плод развијен у јуну.

---

[1]) Ова расправа излази у исто вријеме у „Oesterreichische botanische Zeitschrift", год. 1903., св. 9.

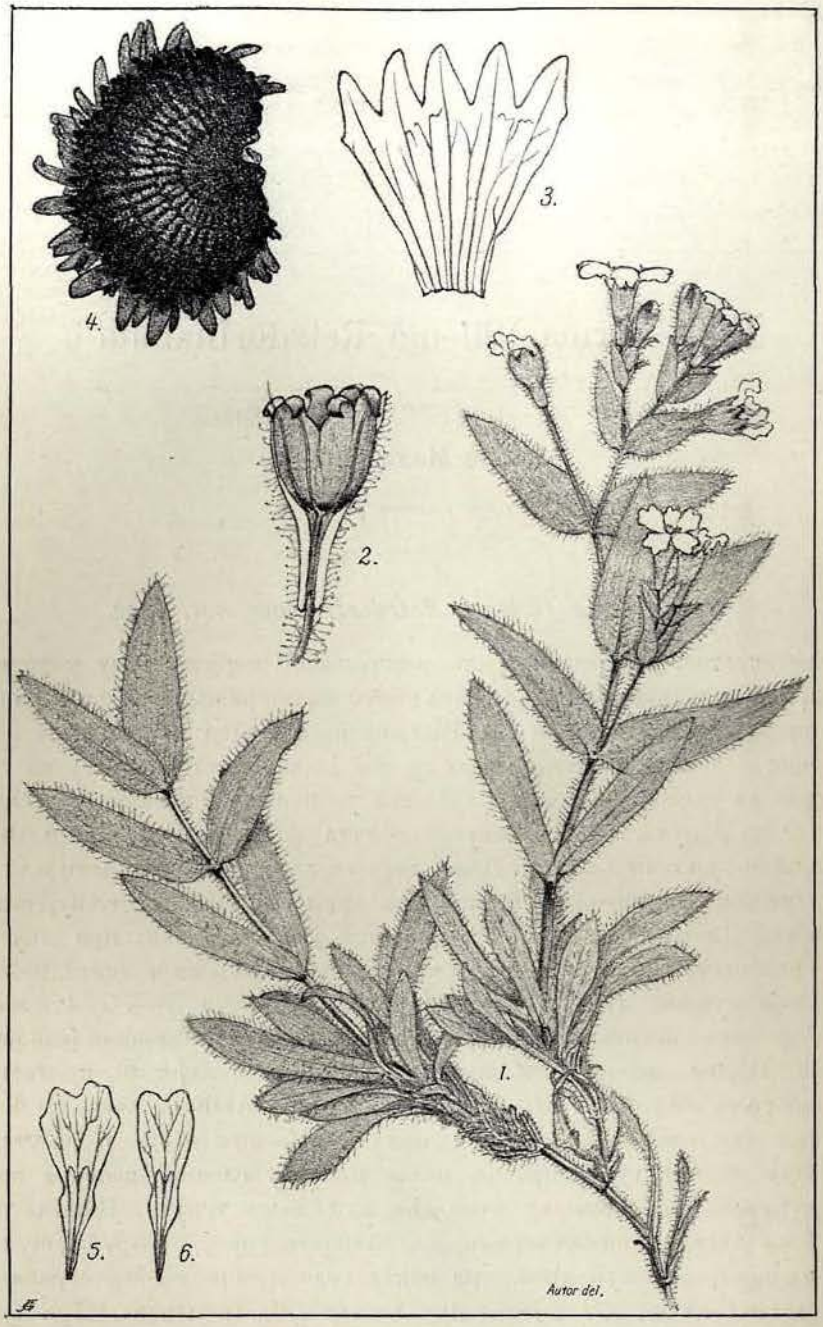

Heliosperma Retzdorffianum Maly.

Слика 1. Хабитус биљке за доба цватања, прибране по В. Рецдорфу (W. Retzdorff) у мају год. 1903. (прир. вел.).

Слика 2. Плодница и тоболац, предњи дио тоболца одсјечен $\left(\frac{3\cdot5}{1}\right)$.

Слика 3. Чашка пререзана, насликана без длачица $\left(\frac{3\cdot4}{1}\right)$.

Слика 4. Сјеме $\left(\frac{350}{1}\right)$.

Слике 5. и 6. Цвјетне латице $\left(\frac{2\cdot3}{1}\right)$, те показује слика 5. обични облик са постраним ћошковима на плочи, слика 6. рјеђи облик без ових ћошкова.

Врсте из рода *Heliosperma* могу се по Рорбаху (Rohrbach)[1]) ставити у двије скупине, које се међусобно разликују по уздужним размјерима карпофора према тоболцу. У прву скупину иду врсте, чији је карпофор (носиоц плода) 3—4 пута краћи од тоболца; то су: *H. macranthum* Pančić (налази се у Црној Гори и Албанији) и познатије врсте: *H. alpestris* (L. fil.) Reichenb., *H. quadrifidum* Reichenb., укључиво *α typicum [H. quadrifidum* (L.) Reichenb. по Rohrb. *Silene quadrifida* β *viscosa* Neilr., „Die Vegetationsverhältnisse von Croatien", стр. 209. (1868.)], 2. *monachorum* (Vis. et Panč.) Rohrb., 3. *pudibundum* (Hoffmannsegg) Rohrb. и β ***pusillum*** (W. K.) Rohrb., 1. *eviscosum* [Neilr. l. c.] = f. *glabrescens* G. Beck, „Flora v. Südbosnien", I., стр. 87. (1887.), 2. *glanduliferum* G. Beck, l. c. (овамо иде можда и форма *scabra [Silene scabra* Kit. у Schult. „Oesterr. Flora", друго издање, I., стр. 683. (1814.), „Additamenta ad Flor. Hung.", стр. 234. (1864.)], 3. *pilosa-viscidum* [Neilr. l. c.], — zatim *H. glutinosum* (Zois) Reichenb., о којој биљци испореди Leo Derganc-a у A. Kneucker-овој „Allgem. Botan. Zeitschrift", 1903., број 7/8. К другој скупини припадају врсте, чији су карпофори или посве или сублизу тако дугачки коштo су тоболци. Ова скупина обухваћа најређе и стога у хербарима слабо заступане *Heliosperma*-врсте, па ваља у њу ставити и ову нашу нову врсту. Описи оних врста, што сачињавају ту скупину, не допуштају баш ни најмању сумњу, да се *H. Retzdorffianum* не подудара с ниједном од овијех врста, спрам чега ова наша биљка приказује самосталну врсту од исте вриједности, што ју имаду оне друге. Због присподабљања навешћемо у ту скупину спадајуће врсте са њиховим различним обиљежјима, те ћемо навести такођер њихова досад позната налазишта.

1. ***Heliosperma Tommasinii*** Griseb., „Spicil. Fl. Rum.", II., 503. (1844.) *Silene Tommasinii* Vis. у „Flora", XII., Erg.-Bl., I., стр. 12. (1829.); исти, „Flora Dalm.", III., стр. 171., таб. 35., сл. 2.; Reichenb., „Icon. Flor. Germ.", VI., таб. 277., сл. 5064.

Silene delicatula Bertol., „Flora Ital.", IV., стр. 624. exclus. syn.; Boiss. non sec. Rohrb., „Monogr. Silene", стр. 232.

S. chromodontum β *Tommasinii* Vis. у „Memor. del R. Istituto Veneto", XVI., стр. 162. (1871.); исти, „Flora Dalm.", Suppl., стр. 130. (1872.).

Ова је биљка различна од других већ по својим кратким брадавицама по рубу (Kammpapillen), које досижу једва $^1/_{10}$ промјера смеђо црвеног сјемена, те су често „дјеломично обсолетне" (Juratzka у „Verhandl. der zool.-botan. Gesell.", 1858., стр. 38.); њезино сјеме има по слици у Reichenbach-овој „Icon. Flor. Germ.", l. c. другу (зрнасту) структуру на површини. Покров вегетативних органа је пахуљасто-жлијездаст, читава је биљка њежније грађе. Тоболац је исто тако дугачак или само нешто краћи од карпофора.

Раширена је по хладовитим, каменитим мјестима и крај горских врела. Далмација: на брду Села (Monte Sella) код Котора *(M. Tommasini* ap. Vis., loc. cit.); — Црна Гора: на брду Растовадацу код Бриела (? Бијела) [Ebel sec. Griseb., l. c.], код Цетиња (Biasoletti, „Viaggio dall Fred. August. di Sassonia", стр. 86.), код Његуша, Острога (Pančić, „Elench. pl. Crnag.", стр. 12.), на Језерском врху и Камењаку (Horák у „Oesterr. bot. Zeitschr.", 1900., стр. 158.) и крај Ријеке (Rohlena у „Sitzb. der kgl. böhm. Ges. d. Wissensch.", 1902., XXXII., стр. 10.); — Херцеговина: Ascherson et Kanitz, „Catal. cormophyt.", стр. 87. (али гдје?), долина Заломске код Плужине (Formanek у „Oesterr. bot. Zeitschr.", 1890., стр. 97., det. Borbás). — Албанија.

[1]) „Linnaea", 36. свеска (1869.—1870.).

2. ***Heliosperma chromodontum*** Rohrbach, „Monogr. d. Gattung Silene“, стр. 232., (1868.); Vis. у „Mem. del R. Istit. Veneto“, XVI., стр. 162. (1871.).

Silene chromodonta Boiss. et Reuter, „Diagn.“, Sér. 2., I., стр. 71. (1853.); Boiss., „Flor. Orient.“, I., 657.

S. rupestris S. S. „Prodr.“, I., 295., non L., sec. Rohrb. l. c. По Rohrbach-у има *H. chromodontum* много краће, једва 4—6 *мм* дугачке чашке и брадавице по рубу, које мјере једва $^1/_3$ сјеменовог промјера. Мимо тога је длакавост као и у пријашње врсте много слабија и краћа. Цвјетови за половину мањи него што су у врсте *H. Tommasini,* окрајак чашке на вршку увијек црвен, тоболац дугољаст и т. д.

Раширена је по хридовима у снијежном појасу тесаличког Олимпа (Th. Heldreich, 1851., loc. class.). Црна Гора: код Цетиња (Franz Maly по Vis., l. c.) и на Кому (Pantocsek, „Beitr. z. Flora und Fauna der Hercegovina etc.“, стр. 107.).

3. ***Heliosperma (Silene) moehringiifolium*** Uechtr. у litt. ad Pančić, Addit. ad „Flor. princip. Serb.“, стр. 118. (1884.) [ћирил.].

Опис на означеному мјесту на жалост је непотпун, али ипак достаје да се распозна, да се та биљка (већ због слабије длакавости, која није жлијездаста) не подудара с нашом врстом.

Србија: на Столу у Крајини (Pančić l. c.).

По сразмјерно доста широком лишћу је *Heliosperma Retzdorffianum* слична *H. macranthum*-у Pančić, од које биљке имадем многе ексемпларе, што их је Балдачи (Baldacci) сабрао по Албанији и Црној Гори. Потоња се врста врло лако распознаје по својој усправљеној, равној и јачој стабљики и по блиједо ружичастој боји цвјетних латица.

Нашу нову врсту обрео је госп. Вили Рецдорф (Retzdorff, благајник бот. друштва покрајине Бранденбург) по шупљим хридовима конгломерата у близини Ћуприје на ријеци Дољанки код Јабланице у Херцеговини, те ми је сабране биљке предао на одређивање. Прилике, под којима се налази, подсјећају у многочему на *H. glutinosum*, коју биљку Јурацка (Juratzka) l. c. „Sitzb.“, стр. 79.—81. (1858.) згодно описује. Мислим да ће се наша нова врста наћи и на другим мјестима по оним пећинама уз Неретву, до којих вода никада не сиже. Познато је, да у овим пећинама у љетно доба станују пастири и да се у ње са својим овцама и козама заклоне за хрђавог времена.

Bosanska narodna medicina.

Etnografska studija dr. **Karla Steiner-a,** kot. liječnika u Ljubinju.

(Sa 9 slika u tekstu.)

Pričom i bajkom je zadahnuto, a čistom narodnom poezijom isprepleteno živovanje i umiranje jednostavnog i priprostog naroda u brdima bosanskim. Pred njime leži već kroz mnoga stoljeća otvorena divotna knjiga prirode, ali ta velika djeca ne znadoše u njojzi čitati, i tek njezine slike u njihovoj vječitoj izmjeni znalo je primati to djetinsko shvatanje. Ovaj je narod mislio da u šuštanju planinske šume čuje neke tajanstvene glasove, u tutnjavi usova (lavina) i štropotu oborenih stijena naslućivao je bojnu viku zlih demona. Suncem obasjani mir, koji vlada u rodnome selu, utisnutom u koju osamljenu dolinicu, tumačio je narod kao umiljno smješkanje blagog božanstva, koje iz nebesnih visina milo gleda na blagoslovljene domovinske poljane. I sa čisto čovječjim osjećajima obožavao je taj svijet neponjatne mu stalne prirodne sile, spram kojih je stajao nemoćan i pun straha; prisluškivao je urliku grmljavine i sijevanju munje, duvanju vjetrova i žuboru potočića, gledao je kako smrt kosi i kuga hara, kako polagano iščezava rumenilo pri zahodu sunca.

Ovijem se načinom i pod ovakim dojmovima u davnini u pranaroda izobličio pojam božanstva, pojam bolesti, demonologije i idolopoklonstva. Narodi su neponjatne im prirodne sile antropomorfozirali te simbolizirali u likovima bogova, kojima se klanjahu, prinoseći im žrtve i paleći tamjan i druge mirodije, čiju bi pomoć prizivali u bolesti, opasnosti i smrtnom strahu. Spram toga imadu pojam božanstva i pojam bolesti jedinstveno ishodište, pa je sasvim prirodno, što se je svećenička kasta već za rana bavila i liječništvom, da je svećenstvo zapravo bilo jedini predstavnik liječničke umjetnosti.

Naprotiv vidimo kod Indijanaca, kako takozvani „Medicinmann“ u svojstvu narodnog liječnika pred kumirom obavlja najsurovije svećeničke obrede, kako izgoni vragove, te narodu svojeg plemena propovijeda vjeru.

Kod djetinjih naroda (Naturvölker) možemo uvijek konstatovati začudnu pojavu, da oni uz istovjetne životne prilike, bilo da stanuju u polarnim zemljama ili u tropskim krajevima, redovno dolaze do istog ili bar sličnog shvatanja neponjatnih im prirodnih sila. Misli, osjećaji i shvatanja djetinjih naroda imadu dakle uvijek i posvuda stanovite sličnosti, a na sve to utječe i sve to modificira jedino priroda njihovog okoliša. Bajke njihove mijenjaju se tek u toliko, da li ti narodi žive u gorskim krajevima veličanstvenih Alpa ili uz obalu silnog mora, da li su te bajke nastale u svetom miru prašuma, usred krika ljutih bojeva i veselog lova, u lijetu na brzom konju po nedoglednim

stepama ili na morskoj pučini u lagjama ratobornih Vikinga. Ovako se razumijeva, da prilike okolišne prirode i svakodnevni životni običaji utječu na lokalno izobličenje likova u demonologiji djetinjih naroda. Tako biva, da Bošnjak zamišlja svoje vile kao kćerke domaće grude, koje polaze u lov, jaše i vojuju, koje žive, ljube i mrze, koje obitavaju po domovinskim planinama, upravo kao što i on sam. U naroda Herceg-Bosne djelovao je vjerozakon, da su se pojmovi o bolestima i njihovom postanju raznovrsno razvili: Musliman drži, da je bolest ili kazna božja ili da je prouzrokuju zli duhovi (džinovi); cigani misle, da je bolest životinja i duh životinjski; u pravoslavnih je bolest vazda neki animatum, živi stvor, koji u liku muža ili žene putuje po svijetu: vukodlak (vampir), što u liku demona (muškarca) čovjeku isisava krv ili mu vadi mozak iz kostiju, kuga (žena), koja putuje od sela do sela, da kosi staro i mlado; katolici opet vjeruju, da na ljudstvo dolaze bolesti od pogubnog djelovanja vještica, od ukletve ili kao kazna za počinjeni grijeh.

Spram bolesti i njihovih pojava našao se naš narod nemoćan kao dijete, koje hvata jeza i strah pred olujom, te bi se podavao sanjarenju usred tišine mjesecom obasjanih šuma i gorskih jezera, u blagom miru klanaca i pećina svojih, a bujno maštanje dovelo bi Bošnjaku i Hercegovcu pred oči priče o vilama i vilinskom kolu, o stuhama, što kroz vazduh lete na gorske vrške, da ondje biju ljuti boj, o opjevanim svojim junacima, koji su bili narodu na pomoći u svakoj nevolji i bijedi. Kulturni stepen narodâ izražava se takogjer u tome, kako shvataju i tumače pojavu bolesti. Na visoko je odskočilo filosofsko-fatalističko shvatanje Muslimana, koji se posvema predaju u volju božju spram demonologije cigana, koja je u mnogočemu slična kumirstvu prirodnih naroda. U katolika i pravoslavnih sadržaje ona množina praznovjerica po gdjekoje zrnce istine; zdravo poimanje naroda vazda je izbijalo na površinu, no ipak se nije moglo vinuti do filosofsko-vjerskog shvatanja pojma bolesti. Likove svoje fantazije umjeli su pravoslavni i katolici zadahnuti i zaodjeti svakim čarom poezije, ali tim svijetlim a u drugu ruku i maglovitim likovima manjka uvijek čisto nutarnja pokretna tačka, pa je s toga razumljivo, što su se u životnoj zbilji vazda izmijenjivali od generacije do generacije, a pod pritiskom sudbonosnih i teških vijekova, što su u prošlosti glodali životnu snagu našeg naroda.

Herceg-Bosna oskudijevala je sve do najnovijeg, nedavnog doba na mnogim tekovinama civilizacije. Za otomanske vladavine manjkali su tako rekavši svi uslovi, da bi usred našeg naroda u ovim krajevima mogao živjeti i djelovati evropsko obrazovan liječnik i tako je razumljivo, da se megju njim razmahalo nadriljekarstvo, vračanje i praznovjerstvo. Narod se u svojoj nevolji i bolesti obraćao svećenicima, babi-vračari i ljudima, koji dogjoše na glas ko vrači; on je prizivao u pomoć i dobre i zle duhove, a slabo je pitao — ako je bilo samo i tračka nade u ovakve nadzemne sile — što na to vele zdrav razum i znanost. I ovo dirljivo pouzdanje, koje je u svojoj nemoći često posizalo za upravo besmislenim i odvratnim sredstvima i procedurama, dovodilo bi počesto do začudna uspjeha, do ozdravljenja, jer bi narod *duševne sile* poveo u boj sa njemu nepoznatim tjelesnim djelovanjem bolesti. Zapravo radilo se tu o liječenju posredovanjem *simpatije*, ili da se bolje izrazimo djejstvovanjem *sugestije*, makar da „pouzdanje“ nije tek isprazno predstavljanje (Vorstellung), nego je djelotvorni izraz volje, koji se ne da tumačiti ko isključivo sugestivno djelovanje. Ali je narod u takovo djejstvovanje htio i morao vjerovati, jer boljega puta nije poznavao, pa ovo neograničeno pouzdanje, zadojeno nepokolebivim vjerovanjem, pobožna ekstaza, intenzivna i vruća pažnja, upravljena jedino na željno očekivano izliječenje, rodila bi dosta često

putem hipnotične autosugestije zdravljem upravo onako, košto to biva po gdje gdje i dan danas. Pouzdanje bolesnika u stanovitu metodu liječenja takav je blagotvorni faktor, da se njime mora služiti i moderna medicina, da se na nj oslanja sugestivno djelovanje po gdjekojeg medikamenta, ove ili one metode liječenja sa elektricitetom ili svjetlom. Ovakovo pouzdanje i čvrsta vjera bolesnika, da će mu ovaj ili onaj lijek odista pomoći, postizava počesto najbolje rezultate, a mnogo pomaže i to, što će liječnik bolesnika uvjeravati, da je bolest krenula na bolje.

Uza sve to prislanja se još i ona ljudskomu rodu svojstvena naklonost za misticizmom. Naš narod, koji je tek pošao stazom svojeg razvitka, ne pita mnogo za razloge zdrava razuma, ne će da se muči logičnim mišljenjem, spojenim i mukom i radom, on ostaje kod svojih mističnih nazora, što ih je primio od svojih pregja, koje poima te su mu tim više razumljivi, jer u babi-vračari vidi nekakvu časnu relikviju iz davnine, a ta starica tim mu je više draga, jer je krv njegove krvi i jer se zavila u neku mističnu tajanstvenost. Čim je tajanstvenije pregledavanje bolesnika i upotrebljena metoda liječenja, tim je taj postupak više narodu u volji, jer naš čovjek vjeruje u to, da je nadriliječnik, vračar, od predaka naslijedio neko vanredno umijeće, koje ima daleko veću vrijednost, nego sva znanost, pa bila ona i aprobirana od državne vlasti, da je vračar stvor, koji raspolaže nekom tajanstvenom silom, što mu je podariše nadzemna bića. Narod se pridržava žilavo starinskog načina liječenja i mnogih praznovjerica i valja priznati, da izmegju tih silnih besmislica ima i po koje zlatno zrnce istine. Spomenuću samo: farmakologiju, koja se je nesumnjivo razvila iz prastarog poznavanja ljekovitih biljki i iz predaja o vračarskom radu baka, koje poznavabu ljekovite trave; za tim liječenje vodom, masažu, upotrebu ljekovitih banja; konačno vagjenje kamena iz mjehura, uregjivanje slomljenih ručnih i nožnih kostiju, rezanje mrene na očima, koje procedure kao surove manipulacije nalazimo u narodnoj medicini. Iz raznovrsnog gnječenja i mazanja razvila se masaža, iz pranja i postavljanja obloga liječenje studenom vodom, iz upotrebe raznovrsnih čajeva i kagjenja liječenje parom i vrućom vodom, iz kupanja u ljekovitim vrelima čitava moderna balneologija.

Terapeutički napredak medicine pošao je samo u izuzetnim slučajevima sa univerzitetskih klinika, daleko više nikao je iz naroda i od praktičnih liječnika, primjerice Priessnitza, Schrota i starih Arapa, iz salernitanske škole i t. d. Klinike usvojiše rezultate, postignute od ovih praktičnih ljudi, te ih proširiše i razviše. Ovako dotjerani uspjesi postaše konačno svojina svih liječnika. Klinike, ponosne na svoj odlični položaj ko faktori znanosti, njegovale su uvijek teoriju, baveći se pronalaskom novih istražnih metoda, nomenklaturom, diagnostikom, semiotikom i sličnim strukama, a dozvoljavale su, rekao bih, samo nekim otezanjem, da u krug svojeg rada primaju uspjehe, što ih je terapija postizavala djelovanjem radnika, koji ne bijahu članovi klinika. Narod pak prosugjivao je takove uspjehe sa gledišta zdravog ljudskog razuma, smjelo bi odbacivao možebitne prepone te bi prihvaćao novine u liječenju, čim bi se uvjerio da valjaju.

Interesovanje za medicinu čovjeku je prirogjeno i uzgojem nametnuto, upravo ko i pojam religije, a kako je u kulturnim i životnim prilikama ponajvećma i uzrok, što je ovaj ili onaj narod ostao u poganstvu i kumirstvu, dok je drugi prigrlio kršćanstvo, islam i druge vjere u jednog Boga, tako vidimo, da je i medicina u narodima spram stepena njihove kulture ili surova demonologija, fetišizam, prirodno liječništvo, nadriliječništvo u krugovima inteligencije, ili strogo znanstvena medicina.

Sve se opetuje na ovom svijetu, — veli Ben Akiba. Starim travaricama i vješticama možemo prispodobiti današnji magnetični švindel i one moderne „Gebetheilungen“ u Njemačkoj, Paulliničkim apotekama XVII. stoljeća našu organoterapiju i — les extrèmes ses touchent — poznato u sadašnjosti švindlarsko liječenje sredstvom prirodnih sila (Naturheilschwindel). Mundus vult decipi, ergo decipiatur! Pa ipak ima u narodnoj medicini dosta toga što je pošteno, u njoj nije sve baš namjerni švindl. Mnogi i mnogi vjeruju u valjanost svojih ljekarija i svoje metode liječenja, pa upotrebljuju i jedno i drugo na sebi samima. I upravo zbog toga razlikuje se narodna medicina od prikornog švindlarenja takozvanih „prirodnih liječnika“, „magnetopata“ i slične družine.

Snažno, visoko uzraslo žiteljstvo Bosne i Hercegovine srazmjerno je dosta slabo podvrženo bolestima, što valja pripisati njegovim jednostavnim običajima, umjerenosti pa i tjelesnoj žilavosti. To su zapravo zdravi brgjani, megju koje su po gdjekoju bolest tek unijeli strani osvajači sa okuženog istoka. Megju uzroke što ragjaju bolestima, valja uz one što ih svagdje u svijetu nalazimo, ko glupost, strastvenost i neumjerenost, još ubrojiti i tradicijonalnu istočnjačku nečistoću u tijelu i stanovima. Nije druge već valja priznati, da su slabo gragjene kuće dosta nečiste, sokaci i ulice za kiše blatne, da nad uginulim životinjama posao živodera po selima obavljaju paščad i ptice grabilice. A nečistoća vlada i po sobama seoskih pa i mnogih gradskih kuća, koje su na brzu ruku sastavljene od pletera, dasaka ili dosta površno poredanog kamena, tako da kroz pukotine ulazi i vjetar i vlaga, a da i ne govorimo o tome, da su takove pukotine zaklonište stjenicama, buhama i ušima. Poznato je, da neki slojevi našeg naroda misle, e je upravo zdravo po čovjeka, ako ima na njem te gamadi, jer ti stvorovi isisavaju nezdrave sokove i po zdravlje štetnu krv, po čem su dakle upravo potrebni za održanje zdravlja. Megjutim je dr. Karlinski, kotarski liječnik u Čajniču na stjenicama, pohvatanima po okolini ljudi, koji bolovaše od tifusa (recurrens), konstatovao pathogene spirile, t. j. gljivice, po kojima ta teška bolest prelazi na druge, pa su odista u onomu kraju i drugdje u Bosni mnogi bolovali od recurrensa, no fatalističko shvatanje našeg naroda slabo se obazire na opasnost, koja nastaje ovakim prenašanjem klice od zaraznih bolesti, naročito od tifusa.

Na djeci mogu se činiti zanimljive studije, što sve može da podnese ovaki siromašni stvor. Rogjeno i položeno na golome podu izvrženo je novorogjenče svim mogućim nepogodama vremena, a već za rana daje mu se ista hrana ko i odraslima. Često se vigja, kako na pola gola dječica usred zimnog doba ispred kuća potrbuške plazu, žvatajući u ustima, gdje još nije nikao ni jedan zubić, komadić kukuruznog hljeba.

Dječija koža našarana je piknjicama od buha i ušiju, lice i ručice začagjene su od dima, što se od otvorenog ognjišta diže po čitavoj sobi, sitna kosa na glavi splela se u masnu mrežu, koju ćeš teškom mukom rasplesti, trbuh je naduven od rhachitisa, a lubanja je skoro kvadratično izobličena i u zatiljku sploštena. Pa ipak će pretrpjeti ovi stvorovi djetinsko doba, puno ovakih i ovomu sličnih atentata na zdravlje. Dakako da će sve to podnijeti i premetnuti tek najžilavija djeca, ali od njih biće, kad odrastu, snažni ljudi, pravi kremenjaci, izraziti brachycephali sa osrednje visokim, slabo širokim čelom i sa ovisokom, širokom i kratkom, otraga slabo izbočenom, skoro sploštenom lubanjom. Biće da je ova sploštenost nastala od običaja, što se novorogjenčetu glavica omotava i stješnjava na široko složenom maramom upravo onako, košto to čine neka plemena amerikanskih Indijanaca, a kako je djetinja glavica često od rhachitisa vrlo mekana, to se netreba čuditi, što ovaka procedura dovodi do ovakog izobličenja lubanje.

Morbiditet i mortalitet djece velike su u Bosni i Hercegovini. Naročito umiru djeca u srazmjerno velikom broju od zaraznih bolesti: difterije, šarlaha, ospica (variola), krzamaka (Masern) i t. d.

Bosanska majka ljubi svoje čedo vruće i s najvećom nježnošću te mu poklanja spram svojeg znanja svu pažnju, naročito će ga dojiti što dulje može, često dvije, tri i četiri godine, a bilo je, kako vele, slučajeva gdje je momak ravno od dojke materine pošao na svoje vjenčanje. Začudna ova pojava može se možda protumačiti time, što naše žene misle da ne će zatrudnjeti, ako doje dijete; — ali nam je ona u drugu ruku i tumač, što žene tako brzo venu, oslabe i omlohave. Djetinstvo provedu djeca uz majku i pod njezinim okriljem, a kad poodrastu, pomagaće momčić ocu ko radnik u poljoprivredi ili ko čoban, dok će djevojčica posluživati majku u kućnim poslovima. I kako još i dan danas škola seljačkoj djeci ne zadaje mnogo brige, jer su škole prilično na rijetko rasijane po Bosni i Hercegovini, to mogu djeca po miloj volji svoju snagu razvijati po šumama i planinama igrom i skakanjem, lovom i jašenjem. I doista su bacanje kamena s ramena, džilitanje, preskakivanje, rvanje, utrkivanje na konju i pješice i slične igre najmilija zabavica djece i odraslih prigodom različitih narodnih svetkovina i sastanaka.

Kad djevojčice i dječaci stupe u doba zrelosti (puberteta), obaviće se stanoviti običaji. Muslimani provagjaju kod dječaka, kako to vjera naregjuje sunećenje (cirkumcisiju), a kršćani obaju obreda često će obaviti šišanje kose, poznato pod imenom šišanog kumtstva, koji se običaj u ostalom javlja po gdjegje i megju muslimanima. Kum će u takom slučaju uz razne ceremonije svojem kumčetu sjeći kosu, a narod čvrsto vjeruje, da će se tim dijete obraniti od bolesti.

Nijesu rijetki slučajevi, da se sasvim nepoznati putnik, pa bio on koje mu drago vjere, nasred ceste zaustavi i zamoli, neka bi u ime božje bio šišani kum na smrt bolesna djeteta. Ovakovu molbu ne će niko odbiti, već će odsjeći djetetu tri pramena kose, baciti ih u ćasu i onda spržiti; još je bolje ošišati svu kosu i svak vjeruje, da će sad bolesno dijete pod sigurno ozdraviti. U katolika je povrh toga još i tetoviranje u običaju i ono se provagja naročito kod djevojaka, kad nastupi doba menstruacije. Narod vjeruje, da urezani „križevi“ čuvaju od zlih demona i gjavla, da su ti znakovi neizbrisivi i da će se opet pojaviti, ako ih upravo i izrežeš.

Raznovrsno se tumače uzroci ovog, u katolika opće raširenog običaja. Jedni nagagjaju, da je tetoviranje u davnini uvelo i preporučivalo katoličko svećenstvo, kako bi se zapriječilo, da katolikinje prelaze u islamsku vjeru i da katoličke djevojke, našarane ovim čisto kršćanskim znakovima ne ugrabe muslimani, što se u prijašnja vremena kad i kad dogagjalo. Da se shvati ovakovo nagagjanje o postanku i uzrocima tetoviranja spomenućemo, da se usječeni znakovi mogu ukloniti samo time, što bi se na našaranim mjestima koža izrezala, dakle provela operacija, koja bi prouzročila silne bolove i ostavila ružne brazgotine. Drugi opet tvrde, da s ovim običajem svećenstvo nije imalo baš nikakva posla, da mu je pače protivno pa navode, kako osim „križeva“ svim drugim ornamentalnim motivima manjkaju kršćanska, naročito katoličko-kršćanska obilježja. Pouzdano je ipak to, da u nagonu našljedovanja i u pridržavanju tradicijonalnih običaja iz doba predaka leži glavni uzrok, što se tetoviranje održalo do u sadašnjost.

U proljeće na Cvjetnu nedjelju ili u Velikom tjednu pred Uskrs, zatim na blagdan sv. Josipa, dakle u predvečerje početnog dana proljeća (proljetnog ekvinokcija) sabraće se mladići i djevojke od 12.—16. godine pred crkvom, da se poslije mise

podvrgnu tetoviranju. Tom će se prigodom razviti šarolika slika kao kakvo narodno slavlje. Sa svih strana nagrnuo narod u prazničkim haljinama pješice, na konju ili kolima, jer slušati misu njemu je pravi duševni užitak. Crkva je puna puncata seljačkog svijeta, koji se ili klečeći ili stojeći sasvijem predao pobožnim čuvstvima. Muškarci skinuše crveni saruk te pognuše čisto obrijane glave, gdje ostaviše tek lijepo spleteni perčin, pa se ko i žene za podizanja glavama dotiču poda, da onda raspruživši ruke upru poglede u oltar.

Pažljivo i mirno sluša narod riječ Božiju, sa sviju lica čita se čista pobožnost i sve, i staro i mlado predalo se potpunoma vrućoj molitvi. Posmatrač može tom prilikom opažati štošta zanimljiva; tu vidiš staračka, od teške brige, i možda i strasti narovašena lica, na drugoj strani eno ti nabakamljene žene i djevojke, onda opet junačke glave sa sjajnim očima, a tamo u okrajku po gdjekoje tupo seljačko lice. Ali ćeš zapaziti i luetičke sedlaste nosove, lupus ex foliativus, lepra tuberosa i čitavu kliniku kožnih bolesti. Majke su donijele svoju naprščad, domaćine pak koriste se ovakom zgodom, da što prodadu ili kupe, i tako će se uz crkvu poslije mise razviti pravi pravcati pazar u čisto istočnjačkom šarenilu. Došao i ciganin sa gajdama i ćemanetom, Arnaut s halvom i šećerlemama, karavlah sa upitomljenim megjedom, džambazi, pretrge, trgovci i, da bude slika potpuna, po koji mehandžija i kavedžija. Cijelo to društvo veselo je raspoloženo, pjeva se i smije na sve strane a nekoliko baka prihvatilo se posla, da uz šaljive razgovore i dosjetke djevojkama i mladićima tamo u prikrajku „nabocaju križeve“, da ih tetoviraju, košto su po vijestima grčkih i rimskih pisaca stari poganski Iliri, Skiti i Tračani u davna vremena svojoj mlagjariji na kožu šarali grbove, plemićka znamenja i druge ornamente i slike. U smjesu čagje i pljuvačke, u tuš, razvodnjeni barut ili drveni ugljen (murećef), karmin, indigo, cinober, ili u pastu od luči i smole, stavlja se šiljak okrupne igle pa se njome po dotičnoj osobi odabrani ornamenat našara na podlaktici, gornjoj strani ruke, na grudima, čelu ili nadlaktici. Kad se boja počinje sušiti, nabocaće je baka vještakinja u kožu. To umakanje igle u onu smjesu i ubadanje u kožu čini se nebrojeno puta, a onda se izbocana mjesta obavijaju kroz tri dana travama ili lanenim platnom. Obično će ta izranjena mjesta ubrzo zacijeliti, a da ne ostanu brazgotine; no dogagja se kad i kad, da se rane zagnoje (Sklerose) i da nastupi luetičko ili septičko otrovanje krvi (Lymphengioitis) sa čirovima u pazuhu. Daleko opasniji su oni slučajevi, kad se pljuvačkom iz ustiju žene, koja obavlja tetoviranje, prenosi sifilistički virus u kožu osoba, koje se daju tetovirati. Na ovakovo izvangenitalno prenašanje sifilisa dosad se prilično slabo svraćala pažnja, jer tim načinom zaražena osoba ne mari mnogo za sićušne prvotne znakove, koji se javljaju oteklinom žlijezde, a i sekundarne pojave često se previgjaju. Megjutim prelazi ovaj otrov sve to dalje te se dogagja, da se i čitava familija inficira i tako se može protumačiti, što se je ova bolest mogla prilično raširiti u ovim našim krajevima.

Obično se za tetoviranje upotrebljava krst (križić) u jednostavnom ili ukrašenom obliku. Na gornjoj strani ruke nabocaće se krst u kolu, jeličin križić, starinsko arijsko kolo i polukrug (ograda), na podlaktici narukvica. Rado se upotrebljavaju i velikom vještinom i strpljivošću izvagjaju ko uzorci tetoviranja još i ovi likovi: srce, sidro, početna slova imena, godišnje brojke, orao, ukrštani mačevi, sunce, mjesec, danica (prethodnica), večerna zvijezde i klas. Sjećam se jednog težaka, koji je imao na grudima vrlo vješto izbocano raspeće Hrista sa obadva zločinca postrance i plačućim ženama ispod krsta. Uz ovu sliku na grudima imao je taj čovjek na obadvije

podlaktice ubocana početna slova svojeg imena, godinu rogjenja i još neke vojničke znakove.

Kako rekoh, tetoviranje u Bosni i Hercegovini rašireno je ponajviše megju katolicima, no ja sam ga našao i kod pravoslavnih i muslimana, kod ovih ipak samo onda, ako su služili u vojništvu ili ako su mnogo drugovali s radnicima iz zapadne Evrope. Dogagja se, da od tetoviranja ima i neka korist; to biva onda, ako se radi o identitetu. No uopće je taj običaj vrlo štetan, jer, kako rekoh, njime se često prenose bolesti krvi i kože.

*

U vjekovitoj borbi sa divljom, ponajvećma još neobuzdanom prirodom, dovinuće se bosanska mlagjarija muževnog doba. Čobanin nauči se jahanju i lovu već iz rana. Megjedi, vukovi, zmije i druge grabilice navaljuju bez prestanka na stado, povjereno njegovoj pažnji i njemu treba da uloži svu svoju vještinu, okretnost, lukavštinu pa i tjelesnu snagu, da spase od propasti ovcu ili kozu, zalutalu u neprohodne planinske šume, u nedogledne jazove ili na vrletne hridine. U nizinama opet vreba na stado otrovnica pjeskuša, kroz grmlje provlači se nespomenica rigjovka, koja se u našim krajevima preljeva šarenilom, što se ne opažava na ovoj otrovnici nigdje drugdje u Evropi. Po okrajcima šuma ili pod ogoljelim stijenama sakrile se opet bjelouška ili aeskulapova zmija. Ma da su našim seljacima zakloništa zmija dobro poznata, to se mimo svega toga, što oni pomnjivo izbjegavaju ovaka opasna mjesta, ipak dosta često dogagja, da ljudi stradaju od zmijskog otrova. Jer se u takoj prigodi liječnik može samo teškom mukom na brzo dobaviti, pomaže se narod kod nas upravo onako košto to biva u Hrvatskoj time, da će isisati otrov iz rana. Dogagja se, da će ugriženi prst staviti u crijevo mlade kokoši, da ono grčevito stezanje (Contractionen) muskula obavi isisanje otrova; u ovakom slučaju uginuće dakako ona kokoš.

Tjelesno predstavljaju visoko uzrasli Bošnjak i Hercegovac nesumnjivo najljepši tip južnoslavensko-ilirske mješovite rase. Veći je od svojih komšija u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, grudi su mu snažno svedene, muskulatura čvrsta i jedra; glatku ili slabu kudravu, smegju ili crnu kosu i tamne oči vigjamo u pripadnika svih triju vjera, no kao što su i braća obično slična pa ipak raznolika, tako pokazuju i naši muslimi, pravoslavni i katolici izmegju sebe stanovite osebine, koje su kroz stoljeća nastale od mješavina u rasplodu. Tako je primjerice u katolika i muslimana šarenica (iris) očiju pretežno svjetla, često modra i žutkasta, dok su oči u pravoslavnih obično tamno-mrke, često i crne. U muslimanske i katoličke djece često se vigja svjetlo plava kosa, nježna, ko mlijeko bijela pût, uopće čist arijski tip, no boja kose i puti potamniće malo po malo, dok su ove osebine u pravoslavnih u velike rijetke. Pogdjekad se nagje muslim tamnih, crnkastih obraza i isto takove kose, što biva od primjese arapske i maurijske krvi. Uopće je boja kože u muškaraca svjetlo smegja, u žena svjetlija, bjelkasto-žućkasta; žene su obično manjeg boja nego muškarci. Visoka, oširoka, pri tome ali kratka lubanja pokazuje s prijeda redovno više široko nego uzano lice sa izbočenim jagodicama, malenim ustima, tankim usnicana, snažnom bradom, uzanim ravnim nosom sa sploštenim nosnim krilima (katkad i uzvinutim nosom) i velikim, uvaljenim očnim dupljama, iznad kojih su uzrasle guste obrve od odstojećih dlaka. Fizionomija je inteligentna, pogled vatren, igra lica puna izraza, pri tome obično dosta ozbiljna. U muškaraca je dlaka u brade obilna i gusta, isto tako i po drugim mjestima na tijelu. Umjereno dugački vrat zasagjen je na jedroj šiji. Širina u ramenima je spram duljine

tijela srazmjerno uzana, naprotiv su noge i ruke obično prekomjerno dugačke, stopala i dlanovi široki i koštunjavi. Tijelo je naprijed ugnuto, krok odugačka koraka, koračanje pravilno i slično hodanju drugih brgjana, primjerice Tirolaca, na koje su naši ljudi i u toliko nalik, što su vrlo ustrajni u daleku hodanju i uspinjanju na brda. Naš čovjek se redovno dostatno hrani, rijetko kad obilno i tako biva, da u našeg seljaka neopažamo, e bi naginjao na debljanje.

Djevojke dozriju već sa 11—13 godina; dojke su im malene, slabo razvijene, zubi rgjavi, lica obična, samo u iznimnim slučajevima pravilno lijepa. Nakon dosta kratkog perioda mladosti (15—25 godina) javlja se u ženskinja prerana starost; mnogo puta je žena već sa 30. godinom izgubila skoro sve draži, biće ponajviše zato, što se ne čuvaju u porogjajima i što se istroše teškim radom.

*

Naš narod misli, kako sam već naveo, da uzrok bolesti dolazi od zlih duhova i s toga traži zaštitu od nje u molitvi, hamajlijama i svakovrsnom čaranju. Za liječenje služi se davno već okušanim, mnogobrojnim ljekovitim travama. Nazori o bolestima i njihovom liječenju usredotočuju se vazda u tome, da valja bolesnika izbaviti od pogubna djelovanja onih nadzemnih demona (duhova), a slabo se ide za tim, da se bolesniku ublaže muke i poteškoće, da se popravi njegovo tjelesno stanje. Živa mašta južnoslavenskih naroda antropomorfozirala je sve sile veličanstvene i divlje prirode pa je zagonetne prirodne pojave personificirala u čudnovata bića. Ovim bićima, vilama, stuhama i t. d. odredio je narod boravište po brdima i šumama i obavio ih je svim poetičkim čarima, što ih je samo mogla izmudriti njegova djetinja ćud. Primjerice su vile nevidljive običnu smrtniku. One se ragjaju na nepoznatu brdu, na nepoznatu stablu od jutarnje rose, pale na lišću tog drveta, a posjeduju tajanstvene sile, koje će spram ljudstva upotrebiti ili u dobrom ili u rgjavom pravcu. Po šumskim čistinama, na visokim planinama i po raskrsnicama viju one svoje vilinsko kolo, pjevajući milozvučne pjesme, ali će onome nesretniku, koji je nabasao na njihovo nevidljivo kolo, smesti pamet, da ga kazne, što im je pomrsio igru. S pojedinim narodnim junacima, kao Kraljevićem Markom, Alijom Gjerzelezom, Mujom Hrnjicom i drugima, vile bi provodile ljubav ili bi s njima sklopile pobratimstvo te bi se ljubavniku ili pobratimu u nevolji našle na pomoći. Vila bi mu bila i tješiteljica i pomagačica, ona će ga svjetovati kad bi mu zaprijetila opasnost; ako je pak junaku postala ljubaznicom, rodila bi mu čedo, ali bi je onda nestalo u nepovrat, no dijete bi mu ostavila. — Izloženu dječicu smatra narod čedima vila, „šumskim nahodima“ i drži pod sigurno, da će od takove djece biti sreće, pa će svak rado primiti u svoju porodicu ovakovo podmetnuto dijete. Ovamo kod nas ne znadu za onaj stvor, što ga Nijemci nazivlju „Wechselbalg“ i za kojeg drže, da će od njega biti prije ili poslije zla i nesreće. Kako u Bosni i Hercegovini još nema nahodišta (zavoda za izloženu djecu), to ovakovo poetično mišljenje u narodu ima svoju praktičnu vrijednost za onu sirotnu djecu, koju bi izložili na sokaku ili u šumi besavjesni roditelji.

Uz melanholične zvukove gusala ili tamburice uvijek će narodne pjesme pričati o ljepoti vila, o bijeloj ko snijeg puti njihova tijela, o dugačkim zlatnim kosama, kojima će se vila zaplesti u trnovitom grmlju te bi morala poginuti, da ju ne izbavi ovaj ili onaj junak, komu će onda postati posestrima ili ljubovca i brižna pomoćnica u njegovim bojnim i drugim nevoljama. Ali ima i zlih vila, koje ljudstvu donose razne

bolesti. Vila otrovnica otrovaće krv; krvopilica isisava opet krv svoje žrtve u noćno doba, upravo ko i vukodlak; mora davi jadna čovjeka ko u Nijemaca pod imenom „Trud“ poznati zloduh; strava baca na djecu grčeve; kuga raznosi ko bijela žena od mjesta do mjesta strašnu bolest kugu; činilica prouzrokovaće umne bolesti; mreza i tvora dovode na ljude crnu smrt. Narod misli, da od bolesti, što ih ove vile na ljudstvo tovare, mogu obraniti hamajlije, svetačke slike i zapisi; naročito se rado služi narod kamenjem, u koje su urezane pobožne izreke.

Uzročnikom smrtonosnih bolesti smatra narod općenito zli pogled (urok), „malocchio“ u Talijana. Već Plinije javlja o starim Ilirima, nekadanjim stanovnicima naših krajeva, da megju njima ima ljudi sa dvostrukom očnom pupilom, i da pogled njihov često nanosi smrt. Ova se praznovjerica sačuvala do današnjega dana i često ćeš u narodu čuti riječ: „Ne bilo ti uroka s mojeg oka!“ — Narod razlikuje nehotični i namjerni rgjav pogled. Objema je svojstveno, da će onome, na kog se bace, nanijeti nesreću, bolest, nemoć, dapače i smrt. No dok onaj čovjek, koji znade da mu je pogled zao, od svoje volje, dakle namjerice nanosi štetu, to onaj čovjek, kojemu nije znano da mu je pogled rgjav, njime bez svoje volje zlo počinja. Od namjernog rgjavog pogleda možeš se očuvati, ako pognute glave progješ kraj takvog prokletnika te izbjegavaš zirnuti u njegovo plamteće oko; od nehotičnog zlog pogleda čuvaju pak hamajlije. Muslimanska dječica nose na golom tijelu malene, od stakla načinjene ruke sa ispruženim prstima, u španjolskih jevreja običavaju ovakove od tuča saljevene ruke djetetu prišiti na fes, a to se čini, da se djeca sačuvaju od zlog pogleda. Općenito je u upotrebi kagjenje djece parom od pljeve, pri čem majka govori: „Kako se svijet hljebom hrani, tako majka svoje dijete od zla brani“. Nuz to će načiniti metlom okrug oko bešike i djetešce poljubiti. Ako je čelo djetetu slano, znak je da je „urečeno“, pa će majka u takvom slučaju u one osobe, za koju misli da je dijete urekla, pozajmiti nešto soli i njome svakog dana dijete napojiti. I ovdje ima u toj smjesi praznovjerja zrnce istine, jer je davanje soli za djecu, koja su slabo hranjena i rachitična sve o sve racijonalno. Narod drži, da poljubac majke ljekovito djeluje na urečeno dijete, što dokazuje i rečenica:

Mati rodila, mati liječila.
Rashod'te se uroci, ko list po gori,
Ko pjena na vodi, ko zlato po gospodi!

U sumračju, kad se vile sastaju u svoje kolo, njihaće majka svoje čedo u naramku prema sunčanom zahodu te govoriti:

Mene vila na svadbu zove,
Nit ja idem, niti dijete šaljem
Neg joj šaljem moga sina plač.

Od uroka pomaže ova rečenica:

Urok sjedi na pragu,
Uročica pod pragom.
U uroka dva su oka,
Jedno ognjeno, drugo vodeno;
Provali se vodeno,
I pogasi ognjeno.

Uroku je sličan i djeluje ko i on „namet“, što će ga nametnuti zli komšija. Ovaj će kad i kad podmetnuti i „ogramu“, stvarčicu kojoj je svojstveno neko stanovito rgjavo djejstvovanje za onoga, koji će na nju nagaziti, ograisati.

Dosta je još i dan danas rašireno u narodu vjerovanje u vještice i stuhe. Stuhe zamišlja narod ko muškarce te misli, da nijesu tako zle ko vještice; stuhe izlaze iz svojih kuća takogjer po noći, čine svakojake gjavolije i neprilike te se znadu sa susjednim stuhama u vazduhu ljuto pobiti, od čega dolazi, da su jutrom, kad se dižu iz kreveta, sasvim izlomljeni, blijedi i umoreni. Dječaci, koji se rode u „košuljici“ (Amnionsack) postaće stuhe.

Da možeš raspoznati vješticu, uhvati bubu krijesnicu (Johanniskäfer), sprži joj na vatri ponešto krila pa ju pusti da odleti s riječima: „Dogji sutra, da ti soli dam“. Prva žena, koja će drugog jutra doći u tvoju kuću, pod sigurno je vještica; ti joj podaj nešto soli, ili što je još bolje malo luka češnjaka, pa ti ne će moći nahuditi.

Pravoslavni vjeruju u tvrdo, da svaka bolest dolazi od prokletnice vještice i da se ona u dotičnog bolesnika uvukla, da ko nevidljiva vještica u njemu stanuje. Valja ju, dakle, izgoniti što biva ovako: Povale bolesnika potrbuške na golu zemlju izmegju posudice sa soli i povežljaja češnjaka. Sol se pospe po legjima u obliku krsta, a pop će povaljenog bolesnika pregaziti, prizivajući molitvom pomoć svetaca. Kad je to obavio, svi će pod sigurno vjerovati, da će bolesnik ubrzo ozdraviti.

U naroda u Bosni i Hercegovini nema jasnih pojmova o sućnosti i uzrocima raznih bolesti, njegovo se mišljenje kreće u začudnim abstraktnim slikama, koje će strancu samo teškom mukom raskazati. Upravo je tako i kod njemačke narodne medicine i kod njemačkog seljaštva. Pa ako Bošnjak vjeruje, da njegove vještice i stuhe gube svaku moć čim ih čovjek raspozna, to ima i „Švabo“ (Nijemac) u Banatu svog zloduha, nazvanog „Rumpelstilzchen“, koji gubi svaku moć nad svojom žrtvom, čim ga je ova prozvala tim imenom.

Kada ugrize bijesan pas, stavljaju se na ranu pet prepolovljenih zrna bijelog graha te se povrh toga još po rani pospe prah od takova graha. Rana se maže lojem od psa te će se na njoj takogjer ispržiti pasja dlaka. — Protiv slabokrvnosti (bljedobole, Bleichsucht) upotrebljuju se tri dozrele, sasvim crvene jabuke, što su zajedno porasle na istoj grani. Jedna se jabuka razreže gvozdenim nožem te se nož ostavi u razrezu kroz 24 sata (jabučna kiselina tvori jabučno kiselo željezo, dakle lako probavljiv željezni preparat, koji se mnogo upotrebljava i u modernoj medicini); onda će bolesnik pojesti jabuku a rgja sa noža ostrugaće se i usipati u čašicu rakije ili vina pa ta smjesa popiti. Pošto se ovom procedurom u tijelo dovodi prilična množina željeza, to se ovim načinom u olakim slučajevima slabokrvnost može odista izliječiti. — Od ujeda zmije i otrovnih insekata liječi se duhanskom lukšijom. Pijavicama i puštanjem krvi služi se narod rado u raznim bolestima.

Teška je nesreća po narodnom mišljenju, ako žena neragja i mnogi vide u tome kaznu božju. Razna se sredstva upotrebljavaju, kako bi nerotkinja zatrudnjela, najčešće pak sirište od zeca, koje se stavlja u vodu pa se onda ta voda pije. Ako poslije ovakog napitka žena osjeti bolove, znak je da će zatrudnjeti, ne pojave li se bolovi, ostaće nerotkinja. Još se pije voda, u kojoj se kvase razne trave: kopar (Dillenkraut), ivanjčica (bogorodična trava, pljuskavica, Johanniskraut) i divizma (Königskraut). No pod sigurno će nerotkinja zatrudnjeti, ako se u nedjelju pred mladi mjesec pri zahodu sunca popne na drvo i ondje pojede tri crva, što ih je sabrala na plodu divlje ruže te uz to govori: „Sunce zagje za brdo, a ja u breme!“ — U bosanskoj narodnoj medicini zna se i za sredstvo, kako se po volji može odabrati spol djeteta. Kad žena hoće da rodi muško dijete, otići će na tugju njivu, prihvatiće se pluga te će uzbrdice uzorati brazdu čitavom duljinom njive i u sebi govoriti; „Vô za volom, sin za sinom!“ Da pak

saznade, hoće li ovo čaranje uspjeti, sakriće neko od ukućana bez znanja te žene u suprotne ćoškove sobe nekoliko puščanih kuršuma i makaze. Već prema ćošku, u koji žena sjedne kad unigje u sobu, rodiće ili muško (ako odabere ćošak sa sakrivenim kuršumom) ili žensko dijete (ako posjedne u ćošku, gdje su sakrivene makaze).

Trudnoj ženi ne smije niko od roda uskratiti ma što god zaželila, a ona sama ne smije spram nikog tajiti da je zatrudnjela, jer bi inače rodila nijemo dijete. Koliko ju i svi drugi razneżili, ona mora spram sama sebe biti vrlo stroga: ne smije izjesti nagrižen hljeb, ne smije se kupati, ribu jesti (inače će roditi nijemo čedo), zub vaditi, tugju djecu cjelivati (jer bi onda ubrzo opet zatrudnjela) i tomu slične besmislice.

Ko i u drugih prirodnih naroda ragjaju i naše žene olako i bez vještačke pomoći. Primjerice ne će muslimanska žena prizvati liječnika u pomoć te ima pouzdano zasvjedočenih slučajeva, da je takova žena pri teškom ragjanju (ako joj je bešika stiješnjena ili kod nenormalnog položaja čeda) na sebi bez tugje pomoći obavila operaciju, poznatu pod imenom „Kaiserschnitt," da joj je ranu sašila koja rogjakinja i da je rodilja ipak ozdravila.

Nijesu rijetki slučajevi, da trudnu ženu u šumi ili u polju snagju bolovi i da rodi u kojem grmu pa da sa djetetom u naramku, a teretom na legjima dogje kući, znak, da su naše žene žilave i čeda zdravog brgjanskog naroda. Šaljivo će pri tome kazati: „Našlo mi se dijete".

Obično će trudna žena tajiti, da su ju snašli bolovi, jer vjeruje, da će joj tajenjem bolovi biti lakši i da joj se dijete ne će patiti, kad mu izbiju zubići. Žene ragjaju na podu, ležeći na legjima ili po strani sa pritegnutim koljenima; u težim slučajevima ragjaju kleknuvši na koljena ili sagnuvši se. Primalju će prizvati samo ako je pri ruci, inače umoliće za pomoć kakovu iskusnu stariju žensku (babicu) iz komšiluka, čija je čitava znanost u tome da vjeruje, da je ženska maternica dolaf sa tri odjelka: u prvome su prerani, u drugome normalni, u trećem prekasni porogjaji. „Pošljedak" baca se obično u tekuću vodu. Ako rodilja želi, da nekoliko godina ne zatrudni, razrezaće se pošljedak u četiri komada, zavezati u čarapu i zakopati. Pupak proreže baka (babica) odmah poslije porogjaja nožem, nikada makazama, jer bi inače rodilja samo žensku djecu ragjala, što je po narodnom mišljenju nesreća; čuje se dosta često rečenica: bolje je roditi mrtvog sina, nego živu kćerku.

Pupak se podveže kanafom od crvene svile, zamota se u voštano platno te se bijelom mekanom lanenom povezom djetetu obavije oko tijela. U vodu gdje će se dijete prvi put okupati, uspu malo vina.

Rodilja ustaje obično već treći dan iza poroda, te se odmah prihvaća posla u kući. Ovaj rgjavi običaj kriv je što žene u Bosni brzo venu i prije vremena ostare.

Slabo njegovanje mladih žena iza poroda, kad im je najpotrebnija obzirna njega i mir, osvećuje se time, što ubrzo izgube ljepotu i jedrinu. U tome valja tražiti tumač što svaki dan opažamo, da mimo mnogih lijepih i gojnih djevojaka vigjamo vrlo malo zdravih i lijepih mladih žena.

Novorogjenčetu odmah će se povezati podbradak; to je lanena vrpca, koja se od tjemena poveže i čvrsto pritegne ispod brade. Otud nastaje ona sploštenost zatiljka. I ako je ovo podvezivanje štetno i bez smisla, narod ipak misli, da je „zdravo po dijete". Već sam spomenuo, da to izobličenje lubanje ostaje za čitav život.

*

Bosanske djevojke žele, — a ko će im to zamjeriti — da usniju svojeg sugjenika pa se služe na tu cijelj raznim čaranjem, koje ima svoje ishodište u autosugestiji.

Kad djevojka na stanu uregjuje osnovu, namjerice je ne će mjeriti. Kad pogje na počinak uoči mladog mjeseca, staviće pod jastuk gotovu pregju, tri zalogaja hljeba od večere, nešto soli, nož, viljušku i kašiku te će govoriti:

Bože pošlji moga sugjenika,
Da jedemo i hljeba i soli
I krojimo vjenčano od'jelo.
Je li preko gore, — evo mu sjekire (nož),
Je li preko polja, — evo mu vile (viljuška),
Je li preko vode, — evo mu ves!a (kašika).

Zakleće i mjesec, da joj kaže ime sugjenika ovim riječima:

Oj mladi mjeseče!
Tako ti mladine,
Ti prelaziš brda i doline,
Ti putem vigjaš dragog mog,
Naredi mu da se zovne imenom!

Ime, što će narednog jutra čuti od ma kojeg čovjeka, koji mimo nje progje, jeste ime njezina sugjenika.

*

Musliman u Bosni i Hercegovini podnosi upravo dostojanstveno i začudnim mirom sve životne poteškoće pa i sami samrtni čas; smrt mu nije nikad grozna ni strahovita, ona je naprosto konac mukotrpna života, ulazak u nov život preko groba sa mnogim radostima. Uoči smrtna časa halaliće se pobožni musliman sa svakim, kome je možda što na žao učinio, on „prašta ptici u šumi, ribi u vodi, zmiji pod kamenjem". Bolest sa svim teškoćama i bolovima podnosi mirno i nikome se ne tuži. Slabo vjeruje u liječnikovo umijeće i u djelovanje ljekarija. Sve što će se dogoditi, i dobro i zlo, snalazi ga po volji božjoj. Sa ljudskim razumom otklanjati zlo, nije po njegovu shvatanju moguće pa ni dozvoljeno. Iz one duševne snage, kojom musliman podnosi sve udarce sudbine, potječe ona njemu svojstvena, upravo začudna mirnoća i sretna zadovoljština u svim prilikama ovog promjenljivog života na zemlji, pa nam ta duševna snaga protumačuje i faktum, da je megju muslimanima pored sve raširenosti konstitucijonalnog sifilisa relativno rijedak sifilis u možgjanima, jer se taj organ srazmjerno malo napinje. Umne bolesti i samoubijstva dogagjaju se takogjer porjegje u muslimana, jer u jednu ruku nema kod njih naslijegjenog nagnuća (erbliche Belastung), u drugu pak ruku priječi filosofsko-vjersko shvatanje muslimana, da se i jedno i drugo ovo zlo širi. O lugjacima misle muslimani, da je Bog njihovu dušu sebi pozvao i da im tijelo bez duše hoda po zemlji. Stoga se sa umno bolesnima postupa vrlo blago i nježno, za njih se svak brine i nikome ne pada na um, da ovakog jadnika poteže na odgovornost zbog možda kakove štete ili zla.

I ako se musliman u svojoj fatalističkoj predanosti slabo služi ljekarijama, te se potpunom rezignacijom snalazi u svakoj prilici sudbine, to se ipak na svoj način brine o zdravlje svoje porodice. Za to se u nuždi obraća vračanju i čaranju onijeh, za koje drži, da u njih imadu neke nadnaravne sile i da umiju ljekovitim travama preduprijediti štetnomu djelovanju zlih džinova. Tu je prije svega baba-vračara, tajna savjetnica gospogja, koja zapravo fungira ko neki „mahalski liječnik" te mimo toga u svoju korist vješto znade prodavati razne bakame, koja ko uhoda ulazi u porodice, kartama i falovima čara, vari ljubavne napitke, pomaže pri porogjaju itd. Ove stare vještice često su upravo pokvareni stvorovi, a daleko su lukavije nego one žene i djevojke, koje

za skup novac traže njihove savjete. Mištičko baratanje ovih vještica, potpomagano time, što im je poznata mnoga porodična tajna i sve što se u mjestu dogagja, dovodi do toga, da se u njihova proročanstva i u sve ljekarije, što ih propisuju, bezuslovno vjeruje, pače i onda, kad se dogodi baš protivno od onoga, što su kazivale, u kojim slučajevima se običava reći: „nije kriva baka vračara, već kletva, koja leži na toj kući ili osobi". Ova baba sabira sama i uz pomoć prijateljica po polju i šumi razne trave po onoj staroj rečenici: „Svaka bolest svoje bilje ima". Ponajviše se pribiru: *Achillea, Aconitum, Anemone, Artemis, Asperula, Carex, Centaurea, Chrysantemum, Clematis, Cytisus, Daphne, Datura, Digitalis, Erica, Euphorbia, Fragaria, Frangula, Gentiana, Juniperus, Melitha, Malva, Myosotis, Nicotiana, Ononis, Polygonum, Punicum granati, Quercus, Rannunculus, Rhamnus, Salvia, Seilla, Scrophularia, Thymus, Teucrium, Vaccinium, Valeriana, Veratrum, Vitis* i *Violaceje.* Iz ovog spiska razabiremo, da bosanska narodna medicina ima odista lijep broj ljekovitih trava i biljaka, od kojih su mnoge propisane i u austro-ugarskoj i njemačkoj farmakopeji.

Protiv groznice preporučiće baka, da se opna jajeta natakne na prst ili da se rep guštera nosi na golu tijelu.

One naprvo nabrojene, većim dijelom žestoke biljke valja po odredbi bake izvariti u vodi i to na veče piti, ili ih treba na vatri spržiti pa tom parom bolesnika kaditi, pri čem baka, označujući rukama po zraku nekakve tajanstvene linije, svojim savehnulim usnicama mrmlja nekakve čvaračke rečenice. Od onog dima od spaljenih trava ubrzo se napunila soba miomirisom ili smradom pa se drži, da će taj dim protjerati zle duhove ili odagnati bolest, koja je po božjoj odredbi napala bolesnika. Pepeo od sprženih trava meće se i sašije u vrećicu te se nosi na golu tijelu, da se čovjek osigura od svake nezgode.

Ko je samo i jednom prisustvovao ovakovu spaljivanju ljekovitih trava kraj bolesnika i onim procedurama bake vračare, taj mora da uvidi, kako sve to sugestivno mora da djeluje na psihu nevaspitana bolesnika. Dakako da baka o djelovanju svojih ljekarija i čitavog toga čaranja nema nikakve predodžbe; njojzi je glavno nagrada, koju će joj rod bolesnika drage volje dati. Razumije se, da se od bolesnika čuju razna mišljenja o postupku bake, koje na histeričke muškarce i žene redovno povoljno djeluje, dok kod odista bolesnih ljudi, u kojima se zbivaju organičke promjene, taj postupak ostaje ili bez ikakva djelovanja ili će prouzročiti pogoršanje stanja. Kod lakovjernih, sugestibilnih osoba često se opaža prolazno poboljšanje stanja, što dakako vračari služi ko reklama. No koliko puta zdravlje pa i isti život lakovjernih bolesnika budne žrtvom liječenja besavjesne bake vračare, to se ne može nikako naznačiti, jer po selima nema još stručnjačkog pregledanja umrlih. Svakako će taj broj biti dosta velik, a bio je za prijašnje vladavine još i veći, jer tada ne bijaše u zemlji graduiranih liječnika, izuzevši ono nekoliko u Carigradu obrazovanih hećim-baša. Danas je već bolje, jer se pod novom upravom razmjestilo po zemlji nekoliko stotina liječnika i tako se narodu i po kotarima sada već može pružiti liječnička pomoć.

Rekoh već da smrt muslimanu nije ništa strašiva i da on u potpunoj predanosti u volju božju očekuje svoj samrtni čas. Dok u katolika i pravoslavnih rodice i druge žene, često i naročito najmljene narikače nad mrtvikom kukaju i nariču, da slušaoca često upravo jeza hvata, nije u muslima običaj, da se za umrlim žali i nariče; šta više treba mu zaviditi, jer je on postao dionikom svih radosti dženeta.

Muslimani ispruže svomu pokojniku noge i ruke, zaklope mu ugasle oči i svežu kanafom obadva nožna palca. Na trbuh položi hodža (imam) oveći ključ, da se mrtvac

nenadme. Pranje mrtvog tijela obavlja hodža, stavi u svaku ruku parče kamfora i okrene desnu stranu mrtvika krbli (k istoku u pravcu Meke). Samo muškarci smiju mrtvo tijelo nositi u džamiju i na groblje. Oni se često izmjenjuju te će svak, koji nanigje, na svojim ramenima ponijeti tabut nekoliko koračaja i poviše puta, da time pokojniku iskaže pošljednju počast. Razumije se, da ovaj sa čisto čovječanskog gledišta samo pohvalni običaj može biti opasan po širenje zaraznih bolesti, no ovakova opasnost prijeti i od toga, što grobnice nijesu dosta duboko iskopane (samo do prsiju odrasla muškarca).

Muškarci pokapaju se obavijeni jedino u mrtvačke haljine, ženske u jednostavnom sanduku; desna strana okrene se krbli. Kad je tijelo položeno u grob, poredaju se u koso povrh njega daske, na koje onda prisutni nabrzo nagrnu zemlju. Hodža prouči talkin i hatmu za mrtve, a prisutni odgovaraju „Amin!“, našto svi pobožnim dostojanstvom pogju kući. Hodža ostane još na grobu, da mrtvika pripremi za drugi život. Angjeli dolaze sada na grob te ispituju pokojnika, kojemu se život vraća počevši od nožnog palca, za sve što je činio za života na zemlji, naročito pak, kako je održavao vjerske propise. Kad je i taj obred svršen, ulazi pravedni pokojnik u rajske radosti.

Da smrt muslimanu nije nikako grozna, možemo jasno razabrati već otale, što se muslimani svakog petka, često i u druge dane, rado sakupljaju po grobljima na razgovor i odmaranje, što doduše sa sanitarnog gledišta nije baš dobro, ali je kao običaj svakako dokaz ćuvstvenog pieteta. Pri ovakim sastancima na groblju ne vigjaš ništa tužna, nema tu nikakva izvanjskog znaka žalosti, naprotiv se mlagjarija tu u blizini grobnih humki svoje rodbine zabavlja i šali u sjeni starih lipa, akacija i drugog drveća u miomirisu sa jorgovanova grmlja, prisluškivajući pjesmu ptica pjevačica. Muslimani rado gledaju, da ptičice na grobljima viju svoja gnjezdašca, pa ćeš često na nadgrobnom kamenju zapaziti usječene rupe, u koje bi se sabirala kišnica i postavljala hrana za ptice.

*

Žene u Bosni i Hercegovini, naročito muslimanke i pravoslavne, upotrebljuju vrlo rado razna sredstva za bakamljenje, no ta sredstva obično su u kvalitetu vrlo rgjava. Bakame se obrve, usnice i obrazi, dalje boje muslimanke još i dlanove i nokte. Upotrebljava se k'na (Henna), zatim preparati od žive, osobito pak karmin. Opazilo se je već i slučajeva otrovanja krvi od duljeg upotrebljavanja živinih preparata. Košto u ženskadije od bakamljenja, tako se kod muškaraca pojavljuje otrovanje od alkohola, kojeg u formi rakije prekomjerno piju naročito pravoslavni i katolici, dok su muslimani daleko umjereniji, jer im zakon zabranjuje piti sva žestoka pića.

Vino i pivo slabije se troši, dok ćeš rakiju dobrog kvaliteta naći posvuda u Bosni i Hercegovini, dapače i u najsirotnijem kućerku. Hrana je, što se samo zamisliti dade jednostavna; najviše se troše: hljeb, kukuruzno mlivo, luk, češnjak, mlijeko, sir i voće. Meso se jede samo u osobitim zgodama. Pa ipak naš narod posvršava teške poslove i podnosi silne tjelesne muke, te mu je teško naći premca u hodanju na velike daljine, naročito u veranju po brdima i planinama, zatim u brzu i istrajnu putovanju.

*

Od naroda sviju vjera razlikuju se, što se tiče shvatanja pojma bolesti uopće a zaraznih bolesti napose, cigani u Bosni i Hercegovini. Većim dijelom putuju oni

neprestano od mjesta do mjesta te su ili muslimani separatne šljedbe ili pravi pravcati bezvjerci. Njihova demonologija bolesti, u koju čvrsto vjeruju, podsjeća u mnogo čemu na onu u starih Babilonaca.

Po predanju prisiliše Anu, vanredno lijepu vilinsku kraljicu u državi Keshalyi-a (demona) da uzme za supruga Loçolica, kralja patuljaka. Ona mu rodi devetero djece, a ova su upravo demoni — mišece — svih bolesti. Ta se djeca povjenčaše megjusobno, izrodiše silnu djecu i po njima sve one bolesti, od kojih pati grješni ljudski rod. Na svu sreću poznaju ipak vješte ciganske žene mnoga sredstva, kojima se čovječanstvo može braniti od tih demona. Prije svega treba da se toj vještakinji kupi marama, koju će ona obaviti oko bolesnog tijela, pošto je u maramu navezla sliku dotičnog demona. Drugi je način liječenja, da se u ciganke kupi hamajlija, malena sličica demona, izrezana od drvene kore, ili mali kameni ili drveni obelisk (piramida), u koji se lik demona ili usiječe ili rasijanim čavlom upara. Evo tih demona:

Minceskol, demon ženskog spola, od kojeg dolaze sve spolne bolesti. Ovaj kukac plazi u noćno doba čovjeku preko trbuha, ulazi u spolna uda te prouzrokuje svojim hrapavim nogama upaljenja, čirove i sluzenje. Da se bolesnik od njega spase, mora se hamajlija sa likom tog kukca spržiti u vatri. Taj demon napada muško i žensko, dapače i djecu (!) i životinje, te prouzrokuje strašne bolove time, što šiljke na nogama zarije u tijelo.

Minceskol.

Lilyi.

Tçaridyi.

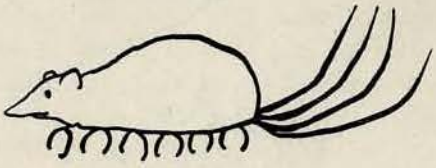

Shilalyi.

Bitoso.

Lilyi je demon (takogjer ženskog spola) sluzotoka (Schleimfluss). Ono čudnovato škakljanje na kataralno upaljenim mjestima sluzne kože i svi time skopčani bolovi dolaze otale, što taj demon u obliku žene sa ribjim trupom kroz sve otvore ljudskog tijela u čovjeka ulazi i izlazi te svojom oštrom kosom zabada u meso. Od tog demona dolaze griža (Ruhr), kašalj i prolijev sa bljuvanjem.

Tçaridyi (u tačnom prijevodu „zažareni“) je demon vrućice, a

Shilalyi demon, od kojeg dolazi groznica (studena). Prvi ima oblik dlakave gusjenice, a drugi se prikazuje ko miš sa mnogo nogu i repova.

Bitoso je onaj demon, od kojeg dolazi po vjerovanju Cigana strašna zubobolja i ono trganje u bolesnu uhu. Vele da se taj crv sa mnogim svojim glavama zarije u čovječje tijelo i da tu glogje, jer je dugim postom izgladnio.

Poreskoro (= repati) je hermafroditni demon, od kojeg dolaze za Cigane zagonetne zarazne bolesti. Ovaj demon ima po četiri pasje i mačije glave, ptičije tijelo i rep u obliku zmije. On je začetnik kuge, kolere i tifusa, zatim zaraznih bolesti na krupnoj i sitnoj marvi. Njegov lik naslikaće se na drvo i onda spržiti.

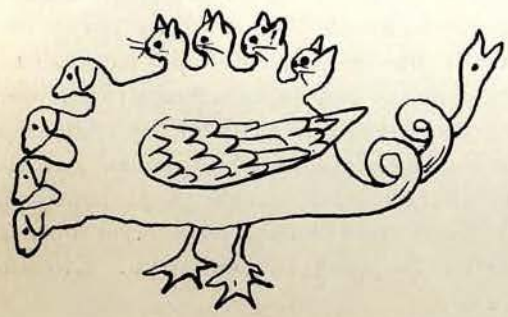

Poreskoro.

Tçulo.

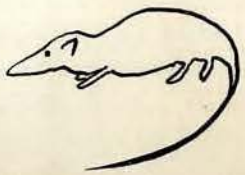

Lolmisho.

Trganje i štipanje u trbuhu dolazi od demona, prozvana Tçulo, koji ima oblik krugle sa šiljcima po čitavoj površini. Time što se ta krugla kotrlja po utrobi, nastaju oni bolovi. Njemu se pripisuje takogjer ono trzanje djeteta u utrobi matere.

Svrab, šugu i druge osipe po tijelu pripisuju demonu Lolmisho, koji ima oblik crvenoga miša.

Od demona Melalo (= magloviti) dolaze epilepsija, sve bolesti uma (ludilo), grčevi i omaglica (nesvijest). Prikazuje se ko dvoglava ptica u brzu hodu, obavijena

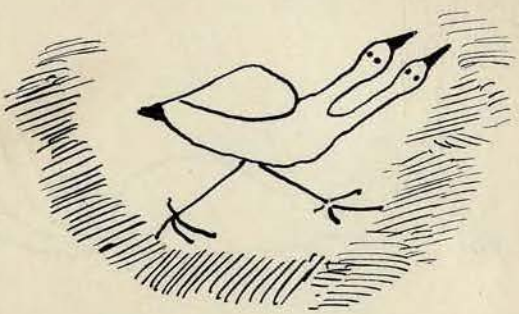

Melalo.

maglom. Ova ptica ostaje samo kratko vrijeme u tijelu, rijetko kada će u čovječjoj glavi saviti gnijezdo, no ona magla ostaje u tijelu, pa dolazi od nje bolest.

Ovu izrazitu demonologiju bolesti nalazimo jedino u Cigana. Tragove od nje imamo samo još kod pravoslavnih u onoj priči o igri duša umrlih u djevičanstvu zaručnica. Ove duše dolaze u gluho doba noći k mladencima te ih povedu sa sobom na igru i zabavu. Kad se svrši ova igra nestane tih duhova, koji ponesu sa sobom duše mladića; njihova mrtva tijela naći će se drugog dana u šumi.

Posvuda na istoku, pa i kod nas održalo se vjerovanje u vukodlaka (vampira), koji svojoj žrtvi u noćno doba isisava krv. To čine donekle i vještica, stuha i mora. Veli se, da vještica, koja ždere i vlastitu djecu, nekakvom čudotvornom šipkom udari čovjeka u snu po lijevoj sisi, na što mu se odjednom otvore prsa. Vještica izvadi sada

srce i proždre ga halapljivo a prsa se opet zatvore. Često se pogoste izvagjenim srcem i drugarice vještice i stuhe. Nesretan čovjek nagje se ili mrtav ili stane od tog časa propadati te će konačno umrijeti od one bolesti, koju mu je vještica odredila.

Muslimani vide, kako sam već spomenuo, u bolesti kaznu božju. Oni vjeruju i to, da duše umrlih zlikovaca, rgjavi vjetrovi (koji raznose ospice i druge osipe) ili zli džinovi ulaze u čovjeka i da ga muče i slabe. Ko lijek služi bajanje, a bajalica je ko neka vrst liječnika. U jednoj staroj pjesmici iz godine 1069. po Hidžretu veli se:

Bajanja ima mnogo,
Što liječe od vjetrova;
Njima ti se, brate, služi,
Jer bolesti riječ (mudra) l'ječi.

Vjerovanje u lječidbenu snagu hamajlija rašireno je pojednako megju muslimanima i kršćanima obaju obreda. Muslimani drže, da će hamajlija ko talisman očuvati od nastupa bolesti; u pravoslavnih često je hamajlija samo znamenje za božanstvo i njegove poslanike, da na nosioca ovog talismana ne smiju da dolaze bolesti. Tako ide megju pravoslavnim priča od usta do usta, da je seljak, koji je poveo sa sobom kugu (žensku) u selo, njojzi morao pokazati svoju kuću, na kojoj je ona udarila stanoviti znak, kako će iz blagodarnosti za učinjenu joj uslugu stanovnike te kuće poštediti. Priča se o kugi, da se u podobi blijede žene za maglovita vremena skita po poljanama i šumama, čekajući da nanigje kakav stranac, kojemu će se zaskočiti na legja ili kome će unići u tijelo. Ako taj čovjek jaše, sješće iza njega na konja, ako se vozi, skočiće u kola. Tako će unići u selo, i to uvijek pomoću stranca; no ako ju izuzetno sa sobom povede mješćanin, to će njegov dom, kako rekoh, vazda poštediti. Pješice ne će se kuga nikada uvući u mjesto, jer se boji seoske paščadi.

Katolici pripisuju nabocanom (tetoviranom) križiću moć, da odbija gjavole i one zle duhove, što na čovjeka tovare bolesti.

Zwackhia Sendtneri (Boiss.).

Приопћио

Карло Мали (Maly).

(С једном таблом у бојама.)

Синонима: *Moltkia aurea* Sendtner, „Reise nach Bosnien“ у дневном листу „Das Ausland“, Штутгарт 1848., стр. 424., али не Boissier, „Diagn. pl. orient. nov.“, I., бр. 4., стр. 49. (1844.).

Zwackhia Kummer et Sendtner у Сентнера, озн. мј., стр. 586. (nom. sol.); Reichenb., „Icon. flor. Germanicae et Helv.“, XVIII., стр. 65., таб. 115., сл. II. (1858.), а не Körber, „Syst. Lichenum Germaniae“, стр. 285. (1855.).

Moltkia Sendtneri Boiss., „Diagn. plant. nov.“, Séries II, бр. 3., стр. 138. (1856.).

Zwackhia aurea Sendtner ap. Reichenb., „Icon.“, озн. мј. (1858.).

Mertensia Sendtneri Janka, „Oesterr. botan. Zeitschr.“, IX., стр. 314. (1859.).

Mertensia Serbica Janka, озн. мј.

Zwackhia Sendtneri (Boiss.) Maly у литератури ad Dörfler.

Halacsya Sendtneri Dörfler, „Herbarium normale“, Schedae ad Cent. XLIV., стр. 103.; Exs. Nr. 4364 (1902.).

Halacsya aurea Dörfler у „Oesterr. botan. Zeitschr.“, LIII., стр. 172. (1903.).

Ова биљка, *Zwackhia Sendtneri,* обретена је 24. априла 1847. сјеверно од Маглаја на Босни „управо ондје, гдје ријеку Босну од стјеновитих горских обронака дијели једино цеста и гдје се појављује серпентин у врло лијепо обојеним громадама“. Ова зачудна и врло ријетка балканска биљка расте ту на грохоту и у пукотинама тамног серпентина, који се камен и иначе у сјеверној Босни појављује на више мјеста [1]). Ипак се *Zwackhia* досад у Босни нашла једино на овом мјесту и само на једном јединцатом стајалишту. Она пада у очи тиме, што су јој цвјетне стабљике израстле на густо у бусен, по чему је слична биљки *Isatis tinctoria,* која такођер расте на томе мјесту, но која има посве други хабитус. Сентнер (Sendtner) опажао је овдје још и *Asplenum ceterach, A. trichomanes, Notholaena Marantae, Festuca ovina* var. *glauca* Koch, *Carex praecox, C. tomentosa.*

Случај је хтио, да сам године 1902. управо на годишњицу дана, када је *Zwackhia* обретена, дошао на ово занимљиво налазиште, које иза Сентнера јамачно још није посјетио ни један пријатељ биљевног свијета. Проучавањем овог краја могох прије свега утврдити исправност свих навода о налажењу Цвакије *(Zwackhia)* и оних других биљки, које с њоме заједно расту; поврх тога прибрао сам овдје још и

---

[1]) Ваља истакнути, да су скоро сва находишта Цвакије *(Zwackhia)* ограничена на серпентин.

Cotinus coggygria [1]), *? Iris Reichenbachii* Heuff., *Prunus mahaleb, Scleranthus perennis, Polygala supina* Schreb. var. *Murbeckii* (Degen) [2]), *Potentilla rubens* Crantz *(P. Malyana* Borbás у литер.), *Alyssum argenteum* Wittm. (лишће), *Scabiosa leucophylla* Borbás и т. д. — Ово мјесто лежи од прилике 190 *м* изнад мора. Господину кустосу Отмару Рајзеру (Reiser), с којим сам заједно дошао на то мјесто, одговори један сељак на стављено питање, да се та биљка у народу зове „зворић".

Код куће могао сам у биљевној стакленој посуди поближе проучавати зачудна обиљежја цвјетова. Једва што пробију пупољци, већ се посве примјетно испружио пестић, док су прашници још сакривени. Напредовањем цветања (Anthese) продужују се пестић и цијев цвјетне крунице, али ће коначно пестић заостајати у расту и бити тако дугачак коштo су три најгорња окрајка крунице. Непознавању овијех односаја ваља можда приписати, што је Виктор пл. Јанка поставио тобожњу нову врсту, *Mertensia serbica,* што никако не стоји, пошто се српска биљка и по облику оних окрајака у чашки потпуно подудара са босанском.

Тумач табле.

Слика 1. Хабитус великог, ванредно лијепо развијеног ексемплара биљке *Zwackhia Sendtneri* (у прир. вел.).
Слика 2. Цвјетна круница. Поглед са стране (3·5 : 1).
Слика 3. Цвјетна круница, прорезана са androeceum-ом (3·5 : 1).
Слика 4. Пелудни лист (stamen) послије цвјетања (12 : 1).
Слика 5. Орашчић (nuculae). Дорсална страна (3·5 : 1).
Слика 6. Орашчић (nuculae). Вентрална страна (3·5 : 1).
Слика 7. Зрнце (granulum pollinis) (450 : 1).
Слике 1.—4. и 7. израђене по биљкама са изворног налазишта код Маглаја н. Б.; за слике 5. и 6. послужиште биљке из мјеста Мнела у Албанији (leg. Baldacci).

Предложио сам првобитно за моју радњу ново име и то за онај случај, ако се назив *Zwackhia* Sendtner не би прихватио због старијег Керберовог (Körber) хононима, који заправо нема сврхе погледом на то, што је међутим име *Halacsya* исправним начином објављено [3]). Како ја мислим, новији лихенолози не признају више род лишајева под именом *Zwackhia* Körber, па ми се чини, да није изван сваке сумње исправност тога, што се је промјенило новије, Сентнерово име рода.

Сада ћу навести мени до сад позната налазишта ове биљке изван граница Босне:

Херцеговина: Aschers. et Kanitz, „Catal. cormophyt.", стр. 56., без поближег означења мјеста гдје расте. — Србија: Каменити брежуљци код Брђана у руд-

---

[1]) У Високом употребљавају ову биљку за учињање коже. Испореди дјело „Босна и Херцеговина на миленијској изложби у Будимпешти год. 1896.", стр. 291.

[2]) Деген (Degen) у Дерфлера (Dörfler), „Katalog d. Wiener botan. Tauschver.", 1895, стр. 46. као врста.

[3]) Испореди такођер И. Дерфлер, *„Halacsya*, eine interessante Phanerogamengattung der Flora Bosniens" у А. Кнеукера (Kneucker) „Allgem. botan. Zeitschr.", IX., 1903., бр. 3., стр. 46. и 47. — „Lois de la nomencl. bot.", Chap. III., Sect. 2., Art. 27., бр. 9.

ничком округу (Панчић у „Verhandl. d. zool.-botan. Gesellsch.“, Беч 1856., стр. 537. под ознаком *Lithospermum Apulum;* испореди Пачић, на озн. мј., 1859., стр. 144.; Јанка у „Oesterr. botan. Zeitschr.“, 1859., стр. 313.); Мокра гора у ужичком округу (Панчић у „Oesterr. botan. Zeitschr.“, 1867., стр. 168. и 169.); у околици Рашке на Ибар-пл., на Торнику крај Мокре горе (Панчић у „Flora princip. Serb.“, стр. 510. и 511.); око Горњег Милановца сјеверно од Чачка (Јовановић у Дерфлеровом [Dörfler] „Wiener botan. Tauschverein“, 1894.); посвуда на серпентину, на брду Одвраћеница код Мокре горе такођер на миљевини. — Албанија: Ниман (Nyman) у „Conspectus“, стр. 517. без да је поближе означено стајалиште; код Мнеле у нахији Ороши и код Мједа у нахији Задрима, у нахији скадарској код села Ренци, на диориту (Балдачи [Baldacci] у „Iter Albanicum quintum“, 1897., бр. 35. и 323.; у „Revista d. coll. bot.“, стр. 33.). — Македонија: Ниман, на озн. мј., но без ознаке стајалишта.

Слика Цвакије, што ју је објавио Рајхенбах (Reichenbach) на означеному мјесту, тако је рђава, да се из ње само и сличност са биљком не може распознати. Стога сам мислио, да ће бити умјестно, да у допуну овог мојег приказивања изнесем бољу слику ове занимљиве балканске биљке. Приложена табла у бојама израђена је по слици госп. Ернеста Герма (ја сам на њој једино додао слику сјемена), но ваља ми додати, да ни овај наш отисак не предочује доста јасно ону зачудну, ко море зелену боју лишћа.

Табла.

Zwackhia Sendtneri (Boiss.).

Različito. — Различито.

Zanimljive ornitološke pojave na Mostarskom Blatu.

U svojim dosadašnjim publikacijama o ptičjem svijetu mostarske okolice te Mostarskom Blatu, pobilježio sam sve vrste ptica, što sam ih dosad tamo zatekao.

Ljeto godine 1903. iznenadilo me je preko očekivanja, te potvrdilo moju tvrdnju, da će se broj dosad konstatovanih ptica još povećati.

Sredinom maja ove godine javiše mi pouzdani lovci, da su vidjeli oko Blata dvije ptice, velike kao ovce, a brze kao konji. Na ovu vijest otputih se odmah u Blato, da vidim o čemu se radi. Prvi put mi ne mogoše pokazati tih ptica, ali mi i čobani oko Blata potvrdiše istinitost te tvrdnje, veleći, da im je neki Gabeljak rekao, da su to „divlje morulje", koje su se već nekoliko puta vigjale oko Gabele.

Kad sam po drugi put stigao u Blato, uvjerih se svojim očima, da su to dvije velike droplje, *Otis tarda* L. Od tada vigjao sam ih gotovo na svim poljima i čajirima oko Blata, danas u Knešpolju, sjutra pod Ljutim Docem, onda opet pod Kruševom, a kadšto i pod Megjinama.

Ptice su vanredno oprezne, hodaju i trče samo na golim i sitnom travom zaraslim čajirima, ne dadu do sebe ni na 500 koračaja, a noćište im je, vele seljaci, u Trtri.

Druga je zanimljiva novost za Mostarsko Blato seljacima takogjer nepoznata manja ptica *Hypsibates himantopus* L. Od nje sam vidio dva tri para po obalama Mostarskog Blata. Kako se ljeti ovdje naseliše, mislim, da se tu i ugnjezdiše, ali mi dosad ne pogje za rukom naći im gnijezda, niti sam dosad mogao ubiti koju od njih. Ova je kao i prijašnja za naše Blato novost.

Ovoga su se ljeta s Hutova Blata doselile ovamo male bijele čaplje, *Ardea garzetta* L., vrsta, za koju sam u pošljednjoj svojoj radnji tvrdio, da u nas ne ljetuje nikada[1]). One se doseliše amo poslije, no što su na svojim poznatim gnjezdištima na Hutovu Blatu snijele jaja. Čuo sam, da su tamošnju i onako decimiranu koloniju tih lijepih ptica opljačkali neki „lovci", koji će šačici perja za volju uništiti čitavu koloniju ovih u nas ljeti već dosta rijetkih ptica. Kako u Mostarskom Blatu nema podesnih prilika gnijezdenju ove vrste, bojim se da u nas ne će ni gnijezditi.

Moju nekadašnju tvrdnju, da se gem, *Pelecanus crispus* Bruch. svraća kao rijedak gost na naše Blato, utvrgjujem sada svojim posmatranjem od 14. jula 1903.[2]).

Bio sam pošao na Blato, da uhodim nalazište svojih „divljih morulja" i obagjoh sve gotovo Blato, ali uzalud. Kad oko šest sati iza podne opazih, gdje na kakvih 600 metara od mene ispred Ljutog Doca pade nekoliko krupnih ptica u ševar Blata. Moj pratilac, upućen seljak, ne upoznade tih ptica, a meni se pričini, da su gemovi. Ostavih kuje svoje u čajiru da legnu, neka mi gackanjem po vodi ne plaše ptica prije vremena, uputim se u Blato, napuniv pušku krupnom sačmom, puška za tane ne bijaše uza me. Gackajući močarinom sve do prsiju u vodi a ševar mi i metar i po preko glave, dovučem se do mjesta, gdje sam se nadao pticama, ali mi se podigoše 100 metara daleko od mene. Kad opalim pade s najvećeg

---

[1]) A. Pichler: „Prilozi avifauni okolice mostarske", str. 48.

[2]) „Зимска авифауна околице мостарске", str. 27. Prvi izvještaj velike gimnazije u Mostaru, 1895.

komada perje, ali sačma bijaše presitna, a daljina prevelika, da bi onoliku pticu njome mogao oboriti.

Bilo ih je šest komada, bez sumnje sve od vrste *Pelecanus crispus* Bruch.

Kad sam se vraćajući kući razgovarao sa seljacima, reče mi moj pouzdanik Mijo Begić, da je prije tri dana na Blatu vidio šest ptica, velikih kao ovce, kojih do sada nikad vidio nije, i da su plivale na vodi.

Prof. **A. Pichler.**

Svadbeni običaji u Mostaru.

Ako ćemo da govorimo o svadbenim običajima, mora se početi već od prvoga odgoja djetета, jer majka žensko dijete odmah priprema i utvrđuje mu neke prazновјерице. Više se puta čuje, gdje majka ili neko drugi govori djevojčici za sofrom: „Nemoj se tolико odmicati iza sofre, jer će ti biti domaćin pjanac“ ili: „Jedi mrvice, pa će ti biti domaćin lijep“, a kada poodraste i zadjevojči se, onda prazновјерицама nema ni hesapa.

Djevojke mnogo čvarају. Ako koja želi znati, za koga će se udati, onda kad prvi put noći u onoj kući, gdje nije nikada prvo noćila, treba da izbroji sve greде u onoj sobi i to desnom nogom. Koga usniје te noći, za onoga će se udati.

Kad djevojka želi znati, kako će joj biti ime suđeniku, onda ovako radi: Kad izađe mjesec, stane na ključ i okrene se mjesecu pa ga zakune ovako: „O mjesečе, tako ti mladine, kaži mi ime moga suđenika“. Poslije toga kakvo ime najprije čuje, onako će ime biti ђezinu ђuvegiji (suđeniku).

Isto tako stane djevojka prama štapima (one tri zvijezde uporedo na nebu) pa rekne: „Ožari me žarinko nasiba, plani me planinko nasiba, da ja vidim moga suđenika. Da ga vidim noćas u sну ko na javi, ja li њega, ja њegovo ime da čujem. Dok ga ne vidim ne mogao hoditi ni raditi.“ Onda će joj se usnити ili će mu čuti ime.

Kad djevojka dođe među žene i zatečе ih sjedeći, sve žene koje joj žele srećу, podignuće se ispred њe, da joj se i svatovi dižu, t. j. da se brzo uda i udomi.

Majka djevojči ne da nikada da struže tavu ili kakav sud, da joj ne pokisnu svatovi; s toga će se reći kad kiša pada a vode djevojku, da je stružala tavu. Ako kiša pada kad svatovi idu po djevojku, onda je krivnja pri momku, ako pada onda kad vode djevojku, onda je krivnja pri djevojči.

Djevojka, koja želi znati, na koju će se stranu udati, uzme bubu mару (božiju ovčicu, der Frauenkäfer) na je metne na dlan i zahukne, te tri puta rekne: „Na koju ћu se stranu udati, na onu polети!“ Ako ne polети ni na jednu, nego pane na zemљu, onda će djevojka umrijeti, a da se ne uda.

Kad djevojka hoće da dozna, hoće li se udati ove, ili koje druge godine, radi ovako: U oči Đurđeva-dne iskopa u bašči tri rupice, pa na Đurđev-dan prije sunca ide i gleda, ima li šta u kojoj rupi. Ako nađe štogod živo, kao crva ili bubu u onoj rupi, koju je prvu iskopala, udaće se prve godine, ako li u drugoj druge, ako u trećoj treće godine. Ako ne nađe ni u jednoj ništa živo, onda se ne će udati za tri godine.

Pogdjekoja djevojka gata i ovako: U oči Đurđeva-dne posadi struk koprive, pa na Đurđev-dan u jutro prije sunca gleda, je li koprива ista onakva kakvu je posadila ili je obvehla. Ako je ista onaka, onda se ne će udati one iste godine, ako li je obvehla, onda će se udati one godine.

Ako djevojka želi znati, hoće li se udati za momka ili udovca, treba da u oči Đurđeva-dne podreže podjednako sva perca u jednoga struka bijelога luka, pa jedno perce obavije crvenom svilom, jedno zlatom, a jedno crnim koncem. Ako na Đurđev-dan prije sunca bude najveće ono perce, na kome je zlato, udaće se za momka, ako bude ono na kome je svila, udaće se za udovca, a ako ono na kome je crni konac, onda će umrijeti. Budu li sva tri perca jednaka, onda se ne će nikada udati.

Na Božić treba djevojku zovnuti promijenjenim glasom, da te ne pozna, pa joj reći: „Reká ti je Bog i Božić, da ideš u svoj dom“. Onda će se udati prije godine.

Poznanstvo, ljubav, ašikovanje (čosanje).

Prvo poznanstvo između momka i djevojke biva prilikom krsnog imena, svadbe ili koje druge svetkovine, a osobito prilikom pričesti, t. j. treće nedjelje časnoga

поста, кад иде на причест што веле „језгра и бајами“, то ће рећи најбоље и најмлађе дјевојке.

Кад момак бегенише коју дјевојку, одмах се интересира да дозна, чија је, каква је рода и јели радина, има ли дуг језик (т. ј. је ли оштра на језику или брбљава) или је као јање. Ако дозна за њу све повољно, онда се накани и којим празником потражи је, да се виде. Дође јој на врата да проашикују, или како веле у Мостару да проћосају.

То ћосање бива овако: Дјевојка стане за авлинска врата или на пенџеру, а момак пред врата или под пенџер, па јој прича и забавља је, а она ништа већ што шути, или покаткад климне главом у знак одобравања или неодобравања онога што је пита. Она је сакривена, па само покаткад ошкрине канат и повири момка, тако да и он њу може видјети. Тако чини више пута, а ни пошто не ће проговорити. Данас већ није тако, јер се дјевојке не крију, а и разговарају са момком.

Тијем би ћосањем дјевојка показала момку, да ли га воли или не. Ако га чешће повирује и погдјекоји се пут на њ осмјехне, знак је да га воли.

Ако га бегенише, а желила би да се уда за њ, онда има различитих чварака, којима га предобија, а то су:

Узме катанац и кључ, па метне на једну страну пута откључан катанац, а на другу кључ; када момак између тога прође, узме дјевојка катанац и кључ па закључа. Онда баци у воду закључан катанац за бољу сигурност, да их ко год не би раставио. То је сигурна ствар, момак не ће моћи узети друге дјевојке него њу.

Исто тако ако хоће да задобије дјевојка момка, онда узме крило слијепога миша, па кроз оно крило треба да погледа онога момка и да рекне: „Откад ја њега прогледала кроз крило слијепога миша, отада он за мном заслијепио, па не видио друге дјевојке него мене“. Момак не ће — вели — моћи волјети друге дјевојке до ли њу и узеће је.

Дјевојка задобива момка још и на овај начин: Узме земље испод десне ноге (стопе) онога момка и на што срца пљувачком закуха од ње колач, па када осуши овај колач, прогледа кроза њ момка. Онда ће је сигурно узети.

Тако то ашиковање траје неко вријеме, а они се заљубе, а да им родитељи и не знаду. У првашње вријеме питали су се родитељи момкови и дјевојачки, па би се догодило да би они склопили женидбу, а момак и дјевојка да и не знаду, но данас тога нема.

Кад се хоће момак да жени, најпрво пошаље какву остарију жену дјевојачкој кући да провуће кроз уши, т. ј. да навијести, да јој је муштерија онај момак, а осим тога она пази на дјевојку, каква је и је ли авизна и окретна, при чему непрестано момка хвали. Ако та жена чује од дјевојке или од њезине мајке, да би је радо дали за тога момка. онда му она то каже и сад је на чисто.

Момков отац или неко други испред момка јави се дјевојачким родитељима, т. ј. поиште им шћер за момка. Ови га обично одбију за један, два дана док се здоговоре и док распитају дјевојку, је ли она рази, па ако буду и они и дјевојка рази, онда поруче момку, да пристају на његово потраживање или у противном случају одбију га на уљудан начин, као да немају дјевојке за удаје или да је дата другоме и т. д.

Ако пристају, онда момак пошаље дјевојци прстен и томе се каже: да је дата ријеч.

Јавна прошња.

Када се дала ријеч, држи се то у тајности све до јавне прошње, да не би непријатељи скудили дјевојку момку или момка дјевојци. Одреди се дан за јавну прошњу. Припрема се и код момка и код дјевојке. Момак припрема аманет што ће послати дјевојци, а дјевојка спрема дарове за момка и његову родбину.

Прошња је јавна, т. ј. на уговорени дан пошаље момак неколико мушких од своје родбине. Обично на прошњу иде отац момков, а ако га момак нема онда онај ко га замјењује у роду, затим кум и два дјевера, а то су браћа или ближњи рођаци, а могу бити и другови момкови. С њима пођу још и по неколико просаца и дијете или слуга[1]). Момак остане код куће, јер није обичај да он иде на прошњу.

Момак намири аманет т. ј. дар само дјевојци и то обично: прстен, менђуше, халхале, белензуке, медаљу, а у новије доба златну шпијоду и сат. Осим тога неки шаљу и златних новаца као почешњака, сафун и боцу мирисавог уља.

---

[1]) У првашња времена прошња се обављала у вече, па је ишао слуга и носио пред просиоцима фењер, а кад би се врачали са прошње, носио би дар од дјевојке на табаку, а на фењер би дјевојка привезала чевру.

Момак метне свој дар у лијепу кутију и завије ову у свилени јаглук (свиленьак). Ово носи од момкове куће десни дјевер. Када просци пођу да испросе дјевојку, испрате их дјевојке до на авлинска врата овом пјесмом:

По'ђ'те Богом млади просиоци! И милосни Бог!
У путу вам добра срећа била! Ко вам шћео наудити
Добра срећа од Бога милога! Не дао му Бог!
Свак вам био на помоћи

Када просци дођу дјевојачкој кући, тамо их дочекају на дворишту дјевојке овом пјесмом:

Добро дошли млади просиоци! И ако сте лице озноjили,
Јесте ли се млади уморили? Имали сте с' рашта и морити,
Јесте л' своје лице озноjили? Л'јепо ћете злато испросити,
Ако сте се млади уморили, Нашу Ану за вашег Ристана (имена вјереника).

Друга родбина дјевојачке куће дочекује просце па се сваки рукује и вели им: „Добро сте нам дошли!“ А просци им одговарају: „Боље вас нашли!“

Сад је све живо и весело у дјевојачкој кући, јер треба господу просце лијепо дочекати и господски подворити, да што не замјере.

Женске износе одмах слатко и лимунату, а мушки их послужују цигаретама.

Пошто се одморе и запале, почме разговор и шала, па се почме и вино или ракија служити.

Један од родбине дјевојачке изнесе на табаку неколико напуњених чаша вина или ракије, те се чаше дају по старини.

Прву чашу наздрави отац дјевојачки или ако га нема онда неко ко га замјењује у роду. Он наздрави момкову оцу или његову замјенику од прилике овако:

„Здрав пријатељу Н.! И добро ми дошао са својом дружином!“ — па испије.

Момков отац одговори на ову здравицу овако: „Добро вам ми дошли, а добро вам и од Бога дошло, ако Бог да и милост Божја! Вазда вам добри долазили а зли мимоилазили! Злије вам Бог недао! Здрав си брате Н. (поздрави некоме од дјевојачкога рода). Сретна кола, сретна разговора, да Бог да и милост Божја, да нам и овај састанак буде у велики добри час и по једну и по другу страну (и по момкову и дјевојачку кућу).“

Онај коме је наздравио прими здравицу а рекне „Хвала на здравици!“ А онај му одговори: „Богу на милости!“ и наздрави опет некоме од просца. Тако се наздравља, да увијек просци наздрављају онијем, који су их дочекали од дјевојачкога рода, а ови опет просцима. Велика је срамота, ако наздрави просац просцу или неко од дјевојачкога рода коме из њихова друштва.

Пошто се обреди прва чаша, понуди се и друга опет истим редом, само је додаје други од дјевојачкога рода, а тим се хоће да покаже, да она дјевојка има доста рода, да није репа без корјена.

Дјевојка се ту вече никако не показује.

Другу чашу наздрави момков отац по прилици овако: „Чашом другом, љубави другом, здрав Н.“ (наздрави неком од дјевојачког рода) — „Бог ти дао здравље!“, одговори овај па настави некоме од просиоца: „Наздравље! Хвала на здравици, Богу на милости! Здрав Н.“ Овако наздрављају даље, док се сви обредају.

Сад се покучи трећа чаша опет истим редом. Узме је момачки отац па скине капу и прекрсти се па наздрави: „Ово ћемо трећом, најбољом срећом, у име Бога и свете живоначалне тројице, мајке Богородице, која може да нам поможе. О чему год радили ханрли нам било, амин, ако Бог да. Да Бог да и милост Божја, да нам и ови састанак буде сретан и у велики добри час. Здрав Н.!“ — и наздрави опет некоме од дјевојачкога рода, обично оцу или замјенику му.

Кад је наздрављена ова здравица, устане онај који носи аманет од момка, па стане пред иконе, скине капу па три пута метаните и прекрсти се, па онај аманет остави пред иконе.

Онда неко најближи од дјевојачке стране, брат или рођак, устане па метаните исто као и онај просиоц, те прими онај аманет и даде га дјевојци.

Сад отац дјевојачки прими здравицу и захвали по прилици овако:

„Хвала на здравици, нови пријатељу! Што год ми овдје на земљи углавили и утврдили, то Господ на небу благословио! Дај Боже, да се данашњом свезом утврди пријатељство међу нашом и вашом кућом, те се вазда братски и пријатељски састајали и за здравље питали, ако Бог да!“ Тако се обреда и трећа чаша.

Пошто дјевојка прими аманет, онда преда брату свој намирен аманет на табаку, покривену свиленим јаглуком, а овај то преда ономе што је од момка донио аманет и то дар за уздарје. Аманет дјевојачки сложен је на табаку овако: Озгор је младожењи бошчалук (кошуља, гаће, свитњак или домбак златом везен, чевра златом везена), замотан у повелики шарени јаглук или свиленьак; под његовим је бошчалуком оцу му кошуља и чевра, а чешће и цијели бошчалук, па онда матери, брату, јетрвама, заовама и осталој родбини.

Кад се то свршило, једна од млађих жена донесе на табаку неколико чевра, па даде свакоме просцу по једну, а они њојзи мећу на табак по лимун или наранчу.

За све вријеме док су просци у кући, пјевају дјевојке разне сватовске пјесме и играју коло. Најобичније су ове пјесме:

1.

Ђевојка је алму посијала,
На драгог је срећу нам'јенила:
„Ако драги добре среће био,
Моја алма никла до акшама;
Ако драги лоше среће био,
Моја алма земљу не пробила!“
Бог јој дао и срећа од Бога,
И драги јој добре среће био,
И никла јој алма до акшама,
До поноћи цвјетом расцвјетала,
До сабаха три ките набрала;
Једну киту драгом је послала,
Другу киту другам под'јелила,
А трећу је себи оставила,
Успоменом среће драгог свога.

2.

Узори, драги, равнине,
Па посиј своје јадове;
Ако ти никне албабер,
Ишти ме, драги, у бабе;
Ако ти никне алкатмер
Ишти ме, драги, у мајке;
Ако ти никне мавлета,
Ишти ме, драги, у брата;
Ако ти никне жут невен,
Не вени, драги, твоја сам;
Ако ти никне босиок,
Боса ћу доћи за тобом!

3.

Ја узбрах стручак од земље,
Дадох га драгој од жеље,
Земљех је небом и земљом.
„Тако ми неба и земље,
Љубиш ли цког већ мене?“
„Тако ми неба и земље,
Не љубим никог већ тебе,
А одсад не ћу ни тебе!
Три су ти, драги, махане,
Једна ти, драги, махана,
Јербо си одвеч малехан;
Друга ти, драги, махана
Јербо си одвеч танахан;
Трећа ти драга махана,
Јербо си пуно блеђахан.“
„Ако сам, драга, малехан,
Своме сам коњу лагахан;
Ако сам одвеч танахан,
Госпоског сам соја и рода;
Ако сам одвеч блеђахан,
Многе сам школе учио,
Учитељ ме је карао,
Зато сам, драга, блеђахан.“

4.

Ја загледа младо момче, дангубо моја,
А, ја загледа младо момче, драго је мени и мило.
У махали прама себи, дангубо моја,
А, у махали прама себи, драго је мени и мило.
Ни са шта га не загледах,
Већ с његова назли хода.
Назли ходи ђузел носи,
Од мене се не поноси.
На мом драгом, мор долама,
Низ доламу шећер пуце,
Сешћу драгом на крпоце,
Распињачу шећер пуце,
Љубићу га међу пуце,
Гдје мом драгом срце куца.
Ко је мани, нек се мами,
Ко је севдах, нека гледа,
А ја не ћу ни хајати,
Већ се с' драгим миловати.

5.

Ја загледа мог дилбера као и бега,
А, ја загледа мог дилбера као и бега.
И ја њега и он мене, к'о бег и паша,
Моји двори спрам његових све у њих гледам,
Туд се шета сека Јелка мога драгога,
А ја мислим и говорим у Бога иштем:
Дај ми Боже онуд шетат куд' Јелка шета!
Да ја бабу бабом зовем к'о Јелка зове!
Да ја мајку мајком зовем, к'о Јелка зове!
Да ја брата братом зовем, к'о Јелка зове!
Мога драгог Јованбегом, кано и мајка!

6.

Лијеп ти ми челебија мимо двор прошета,
Мимо двор прошејгигета.
Нити стаде, нит погледа, именом ме дозва,
Именом ме дојгигозва.
А код мене мила мајка, не смјех му се озват,
Устим кахну, оком махну, еле му се озвах.
Ја му мутим шећер шербет у златној маштрафи,
Вољ' ти пити, вољ' не пити, ја ћу твоја бити.
Дуга Босна и широка, тражи себи друга,
Ил' га нађеш ил' не нађеш, навраћај се мени.
Како ћу се навраћати, кад ти не знам двора?
Моји двори покрај пута, честијех прозора.
Ја ћу сједит на прозору, играт се с' наранчом,
Наранча ће мирисати, доћи по мирису;
Дукати ће звекетати, доћи по звекету;
Ја ћу ходат по вајату, доћи по бахату.

Кад су неко вријеме посједили и још коју попили, изнесу им каву. Пошто попију каву, дижу се и спремају кући. Сви их испрате до на авлинска врата, па и ту попију по коју за сретна пута.

Сад наступају дани од честитања. Од прошње до вјенчања обично прође десетак дана. У томе размаку гозба је и код момкове и код дјевојачке куће. Долазе жене момковој кући па гледају шта је дјевојка послала, а тако исто иду и дјевојачкој кући па гледају шта је послао момак. Свака жена која дође у дјевојке донесе севаба а и обичаја ради по нешто као: чевру, кошуљу, гаће и т. д., па макар да је дјевојка и боље куће; ма да она то не ће употребити него поклонити другој, опет је, веле севаб.

Штоно веле: овијех дана врти им се капа на глави од великога посла, јер се спремају код обје куће.

Отац дјевојачки набавља рухо, које јој је нужно, а то је: Душек, јорган, шест овеликих јастука, два мала јастука, ћилим, ћугум, ибрик, чâсу, леђен, кадионицу, сандуке, а у новије доба бауле, у што ће дјевојка метнути своје рухо и хаљине.

Момак кроји хаљине дјевојци. Онај, који ће правити хаљине оде и узме мјеру дјевојке, а дјевојка га дарива чевром. Све ово мора бити спремно до свадбе. Ако момак није у стању да направи хаљине, онда их позајми у другог, али најмање мора послати дувак, фес, пас и кундуре.

У овом размаку од прошње до вјенчања пјевају се све сватовске пјесме код момкове а и код дјевојачке куће, и то оне што су споменуте на прошњи, а и оне које ће се у овој радњи на свадби споменути.

Свадба.

Свадба се држи обично свецем, а неки одгоде и на крсно име; тако бива о једноме трошку, да их јефтиније прође. На дан два пред вјенчање позове момков отац или момак на свадбу све своје знанце и пријатеље, а отац дјевојачки такођер позове све своје пријатеље, да дочекају и испрате сватове.

Род момков уочи свадбе шаље момковој кући дар (принос), који се састоји од слатке пите, и то ђузлеме или баклаве, а неко шаље и патишпању. Баклава је скупља па је и у вишој мутебери.

На питу се меће, и то ближња родбина и кумовска кућа: антерилук или фистанлук и 10—15 аршина свилена или вунена платна младој; момку бошчалук: кошуљу, гаће, свитњак и чевру; оцу и матери момковој по кошуљу, а браћи и сестрама момковим по чевру или јаглук.

Осим тога кум и оближња родбина, ако је богатија, шаљу уз питу и овна, кога оките т. ј. на рогове му метну по јабуку или наранчу, обавијену у варак (златна боја или танки листићи) а на чело му се привеже огледалце, а по леђима се обоји црвеном бојом.

Исте дарове шаље и родбина дјевојачка дјевојачкој кући.

Тај дан пошаље и момак дјевојци приправљене хаљине.

У вечер је гостба код обје куће. Код младожење се искупе сватови на вечеру, а код дјевојачке куће њезина родбина. Ту се веселе и пјевају до неко доба ноћи.

Пјевају се у обим кућама оне пјесме, што су споменуте код прошње, а још и ове:

1.

Трепетљика трепетљала, пуна бисера,
А, трепетљика трепетљала, пуна бисера.
Ови наши б'јели двори пуни весеља,
А, ови наши б'јели двори пуни весеља.
Какво им је то веселье па се веселе?
Ово бабо сина жени (шћер удаје) па се весели.

Свак се томе весељаше, бабо највише, —
Трепетљика трепетљала, пуна бисера.
Ови наши б'јели двори пуни весеља.
Какво им је то веселье па се веселе?
Ово мајка сина жени (шћер удаје) па се весели.
Свак се томе весељаше, мајка највише.

(Тако се припјева сва родбина: брат, снаха, сестра, тетка и т. д.)

2.

Што у двору жубор стоји, што ли оно би?
А, што у двору жубор стоји, што ли оно би?
Оно бабо сина жени па се весели,
А, оно бабо сина жени па се весели.

Свак се томе весељаше, бабо највише,
А, свак се томе весељаше бабо највише.
Што у двору жубор стоји, што ли оно би?
Оно мајка сина жени (шћер удаје) па се весели.

(Тако припјевају још брата, сестру, тетку и т. д.)

3.

Повила се златна жица од ведра неба,
А, повила се златна жица од ведра неба.
Савила се нашем Ристи (име младожење) око фесића,
А, савила се нашем Ристи око фесића.
Од фесића нашој Мари (име дјевојке) око дувака,
А, од фесића нашој Мари око дувака.
То не била златна жица од ведра неба,
А, то не била златна жица од ведра неба;
Већ то била добра срећа од мила Бога,
А, већ то била добра срећа од мила Бога.

4.

Ђевер снаху по албашчи шеће,
Повиша је снаха од ђевера.
Ђевер снахи 'вако проговара:
„О снашице, бисер севлијице!
Ил' си расла на бор гледајући,
Ил' мог брата Ристу чекајући?“

А снаха му тихо одговара:
„Мој ђевере, од злата прстене!
Нисам расла на бор гледајући,
Већ твог' брата Ристу чекајући,
Кад ће проћи, кад ће мени доћи.“

5.

Колико ти ја говорим драги:
Драги очи, не иди по ноћи,
Да ти мркла не науди ноћца. —
Не мисли се моја душо драга,
Мени ноћца наудити неће.
Уза ме су до три хамајлије,
У једној ми хамајлији пише:
Ко би двоје младих раставио,
Као да би цркву оборио;
А ко би их младих саставио,

Колик' да би и три направио.
У другој ми хамајлији пише:
Кад се гледа момак и дјевојка
Нема гр'јеха и кад се пољубе.
Гр'јехота је цуру обљубити,
Обљубити па је оставити.
У трећој ми хамајлији пише:
Што ком' мило, суђено му било,
Макар да му и полоше било,
Драже би му од очију било.

6.

Колико ти ја говорим драги,
Не пиј вина не пуши дувана,
Не [illegible]кој не вежи севдаха.
Од сев[illegible]а горег јада нема

А жалости од ашиковања.
На жалост ће и комшија доћи
А за јаде нико и не знаде,
Већ нас двоје кад се растанемо.

7.

Колико ти ја говорим драги:
Драги срце сапни златне пуце,
Сапни пуце, стегни пасом срце,
Да ти катмер кроз пас не пропане
А ја млада другог не допанем.

8.

Колико ти ја говорим драги:
Немој ићи ноћу по сокаку,
Немој пјеват' испред двора мога,
Немој куцат' на прозору моме,
Јер су мени јаранице мани,

Мој драгане што се милујемо.
И теби су сви јарани мани,
Што је твоја понајљепша драга.
Па се они хоће наставити
И нас двоје младих раставити.

9.

Јован бег се с љубом завадио,
Да је за што не бих ни жалио,
Већ за једну свилену мараму.
Љуба вели: „Цура ти је дала.“
Јован бег се љуби оклињаше:
Није љубо живота ми мога,
Живота ми и твога и мога.
Дала ми је мила сека моја.
Књигу пише Јован беговица
Па је шаље својој заовици,
У књизи је тешко заклињаше:
Заовице мога Јове секо!

Жив ти братац и два твоја сина,
Јеси л' брату везен јаглук дала?
Мислила се Јованова сека,
Она снахи другу отписује:
Моја снахо Јован-беговице,
Жив ми братац и два моја сина,
Ја сам брату везен јаглук дала,
Кад је мени дошо у походе.
Брат је мени дукат даровао
А ја брату везену мараму,
Још су на њој до два слова златна.

10.

Дјевојка пита славуја:
Славују птицо малена,
По чем' ти Ђурђев-дан познајеш? —
Дјевојко једна будало!

Лако је Ђурђев-дан познати,
Гора се с' листом одије,
Земља се с' травом покрије —
По том' ја Ђурђев-дан познајем.

11.

Садила Мара виноград,
Наврани јој се вран гавран,
Позоба Мари виноград.
Марија брату поручи:
Јоване брате рођени,
Спреми ми, брате, сокола,

Који је добар за лова.
Посадила сам виноград,
Навранио ми се вран гавран,
Позоба мени виноград.
Марији братац поручи:
Не могу ти га спремити,

Скоро је у лов ходио,
Десно је крило сломио.
Марија брату поручи:
Јоване брате рођени,
Зар нема сада милости
К'о док сам била код мајке.

Јован бег Мари одврати:
Маријо сестро рођена,
Моја се милост разишла,
На моје свасти и шуре,
На моју драгу пуницу.

12.

Фалио се жути лимун крај мора:
Нема ништа данас љепше од мене.
То зачула руменика јабука:
Мала 'фала жут' лимуне крај мора,
Ја румена данас љепша од тебе.
То зачула та зелена ливада:
Мала 'фала руменико јабуко,
Ја зелена данас љепша од тебе.
То зачула нељубљена дјевојка:

Мала 'фала та зелена ливадо,
Ја дјевојка данас љепша од тебе.
То зачуо млађан момак неженђен:
Мала 'фала нељубљена дјевојко,
Ја сам млађан данас љепши од тебе.
Утргнућу жути лимун крај мора,
Изгрискаћу руменику јабуку,
Покосићу ту зелену ливаду,
Облубићу тебе младу дјевојку.

13.

Трухла грађа потопи се лађа
И у лађи двјеста дјевојака.
Оста сама на крмару Јања,
Проговара са крмара Јања:
Ко би мене младу набавио,
Дала би му моје бјело лице,
Не љубљено и не миловано.
Мисли Јања нико је не чује,
Ал' је чује чобан код оваца.
Па он гради крила од папира
Те је Јању крају избавио.
Кад су они били крај водице,
Онда Јањи чобан проговара:
Дај ми, Јање, што си обечала.
Кога сам ти обечала врага?

Не љуби се лице код водице,
Већ се љуби лице код шумице.
Кад су били они код шумице
Онда Јањи чобан проговара:
Дај ми, Јањо, што си обечала.
Кога сам ти обечала врага?
Не љуби се лице код шумице,
Већ се љуби лице код мајчице.
Кад су били сви код мајчице,
Опет Јањи чобан проговара:
Дај ми, Јањо, што си обечала?
Хајд' не лудуј јадан чобанине,
Ја не гојим лице за чобане,
Већ за оног челебију Јову.

Када буде вријеме спавању, којима је близу кућа иду кући, а који су из даљега, ту и преноће.

Сјутра зором све је на ногама, ту се игра и пјева код момка и дјевојке.

Раном зором разлијежу се пјесме на све стране, а понајвише ова:

Бумбул пјева у ружици, сабах зора је,
А, бумбул пјева у ружици, сабах зора је.
Устај Јово (име младожење), устај злато, спремај сватове,
А, устај Јово, устај злато, спремај сватове.
Ја луђахан, ја млађахан, ја не умијем.

Ето мени милог бабе, нек' их опрема.
Кад' с' луђахан, кад с' млађахан, за што се женим?
Бумбул пјева у ружици, сабах зора је.
Устај Јово, устај злато, спремај сватове.
Ја луђахан, ја млађахан, ја не умијем
Ето мени миле мајке, нек' их опрема, и т. д.

(Овако се припјева брат, сестра, и сва родбина).

Код дјевојачке куће пјева се ова пјесма овако:

Бумбул пјева у ружици, сабах зора је.
Устај Маре (име дјевојачко), устај злато, спремај дарове.
Ја луђахна, ја млађахна, ја не умијем,
Ето мени миле мајке, нека их спрема, и т. д.

(И овдје се припјева сва родбина).

Већ у неко доба дана полазе сватови из момкове куће по дјевојку; напријед иде стари сват са једним остаријим сватом, па онда за њима све два и два свата. За сватовима иде кум и два дјевера за њим, а најпошље женске јенђије[1]), све двије и двије једна за другом.

Код дјевојачке куће надају им се, па пошаљу некога, да гледа, па да им јави кад се покажу сватови. Чим се чује да иду сватови. сва родбина дјевојачка устане на ноге, па се поразиђеле од авлинских врата до одаје, те се са сваким сватом рукују и рекну: „Добро дошли!“ а сви одговарају: „Боље нас нашли!“ За то вријеме дјевојке и младе жене пјевају ову пјесму:

---

[1]) У јенђилук не иду удовице, а то је за то, да не би и млада обудовила.

Добро дошли кићени сватови,
Јесте ли се млади уморили,
Док сте нашем двору доходили?
Добро дошле младе јенђијице,
Јесте л' своје лице овнојили,
Док сте нашем двору доходиле?

Сад' сједите на се одморите,
Ми ћемо вам гоњце поклонити,
За вашега румен каранфила,
Нек се ружа уз каранфил пружа,
А каранфил око руже вија,
Кано смиље уз ситно босиље.

Кад сватови посједају те се упитају за здравље са родбином дјевојачком, одмах их понуде цигарама; један додаје цигаре, а други за њим доноси ватру, да припале. Иза тога изнесе им се слатко и лимуната, па онда вино и ракија, што је за кога.

Дјевојке за то вријеме играју у колу и пјевају до сада наведене пјесме.

Здравице се *држе као и на прошњи, а пази се да не би који сват свату наздравио*, него треба некоме од рода дјевојачкога.

Прво наздрави домаћин куће староме свату од прилике овако: „Здрав, стари свате, и овијем колом, а у велики добри час. Да Бог даде и милос Божија, да овај наш састанак буде сретан и по једну и по другу страну. Здрав и добро си ми са својом дружином дошао!“

Стари *сват прими здравицу и наздрави једноме од дјевојачког рода*: „Хвала на здравици, пријатељу“ — овај одговори: „Богу на милости!“ „Здрав Н. у оне гласе, како наш брат домаћин наздравио онако Бог и дао!“ Тако се изреда прва чаша.

Сад стари сват узме другу чашу, па наздрави некоме од дјевојачког рода по прилици овако: „Првом писмо у добри час, а ево чемо другом љубави дугом у бољи час. *Оба часа добра била и помогла, амин ако Бог да.* Здрав Н.!“

Тако се и друга чаша изреди.

Трећом чашом наздрави стари сват овако: „Здрав Н. (некоме од дјевојачког рода, обично оцу дјевојачком). Првом писмо у добри час, другом у бољи час, ово ћемо трећом најбољом срећом у име Бога и свете живоначалне тројице, мајке Богородице, која може *да нам поможе.* (*Скине капу и прекрсти се*). *Здрав брате и овијем колом*, а у *велики* добри час, ако Бог да. Да Бог дâ да и ово коло буде сретно по обје стране. Ово ћемо за наше сретније путника, да нам здраво на пут пођу, а још се здравији и веселији врате, са нашим придобитком, ради кога смо се потрудили. Сад здрав брате Н.; ко је за пута нека путује!“

Кад се *ова здравица наздрави, дижу се кум и два дјевера* (*а то су ти сретни* путници) те иду у другу собу, која је одређена за прстеновање.

Прстеновање.

Пошто се дигне кум са дјеверовима, да прстенују дјевојку, зажеле им сретан пут и добру срећу те да се опет међу друштво весели и окићени врате, па наставе даље разговор и шалу..

Сад род дјевојачки задиркива сватове разним шалама, као: „Сад сте у мањини, не ће вам више ни доћи. Превариште вас“ и т. д., а онда сватови одговарају: „Знамо ми да смо *на добро мјесто дошли. Наћи ће се неко па ће им пут казати. Ми смо освједочени*, да нас они не ће изневјерити“, и т. д.

Кад дође кум са дјеверовима у ону собу гдје ће се обавити прстеновање, тамо их на ново дочекају добродошлицом. Почасте их поново: цигарама, слатким и лимунатом, кавом, ракијом или вином. Кад попију по двије три чаше онда се простре на сред собе чаршаф, а *онда браћа или ако браће нема, ближњи рођаци или* ко *други доведу дјевојку* у собу гдје ће се прстеновати.

Она се рукује са кумом и дјеверовима, па ако су остарији људи, онда их и у руку пољуби. Затим стане на сред чаршафа. У тој соби сакупе се дјевојке и друге женске да виде тај поступак.

Десни дјевер дигне јој с главе дувак, *под којим су је браћа довела, па га баца на* дјевојке. На коју пане дувак, вели, да ће се та дјевојка за њом најпрво удати. Дјевер гледа обично да дувак пане на више њих, да не буде ни једној криво.

Сад нека од жена донесе ћасу воде, покривену везеном чевром и на чеври онај прстен што га је момак у аманету послао. Десни дјевер узме ону чевру себи у џеп, а *прстен пане у ћасу и још баци по који новац у ћасу, обично форинту, а то је оној жени* која је ћасу извијела.

Сад узме дјевојачке руке, па стави длан уз длан па њима прекрсти три пута воду у ћаси говорећи: „Војмја оца, и сина, и свјатаго духа амин!“ Онда извади прстен и метне га на сваки прст десне руке, а најпослије остави на кажипрсту. Неки не мећу прстен на сваки *прст, него прстеном окруже око* руке три пута, па га натакну *на кажипрст и тако* оставе. За то вријеме лијеви дјевер расчешља дјевојачку косу при дну плетенице, која је низ леђа спуштена.

Сада десни дјевер узме дјевојку испод пазуха и окрене је, одижући је три пута од истока западу, онако како сунце иде, а сваки пут цвркне. Пошто је ово све свршено, метне се дјевојци на главу рубац, па онда кум, дјеверови и јенђије раскину јој више главе фишек, у коме има шећерлема, каранфилића и ситнога новца. За тим јој метне десни дјевер дувак преко лица и то онај, што га је момак послао. Тим је прстеновање свршено. За вријеме, док се прстенује дјевојка, остале дјевојке пјевају ову пјесму:

Златни топи у град ударише,
Нашој Мари (име дјевојке) прстен ударише.
Наша Маре је л' ти жао бабе?
Наша Маре нек' ти није жао бабе,
У твог драгог бољег бабу кажу.
Наша Маре је л' ти жао мајке?
Наша Маре нек' ти није жао мајке,
У твог драгог бољу мајку кажу.
Наша Маре је л' ти жао брата?

(Овако се настави припјевањем брата, сестре, двора.)

Мелодија ове пјесме врло је дирљива, тако да више пута натјера дјевојку на плач, а особито њезине родитеље.

Пошто кум и дјеверови сврше прстеновање, опремају комору или сеџану, то јест спремају рухо дјевојачко. Када се хоће да натовари сандук на коња, треба да дају дјеверови нешто од новаца, неколика сексера ономе, ко је прије тога сјео на сандук. Сандуци се не закључавају, него се отворени шаљу момковој кући.

Ако је кириција донио са собом коњске зобнице, онда треба да дјевојачки отац даде зоб коњма, који ће рухо носити, ако ли нема зобница, онда не мора зоб дати.

Коњи, који носе дјевојачко рухо, оките се чеврама. Свакоме коњу, а са обје стране главе привеже се за јулар по једна чевра, које припадају ономе коморџији.

Кад' је рухо опремљено, онда се враћа кум са дјеверовима међу остале сватове, гдје их ови дочекају добродошлицом, распитујући их, како им је било на путу и јесу ли посао у реду свршили. Онда они одговарају: „Ласно је посо свршити, када се у људи дође, те и ми у људи дошли, па добро и прошли.“ Сад браћа и рођаци доведу дјевојку међу сватове, па се она са сваким рукује, а старије пољуби у руку, како сватове тако и своју родбину, па се онда полако отрашки измиче до на врата од собе, те онда изађе и поздравља се са дјевојкама, својим другарицама. Ако има међу дјевојкама која би се рада била брзо удати, пришапће јој на ухо, да ће јој оставити под језиком ону нафору што јој поп при вјенчању даде. Многа то и остави сама од себе, па којој дјевојци даде, она то поједе, и вели, да ће се брзо удати.

Сад стари сват напије здравицу кућном домаћину: „Здрав домаћине и наш нови пријатељу! Ову ћемо чашу за нашега сретнога придобитка. Да Бог даде, да јој буде сретно, дуговјечно и богом благословено. Племенито, а непромијенито. Ове године вјенчавали, а до године крштавали!“ Домаћин куће прими чашу па се захвали на здравици, те и он пожели срећу и напредак младенцима, па наздрави обично куму; — тако се сви обредају.

Сад другу здравицу наздрави стари сват за сретна пута, и онда се спремају за полазак у цркву на вјенчање.

Дјевојке запјевају ову пјесму:

Жарко сунце на истоку хоће да гране,
Наша Мара (име дјевојачко) на походу хоће да пође.
Уставља је мили бабо да још не иђе.
„Богме хоћу, мили бабо, бит ми не море;
Тамо мени бабу кажу, као и тебе.“
Жарко сунце на истоку хоће да гране,
Наша Мара на походу хоће да пође.
Уставља је мила мајка да још не иђе и т. д.

(Овако се припјева и брат, сестра и остала родбина.)

Полазак на вјенчање.

Наздравља се здравица за сретна пута обично овако: „Ово ћемо за нашега сретна пута, а вашега сретнога останка. Ко пошо на пут Бог му дао срећу у пут, ко осто на дому остао у великом добру, амин ако Бог да. Здрав Н.!“ Овако се наздрави некоме од дјевојачкога рода.

Сад једна млађа жена од дјевојачкога рода изнесе на табаку неколико чевра и јаглука, па свакоме свату даде по чевру, а јенђијама по јаглук. То је већ изашло из обичаја, па се само даде староме свату, куму и дјеверовима по чевра а јенђијама по јаглук, а осталим сватовима по кокарда од тробојнице са ружмарином или другим цвијећем. По дарivању испије се чаша па се онда устаје на ноге. Сватови слазе на двориште те се редају онако, како су и дошли, а дјевојачки род испрати их до на врата, носећи цигаре и пиће за њима, те ако има који волу и запали и испије још по коју. Сад дјевојку изведу браћа или рођаци до на авлинска врата па је предаду дјеверовима говорећи: „Дајте злато за злато!“ Дјеверови узму дјевојку међу се, а онима даду по дукат, но сада

се већ дукат не даје него лимун или баш ништа. Сад на авлинским вратима опет кум и дјеверови раскину по један фишек на глави дјевојачкој баш као и на прстеновању, и онда се креће полако у реду у цркву, најпрво стари сват па остали по реду као што су и дошли. Особито се пази на то, да не пређу истијем путем којим су дошли, јер веле да не ваља истијем путем водити дјевојку[1]). Ако дјевојка жели, да јој се пород метне на њезин род, онда нека се окрене својој кући.

Путем просипају шећерлеме и бацају лимунове, које дјеца купе. Кавеџије када чују за сватове, износе каву па просипају преда њи, а сватови им на табак мећу по који грош. У цркви се свршава вјенчање по црквеним обредима и то увијек прије подне, док није почело сунце западу нагињати.

Када сватови поведу дјевојку, онда оне друге дјевојке запјевају ову пјесму:

С Богом пошли кићени сватови,
Поздравте нам нашег зета Марка (име момка),
Нек' нам често у род Гошу (име дјевојке) спрема,
Јер је Гоша свему роду драга.

С Бодом и ви млађане јенђије,
Поздравте нам наше пријатеље,
Нек' нам Гошу л'јепо насјетују,
Јер је Гоша луда и нејака.

Вијенце шаље кум у цркву, те се њима младенци вјенчавају, а уз вијенце пошаље кум још и погачу и боцу вина. Послије вјенчања враћају се вијенци младожењиној кући гдје се за успомену чувају, и држе се на видну мјесту у соби, завијени у бурунџук, објешени о чивији, или сад у новије доба у сандуку.

Момак не иде са сватовима ни по дјевојку ни из цркве, него он код своје куће причека и растовари рухо дјевојачко, па онда иде сам или са другом у цркву на вјенчање, а из цркве опет сâм кући, да дође прије сватова и да их код куће на авлинским вратима дочека.

Код момкове куће.

Када доведу дјевојку са вјенчања момковој кући, наступа поново женско вјенчање уз многе чварке.

Прво мора младу на авлинским вратима дочекати мајка или она жена, која замјењује мајку момкову, па јој на глави разломи фишек са шећерлемама.

Затим дјевојка пољуби авлински праг. па онда десном ногом ступи у кућу момкову. Искупљене дјевојке и младе жене пјевају пјесме, које су напријед назначене и играју у колу.

Иза тога доведу младу пред кухињу, гдје обори ћугум или бурило пуно воде, да у ту кућу навали њезиним доласком свака срећа и божији благослов, а послије јој изнесу у решету жита, те млада загрби из решета прегршт жита па преко себе баци, онда узме и решето па пребаци преко себе, али увијек пази, да се не би решето превернуло, јер је хрђав знак, кад се решето поклопи.

Затим уљегне у кухињу испод десне руке момкове, а добро се пази на то, хоће ли стати на кућни праг. Ако стане ногом на кућни праг, веле, да ће им свима у кући заповиједати.

Пошто уљегне у кухињу, одмах иде огњишту и прогарка ватру, баш као полазник о Божићу и остави на огњишту лимун или шипак, у коме је задивен златни новац или најмање форинт, а то припада оној жени, која приправља сватовима ручак.

Кад је то све уредила, посаде је на столицу па јој донесу мушко дијете и сједну јој га на кољено. Обично се мене на кољено дијете од $^1/_2$—3 године, то се дијете зове „наколењче". Млада га узме и три пута окрене и пољуби. Томе дјетету даде млада кошуљу или чевру. Сад је одведу у собу међу јенђије, гдје се одмара и пије каву.

Тај дан је све живо и весело у момковој кући. Пјесме се разлијежу на све стране, а игра коло помамно. Части се, једе и пије до миле воље. На ручку буду сви сватови и друга родбина момкова.

Нађе се и по која жена, која увелича светковину својим тепсијањем, а то буде овако: Постави се дрвена синија, па на овој окреће десном руком посађену тепсију. Још метне на прсте по неколико напрстака да боље звечи. Код ње се нађе друга женска, која зна пјевати. Она која тепсија окреће тепсију на синији око руке, а она друга пјева и то тако, да сав звук од пјесме пада на тепсију, која окречући се разноси звучне таласе на све стране. То је врло лијепо слушати. Обично се пјева уз тепсију ова пјесма:

Змај прелеће с' мора на Дунаво,
А, змај прелеће с' мора на Дунаво.
И пронесе под крилом ђевојку,
Под другијем рухо ђевојачко.

Тражи хлада ће ће починути;
Нађе хлада покрај Сарајева.
Ту је своја крила одморио,
И ђевојци лице обљубио.

[1]) Ако сватови у путу сретну натоварене коње, онда треба да бар на првоме коњу отпусте узао, да не би млада остала без порода.

Кад сватови ручају, веселе их дјевојке пјесмом и колом. Дижу се здравице, а понајвише оне, које су прије назначене, а већином су у здравље младенаца.

Дјевојке пјевају ове пјесме:

Жарко сунце кроз прозоре сјаше,
Кроз прозоре на златне столове.
Ђе господа за софром сједаше,
И румено вино испијаше.

Ко најљепше за софром сједаше
И румено вино испијаше?
Стари свате најљепше сједаше
И румено вино испијаше.

Овако дјевојке припјевају све сватове.

Послије ручка дођу из дјевојачкога рода у походе неколико их, као: браћа, рођаци, кумови и пријатељи дјевојачки.

Сви их сватови дочекају добродошлицом и рукују се са сваким, а дјевојке пјевају пјесму:

Добро дошли наши пријатељи!
Јесте ли се млади уморили,
Док сте нашем двору доходили,
Да видите злато наше Мару (име дјевојке)?

Ту се погосте цигаром, вином и кавом па иду кући. У новије доба уведено је, да онда врате сватови визиту дјевојачкоме оцу и то сви заједно.

Кад пођу пријатељи кући, испрате их сватови до на врата, а дјевојке пјевају ову пјесму:

С Богом пошли наши пријатељи!
У путу вам добра срећа била,
Добра срећа од Бога милога.
Ана (име дјевојке) нам се добро обикнула.

Пред ноћ шаље се из момкове куће у пријатеље, т. ј. дјевојачким родитељима, велика вечера, а пробире се, да се пошаље најбоље и најљепше јело као: слатка пита, слана пита (бурек или сирница или зељаница), јапрак, пилав, кања месо, печење, ћурек и т д. и још к' тому боца вина. Тиме се ту вече части код дјевојачких родитеља сва оближња родбина.

У момковој се кући обично све разиђе пред вече, осим кума и најближег рода. По вечери треба свести младенце у ложницу (ђердек). Ту кум игра велику улогу, док их састави. Кум оде у ону собу гдје ће бити ђердек (преноћиште младенцима) па простре онај душек што га је млада у руху донијела, затим треба да се по ономе душеку проваља мушко дијете, како би млада мушку дјецу рађала, онда намире младенцима штогод за јело да заједно поједу, јер су се тај дан може бити стидили, а младожења није могао од посла много ни јести, па су можда гладни. Сад кум тражи разне начине, како ће и момка и дјевојку у ту собу довести. Обично су мушки мало отворенији па око њих нема тегобе, али више пута кум се намучи, док превари дјевојку и доведе је у ту собу. Пошто је кум довео некако дјевојку, онда он изађе и затвори врата од собе, зажеливши им лаку ноћ. Сад се зна да је вријеме спавити, све се разиђе и полијеже, а само још погдјекоји други облијеће око врата и прозора гдје су младенци, па избацују разне шале.

Пошто младенце сведу још се отпјева и ова пјесма:

О, ти Н. (име момка) горјанине вуче,
горјанине вуче!
Не проспавај мркле ноћце муче,
мркле ноћце муче.
Већ ти сјетуј покрај себе злато,
покрај себе злато.
Како ће ти злато угодити,
злато угодити.
Како ће ти мајку подворити,
мајку подворити.
Милу твоју браћу миловати,
браћу миловати.
И сестрице раду научити,
раду научити.

Прва ноћ је посвећена младожењи да своју драгу насјетује, како ће се владати, да не би неслога у кући букнула и т. д.

Раном зором устане млада, па наложи ватру и испече каву, те како ко устаје онако му полијева и даде да се отаре обично њезиним пешкиром, кога је она у руху донијела.

Младожења кад устане нађе спремљен бошчалук, кога треба да обуће прво јутро, јер би иначе увриједио драгу. Под јастуком остави 1—2 фор., а то припада оној женској, која прво јутро дигне душек, на коме су младенци спавали.

Тај се дан шали на сваки начин, задиркују се и момак и млада, односно брачни пар.

Први дан по свадби разносе се дарови, које је млада донијела и то: куму, дјеверовима, рођацима, теткама и осталој родбини момковој. Дар је овакі: гаће, кошуља, свитњак везени златом и чевра, а то је већ према тому, како која има и како је у стању.

Првом приликом кад се сватови виде с младом, а то је обично послије неколико дана, долази један по један да види, како је млада и дарива је златним новцем, а многи је дарива и исти дан вјенчања, када пође кући.

Кум и кума дарују младу прстеном.

Младу дарива и друга родбина момкова, како мушка, тако и жене и то по вољи.

Трећа вече.

Трећу вече иде зет у пунице на вечеру, са младом, кумом, дјеверовима и ближњим родом. Ту вечер пошаље младожења унапријед дар, који спада да млада донесе роду, кад први пут у оца дође. Дар је овакі: слатка пита, а на питу се метне (ако је момак у стању, јер се према имању и шаље дар) 5 аршина чохе за ћурка или чакшира оцу, а исто тако стрицу и браћи. Матери свилени или вунени антерилук, а сада фистанлук т. ј. 7—8 метара свиле или вунице. Тако исто сестрама, теткама и баби. Рођацима по дуванску кутију или нож, а родицама по свиленак (свилени јаглук). Другарицама по огледачу кутију пуну каранфилића, затим по стотињак лимунова и по једну оку шећерлеме. Ту се вечер искупи вас род дјевојачки, па се веселе и пјевају разне пјесме, а највише оне, које се и на свадби пјевају. Тако сједе обично до по ноћи.

При поласку кући поздрављајући се, зет дарива златним новцем пуницу, дјевојачку бабу, тетке јој, снахе и сестре.

Седма вече.

Седму вечер врати посјету дјевојачка родбина, па иде на вечеру у новога зета и пријатеља, а и младожења позове неке оближње од свога рода, да причекају пријатеље.

Ту вечер и пуница унапријед пошаље дар у зета и то: слатку питу (ђузлему или баклаву, баклава је скупља, а обје су са орасима, само што се ђузелма савија у фрк, а баклава прави преко све тепсије, те се у њу наложи више ораха, шећера и масла). На питу метне новоме зету бошчалук, кћери фистанлук, а осталима из те куће некоме цио бошчалук, некоме кошуљу, а некоме по чевру или јаглук.

Ту се вече веселе код младожењине куће до неко доба ноћи баш као и трећу вече.

При поласку дарива младу отац јој, мајка, баба, браћа, тетке и т. д. Отац и мајка обично је дарују прстеном, белензуцима или халхалама, а остали златним новцем као: новим или старим игрмилуком (нови игрмилук вриједи 2·50 фор., а стари 3·20 фор.), пô наполеона, мађарицом, рушпом, наполеоном; то је према могућности.

Послије неколико дана позове и кум новога кума и куму на вечеру са свом кућом, а тако исто и дјеверови ако нијесу из исте куће, па и остала родбина момкова, те се и ту провеселе као и прије.

Исте године почме полазити о Божићу зет пуницу, ако су у истом мјесту, а такођер отац или брат младин новога зета.

Кад млада први пут послије вјенчања дође у цркву, донесе чевру.

Те године нити се исповиједа ни причешћује ни млада ни младожења.

Овим би били свршени сватовски обичаји у Мостару, али још се овдје мора придодати и први пороћај младин.

Када млада роди прво дијете, онда јој њезина мајка шаље бабине. Ове бабине припадају руху дјевојачкоме, а састоје се у овоме:

Слатки локуми или урмашице, па онда бешика, мали и велики јорган преко бешике, неколико кошуљица, капица, мантачица, повоја и пелена. Осим тога зету бошчалук, шћери фистанлук, а и осталој кућној чељади неком кошуљу, неком чевру или јаглук и т. д.

Осим тога баба дјетиња а дјевојачка (младина) мајка пришије унучету на капу по дукат.

Кад млада оде у мајке први пут са дјететом, носи собом каквих слаткарија а баби дјетињој, својој мајци папуче или фистанлук, а за то ће баба скухати унучету колач, кога ће понијети кад кући пође.

Ово су сватовски обичаји искључиво у Мостару, а ови су се обичаји увукли и у погдјекоју варош у Херцеговини, гдје су се Мостарке поудале, па собом и обичаје ове донијеле.

Саво Н. Семиз.

Znanstveni kongresi u Sarajevu.

Mjeseca augusta ove godine zasjedao je IX. Megjunarodni geološki kongres u Beču pa je u jednoj od plenarnih sjednica naš muzejski suradnik, gosp. Dr. Fridrik Katzer, b.-h. zem. geolog, držao predavanje o sadašnjem stanju geološkog proučavanja Bosne i Hercegovine i o uspjesima, koji se postigoše na tome polju, pri čem je naročito istaknuo, da su geološka istraživanja u nas silno koraknula u napredak od časa, kojim je u Sarajevu osnovana geološka centrala. Ovo zanimljivo predavanje saslušao je kongres s velikim povlagjivanjem, našto poznati geolog, sveučilišni profesor Dr. E. Richter iz Graca upotrebi tu priliku, da g. Katzeru prinese iskrene čestitke na njegovom marljivom i vanredno obilnom geološkom radu u Bosni i Hercegovini.

Jedan dio kongresista, njih 70 na broju (megju njima šest gospogja) krenuše nakon zasjedanja iz Beča preko Budimpešte u one naše krajeve, koji privlače interesovanje geologa. Pod vodstvom Dr. Katzera i uz prokušanu pripomoć gosp. Julija Pojmana, inspektora erarskog kupatila Ilidže, stigoše ovi učenjaci 31. augusta u Brčko, odakle pogjoše u Dônju Tuzlu, da prouče okolicu tamošnje solane i majdana kamenog ugljena u Kreki. Odavle uzeše put preko Lukavice i Doboja u Zenicu (ugljeni majdan) i Sarajevo, gdje su pomnjivo proučavali bogate zbirke našeg muzeja, naročito pak obilje materijala, što se je prigodom dojakošnjeg geološkog istraživanja prikupio i u muzeju pohranio te naročito za tu prigodu sistematski sredio u prizemnim muzejskim prostorijama.

U počast gostiju dala je 4. septembra zemaljska vlada svečani banket u Ilidži, a narednog dana krenu jedan dio učenjaka u Vareš, da razgleda tamošnje rudokope gvožgja i rudarske peći sa svima napravama, dok se je drugi dio uputio k hanu Bulogu, da vidi tamošnje bogate naslage okamenjina (amonite). Nekoliko geologa upotrebiše taj dan za izlet na Bjelašnicu k tamošnjemu meteorološkom observatoriju.

U nedjelju 6. septembra krenu društvo iz Sarajeva preko Travnika u Jajce i Bugojno (7./9.) pa dalje preko Prozora u Jablanicu (8./9.) i Mostar (9./9.), baveći se posvuda marljivo proučavanjem geoloških prilika. U četvrtak (10./9.) nastaviše geolozi put u Zavalu na razgledanje tamošnje, vanredno zanimljive pećine „Vjetrenice“ te stigoše istog dana u Gruž, dotično Dubrovnik, odakle se jedan dio brzijem parobrodom preko Trsta već narednog dana povratio svojim domovima, dok je drugi na povratku u Trst još obišao Kotor, Budvu i Spljet.

Nije nam namjera, da ovdje iznesemo potpuni spisak svih učesnika u ovoj znanstvenoj ekskurziji, tek ćemo navesti da je uz goste iz susjedne Austro-Ugarske, Srbije i Bugarske tu bilo i geologa svjetskog glasa iz raznih stranih zemalja, primjerice profesor Kotô iz Japana, direktor Bell iz Kanade i profesor Becker iz Washingtona (Amerika), inspektor Fabre iz Pariza, prof. Guerreiro Mendez iz Lisabona, tajni rudarski savjetnik Dr. Credner i prof. Zirkel iz Lajpciga, prof. Credner iz Greifswalda i t. d.

Povodom ovim izdala je naša vlada o svojem trošku po Dr. Fridriku Katzeru napisano, sa šest karti i mnogim slikama ukrašeno djelo „Geologischer Führer durch Bosnien und die Hercegovina“ (8°, 280 stranica, zemaljska štamparija u Sarajevu). Ovo ukusno opremljeno djelo podaje vrlo instruktivni geološki prijegled naših zemalja, u kojem pripoznati ko autoritet pisac, polazeći sa novih gledišta iznosi u svom prikazivanju što šta nova. Na šire su obragjeni oni dijelovi knjige, što se bave krajevima, kroz koje su geolozi od Save (Brčkog) putovali na obalu Jadranskog mora. Razumljivo je spram rečenoga, da to djelo nije tek publikacija od prolazne vrijednosti, već da ono imade trajnu znanstvenu važnost, a mi se napose iskreno radujemo, što su našeg suradnika Dr. Katzera svi učesnici obasuli izražajima iskrenog priznavanja, a bos.-herc. zemaljskoj vladi izrazili svoju blagodarnost, što im je podarila ovako dragocjeni putovogj u geološke odnošaje naše domovine.

Od 21. do 23. septembra o. g. zasjedao je u Sarajevu VIII. kongres njemačkog dermatološkog društva, na kom se je našlo preko 150 liječnika iz raznih država. Dakako da je kongres pribrao u Sarajevo ponajviše svojih članova iz Njemačke i Austro-ugarske monarhije, ali velik broj učesnika došao je takogjer iz Rusije, Holandije, Danske i Srbije. Po pripremama, što ih je naš muzejski suradnik gosp. Dr. Leopold Glück, ravnatelj i primarni liječnik bos.-herc. zemaljske bolnice, velikim zauzimanjem i prokušanim svojim iskustvom proveo na osnovu mandata, kojim ga je na tu svrhu odlikovao prijašnji VII. kongres, sabraše se učesnici ovog kongresa dne 18. septembra u Budimpešti, te stigoše posebnim vozovima iz Bos. Broda u jutro 20. septembra u Sarajevo, gdje ih dočekaše i pozdraviše na ovdašnjem kolodvoru predstavnici vlade i gradske općine. Zasjedanja započeše 21. septembra u 10 sati

iz jutra u svečanoj dvorani vladine palače, gdje je iza pozdravnog govora Dr. Glücka kao upravitelja pripremnih poslova, predsjednik njemačkog dermatološkog društva, prof. Dr. F. J. Pick iz Praga proglasio VIII. dermatološki kongres otvorenim, nakon čega pozdraviše kongres: vlad. savjetnik Dr. Geza Kobler u ime bos.-herc. zem. vlade, gradonačelnik Hadži Nezir Eff. Skalić u ime grada Sarajeva, Dr. Rakovac iz Zagreba ispred društva hrvatskih liječnika, primarni liječnik Dr. Preindlsberger u ime francuskog društva za urologiju u Parizu, prof. Dr. Petersen na ruskom jeziku u ime ruskih liječnika. Pošto se predsjedništvo konstituisalo i pošto su još gospoda: prof. Havas iz Budimpešte, tajni savjetnik prof. Neiser iz Breslave, prof. Petersen iz Petrograda, Rakovac iz Zagreba, Jovanović-Batut iz Biograda, dvor. savjetnik Veiel iz Kannstadta, Wolf iz Strassburga, Ehrmann iz Beča, Mračeк iz Beča, Róna iz Budimpešte, Kobler i Wodinsky iz Sarajeva izabrani počasnim predsjednicima, zaredaše raznovrsna predavanja i diskusije o njima po već prije ustanovljenomu rasporedu. Daleko bi nas odvelo, da ovdje nabrajamo sva ta predavanja i da iznesemo imenik sviju kongresista; mi ćemo tek zabilježiti, da je rad ovog kongresa bio vanjedno obilan i plodan, da je kongres mimo ostalog pregledao našu zem. bolnicu i kupatilo u Ilidži te se o obim zavodima izrazio vanredno pohvalno, da je naša vlada u čast odličnog zbora priredila 22. septembra svečani ručak na Ilidži, a općina glavnog grada Sarajeva 23. septembra sijelo u čarobnim prostorijama gradske vijećnice, da su svi učesnici sa provedenih kod nas časova ponijeli sa sobom najugodnije uspomene, pa da su svi oni Sarajlije, koji imadoše čast stupiti u dodir s odličnim učenjacima, pri njihovu odlasku iskreno im poželjeli srećan put s vrućom molbom, da nam opet i što skorije dogju u posjetu.

Uredništvo.

Народне тужаљке у Мостару.

О народним се тужаљкама готово није ни писало у нас сепаратно, спомену се по гдје гдје тек узгред, често нетачно, па се онда са свим преко њих преће, и ако и оне имају на себи све главније црте народних женских — лирских пјесама. Поједине странчице народног лирског пјесништа остале су необрађене и неиспитане и чини се, да то није с тога, што може бити није било способности или воље, него што се није осјећало потребе за то. Но ми не мислимо тако. Тужаљке (nenіae) у нашим крајевима заслужују, да их човјек боље проучи и да се њима дуже позабави, јер то нијесу пјесме, које пропадају заједно са догађајем, како је судбина већине пригодница, него су оне таке, да се могу са особитим уживањем слушати. У њима се нерijетко нађе лијепе, истинске поезије, а готово увијек згодних гнома и тачних израза.

Народне тужаљке нијесу ни у нашим крајевима свуда једнаке. Мостарске се разликују од осталих херцеговачких, а херцеговачке опет од црногорских. Мостарске тужаљке имају сталан ритам и мелодију, док су друге, изузевши у неколико црногорске, без мелодије или са врло слабом, непријатном и безхармоничном. Те тужаљке пјевају жене, али не најамке као у Црној Гори, него родбина, а један је сваки онај, који не остави за собом бар толико својте, да може бити оплакан. Израз за пјевање ових пјесама је: „набрајање“. (Набраје кô мати над сином.) Како су жене обично сујетне на коју своју предност, тако и наше Мостарке особито уживају у том, што је њихово набрајање савршеније и љепше и што се тим могу препознати од џасабалинка.

Метар ових пјесама је трохејски десетерац, као и у мушких, — разлика је само у мелодији. Док је мелодија мушких пјесама једноставнија и ритам бржи, дотле овдје има више варијација, а уз то се пјевају тише и лаганије, као што и приличи над мртвацем. Како се често много стихова импровизира, нађе се по који други метар осим десетерца, обично једанаестерац, рјеђе дванаестерац, При том се мелодија не мијења, него се извјесни слогови отегну. Ријеткост је да у тим пјесмама дође деветерац, који мелодију поквари.

И мушки и овај десетерац имају цезуру иза друге стопе:

Коња јаше | Краљевићу Марко,
Куку мени | шта сам дочекала!

Кад се обично испишу ове тужаљке и сравне са мушким пјесмама, онда међу њима нема никакве разлике.

Да би овај чланак био што потпунији, ја сам замолио г. А. Ш., који ми је написао мелодију ових пјесама:

Andante.

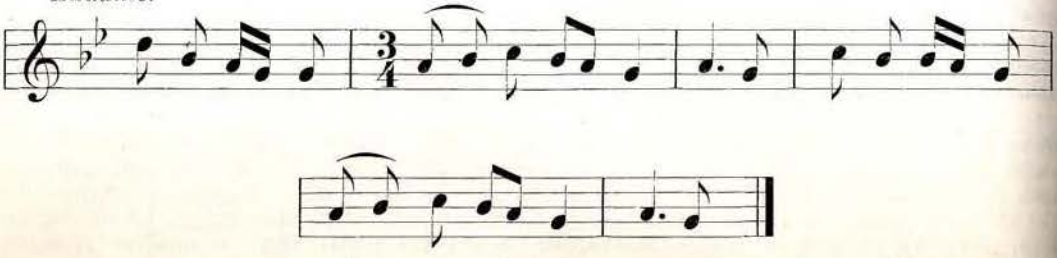

Обично се послије низа од 30—40 стихова она жена, што плаче, мало одмори, да опет настави.

Садржај ових је пјесама веома различан, вао што су различна и лица, за којима се плаче. Друкчије се плаче над бабом, друкчије над дјевојком, друкчије над домаћином, а друкчије опет за дјететом. Али свакако најтугаљивије су оне, што се набрајају над нежененим момцима, неудатим дјевојкама или младим невјестама и над кућним домаћинима.

Има неких елемената, који су свима тужаљкама заједнички и који готово никад не изостају. Ево примјера: Оном, ко је из те породице умро прије тога, кога тада оплакују, поручује свака по нешто. Ако је то женско чељаде, онда се за њ вели:

Свом ће брату[1]) дворе очистити,
Очистити, па их распремити,
Да што брато не зажали на њу.
Кад јој дођеш питаће те сеја:
О мој брате, материно миље,
Јеси ли се сеје ужелио
Па јој рано у походе хиташ?!

Онда се обично по покојнику изручују поздрави свима милим покојницима, спомињу се разне прилике у кући и догађаји, који су се збили послије покојникове смрти. Така једна нарицаљка буде често веома дуга, особито тамо, гдје има много родбине.

Жене, које долазе над мртваца, чим се помоле одмах буду дочекане плачем и стиховима:

Јеси ли се потежила, пријо,
Да ми видиш како Мара спава.

Или:

шта ти Мара ради.

а иза тога се ниже опис смрти покојникове, односно покојничине.

Ако се плаче над младим момком, онда се обично набраја, како му је мати спремила дјевојку и како му се свати спремају, а он мјесто да сними дувак млади мење на се покров мртвачки. И дјевојкама се слично пјева.

Над старијим се набрајају његове врлине, његово се знање истиче и слично. Ако мати плаче над сином онда често долази:

Снаго моја, пуна кућо моја,
Мој поносе, дико материна!

Или:

Станко сине, пуна уста моја,
Станко сине, и срце и душо!

Над домаћином се често чује:

Добро моје, мили господару,

и обично га љубе у руке, док друге милују по лицу и љубе у чело. Спомињу се и они, које мртвац оставља идући на далек дут.

Јеси ли се наљутила, мајко,
Те остављаш своју дјецу луду,
Да су јадни сиротани, мајко!
Што остави свога господара
И бабајка старог изморена!

---

[1]) Ба́бӣ, мајци и сеји, како се о коме говори.

Над сваким се нариче, да се не ће обикнути у свом новом стану, да ће му бити необично без родбине и друштва, да ће му тамо поред све његе бити пусто и неугодно.

Треће вече по смрти покојниковој иду му на гроб жене и тамо опет почиње набрајање. Тамо га питају, како му је, јесу ли га лијепо примили и тако. Дирљива је једна така нарицаљка, што сам је слушао на гробљу, кад је једна сестра плакала за другом:

Сестро моја, јадне куће твоје,
Не отвараш врата ни капија,
А сестра се у походе спрема.
Јесп л' ми се обикнула, секо,
У твом двору мрачну и узану?
Је л' ти, секо, ниска узглавница?
Ти си ми се добру научила
Па се бојим: ружно ти је, секо?!
Је л' ти, секо, без јоргана зима,
Кад не видиш сунца ни мјесеца?

А касније су долазила питања: воли ли је, је ли је заборавила, кад се тамо састала с милим и драгим, јесу ли је лијепо дочекали и шта су јој тамо говорили? До душе та су сва питања готово облигатна и стоји само до вјештине нарикачине, како ће та питања испасти што дирљивија и љепша.

Осим ових заједничких елемената импровизира родбина још што, што се директно на покојнике односи. Ови су елементи као скелет, а импровизиране епизоде из живота покојникова као месо.

Све су те пјесме пуне праве, истинске лирике, одишу срцем и душом народном, згодне су као карактеристика њежних и племенитих осјећаја и одају наше жене као такове, које инстиктивно осјећају лијепо. Све су пјесме испјеване чистим језиком, а особито су богате фигурама и тропима. Споменути је и то, да се често нађе, да је читава једна тужаљка алегорија, а тужаљку без које ситније алегорије није могуће ни помислити. Народ не зна како пјева, али је свјестан љепоте тог пјевања, он ни не слути да ствара алегорије, али зна, да је оно онако речено њежно и лијепо.

Кад се нађе добра и вјешта нарикача, може овака једна тужаљка да дубоко дирне човјека и није чудо, кад оне расплачу све оне, који дођу да обиђу мртваца.

Ја бих се овдје дотакао и других херцеговачких тужаљка, али их не познајем добро. Знам само да онако лијепо и дирљиво не зна нико у Херцеговини набрајати као Мостарке. Ове пјесме набрајају само православне, католикиње не знаду, а муслиманке не смију, јер је то грдна грехота. Црногорске се тужаљке разликују од мостарских ритмом, мелодијом и рефреном. Једну од најљепших и најњежнијих пјесама налазимо баш ону тужаљку сестре Батрићеве над погинулим братом у Његушеву „Горском Вијенцу".

Шта је са тужалкама у осталим крајевима, не знам, али мислим, да нијесу такве као овдје ни по облику ни по садржини. Штета је само, што се овај лијепи обичај почео да губи.

Влад. Ћоровић.

BIBLIOTHECA
MUSEI
BOSNIAE ET HERCEGOVINIAE
SARAJEVO

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.